

อภิธรรมมัตถสังคหะ

และ

ปรมัตถทีปนี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ดร.จรูญ ชำระ

พระคณิสสรวิมล ภัฏ

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง จัดพิมพ์เผยแพร่

อภิมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปนี

ชื่อผู้แปล

พระคัมภีร์สาราภิงค์

วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN

974-89110-9-8

พิมพ์ครั้งที่ ๓

มกราคม ๒๕๕๒

จำนวนพิมพ์

๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร้/รูปเล่ม

พระคัมภีร์สาราภิงค์

พิมพ์ที่

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์

สนง.อาคารพราณนภพลาซ่า ถนนพราณนภ

แขวงบ้านช่างหล่อ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ

โทรศัพท์ ๐-๒๕๖๖-๒๗๐๗

โทรสาร ๐-๒๕๖๖-๒๗๐๗

คำอนุโมทนา

การศึกษาพระปริยัติธรรมต้องมีความรู้สำคัญ ๒ ส่วน คือ ภาษาบาลี และ พระอภิธรรม ภาษาบาลีนั้นเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงพระธรรมเทศนาในครั้ง พุทธกาล ความเข้าใจภาษานี้อำนวยความสะดวกให้กุลบุตรสามารถศึกษาพระพุทธรวจนะได้ โดยไม่ต้องค้นคว้าผ่านฉบับแปลของผู้อื่นซึ่งอาจจะมีใจความคลาดเคลื่อนหรือไม่ชัดเจน ทำให้เกิดข้อสงสัย ส่วนพระอภิธรรมเป็นธรรมะที่สุขุมลุ่มลึกและได้ประมวลหลักธรรมไว้อย่างครบถ้วน

คัมภีร์เกี่ยวกับพระอภิธรรมซึ่งเป็นที่นิยมศึกษากันมากที่สุด คือ อภิธัมมัตถสังคหะ (ประมวลความในพระอภิธรรม) คัมภีร์นี้มีอรรถาธิบายอีกชั้นหนึ่งซึ่งเป็นเล่มที่มีชื่อเสียงมาก ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี (แสดงข้อความปรมัตถ์) เมื่อก่อนข้าพเจ้าเคยสอน อภิธัมมัตถสังคหะมาหลายครั้ง โดยอาศัยคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นคู่มือสอน เห็นว่าคัมภีร์ทั้งสองนี้มีประโยชน์ต่อการศึกษาพระอภิธรรมเป็นอย่างมาก

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นอรรถกถาย่อความในพระสูตรต้นตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนเบื้องต้นสำหรับบุคคลทั่วไป เมื่อเรียนคัมภีร์นี้แล้วไปศึกษาพระอภิธรรมปิฎกต่อก็จะศึกษาเข้าใจได้ดี ทั้งยังเป็นอุปการะในการศึกษาพระสูตรต่างๆ อีกด้วย

ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นตำราประมวลสาระสำคัญจากอรรถกถาพระอภิธรรม พร้อมทั้งมีการนำข้อความจากพระสูตรมาอธิบายความในพระอภิธรรม จึงอำนวยความสะดวกให้ผู้ศึกษาสามารถเทียบเคียงหลักธรรมในพระสูตรและพระอภิธรรมได้เป็นอย่างดี คัมภีร์นี้มีลีลาการแต่งที่อ่านง่าย กระชับชัดเจน เหมาะแก่นักศึกษาทั่วไป ดังนั้น คัมภีร์ปรมัตถทีปนี

[๒]

จึงทรงคุณค่าควรศึกษา แม้พระเถระชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกก็ยกย่องคัมภีร์นี้ว่า มีการแต่งอธิบายได้ละเอียดชัดเจน

บัดนี้ พระคัมภีร์สารภีวงศ์ ศิษย์ของข้าพเจ้าได้แปลคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี้เป็นภาษาไทย เพื่อส่งเสริมภูมิปัญญาในพระอภิธรรมโดยมีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมตามสมควรท่านรูปนี้ได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณรอายุ ๑๕ ปี และได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศสหภาพพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จนจบการศึกษา ระดับธรรมาจารย์ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จาก ๒ สถาบัน คือ สถาบันรัฐบาลและสถาบันเอกชน จังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษาได้ในอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจารย์ของสถาบันเอกชนได้ในอันดับสองของประเทศ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าท่านเป็นผู้เหมาะสมที่จะดำเนินการแปลคัมภีร์ทั้งสองนี้ เพื่อให้เป็นมรดกธรรมฝากไว้ในพระพุทธศาสนา

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้ธรรมะของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๓

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถทีปนี ฉบับแปลของวัดท่ามะโอ ได้จัดพิมพ์ไปแล้ว ๒ ครั้งใน พ.ศ. ๒๕๔๖ จนถึงปัจจุบันก็ยังมีผู้สนใจมาขอคัมภีร์ทั้งสองนี้ แต่ทางวัดไม่มีเผยแพร่ คณะศิษยานุศิษย์จึงจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมทานในครั้งที่ ๓ นี้

โดยเหตุที่ต้นฉบับภาษาบาลีของปรหมัตถทีปนีได้รับการจัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์วิญญูณ ดั้งนั้น ผู้แปลจึงเพิ่มเติมคำบาลีที่นำมาอ้างอิงจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ควบคู่ไปกับคำแปล อีกทั้งยังปรับปรุงเชิงอรรถให้ตรงกับฉบับบาลีของสำนักพิมพ์วิญญูณอีกด้วย แต่ตัวเลขเชิงอรรถในฉบับแปลนี้ไม่ตรงกับฉบับบาลี เพราะฉบับบาลียังอ้างอิงเลขหน้าจากคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีแต่ในฉบับแปลนี้เห็นว่าไม่สำคัญ จึงมิได้อ้างอิงไว้

การบริจาคร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก ทั้งนี้เพราะหนังสือธรรมะก็คือพระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศน์และสั่งสอนเวไนยชนได้ จัดว่าเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ท่านทั้งหลายจัดพิมพ์เผยแพร่นี้จะนำไปมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่ายแต่อย่างใด

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้จงมีความสุขสวัสดิ์ และบรรลู่ศานติสุขอันเป็นจุดมุ่งหมายของชาวพุทธโดยพลันเทอญ

พระคันธसारากวีวงศ์

www.wattamaoh.com

tamaoh24@gmail.com

ชีว์ ปณณาย รุกเขยย

ธน์ กมฺเมน ปาลเย

เอวํ หยโรโค สุขิโต

โปราณกวจ อิทํ.

วิสุทธารามวินิจนัย หน้า ๓๓๘

“บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็นดังนี้
เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี่เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา”

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๒

เนื่องจากคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี ที่ได้พิมพ์ไว้ในครั้งแรกนั้น ได้หมดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว และมีนักศึกษาพระอภิธรรมจำนวนมากต้องการใช้เป็นหนังสือประกอบการเรียนเพื่อเพิ่มพูนความรู้พระอภิธรรม จึงจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่สอง ในคราวนี้ได้ตรวจทานแก้ไขคำผิดและเรียบเรียงสำนวนแปลในบางปริจเฉทให้ดีขึ้น พร้อมกับอ้างอิงเชิงอรรถตามหลักฐานที่พบในคัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกาฉบับมหาจุฬายาย รวมทั้งได้เพิ่มข้อมูลเชิงอรรถซึ่งมาจากการค้นคว้าเพิ่มเติม

ปัจจุบันคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินีฉบับแปลเป็นภาษาไทยมีหลายสำนวน เท่าที่ทราบมี ๓ ฉบับ คือ ฉบับมหามกุฏฯ ฉบับมูลนิธิภูมิพลฯ และฉบับของ ดร.บุญญ์ นิลเกษ แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนียังไม่เคยได้รับการแปลเป็นภาษาไทย ผู้แปลจึงได้นำเสนอผลงานทางพระอภิธรรมอีกแนวหนึ่งนี้อาจแตกต่างกับคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินีในบางแห่ง ทั้งนี้เพื่อเปิดวิสัยทัศน์แก่ผู้สนใจวิชาการทางพระพุทธศาสนา ผู้อ่านอาจเลือกสรรเนื้อหาที่มีคุณค่าเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมจากคัมภีร์นี้ได้ตามกำลังสติปัญญา

สำหรับข้อคัดค้านที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีนั้น มักเกี่ยวเนื่องมาจากการวินิจฉัยทางหลักภาษามากกว่าหลักธรรม ผู้ที่ผ่านการศึกษาระดับปริญญาตรีเป็นยอด ย่อมสามารถเข้าใจความเห็นต่างกันในคัมภีร์ทั้งสองได้ ในฉบับแปลนี้แม้ว่าผู้แปลจะได้พยายามอธิบายข้อความเพิ่มเติมเกี่ยวกับหลักภาษาก็คงช่วยให้ผู้อ่านที่ศึกษาบาลีมาบ้างเข้าใจได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น ผู้ที่สนใจใฝ่รู้ในหลักธรรมจึงอาจไม่จำเป็นต้องใส่ใจต่อข้อขัดแย้งที่เกี่ยวกับหลักภาษาดังกล่าว

การที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้กล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี โดยระบุชื่อคัมภีร์ไว้นั้น ก็เพื่อให้ผู้สนใจศึกษาสามารถสืบค้นหารายละเอียดเพิ่มเติมจากคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีและคัมภีร์อรรถาธิบายได้ การระบุชื่อคัมภีร์ในลักษณะนี้เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย แม้พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ก็ได้เคยระบุชื่อคัมภีร์แล้วกล่าวแย้งไว้ในอรรถกถาและฎีกานั้นๆ เช่น อรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา ได้ระบุชื่อของอรรถกถาสิงหลคือมหาปัจจุรี กุรุณที และอันทกะ ฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี ใช้คำว่า เกนจิ (บางคน) แทนชื่อคัมภีร์วชิรพุทธิ และยังระบุชื่อของคัมภีร์คัณฐิบทไว้ด้วย แม้ฎีกาพระวินัยชื่อวิมตติวินทนีก็ระบุชื่อของคัมภีร์สารัตถทีปนีไว้เช่นกัน

อนึ่ง ในการศึกษาพระพุทธศาสนาหลักสูตรที่รัฐบาลพม่ากำหนดไว้ในปัจจุบันมีการแบ่งออกเป็น ๔ ชั้น คือ ชั้นต้น (ปถมแง) ชั้นกลาง (ปถมลัด) ชั้นสูง (ปถมจี) และชั้นครูสอนธรรม (ธรรมมาจริยะ) คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีใช้เป็นตำราเรียนเกี่ยวกับพระอภิธรรมในการศึกษาสามชั้นแรก เพราะมีเนื้อหาไม่มากและไม่ซับซ้อน ช่วยให้จำง่าย เหมือนตำราเรียนวิชาประวัติศาสตร์สำหรับชั้นประถมและมัธยม แต่ในการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมของสมาคมเอกชน ๒ แห่ง คือ สถาบันสักยสีหะในเมืองมันดเลย์ และสถาบันเจติยังคณะในเมืองย่างกุ้ง ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นสถาบันที่จัดการสอบโดยมีแนวคำถามยากที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ (ผู้สอบผ่านจะได้รับเกียรติคุณเป็นชื่อว่า อภิวังศ์ ต่อท้ายฉายา) จะมีการจัดการศึกษาและการสอบเพียง ๒ ชั้น คือ ชั้นนักศึกษา และชั้นครูสอนธรรม ทั้งสองสถาบันได้กำหนดให้ใช้คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นตำราหนึ่งในการเรียนการสอนหลักสูตรพระอภิธรรมในชั้นนักศึกษา เพราะเห็นว่ามีความอธิบายและมีการวิเคราะห์อย่างละเอียดพิสดาร คล้ายคลึงกับการศึกษาประวัติศาสตร์ในระดับสูงอย่างชั้นอุดมศึกษาขึ้นไปที่มีการกำหนดให้ศึกษาความรู้จากเอกสารตำราที่มีรายละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกันแล้ว คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจะมีเนื้อหามากกว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ๕ เท่า และมีการอ้างอิงประมาณ ๗๐๐ แห่ง ในขณะที่คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีมีการอ้างอิงเพียง ๓๐๐ แห่ง ในปัจจุบันยังไม่พบคัมภีร์ฎีกาของอภิธัมมัตถสังคหะเล่มใดที่แต่งได้ละเอียดชัดเจนเหมือนกับปรมัตถทีปนี

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจัดเป็นหนังสือที่ค่อนข้างจะหายากเพราะได้ตีพิมพ์ครั้งล่าสุดในราว ๕๐ ปีมาแล้ว อีกทั้งมีการใช้อย่างจำกัดโดยนิยมใช้ในการสอบของสถาบันเอกชนเท่านั้น จึงไม่มีผู้สนใจลงทุนพิมพ์จำหน่ายมากนัก

ในสมัยปัจจุบันนี้ การศึกษาพระอภิธรรมกำลังเจริญรุ่งเรืองในยุคที่มีการสื่อสารไร้พรมแดน คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนีสำนวนฉบับแปลนี้จึงเป็นทางเลือกอีกทางหนึ่งของผู้สนใจคิดว่าศึกษาคำสอนในพระพุทธศาสนา และหวังว่าท่านผู้อ่านจะได้รับประโยชน์ตามสมควร

ขออนุโมทนาท่านเจ้าภาพที่ร่วมกันจัดพิมพ์คัมภีร์แปลเล่มนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของพระบรมศาสดาให้สถิตสถาพรชั่วนิรันดร์ ขอให้ทุกท่านจงมีความสุข ความเจริญ ประสบความสำเร็จในชีวิต และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลาย

พระคันธสาราภิวังศ์
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง
พฤษภาคม ๒๕๕๖

นายมณฑุส กุพพนุติ

ผลานิปี ปรสุเสว

ติฏจนุติ สยมาตเป

รูกษา สปุริสา อิว.

(วิกกรมจรีต)

“มหาพฤกษาให้ร่มเงาแก่ผู้อื่น แต่ตัวของมันเองต้องทน
ต่อแสงแดดอันแผดกล้า แลต้นไม้ที่นั้นย่อมผลิตผลเพื่อผู้อื่น
โดยแท้ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมประพฤติดังต้นไม้”

คำนำของผู้แปล

เมื่อผู้แปลเป็นสามเณรได้ศึกษาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะบางส่วนตามหลักสูตรของท่านอาจารย์โชติโก ต่อมาได้รับการสอนจากหลวงพ่อดำมะโออีกหลายครั้ง ตอนนั้นได้อ่านคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นบางคราว แต่ไม่มีโอกาสศึกษาโดยละเอียด

เมื่อครั้งได้เดินทางไปศึกษาพระปริยัติธรรม ณ ประเทศสหภาพพม่า ในระหว่างปีพุทธศักราช ๒๕๒๘-๒๕๓๘ ขณะนั้นได้มุ่งหมายเน้นการศึกษาพระอภิธรรมเป็นหลัก ในปีแรกของการศึกษาได้อ่านคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นตำราประกอบการเรียน และด้วยความประทับใจในหลักภาษาที่ไพเราะสละสลวยและหลักธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง จึงตั้งใจว่าจะแปลคัมภีร์นี้เป็นภาษาไทยในวันข้างหน้า

ผู้แปลเห็นว่าการศึกษาพระอภิธรรมในเมืองไทยได้พัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในปัจจุบันประชาชนจำนวนมากขึ้นหันมาสนใจศึกษาพระอภิธรรม แต่ยังมีขาดแคลนตำราคู่มือศึกษา ด้วยเหตุนี้ จึงได้เลือกแปลคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะเป็นภาษาไทยควบคู่กับคัมภีร์ปรมัตถทีปนี เพื่อให้เป็นคู่มือศึกษาค้นคว้าสำหรับครูสอนพระอภิธรรมและประชาชนทั่วไปผู้ใฝ่ธรรม

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนั้นเป็นตำราเรียนที่ผู้แปลเคยศึกษาท่องจำมาก่อนจึงแปลได้ไม่ยากนัก สำหรับคัมภีร์ปรมัตถทีปนี แม้ว่าผู้แปลได้อ่านมาแล้วถึง ๓ รอบครั้งอยู่ที่พม่า แต่กลับต้องใช้เวลาแปลค่อนข้างมาก เนื่องจากต้องเลือกหาถ้อยคำในการถ่ายทอดให้เหมาะสม โดยต้องพยายามรักษาความหมายเดิมตามรูปศัพท์ไว้ การแปลครั้งนี้จึงใช้เวลาแปลและตรวจทานกว่า ๓ ปีจึงเห็นสมควรให้จัดพิมพ์เผยแพร่แก่บุคคลทั่วไปได้

ในการแปลคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ได้ดำเนินการแปลตามมติของคัมภีร์ปรมัตถ-
ทีปนี้เป็นหลัก ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนี้ แปลโดยอิงคัมภีร์อธิบายปรมัตถทีปนี้ที่ชื่อว่า อну-
ทีปนี้ ซึ่งแต่งโดยท่านผู้แต่งปรมัตถทีปนี้ จึงทำให้เข้าใจคัมภีร์ได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ ยัง
ได้อาศัยคัมภีร์แปลภาษาพม่าในการแปลพอสมควร โดยเฉพาะข้อความบางแห่งที่ลึกซึ้ง
เข้าใจยาก จำเป็นต้องอ่านคำแปลภาษาพม่าเทียบเคียงเพื่อความถูกต้อง

ในคัมภีร์แปลฉบับนี้ ผู้แปลได้เพิ่มเติมคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม
ไว้บ้างเป็นบางแห่งเพื่อความชัดเจนขึ้นโดยเฉพาะในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี้ซึ่งกล่าวถึงหลักภาษา
ที่ละเอียดลึกซึ้งไว้เป็นจำนวนมาก ทั้งในตอนอธิบายความของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะและ
ในตอนกล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี คำอธิบายเหล่านี้บ้างก็นำมาจาก
คัมภีร์อนุทีปนี้ หลายแห่งเป็นความเข้าใจของผู้แปลจากการเรียนคัมภีร์สหทาวีเสสกับ
หลวงพ่อวัดท่ามะโอและพระเถระผู้ทรงความรู้รูปอื่น

ในการอ่านคัมภีร์แปลทั้งสองนี้ มีข้อชี้แจงดังต่อไปนี้

๑. เลขข้อในอภิธรรมมัตถสังคหะแปล ตรงกับเลขข้อในอภิธรรมมัตถสังคหะ ฉบับ
บาลี ที่โรงพิมพ์มหาจุฬายาฯ จัดพิมพ์ตามฉบับฉန္ฉฐสังคายนา จึงสามารถตรวจเทียบคำแปล
กับฉบับบาลีได้

๒. เลขข้อในอภิธรรมมัตถสังคหะแปลนี้ ได้ลำดับไว้ตรงกับเลขข้อในปรมัตถทีปนี้
แปล จึงควรอ่านอภิธรรมมัตถสังคหะแปลก่อนที่จะมาอ่านปรมัตถทีปนี้แปลในเลขข้อเดียวกัน
จะช่วยให้เข้าใจข้อความที่พระภิกษุจารย์อธิบายไว้อย่างชัดเจน เลขข้อบางข้อที่กำกับใน
คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ อาจไม่ปรากฏในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี้ เพราะท่านผู้แต่งปรมัตถทีปนี้
เห็นว่าข้อความในที่นั้นชัดเจนแล้ว จึงไม่อธิบายไว้

๓. การใช้เลขข้อ เช่น ๑ ๒ ๓ นำหน้าข้อความในปรมัตถทีปนี้แปล เพื่อแสดง
ว่าความตอนนี้เป็นคำอธิบายข้อความในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ส่วนข้อความที่มีเลขข้อ
ในวงเล็บ เช่น (๑) (๒) (๓) เป็นคำกล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินีที่

ปรากฏในปรมัตถที่ปนีเดิม อย่างไรก็ตาม บางแห่งที่อ้างถึงโดยไม่มีเลขข้อในวงเล็บกำกับไว้ เพราะไม่ใช่ฐานะที่จะกล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นั้น

๔. ในการแปลคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะใช้ฉบับฉန္ฐานัฐสังคายนาเป็นหลัก แม้ฉบับมหาจุฬาย ของไทยมีข้อความตรงกับฉบับฉန္ฐานัฐสังคายนา ส่วนการแปลคัมภีร์ปรมัตถที่ปนีใช้ตำราบาลีอักษรพม่า พิมพ์โดยโรงพิมพ์อิจนาสยะ จังหวัดย่างกุ้ง ในพุทธศักราช ๒๔๙๙ และฉบับพิมพ์เก่าอีกฉบับหนึ่งที่พิมพ์โดยโรงพิมพ์กวิเมียดมัน จังหวัดย่างกุ้ง ในพุทธศักราช ๒๔๗๓ เป็นหลักในการแปล

๕. ฉบับบาลีเหล่านั้นยังไม่ได้รับการชำระไว้ดีเหมือนฉบับฉန္ฐานัฐสังคายนา จึงมีเลขข้อและหัวข้อในหนังสือไม่ตรงกับคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะตามฉบับฉန္ฐานัฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย และเพื่อให้สามารถอ่านเทียบคัมภีร์ทั้งสองนี้ได้สะดวก ในฉบับแปลนี้ได้ปรับเลขข้อและหัวข้อในปรมัตถที่ปนีให้ตรงกับอภิธรรมมัตถสังคหะทั้งหมด

๖. การนำเสนอข้อความและความเห็นของผู้แปล จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกัน เพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ แม้ข้อความที่เป็นบทร้อยกรองในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปนี ก็จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างออกไปเช่นกัน

๗. ชื่อปริจเฉทในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปนี แตกต่างกันเล็กน้อย ดังนี้

อภิธรรมมัตถสังคหะ	ปรมัตถที่ปนี
๑. จิตตสังคหวิภาค	๑. จิตตสังคหะ
๒. เจตสิกสังคหวิภาค	๒. เจตสิกสังคหะ
๓. ปกิณณกสังคหวิภาค	๓. ปกิณณกสังคหะ
๔. วิถีสังคหวิภาค	๔. วิถีสังคหะ
๕. วิถีมุตตสังคหวิภาค	๕. วิถีมุตตสังคหะ
๖. รูปสังคหวิภาค	๖. รูปสังคหะ

๗. สมุจจัยสังคหวิภาค	๗. สมุจจัยสังคหะ
๘. ปัจจัยสังคหวิภาค	๘. ปัจจัยสังคหะ
๙. กัมมัฏฐานสังคหวิภาค	๙. กัมมัฏฐานสังคหะ

๘. ในการอ้างอิง ได้อาศัยคัมภีร์ฉบับมหาจุฬาย เป็นส่วนมาก ส่วนคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท จะอ้างอิงจากฉบับมหามกุฏย นอกจากนั้น บางฉบับยังอยู่ในรูปโบราณ เช่น สัจจสังเขปฎีกาเก่า สัจจสังเขปฎีกาใหม่ เป็นต้น จึงไม่อาจอ้างเลขหน้าได้ จะใช้คำบาลีเป็นเครื่องสังเกตว่า คเวสิตพฺพ (พึงแสวงหา) ส่วนบางแห่งยังหาแหล่งที่มาไม่พบ เพราะท่านผู้แต่งได้สรุปความมาจากความทรงจำที่มีเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาฎีกา และจารลงโบราณมาแต่โบราณ เนื่องจากสมัยก่อนนั้นยังเป็นสมัยที่นิยมจารคัมภีร์ลงในใบลาน ในกรณีเช่นนี้ จะใช้คำว่า คเวสิตพฺพ คาดว่าในการพิมพ์ครั้งต่อไป จะสามารถหาแหล่งที่มาให้สมบูรณ์มากขึ้น

ขอขอบคุณอาจารย์พรชัย เจริญดำรงเกียรติ ผู้ช่วยตรวจสภาวะธรรม อาจารย์สุริย์ พันธุ์เจริญ และ ผศ.นงค์นุช ศรีธนาอนันต์ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลให้สละสลวย พร้อมทั้งให้คำแนะนำที่มีประโยชน์ในการแปล และขอขอบคุณพระมหาประวัติ ถาวรจิตโต (ป.ธ. ๗) ผู้ช่วยเทียบเคียงคัมภีร์อ้างอิงเป็นฉบับมหาจุฬาย ทั้งหมด

หวังว่าคัมภีร์แปลอภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนีทั้งสองนี้จะอำนวยประโยชน์แก่วงศ์แก่นักศึกษาพระอภิธรรม เพื่อผลิตผู้รู้พระอภิธรรมอันเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา เพื่อยังประโยชน์แก่มวลชนให้กว้างไกล หากมีข้อบกพร่องใดอันเนื่องด้วยความรู้ด้านภาษาแปลค่อนข้างจำกัด ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

ประวัติอิทธิมัตถสังคหะ

คำสอนของพระบรมศาสดาตลอด ๔๕ พรรษา จำแนกออกเป็น ๒ หมวดโดยย่อ คือ ธรรม และวินัย ธรรมหมายถึงพระสูตรและพระอภิธรรม ส่วนวินัยคือวินัยปิฎก หากจำแนกโดยปิฎกจะได้ ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

ความหมายและความสำคัญของ “อภิธรรม”

คำว่า อภิธรรม มีความหมายตามศัพท์ว่า ธรรมอันยิ่งใหญ่ ธรรมอันพิเศษ ซึ่งแปลได้ว่า พระอภิธรรมเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษกว่าพระสูตร กล่าวคือ พระอภิธรรมกล่าวถึงหลักธรรมที่ละเอียดพิสดารกว่าพระสูตร ด้วยเหตุที่พระสูตรจัดเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงตามฐานะของผู้ฟัง จึงไม่ทรงแสดงชั้น ฐานะ และธาตุเป็นต้นไว้อย่างครบถ้วนในพระสูตรทุกสูตร แต่จะแสดงเพียงส่วนที่เหมาะสมกับผู้ฟังในแต่ละโอกาส จะเห็นว่าพระสูตรบางสูตรมีคาถา ๑ บทบ้าง ๒ บทบ้าง ๓ บทบ้างตามสมควร ขอนำชั้น ๕ ที่มีตรัสในพระสูตรมาแสดงเป็นตัวอย่างว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชั้น ๕ คืออะไร รูปร่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรมาน รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ นี้เรียกว่า รูปชั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง...วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิญญาณอดีต วิญญาณอนาคต วิญญาณปัจจุบัน วิญญาณภายใน วิญญาณภายนอก วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด วิญญาณทรมาน วิญญาณประณีต วิญญาณไกล วิญญาณใกล้ นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น”^๑

^๑ ส. ข. ๑๗.๔๘.๓๘

ส่วนในพระอภิธรรม พระพุทธองค์ทรงเน้นสภาพธรรมเท่าที่มีได้ทั้งหมดโดยไม่ขึ้นกับประเภทบุคคล จึงไม่นิยมกล่าวถึงบุคคล บุรุษ สตรี สัตว์ ฯลฯ เหมือนในพระวินัยและพระสูตร แต่จะใช้คำระบุถึงสภาพธรรมล้วนๆ เช่น จิต ผัสสะ เวทนา สัญญา เป็นต้น คำที่ปรากฏในพระวินัยและพระสูตรเปรียบเหมือนคำที่ใช้สื่อสารกันทั่วไป เช่น คำว่า “น้ำ” ส่วนคำในพระอภิธรรมเป็นคำเฉพาะเช่นเดียวกับที่เรียกน้ำว่า “H₂O” ตามสภาวะเดิม ดังนั้น ในพระอภิธรรม พระพุทธองค์จึงทรงจำแนกชั้นอายตนะและอื่นๆ ทั้งหมดเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. สุตตันตภาชนียนัย เป็นนัยจำแนกตามพระสูตร ดังมีข้อความว่า

“ชั้น ๕ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญูณชั้น

ในชั้น ๕ นั้น รูปชั้นคืออะไร รูปอย่างไรอย่างหนึ่ง มีรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรมาร รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ ทั้งหมดนี้เรียกว่า รูปชั้น

ในรูปชั้นนั้น รูปอดีตคืออะไร รูปใด ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต จัดเข้าในส่วนอดีต ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปอดีต”^๑

๒. อภิธัมมภาชนียนัย เป็นนัยจำแนกตามพระอภิธรรม ดังมีข้อความว่า

“ในชั้น ๕ นั้น รูปชั้นคืออะไร รูปชั้นหมวดละ ๑...รูปชั้นหมวดละ ๒...รูปชั้นหมวดละ ๓...”^๒

๓. ปัญญาปุจฉนัย เป็นนัยถามปัญหา ดังมีข้อความว่า

“ในชั้น ๕ ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหนเป็นอกุศล ชั้นไหนเป็นอัพยาगत...”^๓

^๑ อภิ. วิ. ๓๕.๑-๓.๑

^๒ อภิ. วิ. ๓๕.๑๓.๑๔-๑๕

^๓ อภิ. วิ. ๓๕.๑๕๑.๖๘

หลักธรรมอาจเปรียบได้กับโอสถที่ปรุงขึ้นต่างกันเป็นพระสูตรและพระอภิธรรม พระสูตรเปรียบเหมือนตำรับยาที่มีสรรพคุณรักษาโรคเฉพาะโรคตามอาการของผู้ป่วย ที่มาพบแพทย์ ส่วนพระอภิธรรมเหมือนโอสถขนานพิเศษ มีตัวยาสำคัญครบถ้วน ประกอบ ด้วยตัวยาสารพันที่ปรุงขึ้นเพื่อรักษาได้ทุกโรคทุกคนทุกโอกาส

พระอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงสภาพธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง แม้จะอธิบายสภาพธรรมอันได้แก่กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรม เป็นต้น ด้วยนัยจากคัมภีร์ธรรมสังคณีอย่างเดียว ก็ยังไม่บริบูรณ์ พึงอธิบายด้วยนัยจากคัมภีร์วิมังคี ธาตุกถา ปุคคล-บัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐานอื่น จึงจะบริบูรณ์ ซึ่งต้องใช้เวลาานาน แต่มนุษย์ทั่วไปไม่อาจนั่งฟังธรรมที่แสดงติดต่อกันอย่างต่อเนื่องตลอด ๓ เดือนได้ ทั้งแต่ละคนได้สั่งสมอรรถาศัยมาต่างกัน บางคนอาจเคยศึกษาพระอภิธรรมมาแต่ภพก่อน และบางคนก็ไม่เคยศึกษามาก่อนเลย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงแสดงพระอภิธรรมในมนุษยโลก ความจริงเวลา ๓ เดือนของมนุษย์นี้ เมื่อเทียบกับเวลาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ก็เป็นช่วงเวลาไม่กี่นาที^๑

ความเป็นมาของพระอภิธรรม

ตามหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาพระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่ดาวดึงส์ในพรรษาที่ ๗ เมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ พระองค์ประทับนั่งเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสุติเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกัน จากหมีนจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาในดาวดึงส์นั้น แล้วเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่สังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน ๑๑ การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสู่สังกัสสนครนี้ เป็นธรรมเนียมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

^๑ เวลา ๓ เดือนในโลกมนุษย์นับเป็นเวลาในดาวดึงส์ ๑ ใน ๔๐๐ ของวัน โดยคิด ๑๐๐ ปี หรือ ๑๐๐ x ๑๒ เดือนในโลกมนุษย์ เป็น ๑ วันในดาวดึงส์ ถ้า ๑ วันในดาวดึงส์มี ๒๔ ชั่วโมง จะเป็นเวลา ๓.๖ นาที ((1/400)x24x60) ถ้า ๑ วันในดาวดึงส์มี ๖๐ ชั่วโมง จะเป็นเวลา ๙ นาที ((1/400)x60x60)

แม้พระพุทธเจ้าพระองค์อื่นอันได้แก่พระทีปังกร พระมังคละ พระโสภิตะ พระธรรมทัสสี และพระกัสสปะ ก็ทรงบำเพ็ญพุทธกิจนี้ โดยมีข้อความที่กล่าวถึงเรื่องนี้ใน คัมภีร์พุทธวงศ์ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในอดีต

ระหว่างที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ในดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องบำรุงรักษา สรีระ พระองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงธรรมแทน ส่วนพระองค์เสด็จไปบิณฑบาตยังอุตตรกุรุทวีป แล้วกลับมาฉันอาหารที่สระอนดาต ครั้นแล้วทรงแสดงอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเฝ้าทุกวันโดยสังเขป เมื่อท่านฟังแล้วได้นำมาสอนแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปโดยไม่สังเขปและพิสดารนัก ต่อมาภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก ๖ คัมภีร์ในปัจจุบันยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสะแต่งตามอุเทศที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพระสารีบุตรและพระโมคคัลลีบุตรติสสะได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ พระอภิธรรมปิฎกที่ได้จารึกคำสอนของทั้งสองท่าน จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยเช่นกัน

อรรถกถาพระอภิธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎกมีเนื้อความอธิบายเป็นภาษาบาลีเรียกว่า อรรถกถา คัมภีร์อรรถกถามีมาแต่สมัยพุทธกาล เรียกว่าคัมภีร์มหาอรรถกถา อันเป็นอรรถาธิบายดั้งเดิมประกอบด้วย ๒ ส่วนสำคัญ คือ

๑. ปกิณกเทศนา   เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เองเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ
๒. สาวกภาษิต   ถ้อยคำของพระสาวก ได้แก่พระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหากัจจายนะ เป็นต้น ที่กล่าวอธิบายหรือประมวลพระพุทธพจน์ไว้ อาทิเช่น
  - ก) พระสารีบุตร   กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีตสูตร และทสุตตรสูตร

- ข) พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิมังค์ของภัทเทภรตตสูตรไว้ในอานันท-
ภัทเทภรตตสูตร
- ค) พระมหากัจจายนะ อธิบายภัทเทภรตตสูตรไว้ในมหากัจจายนภัทเทภรตต-
สูตร

คัมภีร์มหาอรรถกถาได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่นๆ ต่อมาพระมหินทเถระได้ไปเผยแพร่พระศาสนาในลังกาทวีปหลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ โดยได้นำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ภายหลังพระสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลสามารถศึกษาได้โดยสะดวก ต่อมา ภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไปเพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

เมื่อพระพุทธโฆสาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามahanama (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) แล้วปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นก็ ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ในสมัยโบราณ ผู้คนส่วนมากมีความจำดีและแม่นยำ จึงศึกษาเล่าเรียนและถ่ายทอดพระอภิธรรมปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาด้วยมุขปาฐะต่อๆ กันมานับพันปี ต่อมา ภายหลัง คนที่มีความจำดีเริ่มลดจำนวนลง ดังนั้น เพื่อธำรงรักษาพระอภิธรรมให้แพร่หลายต่อไป พระเถระในกาลก่อนเริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ จึงแต่งคัมภีร์สรุปความในพระอภิธรรมเป็นจำนวนมาก คัมภีร์เหล่านั้นเรียกว่า อรรถกถาสังเขป (อรรถกถาสรุปความ)

คัมภีร์อรรถกถาสังเขปที่แต่งขึ้นในสมัยแรก คือ อภิธัมมาวตาร (ชี้แนะพระอภิธรรม) และรูปารูปวิภาค (จำแนกรูปนาม) แต่งโดยพระพุทธทตเถระในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ คัมภีร์อภิธัมมาวตารนั้นกอบปรด้วยปริจเฉท ๒๔ ตอน มีเนื้อหาที่เป็นร้อยแก้วและ

ร้อยกรอง ๑๔๑๖ ข้อ กล่าวประมวลสาระในพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์และอรรถกถา พระอภิธรรม จึงมีข้อความพิสดารเรียนรู้อ่านเข้าใจได้ยาก หากทว่าเหมาะแก่การค้นคว้าวิจัย สำหรับผู้ที่เคยศึกษาพระอภิธรรมมาแล้ว ส่วนคัมภีร์รูปารูปวิภาคมีข้อความสั้นมาก กอปรด้วยปริเฉท ๓ ตอน มีเนื้อหา ๔๑ ข้อ แนวการแต่งคัมภีร์ทำให้อ่านเข้าใจยาก ด้วยมีการกล่าวลำดับจิตเป็นต้นตามคัมภีร์ธรรมสังคณี โดยเริ่มต้นแสดงกามาวจรกุศลจิต แล้วแสดงจิตอื่นๆ ต่อมาตามลำดับ คือ รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต โลกุตตรกุศลจิต อกุศลจิต และอเหตุกกุศลวิปากจิต เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุธอาจารย์จึงแต่งอรรถกถาสังเขยขึ้นใหม่ เพื่อให้เยาวชน เล่าเรียนเข้าใจได้ง่ายขึ้นโดยไม่ย่อและพิสดารจนเกินไป โดยประมวลเนื้อหาสำคัญจาก พระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรม คัมภีร์ที่ท่านแต่งนี้มีชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ (ประมวลความในพระอภิธรรม)

เนื้อหาความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ มิได้เรียงตามพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ คือ ธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน แต่ได้จัดลำดับ ใหม่โดยแบ่งออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑. จิต	สภาวะรับรู้อารมณ์
๒. เจตสิก	สภาวะเกิดร่วมกับจิต
๓. รูป	สภาวะแปรปรวน
๔. นิพพาน	สภาวะดับไฟกิเลส

ในปริเฉทที่ ๑ กล่าวอธิบายจิต โดยจำแนกไว้อย่างเป็นระเบียบตามลำดับ ความทราบและประณีตเป็น ๔ ประเภทเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ซึ่งได้แก่

๑. กามาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในกามภูมิ
๒. รูปาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในรูปภูมิ
๓. อรูปาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในอรูปภูมิ
๔. โลกุตตรจิต	จิตที่พ้นจากโลก

นอกจากนั้น ปริจเฉทต่างๆ ในคัมภีร์ยังมีความเชื่อมโยงกัน ซึ่งมีทั้งสิ้น ๙ ตอน คือ

๑. จิตตสังคหวิภาค จำแนกจิตเป็นหมวดหมู่
๒. เจตสิกสังคหวิภาค จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่
๓. ปกิณณกสังคหวิภาค จำแนกจิตและเจตสิกเป็นหมวดหมู่โดยทั่วไป
๔. วิถีสังคหวิภาค จำแนกวิถิจิตเป็นหมวดหมู่
๕. วิถีมุตตสังคหวิภาค จำแนกจิตที่พ้นจากวิถีเป็นหมวดหมู่
๖. รูปสังคหวิภาค จำแนกรูปเป็นหมวดหมู่
๗. สมุจจัยสังคหวิภาค จำแนกหัวข้อธรรมเป็นหมวดหมู่
๘. ปัจจัยสังคหวิภาค จำแนกปัจจัยเป็นหมวดหมู่
๙. กัมมัฏฐานสังคหวิภาค จำแนกกรรมฐานเป็นหมวดหมู่

อนึ่ง ข้อความทั้งหมดในคัมภีร์นี้ ครอบคลุมเนื้อหาสาระจากพระอภิธรรมปิฎก เป็นส่วนใหญ่ และมีคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาบ้าง กล่าวคือ ปริจเฉทที่ ๑ และ ๒ ซึ่งกล่าวถึงจิตและเจตสิก เป็นคำสรุปเนื้อหาจากคัมภีร์ธรรมสังคณี ตอนจิตตูปาทกัณฑ์ โดยได้แต่งย่อจากเดิม ๑๔๕ หน้าไว้เหลือ ๖ หน้า (ฉบับบาลี) และการกล่าวถึงจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง ก็มีปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณีและวิภังค์ ดังนี้

	เลขหน้าในธรรมสังคณี	เลขหน้าในวิภังค์
๑. อุกุศลจิต ๑๒	๑๐๕-๒๔	๓๖๔
๒. อุกุศลวิปากจิต ๗	๑๕๖-๖๐	๓๗๐
๓. อเหตุกุกุศลวิปากจิต ๘	๑๒๐-๑	๓๖๕-๗๑
๔. อเหตุกิกิริยาจิต ๓	๑๖๐-๑	๓๗๑
๕. มหากุศลจิต ๘	๑-๕๐	๓๖๒
๖. มหาวิปากจิต ๘	๑๓๒-๓	๓๖๘
๗. มหากิริยาจิต ๘	๑๖๔	๓๗๒

๘. รูปาวจรกุศลจิต ๕	๕๐-๗๘	๓๑๙-๒๑
๙. รูปาวจรวิปากจิต ๕	๑๓๓-๔	๓๒๔
๑๐. รูปาวจรกิริยาจิต ๕	๑๖๕	๓๒๖
๑๑. อรูปาวจรกุศลจิต ๔	๗๙-๘๐	๓๒๑
๑๒. อรูปาวจรวิปากจิต ๔	๑๓๔-๕	๓๒๕
๑๓. อรูปาวจรกิริยาจิต ๔	๑๖๕-๖	๓๒๖
๑๔. โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐	๘๔-๑๐๔	๓๒๑-๔
๑๕. โลกุตตรวิปากจิต ๔ หรือ ๒๐	๑๓๖-๕๗	๓๒๕-๖

การกล่าวถึงภูมิ ๓๑ และอายุของเหล่าสัตว์ที่บังเกิดในภูมิเหล่านั้นพร้อมด้วยกรรมที่ส่งผลให้ไปเกิดในแต่ละภูมิในปริจเฉทที่ ๕ ก็ปรากฏในคัมภีร์วิวัฏฏ์ ตอนธัมมททวิวัฏฏ์ แม้ข้อความอื่นๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ ก็ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรม พึงหาตุอาคตสถานของข้อความอื่นๆ ได้จากเชิงอรรถของฉบับแปลนี้

มีผู้รู้บางท่านกล่าวว่า พระอนุรุทธาจารย์แต่งคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย (วินิจัยปรมัตถ์) ไว้ก่อน แล้วแต่งคัมภีร์นามรูปปริจเฉท (จำแนกนามรูป) ต่อมา ทั้งนี้เพราะการประพันธ์บาลีในคัมภีร์นามรูปปริจเฉทไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ทางวิชาการเต็มเปี่ยมแล้วจึงแต่งคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดี ไม่มีเพชรเม็ดใดทัดเทียมได้ตั้งแต่โบราณกาลจวบจนปัจจุบัน

พระอนุรุทธาจารย์

พระอนุรุทธาจารย์เป็นชาวอินเดียตอนใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาพำนักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางคราวก็พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน ใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี

เมืองอนุราชบุรี ประเทศศรีลังกา เรื่องนี้กล่าวไว้ในคาลงท้ายของคัมภีร์นามรูปปริจเฉท (คาถา ๑๘๕๔-๗) และปรมัตถวินิจัย (คาถา ๑๑๔๒-๔)

สำหรับแคว้นโจฬะนั้น ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า “โจฑะ” เมืองคานูล (Karnul) ในอินเดียปัจจุบันเคยเป็นเมืองหลวงของแคว้นนี้ ส่วนเมืองกัญจิปุระ เรียกว่า กัญจิปุระ บ้าง กัญจิวระ บ้าง ปัจจุบันคือเมืองโคนซีเวอร์รัม (Conjeeveram) อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทธบราว ๕๗ ไมล์

เมืองท่ากาเวรินั้นมีชื่อเรียกว่า กาเวริปัญญนะ บ้าง กาเวริปัญญนะ บ้าง ปัจจุบันก็มีชื่อเรียกว่า กาเวริ (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวริที่ไหลมาจากภูเขา บัจฉิมฆาฏ บางมติกกล่าวว่าไหลมาจากภูเขาคุระคะ โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไป ถึงมหาสมุทรพังคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิริงคปฏัม ต้นโซ และ จินนาพลี

ในระหว่างที่พระอนุรุธาจารย์พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน ใกล้เจดีย์โสวณณมาลี เมืองอนุราชบุรี ประเทศศรีลังกา ได้ประพันธ์คัมภีร์นามรูปปริจเฉท ทั้งแต่งคัมภีร์ปรมัตถวินิจัยเมื่อพักอยู่ ณ เมืองตันจูโซ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร ต่อมาได้ประพันธ์คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำวิงวอนของอุบาสกชื่อว่า นัมปะ โดยท่านได้กล่าวถึงวัดมูลโสมะซึ่งเป็นที่อยู่ของอาจารย์วงศ์ไว้ในคาลงท้ายของคัมภีร์เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังรำลึกถึงด้วยความศรัทธา (ฉบับสิงหลมีรูปว่า นมฺพ ส่วนฉบับพม่ามีรูปว่า นมฺป รายละเอียดของวัดและข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับที่ตั้ง ขอให้ดูเพิ่มเติมที่หน้า ๘๒๙)

นอกจากนี้ นักวิชาการชาวสิงหลและพม่าไม่สามารถยืนยันว่าพระอนุรุธาจารย์ เกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง แต่สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดในยุคก่อนรัชสมัยพระเจ้าปราคัรมาพหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) เนื่องจากพระสารีบุตรเถระผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้แต่งตำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหิตถารวรรณาจึงสันนิษฐานว่าคัมภีร์ฉบับบาลีต้องแต่งก่อนพุทธศักราช ๑๖๙๖

G.P. Malalasekera ได้กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon (๑๙๒๘) หน้า ๑๖๗ ว่า คัมภีร์นี้คงแต่งในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๗-๑๑ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๗)

ส่วนในคำนำหนังสือชื่อ A Comprehensive Manual of Abhidhamma (๑๙๙๓) หน้า ๑๖ ซึ่งมี Bhikkhu Bodhi เป็นบรรณาธิการ มีข้อความกล่าวว่า

“พระอนุรุทธาจารย์จะเกิดอยู่ในสมัยใด และได้รจนาคัมภีร์นี้เมื่อใดนั้น ไม่สามารถทราบได้แน่ชัด มีเรื่องเล่าต่อกันว่า ท่านเป็นศิษย์ร่วมสำนักกับพระพุทธทตเถระ ซึ่งอาจหมายถึงว่าคงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๕ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑) ตามเรื่องเล่านี้กล่าวว่า ทั้งสองท่านได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และอภิธัมมวาทารชั้น เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูแด่พระอาจารย์ของท่าน ซึ่งเมื่อได้อ่านทั้งสองคัมภีร์แล้วให้ความเห็นว่า ‘พระพุทธทตเถระได้เก็บทรัพย์สมบัติไว้มากมายเต็มห้อง และปิดประตูลั่นดาลไว้ ขณะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้เก็บทรัพย์ไว้มากเต็มห้องเช่นกัน หากแต่ได้เปิดประตูไว้’ อย่างไรก็ตาม นักวิชาการปัจจุบันไม่รับรองความเชื่อนี้ โดยยังคงพิจารณาตามลักษณะรูปแบบการประพันธ์และเนื้อหาของพระอนุรุทธาจารย์ซึ่งแสดงว่า ท่านไม่น่าจะเกิดก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๘ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔) และเป็นไปได้มากกว่าที่จะเกิดอยู่ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘)”

ผู้แปลเห็นว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้แต่งสรุปความจากอรรถกถาพระอภิธรรม ซึ่งมีพระพุทธโฆसाจารย์เป็นผู้แต่ง แต่หากพระอนุรุทธาจารย์เกิดร่วมสมัยกับพระพุทธทตเถระ ผู้เกิดร่วมสมัยกับพระพุทธโฆसाจารย์ ก็จะแต่งสรุปความจากอรรถกถาของพระพุทธโฆसाจารย์ไม่ได้

ในคัมภีร์ชื่อ ปทฐุปสิทธิปกรณ์ ซึ่งแต่งโดยพระพุทธปิยะเถระ ศิษย์ของพระอานันทเถระมีข้อความในสูตร ๖๔๑ ตรงกับข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า อภิวนุทฺธิย ภาสิสฺสํ (อาจเขียนเป็น อภิวาทฺธิย ภาสิสฺสํ ตามรูปที่ปรากฏในฉบับปัจจุบัน)

จึงสันนิษฐานได้ว่า พระอนุรุทธาจารย์คงเกิดในสมัยเดียวกับพระพุทฺธิยเถระ แม้ไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่า พระพุทฺธิยเถระและอาณันทเถระเกิดในสมัยใด เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานที่พระเถระทั้งสองท่านกล่าวไว้ด้วยตนเอง แต่มีนักวิชาการสันนิษฐานว่า พระอาณันทเถระมีชีวิตรอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพราะคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกาที่พระอาณันทเถระแต่งขึ้นได้กล่าวว่า ผู้อาราธนาให้แต่งคัมภีร์มูลฎีกานี้ชื่อว่า พระธรรมมิตตเถระ ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลผู้ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๕๔ คาถา ๓๕) ที่กล่าวว่าพระธรรมมิตตเถระพำนักอยู่ที่วัดสิตถกคามในรัชสมัยพระเจ้ามหินทหะผู้ครองราชย์ระหว่างพุทธศักราช ๑๔๙๙-๑๕๑๙ จึงอาจสรุปว่าพระอนุรุทธาจารย์น่าจะเกิดในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖

คัมภีร์อรรถาธิบายของอภิธัมมัตถสังคหะ

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะมีคัมภีร์อรรถาธิบายที่ได้รับการยอมรับว่ามีชื่อเสียงอยู่ ๔ คัมภีร์ คือ

๑. คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะฎีกาเก่า พระเถระไม่ปรากฏนามแต่งไว้ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ บางท่านกล่าวว่า พระมหากัสสปะ ผู้พำนักอยู่วัดอุทุมพรคิริ (วัดเขามะเดื่อ) ประเทศลังกา เป็นผู้ประพันธ์ พระเถระนี้เป็นครูของพระสารีบุตร (พระสารีบุตรนี้เป็นผู้ประพันธ์คัมภีร์ฎีกาสารัตถทีปนีเป็นต้น และเป็นพระสังฆราชาในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาทู ซึ่งครองราชย์ในพุทธศักราช ๑๖๙๖-๑๗๒๙)

๒. อภิธัมมัตถวิภาวินี (บ้างเขียนว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี) แต่งโดยพระสุมังคลสามี ประเทศลังกา ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านเป็นศิษย์ของพระสารีบุตร ผู้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีโดยเหตุที่ข้อความส่วนใหญ่ของคัมภีร์ปริวรรตมาจากตำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปลชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะวิถิตถาวรณนา ซึ่งพระสารีบุตรแต่งไว้ คัมภีร์นี้จึงแต่งจบภายในเวลา ๒๔ วัน และเนื่องจากใช้ภาษาได้กระชับสละสลวย จึงเป็นตำราแบบเรียนในประเทศสหภาพพม่าตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมาโดยปรากฏชื่อในสมัยพุกามว่า “ฎีกางาม” และปรากฏชื่อว่า “ฎีกาลือชื่อ” ตั้งแต่สมัยอังวะเป็นต้นมา

๓. สังเขปวรรณนา แต่งโดยพระสัทธัมมโชติपालะ ชาวพม่าเรียกว่า ฉัปปทเถระ โดยเหตุที่ท่านมีชื่อพม่าว่า “ผึ่ง” ชาวสิงหลจึงเรียกท่านที่เป็นศิษษาพระปริยัติธรรมในลังกาว่า พระฉัปปะ (พระผึ่ง) โดยไม่เรียกฉายา ต่อมาเมื่อกลับมาอยู่พม่าก็เป็นที่รู้จักตามชื่อนี้ตามหลักภาษา ฉัปปท ศัพท์แปลว่า ผู้มีหกษา, ผึ่ง (ฉัปปท มาจาก ฉ ศัพท์ + ปาท ศัพท์ ทำรัสสะ อา เป็น อ ในสมาส เพราะ ปาท ศัพท์ต้องรัสสะในสมาสแน่นอน ดังคำว่า จตุ-ปท = สัตว์สี่เท้า, พหุ-ปท = สัตว์มีเท้ามาก, ทวิ-ปท = สัตว์สองเท้า, ทวิ-ปทุตม = ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า, พระพุทธเจ้า) ท่านได้ศึกษาพระปริยัติธรรมที่เมืองพุกามในรัชสมัยพระเจ้านรปติ ผู้ทรงสร้างพระเจดีย์อุปรากรม ในแผ่นดินอังวะ หลังจากนั้นได้เดินทางไปประเทศลังกาในจุลศักราช ๘๐๘ (พุทธศักราช ๑๔๘๙) ท่านได้สมมุติสีมาที่เมืองชั้วฉนะซึ่งภาษาสิงหลเรียกว่า เมืองเกาะเต ในรัชสมัยพระเจ้าปราคกรมพาทู หลังกลับจากลังกาแล้วท่านได้พำนักที่หมู่บ้านฉัปปะ และที่บริเวณเทือกเขาสะโกย รวมทั้งที่เมืองพุกามเป็นครั้งคราว ชาวพม่ารู้จักท่านว่าเป็นหุตติยฉัปปทเถระ (พระฉัปปทเถระรูปที่สอง) นอกจากนี้ ท่านยังได้แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อสุดตนิเทศอีกด้วย ฉบับพม่าบางฉบับใช้ชื่อว่า ฉัปปฎะ

๔. ปรมัตถทีปนี แต่งโดยพระญาณธชะ วัดแลติ จังหวัดโมงยวา ประเทศสหภาพพม่า ในพุทธศักราช ๒๔๔๐ (อ่านเพิ่มเติมในประวัติคัมภีร์ปรมัตถทีปนี)

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะได้รับการแปลและพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาต่างๆ แล้วหลายครั้ง ได้แก่ ภาษาอังกฤษ จีน เยอรมัน ฮินดี สิงหล พม่า และไทย เป็นต้น ฉบับที่แปลเป็นภาษาไทยปัจจุบันก็ยังมีอยู่หลายฉบับ ซึ่งรวมถึงฉบับแปลนี้ที่ผู้อ่านสามารถศึกษาเทียบเคียงกับฉบับบาลีได้

ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี พบในฉบับสิงหล ฉบับพม่าพบชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี บ้าง อภิธัมมัตถวิภาวินี บ้าง ส่วนฉบับฉันทะสันติใช้ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี ตามฉบับสิงหลในที่นี้ขอชี้แจงว่าชื่อทั้งสองดังกล่าวไม่ผิดหลักภาษา กล่าวคือ คำว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธัมม ศัพท์ + อตถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณี ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย รูปบุลงลิงค์ของคำว่า วิภาวินี คือ วิภาวี จึงลง อินี ปัจจัยท้าย

บทกวีที่มี ณี ปัจจัยอยู่ท้ายด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๔๐) ว่า ปติภิกขุราชาธิ-
การนุเตหิ อินี (ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์และศัพท์
อื่นๆ อันเป็นไปในอิติลึงค์) ดังคำว่า ปิยปัสสี (ชายผู้ชมเชยคนรัก), ปิยปัสสีนี (นางผู้ชมเชย
คนรัก)

ส่วนคำว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวนี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธมฺม ศัพท์ + อตฺถ
ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิติปัจจัย โดยทั่วไปบทที่ลง
ยุ ปัจจัยแล้วใช้เป็นรูปนปุงสกลึงค์ เมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิติลึงค์อาจลง อา หรือ อี อิติปัจจัย
ดังคำว่า ทีปนา, ทีปนี ไม่นิยมลง อินี ปัจจัยท้ายบทดังกล่าว

แม้บททั้งสองจะไม่ผิดหลักภาษา แต่รูปว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวนี น่าจะเป็นต้นฉบับ
เดิม เพราะพบในฉบับสิงหลซึ่งเป็นภาษาของผู้แต่ง นอกจากนี้ เมื่อเทียบเคียงกับคำว่า อภิ-
ธมฺมตฺถวิภาวสินี ที่ไม่ประกอบรูปศัพท์เป็น อภิธมฺมตฺถวิภาวสินี รูปว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวนี จึง
สมควรกว่า

สารุ ปโกปิตสุสาปี
น หิ ตาปยิตุํ สกุกา

มโน นายาติ วิกุริยํ
สาครมโภ ติถุกุกยา.

(หิโตปเทศ)

“จิตของสัตว์บุรุษแม้ถูกรบกวนก็มั่นคงไม่เปลี่ยนแปลง ดังเช่น
น้ำในสาครจะถูกเผาให้เหือดแห้งด้วยคบไฟ หาได้ไหม”

ประวัติปรมัตถที่ปนี

ปรมัตถที่ปนี แปลว่า คัมภีร์แสดงข้อความปรมัตถ์ คัมภีร์นี้เป็นฎีกาฉบับที่ ๔ ซึ่งแต่งอธิบายความในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้เป็นพระภิกษุชาวพม่า นามว่า พระญาณธชะ ชาวพม่าเรียกว่า แลตีสยาตอ (ท่านอาจารย์แลตีส) ตามชื่อวัดที่ท่านพัก

พระญาณธชะเป็นบุตรคนที่ ๒ ของนายถนตา และนางโจง เกิดเมื่อวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑ พุทธศักราช ๒๓๘๙ ณ หมู่บ้านไสปะยีน จังหวัดที่ปะยีน วันที่ท่านถือกำเนิดมีบุพนิมิตน่าอัศจรรย์ กล่าวคือ เกิดสายรุ้งขึ้นจากต้นมะขามใหญ่ภายในรั้วบ้าน มุ่งสู่ท้องฟ้า แล้วพุ่งกลับลงมายังบ้านของท่าน จากนั้นก็พุ่งขึ้นผ่านหลังคาบ้านไปสู่ท้องฟ้า ญาติพี่น้องเห็นบุพนิมิตนี้จึงตั้งชื่อว่า เด็กชายแต่ดช่อง แปลว่า “ขึ้นสูง (แต่ด = ขึ้น, ช่อง = สูง) หมายถึง ผู้มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป

เมื่อท่านมีอายุครบ ๑๐ ปี บิดาพาไปฝากเป็นศิษย์ของพระนันทเถระที่หมู่บ้านของท่านเอง หลังจากนั้นได้ศึกษาอักขรวิธีการเขียนอ่าน พร้อมทั้งบทสวดมนต์ต่างๆ คัมภีร์นัมการะ และคัมภีร์โลกนิตี เป็นต้น

พอถึงอายุ ๑๕ ปี ท่านได้บรรพชาและศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักของพระนันทเถระ มีฉายาว่า “ญาณธชะ” คัมภีร์ที่ได้ศึกษาคือไวยากรณ์บาลีอันได้แก่จัจจายน-ไวยากรณ์ อภิธรรมัตถสังคหะ มาติกา ธาตุกถา ยมก และปฏิฐาน ซึ่งเป็นตำราเรียนที่สืบทอดกันมาแต่บูรพาจารย์ เมื่ออายุครบ ๒๐ ปีจึงได้อุปสมบทที่วัดในหมู่บ้าน โดยมีพระนันทเถระเป็นอุปัชฌาจารย์ ในวันขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ พุทธศักราช ๒๔๐๘

ถึงพุทธศักราช ๒๔๑๒ ท่านเดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกา ณ วัดมหาไชติการาม (ชาวพม่าเรียกว่า มังคลาสน์จอง) เมืองมันดเลย์ นครหลวงของ

ประเทศสหภาพพม่าในสมัยนั้น วัดมหาโชติการามนี้เป็นสำนักเรียนที่มีชื่อเสียงทางการศึกษาพระอภิธรรม มีท่านเจ้าอาวาสนามว่า พระสุทัสสนเถระ (ชาวพม่าเรียกว่า สันจองสยาตอ ตามชื่อวัด) ซึ่งได้รับโปรดเกล้าแต่งตั้งเป็นพระราชครูของพระเจ้ามินดง (พ.ศ. ๒๓๙๕-๒๔๒๑) กษัตริย์ผู้ทรงสถาปนาเมืองมันดเลย์เป็นนครหลวงของประเทศ และดำรงสมณศักดิ์ ๒ ตำแหน่ง คือ สุทัสสนวธรรมสามิมหาธรรมราชาธิราชครู และ สุทัสสนชอตุลธิปติสิริปวรมหาธรรมราชาธิราชครู

ขณะพำนักอยู่ที่วัดนั้น ท่านญาณธชะได้ศึกษาเล่าเรียนอรรถกถาพระวินัยปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกจากท่านเจ้าอาวาส และจากครูอีกรูปหนึ่งชื่อว่า พระบัณฑิตจเถระ (ชาวพม่าเรียกว่า สะลินสยาตอ ตามจังหวัดที่เกิด) ท่านญาณธชะพำนักอยู่ที่วัดแห่งนี้เป็นเวลา ๑๖ ปี ตั้งแต่พรรษาแรกถึงพรรษาที่ ๑๖ และได้รับตำแหน่งครูสอนพระปริยัติธรรมจากราชสำนักในพุทธศักราช ๒๔๒๐

เมื่อพระเจ้ามินดงโปรดเกล้าฯ ให้ส่งคายนาชำระพระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ ๕ เรียกว่า ปัญจมสังคายนา โดยพระภิกษุจำนวน ๒,๕๐๐ รูป ณ พระราชวังมันดเลย์ ในพุทธศักราช ๒๔๑๔ ท่านญาณธชะได้เข้าร่วมสังคายนาพระไตรปิฎกในนามผู้แทนจากวัดมหาโชติการามที่รับภาระในการสาธยายพระอภิธรรมปิฎก และเป็นผู้สาธยายคัมภีร์กถาวัตุถุในทันที

ตลอดเวลา ๑๖ ปีที่ท่านญาณธชะได้พำนักอยู่ที่วัดมหาโชติการาม โดยเป็นนักศึกษา ๙ ปี และเป็นครูสอน ๗ ปีนั้น ข้อปฏิบัติที่เป็นกิจวัตรประจำวันของท่านคือ ทุกเช้าท่านจะทำความสะอาดห้องน้ำ บัดกวาดบริเวณวัด และตั้งน้ำใช้น้ำฉันสำหรับพระสงฆ์

ต่อมาภายหลัง เมืองมันดเลย์เกิดอัคคีภัยครั้งใหญ่ วัดมหาโชติการามต้องอัคคีภัยในครั้งนั้นด้วย ท่านญาณธชะจึงเดินทางไปพำนักอยู่ ณ จังหวัดโมงยวา ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงของแม่น้ำสัลลาวดี ในพุทธศักราช ๒๔๒๕ จากนั้นในพุทธศักราช ๒๔๒๙ ขณะที่มีอายุได้ ๔๐ ปี ท่านได้จัดสร้างวัดที่ป่าใหญ่ชื่อว่าป่าแลดี อยู่ห่างจากจังหวัดโมงยวาไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ วัดที่สร้างขึ้นจึงชื่อว่า วัดแลดี แปลว่า วัดนาสร้าง (แล =

นา, ดี = สร้าง) เนื่องจากชาวบ้านไปหักร้างถางพงทำนาในป่านั้นและต่อมาได้มีการสร้างวัดขึ้น

ครั้นถึงพุทธศักราช ๒๔๓๑ ท่านญาณธะพร้อมด้วยคณะศิษย์ที่เป็นพระภิกษุกว่า ๕๐ รูป ได้ร่วมกันสมมุติสมาสร้างโบสถ์ชื่อว่า สาสโนสถินี นับแต่นั้นเป็นต้นมาท่านได้อุทิศตนให้แก่พระศาสนาด้วยการสอนพระปริยัติธรรมเป็นเวลาหลายสิบปีจนมีศิษย์จำนวนมากมีเกียรติศักดิ์เลื่องลือว่าเป็นผู้ทรงปริยัติขณะเดียวกันท่านได้แต่งคัมภีร์ทางศาสนาจำนวนมาก คัมภีร์สำคัญที่แต่งเป็นภาษาบาลีมี ๒ เล่ม คือ นිරูตติทีปนี เกี่ยวกับหลักภาษา แต่งจบในเดือน ๘ พุทธศักราช ๒๔๓๗ และ ปรมัตถทีปนี เกี่ยวกับพระอภิธรรม แต่งจบในเดือน ๑๒ พุทธศักราช ๒๔๔๐ คัมภีร์ทั้งสองนี้มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักทั่วไปทั้งในประเทศและต่างประเทศ

เมื่อท่านชราภาพลง จึงได้มอบหมายภาระการสอนพระปริยัติธรรมให้แก่ศิษย์ผู้ทรงความรู้ และได้ไปปฏิบัติธรรมโดยลำพังในสถานที่ต่างๆ อันห่างไกลผู้คน บางโอกาสก็แสดงธรรมโปรดพุทธบริษัทในจังหวัดต่างๆ ทั่วประเทศ กล่าวกันว่าท่านไม่ยอมรับภัณฑ์เทศน์เป็นของส่วนตัวเลย แต่จะถวายภัณฑ์เทศน์ทั้งหมดแก่วัดต่างๆ นั้น การแสดงธรรมของท่านมักเน้นพระอภิธรรมและการเจริญวิปัสสนาเป็นหลัก

สันนิษฐานว่าพระเถระเป็นผู้สังฆบารมีเพื่อตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าปัญญาธิกะ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์สังฆทสังเขป (คำลงท้าย ข้อ ๗) ที่ท่านแต่งไว้ มีความว่า “ขอให้บรรลุความเป็นปัญญาธิกะ เป็นที่พึ่งของมหาชน” ท่านได้มรณภาพเมื่ออายุ ๗๗ ปีที่จังหวัดปทุมธานี ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ พุทธศักราช ๒๔๖๖

แม้ว่าพระเถระจะทรงความรู้เป็นเลิศ แต่ท่านมิได้ถือตัวเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ ไม่ว่าจะพำนักอยู่ที่ใดก็จะชวนชวรายทำกิจของสงฆ์อยู่เสมอ เช่น กวาดวัด ตักน้ำใช้น้ำฉันใส่หม้อน้ำ ล้างห้องน้ำ เป็นต้น โดยเฉพาะในสมัยก่อนที่สภาพห้องน้ำยังไม่สะอาดเรียบร้อยเช่นปัจจุบัน และต้องใช้ไม้ชำระในห้องน้ำที่เป็นส้วมหลุม ท่านก็มักไปล้างห้องน้ำและล้างไม้ชำระเหล่านั้นด้วยตนเอง เมื่อลูกศิษย์มาพบและขอร้องให้งดเว้นกิจนั้น ท่านได้กล่าวตอบ

ว่า “ฉันเป็นทาสของตถาคตมานานับชาติไม่ถ้วนแล้ว ชาตินี้ขอเป็นทาสของพระสงฆ์” จริยาวัตรดังกล่าวจึงน่านับถือยิ่งและหาได้ยากในบุคคลทั่วไป

โดยเหตุที่พระญาณธเถระนั้นใช้ภาษาได้สละสลวยเป็นที่ชื่นชอบของคนทั่วไป คัมภีร์ที่ท่านแต่งทั้งประเภทร้อยแก้วและร้อยกรอง จึงได้รับการจารึกลงหินอ่อนที่วัดแลดี จังหวัดโมงยวา ซึ่งปรากฏอยู่ตราบจนปัจจุบัน ต่อมาท่านได้รับตำแหน่งอัครมหาบัณฑิตในพุทธศักราช ๒๔๕๘ จากรัฐบาลอังกฤษที่เข้ามาปกครองประเทศสหภาพพม่าในสมัยนั้น และในพุทธศักราช ๒๔๖๔ ท่านได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิต กิตติมศักดิ์ (สาขาวรรณกรรม) จากมหาวิทยาลัยย่างกุ้ง

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี้เป็นผลงานทางวิชาการที่ปราชญ์ทางภาษาบาลียกย่องชมเชย มีลีลาการประพันธ์ไพเราะสละสลวยคล้องจองสัมผัสเป็นเสาวพจน์ เรียบเรียงถ้อยคำดี ไกล่เคียงกับพระพุทธรูปพระไตรปิฎก มีการอธิบายความได้กระจ่างชัดเจน โดยประมวลเนื้อหาที่เกี่ยวกับพระอภิธรรมมาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ มีคัมภีร์อ้างอิงไว้ว่าสามร้อยแห่ง และมีข้อวินิจฉัยที่ละเอียดลึกซึ้งเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม

ประเทศสหภาพพม่านิยมใช้คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีเป็นคู่มือในการเรียนคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะมาหลายศตวรรษ คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีนี้แต่งโดยพระสิงหลชื่อพระสุมังคลสามีในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แต่เป็นตำราอ่านเข้าใจยาก มีบทสมาสยาว และมีประโยคยาวซับซ้อนกล่าวถึงเหตุและผลซ้อนกันอยู่ ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คงยึดตามแนวการเขียนแบบคัมภีร์มูลฎีกาที่นิยมแสดงเพื่อความกระชับในประโยคและนิยมอธิบายรูปศัพท์ตามหลักภาษาเป็นส่วนใหญ่ ไม่เน้นการอธิบายสภาวะตามหลักพระอภิธรรม โดยอาจเห็นว่าอรรถกถาพระอภิธรรมได้อธิบายสภาวะธรรมไว้แล้วจึงแต่งขึ้นโดยย่อ

แต่พระญาณธเถระเห็นว่า คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีนี้มีข้อบกพร่องจำนวนมาก ซึ่งคงเกิดจากการเร่งรัดให้จบภายใน ๒๔ วัน ทำให้ขาดความถี่ถ้วน ดังนั้น ท่านจึงแต่ง

คัมภีร์นี้ขึ้นเพื่อชี้แจงข้อบกพร่องเหล่านั้น โดยมีคำคัดค้านทั้งหมด ๒๕๒ แห่ง (ฉบับบาลีพม่าใส่จำนวนเลขไว้ ๒๔๕ แห่ง แต่ผู้แปลเห็นว่ายังไม่ครบถ้วน เพราะบางแห่งไม่ได้ใส่เลขไว้ จึงพิจารณาตามความเหมาะสมแล้วใส่จำนวนเลขเป็น ๒๕๒ แห่ง) อย่างไรก็ตามข้อบกพร่องส่วนใหญ่มักเกี่ยวกับหลักภาษามากกว่าหลักธรรม

การคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีที่ใช้ชื่อย่อว่า คัมภีร์วิภาวินี จำแนกออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. คัดค้านว่าผิดหลักภาษาหรือหลักธรรม กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตํ น ยุตฺตํ, ตํ น ยุชฺชติ (ข้อความนั้นไม่สมควร)

๒. ไม่คัดค้านว่าผิด แต่เห็นว่าเข้าใจยากหรือไม่เป็นที่นิยมตามหลักภาษาทั่วไป กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตํ น สุนฺหริํ (ข้อความนั้นไม่งาม)

พระเถระได้กล่าวถึงสาเหตุหนึ่งในการแต่งคัมภีร์นี้ เพื่อคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีไว้ในส่วนคำนำของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ฉบับบาลี มีข้อความดังนี้

“ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระญาณธเถระ) จะกล่าวประวัติความเป็นมาของฎีกาชื่อว่าปรมัตถทีปนี พระมหाराชาเจ้าผู้เปรียบตั้งบิดาของราชฎฐ (พระเจ้ามโหฬาร) เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในจุลศักราช ๑๒๑๔ (พุทธศักราช ๒๓๕๕) ต่อมาพระองค์ทรงสถาปนาเมืองมณฑลเย้[เป็นราชธานี]ของประเทศพม่า ได้อนุเคราะห์ศาสนาของพระศาสดา อย่างไม่มีผู้ใดเปรียบ ในกาลนั้น พระมหาเถระผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมได้รับสมณศักดิ์จากในหลวงมีจำนวน ๘๐ รูปในพระนคร พระราชาทรงอุปถัมภ์บำรุงภิกษุสงฆ์ทั้งหมดด้วยปัจจัยสี่เป็นนิจ โปรตเกล้าย ให้กระทำสังคายนาและจาริกพระไตรปิฎกลงในหินอ่อนซึ่งมีชื่อว่าสิลาธุพะ (จาริกในหินอ่อน) ทรงคัดเลือกภิกษุผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้ความสามารถจำนวน ๒,๔๐๐ รูป กระทำสังคายนาที่ชื่อว่า ถนนสัชฌายะ (สาธยายเป็นหมู่) ณ พระราชวัง พระราชาทรงครองราชย์ตลอด ๒๗ ปีอย่างนี้ ทรงอุปถัมภ์พระศาสดาอย่างใหญ่หลวงแล้ว เสด็จทิวคตในจุลศักราช ๑๒๔๐ (พุทธศักราช ๒๔๒๑)

ในกาลนั้น ข้าพเจ้าได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาที่
 แพบเท้าของพระมหาเถระผู้ประเสริฐชื่อว่า สุทัตสนะ ในวัดมหาโชติการาม ซึ่งเป็นผู้
 เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมเปรียบดังดวงจันทร์อันส่องสว่างกลางนภา และข้าพเจ้าได้สอน
 คัมภีร์เหล่านั้นอีกด้วย ในสมัยนั้น พระเถระเหล่าใดมีปัญหาญาณแตกฉานยิ่งในเมืองมณฑล
 พระเถระเหล่านั้นมักใช้คัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกา ไม่ใช่คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีฎีกาและ
 มณีสารมัญจุสาฎีกา ท่านเหล่านั้นไม่เพียงไม่ใช้เอง หากยังห้ามศิษย์ของตนว่า ‘พวกเธอ
 อย่าสอนคัมภีร์ทั้งสองนั้น เพราะในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีมีข้อผิดพลาดจำนวนมาก
 ทั้งคัมภีร์มณีสารมัญจุสาฎีกาก็เต็มไปด้วยข้อความที่ไร้แก่นสารทำให้คัมภีร์หนักเหมือนกอง
 ไผ่ใหญ่’ เมื่อข้าพเจ้าสดับคำนั้นแล้วดำริขึ้นว่า ‘เราก็คงจะรู้ถึงข้อผิดพลาดนั้น’

จำเดิมแต่กาลนั้น ข้าพเจ้าได้เทียบเคียงคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีฎีกากับพระพุทธร
 วจนะในพระบาลีและคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถา ทั้งพิจารณาศัพท์ เนื้อความ และข้อวินิจฉัย
 โดยละเอียด ในเวลานั้น ข้าพเจ้าได้พบข้อผิดพลาดเหล่านั้นเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเกิด
 ความดำริว่า ‘เราควรจะแต่งคัมภีร์ฎีกาอีกคัมภีร์หนึ่งที่มีข้อวินิจฉัยบริบูรณ์เกี่ยวกับคัมภีร์
 อภิธัมมัตถสังคหะ’

หลังจากนั้น ข้าพเจ้าได้บันทึกพระพุทธรวจนะจากพระบาลีที่เกี่ยวกับเนื้อความ
 พระอภิธรรมในพระไตรปิฎก โดยตั้งใจว่าจะใช้เป็นสาธกในเวลาแต่งคัมภีร์ฎีกา แต่ใน
 คราวหนึ่ง มีอัคคีภัยครั้งใหญ่เกิดขึ้นที่เมืองมณฑลีย์ สมุดบันทึกเหล่านั้นถูกไฟไหม้ในครั้ง
 นั้น ความอุตสาหะในการแต่งคัมภีร์ฎีกาจึงระงับไป

ต่อมาเมื่อข้าพเจ้ามาถึงจังหวัดโมงยวา เหล่าภิกษุและอุบาสกผู้ที่ศึกษาธรรม
 ในวัดป่าชื่อว่า แลดี ได้วิงวอนขอให้ข้าพเจ้าแต่งคัมภีร์ฎีกา ในกาลนั้น ข้าพเจ้าจึงรจนา
 คัมภีร์ฎีกานี้”

โดยเหตุที่คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีเป็นตำราเรียนของชาวพม่ามานานหลายร้อยปี
 ลีลาการแต่งก็กระชับสละสลวยคล้ายคัมภีร์มูลฎีกา ชาวพม่าจึงขนานนามคัมภีร์นี้ตั้งแต่สมัย
 อังวะว่า ฎีกาจ่อ (ฎีกาลือชื่อ) และยกย่องอย่างสูงโดยถือว่าเป็นผลงานทางวรรณกรรมที่

ยิ่งใหญ่ เมื่อคัมภีร์ปรมัตถทีปนีกล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นี้ พระสงฆ์ ชาวพม่า จำนวนมากจึงไม่พอใจ มีพระสงฆ์บางกลุ่มประกาศคว่ำบาตร (บัตตินิกุชชนกรรม) ไม่ร่วมสังฆกรรมกับพระภิกษุสงฆ์เถระอีกด้วย

แม้ว่าพระสงฆ์ทั่วไปจะกล่าวประณามคัดค้าน แต่พระสงฆ์ผู้เป็นปราชญ์แตกฉาน พระไตรปิฎกกลับพูดสนับสนุน เช่น พระจันทวังสาลังการเถระ วัดมินแตยั๊บ จังหวัดมณฑลเลย์ (ชาวพม่าเรียกว่า มโยบยินจีสยาตอ ตามชื่อบ้านเกิด) จัดเป็นพระมหาเถระผู้มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือว่าเป็นปราชญ์ทางพระอภิธรรม เป็นผู้ชำระคัมภีร์ธาตุกถา และอรรถกถา ในสมัยปัญญาจมสังคายนา กล่าวสนับสนุนคัมภีร์นี้ไว้ว่า

“ฉันก็เคยสังเกตพบข้อบกพร่องในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ๖๐ กว่าแห่ง แต่เมื่อท่านญาณธชะพบถึง ๒๐๐ กว่าแห่ง ท่านก็อ่านตำราละเอียดกว่าฉันเสียอีก”

นอกจากนี้ ยังมีพระเถระอีกรูปหนึ่งที่เป็นปราชญ์ทรงเกียรติคุณทางวิชาการเป็นที่รู้จักทั่วประเทศ นามว่า พระชวนะ วัดสมันตปาสาทิกมมหาวิหาร จังหวัดมันลี (ชาวพม่าเรียกว่า มันลีสยาตอ ตามชื่อจังหวัดที่พำนัก) เล่ากันว่า วันหนึ่งท่านเดินทางมาที่เมืองมณฑลเลย์ โดยพักอยู่ที่วัดชเวเส่องทางทิศตะวันตกของพระเจดีย์มหาบุณี ตอนนั้นมีเจ้าอาวาสจากวัดต่างๆ จำนวนมากมาหาท่านแล้วกล่าวตำหนิคัมภีร์ปรมัตถทีปนีต่างๆ นานา แล้วถามความเห็นของท่านเกี่ยวกับคัมภีร์นี้ ท่านตอบว่ายังไม่เคยได้อ่าน และขอยืมไว้อ่านคืนหนึ่งก่อน เย็นวันรุ่งขึ้นค่อยมาพบใหม่ ครั้นถึงเวลานัดหมาย ท่านเจ้าอาวาสเหล่านั้นก็มาพบตามนัด พระชวนะเถระกล่าวว่า

“ข้อบกพร่องในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีที่ท่านญาณธชะนำมาชี้แจงนั้น ไม่ใช่วิสัยที่คนทั่วไปจะรู้เห็นได้ แต่ท่านผู้แต่งรู้เห็นด้วยความสามารถของท่าน พวกเราจึงควรยกย่องคัมภีร์ฎีกาที่ชาวพม่าแต่งไว้ดีเช่นนี้ อย่ายึดติดความเห็นเดิมที่ไม่ถูกต้อง

ฉันเคยได้ยินว่ามีพระสิงหลที่วัดสุทฺถสสนารามพูดว่า คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีได้รับขนานนามจากชาวสิงหลว่าฎีกาใส่รั้ว แต่พระพม่าไม่เชื่อวชาญพระอภิธรรม จึงไม่พบข้อผิดพลาดในคัมภีร์นี้

[๓๔]

พระญาณธชะไม่ได้เขียนตามอัตโนมติ แต่อ้างคัมภีร์อย่างทั่วถึง คาดว่าคงใช้เวลาค้นหาข้อมูลกว่า ๒๐ ปี”

แม้พระวิสุทธาจารย์เถระ (ชาวพม่าเรียกว่า วิสุทธารามสยาตอ) วัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเลย ผู้แตกฉานพระไตรปิฎกและภาษาบาลีสันสกฤต ก็แสดงความเห็นเกี่ยวกับคัมภีร์นี้ว่า

“คัมภีร์นี้บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ มีหลักฐานครบถ้วน สามารถชำระข้อบกพร่องในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีได้ชัดเจน แม้ออนนี้จะมียางคนกล่าวคัดค้าน แต่ต่อไปคนยุคหลังจะนิยมศึกษาเล่าเรียน”

อย่างไรก็ตาม มีพระสงฆ์บางรูปที่เป็นนักวิชาการได้แต่งคัมภีร์โต้แย้งความเห็นของคัมภีร์ปรมัตถทีปนีไว้เป็นภาษาบาลีและภาษาพม่ากว่า ๔๐ คัมภีร์ สมัยนั้นเรียกว่า สมัยเกิดฝนฎีกาซึ่งมีระยะนานถึง ๓๕ ปี

ในบรรดาคัมภีร์ที่กล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี คัมภีร์บาลีที่ได้รับยกย่องว่าแต่งดี มี ๓ คัมภีร์ คือ

๑. ปรมัตถวิโสธนี พระทีปมาลา วัดธรรมาโยง จังหวัดชองอู แต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๕๒ (ชาวพม่าเรียกว่า ธรรมาโยงสยาตอ ตามชื่อวัด) ต่อมาท่านได้รับตำแหน่ง อัครมหาบัณฑิตอีกด้วย คัมภีร์นี้แต่งขึ้นคัดค้านเป็นคัมภีร์แรก การเขียนบาลีมีความกระชับ สละสลวย

๒. อังกุรฎีกา พระวิมลละ วัดอ่องมเยโงงตา หมู่บ้านตะไลโงงตะวันออก จังหวัดปะขันจี แต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๔๘ (ชาวพม่าเรียกว่า ตะไลโงงสยาตอ ตามชื่อหมู่บ้านที่พำนัก)

๓. อภิธัมมัตถวิภาวินีโยชนา พระญาณินทาสภา วัดจองต่องยา จังหวัดย่างกุ้ง แต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๖๒ (ชาวพม่าเรียกว่า มั่นจองสยาตอ ตามชื่อหมู่บ้านเกิด) คัมภีร์นี้อ้างอิงกฎไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนมากมาคัดค้านความเห็นของปรมัตถทีปนี ทั้งการประพันธ์บาลีก็ไพเราะสละสลวย จึงเป็นที่พึงใจของบัณฑิต

แม้ว่าคัมภีร์ที่แต่งคัดค้านความเห็นของปรมาตถที่ปนีจะมีมากเพียงใด แต่ปราชญ์ชาวพม่าตั้งแต่สมัยก่อนจนถึงปัจจุบัน เช่น พระวิสุทธาจารย์ (มหาวิสุทธารามสยาตอ) วัดมหาวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเลย์ พระวาเสฏฐาภิวงส์ (ตะปะเยกันสยาตอ) วัดปะสวน-ต่องชเวจินจองใต้ จังหวัดย่างกุ้ง เป็นต้น พวกนี้ยกย่องสนับสนุนปรมาตถที่ปนี ว่าเขียนบาลีดีเลิศกว่าคัมภีร์อื่นๆ ที่แต่งคัดค้าน แม้การอธิบายความในคัมภีร์นี้ก็ละเอียดลึกซึ้งกว่าคัมภีร์อื่นๆ ทั้งหมด

กล่าวกันว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์ปรมาตถที่ปนีนี้ได้ดำริว่า คัมภีร์สมันตปาสาทิกาที่เป็นอรรถาธิบายของพระวินัยปิฎกซึ่งพระพุทธโฆสจารย์แต่งไว้ มีลีลาการเขียนที่กระชับรัดกุม ส่งผลให้อ่านยาก ส่วนคัมภีร์มณีสารมัญชสาที่เป็นอรรถาธิบายของคัมภีร์อภิธัมมัตถ-วิภาวินี ก็เขียนหละหลวมไม่กระชับ คัมภีร์ที่เขียนในระดับกลางไม่ยากไม่ง่ายนักคืออรรถกถาของธรรมบทที่พระพุทธโฆสจารย์แต่ง และในยุคนี้อันที่ผู้คนมีปัญญาเสื่อมถอยลงก็เหมาะสมกับการแต่งคัมภีร์บาลีที่ไม่ยากนัก ท่านจึงประพันธ์คัมภีร์นี้โดยอาศัยลีลาการเขียนในอรรถกถาธรรมบทเป็นหลัก

คัมภีร์นี้ได้รับการพิมพ์หลายครั้งภายในร้อยกว่าปีมานี้ ส่วนคัมภีร์อื่นๆ ปรากฏว่ามีการพิมพ์เพียงครั้งเดียวไม่เป็นที่นิยม คัมภีร์นี้จึงดงามในพระศาสนา เปรียบดั่งจันทราสว่างกลางนภาภาคอันปราศจากเมฆหมอก

หลังจากที่แต่งคัมภีร์นี้ได้ ๑๙ ปี พระญาณธชเถระดำริว่าคัมภีร์ที่ท่านแต่งไว้นี้มีข้อความละเอียดลึกซึ้ง ควรได้รับการอธิบายอีกชั้นหนึ่งตามหลักภาษาและหลักธรรม เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจอรรถาธิบายอย่างชัดเจน ดังนั้น ท่านจึงแต่งคัมภีร์ฎีกาของคัมภีร์นี้ชื่อว่า อนุที่ปนี ในพุทธศักราช ๒๔๕๙

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีคำแปลภาษาพม่า ๒ ฉบับ คือ

๑. ปรมัตถทีปนีนิสสัย พระภิกษุ วัดแลดี จังหวัดโมงยวา ศิษย์ของพระญาณ-
ธเถระแต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๔๕ โดยแปลบาลีคำต่อคำ (แปลยกศัพท์) มี ๒ เล่มจบ

๒. ปรมัตถทีปนีแปล พระเกลาสะ เจ้าอาวาสวัดแลดี จังหวัดโมงยวา แต่ง
จบในพุทธศักราช ๒๔๔๔ โดยแปลด้วยภาษาง่ายๆ ให้คนทั่วไปอ่านเข้าใจ มีพิมพ์แล้ว ๒
เล่ม เล่มสุดท้ายยังเป็นฉบับพิมพ์ดีด ท่านผู้แปลยังอ้างอิงภาคสถานไว้เป็นจำนวนมากใน
คัมภีร์นี้โดยใช้ฉบับฉันทนุสรณ์สังคายนาเป็นหลัก

สำหรับคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฉบับที่ใช้ในการแปลเป็นภาษาไทยครั้งนี้ คือฉบับพิมพ์
ครั้งหลังสุดโดยโรงพิมพ์อิจฉาสยะ จังหวัดย่างกุ้ง ในพุทธศักราช ๒๔๙๙ เมื่อนำมาเทียบ
กับฉบับก่อนๆ จึงพบว่าข้อความบางแห่งแตกต่างกัน ด้วยเหตุที่ท่านผู้แต่งปรารถนาให้
ชาวตะวันตกที่ไม่เชี่ยวชาญภาษาบาลีศึกษาคัมภีร์นี้ได้ จึงได้ปรับปรุงบาลีในบางที่ให้อ่าน
ง่ายกว่าเดิม พร้อมทั้งตัด อิติ ศัพท์ ที่เป็นคำลงท้ายพากย์ออกไปบ้าง เพื่อย่อคำให้สั้นลง
ฉบับพิมพ์ครั้งหลังจึงไม่เหมือนฉบับพิมพ์ครั้งแรกๆ ในบางแห่ง เช่น

(ก) บาทที่ ๓ ของนิคมคาถาแรก มีรูปว่า อฏฐสุณณทวเยกมฺหิ (จุลศักราช
๑๒๐๘) ตามฉบับพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๙๙ ส่วนฉบับพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๗๓ มี
รูปว่า วสุสุณณจมฺเมกมฺหิ

(ข) บาทที่ ๓ ของนิคมคาถาที่ ๔ มีรูปว่า นวปณฺจทวเยกมฺหิ (จุลศักราช
๑๒๕๙) ตามฉบับพิมพ์ครั้งหลังสุด ส่วนฉบับพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๗๓ มีรูปว่า
นวปณฺจจมฺเมกมฺหิ^๑

---

^๑ คำว่า วสุ แปลตามศัพท์ว่า “นาค” เนื่องจากพญานาคมี ๘ ตน คือ อนันตะ วสุกั สังขะ กักกภูชะ
ตักขกะ ปทุมะ มหาปทุมะ และกุกุลิสะ จึงเป็นสัญลักษณ์ใช้แทนเลข ๘ ส่วนคำว่า จมม แปลตามศัพท์ว่า “หนัง”
เนื่องจากหนังมี ๒ อย่างคือหนังกำพวดและหนังแท้ จึงเป็นสัญลักษณ์ใช้แทนเลข ๒ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า
สังเกตสังขยา คือ จำนวนที่เป็นเครื่องหมายสังเกต หรือ โลกสัญลักษณ์สังขยา คือ จำนวนที่กำหนดด้วยการหมายรู้กัน
ทางโลก

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีและอนุทีปนีทั้งสองนี้ อยู่ในระหว่างการชำระและอ้างอิง
อาคตสถานโดยใช้ฉบับมหาจุฬาย เป็นหลัก คาดว่าในอีกไม่ช้าจะสามารถพิมพ์เผยแพร่
สู่วงการบาลีในประเทศไทยได้ เพื่อให้ปราชญ์บาลีชาวไทยชื่นชมกับผลงานภาษาบาลีที่
ยิ่งใหญ่เป็นอมตะต่อไป

ปโยธรา ปรีดาป
นหวตตลาโก มหต

หรนเดยว สรึรึน
ปรทุกุโขปสนุดียา.

(กาวยาทรระตะ)

เมฆฝนยอมกัจัดควาร้อนใหแกชนทงหลาย การไดรับ
อัทภาพของท่านผูประเสริฐยอมเปนไปเพื่อดับทุกข์แกผูอื่น
มิใชหรือ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ชื่อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินัยปิฎก มหาวิภังค
วิ. ภิกขุณี.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังค
วิ. มหา.	วินัยปิฎก มหาหคค
วิ. จุฬ.	วินัยปิฎก จุฬหคค
วิ. ป.	วินัยปิฎก ปรีวารหคค

อง. ดิก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย ดิกนิปาท
อง. จตฺตฺก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย จตฺตฺกนิปาท
อง. ปญฺจก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย ปญฺจกนิปาท
อง. ฉกฺก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย ฉกฺกนิปาท
อง. สตฺตก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย สตฺตกนิปาท
อง. อฏฺฏก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย อฏฺฏกนิปาท
อง. นวก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย นวกนิปาท
อง. ทสก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย ทสกนิปาท

พระสุตตันตปิฎก

ที. สී.	ทีฆนิกาย สීลกฺขนธวคค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาหคค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกวคค
ม. มุ.	มชฺฌนิกาย มุลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌนิกาย มชฺฌนปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌนิกาย อุปรปณฺณาส
สํ. ส.	สํยฺตฺตฺตฺรนิคาย สคาควคค
สํ. นิ.	สํยฺตฺตฺตฺรนิคาย นินทานวคค
สํ. ข.	สํยฺตฺตฺตฺรนิคาย ขนธวคค
สํ. สฬา.	สํยฺตฺตฺตฺรนิคาย สฬายตฺตฺรนิค
สํ. มหา.	สํยฺตฺตฺตฺรนิคาย มหาหคค
อง. เอกก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย เอกกนิปาท
อง. ทก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย ทกนิปาท

อง. เอกาทสก.	องคฺตุตฺตฺรนิคาย เอกาทสกนิปาท
ขุ. ขุ.	ขุทฺตฺกนิกาย ขุทฺตฺกปาล
ขุ. ฐ.	ขุทฺตฺกนิกาย ฐมมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺตฺกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺตฺกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺตฺกนิกาย สุตฺตฺตฺรนิปาท
ขุ. วิ.	ขุทฺตฺกนิกาย วิมานวตฺต
ขุ. เป.	ขุทฺตฺกนิกาย เปตวตฺต
ขุ. เถร.	ขุทฺตฺกนิกาย เถรคาคา
ขุ. เถรี.	ขุทฺตฺกนิกาย เถรีคาคา
ขุ. ชา.	ขุทฺตฺกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺตฺกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จุฬ.	ขุทฺตฺกนิกาย จุฬนิทฺเทส

ขุ. ปฎิ.	ขุททกนิกาย ปฎิสัมภิตามคค	เถร. อ.	เถรคาถา อฎฺจกถา
ขุ. อป.	ขุททกนิกาย อปทาน	เถรี. อ.	เถรีคาถา อฎฺจกถา
ขุ. พุทฺธ.	ขุททกนิกาย พุทฺธวํส	ชา. อ.	ชาตก อฎฺจกถา
ขุ. จริยา	ขุททกนิกาย จริยาปิฎก	มหานิ. อ.	มหานิทเทศ อฎฺจกถา
เนตติ.	เนตติปกรณ	จุพนิ. อ.	จุพนิทเทศ อฎฺจกถา
มิลินท.	มิลินทปณฺห	ปฎิสั. อ.	ปฎิสัมภิตามคค อฎฺจกถา

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคผลปณฺยตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฎก อฎฺจกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฎฺจกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฎฺจกถา
สั. อ.	สัยฺยุตตนิกาย อฎฺจกถา
อง. อ.	องฺคฺตุตตฺรนิกาย อฎฺจกถา
ขุ. อ.	ขุททกนิกาย อฎฺจกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฎฺจกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฎฺจกถา
อิตฺตฺวตฺ.	อิตฺตฺวตฺตก อฎฺจกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฎฺจกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฎฺจกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฎฺจกถา

อป. อ.	อปทาน อฎฺจกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฎฺจกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฎฺจกถา
เนตติ. อ.	เนตติ อฎฺจกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฎก อฎฺจกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตถ.	สารตถทีปนี
วิมติ.	วิมติวินทนี
กงฺขา. ฎิ.	กงฺขาวิตฺรณีฎิฎีกา
กงฺขา. นวฎิ.	กงฺขาวิตฺรณีอภิณวฎิฎีกา
ที. ฎิ.	ทีฆนิกาย ฎิฎีกา
สั. ฎิ.	สัยฺยุตฺตทรวคค อภิณวฎิฎีกา
ม. ฎิ.	มชฺฌิมนิกาย ฎิฎีกา
สั. ฎิ.	สัยฺยุตฺตนิกาย ฎิฎีกา
อง. ฎิ.	องฺคฺตุตตฺรนิกาย ฎิฎีกา
วิสุทฺธิ. ฎิ.	วิสุทฺธิมคคมหาฎิฎีกา
มณิสมณฺช.	มณิสมณฺชชฺฐา
ขุทฺท. ฎิ.	ขุทฺทลิกขาฎิฎีกา

คันทารัมภะ

๑. พุทฺธํ พุทฺธาภิสมโพธิ ธมฺมาธมฺมปฺปหํ วนฺเท	โลกาโลกกรํ วรรํ สํฆํ สํฆาตโทหฬ.
๒. อนฺรุทฺเธนฺ เถเรณ รจิโต อภิธมฺมตฺถ-	อนิรุทฺธยสฺสสินา สงฺคโห สพฺภาวณฺฺณโต.
๓. สุตฺตฺนตฺ'มภิธมฺมญจ อุปกฺการาย โส สตฺถุ-	สฺกฺขจฺ โอคยฺห วัตตติ วาณิยา สารเมสิน.
๔. ตสฺส สํวณฺฺณนาเนกา กตา โสตฺนฺมตฺถาย	สุภา อตฺถุปฺสณฺฺหิตา ปฺรธาตเนหิ วิญญฺภิ.
๕. สุปฺปสฺตฺถา จ เอตาสุ ปสนฺนตฺถปทา สณฺฺหา	ยา सा ปรมตฺถทีปนี สารตฺถปฺริปฺรณี.
๖. มรฺมมรฺกฺจฺจฺจฺจฺจเร โมงฺยวา โฆงฺยวา คาเม วิหารมฺหิ	ปฺุเร สนฺตนิเสวิเต แลดี อิติ สมณฺญิต.
๗. วสตา หิตกาเมน เถเรณ ปรมตฺถेषุ	ฉาณฺธเชน อิมตา สุขโไพธาย สงฺขตา.
๘. ตสฺสาตฺถํ รจยิสฺสามิ โพธยํ คณฺฺจฺจฺจฺจฺจจฺจจ	สาธฺนํ พุทฺธิวฺทฺธิยา นิสฺสาย จตฺถนิสฺสย.

คำแปลคัมภีร์มภาวะ

๑. ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงตรัสรู้สัมโพธิญาณ พระธรรมอันกำจัดอธรรม และพระสงฆ์ผู้ขจัดตัณหาได้

๒. พระอนุรุทธเถระผู้มีกิตติศักดิ์ไม่เสื่อมสลาย รจนาคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะที่สัตบุรุษยกย่องแล้ว

๓. คัมภีร์นี้หยั่งลงสู่พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำรงอยู่เพื่ออุปการะแก่บุคคลผู้แสวงหาแก่นสารในพระพุทธพจน์

๔. บัณฑิตในกาลก่อนประพันธ์คัมภีร์อธิบายที่ก่อปรด้วยเนื้อความอันดีงามของคัมภีร์นั้นมากมาย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษา

๕-๗. อนึ่ง ในบรรดาคัมภีร์อธิบายเหล่านั้น คัมภีร์ปรมัตถทีปนี้มีเนื้อความและบทกระจำชัดเจน ละเอียดลึกซึ้ง เปี่ยมด้วยอรรถอันเป็นสาระ รจนโดยพระญาณธชะผู้เป็นปราชญ์ ผู้ปรารภนโยบายอันเกื้อกูล ฟ่านักอยู่ในวัดแลดี ที่หมู่บ้านโมงยวา อันตั้งอยู่ในจังหวัดโมงยวาด้านทิศเหนือของประเทศสหภาพม่า เพื่อให้เข้าใจข้อความปรมัตถ์โดยสะดวก

๘. ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระคันธสาราภิวงศ์) จักแปลเนื้อความของคัมภีร์ปรมัตถทีปนีนั้น เพื่อเพิ่มพูนความรู้ของสัตบุรุษ โดยอธิบายข้อความในฐานะที่เข้าใจยากและอาศัยนิสัยแปลภาษาพม่าและคัมภีร์อนุทีปนี

พระคันธสาราภิวงศ์

สารบัญ

คำอนุโมทนา	[๑]
คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๓	[๓]
คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๒	[๕]
คำนำของผู้แปล	[๙]
ประวัติอภิธรรมมัตถสังคหะ	[๑๓]
ประวัติปรมัตถที่ปนี	[๒๗]
อักษรย่อคัมภีร์	[๓๙]
คันถารัมภะ	[๔๑]
คำเริ่มคัมภีร์	[๔๒]

อภิธรรมมัตถสังคหะ	๑
ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค (จำแนกจิตเป็นหมวดหมู่)	๒
ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค (จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่)	๑๗
ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหวิภาค (จำแนกจิตและเจตสิกเป็น หมวดหมู่โดยทั่วไป)	๓๗
ปริจเฉทที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค (จำแนกวิธีจิตเป็นหมวดหมู่)	๔๗
ปริจเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค (จำแนกจิตที่พ้นจากวิธี เป็นหมวดหมู่)	๕๗
ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค (จำแนกรูปเป็นหมวดหมู่)	๖๙
ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค (จำแนกหัวข้อธรรมเป็นหมวดหมู่)	๘๑

ปริจเฉทที่ ๘	ปัจจัยสังคหวิภาค (จำแนกปัจจัยเป็นหมวดหมู่)	๘๙
ปริจเฉทที่ ๙	กัมมัญฐานสังคหวิภาค (จำแนกกรรมฐานเป็นหมวดหมู่)	๙๙
ปรมัตถที่ปนี		๑๑๓
ปริจเฉทที่ ๑	จิตตสังคหะ (ประมวลจิต)	๑๖๓
ปริจเฉทที่ ๒	เจตสิกสังคหะ (ประมวลเจตสิก)	๒๖๕
ปริจเฉทที่ ๓	ปกิณฑกสังคหะ (ประมวลจิตและเจตสิกโดยทั่วไป)	๓๒๕
ปริจเฉทที่ ๔	วิถีสังคหะ (ประมวลวิถีสัจ)	๓๖๕
ปริจเฉทที่ ๕	วิถีมุตตสังคหะ (ประมวลจิตที่พ้นจากวิถีสัจ)	๔๔๓
ปริจเฉทที่ ๖	รูปสังคหะ (ประมวลรูป)	๕๗๑
ปริจเฉทที่ ๗	สมุจจัยสังคหะ (ประมวลหัวข้อธรรม)	๖๗๕
ปริจเฉทที่ ๘	ปัจจัยสังคหะ (ประมวลปัจจัย)	๗๔๓
ปริจเฉทที่ ๙	กัมมัญฐานสังคหะ (ประมวลกรรมฐาน)	๘๑๓
เชิงอรรถอภิธานัตถสังคหะ		๘๙๕
เชิงอรรถปรมัตถที่ปนี		๘๙๙
บรรณานุกรม		๙๑๓

อภิธรรมัตถสังคหะ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส.

ขออนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คำเริ่มคัมภีร์

๑. ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระอนุรุทธาจารย์) ขอถวายพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบ พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด แล้วจักกล่าวคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ (ประมวลความในพระอภิธรรม)

ปรมัตถธรรม ๔

๒. เนื้อความของพระอภิธรรมที่กล่าวถึงในคำว่า อภิธรรมัตถสังคหะนั้น โดยปรมัตถ์มี ๔ อย่างคือ จิต^๑ เจตสิก^๒ รูป^๓ และนิพพาน^๔ โดยประการทั้งหมด

[คำแปลนี้กล่าวตามมติของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ส่วนคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวนีแสดงความหมายว่า “เนื้อความของพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยประการทั้งหมด ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น โดยปรมัตถ์มี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน”]

ปริจเฉทที่ ๑

จิตตสังคหวิภาค

(จำแนกจิตเป็นหมวดหมู่)

จิตมี ๔ อย่างตามภูมิ

๓. ในบรรดาเนื้อความของพระอภิธรรม ๔ ประการนั้น ลำดับแรก จิตมี ๔ อย่าง คือ กามาวจรจิต^๕ รูปาวจรจิต^๖ อรูปาวจรจิต^๗ และโลกุตตรจิต^๘

[พระอนุรุธาจารย์แสดงถึงจิต ๔ ประเภท คือ

- กามาวจรจิต จิตที่เป็นไปในกามภูมิ ๑๑ ทั้งสุดติและทุกคติ มี ๕๔ ดวง
- รูปาวจรจิต จิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือพรหมโลกทั้ง ๑๖ ชั้น มี ๑๕ ดวง
- อรูปาวจรจิต จิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือพรหมอรูปภูมิทั้ง ๔ ชั้น มี ๑๒ ดวง
- โลกุตตรจิต จิตที่พ้นจากโลก ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง ท่านนำมาแยกไว้ต่างหากเพื่อ

ให้เห็นชัด ความจริงแล้วโลกุตตรจิตก็คือจิตของผู้บรรลุนิพพานซึ่งอยู่ในกามภูมิและภูมิอื่นๆ นั่นเอง มีทั้งหมด ๘ ดวง

ด้วยเหตุนี้ ภูมิจึงมี ๒ ประเภท คือ ฐานภูมิ (ที่อยู่ของสัตว์โลก) ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และอวัตถภูมิ (สภาวะของจิต) ได้แก่ โลกุตตรภูมิ

พระอนุรุธาจารย์แสดงกามาวจรจิตก่อนตามลำดับความทราบและประณีต กามาวจรจิตแบ่งเป็น ๓ จำพวก คือ

- อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- อเหตุกจิต ๑๘ ดวง
- กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

ในบรรดาจิตทั้ง ๓ จำพวกนี้ ท่านแสดงอกุศลจิตก่อน แล้วจึงแสดงอเหตุกจิตและกามาวจรโสภณจิตตามลำดับ]

กามาวจรจิต ๕๔

อกุศลจิต ๑๒

๔. ในบรรดาจิตทั้ง ๔ อย่างนั้น กามาวจรจิตคืออะไร
จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับโลภะ (โลภมูลจิต)^๔
๕. จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิกัมพะ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิกัมพะ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับปฏิกัมพะ (โทสมูลจิต)^๕
๖. จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับวิจิกิจฉา ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับอุทัจจะ ดวงหนึ่ง
จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่หลงยั้ง (โมมหจิต, โมหมูลจิต)^๖
๗. จบอกุศลจิต ๑๒ ดวง^๗ โดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[อกุศลจิต คือ จิตที่ตรงกันข้ามกับกุศล มีสภาพที่มีโทษแก่ตนเองในขณะที่ทำและให้ผลเป็นความทุกข์ในเวลาต่อมา แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- โลภมูลจิต   จิตที่มีโลภะเป็นเหตุ มี ๘ ดวง
- โทสมูลจิต   จิตที่มีโทสะเป็นเหตุ มี ๒ ดวง

- โมมุหจิต จิตที่หลงยิ่งเพราะมีโมหะเป็นเหตุอย่างเดียว ทำให้โมหะมีกำลังมาก ในจิตดวงนี้ มี ๒ ดวง

คำว่า โมมุหจิต เป็นชื่อบาลี ปัจจุบันเมืองไทยนิยมเรียกว่า โมหมูลจิต เพื่อให้สอดคล้องกับโลภมูลจิตและโทสมูลจิต (ดู ปรหมัตถทีปนี ข้อ ๗)

สังขาร คือ สิ่งชักจูง หมายถึง ความเพียรทางกายและวาจาที่บุคคลอื่นกระทำด้วยการบังคับ เชื้อเชิญ ช่มชู้ หรือบอกอุบายแนะนำไว้โดยไม่บังคับ หรือหมายถึงการระลึกใคร่ครวญเหตุผลนั้นๆ ด้วยตนเอง]

คาถาสรูป

๘. อุกุศลจิตมี ๑๒ ดวง^{๑๑} คือ โลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวง

อเหตุกจิต ๑๘

๙. จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
เช่นเดียวกันนี้ จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
จิตที่อาศัยฆานประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
จิตที่อาศัยชีวหาประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
จิตที่อาศัยกายประสาท เกิดร่วมกับทุกขเวทนา ดวงหนึ่ง
สัมปฏิจฉนจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
สันตிரณจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
จิตทั้ง ๗ ดวงนี้ ชื่อว่า อุกุศลวิปากจิต^{๑๒}

๑๐. จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม ดวงหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยขันธ์สามประสาธ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม
ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยขันธ์ห้าประสาธ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม
ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยกายประสาธ เกิดร่วมกับสุขเวทนา ดวงหนึ่ง

สัมปฏิจฉนจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตীরณจิต ที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตীরณจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

[คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะกล่าวถึงโสมนัสสันตীরณจิตก่อนอุเบกขาสันตীরณจิต โดย
คล้อยตามคัมภีร์ธรรมสังคณี (หน้า ๒๓๗, ๑๓๐) ส่วนหลักสูตรชั้นจุฬาทิรรมิกะตรีของอาจารย์
สัทธัมมโชติกะ (หน้า ๑๔) กล่าวถึงอุเบกขาสันตীরณจิตก่อน ท่านคงต้องการให้นักศึกษาท่องจำง่าย
จึงกล่าว อุเบกขาสันตীরณจิตต่อจากสัมปฏิจฉนจิตเหมือนในอุคฺลวิปากจิต]

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า อเหตุกกุศลวิปากจิต (กุศลวิปากจิตที่ไม่มีเหตุ)^{๑๔}

๑๑. จิตที่ใคร่ครวญอารมณ์ทางปัญจวาร เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
เช่นเดียวกันนี้ จิตที่ใคร่ครวญอารมณ์ทางมโนทวาร เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา
ดวงหนึ่ง

จิตที่ยังการยัมให้เกิดขึ้น เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๓ ดวงนี้ ชื่อว่า อเหตุกกิริยาจิต (กิริยาจิตที่ไม่มีเหตุ)^{๑๖}

๑๒. จบอเหตุกจิต ๑๘ ดวง^{๑๗} โดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ อย่าง คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ
อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ เหตุที่กล่าวมานี้เป็นไปกับจิตบางอย่าง จิตที่ไม่ประกอบด้วย
เหตุเหล่านี้ จึงเรียกว่า อเหตุกจิต ท่านแบ่งออกเป็น ๑๘ ดวง คือ

- อุคฺลวิปากจิต   จิตที่เป็นผลของอกุศล มี ๗ ดวง

- อเหตุกกุศลวิปากจิต จิตที่เป็นผลของกุศลที่ไม่มีเหตุ มี ๘ ดวง
- อเหตุกกิริยาจิต กิริยาจิตที่ไม่มีเหตุ มี ๓ ดวง]

คาถาสรูป

๑๓. อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง^{๑๘} คือ อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง
อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง และอเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

โสภณจิต ๕๙

๑๔. จิต ๕๙ ดวง หรือจิต ๙๑ ดวงบ้าง นอกเหนือจากอกุศลจิต
[๑๒ ดวง]และ อเหตุกจิต [๑๘ ดวง] ต่อไปนี้ เรียกว่า โสภณจิต

[โลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง โมหมูลจิต ๒ ดวง รวม ๑๒ ดวงนี้ คือ อกุศลจิต
๑๒ อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง รวม ๑๘ ดวงนี้ คือ
อเหตุกจิต ๑๘ ทั้งอกุศลจิต ๑๒ ดวงและอเหตุกจิต ๑๘ ดวง รวมเป็น ๓๐ ดวง นี้แหละ เรียกว่า
อโสภณจิต ๓๐ คือ จิตที่มีไม่ใช่โสภณจิต

ท่านแสดงโสภณจิตเป็น ๕๙ ดวงเป็นการแสดงโดยสังเขป ส่วนที่แสดงเป็น ๙๑ ดวงเป็น
การแสดงโดยพิสดาร โสภณจิตที่แบ่งออกเป็น ๕๙ ดวงหรือ ๙๑ ดวงนั้น จำแนกออกเป็น ๔ ภูมิ คือ

- กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง
- รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง
- อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง
- โลกุตตรจิต ๘ ดวงหรือ ๔๐ ดวง

ในบรรดาโสภณจิตเหล่านี้ ท่านจะแสดงกามาวจรโสภณจิตก่อน แล้วแสดงจิตอื่นตาม
ลำดับความทราวมและประณีต]

กามาวจรโสภณจิต ๒๔

๑๕. จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า กามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ (มหากิริยาจิต)^{๒๑}

๑๘. จบกามาวจรกุศลจิต [๘ ดวง] กามาวจรวิปากจิต [๘ ดวง] และกามาวจรกิริยาจิต [๘ ดวง] ที่มีเหตุ ทั้ง ๒๔ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวงจำแนกโดยชาติออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- กามาวจรกุศลจิต   กุศลจิตในกามภุมิ มี ๘ ดวง เรียกว่า มหากุศลจิต บ้าง
- กามาวจรวิปากจิต   วิปากจิตในกามภุมิ มี ๘ ดวง เรียกว่า มหาวิปากจิต บ้าง
- กามาวจรกิริยาจิต   กิริยาจิตในกามภุมิ มี ๘ ดวง เรียกว่า มหากิริยาจิต บ้าง

กุศลจิต คือ จิตที่ตั้งงาม มีสภาพไม่มีโทษแก่ตนเองในขณะที่ทำและให้ผลเป็นความสุขในเวลาต่อมา

วิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของกุศลและอกุศล

กิริยาจิต คือ จิตสักว่ากระทำอาการ กล่าวคือ จิตของพระอรหันต์ที่สักว่าเป็นไปในกุศลกรรม แต่ไม่ให้ผลเป็นวิบาก เนื่องจากพระอรหันต์ละกิเลสทั้งหมดแล้วไม่เกิดอีก กุศลกรรมที่ทำไว้เมื่อเป็นพระอรหันต์จึงส่งผลให้ไปเกิดในภพอื่นไม่ได้]

คาถาสรูป

๑๙. กามาวจรกุศลจิต [๘ ดวง] กามาวจรวิปากจิต [๘ ดวง]
และกามาวจรกิริยาจิต [๘ ดวง] ที่มีเหตุ มี ๒๔ ดวงตามประเภทแห่ง
เวทนา ปัญญา และสังขาร

[ท่านใช้เวทนา ปัญญา และสังขาร (สิ่งชักจูง) เป็นเกณฑ์ในการแสดงจิตแต่ละดวงดังที่กล่าว]

๒๐. ในกามาวจรภุมิมิจิต ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวง คือ
วิปากจิต ๒๓ ดวง กุศลจิตและอกุศลจิต ๒๐ ดวง และกิริยาจิต ๑๑
ดวง^{๒๒}

[วิปากจิต ๒๓ ดวง คือ

- อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง (ในอเหตุกจิต)

- อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง (ในอเหตุกจิต)

- กามาวจรวิปากจิต ๘ ดวง (ในโสภณจิต)

กุศลจิตและอกุศลจิต ๒๐ ดวง คือ

- กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง

- อกุศลจิต ๑๒ ดวง

กิริยาจิต ๑๑ ดวง คือ

- อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง (ในอเหตุกจิต ๑๘)

- กามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง (ในโสภณจิต)]

รูปาวจรจิต ๑๕

๒๑. กุศลจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา
ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน เกิดร่วมกับปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และเอกัคคตา

ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรกุศลจิต^{๒๓}

๒๒. วิปากจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา
ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา

ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน เกิดร่วมกับปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และเอกัคคตา

ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรวิปากจิต^{๒๔}

๒๓. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน เกิดร่วมกับปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรกิริยาจิต^{๒๕}

๒๔. จ্বরูปาวจรกุศลจิต [๕ ดวง] รูปาวจรวิปากจิต [๕ ดวง] และรูปาวจรกิริยาจิต [๕ ดวง] ๑๕ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[รูปาวจรจิต ๑๕ ดวงจำแนกโดยชาติออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- รูปาวจรกุศลจิต กุศลจิตในรูปภูมิ มี ๕ ดวง
- รูปาวจรวิปากจิต วิปากจิตในรูปภูมิ มี ๕ ดวง
- รูปาวจรกิริยาจิต กิริยาจิตในรูปภูมิ มี ๕ ดวง]

คาถาสรูป

๒๕. รูปาวจรจิตมี ๕ ดวงตามประเภทแห่งฌาน รูปาวจรจิตนั้น มี ๑๕ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิปาก และกิริยา

อรูปาวจรจิต ๑๒

๒๖. กุศลจิตที่ประกอบด้วยอากาสนัญญาตนฌาน ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนฌาน ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญาตนฌาน ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลจิต^{๒๖}

๒๗. วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากาสนัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรวิปากจิต^{๒๗}

๒๘. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากาสนัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรกิริยาจิต^{๒๘}

๒๙. จบอรูปาวจรกุศลจิต [๔ ดวง] อรูปาวจรวิปากจิต [๔ ดวง] อรูปาวจรกิริยาจิต
[๔ ดวง] ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวงจำแนกโดยชาติออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- อรูปาวจรกุศลจิต กุศลจิตในอรูปภูมิ มี ๔ ดวง

- อรูปาวจรวิปากจิต วิปากจิตในอรูปภูมิ มี ๔ ดวง

- อรูปาวจรกิริยาจิต กิริยาจิตในอรูปภูมิ มี ๔ ดวง

ฌานทั้งหมดทั้งรูปฌานและอรูปฌาน ยกเว้นรูปฌานและอรูปฌานที่ ๑ เป็นฌานที่ได้มา
ด้วยการละ เช่น ทุติยฌานได้มาด้วยการละวิตก แม้ฌานอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน แตกต่างกันเพียงว่า
รูปฌานละองค์ฌานที่หยาบกว่า ส่วนอรูปฌานละอารมณ์ที่หยาบกว่าจึงจะเข้าสู่ฌานนั้นๆ ได้

คาถาสรูป

๓๐. อรูปาวจรจิตมี ๔ ดวงตามประเภทแห่งอารมณ์ มี ๑๒ ดวง
ตามประเภทแห่งกุศล วิปาก และกิริยา

โลกุตตรจิต ๘

๓๑. จิตที่ประกอบด้วยโสดาปัตติมรรค ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามิมรรค ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบด้วยอนาคามิมรรค ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบด้วยอภรหัตตมรรค ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า โลกุตตรกุศลจิต^{๒๙}

๓๒. จิตที่ประกอบด้วยโสดาปัตติผล ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามิผล ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบด้วยอนาคามิผล ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบด้วยอภรหัตตผล ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า โลกุตตรวิปากจิต^{๓๐}

๓๓. จบโลกุตตรกุศลจิต [๔ ดวง] โลกุตตรวิปากจิต [๔ ดวง] ทั้ง ๘ ดวง โดย
ประการทั้งปวงอย่างนี้

[โลกุตตรจิต ๘ ดวงจำแนกโดยชาติออกเป็น ๒ ประเภท คือ

- โลกุตตรกุศลจิต กุศลจิตในโลกุตตรภูมิ มี ๔ ดวง

- โลกุตตรวิปากจิต วิปากจิตในโลกุตตรภูมิ มี ๔ ดวง

โลกุตตรจิตนี้ไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต เพราะในขณะที่บรรลุนิพพานจะเกิดมรรคจิตเพียงขณะเดียว
แล้วเกิดผลจิตติดต่อมาทันที แม้ในภายหลังที่เข้าผลสมาบัติ ก็เกิดผลจิตอย่างเดียว ดังนั้นจึงไม่มี
โลกุตตรกิริยาจิต]

คาถาสรูป

๓๔. โลกุตตรจิตมี ๘ ดวง คือ โลกุตตรกุศลจิตมี ๔ ดวงตาม
ประเภทแห่งมรรค ๔ และโลกุตตรวิปากจิตก็มี ๔ ดวง เช่นเดียวกัน
เพราะเป็นผลของโลกุตตรกุศลจิตนั้น

การสรุปจำนวนจิต

๓๕. อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง กุศลจิต ๒๑ ดวง วิปากจิต ๓๖ ดวง และกิริยาจิต ๒๐ ดวงอย่างนี้

[การนับจิตโดยชาติ มีดังนี้

อกุศลจิต ๑๒ ดวง คือ

- โลกมุขจิต ๘ ดวง
- โทสมุขจิต ๒ ดวง
- โมหมุขจิต ๒ ดวง

กุศลจิต ๒๑ ดวง คือ

- กามาวจรกุศลจิต (มหากุศลจิต) ๘ ดวง
- รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง
- อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง
- โลกุตตรกุศลจิต (มรรคจิต) ๔ ดวง

วิปากจิต ๓๖ ดวง คือ

- อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง
- อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง
- กามาวจรวิปากจิต (มหาวิปากจิต) ๘ ดวง
- รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง
- อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง
- โลกุตตรวิปากจิต (ผลจิต) ๔ ดวง

กิริยาจิต ๒๐ ดวง คือ

- อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง
- กามาวจรกิริยาจิต (มหากิริยาจิต) ๘ ดวง
- รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง
- อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง]

๓๖. พระผู้มีพระภาคตรัสจิตในกามภูมิมิมี ๕๔ ดวง ในรูปภูมิมิมี ๑๕ ดวง ในอรูปภูมิมิมี ๑๒ ดวง และในโลกุตตรภูมิมิมี ๘ ดวง

[การนับจิตโดยภูมิ มีดังนี้

กามาวจรจิต ๕๔ ดวง คือ

- อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- อเหตุกจิต ๑๘ ดวง
- กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง คือ

- รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง
- รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง
- รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

อรูปราวจรจิต ๑๒ ดวง คือ

- อรูปราวจรกุศลจิต ๔ ดวง
- อรูปราวจรวิปากจิต ๔ ดวง
- อรูปราวจรกิริยาจิต ๔ ดวง

โลกุตตรจิต ๘ ดวง คือ

- โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง
- โลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง]

๓๗. อีกนัยหนึ่ง นักปราชญ์ได้แบ่งจิตซึ่งจำแนกเป็น ๘๙ ดวงตั้งที่กล่าวมานี้ เป็น ๑๒๑ ดวง

การแบ่งจิตโดยพิสดาร

๓๘. จิตซึ่งมี ๘๙ ดวงเป็นจิต ๑๒๑ ดวงได้อย่างไร

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และ เอกัคคตา ดวงหนึ่ง

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน เกิดร่วมกับปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบกับจตุตถฌาน เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา
ดวงหนึ่ง

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบกับปัญจฌาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และ
เอกัคคตา ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า โสดาปัตติมรรคจิต^{๓๑}

๓๙. และสกทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต อรหัตตมรรคจิต ก็เช่นเดียวกัน^{๓๒} [คือมีอย่างละ ๕ ดวง] เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นมรรคจิต ๒๐ ดวงถ้วน

๔๐. แผลวจิตก็เช่นเดียวกัน [คือมี ๒๐ ดวงเหมือนมรรคจิต] ฉะนั้น จึงรวม
เป็นโลกุตตรจิต ๔๐ ดวงถ้วน

คาถาสรูป

๔๑. ท่านกล่าวโลกุตตรจิตว่ามี ๔๐ ดวงอีกด้วย โดยจำแนก
แต่ละอย่างเป็น ๕ ดวง ตามประเภทแห่งการประกอบองค์ฌาน^{๓๓}

[มรรคจิตและผลจิตบางดวงประกอบด้วยองค์ ๕ บ้าง องค์ ๔ บ้าง องค์ ๓ บ้าง องค์ ๒
บ้าง และองค์ ๒ อีกบ้าง ทำให้มรรคจิตและผลจิตดวงหนึ่งๆ จำแนกออกเป็น ๕ ดวงตามการประกอบ
องค์ฌาน ดังนั้น โลกุตตรจิต ๘ ดวงโดยสังเขปจึงมี ๔๐ ดวงโดยพิสดาร]

๔๒. ท่านแสดงโลกุตตรจิตตามประเภทของฌานมีปฐมฌาน
เป็นต้นเหมือนรูปาวจรจิต ทั้งรูปาวจรจิตท่านก็แสดงไว้ในปัญจฌาน
เพราะฉะนั้น ฌานจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌานเป็นต้น แต่ละฌานมี ๑๑
ดวง แต่ในฌานจิตสุดท้ายมี ๒๓ ดวง

[จิตที่ประกอบด้วยฌานแต่ละฌานมี ๑๑ ดวง เช่น จิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ๑๑
ดวง คือ รูปาวจรกุศลจิต ๑ รูปาวจรวิปากจิต ๑ รูปาวจรกิริยาจิต ๑ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔
รวมเป็น ๑๑ ดวง ส่วนปัญจฌานมี ๒๓ ดวง คือจิตที่ประกอบกับปัญจฌานแท้ๆ ๑๑ ดวง
และรูปาวจรจิตอีก ๑๒ ดวง จึงรวมเป็น ๒๓ ดวง]

๔๓. กุศลจิตมี ๓๗ ดวง ส่วนวิปากจิตมี ๕๒ ดวง ดังนั้น ปราชญ์
ทั้งหลายจึงกล่าวจิต ๘๙ ดวงเป็นจิต ๑๒๑ ดวง

จบปริจเฉทที่ ๑ ชื่อจิตตสังคหวิภาค
ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

[จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกคือคัมภีร์ธรรมสังคณีและวิงค์เป็น
หมวดหมู่ ดังต่อไปนี้

จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑	เลขหน้าในธรรมสังคณี	เลขหน้าในวิงค์
อกุศลจิต ๑๒	๑๐๕-๒๔	๓๖๔
อกุศลวิปากจิต ๗	๑๕๖-๖๐	๓๗๐
อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘	๑๒๐-๑	๓๖๕-๗๑
อเหตุกกิริยาจิต ๓	๑๖๐-๑	๓๗๑
มหากุศลจิต ๘	๑-๕๐	๓๖๒
มหาวิปากจิต ๘	๑๓๒-๓	๓๖๘
มหากิริยาจิต ๘	๑๖๔	๓๗๒
รูปาวจรกุศลจิต ๕	๕๐-๗๙	๓๑๙-๒๑
รูปาวจรวิปากจิต ๕	๑๓๓-๔	๓๒๔
รูปาวจรกิริยาจิต ๕	๑๖๕	๓๒๖
อรูปราวจรกุศลจิต ๔	๗๙-๘๐	๓๒๑
อรูปราวจรวิปากจิต ๔	๑๓๔-๕	๓๒๕
อรูปราวจรกิริยาจิต ๕	๑๖๕-๖	๓๒๖
โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐	๘๔-๑๐๔	๓๒๑-๔
โลกุตตรวิปากจิต ๔ หรือ ๒๐	๑๓๖-๕๗	๓๒๕-๖]

ปริจเฉทที่ ๒

เจตสิกสังคหวิภาค

(จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่)

สัมปโยคลักษณะ ๔

(ลักษณะการประกอบเจตสิกกับจิต)

๑. สภาวธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิต เกิดและดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกับจิต ชื่อว่า เจตสิก
เจตสิก ๕๒ ดวงคืออะไร

อัญญสมานเจตสิก ๑๓

๒. เจตสิก ๗ ดวงเหล่านี้ คือ ผัสสะ (การกระทบ) เวทนา (ความรู้สึก) สัญญา (ความจำ) เจตนา (ความตั้งใจ) เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียว) ชีวิตินทรีย์ (สภาพสืบต่อชีวิต) และมนสิการ (ความใส่ใจ) ชื่อว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก*

[สัพพจิตตสาธารณะ คือ เจตสิกที่มีทั่วไปแก่จิตทั้งปวง เป็นสภาวธรรมที่ประกอบกับจิตทุกดวงเสมอ]

๓. เจตสิก ๖ ดวงเหล่านี้ คือ วิตก (ความตรึก) วิจารณ์ (ความตรอง) อธิโมกข์ (ความตัดสิน) วิจารณ์ (ความเพียร) ปีติ (ความอิ่มใจ) และฉันทะ (ความปรารถนา) ชื่อว่า ปกิณณกเจตสิก^๒

[สภาวะธรรมเหล่านี้ปรากฏแก่จิตบางดวงเท่านั้น มิได้เกิดแก่จิตทุกดวงไป จึงเรียกว่า ปกิณณกเจตสิก]

๔. ฟังทราบว่าเป็น เจตสิก ๑๓ ดวงนี้ ชื่อว่า อัญญาสมานเจตสิก

[อัญญาสมานเจตสิก คือ เจตสิกที่มีสภาพเหมือนกับจิตที่เข้าไปประกอบอยู่ เช่น เมื่อเจตสิก ประกอบกับโสภณจิต เจตสิกจะเป็นโสภณะด้วย แต่ถ้าประกอบกับอโสภณจิต เจตสิกก็จะเป็น อโสภณะตามสภาพของจิตนั้น คำว่า อัญญา คือสภาพของจิตที่ต่างกันนั้น]

อกุศลเจตสิก ๑๔

๕. เจตสิก ๑๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ (ความหลง) อหิริกะ (ความไม่ละอาย ต่อบาป) อนอตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อผลของบาป) อุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) โลภะ (ความโลภ) ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) มานะ (ความทะนงตน) โทสะ (ความขุ่นเคือง) อีสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) กุกกุจจะ (ความร้อนใจ) ถีนะ (ความหดหู่) มัทธะ (ความเซื่องซึม) และ วิจิกิจฉา (ความสงสัย) ชื่อว่า อกุศลเจตสิก^๓

[อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวงนี้ จำแนกออกเป็น ๕ กลุ่ม คือ

- โมจตุกกะกลุ่มเจตสิก ๔ ดวงที่นำโดยโมหะ ประกอบด้วย โมหะ อหิริกะ อนอตตัปปะ อุทัจจะ
- โลติกะ กลุ่มเจตสิก ๓ ดวงที่นำโดยโลภะ ประกอบด้วย โลภะ ทิฏฐิ มานะ
- โทจตุกกะกลุ่มเจตสิก ๔ ดวงที่นำโดยโทสะ ประกอบด้วย โทสะ อีสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ
- ถีนุกะ กลุ่มเจตสิก ๒ ดวงที่นำโดยถีนะ ประกอบด้วย ถีนะ มัทธะ
- วิจิกิจฉา วิจิกิจฉาเจตสิก]

โสภณเจตสิก ๒๕

๖. เจตสิก ๑๙ ดวงเหล่านี้ คือ ศรัทธา (ความเชื่อ) สติ (ความระลึกได้) หิริ (ความละอายต่อบาป) โอตตัปปะ (ความเกรงกลัวต่อผลของบาป) อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) ตัตตรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ) กายปัสนัทธิ

(ความสงบแห่งกองเจตสิก) จิตตบัสสัทธิ (ความสงบแห่งจิต) กายลหุตา (ความเบาแห่งกองเจตสิก) จิตตลหุตา (ความเบาแห่งจิต) กายมูทุตา (ความอ่อนแห่งกองเจตสิก) จิตตมูทุตา (ความอ่อนแห่งจิต) ภายกัมมัฏญุตตา (ความควรในกิริยาแห่งกองเจตสิก) จิตตกัมมัฏญุตตา (ความควรในกิริยาแห่งจิต) ภายปาคุญญุตตา (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก) จิตตปาคุญญุตตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต) ภายชุกตา (ความเที่ยงตรงแห่งกองเจตสิก) และจิตตชุกตา (ความเที่ยงตรงแห่งจิต) ชื่อว่า โสภณสาธารณเจตสิก^๔

[โสภณสาธารณเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบกับโสภณจิตทุกดวง สุดแต่ว่าจะมีกำลังมากหรือน้อย]

๗. เจตสิก ๓ ดวง คือ สัมมาวาจา (การกล่าวชอบ) สัมมากัมมันตะ (การกระทำชอบ) และสัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) ชื่อว่า วิรตีเจตสิก^๕

[วิรตีเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้งดเว้นทุจริตต่างๆ]

๘. กรุณา (ความสงสาร) และ มุทิตา (ความพลอยยินดี) คือเจตสิกที่รวมเรียกว่า อัมปมัฏฐาเจตสิก^๖ และเมื่อรวมกับปัญญินทรีย์ (ความฉลาดรอบรู้) จะได้เจตสิกทั้งหมด ๒๕ ดวง พึงทราบเรียกชื่อว่า โสภณเจตสิก อย่างนี้แล

[สรุปว่า โสภณเจตสิกมี ๒๕ ดวง ดังนี้

- โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง
- วิรตีเจตสิก ๓ ดวง
- อัมปมัฏฐาเจตสิก ๒ ดวง
- ปัญญินทรีย์เจตสิก ๑ ดวง]

คาถาสรุป

๙. อนึ่ง [สรุปเจตสิกทั้งหมดได้]ด้วยถ้อยคำดังนี้

ท่านกล่าวเจตสิก ๕๒ ดวง คือ อัมมัญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง และ โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

สัมปโยคนัย ๑๖

(การประกอบของเจตสิกในจิต)

๑๐. ต่อไปนี้ไป ข้าพเจ้าจะแสดงการประกอบเจตสิก เหล่านี้ในจิต อันเป็นที่เกิด[ของเจตสิก]แต่ละดวงตามสมควร

[สัมปโยคนัย คือ การประกอบของเจตสิกในจิต เพื่อแสดงว่าเจตสิกแต่ละดวงประกอบได้ในจิตทั้งหมดก็ดวงและในจิตดวงใดบ้าง เช่น วิตกเจตสิกประกอบได้ในจิตทั้งหมด ๕๕ ดวง ได้แก่งามาวจรจิต ๔๔ เป็นต้น]

๑๑. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง ประกอบในจิตทั้งปวง ปกิณกเจตสิก ๖ ดวง ประกอบกับจิตตามสมควร[ไม่ทุกดวง] อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวงประกอบได้เฉพาะในอกุศลจิต โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง ประกอบได้เฉพาะกับโสภณจิต

เจตสิกประกอบในจิตอย่างไร

อัญญุสमानเจตสิก สัมปโยคนัย

(การประกอบอัญญุสमानเจตสิก)

๑๒. ลำดับแรก เจตสิก ๗ ดวงที่มีทั่วไปแก่จิตทั้งปวงเหล่านี้ ย่อมเกิดในจิตอันเป็นที่เกิด[ของเจตสิก]ทั้ง ๘๙ ดวง (๑.๘๙)

๑๓. แต่ในบรรดาปกิณณกเจตสิก ลำดับแรก วิตกเจตสิกเกิดในจิตได้ ๕๕ ดวง คือ ในกามาวจรจิต [๔๔] ยกเว้นทวิปัญญาวิญญาณจิต และในปฐมฌานจิต ๑๑ (๒.๕๕)

๑๔. ส่วนวิจารณ์เจตสิก เกิดในจิต ๖๖ ดวง คือ ในจิตนั้น [๕๕ ดวงตามที่วิตกเจตสิกเกิดได้] และในทุติยฌาน ๑๑ ดวง (๓.๖๖)

๑๕. ส่วนอธิโมกข์เจตสิก เกิดในจิตซึ่งเว้นทวิปัญญาวิญญาณจิต และจิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉาเจตสิก (๔.๗๘)

๑๖. ส่วนวิริยเจตสิก เกิดในจิตเว้นปัญญาทวารวชิชชนจิต ๑ ดวง ทวิปัญญาวิญญาณจิต [รวม ๑๐ ดวง] สัมปฏิจฉนจิต [๒ ดวง คือ ฝ่ายกุศลดวงหนึ่ง ฝ่ายอกุศลดวงหนึ่ง] สันตีรณจิต [๓ ดวง] (๕.๗๓)

๑๗. ปีติเจตสิก เกิดในจิตที่เว้นจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา [๒ ดวง] จิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา [๕๕ ดวง] (นับโดยพิสดาร) กายวิญญาณจิต ๒ [ดวง] จตุตถฌานจิต [๑๑ ดวง] (๖.๕๑)

๑๘. ฉันทเจตสิก เกิดในจิตเว้นอเหตุกจิต [๑๘ ดวง] โมหมูลจิต [๒ ดวง] (๗.๖๙)

คาถาสรูป

๑๙. จิตอันเป็นที่เกิด[ของเจตสิก]เหล่านั้น ที่เว้นจากปกิณณก-
เจตสิก มี ๖๖ ดวง ๕๕ ดวง ๑๑ ดวง ๑๖ ดวง ๗๐ ดวง และ ๒๐ ดวง
ตามลำดับ

จิตที่ประกอบด้วยปกิณณกเจตสิก มี ๕๕ ดวง ๖๖ ดวง ๗๘ ดวง
๗๓ ดวง ๕๑ ดวง และ ๖๙ ดวง

[วิตกประกอบไม่ได้ในจิต ๖๖ ดวง คือ ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ ทุตติยฌานจิต ๑๑
ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจฌานจิต ๒๓

วิจาร์ประกอบไม่ได้ในจิต ๕๕ ดวง คือ ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ ตติยฌานจิต ๑๑
จตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจฌานจิต ๒๓

อธิโมกข์ประกอบไม่ได้ในจิต ๑๑ ดวง คือ วิจิกิจฉนสัมปยุตตจิต ๑ ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐
วิริยะประกอบไม่ได้ในจิต ๑๖ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๖ เว้นมนโทวารวชิชชนจิต ๑
หสิตุปปาหจิต ๑

ปีติประกอบไม่ได้ในจิต ๗๐ ดวง คือ อุเบกขาโลภมูลจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒
อุเบกขาอเหตุกจิต ๑๔ กายวิญญาณจิต ๒ อุเบกขากามาวจรโสภณจิต ๑๒ จตุตถฌานจิต ๑๑
ปัญจฌานจิต ๒๓

ฉันทะประกอบไม่ได้ในจิต ๒๐ ดวง คือ โมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิต ๑๘

วิตกประกอบในจิต ๕๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ เว้นทวิปัญญาวิมุตตจิต ๑๐
กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑

วิจารณ์ประกอบในจิต ๖๖ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ เว้นทวิปัญญาวิมุตตจิต ๑๐
กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑

อธิโมกข์ประกอบในจิต ๗๘ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๑ เว้นวิจิกิจฉา ๑ อเหตุกจิต ๘ เว้น
ทวิปัญญาวิมุตตจิต ๑๐ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘

วิริยะประกอบในจิต ๗๓ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑
กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘

ปีติประกอบในจิต ๕๑ ดวง คือ โสมนัสโลภมูลจิต ๔ โสมนัสสันตிரณจิต ๑ โสมนัสหสิตุป-
ปาทจิต ๑ โสมนัสกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑

ฉันทะประกอบในจิต ๖๘ ดวง คือ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ กามาวจรโสภณจิต ๒๔
มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘]

อกุศลเจตสิก สัมปโยคenary

(การประกอบอกุศลเจตสิก)

๒๐. หนึ่งในบรรดาอกุศลเจตสิกทั้งหลาย เจตสิก ๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ
อหิริกะ อนินตตัปปะ และอุทัจจะ ชื่อว่า สัพพากุศลสาธารณเจตสิก ย่อมเกิดในอกุศลจิต
๑๒ ดวงทั้งหมด (๑.๑๒)

[สัพพากุศลสาธารณเจตสิก คือ เจตสิกที่มีทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งหมด หมายถึงเกิดใน
อกุศลจิต ๑๒ ดวงทั้งหมด]

๒๑. โลกเจตสิก ย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยโลภะทั้ง ๘ ดวง

๒๒. ทิฏฐิเจตสิก ย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง

๒๓. มานเจตสิก ย่อมเกิดในจิตที่ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง (๒.๘-๔-๔)

๒๔. เจตสิก ๔ ดวงคือ โทสะ อีสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ย่อมเกิดในจิตที่
ประกอบด้วยปฏิมะ ๒ ดวง (๓.๒)

๒๕. ถีนเจตสิก และมีทฐเจตสิก ย่อมเกิดในสสังขาริกจิต ๕ ดวง (๔.๕)

๒๖. วิจิกิจญาเจตสิกย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจญาเท่านั้น (๕.๑)

คาถาสรูป

๒๗. อุกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ดวงได้ ๕ นัย
คือ เจตสิก ๔ ดวงประกอบในอกุศลจิตทั้งหมด เจตสิก ๓ ดวง ประกอบ
ในโลภมมูลจิต เจตสิก ๔ ดวงประกอบในโทสมมูลจิตเจตสิก ๒ ดวง
ประกอบในสสังขาริกจิต วิจิกิจญาเจตสิกประกอบในวิจิกิจญาจิต

โสภณเจตสิก สัมปโยคนัย

(การประกอบโสภณเจตสิก)

๒๘. หนึ่ง ลำดับแรก ในบรรดาโสภณเจตสิก เจตสิก ๑๙ ดวงที่มีทั่วไปในโสภณจิต
ประกอบในโสภณจิต ๕๙ ดวงทั้งหมด (๑.๕๙)

๒๙. วิรตีเจตสิก ๓ ดวงย่อมเกิดแน่นอนพร้อมกันในโลภุตตรจิตทั้ง ๘ โดย
ประการทั้งปวง แต่ในบรรดาโลกียจิต มีเฉพาะในกามาวจรกุศลจิตที่วิรตีเจตสิก ๓ ดวง
ย่อมปรากฏบางครั้งเป็นอย่างไร (๒.๘-๘)

[วิรตีเจตสิก ๓ อย่างคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ แต่ละอย่างนี้จะ
ปรากฏแยกกัน ไม่ปรากฏแก่จิตเดียวกัน และปรากฏแก่กามาวจรกุศลจิตเพียงบางครั้งเท่านั้น มิใช่
ปรากฏแก่กามาวจรกุศลจิตทุกครั้งทุกดวง]

๓๐. ส่วนอัปมัณฺญาเจตสิกเกิดแยกกัน และเกิดเฉพาะบางครั้งในจิต ๒๘ ดวง
คือ มหัคคตจิต ๑๒ ดวงยกเว้นบัญญัติมณานจิต ในกามาวจรกุศลจิต [๘ ดวง] และใน
กามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ [๘ ดวง] หนึ่ง ในจิตที่ประกอบด้วยอัปมัณฺญาจำนวน ๒๘ ดวง
เหล่านี้ บางอาจารย์อ้างว่า “กรุณาและมุทิตาไม่มีในจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา” (๓.๒๘)

๓๑. อนึ่ง ปัญญาเจตสิกย่อมถึงการประกอบในจิต ๔๗ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิต ที่ประกอบกับญาณ ๑๒ ดวง มหัคคตจิต และโลกุตตรจิต ๓๕ ดวงทั้งหมด (๔.๔๗)

[ปัญญาที่ท่านกล่าวนี้ ไม่เฉพาะแต่ภาวนามยปัญญา แต่หมายรวมทั้งจินตามยปัญญา และสุตมยปัญญาด้วย]

คาถาสรูป

๓๒. เจตสิก ๑๙ ดวงเกิดในจิต ๕๙ ดวง เจตสิก ๓ ดวงเกิด ในจิต ๑๖ ดวง เจตสิก ๒ ดวงเกิดในจิต ๒๘ ดวง ปัญญาเจตสิก ท่าน แสดงไว้ในจิต ๔๗ ดวง โสภณเจตสิก ประกอบในโสภณจิตได้เป็น ๔ นัยเท่านั้นตามที่กล่าวแล้วนี้

นียตโยคี-อนียตโยคีเจตสิก

(เจตสิกที่ประกอบแน่นอนหรือไม่แน่นอน)

๓๓. อีสสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก กุกกุจจเจตสิก วิรตีเจตสิก และ กรุณาเจตสิกเป็นต้น ย่อมเกิดแยกกันและเกิดในบางคราว ส่วนมานเจตสิกย่อมเกิดในบางคราว และถีนมิทธเจตสิกย่อมเกิดในบางคราว^๗

[เจตสิก ๘ ข้างต้นแต่ละดวงจะไม่เกิดร่วมกัน จะแยกกันเกิดเสมอ และจะเกิดแก่จิตเป็น บางครั้งเท่านั้น มิใช่เกิดแก่จิตทุกดวง ส่วนมานเจตสิกก็เกิดแก่จิตบางดวงในบางโอกาสเท่านั้น เช่นเดียวกับถีนเจตสิกและมิทธเจตสิกซึ่งเป็นคู่ที่เกิดร่วมกันทุกครั้งเสมอและเกิดแก่จิตในบางโอกาสเท่านั้น เจตสิกพวกแรกตามนัยที่ท่านกล่าวนี้ เรียกว่า นานากทาจิเจตสิก มานเจตสิก เรียกว่า กทาจิเจตสิก ส่วนถีนมิทธะ เรียกว่า สหกทาจิเจตสิก]

๓๔. ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว[ข้างต้น] เจตสิกที่เหลือเป็นเจตสิก ที่ประกอบกับจิตแน่นอน บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวสังคหณัยแห่งเจตสิก เหล่านี้ตามสมควร

สังคหัญ ๓๓

(การนับจำนวนเจตสิกในจิต)

๓๕. สังคหัญในเจตสิกนั้น มี ๕ นัยโดยการประกอบ ตามสมควร คือ เจตสิก ๓๖ ดวงประกอบได้ในโลกุตตรจิต เจตสิก ๓๕ ดวงได้ในมหัคคตจิต เจตสิก ๓๘ ดวงได้ในกามาวจรโสภณจิต เจตสิก ๒๗ ดวงได้ในอกุศลจิต และเจตสิก ๑๒ ดวงได้ในอเหตุกจิต

[สังคหัญ คือ การประกอบเจตสิกในจิตเพื่อแสดงว่าจิตแต่ละดวงสามารถมีเจตสิกเข้าประกอบได้ทั้งหมดที่ดวงและมีเจตสิกอะไรบ้าง เช่น มหากุศลจิตดวงแรกมีเจตสิกประกอบ ๓๘ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง ดังนี้ เป็นต้น]

โลกุตตรจิต สังคหัญ

(การนับจำนวนเจตสิกในโลกุตตรจิต)

๓๖. เจตสิกย่อมถึงการจัดเข้าในจิตอย่างไร

ลำดับแรกในบรรดาโลกุตตรจิต^๕ เจตสิก ๓๖ ดวงคือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๓ ดวงยกเว้นอัปมัฏฐาเจตสิก [๒ ดวง] ย่อมรวมเข้าในปฐมฌานิกจิต ๘ ดวง (๑.๓๖)

เช่นเดียวกันนี้ เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิก ย่อมรวมเข้าในทุติยฌานิกจิต [๘ ดวง] (๒.๓๕)

เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิกและวิจารณ์เจตสิก ย่อมรวมเข้าในตติยฌานิกจิต [๘ ดวง] (๓.๓๔)

เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก และปิติเจตสิก ย่อมรวมเข้าในจตุตถฌานิกจิต [๘ ดวง] (๔.๓๓)

เจตสิก[ดังกล่าว]นั้นแหละที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา รวมเข้าในปัญจฌานิกจิต [๘ ดวง] (๕.๓๓)

โดยประการดังนี้ สังคหณ์ในโลกุตตรจิต ๘ ดวง มี ๕ นัยโดยจำแนกตามฉาน ๕ โดยประการทั้งปวง

คาถาสรูป

๓๗. เจตสิกทั้งหลายดำรงอยู่ในโลกุตตรจิต ๕ นัยอย่างนี้
คือ เจตสิก ๓๖ ดวง เจตสิก ๓๕ ดวง เจตสิก ๓๔ ดวง เจตสิก ๓ ดวง
และเจตสิก ๓๓ ดวง ตามลำดับ

[ในโลกุตตรจิต ๔๐ มีสังคหะ ๕ นัย คือ

นัยที่ ๑ โลกุตตรปฐมฉานจิต ๘ (ปฐมฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิกประกอบ
๓๖ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒

นัยที่ ๒ โลกุตตรทุติยฉานจิต ๘ (ทุติยฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิกประกอบ
๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นวิตก โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒

นัยที่ ๓ โลกุตตรตติยฉานจิต ๘ (ตติยฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิกประกอบ
๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ เว้นวิตกและวิจารณ์ โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒

นัยที่ ๔ โลกุตตรจตุตถฉานจิต ๘ (จตุตถฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิก
ประกอบ ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิตก วิจารณ์ และปีติ โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปปมัญญา-
เจตสิก ๒

นัยที่ ๕ โลกุตตรปัฏฐฉานจิต ๘ (ปัฏฐฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิกประกอบ
๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิตก วิจารณ์ และปีติ โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปปมัญญา-
เจตสิก ๒]

มหัคคตจิต สังคหณ์

(การนับจำนวนเจตสิกในมหัคคตจิต)

๓๘. ส่วนในมหัคคตจิตทั้งหลาย เจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓
ดวง โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง ยกเว้นวิรตีเจตสิก ๓ ดวง ย่อมรวมเข้าในปฐมฉานิกจิต ๓ ดวง
ก่อน [ลำดับต่อไปเป็นทุติยฉานิกจิต] (๑.๓๕)

หนึ่ง ในที่นี้ พึงประกอบภรณาเจตสิกและมุกิตาเจตสิก แต่ละเจตสิก[เข้ากับจิต]อย่างละดวง

เช่นเดียวกันนี้ เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิก ย่อมรวมเข้าในทุตติยฌานิกจิต [๓ ดวง] (๒.๓๔)

เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิกและวิจารณ์เจตสิก ย่อมรวมเข้าในตติยฌานิกจิต [๓ ดวง] (๓.๓๓)

เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก และปีติเจตสิก ย่อมรวมเข้าในจตุตถฌานิกจิต [๓ ดวง] (๔.๓๒)

อัปมัชฌญาเจตสิก ย่อมไม่มีในปัญจฌานิกจิต ๑๕ ดวง (๕.๓๐)

โดยประการดังนี้ สังคหณ์ในมหัคคตจิต ๒๗ ดวงมี ๕ นัยโดยจำแนกตามฉาน ๕ โดยประการทั้งปวง

คาถาสรูป

๓๙. เจตสิกทั้งหลายดำรงอยู่ในมหัคคตจิต ๕ นัย ดังนี้
คือ เจตสิก ๓๕ ดวง เจตสิก ๓๔ ดวง เจตสิก ๓๓ ดวง เจตสิก ๓๒
ดวง และ เจตสิก ๓๐ ดวง ตามลำดับ

[ในมหัคคตจิต ๒๗ มีสังคหะ ๕ นัย คือ

นัยที่ ๑ รูปาวจรปฐมฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ อัณฺณสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิตีเจตสิก ๓

นัยที่ ๒ รูปาวจรทุติยฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ อัณฺณสมานเจตสิก ๑๒ เว้นวิตก โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิตีเจตสิก ๓

นัยที่ ๓ รูปาวจรตติยฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ อัณฺณสมานเจตสิก ๑๑ เว้นวิตกและวิจารณ์ โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิตีเจตสิก ๓

นัยที่ ๔ รูปาวจรจตุตถฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง คือ อัณฺณสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิตก วิจารณ์ และปีติ โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิตีเจตสิก ๓

นัยที่ ๕ รูปาวจรปัญญาจกิต ๓ และอรูปาวจรจิต ๑๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๐ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิตก วิจารณ์ และปีติ โสภณเจตสิก ๒๐ เว้นวิรตี ๓ อัปปมัญญา ๒]

กามาวจรโสภณจิต สังคหนัย

(การนับจำนวนเจตสิกในกามาวจรโสภณจิต)

๔๐. หนึ่งในบรรดากามาวจรโสภณจิต^{๑๐} เจตสิก ๓๘ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง ย่อมรวมเข้าในกุศลจิต ๒ ดวงแรก[ที่ประกอบกับ ญาณ] (๑.๓๘)

อนึ่ง พึงประกอบอัปปมัญญาเจตสิก [๒ ดวง] และวิรตีเจตสิก [๓ ดวง] รวม ๕ ดวงในกามาวจรโสภณจิตนี้เป็นดวงๆ ไปเท่านั้น

เช่นเดียวกันนี้ [เจตสิกดังกล่าว]ยกเว้นปัญญาเจตสิก ย่อมรวมเข้าใน[กามาวจร-โสภณจิต]คู่ที่สอง (๒.๓๗)

[เจตสิกดังกล่าว]ยกเว้นปีติเจตสิกที่ประกอบด้วยญาณ ย่อมรวมเข้าใน[กามาวจร-โสภณจิต]คู่ที่สาม (๓.๓๗)

[เจตสิกดังกล่าว]ยกเว้นปัญญาเจตสิกและปีติเจตสิก ย่อมรวมเข้าใน[กามาวจร-โสภณจิต]คู่ที่สี่ (๔.๓๖)

[เจตสิก ๓๘ ดวงดังกล่าว]ยกเว้นวิรตีเจตสิก [๓ ดวง] ย่อมรวมเข้าเป็น ๔ นัย เข้าใน[กามาวจรโสภณ]กิริยาจิตทั้ง ๔ คู่เหมือนอย่างนั้น (๘.๓๕-๓๔-๓๔-๓๓)

เช่นเดียวกันนี้ [เจตสิก ๓๘ ดวง]เหล่านั้น ยกเว้นอัปปมัญญาเจตสิก [๒ ดวง] และ วิรตีเจตสิก [๓ ดวง] ย่อมรวมเข้าใน[กามาวจรโสภณ]วิปากจิต ๔ คู่เหมือนอย่างนั้น (๑๒.๓๓-๓๒-๓๒-๓๑)

โดยประการดังนี้ สังคหนัยในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวงมี ๑๒ นัยโดยจำแนก ตามจิตเป็นคู่ๆ โดยประการทั้งปวง

คาถาสรูป

๔๑. ในบรรดากามาวจรโสภณจิตอันมีมหากุศลจิต [๘ ดวง]
มหาวิปากจิต [๘ ดวง] และ มหาภิรียาจิต [๘ ดวง] ที่ประกอบด้วยเหตุ

เจตสิก ๓๘ ดวง ๓๗ ดวงสองครั้ง และ ๓๖ ดวง ย่อมรวมเข้า
ในกามาวจรโสภณจิตมหากุศลจิต

เจตสิก ๓๕ ดวง ๓๔ ดวงสองครั้ง และ ๓๓ ดวง ย่อมรวม
เข้าในกามาวจรโสภณจิตมหาภิรียาจิต

เจตสิก ๓๓ ดวง ๓๒ ดวงสองครั้ง และ ๓๑ ดวง ย่อมรวม
เข้าในกามาวจรโสภณจิตมหาวิปากจิต๑๑

[ในสเหตุกกามาวจรกุศลจิต ๘ มีสังคหะ ๔ นัย คือ

นัยที่ ๑ เจตสิก ๓๘ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕ ประกอบใน
มหากุศลจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒

นัยที่ ๒ เจตสิก ๓๗ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๔ เว้นปัญญา-
เจตสิก ประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔

นัยที่ ๓ เจตสิก ๓๗ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๕
ประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖

นัยที่ ๔ เจตสิก ๓๖ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๔
เว้นปัญญาเจตสิก ประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘

[ในสเหตุกกามาวจรภิรียาจิต ๘ มีสังคหะ ๔ นัย คือ

นัยที่ ๑ เจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิรตี-
เจตสิก ๓ ประกอบในมหาภิรียาจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒

นัยที่ ๒ เจตสิก ๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๑ เว้นวิรตี-
เจตสิก ๓ ปัญญาเจตสิก ๑ ประกอบในมหาภิรียาจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔

นัยที่ ๓ เจตสิก ๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๒
เว้นวิรตีเจตสิก ๓ ประกอบในมหาภิรียาจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖

นัยที่ ๔ เจตสิก ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๑
เว้นวิรตีเจตสิก ๓ ปัญญาเจตสิก ๑ ประกอบในมหาภิรียาจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘

ในสเหตุกกามาวจรวิปากจิต ๘ มีสังคหะ ๔ นัย คือ

นัยที่ ๑ เจตสิก ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๐ เว้นวิรตี ๓
อัปมัญญา ๒ ประกอบในมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒

นัยที่ ๒ เจตสิก ๓๒ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๑๙ เว้นวิรตี ๓
อัปมัญญา ๒ ปัญญา ๑ ประกอบในมหาวิปากจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔

นัยที่ ๓ เจตสิก ๓๒ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๐
เว้นวิรตี ๓ อัปมัญญา ๒ ประกอบในมหาวิปากจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖

นัยที่ ๔ เจตสิก ๓๑ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๑๙
เว้นวิรตี ๓ อัปมัญญา ๒ ปัญญา ๑ ประกอบในมหาวิปากจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘]

จิตที่ไม่ประกอบด้วยวิรตี-อัปมัญญา

๔๒. ในบรรดาโสภณจิตเหล่านี้ วิรตีเจตสิกย่อมไม่ประกอบใน
มหาภิรียาจิต [๘ ดวง] และในมหัคคตจิต [๒๗ ดวง]

อัปมัญญาเจตสิก [๒ ดวง] ย่อมไม่ประกอบในโลกุตตรจิต
[๘ ดวง] โดยประการเดียวกันนี้ ทั้งวิรตีเจตสิก และอัปมัญญาเจตสิก
ทั้งสอง ย่อมไม่ประกอบในกามาวจรมหาวิปากจิต

วิเสสกเจตสิก

(เจตสิกที่กระทำให้มีลักษณะเฉพาะ)

ฉานธรรมเป็นเจตสิก กระทำจิตให้มีลักษณะเฉพาะเป็นโลกุตตร-
จิต ฉานธรรมและอัปมัญญาเจตสิก กระทำจิตให้มีลักษณะเฉพาะ
เป็นมหัคคตจิต

อัปมัญญาเจตสิก [๒ ดวง] วิรตีเจตสิก [๓ ดวง] ปัญญาเจตสิก
และปีติเจตสิก กระทำจิตให้มีลักษณะเฉพาะเป็นกามาวจรโสภณจิต

อกุศลจิต สังคหณัย

(การนับจำนวนเจตสิกในอกุศลจิต)

๔๓. ในบรรดาอกุศลจิตทั้งหลาย^{๑๒} ลำดับแรก ในโลภมูลจิต เจตสิก ๑๗ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และ อกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง พร้อมทั้งโลภเจตสิก และ ทิฏฐิเจตสิก รวมเป็นเจตสิก ๑๙ ดวง ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑ (๑.๑๙)

๔๔. เช่นเดียวกันนี้ [เจตสิก ๑๗ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และ อกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง] พร้อมทั้งโลภเจตสิก และมานเจตสิก [รวมเป็นเจตสิก ๑๙ ดวง] ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๒ (๑.๑๙)

๔๕. เช่นเดียวกันนี้ เจตสิก ๑๘ ดวง [คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ ดวง] ยกเว้น ปิตีเจตสิก [และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง] พร้อมทั้งโลภเจตสิก และทิฏฐิเจตสิก [รวมเป็นเจตสิก ๑๘ ดวง] ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓ (๒.๑๘)

๔๖. เช่นเดียวกันนี้ [เจตสิก ๑๘ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ ดวง ยกเว้น ปิตีเจตสิก และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง] พร้อมทั้งโลภเจตสิก และมานเจตสิก [รวมเป็นเจตสิก ๑๘ ดวง] ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๔ (๒.๑๘)

๔๗. เจตสิกทั้งหลายเหล่านั้น [อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ ดวง และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง] ยกเว้นปิตีเจตสิก พร้อมกับเจตสิก ๔ ดวง คือ โทสะ อีสสา มัจฉริยะ และ กุกกุจจะ [รวมเป็น] ๒๐ ดวง ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ [โทสมูลจิตดวงที่ ๑] ซึ่งประกอบด้วยปฏิกัมพะ (๓.๒๐)

พึงประกอบอีสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ นี้เป็นดวงๆ ไป

[เจตสิกทั้ง ๔ อย่างนี้ไม่เกิดพร้อมกัน แต่เกิดแยกกัน]

๔๘. พึงประกอบ[เจตสิกดังกล่าว]ในอสังขาริกจิตทั้ง ๕ ดวง เหมือนอย่างนั้น (๔-๕-๖.๒๑-๒๐-๒๒)

[ตามนัย ๕ อย่างที่แสดงมาแล้ว เปลี่ยนแต่สังขาริกเป็นอสังขาริกเท่านั้น โดยเพิ่ม ถีนเจตสิกกับทั้งมิทธเจตสิกเข้าด้วย]

๔๙. เจตสิก ๑๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิกและปีติเจตสิก เป็น ๑๑ ดวง และ อุกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง ย่อมรวมเข้าในจิตที่ประกอบด้วยอุทัจจเจตสิก

๕๐. เจตสิกดังกล่าวยกเว้นอวิโมกข์เจตสิก ประกอบด้วยวิจิกิจจาเจตสิกเป็น ๑๕ ดวง ย่อมรวมเข้าในจิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจจาเจตสิก (๗.๑๕)

โดยประการดังนี้ เจตสิกแม้ได้รับการประกอบเป็นดวงๆ ก็รวมเป็น ๗ นัยเท่านั้น ในอกุศลจิตที่เกิดขึ้น ๑๒ ดวง

คาถาสรูป

๕๑. สังคหนัยดำรงอยู่ในอกุศลจิต [๑๒ ดวง] ๗ นัย คือ เจตสิก

๑๙ ดวง เจตสิก ๑๘ ดวง เจตสิก ๒๐ ดวง เจตสิก ๒๑ ดวง เจตสิก

๒๐ ดวง เจตสิก ๒๒ ดวง และ เจตสิก ๑๕ ดวง

[ในอกุศลจิต ๑๒ มีสังคหะ ๗ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ อุกุศลสังขาริกจิตดวงที่ ๑-๒ มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง คือ

- โลกมุลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โมจตุกก-
เจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก ๑

- โลกมุลจิตดวงที่ ๓ มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โมจตุกก-
เจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑

นัยที่ ๒ อุกุศลสังขาริกจิตดวงที่ ๓-๔ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ

- โลกมุลจิตดวงที่ ๕ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ
โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก ๑

- โลกมุลจิตดวงที่ ๗ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ
โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑

นัยที่ ๓ อุกุศลสังขาริกจิตดวงที่ ๕ คือโทสมุลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง

ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ โมจตุกกเจตสิก ๔ โทจตุกกเจตสิก ๔

นัยที่ ๔ อุกุศลสังขาริกจิตดวงที่ ๑-๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คือ

- โลกมุลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โมจตุกก-
เจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก ๑ ถีทุกเจตสิก ๒

- โลกมุลจิตดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โมจตุกก-
เจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑ ถีทุกเจตสิก ๒

นัยที่ ๕ อุกุศลสังขาริกจิตดวงที่ ๓-๔ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ

- โลกมุลจิตดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ
โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก ๑ ถีทุกเจตสิก ๒

- โลกมุลจิตดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ
โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑ ถีทุกเจตสิก ๒

นัยที่ ๖ อุกุศลสังขาริกจิตดวงที่ ๕ คือโทสมุลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวง
ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ โมจตุกกเจตสิก ๔ โทจตุกกเจตสิก ๔ ถีทุกเจตสิก ๒

นัยที่ ๗ โมหมูลจิต ๒ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ

- โมหมูลจิตดวงที่ ๑ คือวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญา-
สมานเจตสิก ๑๐ เว้นอวิโมกษ์ ปีติ และฉันทะ โมจตุกกเจตสิก ๔ วิจิกิจฉาเจตสิก ๑

- โมหมูลจิตดวงที่ ๒ คืออุทธัจจสัมปยุตตจิต มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญา-
สมานเจตสิก ๑๑ เว้นปีติและฉันทะ โมจตุกกเจตสิก ๔]

ศัพท์ากุศลโยคีเจตสิก

(เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิตทั้งหมด)

๕๒. เจตสิก ๑๔ ดวงเหล่านี้ คือ อุกุศลสาธารณเจตสิก ๔
อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ ดวงอื่น [อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวงยกเว้น
ฉันทะเจตสิก ปีติเจตสิก และ อวิโมกษ์เจตสิก จึงเหลือเป็น ๑๐
ดวง] ท่านเรียกว่า ศัพท์ากุศลโยคีเจตสิก (เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต
ทั้งหมด)

อเหตุกจิต สังคหัญ

(การนับจำนวนเจตสิกในอเหตุกจิต)

๕๓. หนึ่ง ในบรรดาอเหตุกจิตทั้งหลาย^{๓๓} ลำดับแรก ในหสิตุปปาทจิต อัญญา-
สมานเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิกเป็น ๑๒ ดวงย่อมรวมเข้าในหสิตุปปาทจิต (๑.๑๒)

๕๔. เช่นเดียวกันนี้ อัญญาสมานเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิกและปีติเจตสิก[เป็น
๑๑ ดวง] ย่อมรวมเข้าในโฏฐัพพนจิต (๒.๑๑)

๕๕. อัญญาสมานเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิกและวิริยเจตสิก[เป็น ๑๑ ดวง] ย่อม
รวมเข้าใน[โสมนัส]สันตிரณจิต (๒.๑๑)

๕๖. อัญญาสมานเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิก ปีติเจตสิก และวิริยเจตสิก[เป็น ๑๐ ดวง]
ย่อมรวมเข้าในมโนธาตุ ๓ ดวง และอเหตุกปฏิบัติสนธิจิตคู่หนึ่ง (๓.๑๐)

[มโนธาตุ คือ จิตที่เกิดในมโนทวาร ๓ ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒
อเหตุกปฏิบัติสนธิจิต คือ สันตிரณจิตที่เป็นฝ่ายกุศลวิปากจิตและอกุศลวิปากจิตรวม ๒ ดวง]

๕๗. อัญญาสมานเจตสิกเหล่านั้น ยกเว้นปกิณณกเจตสิก [๖ ดวง] ย่อมได้รับการ
รวมเข้าในทวีปัญญวิญญาณจิต (๔.๗)

[ทวีปัญญวิญญาณจิต คือ วิญญาณจิต ๕ ดวงทั้งฝ่ายกุศลวิปากจิตและอกุศลวิปากจิต]

โดยประการดังนี้ สังคหัญในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง มี ๔ นัยโดยจำแนกตามการนับ
โดยประการทั้งปวง

คาถาสรูป

๕๘. สังคหัญในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง มี ๔ นัย คือ เจตสิก ๑๒

ดวง เจตสิก ๑๑ ดวง เจตสิก ๑๐ ดวง และ เจตสิก ๗ ดวง

[ในอเหตุกจิต ๑๘ มีสังคหะ ๔ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ เจตสิก ๑๒ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นฉันทะ ประกอบใน
หสิตุปปาทจิต

นัยที่ ๒ ก. เจตสิก ๑๑ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ เว้นปีติและฉันทะ ประกอบ
ในมโนทวาราวัชชนจิต

ข. เจตสิก ๑๑ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ เว้นวิริยะและฉันทะ ประกอบ
ในโสมนัสสันตிரณจิต

นัยที่ ๓ เจตสิก ๑๐ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิริยะ ปีติ และฉันทะ ประกอบ
ในมโนธาตุ ๓ คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ สัมปฏิจจนจิต ๒

นัยที่ ๔ เจตสิก ๗ ดวง คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบในทวิปัญญาวิมูขณ-
จิต ๑๐]

๕๙. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงย่อมประกอบ ในอเหตุกจิต
ทั้งหมด ปกิณณกเจตสิกที่เหลือย่อมประกอบตามสมควร ข้าพเจ้า
กล่าวสังคहनัยไว้ ๓๓ อย่างโดยพิสดาร ด้วยประการฉะนี้

การนับเจตสิกเท่าจำนวนจิต

๖๐. บุคคลเมื่อทราบสัมปโยคนัย [๑๖ นัย] และสังคहनัย
[๓๓ นัย] แห่งเจตสิกแล้ว พึงแสดงประเภท [ของเจตสิกเหล่านั้น]ให้
เสมอกันกับ[จำนวนของ]จิตตามสมควร

[สัมปโยคนัย ๑๖ นัย คือ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก	๗	มีสัมปโยคะ	๑	นัย
ปกิณณกเจตสิก	๖	"	๖	นัย
อกุศลเจตสิก	๑๔	"	๕	นัย
โสภณเจตสิก	๒๕	"	๔	นัย
รวมเจตสิก	๕๒	"	๑๖	นัย

สังคหะ ๓๓ นัย คือ

โลกุตตรจิต	๔๐	มีสังคหะ	๕	นัย
มหัคคตจิต	๒๗	"	๕	นัย
กามาวจรโสภณจิต	๒๔	"	๑๒	นัย
อกุศลจิต	๑๒	"	๗	นัย
อเหตุกจิต	๑๘	"	๔	นัย
รวมจิต	๑๒๑	"	๓๓	นัย

คำว่า "ให้เสมอกันกับจำนวนของจิต" หมายความว่า ให้นับจำนวนเจตสิกเท่ากับจำนวนจิตที่ตนประกอบ เช่น ผัสสะ ประกอบในจิต ๘๙ ดวง ให้นับผัสสเจตสิกเป็น ๘๙ ดวงเท่ากับจิต

คำว่า "ตามสมควร" หมายความว่า ตามสมควรของแต่ละเจตสิกที่สามารถประกอบได้ในจิต เช่น วิตกเจตสิกประกอบได้ในจิต ๕๕ ดวง วิจารณ์เจตสิกประกอบในจิตได้ ๖๖ ดวง เป็นต้น]

จบปริเฉทที่ ๒ ชื่อเจตสิกสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

ปริจเฉทที่ ๓

ปกิณณกสังคหวิภาค

(จำแนกจิตและเจตสิกเป็นหมวดหมู่โดยทั่วไป)

การประมวล ๖ ประเภท

๑-๒. ธรรม คือจิตและเจตสิก รวมเป็น ๕๓ โดยสภาวะ ประกอบกันตามสมควร บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงการประมวลจิตและเจตสิกเหล่านั้น ตามประเภทแห่งจิตที่เกิดขึ้นโดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์และวัตถุ ตามสมควร

เวทนาสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยเวทนา)

๓. ในบรรดาสังคหะเหล่านั้น ลำดับแรก ในเวทนาสังคหะ เวทนามี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา และได้จำแนกเป็น ๕ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา

[เวทนามี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งการเสวยอารมณ์ คือ

- สุขเวทนา สุขทางกายและใจ
- ทุกขเวทนา ทุกข์ทางกายและใจ
- อุเบกขาเวทนา ความรู้สึกวางเฉย

อีกนัยหนึ่ง เวทนามี ๕ อย่างโดยประเภทแห่งอินทรีย์ คือ

- สุขเวทนา สุขทางกาย

- ทุกขเวทนา ทุกข์ทางกาย
- โสมนัสเวทนา สุขทางใจ
- โทมนัสเวทนา ทุกข์ทางใจ
- อุเบกขาเวทนา ความรู้สึกว้างเฉย

การจำแนกเป็น ๕ อย่างนี้ ทำนจำแนกตามประเภทของอินทรีย์ซึ่งมี ๕ อย่างด้วย คือ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และอุเบกขินทรีย์]

๔. ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น จิตที่ประกอบกับสุขเวทนา เป็นกายวิญญาณจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมดวงเดียวเท่านั้น เช่นเดียวกันนี้ จิตที่ประกอบกับทุกขเวทนา ก็เป็นกายวิญญาณจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม (๒-๒-๒-๒)

๕. ส่วนจิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนา^๖ มี ๖๒ ดวง คือ จิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนาในกามาวจร ๑๘ ดวง คือ โลภมูลจิต ๔ ดวง กามาวจรโสภณจิต ๑๒ ดวง สุขสันตীরณจิต (โสมนัสสันตীরณจิต) และหสิตุปปาทจิต ๒ ดวง และมหัคคตโลภุตตรจิต ๔๔ ดวงกล่าวคือ ปฐมฌานจิต ทุตติยฌานจิต ตตติยฌานจิต และจตุตถฌานจิต (๖๒)

๖. ส่วนจิตที่ประกอบกับโทมนัสเวทนา^๗ คือ จิตที่ประกอบกับปฏิมะ ๒ ดวง (๒)

๗. จิตคงเหลืออีก ๕๕ ดวง^๘ [อกุศลจิต ๖ ดวง อเหตุกจิต ๑๔ ดวง กามาวจรโสภณจิต ๑๒ ดวง ปัญจฌาน ๒๓ ดวง] เป็นจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา (๕๕)

คาถาสรูป

๘. ในเวทนาสังคหะนั้น เวทนามี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา เวทนามี ๕ อย่างโดยจำแนกเป็น สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา

๙. สุขเวทนาและทุกขเวทนาดำรงอยู่ในจิตดวงเดียว โทมนัสเวทนาดำรงอยู่ในจิต ๒ ดวง โสมนัสเวทนาดำรงอยู่ในจิต ๖๒ ดวง อุเบกขาเวทนานอกจากนี้ดำรงอยู่ในจิต ๕๕ ดวง

เหตุสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยเหตุ)

๑๐. ในเหตุสังคหะ ที่ชื่อว่าเหตุมี ๖ อย่างคือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ
อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ^๔

๑๑. ในบรรดาเหตุเหล่านั้น อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง ตามประเภทแห่งปัญญาทวาราว
ัชชนจิต ๑ ดวง ทวิปัญญาปัญญาณจิต ๑๐ ดวง สัมปฏิจจนจิต ๒ ดวง สันตிரณจิต ๓ ดวง
ไวภูฐัพพนจิต ๑ ดวง และหสิตุปปาตจิต ๑ ดวง (๑๘)

๑๒. จิตที่เหลือทั้งหมด ๗๑ ดวงเป็นสเหตุกจิต (๗๑)

๑๓. แม้ในบรรดาสเหตุกจิตเหล่านั้น โมหมูลจิต ๒ ดวงเป็นจิตที่มีเหตุเดียว [คือ
โมหเหตุ] (๒)

๑๔. จิต ๒๒ ดวงคือ อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ [คือเว้นจากโมหมูลจิต ๒ ดวง]
และกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ดวงซึ่งไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นจิตมี ๒ เหตุ (๒๒)

[ถ้าเป็นอกุศลจิต เช่น โลกมูลจิต จะประกอบด้วยโลกเหตุและโมหเหตุ ถ้าเป็นโทสมูลจิต
จะประกอบด้วยโทสเหตุและโมหเหตุ ส่วนกามาวจรโสภณจิตจะประกอบด้วยอโลกเหตุและอโทสเหตุ
กล่าวคือ โลกเหตุในโคมูลจิต ทำให้จิตยึดติดผูกพันในอวิชชากรรม โมหเหตุทำหน้าที่ปิดบังโทษของ
ความโลภ เป็นต้น]

๑๕. จิต ๔๗ ดวงคือ กามาวจรโสภณจิตที่ประกอบด้วยปัญญา ๑๒ ดวง มหัคคตจิต
[๒๗ ดวง] และโลกุตตรจิต [๘ ดวง]เป็น ๓๕ ดวง เป็นจิตมี ๓ เหตุ [อโลกเหตุ อโทสเหตุ
และอโมหเหตุ] (๔๗)

คาถาสรูป

๑๖. เหตุอันเป็นอกุศลมี ๓ อย่าง คือ โลกเหตุ โทสเหตุและ
โมหเหตุ เช่นเดียวกันนี้ เหตุอันเป็นกุศลและอัพยาภต มี ๓ อย่างคือ
อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

๑๗. อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง จิตที่มีเหตุเดียวมี ๒ ดวง จิตที่มี ๒ เหตุมี ๒๒ ดวง จิตที่มี ๓ เหตุมี ๔๗ ดวง

กิจจสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยกิจ)

๑๘. ในการประมวลโดยกิจ มี ๑๔ อย่างโดยจำแนกตามปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ อาวัชชนกิจ ทัสสนกิจ สวนกิจ ฌายนกิจ สายนกิจ มุสนกิจ สัมปฏิจฉนกิจ สันตীরณกิจ วัฏฐัพพนกิจ ชวนกิจ ตทารัมมณกิจ และจตุตถิก^๕

๑๙. พึงทราบประเภทแห่งฐาน[ของจิตที่ทำหน้าที่]เหล่านั้น มี ๑๐ ฐานโดยจำแนกตามปฏิสนธิฐาน ภาวังกฐาน อาวัชชนฐาน และปัญจวิญญาณฐาน เป็นต้น [คือกำหนดให้จิตแต่ละดวงมีฐาน ๑๐ ฐาน]

๒๐. ในกิจจสังคหะนั้น จิต ๑๙ ดวงคือ สันตীরณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง มหาวิปากจิต ๘ ดวง รูปวิปากจิต และอรูปรูปากจิต ๙ ชื่อว่า ทำหน้าที่ปฏิสนธิเป็นภวังค์ และจตุติ (๑๙)

๒๑. ส่วนจิตที่ทำหน้าที่อาวัชชนะมี ๒ ดวง [คือปัญจทวารอาวัชชนจิต และมโนทวารอาวัชชนจิต] (๒)

๒๒. จิตที่ทำหน้าที่เห็น ฟัง ดมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัสทางกาย และสัมปฏิจฉนะ มีอย่างละ ๒ ดวงเช่นเดียวกัน [ฝ่ายอกุศลวิปาก ๑ ดวง ฝ่ายกุศลวิปาก ๑ ดวง] (๒)

๒๓. จิต ๓ ดวง [คือสันตীরณจิตฝ่ายอกุศลวิปาก ๒ ดวง และฝ่ายอกุศลวิปาก ๑ ดวง] ทำหน้าที่สันตীরณะ (๓)

๒๔. มโนทวารอาวัชชนจิตย่อมยังวัฏฐัพพนกิจให้สำเร็จในปัญจทวาร (๑)

๒๕. กุศลจิต อกุศลจิต ผลจิต และกิริยาจิต ยกเว้นอาวัชชนจิต ๒ ดวง รวมเป็น ๕๕ ดวง ทำหน้าที่เป็นชวนะ (๕๕)

๒๖. มหาวิปากจิต ๘ ดวง สันตীরณจิต ๓ ดวง รวมเป็น ๑๑ ดวง ทำหน้าที่ตทารัมมณกิจ (๑๑)

๒๗. หนึ่งในบรรดาจิตเหล่านั้น สันตীরณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง ได้ชื่อว่าทำหน้าที่ ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ ตทารัมมณิกิจ และสันตীরณิกิจ (๕.๒)

๒๘. มหาวิปากจิต ๘ ดวง ได้ชื่อว่า ทำหน้าที่ ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ และตทารัมมณิกิจ (๔.๘)

๒๙. มหัคคตวิปากจิต ๙ ดวง ได้ชื่อว่า ทำหน้าที่ ๓ อย่าง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ และจุตติกิจ (๓.๙)

๓๐. สันตীরณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส ทำหน้าที่ ๒ อย่าง โดยประเภทแห่งสันตীরณิกิจ และตทารัมมณิกิจ (๒.๑)

๓๑. ไวกุลล์พพนจิต [ที่เรียกว่ามโนทวาราวชชนจิต] ทำหน้าที่ ๒ อย่างเช่นเดียวกัน โดยประเภทแห่งไวกุลล์พพณิกิจ และอ่าวชชนิกิจ (๒.๑)

๓๒. ส่วนจิตที่เหลือทั้งหมด คือ ชวนจิต มโนธาตุจิต ๓ ดวง และทวิปัญญาวิญญานจิต [๑๐ ดวง] มีหน้าที่เดียว[ประจำแต่ละดวง] ตามความเหมาะสม (๑.๖๘)

คาถาสรูป

๓๓. [บัณฑิต]พึงแสดงจิตมีปฏิสนธิจิตเป็นต้นว่ามี ๑๔ ตามประเภทแห่งกิจ และว่ามี ๑๐ ตามประเภทของฐาน

๓๔. พึงแสดงกิจและฐานของจิตซึ่งมีจำนวน ๑ ๒ ๓ ๔ และ ๕ [ตามสมควรที่มีในจิตเหล่านี้คือ] ๖๘ ดวง ๒ ดวง ๙ ดวง ๘ ดวง และ ๒ ดวง ตามลำดับ^๖

ทวารสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยทวาร)

๓๕. ในการประมวลตามทวาร ที่ชื่อว่าทวารทั้งหลายมี ๖ คือ จักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และมโนทวาร

๓๖. ในบรรดาทวารเหล่านั้น จักขุประสาทนั้นเดียว ชื่อว่า จักขุทวาร

๓๗. เช่นเดียวกันนี้ โสตประสาทเป็นต้น ก็ชื่อว่า โสตทวารเป็นต้น

๓๘. ส่วนภวังคจิตชื่อว่า มโนทวาร

๓๙. ในบรรดาทวาร ๖ เหล่านี้ จิต ๔๖ ดวง โดยประเภทแห่งปัญจทวารารวชชนจิต จักขุวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตிரณจิต ไวกุลัพพนจิต กามาวจรชวนจิต และตทารัมมณจิต ย่อมเกิดขึ้นในจักขุทวารตามสมควร

เช่นเดียวกันนี้ จิต ๔๖ ดวง โดยประเภทแห่งปัญจทวารารวชชนจิต และโสต-
วิญญาณจิต เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในโสตทวารเป็นต้น

โดยประการดังนี้ จิต ๕๔ ดวงที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๕ โดยประการทั้งปวงชื่อว่า
กามาวจรจิตนั่นเอง (๔๖)

๔๐. จิต ๖๗ ดวง โดยประเภทแห่งมโนทวารารวชชนจิต ชวนจิต ๕๕ ดวง และ
ตทารัมมณจิต ย่อมเกิดขึ้นในมโนทวาร (๖๗)

๔๑. จิต ๑๙ ดวง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต เป็นจิตไม่
เกี่ยวข้องกับทวาร (๑๙)

๔๒. หนึ่ง ในบรรดาจิตที่เกิดในทวารเหล่านั้น จิต ๓๖ ดวงคือปัญจวิญญาณจิต
[๑๐ ดวง] ชวนจิตฝ่ายมหัคคตะ และโลกุตตรจิต [รวม ๒๖ ดวง] ชื่อว่า จิตที่เกิดในทวาร
เดียว ตามสมควร (๑.๓๖)

๔๓. ส่วนมโนธาตุจิตทั้ง ๓ เป็นจิตที่เกิดในทวาร ๕ (๕.๓)

๔๔. สุขสันตிரณจิต ไวกุลัพพนจิต และชวนจิตฝ่ายกามาวจร เป็นจิตที่เกิดในทวาร
๖ [คือเกิดได้ในทุกทวาร] (๖.๓๑)

๔๕. สันตிரณจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา และมหาวิปากจิต เป็นจิตที่เกิดใน
ทวาร ๖ และไม่เกี่ยวข้องกับทวาร [คือขึ้นอยู่กับหน้าที่ ถ้าทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ หรือจุติ
ก็จะไม่เกี่ยวข้องกับทวาร แต่ถ้าทำหน้าที่สันตริณะหรือตทารมณณ์ก็จะเกิดในทวาร ๖] (๖-๐.๑๐)

๔๖. มหัคคตวิปากจิตเท่านั้น เป็นจิตที่ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร (๐.๙)

คาถาสรูป

๔๗. บัณฑิตพึงแสดงจิตเป็น ๕ นัย คือ จิตที่เกิดขึ้นในทวารเดียว จิตที่เกิดขึ้นในทวาร ๕ จิตที่เกิดขึ้นในทวาร ๖ จิตที่[บางคราว]ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ และจิตที่ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ โดยประการทั้งปวง มี ๓๖ ดวง ๓ ดวง ๓๑ ดวง ๑๐ ดวง และ ๙ ดวง ตามลำดับ

อาลัมพนสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยอารมณ)

๔๘. ชื่อว่าอารมณในอาลัมพนสังคหะมี ๖ อย่างคือ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสอารมณ โผฏฐัพพารมณ และธรรมารมณ

๔๙. ในบรรดาอารมณเหล่านั้น รูปนั้นแหละคือรูปารมณ เช่นเดียวกันนี้ เสียงเป็นต้น เป็นสัททารมณเป็นต้น

๕๐. ส่วนธรรมารมณมีประมวลไว้ ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งปสาทรูป [๕] สุขุมรูป [๑๖] จิต เจตสิก นิพพาน และบัญญัติ^๑

[ธรรมารมณ คือ มโนสัมผัส เป็นอารมณที่ใจรับรู้ทางมโนทวาร โดยไม่เกี่ยวข้องกับปัญจทวาร]

๕๑. ในบรรดาอารมณเหล่านั้น รูปเท่านั้นเป็นอารมณของจิตที่เป็นไปในจักขุทวารทั้งหมด และรูปนั้นนั้นเกี่ยวเป็นปัจจุบัน เช่นเดียวกันนี้ เสียงเป็นต้นเป็นอารมณของจิตที่เป็นไปในโสตทวารเป็นต้น และ เสียงเป็นต้นนั้นเป็นปัจจุบัน (๔๖)

[จิตที่อาศัยจักขุทวารรับรูปารมณได้อย่างเดียว และรับรู้รูปที่เป็นปัจจุบันได้เท่านั้น ที่เป็นอดีตหรืออนาคตรับรู้ไม่ได้ เพราะมองไม่เห็น]

๕๒. ส่วนอารมณ์ของจิตที่เป็นไปในมโนทวาร แม้มี ๖ อย่าง ก็เป็นปัจจุบัน อดีตอนาคต และพ้นจากกาล [คือนิพพานและบัญญัติ] ตามสมควร[คือตามรายละเอียดที่กล่าวมาแล้ว] (๖๗)

๕๓. หนึ่ง อารมณ์ของจิตที่พ้นไปจากทวาร ที่เรียกว่าปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต มี ๖ อย่าง รับรู้ได้ทางทวารทั้ง ๖ ทวาร ในภพอื่นโดยมาก เป็นปัจจุบัน อดีตหรือเป็นอารมณ์บัญญัติ ที่เรียกว่ากรรม กรรมนิमित และคตินิमित ตามสมควรแก่อารมณ์ที่เกิดขึ้น (๑๙)

[อารมณ์ของจิตดังกล่าว มีได้ทั้ง ๖ อย่างคือ รูปารมณ์ สัททวารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธรรมารมณ์ แต่เป็นอารมณ์ที่จะเกิดขึ้นแก่จิตในภพอื่น]

๕๔. ในบรรดาจิตเหล่านั้น จักขุวิญญาณจิตเป็นต้นมีอารมณ์เป็นอย่างไรอย่างหนึ่งเท่านั้น เช่น รูปารมณ์ เป็นต้น ตามลำดับ^๕

[หมายความว่า จักขุวิญญาณจิตรับรู้รูปารมณ์อย่างเดียว โสตวิญาณจิตก็รับรู้สัททวารมณ์อย่างเดียว ดังนี้ เป็นต้น]

๕๕. ส่วนมโนธาตุจิตทั้ง ๓ มีอารมณ์ ๕ อย่างมีรูปารมณ์เป็นต้น^๖

๕๖. จิตเหล่านี้คือ กามาวจรวิปากจิตที่เหลือ และหสนจิต (หสิตุปปาทจิต) มีอารมณ์เป็นกามาวจรเท่านั้น แม้โดยประการทั้งปวง^๗ (๑๐ + ๓ + ๑๒ = ๒๕)

๕๗. จิตเหล่านี้คือ อกุศลจิต และกามาวจรชวนจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ มีอารมณ์ได้ทุกอย่างยกเว้นโลกุตตระ^๘ (๒๐)

๕๘. จิตเหล่านี้คือ กามาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ และอภิญาญากุศลจิตที่เรียกว่าปัญญาจณจิต มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง ยกเว้นอรหัตมรรคและอรหัตผล^๙ (๕)

๕๙. จิตเหล่านี้คือ กามาวจรกิริยาจิตที่ประกอบด้วยญาณ อภิญาญากิริยาจิต และโวฏฐัพพนจิต มีอารมณ์ทั้งปวง โดยประการทั้งปวง^{๑๐} (๖)

๖๐. ในบรรดาอรุปาวจรจิต อรุปาวจรจิตที่ ๒ และที่ ๔ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ^{๑๔} [คือรับรู้จิตดวงก่อนเป็นอารมณ์อย่างเดียว] (๖)

๖๑. ส่วนมหัคคตจิตที่เหลือทั้งหมดมีบัญญัติเป็นอารมณ์^{๑๕} [เช่น กสิณ เป็นต้น] (๒๑)

๖๒. โลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์^{๑๖} (๘)

คาถาสรูป

๖๓. การประมวลในอาลัมภณสังคหะนั้นจำแนกได้ ๗ ประการ คือ จิต ๒๕ ดวงย่อมมีในปริตตารมณ์ [คืออารมณ์ที่เป็นกามาวจร] จิต ๖ ดวงย่อมมีในมหัคคตารมณ์ จิต ๒๑ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ ส่วนจิต ๘ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่เป็นนิพพาน

จิต ๒๐ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่พ้นจากโลกุตตรอารมณ์ จิต ๕ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่ยกเว้นอรหัตมรรค และอรหัตตผล ส่วนจิต ๖ ดวงย่อมมีในอารมณ์ทั้งหมด

วัตถุสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยวัตถุ)

๖๔. สิ่งที่เรียกว่า วัตถุ ในวัตถุสังคหะมี ๖ อย่าง คือ จักขุวัตถุ โสตวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และหทัยวัตถุ

[วัตถุ คือ ปสาทรูปและหทัยรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งการรับรู้]

๖๕. วัตถุเหล่านั้นทั้งหมดย่อมเกิดในกามภูมิ

๖๖. แต่วัตถุ ๓ มีฆานประสาทเป็นต้นไม่มีในรูปภูมิ

๖๗. ส่วนในอรุปภูมิ ไม่มีวัตถุทั้งปวง

๖๘. ในบรรดาวัตถุเหล่านั้น วิญญูณธาตุ ๕ ย่อมเป็นไปโดยอาศัยปสาทวัตถุ ทั้ง ๕ แนนอนตามลำดับ

[จักขุวิญญาณจิต คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุประสาท หมายถึง จิตที่เป็นไปในจักขุ-
ประสาทนั่นเอง แม้โสตวิญญาณจิตเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน]

๖๙. ส่วนมโนธาตุ ที่เรียกว่า ปัญจทวาราวชชนจิต และสัมปฏิจฉนจิต ย่อมเป็นไป
โดยอาศัยหทัยวัตถุเท่านั้น

๗๐. หนึ่ง จิต [๓๐ ดวง] ที่เหลือเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่ง
สันตிரณจิต [๓] มหาวิปากจิต [๘] ปฏิฆจิตทั้ง ๒ ปฐมมรรคจิต หสนจิต และรูปาวจรจิต
[๑๕] ย่อมเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุเท่านั้น (๑๐ + ๓ + ๓๐ = ๔๓)

๗๑. แต่จิต [๔๒ ดวง] ที่เหลือเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่งกุศลจิต
[๑๒ เว้นรูปาวจรกุศลจิต ๕] อกุศลจิต [๑๐ เว้นปฏิฆจิต ๒] กิริยาจิต [๑๓ เว้นปัญจทวาร-
วชชนจิต หสนจิต และรูปาวจรกิริยาจิต ๕] และโลกุตตรจิต [๗ เว้นโสดาปัตติมรรค] ย่อม
เป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยหทัยวัตถุก็ได้ (๔๒)

๗๒. [ส่วนจิตที่เหลือ] โดยประเภทแห่งอรูปรวิปากจิต ย่อมเป็นไปโดยไม่อาศัยหทัย-
วัตถุเลย (๔)

คาถาสรูป

๗๓. วิญญาณธาตุในกามภูมิ ๗ ดวง อาศัยวัตถุ ๖ วิญญาณ
ธาตุ ๔ ดวงในรูปภูมิ อาศัยวัตถุ ๓ ส่วนวิญญาณธาตุในอรุปรภูมิ ไม่
อาศัย[วัตถุใดๆ]

๗๔. จิต ๔๓ ดวงเกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุ จิต ๔๒ ดวง เกิดขึ้น
โดยอาศัยวัตถุ และไม่อาศัยวัตถุ อรุปรวิปากจิต เกิดขึ้นโดยไม่อาศัยวัตถุ

จบปริจเฉทที่ ๓ ชื่อปกิณณกสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

ปริจเฉทที่ ๔

วิธีสังคหวิภาค

(จำแนกวิธีจิตเป็นหมวดหมู่)

อนุสนธิและคำปฎิญา

๑. เมื่อข้าพเจ้าแสดงการประมวลจิตและเจตสิก อันตั้งมา
ดังนี้แล้ว จักกล่าวปริจเฉทชื่อว่า ปวัตตสังคหะ (ประมวลความเป็นไป)
ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ซึ่งกำหนดไว้ตามลำดับจิตก่อนหลัง
พร้อมด้วยประเภทของภูมิและบุคคล โดยย่อตามสมควร

๒. พึงทราบหมวด ๖ ทั้ง ๖ ในวิธีสังคหะ คือ วัตถุ ๖ ทวาร ๖ อารมณ ๖ วิญญาณ
๖ วิธี ๖ และการดำเนินไปของอารมณ [ในทวาร] ๖ อย่าง

๓. การดำเนินไปของอารมณแห่งจิตที่พ้นจากวิธีมี ๓ อย่าง ด้วยประเภทของกรรม
กรรมนิमित และคตินิमित

๔. ในบรรดาหมวด ๖ เหล่านี้ วัตถุ ทวาร และอารมณ มีหน้าที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้
ในปริจเฉทก่อนแล้ว

วิญญาณ ๖ อย่าง

๕. วิญญาณมี ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ
กายวิญาณ และมโนวิญาณ

วิถิจิต ๖ อย่าง

๖. ส่วนวิถิจิต ๖ อย่าง คือลำดับจิตที่เกิดในทวาร ฟังประกอบตามประเภทแห่งทวาร คือ จักขุทวารวิถิ โสตทวารวิถิ ฆานทวารวิถิ ชิวหาทวารวิถิ กายทวารวิถิ และมโนทวารวิถิ หรือตามประเภทแห่งวิญญาณ คือ จักขุวิญญาณวิถิ โสตวิญญาณวิถิ ฆานวิญญาณวิถิ ชิวหาวิญญาณวิถิ กายวิญญาณวิถิ และมโนวิญญาณวิถิ

การจำแนกตามวิถิ

๗. ฟังทราบการดำเนินไปของอารมณ์[ในทวาร] ๖ อย่างดังนี้คือ ในบัญญัติทวาร [๔ อย่าง] คือ อติมหันตารมณฺ์ มหันตารมณฺ์ ปริตตารมณฺ์ และอติปริตตารมณฺ์ ส่วนในมโนทวาร [๒ อย่าง] คือ วิภูตารมณฺ์ และอวิภูตารมณฺ์

วิถิจิตในบัญญัติทวาร

๘. ความเป็นไปของวิถิจิตเป็นอย่างไร ขณะทั้ง ๓ โดยจำแนกเป็นอุปาทกขณะ ลลิตិขณะ และภังคขณะ ชื่อว่า ขณะของจิตดวงหนึ่งๆ

๙. อนึ่ง ขณะจิต ๑๗ ขณะเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นอายุของรูปธรรม^๑

[การเทียบอายุของรูปนั้นแสดงไว้ด้วยขณะจิตที่มีจำนวนแน่นอน กล่าวคือ ขณะจิตดวงหนึ่งๆ มี ๓ ขณะย่อย คือ อุปาทกขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ลลิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ในวิถิจิตหนึ่งๆ มีขณะจิต ๑๗ ขณะเกิดเป็นอย่างมาก ขณะจิตดวงหนึ่งๆ รวม ๑๗ ขณะเป็นการเกิดดับของรูปหนึ่งๆ ดังนั้น ขณะย่อยของรูปหนึ่งๆ จึงมี ๕๑ ขณะจิต (๑๗ × ๓ = ๕๑) ในบรรดาขณะเหล่านี้ อุปาทกขณะมี ๑ ขณะ ภังคขณะมี ๑ ขณะ แต่ลลิติขณะในระหว่างมี ๔๙ ขณะ ลลิติขณะของรูปจึงมีระยะนานกว่าลลิติขณะของจิตที่มีเพียงช่วงขณะจิตเดียว]

๑๐. อารมณฺ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะก็ดี ที่ล่วงขณะจิตหลายขณะก็ดี เมื่อถึงลลิติขณะเท่านั้น ย่อมมาปรากฏในบัญญัติทวาร^๒

เพราะเหตุนี้ ถ้ารูปารมณีสี่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะปรากฏแก่จักขุประสาทแล้ว ลำดับนั้น เมื่อภวังคจิตไหวแล้ว ๒ ครั้ง[คือเกิดภวังคจิต ๒ ดวง] ปัญจทวาราวชชนจิตที่พิจารณารูปารมณีนั้น ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ แล้วดับไป

ต่อจากนั้น จิตทั้งหลายย่อมเกิดและดับไปตามลำดับ คือ จักขุวิญญาณที่เห็นรูปารมณีนั้นต่อจากปัญจทวาราวชชนจิตนั้น สัมปฏิจฉนจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ สันตிரณจิตที่ทำหน้าที่ไตร่ตรองอารมณ์ โภกฐัพพนจิตที่ทำหน้าที่กำหนดอารมณ์

ลำดับต่อจากนั้น ในบรรดากามาวจรชวนจิต ๒๙ ดวง ชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งที่ได้รับเหตุปัจจัยย่อมแล่นไป ๗ ครั้ง [คือ ๗ ดวง] โดยมาก อนึ่ง วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตถารมณ ๒ ดวงที่ติดตามชวนจิตมา ย่อมดำเนินไปตามสมควร ถัดจากนั้น การตกไปแห่งภวังคจิตย่อมมี

๑๑. ด้วยธรรมมีประมาณเท่านี้ วิถีจิตจึงมี ๑๔ ดวง ภวังคจลนะ ๒ ดวง และขณะแห่งจิตดวงหนึ่งล่วงไปก่อนแล้ว[คืออดีตภวังค์] ดังนั้น ขณะจิต ๑๗ ขณะ[คือจิต ๑๗ ดวง]ย่อมบริบูรณ์ หลังจากนั้น อารมณ์ก็ดับไป อารมณ์นี้เป็นอารมณ์ชื่อว่า อติมหันตารมณ (อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมากที่สุด)

๑๒. อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ ครอบงำกระทั่งการเกิดขึ้นของ ตถารมณจิต ได้มาปรากฏแล้ว ชื่อว่า มหันตารมณ (อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมาก) ในวิถีจิตของมหันตารมณนั้น มีการตกภวังค์ในที่สุดของชวนจิต ไม่มีการเกิดขึ้นของ ตถารมณจิต

๑๓. อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ครอบงำกระทั่งการเกิดขึ้นของ ชวนจิต ได้มาปรากฏแล้ว ชื่อว่า ปริตตารมณ (อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อย) ในวิถีจิตของปริตตารมณนั้น มีเพียงโภกฐัพพนจิตเท่านั้นที่ดำเนินไป ๒-๓ ขณะ เพราะไม่มีชวนจิตเกิดขึ้น ถัดจากนั้น จึงตกภวังค์ไป

๑๔. อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ครอบงำกระทั่งการเกิดขึ้นของ โภกฐัพพนจิต ได้มาปรากฏแล้วใกล้จะดับไป ชื่อว่า อติปริตตารมณ (อารมณ์ที่ปรากฏ

ชัดทางปัญจทวารน้อยที่สุด) ในวิถิจิตของอติปริตตารมณีนั้นมีเพียงการไหวแห่งภวังค์เท่านั้น ไม่มีการเกิดขึ้นของวิถิจิต

๑๕. พึงทราบการดำเนินไปของอารมณ์ซึ่งเป็นอารมณ์[ของวิถิจิต] ๔ วาระ ที่เรียกว่า ตทารัมณวาระ ชวนวาระ โวฏฐัพพวาระ และ โมฆวาระ ตามลำดับ ในปัญจทวารโดยประการทั้งปวง คือในจักขุทวาร ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ และทวารที่เหลือมิโสตทวารเป็นต้น

[อารมณ์ที่ปรากฏทางปัญจทวาร คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย มี ๔ ประการ คือ

- อติมหันตารมณฺ์ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมากที่สุด มีขณะจิต ๑๗ ขณะ

- มหันตารมณฺ์ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมาก มีขณะจิต ๑๖ ขณะ

บ้าง ๑๕ ขณะบ้าง

- ปริตตารมณฺ์ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อย มีขณะจิต ๑๔ ๑๓ ๑๒ ๑๑ ๑๐ หรือ ๙ ขณะ

- อติปริตตารมณฺ์ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อยที่สุด มีขณะจิต ๘ ๗ ๖ ๕ ๔ หรือ ๓ ขณะ]

คาถาสรูป

๑๖. วิถิจิตในปัญจทวารมี ๗ ดวงเท่านั้นตามสมควร มี ๑๔ ดวง โดยการเกิดขึ้นของจิต โดยพิสดารมี ๕๔ ดวง

ทั้งหมดนี้เป็นนัยดำเนินไปแห่งวิถิจิตในปัญจทวารในปริตตชวนวาระ

วิถิจิตในมโนทวาร

ปริตตชวนวาระ

(วาระของกามาวจรชวนจิต)

๑๗. ส่วนในมโนทวาร^๑ ถ้าวิภูตารมณฺ์มาปรากฏ ถัดจากนั้น วิปากจิตที่ทำหน้าที่ ตทารมณฺ์ย่อมเป็นไปในที่สุดของภวังคจลนะ มโนทวาราวชชนะ และชวนจิต หลังจากนั้น จึงตกภวังค์ไป

๑๘. แต่ในอวิชฎารมณฺ์ จะมีการตกภวังค์ในที่สุดของชวณจิต ไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณฺ์จิต

[อารมณ์ที่ปรากฏทางมโนทวารหรือทางใจโดยเฉพาะ มี ๒ ประการ คือ

- วิฎุตารมณฺ์ คือ อารมณฺ์ที่ปรากฏชัดทางใจ มีขณะจิต ๑๒ ขณะโดยมีตทารัมมณฺ์จิตอยู่ท้าย
- อวิชฎารมณฺ์ คือ อารมณฺ์ที่ปรากฏไม่ชัดทางใจ มีขณะจิต ๑๐ ขณะโดยไม่มีตทารัมมณฺ์จิต]

คาถาสรูป

๑๙. วิถีจิตในมโนทวารนี้มี ๓ ดวงเท่านั้น ท่านกล่าวว่่ววิถีจิตมี
๑๐ ดวงตามการเกิดขึ้นของจิต แต่พึงแสดงโดยพิสดารเป็น ๔๑ ดวง
ทั้งหมดนี้เป็นวาระแห่งปริตตชวณจิตในปริจเฉทนี้

อัปฺปนาชวณวาระ

(วาระของอัปฺปนาชวณะ)

๒๐. ส่วนในอัปฺปนาชวณวาระ ไม่มีความต่างกันของวิฎุตารมณฺ์กับอวิชฎารมณฺ์ และไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณฺ์จิตเช่นเดียวกัน

๒๑. อธิบายว่ ในอัปฺปนาชวณวาระนั้น เมื่อจิตดวงใดดวงหนึ่งในบรรดากามาวจรชวณจิต ๘ ดวงซึ่งประกอบกับญาณเกิดขึ้น ๔ ครั้งหรือ ๓ ครั้งเท่านั้น โดยชื่อว่า บริกรรมอุปะจาร อนุโลม และโคตฺรภู ตามลำดับ แล้วดับไป ในระหว่าง[จิตที่ดับไป]นั่นเอง ชวณจิตดวงใดดวงหนึ่งซึ่งเป็นจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ ตามสมควรในบรรดามหัคคตชวณจิตและโลกุตฺตรชวณจิต ๒๖ ดวง ตามสมควรแก่การน้อมจิตไปเฉพาะในอารมณ์[สมณะหรือวิปัสสนา] ย่อมหยั่งลงสู่อัปฺปนาวิถีตามสมควร ถัดจากนั้น ในที่สุดของอัปฺปนาคิจต ย่อมตกภวังค์ไป

๒๒. ในอัปฺปนาชวณวาระนั้น แม้อัปฺปนาชวณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส ก็พึงประกอบได้แน่นอนในลำดับต่อจากชวณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส อัปฺปนาชวณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ก็พึงประกอบได้ในลำดับต่อจากชวณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา แม้อัปฺปนาชวณวาระเหล่านั้น กุศล-

ชวนจิตและ[อริย]ผลเบื้องต้น ๓ ดวง ย่อมเข้าถึงอัปปนาในลำดับต่อจากกุศลชวนจิต กิริยา-
ชวนจิตและอรหัตผลย่อมเข้าถึงอัปปนาในลำดับต่อจากกิริยาชวนจิต

คาถาสรูป

๒๓. อัปปนาชวนจิต ๓๒ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศล
[ที่ประกอบด้วยญาณ]เกิดร่วมกับโสমনัส อัปปนาชวนจิต ๑๒ ดวง
ย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศล[ที่ประกอบด้วยญาณ]เกิดร่วมกับอุเบกขา
อัปปนาชวนจิต ๘ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยา[ที่ประกอบด้วยญาณ]
เกิดร่วมกับโสমনัส อัปปนาชวนจิต ๖ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยา
-[ที่ประกอบด้วยญาณ]เกิดร่วมกับอุเบกขา^๕

๒๔. อัปปนาชวนจิต ๔๔ ดวงของปุถุชนและพระเสกขบุคคล
ย่อมเกิดต่อจากกามาวจรกุศลจิตที่มีเหตุ ๓ ส่วนอัปปนาชวนจิต ๑๖ ดวง
ของพระอรหันต์ย่อมเกิดต่อจากกามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ ๓^๖

ทั้งหมดนี้เป็นนัยเป็นไปแห่งวิถีจิตในมโนทวารในปริจเฉทนี้

การกำหนดตทารัมมณจิต

๒๕. หนึ่งในปัญจทวารและมโนทวารเหล่านี้^๗ ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏิจจนจิต
สันตிரณจิต และตทารัมมณจิต ที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบาก ย่อมเกิดในอนิฏฐารมณโดยประการ
ทั้งปวง

๒๖. ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏิจจนจิต สันตிரณจิต และตทารัมมณจิต ที่เป็นฝ่าย
กุศลวิบาก ย่อมเกิดในอิฏฐารมณ^๘

๒๗. ส่วนสันตிரณจิตและตทารัมมณจิตที่ประกอบด้วยโสমনัส ย่อมเกิดในอารมณ
ที่น่าปรารถนายิ่ง แม้ในบรรดาวิปากจิตเหล่านั้น ตทารัมมณจิตที่ประกอบด้วยโสমনัส ย่อม
เกิดขึ้นในที่สุดของกิริยาชวนจิตที่ประกอบด้วยโสমনัส ตทารัมมณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา
ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของกิริยาชวนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา

๒๘. ตทาร์มมณจิตและภวังคจิตที่ประกอบกับอุเบกขาย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของ
 ชวนจิตที่ประกอบกับโทมนัส เพราะเหตุนั้น หากว่าไม่มีเหตุเกิดขึ้นของตทาร์มมณจิตในที่สุด
 ของชวนจิตที่ประกอบกับโทมนัส ของบุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยจิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนา
 ในกาลนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “สันตிரณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาย่อมเกิด
 โดยปรารภปริตตารมณอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนเคยสั่งสมมา ต่อจากนั้นจะตกภวังค์ไป”

๒๙. นอกจากนั้น ในที่สุดของกามาวจรชวนจิตนี้ อาจารย์ทั้งหลายยังประสงค์
 ตทาร์มมณจิตแก่เหล่าสัตว์ที่เป็นไปในกามาวจรภูมิ ในอารมณที่เป็นไปในกามาวจรธรรม
 เท่านั้น^๔

คาถาสรุป

๓๐. เมื่อมีการกำหนดชวนจิต สัตว์บุคคล และอารมณที่เป็นไป
 ในกามภูมิ ท่านกล่าวตทาร์มมณจิตในวิภูตารมณและอดี-มหันตารมณ
 ทั้งหมดนี้เป็นการกำหนดตทาร์มมณจิตในปริจเฉทนี้

การกำหนดชวนจิต

๓๑. หนึ่งในบรรดาชวนจิตทั้งหลาย กามาวจรชวนจิตย่อมแล่นไปในปริตตชวนวิถี
 ๗ ครั้งบ้าง ๖ ครั้งบ้างเท่านั้น

๓๒. แต่ในคราวที่เป็นไปอย่างเชื่องช้า เช่น ในมรณสันนกาลเป็นต้น ย่อมแล่น
 ไปเพียง ๕ ครั้งเท่านั้น

๓๓. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ปัจจเวกขณจิตของพระผู้มีพระภาคในเวลาที่เป็น
 ไปอย่างรวดเร็ว เช่น ในเวลาแสดงยมกปาฏิหารย์ เป็นต้น ย่อมเกิด ๔ หรือ ๕ คราว”

๓๔. ส่วนในอัปภานาจิตตัญญ ของบุคคลผู้ปรารภความเพียร มหัคคตชวนจิต
 ย่อมแล่นไปครั้งเดียวเท่านั้น ส่วนอภิญาชวนจิตย่อมแล่นไปครั้งเดียวเท่านั้นในทุกเวลา
 หลังจากนั้นแล้วจะตกภวังค์

๓๕. ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ ดวงมีขณะจิตเดียว หลังจากนั้นผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงย่อมเกิดขึ้นตามสมควร ถัดจากนั้นจะตกภวังค์

๓๖. อารูปชวณจิตดวงที่ ๔ ย่อมแล่นไป ๒ ครั้งในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ หลังจากนั้นย่อมเข้าถึงการดับ

๓๗. ส่วนในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ อนาคตามีผลหรืออรรถัตตผลเกิดขึ้น ๑ ครั้งตามสมควร เมื่อดับไปแล้วจึงตกภวังค์

๓๘. การกำหนดวิถิจิตย่อมไม่มีในวิถีสองแห่งสมาบัติทั้งปวง เหมือนกระแสน้ำแห่งภวังค์ เพราะฉะนั้น บุคคลจึงได้ชวณจิตจำนวนมาก

คาถาสรูป

๓๙. ปริตตชวณจิตปรากฏ ๗ ครั้ง มรรคชวณจิตและ อภิญญา
ชวณจิตปรากฏครั้งเดียว ส่วนชวณจิตที่เหลือย่อมปรากฏเป็นอันมาก
ทั้งหมดนี้เป็นการกำหนดชวณจิตในปริจเฉทนี้

การจำแนกวิถิจิตตามบุคคล

๔๐. หนึ่งในบรรดาวิถิจิตเหล่านี้ กิริยาชวณจิตและอัปปนาชวณจิตทั้งหลาย ย่อมไม่ปรากฏในกระแสจิตของบุคคลผู้มีเหตุ ๒ และบุคคลผู้ไม่มีเหตุ

๔๑. เช่นเดียวกันนี้ วิปากจิตที่ประกอบด้วยญาณ[ของบุคคลสองจำพวกนั้น] ย่อมไม่เกิดในสุคติภูมิ

๔๒. มหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ย่อมไม่เกิดในทุกคติภูมิ

๔๓. ในบรรดาบุคคลผู้มีเหตุ ๓ กุศลชวณจิตและอกุศลชวณจิตย่อมไม่เกิดแก่พระชินาสพ

๔๔. ส่วนกิริยาชวณจิตย่อมไม่เกิดแก่พระเสกขบุคคลและแก่ปุถุชน

๔๕. ทิฏฐิจิตสัมปยุตตจิต [๔ ดวง]และวิจิกิจฉาชวณจิตย่อมไม่เกิดแก่พระเสกขบุคคล

๔๖. ทั้งปฏิฆชนวนจิตย่อมไม่ปรากฏแก่พระอนาคามี

๔๗. โลกุตตรชนวนจิตย่อมเกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้นตามสมควร

คาถาสรุป

๔๘. พึงแสดงวิธีจิต ๔๔ ดวงของพระอเสกขบุคคล ตามสมควร

พึงแสดงวิธีจิต ๕๖ ดวงของพระเสกขบุคคล พึงแสดงวิธีจิต ๕๔ ดวง

ของบุคคลที่เหลือ

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกจิตตามประเภทของบุคคลในปริจเฉทนี้

การจำแนกวิธีจิตตามภูมิ

๔๙. วิธีจิตทั้งปวงเหล่านี้ย่อมเกิดในกามาวจรภูมิตามสมควร

๕๐. วิธีจิตทั้งหลายยกเว้นปฏิฆชนวนจิตและตทาร์म्मณจิต ย่อมเกิดในรูปาวจรภูมิ

๕๑. วิธีจิตทั้งหลายยกเว้นปฐมมรรคจิต [โสดาปัตติมรรคจิต] รูปาวจรจิต หลิตุป-
ปาทจิต อรูปาวจรจิตชั้นต่ำ และยกเว้นปฏิฆชนวนจิตและตทาร์म्मณจิต ย่อมเกิดใน
อรูปาวจรภูมิ

๕๒. วิธีจิตทั้งหลายที่เป็นไปในทวารนั้นๆ ของบุคคลผู้ปราศจากปสาทรูปนั้นๆ
ย่อมไม่เกิดแม้ในภูมิทั้งปวง

๕๓. ส่วนลำดับจิตในวิธีทั้งปวงย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่มีสัญญา (อสังขยสัตว์พรหม)

คาถาสรุป

๕๔. วิธีจิต ๘๐ ดวงย่อมเกิดในกามภูมิตามสมควร วิธีจิต ๖๔

ดวงย่อมเกิดในรูปภูมิตามสมควร วิธีจิต ๔๒ ดวงย่อมเกิดในอรูปภูมิ

ตามสมควร

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกวิธีจิตตามภูมิในปริจเฉทนี้

คําลงท้าย

๕๕. ลำดับจิตในทวารทั้ง ๖ ย่อมเป็นไปโดยมีภวังคจิตคั่นได้ตามสมควร อย่าง
ไม่ขาดสายตลอดอายุขัย[ของบุคคล]อย่างนี้แล

จบปริจเฉทที่ ๔ ชื่อวิถีสังคหวิภาค
ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

ปริจเฉทที่ ๕

วิถีมุตตสังคหวิภาค

(จำแนกจิตที่พ้นจากวิถีสองเป็นหมวดหมู่)

คำปฏิญญา

๑. ข้าพเจ้าได้แสดงปริจเฉทชื่อว่า การประมวลความเป็นไปใน
ปวัตติกาล โดยจำแนกตามวิถีสองนี้แล้ว บัดนี้ จะกล่าวการประมวล
ความเป็นไปในปฏิสนธิกาล

๒. ในวิถีมุตตสังคหะ พึงทราบว่ามี ๔ หมวดๆ ละ ๔ คือ ภูมิ ๔ ปฏิสนธิ ๔
กรรม ๔ และการอุบัติแห่งภพ ๔

ภูมิ ๔

๓. ในหมวดทั้ง ๔ นั้น ชื่อว่าภูมิ ๔ คือ อบายภูมิ กามสุคติภูมิ รูปาวจรภูมิ และ
อรูปาวจรภูมิ

๔. ในบรรดาภูมิเหล่านั้น อบายภูมิมี ๔ คือ นรก กำเนิดของดิรัจฉาน ที่อยู่ของ
เปรต และอสุรกาย (หมู่อสุร)^๑

๕. กามสุคติภูมิมี ๗ คือ มนุษย์ จาตุมหรรษาชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี
และปรนิมมิตวสวัตตี^๒

๖. อนึ่ง ภูมิทั้ง ๑๑ ที่กล่าวมานี้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นกามาวจรภูมิ

๗. ปฐมฌานภูมิ[มี ๓] คือ พรหมชั้นปาริสัชชา พรหมชั้นปุโรหิตา และพรหม
ชั้นมหาพรหม^๓

๘. ทุติยฌานภูมิ[มี ๓] คือ พรหมชั้นปริตตภา พรหมชั้นอัปปมาณาภา และ พรหมชั้นอาภัสสรา^๔

๙. ตติยฌานภูมิ[มี ๓] คือ พรหมชั้นปริตตสุภา พรหมชั้นอัปปมาณสุภา และ พรหมชั้นสุภาภิณฑา^๕

[ฉบับบัญญัติสังคายนาและฉบับไทยมีชื่อว่า สุภาภิณฑา เนื่องจากคัมภีร์อภิธรรมมัตตวิภาวนี กล่าวถึงรูปว่า สุภาภิณฑา แต่คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีใช้ชื่อว่า สุภาภิณฑา]

๑๐. จตุตถฌานภูมิ[มี ๓] คือ พรหมชั้นเวหัพผลา พรหมชั้นอสัญญสัตว์ และ พรหมชั้นสุทธาวาส^๖

โดยประการดังนี้ รูปาวจรภูมิมี่ ๑๖ ภูมิ

๑๑. สุทธาวาสภูมิมี่ ๕ คือ พรหมชั้นอวิหา พรหมชั้นอดัตปา พรหมชั้นสุทัสสา พรหมชั้นสุทัสสี และพรหมชั้นอกนิฐฐา^๗

๑๒. อรูปภูมิมี่ ๔ คือ อากาสาัญญายตนภูมิ วิญญาณัญญายตนภูมิ อากิญจัญญายตนภูมิ และเนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ^๘

คาถาสรูป

๑๓. ปุถุชน พระโสดาบัน และพระสกทาคามี ย่อมไม่อุบัติใน หมู่พรหมชั้นสุทธาวาสโดยประการทั้งปวง

๑๔. พระอริยเจ้าย่อมไม่ได้อุบัติในอสัญญสัตว์ภูมิและอบายภูมิ พระอริยเจ้าและผู้ที่มีใช้พระอริยเจ้าย่อมอุบัติในภูมิอื่น

ทั้งหมดนี้เป็นหมวด ๔ แห่งภูมิในปริจเฉทนี้

หมวด ๔ แห่งการปฏิสนธิ

๑๕. ชื่อว่าปฏิสนธิมี ๔ คือ อบายปฏิสนธิ กามสุคติปฏิสนธิ รูปาวจรปฏิสนธิ และอรูปาวจรปฏิสนธิ

๑๖. ในบรรดาปฏิสนธิเหล่านั้น^๙ สันตীরณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาฝ่ายอกุศลวิบาก เป็นปฏิสนธิจิตในขณะที่ก้าวลงสู่อบายภูมิ ถัดจากนั้นจึงเป็นภวังคจิต และเป็นจุติจิตในที่สุด [แห่งภพนั้น] แล้วดับไป ทั้งหมดนี้ชื่อว่าอบายปฏิสนธิ ที่มีอย่างเดียว

๑๗. แต่สันตীরณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบาก ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจ ของปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ แก่หมู่มนุษย์ผู้ที่ตบอดแต่กำเนิดเป็นต้น และพวกวินิปาติกาสูร ผู้อาศัยภุมเทวดาในกามสุคติภูมิ^{๑๐}

๑๘. ส่วนมหาวิปากจิตทั้ง ๘ ดวงย่อมเป็นไปด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภวังค์ และ จุติ ในกามสุคติภูมิทั้งหมด^{๑๑}

๑๙. การปฏิสนธิทั้ง ๙ นี้ ชื่อว่า กามสุคติปฏิสนธิ

๒๐. หนึ่ง การปฏิสนธิทั้ง ๑๐ เหล่านี้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นกามาวจรปฏิสนธิ

๒๑. ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น การกำหนดนับปริมาณอายุของผู้เกิดในอบาย ๔ มนุษย์ทั้งหลาย และวินิปาติกาสูร ย่อมไม่มี

๒๒. หนึ่ง ๕๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา เท่ากับ จำนวน ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปีโดยการนับของมนุษย์ ถัดจากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดา ชั้นดาวดึงส์ จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นยามา จากนั้น ๔ เท่าเป็น ปริมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตี^{๑๒}

คาถาแสดงอายุเทวดาชั้นสูงสุด

๒๓. ๙๒๑ โกฎิ กับ ๖ ล้านปี เป็นปริมาณอายุในเทวดาชั้น
ปรนิมมิตวสวัตี

๒๔. ปฐมฌานวิบากย่อมนำไปอุปบัติในปฐมฌานภูมิด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภวังค์
และจุติ

๒๕. เช่นเดียวกันนี้ ทุติยฌานวิบากและตติยฌานวิบากย่อมนำไปอุปบัติในทุติย-
ฌานภูมิ

๒๖. จตุตถฌานวิบากย่อมนำไปอุปบัติในตติยฌานภูมิ
 ๒๗. ปัญจฌานวิบากย่อมนำไปอุปบัติในจตุตถฌานภูมิ
 ๒๘. รูปเท่านั้นเป็นปฏิสนธิของอสังขณัฐว์ เช่นเดียวกันนี้ ถัดจากปฏิสนธินั้น
 รูปย่อมดำเนินไปในปวัตติกาล แล้วดับในเวลาจุติ ทั้งหมดนี้ชื่อว่า รูปาวจรปฏิสนธิ ๖

๒๙. ในบรรดาพรหมเหล่านั้น^{๓๓} ส่วนที่สามของกัปเป็นปริมาณอายุของพรหม
 ชั้นปารีสัชชา

๓๐. ครึ่งกัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นปุโรหิต

๓๑. ๑ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นมหาพรหม

๓๒. ๒ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นปริตตภา

๓๓. ๔ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอัปมาณภา

๓๔. ๘ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอภัสสรา

๓๕. ๑๖ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นปริตตสุภา

๓๖. ๓๒ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอัปมาณสุภา

๓๗. ๖๔ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุภากิณฑา

๓๘. ๕๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นเวหิปผลาและพรหมชั้นอสังขณัฐว์

ทั้งหลาย

๓๙. ๑,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอวิหา

๔๐. ๒,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอดตปา

๔๑. ๔,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุทสสา

๔๒. ๘,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุทสสี

๔๓. ๑๖,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอกนิฐฐา

๔๔. วิบากของอรูปรูปานที่ ๑ เป็นต้นย่อมนำไปอุปบัติในภูมิแห่งอรูปรูปานที่ ๑
 เป็นต้น ด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภาวังค์ และจุติตามลำดับ ทั้งหมดนี้ชื่อว่า อรูปปฏิสนธิ ๔

๔๕. ในบรรดาอรุปรพหมเหล่านั้น^{๔๕} ๒๐,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึง
อากาศาณัญญาตณภูมิ

๔๖. ๔๐,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงวิญญาณัญญาตณภูมิ

๔๗. ๖๐,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงอาภิกขัญญาตณภูมิ

๔๘. ๘๔,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงเวสัญญานาสัญญาตณภูมิ

คาถาสรุป

๔๙. ปฏิสนธิ ภาวังค์ และจุติจิต เป็นจิตดวงเดียวกัน นั่นเอง และ
มีอารมณ์เป็นอย่างเดียวกัน ในภพเดียวกัน

ทั้งหมดนี้เป็นหมวด ๔ ของปฏิสนธิในปริจเฉทนี้

หมวด ๔ แห่งกรรม

๕๐. ชื่อว่ากรรมมี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยกิจ คือ ชนกกรรม (กรรมให้ผล)
อุปถัมภกกรรม (กรรมอุปถัมภ์) อุปปีฬกกรรม (กรรมปีบคั้น) และอุปฆาตกรรม (กรรม
ตัดรอน)^{๕๐}

๕๑. โดยโอกาสให้ผล กรรมมี ๔ อย่าง คือ ครุกรรม (กรรมหนัก) อาสันนกรรม
(กรรมที่ทำหรือระลึกได้ในขณะใกล้เสียชีวิต) อาจิณณกรรม (กรรมที่ทำเสมอ) และ
กฏัตตกรรม (กรรมสามัญทั่วไปที่นอกจากกรรม ๓ อย่างแรก)^{๕๑}

๕๒. โดยเนื่องด้วยเวลาเสวยผล กรรมมี ๔ อย่างคือ ทิฏฐุธรรมเวทนียกรรม
(กรรมให้ผลในภพนี้) อุปปัชชเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สองถัดจากภพนี้) อปรา-
ปรียเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป) และอโหสิกรรม (กรรมที่ไม่ให้ผล)^{๕๒}

๕๓. เช่นเดียวกันนี้ กรรมมี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยภูมิแห่งการให้ผล คือ อุกุศล
กามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล และอรูปราวจรกุศล

อกุศลกรรม

๕๔. ในบรรดากรรมเหล่านั้น อกุศลมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามทวารของกรรม คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

๕๕. อกุศลมี ๓ อย่างใด การปลงชีวิต การถือเอาของที่เขามาได้ให้ และการประพฤตินิยมชอบในกาม ชื่อว่า กายกรรม เพราะมักดำเนินไปในกายทวารที่เรียกว่า กายวิญญูติ โดยมาก^{๕๔}

๕๖. การพูดเท็จ การพูดให้ร้ายลับหลัง การพูดด่าว่า และการพูดไร้สาระ ชื่อว่า วจีกรรม เพราะมักดำเนินไปในวจีทวารที่เรียกว่า วจีวิญญูติ โดยมาก^{๕๕}

๕๗. ความละโมภ ความปองร้าย และความเห็นผิด ชื่อว่า มโนกรรม เพราะมักดำเนินไปในมโนทวารโดยปราศจากวิญญูติอื่น ๆ^{๕๖}

๕๘. ในบรรดากรรมเหล่านั้น การปลงชีวิต การพูดด่าว่า และความปองร้าย ย่อมเกิดขึ้นด้วยจิตมีโทสะเป็นมูล

๕๙. การประพฤตินิยมชอบในกาม ความละโมภ และความเห็นผิด ย่อมเกิดขึ้นด้วยจิตมีโลภะเป็นมูล

๖๐. กรรมที่เหลือ ๔ อย่าง [การถือเอาของที่เขามาได้ให้ การพูดเท็จ การพูดให้ร้ายลับหลัง และการพูดไร้สาระ] ย่อมเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุทั้งสอง^{๕๗}

๖๑. อกุศลกรรมนี้มี ๑๒ อย่าง โดยจำแนกตามจิตที่อุบัติขึ้นโดยประการทั้งปวง

กามาวจรกุศลกรรม

๖๒. กามาวจรกุศลก็มี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามทวารของกรรม คือที่เป็นไปในกายทวาร ชื่อว่า กายกรรม ที่เป็นไปในวจีทวาร ชื่อว่า วจีกรรม ที่เป็นไปในมโนทวาร ชื่อว่า มโนกรรม

๖๓. เช่นเดียวกันนี้ กามาวจรกุศลมี ๓ โดยจำแนกเป็นทาน ศีล และภาวนา

๖๔. กามาวจรกุศลนี้มี ๘ โดยจำแนกตามจิตที่เกิดขึ้น

๖๕. กามาวจรกุศลมี ๑๐ โดยจำแนกเป็นทาน (การให้) ศีล (การสำรวมกาย วาจา) ภาวนา (การอบรมจิต) อปจายนะ (ความเคารพนอบน้อม) เวชยาวัจจะ (การชวนชวยช่วยเหลือ) ปัตติทานะ (การให้ส่วนบุญ) ปัตตานุโมทนา (การอนุโมทนาบุญ) ธรรมสวณะ (การฟังธรรม) ธรรมเทศนา (การแสดงธรรม) และ ติฏฐชุกกรรม (การทำความเห็นให้ตรง)^{๒๒}

๖๖. หนึ่ง กรรมทั้ง ๒๐ นั้น ย่อมถึงการนับว่าเป็นกามาวจรกรรม

รูปาวจรกุศลกรรม

๖๗. ส่วนรูปาวจรกุศลเป็นมโนกรรมอย่างเดียว หนึ่ง รูปาวจรกุศลนั้นสำเร็จจากการภาวนา บรรลุความเป็นอัปปนา มี ๕ อย่างตามประเภทขององค์ฌาน

อรูปาวจรกุศลกรรม

๖๘. เช่นเดียวกันนี้ อรูปาวจรกุศลเป็นมโนกรรม อรูปาวจรกุศลนั้นสำเร็จจากการภาวนา บรรลุความเป็นอัปปนา มี ๔ อย่างตามประเภทของอารมณ์

การให้ผลของกามาวจรกรรม

๖๙. ในภุมิแห่งการให้ผล ๔ อย่างเหล่านี้ อกุศลกรรมยกเว้นอุทัจจะ ย่อมให้ผลปฏิสนธิในอบายภูมิ ส่วนในปวัตติกาล อกุศลกรรม ๑๒ อย่างทั้งหมดย่อมส่งผลให้อกุศลวิบากทั้ง ๗ ดวงไปปรากฏในกามภูมิและรูปภูมิทั้งปวงตามสมควร^{๒๓}

๗๐. กามาวจรกุศลย่อมให้ผลปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ เช่นเดียวกันนี้ ย่อมก่อให้เกิดมหาวีปាកจิตในปวัตติกาล และก่อให้เกิดอเหตุก[กุศล]วิปากจิต ๘ ดวงในกามภูมิและรูปภูมิทั้งปวงได้ตามสมควร^{๒๔}

๗๑. ในกามาวจรกุศลกรรมเหล่านั้น กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวงในปวัตติกาล^{๒๕}

[ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๓ คือ มหาวิปากจิตที่ประกอบด้วยญาณ ๔ ส่วนวิปากจิต ๑๖ ดวง ในอดีตกาล คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิต ๘]

๗๒. กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน และที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผล ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวงยกเว้นที่มีเหตุ ๓ ในอดีตกาล^{๒๖}

[ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๒ คือ มหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ๔ ส่วนวิปากจิต ๑๒ ดวง ในอดีตกาล คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ๔]

๗๓. กุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน ย่อมให้ผลปฏิสนธิเป็นอเหตุกจิต และก่อให้เกิดอเหตุกวิปากจิตในอดีตกาลเท่านั้น

[อเหตุกจิต คือ อุเบกขาสันตธานจิตที่เป็นกุศลวิปากจิต ส่วนอเหตุกวิปากจิตในอดีตกาล คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘]

คาถาสรุป

๗๔. บางคนอ้างว่า “กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นสังขาริก กุศลกรรมที่เป็นสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นอสังขาริก”

บุคคลพึงแสดงวิปากจิต ๑๒ ดวง ๑๐ ดวง และ ๘ ดวง ตามมติท่านตามลำดับ โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ตามสมควร

[มหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ก่อให้เกิดจิต ๑๒ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิต เป็นอสังขาริก ๔

มหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ก่อให้เกิดจิต ๑๒ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิต เป็นสังขาริก ๔

มหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก มีเหตุ ๓ อย่างอ่อนและมหากุศลจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ก่อให้เกิดจิต ๑๐ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิต ที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๒

มหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก มีเหตุ ๓ อย่างอ่อนและมหากุศลจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ก่อให้เกิดจิต ๑๐ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง และมหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก ๒

มหากุศลจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริกและสังขาริก มีเหตุ ๒ อย่างต่ำ ก่อให้เกิดจิต ๘ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง]

การให้ผลของมหัคคตกุศลกรรม

๗๕. ผู้เจริญปฐมฌานที่เป็นรูปาวจรกุศลอย่างอ่อน ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นปาริสัชชา^{๒๗}

๗๖. ผู้เจริญปฐมฌานนั้นอย่างปานกลาง ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นบุโรหิต

๗๗. ผู้เจริญปฐมฌานนั้นได้อย่างประณีต ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นมหาพรหม

๗๘ เช่นเดียวกันนี้ ผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานอย่างอ่อน ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นปริตตภา

๗๙. ผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานอย่างปานกลาง ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอัปมาณภา

๘๐. ผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานอย่างประณีต ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอาภัสสรา

๘๑. ผู้เจริญจตุตถฌานอย่างอ่อน ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นปริตตสุภา

๘๒. ผู้เจริญจตุตถฌานอย่างปานกลาง ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอัปมาณสุภา

๘๓. ผู้เจริญจตุตถฌานอย่างประณีต ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุภิกินหา

๘๔. ผู้เจริญปัญจฌาน ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นเวหัพผลา

๘๕. ผู้เจริญปัญจฌานนั้นนั่นเองที่คลายความยินดีในสัญญา ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอัสัญญัสตว์

๘๖. ส่วนพระอนาคามี ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาส

๘๗. ผู้เจริญอุปปาจารกุศลไปตามลำดับ ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอุปปาจารพรหม^{๒๘}

คาถาสรูป

๘๘. มหัคคตกุศลที่กล่าวมานี้ย่อมก่อให้เกิดวิบากที่เหมือนกัน
ที่กำหนดไว้ตามภูมิในปฏิสนธิกาลและปัตติกาล
ทั้งหมดนี้เป็นหมวด ๔ ของกรรมในปริจเฉทนี้

ลำดับแห่งการจติและปฏิสนธิ

๘๙. ชื่อว่าการอุปบัติแห่งมรณะมี ๔ อย่าง คือ การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัย
ด้วยการหมดกรรม ด้วยการสิ้นอายุขัยและหมดกรรมทั้งสองอย่าง และด้วยการมัตตรอน

๙๐. หนึ่ง^{๒๙} กรรมที่ก่อให้เกิดการปฏิสนธิในภพอื่น ที่มาปรากฏต่อหน้าในเวลา
ใกล้เสียชีวิตตามสมควร ด้วยเหตุ ๔ อย่างนั้นก็ดี กรรมนิमित (อารมณ์ของกรรม) มี
รูปารมณ์เป็นต้นที่ตนเคยได้ประสบมาก่อนและเป็นเครื่องมือในเวลาที่จะกระทำกรรมนั้นก็ดี
คตินิमित (เครื่องหมายของภพที่ไปอุปบัติ) ที่ตนจะเข้าถึงและที่ตนจะได้รับ ในภพที่จะอุปบัติ
เป็นลำดับต่อไปก็ดี ย่อมมาปรากฏในทวารใดทวารหนึ่งในบรรดาทวารทั้ง ๖ ด้วยแรงกรรม
แก่สัตว์ทั้งหลายที่กำลังจะเสียชีวิต

ลำดับต่อจากนั้น โดยส่วนมาก กระแสจิตจะรับอารมณ์ที่เข้ามาปรากฏโดยประการ
อย่างนั้น ทั้งที่บริสุทธิ์หรือเศร้าหมองตามสมควรแก่กรรมที่จะผลัดผล แล้วดำเนินไป
อย่างต่อเนื่อง เหมือนน้อมเข้าสู่อารมณ์ตามที่ปรากฏนั้นตามสมควรแก่ภพที่จะไปอุปบัติ
อีกอย่างหนึ่ง กรรมที่จะให้ไปถือปฏิสนธิในนันทนเองย่อมมาสู่ทวาร ด้วยอำนาจของการ
ทำให้เกิดขึ้นใหม่

๙๑. ในเวลาสิ้นสุดแห่งวิถิจิตหรือในเวลาสิ้นสุดภวังค์ของบุคคลผู้ใกล้เสียชีวิตนั้น
จติจิตซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้ายของปัจจุบันภพ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปด้วยอำนาจของการจติ
เมื่อจิตนั้นสิ้นสุดดับไปแล้ว ลำดับต่อจากจติจิตนั้น จิตที่เรียกว่า ปฏิสนธิจิต จะรับอารมณ์
ตามที่มรณาสันนวิถิจิต (วิถิจิตในเวลาใกล้เสียชีวิต) รับอารมณ์ไว้ ทั้งที่มี[หทัย]วัตถุหรือที่

ไม่มี[หทัย]วัตถุ อัญกุลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุ้งแต่งที่แวดล้อมด้วยอวิชชานุสัยซึ่งมี ตัณหานุสัยเป็นรากเหง้า ก่อให้เกิดขึ้นตามสมควร อันสัมปยุตธรรมเข้าประสม เป็น ประธานโดยความเป็นที่ตั้งแห่งธรรม[คือรูปธรรมกับนามธรรม]ที่เกิดร่วมกัน เมื่อเกิดขึ้น อยู่ย่อมดำรงอยู่ในภพต่อไปด้วยอำนาจแห่งการสืบต่อภพอื่น

๙๒. อนึ่ง^{๓๐} ในเรื่องนี้ ชวนจิต ๕ ดวงที่เป็นไปอย่างซ้ำๆ เป็นสิ่งพึงหวังได้ใน มรณาสันนวิถิจิต ดังนั้น ถ้าการตายในขณะที่อารมณ์ปัจจุบันเข้ามาสู่คลอง[แห่งทวาร]แล้ว ยังดำรงอยู่ ในขณะนั้น ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตจะได้อารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน เพราะเหตุนั้น อารมณ์ที่กามาวจรปฏิสนธิจิตรับมาทางทวารทั้ง ๖ ที่เป็นกรรมนิमितหรือคตินิमित ที่เป็น ปัจจุบันหรืออดีต ย่อมเกิดขึ้น ส่วนกรรมเป็นอดีตเท่านั้น ทั้งกรรมนั้นก็เป็นการที่รับมา ทางมโนทวาร อารมณ์ทั้งหมดเหล่านั้นเป็นปริตตธรรม (กามาวจรธรรม) เท่านั้น

๙๓. ส่วนกรรมนิमितที่เป็นบัญญัติ เป็นอารมณ์ของรูปาวจรปฏิสนธิ

๙๔. เช่นเดียวกันนี้ กรรมนิमितที่เป็นมหัคคตธรรมและบัญญัติ เป็นอารมณ์ของ รูปาวจรปฏิสนธิได้ตามสมควร

๙๕. ส่วนชีวิตนวกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่ประกอบด้วยชีวิตรูป) ย่อมตั้งอยู่โดย ความเป็นปฏิสนธิของพรหมชั้นอัสถุญสัตว์ ดังนั้น พรหมชั้นอัสถุญสัตว์เหล่านั้น จึงชื่อว่า ผู้มีรูปเป็นปฏิสนธิ

[พรหมชั้นอัสถุญสัตว์ไม่มีจิต ผู้ที่ไปอุบัติจะปรากฏเป็นรูปเฉยๆ]

๙๖. รูปพรหมชื่อว่า เป็นผู้มีนามเป็นปฏิสนธิ

๙๗. สัตว์ที่เหลือชื่อว่า ผู้มีทั้งรูปและนามเป็นปฏิสนธิ

คาถาสรูป

๙๘. อรูปปฏิสนธิยกเว้นอรูปปฏิสนธิชั้นต่ำ ย่อมมีได้ต่อจาก อรูปจุติจิต เช่นเดียวกันนี้ กามาวจรปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ ก็ย่อมมีได้ ต่อจากอรูปจิตนั้น

ปฏิสนธิจิตยกเว้นอเหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีได้ต่อจากรูปาวจรจุติจิต ปฏิสนธิทั้งปวงย่อมมีได้ต่อจากกามาวจรจุติจิตที่มีเหตุ ๓ ส่วนปฏิสนธิจิตที่เกิดต่อจากจุติอื่น(คือ จุติที่มีเหตุ ๒ หรือไม่มีเหตุ) ย่อมเกิดได้ใน กามภูมิเท่านั้น

ทั้งหมดนี้เป็นลำดับแห่งจุติจิตและปฏิสนธิจิตในปริจเฉทนี้

๙๙. ตั้งแต่เวลาถัดจากการดับแห่งปฏิสนธิจิต^{๓๐} ของสัตว์ผู้ถือปฏิสนธิตามที่กล่าวมาเช่นนี้ เมื่อไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้น [ปฏิสนธิ]จิตนั้นย่อมรับอารมณ์นั้นนั่นเอง แล้วเป็นจิตที่เรียกว่า ลำดับภวังค์ โดยความเป็นเหตุสืบต่อภาพ ดำเนินไปอย่างไม่ขาดสายดุจสายน้ำ トラบจนถึงการอุบัติของจุติจิต

๑๐๐. อนึ่ง ในวาระสุดท้าย ปฏิสนธิจิตนั้นจะเกิดเป็นจุติจิตด้วยอำนาจของการ จุตินทรีย์ดับไป

๑๐๑. ต่อจากนั้น ปฏิสนธิจิตเป็นต้นย่อมหมุนเวียนไปตามลำดับ เปรียบเสมือน ล้อรถขณะนั้น

คาถาลงท้าย

๑๐๒. ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต วิถิจิต และจุติจิต ย่อม เป็นไปใน ปัจจุบันภพนี้ ฉันทไต กระแสจิตนี้คือปฏิสนธิจิต และภวังคจิต เป็นต้น ย่อมหมุนเวียนไปในภพอื่นอีก ฉันทัน

ผู้รู้ทั้งหลายผู้มีพรตงามตลอดกาลนาน หยั่งเห็นจิต กับเจตสิก นี้ว่าเป็นสิ่งไม่ยั่งยืน ได้บรรลुพระนิพพานอันไม่เคลื่อนคลาดแล้ว เป็นผู้มีพันธนาการคือเยื่อใยที่ตัดขาดดีแล้ว จักเข้าถึงแดนสงบ

จบปริจเฉทที่ ๕ ชื่อวิถิมุตตสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

ปริเฉทที่ ๖

รูปสังคหวิภาค

(จำแนกรูปเป็นหมวดหมู่)

คำปฎิญา

๑. ข้าพเจ้าได้จำแนกธรรมคือจิตและเจตสิก พร้อมทั้ง[จำแนกเป็น]ประเภทและ[แสดง]ความเป็นไปไว้เพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวรูป

การประมวลรูป ๕ อย่าง

๒. ในเรื่องนี้ การประมวลมี ๕ อย่างคือ โดยการแสดงรูปโดยย่อ โดยการจำแนก โดยสมุฏฐาน (เหตุที่ทำให้เกิดรูป) โดยหมวดหมู่ และโดยลำดับแห่งการเกิดขึ้น

การแสดงรูปโดยย่อ

๓. รูปนี้มี ๒ อย่างคือ มหาภูตรูป (รูปใหญ่โตปรากฏชัด) ๔ และอุปาทายรูป (รูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป) ย่อมถึงการรวมเข้าเป็น ๑๑ อย่าง^๑

๔. รูปถึงการรวมเข้าอย่างไร ปลิวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ชื่อว่า ภูตรูป (รูปปรากฏชัด)^๒

๕. จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท ชื่อว่า ปสาทรูป (รูปใส)^๓

๖. รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะกล่าวคือภูตรูป ๓ อย่างยกเว้นอาโปธาตุ ชื่อว่า **โคจรรูป** (รูปที่เป็นอารมณ์ของจิตกับเจตสิก)^๔

[ท่านว่าเราสัมผัสได้แต่เพียงดิน ไฟ และลมเท่านั้น ส่วนน้ำสัมผัสไม่ได้ ที่ว่าอาบน้ำนั้น จริงๆ แล้วคืออาบดินต่างหาก ลักษณะของธาตุน้ำคือสภาวะการไหลหรือเกาะกุม เป็นสภาพที่รับรู้ทางใจเท่านั้น เหมือนคบไฟที่แกว่งเป็นวงกลม ตาเห็นคบไฟ แต่เรารับรู้ลักษณะที่เป็นวงกลมทางใจ]

๗. ความเป็นหญิง และความเป็นชาย ชื่อว่า **ภาวรูป** (รูปเป็นเหตุเกิดแห่งความเข้าใจว่าเป็นหญิงหรือชาย)^๕

๘. หทัยวัตถุ ชื่อว่า **หทัยรูป**^๖

๙. ชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า **ชีวิตรูป**^๗

๑๐. อาหารที่ทำเป็นคำๆ ชื่อว่า **อาหารรูป**^๘

๑๑. รูปนี้มี ๑๘ อย่างดังที่กล่าวมานี้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นสภาวะรูป (รูปโดยสภาวะ) สลักขณรูป (รูปที่มีลักษณะของสังขตธรรม) นิปผันนรูป (รูปที่ถูกกรรมเป็นต้นปรุ่่งแต่่ง) รูปรูป (รูปที่แปรปรวนชัดเจน) และสัมมสนรูป (รูปที่ใช้พิจารณากรรมฐาน)

๑๒. ธาตุคือช่องว่าง ชื่อว่า **ปริจเฉทรูป**

๑๓. กายวิญญูติ และวจวิญญูติ ชื่อว่า **วิญญูตติรูป**

๑๔. ความเบาของรูป ความอ่อนของรูป ความควรแก่กิริยาของรูป และวิญญูตติรูปทั้งสอง [คือกายวิญญูติ และวจวิญญูติ] ชื่อว่า **วิการรูป**

๑๕. การเกิดขึ้นของรูป การดำเนินไปของรูป ความชราของรูป ความไม่เที่ยงของรูป ชื่อว่า **ลักขณรูป** (รูปที่เป็นลักษณะของสังขตธรรม)^๙

๑๖. หนึ่ง ในการแสดงรูปโดยย่อนี้ ชาติริรูป (รูปที่เกิดขึ้น) เรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และสันตติ (การดำเนินไปของรูป)

โดยประการดังนี้ รูปทั้ง ๑๑ อย่างนี้เป็นรูป ๒๘ อย่างโดยการจำแนกแจกแจง

คาถาสรูป

๑๗. รูปจำแนกเป็น ๒๘ อย่างโดยองค์ธรรมอย่างไร

รูปมี ๒๘ อย่าง คือ ภูตรูป [๔] ปสาทรูป [๕] โคจรรูป [นับแค่ ๔] ภาวรูป [๒] หทัยรูป [๑] ชีวิตรูป [๑] อาหารรูป [๑] รวมเป็น นิปผันรูป ๑๘ อย่าง

ปริจเฉทรูป [๑] วิญญาณัตติรูป [๒] วิการรูป [นับแค่ ๓] ลักษณะรูป [๔] รวมเป็นอนิปผันรูป ๑๐

[รูปที่ซ้ำกับรูปอย่างอื่น ไม่นับ เช่น โคจรรูปมี ๕ อย่าง แต่โผฏฐัพพะนั้นคือภูตรูปซึ่งไปซ้ำกับภูตรูปที่กล่าวแล้ว ดังนั้นจึงนับโคจรรูปเพียง ๔ ส่วนวิการรูปมี ๕ อย่าง แต่กายวิญญาณุตติและ วจวิญญาณุตติซ้ำกับวิญญาณัตติรูป จึงนับวิการรูปเพียง ๓]

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงรูปโดยย่อในปริจเฉทนี้

การจำแนกรูป

๑๘. หนึ่ง รูป ๒๘ อย่างทั้งหมดนี้ แม้มีอย่างเดียว คือไม่มีเหตุ[เกิดร่วมกัน] มี ปัจจัยปรุงแต่ง มีอาสวะ เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น เป็นโลกียะ เป็นกามาวจร รับอารมณ์ไม่ได้ มิใช่สิ่งที่ควรละ เป็นต้น แต่ก็ถึงการจำแนกได้หลายอย่างโดยประเภทแห่งรูปภายใน และรูปภายนอกเป็นอาทิ^{๑๑}

๑๙. รูปจำแนกได้หลายประเภทอย่างไร รูป ๕ อย่างคือปสาทรูป ชื่อว่า **อัมมัตติกรูป** (รูปภายใน) รูปที่เหลือชื่อว่า **พาหิรรูป** (รูปภายนอก)^{๑๒}

๒๐. รูป ๖ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ หทัยรูป ๑ ชื่อว่า **วัตถุรูป** (รูปเป็นที่ตั้งของจิต) ส่วนรูปที่เหลือชื่อว่า **อวัตถุรูป** (รูปซึ่งไม่ใช่ที่ตั้งของจิต)^{๑๓}

๒๑. รูปทั้ง ๗ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ วิญญาณัตติรูป ๒ ชื่อว่า **ทวารรูป** (รูปเป็นเหตุเกิดของวิถิจิตและกรรม) ส่วนรูปที่เหลือชื่อว่า **อทวารรูป** (รูปที่ไม่ใช่เหตุเกิดของวิถิจิตและกรรม)

๒๒. รูป ๘ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ และชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า อินทรีย์รูป (รูปที่เป็นใหญ่ในกิจมีการเห็นเป็นต้น) ส่วนรูปที่เหลือชื่อว่า อนินทรีย์รูป (รูปที่ไม่เป็นใหญ่ในกิจมีการเห็นเป็นต้น)^{๑๓}

๒๓. รูป ๑๒ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ และวิสยรูป ๗ ชื่อว่า โอปาริกรูป (รูปหยาบ) สันติเกรูป (รูปไกล) หรือ สัมปฏิกขรูป (รูปที่มีการกระทบระหว่างวิสยรูปกับปสาทรูป) ส่วนรูปอย่างอื่นชื่อว่า สุขุมรูป (รูปละเอียด) ทูเรรูป (รูปไกล) หรือ อัมปฏิกขรูป (รูปที่ไม่มีการกระทบระหว่างวิสยรูปกับปสาทรูป)^{๑๔}

๒๔. รูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป) ชื่อว่า อุปาทินนรูป (รูปที่ถูกกิเลสยึดครอง) ส่วนรูปอย่างอื่น ชื่อว่า อนูปาทินนรูป (รูปที่ไม่ได้ถูกกิเลสยึดครอง)^{๑๕}

๒๕. อายตนะคือรูป ชื่อว่า สนิทฺสสนรูป (รูปที่เห็นได้) ส่วนรูปอย่างอื่นเรียกว่า อนิทฺสสนรูป (รูปที่เห็นไม่ได้)^{๑๖}

๒๖. รูป ๕ อย่างคือ ปสาทรูป ๒ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการสัมผัสสวัตถุ และปสาทรูป ๓ อย่างมีขานประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการสัมผัสสวัตถุ ชื่อว่า โคจรคาหิกรูป (รูปที่รับอารมณ์ได้) ส่วนรูปอื่นๆ ชื่อว่า อโคจรคาหิกรูป (รูปที่รับอารมณ์ไม่ได้)

[การรับอารมณ์โดยไม่สัมผัสสวัตถุ คือ เห็นรูป ฟังเสียง โดยร่างกายไม่ต้องสัมผัสกับรูป หรือแหล่งกำเนิดเสียงนั้น ส่วนการรับอารมณ์โดยสัมผัสสวัตถุ คือ ตมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส โดยร่างกายต้องสัมผัสกับวัตถุนั้น]

๒๗. รูป ๘ อย่างคือ วัณณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รส (รส) โอชา (สารอาหาร) และ ภูตรูป ๔ ชื่อว่า อวินิพโกกรูป (รูปที่ไม่แยกจากกัน) ส่วนรูปอย่างอื่นเรียกว่า วินิพโกกรูป (รูปที่แยกจากกันได้)

[สี กลิ่น รส โอชา และภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่แยกออกจากกันไม่ได้ รวมอยู่ด้วยกันหมดใน รูปกลาปหนึ่งๆ]

คาถาสรูป

๒๘. บัณฑิตทั้งหลายย่อมจำแนกรูป ๒๘ อย่าง โดยประเภท
แห่งรูปภายในเป็นต้น ตามสมควรอย่างนี้
ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกรูปในปริจเฉทนี้

นัยแห่งสมุฏฐานของรูป

๒๙. สมุฏฐานของรูปมี ๔ อย่างคือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร

๓๐. ในบรรดาสมุฏฐานเหล่านั้นจิตที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมซึ่งถูกปรุงแต่ง
๒๕ ดวงคือ กามาวจรจิต ๒๐ และรูปาวจรจิต ๕ ย่อมก่อให้เกิดรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน
ในกระแสดิจตภายในทุกๆ ขณะนับแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา^{๑๗}

๓๑. จิต ๗๕ ดวงยกเว้นอรูปรวิปากจิต ๔ ดวงและทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ ดวง
เมื่อเกิดขึ้น ย่อมก่อให้เกิดรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนับแต่ภวังคจิตดวงแรกเป็นต้นมา^{๑๘}

๓๒. ในบรรดาจิต ๗๕ ดวงนั้น อัมปนาชวณจิตย่อมทรงร่างกายไว้ได้

[เมื่อเริ่มบรรลุมาน เข้ามานสมามบัติ หรือบรรลุมรรคผล อัมปนาชจิตส่งผลให้ร่างกายทรง
อยู่ได้ หมายความว่าร่างกายจะสงบนิ่งไม่เคลื่อนไหวในขณะนั้น บุคคลจึงบรรลุมานหรือมรรคผลใน
อิริยาบถที่กำลังเคลื่อนไหวไม่ได้]

๓๓. โวภูตัพพนจิต กามาวจรชวณจิต และอภิญญาจิต ย่อมยังวิญญูติให้เกิดขึ้นได้

๓๔. หนึ่ง ในจิตเหล่านี้ โสมนัสชวณจิต ๑๓ ดวง ย่อมยังการยัมให้เกิดขึ้น

๓๕. เตโชธาตุที่เรียกว่า ความเย็นและความร้อน เมื่อถึงฐิติขณะ ย่อมยังรูปที่มี
อุตุเป็นสมุฏฐาน ทั้งภายในและภายนอก ให้เกิดขึ้นตามสมควร

๓๖. อาหารคือโอชาที่ถึงฐิติขณะแล้ว ย่อมยังรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานให้เกิด
ขึ้นในเวลาทีกลืนเข้าไปภายใน

๓๗. ในบรรดารูปเหล่านั้น^{๑๙} หทัยรูปและอินทริยรูป เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น

๓๘. วิญญาณัตติรูปทั้งสอง [คือกายวิญญาณุตติและวจีวิญญาณุตติ] เป็นรูปที่เกิดจากจิตเท่านั้น

๓๙. เสียงเป็นรูปที่เกิดจากจิตและอตุ

๔๐. รูปทั้ง ๓ มีความเบาเป็นต้น ย่อมเกิดจากอตุ จิต และอาหาร

๔๑. อวินิพโยครูป ๘ อากาศธาตุ ๑ ย่อมเกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ [ที่กล่าวมาแล้ว

ข้างต้น]

๔๒. ลักษณะรูปไม่ได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ

คาถาสรุป

๔๓. กรรมชรูป จิตตชรูป อตุชรูป และอาหารชรูป มี ๑๘ ๑๕
๑๓ และ ๑๒ อย่างตามลำดับ^{๒๐}

๔๔. พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ลักษณะรูป [๔] ย่อมไม่เกิดจาก
สมุฏฐานใดๆ เพราะลักษณะรูปเหล่านั้นเป็นเพียง สภาวะของรูปที่เกิด
ขึ้นเป็นต้นล้วนๆ

ทั้งหมดนี้เป็นนัยแห่งสมุฏฐานของรูปในปริจเฉทนี้

การจัดเป็นกลุ่ม

๔๕. รูปกลาป (กลุ่มรูป) ทั้ง ๒๑ กลุ่ม [แต่ละกลุ่ม]เกิดขึ้นขณะเดียวกัน ดับ
ขณะเดียวกัน มีที่ตั้งเหมือนกัน ดำเนินไปด้วยกัน

๔๖. ในบรรดารูปกลาปเหล่านั้น^{๒๑} ชีวิตรูปและอวินิพโยครูปกับจักขุ เรียกว่า
จักขุทสกะ (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีจักขุเป็นประธาน)

เช่นเดียวกันนี้ [ชีวิตรูปและอวินิพโยครูป]กับโสตะเป็นต้น ฟังประกอบตาม
ลำดับอย่างนี้ คือ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ อิติถิภาวทสกะ บุริสภาว-
ทสกะ และวัตถุทสกะ

อวินิพโกครูปกับชีวิตรูป เรียกว่า ชีวิตนวกะ

เหล่านี้เป็นรูปกลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๙ กลุ่ม

๔๗. ส่วนอวินิพโกครูป เรียกว่า สุทธัญจกกลาป (กลุ่มรูป ๘ อย่างที่ไม่ระคนกับรูปอื่น)

[อวินิพโกครูป]นั้นนั้นแหละกับกายวิญญูติ เรียกว่า กายวิญญูตตินวกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีกายวิญญูติเป็นประธาน)

[อวินิพโกครูป]กับวจีวิญญูติและสัททรูป เรียกว่า วจีวิญญูตติทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีวจีวิญญูติเป็นประธาน)

[อวินิพโกครูป]กับลหุตา रूपเป็นต้น เรียกว่า ลหุตาเทกาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๑ อย่างมีลหุตา रूपเป็นต้นเป็นประธาน)

[อวินิพโกครูปกับกายวิญญูติและลหุตา रूपเป็นต้น] เรียกว่า กายวิญญูตติลหุตาทิวาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๒ อย่างมีกายวิญญูติและลหุตา रूपเป็นต้นเป็นประธาน)

[อวินิพโกครูปกับวจีวิญญูติ สัททรูป และลหุตา रूपเป็นต้น] เรียกว่า วจีวิญญูตติ-สัททลหุตาทิวาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๓ อย่างมีวจีวิญญูติ สัททรูป และลหุตา रूप เป็นต้นเป็นประธาน)

เหล่านี้เป็นรูปกลาปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๖ กลุ่ม

๔๘. รูปกลาปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างคือ สุทธัญจกะ สัททนวกะ ลหุตาเทกาทสกะ และสัททลหุตาทิวาทสกะ

๔๙. รูปกลาปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๒ กลุ่มคือ สุทธัญจกะ และลหุตาเทกาทสกะ

๕๐. ในบรรดา กลาปเหล่านี้ รูปกลาปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานมี ๒ กลุ่มคือ สุทธัญจกะ และสัททนวกะ ย่อมเกิดขึ้นแต่ในรูปภายนอก

ส่วนรูปกลาปที่เหลือทั้งหมดเป็นภายในเท่านั้น

คาถาสรูป

๕๑. รูปกလာปที่มีกรรม จิต อุตฺต และอาหารเป็นสมมุติฐานมี ๒๑
กลุ่ม คือ ๙ ๖ ๔ และ ๒ กลุ่ม ตามลำดับ

ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า อากาสาธาตุและลักษณะรูปมิใช่ส่วนประกอบ
ของรูปกလာป เพราะเป็นเพียงเครื่องกำหนด และเป็นลักษณะของ
สังขตธรรม^{๒๑}

ทั้งหมดนี้เป็นการจัดเป็นกลุ่มในปริจเฉทนี้

ลำดับการดำเนินไปของรูป

๕๒. รูปทั้งหมดนี้ย่อมพบได้ครบถ้วนในปวัตติกาลในกามภูมิตามสมควร

๕๓. ส่วนในปฏิสนธิกาล^{๒๒} ทสกะ (หมวด ๑๐) ทั้ง ๗ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสต-
ทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมปรากฏแก่สัตว์
ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและโอปปาติกะ เป็นอย่างมาก

แต่ในบางครั้ง จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ และภาวทสกะย่อมไม่ปรากฏ
เป็นอย่างต่ำ

เพราะเหตุฉะนั้น พึงทราบความเสื่อมถอยของรูปกလာปลงด้วยอำนาจแห่งรูปกလာป
ดังกล่าว

[รูปกလာปในปฏิสนธิกาลของสังเสทชะและโอปปาติกะในกามภูมิ เกิดได้อย่างมาก ๗
กลุ่ม บางคนเกิดมาตาบอด จักขุทสกะก็ไม่มี คนหูหนวกก็ไม่มีโสตทสกะ คนงมูกไม่รู้กลิ่นจัดว่าไม่มี
ฆานทสกะ และผู้ไม่มีเพศก็ไม่มีภาวทสกะ]

๕๔. ทสกะทั้ง ๓ กลุ่มที่เรียกว่า กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อม
ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ (รวมอณูทสกะด้วย) เช่นเดียวกันนี้ ในบางครั้ง
ภาวทสกะก็ไม่ปรากฏ

ถัดจากนั้น ในปวัตติกาล จักขุทสกะเป็นต้นที่แสดงไว้ตามลำดับย่อมปรากฏ

๕๕. เป็นอันว่าความสืบทอดของรูปกลาปที่มีสมุฏฐาน ๔ อย่าง คือ รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่ปฏิสนธิ รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่จิตดวงที่สอง รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่ฐิติขณะ[ของปฏิสนธิจิต] รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่การแผ่ซ่านไปของโอชา ย่อมดำเนินไปอย่างต่อเนื่องตลอดอายุขัยในกามภูมิ เหมือนเปลวประทีปและเหมือนกระแสน้ำ

๕๖. แต่ในเวลาเสียชีวิต กรรมชรูปย่อมไม่เกิดขึ้นตั้งแต่ฐติกาลของจิตดวงที่ ๑๗ ก่อนจุติจิต

ทั้งกรรมชรูปที่เกิดก่อนหน้านั้น ที่ได้ดำเนินไปตลอดกาลจนถึงจุติจิต ย่อมดับไป ถัดจากนั้น จิตตชรูปและอาหารชรูปจะดับตามไป

ต่อจากนั้น รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานที่สืบทอดกันมา ย่อมดำเนินไปตราบจนเป็นซากศพ

๕๗. รูปของสัตว์ที่เสียชีวิตแล้ว ย่อมดำเนินไปในภพอื่นอีก ตั้งแต่ปฏิสนธิ[จนกระทั่งเสียชีวิต] โดยประการเดียวกันนั้นอย่างนี้แล^{๒๔}

๕๘. ส่วนในรูปภูมิ^{๒๕} ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ กับรูปกลาปที่เกิดจากอาหาร ย่อมไม่ปรากฏ

เพราะเหตุนั้น ในปฏิสนธิกาลของพรหมเหล่านั้น จึงมีรูปกลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างคือทสกะทั้ง ๓ ด้วยการจำแนกเป็นจักขุทสกะ โสตทสกะ และวัตถุทสกะ กับชีวิตนวกะ

ส่วนในปวัตติกาล รูปที่มีจิตและอุตุเป็นสมุฏฐานย่อมปรากฏ

๕๙. จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และสัททนวกะ ย่อมไม่ปรากฏแก่อสัง္ฆณัฐสัตว์ จิตตชรูปทั้งหมดย่อมไม่ปรากฏแก่อสัง္ฆณัฐสัตว์ด้วยเช่นเดียวกัน

เพราะเหตุนั้น ในปฏิสนธิกาลของอสัง္ฆณัฐสัตว์เหล่านั้น ชีวิตนวกะเท่านั้นย่อมปรากฏ

ส่วนในปวัตติกาล รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานยกเว้นสัททนวกะ ย่อมหลงเหลืออยู่

๖๐. พึงทราบว่าการดำเนินไปของรูปมี ๒ อย่างด้วยการจำแนกเป็นปฏิสนธิกาล และประวัติศาสตร์ ในภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอสังขภูมิ อย่างนี้แล

คาถาสรูป

๖๑. ในกามภูมิมีรูป ๒๘ ในรูปภูมิมีรูป ๒๓ ในอสังขภูมิมีรูป ๑๗ เท่านั้น ในอรูปภูมิไม่มีรูปใดๆ เลย

สัททรูป วิการรูป ชรตารูป และมรณรูป ย่อมไม่ปรากฏในปฏิสนธิกาล แต่ในประวัติศาสตร์ย่อมไม่มีรูปอะไรๆ ไม่ปรากฏ [คือปรากฏทุกรูปที่กล่าวมาแล้ว]

ทั้งหมดนี้เป็นลำดับการดำเนินไปของรูปในปริจเฉทนี้

การจำแนกนิพพาน

๖๒. ฝ่ายนิพพาน^{๖๒} ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นโลกุตตระ อันพระอรិยะพึงเห็น แจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ของมรรคและผล เรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหาที่เรียกว่า วาณะ

๖๓. นิพพานนั้น แม้มีสภาพเป็นอย่างเดียว แต่ก็จำแนกเป็น ๒ อย่างตามปริยายแห่งเหตุ คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ (ความดับที่มีขันธ์เหลืออยู่) และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ (ความดับที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่)

๖๔. เช่นเดียวกันนี้ นิพพานมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามอาการ คือ สุกขนิพพาน (ความดับที่ว่างจากปليโพธ) อนิมิตตนิพพาน (ความดับที่ไม่มีสณฐาน) และอัปปนิหิตนิพพาน (ความดับที่ไม่มีสภาพปรารถนา)

คาถาสรูป

๖๕. พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้พ้นแล้วจากตัณหา เรียก ธรรมที่ไม่ระคนกับสังขาร มีสภาพไม่คลาดเคลื่อน ล่วงพ้นความเกิดดับ ไม่ถูกปรุงแต่ง และไม่มีธรรมใดประเสริฐกว่า[นั้น]ว่า นิพพาน

โดยประการดังนี้ พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงแสดงปรมาัตถธรรมไว้ ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

จบปริจฉาที่ ๖ ชื่อรูปสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

โย ปสฺสตีห สตตํ มุณีธมฺมกายํ
พฺพุทฺธํ ส ปสฺสตี นโร อิติ โส อโวจ
พฺพุทฺธํ จ ธมฺม’มมลํ จ ติโลกนาถํ
สมฺปสฺสิตุํ วิจินถาปิ จ ธมฺมตา โภ.

(เตลภฺภาหคคาถา ข้อ ๙๓)

ท่านผู้เจริญ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นตรัสว่า “นรชนใดในโลกนี้เห็นธรรมกาย
ของพระมุนีเนื่องๆ นรชนนั้นย่อมชื่อว่าเห็นพระพุทธเจ้า” ท่านทั้งหลายจง
ชวนชวนเพื่อเห็นพระพุทธเจ้า และพระธรรมอันบริสุทธิ์เป็นที่พึ่งแห่งโลกสาม
เสมอ

ปริจเฉทที่ ๗

สมุจจยสังคหวิภาค

(จำแนกหัวข้อธรรมเป็นหมวดหมู่)

คำปฎิญา

๑. ข้าพเจ้าได้กล่าวสภาวะธรรมซึ่งมี ๗๒ อย่างพร้อมทั้งลักษณะไว้แล้ว บัดนี้ จักกล่าวหัวข้อธรรมเหล่านั้นตามสมควร

[สภาวะธรรมที่กล่าวมาแล้ว คือ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ นิพัตถ์รูป ๑๘ และนิพพาน ๑ รวมเป็น ๗๒]

ประมวลธรรม ๔ หมวด

๒. พึงทราบการประมวลหัวข้อธรรมว่ามี ๔ อย่าง คือ อุกุศลสังคหะ (ประมวลอกุศล) มิสกสังคหะ (ประมวลธรรมผสม) โปธิปักขิยสังคหะ (ประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้) และ สรรพสังคหะ (ประมวลธรรมทั้งหมด)

ประมวลอกุศล

๓. การประมวลมี ๔ อย่างคืออะไร ลำดับแรกในการประมวลอกุศล อาสวะ มี ๔ อย่างคือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ^๑

[อาสวะ คือ กิเลสซึ่งหมักตองอยู่ในกระแสจิต มี ๔ อย่าง คือ กามาสวะ (อาสวะคือ กามตัณหา) ภวาสวะ (ความพอใจในรูปमानและอรูปรमान) ทิฏฐาสวะ (ความเห็นผิด) และอวิชชาสวะ (โมหะ)]

๔. โอลงะ (กิเลสเหมือนห้วงน้ำ) มี ๔ อย่างคือ กาโมลละ ภาโวลละ ทิฏฐิลละ และ อวิชโชลละ^๒

๕. โยลละ (เครื่องประกอบเหล่าสัตว์เข้าในวิภวณะ) มี ๔ อย่างคือ กามโยลละ ภาโยลละ ทิฏฐิลโยลละ และอวิชชาโยลละ^๓

๖. คณณะ (เครื่องร้อยรัด) มี ๔ อย่างคือ เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคืออภิขณา เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคือพยาบาท เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคือสีลัพพตปราชมาส (ความยึดมั่นศีลพรัตนอกพระพุทธานุสสา) และเครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคืออิทังสัจจาภินิเวสละ (ความเชื่อถือว่าความเห็นผิตนี้ถูกต้อง)^๔

๗. อุปาทาน (เครื่องยึดมั่น) มี ๔ อย่างคือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตูปาทาน และอิตตวาทูปาทาน^๕

๘. นิลวรรณ (เครื่องปิดกั้นกุศล) มี ๖ อย่างคือ กามฉันทนิลวรรณ พยาบาทนิลวรรณ ถีนมิถนนิลวรรณ อุทัจจกุกกัจจนิลวรรณ วิจิจฉฉานิลวรรณ และอวิชชานิลวรรณ^๖

๙. อนุสสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิต) มี ๗ อย่างคือ กามราคานุสสัย ภาราคานุสสัย ปฏิฆานุสสัย มานานุสสัย ทิฏฐานุสสัย วิจิจฉฉานุสสัย และอวิชชานุสสัย^๗

๑๐. สัจโยชน (เครื่องผูก) ๑๐ ในพระสูตร คือ กามราคสังโยชน รูปราคสังโยชน อรูปราคสังโยชน ปฏิฆสังโยชน มานสังโยชน ทิฏฐิสังโยชน สีลัพพตปราชมาสสังโยชน วิจิจฉฉาสังโยชน อุทัจจสังโยชน และอวิชชาสังโยชน^๘

๑๑. สัจโยชน ๑๐ อย่างอื่นในพระอภิธรรม คือ กามราคสังโยชน ภาราคสังโยชน ปฏิฆสังโยชน มานสังโยชน ทิฏฐิสังโยชน สีลัพพตปราชมาสสังโยชน วิจิจฉฉาสังโยชน อิสสาสังโยชน มัจฉริยสังโยชน และอวิชชาสังโยชน^๙

๑๒. กิเลส (เครื่องเร้าร้อน) ๑๐ อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิล วิจิจฉฉา ถีนะ อุทัจจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะ^{๑๐}

๑๓. อนึ่ง ในหมวดอกุศลซึ่งมีอาสวะเป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอา

ตัณหาซึ่งมีวัตถุกามและภพนั้นเป็นที่ตั้งโดยให้ชื่อว่า กามะและภวะ ทั้งตรัสเรียกทวิภูตีสัตถ์ที่เป็นไปอย่างนั้นว่า สีสัพพตปรามาส อิหังสัจจาภินิเวสะ และอัตตวาทุปาทาน

[คำว่า กามะ ในหมวดกามาสวะเป็นต้น หมายถึงกามตัณหา ส่วนคำว่า ภวะ ในหมวดภวาสวะเป็นต้น หมายถึงภวตัณหา แต่โดยรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ที่กล่าวไว้โดยตรง คำว่า กามะ หมายถึง วัตถุกาม ซึ่งเป็นที่ตั้งของกามตัณหา ส่วนคำว่า ภวะ หมายถึง ภพภูมิคือรูปภูมิกับอรูปภูมิ ซึ่งเป็นที่ตั้งของภวตัณหา]

คาถาสรูป

๑๔. ธรรมทั้งหลายคือ อาสวะ โสกะ โยคะ และเครื่องร้อยรัด
ตามองค์ธรรมแล้วมี ๓ อุปาทานมี ๒ นีวรณ มี ๘ อนุสัยมี ๖ สังโยชน์
มี ๙ กิเลสมี ๑๐ เรากล่าวการประมวลอกุศลว่ามี ๙

ประมวลธรรมผสม

๑๕. ในหมวดธรรมผสม เหตุมี ๖ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ
อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

๑๖. องค์แห่งการเพ่งมี ๗ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมนัส
และอุเบกขา

๑๗. องค์แห่งมรรคมี ๑๒ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวยามะ
และมิจฉาสมาธิ

[องค์แห่งมรรคในที่นี้หมายถึงทั้ง ๒ ฝ่าย ทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล]

๑๘. อินทรีย์มี ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์
อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์

โทมนัสสินทริย์ อุเปกขินทริย์ สัทธินทริย์ วิริยินทริย์ สตินทริย์ สมาธินทริย์ ปัญญาณทริย์
อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย์ อัญญาณทริย์ และอัญญาตาวินทริย์^{๑๑}

[อินทริย์ ๓ อย่างทำเป็นโลกุตตระ กล่าวคือ อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย์ เป็นอินทริย์
ในโสดาปัตติมรรค อัญญาณทริย์ เป็นอินทริย์ในมรรคที่เหลือทั้ง ๓ และอัญญาตาวินทริย์ เป็นอินทริย์
ในอรหัตตผล]

๑๙. พละมี ๙ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ
โอตตัมปพละ อหิริกพละ และอโนตตัมปพละ

๒๐. อธิบัติมี ๔ คือ ฉันทาธิบัติ วิริยาธิบัติ จิตตาธิบัติ และวิมังสาธิบัติ^{๑๒}

๒๑. อาหารมี ๔ คือ กพพีการาหาร ผัสสาหารที่สอง มโนสัจจะนาหารที่สาม
และวิญญาณาหารที่สี่^{๑๓}

๒๒. หนึ่ง ในหมวดผสมนี้ ในบรรดาอินทริย์ทั้งหลาย โสดาปัตติมรรคญาณ
ชื่อว่า อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย์

๒๓. อรหัตตผลญาณ ชื่อว่า อัญญาตาวินทริย์

๒๔. ญาณทั้ง ๖ ในท่ามกลางเรียกว่า อัญญาณทริย์

[คำว่า ในท่ามกลาง หมายความว่า ที่อยู่ระหว่างโสดาปัตติมรรคและอรหัตตผล]

๒๕. ชีวิตินทริย์มี ๒ อย่างด้วยการจำแนกเป็นรูปและนาม

๒๖. องค์แห่งการเพ่งอารมณ์ย่อมไม่ปรากฏในปัญจวิญญาณ พละย่อมไม่ปรากฏ
ในจิตที่ปราศจากความเพียร องค์ของมรรคยอมไม่ปรากฏในอเหตุกจิต

๒๗. เช่นเดียวกันนี้ เอกัคคตาย่อมไม่ถึงความเป็นมรรค อินทริย์ หรือพละ ใน
จิตที่มีความสงสัย

๒๘. อธิบัติอย่างเดียวกันนั้นย่อมปรากฏในชวนจิต ที่เป็นทวิเหตุกะและติเหตุกะ
ตามสมควร

คาถาสรุป

๒๙. เหตุผู้มี ๖ องค์แห่งการเพ่งมี ๕ องค์แห่งมรรคมี ๙ อินทรีย์ มี ๑๖ โดยองค์ธรรม เรากล่าวพลธรรมว่ามี ๙ กล่าว อธิบตีว่ามี ๔ และกล่าวอาหารว่ามี ๔ เช่นเดียวกัน เรากล่าวการประมวลธรรมผสม ซึ่งเจือด้วยกุศลเป็นต้นว่ามี ๗

ประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้

๓๐. ในหมวดธรรมฝ่ายตรัสรู้ สติปัฏฐานมี ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^๔

๓๑. สัมมปธาน ๔ คือ ความเพียรเพื่อขจัดบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ความเพียรเพื่อห้ามบาปอกุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดขึ้น ความเพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น และความเพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป^๕

๓๒. อิทธิบาทมี ๔ คือ ฉันทอิทธิบาท วิริยอิทธิบาท จิตตอิทธิบาท และวิมังสอิทธิบาท^๖

๓๓. อินทรีย์ ๕ คือ สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมာอินทรีย์ และปัญญินทรีย์^๗

๓๔. พละ ๕ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมာธิพละ และปัญญาพละ^๘

๓๕. โภชณงค์ ๗ คือ สติสัมโพชณงค์ ฌัมมวิจยสัมโพชณงค์ วิริยสัมโพชณงค์ ปิติสัมโพชณงค์ ปัสสัทธิสัมโพชณงค์ สมာธิสัมโพชณงค์ และอุเบกขาสัมโพชณงค์^๙

๓๖. องค์ของมรรคมี ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ^{๑๐}

๓๗. หนึ่งในหมวดนี้ ท่านเรียกสัมมาสติเพียงอย่างเดียวเท่านั้นว่า “สติปัฏฐาน”

๓๘. เช่นเดียวกันนี้ ท่านเรียกสัมมาวายามะเพียงอย่างเดียวเท่านั้นว่า “สัมมปธาน ๔”

คาถาสรูป

๓๙. ธรรมทั้งหลายเหล่านี้โดยสภาวะธรรมมี ๑๔ คือ ฉันทะ จิตตะ อุเบกขา สัทธา ปัสสัทธิ ปิติ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ วิรตี ๓ [สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ] สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ โดยประเภทมี ๓๗ การประมวลธรรมฝ่าย ตัรฺสฺรฺนี้ มี ๗

๔๐. ธรรม ๙ อย่าง คือ สังกัปปะ ปัสสัทธิ ปิติ อุเบกขา ฉันทะ จิตตะ และวิรตี ๓ เป็นธรรมปรากฏทีเดียว วิริยะปรากฏ ๙ ที่ สติ ปรากฏ ๘ ที่ สมาธิปรากฏ ๔ ที่ ปัญญาปรากฏ ๕ ที่ สัทธาปรากฏ ๒ ที่ ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกธรรมอันเลิศ ๓๗ อย่างอันประเสริฐ

๔๑. โพรธิปักขิยธรรมทั้งหมดย่อมปรากฏในโลกุตตรจิต สังกัปปะ และปิตีย่อมไม่ปรากฏในโลกุตตรจิตเป็นบางครั้ง แต่ปรากฏตามสมควร ในโลกียจิตในเวลาทีวิสุทธิ ๖ ปรากฏขึ้น

ประมวลธรรมทั้งหมด

๔๒. ในหมวดธรรมทั้งหมด ชั้นนี้มี ๕ คือ รูปชั้น ๖ เวทนาชั้น ๖ สัญญาชั้น ๖ สังขารชั้น ๖ และวิญญาณชั้น^{๒๑}

๔๓. ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานมี ๕ คือ รูปุปาทานักชั้น ๖ เวทูปาทานักชั้น ๖ สัญญาอุปาทานักชั้น ๖ สังขารูปาทานักชั้น ๖ และวิญญาณูปาทานักชั้น^{๒๒}

๔๔. อายุตนะมี ๑๒ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ รูปายตนะ สัทหายตนะ คันธายตนะ รสชาติตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธรรมายตนะ^{๒๓}

๔๕. ธาตุมี ๑๘ คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ

สัทธาธาตุ คันธาธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ
ชีวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธรรมธาตุ^{๒๔}

๔๖. อริยสังขมี ๔ คือ ทุกขอริยสังข ทุกขสมุททยอริยสังข ทุกขนิโรธอริยสังข
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข^{๒๕}

๔๗. ในหมวดธรรมทั้งหมดนี้ ธรรมทั้งหลายมี ๖๙ ด้วยการจำแนกเป็นเจตสิก
[๕๒] สุขุมรูป [๑๖] และนิพพาน [๑] ย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรมายตนะ หรือธรรมธาตุ

๔๘. มนายตนะเพียงอย่างเดียว ย่อมจำแนกด้วยอำนาจของวิญญาณธาตุ ๗

คาถาสรูป

๔๙. ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้คือ รูป เวทนา สัญญา เจตสิกที่
เหลือและวิญญาณ เรียกว่า เบญจขันธ์

๕๐. พึงทราบว่าธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ คืออุปาทานขันธ์ ๕
นิพพานคือธรรมที่พ้นจากการนับเป็นขันธ์ เพราะไม่มีความแตกต่าง

๕๑. อายุตนะมี ๑๒ โดยจำแนกตามทวารและอารมณฺ์ ส่วนธาตุมี
๑๘ ตามลำดับของทวาร ธาตุ และจิตที่เกิดในทวารกับอารมณฺ์เหล่านั้น

[ทวาร อารมณฺ์ และจิตที่เกี่ยวกับอายุตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ มีดังต่อไปนี้

ทวาร ๖	อารมณฺ์ ๖	วิญญาณ ๖
จักขุทวาร	รูปารมณฺ์	จักขุวิญญาณ
โสตทวาร	สัททารมณฺ์	โสตวิญญาณ
ฆานทวาร	คันธารมณฺ์	ฆานวิญญาณ
ชีวหาทวาร	รสารมณฺ์	ชีวหาวิญญาณ
กายทวาร	โผฏฐัพพารมณฺ์	กายวิญญาณ
มโนทวาร	ธรรมารมณฺ์	มโนวิญญาณ]

๕๒. วัฏสงสารที่เป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า ทุกข์ ตัณหา เป็นสมุทัย
นิพพานชื่อว่า นิโรธ มรรคที่เป็นโลกุตตระ ชื่อว่า มรรค

๕๓. ธรรมที่ประกอบด้วยมรรคจิตและผลจิตตูปบาท ชื่อว่า
เป็นธรรมที่พ้นแล้วจากอริยสัจ ๔ การประมวลธรรม ทั้งหมดมีกล่าวไว้
โดยประเภท ๕ อย่าง

จปปริจเฉทที่ ๗ ชื่อสมุจจยสังคหวิภาค
ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ปริจเฉทที่ ๘

ปัจจัยสังคหวิภาค

(จำแนกปัจจัยเป็นหมวดหมู่)

คำปฎิญา

๑. ธรรม[ที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม]เหล่าใด เป็นอุปการะแก่สังขตธรรมทั้งหลายเหล่าใด ด้วยปัจจัยการใดมีอยู่ บัดนี้ ข้าพเจ้า จักกล่าวการจำแนกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นในปริจเฉทนี้ตามสมควร

นัย ๒ อย่าง

๒. พึงทราบการประมวลปัจจัย ๒ อย่างคือ ปฏิจจสมุปบาทนัย และปฏิฐานนัย

๓. ในบรรดานัยทั้งสองนั้น ปฏิจจสมุปบาทนัยมีลักษณะเพียงแสดงอาการของการเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุ ส่วนปฏิฐานนัยตรัสไว้โดยแสดงการตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะอย่าง อาจารย์ทั้งหลายอธิบายโดยคละนัยทั้งสองเข้าด้วยกัน

ปฏิจจสมุปบาทนัย

๔. ในบรรดานัยทั้งสองนั้น

[๑] สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

[๒] วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย

[๓] นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

- [๔] สพายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
- [๕] ผัสสะย่อมมีเพราะสภาพตนะเป็นปัจจัย
- [๖] เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
- [๗] ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
- [๘] อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
- [๙] ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
- [๑๐] ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย
- [๑๑] ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมีเพราะ

ชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้^๑
ทั้งหมดนี้เป็นนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทในปริจเฉทนี้

๕. ในปฏิจจสมุปบาทนัยนั้น พึงทราบว่ กาลมี ๓ องค์มี ๑๒ ส่วนมี ๒๐ ที่
เชื่อมต่อมี ๓ การรวมเข้ามี ๔ วัฏฏะมี ๓ และมูลมี ๒

๖. พึงทราบอย่างไร อวิชชาและสังขารเป็นอดีตกาล ชาติ ชรา และมรณะเป็น
อนาคตกาล ธรรม ๘ อย่างที่อยู่ท่ามกลางเป็นปัจจุบันกาล นี่คือกาล ๓

๗. องค์มี ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สภาพตนะ ผัสสะ เวทนา
ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ และชรา มรณะ

๘. อนึ่ง ในปฏิจจสมุปบาทนัยนี้ คำว่า โสกะ เป็นต้นเป็นการแสดงผลต่อเนื่อง

๙. ในข้อนี้ ตัณหา อุปาทาน และภพ แสดงไว้ด้วยคำว่า อวิชชาและสังขาร

เช่นเดียวกันนี้ อวิชชาและสังขารก็แสดงไว้ด้วยคำว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ

ผล ๕ อย่างมีวิญญาณเป็นต้น แสดงไว้ด้วยคำว่า ชาติ ชรา และมรณะ
เพราะฉะนั้น

๑๐. ส่วนมี ๒๐ ที่เชื่อมต่อกันมี ๓ และการประมวลมี ๔ คือ

เหตุในอดีตมี ๕ อย่าง ผลในปัจจุบันมี ๕ อย่าง เหตุในปัจจุบันมี ๕ อย่าง ผลในอนาคตมี ๕ อย่าง^๖

๑๑. วัฏฏะมี ๓ คือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นกิเลสวัฏ (วัฏฏฝ่ายกิเลส) ภพบางอย่างที่เรียกว่า กรรมภพ และสังขารทั้งหลาย เป็นกรรมวัฏ (วัฏฏฝ่ายกรรม) ภพบางอย่างที่เรียกว่า อุปปัตติภพ และธรรมทั้งหลายที่เหลือ เป็นวิปากวัฏ (วัฏฏฝ่ายวิปาก)

๑๒. พึงทราบว่ามี มূলมี ๒ ด้วยการจำแนกเป็นอวิชชาและตัณหา

คาถาสรูป

๑๓. [วัฏฏสงสาร]ย่อมดับเพราะการดับไปแห่งมูลเหตุเหล่านั้น และอวิชชาย่อมเพิ่มพูนแก่คนเขลาผู้ถูกชรา มรณะ และความโศก เบียดเบียนอยู่ทุกขณะ เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะทั้งหลาย

พระมหามุนีทรงแสดงวัฏฏสงสารที่หมุนพันกันไปใญ่ในภูมิ ๓ อันไม่ปรากฏเบื้องต้นเช่นนี้เป็นปฏิจจสมุปบาท

ปฏิฐานนัย

๑๔. [ปัจจัย ๒๔ อย่าง] คือ เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) อธิปติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิปติ) อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไป) สมันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) สหชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยของกันและกัน) นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) ปุเรชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน) ปัจฉาชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยที่ช้องเสพอยู่เนื่องๆ) กรรมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม) วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิปาก) อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร)

อินทริยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทริย์) ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน) มรรคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค) สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ) วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มีได้มาประกอบ) อัทธิปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่) นัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มี) วิตตปัจจัย (ปัจจัยที่ปราศจาก) อวิตตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ปราศจาก)^๓

ทั้งหมดนี้เป็นปฏิฐานนัยในปริจเฉทนี้

คาถาแสดงอุเทศ

๑๕. ในปฏิฐานนัยนั้น

ปัจจัยมี ๖ ประเภท คือ นามเป็นปัจจัยแก่นาม ๖ ปัจจัย นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๕ ปัจจัย นามเป็นปัจจัยแก่รูป ๑ ปัจจัย รูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๑ ปัจจัย ปัญญา นาม และรูป เป็นปัจจัยแก่นาม ๒ ปัจจัย นามและรูปทั้งสองอย่างเป็นปัจจัยแก่นามรูปทั้งสองอย่าง ๘ ปัจจัย ปัจจัยมี ๖ ประเภทได้อย่างไร

นิเทศของปัจจัย ๖ ประเภท

๑๖. นามเป็นปัจจัยแก่นาม มี ๖ ปัจจัย คือ

ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นจิตและเจตสิก ที่ดับไปโดยไม่มีธรรมอื่นมาคั่น เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่เป็นจิตและเจตสิกที่กำลังเกิดขึ้นอีก ด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิตตปัจจัย

ชวนจิตดวงก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ชวนจิตดวงหลังๆ ด้วยอำนาจของอาเสวนปัจจัย

ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ด้วยอำนาจของสัมปยุตตปัจจัย

๑๗. นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป มี ๕ ปัจจัย คือ

เหตุ องค์แห่งการเพ่ง และองค์มรรคเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกับตน ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัยเป็นต้น

เจตนาที่เกิดรวมเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดรวม[กับเจตนาอันนั้น]

เจตนาที่เกิดในขณะต่างกัน เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดขึ้นเพราะกรรมด้วยอำนาจของกรรมปัจจัย

วิปากขันธ [นามขันธที่เป็นวิปาก] เป็นปัจจัยแก่นามซึ่งกันและกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน ด้วยอำนาจของวิปากปัจจัย

๑๘. นามเป็นปัจจัยแก่รูป มีอย่างเดียว คือ

ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดมาก่อนแล้ว ด้วยอำนาจของปัจฉาชาติปัจจัย

๑๙. รูปเป็นปัจจัยแก่นาม มีอย่างเดียวเท่านั้น คือ

วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ดวงในปวัตติกาล

อารมณ์ ๕ เป็นปัจจัยแก่ปัญญาวิญญาณวิถิจิต ด้วยอำนาจของปุเรชาติปัจจัย

๒๐. ปัญญา นาม และรูปเป็นปัจจัยแก่นามเท่านั้น มี ๒ ปัจจัย คือ ด้วยอำนาจของอาร์มมณปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

๒๑. ในบรรดาปัจจัย ๒ อย่างนั้น อารมณ์มี ๖ อย่างโดยจำแนกเป็นรูปอารมณ์เป็นต้น

๒๒. ส่วนอุปนิสสยปัจจัย มี ๓ คือ อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย ๑ อนันตรูปนิสสยปัจจัย ๑ ปกตูปนิสสยปัจจัย ๑

๒๓. ในบรรดาอุปนิสสยปัจจัย ๓ อย่างนั้น อารมณ์ที่บุคคลใส่ใจ เป็นอาร์มมณูปนิสสยปัจจัย

๒๔. ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไปโดยไม่มีธรรมอื่นมาค้ำ เป็นอนันตรูป-
นิสสยปัจจัย

๒๕. ส่วนปกตูปนิสสยปัจจัยมีจำนวนมาก คือ ราคาทิธรรม (ธรรมมีราคาเป็นต้น)
สัทธาติธรรม (ธรรมมีศรัทธาเป็นต้น) สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ อุตุ และเสนาสนะ เป็น
ปัจจัยแก่กุศลธรรมเป็นต้น ทั้งภายในและภายนอกได้ตามสมควร

กรรมเป็นปัจจัยแก่วิบากทั้งหลาย

๒๖. นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูปมี ๙ ปัจจัยตามสมควร คือ ด้วยอำนาจของ
อธิปัตติปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย
วิปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

๒๗. ในบรรดาปัจจัย ๙ อย่างนั้น อธิปัตติปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ อารมณฺ์ที่บุคคล
ใส่ใจเป็นปัจจัยแก่นามทั้งหลาย ด้วยอำนาจของอาร์มมณปัจจัยและอธิปัตติปัจจัย

สหชาติอธิปัตติ ๔ อย่างเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกันด้วยอำนาจของสหชาติ-
ปัจจัย

๒๘. สหชาติปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กัน
และกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน

มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูป

[หทัย]วัตถุและวิบากขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกันในขณะปฏิสนธิ

๒๙. อัญญมัญญปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่
กันและกัน

มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน

หทัยวัตถุและวิบากขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกันในขณะปฏิสนธิ

๓๐. นิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่กัน
และกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน

มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่อุปาทนายรูป

วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗

๓๑. อาหารปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ กพพีการาหารเป็นปัจจัยแก่ร่างกายนี้

อาหารที่เป็นนามธรรมเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน

๓๒. อินทริยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๕

รูปชีวิตินทริย์เป็นปัจจัยแก่อุปาทินนรูป (รูปที่เกิดแต่กรรม เรียกรีกอย่างว่า
กรรมชรูป หรือกภูตตารูป)

อินทริย์ที่เป็นนามเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน

๓๓. วิปยุตตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่วิบากขันธในขณะ
ปฏิสนธิ

ธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน ด้วยอำนาจของสหชาติปัจจัย

ธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นภายหลังเป็นปัจจัยแก่ร่างกายนี้ที่เกิดขึ้นก่อนด้วย
อำนาจของปัจฉาชาติปัจจัย

วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ในอดีตกาลด้วยอำนาจของปุเรชาติปัจจัย

๓๔. อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยนี้มี ๕ อย่างคือ สหชาติปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย
ปัจฉาชาติปัจจัย ทุกประการ กพพีการาหารซึ่งเป็นอาหารปัจจัย และรูปชีวิตินทริยปัจจัย

๓๕. ปัจจัยทั้งปวงย่อมาถึงการรวมเข้าในอาร์มมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กรรม-
ปัจจัย และอัตถิปัจจัย

๓๖. หนึ่งในปฏิสฐานัยนี้ คำว่า สหชาตรูป (รูปที่เกิดร่วมกัน) ฟังทราบว่ามี ๒
อย่างในปัจจัยทั้งปวง ด้วยประเภทของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในอดีตกาล และด้วยประเภท
ของกภูตตารูปในปฏิสนธิกาล

คาถาสรูป

๓๗. โดยประการดังนี้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปใน ๓ กาลได้ ตามสมควร หรือที่พ้นแล้วจากกาล ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก ทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ ย่อมดำรงอยู่ ๓ อย่าง คือ บัญญัติ นาม และรูป ชื่อว่า ปัจจัย ๒๔ ในคัมภีร์ปฏิฐานโดยประการทั้งปวง

๓๘. ในบรรดาธรรมทั้งสามนั้น รูปธรรม ก็คือรูปขันธ์นั่นเอง

ธรรม ๕ อย่าง คือ นามขันธ์ ๔ ที่เรียกว่า จิตและเจตสิก พร้อมด้วยนิพพาน [รวมเป็น ๕] เรียกว่า อรูป หรือนาม

การจำแนกบัญญัติ

๓๙. ส่วนที่เหลือจากนามรูปดังกล่าวนั้น เป็นบัญญัติ มี ๒ อย่างคือ [สัทท] บัญญัติที่ทำให้รู้[อัตถบัญญัติและสภาวะธรรม] และ[อัตถ]บัญญัติที่พึงรับรู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ]

๔๐. อัตถบัญญัติเป็นอย่างไร

แผ่นดินและภูเขาเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยอาการเปลี่ยนแปลงของมหาภูตรูปนั้นๆ [เช่นสูงขึ้นไปก็เป็นภูเขา]

บ้าน รถ และเกวียนเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยการประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ

ผู้ที่เป็นชายเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยขันธ์ ๕

ทิศและกาลเวลาเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยการโคจรของพระจันทร์เป็นต้น

หลุมและถ้ำเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยลักษณะที่เป็นช่องว่าง

กสิณและนิमितเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยมหาภูตรูปที่เป็นอารมณ์นั้นๆ และวิธีการภาวนาเฉพาะอย่าง

สิ่งที่จำแนกเป็นประเภทดังตัวอย่างเป็นต้นนี้ แม้ไม่ปรากฏอยู่โดยปรมาัตถ์ แต่ก็ เป็นอารมณ์ของจิตที่เกิดขึ้นโดยอาการที่เป็นฉายาของปรมาัตถ์ เป็นธรรมที่ถูกมนุษย์คิดขึ้น โดยอาศัย คือเทียบเคียง กล่าวคือทำสิ่งนั้นๆ ให้เป็นเหตุ โดยประการนั้นๆ แล้วจึงเรียก ขาน ตั้งชื่อ ใช้พูดจากัน ท่านเรียกว่า บัญญัติ เพราะเป็นสภาพที่ถูกสมมุติขึ้น^๕

บัญญัตินี้ชื่อว่า [อรรถ]บัญญัติ ที่พึงรับรู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ]

๔๑. ส่วน[สัทท]บัญญัติที่ทำให้รู้[อรรถ]บัญญัติและสภาวะธรรม] เป็นบัญญัติที่ท่าน แสดงโดยชื่อคืออนาม (ชื่อที่โน้มไปสู่ความหมาย) และนามกัมมะ (ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง) เป็นต้น

สัททบัญญัตินั้นมี ๖ อย่าง^๕ คือ

- วิชชมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ)
- อวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ)
- วิชชมาเนอวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนด้วยเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับ เนื้อความที่มีปรากฏ)
- อวิชชมาเนอวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนด้วยเนื้อความที่มีปรากฏกับ เนื้อความที่ไม่มีปรากฏ)
- วิชชมาเนอวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนด้วยเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความ ที่มีปรากฏ)
- อวิชชมาเนอวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับ เนื้อความที่ไม่มีปรากฏ) ๑

๔๒. ในบรรดาบัญญัติทั้ง ๖ อย่างเหล่านั้น เมื่อใด [ชนทั้งหลาย]ย่อมบัญญัติรูป เวทนาเป็นต้นที่ปรากฏอยู่โดยปรมาัตถ์ด้วยบัญญัติใด เมื่อนั้น บัญญัตินี้เรียกว่า **วิชชมาน- บัญญัติ** (บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ)

เมื่อใด [ชนทั้งหลาย]ย่อมบัญญัติแผ่นดินและภูเขาเป็นต้นที่ไม่ปรากฏอยู่โดยปรมาตย์ ด้วยบัญญัติใด เมื่อนั้น บัญญัตินี้ท่านเรียกว่า **อวิชชमानบัญญัติ** (บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ)

ส่วนบัญญัติที่เหลือ ฟังทราบด้วยอำนาจการผสมบัญญัติทั้งสองเข้าด้วยกันตามลำดับ เช่น ฉพิกัญณะ (บุคคลผู้ได้อภิญญาหก) [เป็นวิชชมาเนนอวิชชमानบัญญัติ] ิตถิสัททะ (เสียงของสตรี) [เป็นอวิชชมาเนนวิชชमानบัญญัติ] จักขุวิญญาณ (วิญญาณอาศัยจักขุประสาท) [เป็นวิชชมาเนนวิชชमानบัญญัติ] ราชบุตร (บุตรของพระราชา) [เป็นอวิชชมาเนนอวิชชमानบัญญัติ]

คาถาสรูป

๔๓. อตถบัญญัติทั้งหลายย่อมปรากฏหลังจากการเกิดขึ้นของมโนทวารวิถีจิตนั้น โดยคล้ายตามนามบัญญัติใด นามบัญญัตินั้นซึ่งเป็นอารมณ์ของมโนทวารวิถีที่เกิดขึ้นต่อเนื่องในลำดับความเป็นไปแห่งโสตวิญญาณวิถี โดยคล้ายตามเสียงพูด ฟังทราบว่าเป็นสิ่งที่ชาวโลกสร้างขึ้นเป็นเครื่องสังเกต

จบปริจเฉทที่ ๘ ชื่อปัจจุัจฉัยสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

ปริเฉทที่ ๙

กัมมัฏฐานสังคหิภาค

(จำแนกกรรมฐานเป็นหมวดหมู่)

คำปฎิญา

๑. ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวกรรมฐานทั้งสองอย่าง คือสมถ-
ภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับ

[กรรมฐาน คือ อารมณ์ของการอบรมจิต มี ๒ อย่าง คือ

- สมถกรรมฐาน อารมณ์ของการอบรมจิตเพื่อให้ใจสงบ
- วิปัสสนากรรมฐาน อารมณ์ของการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง]

สมถกรรมฐาน

๒. ในบรรดากรรมฐานทั้งสองนั้น ลำดับแรก หมวดสมถกรรมฐานมี ๗ หมวด^๑
คือ กสิณ (วงกสิณ) ๑๐ อสุภะ (ซากศพ) ๑๐ อนุสสติ (การหมั่นระลึก) ๑๐ อัปปมัญญา
(กรรมฐานที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) ๔ สัญญา (ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล)
๑ วัตถาน (การกำหนดรู้ธาตุ) ๑ และ อารูปปะ ๔ (อรูปฌาน)

การจำแนกจริต

๓. หมวดจริตมี ๖ คือ ราคจริต โทสจริต โมหจริต ศรัทธาจริต พุทธิจริต และ
วิตกจริต^๒

การจำแนกภาวนา

๔. ภาวนามี ๓ คือ บริกรรมภาวนา (ภาวนาที่เกิดด้วยการเจริญบ่อยๆ) อุปจารภาวนา (ภาวนาที่ใกล้จะแน่วแน่) และอัปนาภาวนา (ภาวนาที่แน่วแน่)

การจำแนกนิमित

๕. พึงทราบว่านิमितมี ๓ คือ บริกรรมนิमित (อารมณ์ของบริกรรมภาวนา) อุกคหนิมิต (อารมณ์ที่จิตรับเอาได้ชัดเจน) และปฏิภาคนิมิต (อารมณ์ที่เหมือนวงกสนเป็นต้น)

หมวดสมถกรรมฐานมี ๗ หมวดคืออะไร

กสิณ ๑๐

๖. ปฐวีกสิณ (กสิณดิน) อาโปกสิณ (กสิณน้ำ) เตโชกสิณ (กสิณไฟ) วาโยกสิณ (กสิณลม) นীลกสิณ (กสิณสีเขียว) ปิตกสิณ (กสิณสีเหลือง) โลหิตกสิณ (กสิณสีแดง) โอทาทกสิณ (กสิณสีขาว) อากาสกสิณ (กสิณอากาศ) และอาโลกกสิณ (กสิณแสงสว่าง) เหล่านี้ชื่อว่า กสิณ ๑๐^๓

อสุภะ ๑๐

๗. อุทฐูมาตกะ (ศพที่พองอืด) วินีลกะ (ศพที่ขึ้นเขียว) วิปฺพพกะ (ศพที่มีหนองไหลเยิ้ม) วิจฉิททกะ (ศพที่ขาดเป็นท่อน) วิชชายิตกะ (ศพที่ถูกสัตว์แทะกิน) วิกขิตตกะ (ศพเรี่ยราด) หตวิกขิตตกะ (ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย) โลหิตกะ (ศพที่อาบไปด้วยเลือด) ปุพฺพกะ (ศพที่มีหนอนซอนไซ) และอฏฺฐิกะ (กองกระดูก) เหล่านี้ชื่อว่า อสุภะ ๑๐^๔

อนุสสติ ๑๐

๘. พุทธานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ) ธรรมานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระธรรมคุณ) สังฆานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระสงฆ์คุณ) สีลานุสสติ (การหมั่นระลึก

ถึงศีลคุณ) จาคานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงคุณในการบริจาค) เทวตานุสสติ (การหมั่น ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา) อุปสมานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงความสงบ) มรณานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงความตาย) กายคตาสติ (การตามรู้กอรูปร่าง) และอานาปานสติ (การตามรู้ลมหายใจเข้าออก) เหล่านี้ชื่อว่า **อนุสสติ ๑๐**^๕

[คัมภีร์สังคหวิภาสฎีกา (หน้า ๖๔๙) กล่าวว่า กอรูปร่างในกายคตาสติหรือลมหายใจเข้าออกในอานาปานสติ เป็นอารมณ์บัญญัติที่เห็นง่าย ส่วนพระพุทธรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ปรมาตม์ที่ละเอียดลึกซึ้งกว่า ดังนั้น พระพุทธรูปจึงตั้งชื่อว่า สติ (การตามรู้) ไว้ในกายคตาสติ และอานาปานสติ ไม่ตรัสว่า อนุสสติ (การหมั่นระลึกถึง) เหมือนในพุทธานุสสติเป็นต้น]

อัปมัญญา ๔

๙. เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เหล่านี้ชื่อว่า **อัปมัญญา ๔** ที่เรียกว่า **พรหมวิหาร**^๖

สังญา ๑

๑๐. ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล (พิจารณาอาหารว่าสกปรกจะได้ไม่ยินดีในอาหาร) ชื่อว่า **สังญา ๑**^๗

วัตถาน ๑

๑๑. การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ ชื่อว่า **วัตถาน ๑**^๘

๑๒. อากาสนัญญาตนณานเป็นต้น ชื่อว่า **อารูปกรรมฐาน ๔**^๙

โดยประการดังนี้ กรรมฐาน ๔๐ มีอยู่ในสมณินิเทศโดยประการทั้งปวง

การจำแนกสัปปายะ

๑๓. หนึ่งในบรรดาจริตทั้งหลาย^{๑๐} อสุภกรรมฐาน ๑๐ และการภาวนากำหนดส่วนต่างๆ [ของร่างกาย]ที่เรียกว่ากายคตาสติ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีราคะจริต

๑๔. อัปป์มัญญา ๔ และกสิณ ๔ มีนีกสิณเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มี โทสจจริต

๑๕. อานาปานสติเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจจริตและผู้มีวิตกจจริต

๑๖. อนุสสติ ๖ มีพุทธานุสสติเป็นต้นเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีศรัทธาจจริต

๑๗. มรณานุสสติ อุปสมานุสสติ [อาหาเรปฏิกูล]สัญญา และการกำหนดรู้ธาตุ ๔ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีพุทธิจจริต

๑๘. ส่วนกรรมฐานอื่นทั้งหมด [คือภูตกสิณ ๔ อาโลกกสิณกับอากาศกสิณ ๒ อรูปฌาน ๔] เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีจจริตทั้งปวง

แม้ในบรรดากรรมฐานดังกล่าวนั้น กสิณกรรมฐานวงใหญ่เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจจริต แต่กสิณกรรมฐานวงเล็กเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีวิตกจจริต

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกสัปปายะในปริจเฉทนี้

การจำแนกภาวนา

๑๙. ในบรรดาภาวนาทั้งหลาย^{๑๑} บริกรรมภาวนาย่อมปรากฏในกรรมฐานทั้งหมด อุปจารภาวนาเท่านั้นย่อมปรากฏในกรรมฐาน ๑๐ คือ อนุสสติ ๘ มีพุทธานุสสติเป็นต้น และ[อาหาเรปฏิกูล]สัญญาและการกำหนดรู้[ธาตุทั้ง ๔] แต่อัปป์นาภาวนาไม่ปรากฏในกรรมฐาน ๑๐ นี้]

๒๐. ส่วนในกรรมฐานอื่น ๓๐ ถ้วนเหล่านั้น แม้อัปป์นาภาวนาย่อมปรากฏได้

๒๑. ในบรรดากรรมฐานเหล่านั้น^{๑๒} กสิณ ๑๐ และอานาปานสติก่อให้เกิดฌานทั้ง ๕

๒๒. อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติก่อให้เกิดเพียงปฐมฌาน

๒๓. อัปป์มัญญา ๓ มีเมตตาเป็นต้นก่อให้เกิดฌานทั้ง ๔

๒๔. อุเบกขาก่อให้เกิดฌานที่ ๕

โดยประการดังนี้ กรรมฐาน ๒๖ ก่อให้เกิดรูปาวจรฌาน

๒๕. อารูปกรรมฐาน ๔ ก่อให้เกิดอุปฌาน
ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกภาวนาในที่นี้

การจำแนกอารมณ์

๒๖. ในบรรดาชนิดทั้งหลาย^{๓๓} บริกรรมนิมิต และอุคคหนิมิต ย่อมปรากฏใน
กรรมฐานทั้งปวงโดยปริยายตามสมควร

๒๗. ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏในกสิณ อสุภะ โภจนาสละ และอานาปานสติ
ที่จริงแล้ว อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิย่อมปรากฏในกรรมฐานเหล่านั้น โดยมีปฏิภาคนิมิต
เป็นอารมณ์

อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิเกิดขึ้นได้อย่างไร

๒๘. เมื่อผู้เริ่มปฏิบัติถือเอานิมิตในวงปฐวีกสิณเป็นต้น อารมณ์นั้นเรียกว่า
บริกรรมนิมิต ภาวนานั้นก็ชื่อว่า บริกรรมภาวนา

๒๙. แต่ว่าในกาลใด บริกรรมนิมิตนั้นถูกจิตรับเอาไว้ดีแล้ว มาสู่คลองแห่ง
มโนทวารเหมือนเห็นด้วยตาเปล่า ในกาลนั้น อารมณ์นั้นชื่อว่า อุคคหนิมิต การภาวนานั้น
ย่อมตั้งมั่น

๓๐. อนึ่ง ต่อแต่การเกิดขึ้นของอุคคหนิมิตนั้น เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นมีจิตตั้งมั่นเช่น
นั้นแล้ว เพียรเจริญภาวนาเสมอในอุคคหนิมิตด้วยบริกรรมสมาธินั้น ในเวลาใดอารมณ์ที่
สำเร็จแต่การภาวนา ที่คล้ายคลึงกับอุคคหนิมิตนั้น พ้นแล้วจากความเป็นสภาวะธรรม
เป็นอารมณ์ที่เรียกว่า ปัญัญติ ตั้งมั่นและแน่วแน่อยู่ในจิต ในเวลานั้น ท่านกล่าวว่านิมิต
อารมณ์นั้นที่เป็นปฏิภาคนิมิตได้เกิดขึ้นแล้ว

๓๑. ต่อแต่นั้น อุปจารภาวนาที่เรียกว่า กามาวจรสมาธิ อันกัจฉัตถิวิจรณ์ ชื่อว่า
สำเร็จแล้ว

๓๒. ต่อแต่นั้น เมื่อนักปฏิบัติเสพคุ้นปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ด้วยอุปจารสมาธิ รูปาวจร-
ปฐมฌานย่อมเป็นไปเหมือนเข้าไปในอารมณ์

๓๓. ลำดับต่อแต่นั้น เมื่อกระทำปฐมฌานนั้นให้เชี่ยวชาญด้วยอาการ ๕ อย่าง คือ ชำนาญในการพิจารณา ชำนาญในการเข้า ชำนาญในการตั้งไว้ ชำนาญในการออก และชำนาญในการทบทวน เมื่อเพียรตั้งมั่นเพื่อละองค์ฌานที่หยาบมีวิตกเป็นต้น แล้วทำองค์ฌานที่ละเอียดมีวิจาร์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ทุตยฌานเป็นต้นย่อมสำเร็จตามลำดับโดยสมควร^{๑๔}

๓๔. ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏในกรรมฐาน ๒๒ มีปฏิวีกสิณเป็นต้นอย่างนี้แล

๓๕. ส่วนในบรรดากรรมฐานอื่น อัปปมัญญากรรมฐานย่อมปรากฏในอารมณ์ที่เป็นสัตตบัญญัติ

๓๖. เมื่อบุคคลกระทำปริกรรมโดยปรารภอากาศกสิณที่ได้มา โดยละทิ้งกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณทั้งหลายยกเว้นอากาศกสิณ ด้วยการกำหนดว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุด อรูปฌานที่ ๑ ย่อมสำเร็จ^{๑๕}

๓๗. เมื่อกระทำปริกรรมโดยปรารภปฐมารูปวิญญูณนั้น ด้วยการกำหนดว่าวิญญูณไม่มีที่สิ้นสุด อรูปฌานที่ ๒ ย่อมสำเร็จ

๓๘. เมื่อกระทำปริกรรมโดยปรารภความไม่มีแห่งอากาศาณูจายตนะซึ่งเป็นอรูปฌานจิตที่ ๑ นั้นว่า ไม่มีอะไรๆ อรูปฌานที่ ๓ ย่อมสำเร็จ

๓๙. เมื่อกระทำปริกรรมโดยปรารภอากิญจัญญายตนะที่เป็นอรูปฌานที่ ๓ ว่านี่สงบหนอ นี่ประณีตหนอ อรูปฌานที่ ๔ ย่อมสำเร็จ

๔๐. ในบรรดากรรมฐาน ๑๐ ที่เหลือ เมื่อกระทำปริกรรมโดยปรารภอารมณ์มีพระพุทธรูปเป็นต้นแล้ว เมื่อนิมิตนั้นตั้งมั่นดีแล้วในอารมณ์นั้น ปริกรรมย่อมตั้งมั่นในนิมิตนั้น อุปจารสมาธิย่อมปรากฏ

๔๑. อนึ่ง รูปาวจรปัญญาฌานที่เป็นไปด้วยอำนาจของอภิปัญญา ย่อมปรากฏในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณเป็นต้นตามสมควร แก่บุคคลผู้ออกจากปัญญาฌานอันเป็นบาทแห่งอภิปัญญาแล้วพิจารณาอารมณ์ที่ควรอธิษฐานเป็นต้น แล้วกระทำปริกรรม

อภิญญา ๕

๔๒. อนึ่ง ชื่อว่าอภิญญา มี ๕ อย่างคือ อิทธิวิธะ (แสดงฤทธิ์) ทิพย์โสต (หุทิพย์) ปรจิตตวิชานนะ (รู้ใจคนอื่น) ปุพเพนิวาสานุสสติ (ระลึกชาติก่อน) และทิพย์จักขุ (ตาทิพย์)^{๑๖}

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกอารมณ์ในปริจเฉทนี้

จบ নয়แห่งสมถกรรมฐาน

วิปัสสนากรรมฐาน

วิสุทธิตี ๗

๔๓. ส่วนในวิปัสสนากรรมฐาน^{๑๗} มีหมวดวิสุทธิตี ๗ อย่างคือ คีลวิสุทธิตี (ความหมดจดแห่งศีล) จิตตวิสุทธิตี (ความหมดจดแห่งจิต) ทิฏฐิวินิสุทธิตี (ความหมดจดแห่งทิฏฐิ) กังขาวิตตรณวิสุทธิตี (ความหมดจดแห่งปัญญาที่ข้ามพ้นความสงสัย) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี (ความหมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี (ความหมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็นทางดำเนิน) และญาณทัสสนวิสุทธิตี (ความหมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็น)

ลักษณะ ๓

๔๔. ลักษณะมี ๓ คือ อนิจจลักษณะ (เครื่องกำหนดหมายคือความไม่เที่ยง) ทุกขลักษณะ (เครื่องกำหนดหมายคือความทุกข์) และอนัตตลักษณะ (เครื่องกำหนดหมายคือความไม่ใช่ตัวตน)^{๑๘}

อนุปัสสนา ๓

๔๕. อนุปัสสนามี ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา

วิปัสสนาญาณ ๑๐

๔๖. วิปัสสนาญาณมี ๑๐ คือ สัมมสนญาณ อุทกัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุจจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารูปেকขาญาณ และอนุโลมญาณ^{๑๔}

วิโมกข์ ๓

๔๗. วิโมกข์มี ๓ คือ สุญญตวิโมกข์ (มรรคที่หลุดพ้นโดยรู้เห็นความว่างเปล่า) อนิมิตตวิโมกข์ (มรรคที่หลุดพ้นไม่ถือนิมิต) และอัปปณฺหิตวิโมกข์ (มรรคที่หลุดพ้นไม่มีความปรารถนา)^{๑๕}

หนทางสู่วิโมกข์ ๓

๔๘. พึงทราบว่ หนทางสู่วิโมกข์มี ๓ คือ สุญญตานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา และอัปปณฺหิตานุปัสสนา^{๑๖}

การจำแนกวิสุทธิ

ในวิปัสสนากรรมฐาน มีหมวดวิสุทธิ ๗ อย่างไร

๔๙. ศีลอันบริสุทธิ ๔ อย่างคือ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวะปาริสุทธิศีล และปัจฉยสันนิสสิตศีล ชื่อว่า **ศีลวิสุทธิ**^{๑๗}

๕๐. สมาธิ ๒ อย่างคือ อุปะการสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ชื่อว่า **จิตตวิสุทธิ**^{๑๘}

๕๑. การกำหนดรู้นามและรูปด้วยประเภทของลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน ชื่อว่า **ทัญญูวิสุทธิ**^{๑๙}

[ลักษณะ คือ สภาพ รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ ปัจจุปัฏฐาน คือ เครื่องปรากฏ หรือผล ส่วนปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้

คัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะทุกฉบับคือ ฉบับฉุฉฐสังคายนา ฉบับสิงหล และฉบับไทยมีข้อความดังกล่าวนี้ แต่ฉบับสิงหลสมัยก่อนไม่มีปทัฏฐานในที่นี้ และเนื่องจากคัมภีร์อภิธรรมมัตตวิภาวนี ที่แต่ง

ในราวพุทธศักราช ๑๗๐๐ ไม่ได้กล่าวถึงปทัฏฐานไว้ แสดงว่าเรื่องปทัฏฐานคงจะเพิ่มมาภายหลัง ซึ่งเกิดจากการจารใบลานผิดต่อๆ กันมาหลังพุทธศักราช ๑๗๐๐ ท่านอาจารย์มหาสีสยาตอ (พระโสภณเถระ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาสี จังหวัดย่างกุ้ง กล่าวว่า ปทัฏฐานไม่ควรมีในที่นี้ เพราะเป็นเพียงเหตุใกล้ในการเกิดรูปนามเท่านั้น ไม่ใช่สภาวะที่พึงกำหนดในปัจจุบันขณะ เช่น เมื่อปฐวีธาตุปรากฏชัด พึงกำหนดสภาพ หน้าที่ หรือเครื่องปรากฏของปฐวีธาตุตามสมควร ไม่ควรกำหนดธาตุทั้ง ๓ ที่เป็นเหตุใกล้ของปฐวีธาตุ ท่านอ้างอิงสารจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ปฏัจจัน ปเนตถ อณฺณมมตตาย น อุทฺธฎฺฐิ^{๒๕}

“ปทัฏฐานไม่แสดงไว้ในที่นี้ เพราะเป็นธรรมอื่นพ้นจากธาตุที่พึงกำหนดรู้”

ความจริงการกำหนดรู้ปทัฏฐานคือเหตุใกล้ของรูปนาม ย่อมปรากฏในปัจจุบันปริคคหญาณ ไม่ปรากฏในนามรูปปริเฉทญาณ]

๕๒. การกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามเหล่านั้น ชื่อว่า **กัังขาวิตรณวิสุทธิ**

๕๓. ต่อจากนั้น [เมื่อบุคคล]พิจารณาไตรลักษณ์โดยเนื่องด้วยระยะเวลา โดยเนื่องด้วยการสืบต่อ หรือโดยเนื่องด้วยขณะ ด้วยสัมมสมณญาณว่า “ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร” โดยย่อเป็นกลุ่ม เริ่มแต่นัยแห่งขั้นเป็นต้นในบรรดาสังขารในภุมิ ๓ กับปัจจัย ที่กำหนดมาแล้วอย่างนั้น อันจำแนกเป็นประเภทเมื่อดีเป็นต้น และเมื่อหยั่งเห็นความเกิดดับด้วยอุทฺยัพพญาณโดยเนื่องด้วยปัจจัย และโดยเนื่องด้วยขณะในสังขารที่เกิดในภุมิ ๓ นั้น การกำหนดรู้ลักษณะของทางและสิ่งที่มีใช้ทาง ด้วยอำนาจของการหมายรู้อุปสรรคคือ วิปัสสนูปกิเลสมีแสงสว่างเป็นต้นว่า:

แสงสว่าง ปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบ) อธิโมกข์ (ความเชื่อ) ปัคคหะ (ความเพียร) สุข ญาณ อุปฺปฏิฐาน (สติ) อุเบกขา และ นิกันติ (ความชอบใจ) ชื่อว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**^{๒๖}

๕๔. เมื่อบุคคลนั้นกำหนดรู้เช่นนั้นแล้วพ้นจากอุปสรรค ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว ดำเนินไปด้วยวิปัสสนาญาณต่อเนื่องกันไป วิปัสสนาญาณ ๙ เริ่มแต่อุทฺยัพพญาณจนถึงอนุโลมญาณ ชื่อว่า **ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ**

๕๕. เมื่อบุคคลนั้นปฏิบัติอยู่เช่นนี้ วิปัสสนาจิต ๒-๓ ดวงอาศัยความสูงงอมของวิปัสสนาญาณ ย่อมเป็นไปโดยชื่อว่าบริกรรม อุปจาระ และอนุโลม ต่อเนื่องกับมโนทวาราวัชชนจิตที่เกิดขึ้นตัดกระแสวิงว้าง [ในขณะที่ควรกล่าวว่] บัดนี้ อัปนาสมาธิจักเกิดขึ้นแล้ว โดยปรารภลักษณะมือนิจจลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์^{๒๖}

๕๖. สังขารูปกชาญาณอันถึงที่สุดแล้ว พร้อมทั้งอนุโลมญาณ เรียกว่า **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค)

๕๗. ถัดจากนั้น โคตรภูจิตหนึ่งเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ข้ามพ้นความเป็นปุถุชนและเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์บุคคล

๕๘. ต่อจากโคตรภูจิตนั้น มรรคที่กำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทยสัจ กระทำนิโรธสัจ ให้แจ้ง ย่อมก้าวเข้าสู่อัปนาวิถีด้วยอำนาจของการเจริญมรรคสัจ

๕๙. ต่อแต่นั้นไป ผลจิต ๒-๓ ดวงย่อมเป็นไป ถัดจากนั้นย่อมตกภวังค์ แล้วปัจจุเวกขณะญาณตัดกระแสวิงว้างอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงดำเนินไป

ปัจจุเวกขณะญาณ

๖๐. บัณฑิตย่อมพิจารณามรรค ผล และนิพพาน และบางคนก็พิจารณาภิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ [คือที่ยังละไม่ได้] ก็มีบ้าง^{๒๗}

มรรค ๔ อย่างที่บุคคลพึงเจริญตามลำดับของวิสุทธิ ๖ อย่างนี้ เรียกว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ**

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกวิสุทธิในปริจเฉทนี้

การจำแนกวิโมกข์

๖๑. ในบรรดาวิปัสสนา มรรค และผลเหล่านั้น^{๒๘} อนัตตานุปัสสนาเป็นหนทางสู่วิโมกข์ที่เรียกว่า **สุญญตานุปัสสนา** อันละอรรถาภินิเวสสะ (ความยึดมั่นว่าตัวตน)

๖๒. อนิจจานุปัสสนาเป็นหนทางสู่วิโมกข์ที่เรียกว่า อนิมิตตานุปัสสนา อันละ
วิปลาสนิमित

๖๓. ทุกขานุปัสสนาเป็นหนทางสู่วิโมกข์ที่เรียกว่า อปัณฺณิตตานุปัสสนา อันละ
ตัณหาซึ่งเป็นความต้องการ

๖๔. เพราะเหตุนี้ ถ้าภูฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ก็จะเป็น
มรรคที่เรียกว่า สุกฺขมุตติวิโมกข์

๖๕. ถ้าพิจารณาโดยความไม่เที่ยง ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์

๖๖. ถ้าพิจารณาโดยความเป็นทุกข์ ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อปัณฺณิตตวิโมกข์
ดังนั้น มรรคจึงได้ชื่อ ๓ อย่างด้วยอำนาจของการเข้าถึงวิปัสสนา

เช่นเดียวกันนี้ ผลย่อมได้ชื่อ ๓ อย่างในมรรควิธีด้วยอำนาจของการเข้าถึงมรรค

๖๗. ส่วนในวิถีของผลสมบัติ ท่านเรียกผลที่เกิดขึ้นตามมรรคของตนๆ แก่ผู้รู้
แจ้งตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วว่า วิโมกข์มีสุกฺขมุตติวิโมกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจของการเข้าถึง
วิปัสสนา ส่วนชื่อทั้งสาม[คือสุกฺขมุตติวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอปัณฺณิตตวิโมกข์]ย่อม
เหมือนกันแก่มรรคและผลทั้งหมดในมรรควิธีและผลสมบัติวิถีทุกที่ โดยเนื่องด้วยอารมณ์
และสภาวะของตน

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกวิโมกข์ในปริจเฉทนี้

การจำแนกบุคคล

๖๘. อนึ่ง ในบรรดามรรคและผลเหล่านี้ บุคคลผู้เจริญโสดาปัตติมรรคแล้ว ละการ
ไปสู่อบายได้แล้วด้วยการกำจัดทิวฏฐิและวิจิกจณา ชื่อว่า พระโสดาบัน ผู้มีการเกิดอีก ๗ ครั้ง
เป็นอย่างมาก^{๓๐}

๖๙. บุคคลผู้เจริญสกทาคามีมรรค ย่อมได้ชื่อว่า พระสกทาคามี เนื่องจากเป็น
ผู้มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว เพราะกระทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง^{๓๑}

[คำว่า สกทาคามี ตัดบทเป็น สก + อาคามิ คำว่า สก เป็นบทนิบาต อิการันต์ มีอรรถ

เหมือน สกิ นิบาต บทนิบาตที่คล้ายกันเช่นนี้คือรูปว่า อายุติ และ อายุตี เมื่อลง ทุ อาคมแล้วให้ลบ อักษรใน สกิ จึงมีรูปว่า สกทาคามิ รูปนี้พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั่วไป ปัจจุบันในเมืองไทย มีบางท่านกล่าวถึงคำว่า สกิทาคามิ เพราะถือว่ามาจาก สกิ ศัพท์ เมื่อแปลงนิตเป็น ทุ อักษรก็มีรูปว่า สกิทาคามิ รูปนี้ไม่สอดคล้องกับข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตร ๓๔]

๗๐. ผู้เจริญอนาคามีมรรค ชื่อว่า พระอนาคามี คือผู้ไม่มาสู่โลกนี้อีก เพราะละ กามราคะและพยาบาทได้อย่างสิ้นเชิง^{๓๒}

๗๑. ผู้เจริญอรรหัตตมรรค ชื่อว่า พระอรหนต์ เป็นผู้สิ้นกิเลส ผู้เป็นทักขิไณยบุคคลผู้เลิศในโลก เพราะละกิเลสได้โดยไม่เหลือ^{๓๓}

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกบุคคลในปริจเฉทนี้

การจำแนกสมบัติ

๗๒. หนึ่ง ในการจำแนกบุคคลนี้ ผลสมบัตีย่อมทั่วไปแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลทั้งหมด ตามอำนาจผลของตนๆ [ของพระอริยบุคคลนั้นๆ]^{๓๔}

๗๓. ส่วนการเข้านิโรธสมบัติ ย่อมมีได้แก่พระอนาคามีและพระอรหนต์^{๓๕}

ในการเข้านิโรธสมบัตินั้น ท่านข้ามหัตถคตสมบัตินี้ปฐมฺมานเป็นต้นตามลำดับ เมื่อออกแล้ว พิจารณาสังขารที่เป็นไปในสมบัตินั้นในกาล[ออกจากมาน]นั้นๆ ดำเนินไปจนถึงอาภิญญายตนมฺมาน ถัดจากนั้น จึงกระทำบุพเพกัมมการอธิษฐานเป็นต้น แล้วเข้าเนวสัณญานาสัณญายตนมฺมาน ภายหลังจากอัปฺปนาชวนจิต ๒ ดวงของเนวสัณญานาสัณญายตนมฺมานนั้น[เกิดขึ้นแล้ว] กระแสจิตย่อมขาดลง ถัดจากนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เข้าถึงนิโรธสมบัติ

๗๔. ส่วนในเวลาออก อนาคามีผลจิตของพระอนาคามี และอรรหัตตผลจิตของพระอรหนต์ ย่อมดำเนินไปเพียงครั้งเดียว แล้วตกภวังค์ ถัดจากนั้น ปัจจุบันขณญาณย่อมเกิดขึ้น

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกสมบัติในปริจเฉทนี้

จบหน้แห่งวิปัสสนากรรมฐาน

คาถาเชื่อเชิญ

๗๕. ภิกษุผู้ปรารถนารสแห่งข้อปฏิบัติที่น่ายินดีในพระศาสนา
พึงเจริญภาวนา ๒ อย่างอันประเสริฐดังพรรณนา มาฉะนี้

จบปริจเฉทที่ ๙ ชื่อกัมมัฏฐานสังคหวิภาค
ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

คําลงท้าย

๗๖. ปกรณ์ได้อันอุบาสกผู้มีนามว่านัมปะ ผู้งามด้วยจาริตศีล
ผู้เกิดในตระกูลใหญ่ เจริญยิ่งด้วยศรัทธาและรุ่งเรืองด้วยคุณอันบริสุทธิ
ปรารถนาความอนุเคราะห์แก่ผู้อื่นได้อารธนาแล้ว ปกรณ์นั้นจบแล้ว

ด้วยบุญอันไพบูรณ์นั้น ขอภิกษุทั้งหลายผู้งดงามโดยคุณธรรม
อันหมดจดด้วยปัญญา มีความละเอียด จงรำลึกถึงวัดมูลโสมะ ซึ่ง
รุ่งเรืองยิ่ง อันเป็นที่สถิตของผู้มีบุญตราบสิ้นสุดจตุรยุค เพื่อความเป็น
มงคลคือความเจริญแห่งบุญอันไพศาล

จบปกรณ์ชื่อว่าอภิธรรมมัตถสังคหะที่พระอนุรุธาจารย์เป็นผู้รจนา

[คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ฉบับไทย มีข้อความเพิ่มอีกว่า “มี ๘๕๐ โดยภาณวาร” คำว่า
ภาณวาร คือ วาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบ
กับคาถาได้ ๒๕๐ บท คัมภีร์นี้มี ๘๕๐ ภาณวาร หมายความว่า มีพยางค์ทั้งหมด ๖,๘๐๐,๐๐๐ พยางค์
คนสมัยก่อนมีความจำเป็นเลิศ เมื่อแต่งคัมภีร์แล้วมักจะท่องจำคัมภีร์ที่ตนเองแต่งได้ ท่าน
ผู้แต่งนิยมนับจำนวนพยางค์ของคัมภีร์โดยละเอียดเป็นภาณวาร การนับคัมภีร์ที่แต่งว่ามีกี่ภาณวารนี้
เป็นประเพณีอย่างหนึ่งของท่านผู้รจนาคัมภีร์ในสมัยก่อน]

อดตฉินนมุปี วาเสติ
สนโต เมตตาสुकนุเรน

สุคนุเรนิว จนุทน์
อดตหีสมุปี วาสเย.

ตปะเยกันธรรมเทศนา เล่ม ๑ หน้า ๒๗๘

“ไมจันทน์ยอมส่งกลิ่นหอมแก่คนที่เลียยตัดตน ฉันใด สัตบุรุษพึงส่ง
กลิ่นหอมแม่แก่ผู้เบียดเบียนตนด้วยกลิ่นอันหอมหวานคือเมตตา ฉันนั้น”

ปรมาตถทีปนี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

อาร์มภพ

อุทยา ยสฺส เอกสฺส สทฺธมฺวรีลีชาลีโน
ปพฺพชฺฌีสุ ชนฺมพฺพชา ชาตฺกฺเขตฺเต มหาสเร.

๑. เวไนยชนเปรียบเสมือนปทุมชาติแย้มบานในสระน้ำคือชาติ-
เขต [หมื่นจักรวาล] เพราะการอุท้ยแห่งพระอาทิตย์ดวงเดียวผู้มี
พระสัทธรรมเป็นขำยรัศมี

วณฺหามิ ตํ มหาสุรํ มหาโมหตโมหนุํ
สณฺชาตํ โส หทยเ มยหํ ตโมชนฺธํ ปนฺทตํ.

๒. ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระญาณชเถระ) ขอนมัสการพระอาทิตย์
ดวงนั้น ผู้กำจัดความมืดคือโมหะอันใหญ่หลวง ขอพระองค์ทรงกำจัด
ความมืดทั้งหลายอันบังเกิดในหทัยของข้าพเจ้าเถิด

ไปฺรธาณเกหิ วิญญูหิ วณฺณิตา วณฺณนา พหู
ทิสฺสนฺติ อธิ โลกมฺหิ อภิชฺมมฺตฺถสฺงคฺเห.

๓. ปราชญ์ในกาลก่อนรจนาคัมภีร์อธิบายขยายความในคัมภีร์
อภิธรรมัตถสังคหะไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งคัมภีร์เหล่านั้นยังคงปรากฏอยู่

น ตาหิ ตุฏฐี วิทนต์ติ   เย สารตถาภิมานโน
 เต มํ สงคมม ยาจนฺติ   ปรมตถสฺส ทีปนํ.

๔. ชนผู้ปรารถนาเพื่อความอันเป็นแก่นสาร[ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ] ไม่ได้ได้รับความกระจ่างจากคัมภีร์ที่อธิบายความเหล่านั้น จึงร่วมกันมาวิงวอนข้าพเจ้าให้แสดงเนื้อความอันเป็นปรมัตถ์

มหณฺณเว รตนานิ   อุทฺธิริตฺวา ทีปวาสิเน
 ยถิจฺจกมฺปิ ทชฺเชยฺยํ   น วตตพฺพาว อุนตา.
 ตเถเวตถ วิปฺลตฺถา   อณฺณเว รตฺนูปมา
 สตกฺขตฺตมฺปิ วณฺเณยฺยํ   ปริยาทีนฺนา น เหฺสฺสเร.

๕-๖. แม้จะนำรัตนะที่มีอยู่มากมายในมหาสมุทรรขึ้นมาแจกจ่าย แก่มหาชนผู้อยู่ในทวีปทั้งหลายตามต้องการ รัตนะเหล่านั้นก็ไม่พร่องไปโดยแท้ ฉันทใด เนื้อความอันไพศาลในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะนี้ ก็เปรียบดังรัตนะในมหาสมุทรร ฉันทนั้น แม้จะพึงอธิบายสักร้อยครั้ง ย่อมไม่หมดสิ้นไป

ตสฺมา ตาสุ วณฺณนาสุ   สารมาทาย วณฺณนํ
 นานาสารตถสมฺปฺณณํ   อุตฺตตานปทพฺพญชฺชนํ
 นาติสงฺเขปวิตถารํ   มนฺทพฺพุธิปโปรณํ
 กริสฺสํ ตํ ปรมตฺถสฺสุ   สฺสณฺนตฺตฺ ปาฏวตฺถิโนติ.

๗-๘. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักประมวลเนื้อความอันเป็นสาระในคัมภีร์ฎีกาเหล่านั้น ประพันธ์คัมภีร์อธิบายที่เพียบพร้อมด้วยเนื้อความอันเป็นแก่นสาร มีบทและพากย์เข้าใจง่าย ไม่สังเขปนัก ไม่พิสดารนัก [คือไม่ย่อและไม่ละเอียดจนเกินไป] ทำให้ชนผู้มีปัญญาน้อยพอจะเข้าใจได้ ขอชนผู้ปรารถนาความรอบรู้ปรมัตถธรรมจงสดับคัมภีร์อธิบายนี้เถิด

อธิบายคำเริ่มคัมภีร์

ใจความ ๕ ประการ

๑. พระอนุรุทธาจารย์ผู้ปรารภนาประพันธ์คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ได้กล่าวคาถาแรกในเบื้องต้นของคัมภีร์ เพื่อแสดงใจความสำคัญ ๕ ประการพร้อมทั้งประโยชน์

ส่วนที่เรียกว่าเป็นใจความ ๕ ประการ คือ การนบไหว้พระรัตนตรัย เนื้อหาของคัมภีร์ ลักษณะการรจนาคัมภีร์ ชื่อคัมภีร์ และจุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์

การนบไหว้พระรัตนตรัย เป็นการแสดงความเคารพนบน้อมในพระรัตนตรัย ซึ่งท่าน[พระอนุรุทธาจารย์]ได้แสดงด้วยคำว่า สมมาสมพุทฺธมตฺถํ สสทฺธมฺมคณฺฑุตฺตมํ อภิวัตฺติย (ข้าพเจ้าขออภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบพร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุดแล้ว)

เนื้อหาของคัมภีร์ คือ เนื้อความตามอรรถของพระอภิธรรม ๔ ประการ[ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน] เป็นเนื้อหาสาระทั้งหมดที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์ทั้งฉบับ ซึ่งท่านได้แสดงด้วย อภิธมฺมตฺถสฺสคหํ ศัพท์ในบทว่า อภิธมฺมตฺถสฺสคหํ

(๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์แสดงเนื้อหาของคัมภีร์ด้วยบทว่า อภิธมฺมตฺถสฺสคหํ” โดยดำริว่า “การประมวลก็เป็นเนื้อหาเช่นกัน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะการประมวลมิใช่สาระสำคัญไม่ควรจัดเป็นเนื้อหาของคัมภีร์

[การคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวนีที่แต่งโดยพระสุเมธคณาจารย์ ในคัมภีร์นี้ ใช้ชื่อย่อว่า คัมภีร์วิภาวนี จำแนกออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

- คัดค้านว่าผิดหลักภาษาหรือหลักธรรม กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตํ น ยุตฺตํ, ตํ น ยุชฺชติ (ข้อความนั้นไม่สมควร)

- ไม่คัดค้านว่าผิด แต่เห็นว่าเข้าใจยากหรือไม่เป็นที่นิยมตามหลักภาษาทั่วไป กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตํ น สุนฺทริ (ข้อความนั้นไม่งาม)

คำว่า อภิธมฺมุตถสงฺคห สำเร็จรูปมาจาก อภิธมฺมุตถ = เนื้อความในพระอภิธรรม + สงฺคห = ประมวล คำว่า สงฺคห เป็นกิริยาการรวบรวม ไม่ใช่เนื้อหาสาระของคัมภีร์ ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี จึงเห็นว่า เนื้อหาของคัมภีร์คือเฉพาะคำว่า อภิธมฺมุตถ ในบทสมาสว่า อภิธมฺมุตถสงฺคหํ = คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม]

ต่อแต่นี้ไป เมื่อกล่าวว่า ฎีกาย (ในคัมภีร์ฎีกา) โปรดทราบว่าเป็นฎีกาแรกของคัมภีร์อภิธมฺมัตถสังคหะนี้ซึ่งในฎีกาสิงหลมี ๒ ฉบับ

เมื่อกล่าวว่า ฎีกาณีนัย (ในคัมภีร์ฎีกาณีนัย) คือฎีกาฉบับที่สองที่ปรากฏในปัจจุบัน

เมื่อกล่าวว่า ฎีกาสู (ในคัมภีร์ฎีกาสูทั้งหลาย) คือฎีกาทั้งสองฉบับ

[ฎีกาฉบับแรกของคัมภีร์อภิธมฺมัตถสังคหะ ชื่อว่า อภิธมฺมัตถสังคหฎีกา กล่าวกันว่า พระเถระไม่ปรากฏนามเป็นผู้รจนา บางท่านสำรวจหลักฐานจากวรรณกรรมสิงหลแล้วกล่าวว่า รจนาโดยพระมหากัสสปเถระผู้พำนักอยู่ ณ วัดอุทุมพรคิริ คือ วัดเขามะเตือ ประเทศศรีลังกา ในราวก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗

ฎีกาฉบับที่สอง ชื่อว่า อภิธมฺมัตถฎีกาณีนัย หรือ อภิธมฺมัตถฎีกาณีนัย ฉบับพม่าปรากฏทั้งสองชื่อ ส่วนฉบับสิงหลมีชื่อว่า อภิธมฺมัตถฎีกาณีนัย ฉบับฉัฐรังสีสังคายนายังใช้ชื่อว่า อภิธมฺมัตถฎีกาณีนัย ตามฉบับสิงหล รจนาโดยพระสมังคละสามิเถระในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗]

เมื่อกล่าวว่า มหาฎีกาย (ในคัมภีร์มหาฎีกา) โปรดทราบว่าเป็นมหาฎีกาของคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค

[มหาฎีกาของคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ชื่อว่า ปรมัตถมัญจสุตา รจนาโดยพระธรรมบาลเถระในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖]

ข้อความที่พบในคัมภีร์ฎีกาณีนัยและคัมภีร์อื่น ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]จะกล่าวว่า ฎีกาณีนัย (ในคัมภีร์ฎีกาณีนัย) เพราะใกล้กัน

ลักษณะการรจนาคัมภีร์ เป็นการจำแนกตามการประมวลธรรมอันมีลักษณะเหมือนกัน ซึ่งท่านแสดงด้วยคำว่า สงคห (ประมวล)

(๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวไว้ด้วยบทว่า อภิธมฺมุตถสงคหฺ (คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม) ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า อภิธมฺมุตถ (เนื้อความในพระอภิธรรม) ย่อมจะแสดงลักษณะในการรจนาคัมภีร์ไม่ได้

ชื่อคัมภีร์ เป็นชื่อที่คล้อยตามอรรถ ท่านแสดงชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า อภิธมฺมุตถ-สงคห (คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม)

จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ คือ เพื่อให้เกิดความเข้าใจสภาวะของธรรมอันเป็นผลที่พึงได้รับจากการศึกษาและไต่ถามคัมภีร์ และยังให้เกิดความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นเป็นที่สุด เมื่อพระอนุรุทธาจารย์ประพันธ์คัมภีร์อภิธมฺมุตถสังคหะนี้ได้แสดงจุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ไว้โดยปริยายด้วยบทว่า อภิธมฺมุตถสงคหฺ (คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม)

(๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวไว้ด้วยคำว่า สงคห (ประมวล) ข้อความนั้นไม่งาม เพราะประโยชน์พิเศษอันมีความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นเป็นที่สุดเช่นนั้นไม่อาจทราบได้ด้วยเพียงคำว่า สงคห ศัพท์เพราะการประมวลสิ่งที่ไม่ใช่พระสัทธรรมก็ปรากฏอยู่ในโลก

ในบรรดาใจความทั้ง ๕ ประการที่กล่าวมานั้น ลำดับแรก การนบไหว้พระรัตนตรัย มีอานิสงส์มากมายหาประมาณมิได้ ดังพระพุทธทวจนะว่า

เต ตาทิเส ปุชฺชโต	นิพฺพุเต อกุโฏภเย
น สกฺกา ปุณฺณํ สงฺขาทุํ	ยเมตฺถมปิ เกนจิ."

“แม้บุคคลใดบุคคลหนึ่งในโลกนี้ย่อมไม่อาจจะนับผลบุญของผู้บูชาพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก ผู้สงบระงับปลอดภัยโดยประการทั้งปวง”

คำว่า “แม้บุคคลใดบุคคลหนึ่งในโลกนี้ย่อมไม่อาจจะนับ[ผลบุญ]” หมายความว่า แม้บุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้เป็นมนุษย์ เทวดา หรือพรหม ก็ไม่อาจจะนับ[ผลบุญเหล่านั้น]ได้

แม้พระภิกษุอาจารย์ก็อธิบายอานิสงสนั้นไว้ในคัมภีร์ต่างๆ มากมาย ส่วนท่านผู้รจนารรรถกถาประมวลความได้มุ่งหวังการกำจัดอุปสรรค[ที่อาจเกิดขึ้น]เป็นพิเศษ หนึ่ง ท่านผู้รจนารรรถกถาประมวลความ คือพระอรรถกถาจารย์มีพระพุทโธสมาจารย์เป็นต้น ดังสาธก[ในคัมภีร์อัฐฐสาลินี]ว่า

นิปปัจจการสเสตสส   กตสส รตนตตये
 อานุกาเวน โสเสตวา   อนตราเย อเสสโต.^๒

“ข้าพเจ้า[พระอรรถกถาจารย์] ได้กำจัดอุปสรรค
 ทั้งปวงด้วยอานุภาพของการเคารพนบไหว้ที่กระทำแล้ว
 ในพระรัตนตรัยนี้”

[คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทโธสมาจารย์และอาจารย์รูปอื่นแต่งไว้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมานั้น หาใช่เขียนตามทัศนคติของท่านไม่ แต่ได้ปริวรรตมาจากคัมภีร์มหารรรถกถาอันเป็นอรรถาธิบายดั้งเดิมโดยเปลี่ยนจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี สำหรับคัมภีร์มหารรรถกถานั้น มีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ

- ปกิณณกเทศนา   เทศนาทั่วไปที่พระพุทโธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เองเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ

- สวากภาษิต   ถ้อยคำของพระสวาก คือพระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหากัจจายนะ เป็นต้น ที่กล่าวอธิบายหรือประมวลพระพุทโธพจน์ไว้ อาทิเช่น

ก) พระสารีบุตร   กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีตสูตร และทสูตรสูตร

ข) พระอานนท์   แสดงอุเทศและวิภังค์ของภทเทกัรตสูตรไว้ในอานันท์ภทเทกัรตสูตร

ค) พระมหากัจจายนะ อธิบายภทเทกัรตสูตรไว้ในมหากัจจายนภทเทกัรตสูตร

คัมภีร์มหารรรถกถาที่จารึกปกิณณกเทศนาและสวากภาษิตนั้น ได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนาและสังคายนาอื่นๆ ต่อมาเมื่อพระมหินทเถระไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีปหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ ในราวพุทธศักราช ๓๐๐ ท่านได้นำพระไตรปิฎกและมหารรรถกถาไปยังเกาะลังกา ภายหลังพระลังกาได้แปลพระไตรปิฎกและมหารรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวลังกาศึกษาโดยสะดวก ครั้นเวลาผ่านไปช้านาน คัมภีร์มหารรรถกถาฉบับบาลีได้สาบสูญไปเพราะภัยสงคราม

ต่อมาพระพุทธโฆสจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหายานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) แล้วปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ภายหลังต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นก็ดำเนินรอยตามพระพุทธโฆสจารย์ โดยแปลจากภาษาสิงหลกลับมาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหล มีอยู่อย่างครบถ้วน ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ ปริเฉทที่ ๓๗ คทา ๒๒๘-๒๙ และในคำเริ่มคัมภีร์ของอรรถกถานั้นๆ]

ถามว่า : การกำจัดอุปสรรคย่อมมีด้วยการนบไหว้พระรัตนตรัยได้อย่างไร

ตอบว่า : การนบไหว้พระรัตนตรัยเป็นกระแสห้วงบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยานบไหว้ให้สำเร็จ เป็นไปทุกๆ [ขวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏิจั้ง

กระแสบุญนั้นเป็นบุญไพศาลมีอาณาพมาก มีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นและพระอนุรุธาจารย์ได้อบรมปมไว้ด้วยคุณคือฉันทะ ศรัทธา และปัญญาอันใหญ่หลวง บุญอันไพศาลนั้นดำรงอยู่ในความถึงพร้อมด้วยความเพียร กำจัดเหตุวิบัติภายนอก เป็นเหตุให้ได้รับสมบัติ กระทำความเจริญแก่ธาตุทั้ง ๔ ที่ดำรงอยู่ในร่างกายเกิดจากอตุ จิต และอาหารอันประณีต สนับสนุนชนกกรรมที่ได้รับโอกาสตั้งแต่ปฏิสนธิกาล อีกทั้งให้โอกาสแก่กุศลอื่นที่ยังไม่ได้โอกาส

ลำดับนั้น กระแสรูปนามอันเกิดจากบุญทั้ง ๒ ที่ได้รับกำลังสนับสนุนและได้โอกาส [ส่งผล] มีกำลังยิ่งนักดำเนินไปต่อเนื่องตั้งแต่น้ำใหญ่ ๒ สายในกระแสจิตของพระอนุรุธาจารย์ ทำให้อุปสรรคคือโรคเป็นต้นที่เป็นผลไม่ดีไม่มีโอกาสเกิดในกระแสจิตของพระเถระที่เต็มเปี่ยมด้วยผลดี ดังนั้น อกุศลกรรมอันจะทำลายผลดีและก่อให้เกิดผลไม่ดี จึงถูกกำจัดไป เพราะกุศลกรรมและอกุศลกรรมย่อมไม่ส่งผลเมื่อไม่มีโอกาสให้ผล

ด้วยเหตุนี้ ธรรมอันเป็นผลดีมีอายุและวรรณะเป็นต้น จึงดำรงอยู่ในฝ่ายเจริญในกระแสจิตจวบจนกระทั่งเวลาแห่งคัมภีร์สำเร็จ หรือแม้ที่สุดแห่งอายุกับ ดังพระพุทธทวจนะว่า

อภิวาทนสีลิสส

นิจจํ วุฑฒาปจายิโน

จตตารโธ ธมฺมา วฑฺฒนฺติ

อายุ วณฺเณ สุขํ พลํ^๓

“ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อม
เจริญแก่บุคคลผู้ประพฤติ และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์”

โดยประการดังนี้ การกำจัดอุปสรรคย่อมมีด้วยการประพฤติ

การกระทำการประพฤติพระรัตนตรัยในเบื้องต้นแรกของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
จึงเป็นไปเพื่อยังผลให้การรจนาคัมภีร์สำเร็จได้โดยปราศจากอุปสรรค และทำให้ผู้อื่น
ศึกษาได้สำเร็จโดยปราศจากอุปสรรค เพราะนักศึกษาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะได้ประพฤติ
พระรัตนตรัยในเบื้องต้น

(๔) ในคัมภีร์วิภาวนีมีการกล่าวข้อความที่คล้ายแสดงประโยชน์ของการประพฤติ
โดยเนื่องกับขวนจิตดวงแรกในขวนจิต ๗ ดวงว่า “เป็นทิวฏฐัมมเวทนียกรรม” ข้อความนั้น
ไม่งาม เพราะพระอนุรุทธาจารย์ประสงคักิจอุปถัมภ์ในข้อนี้ และกิจอุปถัมภ์ย่อมมีได้ใน
ขวนจิตทั้ง ๗ ดวง

อุปมาว่า ในบรรดาภิกขทั้ง ๒ ของอาหารรูป กิจอันก่อให้เกิดรูปกลาปมีโอชาเป็น
ที่ ๘ [คือ มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส และโอชา] เป็นกิจเล็กน้อย มีปริมาณน้อย แต่กิจ
อุปถัมภ์รูปที่เกิดต่อเนื่องจากธาตุทั้ง ๔ เป็นกิจใหญ่ มีปริมาณมาก พระผู้มีพระภาคจึง
ทรงหมายเอากิจอุปถัมภ์ ดังที่ทรงจำแนกวิภังควาระ (วาระแจกแจง) ในคัมภีร์ปฏิฐานไว้ว่า

กพพีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย.^๔

“อาหารคือคำข้าว เป็นปัจจัยแก่รูปกายนี้โดยความเป็นอาหาร ปัจจัย”

ในเรื่องนี้ แม้กิจที่ก่อให้เกิดผลแก่ขวนจิตดวงแรกในบัดนี้ ก็เป็นกิจเล็กน้อย มี
ปริมาณน้อย ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อเหตุกวิปากมตฺตํ ชเนติ.^๕

“ย่อมก่อให้เกิดเพียงอเหตุกวิปาก” (วิปากไม่มีเหตุ)

ส่วนกิจอุปถัมภ์กรรมอื่นเป็นกิจใหญ่ มีปริมาณมาก มีอยู่ในขวนจิตทั้ง ๗ ดวง

เมื่อเนื้อหาของคัมภีร์ ลักษณะการรจนาคัมภีร์ และจุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ปรากฏอยู่ในเบื้องต้นแรก ความอุตสาหะในการสดับคัมภีร์ย่อมเกิดแก่นักศึกษาทั้งหลาย การแสดงเนื้อหาของคัมภีร์เป็นต้นจึงเป็นไปเพื่อก่อให้เกิดความอุตสาหะ ส่วนการแสดงชื่อคัมภีร์ย่อมเป็นไปเพื่อความสะดวกในการเรียกชื่อ

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงความในคาถาแรก

อธิบาย สมมาสมพุทฺธ ศัพท์

คำอธิบายอรรถของบท มีดังต่อไปนี้

คำว่า **สมมาสมพุทฺธ** คือ ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง

ในบทว่า **สมมาสมพุทฺธ** นี้ **สมมา** ศัพท์เป็นบทนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า ชอบ (ถูกต้อง) ซึ่งเป็นการแสดงว่า กิริยาการรู้แจ้ง[ของพระพุทธเจ้า]มีปกติแผ่ไปทั่วในญายธรรมที่พึงรู้ ดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตถา हि पतेश्चाने जिता पञ्जेषुपुत्रायो उत्तनो विसये एव उविरीत् पुत्रमनुदि.
อวิสเย ปน อนฺธกาเร ปวิภูจฺจา วिय โหนฺติ.๖

“พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์ผู้ดำรงอยู่ในญาณบางส่วนแล้ว ย่อมรู้แจ้งโดยชอบในวิสัยของตน ส่วนในอารมณ์อันมิใช่วิสัยก็เหมือนเข้าไปในที่มืด”

วิสัยของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์มีน้อยเมื่อเทียบกับวิสัยของพระสัมพันธัญญเหมือนดังอากาศในอุ้งมือมีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับอากาศในท้องฟ้า ความจริงพระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ไม่สามารถหยั่งรู้ธรรมมีผัสสะ (สภาวะกระทบอารมณ์) เป็นต้น โดยประการทั้งหมด แต่ธรรมที่พระสัมพันธัญญไม่ทรงรู้แจ้งชัดย่อมไม่มี เพราะพระองค์ทรงหยั่งเห็นธรรมอันเป็นไปในกาล ๓ และพ้นจากกาล (นิพพานและบัญญัติ) ในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นและในโลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ทรงทราบถ้วนทั้งหมดตั้งแก้วมณีในพระหัตถ์ สมจริงดังสาธกว่า

สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรณ พุทฺธสฺส ภควโต ฅาณมุเข อาปาถํ อาคจฺจนฺติ.”

“ธรรมทั้งปวงย่อมมาปรากฏในข่ายพระญาณของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้เห็นโดยสิ้นเชิง”

ในพากย์นั้น คำว่า “ในข่ายพระญาณ” หมายถึงมหาวิงค์ [มหาวิปากจิตดวงแรก ซึ่งทำหน้าที่วิงค์] ของพระสัพพัญญู ความจริงธรรมเหล่านั้นแม้ปรากฏเสมอในมหาวิงค์ แต่ครั้งพิจารณาพระอภิธรรม ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ แต่เมื่อพระสัพพัญญูทรงประสงค์จะพิจารณาธรรมเหล่าใด ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรมเหล่านั้นด้วยอวิชชชนิดเป็นอย่างไร และใครๆ ย่อมไม่สมควรท้วงติงว่า ธรรมทั้งหลายมีหลากหลาย แต่มหาวิงค์เป็นจิตเล็กน้อยไม่ใช่หรือ ความจริงเรื่องนี้เป็นอานุภาพของธรรมที่บรรลุถึงความยิ่งยวด

ส่วน สํ ศัพท์เป็นบทอุปสรรคที่มีอรรถเหมือน สามํ (ด้วยพระองค์เอง) ซึ่งแสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งธรรมโดยปราศจากครู ดังพระพุทธรวจะว่า

น เม อจฺริโย อตฺถิ.”

“อาจารย์ของเราไม่มี”

ถามว่า : อรูปาวจรสมบัติที่ ๓ และที่ ๔ ของพระผู้มีพระภาคมีมูลเหตุคืออาหารดาบสและอุทกดาบสมีใช่หรือ

ตอบว่า : อรูปาวจรสมบัติที่ ๓ และที่ ๔ มีมูลเหตุคือดาบสเหล่านั้นก็จริง แต่สมบัติเหล่านั้นไม่ใช่บาทแห่งกิริยาตรัสรู้ในภายหลัง เพราะพระองค์มิได้กระทำฉานให้เป็นองค์ประกอบแห่งการตรัสรู้ เพียงแต่บรรลุแล้วสละไป เช่นนั้นแล้วปฏิเวธธรรมจะเกิดขึ้นโดยอาศัยสมบัติอย่างไร สมบัติเหล่านั้นจึงมิได้เป็นครุณาทางไปสู่การตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า

ความข้อนี้สอดคล้องกับพระบาลี ดังพระพุทธรวจะว่า

ตตฺถ กตโม จ ปุคฺคโล สมฺมาสมฺพุทฺโธ. อิธกฺโข ปุคฺคโล ปุพฺเพ อนนฺตฺสฺสฺเตสุ
ธมฺเมสุ สามํ สจฺจานิ อภิสมฺพุชฺฉมิ. ตตฺถ จ สพฺพมฺญุตํ ปาปฺภฺนาติ พลฺลสุ จ วสีภาวํ. อยํ
วุจฺจติ ปุคฺคโล สมฺมาสมฺพุทฺโธ.”

“ในข้อนั้น บุคคลใดคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บุคคลนั้นในโลกนี้ ย่อมรู้แจ้งสังขารม
เองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความเป็นผู้รู้ ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญใน
ทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า”

พระดำรัสว่า ตตถ ลงสัตว์มีวิภัตติในอรรถเหตุ

พระดำรัสว่า พลลสุ แปลว่า ในทศพลญาณทั้งหลาย

พระดำรัสว่า วสีภาว (ความเชี่ยวชาญ) คือ ความเป็นใหญ่

พระดำรัสว่า ปุพฺเพ ๗เปย สามัง (รู้แจ้งสังขารมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน)
แสดงอรรถของคำว่า สัม (ด้วยพระองค์เอง)

ส่วนพระดำรัสเป็นต้นว่า ตตถ (บรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวงและความเป็น
ใหญ่ในทศพลญาณด้วยความรู้แจ้งนั้น) แสดงอรรถของคำว่า สมฺมา (โดยชอบ)

อธิบาย อตุล ศัพท์

บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์ได้กล่าวคำว่า อตุล (ไม่มีใครเปรียบ) เพื่อให้การนบไหว
ของตนมีอานุภาพยิ่งขึ้น เพราะการกล่าววาทแสดงการนบไหวหลายวาท ย่อมมีผลให้เกิด
อานุภาพมากขึ้น

ถามว่า : แม้การนบไหวที่มีวาทแสดงคุณสมบัติบทหนึ่งเป็นวิสัย ก็กำจัดอุปสรรค
ได้ บทที่ ๒ [ว่า อตุล] มีประโยชน์อะไรเล่า

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่วิญญูชนย่อมไม่ตระหนี่ในการยกย่องคุณของพระศาสดา
และพระอนุรุทธาจารย์ก็เป็นวิญญูชนท่านหนึ่ง ส่วนท่านผู้ถามไม่ใช่วิญญูชนจึงอาจท้วงติง
ด้วยความตระหนี่

คันถรจนจารย์ไม่เพียงปรารถนาที่จะกำจัดอุปสรรคอย่างเดียวด้วยการนบไหว
แต่ยังปรารถนาประโยชน์มีความฉลาดแห่งปัญญาเป็นต้นอีกด้วย เพื่อจะได้เป็นปัจจัยใน
การแต่งคัมภีร์ให้สำเร็จสมบูรณ์โดยราบรื่น โดยแท้จริงแล้ว การอบรมจิตในฐานะที่เป็น

อนุสสติกรรมฐาน ย่อมทำให้เกิดความตั้งมั่นแห่งจิต และเมื่อมีความตั้งมั่นแห่งจิต ปัญญา ก็จะเทียบแหลมแกลัวกล้า ดังพระพุทธทวจะว่า

สมาหิตो ภิกขเว ยถาภูโต ปชานาติ.^{๑๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ ตามความเป็นจริง”

ด้วยเหตุดังกล่าว บุคคลจึงควรกระทำการนบไหว้ของตนให้มีอานุภาพยิ่งขึ้น เพื่อประโยชน์ดังที่กล่าวมา

(๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “แม้จะมีอรรถแห่งคำตามที่กล่าวไว้แล้ว พระเถระ ก็ยกย่องพระผู้มีพระภาคเป็นพิเศษด้วยคำว่า อตุล (ไม่มีใครเปรียบ) เพราะคำว่า สมมาสมพุทธ เป็นไปในพระผู้มีพระภาคโดยเนื่องกับพระนาม” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า สมมาสมพุทธ นี้ยิ่งใหญ่ในท่ามกลางบทแสดงคุณสมบัติของพระศาสดา ประดุจดวงเดือน ท่ามกลางหมู่ดารา บทดังกล่าวจึงไม่ใช่เป็นเพียงแต่พระนามของพระศาสดาที่ปราศจากความหมายของรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในสำนักของผู้เข้าใจภาษามคธ แต่ในสำนักของผู้อื่น แม้จะกล่าวถึงหนึ่งพันบท ก็เป็นได้เพียงพระนามของพระศาสดาเท่านั้น

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า คำว่า สมมาสมพุทธ เป็นนามศัพท์ หรือคำแสดงพระนามของพระพุทธเจ้า แปลว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” แต่คัมภีร์นี้เห็นว่าเป็นกิริยาศัพท์ หรือคำแสดงกิริยา จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง”]

คำว่า ตูละ คือ ผู้เปรียบได้กับคนอื่น

คำว่า อตูละ คือ ผู้เปรียบไม่ได้กับคนอื่น

อีกนัยหนึ่ง อตูละ คือ ผู้ไม่มีใครเปรียบ หมายถึง พระผู้มีพระภาค

[คำว่า อตุล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้เปรียบไม่ได้กับคนอื่น = น ตูลอ อตุโล (นนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- ผู้ไม่มีใครเปรียบ = นตถิ ตูลอ เอตสสชาติ อตุโล (นัญฐีพหุพพีหิสมาส)]

ความจริงผู้ทัดเทียมกับองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคย่อมไม่มีในโลก ดังพระพุทธ-
วาทนะว่า

น เม อจริโย อตถิ   สทิสโส เม น วิชชติ
สเทวกสฺมึ โลกสฺมึ   นตถิ เม ปฏิปุคฺคโล.^{๑๑}

“อาจารย์ของเราไม่มี ผู้ทัดเทียมเราไม่มี บุคคลผู้เสมอเราไม่มี
ในมนุษยโลกและเทวโลก”

การที่พระองค์ทรงบรรลุความเป็นพระพุทธเจ้าแล้วไม่มีใครเปรียบนี้ ไม่ใช่เรื่อง
น่าอัศจรรย์ แม้การที่พระองค์ผู้ประสูติแล้วไม่มีใครทัดเทียมในวันนี้ ย่อมเป็นที่ทราบกันด้วย
ในกาลนั้น พระมหาบุรุษเมื่อประสูติได้ไม่นาน ประทับยืนฉินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก
จักรวาลอันหาที่สุดมิได้ในทิศนั้น[กระจ่าง]เนื่องเป็นอันเดียวกัน ทวยเทพ และพรหม ทั้งหลาย
ผู้ดำรงอยู่ในจักรวาลได้กล่าวว่า “ข้าแต่มหาบุรุษ บุคคลผู้เสมอพระองค์ ย่อมไม่มีในโลกนี้
ผู้เหนือกว่าจะมีได้อย่างไร” แล้วได้บูชาอย่างยิ่งใหญ่ แม้ทิศอื่นก็เช่นเดียวกัน

ลำดับนั้น พระมหาบุรุษทรงทราบว่าเป็นเลิศในโลกทั้งหมด จึงเปล่งพระวาจา
อันองอาจว่า

อคฺโคหมสฺมึ โลกสฺส, เสฏฺโฆหมสฺมึ โลกสฺส, เชฏฺโฆหมสฺมึ โลกสฺส, อยมนฺตฺติมา
ชาติ, นตถิ ทานิ ปุณฺพโกโว.^{๑๒}

“เราเป็นเลิศ เป็นผู้ประเสริฐ ผู้สูงส่งในโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย การเกิดใหม่
ของเราจะไม่มีในแต่ต่อไป”

[จึงกล่าวได้ว่า]การที่พระองค์ทรงถึงพระชาติสุดท้ายแล้วไม่มีใครเปรียบนี้ ไม่ใช่
เรื่องน่าอัศจรรย์

ในขณะที่พระองค์ครั้งเป็นสุเมธดาบสได้รับพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้า
ที่บึงกรว่าจะได้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอนก็ไม่มีผู้ใดจะเสมอพระองค์ด้วยคุณธรรมบารมี ยกเว้น
พระพุทธเจ้าที่บึงกร ฟังกล่าวถึงการที่ไม่มีผู้ใดทัดเทียมพระองค์ด้วยปาฏิหาริย์พิเศษคือการ

หวั่นไหวแห่งโลกธาตุหมีหนึ่งเป็นต้นอันเกิดขึ้นในขณะนั้น โดยแท้จริงแล้ว แม้ผู้สั่งสม บัจเจกโพธิญาณแสนคนก็ก่อให้เกิดปาฏิหาริย์พิเศษไม่ได้ จึงควรเว้นการกล่าวถึงผู้สั่งสม สาวกโพธิญาณแสนคน ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตทา ปวตติปารมิปิวิจยณณานิ อตตโน วิสเย สพพณณุตตมณณคตฺกั.”^{๑๑}

“ปัญญาที่ใคร่ครวญบารมีอันเป็นไปในกาลนั้น มีสภาพคล้ายพระสัพพัญญุตญาณ ในนิสัยของตน”

ความจริงผู้สั่งสมสาวกโพธิญาณ เมื่อรู้คุณธรรมบารมีอันควรแก่โพธิญาณของตน ได้แต่กาลใด ก็จะมีภาวะไม่หวนกลับตั้งแต่นั้น ล่วงพ้นความเป็นมหาปุถุชนผู้คล้อยตาม วัฏฏะหยั่งลงสู่ภูมิของผู้สั่งสมโพธิญาณ เป็นผู้เที่ยง[ในการบรรลุธรรม] และมีการตรัสรู้ ในอนาคตโดยปริยาย เมื่อได้ปรากฏเฉพาะหน้าต่อพระพุทธเจ้าในกาลนั้น ก็จะได้รับคำ พยากรณ์แน่นอน จึงควรเว้นการกล่าวถึงผู้สั่งสมสัมมาสัมโพธิญาณและบัจเจกโพธิญาณ

(๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “อตุล ศัพท์ย่อมสำเร็จโดยเนื่องกับ ย บัจจัย หรือ อ บัจจัยในอรรถสัมมิตะ (ซัง)” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ ตูล ศัพท์พึงเป็นบทที่สำเร็จมาจากธาตุและเป็นกรรมสาธนะโดยแท้ ดังสาธกในคัมภีร์ฎีกาว่า

“คำว่า อตุลละ คือ ผู้เปรียบกับคนอื่นไม่ได้ หมายถึง ผู้ไม่มีใคร เปรียบ”

ข้อความนั้นแสดงว่า ตูล ศัพท์เป็นกรรมสาธนะ หากเป็นตามนี้ การดำริ ย บัจจัย หรือ อ บัจจัยในอรรถสัมมิตะ (ซัง) ท้าย ตูล ศัพท์ ย่อมหาประโยชน์มิได้ เพราะเนื้อความ นั้นสำเร็จด้วยกรรมสาธนะ

ถามว่า : การกล่าวเช่นนั้นเป็นไปโดยดำริว่า “การประกอบศัพท์ย่อมคล้อยตาม ความประสงค์ของผู้กล่าว” ได้หรือไม่

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวเช่นนั้นเพราะการไม่ถือเอาความเหมาะสมตามที่ได้สดับแล้ว ดำริข้อที่ไม่เคยสดับมาก่อน ย่อมจะไม่ชอบด้วยเหตุผล

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ตูล ศัพท์เป็นบทัตถิตว่า ตุลา ย สมมิโต ตุโล (ตุละ คือ ผู้ซึ่งได้ด้วยปัญญาตั้งตาชั่ง) แล้ววิเคราะห์เป็นสมาสต่อมาว่า น ตุโล อตุโล (อตุละ คือ ผู้ซึ่งไม่ได้ด้วยปัญญาตั้งตาชั่ง) ตามมตินี้ ตูล ศัพท์ลง ย ปัจจัยหรือ อ ปัจจัยในอรรถสัมมิตะ (ชั่ง) แล้วลบเสีย แต่คัมภีร์ปรหมัตถิปนีเห็นว่า ตูล ศัพท์เป็นบทกิตก์ โดยลง อ ปัจจัยในกรรมสาธนะท้าย ตูล ธาตุ ท่านผู้แต่งได้อ้างอิงข้อความจากคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกายืนยันเป็นสาธกในเรื่องนี้

คำว่า “การประกอบศัพท์ย่อมคล้อยตามความประสงค์ของผู้กล่าว” หมายความว่า ผู้กล่าวต้องการใช้รูปไหนก็ใช้ได้ แต่ต้องกล่าวตามกฎไวยากรณ์ที่เหมาะสม จึงจะชอบด้วยเหตุผล ถ้ากล่าวโดยไม่อิงกฎไวยากรณ์ก็จัดว่าผิดหลักภาษา ดังมีกฎทั่วไปว่า

สุदानุมิเตสุ สุตสมฺพนุโธ พลวา.^{๑๔}

“ในข้อความที่สดับแล้วและที่อนุমানรู้ การเกี่ยวเนื่องกับข้อความที่สดับมาแล้ว มีกำลังกว่า”

ยถาวิวจนเมวายิ สพฺพา สทฺทตฺถสณฺจิติ

สิทฺถลทฺขุยานุสาเรณ วิวจนํปยุณฺคมยเต.^{๑๕}

“การดำรงอยู่แห่งอรรถของศัพท์ทั้งหมดนี้มีอยู่โดยคล้อยตามความประสงค์ของผู้กล่าว แม้ความประสงค์ของผู้กล่าวก็พึงทราบตามอุทาหรณ์ที่ปรากฏ”

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นี้จึงอ้างคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกาที่กล่าวว่า อตุล ศัพท์เป็นกรรมสาธนะ แล้วปฏิเสธข้อความในคัมภีร์วิภาวนีที่กล่าวว่าลง ย ปัจจัย หรือ อ ปัจจัยในอรรถสัมมิตะท้าย ตูล ศัพท์ สำหรับคำอธิบายของกรรมสาธนะ จะได้กล่าวต่อไปในคำอธิบาย จิตต ศัพท์]

อธิบายสัมปทา ๓

บททั้งสองนี้ [สมฺมาสมฺพุทฺธ, อตุล] แสดงสัมปทาของพระศาสดา ๓ อย่าง คือ เหตุสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยเหตุ) ผลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยผล) และสัตตูปการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการอนุเคราะห์เหล่าสัตว์)

เหตุสัมปทา คือ ความเพียบพร้อมด้วยพระมหากรุณาคุณ และการได้บำเพ็ญโพธิสมภาร [บารมี ๓๐ ทศ] แม้มหาวิปัสสนาของพระสัมพันธุที่เรียกว่า มหาวชิรญาณ (ปัญญาตั้งคทาเพชรใหญ่) จำนวน ๒ ล้าน ๔ แสนโกฏิอันพระองค์ให้เกิดขึ้น ณ ควงไม้

โพธิพฤษฏ์ ก็นับเข้าในเหตุสัมปทานี้ มหาวิปัสสนานั้นเป็นปทัสถานของโพธิญาณอันประเสริฐ[คืออรหัตตมรรคญาณ]โดยแท้ อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบว่าเป็นปทัสถานนั้นนับเข้าในปทานสัมปทา

ผลสัมปทา มี ๔ อย่าง คือ ปทานสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการละ) ญาณสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยญาณ) อานุกาฬสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยอานุกาฬ) และรูปกายสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยรูปกาย)

(ก) ปทานสัมปทา คือ การละกิเลสพร้อมด้วยความเคยชิน หมายความว่า ความบริบูรณ์ถ้วนทั่วทั้งหมัดในการกำจัด โดยองค์ธรรม ได้แก่ อริยมรรค [๔] หรือ อรหัตตมรรคญาณ

(ข) ญาณสัมปทา คือ สัพพัญญุตญาณและทศพลญาณเป็นต้น

(๗) ในคัมภีร์วิภาวนีอธิบายญาณสัมปทาก่อนปทานสัมปทา ทั้งที่ควรกล่าวถึงปทานสัมปทาก่อน เพราะปทานสัมปทาเกิดก่อนและเป็นปัจจัยให้เกิดญาณสัมปทา แม้ในคัมภีร์มหาภูิกาก็กล่าวถึงปทานสัมปทาก่อน

(๘) แม้ข้อความที่กล่าวไว้ในญาณสัมปทาว่า “อรหัตตมรรคญาณอันเป็นปทัสถานของสัพพัญญุตญาณ” ก็ไม่สมควร เพราะอรหัตตมรรคญาณควรเป็นปทานสัมปทา เนื่องจากปทานสัมปทาอื่นนอกจากมรรคญาณไม่มี

อนึ่งอาจกล่าวว่า “มรรคญาณก็เป็นญาณและการกำจัด จึงควรกล่าวได้ทั้งสองฝ่าย” แม้ข้อความนั้นก็สมควร เพราะหากกล่าวเช่นนี้ สัมปทาก็จะปะปนไม่แยกกัน

(๙) นอกจากนั้น ในคัมภีร์วิภาวนีไม่ได้กล่าวถึงสัพพัญญุตญาณที่ควรกล่าวก่อนญาณทั้งหมดในญาณสัมปทา ข้อความนั้นไม่งาม

ถามว่า : อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์ในข้อความว่า “และทศพลญาณเป็นต้นที่มีมรรคญาณเป็นมูลเหตุ [จัดเป็นญาณสัมปทา]” นี้ รวมเอาสัพพัญญุตญาณไว้ได้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวเช่นนั้นเพราะการแสดงข้อที่ไม่สำคัญ [ทศพลญาณ] โดยตรง แล้วรวมเอาข้อสำคัญอันประจักษ์ [สัพพัญญุตญาณ] ไว้โดยใช้ อาทิ ศัพท์ ย่อมไม่ชอบ ด้วยเหตุผล

(ค) **อานุกาวิสัมปทา** คือ ความถึงพร้อมด้วยศีลคุณและอำนาจอิทธิฤทธิ์ ทรงอานุภาพที่ไม่อาจคาดได้

(ฆ) **รูปกายสัมปทา** คือ ความถึงพร้อมด้วยรูปกายอันก่อปรด้วยพระวรลักษณ์ [๓๒] และพระอนุพยัญชนะ [๘๐]

[ในสัตตูปการสัมปทา] การอนุเคราะห์เหล่าสัตว์มี ๒ อย่าง คือ อาสยสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยอภัยาศัย) และปโยคสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความเพียร) หมายความว่า ความประณีตด้วยอภัยาศัย และความบริสุทธิ์ด้วยความเพียรทางกายและวาจา

(ก) **อาสยสัมปทา** คือ ความมีอภัยาศัยเกื้อกูลเสมอแม่ในเหล่าสัตว์ ผู้ประทุษร้ายมีพระเทวทัตเป็นต้น

(ข) **ปโยคสัมปทา** คือ ความบริสุทธิ์แห่งความเพียรในการเทศนา ด้วยการไม่เพ่งลาภสักการะเป็นต้น ของพระพุทธเจ้าผู้แสดงธรรมแก่พระราชา ราชมหาอำมาตย์ เศรษฐีคหบดี และแม่แก่จอมเทพผู้เลื่องลือในโลก

คำว่า สมมาสมพุทฺธ (พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) แสดง ปหานสัมปทาและญาณสัมปทาทั้งสองอย่าง

คำว่า อตุล (ไม่มีใครเปรียบ) แสดงสัตตูปการสัมปทา ๒ อย่างพร้อมด้วย อานุกาวิสัมปทาและรูปกายสัมปทา

คำทั้งสองคำรวมกัน [คือ สมมาสมพุทฺธ, อตุล] จึงแสดงเหตุสัมปทาโดยปริยาย เพราะความเป็นไปแห่งสัมปทาอื่นโดยไม่มีเหตุสัมปทาเช่นนั้นย่อมไม่มีโดยแท้

อธิบาย สสทฺธมฺมคณฺตุตฺตม คัณฑ์

เมื่อพระอนุรุทธาจารย์ประสงค์จะทำการนบไหว้ของตนให้มีอานุภาพยิ่งขึ้น จึงกล่าวว่า สสทฺธมฺมคณฺตุตฺตม (พร้อมทั้งพระสังฆกรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) ซึ่งแสดงการนบไหว้พระธรรมและพระสงฆ์อีกด้วย เมื่อกล่าวว่า ทูโรโต นมสฺสิสฺสํ สสฺมํ โลกนํยาภิ^{๑๖} (ข้าพเจ้าได้น้อมไหว้พระโลกนาถพร้อมทั้งพระสงฆ์แต่ที่ไกล) การเข้าถึงกิริยาน้อมไหว้พระสงฆ์ย่อมเป็นที่ทราบได้ด้วยคำว่า สห (พร้อมทั้ง) คำว่า สสทฺธมฺมคณฺตุตฺตม นี้ ก็มีอุปไมยฉันนั้น

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า นมสฺสิสฺสํ แปลว่า ได้น้อมไหว้

(๑๐) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “โดยแท้จริงแล้ว ภาวะที่พระธรรมและพระสงฆ์ซึ่งเป็นบทวิเสสนะ (บทขยาย) ควรนบไหว้ ย่อมเป็นอันรู้ได้โดยประกอบ สห คัณฑ์ไว้” ท่านไม่ควรกล่าวว่า อภิวาเทตฺตพฺภาโว (การเป็นสิ่งที่ควรนบไหว้) แต่ควรกล่าวคำว่า อภิวาทิตฺตภาโว (การนบไหว้แล้ว) หรือ อภิวาทนํ (การนบไหว้) เพราะเมื่อกล่าวดังนี้ ภาวะที่พระเถระเข้าถึงกิริยานบไหว้พระธรรมและพระสงฆ์สำเร็จได้ด้วยการแสดงกิริยาสมวายะ (ความเป็นไปร่วมกับกิริยา) ที่พึงประสงค์ในที่นี้ หากไม่เป็นดังนี้ [คือกล่าวว่า อภิวาเทตฺตพฺภาโว (การเป็นสิ่งที่ควรนบไหว้)] พระสมุ้งคณาจารย์พึงกล่าวหมายเอาคุณสมวายะ (ความเป็นไปร่วมกับคุณลักษณะ) คือความสมควรแก่การนบไหว้ เพราะตพฺพ บัจจัย[ใน อภิวาเทตฺตพฺพ] แสดงอรรถอหะ (สมควร) และคุณสมวายะก็ไม่พึงประสงค์ในที่นี้ ทั้งข้อความดังกล่าวก็ไม่สอดคล้องกับอุทาหรณ์ของตนว่า สปุตฺตทาโร อาคโต (มาพร้อมทั้งบุตรและภรรยา)

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า อภิวาเทตฺตพฺภาโว (การเป็นสิ่งที่ควรนบไหว้) ในคัมภีร์วิภาวนีเป็นคำระบุคุณลักษณะคือความสมควร เพราะ ตพฺพ บัจจัย[ใน อภิวาเทตฺตพฺพ] มีความหมายว่า อหะ (สมควร) ถ้าคัมภีร์นั้นเขียนบาลีเป็นรูปศัพท์ที่กล่าวถึงกิริยาว่า อภิวาทิตฺตภาโว (การนบไหว้แล้ว) หรือ อภิวาทนํ (การนบไหว้) ก็จะถูกหลักภาษา และเสมอกับอุทาหรณ์ที่แสดงกิริยาสมวายะ (ความเป็นไปร่วมกับกิริยา) ที่คัมภีร์วิภาวนียกมาอ้างเป็นสาธกว่า สปุตฺตทาโร อาคโต (มาพร้อมทั้งบุตรและภรรยา)]

อนึ่ง อาจกล่าวว่า พระอนุรุทธาจารย์ดำริว่าเราจักรจนาคัมภีร์นี้ แล้วนบให้ไว้ พระรัตนตรัยก่อน ต่อมาเมื่อจะแสดงการนบให้ไว้ของตนเชื่อมกับคำปฎิญาของคัมภีร์ จึงแต่งคาถานี้ เพราะท่านกล่าวว่า อภิวาทีย (อภิวาทแล้ว) มิได้กล่าวว่า อภิวาทียามิ (อภิวาทอยู่) แม้ฐานะอื่นก็มีนัยเดียวกัน

ในคำว่า สสทฐมมคณุตตมํ นั้น คำว่า **สัทธัมมคณุตตมะ** (พร้อมทั้งพระสัทธรรม และหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) คือ ผู้เป็นไปพร้อมด้วยพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด อันตนให้เกิดขึ้นและเป็นที่ยิ่งของชาวโลกทั้งหมด หมายถึง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ความจริงพระสาวก ผู้เป็นไปร่วมกับพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุดที่บุคคลอื่น[คือพระพุทธเจ้า]ให้เกิดขึ้น ย่อมไม่เรียกว่า “ผู้เป็นไปพร้อมด้วยพระธรรม” และ “ผู้เป็นไปพร้อมด้วยหมู่สงฆ์” ทั้งพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้เป็นไปร่วมกับพระสัทธรรมอันเป็นที่พึ่งของตนและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุดซึ่งเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกัน ก็ไม่ควรยกย่องเช่นนั้น บทนี้จึงแสดงคุณสมบัติเฉพาะของ พระศาสดา

[คำว่า สสทฐมมคณุตตม (พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) ตามหลักภาษาเรียกว่าบทธสมาส โดยทั่วไปบทธสมาสมักกล่าวถึงอรรถที่ยิ่งเกินกว่าอรรถที่กล่าวไว้โดยตรง ดังคำว่า สธโนปุริโส (บุรุษผู้เป็นไปพร้อมทั้งทรัพย์ = มีทรัพย์) เป็นบทธสมาสที่หมายถึงบุรุษผู้มีทรัพย์มากเท่านั้น คำว่า สสทฐมมคณุตตม ก็เช่นเดียวกัน หมายถึงพระพุทธเจ้าผู้ประกาศธรรมและสถาปนาหมู่สงฆ์ที่ยังไม่ปรากฏในสมัยนั้น ด้วยเหตุนี้ คำนี้จึงแสดงคุณสมบัติยกย่องพระศาสดาเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับพระสาวกทั่วไปและพระปัจเจกพุทธเจ้า]

อธิบาย สทฐมม ศัพท์

ในคำว่า สทฐมม นั้น **ธรรม** คือ สภาวะทรงไว้

ถามว่า : ทรงใครไว้

ตอบว่า : ทรงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมไว้ ดังพระพุทธวาทะว่า

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจारी.^{๑๗}

“ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม”^{๑๗}

ถามว่า : ทรงไว้อย่างไร

ตอบว่า : ทรงไว้ไม่ให้ตกสู่อบายภูมิ ๔ และทุกข์ในวัฏฏะ

ถามว่า : อะไรคือการทรงไว้

ตอบว่า : การกำจัดกิเลสที่ทำให้เหล่าสัตว์ตกสู่อบายหรือทุกข์ในวัฏฏะได้โดยบางส่วนหรือทั้งหมด คือการทรงไว้

ในอรรถดังกล่าว อริยมรรค ๔ และนิพพาน ชื่อว่า ธรรม โดยตรง เพราะอริยมรรคที่กำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิงได้เกิดร่วมกับนิพพานไม่แยกกันกำจัด[กิเลส] ธรรม ๕ อย่างนั้นจึงชื่อว่า ธรรม

ส่วนปริยัติธรรมเป็นเหตุแห่งการทรงไว้ ทั้งสามัญญผล ๔ ก็เป็นผลแห่งการทรงไว้และเป็นไปโดยคล้อยตามการทรงไว้ เพราะเกิดขึ้นด้วยการยังกิเลสให้สงบอีกคราวหนึ่ง ธรรมทั้ง ๕ อย่างนั้นจึงชื่อว่า ธรรม โดยปริยาย

อีกนัยหนึ่ง ธรรม คือ สภาวะอันบุคคลพึงทรงไว้ กล่าวคือ ควรแก่การทรงไว้ในข้อนี้ สภาวะที่เปลื้องทุกข์จากผู้ตั้งอยู่ในธรรมและทำให้ดำรงอยู่ในบรมสุข ชื่อว่า ธรรม เพราะควรแก่การทรงไว้

ถามว่า : ธรรมนั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือธรรมที่กล่าวไว้แล้ว [มรรค ผล นิพพาน และปริยัติธรรม] ธรรมบางอย่างนั้น บุคคลพึงทรงไว้ด้วยการอบรมจิต บางอย่างทรงไว้ด้วยการกระทำให้แจ้ง บางอย่างทรงไว้ด้วยการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน บางอย่างทรงไว้ด้วยการศึกษาทรงจำ ธรรมเหล่านั้นที่บุคคลทรงไว้เช่นนี้ ย่อมปลดผู้ตั้งอยู่ในธรรมให้ออกจากทุกข์ในอบาย และทุกข์ในวัฏฏะตามสมควร ทั้งให้ดำรงอยู่ในผลสุขและนิพพานสุขอันเลิศ

อีกนัยหนึ่ง ธรรม คือ สภาวะนำให้สัตว์บุรุษไม่ตกไปสู่ออบายและทุกข์ในวัฏฏะ

อีกนัยหนึ่ง ธรรม คือ สภาวะเป็นที่ตั้งอยู่ของชนผู้มีธรรมได้อาศัยเป็นที่พึ่งที่พำนัก อรรถ[ทั้งสอง]นี้ย่อมสมควรอีกด้วย

[คำว่า ฐมม มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะทรงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมไว้ไม่ให้ตกสู่อบายภูมิ ๔ และทุกข์ในวัฏฏะ = ฐาเรตติ ฐมโม (ลง รมม ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะอันบุคคลพึงทรงไว้ = ฐารียตติ ฐมโม (ลง รมม ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สภาวะนำให้สัตว์บุรุษไม่ตกสู่อบายและทุกข์ในวัฏฏะ = ฐาเรนติ เอเตนาคติ ฐมโม (ลง รมม ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะเป็นที่ตั้งอยู่ของชนผู้มีธรรมได้อาศัยเป็นที่พึ่งที่พำนัก = ฐรนติ เอตถาคติ ฐมโม (ลง รมม ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)]

ถามว่า : เหตุใดพระอรธกถาจารย์จึงกล่าวธรรม ๑๐ อย่างในที่นี้ ท่านควรกล่าวธรรม ๑๑ อย่างพร้อมทั้งปฏิบัติธรรมมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่ปฏิบัติธรรมเป็นปฏิปทาเบื้องต้นของมรรค จึงจัดปฏิบัติธรรมเข้าในมรรคเหมือนบุพเจตนาที่นับเข้าในทาน ดังนั้น จึงกล่าวธรรม ๑๐ อย่างในฐานะทั้งหมด

ในเรื่องนี้ ปริยัติธรรมจัดว่าเป็นธรรม [ฉันใด] บุคคลผู้ทรงปริยัติธรรมย่อมจัดเข้าในพระสงฆ์ผู้ควรนับไหว้ [ฉันนั้น] กัลยาณบุรุษนจัดเข้าในเสกขบุคคลในอริยสงฆ์ [ฉันใด] ปฏิบัติธรรมที่เป็นเหตุแห่งคุณความดีของกัลยาณบุรุษนก็จัดว่าเป็นธรรมที่ควรนับไหว้ [ฉันนั้น] โดยแท้จริงแล้ว กัลยาณบุรุษนนั้นแม้เป็นบุรุษน ก็จัดเข้าในเสกขบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อหยั่งเห็นโสดาปัตติผล เพราะถึงพร้อมด้วยปฏิบัติธรรม ปฏิบัติธรรมดังกล่าวไม่อาจจะกล่าวว่าจะไม่จัดเข้าในโสดาปัตติมรรคของเสกขบุคคล

ข้อความดังกล่าวปฏิเสธความเห็นของผู้กล่าวว่า “กัลยาณบุรุษนไม่จัดเข้าในพระสงฆ์ ในประโยคว่า สัม สรณ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง) เพราะสรณคมน์ของผู้เข้าถึงกัลยาณบุรุษนเป็นสรณะไม่สำเร็จ”

พึงกล่าวถึงปริยัติธรรมอันพระผู้มีพระภาคทรงเชิดชูไว้ในฐานะแห่งศาสดาว่า

โย โว อานนฺท มยา ฐมโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว มมจฺเจยน สตุถา.^{๑๔}

“ดูกรอานนท์ ตถาคตได้แสดงธรรมและวินัยไว้แล้ว ธรรมและวินัยนั้นจะเป็น ศาสดาของพวกเธอเมื่อตถาคตล่วงไป”

ปริยัติธรรมจัดว่าเป็นธรรมสภาระ ส่วนผู้ทรงปริยัติธรรมตั้งอยู่ในการปฏิบัติดีก็มี ไม่ตั้งอยู่ก็มี ผู้ไม่ตั้งอยู่ในการปฏิบัติดีย่อมไม่เป็นที่พึ่งของตน แล้วเขาจะเป็นที่พึ่งของผู้อื่น ได้อย่างไร เขาย่อมถูกพระศาสดาดำหนึในพระสูตรหลายพันสูตร จึงไม่จัดเข้าในสงฆ์สภาระ บุคคลอื่น(คือกัลยาณปุถุชน)จัดเข้าได้ ข้อความนี้ย่อมชอบด้วยเหตุผล

สัทธรรม คือ ธรรมของผู้สงบ กล่าวคือ ธรรมของผู้ระงับกิเลสได้ จึงหมายถึง ธรรมของผู้ควรงย่อง ธรรมของผู้ควรรูชชา ธรรมของสัตบุรุษ และธรรมของบัณฑิต

อนึ่ง ธรรมของผู้สงบก็เป็นธรรมอันสงบ จึงชื่อว่า **สัทธรรม** หมายถึง ธรรมที่ ควรงย่องรูชชา

อีกนัยหนึ่ง **สัทธรรม** คือ ธรรมที่มีจริง หมายความว่า ธรรมนี้ไม่หลอกหลวง ผู้ทรงธรรมไว้เช่นธรรมของเดียรถีย์อื่น ความจริงธรรมของเดียรถีย์ไม่เป็นประโยชน์แก่ ผู้ทรงไว้โดยสำคัญว่า ธรรมนี้มีประโยชน์แก่ตน แต่พระสัทธรรมมีประโยชน์แก่ผู้ทรงไว้ โดยแท้

[คำว่า สหุทธิม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมของผู้สงบ = สนตาน ฐมโม สหุทธิม (ฉนฺฐิตฺตปฺปฺริสสฺมาส แปลง สนฺต เป็น ส)
- ธรรมอันสงบ = สนฺโต ฐมโม สหุทธิม (วิเสสนนฺุรพฺพท กรรฺมธารยสฺมาส แปลง สนฺต เป็น ส)
- ธรรมที่มีจริง = สจฺจ ฐมโม สหุทธิม (วิเสสนนฺุรพฺพท กรรฺมธารยสฺมาส แปลง สจฺจ เป็น ส)]

อธิบาย คณฺตุตม ศัพท์

ในคำว่า คณฺตุตม คำว่า คณฺเ คือ กลุ่มสหธรรมิกผู้มีความเห็นและศีลเสมอกัน ในโลก

ส่วนคำว่า **อุตตมคณะ** (หมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) คือ หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคผู้
 กอปรด้วยศีลคุณเป็นต้นอันสูงสุด

อุตตมคณะนั้น คือ คณุตตมะ ในคานานี้ เหมือนคำว่า มุณีเสฏฐ (มุณีผู้ประเสริฐ)
 มุณีวร (มุณีผู้เลิศ) [โดยสลับคำว่า อุตตมคณ เป็นรูปที่มีบทวิเสสนะอยู่ทำยว่า คณุตตม =
 คณ + อุตตม]

(๑๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “คำว่า **คณุตตมะ** คือ ผู้สูงสุดแห่งหมู่ อีกนัยหนึ่ง
คณุตตมะ คือ ผู้สูงสุดในหมู่คือเทวดาและมนุษย์เป็นต้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะเมื่อ
 อรรถดังกล่าวมีอยู่ บทว่า อุตตม (ผู้สูงสุด) พึงเป็นบทวิเสสยะ (บทที่ถูกขยาย) แต่บทนั้น
 เป็นไปในบทวิเสสนะ (บทขยาย) เท่านั้น จึงกล่าวถึงอริยสงฆ์[ที่พึงประสงค์]ในที่นี้ไม่ได้

[คำว่า คณุตตม ตามมติของคัมภีร์นี้ มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) เป็นวิเสสนบุรพบท
 กรรมธารยสมาสว่า อุตโตโม จ โส คโณ จาติ คณุตโตโม (คำว่า คณุตตมะ คือ หมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) ตาม
 นัยนี้ คำว่า อุตตม (สูงสุด) เป็นบทขยายของคำว่า คณ (หมู่สงฆ์) ส่วนคัมภีร์วิภาวนีแสดงรูป
 วิเคราะห์ตามนัยที่สองเป็นต้นปฐิสสมาสว่า คณานํ อุตโตโม คณุตโตโม (คำว่า คณุตตมะ คือ ผู้สูงสุด
 แห่งหมู่) หรือ คณสุ อุตโตโม คณุตโตโม (คณุตตมะ คือ ผู้สูงสุดในหมู่) ตามนัยนี้ คำว่า อุตตม เป็นบท
 ที่ถูกขยาย ส่วนคำว่า คณ เป็นบทขยาย อย่างไรก็ตามหลักภาษาทั่วไป คำว่า อุตตม (สูงสุด) เป็น
 คุณนามที่แสดงคุณลักษณะโดยตรง จึงไม่ควรเป็นบทที่ถูกขยาย]

ในเรื่องนี้ **คณะ** คือ สงฆ์

สงฆ์มี ๒ ประเภท คือ สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมุติ) และทักษิไณยสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควร
 รับทักษิณา)

คำว่า **สมมุติ** คือ อุปสมบทกรรมอันสงฆ์พร้อมเพรียงกันกระทำ

สมมุติสงฆ์ คือ ภิกษุสงฆ์ผู้ถึงฐานะของผู้อุปสมบทด้วยสมมุติกรรม สมมุติสงฆ์
 นั้นปรากฏในวินัยกรรม

ทักษิไณยสงฆ์ คือ หมู่อริยบุคคล ๘

แม้ทักษิไณยสงฆ์จัดว่าเป็นสมมุติสงฆ์ แต่ก็ได้รับการยกย่องโดยประการนั้นๆ

แล้วกล่าวไว้เฉพาะ เพื่อกำหนดนาบุญอันประเสริฐในฐานะที่เข้าถึงสรณะ นบไหว้ เคารพ บูชา สักการะ และระลึกถึงเป็นนิตย์ จจริงอยู่ สงฆ์ปุถุชนแม้เป็นนาบุญก็หาใช้นาบุญอันประเสริฐไม่

[สมมุติสงฆ์ คือ สงฆ์โดยสมมุติ หมายถึง พระภิกษุผู้ได้รับการอุปสมบทตามวินัยกรรม ซึ่งอาจจะเป็นปุถุชนหรือพระอริยบุคคลก็ได้ ส่วนทักษิณยศสงฆ์ คือ สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา หมายถึง พระภิกษุผู้เป็นพระอริยบุคคลเท่านั้น]

ถามว่า : เหตุใดสงฆ์ปุถุชนจึงไม่ใช้นาบุญอันประเสริฐ

ตอบว่า : เพราะมีอนุสัยกิเลสคือสักกายทิฏฐิและวิจิกิจฉาซึ่งเปรียบเสมือนหน้่าในนาข้าวสาลีที่ทำให้นาเสียหาย

การที่ปุถุชนเป็นนาบุญ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในคำว่า สทุธมม

[กิเลสเหมือนหน้่าทำลายนาบุญของผู้ถวายทาน ดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์ธรรมบทว่า

ติณโทสานิ เขตตานิ	ราคะโทสา อัย ปชา
ตสฺมา หิ วิตราเคสุ	ทินฺนํ โหติ มหปผลํ.
ติณโทสานิ เขตตานิ	โทสโทสา อัย ปชา
ตสฺมา หิ วิตโทเสสุ	ทินฺนํ โหติ มหปผลํ.
ติณโทสานิ เขตตานิ	โมหโทสา อัย ปชา
ตสฺมา หิ วิตโมหเสสุ	ทินฺนํ โหติ มหปผลํ. ^{๑๔}

“นามีหฐุ้าเป็นโทษ มหาชนนี้มีราคะเป็นโทษ ทานที่บุคคลถวาย
ในท่านผู้ปราศจากราคะแล้วจึงมีผลมาก”

“นามีหฐุ้าเป็นโทษ มหาชนนี้มีโทสะเป็นโทษ ทานที่บุคคลถวาย
ในท่านผู้ปราศจากโทสะแล้วจึงมีผลมาก”

“นามีหฐุ้าเป็นโทษ มหาชนนี้มีโมหะเป็นโทษ ทานที่บุคคลถวาย
ในท่านผู้ปราศจากโมหะแล้วจึงมีผลมาก”]

อธิบาย อภิวาทีย ศัพท์

คำว่า อภิวาทีย แปลว่า ไหว้โดยพิเศษ

ในข้อนี้ ผู้ยังจิตอันประเสริฐให้เกิดขึ้นว่า บุคคลนี้ก่อปรด้วยศีลคุณเป็นต้น เป็นผู้ประเสริฐควรนบไหว้ในโลก แล้วไหว้อยู่ เรียกว่า ไหว้โดยพิเศษ

การไหว้มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นการไหว้ทางกายเป็นต้น ดังพระพุทธทวณะว่า
ติสฺโส อิมา ภิกฺขเว วรฺทนา, กตฺมา ติสฺโส. กาเยน วรฺทติ, วาจาเยน วรฺทติ, มนสา
วรฺทติ.^{๒๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การไหว้มี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ ไหว้ทางกาย
ไหว้ทางวาจา และไหว้ทางใจ”

บุคคลผู้ยังจิตอันประเสริฐให้ตั้งอยู่เฉพาะ แล้วยังอวัยวะ ๕ คือ เข่า ๒ ศอก ๒
หน้าผาก ๑ ให้ตั้งอยู่ที่พื้น หมอบลงเฉพาะหน้าต่อผู้ควรไหว้ ชื่อว่า ไหว้ทางกาย ดังที่
กล่าวไว้ว่า ปณฺจปฺปติฏฺฐิตฺถน วรฺทิตฺวา.^{๒๑} (ไหว้ด้วยการตั้งอวัยวะ ๕ อย่างไว้) และทำให้ภิกษุ
ผู้ไหว้คนที่ไม่ควรไหว้ต้องอาบัติ[ทุกกฏ]

ผู้กล่าวสาธยายคำแสดงคุณสมบัติด้วยวาจา ชื่อว่า ไหว้ทางวาจา การไหว้โดย
กล่าวว่า นโม พุทฺธสฺส, นมตฺถุ พุทฺธสฺส, นโม วิมุตฺตติยา, นโม วิมุตฺตตานํ, วิปสฺสิสฺส นมตฺถุ.^{๒๒}
(ขอนบไหว้แต่พระพุทธเจ้า การนบไหว้แต่พระพุทธเจ้าของจะมี ขอนบไหว้แต่วิมุตติธรรม
ขอนบไหว้แต่พระพุทธเจ้าผู้หลุดพ้นแล้ว ขอนบไหว้แต่พระวิปัสสีพุทธเจ้า) เป็นต้น จัดเป็น
การไหว้ทางวาจา

ส่วนผู้ระลึกถึงคุณสมบัติเสมอโดยคล้อยตามคำแสดงคุณสมบัติ ชื่อว่า ไหว้ทางใจ

อธิบาย ภาสิสฺส ศัพท์

คำว่า ภาสิสฺส แปลว่า จักกล่าว

พระเถระแต่งคัมภีร์นี้ด้วยการจารึกลงบนใบลาน แต่ท่านกล่าวว่า ภาสิสฺส
(จักกล่าว) โดยดำริว่า การแต่งคัมภีร์ย่อมประจักษ์ในวจีกรรม (การกระทำทางวาจา)

อธิบาย อภิธมฺมตถสงฺคห ศัพท์

ในคำว่า อภิธมฺมตถสงฺคหฺ (คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม) คำว่า อภิ-
ธมฺมัตถะ คือ เนื้อความที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรม

คำว่า อภิธมฺมัตถสงฺคหะ คือ คัมภีร์เป็นที่ประมวลความในพระอภิธรรม

อีกนัยหนึ่ง อภิธมฺมัตถสงฺคหะ คือ คัมภีร์ที่ใช้ประมวลความในพระอภิธรรม

คำว่า “ประมวล” หมายความว่า ย่อเอาไว้ คือกล่าวโดยย่อ

[คำว่า อภิธมฺมตถสงฺคห มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คัมภีร์เป็นที่ประมวลความในพระอภิธรรม = สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถาติ สงฺคโห, อภิธมฺมตถานํ
สงฺคโห อภิธมฺมตถสงฺคโห (ลง อ ปัจจัยท้าย สงฺคห ศัพท์ในอภิธมฺมสารณฺะ)

- คัมภีร์ที่ใช้ประมวลความในพระอภิธรรม = สงฺคยฺหนฺติ เอเตนาติ สงฺคโห, อภิธมฺมตถานํ
สงฺคโห อภิธมฺมตถสงฺคโห (ลง อ ปัจจัยท้าย สงฺคห ศัพท์ในกรณฺสารณฺะ)]

คำว่า “ในพระอภิธรรม” นี้ คำว่า อภิธรรม คือ ธรรมอันยิ่ง[กว่าพระสูตร]

อีกนัยหนึ่ง อภิธรรม คือ ธรรมอันพิเศษ[กว่าพระสูตร]

[คำว่า อภิธมฺม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมอันยิ่งใหญ่ว่า = อภิ อติเรโก ธมฺโม อภิธมฺโม (อภิ อุปสรรคมีอรรถว่า ยิ่ง)

- ธรรมอันพิเศษ = อภิ วิเสโส ธมฺโม อภิธมฺโม (อภิ อุปสรรคมีอรรถว่า พิเศษ)]

คำว่า ธรรม หมายถึงพระบาลีทั้งสองส่วน[คือพระสูตรและพระอภิธรรม]นอกจาก
พระวินัย ดังพระพุทธทวจนะว่า

โย โว อานนฺท มยา ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว มมจฺเจยน สตฺธา.^{๒๓}

“ดูกรอานนท์ ตถาคตได้แสดงธรรมและวินัยไว้แล้ว ธรรมและวินัยนั้นจะเป็น
ศาสดาของพวกเธอเมื่อตถาคตล่วงไป”

พระบาลีทั้งสองประเภทนั้นแสดงปรมัตถธรรมมีกุศลเป็นต้นตามที่เป็นไป[ตามเหตุปัจจัย] โดยปราศจากหน้าที่คือการฝึก[กายและวาจา]ที่เรียกว่า อาณาวิธานะ (การบังคับ)

ในธรรมทั้ง ๒ อย่างนั้น อภิธรรม คือ ธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษว่าธรรมอื่น ส่วนธรรมนอกจากนี้ [พระสูตร] ชื่อว่า ธรรม ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

“พึงทราบหมวดสี่นี้ คือ ธรรม อภิธรรม วินัย และอภิวินัย ในหมวดสี่เหล่านั้น

ธรรม คือ พระสุตตันตปิฎก

อภิธรรม คือ พระอภิธรรม ๗ ปกรณ์

วินัย คือ คัมภีร์อุภาโตวิมังค์

อภิวินัย คือ คัมภีร์ขันธกะและบริวาร”^{๒๔}

การที่พระอภิธรรมเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษ พึงทราบโดยจำแนกตามกุศล จำแนกตามชั้นร์ จำแนกตามการประมวล จำแนกประเภทที่พึงแสดงโดยประการนั้นๆ ทั้งหมด หรือจำแนกตามความเป็นไปของธรรมาธิษฐานเทศนา ดังนั้น พระสัพพัญญูทั้งหลาย จึงทรงแสดงพระอภิธรรมเทศนานี้แก่เทวดาอย่างเดี่ยว เพราะมนุษย์ไม่อาจจะรับฟังคำเทศนาที่ควรกล่าวนี้อย่างต่อเนื่องตลอด ๓ เดือน โดยให้ถึงปริโยสานตั้งแต่กาลเริ่มต้นด้วยอิริยาบถเดียว และคำเทศนาที่มีหัวข้ออย่างเดียวกันเช่นนี้ ก็ไม่อาจจะแสดงแก่ชนหลากหลายในขณะต่างกัน

บางคนอธิบายโดยอ้างว่า “พระอภิธรรมเป็นธรรมยิ่งใหญ่และพิเศษกว่าพระวินัย” ข้อความดังกล่าวไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อัฐสาลีนี้ ความจริงพระอรรถกถาจารย์ได้พิจารณาความเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษนี้ระหว่างพระบาลีทั้งสองที่มีชื่อว่า ธรรม อีกทั้งการพิจารณาพระอภิธรรมร่วมกับพระวินัยอย่างนั้นก็ไม่สมควร เพราะพระอภิธรรมและพระวินัยมีหน้าที่และวิสัยต่างกัน เนื่องจากวินัยมีหน้าที่ฝึกกายกับวาจา และมีการล่วงละเมิดเป็นวิสัย ส่วนธรรมมีหน้าที่จำแนกหลักธรรม และมีความเป็นไปแห่งธรรมเป็นวิสัย

บางคนอ้างว่า “พระวินัยควรเป็นคำสอนเลิศกว่าคำสอนทั้งหมด เพราะภิกษุผู้
 ดำหนินวินัย ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ส่วนภิกษุผู้ดำหนิธรรม ต้องอาบัติทุกกฏ” ข้อความนั้นไม่
 สมควร เพราะวินัยเป็นอาณาจักร ส่วนธรรมเป็นธรรมจักร ภิกษุผู้ดำหนินวินัยชื่อว่าทำลาย
 อาณาจักรของพระศาสดา ความไม่เคารพในพระศาสดาจัดเป็นโทษอันใหญ่หลวง และผู้
 ไม่เคารพในพระศาสดาย่อมไม่เคารพในพระธรรม พระสงฆ์ และสิกขา ๓ อีกด้วย ดังนั้น
 อาบัติในการดำหนินวินัยจึงเป็นอาบัติหนัก ไม่ใช่เพราะวินัยเป็นคำสอนที่เลิศกว่าคำสอนทั้งหมด

วินัยเปรียบตั้งรากเหง้าของศาสนา เมื่อวินัยไม่ดำรงอยู่ พระศาสนาก็ตั้งอยู่ไม่ได้
 พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติอาบัติหนักในการดำหนินวินัย เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระศาสนา
 ตลอดกาลนาน

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งคาถาแรก

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
 ด้วยประการฉะนี้

อธิบายคาถาที่ ๒

๒. พระอนุรุธาจารย์แสดงใจความ ๕ ประการที่ก่อบรรด้วยประโยชน์นั้นๆ ไว้
 เป็นคาถาแรกดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงเนื้อความของพระอภิธรรมโดยสังเขป จึงกล่าว
 คาถาที่ ๒

ในคาถานั้น คำว่า ตตฺถ เป็นต้น ฟังประกอบบทว่า เนื้อความของพระอภิธรรมที่
 กล่าวถึงในคำว่าอภิธรรมมัตถสังคหะนั้น ดังที่กล่าวไว้ในบาทคาถาว่า ภาสิสฺส อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ
 (จักกล่าวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ) โดยปรมัตถ์มี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน
 โดยประการทั้งหมด

[การประกอบบท หมายถึง การเรียงประโยคตามรูปของบาลีใหม่ ซึ่งทำให้ได้ความหมาย
 ที่ชัดเจนขึ้น]

(๑๒) ในคัมภีร์ฎีกาได้แสดงอรรถของ ต ศัพท์ไว้ว่า “ในอภิธัมมัตถสังคหปกรณนั้น” บ้าง “ในคำว่าอภิธัมมัตถะนั้น” บ้าง “ในพระอภิธรรมนั้น” บ้าง ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “ในพระอภิธรรมนั้น” ข้อความทั้งหมดไม่งาม เพราะไม่ควรมีความหมายว่า เนื้อความของพระอภิธรรมที่เรากล่าวถึงในอภิธัมมัตถสังคหปกรณ เนื่องจากพระอนุรุทธาจารย์จะกล่าวคัมภีร์ในโอกาสต่อไป ไม่ใช่กล่าวแล้ว ท่านจึงยังไม่ได้กล่าวถึงเนื้อความของพระอภิธรรมไว้

อนึ่ง ในปกรณ์อธิบายความก็ไม่มี ต ศัพท์อันกล่าวถึงบทวิเสสนะ[ที่เป็นคำบางส่วนของบทในพากย์ต้นก่อน อรรถของ ต ศัพท์ในที่นี้จึงเหมือนพากย์แรกของคัมภีร์อัฐุสาลีนี้ว่า

ตตถ เกนญฺเจน อภิธมฺโม.^{๒๕}

“ในคำว่าอภิธรรมกถานั้น ชื่อว่า อภิธรรม เพราะมีสภาพอย่างไร”

[สรุปความว่า ฎีกาเก่าของอภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์วิภาวนีมีความเห็นว่า คำว่า ตตถ มีความหมาย ๓ นัยอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ

- (ก) ในอภิธัมมัตถสังคหปกรณนั้น
- (ข) ในคำว่าอภิธัมมัตถะนั้น
- (ค) ในพระอภิธรรมนั้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีคัดค้านความเห็นแรกว่าไม่สมควร เพราะส่งผลให้บาทคาถาว่า ตตถ วุตตาทิธมฺมตถา มีความหมายผิดว่า “เนื้อความของพระอภิธรรมอันเรากล่าวแล้วในอภิธัมมัตถสังคหปกรณนั้น” ความจริงพระอนุรุทธาจารย์ยังไม่ได้กล่าวเนื้อความในคัมภีร์เลย เพียงกล่าวถึงคำเริ่มคัมภีร์เท่านั้น ท่านจึงกล่าวเนื้อความของพระอภิธรรมไว้แล้วไม่ได้

ความเห็นที่สองว่า “ในคำว่าอภิธัมมัตถะนั้น” และความเห็นที่สามว่า “ในพระอภิธรรมนั้น” มุ่งหมายให้ ต สรรพนามหมายถึงคำว่า อภิธมฺมตถ (ในคำว่าอภิธัมมัตถะ) และ อภิธมฺเม (ในพระอภิธรรม) ที่เป็นส่วนหนึ่งของคำว่า อภิธมฺมตถสงฺคห ในคาถาบทแรก ความเห็นทั้งสองนี้ก็ไม่สมควร เพราะ ต สรรพนามมักกล่าวถึงคำที่ผ่านมาทั้งคำ ไม่กล่าวถึงคำบางส่วนในคำที่ผ่านมา

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจึงกล่าวว่า ต สรรพนามควรกล่าวถึงคำว่า อภิธมฺมตถสงฺคห ในคาถาบทแรก จึงมีความหมายว่า “ในคำว่าอภิธัมมัตถสังคหะนั้น” ด้วยเหตุว่าสรรพนามมัก

กล่าวถึงสิ่งที่ได้กล่าวผ่านมาแล้ว และคัมภีร์นี้ได้นำเสนอจากคัมภีร์อัฐสาลีนี้มาอ้างไว้ว่า

ตตถ เกนญฺเจน อภิธมฺโม.

“ในคำว่าอภิธรรมกถานั้น ชื่อว่า อภิธรรม เพราะมีสภาพอย่างไร”

ข้อความข้างต้นนี้หมายความว่า คำว่า ตตถ หมายถึงคำว่า อภิธรรมกถา ที่พระอรธ-
กถาจารย์กล่าวไว้แล้วในพากย์ต้นของคัมภีร์อัฐสาลีนี้ที่ว่า อภิธมฺมกถํ อิมํ (อภิธรรมกถานี้)

ด้วยเหตุดังกล่าว คาถานี้จึงแปลตามมติของคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า “เนื้อความของ
พระอภิธรรม ที่กล่าวถึงในคำว่าอภิธมฺมตถสังคหะนั้น โดยปรมัตถ์มี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และ
นิพพาน โดยประการทั้งหมด”

ส่วนตามมติของคัมภีร์วิภาวนีที่กล่าวว่า ต สรรพนามหมายถึงคำว่า อภิธมฺเม (ในพระอภิธรรม)
โดยเพิ่มคำว่า ภควตา (อันพระผู้มีพระภาค) เป็นบทกัตตาของคำว่า วุตฺตา (ตรัส) มีคำแปลว่า
“เนื้อความของพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยประการทั้งหมด ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น โดย
ปรมัตถ์มี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน” อย่างไรก็ดี บทกัตตาของ วุตฺตา (ตรัส) ที่คัมภีร์
วิภาวนีกล่าวไว้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีไม่เห็นด้วย ทั้งนี้เพราะในคาถาแรกไม่มีการกล่าวถึง พระผู้มีพระภาค
ไว้ มีแต่กล่าวถึงบทกัตตาคือออุตฺตมบุรุษไว้ในคาถาแรกด้วยคำว่า ภาสิสฺสํ (จักกล่าว) ดังนั้น ตามมติ
ของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี บทกัตตาของ วุตฺตา คือ มยา (อันเรา)]

(๑๓) โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]ปฏิเสศการประกอบบทในคัมภีร์
ฎีกาทั้งหลายว่า “กล่าวแล้วโดยประการทั้งหมด” เพราะการประกอบบทดังกล่าวไม่สอดคล้อง
กับคำที่พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า “[จบ]อกุศลจิต ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวง, [จบ]อเหตุก-
จิต ๑๘ ดวงโดยประการทั้งปวง”

ในข้อนี้ คำว่า สพฺพถา (โดยประการทั้งหมด) มีความหมายว่า มี ๔ อย่างโดย
ประการทั้งหมดอันมีกุศลเป็นต้นที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคหีบ้าง มี ๔ อย่างโดยประการ
ทั้งหมดอันมีขันธเป็นต้นที่มีจำแนกไว้ในคัมภีร์วิวงศ์บ้าง พึงกล่าวด้วยคำว่า มี ๔ อย่าง
โดยประการทั้งหมดที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ธาตุกถา เป็นต้น

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีถือว่า คำว่า สพฺพถา สัมพันธ์เข้ากับ จตุธา (มี ๔ อย่าง) จึงมีความ
หมายว่า “มี ๔ อย่าง[คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน] โดยประการทั้งหมด” ไม่ใช่สัมพันธ์เข้ากับ
วุตฺตา (กล่าวแล้ว) ตามมติของคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย ท่านผู้แต่งได้อ้างอิงคำสรุปหัวข้อย่อยของคัมภีร์

อภิธรรมัตถสังคหะดังนี้ว่า

อิจุเจว์ สพฺพถาปิ ทฺวาทสากุสลจิตฺตานิ สมตฺตานิ.

“จบอกุศลจิต ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้”

อิจุเจว์ สพฺพถาปิ อญฺจารสาเหตุกจิตฺตานิ สมตฺตานิ.

“จบอเหตุกจิต ๑๘ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้”]

อธิบาย ปรมตถ ศัพท์

คำว่า ปรมตถโต คือ โดยปรมัตถสังคหะ

กล่าวโดยพิสดารว่า สังคหะมี ๒ คือ สมมุติสังคหะ (ความจริงโดยสมมุติ) และ ปรมัตถสังคหะ (ความจริงโดยปรมัตถ์)

เนื้อความที่เป็นบัญญัติคือสัตว์ บุคคล อัตตา ชีวะ เป็นต้น ไม่มีจริงโดยสภาวะเลย แต่ปรากฏเหมือนมีจริง มีมากมายในจิตของมหาชนผู้ปราศจากปัญญาให้เห็นธรรมพวกเขายอมรับโดยพร้อมเพรียงกันว่าเนื้อความนั้นมียุ่จริง ย่อมเรียกขานโดยอาการนั้นๆ เนื้อความนั้นจึงเรียกว่า สมมุติสังคหะ เพราะมหาชนพร้อมเพรียงกันสมมุติขึ้น และเป็นที่ตั้งแห่งวิสัยสังคหะ (ความจริงทางวาจา) พร้อมทั้งวิริตีสังคหะ (ความจริงด้วยการงดเว้น) ด้วยการสมมุตินั้น

บุคคลผู้ดำรงอยู่ในสมมุติสังคหะแล้วปฏิบัติชอบ ย่อมให้สำเร็จโลกียสมบัติทุกอย่าง และธรรมอันเป็นอุปการะต่อโพธิญาณทั้งหมด ส่วนผู้ปฏิบัติผิดย่อมจะตกอบาย สมมุติสังคหะเป็นสภาวะใหญ่หลวงอย่างนี้ แต่เมื่อก้าวโดยปรมัตถสังคหะ สมมุติสังคหะหาใช่สังคหะไม่ เพราะไม่มีจริงแต่ทำให้มหาชนเชื่อว่ามีจริง เป็นที่ตั้งแห่งสักกายทิฏฐิ ทิฏฐิ ๖๒ และมิฉนาทิฏฐิ ๓ ทั้งหมดนี้ทำให้คนพาลไม่สามารถออกจากทุกข์ในวัฏฏะ สมมุติสังคหะไม่มีจริงเช่นนี้ และมีโทษมากอย่างนี้

ปรมัตถสังคหะ มี ๒ ประการ คือ สภาวะสังคหะ (ความจริงโดยสภาวะ) และอริยสังคหะ (ความจริงไม่เปลี่ยนแปลง)

สภาวะสังขะ คือ ธรรมมีกุศลเป็นต้นดังจำแนกไว้ในพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์มี ธรรมสังคณีเป็นต้น ธรรมเหล่านั้นไม่หลอกลวงผู้ที่เชื่อถือว่ากุศลธรรมมีอยู่ สุขเวทนามีอยู่ เพราะมีอยู่จริงโดยสภาวะ แต่เมื่อก้าวโดยอริยสังขะ สภาวะสังขะบางอย่างก็ไม่เป็นสังขะบ้าง

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาไว้ว่า “อุปาทาเยว เวทนา สุขาทุกุขา อทุกขมสุขา.”^{๒๖} (เวทนาที่เป็นสุข เวทนาที่เป็นทุกข์ เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข) โดยหมายเอาประเภทแห่งการเสวยอารมณ์ มิใช่ตรัสไว้[ว่าเวทนาที่เป็นสุข] เพราะเป็นสุขโดยอาการทั้งปวง แต่เวทนาทั้งหมดจัดเป็นทุกข์โดยอาการหลายร้อยอย่างทั้งหมดมีความไม่เที่ยงและถูกปัจจัยปรุงแต่งเป็นต้น เช่นเดียวกันนี้ แม้ความเป็นกุศลก็ตรัสไว้โดยอาศัยอกุศล เพราะเป็นสภาพไม่มีโทษและให้ผลเป็นสุข แต่ความจริงธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมดที่สมมุติว่าเป็นกุศล ล้วนก่อปรด้วยโทษคือความมีอาสวะ มีสังกิเลสธรรม ถูกครอบงำด้วยโอชะ โยคะ และอุปาทาน อีกทั้งกุศลก็มีผลเป็นทุกข์แน่นอน เพราะก่อให้เกิดผลอันเป็นทุกข์สัง

อนึ่ง อัชฌัตตติกะ (หมวดธรรม ๓ อย่างคือธรรมภายใน ธรรมภายนอก และธรรมทั้งภายในภายนอก) ตรัสไว้โดยอาศัยสมมุติของชาวโลกทั้งปวง แต่ความจริงธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๔ ทั้งหมดไม่มีธรรมที่ชื่อว่าตนโดยแท้ ธรรมที่เป็นไปในตนจะมีได้อย่างไร ธรรมทุกอย่างล้วนเป็นธรรมภายนอก ดังพระพุทธทวจะนะว่า

สงฆาเร ปโรโต ปสฺส.^{๒๗}

“เธอจงเห็นสังฆารทั้งหลายว่าเป็นสิ่งอื่น”

พึงประกอบนัยนี้แม้ในธรรมที่เป็นติกะ (หมวดสาม) และทูกะ (หมวดสอง) อันตามสมควร

อริยสังขะ คือ ภาวะที่ธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมดเป็นทุกข์แท้ ภาวะที่ค้นหาเป็นเหตุแห่งทุกข์แท้ ภาวะที่พระนิพพานเป็นความดับทุกข์ และภาวะที่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ อริยสังขะนี้เป็นสังขะโดยตรงครบถ้วนบริบูรณ์ไม่หวั่นไหว ในญาณของพระอริยบุคคลผู้มีปัญญาบริสุทธิ

ในสัจจะทั้งสองนั้น พระอนุรุทธาจารย์ประสงค์จะปฏิเสธสมมุติสัจจะในที่นี้ จึงได้กล่าววาทะ (โดยปรมัตถ์) ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]จึงกล่าวไว้แล้วว่า “คำวาทะปรมัตถ์ คือ โดยปรมัตถ์สัจจะ”

ในเรื่องนั้น เนื้อความมี ๒ อย่าง คือ สภาวะสิทธิ์ (ปรากฏด้วยสภาพที่มีจริง) และปริกัปปสิทธิ์ (ปรากฏด้วยความดำริ)

สภาวะสิทธิ์ คือ เนื้อความมีจิตเป็นต้นที่ปรากฏอยู่จริงด้วยลักษณะพิเศษเฉพาะตน ปราศจากการบัญญัติของผู้อื่น

[สภาวะสิทธิ์อันได้แก่ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน มีลักษณะพิเศษซึ่งเรียกว่า สภาวะสิทธิ์ (ลักษณะพิเศษ) คือลักษณะเฉพาะตัวของแต่ละรูปนามที่รูปนามอื่นไม่มีลักษณะพิเศษของรูปนามเหล่านั้น เหมือนรูปร่างหน้าตาทางกายภาพของสัตว์แต่ละพันธุ์ เช่น ลิง มีหัวมีตัวอย่างลิง เสือมีหัวมีตัวมีหางมีลายอย่างเสือ ช้างก็มีหัวมีตัวมีงวงมีงาอย่างช้าง ฯลฯ สัตว์แต่ละตัวมีลักษณะเฉพาะทางพันธุกรรมของตนเป็นเอกลักษณ์ที่บ่งบอกว่าต่างจากสัตว์ประเภทอื่นๆ

ในทำนองเดียวกัน รูปนามที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มีลักษณะเฉพาะ เช่น ลักษณะของสี ไม่เหมือนเสียง ลักษณะของเสียง ไม่เหมือนกลิ่น ลักษณะของกลิ่น ไม่เหมือนรส ลักษณะของรส ไม่เหมือนสัมผัสคือความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ความโลภมีลักษณะทะยานอยาก แต่ศรัทธามีลักษณะผ่องใส ความโกรธมีลักษณะไม่พอใจ แต่เมตตา มีลักษณะอ่อนโยนปรารถนาดี ความพึงชานมีลักษณะชัดสาย แต่สมาธิมีลักษณะตั้งมั่น เป็นต้น

ความจริงรูปนามเหล่านี้ไม่มีชื่อเรียก เกิดดับตามเหตุปัจจัยทางทวารทั้ง ๖ ต่อมาเพื่อให้สามารถสื่อความหมายกันได้ มนุษย์จึงได้คิดค้นตั้งชื่อให้กับธรรมชาติเหล่านี้ว่า สี เสียง กลิ่น รส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง โลก โกรธ รัก ชัง เป็นต้น ถึงแม้ว่าแต่ละภาษาจะตั้งชื่อไว้ต่างกัน แต่รูปนามเหล่านี้จะคงสภาพเดิมอยู่เสมอไม่แปรเปลี่ยน ลักษณะแข็งอันปรากฏที่ฝ่าพระหัตถ์ของพระราชาในขณะกำเหยียนทอง ไม่ต่างจากความแข็งที่ปรากฏในฝ่ามือของยากินในขณะกำเศษเงินที่คนโยนให้ ความโลภของคนไม่ต่างจากความโลภของสัตว์ ความโกรธของคนไทย ฝรั่งเศส จีน แยกเป็นแบบเดียวกันหมด ดังนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้จึงมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวตามสภาวะของตน]

ปรักปปลิทธะ คือ เนื้อความมีสัตว์และบุคคลเป็นต้นที่ไม่มีอยู่จริงตามลักษณะของตน แต่ถูกชาวโลกดำริโดยอาศัยอาการเป็นไปต่างๆ ของเนื้อความที่มีจริง ถือเอามากระทำให้มีตัวตน โดยจิตสร้างขึ้นให้ปรากฏในจิตเท่านั้น

บรรดาเนื้อความเหล่านั้น ปรหมัตถ์ [ปรหมตฺถ = ปรหม + อตฺถ] คือ เนื้อความที่ปรากฏด้วยสภาพที่มีจริง (สภาวะสิทธิ์) สภาวะสิทธิ์ชื่อว่า อตฺถะ เพราะเป็นเหตุให้เกิดแห่งความเข้าใจ[ความหมาย]และชื่อ[ว่าอตฺถะ] พร้อมทั้งชื่อว่า ปรหมัตถ์ เพราะเป็นเนื้อความอันยิ่ง คือถึงความพิเศษยิ่งกว่าเนื้อความอื่น [บัญญัติ] เพราะมีอยู่จริง

อีกนัยหนึ่ง **ปรหมัตถ์** คือ เนื้อความอันประเสริฐ เพราะเป็นสภาวะที่จริงแท้ไม่หลงบุคคลในการยังความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ที่เชื่อถือว่าเนื้อความนี้มีอยู่ ปรากฏอยู่ แล้วปฏิบัติเพื่อรู้ธรรมที่พึงรู้อย่าง [อริยสัจ ๔] กำหนดรู้ธรรมที่พึงกำหนดรู้ [ทุกขสัจ] ละธรรมที่พึงละ [สมุทยสัจ] กระทำให้แจ้งธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง [นิโรธสัจ] และเจริญธรรมที่พึงเจริญ [มรรคสัจ]

ส่วนเนื้อความอื่น [ปรักปปลิทธะ] ย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติสำคัญผิด[ว่าเป็นสัตว์ บุคคล] เพราะไม่มีอยู่จริง และแสดงเนื้อความอันประเสริฐไม่ได้ ปรักปปลิทธะจึงไม่ควรได้ชื่อว่า ปรหมัตถ์

[คำว่า ปรหมตฺถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เนื้อความอันยิ่ง คือ เหนือยิ่งกว่าบัญญัติ เพราะมีจริง = ปรโม อตฺโถ ปรหมตฺโถ (ปรหม คัพทฺมีอรรธว่า ยิ่ง)

- เนื้อความอันประเสริฐ คือ ไม่หลอกลวงผู้ปฏิบัติให้เข้าใจผิดว่ามีจริง = ปรโม อตฺโถ ปรหมตฺโถ (ปรหม คัพทฺมีอรรธว่า ประเสริฐ)]

(๑๔) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าววว่า “อีกนัยหนึ่ง **ปรหมัตถ์** คือ อารมณฺ์ของญาณอันสูงสุด” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า ปรหม ที่เป็นไปในญาณ และคำว่า อตฺถ ที่เป็นไปในอารมณฺ์ ไม่ปรากฏ[ในที่ใดๆ]

ในคัมภีร์อนุฎีกากล่าวว่า

สจฺจเมว สจฺจิกิ. โส เอว อตฺโต อวิปริตฺตสฺส ฌาณสฺส วิสยภาวภูเจนาติ
สจฺจิกภูโจ.^{๒๘}

“คำว่า **สัจจิกะ** คือ ความจริง ความจริงนั้นเป็นเนื้อความ เพราะเป็นอารมณ์
ของญาณอันไม่แปรปรวน เหตุนี้จึงชื่อว่า สัจจิกัฏฐะ (เนื้อความที่มีจริง)”

ข้อความนั้นแสดงความหมายว่า “ชื่อว่า อตฺตะ เพราะเป็นเนื้อความที่พึงเข้าถึง
ด้วยญาณอันไม่แปรปรวน” ไม่ใช่แสดงอรรถของ ปรม ศัพท์

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงอรรถของ ปรมตถ ศัพท์อีกนัยหนึ่งว่า “อารมณ์ของญาณอันสูงสุด”
โดยถือว่า คำว่า ปรม หมายถึงญาณอันสูงสุด ส่วน อตฺต แปลว่า อารมณ์ ความเห็นเช่นนี้คงจะ
กล่าวตามคัมภีร์อนุฎีกาที่ว่า “เพราะเป็นอารมณ์ของญาณอันไม่แปรปรวน” แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีถือว่า
ข้อความในคัมภีร์อนุฎีกาแสดงความหมายของ อตฺต ว่าคือเนื้อความที่พึงเข้าถึงด้วยญาณอันไม่
แปรปรวน ไม่ใช่แสดงอรรถของ ปรม ศัพท์ดังที่คัมภีร์วิภาวนีกล่าวไว้]

อธิบายจิต

ในคำว่า จิตฺตํ นี้ **จิต** คือ สภาวะดำริ[อารมณ์]

ในเรื่องนี้ กิริยาดำริเป็นอาการมองหาอารมณ์เสมอ เพราะความดำริย่อมเกิดขึ้น
ไม่ได้หากไม่มีอารมณ์ ความดำรินี้จึงหมายถึงการรับเอาอารมณ์ กล่าวคือ การได้รับ
อารมณ์ ดังนั้น ข้าพเจ้า[พระภูิกายจารย์]จึงปฏิเสธมติของผู้ที่มีความเห็นว่า “จิตเป็นไปได้
โดยไม่มีอารมณ์ในเวลาเกิดภวังคจิตและเมื่อหมดสติ”

แม้ปัจจัยคือนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) และสมนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่
ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) เป็นต้นของจิตมีอยู่ แต่จิตไม่ได้รับชื่อจากปัจจัยดังกล่าว
แต่ปรากฏชื่อโดยเนื่องกับอารมณ์ปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) เท่านั้น

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่าชื่อทั้งหมดของจิต คือ จิตต มน มานส วิญญาณ เกี่ยวเนื่องกับ อารัมมณปัจจัย ไม่เกี่ยวกับปัจจัยอื่น เพราะชื่อที่ได้รับด้วยปัจจัยอื่นไม่อาจแสดงอรรถพิเศษคือ การรับรู้อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **จิต** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตรวมดำริ[อารมณ์] โดยแท้จริงแล้ว จิต เป็นผู้นำในหน้าที่รับอารมณ์ แม้ธรรมที่ประกอบกับจิตจึงรับอารมณ์ไว้ด้วยอำนาจของจิต

อีกนัยหนึ่ง **จิต** คือ ความดำริ หมายความว่า สภาวะธรรมทั้งหมดเป็นเพียงอาการ นั้นๆ สภาวะธรรมเหล่านั้นไม่มีรูปร่างสัณฐานหรือร่างกาย และดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุปัจจัย สภาวะธรรมนั้นจะเกิดขึ้นด้วยกำลัง อำนาจ หรือความสามารถของตนไม่ได้ จึงควรเว้นการ กล่าวถึงความดำริหรือกระทบ อีกทั้งยังดำรงอยู่เพียงชั่วขณะ ไม่อาจยังสภาวะอย่างใด อย่างหนึ่งให้เป็นไปในอำนาจในกาลใดๆ จึงไม่มีประเภทที่จำแนกได้ว่า นี่คือ รูปร่าง นี่คือ ความสามารถ นี่คือกิริยา ด้วยเหตุนี้ สภาวะธรรมอย่างเดียวกันจึงมีได้โดยตรงในบทที่แสดง ข้อความปรมัตถ์ทั้งหมด ส่วนสภาวะอื่นนอกจากนั้น [กัตตุสภาวะและภวสภาวะ] ย่อมมีได้โดยปริยาย

[คำว่า จิตต มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะดำริอารมณ์ = จินตเตตติ จิตตํ (ลง ต ปัจจัยในกัตตุสภาวะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตรวมดำริอารมณ์ = จินเตนตติ สมปยุตตกา ธมมา เอเตนาคติ จิตตํ (ลง ต ปัจจัยในภวสภาวะ)

- ความดำริ = จินตณํ จิตตํ (ลง ต ปัจจัยในภวสภาวะ)

ตามหลักภาษา บทที่ลงกิตักปัจจัยเรียกว่า บทกิตัก มีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ ธาตุ (รากศัพท์) + ปัจจัย (คำลงท้ายธาตุ) ธาตุเป็นคำแสดงกิริยา ส่วนปัจจัยกล่าวถึงกัตตา หรือกรรม เป็นต้นที่ผู้พูดสื่อถึงซึ่งเรียกว่า สภาวะ เช่น

บทกิตัก	ธาตุ	ปัจจัย	สภาวะ
กตตุ (ผู้ทำ)	กร (ทำ)	ตุ (ผู้)	กัตตุสภาวะ
ภวณ (เครื่องกระทำ)	กร (ทำ)	ยุ (เครื่อง)	ภวณสภาวะ
กิริยา (การกระทำ)	กร (ทำ)	ิริย (การ)	ภวณสภาวะ

คำที่สื่อถึงผู้ทำกิริยา เรียกว่า กัตตุสาธนะ คำที่สื่อถึงเครื่องมือในการทำกิริยา เรียกว่า กรณสาธนะ ส่วนคำที่สื่อถึงกิริยาอาการ เรียกว่า ภาวสาธนะ ดังนั้น รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ที่เป็นภาวสาธนะว่า จินตณํ จิตตํ (จิต คือ ความดำริ) จึงแสดงอรรถของจิตไว้โดยตรง เพราะหมายถึง กิริยาอาการ ส่วนรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะว่า จินเตตตี จิตตํ (จิต คือ สภาวะดำริ) หรือรูปวิเคราะห์ กรณสาธนะว่า จินเตนตี สมฺปยุตฺตกา ธมฺมา เอเตนตี จิตตํ (จิต คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมดำริ) แสดงอรรถโดยอ้อม ไม่ระบุกิริยาอาการเหมือนรูปวิเคราะห์ที่เป็นภาวสาธนะ]

ในเรื่องนี้ การกระทำความดำรินั้นไม่ต่างกันโดยรูปร่างเป็นต้นให้ต่างกัน ด้วยการจำแนกแจกแจงเพื่อให้รู้ความหมายพิเศษเป็นคำกล่าวโดยปริยายเหมือนคำว่า สิลापุตฺตกสฺส สรีรํ (แห่งลูกหินบด) และการกระทำเช่นนั้นก็เพื่อแสดงความไม่มีอัตตา ชีวะ สัตว์ หรือบุคคล ซึ่งเป็นผู้กระทำ[กรรม] อันพ้นจากสภาวะธรรมที่เรียกว่าอาการนั้นๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เดี๋ยวจิตยฺเหละอื่นดำริขึ้น ความจริงเมื่ออัตตาเป็นต้นมีอยู่ ความดำริสิ่งที่ไม่ต่างกัน ให้ต่างกันก็หาประโยชน์มิได้

[คำว่า จิตต ที่ เป็นกัตตุสาธนะ มีความหมายตามศัพท์ว่า “ผู้ดำริ” ส่วนที่เป็นกรณสาธนะ มีความหมายว่า “เครื่องดำริ” ความจริงจิตเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่อาจจะดำริเอง หรือเป็นเครื่องมือในการทำกิริยาของสัมปยุตตธรรมได้ ความหมายที่เป็นกัตตุสาธนะและกรณสาธนะจึงเป็นคำกล่าวโดยปริยายตามหลักภาษาเรียกว่า อเภทุปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน กล่าวคือ จิตเป็น ผู้ทำการดำริและเป็นเครื่องมือในการทำกิริยาของสัมปยุตตธรรม การใช้ส่วนในลักษณะนี้มีจุดมุ่งหมายให้ทราบ ว่า อัตตา ชีวะ สัตว์ หรือบุคคลที่เดี๋ยวจิตยฺเหละอื่นนอกศาสนาพุทธดำริขึ้น ไม่มีจริงโดยสภาวะ

อุทาหรณ์ของอเภทุปจาระ เช่น กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รมฺเณ ปุตฺโต (บุตรของพระราช) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน

สำหรับอุทาหรณ์ว่า สิลापุตฺตกสฺส สรีรํ (แห่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แห่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง]

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีมีการกล่าวคล้ายพูดถึงการกระทำสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง ดังคำว่า สสวิสาณ (เขากะต่าย) ความหมายในคัมภีร์นั้นคือ บุคคลใดบุคคลหนึ่งที่เป็นผู้ทำ

หรือให้ทำ ย่อมไม่มีในสภาวะธรรมทั้งหลาย แต่กัตตาผู้ทำกิจการที่มีตนเป็นหลัก[ในการทำ
 กิริยา]ย่อมปรากฏในโลก ดังนั้นข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]จึงกล่าวว่า “จิต คือ สภาวะดำริ”
 โดยยกความเป็นกัตตาไว้ในจิต เพื่อแสดงว่ามีตนเป็นหลักในหน้าที่ดำริ และกล่าวว่า
 “จิต คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมดำริ” โดยยกความเป็นกัตตาไว้ในจิตและยกความ
 เป็นกัตตาไว้ในสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น เพื่อแสดงว่าสัมปยุตตธรรมอันประกอบกับจิตย่อม
 เป็นไปคล้อยตามจิตในหน้าที่ดำริอารมณ์ด้วยอานุภาพของจิต

[คัมภีร์วิภาวณีนีถือว่าคำดังกล่าวเป็นส่วนที่เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ คือ ส่วนที่กล่าว
 ถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง กล่าวคือ จิตที่เป็นเพียงสภาวะดำริ ถูกกล่าวให้เป็นกัตตาและกัตตา
 เหมือนมีอยู่จริงโดยความเป็นผู้ทำกิจการและเครื่องมือในการกระทำ เหมือนอุทาหรณ์ว่า กจฺฉปโลม
 (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุพฺพ (ดอกกลม) วมฺมาปุตฺต (บุตรหญิงหมั้น) กกฺกุโลหิต
 (เลือดปู) ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า

คจฺฉป กุมุทินี สนฺดา   สงฺขวณฺณา จ โภกิลา

ชฺมพฺพ ตาลผลํ ทชฺชา   อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใดแม่เฒ่าคงคาสงบดาดด้วยดอกบัวก็ดี นกดูเหว่าสีขาวเหมือน
 สังข์ก็ดี ต้นหว้าให้ผลเป็นผลตาลก็ดี เมื่อนั้นเราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา กจฺฉปโลมานํ   ปาวาโร ติวโธ ลียา

เหมนฺติกํ ปาวูรณฺ   อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด ผ้าหม่สามชนิดจะพึงสำเร็จได้ด้วยขนเต่า ใช้เป็นเครื่องกันหนาว
 ในคราวน้ำค้างตกได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา มกสฺปาทานํ   อฏฺฐาโล สุกโต ลียา

ทพฺโห จ อวิกมฺปิ จ   อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด เท้ายุ่งทั้งหลายจะพึงทำเป็นบ่อมมั่นคงดีไม่หวั่นไหว อาจะ
 ทนบุรุษผู้ขึ้นรบได้ตั้งร้อย เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา สสวิสาณานํ   นิสฺเสณี สุกตี ลียา

สคฺคสฺสาโรหณตฺถาย   อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด เขากระต่ายจะพึงทำเป็นบันไดเพื่อขึ้นไปสวรรค์ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा นิสฺเสณิมารุญฺห จนฺทํ ขาเทยฺย มูสิกา

ราหูญฺจ ปรีพาเหยฺยํ อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด หนูทั้งหลายจะพึงได้บันไดขึ้นไปกัณฑ์พระจันทร์ และขับไล่ราหูให้หนีไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा สุราจฺฉมฺ ปิตฺวา มกฺขิกา คณจาริณี

องคาเร วาสํ กปเปยฺยํ อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด แมลงวันทั้งหลายเที่ยวไปเป็นหมู่ๆ ดื่มหเหล้าหมดหม้อเมาแล้ว จะพึงเข้าไปอยู่ในโรงถ่านเพลิง เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा พิมฺโปกฺกจสมฺปนฺโน คทฺรโก สุมุโข ลียา

กุสโล นจจคิตฺตสฺส อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด ลาพึ่งมีริมฝีปากงามสีเหมือนผลมะพลับ มีหน้างามเหมือนแว่นทอง จะเป็นสัตว์ฉลาดในการพ้อนรำขับร้องได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा กากา อุลูกา จ มนฺตเยยฺยํ รโหคตา

อณฺณมณฺณํ ปิหเยยฺยํ อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด กากกับนกเค้าพึ่งปรารภนาสมบัติให้แก่กันและกัน ปรีक्षाปรองดองกันอยู่ในที่ลับได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा มุพาลปตฺตานํ ฉตฺตํ ถิรตฺรํ ลียา

วสฺสสฺส ปฏฺิฆาตาย อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด รากไม้และใบไม้อย่างละเอียด พึ่งเป็นร่มมั่นคงป้องกันฝนได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा กุลโก สกุเณ ปพฺพตฺ คณฺธมาทนํ

ตุณฺเฑนาทาย คจฺเจยฺย อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด นกตัวเล็กๆ พึ่งเอาจะงอยปากคาบภูเขาคันธมาทน์บินไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा สามุทฺธิกํ นาวิ สยนตํ สวฏฺฐากริ

เจโฏ อาทาย คจฺเจยฺย อถ นฺน ตทา ลียา.^{๒๔}

“เมื่อใด เด็กๆ ฟังจับเรือใหญ่อันประกอบด้วยเครื่องยนต์และใบพัด กำลังแล่นไปในสมุทรไว้ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองฟังอยู่ร่วมกันได้แน่”]

ในเรื่องนี้ จิตต ศัพท์แสดงอรรถว่า “วิจิตร” ดังพระพุทธวจนะในสังยุตตนิกายว่า

ทัญฺจํ โว ภิกฺขเว จรณํ นาม จิตฺตุนฺติ. เอวํ ภนฺเต. ตมฺปิ โข ภิกฺขเว จรณํ นาม จิตฺตํ จิตฺเตเนว จินฺติตํ, เตนาปิ โข ภิกฺขเว จรณเณ จิตฺเตน จิตฺตญฺเฒว จิตฺตตรํ. นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุสฺสามิ. เอวํ จิตฺตํ. ยถฺยิํ ภิกฺขเว ติรจฺฉานคตา ปาณา. เตปิ โข ภิกฺขเว ติรจฺฉานคตา ปาณา จิตฺเตเนว จิตฺติกตา. เตหิปิ โข ภิกฺขเว ติรจฺฉานคเตหิ ปาเนหิ จิตฺตญฺเฒว จิตฺตตรนฺติ.^{๒๕}

“พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภาพนิทรศการนั้น เธอทั้งหลาย เห็นแล้วหรือ’

‘เห็นแล้ว พระเจ้าข้า’

‘แม้ภาพนิทรศการนั้น ช่างเขียนคิดแล้วด้วยจิต จิตจึงวิจิตรกว่าภาพนิทรศการนั้น”

และดังพระพุทธวจนะว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นหมูสัตว์อื่นแม้เพียงหมูหนึ่ง ซึ่งวิจิตรเหมือนอย่าง สัตว์เดียรัจฉานนี้เลย แม้สัตว์เดียรัจฉานเหล่านั้นก็ถูกจิตกระทำให้วิจิตร จิตจึงวิจิตรกว่า สัตว์เดียรัจฉานเหล่านั้น”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า จรณํ นาม จิตฺตํ (ภาพนิทรศการ) เป็นชื่อของ แผ่นผ้าที่วาดจิตรกรรมอันวิจิตรมีทิพยวิมานเป็นต้นแสดงอยู่ให้เห็นว่า ผู้กระทำบุญนี้ๆ ไป บังเกิดในที่นี้ๆ

พระดำรัสว่า จิตฺเตน (วิจิตร) ลงตติยาวิภัตติในอรรถบัญญัติวิภัตติ

พระดำรัสว่า ยถา ยถา แปลว่า เหมือนสัตว์เดียรัจฉานเหล่านี้

พระดำรัสว่า จิตติกตา แปลว่า กระทำให้วิจิตร

ในข้อนี้ สัญญาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งจิต ตัณหาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งสัญญา กรรมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งตัณหา กำเนิดวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งกรรม ฟังทราบความวิจิตรแห่งสัตว์เดียรัจฉานเหล่านั้น เพราะความวิจิตรแห่งกำเนิด

[ฟังทราบการจำแนกรูปนามทุกอย่างตามนัยพระอภิธรรม ๔ ประการ คือ]

ลักษณะ คือ สภาพนั้นๆ [มีการรับรู้อารมณ์และการกระทบอารมณ์ เป็นต้น เหมือนความร้อนของไฟ]

รส คือ หน้าที่ [เหมือนการที่ไฟทำให้สุก] หรือ ความบริบูรณ์ [เหมือนแสงสว่างของไฟ]

ปัจจัยภูฐาน คือ อาการ[ปรากฏ]ที่ปัญญาพึงรับรู้ หรือผล [เหมือน ควันไฟ]

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ [เหมือนคนก่อไฟ]

ธรรมเหล่านี้ [ลักษณะ รส ปัจจัยภูฐาน และ ปทัฏฐาน] ย่อมสมควรที่บัณฑิตชนจะพึงกำหนดรู้

อารมณวิชานนลกฺขณํ จิตตํ ปุพฺพํคฺมรลํ สนฺธานํปจฺจุปฺภูจฺจํ นามรูปปทฺฏจฺจํ^{๓๑}

“จิตมีสภาพรับรู้อารมณ์ มีหน้าที่เป็นใหญ่[ในการรับรู้อารมณ์] มีความเป็นไปต่อเนื่องเป็นเครื่องปรากฏ มีรูปนามเป็นเหตุใกล้”

อธิบายเจตสิก

ในคำว่า เจตสิก นี้ เจตสิก คือ กลุ่มธรรมที่เกิดในจิตโดยเป็นไปเนื่องกับจิต หมายถึง กลุ่มธรรมอันมีผัสสะเป็นต้น

ความเป็นไปเนื่องกับจิต คือความเป็นไปของกลุ่มธรรมที่คล้ายเป็นอันเดียวกับจิตด้วยลักษณะมีการเกิดขณะเดียวกับจิตเป็นต้น

ข้อความนี้แสดงว่า เจตสิก คือ สภาวธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เนื่องกับจิต โดยมีการเกิดขณะเดียวกันเป็นต้น เหมือนดั่งดอกไม้ที่เนื่องอยู่ในช่อดอกไม้ช่อหนึ่ง ความเกิดแห่งจิตใดมีอยู่ ความเกิดนั้นเป็นความเกิดแห่งผัสสะเป็นต้น ความแก่แห่งจิตใดมีอยู่...ความดับแห่งจิตใดมีอยู่...อารมณ์แห่งจิตใดมีอยู่...ที่ตั้งแห่งจิตใดมีอยู่ ที่ตั้งนั้นเป็นที่ตั้งแห่งผัสสะเป็นต้น

ถามว่า : แม้จิตก็เป็นไปเนื่องด้วยผัสสะเป็นต้นเหมือนกัน จึงควรเรียกจิตด้วยชื่อว่า ผัสสิกะ (สภาวะเกิดในผัสสะ) เวทนิกะ (สภาวะเกิดในเวทนา) เป็นต้น มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะจิตเป็นใหญ่ ดังพระพุทธทวณะว่า

มโนปุพฺพคฺมา ฐมฺมา มโนเสฏฺฐจา มโนมยา.^{๓๖}

“สภาวธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”

พระบาลีนั้นแสดงความหมายว่า ผัสสะเป็นต้นย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้โดยไม่มีจิต แต่จิต เป็นไปได้แม้จะไม่มีเจตสิกบางอย่าง ความจริงปัญญาวิญญานจิตย่อมเกิดขึ้นโดยไม่มีวิตกเป็นต้นบางอย่างได้ จึงควรกล่าวว่าเจตสิกเนื่องกับจิต แต่ไม่ควรกล่าวว่าจิตเนื่องกับเจตสิก

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “สำเร็จด้วยใจ” หมายความว่า ถูกจิตกระทำให้สำเร็จ กล่าวคือ เป็นอาการทางจิต

(๑๕) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงว่าเจตสิกเหล่านั้นเนื่องกับจิตและกล่าวความเป็นเจตสิกโดยความมีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต ข้อความนั้นไม่งาม เพราะมิใช่เป็นเจตสิกด้วยเหตุที่มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิตเท่านั้น

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าเจตสิกเนื่องกับจิตด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ เกิดขณะเดียวกับจิต
 ดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต และมีที่ตั้งเดียวกับจิต ไม่ใช่เนื่องกับจิตโดยความมี
 อารมณ์อย่างเดียวกับจิตเท่านั้น]

มหาชนในโลกผสมสีต่างๆ ในน้ำแล้ว วาดภาพจิตรกรรมหลากหลายไว้บนภาพ
 ในเรื่องนั้น น้ำที่ของน้ำคือกระจายไปในภาพวาดและยึดติด ไม่ใช่หน้าที่ของสี หน้าที่
 ของสีคือแสดงรูปต่างๆ ไม่ใช่หน้าที่ของน้ำ ในการอุปมาดังกล่าว อารมณ์เหมือนภาพวาด
 จิตเหมือนน้ำ เจตสิกธรรมเหมือนสีต่างๆ

อธิบายรูป

ในคำว่า รูป นี้ รูป คือ สภาวะแปรปรวน หมายความว่า ถึงความแปรปรวน
 โดยเป็นไปไม่สม่ำเสมอเพราะปัจจัยตรงกันข้ามมีความเย็นและความร้อนเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง รูป คือ สภาวะถูกทำให้แปรปรวน หมายความว่า ย่อมถูกปัจจัย
 ตรงกันข้ามมีความเย็นและความร้อนเป็นต้นให้ถึงความแปรปรวน

[คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะแปรปรวน = รูปปติ วิการ อปาชชตีติ รูปิ (รูป ธาตุ = แปรปรวน + อ ปัจจัย
 ในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะถูกทำให้แปรปรวน = รูปปติ วิการ อปาทียตีติ รูปิ (รูป ธาตุ + เณ การิตปัจจัย
 + อ ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ)]

สมจริงดังพระพุทธทวณะว่า

รูปปตีติ โข ภิกขเว ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ. เกณ รูปปติ. สีเตนปิ รูปปติ. อุณฺเหรณปิ
 รูปปติ. ชิฆฺจฉายปิ รูปปติ. ปิปาสายปิ รูปปติ. ๗สมกสวาตาตปสรีสปสมฺมุสเสนปิ รูปปติ.^{๓๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรียกว่ารูป เพราะเป็นสภาวะแปรปรวน แปรปรวนเพราะอะไร
 แปรปรวนเพราะเย็นบ้าง เพราะร้อนบ้าง เพราะหิวบ้าง เพราะกระหายบ้าง เพราะสัมผัส
 แห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง”

คำว่า รูปปติ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาหนิเทศว่า

รูปปตีติ จ รูปปติ, กุรูปปติ, ฌณฎฎียติ, ปิฬียติ, ภิชชติ.^{๓๔}

“ย่อมแปรปรวน กำเริบ ถูกกระทบกระทั่ง ถูกบีบคั้น พินาศไป”

ใจความในเรื่องนี้มีดังนี้คือ การประจวบกับปัจจัยตรงกันข้ามในฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) ย่อมมีแก่สภาวะธรรม [สัปปัญชิรูป ๑๒] ที่ดำรงอยู่นานและมีสภาพกระทบ แต่ไม่มีแก่สภาวะธรรมอื่น [อัปปัญชิรูป ๑๖ และนามธรรม] ที่มีขณะสั้นและมีสภาพไม่กระทบ การประจวบกับความเย็นเป็นต้นภายนอกย่อมไม่มีแก่สุขุมรูปที่มีสภาพไม่กระทบ และไม่มีในนามธรรมที่มีขณะสั้นและมีสภาพไม่กระทบ

[อายุของรูปพึงเทียบด้วยขณะจิต กล่าวคือ ขณะจิตดวงหนึ่งๆ มี ๓ ขณะ คือ อุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ในวิถิจิตหนึ่งๆ มีขณะจิต ๑๗ ขณะเกิดขึ้นเป็นอย่างมาก ขณะจิตดวงหนึ่งๆ นี้รวม ๑๗ ขณะเป็นการเกิดดับของรูปหนึ่งๆ ขณะย่อยของรูปหนึ่งๆ จึงมี ๕๑ ขณะจิต (๑๗ × ๓ = ๕๑) ในขณะจิตย่อย ๕๑ ขณะนี้ อุปปาทขณะของรูปเทียบได้ ๑ ขณะจิต ภังคขณะเทียบได้ ๑ ขณะจิต ส่วนฐิติขณะในระหว่างเทียบได้ ๔๙ ขณะจิต ฐิติขณะของรูปจึงมีระยะนานกว่าฐิติขณะของจิตที่มีเพียงช่วงขณะจิตเดียว ดังนั้น ความเย็นความร้อนเป็นต้นจึงเบียดเบียนรูปธรรมในฐิติขณะชัดเจน]

ถามว่า : ถ้าคำที่กล่าวนี้พึงเป็นไปได้ การที่สุขุมรูป (รูปละเอียด) ถึงความเป็นสภาพที่มีใช้รูปย่อมมีได้หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะสุขุมรูปมีความเป็นไปได้เสมอกับโอฬาริกรูป (รูปหยาบ) เนื่องจากเมื่อโอฬาริกรูปแปรปรวนอยู่ สุขุมรูปย่อมแปรปรวน

อนึ่ง การประจวบ คือ การกระทบซึ่งกันและกันของโอฬาริกรูปหรือมหาภูตรูป อันตรงกันข้ามกัน บรรลุถึงฐิติขณะ โดยไม่มีการมาปรากฏและการรับอารมณ์ สมจริงดังสาธกว่า

รูปปติ ฌณฎฎียติ ปิฬียติ.^{๓๕}

“ย่อมแปรปรวน ถูกกระทบกระทั่ง ถูกบีบคั้น”

ความแปรปรวน คือ ความกำเริบ หรือความพินาศของธาตุที่มีในรูปกลาปอื่น เปรียบเหมือนความระส่ำระสายของประเทศเพราะการรุกรานของกองทัพปัจฉามิตร สมจริง ดังสาธกว่า

กุปปติ ภิชชติ.^{๓๖}

“ย่อมกำเริบ พินาศไป”

ในพากย์นี้ คำว่า “ย่อมกำเริบ” หมายความว่า ย่อมหวั่นไหว

คำว่า “พินาศไป” หมายความว่า ถึงความแปรปรวน

รูปเหล่านั้นย่อมเข้าถึงความแปรปรวนบ้าง นับตั้งแต่เวลาได้ประจวบกับปัจจัย ตรงกันข้าม หมายความว่า บรรลุความเป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดกระแสรูปทรมและรูปเกิน ประมาณ [เช่น เมื่อธาตุไฟน้อยจะรู้สึกเย็น หรือเมื่อธาตุไฟมากจะรู้สึกร้อนเหมือนในเวลา เป็นไข้]

อีกนัยหนึ่ง ความแปรปรวนในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ ความเจริญ และความเสื่อม ทั้งสองอย่างนั้นปรากฏในเวลาทั้งป็นพินาศ กัปตั้งใหม่ และเวลาเปลี่ยนแปลงแห่งอายุกับ ปี ฤดูกาล เดือน กลางคืน และกลางวันเป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดชื่อว่ารูปจึงปรากฏแก่ธรรมที่แปรปรวนด้วยการกระทบ

ตอบว่า : เพราะธรรมเหล่านั้นมีรูปร่าง หมายความว่า รูปธรรมทั้งหลายมีรูปร่าง เพราะเข้าถึงความเป็นสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน) และสัณฐานบัญญัติ (บัญญัติ อาศัยสัณฐาน) เป็นต้น ความแปรปรวนของธรรมเหล่านั้นประจักษ์แก่ชาวโลก ด้วยเหตุนี้ ชื่อว่ารูปจึงปรากฏในธรรมเหล่านั้น ส่วนนามธรรมเป็นสภาพไม่มีรูปร่าง ความแปรปรวน ของนามธรรมไม่ประจักษ์แก่ชาวโลก เมื่อชาวโลกเห็น ได้ยิน หรือถามความเปลี่ยนแปลง ของรูปธรรมนั้นๆ แล้ว ย่อมรับรู้ความแปรปรวนของนามธรรมได้ยกเว้นผู้รู้จิตของคนอื่น [ที่รู้เห็นความเปลี่ยนแปลงของนามธรรมได้] ด้วยเหตุนี้ นามธรรมจึงไม่ชื่อว่ารูป

(๑๖) ในคัมภีร์วิภาวนีได้ปฏิเสธความสงสัยในเรื่องที่นามธรรมถึงความเป็นรูป โดยเนื่องกับคำว่า สัต (ความเย็น) เป็นต้น [หมายความว่านามธรรมไม่ถูกความเย็นเป็นต้น กระทบ จึงไม่ชื่อว่ารูป] แต่ถ้อยคำย่อไม่ปรากฏหากไม่มีการนิยามพูดของชาวโลก และการนิยามพูดของชาวโลกย่อมเป็นไปตามเหตุอันประจักษ์ การปฏิเสธความสงสัยจึงมีได้ตาม ชาวโลกในเรื่องนี้แม้จะไม่มีคำว่า สัต เป็นต้น

แม้พรหมทั้งหลายในพรหมโลกก็ปรากฏความเปลี่ยนแปลงทางกาย ความเปลี่ยนแปลงทางวาจา และความเปลี่ยนแปลงของรูปต่างๆ อันเป็นไปด้วยการสำแดงฤทธิ์ การที่รูปในพรหมโลกปรากฏโดยความเป็นรูปจึงมีได้ด้วยความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

อีกนัยหนึ่ง รูป คือ สภาวะปรากฏโดยสภาพของตน หมายความว่า นามธรรม ไม่ปรากฏโดยสภาพของตน ถูกรับรู้โดยอาศัยรูปเท่านั้นแต่รูปธรรมนี้ปรากฏโดยสภาพของตน แม้ปัญญาญาณก็รับรู้ได้ เมื่อความหมายนี้มีอยู่ รูปในพรหมโลกก็ชื่อว่ารูปโดยตรงดังนี้แล

[ตามนัยนี้ คำว่า รูป สำเร็จรูปมาจาก รูป ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มี รูปวิเคราะห์ว่า รูปยติ อตตโน สภาเวน ปกาสตีติ รูป]

(๑๗) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงความปรากฏโดยความเป็นรูปในพรหมโลกด้วยความเย็นเป็นต้นที่อุปถัมภ์ และด้วยประเภทแห่งการไม่ล่วงสภาพ[อันแปรปรวน] แต่พระดำรัสเป็นต้นว่า “เพราะเย็นบ้าง เพราะร้อนบ้าง” เป็นเพียงตัวอย่าง[เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด] เพราะมีความแปรปรวนด้วยประเภทของกรรม จิต และอาหารบ้าง โดยแท้จริงแล้ว สัญญาแสดงไว้ในพระบาลีด้วยรูปารมณฺ์ และวิญญานก็แสดงไว้ด้วยรสารมณฺ์ แต่สัญญามีได้หมายรู้รูปารมณฺ์อย่างเดียว ทั้งวิญญานก็มีได้รู้รสารมณฺ์อย่างเดียว พระดำรัสนั้นจึงเป็นการแสดงพอเป็นตัวอย่าง การแสดงความปรากฏโดยความเป็นรูปในพรหมโลกโดยไม่ละคำว่า สัต (ความเย็น) เป็นต้น จึงหาประโยชน์มิได้

[ในพระบาลีตรัสสัญญาที่หมายรู้รูปารมณฺ์ และวิญญานที่รับรู้รสารมณฺ์ มีข้อความว่า

“ภิกขุ ภิกขเว สมณํ วเทถ. สมณานาตีติ โข ภิกขเว ตสฺมา ‘สมณฺา’ติ วุจฺจติ. ภิกขุ

สณฺขานาติ. นีลมฺปิ สณฺขานาติ ปีตกมฺปิ สณฺขานาติ, โลหิตกมฺปิ สณฺขานาติ โอทาทมฺปิ สณฺขานาติ. สณฺขานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา ‘สณฺขา’ติ วุจฺจติ.”^{๓๗}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหตุใดจึงเรียกว่าสังขญา เพราะหมายรู้จึงเรียกว่าสังขญา หมายรู้อะไร หมายรู้สีเขียวบ้าง สีเหลืองบ้าง สีแดงบ้าง สีขาวบ้าง”

กิญฺจ ภิกฺขเว วิญฺญาณํ วเทถ. วิชานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ วุจฺจติ. กิญฺจ วิชานาติ. อมฺพิลมฺปิ วิชานาติ, ติตตกมฺปิ วิชานาติ กฏฺฐกมฺปิ วิชานาติ, มธฺรุมฺปิ วิชานาติ, ชาริกมฺปิ วิชานาติ, อชาริกมฺปิ วิชานาติ, โลณิกมฺปิ วิชานาติ, อโลณิกมฺปิ วิชานาติ. วิชานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา วิญฺญาณนฺ”ติ วุจฺจติ.”^{๓๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหตุใดจึงเรียกว่าวิญญาณ เพราะรับรู้จึงเรียกว่าวิญญาณ รับรู้อะไร รับรู้รสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง”]

อธิบายนิพพาน

ในคำว่า นิพพาน นี้ ความเร่าร้อนคือทุกข์ในวัฏฏะทั้งหมดย่อมดับสนิทในสภาวะนี้ เหตุนี้ในสภาวะนั้นชื่อว่า **นิพพาน** (สภาวะดับความเร่าร้อน)

คำว่า “ดับสนิท” หมายความว่า กิเลสหรือขันธ์เหล่าใดตั้งอยู่ในฝ่ายที่ควรจะเกิดขึ้นในอนาคตแก่ผู้มีได้อบรมมรรค กิเลสหรือขันธ์เหล่านั้นย่อมถึงฝ่ายที่ไม่ควรจะเกิดขึ้นแก่ผู้อบรมมรรคแล้ว ทั้งนี้เพราะธรรมอันเป็นอดีตเมื่อเข้าถึงขณะ ๓ [ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป] แล้วดับลง ย่อมไม่ชื่อว่าดับสนิท จึงควรเว้นการกล่าวถึงปัจจุบันธรรมและธรรมอันจะเกิดแน่นอนในอนาคต

คำว่า “ความเร่าร้อนคือทุกข์ในวัฏฏะ” หมายถึง ความเร่าร้อนที่เรียกว่าทุกข์ใน กิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) กรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) และวิปากวัฏ (วนเวียนวิบาก) ภาวะที่ต้นไม่เป็นต้นซึ่งปราศจากความเร่าร้อนคือทุกข์ในวัฏฏะ ๓ ดับสูญไปไม่เกิดอีก ไม่ชื่อว่า นิพพาน

คำว่า “ในสภาวะนี้” ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถวิสยาธาระ (ที่ตั้งของกิริยา) เหมือนอุทาหรณ์ว่า อากาศ สกฺกา ปกฺขนฺติ (นกบินไปในอากาศ) ความจริงบุคคลผู้ด้อยอยู่ย่อมไม่มีสถานที่ดับแห่งใดแห่งหนึ่งอันพ้นจากนิพพาน

อีกนัยหนึ่ง พระอริยบุคคลย่อมดับสิ้นไปในสภาวะนี้ เหตุนี้สภาวะนั้นชื่อว่า นิพพาน (สภาวะดับสิ้นไปของพระอริยบุคคล) ดังพระพุทธวจนะว่า

นิพฺพนฺติ ธีรา ยถายมฺปทีโป.^{๓๘}

“ท่านเหล่านั้นเป็นปราชญ์ ดับสิ้นไปเหมือนประทีปดวงนี้”

คำว่า “ดับสิ้น” หมายความว่า การที่กิเลสนั้นๆ หรือขันธ^{๓๙}ไม่มีการเกิดอีก

คำว่า “ในสภาวะนี้” ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถวิสยาธาระ

[คำว่า นิพพาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะดับความเร่าร้อน = นิพฺพายนฺติ สพฺเพ วฏฺฏทฺทุกฺขสนฺตปา เอตฺสมินฺติ นิพฺพานํ (ลง ยุ บัจจัยในอภิกรณสาธนะ)

- สภาวะดับสิ้นไปของพระอริยบุคคล = นิพฺพายนฺติ อริยชนา เอตฺสมินฺติ นิพฺพานํ (ลง ยุ บัจจัยในอภิกรณสาธนะ)]

อาจารย์ทั้งหลายได้อธิบายประกอบข้อความอีกนัยหนึ่งว่า “เมื่อสภาวะนี้อันพระอริยบุคคลบรรลุอยู่ [พระอริยบุคคลย่อมดับสิ้นไป เหตุนี้สภาวะนั้นชื่อว่า นิพพาน]” [โดยลงสัตตมีวิภัตติในอรรถลักษณะที่แปลว่า “เมื่อ”]

ส่วนในคัมภีร์วิภาวีกาทั้งหลายกล่าวว่า “ตณฺหาเรียกว่ วาณะ (ธรรมสืบต่อภพ) เพราะสืบต่อภพน้อยภพใหญ่ สภาวะหลักออกจากตณฺหานั้น ชื่อว่า นิพพาน”

[คำว่า “คัมภีร์วิภาวีกาทั้งหลาย” หมายถึง อภิธัมมัตถสังคหวิภาวีกา และอภิธัมมัตถวิภาวีกา]

(๑๘) ในคัมภีร์วิภาวีกากล่าวรูปวิเคราะห์อีกนัยหนึ่งว่า “กิเลสมีไพเราะจะเป็นต้น ย่อมดับสูญด้วยสภาวะนี้ เหตุนี้สภาวะนั้นชื่อว่า นิพพาน (สภาวะทำให้กิเลสดับไป)”

ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์ใดๆ ไม่พบภรณ์สาธนะในนิพพานเหมือนที่พบในมรรค และนิพพานก็ไม่ใช่ปัจจัยร่วมกระทำของกัตตาคือราคะเป็นต้นในการทำกิริยาดับสูญ

[คัมภีร์นี้เห็นว่า นิพพาน เป็นอภรณ์สาธนะ มีความหมายว่า “สภาวะดับความเร่าร้อน” หรือ “สภาวะดับสิ้นของพระอริยบุคคล” ส่วนคัมภีร์วิภาวณีเห็นว่าเป็นภรณ์สาธนะ อันมีความหมายว่า “สภาวะทำให้กิเลสดับไป” แต่คัมภีร์ปรมัตถที่ป็นีกกล่าวว่า บทที่ลงตติยวิภัตติซึ่งแปลว่า “ด้วย” อันแสดงภรณ์สาธนะในบทกิตต์ ปรากฏในฐานะที่กล่าวถึงมรรคว่า อทฐา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามิ ^{๕๐} (เรจักพ้นจากความแก่และความตายด้วยปฏิปทานี้) ส่วนในฐานะที่กล่าวถึงนิพพาน ปรากฏบทที่ลงสตัดมีวิภัตติซึ่งแปลว่า “ใน” อันแสดงอภรณ์สาธนะในบทกิตต์ เหมือนพระบาลีว่า ยตฺถ นามณฺจ รูปณฺจ อเสสํ อปรุชฺฌตฺติ ^{๕๑} (นามรูปย่อมดับสนิทไม่มีเหลือในสภาวะใด)

อนึ่ง ตามหลักภาษา บทกถณะเป็นเครื่องมือในการทำกิริยา เช่น ทาตุเตน วิหี ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า ทาตุเตน (เคียว) เป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าว แต่นิพพานไม่ใช่เครื่องมือในการทำกิริยาดับไฟกิเลส ท่านผู้แต่งคัมภีร์ปรมัตถที่ป็นีจึงเห็นว่ารูปวิเคราะห์ภรณ์สาธนะ ตามมติของคัมภีร์วิภาวณี ไม่ชอบด้วยเหตุผล]

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งคาถาที่ ๒

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรมโ รसानํ
ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสฺส โลเก
ธมฺโม หเว ติภเว ทุกฺขวินาสเหตุ
ธมฺมํ समाจเรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

(เตลภฏาหคคาถา ข้อ ๘)

พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่าสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่า
กว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลาย
จงเป็นผู้มีสติชวนชวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด

ปริเฉทที่ ๑

จิตตสังคหะ

(ประมวลจิต)

อธิบายจิตมี ๔ อย่างตามภูมิ

๓. บัดนี้ พระเถระจะแสดงจิตตามลำดับอุเทศก่อน จึงกล่าวว่า ตตถ จิตฺตํ (ในบรรดาเนื้อความของพระอภิธรรม ๔ ประการนั้น ลำดับแรก จิตมี ๔ อย่าง คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต) เป็นต้น

คำว่า ตตถ คือ ในบรรดาเนื้อความของพระอภิธรรม ๔ ประการนั้น

คำว่า ตาว แปลว่า ก่อน

คำว่า จตุพพิชชะ คือ จิตมี ๔ อย่าง

ในคำว่า กามาวจรํ นี้ กามะ คือ ภพที่เหล่าสัตว์รีนรมย์

อีกนัยหนึ่ง กามะ คือ ภพเป็นที่รีนรมย์ของเหล่าสัตว์ด้วยความเพลิดเพลินในกามคุณ เพราะยังข่มกามราคะไม่ได้ มิได้รีนรมย์ด้วยความเพลิดเพลินในฌานเหมือนเหล่าสัตว์ในภูมิชั้นสูง หมายถึง กามภูมิ ๑๑

[คำว่า กาม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภพที่เหล่าสัตว์รีนรมย์ = กามียตติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- ภพเป็นที่รีนรมย์ของเหล่าสัตว์ = กามินติ เอตถาติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในอิทธิ-

สาธนะ)]

ถามว่า : แม้ผู้บรรลุนิพพานก็มีอยู่ในกามภูมินี้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่บุคคลเหล่านั้นมีอยู่เพียงบางคราว คำดังกล่าวจึงสมควร

ถามว่า : ภูมิมีอเวจีนรกเป็นต้นเป็นที่รื่นรมย์ได้อย่างไร และเหล่าสัตว์ในภูมินั้น ย่อมรื่นรมย์ด้วยความเพลิดเพลินในกามคุณอย่างไร

ตอบว่า : เหล่าสัตว์ในภูมินั้นรื่นรมย์ด้วยความยินดีอารมณ์[ที่ปรากฏในเวลาใกล้ เสียชีวิต] หรือด้วยความยินดีในภูมิ [โดยยึดมั่นขั้นของตนว่า นี่คือเรา นี่คือของเรา] หมายความว่า เปลวไฟนรกอันปรากฏในเวลาใกล้เสียชีวิต ย่อมปรากฏเหมือนมีสีทอง ดังได้สดับมาว่า พราหมณ์ผู้มีมิจนาคิภูริณหนึ่งขณะนอนใกล้จะเสียชีวิตอยู่บนเตียง ครู พราหมณ์ของเขายืนอยู่ใกล้กล่าวว่า “ผู้เจริญ ท่านจงไปสู่พรหมโลกเถิด” แต่เปลวไฟใน อเวจีนรกปรากฏแก่เขา ลำดับนั้นเขากล่าวว่า “ท่านอาจารย์สิ่งที่มีสีเหมือนดังทองปรากฏ อยู่” ครูพราหมณ์กล่าวว่า “ผู้เจริญ นั้นแหละพรหมโลก ไปสู่ที่นั่นเถิด” เมื่อเขาเสียชีวิต แล้วได้ไปเกิดในอเวจีนรก เหล่าสัตว์ยินดีภูมินั้นด้วยความยินดีอารมณ์อย่างนี้ เหล่าสัตว์ผู้ เกิดในภูมินั้น ย่อมชื่อว่ายินดีในภพ

อนึ่ง เหล่าสัตว์ที่เกิดในอเวจีนรกเป็นต้นยังข่มกามราคะมิได้ เมื่อมีโอกาสจัก รื่นรมย์ด้วยความยินดีในกามคุณ

กามาวจร คือ จิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ

คำว่า อวจรติ ในรูปวิเคราะหฺ์ (คำจำกัดความ) นี้ ไม่เพียงหมายเอาเนื้อความว่า “เกิดขึ้น” เพราะไม่สอดคล้องกับพระบาลี และกอบปรด้วยโทษต่างๆ ดังพระพุทธดำรัส ในพระบาลีว่า

ยํ เอตสฺมี อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปรียาปนฺนา.^{๔๒}

“ธรรมคือขั้น อายตนะ ธาตุ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หยั่งลง เป็นไปในภูมินี้ นับเข้าในภูมินี้...อยู่ในระหว่างนี้”

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าคำว่า อวจรติ ในรูปวิเคราะห์ว่า กามะ อวจรตีติ กามาวจร (กามาวจร คือ จิตที่หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อว และ จรติ อุปสรรคคือ อว มีความหมายว่า “หยั่งลง” ส่วน จรติ มีความหมายว่า “เป็นไป”]

ถ้าหากพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เพื่อความนั้นในที่นี้ก็ควรตรัสว่า “หยั่งลงเป็นไปในภูมินี้ เกิดในภูมินี้” แต่พระองค์มิได้ตรัสเช่นนั้น ทั้งไม่อาจกล่าวคำว่า “นับเข้า” มีความหมายเหมือนคำว่า “เกิดขึ้น” เพราะโลกุตตรจิตแม้เกิดในภพ ๓ ก็ไม่นับเข้าในภพเหล่านั้น เนื้อความนั้นไม่สอดคล้องกับพระบาลีเช่นนั้น

ถ้าบุคคลถือเอาเนื้อความนั้นก็จะมีโทษว่า มหัคคตธรรมและโลกุตตรธรรมอันเกิดในกามภูมินั้นได้เข้าถึงความเป็นกามาวจรและพ้นจากความเป็นรูปาวจรเป็นต้น ทั้งยังมีโทษอีกว่า กามาวจรธรรมอันเกิดในรูปภูมิและอรุภูมิได้เข้าถึงความเป็นรูปาวจรและอรุขาวจรและพ้นจากความเป็นกามาวจร

ถามว่า : การที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้รับชื่อ ย่อมมีด้วยความเป็นไปโดยมากมิใช่หรือ เหมือนคำว่า วนจรก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า) สงคามาวจร (ช่างเที่ยวไปในสงคราม = ช่างศึก) เมื่อการได้รับชื่อว่ากามาวจรเป็นต้นมีอยู่ โทษอย่างใดอย่างหนึ่งจึงไม่ควรมีในที่นี้ เพราะธรรมเหล่านั้นมักเกิดในภูมิของตนๆ เป็นส่วนมาก

ตอบว่า : ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะถ้าเป็นอย่างนี้ พระอนุรุทธาจารย์ก็ควรกล่าวถึงภูมิที่มักเกิดโลกุตตรธรรมเพื่อให้พ้นจากความเป็นกามาวจรเป็นต้น และภูมิที่มักเกิดโลกุตตรธรรมก็ไม่มี ความจริงโลกุตตรธรรมย่อมเกิดในภพ ๓ จึงไม่อาจห้ามโทษว่าโลกุตตรธรรมเข้าถึงความเป็นกามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม และอรุขาวจรธรรม เนื้อความดังกล่าวก่อบรรด้วยโทษต่างๆ อย่างนี้

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรถือเอาเนื้อความของคำว่า อวจร เป็นเช่นนั้น [คือเกิดขึ้น] แต่ควรถือเอาเนื้อความของศัพท์นั้น[ว่าหยั่งลงเป็นไป] ตามนัยในพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายว่า “หยั่งลงเป็นไปในภูมินี้ นับเข้าในภูมินี้”

ความหมายในคำว่า กามาวจร นี้ มีดังนี้ว่า จิตใดหยั่งลงเป็นไปในกามภูมิโดยการนับเข้า เหตุนี้จิตนั้นชื่อว่า กามาวจร (จิตที่หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ)

“การนับเข้า” คือ การถึง การเข้าถึง หมายความว่า เข้าไปในกามภูมิด้วยองค์ประกอบทั้งหมดคือมีชาติ โคตร และชื่อเหมือนกับกามัตถหาอันเป็นที่ตั้งของตน การนับเข้าเช่นนั้น ได้ถูกกามัตถหาอันยึดหน่วงกระทำให้เกิดขึ้น

ข้อความนี้แสดงว่าแม้ธรรมที่เกิดขึ้นในกระแสจิตของรูปพรหมและอรูปพรหม ก็ถูกกามัตถหายึดหน่วงว่าเป็นของเรา นับเข้าในกามภูมิเช่นกัน ย่อมได้ชื่อว่า กามาวจร

แม้ธรรมที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง รูปัตถหาและอรูปัตถหาเป็นัตถหายึดหน่วงในธรรมเหล่านั้น

ฝ่ายสภาวะธรรมที่พ้นจากการกำหนดของัตถหา ๓ แม้เกิดในภพ ๓ ก็ไม่นับเข้าในภพเหล่านั้น จึงชื่อว่า โลกุตตระ

[ข้อความนี้แสดงความหมายของกามาวจรอีกนัยหนึ่งว่า กามาวจร คือ จิตเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของกามัตถหา หมายความว่า เป็นอารมณ์ของกามัตถหา รูปาวจร คือ จิตเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของรูปัตถหา อรูปาวจร คือ จิตเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของอรูปัตถหา]

การเกิดของกามัตถหาที่เรียกว่ากามฉันทนิเวรณในกระแสจิตของอรูปพรหม ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานด้วยพระดำรัสว่า

อารูปเป กามจจนฺทํ นีเวรณํ ปฏิจฺจ อุทฺถจฺจนีเวรณํ^{๔๓}

“อุทฺถจฺจนีเวรณํย่อมเกิดขึ้นอาศัยกามฉันทนิเวรณในอรูปภูมิ”

ดังนั้น ตัถหาอันยึดหน่วงกามธรรมซึ่งเกิดในรูปภูมิและอรูปภูมิ ย่อมเป็นไปในกระแสจิตของรูปพรหมและอรูปพรหมบ้าง

พระดำรัสว่า “กามฉันทนิเวรณ” นี้ ตรัสไว้ในพระบาลีเพราะเป็นไปในธรรมหมวดนิเวรณ เนื่องจากนิเวรณซึ่งทำหน้าที่นิเวรณจริงๆ ย่อมมีไม่ได้ในมานภูมิ

พึงกล่าวประเภทของกามในที่นี้ กามมี ๒ ประเภท คือ กิเลสกาม และวัตถุกาม

กิเลสกาม คือ โลภะทั้งหมดนอกเหนือจากรูปราคะ (ความยินดีในรูปผาน) และ อรูปราคะ (ความยินดีในอรูปผาน) ในการกำหนดภูมิ ๔ นี้

วัตตูกาม คือ กามาวจรธรรมทั้งหมดอื่นจากรูปาวจรธรรมและอรูปราวจรธรรม
ซึ่งเกิดขึ้นในภุมิ ๓

ข้อความในคัมภีร์อัฐฐสาลินีว่า สพเพปิ เตภุมกา ธมฺมา วัตตูกาโม^๔ (วัตตูกาม คือ ธรรมทั้งหมดอันเป็นไปในภุมิ ๓) พึงทราบว่ากล่าวโดยปริยายแห่งสุดต้นต้นัยซึ่งแสดงไว้ในคัมภีร์มหานิทศ^๕ เพราะธรรมอันเป็นรูปาวจรและอรูปราวจรไม่ตรัสไว้โดยชื่อว่า กาม ในพระอภิธรรมปิฎก

ในคำว่า รูปาวจร อรูปาวจร นี้ คำว่า รูป และ อรูป เป็นสำนวนที่ปรากฏในรูปภุมิและอรูปรภุมิ

[คำว่า รูป และ อรูป เป็นสำนวนทางภาษา ไม่มีความหมายตามศัพท์จริงๆ กล่าวคือรูปภุมิ (ภุมิที่มีรูป) คือ รูปภุมิ ๑๖ และอรูปรภุมิ (ภุมิไม่มีรูป) คือ อรูปภุมิ ๔ ทั้งนี้เพราะกามภุมิ ๑๑ ก็มีรูป แต่ไม่เรียกว่า รูปภุมิ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า รูปหิณฺย คือ การมีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง ตัวอย่างเช่น สตฺโต (สัตว์) คำนี้หมายถึงบุคคลผู้ติดชองในอารมณฺ์ ๖ ดังมีรูปวิเคราะหฺ์ว่า รูปาที่สุ สณฺชตฺติ สตฺโต (สัตว์ คือ ผู้ติดชองในรูปารมณฺ์เป็นต้น) เมื่อคำนี้กล่าวถึงพระอรหฺนต์ผู้ไม่ติดชองในรูปเป็นต้น จัดเป็นรูปหิณฺย]

อีกนัยหนึ่ง ภุมิมิ ๒ ประเภท คือ รูปภุมิ และอรูปรภุมิ

อรูปรภุมิ คือ ภุมิที่ไม่มีรูปอันมีลักษณะแปรปรวน มี ๔ ชั้น

รูปภุมิ คือ ภุมิอื่นจากนั้น มีจำนวน ๒๗ ชั้น

ในรูปภุมินั้น ภุมิ ๑๑ ชั้นเบื้องต่ำได้ชื่อว่า กามภุมิ จึงขยายความด้วย กาม อันเป็นศัพท์ที่หายาบ ส่วนภุมิ ๑๖ ชั้นเบื้องบนได้ชื่อว่า รูปภุมิ

[ตามนัยนี้ คำว่า รูป และ อรูป ไม่ใช่สำนวนเหมือนนัยแรก แต่มีความหมายตามศัพท์จริงๆ โดยรวมกามภุมิเข้าในรูปภุมิ ๒๗ ชั้น]

ส่วนในที่กล่าวถึงตณฺหาหรือฉานด้วยคำว่า รูป และ อรูป พึงทราบว่าเป็นฐานูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่) โดยยกชื่อของ

ที่ตั้ง[คือภูมิ]ไว้ในสิ่งที่อาศัย[คือต้นหาหรือผาน] ส่วนในที่กล่าวถึงภูมิไว้ด้วยคำว่า กามาวจร เป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นฐานอุปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่อาศัย) โดยยกชื่อของสิ่งที่อาศัย[คือจิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ เป็นต้น]ไว้ในที่ตั้ง[คือภูมิ]

ฐานอุปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ ลักษณะหนึ่งซึ่งผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้อีกคือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำในลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริงคือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

ฐานอุปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ตรงกันข้ามกับฐานอุปจาระ คือผู้พูดกล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงที่อาศัยซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ได้ ดังคำว่า ธวา อาคคฺจนฺติ ตามรูปศัพท์แปลว่า “ธงเดินมา” แต่ความหมายที่แท้จริงคือ “ทหารถือธงเดินมา” การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่อาศัยคือธง แต่หมายถึงที่อาศัยของธงคือทหารผู้ถือธง

ในกรณีเดียวกัน คำว่า รูป และ อรูป มีความหมายโดยทั่วไปว่า “รูปภูมิ” และ “อรูปภูมิ” แต่บางที่คำว่า รูป คือ “รูปตัณหา” หรือ “รูปผาน” คำว่า อรูป คือ “อรูปตัณหา” หรือ “อรูปผาน” การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนที่เรียกว่า ฐานอุปจาระ คือกล่าวถึงสถานที่อันได้แก่รูปภูมิหรืออรูปภูมิ แต่หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่นั้นอันได้แก่รูปตัณหาหรือรูปผานและอรูปตัณหาหรืออรูปผาน ส่วนคำว่า กามาวจร ที่มีความหมายว่า “จิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ” บางที่แปลว่า “กามาวจรภูมิ” โดยใช้เป็นสำนวนที่เรียกว่า ฐานอุปจาระ คือกล่าวถึงสิ่งที่อาศัยอันได้แก่จิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ แต่หมายถึงที่อาศัยอันได้แก่กามาวจรภูมิ]

ข้อความที่ควรกล่าวในรูปาวจรและอรูปาวจรนี้ มีนัยที่กล่าวไว้แล้วในคำว่า กามาวจร

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรหมตอันคล้อยตามพระบาลีในเรื่องการกำหนดธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ในคัมภีร์ฎีกานี้ ดังพระพุทธวจนะว่า

กตเม ธมฺมา กามาวจฺรา. เหฏฺฐโต อวีจฺนิริยํ ปริยฺนุตํ กริตฺวา อุปริโต
 ปรนิมฺมิตฺวสวตฺตติเทเว อนฺโต กริตฺวา ยํ เอตสฺมี อนฺตเร เอตฺถาวจฺรา เอตฺถ ปรียาปฺนฺนา
 ขนฺธธาตฺตฺถายตฺนา รุปา เวทนา สณฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ อิเม ธมฺมา กามาวจฺรา.

กตเม ฐมา รุปาวจรา. เหฏฐโต พรหมโลกํ ปริยนตํ กริตฺวา อุปริโต อกนิฏฺเฐ เทเว อนฺโต กริตฺวา ยํ เอตสฺมี อนฺตเร เอตถาวจรา เอตถ ปริยาปนฺนา สมาปนฺนสฺส วา อุปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหริสฺส วา จิตฺตเจตฺติกา ฐมา, อิเม ฐมา รุปาวจรา.

กตเม ฐมา อรูปาวจรา. เหฏฐโต อากาसानญายตฺนูปเค เทเว ปริยนตํ กริตฺวา อุปริโต เหนสญฺยานา สญฺยายตฺนูปเค เทเว อนฺโต กริตฺวา ยํ เอตสฺมี อนฺตเร. ๕เปยฺ อิเม ฐมา อรูปาวจรา.^{๔๖}

“ธรรมใดชื่อว่า กามาวจร ธรรมนั้นคือขันธ์ आयตนะ ชาติ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หยั่งลงเป็นไปในภุมินี นับเข้าในภุมินี เบื้องล่างมีอเวจिनรกเป็นที่สุด เบื้องบนครอบคลุมถึงปรนิมมิตวสวัตีเทพ ที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า กามาวจร

ธรรมใดชื่อว่า รุปาวจร ธรรมนั้นคือจิตและเจตสิกของบุคคล ผู้เข้าฌาน ผู้ปฏิสนธิ อยู่ หรือผู้อยู่เป็นสุขในอัทธภาพปัจจุบัน หยั่งลงเป็นไปในภุมินี นับเข้าในภุมินี เบื้องล่างมีพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องบน ครอบคลุมถึงอกนิฏฐเทพ ที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า รุปาวจร

ธรรมใดชื่อว่า อรูปาวจร ธรรมนั้นคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าฌาน ผู้ปฏิสนธิ อยู่ หรือผู้อยู่เป็นสุขในอัทธภาพปัจจุบัน หยั่งลงเป็นไปในภุมินี นับเข้าในภุมินี เบื้องล่างมีเทพผู้เข้าถึงอากาศานญายตณภูมิ เป็นที่สุด เบื้องบนครอบคลุมถึงเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสนัญญายตณภูมิ ที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า อรูปาวจร”

(๑๙) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายไม่ปรากฏการถือเอานัยในพระบาลีซึ่งชัดเจน ยิ่งดังกล่าวมาแล้ว หากได้แสดงอรรถของศัพท์และข้อวินิจฉัยโดยประการอื่น บัณฑิตไม่ควรเชื่ออรรถของศัพท์และข้อวินิจฉัยนั้นว่าเป็นสาระ

ถามว่า : เนื้อความเหล่านั้นและอื่นๆ กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฐสาสนี^{๔๗} มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่การรู้เนื้อความที่ถูกต้องชัดเจนคล้อยตามพระบาลีแล้ว มีจิตซัดสาย[ออกนอกพระบาลี] ย่อมจะหาประโยชน์มิได้

ในคำว่า โลกุตตรํ นี้ โลก คือ ธรรมอันเป็นไปในภุมินี ๓ ดังที่กล่าวไว้แล้ว เพราะเป็นสภาวะพินาศเสื่อมสลายโดยประการต่างๆ ดังพระพุทธรวจนะว่า

ลฺุชฺชติ ปฺลุชฺชตีติ โช ภิกฺขเว ตสฺมา โลกโกติ วุจฺจติ.^{๔๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกว่าโลก เพราะเป็นสภาวะพินาศเสื่อมสลาย โดยประการต่าง ๆ”

ถามว่า : โลกุตตรธรรมยกเว้นนิพพานพึงชื่อว่า โลก[มิใช่หรือ] เพราะแม้โลกุตตรธรรมก็มีสภาวะพินาศเสื่อมสลายโดยประการต่าง ๆ

ตอบว่า : โลกุตตรธรรมยกเว้นนิพพานไม่พึงชื่อว่า โลก เพราะความเห็นผิดของมหาชนดำรงอยู่ในธรรมใดว่าเที่ยงแท้แน่นอน ที่ชื่อว่า โลก (สภาวะพินาศไป) ย่อมปรากฏเพื่อปฏิเสธความเห็นผิดในธรรมดังกล่าว ธรรมเหล่านั้นที่พ้นจากความเห็นผิดโดยสิ้นเชิงจึงไม่ได้ชื่อว่า โลก อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง ความพินาศเสื่อมสลายโดยประการต่าง ๆ แห่งธรรมใดประจักษ์แก่มหาชน การที่ธรรมเหล่านั้นปรากฏโดยชื่อว่า โลก ย่อมมิได้ ดังนั้น จึงไม่มีความสงสัยในการชื่อว่า โลก ของโลกุตตรธรรม

โลกุตตระ คือ จิตที่ข้ามพ้นจากโลกอยู่ หมายถึง มรรคจิต

อีกนัยหนึ่ง **โลกุตตระ** คือ จิตที่ข้ามพ้นจากโลกแล้ว หมายถึง ผลจิต

การข้ามพ้นในที่นี้ คือการไม่นับเข้าในโลก ๓ เพราะหลุดพ้นจากธรรมที่ยึดห่วงสัตว์คือตัณหา ๓ การไม่นับเข้านั้นชื่อว่า อวัตถากุมิ (สภาวะของจิต) เป็นอีกภูมิหนึ่งซึ่งนับเป็นภูมิที่ต่างกัน เพราะเหมือนเป็นที่ตั้ง (ภูมิ) ของธรรมเหล่านั้น

[คำว่า โลกุตตร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตที่ข้ามพ้นจากโลกอยู่ หมายถึง มรรคจิต = โลกโต อุตฺตรตีติ โลกุตฺตรํ (ลง อ ปัจจัย ในปัจจุบันกาล)

- จิตที่ข้ามพ้นจากโลกแล้ว หมายถึง ผลจิต = โลกโต อุตฺตติณฺณํ โลกุตฺตรํ (ลง อ ปัจจัย ในอดีตกาล)]

ส่วนนิพพานไม่นับเข้าในที่นี้

[แม้ว่านิพพานจะเป็นธรรมชาติพ้นจากโลกเหมือนมรรคจิตและผลจิต แต่เป็นสภาพดับ
รูปนามทั้งหมด จึงไม่นับเข้าในที่นี้ เพราะไม่นับอยู่ในการประมวลจิต]

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งการจำแนกภูมิ ๔

อธิบายอกุศลจิต ๑๒

อธิบายโลภมูลจิต ๘

๔. พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงจิต ๔ อย่างตามลำดับจิตทราวมและจิตประณีต
ตามประเภทแห่งภูมิตั้งนี้แล้ว บัดนี้ จะจำแนกจิต ๔ อย่างนั้นตามลำดับที่แสดงไว้ จึงกล่าว
คำเป็นต้นว่า โสมนสุสสหคตฺ (จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิวฐิติ ไม่มีสังขาร
ดวงหนึ่ง) เพื่อแสดงกามาวจรจิตก่อน และแสดงอโสมณจิตซึ่งเป็นจิตทราวมในกามาวจรจิต
พร้อมทั้งแสดงอกุศลจิตที่ทราวมกว่าจิตทั้งหมดในอโสมณจิต

พึงทราบว่าลำดับอกุศลจิต อเหตุกจิต และสเหตุกจิต ของกามาวจรจิต กล่าวไว้
โดยลำดับตามความทราวมและประณีต

(๒๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์แสดงอกุศลจิตและอเหตุกจิต
อันมีจำนวนน้อยก่อนโลภมูลจิต ๘ ดวง เพื่อความสะดวกในการตั้งชื่อจิตจำนวนมากที่
จักกล่าวต่อไป[ชื่อว่า โสภณะ]” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะสำเร็จได้ด้วยลำดับความทราวม
เป็นต้นดังที่กล่าวไว้แล้ว

(๒๑) ในคัมภีร์นั้นกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์แสดงโลภมูลจิตก่อน เพราะ
จิตตูปบาทอันประกอบด้วยโลภะเกิดขึ้นแก่สัตว์ที่ปฏิสนธิแล้วในภพนั้นๆ โดยความเป็นวิถิจิต
แรก” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะมโนทวาราวชชนจิตได้เกิดก่อนจิตทั้งหมดโดยความเป็น
วิถิจิตแรก

ในบรรดาอกุศลจิตทั้งหลาย โลภมูลจิตมีจำนวนมาก เป็นประธานและประจักษ์
เพราะก่อปรด้วยรากเหง้าของวิภูฏะ ๒ [โลภะและโมหะ] พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าว
โลภมูลจิตก่อน

ในคำว่า โสมนัสสสหคตฺ (จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา) นั้น คำว่า **สุমনะ** คือ จิตดี หมายถึง จิตอ่อนโยนไม่กระด้าง การที่จิตดีโดยความเป็นสภาวะไม่มีโทษ ย่อมไม่สมควรในที่นี้

[คำว่า **สุমনะ** คือ จิตดี หมายถึงจิตที่อ่อนโยนไม่กระด้างเหมือนโทสมูลจิต ไม่ใช่จิตดี โดยความไม่มีโทษ เพราะจิตดีในที่นี้เป็นได้ทั้งกุศลจิต กุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต]

อีกนัยหนึ่ง **สุমনะ** คือ ผู้มีจิตดี หมายถึง บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยจิตอ่อนโยน ไม่กระด้าง

[คำว่า **สุมน** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตดี = สุนทรํ มโน สุมโน (ปาทีบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- ผู้มีจิตดี = สุนทรํ มโน เอตสฺสชาติ สุมโน (ฉนฺฐีพหุพีหิสมาส)

คำว่า **โสมนัสสะ** คือ ภาวะแห่งจิตดี หรือภาวะแห่งผู้มีจิตดี คำนี้เป็นชื่อของ สุขเวทนาทางใจ

ในพากย์นี้ คำว่า “ภาวะแห่งจิตดี” หรือ “ภาวะแห่งผู้มีจิตดี” หมายถึง เหตุให้เกิด ความเข้าใจว่านี่คือผู้มีจิตดี หรือเหตุที่มาของชื่อว่า **สุমনะ** (มีจิตดี) โดยแท้จริงแล้ว เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อ เรียกว่า ภาวะ โดยมีรูปวิเคราะหฺ์ (คำจำกัดความ) ว่า ความเข้าใจและชื่อย่อมมีได้เพราะสิ่งนี้ เหตุนี้สิ่งนี้ชื่อว่า ภาวะ

คำว่า **เอตสฺมี** (เพราะสิ่งนี้) ลงสัตตมิมิภัตติโนอรรธวา นิमितตะ (เหตุ) เหมือน ประโยคว่า นาโค ทนฺเตสุ หนฺนเต (ช้างถูกฆ่าเพราะงา) หมายความว่า ในอุทาทรณฺ์นั้น ความเป็นไปแห่งการฆ่ามีอยู่ในช้างอันก่อปรด้วยงาเพราะงาของตนเป็นเหตุ ฉนฺใด แม้ในที่นี้ ความเข้าใจและชื่อย่อมมีในจิตหรือบุคคลที่ก่อปรด้วยเวทนาเพราะเวทนานั้นเป็นเหตุ ฉนฺนั้น

[ตามหลักภาษา ภาวะ คือ สาเหตุที่ทำให้บุคคลอื่นเข้าใจและทำให้เกิดการเรียกชื่อ เพื่อ

แสดงลักษณะของบุคคลที่ประกอบด้วยภาวะนั้น เหมือนคำว่า โสมนัสสะ แปลตามศัพท์ว่า “ภาวะแห่งจิตดี” หรือ “ภาวะแห่งผู้มีจิตดี” ความหมายก็คือ ความโสมนัส ความโสมนัสนี้เป็นเหตุให้บุคคลอื่นเข้าใจว่าเป็นจิตดี และเรียกว่า สุขุม (จิตดี) อีกนัยหนึ่ง ทำให้บุคคลอื่นเข้าใจว่าบุคคลนั้นมีจิตดี และเรียกว่า สุขุม (ผู้มีจิตดี)

อาจารย์ทั้งหลายกล่าว[กรณสาธนะ]อีกนัยหนึ่งว่า “ความเข้าใจและชื่อย่อมมีได้ด้วยสิ่งนี้ เหตุนี้สิ่งนี้ชื่อว่า ภาวะ” อาจารย์ท่านอื่นกล่าว[อปาทานสาธนะ]ว่า “ความเข้าใจและชื่อย่อมมีได้จากสิ่งนี้ เหตุนี้สิ่งนี้ชื่อว่า ภาวะ”

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีกล่าวว่า คำว่า ภาวะ เป็นอธิกรณสาธนะ ส่วนอาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า เป็นกรณสาธนะหรืออปาทานสาธนะ ดังนี้ คือ

- อธิกรณสาธนะ = ภาวนติ ปวตฺตฺนฺติ อภิธานพุทธิโย เอตฺตฺสมินฺติ ภาโว (เหตุให้เกิดความเข้าใจและชื่อ)
- กรณสาธนะ = ภาวนติ พุทธิสฺสทฺทา เอเตนฺนํติ ภาโว (เครื่องให้เกิดความเข้าใจและชื่อ)
- อปาทานสาธนะ = ภาวนติ พุทธิสฺสทฺทา เอตฺตฺสมาตฺ ภาโว (แดนให้เกิดความเข้าใจและชื่อ)

คำว่า โสมนัสสสหคตะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา หมายความว่า ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา

ทิวฺจฺฉิตฺติ คือ ความเห็น

ความเห็นนั้นมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสัมมาทิวฺจฺฉิตฺติ (ความเห็นชอบ) และมิจฉนาทิวฺจฺฉิตฺติ (ความเห็นผิด) ความเห็นในที่นี้ประกอบด้วยความเห็นผิด เพราะเป็นฐานะของอกุศล

คำว่า **ทิวฺจฺฉิตฺตตะ** คือ ความเห็นผิดนั้นแหละ [โดยประกอบ คต ศัพท์ที่ไม่มีมีความหมายใด ๆ] เหมือนคำว่า คุณคต (คุณ) มุตฺตคต (บุตร)^{๔๙}

[คำว่า ทิวฺจฺฉิตฺต สำเร็จรูปมาจาก ทิวฺจฺฉิตฺติ ศัพท์ + คต ศัพท์ ในที่นี้ คต ศัพท์ไม่มีมีความหมายใด ๆ เรียกว่า ตัฟภาวะ คือมีอรรถเหมือนบทที่ประกอบรวม ซึ่งในที่นี้คือ ทิวฺจฺฉิตฺติ (ความเห็นผิด) มีรูปวิเคราะห์เป็นตัฟภาวะวุตติกรรมธารยสมาส (กรรมธารยสมาสที่กล่าวตัฟภาวะ) ว่า ทิวฺจฺฉิตฺติ เอว ทิวฺจฺฉิตฺต

(ทิวฏฐิตะ คือ ความเห็นผิดนั้นแหละ) ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๗๔) กล่าวว่า วาจาสิลิวุจตุถิ อนุตคตาทีนิ ปตฺนติ ปทฺนเต (ศัพทฺมี อนุต และ คต เป็นต้น ย่อมตกไปในที่สุดแห่งบท เพื่อความ สละสลวยแห่งคำ)]

คำว่า **ทิวฏฐิตสัมปยุตตะ** คือ จิตที่ประกอบร่วมกับทิวฏฐิตโดยประการต่างๆ จิตที่ ประกอบร่วม คือประสมกันร่วมกับทิวฏฐิตเหมือนเป็นอย่างเดียวกันโดยการเกิดขณะเดียวกัน เป็นต้น

ในคำว่า อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ (ไม่มีสังขารดวงหนึ่ง มีสังขารดวงหนึ่ง) **สังขาร** คือ สภาพกระตุ้นเตือนที่เกิดขึ้นก่อน

สังขารมี ๒ อย่าง คือ ปโยคะ (ความเพียร) และอุปายะ (อุบาย)

ปโยคะ คือ ความเพียรทางกายและวาจาที่บุคคลอื่นกระทำโดยนัยว่า “ท่านจง กระทำกรรมนี้” ด้วยการบังคับ เชื้อเชิญ หรือทำให้เกรงกลัว

อุปายะ มีหลายประเภทโดยนัยเป็นต้นว่า บุคคลอื่นบอกอุบายนั้นๆ เพื่อให้ กระทำกรรมโดยปราศจากการบังคับเป็นต้น อาจเป็นการชี้แจงโทษของการไม่กระทำและ อาณิสงส์จากการกระทำ มีการตั้งกติกากไว้ หรือลงอาญา หรืออาจเกิดจากบุคคลระลึก ไคร่ครวญเหตุผลด้วยตนเอง

สังขารแม้มี ๒ อย่างก็ชื่อว่า สังขาร โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า สังขาร คือ สภาพปรุงแต่ง กล่าวคือ กระตุ้นเตือนในกรรมนั้นๆ เพื่อทำกรรม โดยไม่ปล่อยให้ กระแสจิตที่ไม่ต้องการกระทำเป็นไปตามปกติของตน

อสังขาร คือ หมู่ปัจจัยอันปราศจากสังขาร

สสังขาร คือ หมู่ปัจจัยอันประกอบกับสังขาร

สมจริงตั้งสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สท สงฺขารเณนาติ สสงฺขารโ. เตน สสงฺขารเณน สปปโยเคน สอุปายเณน ปจฺจย-
คเณนาติ อตฺถโ.๕๐

“หมู่ปัจจัยอันเป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้นเตือนชื่อว่า สสังขาร หมายความว่า [เกิด]ด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน คือเป็นไปพร้อมกับปโยคะ (ความเพียร) และเป็นไปพร้อมกับอุปายะ (อุปาย)”

คำว่า “หมู่ปัจจัย” กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่าคือหมู่ปัจจัยทั่วไปอันมีอารมณ์มัจฉัย เป็นต้น^{๕๑} ส่วนหมู่ปัจจัยเฉพาะที่มีการอาศัยสัตบุรุษเป็นต้นในกุศลกรรม หรืออาศัยผู้ที่ไม่ใช่สัตบุรุษเป็นต้นในอกุศลกรรม พึงเป็นปัจจัยพิเศษ

[การอาศัยสัตบุรุษเป็นปัจจัยให้เกิดกุศลกรรม ส่วนการอาศัยผู้ที่ไม่ใช่สัตบุรุษเป็นปัจจัยให้เกิดอกุศลกรรม ปัจจัยดังกล่าวเป็นปัจจัยเฉพาะซึ่งต่างจากอารมณ์มัจฉัยเป็นต้นที่เป็นปัจจัยทั่วไป]

เมื่อใดหมู่ปัจจัยนั้นกระทำจิตไม่ให้ออกลอย ให้พูนขึ้นดีโดยไม่มีสังขารทั้ง ๒ เมื่อนั้นชื่อว่า อสังขาร แต่เมื่อใดไม่อาจจะทำจิตให้พูนขึ้นดีได้โดยไม่มีสังขาร จำเป็นต้องได้รับสังขารให้เกิดร่วมกัน เมื่อนั้นชื่อว่า สสังขาร ชื่อว่าสังขารและสสังขารนี้ เป็นชื่อของหมู่ปัจจัยเท่านั้น มิใช่ชื่อของจิต ด้วยประการฉะนี้

ส่วนจิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขารล้วนๆ ชื่อว่า อสังขาริก

จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสังขาร ชื่อว่า สสังขาริก

อีก ปัจจัยนี้ ลงในอรรถว่า “เกิด” ดังพระพุทธวจนะในพระบาลีว่า

ยสมฺมึ สมเย อุกุสลํ จิตฺตํ อุปปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐจิตฺตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาราเรน.^{๕๒}

“สมัยใดอกุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ย่อมเกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน...”

ในพระบาลีนี้ พึงประกอบบทว่า ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน การแสดงข้อความปรมาตถ์ในคำว่า อสังขาริก และสสังขาริก จึงมีดังที่กล่าวมานี้

[คำว่า สงฺขาร แปลตามศัพท์ว่า “เครื่องปรุงแต่ง” หมายถึง สิ่งที่มาจูงใจ ถ้าบุคคลเฝ้าตามรักษากิจอย่างดี สำรวมอินทรีย์อยู่ทุกขณะ ความโลภก็เกิดขึ้นไม่ได้ แต่สำหรับบุคคลธรรมดาที่ไม่รักษากิจ เมื่อประสบกับอารมณ์ต่างๆ เช่น เห็นรูป ถ้ารูปนั้นเป็นอภิวรรณ ก่อให้เกิดเป็นรูปที่ตนพอใจ ก็จะเกิดความอยากได้ เช่น เห็นรถยนต์ ก็จะเกิดความโลภ โลภจิตที่เกิดขึ้นโดยปราศจากการปรุงแต่ง หรือไม่มีคำเชิญชวนมาก่อนนี้ ท่านเรียกว่า อสังขาริก แต่ถ้าความโลภนั้นมีการปรุงแต่งมาก่อนจึงเกิดขึ้น เช่น พอเห็นรถยนต์ ขณะแรกก็เฉยอยู่ แต่เมื่อมีคนชักจูงก็เกิดความโลภ จิตนี้เรียกว่า สสังขาริก อารมณ์ที่ทำให้เกิดโลภจิตนี้ไม่จำเป็นว่าต้องเป็นรูปารมณ์ แม้อารมณ์อื่นๆ ก็เหมือนกัน คำว่า สังขาร หรือ สสังขาร นี้ถือว่าเป็นปัจจัยยังให้จิตดังกล่าวเกิดขึ้น]

(๒๒) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายไม่ได้ดำริข้อความนี้ แต่แสดงว่าจิตเป็นอสังขาร และสสังขารแล้วกล่าวว่า “อสังขาร คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน อสังขาริก คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือนนั้นนั่นแหละ [โดยลง อีก ปัจจัยในอรรถสกัณฑ์ที่ไม่มีความหมายใด ๆ] สสังขาร คือ จิตที่เป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้นเตือน สสังขาริก คือจิตที่เป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้นเตือนนั้นนั่นแหละ” และคำว่า “อสังขาร คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือนนั้นนั่นแหละ อสังขาริก คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือนนั้นนั่นแหละ

(๒๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “สังขาร คือ สภาพปรุงแต่งจิตด้วยเครื่องปรุงแต่งพิเศษกล่าวคือความแก่กล้า และอีกนัยหนึ่ง สังขาร คือ สภาพที่เป็นเหตุปรุงแต่งจิตนั้นตามนัยที่กล่าวแล้ว” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะหากเป็นตามนี้ จิตที่เป็นสสังขาริกพึงเป็นจิตแก่กล้า

(๒๔) ส่วนความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “ความเพียรในเบื้องต้นเป็นไปอยู่ในกระแสจิตของตนที่เกิดขึ้นก่อนและในกระแสจิตของคนอื่น สภาพพิเศษที่เรียกว่าความแก่กล้าแห่งจิตอันเกิดขึ้นจากความเพียรในเบื้องต้น จึงชื่อว่า สังขาร ในที่นี้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะกล่าวด้วยความผิดพลาดในรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของคำว่า อสังขาริก, สสังขาริก แล้วดำริสภาพกระตุ้นเตือนที่คล้อยตามความผิดพลาดนั้น

(๒๕) ความดังกล่าวนั้นได้ปฏิเสธคาถาอ้างอิง[ของคัมภีร์วิภาวณี]ว่า

“สังขาร คือ สภาวะพิเศษ[ความแก่กล้าแห่งจิต]ที่เกิดเพราะความเพียรในเบื้องต้น ได้มีขึ้นในจิต[ดวงหลัง] ความเป็นอสังขาริก เป็นต้นมีอยู่ในคำว่า อสังขาริก และสสังขาริก ด้วยสภาวะพิเศษที่ชื่อว่าสังขาร”

[คาถาอ้างอิงที่กล่าวถึงในคัมภีร์วิภาวณี นำมาจากคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะแปลภาษาสิงหล ซึ่งพระสารีบุตรเถระแต่งในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพายุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) พระสารีบุตรเถระนี้คือพระภิกษุอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์อธิบายอรรถกถาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี]

(๒๖) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีว่า “อีกนัยหนึ่ง คำว่า สสังขาริก และอสังขาริก นี้ หมายถึงความมีหรือความไม่มีสภาพกระตุ้นเตือนเท่านั้น มิใช่หมายเอาความมีหรือความไม่มีแห่งความเป็นไปร่วมกับสภาพกระตุ้นเตือน ดังนั้น จิตที่เกิดขึ้นด้วยสภาพกระตุ้นเตือน โดยที่ในจิตมีสภาพกระตุ้นเตือนซึ่งเป็นไปในกระแสจิตต่างกัน[จากเดิม] จึงชื่อว่า สสังขาริก เพราะอรรถว่า ‘สภาพกระตุ้นเตือนแห่งจิตนั้นมีอยู่ เหตุุนั้นจิตนั้นชื่อว่า สสังขาริก’ เนื่องจาก สห ศัพท์แสดงความหมายว่า ‘มีอยู่’ เหมือนคำว่า สโลมก (สัตว์มีขน) สปกุชิก (สัตว์มีปีก) เป็นต้น ส่วนจิตที่ตรงกันข้ามกับสสังขาริกจิต ชื่อว่า อสังขาริก ตามนัยที่กล่าวแล้ว เพราะไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน” แม้ข้อความนั้นก็ไม่พึงยึดถือ เพราะเป็นการกล่าวตามความดำริของตนโดยสละข้อความที่ตรงประเด็นชัดเจนดังปรากฏในพระบาลีและอรรถกถา

ในเรื่องนี้ จิตที่ถูกทำให้เกิดขึ้นด้วยการบังคับ การเชื่อเชิญ หรือการอ้อนวอนของคนอื่น โดยปราศจากความปรารถนาของตน ชื่อว่า จิตที่เกิดจากปโยคะ (ความเพียร) และจิตที่ทำให้เกิดขึ้นด้วยความกลัวบุคคลอื่น ความละอาย ความเคารพพิภกา หรือความกลัวต่ออาญา โดยปราศจากความปรารถนาของตน ชื่อว่า จิตที่เกิดจากอุบายะ (อุบาย) หรือจิตที่ถูกทำให้เกิดขึ้นโดยรู้จิตที่ทอดทิ้งของตนเอง สั่งสอนตนด้วยอุบายนั้นๆ หรือหมั่นระลึกถึงอุบายนั้นๆ ชื่อว่า จิตที่เกิดจากอุบายะ (อุบาย) นี้เป็นการแสดงนัย[พอเป็นเครื่องสังเกต]เท่านั้น

คำว่า **ทิวฏฐีวิปยุตตะ** คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยทิวฏฐิ

อุเบกขา คือ สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สึกด้วยความเป็นกลาง

อีกนัยหนึ่ง **อุเบกขา** คือ สภาวะเห็น[อารมณ์]อย่างเหมาะสม หมายความว่า อุเบกขาเวทนาไม่เห็นอารมณ์เหมือนโสมนัสเวทนาจับโทมนัสเวทนาที่เห็นอารมณ์โดยประมาณยิ่ง เพราะผู้อาศัยโสมนัสมักจะเปลี่ยนแปลงเพราะการพลัดพรากจากอารมณ์[ที่ตนพอใจ] และผู้อาศัยโทมนัสย่อมจะเปลี่ยนแปลงเพราะการประจวบกับอารมณ์[ที่ตนไม่พอใจ] แต่อุเบกขาเวทนาจะเห็นอย่างเหมาะสม คือไม่มีผลให้บุคคลเปลี่ยนแปลงเพราะการประจวบหรือพลัดพรากจากอารมณ์เป็นเหตุ

[คำว่า อุเบกขา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สึกด้วยความเป็นกลาง = อุทาสีณาเวน อนุภวานา-
กาเรน เปกขตติ อุเปกขา (อุป บทหน้า + อิภข ธาตุ + อ ปัจจัย อุป อุปสรรคมีอรรถคล้ายตาม
อรรถของธาตุ)

- สภาวะเห็นอารมณ์อย่างเหมาะสม = อุปตติโต อิภขตติ อุเปกขา (อุป บทหน้า +
อิภข ธาตุ + อ ปัจจัย อุป อุปสรรคมีอรรถว่า เหมาะสม)]

บางคนอ้างว่า “คำว่า ‘เห็นอย่างเหมาะสม’ นี้ ไม่สมควรในฐานะนี้ เพราะอุกฤษ
ไม่มีสภาพที่เหมาะสม”

พึงกระทำสมาสว่า คำว่า **อุเปกขาสหคตะ** คือ จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา

[การกระทำสมาส คือ การย่อคำตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไป ในที่นี้ย่อคำว่า อุเปกขา และ สหคต
เป็นตติยาดับปฐีสสมาส]

สภาวะธรรมเป็นต้นว่าผัสสะ วิตก และโมหะ แม้เกิดร่วมและประกอบด้วยจิต ๘
ดวงทั้งหมด แต่สภาวะธรรมเหล่านั้นไม่ใช่ประเภทเดียวกับเวทนา ทั้งสภาวะธรรมเหล่านั้นก็
มีความแน่นอนว่า เกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง เหมือนกับทิวฏฐิและสังขาร จึง
ไม่ทำให้โลกมูลจิตต่างกัน ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่ถือเอาผัสสะเป็นต้นในที่นี้

แต่โลภะกระทำโลภมูลจิต ๘ ดวงนี้ให้ต่างจากจิตอื่น [โทสมมูลจิตและโมหมูลจิต] เวทนา ทัศนฺนิ และสังขาร ก็กระทำโลภมูลจิตนี้ให้ต่างจากกัน ดังนั้น ท่านจึงถือเอาโลภะ เวทนา ทัศนฺนิ และสังขารในที่นี้

ถามว่า : แม้ปีติ มานะ และถีนมิทระ ย่อมทำให้จิตต่างกัน ท่านจึงควรถือเอา ธรรมเหล่านั้นในที่นี้ว่า สปีติก (มีปีติ) อปีติก (ไม่มีปีติ) มานสมฺปยุตฺต (ประกอบกับมานะ) มานวิปยุตฺต (ไม่ประกอบกับมานะ) ถีนมิทฺธสมฺปยุตฺต (ประกอบกับถีนมิทระ) และ ถีนมิทฺธ-วิปยุตฺต (ไม่ประกอบกับถีนมิทระ) มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะเมื่อท่านถือเอาโสมนัสแล้ว ย่อมรวมถึง ปีติด้วยเช่นกัน และธรรมทั้งสามนั้นก็ประกอบไม่แน่นอน และเป็นเยวปนกธรรม (ธรรม อย่างใดอย่างหนึ่ง) ดังนั้น ท่านจึงไม่ถือเอา

[คำว่า เยวปนกธรรม มีความหมายว่า “ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง” เยวปนกธรรมนี้เป็น เจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าเป็นเจตสิกดวงใด แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นเจตสิกที่ เกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น ปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคหีว่า เย วา ปน (ส่วนธรรมอย่างใด อย่างหนึ่งมีอยู่)]

(๒๗) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “ถามว่า เมื่อสัมปยุตตธรรมอื่นเป็นต้นว่าผัสสะ มีอยู่ในจิตนี้ เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวเพียงว่าโลภมูลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา เป็นต้น ตอบว่า เพราะโสมนัสเวทนาเป็นต้นเป็นธรรมเฉพาะไม่ทั่วไป ซึ่งอธิบายได้ว่า เจตสิก บางอย่างเช่นผัสสะเกิดทั่วไปในจิตทั้งหมด เจตสิกบางอย่างเกิดทั่วไปในกุศลจิตเป็นต้น ส่วน โมหะเป็นต้นย่อมเกิดทั่วไปในอกุศลจิตทั้งหมด ดังนั้น จึงไม่อาจทำให้จิตพิเศษด้วยเจตสิก มีผัสสะเป็นต้น” โดยมุ่งหมายว่า “ธรรมคือเจตสิกเช่นผัสสะ วิตก และโมหะ ก็ประกอบกับ จิตเหล่านี้ นอกจากโลภมูลจิต ธรรมคือเจตสิกเหล่านั้นจึงไม่ทำให้โลภมูลจิตต่างจากจิตอื่น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงไม่ถือเอาเจตสิกธรรมเหล่านั้นในที่นี้” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะ แม้สังขารที่เป็นโสมนัสกับอูเบกขาก็ปรากฏในจิตอื่น สังขารนั้นไม่ทำให้โลภมูลจิตต่างจาก จิตอื่น ดังนั้น จึงไม่ควรถือเอาสังขารในที่นี้

การมีปฏิสนธิก่อปรด้วยโสมนัส มีสภาพไม่สุขุม ประกอบด้วยอภิญญารมณ และ พ้นจากความหายนะ จัดเป็นมูลเหตุของโสมนัสในเรื่องนี้ หมายความว่า ผู้มีปฏิสนธิก่อปร ด้วยโสมนัสย่อมจะมีกระแสจิตที่อบรมด้วยโสมนัสสวางค์เสมอ จิตของเขาจึงเกิดประกอบ กับโสมนัสโดยมาก ผู้มีสภาพไม่สุขุมก็มีอหยาตัยทรม มักสำคัญของเล็กกว่าใหญ่และของ ทรามว่าประณีต จิตของเขาจึงประกอบกับโสมนัสโดยมากเช่นกัน

คำว่า “ประกอบด้วยอภิญญารมณ” คือ ประกอบด้วยอารมณทรมหรือประณีตที่ ตนปรารธนา

คำว่า “พ้นจากความหายนะ” คือ พ้นจากความหายนะ มีความหายนะแห่งญาติ เป็นต้น

การมีปฏิสนธิก่อปรด้วยอุเบกขา มีสภาพสุขุม ประกอบด้วยอารมณปานกลาง และพ้นจากความหายนะ จัดเป็นมูลเหตุของอุเบกขา

ในพากย์นี้ การมีสภาพสุขุม คือ ภาวะที่มีอหยาตัยอันใหญ่หลวง โดยแท้จริงแล้ว บุคคลเช่นนั้นมักสำคัญของใหญ่ว่าเล็กและของประณีตว่าทรม

การมีทัญญิเป็นเจ้าเรือน คบบุคคลผู้มีทัญญิวิบัติ ไม่ฝักใฝ่พระสัทธรรม มีมิจฉาวิตก มาก และใส่ใจด้วยอุบายอันไม่แยบคาย จัดเป็นมูลเหตุของทัญญิ

ในพากย์นั้น การมีทัญญิเป็นเจ้าเรือน คือ การที่บุคคลเหมือนดังพญานาคชื่อ กานาวิญญูมีสัสสตทัญญิ (ความเห็นผิดว่าโลกเที่ยง) และพระสุนักขัตตะมีจุจเฉททัญญิ (ความเห็นผิดว่าโลกขาดสูญ) เป็นเจ้าเรือนแม้ในภพนี้ เนื่องด้วยการปฏิสนธิโดยมีทัญญิใน ภพก่อนเป็นที่ตั้ง

การไม่ฝักใฝ่พระสัทธรรม คือ การดำเนินไปโดยละเลยพระสัทธรรมตลอดกาลนาน

การมีมิจฉาวิตกมาก คือ มีมิจฉาวิตกมากโดยสังสมความคิดที่ไม่รู้จักประมาณตน ในฐานะอันเป็นวิสัยของพระสัพพัญญู มิใช่วิสัยของตน

ความใส่ใจโดยอุบายอันไม่แยบคาย คือ ความใส่ใจข้อที่ตนเห็นว่ามิจริงเป็นสาระ

พึงทราบเหตุแห่งจิตที่ไม่ประกอบด้วยทวิภาวะตรงข้ามกัน [เหตุแห่งจิตที่ไม่ประกอบด้วยทวิภาวะ คือ การไม่มีทวิภาวะเป็นเจ้าเรือน หลีกเว้นบุคคลผู้มีทวิภาวะวิบัติ สดับพระสัทธรรม มีสัมมาวิตกมาก และใส่ใจด้วยอุบายอันแยบคาย]

เหตุเหล่านี้ คือ การมีปฏิสนธิที่กรรมอันเป็นอสังขาริกให้เกิดขึ้น มีกายกับจิตเหมาะสม มีความอดทนมาก พบอานิสงส์ในกรรมอันบุรุษพึงกระทำ สังสมกรรม และได้รับสิ่งเหมาะสมมีฤดูกาลและอาหารเป็นต้น จัดเป็นมูลเหตุของอสังขาริกจิต

ในพากย์นั้น การมีความอดทนมาก คือ อดทนต่อความเย็นร้อนเป็นต้นได้มาก

คำว่า บุริสกาเรสุ แปลว่า ในกรรมอันบุรุษพึงกระทำ

คำว่า “การสังสมกรรม” หมายความว่า การมีความชำนาญที่สังสมแล้วในกรรม พึงทราบเหตุของอสังขาริกจิตว่าตรงข้ามกัน

นัยแห่งการอุปบัติของจิตเหล่านี้ พึงถือเอาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๙๔) กล่าวว่า

“เมื่อบุคคลกระทำมิจฉาทิฏฐิให้เกิดก่อนโดยนัยเป็นต้นว่ากามคุณไม่มีโทษ ว่าเป็นยินดี บริโภคตามอยู่ หรือเชื่อมงคลเช่นการเห็นว่าเป็นแก่นสารด้วยจิตที่แก่กล้าโดยสภาวะ ไม่มีใครชักชวน อกุศลจิตดวงแรกย่อมเกิดขึ้น เมื่อบริโภคตามด้วยจิตที่อ่อนกำลัง มีคนอื่นชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อไม่กระทำมิจฉาทิฏฐิให้เกิดก่อน ว่าเป็นยินดีอย่างเดียว เสพเมถุน ละโมบในสมบัติของคนอื่น หรือขโมยของคนอื่นด้วยจิตที่แก่กล้าโดยสภาวะ ไม่มีใครชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อทำด้วยจิตที่อ่อนกำลัง มีคนอื่นชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น แต่เมื่อบุคคลปราศจากโสมนัสในนัยทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่บริบูรณ์แห่งกาม หรือไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอื่น จิต ๔ ดวงที่เหลือย่อมเกิดขึ้นประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา”]

ปิ ศัพท์ในคำว่า อฏฺฐปิ (ทั้ง ๘ ดวง) ทำหน้าที่รวบรวมการที่จิตเหล่านั้นมีประเภทมาก ด้วยการจำแนกตามกรรมบถที่ได้รับ กาล กระแสจิต และอารมณ์ เป็นต้น

จบการแสดงข้อความปรมาตมแห่งโลกมูลจิต

อธิบายโทสมูลจิต ๒

๕. ในโทสมูลจิต คำว่า **ทุมมนะ** คือ จิตไม่ดี หมายถึง จิตที่แปรปรวน
อีกนัยหนึ่ง **ทุมมนะ** คือ ผู้มีจิตไม่ดี หมายถึง ผู้เพียบพร้อมด้วยจิตที่แปรปรวน

[คำว่า ทุมมน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตไม่ดี = ทุฏฐุ มโน ทุมมโน (ปาทีบุรพท กรรมธารยสมาส)
- ผู้มีจิตไม่ดี = ทุฏฐุ มโน เอตสฺสชาติ ทุมมโน (ณฺฐีฬหุพฺพิหิสมาส)]

คำว่า **โทมนัสสะ** คือ ภาวะแห่งจิตไม่ดี หรือภาวะแห่งผู้มีจิตไม่ดี

คำว่า **โทมนัสสะ** เป็นชื่อของทุกข์เวทนาทางใจ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจว่า บุคคลนั้นเป็นผู้มีจิตไม่ดี และเป็นที่มาของชื่อว่าทุมมนะในจิตที่ประกอบกับตน หรือใน บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทุกข์เวทนาทางใจ

ข้อความอื่นมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

พึงกระทำสมาสว่า คำว่า **โทมนัสสหคตะ** คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส

ปฏิกษะ คือ สภาวะกระทบกระทั่ง หมายถึง โทสะ ซึ่งอธิบายได้ว่า โทสะนั้นเมื่อ เกิดอยู่ ย่อมกระทบกระทั่งสัมปยุตตธรรมบ้าง คือกระทำสัมปยุตตธรรมให้เศร้าหมองเร้าร้อน ย่อมกระทบกระทั่งที่ตั้งของตนบ้าง คือเผาผลาญที่ตั้งอันเป็นหทัยวัตถุ กระทำคนโกรธให้มีหน้าไม่งาม ย่อมกระทบกระทั่งอารมณ์ของตนบ้าง คือรับเอาอารมณ์ด้วยความไม่พอใจ จึงเรียกว่า ปฏิกษะ

[คำว่า ปฏิกษ แปลว่า “สภาวะกระทบกระทั่ง” หมายถึง การกระทบกระทั่ง ๓ ประการ คือ

- กระทบกระทั่งสัมปยุตตธรรม
- กระทบกระทั่งที่ตั้งคือหทัยวัตถุ
- กระทบกระทั่งอารมณ์”]

ถามว่า : สังขารกระทำจิตนี้ให้ต่างกันก่อน การถือเอาสังขารในที่นี้จึงสมควร ส่วนเวทนาและปฏิกษะมิได้กระทำให้ต่างกัน ท่านจึงไม่ควรถือเอาเวทนาและปฏิกษะในที่นี้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ลำดับแรก การถือเอาโทมนัสเวทนาย่อมมีเพื่อปฏิบัติเสธความสงสัยใน การที่โทสมูลจิตนี้ประกอบกับเวทนาอื่นในบางคราว อธิบายได้ว่า เมื่อพระราชาทรงพระ สรวลอยู่ได้รับสั่งให้ประหารโจร เมื่อชนเป็นอันมากแสดงความยินดีในเวลาที่ศัตรูของตน เสียชีวิต และเมื่อคนพาลร่าเริงกับการได้ฆ่าเนื้อและนก ย่อมทำให้มีความสงสัยว่าโทสมูลจิต นี้ประกอบกับโสมนัส และประกอบกับอุเบกขาเวทนาหรือไม่ การถือเอาโทมนัสเวทนาย่อมมี เพื่อปฏิบัติเสธความสงสัยนั้น

แม้คำว่าปฏิบัติย่อมมีเพื่อปฏิบัติเสธความสงสัยในการที่โทสมูลจิตนี้ประกอบกับ ธรรมอื่น ชนเหล่าใดมีความเห็นผิดคืออนัตติกิฏฐิ (เห็นว่าผลไม่มี) อเหตุกิฏฐิ (เห็นว่า เหตุไม่มี) และอกิริยิกิฏฐิ (เห็นว่าเหตุและผลไม่มี) เชื่อว่าบาปในการฆ่าสัตว์ไม่มี ชน เหล่าใดเชื่อว่ามีบาปในการฆ่ามนุษย์อย่างเดียว ไม่มีบาปในการฆ่าสัตว์เดียรัจฉาน และ เชื่อว่าผู้ฆ่าสัตว์แล้วบูชาบุญได้รับบุญอันใหญ่หลวงให้บังเกิดในทิพยโลก พวกเขาเป็นผู้ สบายใจด้วยสักกายทิฏฐิ กระทำการฆ่าสัตว์เองบ้าง ใช้คนอื่นบ้าง ลำดับนั้น ความสงสัย ย่อมมีว่า โทสมูลจิตนี้พึงประกอบกับทิฏฐิบ้าง ส่วนในหมู่ชนผู้เป็นสัมมาทิฏฐิ คนโง่เขลา ย่อมเชื่อถือลัทธิของคนมิจฉาทิฏฐิ เมื่อฆ่าสัตว์อยู่ในบางคราวย่อมเกิดความสงสัยก่อน ลำดับนั้น ความสงสัยย่อมมีว่า โทสมูลจิตของเขาพึงประกอบกับวิจิกิจฉาบ้าง การถือเอา ปฏิบัติย่อมมีเพื่อปฏิบัติเสธความสงสัยนั้น

หากไม่เป็นตามนี้ การที่โทสมูลจิตประกอบกับปฏิบัติย่อมเป็นอันรู้ได้ด้วยคำ สรุปรหิวช้อย่อย [คือคำว่า จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า ปฏิชจิต] เหมือนการที่โลภมูลจิตซึ่ง กล่าวไว้ก่อนประกอบกับโลภะ [จึงได้ชื่อว่า โลภมูลจิต] ดังนั้น การถือเอาทิฏฐิเป็นต้นจึง ไม่มีประโยชน์

การไม่ถือเอาอิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ และถีนมิทระ พึงทราบตามนัยแห่งมานะ และถีนมิทระในโลภมูลจิตก่อน

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมาตถ์ในโทสมูลจิต

(๒๘) ในคัมภีร์วิภาวณีและมหาภูทิกากล่าวว่า “คำว่า โทมนัสส กล่าวไว้เพื่อกำหนดหมายจิตด้วยธรรมเฉพาะไม่ทั่วไป” ในพากย์นั้น คำว่า “ด้วยธรรมเฉพาะไม่ทั่วไป” ย่อมไม่สมควร เพราะมีข้อความ[ที่น่าสงสัย]ว่า เมื่อโทสมูลจิตนี้ประกอบด้วยโสมนัสและอุเบกขาอยู่ ท่านจึงกล่าวว่า โทมนัสส เพื่อกำหนดหมายจิตนี้ด้วยโสมนัสที่เฉพาะไม่ทั่วไป เหมือนการถือเอาคำว่า โลภสหตต (เกิดร่วมกับโลภะ) และ ปฏิฆสมุปยุตต (ประกอบด้วยปฏิฆะ) เพื่อกำหนดหมายโลภมูลจิตและโทสมูลจิตด้วยโลภะและปฏิฆะที่เฉพาะไม่ทั่วไป แม้เมื่อโลภมูลจิตและโทสมูลจิตนี้จะประกอบด้วยโมหะก็ตาม

(๒๙) พระสุมังคลาจารย์ไม่ควรกล่าวว่า “เพื่อกำหนดหมาย” เพราะมีข้อความ[ที่น่าสงสัย]ว่า ท่านกำหนดหมายเอาความมีอยู่แห่งเวทนาอื่นอันไม่ปรากฏในโทสมูลจิตนี้ ด้วยโสมนัสอันปรากฏ เหมือนคำว่า “พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว”

[อุทาหรณ์ว่า ลหุชาติปตโต ราชกุมารโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ตามหลักภาษาเรียกว่า อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่]

(๓๐) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีว่า “ส่วนการประกอบด้วยปฏิฆะ กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าโสมนัสและปฏิฆะทั้งสองเกิดร่วมกันแน่นอน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะรู้ข้อความนั้นได้ด้วยคำสรุปหัวข้อย่อยของโทสมูลจิตนี้ [คือคำว่า จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า ปฏิฆจิต]

การมีโทสะเป็นเจ้าเรือน มีปกติไม่สุขุม มีสุตะน้อย ประจวบกับอาฆาตวัตถุ (เหตุแห่งการกระทบกระทั่ง) หรือประจวบกับอนิฏฐารมณ เป็นมูลเหตุของโสมนัสและปฏิฆะในที่นี้ ในพากย์นั้น การมีโทสะเป็นเจ้าเรือน ฟังทราบด้วยอำนาจการปฏิสนธิโดยมีโทสะมาก

การมีปกติไม่สุขุม คือมีอัธยาศัยทราม

คนมีสุตะน้อย เมื่อถูกโลกธรรมที่ตนไม่ชอบกระทบแล้วย่อมไม่มีใครครวญว่า ความสมปรารถนานั้นจะมีได้อย่างไรในโลกนี้[อันก่อปรด้วยโลกธรรม]

นัยแห่งการอุปติของจิตทั้ง ๒ ดวงเหล่านั้น ฟังถือเอาในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๙๕) กล่าวว่า
“พึงทราบความเป็นไปของจิตนั้น ในเวลาที่จิตมีความแก่กล้าหรืออ่อนแอในการปลงชีวิต
สัตว์เป็นต้น”]

แม้อรรถของ ปี ศัพท์ก็มีนัยที่กล่าวแล้ว

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งโทสมูลจิต

อธิบายโมหมูลจิต ๒

๖. ในโมหมูลจิต อรรถแห่งบทในวิจิกิจฉนาและอุทัจจะ จักปรากฏต่อไป[ใน
ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า เจตสิกสังคหวิภาค (จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่)]

โมหมูลจิตนี้ประกอบด้วยโมหะที่ได้รับโอกาสแล้วมีกำลังยิ่งขึ้น ปราศจากเหตุอื่น
[โลภะและโทสะ] และประกอบด้วยวิจิกิจฉนาที่ล็งเลสงสัยกับอุทัจจะที่ซัดสาย เวทนาใน
โมหมูลจิตจึงไม่รู้สึกรำคาญโดยประมาณยิ่ง ดังนั้น อุเบกขาเวทนาจึงประกอบ[ในโมหมูลจิต]

หากเป็นตามนี้ โมหมูลจิตย่อมเกิดขึ้นในระหว่างจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสและ
โทมนัส จึงอาจเกิดความสงสัยว่า จิตประกอบกับเวทนาทั้งสองหรือไม่ พระอนุรุทธาจารย์
จึงถือเอาอุเบกขาเวทนาในที่นี้เพื่อปฏิเสธความสงสัยนั้น

การถือเอาวิจิกิจฉนา กล่าวไว้เพื่อใช้ธรรมเฉพาะไม่เกี่ยวกับจิตอื่นเป็นเครื่องกำหนด
หมายจิต ส่วนอุทัจจะแม้ประกอบในอกุศลจิตทุกดวง ก็ถูกระบุไว้ในจิตดวงสุดท้ายนี้เพื่อ
แสดงว่าอุทัจจะจะได้รับโอกาสในจิตดวงนี้ จึงมีกำลังมาก ดังนั้น อุทัจจะจึงไม่ถูกยกขึ้น
แสดงไว้โดยตรงในอกุศลจิตอื่น ดังตรัสไว้โดยความเป็นเยวาปนกรรมเท่านั้นในคัมภีร์
ธรรมสังคณี อัมมุตเตสวาระ^{๕๓} แต่ยกขึ้นแสดงไว้โดยตรงในจิตดวงสุดท้ายนี้

อนึ่ง จิตทั้งสองนี้เป็นสภาพปกติของเหล่าสัตว์ จึงไม่ชื่อว่าเป็นจิตที่ควรให้เกิด
ขึ้นด้วยความเพียรหรืออุบายอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นจิตไม่ทอดทิ้งไม่จมลงเสมอเหมือน
ภวังคจิตและเป็นไปเสมอโดยไม่ยากลำบาก จึงเป็นอสังขาริกจิต (จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน)
ดังนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาประเภทของสังขารในที่นี้ ดังในพระบาลีไม่ตรัสถึงวาระจิตที่สองว่า

สสงฺขารเณ (พร้อมทั้งสังขาร) ในโมหมูลจิตนี้เหมือนในจิตดวงก่อน [โลภมูลจิตและโทสมูลจิต]

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมัตถ์ในโมหมูลจิต

(๓๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “จิตทั้งสองนี้ปราศจากความกำหนดและความประทุษร้ายในอารมณ์ทั้งหมดเพราะความหลงยั้งและหวั่นไหวยั้ง จึงเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนาอย่างเดียว” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะโลภมูลจิตที่เกิดร่วมกับความกำหนดก็ประกอปกกับอุเบกขาเวทนาได้

(๓๒) ในคัมภีร์วิภาวนีและมหาภูทิกากล่าวว่า “ประเภทของสังขารไม่มีในโมหมูลจิต เพราะไม่มีความแก่กล้าโดยสภาพ และไม่มีสภาพควรให้พยายาม” ในพากย์นั้น คำว่า “เพราะไม่มีความแก่กล้าโดยสภาพ” นี้ ย่อมปฏิเสธว่าโมหมูลจิตนี้เป็นอสังขาริก ส่วนคำว่า “ไม่มีสภาพที่ควรให้พยายาม” นี้ ย่อมปฏิเสธความเป็นสสังขาริก คำทั้งสองคำรวมกัน แสดงว่า จิต ๒ ดวงนี้พ้นจากสังขารโดยสิ้นเชิง ซึ่งไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ดังสาธกในอรรถกถาปฏิบัติสมุปปบาทวิภังค์ว่า

“อวิชชา มี ๒ อย่างโดยจำแนกตามสังขาร”^{๕๔}

ถ้าจิต ๒ ดวงนี้พ้นจากสังขาร แม้โมหะในที่นี้ก็พึงพ้นจากสังขาร และโมหะก็คืออวิชชา พระอรรถกถาจารย์ก็ควรกล่าวว่าอวิชชา มี ๓ อย่างในที่นั้น หากมิได้กล่าวไว้ ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถาดังนี้

[คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (หน้า ๑๔๗) กล่าวว่า

อุปปฏิปัตติมิจฺฉาปฏิปัตติโต ทูวิธา. ตถา สงฺขาราสงฺขารโต.

“อวิชชา มี ๒ อย่างโดยการไม่ปฏิบัติและการปฏิบัติผิด มี ๒ อย่างเหมือนกันโดยสังขารและอสังขาร”

ถ้าโมหมูลจิตเป็นสังขารวิมุตติ พระอรรถกถาจารย์พึงจำแนกอวิชชาเป็น ๓ อย่างว่า สงฺขาราสงฺขารวิมุตติโต ติวิธา (มี ๓ อย่างโดยสังขาร อสังขาร และสังขารวิมุตติ) แต่ท่านมิได้กล่าวเช่นนั้น จึงทราบว่ามีโมหมูลจิตไม่ใช่สังขารวิมุตติ]

(๓๓) ความแก่กล้าในที่นี้หมายถึงความสามารถในการเป็นไปด้วยหมู่ปัจเจกบุคคลล้วนๆ ปราศจากสภาพกระตุ้นเตือน และโมหมูลจิตย่อมเป็นไปเช่นนั้น จึงกล่าวได้ว่า โมหมูลจิต แก่กล้าโดยสภาพ

คำว่า **โมมูหะ** คือ จิตที่หลงยั้งด้วยโมหะซึ่งได้รับโอกาสแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า โมมูหะ พระอนุรุธาจารย์กล่าวรูปว่า โมมูหะ ด้วยนิรุตตินัย

[ปัจจุบันมักเรียกจิตสองดวงสุดท้ายว่า โมหมูลจิต (จิตมีโมหะเป็นเหตุ) เพื่อให้สอดคล้องกับโลภมูลจิต (จิตมีโลภะเป็นเหตุ) และโทสมูลจิต (จิตมีโทสะเป็นเหตุ) แต่ภาษาบาลีใช้รูปว่า โมมูหะจิต คำว่า โมมูหะ มีศัพท์เดิมมาจาก โมมูหะ (หลงด้วยโมหะ) ลบ ห อักษรใน มูห ด้วยนิรุตตินัย คือนัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป]

อธิบายนิคม

๗. คำเป็นต้นว่า อิจฺเจว (จบอภุศลจิต ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้) เป็นนิคมใหญ่

ในประโยคนั้น คำว่า อิจฺเจว (อย่างนี้) ตัดบทเป็น อิติ + เอว โดยแท้จริงแล้ว บทนี้เป็นนิบาตรวม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เอว ศัพท์ท้ายแสดงอรรถของ อิติ ศัพท์ที่อยู่หน้า

อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นนิบาตบทหนึ่งโดยเฉพาะว่า อิจฺเจว

[คำว่า อิจฺเจว มีนัยทางไวยากรณ์ ๓ ประการ คือ

- นิบาตรวมมาจากบทนิบาตสองบทคือ อิติ และ เอว
- นิบาตสองบท คือ อิติ และ เอว คำว่า เอว แสดงอรรถของ อิติ ศัพท์
- นิบาตบทหนึ่งโดยเฉพาะ ไม่ต้องตัดบทเป็น อิติ + เอว]

คำนี้แสดงความหมายว่า โดยประการที่กล่าวแล้วว่า โสมนัสสุสสหคต (เกิดร่วมกับ โสมนัสเวทนา) เป็นต้น โดยประการทั้งปวง

คำนี้เป็นบทขยายของ ทวาทส (๑๒ ดวง)

คำว่า สพฺพลาปิ (แม้โดยประการทั้งปวง) มีความหมายว่า มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีบ้าง มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงที่ทรงจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์บ้าง มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ธาตุกถาเป็นต้นบ้าง มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงที่ตรัสไว้ในพระสูตรนั้นๆ บ้าง มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงอันต่างกันโดยประเภทมีกาล สถานที่ และกระแสดิจเป็นต้นบ้าง

ถามว่า : มี ๑๒ อย่างอย่างไร

ตอบว่า : พึงประกอบบทว่า มี ๑๒ อย่างเช่นนี้ [ดังที่กล่าวไว้แล้ว]

(๓๔) ในคัมภีร์วิภาวนีได้จำแนกลักษณะมีการประกอบ[ด้วยโสมนัสเวทนา]เป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ลักษณะนั้นปรากฏด้วยคำว่า อิจฺเจว (อย่างนี้)

จิตเหล่านี้ได้ชื่อว่า **อกุศลจิต** เพราะมีสภาพตรงกันข้ามกับกุศล

[คำว่า **อกุศล** แปลตามศัพท์ว่า “ไม่ใช่กุศล” หมายถึง ตรงกันข้ามกับกุศลนั่นเอง มีรูปวิเคราะห์ว่า น กุสลา อกุสลา ในที่นี้ น นิบาต (ที่แปลงเป็น อ) มีอรรถว่า วิรุทธ (ตรงกันข้าม) เหมือนคำว่า อมิตต (ผู้ไม่ใช่มิตร) คือศัตรู ไม่ใช่หมายถึงคนที่ไม่รู้จักกันโดยทั่วไป]

อนึ่ง สัทธาเป็นต้นชื่อว่ากุศล โมหะเป็นต้นชื่อว่าอกุศลแน่นอน ส่วนจิตเป็นเหมือนอัญญสมานเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น เพราะสภาพรับรู้อารมณ์มิใช่มีโทษแน่นอนเหมือนโหมะเป็นต้นหรือไม่มีโทษเหมือนสัทธาเป็นต้น แต่จิตนั้นเมื่อประกอบกับอกุศลก็เรียกว่า อกุศลจิต เมื่อประกอบกับกุศลก็เรียกว่า กุศลจิต

โปรดทราบความเป็นคู่ปรับกันของสัทธาและโหมะเป็นต้น โดยลักษณะที่กุศลเป็นผู้ละและอกุศลเป็นธรรมที่ถูกละ หมายความว่า อกุศลธรรมมีกำลังน้อย เป็นกระพี้เหมือนทองเทียม ไม่ควรแก่การอบรม เมื่อเสพบ่อยๆ ย่อมห้วนไหวซัดส่าย แม้ยั้งลงสู่ความแน่นอน ย่อมยั้งลงโดยความเป็นผู้เข้าถึงอบายในภพหนึ่งเท่านั้น ไม่อาจตัดกุศลมูลแล้วยังความแน่นอนแก่เหล่าสัตว์ในกระแสวัฏฏะได้

ส่วนกุศลธรรมมีกำลังมาก เป็นแก่นสารเหมือนทองแท้ ควรแก่การอบรม เมื่อ

เสพบ่อยๆ ย่อมถึงความมั่นคงมากขึ้น เป็นธรรมชาติเจริญงอกงามจนถึงการแสดงอิทธิฤทธิ์ใน
โลกียธรรม และจนถึงอรหัตตมรรคในโลกุตตรธรรม เมื่อหยั่งลงสู่ความแน่นอน ย่อมตัด
กระแสอบายหรือกระแสวัฏฏะโดยสิ้นเชิง แล้วหยั่งลงด้วยการบรรลุอนุภาติเสสนิพพาน

ด้วยเหตุนี้ กุศลธรรมจึงชื่อว่า ธรรมที่เป็นผู้ละ ส่วนอกุศลธรรมอื่นชื่อว่า ธรรม
ที่ถูกละ

กุศลเพียงการให้ภิกษาทัพพีหนึ่งเป็นอย่างน้อย บัณฑิตทั้งหลายรับรู้กันและสั่งสม
ไว้เพื่อละอกุศลเหมือนการปรุงยาในโลก กุศลจึงเป็นผู้ละ ส่วนอกุศลเป็นสภาพปกติของ
ชาวโลกทั้งหมดเหมือนโรคชนิดต่างๆ จึงเป็นธรรมที่ถูกละ

คำว่า สมัตตะ คือ ถือเอาแล้วโดยไม่มีเหลือ

อีกนัยหนึ่ง สมัตตะ คือ จบแล้ว หรือ บริบูรณ์แล้ว

[นัยแรกแสดงว่า คำว่า สมัตตะ แปลตามศัพท์ว่า “ถือเอาแล้วโดยไม่มีเหลือ” มีรูปวิเคราะห์
ว่า สมนฺโต อนวเสสโต อาทิสฺสุ คณฺหิยฺสูติ สมตฺตานิ (สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ต
ปัจจัย) นัยหลังแสดงคำอธิบาย]

อธิบายคาถาสรูป

๘. คำเป็นต้นว่า อภฺจฺฐา (อกุศลจิตมี ๑๒ ดวงคือ โลกมุลจิต ๘ ดวง โทสมุลจิต
๒ ดวง และโมหมุลจิต ๒ ดวง) เป็นคาถาสรูป

พึงกระทำสมาสว่า โลภะเป็นมูลเหตุของจิตเหล่านั้น เหตุนี้จิตเหล่านั้นชื่อว่า
โลกมุละ (จิตมีโลภะเป็นมูลเหตุ)

คำว่า สियฺ ในบาทคาถาว่า ทฺวาทสากุสลา สियฺ (อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง) พึงทราบว่าเป็น
บทนิบาตในที่นี้ มีความหมายว่า อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง

[คำว่า สিয়ฺ ตามปกติสำเร็จรูปมาจาก อส ธาตุ มี, เป็น + อ ปัจจัย + เอยฺยฺ วิกัตติ
 ลบ อ ใน อส ธาตุ และแปลง เอยฺยฺ เป็น อียฺ เนื่องจาก เอยฺยฺ เป็นสัตตมีวิภตติที่มีความหมายว่า
 “ฟัง” ไม่เหมาะสมในที่นี้ ท่านจึงอธิบายว่า สিয়ฺ เป็นบทนิบาตที่แยกรากศัพท์ไม่ได้]

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งอกุศลจิต
 ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ
 ด้วยประการฉะนี้

อธิบายอเหตุกจิต ๑๘

อธิบายอกุศลวิปากจิต ๗

๙. พระอนุรุธาจารย์ได้ประมวลอกุศลจิตที่ทราบกว่าจิตทั้งหมดตั้งนี้แล้ว บัดนี้
 จะประมวลอเหตุกจิต จึงกล่าวว่า อุเบกขาสหคต (จิตที่เป็นไปโดยอาศัยจักขุประสาท ที่
 เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง) เป็นต้น เพื่อแสดงอกุศลวิปากที่ทราบกว่าอเหตุกจิต
 ทั้งหมดในอเหตุกจิตเหล่านั้นก่อน

(๓๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “เมื่อจิตเหล่านั้นมี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นอกุศล-
 วิปากเป็นต้นมีอยู่ พระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวจำแนกอกุศลวิปากจิตต่อจากอกุศลจิต” โดย
 มุ่งหมายว่า “พระอนุรุธาจารย์แสดงอกุศลวิปากจิตต่อจากอกุศลจิต เพราะเป็นผลของ
 อกุศลจิต” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะถ้าเป็นเช่นนี้ก็ควรกล่าวกุศลวิปากจิตไว้ต่อจากอกุศลจิต

อรรถแห่งบทในคำว่า จกฺขุ และ โสต เป็นต้น จักปรากฎต่อไป[ในปริจเฉทที่ ๖
 ชื่อว่า รูปสังคหวิภาค]

วิญญาน คือ สภาวะรับรู้ ดังพระพุทธวจนะว่า

วิชานาติ วิชานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา วิณฺณณนฺติ วุจฺจติ.^{๔๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกว่าวิญญาน เพราะเป็นสภาวะรับรู้”

จักขุวิญญาน คือ จิตที่อาศัยจักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมุตตญาณ คือ จิตอันจักขุประสาทเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมุตตญาณ คือ จิตอันกรรมนำเข้าไปสู่จักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมุตตญาณ คือ จิตที่เกิดจากจักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมุตตญาณ คือ จิตของจักขุประสาทที่เป็นใหญ่โดยความเป็นอินทรีย์

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมุตตญาณ คือ จิตที่เกิดในจักขุประสาท

[คำว่า จักขุวิมุตตญาณ มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- จิตที่อาศัยจักขุประสาท = จกฺขุ นิสฺสิตํ วิมุตตญานํ จกฺขุวิมุตตญานํ (ลป นิสฺสิต ศัพท์กลางสมาส)

- จิตอันจักขุประสาทให้เกิดขึ้น = จกฺขุณา ชนิตํ วิมุตตญานํ จกฺขุวิมุตตญานํ (ลป ชนิต ศัพท์กลางสมาส)

- จิตอันกรรมนำเข้าไปสู่จักขุประสาท = จกฺขุสฺส อุปเนตํ วิมุตตญานํ จกฺขุวิมุตตญานํ (ลป อุปเนต ศัพท์กลางสมาส)

- จิตที่เกิดจากจักขุประสาท = จกฺขุโต ชาตํ วิมุตตญานํ จกฺขุวิมุตตญานํ (ลป ชาต ศัพท์กลางสมาส)

- จิตของจักขุประสาท = จกฺขุสฺส วิมุตตญานํ จกฺขุวิมุตตญานํ (นฺทฺฐิตํปฺปฺริสฺสมาส)

- จิตที่เกิดในจักขุประสาท = จกฺขุสฺมึ อุปฺปนฺนํ วิมุตตญานํ จกฺขุวิมุตตญานํ (ลป อุปฺปนฺน ศัพท์กลางสมาส)]

แม้โสดวิมุตตญาณเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ดังพระพุทธทวารณะในพระบาลี มหาตัตถหาสังขยสูตรว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว กญฺจจจ ปฏฺิจฺจ อคฺคิ ชลติ. กญฺจคฺคิเตวฺว สงฺขยํ คจฺฉติ. สกฺลิกญฺจ ปฏฺิจฺจ อคฺคิ ชลติ. สกฺลิกคฺคิเตวฺว สงฺขยํ คจฺฉติ. ติณญฺจ ปฏฺิจฺจ อคฺคิ ชลติ. ติณคฺคิเตวฺว สงฺขยํ คจฺฉติ. โคมยญฺจ ปฏฺิจฺจ อคฺคิ ชลติ. โคมยคฺคิเตวฺว สงฺขยํ คจฺฉติ. ฤสญฺจ ปฏฺิจฺจ อคฺคิ ชลติ. ฤสคฺคิเตวฺว สงฺขยํ คจฺฉติ. สงฺการญฺจ ปฏฺิจฺจ อคฺคิ ชลติ. สงฺการคฺคิเตวฺว สงฺขยํ คจฺฉติ.

เอวเมว โข ภิกฺขเว จกฺขุญฺจ ปฏฺิจฺจ รุเป จ อุปฺปชฺชติ วิมุตตญานํ จกฺขุวิมุตตญานนฺเตว

สงขขย์ คจฉติ. โสตณจ ปฏิจจ สหุเท จ อุปปชชติ วิญญาณํ โสตวิญญาณนฺเตว สงขขย์
 คจฉติ. ฆานณจ ปฏิจจ คนฺธะ จ อุปปชชติ วิญญาณํ ฆานวิญญาณนฺเตว สงขขย์ คจฉติ.
 ชิวฺหณจ ปฏิจจ รเส จ อุปปชชติ วิญญาณํ ชิวฺหาวิญญาณนฺเตว สงขขย์ คจฉติ. กายณจ
 ปฏิจจ โผฏฺฐพฺเพ จ อุปปชชติ วิญญาณํ กายวิญญาณนฺเตว สงขขย์ คจฉติ. มนณจ ปฏิจจ
 ฐมฺเม จ อุปปชชติ วิญญาณํ มโนวิญญาณนฺเตว สงขขย์ คจฉติ.^{๕๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเสมือนไฟอาศัยเชื้อนั้นๆ ติดขึ้น ย่อมดับด้วยเชื้อนั้นๆ
 ไฟอาศัยไม้ติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟไม้ ไฟอาศัยเศษไม้ติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟเศษไม้ ไฟ
 อาศัยหญ้าติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟหญ้า ไฟอาศัยมูลโคติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟมูลโค ไฟอาศัย
 แกลบติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟแกลบ ไฟอาศัยหยากเยื่อติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟหยากเยื่อ ฉันทใด

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปไมยก็ฉันทนั้น วิญญาณอาศัยจักขุประสาทและรูปเกิด
 ขึ้น ย่อมดับเป็นจักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตประสาทและ เสียงเกิดขึ้น ย่อมดับเป็น
 โสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยฆานประสาทและ กลิ่นเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นฆานวิญญาณ
 วิญญาณอาศัยชิวหาประสาทและ รสเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัย
 กายประสาทและโผฏฐัพพะเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นกายวิญญาณ วิญญาณอาศัยมณะและ
 ธรรมารมณ์เกิดขึ้น ย่อมดับเป็นมโนวิญญาณ”

คำว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้) นี้ ทำหน้าที่ตั้งคำว่า อุเปกขาสหคตฺ (เกิดร่วมกับ
 อุเบกขาเวทนา)[มาไว้ในประโยคนี้]

[คำว่า ตถา หมายถึง เช่นเดียวกันนี้ เป็นบทนิบาตที่แสดงว่าข้อความในพากย์หลังก็เหมือน
 ข้อความในพากย์แรก จึงทำหน้าที่อนุกัฏฒนะ (ตั้ง) คือตั้งความหมายของคำว่า อุเปกขาสหคตฺ
 (เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา) จากพากย์แรกว่า อุเปกขาสหคตฺ จกฺขุวิญญาณํ (จิตที่อาศัยจักขุประสาท
 เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา) มาสู่พากย์หลังว่า โสตวิญญาณํ (จิตที่อาศัยโสตประสาท) เป็นต้น]

ทุกฺข์ คือ สภาวะทำบุคคลให้เป็นทุกฺข์ หมายความว่า เบียดเบียนสัมปยุตตธรรม
 หรือบุคคลผู้ประกอบด้วยสภาวะนั้น

อีกนัยหนึ่ง ทุกฺข์ คือ สภาวะทำลายสุขทางกายโดยไม่ตั้งาม

อีกนัยหนึ่ง **ทุกข์** คือ สภาวะทนได้ยาก

อีกนัยหนึ่ง **ทุกข์** คือ สภาวะทำให้เกิดโอกาสได้ยาก [คือไม่เปิดโอกาสให้เกิด]

คำนี้เป็นชื่อของทุกขเวทนาทางกาย

[คำว่า ทุกข มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะทำบุคคลให้เป็นทุกข์ = ทุกข์ขยตีติ ทุกข์ (ทุกข์ ธาตุ = เป็นทุกข์ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำลายสุขทางกายโดยไม่ตั้งาม = ทุกฺขุ ชนติ กายิกสุขนติ ทุกข์ (ทุ บทหน้า + ชนุ ธาตุ = ทำลาย + กวิ ปัจจัย)

- สภาวะทนได้ยาก = ทุกฺกเรน ขมิตพฺพนติ ทุกข์ (ตุ บทหน้า + ชมุ ธาตุ = อดทน + กวิ ปัจจัย)

- สภาวะทำให้เกิดโอกาสได้ยาก = ทุกฺกรํ ขํ โอกาสทานํ เอตฺตสชาติ ทุกข์ (ตุ ศัพท์ + ข ศัพท์ ฉฺฉฐีพฺพพีหิสมาส)]

สัมปฏิจฉนะ คือ สภาวะปรารถนาด้วยดีเฉพาะหน้า

คำว่า “ด้วยดี” คือไม่ปล่อย[อารมณ์]

คำว่า “เฉพาะหน้า” คือไม่เพ่งอย่างอื่น

คำว่า “ปรารถนา” หมายความว่า ต้องการ ยินดี รับเอา ดังพระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า “รับเอา”^{๕๗} ในพระพุทธดำรัสว่า

ภาสิตํ อภินนฺทํ.^{๕๘}

“ยินดีภาสิต”

สันตீरणะ คือ สภาวะพิจารณา กล่าวคือ ใคร่ครวญด้วยดี ในคัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า “พิจารณา คือให้สำเร็จ” ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีอธิบายว่า “พิจารณา คือตริตระง”

อนึ่ง ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งจักขุประสาท การได้รับที่อาศัยคือ แสงสว่าง การมาปรากฏแห่งรูป และความใสใจ [คือปัญญาทวาราวชชนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์] เป็นเหตุเกิดของจักขุวิญญาณ

ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งโสตประสาธ การได้รับที่อาศัยคืออากาศ การมาปรากฏแห่งเสียง และความใสใจ เป็นเหตุเกิดของโสตวิญญาณ

ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งฆานประสาธ การได้รับที่อาศัยคือลม การมาปรากฏแห่งกลิ่น และความใสใจ เป็นเหตุเกิดของฆานวิญญาณ

ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งชีวหาประสาธ การได้รับที่อาศัยคืออาโปธาตุ การมาปรากฏแห่งรส และความใสใจ เป็นเหตุเกิดของชีวหาวิญญาณ

ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งกายประสาธ การได้รับที่อาศัยคือปฐวีธาตุ การมาปรากฏแห่งโณฏฐัพพารมณ้อย่างใดอย่างหนึ่งในโณฏฐัพพารมณ ๓ [คือปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ] และความใสใจ เป็นเหตุเกิดของกายวิญญาณ

การได้รับที่อาศัยคือแสงสว่างและอากาศเป็นต้น กล่าวไว้เพราะรูปเป็นต้นมาปรากฏ ในปสาทรูปโดยไม่มีแสงสว่างไม่ได้ เพราะรูปที่อยู่ใกล้ย่อมมาปรากฏในจักขุประสาธไม่ได้ ในเมื่อไม่มีแสงสว่าง ข้ออื่นก็มีนัยเดียวกัน

ส่วนข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

จกฺขุสฺมี ปน อสมฺภินฺเนปิ พหิทฺธา รุปารมฺมณฺเ อาปาถํ อนาคฺจฺฉนฺเต จกฺขุวิญญาณํ นุปฺปชฺชติ. ตสฺมี ปน อาปาถํ อาคจฺฉนฺเตปิ อาโลกสฺสนฺนิสฺสเย อสฺติ นุปฺปชฺชติ.^{๕๔}

“เมื่อจักขุประสาธไม่วิบัติ รูปารมณฺ์ภายนอกไม่มาปรากฏ จักขุวิญญาณย่อมไม่เกิด แต่ครั้งรูปารมณฺ์ภายนอกนั้นมาปรากฏ ถ้าไม่มีแสงสว่าง จักขุวิญญาณก็ไม่เกิด”

ข้อความนั้นมุ่งแสดงว่าวิญญาณจิตย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากแสงสว่าง มิใช่แสดงว่าเมื่อแสงสว่างไม่มีก็ยังไม่ปรากฏได้ ถ้าเป็นอย่างนั้นก็จะมีโทษว่า แม้รูปในที่มืดก็มาปรากฏในจักขุประสาธได้

อกุศลวิบาก คือ ผลของอกุศล

ถามว่า : ชื่อว่า วิบาก เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ชื่อว่า วิบาก เพราะมีสภาพสุกงอม

ถามว่า : สุขงอมอย่างไร

ตอบว่า : ลักษณะที่ผลมะม่วงเป็นต้นในโลกล่วงพ้นความอ่อนแล้วเข้าถึงการสุขงอม เรียกว่า การสุขงอม ฉันทใด สภาวะการสุขงอมในที่นี้ ก็มีอุปไมยฉันทนั้น

ข้อความนี้พึงแสดงด้วยความบริบูรณ์ ๔ อย่าง คือ ความบริบูรณ์ด้วยเจตนา ความบริบูรณ์ด้วยกรรม ความบริบูรณ์ด้วยการปรากฏ และความบริบูรณ์ด้วยการส่งผล

ความบริบูรณ์ด้วยเจตนา คือ ภาวะที่เจตนาอันเป็นกุศลและอกุศลบริบูรณ์ด้วยขณะ ๓ อย่างในเวลาสังสมกรรมนั้นๆ [ได้แก่ บุพเจตนา = เจตนาก่อนทำ มุญจเจตนา = เจตนาขณะทำ อปรเจตนา = เจตนาหลังทำ] อนึ่ง ในขณะที่ดับไปเจตนาอันนั้นย่อมไม่ดับสิ้น โดยเข้าถึงความไม่มีอย่างสิ้นเชิง แต่เก็บรักษาภาวะพิเศษของตนซึ่งบริบูรณ์ด้วยอาการ ทั้งปวงเพื่อให้เกิดผลในกระแสจิตแล้วดับลง ภาวะพิเศษนั้นติดตามกระแสจิตแม้ตลอดแสนกับที่ยังไม่ได้โอกาส[ให้ผล] เป็นเรื่องที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมบทว่า

น हि पापं कर्त्तुं मग्निं   सञ्जुञ्जीरु मृज्जति
 ทาहतं พาลมเนวติ   ภสฺมาจฺจนฺโนว ปาวโก.^{๖๐}

“กรรมชั่วที่ทำแล้วยังไม่ให้เกิดทันที เหมือนนมรีดใหม่ในวันนั้น [ที่ไม่กลายเป็นนมเปรี้ยวทันที] แต่มันจะติดตามเผาผลาญคนพาล ในภายหลัง เหมือนไฟที่ถูกขี้เถ้ากลบ”

ความบริบูรณ์ด้วยกรรม คือ ภาวะพิเศษนั้นอันไม่นับว่าเป็นปรมัตถธรรมเฉพาะอย่างหนึ่งเหมือนอนุสัยธาตุ (ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิต) [คือไม่ควรกล่าวว่ามีใช่ปรมัตถธรรม เพราะมีสภาพเป็นกรรมปัจจัย]

อนึ่ง ภาวะพิเศษนั้นย่อมเปิดโอกาสเพื่อให้ผลในเวลาได้รับเหตุปัจจัยอันสมควรแก่ตน

ถามว่า : เปิดโอกาสอย่างไร

ตอบว่า : ภาวะพิเศษนั้นย่อมปรากฏแก่ผู้ใกล้จะเสียชีวิต ทำนิमितของตน (กรรมนิमित) ให้ปรากฏ หรือทำคตินิมิตให้ปรากฏ ถ้าบุคคลยึดถืออยู่ไม่ปล่อยอารมณ์นั้น

ภาวะพิเศษนั้นย่อมได้รับโอกาสในกาลนั้น นี่คือ**ความบริบูรณ์ด้วยการปรากฏ**

เมื่อบุคคลไม่ปล่อยกรรม กรรมนิमित หรือคตินิमितแล้วจุติ ภาวะพิเศษกล่าวคือ กรรมได้บังเกิดเป็นกลุ่มปรมัตถธรรมหนึ่งอันประกอบด้วยสัมปยุตตธรรมโดยเฉพาะ ส่งผลต่อจากจุติโดยทำภาพหนึ่งให้บริบูรณ์

คำว่า “ทำภาพหนึ่งให้บริบูรณ์” หมายความว่า ให้สำเร็จหน้าที่ของภวังค์ หน้าที่ของวิบากที่เกิดทางทวารนั้นๆ ใน ๖ ทวาร และหน้าที่จุติเป็นที่สุดตราบจนตลอดชีวิต [นี่คือ**ความบริบูรณ์ด้วยการส่งผล**]

ในข้อนั้น ความบริบูรณ์ ๓ อย่างแรก ชื่อว่า ระยะเวลาอ่อน ความบริบูรณ์ด้วยวิบากอย่างหลัง ชื่อว่า ระยะเวลาแก่กล้า โปรดทราบเนื้อความในที่นี้ว่า วิบาก คือ สภาวะสูงงอม กล่าวคือ ล่วงพ้นระยะเวลาอ่อนแล้วถึงความสูงงอมที่เรียกว่าระยะเวลาแก่กล้า ดังนั้นในพระบาลีจึงไม่รวมเอาภักตารูป (กรรมชรูป) ซึ่งเกิดจากกุศลกรรมและอกุศลกรรมในคำว่าวิบาก^๑ ภักตารูปนั้นเกิดมาจากกรรมโดยเฉพาะ เพราะสำเร็จจากกระแสนามธรรมต่างหาก มิได้เป็นภาวะที่สูงงอมแล้ว เนื่องจากกระแสนามธรรมเป็นอย่างหนึ่ง กระแสนุชธรรมก็เป็นอย่างหนึ่ง

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมัตถ์ในคำว่า วิบาก

[ความบริบูรณ์ด้วยเจตนา ๔ อย่างเหล่านี้ ท่านนำมาจากคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (หน้า ๔๗๐) แต่ในคัมภีร์นั้นกล่าวไว้ ๕ อย่าง ท่านคงเห็นว่าข้อความซ้ำกัน จึงไม่กล่าวถึงอายุหนสมังคิตา (ความบริบูรณ์ด้วยการสังสม) ในที่นี้]

(๓๖) ส่วนคันถรจนอาจารย์เหล่าใดถือเอาว่านามธรรมเหมือนกับกรรมโดยความเป็นนามธรรมและเป็นสภาวะรับรู้อารมณ์ แล้วแสดงความเป็นวิบาก ตามมติของคันถรจนอาจารย์เหล่านั้น คำว่า วิบาก ย่อมเป็นไปในนามธรรมโดยความเป็นสำนวน

[มตินี้ปรากฏในคัมภีร์อัญญสาลินี (หน้า ๘๙) และอภิธัมมัตถวิภาวนีเป็นต้น คัมภีร์เหล่านั้นเห็นว่า แม้กรรมชรูปจะเป็นผลของกรรม แต่ไม่ชื่อว่า วิบาก (ผลของกรรม) เพราะเป็นรูปธรรม ส่วนนามธรรมที่เป็นอกุศลวิปากจิตและกุศลวิปากจิตได้ชื่อว่า วิบาก เพราะเป็นนามธรรมเหมือนกับกรรม

คือเจตนา เปรียบตั้งก้าน ไบ ดอกที่เกิดจากเมล็ดข้าวเปลือก ไม่เรียกว่า “ข้าวสาลี” แต่เมล็ดข้าวสาลีที่เหมือนเมล็ดข้าวเปลือกได้ชื่อว่า “ข้าวสาลี”

ตามนัยนี้คำว่า วิบาก เป็นรูปพินาม คือชื่อที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เหมือนคำว่า สิริวิฑฒ (นายเจริญศรี) ซึ่งเป็นชื่อของคนเลวทราม ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นรูปพินาม และจัดเป็นส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงนามธรรมคือวิปากจิตซึ่งเหมือนกับเหตุคือกุศลกรรมกับอกุศลกรรม]

(๓๗) ตามมตินั้น อาจารย์ทั้งหลายแสดงอุปมาว่า ในบรรดาก้าน ไบ ดอก และเมล็ดข้าวที่เกิดจากเมล็ดข้าวเปลือก เมล็ดข้าวสาลีและข้าวสาลีสุกย่อมปรากฏในเมล็ดข้าวที่เหมือนเมล็ดข้าวเปลือก อุปมานั้นไม่สมเหตุผล เพราะเมล็ดข้าวไม่ชื่อว่าสุกอมในเวลาที่ยังอ่อนอยู่ และก้าน ไบ ดอกก็ชื่อว่าแก่อมในเวลาสุกแล้ว ความจริงแม้ก้าน ไบ และดอกเหล่านั้น ชาวโลกก็กล่าวกันว่า ก้านแก่ ไบแก่ ดอกแก่

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า วิบาก มีอรรถตามศัพท์ว่า “สุกอม” จึงไม่รวมถึงกรรมชรูปที่เกิดจากกรรม เพราะกรรมชรูปไม่มีลักษณะสุกอมเหมือนวิปากจิต หมายความว่า ระยะแก่กล้าสุกอมที่มีความบริบูรณ์ด้วยวิบาก ชื่อว่า วิบาก (สภาวะสุกอม) นามธรรมจึงได้ชื่อว่า วิบาก ตามนัยนี้คำว่า วิบาก เป็นอันวัตถนาม คือ ชื่อที่มีความหมายตรงตามสภาพ เหมือนคนผิวดำได้ชื่อว่า นายดำ (กาพะ)

อย่างไรก็ดี คัมภีร์สังคหาสาฎีกา (หน้า ๕๒) กล่าวว่า วิบากที่เป็นโลกุตตระและวิบากที่ให้ผลในปวัตติกาล ไม่มีสภาพแก่กล้าสุกอม ดังนั้น มติของคัมภีร์อัฐฐสาลินีจึงครอบคลุมวิบากที่เป็นนามธรรมทั้งหมด]

อธิบายอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘

๑๐. สุข คือ สภาวะทำให้เป็นสุข หมายความว่า กระทำสัมปยุตตธรรมหรือบุคคลผู้ประกอบด้วยสัมปยุตตธรรมให้ได้รับความสุข

อีกนัยหนึ่ง สุข คือ สภาวะทำลายทุกข์ทางกายด้วยดี

อีกนัยหนึ่ง สุข คือ สภาวะทนได้ง่าย

อีกนัยหนึ่ง สุข คือ สภาวะทำให้เกิดโอกาสได้ง่าย

[คำว่า สุข มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะทำบุคคลให้เป็นสุข = สุขยตีติ สุขํ (สุข ธาตุ = เป็นสุข + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำลายทุกข์ทางกายด้วยดี = สุขุญฺชฺ ฆนฺติ กายิกทุกฺขนฺติ สุขํ (สุ บทหน้า + ฆนฺ ธาตุ = ทำลาย + กวิ ปัจจัย)

- สภาวะทนได้ง่าย = สุขเขน ฆมิตพฺพนฺติ สุขํ (สุ บทหน้า + ฆมฺ ธาตุ = อดทน + กวิ ปัจจัย)

- สภาวะทำให้เกิดโอกาสได้ง่าย = สุขกรํ ฆํ โอกาสทานํ เอตสฺสาติ สุขํ (สุ ศัพท์ + ฆ ศัพท์ ัญฐีพหุพหีหิสมาส)]

อเหตุกกุศลวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของกุศลและไม่มีเหตุ เพราะปราศจากเหตุ เกิดร่วม

(๓๘) ในคัมภีร์วิภาวณีได้แสดงความสงสัยว่าวิปากในที่นี้ประกอบกับเหตุซึ่งก่อให้เกิดผลอันเกิดร่วมกับกรรมเก่า ความสงสัยนั้นไม่งาม เพราะในพระอภิธรรมปิฎกปราศจากความไม่แน่นอนในการที่วิปากจิตประกอบหรือไม่ประกอบกับเหตุซึ่งก่อให้เกิดผลอันเกิดร่วมกับกรรมเก่า และความสงสัยนั้นย่อมไม่มีประโยชน์ เพราะความสงสัยย่อมไม่มีเมื่อปราศจากความไม่แน่นอน

ในพากย์นั้น คำว่า พุຍภិຈารສສ แปลว่า ความสงสัย

อนึ่ง ความไม่แน่นอนในการประกอบกับเหตุมีอกุศลเหตุคือโลกเหตุเป็นต้นย่อมไม่มีในที่นี้ เพราะอกุศลวิปากจิตเป็นอัพยาทธรรม และความไม่แน่นอนในการประกอบกับเหตุมีเหตุอันปราศจากโทษคืออโลกเหตุเป็นต้นก็ไม่มีเช่นกัน เพราะอกุศลวิปากจิตเป็นผลของอกุศล และเมื่อมีความไม่แน่นอนในการประกอบกับเหตุ การที่อกุศลวิปากจิตเป็นอเหตุก็ย่อมไม่น่าสงสัย ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่กล่าวว่า อเหตุก (ไม่มีเหตุ) ในอกุศลวิปากจิต [คือไม่ตั้งชื่อว่า อเหตุกอกุศลวิปากจิต]

ส่วนความไม่แน่นอนในการที่กุศลวิปากจิตประกอบด้วยเหตุอันปราศจากโทษคือเหตุประกอบด้วยกุศลเหตุและอัพยาगतเหตุมือโลกเหตุเป็นต้นมิได้เพราะกุศลวิปากจิตเป็นผลของกุศล และเมื่อความไม่แน่นอนในการประกอบด้วยเหตุมีอยู่ การที่กุศลวิปากจิตเป็นเหตุก็จึงน่าสงสัย ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า อเหตุก (ไม่มีเหตุ) ในกุศลวิปากจิต

[พระอนุรุทธาจารย์กล่าว อเหตุก ศัพท์ในคำว่า กุศลวิปากาเหตุกจิตตานิ นาม (ชื่อว่า อเหตุกกุศลวิปากจิต) ในขณะที่ไม่กล่าวคำนี้ในพากย์ต้นว่า อกุศลวิปากจิตตานิ นาม (ชื่อว่า อกุศลวิปากจิต) เนื่องจากอกุศลวิปากจิตเป็นอัพยาगतธรรม (ธรรมที่ไม่กล่าวว่าเป็นกุศลและอกุศล = วิปากและกิริยา) จึงไม่น่าสงสัยว่าจิตเหล่านี้ได้ประกอบด้วยโลกเหตุเป็นต้นที่เป็นเหตุฝ่ายอกุศล แม้กุศลเหตุมือโลกเหตุเป็นต้นก็ประกอบในอกุศลวิปากจิตไม่ได้เนื่องด้วยเป็นผลของอกุศล ส่วนกุศลวิปากจิตเป็นผลของกุศล จึงชวนสงสัยว่าจิตเหล่านี้ประกอบด้วยโลกเหตุเป็นต้นได้หรือไม่ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าว อเหตุก ศัพท์ในคำว่า กุศลวิปากาเหตุกจิตตานิ นาม (ชื่อว่า อเหตุกกุศลวิปากจิต) เพื่อห้ามการประกอบด้วยโลกเหตุเป็นต้น]

อธิบายอเหตุกกิริยาจิต ๓

๑๑. **ปัญญาทวาราวัชชนะ** คือ จิตใคร่ครวญอันเกิดทางทวาร ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น จิตดังกล่าวรับอารมณ์อันกระทบทางทวาร ๕ แล้วย่อมมีการใคร่ครวญเกิดขึ้น [หมายความว่า ภาวะที่จิตขึ้นสู่วิถีเปิดรับอารมณ์ทางทวาร ๕ คือ ปัญญาทวาราวัชชนะ]

มโนทวาราวัชชนะ คือ จิตใคร่ครวญเกิดทางมโนทวารที่เรียกว่า ภาวังคจิต จิตดังกล่าวรับอารมณ์ที่มาปรากฏทางมโนทวาร ย่อมมีการใคร่ครวญเกิดขึ้น [หมายความว่า ภาวะที่จิตขึ้นสู่วิถีเปิดรับอารมณ์ทางใจ คือ มโนทวาราวัชชนะ]

อนึ่ง ภาวังคจิตทั้งหมดเป็นมโนทวารในที่นี้

(๓๙) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาว่า “ในคำว่า มโนทวาร นี้ คำว่า **มโน** คือ ภาวังคจิตที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่อาวัชชนจิต มโนทวาร คือ จิตนั้นแหละเป็นทวาร (เหตุเกิด) เพราะเป็นเหตุเกิดของวิถีจิตมีอาวัชชนจิตและชวนจิตเป็นต้น” และข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “**มโนทวาร** คือ ภาวังคจิตอันเป็นอนันตรปัจจัยแก่อาวัชชนจิต เพราะเป็นเหตุเกิดของวิถีจิต” ข้อความทั้งหมดนั้นไม่สมควร เพราะถ้ากล่าวว่า “ภาวังคจิตที่มีวิถีจิต

เกิดถัดมาชื่อว่า มโนทวาร ด้วยเป็นเหตุเกิดแน่นอนของวิถิจิต แต่ภวังคจิตก่อนหน้านั้นไม่ชื่อว่า มโนทวาร” จักขุทวารเป็นต้นที่มีวิถิจิตอันมีอวิชชชจิตเป็นต้นเกิดขึ้นเพราะการกระทบของรูปเป็นต้น จึงชื่อว่าทวารได้ เพราะเป็นเหตุเกิดแน่นอนของวิถิจิตเหล่านั้น ส่วนทวารรูปอื่นจากนั้นไม่ชื่อว่าทวาร และจักขุทวารเป็นต้นที่ไม่ชื่อว่าทวารรูป ย่อมไม่มีข้อความทั้งหมดนี้จักปรากฏในทวารสังคหะต่อไป

หสิตะ คือ การยิ้ม หมายถึง ความเป็นไปแห่งอาการร่าเริง

หสิตุปบาท คือ จิตที่ยังการยิ้มให้เกิด[แก่พระชินาสพ]

อีกนัยหนึ่ง **หสิตุปบาท** คือ จิตที่ทำให้พระชินาสพยังการยิ้มให้เกิด

อีกนัยหนึ่ง **หสิตุปบาท** คือ จิตที่ทำให้เกิดการยิ้ม[แก่พระชินาสพ]

[คำว่า หสิตุปบาท มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- จิตที่ยังการยิ้มให้เกิด = อุปปาเทตติ อุปปาโท, หสิต์ อุปปาโท หสิตุปปาโท (อุปปบาท ศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- จิตที่ทำให้พระชินาสพยังการยิ้มให้เกิด = อุปปาเทนติ ชีณาสวา เอเตนาติ อุปปาโท, หสิต์ อุปปาโท หสิตุปปาโท (อุปปบาท ศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- จิตที่ทำให้เกิดการยิ้ม = อุปปชชติ เอเตนาติ อุปปาโท, หสิต์ อุปปาโท หสิตุปปาโท (อุปปบาท ศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

พึงกระทำสมาสว่า หสิตุปปาบทนั้นนั้นแหละเป็นจิต จึงชื่อว่า **หสิตุปปาทจิต**

คำนี้เป็นชื่อของจิตที่ทำให้พระชินาสพยิ้มในอารมณ์อันละเอียดสุขุม เพราะว่าพระชินาสพยอมไม่ยิ้มในอารมณ์หยาบอันเป็นที่ตั้งแห่งความร่าเริงด้วยอารมณ์ที่น่าชอบใจเป็นต้นเหมือนโลกิยชนจำนวนมาก

[พระชินาสพยอมไม่ยิ้มแย้มร่าเริงด้วยความโลภเหมือนคนทั่วไป แต่ยิ้มเมื่อเห็นอารมณ์ละเอียดสุขุมเช่นกับพระโมคคัลลานเถระเมื่อเห็นเปรตที่ภูเขาคิชฌกูฏแล้วยิ้มเพราะพิจารณาว่าท่านได้พ้นจากภวะนั้นแล้ว]

ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายได้แสดง[เป็นรูปนปุงสกสิงค์]ว่า หลิตุบุปาโท โดยมองหาจิต[ที่มีเพศเป็นนปุงสกสิงค์]

[ตามหลักภาษา คำว่า อุบุปาท มีรูปเป็นปุงสิงค์แน่นอน เพราะสำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจัย รูปที่ลง ณ ปัจจัยท้าย ปท ธาตุจะเป็นปุงสิงค์เสมอตามสูตรในกัจจายน-ไวยากรณ์ (สูตร ๕๒๘) ว่า วิส-รุษ-ปทาโท ณ (ลง ณ ปัจจัยท้าย วิส, รุษ และ ปท ธาตุเป็นต้น) ดังนั้น คัมภีร์ปรมัตถที่ป็นจึงใช้เป็นรูปปุงสิงค์ว่า หลิตุบุปาโท ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกและอภิธัมมัตถวิภาวนีกกล่าวถึงรูปนปุงสกสิงค์ว่า หลิตุบุปาโท โดยคล้อยตามบทวิเสสยะคือ จิตต์ มตินี้ก็ถูกต้อง เพราะบทกิตก์อาจมีลึงค์ตามข้อความที่กล่าวถึงได้ เช่น คโต บุริโส (บุรุษไป) คตา อิตถิ (สตรีไป) คต กุล (สกุลไป)]

อเหตุกิริยาจิต คือ จิตอันไม่มีเหตุตามนัยที่กล่าวแล้ว และเป็นเพียงกิริยานั้นๆ เพราะปราศจากหน้าที่ในการส่งผล[เหมือนวิปากจิต]หรือก่อให้เกิดผล[เหมือนกุศลจิตและอกุศลจิต]

จิตที่พ้นจากวิถีจิตอันมีกิจ [หน้าที่ในการปฏิบัติ สนิ วิวัจ และ จุติ] อ่อนกำลัง ปัญจวิญญาณจิตมีวัตถุรูป [ปสาทวัตถุ] อ่อนกำลัง และสัมปฏิจจนจิตเป็นต้นมีกิจและฐานอ่อนกำลัง จิตดังกล่าว [จิตที่พ้นจากวิถี ๑๙ ปัญจวิญญาณจิต ๑๐ และสัมปฏิจจนจิตเป็นต้น] จึงเป็นไปด้วยการให้ผลเป็นวิปากล้วนๆ อย่างเดียวโดยไม่มีคุณสมบัติของตนจิตทั้งหมดนั้นชื่อว่า วิปากจิต

ส่วนจิตที่เป็นไปด้วยความอุตสาหะของตน เพราะมีกิจที่มีกำลัง และกอบปรด้วยความอุตสาหะเพื่อก่อให้เกิดวิปากต่อไป ชื่อว่า กุศลจิตและอกุศลจิต

ส่วนในบรรดาจิตที่พ้นจากการให้ผลเป็นวิปากล้วนๆ และเป็นไปด้วยความอุตสาหะของตน อาวัชชนจิต ๒ ดวงเป็นจิตอ่อนกำลัง เพราะได้รับปัจจัยจากกระแสวิปาก และกิริยาจิตดวงอื่นยอมเป็นไปในกระแสจิตของพระอรหันต์ผู้ปราศจากอนุสัยกิเลส ดังนั้น จิตดังกล่าว [กิริยาจิต ๓] จึงปราศจากความอุตสาหะเพื่อก่อให้เกิดวิปากโดยสิ้นเชิง จิตทั้งหมดนั้นชื่อว่า กิริยาจิต

บัดนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุ]จะกล่าวการพิจารณาเวทนาตั้งแต่ต้น โดยความพิสดาร ดังนี้ ลำดับแรก วัตถุรูปและอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นต้นจัดเป็นอุปาทายรูป และการกระทบกันและกันของอุปาทายรูปมีกำลังน้อยเหมือนปุยนุ่นกระทบกัน จักขุวิญญาณเป็นต้น จึงประกอบกับอุเบกขาในอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์

ส่วนอารมณ์ของกายวิญญาณเป็นมหาภูตรูป กายวิญญาณจึงประกอบกับสุขเวทนา ในอิฏฐารมณฺ์และประกอบกับทุกขเวทนาในอนิฏฐารมณฺ์ เพราะการที่อารมณ์[คือมหาภูตรูป ๓] นั้นกระทบกายวัตถุ[คือกายประสาท]แล้วผ่านไปถึงมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของ กายประสาท เป็นภาวะมีกำลังแรง เปรียบดังการที่ก้อนผ่านปุยนุ่นแล้วไปกระทบทั้งเป็น ภาวะมีกำลังแรง ในเมื่อใช้ก้อนทุบปุยนุ่นที่วางไว้บนทั้ง

สัมปฏิจฉนจิตเกิดขึ้นถัดจากปัญจวิญญาณที่มีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมด จึงไม่มี กำลังเสมอและประกอบกับอุเบกขาในอารมณ์ทั้งปวง ส่วนในคัมภีร์วิภาวณีได้แสดงข้อความ นี้ไว้ด้วยการได้รับปัจจัยจากวิญญาณจิตอันมีวัตถุรูปที่อาศัยต่างกัน

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าสัมปฏิจฉนจิตเกิดต่อจากปัญจวิญญาณที่มีกำลังน้อย จึงมี กำลังน้อยไปด้วย ทำให้ประกอบกับอุเบกขา ส่วนคัมภีร์วิภาวณีเห็นว่า ปัญจวิญญาณจิตมีวัตถุรูปที่ อาศัยอันได้แก่จักขุวัตถุเป็นต้นตามลำดับ และปัญจทวาราวชชนจิตซึ่งเกิดก่อนปัญจวิญญาณจิตเกิดขึ้น โดยอาศัยหทัยวัตถุ จึงประกอบกับอุเบกขาเพราะได้รับปัจจัยจากจิตซึ่งมีวัตถุรูปที่อาศัยต่างกัน]

สันตிரณจิตเป็นไปโดยอาศัยวัตถุรูปที่มีกำลัง และได้รับปัจจัยจากจิตดวงก่อนอัน มีวัตถุรูปที่อาศัยมีกำลังเช่นนั้น จึงมีกำลังมากขึ้นเล็กน้อย กุศลวิบากสันตிரณจิตนั้นจึงประกอบ กับอุเบกขาในอิฏฐารมณฺ์และประกอบกับโสมนัสในอติอิฏฐารมณฺ์ ส่วนอกุศลวิบากสันตிரณจิต ประกอบกับอุเบกขาในอนิฏฐารมณฺ์และอติอนิฏฐารมณฺ์

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : ถ้าจิตนั้นมีเวทนาโดยจำแนกประเภทเป็นอติอนิฏฐารมณฺ์ได้ ก็ควร ประกอบด้วยทุกขเวทนาหรือโทมนัสเวทนาได้ ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น อกุศลวิบากสันตிரณจิต ไม่ประกอบกับทุกขเวทนามาก่อน

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ประกอบด้วยทุกขเวทนา

ตอบว่า : เพราะทุกขเวทนามีกายประสาทเป็นที่อาศัยแน่นอน และจิตนี้ย่อมไม่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา

ตอบว่า : โทมนัสเวทนาที่เข้าถึงความไม่สบายใจย่อมไม่เกิดขึ้นโดยไม่มีปฏิฆะ เพราะถูกปฏิฆะกระทบกระทั่งอยู่ เนื่องจากโทมนัสเวทนาที่ประกอบเสมอไปกับปฏิฆะซึ่งเป็นอกุศลแน่นอนย่อมไม่เกิดขึ้นในอภัยกถาธรรม

อาวชชนจิต ๒ ดวงมีกำลังมากกว่าสันตிரณจิตเล็กน้อย หมายความว่า วิปากจิต ไม่มีแรงอุตสาหกรรมของตนเพื่อจะเกิดขึ้น แต่เมื่อวิปากจิตเกิดจากปัจจัยคือกรรมเป็นต้นที่มีกำลัง ก็เป็นสภาพมีกำลัง ครั้นเกิดจากปัจจัยที่ไม่มีกำลังก็ไร้กำลัง หากเป็นตามนี้ อาวชชนจิต ๒ ดวงย่อมไม่มีกำลังเพราะเกิดโดยพ้นจากกำลังของกรรมและถือเอาปัจจัยจากกระแสวิปาก จึงประกอบด้วยอุเบกขาเป็นนิตย

(๔๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ปัญญาทวาราวชชนจิตเป็นไปคราวเดียวในอารมณ์ที่จิตดวงใดดวงหนึ่งมิได้รับรู้มาก่อน และมโนทวาราวชชนจิตก็มีการเพ่งความเพียรอื่น โดยการยังกระแสจิต(คือชวนจิต)ที่ต่างกัน[กับกระแสวิปากจิตดวงก่อน]ให้เวียนมาในภายหลัง จิตทั้งสองจึงไม่อาจเสวยรสของอารมณ์ได้มาก ทำให้ประกอบด้วยอุเบกขาในอารมณ์ทั้งหมด” ในพากย์นั้น คำว่า “มีการเพ่งความเพียรอื่น” นี้ไม่สมควร เพราะความพิเศษคือภาวะที่จิตมีกำลังหรือไม่มีกำลังไม่ควรกล่าวโดยประเภทแห่งจิตอันเกิดขึ้นต่อจากตน แต่ความพิเศษนั้นกล่าวได้ตามปัจจัยของตนเท่านั้น มิฉะนั้นแล้วการที่สันตிரณจิตมีการเพ่งความเพียรอื่นก็ควรมีได้ เพราะสันตிரณจิตย่อมยังกระแสจิตต่างกันให้เกิดขึ้นต่อจากตน

จิตเหล่านี้เมื่อประกอบด้วยหมู่ปัจจัยปกติของตนย่อมเกิดขึ้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่าเป็นอสังขาริกอย่างเดียว ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกา วิปากุทธาระ กล่าวว่

อเหตุกวิปากานํ อปริพยุตตกิจจตุตา สสงขาริกกมมวิรุโธ อสงขาริกภาโวปิ นตถิ.

อสงฺขาริกกมฺมวิรุฑฺโธ สสงฺขาริกาโวปี นตฺถิ. ตสฺมา เตสํ อุกฺยกมฺเมนปิ อุบุปฺตติ เถเรน
อนฺญาตา.^{๖๒}

“ความเป็นอสังขาริกซึ่งตรงกันข้ามกับกรรมที่เป็นสังขาริก และความเป็น
สังขาริกซึ่งตรงกันข้ามกับกรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมไม่มีแก่วิปากจิตที่เป็นอเหตุกะ เพราะ
มีหน้าที่ไม่ปรากฏชัด พระเถระ [พระมหาทตฺตเถระผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปี] จึงอนุญาตการ
เกิดจิตเหล่านั้น ด้วยกรรมทั้งสอง [กรรมที่เป็นอสังขาริกและสังขาริก]”

ข้อความข้างต้นแสดงว่ากิริยาจิต ๓ ดวงไม่มีความเป็นอสังขาริกหรือสังขาริก
ทั้งสอง เพราะมีหน้าที่ไม่ปรากฏชัด

อีกนัยหนึ่ง เหล่าสัตว์ย่อมกระทำการเห็นรูปและได้ยินเสียงเป็นต้นตามความ
ประสงค์ ของตนบ้าง ถูกบุคคลอื่นกระตุ้นให้อุตสาหะบ้าง ข้อความนี้ปรากฏโดยประจักษ์เช่นนี้
ในที่นั้น เมื่อบุคคลกระทำตามความประสงค์ของตน วิถีจิตทั้งหมดมีปัญญาทวาราวัชชนจิต
เป็นต้นย่อมได้ชื่อว่า อสังขาริก เมื่อถูกคนอื่นกระตุ้นให้อุตสาหะก็ชื่อว่า สังขาริก ส่วนใน
บรรดาจิตที่พ้นจากทวาร ๑๙ ดวง ความเป็นอสังขาริกและสังขาริกในอุเบกขาสันตริณจิต
พึงกล่าวเหมือนในมหาวิปากจิต ๘ ดวง

[ข้อนี้หมายความว่า เวลาใกล้เสียชีวิตในภพที่ผ่านมา ถ้าอารมณ์ที่จิตจิตรับไว้ปรากฏเอง
โดยปราศจากความเพียรของคนอื่น มหาวิปากจิตพึงเป็นอสังขาริก หรือถ้าอารมณ์นั้นเกิดจากความ
เพียรของคนอื่น มหาวิปากจิตก็จัดเป็นสังขาริก อุเบกขาสันตริณจิตก็เหมือนกับมหาวิปากจิต]

โดยประการดังนี้ อเหตุกจิตทั้งหมดต่างกัน โดยจำแนกตามสังขารอันเป็นเหตุ
ประเภทของสังขารในจิตเหล่านั้นจึงไม่ตรัสไว้ในพระบาลี เพราะมีหน้าที่ไม่ปรากฏชัด

เหตุ ๖ [โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] เป็น
ธรรมอันใหญ่หลวง จึงไม่เกิดในอเหตุกจิตที่เกิดจากกรรมอันไม่มีกำลังและมีวัตถุรูป กิจ
พร้อมด้วยฐานอันไม่มีกำลัง

ในข้อนั้น อกุศลกรรมทั้งหมดประกอบด้วยความซัดส่ายและหวั่นไหวไม่มีกำลัง แม้จะตั้งอยู่ตลอดกับก็ก่อให้เกิดวิบากอันประกอบด้วยเหตุในกาลอื่นไม่ได้ แม้อกุศลกรรมอันมีเหตุ ๓ [อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ก็ไม่อาจก่อให้เกิดวิบากอันประกอบด้วยเหตุในวัตถุรูปมีจักขุประสาทเป็นต้นและกิจมีการเห็นเป็นต้นที่ไม่มีกำลัง ทั้งกิจในการใคร่ครวญและยึดก็เป็นกิจไม่มีกำลัง อเหตุกจิตทั้งหมดจึงปราศจากเหตุประกอบรวม

พึงทราบอรรถของคำว่า สพฺพธาปิ ตามนัยที่กล่าวแล้ว

(๔๑) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “คำว่า สพฺพธาปิ คือ โดยจำแนกเป็นอกุศลวิปากจิต กุศลวิปากจิต และกิริยาจิต” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะพระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงประเภทนั้นไว้ด้วยคำว่า อิจฺเจว (อย่างนี้)

อธิบายคาถาสรูป

๑๓. ในคาถาสรูป พึงประกอบบทว่า อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวงคือ อกุศลวิปากจิต ๗ ดวงโดยจำแนกตามวัตถุรูปและกิจ กุศลวิปากจิต ๘ ดวงโดยจำแนกตามวัตถุรูป กิจ และเวทนา และอเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวงโดยจำแนกตามกิจและทวาร

บัดนี้พึงกล่าวประเภทของเวทนาในกุศลวิปากอีกในที่นี้ มิฉะนั้นแล้วสันตிரณจิตก็ไม่ควรมีประเภท ประเภทของทวารพึงมีในกิริยาจิต มิฉะนั้นแล้วอวชชนจิตก็ไม่ควรมีประเภท แต่ในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลายมิได้กล่าวถึงประเภทเหล่านั้นไว้

จบการแสดงข้อความปรมาตถ์แห่งอเหตุกจิต

อธิบายโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑

๑๔. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์จะตั้งชื่อจิตที่กล่าวมาแล้วว่า อโสภณจิต (จิตที่ไม่ใช่โสภณะ) และตั้งชื่อจิตที่จะกล่าวต่อไปว่า โสภณจิต (จิตดีงาม) จึงกล่าวคาถานี้ เมื่อจิตที่จะกล่าวต่อไปได้ชื่อว่าโสภณจิต ความเป็นอโสภณจิตของจิตที่กล่าวไว้แล้ว แม้จะไม่กล่าวถึงโดยตรงก็ประจักษ์โดยปริยาย

[ความประจักษ์แห่งข้อความที่ไม่กล่าวไว้โดยตรง เรียกว่า **อวุตตลิตินัย** คือ ความสำเร็จโดยอ้อมแม้จะไม่กล่าวไว้ เหมือนเมื่อกล่าวว่ จิต ๘ ดวงชื่อว่า โลกุตตรจิต (จิตพ้นโลก) จิตดวงอื่นย่อมได้ชื่อว่า โลกียจิต (จิตที่มีในโลก) หรือ สุตตตรจิต (จิตที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า) โดยปริยายที่ตรงข้ามกัน]

ในคานานั้น คำว่า ปาปาเหตุกมุตตานิ แปลว่า นอกเหนือจากอกุศลจิตและอเหตุกจิต

พึงประกอบบทว่า จิต ๕๙ ดวง หรือจิต ๙๑ ดวงบ้าง ชื่อว่า โสภณจิต

ในเรื่องนั้น คำว่า ปาเปหิ แปลว่า อกุศลจิต ความจริงอกุศลจิตย่อมยังบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยตนให้เข้าถึงอบายทั้งที่มีได้ปรารถนา จึงได้ชื่อว่า บาป (สภาพผลักดัน) ข้อความดังกล่าวปฏิเสธความสงสัยในการที่บุญชื่อว่า บาป เพราะเป็นสภาวะให้ถึงสุคติ เนื่องจากการยังผู้ปรารถนาอยู่ให้ถึงสุคติไม่ประจักษ์ความพยายามในการผลักดัน

อีกนัยหนึ่ง อกุศลจิตเหล่านั้นได้ชื่อว่า บาป เพราะเป็นสภาพต่ำทราม

[คำว่า ปาป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพผลักดัน = อปายํ ปาเปนตฺติติ ปาปานิ (ป บทหน้า + อป ธาตุ + เณ บัจจย + อ บัจจย)
- สภาพต่ำทราม ตามนัยนี้เป็นบทที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ และไม่มีรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษา เรียกว่า อนิปันนปาฏิปทิกะ]

จิต ๕๙ ดวงชื่อว่า โสภณจิต (จิตดีงาม) เพราะประกอบด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นอันดีงาม และถึงความงามเลิศด้วยตนเองเพราะการประกอบด้วยคุณธรรมนั้น

อธิบายกามาวจรโสภณจิต ๒๔

อธิบายมหากุศลจิต ๘

๑๕. บัดนี้ พระเถระจะแสดงโสภณจิตตามลำดับจิตหยาบและประณีต จึงกล่าวว่า โสมนสุสสหตํ (จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา) เป็นต้น

ในประโยคนั้น **ญาณ** คือ สภาวะรู้แจ้ง หมายความว่า รู้ตลอดตามความเป็นจริง
 ฟังกระทำสมาสว่า **ญาณสัมปยุต** คือ จิตที่ประกอบด้วยปัญญา

ญาณวิปยุต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา

อสังขาร คือ หมู่ปัจจัยที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน

สังขาร คือ หมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน หมายถึง หมู่ปัจจัยปกติในการ
 เกิดกุศลมีการอาศัยสัตบุรุษเป็นต้น

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร เมื่อใดหมู่ปัจจัยนั้นก่อให้เกิดกุศลจิตด้วยกำลังของตนล้วนๆ
 โดยไม่มีสังขารทั้งสอง เมื่อนั้นเป็นอสังขาร เมื่อใดหมู่ปัจจัยนั้นก่อให้เกิดกุศลจิตด้วยกำลัง
 ของตนไม่ได้ ต้องได้รับการสนับสนุนคือสภาพกระตุ้นเตือนจึงก่อให้เกิดกุศลจิต เมื่อนั้น
 เป็นสังขาร

อสังขาริก คือ จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยอันไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน

สังขาริก คือ จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยอันมีสภาพกระตุ้นเตือน

ข้อความทั้งหมดนี้ได้กล่าวไว้แล้ว

ข้าพเจ้า[พระภิกษุ]กล่าวถึงเหตุเกิดของโสมนัสเป็นต้นแล้ว

อีกนัยหนึ่ง เหตุอย่างนี้คือ ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา ถึงพร้อมด้วยทิวณฺฐิ
 ถึงพร้อมด้วยไทยธรรม และถึงพร้อมด้วยผู้รับ เป็นต้น เป็นเหตุของโสมนัส

เหตุที่ตรงกันข้ามกัน เป็นเหตุของอุเบกขา

เหตุของปีติสัมโพชฌงค์และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา^{๖๓}
 ฟังกล่าวในที่นี้

[ธรรมที่ก่อให้เกิดปีติสัมโพชฌงค์มี ๑๑ ประการ คือ

- พุทธานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ
- ธรรมานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระธรรมคุณ
- สังฆานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระสงฆ์คุณ
- สीलานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงศีลคุณ

- จาคานุสสติ   การหมั่นระลึกถึงคุณในการบริจาค
- เทวตานุสสติ   การหมั่นระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา
- อุปสมานุสสติ   การหมั่นระลึกถึงความสงบ
- ลุชบุคคอปวิวัชชนตา   การหลีกเลี่ยงจากบุคคลผู้เศร้าหมองไม่มีศรัทธา
- สีนีทรบุคคลเสวนตา   การคบหาบุคคลผู้อ่อนโยนมีศรัทธา
- ปสาทนียสุตตันตปัจจเวกขณตา   การพิจารณาพระสูตรที่น่าเลื่อมใส
- ตทริมุตตตา   การมีใจน้อมไปในปีติสัมโพชฌงค์นั้น

ธรรมที่ก่อให้เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์มี ๕ ประการ คือ

- สัตตมัชฌัตตตา   การมีใจเป็นกลางในสัตว์
- สังขารมัชฌัตตตา   การมีใจเป็นกลางในสังขาร
- สัตตสังขารเกลายนบุคคอปวิวัชชนตา   การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ยึดติดในสัตว์และสังขาร
- สัตตสังขารมัชฌัตตบุคคลเสวนตา   การคบหาบุคคลผู้มีใจเป็นกลางในสัตว์และสังขาร
- ตทริมุตตตา   การมีใจน้อมไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น]

การอาศัยกรรมที่ก่อให้เกิดปัญญา การเกิดในโลกอันไม่มีโทษะ [คือเทวโลกชั้นสูงกับพรหมโลก] ความสุกกอมแห่งอินทรีย์ และความไกลจากกิเลส เป็นเหตุของการเกิดญาณ

พึงกล่าวว่ การมีปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ [คืออโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] การมีอัธยาศัยที่มีปัญญา การคบหากณมีปัญญา และการสั่งสมการสดับและความดำริ เป็นเหตุของญาณ

เหตุของธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา^๔ พึงกล่าวในที่นี้

[ธรรมที่ก่อให้เกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์มี ๗ ประการ คือ

- ปริปุจจนตา   การไต่ถาม
- วัตถุวิสทกริยา   การกระทำความสะอาดแห่งวัตถุ (ร่างกายและสิ่งของ)
- อินทริยสมัตตปฏิปาทนา   การทำความสม่ำเสมอแห่งอินทรีย์
- ทุပ္ปัญญบุคคอปวิวัชชนตา   การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ไม่มีปัญญา
- ปัญญวันตบุคคลเสวนตา   การคบหาบุคคลผู้มปัญญา

- คัมภีร์ญาณจริยปัจจเวกขณตา   การพิจารณาความต่างกันแห่งปัญญาอันสุขุม
- ตทิมุตตตา   การมีใจน้อมไปในอัมมวิยสัมโพชฌงค์นั้น]

เหตุที่ตรงข้ามกัน เป็นเหตุของญาณวิปยุต

แม้เหตุแห่งสังขารก็กล่าวไว้แล้ว

เหตุของวิริยสัมโพชฌงค์และปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา^{๕๕}

พึงกล่าวในที่นี้

[ธรรมที่ก่อให้เกิดวิริยสัมโพชฌงค์มี ๑๑ ประการ คือ

- อปายภยปัจจเวกขณตา   การพิจารณาภัยในอบาย
- อานิสังสัทสสาวิตา   การเห็นอานิสงส์
- คมนวีธิปัจจเวกขณตา   การพิจารณาหนทางไป
- ปิณฑปาตาปจายนตา   ความเคารพในบิณฑบาต
- ทายัชชมหัตตปัจจเวกขณตา   การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งความเป็นทนายาท
- สัตถุมหัตตปัจจเวกขณตา   การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งความเป็นพระศาสนา
- ชาติมหัตตปัจจเวกขณตา   การพิจารณาความยิ่งใหญ่โดยชาติกำเนิด
- สพรหมจาริมหัตตปัจจเวกขณตา   การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งเพื่อนผู้ประพฤดิพรหม-
จรรย์ร่วมกัน
- กุสึตปุคคลปริวัชชนตา   การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้เกียจคร้าน
- อารัทธวิริยปุคคลเสวนตา   การคบหาบุคคลผู้มีปรรากความเพียร
- ตทิมุตตตา   การมีใจน้อมไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น

ธรรมที่ก่อให้เกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์มี ๗ ประการ คือ

- ปถีตโภชนเสวนตา   การเสพอาหารประณีต
- อุดุสุขเสวนตา   การเสพอุณหภูมิพอเหมาะ
- อิริยาปถสุขเสวนตา   การเสพอิริยาปถที่เป็นสุข
- มัชฌัตตปโยคตา   การมีความเพียรพอประมาณ
- สารัทธกายปุคคลปริวัชชนตา   การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีกายเร่าร้อน
- ปัสสัทธกายปุคคลเสวนตา   การคบหาบุคคลผู้มีกายสงบ
- ตทิมุตตตา   การมีใจน้อมไปในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์]

นัยแห่งการอุปบัติของจิตเหล่านี้ ฟังถือเอาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๙๓) กล่าวว่า

“เมื่อบุคคลร่าเริงยินดีเพราะอาศัยความถึงพร้อมแห่งทานและผู้รับทานหรือเหตุของโสมนัสอื่น กระทำสัมมาทิฐิให้เกิดก่อนโดยนัยเป็นต้นว่าทานที่ให้มิผล ไม่ทอดยอ ไม่มีคนอื่นชักชวน กระทำบุญมีทานเป็นต้น จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา เป็นอสังขาริก ย่อมเกิดแก่เขา แต่เมื่อร่าเริงยินดีตามนัยที่กล่าวแล้ว กระทำสัมมาทิฐิให้เกิดก่อน ทอดยออยู่ด้วยการให้โดยไม่สละขาด หรือมีคนอื่นชักชวน จึงกระทำทาน จิตของเขาเป็นสังขาริก ความจริงในอรรถนี้ คำว่า สังขารนี้ เป็นชื่อของความเพียรในเบื้องต้นที่เป็นไปด้วยความสามารถของตนหรือผู้อื่น

เมื่อเด็กเยาว์วัยที่มีการสั่งสมไว้ด้วยการเห็นข้อปฏิบัติของญาติ ครั้นเห็นพระภิกษุแล้วเกิดโสมนัสยินดี ให้ของอะไรๆ ที่อยู่ในมือหรือไหว้ก็ตาม จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น แต่เมื่อมีญาติให้พยายามด้วยการกล่าวว่าจะให้เกิด จงไหว้เกิด แล้วปฏิบัติอย่างนี้ จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น ถ้าบุคคลปราศจากโสมนัสในนัยทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่ถึงพร้อมแห่งทานและผู้รับเป็นต้นหรือไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอื่น จิต ๔ ดวงอื่นย่อมเกิดประกอบกับอุเบกขา”]

ปี ศัพท์ในคำว่า อฏฺฐปิ มีความหมายว่า “รวบรวม” ปี ศัพท์นั้นทำหน้าที่รวบรวมการที่จิตเหล่านี้มีหลายประเภทเป็นอันมากด้วยประการอื่นนอกเหนือจากที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะนี้

วิธีรวบรวมในข้อนั้น มีดังต่อไปนี้ คือ จิต ๘ ดวงนี้เมื่อคูณด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ก็รวมเป็น ๘๐ ดวง

เมื่อคูณด้วยอารมณ์ ๖ ก็เป็น ๔๘๐ ดวง

เมื่อคูณด้วยกรรม ๓ อีก ก็เป็น ๑,๔๔๐ ดวง

เมื่อคูณด้วยประเภท ๓ คือหยาบ ปานกลาง และประณีต ก็เป็น ๔,๓๒๐ ดวง

จิตเหล่านั้นฟังตั้งไว้เป็นสองส่วนโดยดำริว่า จิตเหล่านี้เป็นสุทธิกจิต [จิตที่ไม่ระคนด้วยอวิชชา ๔ อันได้แก่ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา] (๔,๓๒๐ ÷ ๒ = ๒,๑๖๐)

เมื่อถือเอาส่วนหนึ่งจากส่วนนั้นแล้วแยกเป็นสองส่วน ญาณสัมปยุตตจิตมี

๒,๑๖๐ ดวง

ส่วนญาณวิปยุตตจิตมี ๒,๑๖๐ ดวงเช่นกัน

ในบรรดาจิตเหล่านั้น ญาณสัมปยุตตจิตเมื่อคุณด้วยอธิปัตติ ๔ ก็เป็นจิต ๘,๖๔๐ ดวง

ส่วนญาณวิปยุตตจิตเมื่อคุณด้วยอธิปัตติ ๓ เว้นวิมังสา เป็นจิต ๖,๔๘๐ ดวง

จิตทั้ง ๒ อย่างนั้นเมื่อรวมเข้ากันอีกก็เป็นจิต ๑๕,๑๒๐ ดวง

จิตเหล่านั้นเมื่อรวมกับจิตล้วนๆ ที่ตั้งไว้เฉพาะก่อน เป็นจิต ๑๙,๔๔๐ ดวง

ส่วนในคัมภีร์ฎีกากกล่าวว่า “เมื่อคุณจิตทั้งหมดเสมอกับบุญกิริยาวัตถุ ก็เป็นจิต ๑๗,๒๘๐ ดวง” โดยไม่แยกสุทธกจิตและญาณวิปยุตตจิต ตามนัยที่กล่าวไว้ในที่นี้

(๔๒) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “จิตที่คุณเหมือนอย่างนั้นมี ๑๕,๑๒๐ ดวง” โดยไม่แยกสุทธกจิต (จิตล้วนๆ ที่ตั้งไว้เฉพาะก่อน) แต่แยกญาณวิปยุตตจิตอย่างเดียวไว้ต่างหาก ข้อความทั้งหมดนั้นไม่สมควร เพราะกามาวจรกุศลจิตเหล่านี้มีอธิปัตติเสมอ จึงควรชื่อว่าจิตที่มีอธิปัตติแน่นอน แต่จิตเหล่านี้ไม่มีอธิปัตติแน่นอนเหมือนมหัคคตจิตกับโลกุตตรจิตข้างหน้า ส่วนตามนัยของคัมภีร์ฎีกา มีโทษคือญาณวิปยุตตจิตย่อมประกอบด้วยวิมังสา

อีกนัยหนึ่ง ในข้อความ[ของคัมภีร์อรรถกถา]นี้ว่า “โกสลลสมภุตตฏฺเฐน กุสลา”^{๖๖} (ชื่อว่า กุศลเพราะเป็นสภาวะเกิดด้วยปัญญา) ญาณวิปยุตตจิตชื่อว่า กุศล เพราะเกิดด้วยปัญญาที่เรียกว่าความฉลาดอันเป็นอุปนิสัยสยบัจจย (บัจจยเป็นที่อาศัยซึ่งอยู่ใกล้ตัว) ซึ่งเกิดในวิถิจิตที่มี อววัชชนจิตต่างกัน [วิถิจิตอันประกอบด้วยอววัชชนจิตต่างจากวิถิจิตที่เป็นญาณวิปยุตตจิต] ฉนฺโต ในข้อนี้ ญาณวิปยุตตจิตนั้นกล่าวได้ว่าเป็นวิมังสาธิปไตยยะ (ประกอบด้วยวิมังสาธิปัตติ) เพราะเกิดด้วยญาณอันเป็นอุปนิสัยสยบัจจยที่เป็นวิมังสาธิปัตติ ฉนฺตนั้น ญาณวิปยุตตจิตจึงไม่ถูกแยกออกด้วยความมุ่งหมายนี้ แต่กามกุศลจิตที่พ้นจากอธิปัตติมีอยู่เป็นจำนวนมาก จึงไม่ควรเป็นจิตที่มีวิมังสาธิปัตติเป็นเหตุ

พึงกระทำสมาสว่า กามาวจรกุศลจิต คือ จิตที่เป็นกุศลหยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ

ถามว่า : ชื่อว่า กุศล เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ชื่อว่า กุศล เพราะมีสภาพไม่มีโรค[คือกิเลส] ดึงาม ฉลาด ไม่มีโทษ และมีผลเป็นสุข หมายความว่า กิเลสมีรากจะเป็นต้นชื่อว่า โรค เพราะมีสภาพเสียดแทง กระแสจิต ชื่อว่า ไม่ดึงาม เพราะมีสภาพมิใช่ประโยชน์ ชื่อว่า ไม่ฉลาด เพราะมีสภาพไม่ละเอียดอ่อน ชื่อว่า โทษ เพราะมีสภาพพึ่งตำหนิ และชื่อว่า มีผลเป็นทุกข์ เพราะมีผลไม่น่าปรารถนา ส่วนจิตชื่อว่า กุศล กล่าวคือสภาวะไม่มีโรค เพราะพ้นจากกิเลส และชื่อว่า ดึงาม ฉลาด ไม่มีโทษ และมีผลเป็นสุข เพราะเป็นปฏิบัติกับต่อกิเลส

กุศล คือ สภาวะทำบาปกรรมอันนำตำหนิให้หวั่นไหว คือ ให้สิ้นคลอน พินาศไป อีกนัยหนึ่ง กุสะ คือ สภาพนอนเนื่องในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ด้วยอาการอันนำตำหนิ หมายถึงรากจะเป็นต้น กุศล คือ สภาวะกำจัดบาปกรรม

อีกนัยหนึ่ง กุสะ คือ ปัญญา เพราะเป็นสภาพกระทำบาปกรรมที่นำตำหนิให้อ่อนกำลังหรือทำให้หมดไป กุศล คือ สภาวะอันบุคคลพึงถือเอาด้วยปัญญา

อีกนัยหนึ่ง กุศล คือ สภาวะตัดทอนฝ่ายเศร้าหมองเหมือนหญ้าคาที่ขาดมือ

อีกนัยหนึ่ง กุศล คือ สภาวะทำลายบาปกรรมอันนำตำหนิ แปลง ร เป็น ล อักษร

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า กุศล เพราะเป็นสภาวะเกิดด้วยปัญญา [ตามนัยนี้เป็นบทที่แยกราชศัพท์ไม่ได้]

[คำว่า กุศล มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- สภาวะทำบาปกรรมอันนำตำหนิให้หวั่นไหว = กุ (บาปกรรมอันนำตำหนิ) + สล ธาตุ (หวั่นไหว) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย

- สภาวะกำจัดบาปกรรมที่นอนเนื่องด้วยอาการอันนำตำหนิ = กุส (บาปกรรม) + ลู ธาตุ (กำจัด) + อ ปัจจัย

- สภาวะอันบุคคลพึงถือเอาด้วยปัญญา = กุส (ปัญญา) + ลา ธาตุ (ถือเอา) + อ ปัจจัย

- สภาวะตัดทอนฝ่ายเศร้าหมองเหมือนหญ้าคา = กุสา (หญ้าคา) + ลู ธาตุ (ตัดทอน) + อ ปัจจัย

- สภาวะทำลายบาปกรรมอันนำตำหนิ = กุ (บาปกรรมอันนำตำหนิ) + สร ธาตุ (ทำลาย) + อ ปัจจัย แปลง ร ใน สร ธาตุเป็น ล]

อธิบายมหาวิปากจิต ๘

ข้อควรกล่าวโดยอรรถของบท ย่อมไม่มีในมหาวิปากจิต

บัณฑิตพึงกล่าวประเภทของเวทนาโดยจำแนกตามอารมณ์ มหาวิปากจิตนั้น ประกอบด้วยโสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนาตามลำดับในอติอภิวรรณ (อารมณ์อันน่าปรารถนายิ่ง) และอภิวรรณ (อารมณ์อันน่าปรารถนาปานกลาง)

พึงกล่าวประเภทของสัมปโยคนี้โดยจำแนกตามกรรมและชวนจิต ความจริงมหาวิปากจิตนั้นเมื่อถูกรมอันมีกำลังก่อให้เกิด ย่อมประกอบกับปัญญา แต่เมื่อถูกรมอันไม่มีกำลังก่อให้เกิดย่อมไม่ประกอบกับปัญญา บางคราวเมื่อเป็นไปด้วยอำนาจของตทารมณ จิตที่ติดตามชวนจิตอันเป็นเหตุมักประกอบกับปัญญา เมื่อติดตามชวนจิตอื่น [ทวิเหตุหรือเหตุกะ] ย่อมไม่ประกอบกับปัญญา

อาจารย์บางท่าน [พระมหาทัตตเถระผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปี] กล่าวประเภทแห่งสังขารโดยจำแนกตามกรรมว่า เมื่อถูกอสังขาริกรรม (กรรมที่ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือน) ก่อให้เกิดย่อมเป็นอสังขาริก แต่เมื่อถูกอสังขาริกรรม (กรรมที่มีสังขารกระตุ้นเตือน) ก่อให้เกิดก็เป็นสังขาริก แต่ท่านผู้รจนารรรถถาประมวลความกล่าวประเภทนั้นโดยจำแนกตามเหตุอันตั้งอยู่ใกล้ [ปัจจุบันเหตุ] หมายความว่า มหาวิปากจิตเมื่อเกิดขึ้นโดยรับเอาอารมณ์มีกรรมเป็นอาทิที่ญาติเป็นต้นให้ปรากฏด้วยความเพียรนั้นๆ ในเวลาใกล้เสียชีวิต ในภพก่อนใกล้ปฏิสนธิ ชื่อว่า สสังขาริกจิต ส่วนจิตที่เกิดโดยรับเอาอารมณ์อันปรากฏด้วยแรงกรรมโดยไม่มีความเพียรเช่นนั้น ชื่อว่า อสังขาริกจิต แต่ในเวลาเกิดตทารมณ จิตที่ติดตามชวนจิตอันเป็นอสังขาริก ชื่อว่า อสังขาริกจิต จิตที่ติดตามชวนจิตอันเป็นสังขาริก ชื่อว่า สสังขาริกจิต

แม้ ปี ศัพท์ในที่นี้ก็มีความหมายว่า “รวบรวม” ปี ศัพท์นั้นทำหน้าที่รวบรวมการที่จิตเหล่านี้มีหลายประเภทเป็นอันมากโดยจำแนกตามอารมณ์ ๖ และหีนติกะ [หมวดธรรม ๓ อย่างคือ หีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ] และโดยจำแนกตามกาละ เทศะ และกระแสวิจิตเป็นต้น

อนึ่ง จิตเหล่านี้ไม่เป็นไปโดยทำอธิปัติธรรมคือฉันทะเป็นต้นให้เป็นหลักด้วย
ประเภทของท่านเป็นต้น และด้วยประเภทของกายกรรมเป็นต้น จึงไม่มีวิธีคุณด้วย
ประเภทของบุญกิริยาวัตตุ กรรม และอธิปัติธรรม

(๔๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “มหาวิปากจิตเหล่านี้ไม่เป็นไปโดยความเป็น
กรรมทวาร (เหตุแห่งกรรม = กายทวาร วจิทวาร และมโนทวาร) เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ
และไม่เป็นไปโดยความเป็นกรรม เพราะมีสภาพไม่ส่งผล” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ
เพราะวิธีคุณโดยประเภทแห่งกัมมตักะ [หมวดกรรม ๓ อย่างคือกายกรรม วจกรรม และ
มโนกรรม] กล่าวไว้ในกุศลจิตก่อน แต่ไม่กล่าวถึงต่างหากโดยความเป็นกรรมทวาร

ธรรมดว่าหมวดกรรม ๓ อย่างย่อมสำเร็จโดยความเป็นกรรมทวาร ๓

ถามว่า : ในคัมภีร์อรรถกถา^๗ กล่าวว่า “ประเภทของกรรมทวารในกามาวจร-
กุศล ย่อมไม่มีในมหาวิปากจิตนี้ เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ ประเภทของกรรมบถย่อมไม่มี
เพราะมีสภาพไม่ส่งผล และประเภทของบุญกิริยาวัตตุย่อมไม่มี เพราะไม่เป็นไปเหมือน
กุศล[ด้วยการให้ทานเป็นต้น]” มีใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่ในคัมภีร์อรรถกถานั้น คำว่า “ประเภทของกรรมทวาร
ย่อมไม่มี เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ” แสดงความไม่ต่างกันในกายกรรม วจกรรม และ
มโนกรรม และคำว่า “ประเภทของกรรมบถย่อมไม่มีในมหาวิปากจิตนี้ เพราะมีสภาพไม่
ส่งผล” แสดงความไม่ต่างกันในการมบถ ๑๐

ส่วนการคุณตามมติของคัมภีร์วิภาวนี ไม่ถือเอาประเภทของกรรมบถในมหากุศล
จิต แต่ถือเอาหมวดกรรม ๓ อย่างอันต่างกันโดยประเภทแห่งกรรมทวาร ๓ อย่าง และหมวด
กรรม ๓ อย่างนั้นย่อมสำเร็จด้วยข้อความ[ในคัมภีร์วิภาวนี]นี้ว่า “มหาวิปากจิตเหล่านี้ไม่
เป็นไปโดยประเภทแห่งกรรมทวาร ๓ เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ” ถ้าคัมภีร์นั้นพึงกล่าวการ
คุณต่างหากโดยประเภทแห่งกรรมบถ ๑๐ ในมหากุศลจิตก่อน ถ้าเป็นเช่นนี้พระสุมังคลา-
จารย์ ก็ควรกล่าวไว้ในที่นี้ว่า “มหาวิปากจิตเหล่านี้ย่อมไม่เป็นไปโดยความเป็นกรรมบถ
เพราะมีสภาพไม่ส่งผล”

อธิบายมหากริยาจิต ๘

ประเภทของเวทนาโดยจำแนกตามอารมณ์ในมหากริยาจิต เหมือนกับในมหาวิปาก-
จิต พระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวต่อไป[ในปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า วิธีสังคหวิภาค (จำแนกวิธีจิต
เป็นหมวดหมู่) หมวดตถารัมมณนิยมะ] ส่วนประเภทของญาณสัมปยุตตจิต ญาณวิปยุตตจิต
อสังขาริกจิต และสังขาริกจิต ฟังทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในกุศลจิตตามสมควร[แก้
มหากริยาจิตอันเกิดแก่พระชีนาสพ]

(๔๔) ในคัมภีร์วิภาวนิมิตได้ใคร่ครวญเช่นนั้นแล้วกล่าวว่า “แม้การที่กริยาจิตเกิด
ร่วมกับโสมนัสเวทนาเป็นต้น ฟังทราบตามสมควรโดยนัยที่กล่าวไว้ในกุศลจิต” ข้อความ
นั้นไม่สมควร

เนื้อความของคำว่า อิจฺเจว สพฺพธาปิ ได้กล่าวมาแล้ว[ในคำอธิบายอกุศลจิต]

คำว่า สเหตุก (ที่มีเหตุ) ในคำว่า สเหตุกกามาวจรกุศลวิปากกริยาจิตตานิ
(กามาวจรกุศลจิต กามาวจรวิปากจิต และกามาวจรกริยาจิต ที่มีเหตุ) นี้ เมื่อสัมพันธ์กับ
กุศล ศัพท์เป็นภูตกถนิเสสณะ (บทขยายที่กล่าวตามความเป็นจริง) ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์
จึงไม่ถือเอาข้อความนั้นในคำสรุปหัวข้อย่อยของกุศลจิต [คือคำว่า จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า
กามาวจรกุศลจิต] แต่เมื่อสัมพันธ์กับคำว่า วิปาก กริยา ฟังทราบว่าเป็นพยัจเฑทกวิเสสณะ
(บทขยายที่ปฏิเสธข้อความอื่น)

[ภูตกถนิเสสณะ คือ บทขยายที่กล่าวตามความเป็นจริง โดยไม่ปฏิเสธข้อความอื่น เหมือน
คำว่า กณฺโห กากิ (กาดำ) เสโต พโก (นกระยางขาว) เป็นต้น ตามปกติกามีสีดำ ส่วนนกระยาง
มีสีขาว การกล่าวว่า กาดำ นกระยางขาว เป็นการกล่าวตามความเป็นจริง โดยไม่ปฏิเสธสีอื่นจาก
สีดำของกาและสีขาวของนกระยาง

พยัจเฑทกวิเสสณะ คือ บทขยายที่ปฏิเสธข้อความอื่น เหมือนคำว่า นิโล ปญฺเฏ (ผ้าเขียว)
นัลล ปุฬผฺ (ดอกไม้เขียว) เป็นต้น ตามปกติผ้าและดอกไม้มีหลายสี การกล่าวว่า ผ้าเขียว ดอกไม้เขียว
มีจุดมุ่งหมายเพื่อปฏิเสธสีอื่นของผ้าและดอกไม้

คำว่า สเหตุก (ที่มีเหตุ) ใน สเหตุกกามาวจรกุศลวิปากกิริยจิตตานิ (กามาวจรกุศลจิต กามาวจรวิปากจิต และกามาวจรกิริยาจิต ที่มีเหตุ) ก็เป็นทั้งภูตกถนิวเสสนะและพยวัจเฑทกวิเสสนะ ทั้งสองอย่าง กล่าวคือ มหากุศลจิตเป็นจิตที่มีเหตุแน่นอน สเหตุก ศัพท์ซึ่งเป็นบทขยายของกามาวจรกุศลจิต จัดเป็นภูตกถนิวเสสนะในเมื่อสัมพันธ์กับคำว่า กุศล ส่วนวิปากจิตและกิริยาจิตเป็น อเหตุกจิตบ้าง เป็นสเหตุกจิตบ้าง สเหตุก ศัพท์ซึ่งเป็นบทขยายของกามาวจรวิปากจิตกับกามาวจรกิริยาจิต ในเมื่อสัมพันธ์กับคำว่า วิปาก กิริยา จัดเป็นพยวัจเฑทกวิเสสนะ]

(๔๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่ “การประกอบบทธตามสมควรย่อมมีในที่นี้ เหมือน พระดำรัสในพระสูตรว่ ‘เห็นก่อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฟุ้งปลาบ้าง หยุดอยู่ก็มี ว่ายไปมาก็มี” ข้อความนั้นไม่ชอบด้วยเหตุผล เพราะในอุทาหรณ์นั้น ข้อความว่ “ก่อนกรวด และกระเบื้องหยุดอยู่” ย่อมสมควร แต่ข้อความว่ “กุศลจิตไม่ใช่สเหตุกะ [คือไม่มีเหตุ]” ย่อมไม่สมควรในที่นี้

[คัมภีร์วิภาวนีอ้างอิงอุทาหรณ์จากสามัญญผลสูตรว่ “เห็นก่อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฟุ้ง ปลาบ้าง หยุดอยู่ก็มี ว่ายไปมาก็มี” คือก่อนกรวดและกระเบื้องหยุดอยู่ แต่ฟุ้งปลาหยุดอยู่บ้าง ว่าย ไปมาบ้าง ข้อนี้คือการประกอบบทธตามสมควรที่คัมภีร์นั้นกล่าว ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าอุปมา กับอุปไมยในเรื่องนี้ไม่ตรงกัน เพราะชวนให้เข้าใจผิดว่กุศลซึ่งเป็นสเหตุกะอยู่เสมอกลายเป็นไม่ใช่ สเหตุกะเหมือนก่อนกรวดและกระเบื้องที่หยุดอยู่ ส่วนอุปมาหลังถูกต้อง คือมหาวิปากจิตและ มหากิริยาจิตเป็นสเหตุกะกับอเหตุกะเหมือนฟุ้งปลาที่ว่ายไปมาบ้าง หยุดอยู่บ้าง]

อธิบายคาถาสรูป

๑๙. ในคาถาสรูป คำว่ เวทนาญาณสงขารภเวทน แปลว่ ด้วยการจำแนกตาม เวทนา จำแนกตามญาณ และจำแนกตามสังขาร

ในประโยคนี้ คำว่ “จำแนกตามเวทนา” หมายความว่า จำแนกจิตที่มีประเภท ของเวทนา

คำว่า “จำแนกตามญาณ” หมายความว่า จำแนกจิตที่มีการประกอบหรือไม่ประกอบ กับปัญญา

คำว่า “จำแนกตามสังขาร” หมายความว่า จำแนกจิตที่มีหมู่ปัจจัยต่างๆ อันเป็นไปร่วมกันหรือแยกกันกับสังขาร

โดยแท้จริงแล้ว ความสามารถในการแสดงอรรถของบทต่างๆ ที่เข้าใจง่ายด้วยคำศัพท์สั้นๆ นี้ เป็นความสามารถของบทสมาส

(๔๖) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]แสดงว่าคำถามที่กล่าวถึงความต่างกันของญาณและสังขารที่ไม่ต่างกัน และที่กล่าวถึงความต่างกันของจิต[ที่กล่าวไว้]ในคัมภีร์วิภาวนี ย่อมไม่สมควร

[คัมภีร์วิภาวนีกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในลักษณะถามตอบ โดยสรุปมีใจความดังนี้ ในคาถาสรุปว่า “กามาวจรจิตมี ๒๔ ดวงด้วยการจำแนกตามเวทนา ญาณ และสังขาร” การจำแนกตามเวทนาถือว่าเหมาะสม เพราะกามาวจรจิตมีเวทนา ๒ อย่างคือโสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา ส่วนการจำแนกตามญาณและสังขารกล่าวไว้โดยปริยาย เพราะญาณกับสังขารไม่มีประเภทเหมือนเวทนา แต่ท่านหมายเอาความมีญาณหรือไม่มีญาณและความมีสังขารหรือไม่มีสังขารจึงกล่าวไว้เช่นนั้น เหมือนคำว่า วสุสโกโต สุภิกโข ทุพภิกโข (ฝนทำให้ข้าวดีข้าวเสีย) อย่างไรก็ดี คัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้ปฏิเสธความเห็นนั้นโดยถือว่าไม่ใช่สำนวน แต่เป็นลักษณะพิเศษของบทสมาส]

การประกอบบทในคาถาสรุปนั้น มีดังต่อไปนี้ คือ กามาวจรกุศลจิต กามาวจรวิปากจิต และกามาวจรกิริยาจิต ที่มีเหตุ มี ๘ ดวง ๑๒ ดวง และ ๒๔ ดวงตามลำดับ ด้วยการจำแนกตามเวทนา ญาณ และสังขาร

อนึ่ง พระอนุรุธาจารย์พึงกล่าวคาถาสรุปในที่นี้ว่า

เวทนาญาณสังขาร-	ภะเทเนตานิ อัญญา
ปุญญปากกิริยาภะทา	จตุวิสติวิธา มตา.

“กามาวจรโสภณจิตนี้มี ๘ ดวง ตามประเภทแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร มี ๒๔ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิปาก และกิริยา”

หากเป็นตามนี้ก็จะมีเนื้อความกระจัดเจิน และสอดคล้องกับคาถาสรุปที่จักกล่าวต่อไป

[คาถาสรรูปในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ มีข้อความว่า “กามาวจรกุศลจิต [๘ ดวง] กามาวจรวิปากจิต [๘ ดวง] และกามาวจรกิริยาจิต [๘ ดวง] ที่มีเหตุ มี ๒๔ ดวงตามประเภทแห่ง เวทนา ญาณ และสังขาร” ส่วนคัมภีร์นี้แต่งคาถาใหม่เพื่อให้เนื้อความชัดเจนขึ้นและสอดคล้องกับคำ สรรูปคาถาในรูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิตว่า

“รูปาวจรจิตมี ๕ ดวงตามประเภทแห่งฌาน รูปาวจรจิตนั้นมี ๑๕ ดวงตามประเภทแห่ง กุศล วิปาก และกิริยา”

“อรูปาวจรจิตมี ๔ ดวงตามประเภทแห่งอารมณ์ มี ๑๒ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิปาก และกิริยา”]

๒๐. คาถาที่ขึ้นต้นว่า กามะ (ในกามาวจรภูมิมิจิต ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวง คือ วิปากจิต ๒๓ ดวง กุศลจิตและอกุศลจิต ๒๐ ดวง และกิริยาจิต ๑๑ ดวง) เป็น คำสรูปกามาวจรจิตทั้งหมด

ในคาถานั้น ฟังประกอบบทว่า ในกามาวจรภูมิมิจิต ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวง คือ วิปากจิตทั้งหมดในกามาวจรภูมิมิ ๒๓ ดวง โดยจำแนกเป็นสเหตุกวิปากจิตและ อเหตุกวิปากจิต กุศลจิตและอกุศลจิตมี ๒๐ ดวง และกิริยาจิตทั้งหมดมี ๑๑ ดวง โดย จำแนกเป็นสเหตุกกิริยาจิตและอเหตุกกิริยาจิต

อนึ่ง ปี ศัพท์ในคำว่า สัพพธา (โดยประการทั้งปวง) นี้ แสดงไว้ด้วยการลบศัพท์

[ภาษาบาลีมีการใช้คำในลักษณะหนึ่งที่เรียกว่า ลุตตนิททิฏฐะ คือ แสดงไว้ด้วยการลบไป หมายความว่าท่านผู้แต่งได้ลบคำบางคำไปเพื่อให้คำสละสลวยหรือเพื่อรักษาฉันทะนั้น แต่ความหมาย ของคำนั้นยังคงอยู่ เหมือนเมื่อฝนตกแล้วน้ำฝนยังคงอยู่แม้ในเวลาที่ไม่ฝนหยุดตกแล้วก็ตาม]

อรรถของ ปี ศัพท์นั้นได้กล่าวแล้วด้วยคำว่า มี ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวงที่ตรัส ไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีบ้าง มี ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวงที่มีจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์บ้าง เป็นต้น

(๔๗) ข้อความนี้ได้ปฏิเสธการจำแนกอรรถของคำว่า สัพพธา (โดยประการทั้งปวง) นั้นในคัมภีร์วิภาวนี เพราะนับเข้าในกุศลเป็นต้นที่กล่าวแล้วในการประมวลจิตนี้

(๔๘) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีว่า กามะ ภเว (ในกามภพ) ก็พึงใคร่ครวญ
 ทั้งนี้เพราะคำว่า ภว (ภพ) อันเป็นไปในกุศลกรรม อกุศลกรรม และวิบากพร้อมทั้ง
 กฏัตตารูปซึ่งเกิดจากกรรม ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ส่วนคำว่า ภว (ภพ) อันเป็นไป
 ในนามธรรมกับรูปธรรมอื่นนอกจากนั้นย่อมไม่ปรากฏ ทั้ง กาม ศัพท์ในที่นี้ก็เป็นคำไวพจน์
 ของภุมิ [กามภุมิ] อนึ่ง หมู่ธรรมที่เนื่องและไม่เนื่องด้วยอินทรีย์พร้อมกับสถานที่ ได้ชื่อว่า
 ภุมิ จึงควรทราบข้อความนี้ว่า “คำว่า กามะ คือ ในกามภุมิ”

[ตามหลักปฎิจจสมุปบาท คำว่า ภพ กับ ภุมิ ต่างกัน ภพหมายถึงกรรมภพคือกุศลกรรม
 กับอกุศลกรรม และอุปัตติภพคือวิบากกับกฏัตตารูป ส่วนภุมิหมายถึงสังขารคือนามรูปทุกอย่าง
 พร้อมด้วยสถานที่ตั้งของธรรมเหล่านั้น]

อีกนัยหนึ่ง ภุมินั้นแหละได้ชื่อว่า ภพ ตามสุดต้นตอเทศนา โดยกระทำรูปวิเคราะห์
 (คำจำกัดความ) ว่า ภพ คือ สถานที่เกิดของสัตว์และสังขาร

คำต่อไปมีนัยเดียวกันนี้

จบการแสดงความปรารถนาแห่งกามาวจรจิต

ในคัมภีร์ชื่อปรารถนาที่ป้อนเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
 ด้วยประการฉะนี้

อธิบายรูปาวจรจิต ๑๕

๒๑. พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงการประมวลกามาวจรจิตที่กล่าวมาแล้ว บัดนี้
 จะแสดงการประมวลรูปาวจรจิต จึงกล่าวว่า วิตกฺกวิจารณ์ปีติสุขยกคฺคตาสหิตํ (กุศลจิตที่
 ประกอบกับปลุมนาม เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกคคตา ดวงหนึ่ง) เป็นต้น

พึงกระทำวันทสมาสว่า คำว่า วิตกฺกวิจารณ์ปีติสุขยกคฺคตาสหิตํ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ
 สุข และเอกคคตา

พึงกระทำ[ตปฺปปริส]สมาสว่า คำว่า วิตกฺกวิจารณ์ปีติสุขยกคฺคตาสหิตะ คือ กุศลจิต
 ซึ่งเกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกคคตา

ปฐมฌานกุศลจิต คือ กุศลจิตซึ่งประกอบด้วยปฐมฌานอันเป็นหมู่ธรรมที่เรียกว่า
วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา

ถามว่า : ชื่อว่า ปฐม และฌาน เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ชื่อว่า ปฐม เพราะเป็นฌานที่พึงบรรลุครั้งแรก ชื่อว่า ฌาน เพราะ
เข้าไปเพ่งอารมณ์อันมีสณเป็นต้นและไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น หรือ เพลิดเพลิน
อันตรงกันข้าม

[คำว่า ฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเข้าไปเพ่งอารมณ์ = อารมฺมณฺเ อฺปนฺนํชฺฌายตีติ ฌานํ (เม ธาตุ = เพ่ง + ฺย
ปัจจัย)

หรือ สภาวะเข้าไปเพ่งไตรลักษณ์ = ลกฺขณฺเ อฺปนฺนํชฺฌายตีติ ฌานํ (เม ธาตุ = เพ่ง + ฺย
ปัจจัย)

- สภาวะเพลิดเพลินอันตรงกันข้าม = ปจฺจนีกธฺเม ฌาเปตีติ ฌานํ (เม ธาตุ = เراء็ร้อน
+ ฌเ การิตปัจจัย + ฺย ปัจจัย)

ในอรรถทั้งสองเหล่านี้ พึงทราบว่าเอกัคคตาประกอบยิ่งกว่าเจตสิกอื่น โดย
แท้จริงแล้ว เอกัคคตานั้นได้ชื่อว่า เอกัคคตา เพราะประกอบด้วยคุณคือความเป็นใหญ่
ในการเป็นไปเช่นนั้นของจิตที่เรียกว่า เอกัคคะ (มีอารมณ์เดียว) เพราะมีอรรถ[ตามรูป
วิเคราะห์]ว่า เอกัคคะ คือ จิตอันมีที่สุดคืออารมณ์เดียว หรือ จิตอันมีส่วนคืออารมณ์เดียว
เอกัคคตานี้ชื่อว่า สมาธิ เพราะเป็นสภาวะไม่ให้จิตซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ ตั้งไว้ดีใน
อารมณ์เดียวโดยความไกลจากปฏิบัติภวัตรธรรม และตั้งไว้สม่ำเสมอโดยกระทำความสม่ำเสมอ
แห่งอินทรีย์แล้วให้ถึงภาวะอันไม่มีความหตุหุ้และความซัดส่ายในอารมณ์

[คำว่า สมาธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะตั้งไว้ดี โดยไม่ให้จิตซัดส่าย = สมฺมา อาริยติ ธเปตีติ สมาธิ ตามนัยนี้ ตັตฺตบ
เป็น สํ (ดี) + อาริ (ตั้งไว้)

- สภาวะตั้งไว้สม่ำเสมอ โดยมีอินทรีย์สมดุลกัน = สมํ อาริยติ ธเปตีติ สมาธิ ตามนัยนี้
ตັตฺตบเป็น สมํ (สม่ำเสมอ) + อาริ (ตั้งไว้)]

เอกัคคตานั้นแสดงไว้ในพระบาลีว่า

อวิกเขโป อวิสาหาโร สณฺหิจฺจि อวภูจฺจิติ.^{๖๔}

“ความไม่ฟุ้งซ่าน ความไม่ซัดส่าย ความดำรงมั่น ความตั้งมั่น”

ส่วนวิตกเป็นต้นได้ชื่อว่า ฌาน เพราะมีอุปการะมากแก่เอกัคคตา ซึ่งหมายความว่า ลำดับแรก วิตกทำให้จิตไม่ทอดลอยด้วยอำนาจของถิ่นมิทระ กระทำให้เป็นเฉพาะหน้าต่อ อารมณ์อย่างมั่นคง เพราะวิตกมีลักษณะยกสัมปยุตตรวมเข้าสู่อารมณ์ และเป็นปฏิบัติกษ โดยตรงต่อถิ่นมิทระนิวรณ

วิจารณ์ทำให้จิตไม่สับสนด้วยอำนาจของวิจิกิจจา กระทำจิตให้ติดตามอารมณ์อย่าง มั่นคง เพราะวิจารณ์มีลักษณะเคล้าคลึงอารมณ์ เป็นสภาพแห่งปัญญา และเป็นปฏิบัติกษ โดยตรงต่อวิจิกิจจานิวรณ

ปีติทำให้จิตไม่เบื่อหน่ายด้วยอำนาจของความไม่พอใจ กระทำให้ปลาบปลืมใน อารมณ์ เพราะปีติมีลักษณะพอใจอารมณ์ และเป็นปฏิบัติกษโดยตรงต่อพยาปาทนิวรณ

สุขทำให้จิตไม่ฟุ้งซ่านรำคาญใจด้วยอำนาจของอุทัจจะและกุกกัจจะ กระทำให้ ได้รับความชื่นใจเจริญยิ่งในอารมณ์ เพราะสุขมีลักษณะชื่นใจ และเป็นปฏิบัติกษโดยตรงแก่ อุทัจจุกุกกัจจนิวรณ

ส่วนอุเบกขาจัดว่าเป็นสุข เพราะมีสภาพสงบ

อนึ่ง ธรรมดังกล่าวเมื่อกระทำ[หน้าที่ของตน]อยู่เช่นนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความมี อารมณ์เดียวแห่งจิต และความมีอารมณ์เดียวกันคือเอกัคคตา เอกัคคตานั้นอันธรรมเหล่านั้น อนุเคราะห์แล้วย่อมจะมีกำลังมาก ห้ามความซัดส่ายแห่งจิตในอารมณ์ต่าง ๆ ด้วยอำนาจ ของกามฉันทะ ดำรงมั่นไม่สั่นคลอนในอารมณ์มีกสิณนิमितเป็นต้น ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์ ธรรมทั้งหมดนั้นจึงได้ชื่อว่า ฌาน เพราะเป็นสภาวะเข้าไปเพ่ง และเมื่อธรรมเหล่านั้นเป็น ไปอยู่อย่างนี้ นิวรณธรรมอันเป็นปฏิบัติกษแก่องค์ฌานย่อมไม่ได้โอกาสแล้วพุ้งขึ้น ในจิตไม่ได้ จึงชื่อว่าถูกเผา ธรรมเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่า ฌาน เพราะเป็นสภาวะเผาธรรมอันตรงกันข้าม

หากเป็นตามนี้ ความพร้อมเพรียงแห่งธรรม[อันเป็นองค์ประกอบ]จึงเป็นสิ่งสำคัญในฐานะ ๓ ที่เรียกว่าฉาน มรรค และโพชฌงค์ เพราะเมื่อมีความพร้อมเพรียงแห่งองค์ประกอบ ฉานย่อมจะทำกิจมีการเข้าไปเพ่งเป็นต้นให้สำเร็จด้วยการบรรลุอุปนา และธรรมเหล่านี้แม้กระทำการของตนเป็นอย่างไร ตามนัยที่กล่าวแล้ว ก็ให้สำเร็จกิจอย่างเดียวกันคือการเข้าไปเพ่ง กล่าวคือภาวะที่จิตไม่หวั่นไหวในอารมณ์ หมู่ธรรมมีวิตกเป็นต้นจึงได้ชื่อว่า ฉาน เหมือนการเรียกวารถในส่วนรวมแห่งองค์ประกอบ[แต่ละส่วน]ของรถ

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า “กิจของตนทุกอย่างมีการยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์ของวิตกเป็นต้นทั้ง ๕ อย่าง ได้ชื่อว่ากิจเข้าไปเพ่งแต่ละอย่างๆ วิตกเป็นต้นทั้งหมด เมื่อถึงความ เป็นฉานปัจจัยในคัมภีร์ปฏิฐาน”^{๒๔} จึงให้สำเร็จฉานปัจจัยคราวละอย่างๆ ได้ เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่าวิตกเป็นต้นแต่ละอย่างชื่อว่า ฉาน

อนึ่ง ในข้อความว่า ‘ศีลมีองค์ ๕ ศีลมีองค์ ๑๐’ นี้ หมู่ศีล ๕ เป็นต้นเป็นเหตุให้ ศีลได้รับชื่อว่ามีองค์ ๕ เป็นต้น มิใช่เหตุของความเป็นศีล เพราะแม้ศีลข้อหนึ่งมีการงดเว้น จากปาณาติบาตเป็นต้นย่อมชื่อว่า ศีล ฉันทใด หมู่องค์ฉาน ๕ ก็เป็นเหตุของการมีองค์ ๕ และความเป็นปฐมฉานเป็นต้นในที่นี้ มิใช่เหตุของความเป็นฉาน ฉันทนั้น มิฉะนั้นแล้ว องค์ฉานทั้งหลายก็ควรเป็นปัจจนิกธรรม (ธรรมอันตรงกันข้าม) ในฉานปัจจัย”

โดยประการฉะนี้ เมื่อภาวะที่รูปาวจรจิตนี้เกิดร่วมกับผัสสะเป็นต้นแม้มีอยู่ การไม่ถือเอาผัสสะเป็นต้นในจิตเหล่านี้ย่อมมี เพราะไม่มีกิจพิเศษอย่างนั้น

ทุตติยานุกูลจิต คือ กุศลจิตที่ประกอบด้วยทุตติยานกล่าวคือวิจาร์ ปิติ สุข และ เอกัคคตา

แม้คำอื่นก็เหมือนกัน

ถามว่า : ธรรมอย่างไรหนกระทำองค์ฉานเหล่านี้ให้ต่างกัน

ตอบว่า : อธิษัตถ์ของบุคคลกระทำ หมายความว่า บุคคลใดมีวิตกเป็นเครื่อง สนับสนุน ก่อให้เกิดปฐมฉานมีองค์ ๕ แล้ว กระทำความชำนาญในปฐมฉานนั้น ย่อม เป็หน่วยในวิตกอีก อธิษัตถ์ของเขาดำรงอยู่เพื่อลวงพันปฐมฉานแล้วบรรลุฉานที่มีองค์ ๔

อันไม่มีวิตก ลำดับนั้น เขาเข้าปฐมฌานให้มั่นคงเพื่อความเป็นบาท ออกจากปฐมฌานแล้ว พากเพียรเจริญฌานอีกพร้อมด้วยอหยาตัย ย่อมเข้าถึงฌานที่เมืองค ๔ อันไม่มีวิตก ในข้อนั้น การเจริญฌานแม้ประกอบด้วยวิตกก็ได้ชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก เพราะถูกอบรมด้วยอหยาตัย ฌานนั้นย่อมเกิดเป็นฌานเมืองค ๔ อันไม่มีวิตก ด้วยอนุภาพของการเจริญฌาน แม้การ บรรลุฌานอื่นก็มีนัยเดียวกัน อหยาตัยของบุคคลกระทำองค์ฌานเหล่านั้นให้ต่างกันด้วย ประการฉะนี้

การเข้าฌานขั้นต่ำๆ เพื่อความเป็นบาทในการบรรลุฌานขั้นสูงๆ พึงปรารภนา โดยแท้ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

เหตุจิมฺ ๒ เหตุจิมฺ ปคุณชฌานํ อูปริมสฺส อูปริมสฺส ปทภูจฺานํ โหติ.^{๗๐}

“ฌานที่คล่องแคล่วขั้นต่ำๆ เป็นปทัสถานของฌานขั้นสูงๆ”

แต่ฌานขั้นสูงที่เกิดด้วยอนุภาพของอหยาตัย ย่อมจะไม่เหมือนกับฌานที่เป็น บาทเพราะอหยาตัยของบุคคลมีอนุภาพกว่าฌานที่เป็นบาท ดังพระพุทธวาทะว่า

อิชฺฌติ ภิกฺขเว สีลวโต เจโตปณฺธิ วิสุทฺตตฺตา.^{๗๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความตั้งใจของผู้มีศีลย่อมสำเร็จด้วยความหมัดจดแห่งศีล”

ข้อความนี้จักปรากฏเมื่อถึงโลกุตตรจิตต่อไป

ถามว่า : เหตุใดพระอรุทธาจารย์จึงไม่กล่าวประเภทแห่งสังขารในมหัคคตจิตนี้

ตอบว่า : เพราะในพระบาลีไม่ตรัสไว้

ถามว่า : เหตุใดในพระบาลีจึงไม่ตรัสไว้

ตอบว่า : เพราะประเภทแห่งสังขารย่อมสำเร็จด้วยการกล่าววิธีจำแนกปฏิบัติทา ซึ่งอธิบายได้ว่า เมื่อความเป็นสุขปฏิบัติทา (ปฏิบัติทาอันเป็นสุข) แห่งโลกียฌานและโลกุตตร ฌาน ทั้งหมดมีอยู่ ความเป็นอสังขารีย่อมมีได้ และเมื่อความเป็นทุกข์ปฏิบัติทา (ปฏิบัติทา อันเป็นทุกข์) มีอยู่ ความเป็นอสังขารีย่อมมี

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะพบในคัมภีร์อรรถกถา ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โย อาทิตโต กิเลส วิภขมณโต ทุกฺเคน สสงฺขารเณ สปปโยเคน กิลมนฺโต
วิภขมณโต. ตสฺส ทุกฺขาปปฏิปทา โหติ. โย กิเลส วิภขมณโต สุขเณ อกิลมนฺโต วิภขมณโต.
ตสฺส สุขฺขาปปฏิปทา โหติ.^{๗๒}

“บุคคลใดเมื่อข่มกิเลสในเบื้องต้น ย่อมข่มได้โดยยากลำบากมีสังขารความเพียร
ปฏิบัติของเขาเป็นปฏิบัติอันเป็นทุกข์ ส่วนบุคคลใด เมื่อข่มกิเลส ย่อมไม่ลำบากข่มได้โดย
สะดวก ปฏิบัติของเขาเป็นปฏิบัติอันเป็นสุข”

แม้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีและวิสุทธีมรรคเป็นต้น ก็กล่าวไว้เหมือนกัน

อนึ่ง บุคคลย่อมพบข้อความในพากย์หลัง[โดยย่อ]ว่า “โดยสะดวกไม่มีสังขาร
ความเพียร” เพราะพบเห็นข้อความในพากย์ต้นว่า “โดยยากมีสังขารความเพียร”

ในพากย์นั้น คำว่า “มีสังขารความเพียร” หมายความว่า ด้วยเหตุปัจจัยมีการเห็น
โทษ ในกามเป็นต้นอันประกอบด้วยสังขารความเพียร ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์
กล่าวว่า ฌานที่เป็นทุกขปฏิบัติทั้งหมดเป็นสังขาริก

ส่วนคำว่า “ไม่มีสังขารความเพียร” หมายความว่า เหตุปัจจัยอันปราศจากสังขาร
ความเพียร ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ฌานที่เป็นสุขปฏิบัติทั้งหมด
เป็นอสังขาริก

ความจริงเมื่อฌานที่รู้เห็นเร็วเป็นทุกขปฏิบัติ ความเป็นสังขาริกย่อมเป็นอันรู้ได้
แต่เมื่อฌานที่รู้เห็นช้าเป็นสุขปฏิบัติ ความเป็นอสังขาริกก็เป็นอันรู้ได้

ถามว่า : ถ้าประเภทแห่งสังขารพึงมีโดยจำแนกตามปฏิบัติอย่างนี้ ประเภท
แห่งสังขารของมัคคสีทธฌาน (ฌานสำเร็จด้วยมรรค) และอุปัตตสีทธฌาน (ฌานสำเร็จ
ด้วยปฏิสนธิ) ซึ่งปราศจากปฏิบัติ จะสำเร็จได้อย่างไร

ตอบว่า : ความสมควรในการที่ฌานเป็นทุกขปฏิบัติหรือสุขปฏิบัติ ย่อมมีด้วยปัจจัยอันรบกวนสมาบัติในเวลาเข้าฌานสมาบัติซึ่งมีอยู่หรือไม่มีอยู่ใกล้[ฌานสมาบัติ]

ในเรื่องนั้น **มัคคสิทธิฌาน** คือ ฌานอันสำเร็จพร้อมกับการบรรลุมรรคของสุทธ-
วิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาล้วนเป็นยาน)

มัคคสิทธิฌานมี ๒ อย่าง คือ ฌานสำเร็จด้วยมรรคขั้นต่ำ และฌานสำเร็จด้วย
อรรหัตตมรรค

ฌานของภิกษุ ๕๐๐ รูปที่กล่าวไว้ในมหาสมยสูตร สำเร็จด้วยมรรคขั้นต่ำ ฌาน
ของพระอานนท์สำเร็จด้วยอรรหัตตมรรค แม้ฌานอันเกิดแก่พระอนาคามีผู้ไม่รู้ตัวอยู่แล้ว
เสียชีวิตโดยพลันเพราะการผลาญชีพด้วยศาสตรา ก็เหมือนฌานที่สำเร็จด้วยมรรค

อุปบัติสิทธิฌาน คือ ฌานของบุคคลผู้เจริญสมาบัติ ๘ แล้วไปเกิดในพรหมโลก
ซึ่งมีรูปภพใดภพหนึ่ง สมาบัติของเขาเป็นสภาพปกติในภพนั้น แม้ฌานที่บรรลุแม้ในภพ
หนึ่งก็ก่อปรด้วยปฏิบัติต่างๆ โดยความต่างกันของปัจจัยที่มีอยู่ใกล้ในเวลาเข้าสมาบัติ

อีกนัยหนึ่ง การประมวลฌานทั้งสองนั้นไว้ในอสังขาริกฌาน ย่อมสมควร เพราะ
ปราศจากปฏิบัติอันก่อให้เกิดฌาน

ประเภทแห่งสังขารในสมาธิที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ แสดงไว้ในคัมภีร์
เนตติปกรณ์ สมจริงดังสาธกว่า

เทว สมธาโย สสงฺขารโ สสมาธิ อสงฺขารโ สสมาธิ.^{๗๓}

“สมาธิมี ๒ อย่าง คือ สมาธิที่มีสังขาร และสมาธิที่ไม่มีสังขาร”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

สุขปฏิบัติ ปุพฺพกานํ ทฺวินฺนํ ทนฺธาภิญฺณชฺชปาภิญฺณสมาธินํ อสงฺขารภาโว
ทุกฺขปฏิบัติ ปุพฺพกานํ ทฺวินฺนํ สสงฺขารภาโว จ วุตฺโต.^{๗๔}

“สมาธิที่รู้ช้าหรือรู้เร็วซึ่งมีสุขปฏิบัติเกิดขึ้นก่อน จัดเป็นอสังขาริก ส่วนสมาธิ
ทั้งสองนั้นซึ่งมีทุกขปฏิบัติเกิดขึ้นก่อน จัดเป็นสสังขาริก”

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ความมีสองประเภทโดยเฉพาะๆ ของฉานจิตที่เป็นมหัคคตะ และโลกุตตระทั้งหมดย่อมมีได้

คำว่า สังขาร นี้เป็นชื่อทั่วไปแก่อกุศลจิต [คือเกี่ยวข้องกับอกุศลจิตได้ด้วย] ส่วน ชื่อว่า ปฏิปทา ย่อมประจักษ์ในธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติเป็นพิเศษ ทั้งมหัคคตธรรมกับ โลกุตตรธรรมก็เป็นธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ ประเภทของธรรมเหล่านั้นจึงตรัสไว้โดย จำแนกตามปฏิปทาในพระบาลีธรรมสังคณี ไม่ตรัสโดยจำแนกตามสังขาร

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมัตถ์ในรูปาวจรจิต

(๔๙) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนี ว่า “รูปาวจรกุศลนี้ไม่พึงเรียกว่า อสังขาร เพราะฉานทั้งหมดไม่เกิดด้วยการสั่งสมอย่างเดียวโดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อนอัน ได้แก่การบริกรรม (การสาธยายในใจว่า ปลูก ปลูก เป็นต้น) และไม่พึงเรียกว่า สังขาร เพราะไม่เกิดด้วยการปรุงแต่งคือการบริกรรมล้วนๆ ปราศจากการสั่งสม” ในพากย์นั้น คำว่า “ไม่พึงเรียกว่า อสังขาร เพราะฉานทั้งหมดย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยการสั่งสมอย่างเดียว โดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อนอันได้แก่การบริกรรม” นี้ ไม่สมควรก่อน เพราะการ ปรุงแต่งมาก่อนอันได้แก่การบริกรรมไม่ชื่อว่า สังขาร ในประเภทของสังขารนี้ เพราะเป็น บัณฑิตยปกติของการเกิดฉาน ความจริงกรรมอันเป็นกุศลและอกุศลทั้งหมดในโลกและในศาสนา ย่อมไม่มีเกิดขึ้นโดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อนอันได้แก่การกระทำตามสมควรเป็นอย่าง น้อยแม้เป็นเพียงการให้ก้อนข้าวคำหนึ่ง อนึ่ง การปรุงแต่งมาก่อนคือการบริกรรมอันสมควร แก่ตน ก็จัดว่าเป็นหมู่บัณฑิตยปกติของจิตซึ่งไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อน ทั้งฉานทั้งหมดที่เป็นโลกิยะและโลกุตระย่อมเกิดขึ้นไม่ได้โดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อน คือการเจริญฉานอันได้แก่การบริกรรมตามสมควรแก่ตน ดังนั้น การปรุงแต่งมาก่อนจึง จัดว่าเป็นหมู่บัณฑิตยปกติของฉาน มิฉะนั้นแล้วก็จะมีโทษว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรม ทั้งหมดที่ได้ชื่อว่า อสังขาริก ย่อมไม่มี

(๕๐) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ทั้งไม่พึงเรียกว่า สสังขาร เพราะไม่เกิดด้วยการปรุงแต่งคือการบริกรรมล้วนๆ ปราศจากการสังสม” ก็ไม่สมควร เพราะโลกียฌานย่อมเกิดขึ้นได้โดยไม่มีการสังสม

ผู้กระทำการสังสมสมถรรพฐานในกาลก่อนมักเกิดฌานที่เป็นสุขปฏิบัติ ส่วนผู้ไม่กระทำการสังสมมักเกิดฌานที่เป็นทุกข์ปฏิบัติ ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาปรากฏอย่างนี้ตั้งสาธกในอรรถกถานั้นว่า

โย จ สมเถ อกตาทิกาโร. ตสฺส ทุกฺขาปฏิบัติ โหติ. กตาทิการสฺส สุขา.^{๔๕}

“บุคคลใดมิได้กระทำการสังสมในสมถะ ปฏิบัติของเขาเป็นทุกข์ปฏิบัติ ปฏิบัติของบุคคลผู้กระทำการสังสมแล้วเป็นสุขปฏิบัติ”

แม้การพิจารณาประเภทของสังขารในที่นี้โดยถือเอาการสังสมที่เกิดขึ้นในภพก่อนก็ไม่สมควร เพราะการพิจารณาข้อนั้นด้วยปัจจัยที่มีอยู่ใกล้ ย่อมสมควรในฉนอันเป็นกุศลและกิริยา

[ฌานที่เป็นวิบากในพรหมโลก เกิดมาจากบุพกรรมซึ่งเคยสังสมไว้ในภพก่อนที่เคยเจริญฌานก่อนจะไปเกิดเป็นพรหม ส่วนฉนอันเป็นกุศลและกิริยา เกิดมาจากความเพียรในการเจริญฌานซึ่งเป็นปัจจัยใกล้ในภพนี้]

(๕๑) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]ได้ปฏิเสธนัยหลังมีคำเป็นต้นว่า อถวา (อีกนัยหนึ่ง) [ในคัมภีร์วิภาวณี]

[นัยหลังที่คัมภีร์วิภาวณีแสดงไว้ คือ อีกนัยหนึ่ง พระอรุทธาจารย์ไม่กล่าวว่า เป็นอสสังขาริก เพราะความเป็นอสสังขาริกของจิตอันเกิดขึ้นด้วยการปรุงแต่งก่อน ย่อมไม่มีในกาลใดๆ และไม่กล่าวว่า เป็นสสังขาริก เพราะไม่มีความสงสัยว่าเป็นอสสังขาริกหรือสสังขาริก]

ในข้อนี้ เมื่อบุคคลเจริญฌานอยู่ เวลาก่อนเกิด[ปฏิภาค]นิมิต เป็นช่วงเวลาปฏิบัติ ส่วนเวลาต่อมา เป็นช่วงเวลาแห่งการรู้ยิ่ง

ในเรื่องนั้น **ทุกขปฏิบัติ** คือ การเจริญฌานของบุคคลผู้[ปฏิบัติโดย]ลำบาก เพราะปัจจัยซึ่งตรงกันข้ามมีอยู่ใกล้[ฌาน]

สุขปฏิบัติ คือ การเจริญฌานของบุคคลผู้[ปฏิบัติโดย]สะดวก

ทันธาภิญญา คือ การรู้ยังอันเกิดจากการเจริญฌานของผู้บรรลุอุปปนาชาในภายหลัง

ชิปปาภิญญา คือ การรู้ยังอันเกิดจากการเจริญฌานของผู้บรรลุเร็ว

ในข้อนั้น **ทุกขปฏิบัติ** ในเบื้องต้นย่อมกระทำฌานที่เกิดช้าหรือเร็วต่อมาให้ได้ ชื่อว่า **ทุกขปฏิบัติ** ส่วน **สุขปฏิบัติ** ในเบื้องต้นย่อมกระทำฌานที่เกิดช้าหรือเร็วต่อมาให้ได้ชื่อว่า **สุขปฏิบัติ**

พึงทราบประเภทของปฏิบัติในทุติยฌานเป็นต้น ด้วยอำนาจความลำบากหรือความสะดวกในการข่มความเพลิตเพลินในฌานก่อน

บุคคลใดผู้เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตในกาลนี้ แม้ไม่มีการสั่งสมซึ่งเคยทำไว้ในภพก่อน เป็นผู้พ้นจากกรรมอันเป็นอันตรายต่อฌาน ดำรงอยู่ในข้อปฏิบัติดี ตัดความกังวลแล้ว สงใจไปสู่[ฌาน]แล้ว ย่อมเจริญฌาน การเจริญฌานของเขาย่อมสำเร็จ พึงถึงความยุติในเรื่องนี้

๒๒. ในฌานที่เป็นวิบาก กามาวจรกุศลเมื่อยังไม่บรรลุอุปปนา ย่อมอ่อนแอไร้กำลัง ส่งผลในกิจและฐานต่างๆ เล็กน้อยและในอัตภาพทรมาน จึงส่งผลที่ไม่เสมอกับตน ส่วนมหัคคตกุศลเมื่อบรรลุอุปปนา ย่อมแก่กล้ามีกำลัง ส่งผลในภวังคฐานแก่อัตภาพของพรหมผู้ยิ่งใหญ่ จึงส่งผลเสมอกับตนตลอดกาล ฉะนั้น ท่านจึงแสดงวิบากที่เหมือนกุศล โดยประการทั้งปวงว่า วิตทุกุจิวารปีติสุเขกคตตาสหิตัง (วิปากจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง) เป็นต้น

(๕๒) บางคนอ้างว่า “มหัคคตกุศलय่อมก่อให้เกิดผลอันเสมอกับตน เพราะให้ผลในภพถัดไป” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น แม้ชวณะดวงที่ ๗ อันเป็นกามาวจรกุศล ก็ควรจะส่งผลเสมอกับตนได้

กุศลอันเป็นไปในกระแสจิตของพระชีณาสพผู้ไม่มีอนุสัย ย่อมได้ชื่อว่า กิริยามาน พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงกิริยาจิตเหมือนกุศลจิต

อธิบายคาถาสรูป

๒๕. คำเป็นต้นว่า ปญจธา (รูปาวจรจิตมี ๕ ดวงตามประเภทแห่งฌาน รูปาวจรจิตมี ๑๕ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิบาก และกิริยา) เป็นคาถาสรูป

ในคาถานั้น คำว่า ฌานเภทเนน (ตามประเภทแห่งฌาน) คือ ตามประเภทแห่งการประกอบกับฌาน ๕ มีปฐมฌานเป็นต้น

รูปาวจรจิตตามประเภทแห่งฌานมี ๕ ดวง หมายความว่า มี ๕ ประการอย่างนี้ คือ จิตที่ประกอบกับปฐมฌาน จิตที่ประกอบกับทุติยฌาน จิตที่ประกอบกับตติยฌาน จิตที่ประกอบกับจตุตถฌาน และจิตที่ประกอบกับปัญจฌาน

พึงประกอบบทว่า รูปาวจรจิตนั้นมี ๑๕ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิบาก และกิริยา

(๕๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “คำว่า ฌานเภทเนน คือ ตามประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะประเภทของฌานกับประเภทขององค์ฌานต่างกัน ประเภทของฌาน คือ ฌานอันได้แก่ปฐมฌาน ทุติยฌาน เป็นต้น ส่วนประเภทขององค์ฌาน คือ องค์ ๕ ในปฐมฌาน องค์ ๔ ในทุติยฌาน เป็นต้น ในบรรดาฌานและองค์ฌานนั้น พระอนุรุทธาจารย์ประสงค์เอาประเภทของฌานในที่นี้ มิได้หมายเอาประเภทขององค์ฌาน ทั้งนี้เพราะจิตมี ๕ ดวงตามประเภทแห่งฌาน มิใช่ตามประเภทแห่งองค์ฌาน แต่ฌานมี ๕ อย่างตามประเภทแห่งองค์ฌาน

(๕๔) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวา “คำว่า ปณฺจธา (มี ๕ ดวง) คือ มี ๕ ดวงอันได้แก่ จิตที่มีองค์ ๕ จิตที่มีองค์ ๔ จิตที่มีองค์ ๓ จิตที่มีองค์ ๒ และจิตที่มีองค์ ๒ อีก” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะฉานมีองค์ ๕ เป็นต้น มิใช่จิต

จบการแสดงข้อความปรหมัตถ์แห่งรูปาวจรจิต

อธิบายอรูปาวจรจิต ๑๒

๒๖. บัดนี้ พระอรุทธานุชาจารย์จะแสดงอรูปาวจรจิต จึงกล่าวว่า อากาसानุชา-
ยตนกุสลจิตต์ (กุสลจิตต์ที่ประกอบกับอากาसानุชาจิตตนฉาน ดวงหนึ่ง) เป็นต้น

ในประโยคนั้น อากาศ คือ สิ่งรุ่งโรจน์ยิ่งนัก ความจริงอากาศแม้ไม่มีอยู่โดย
สภาวะของตน ก็ปรากฏเหมือนรุ่งโรจน์ยิ่งนักด้วยอนุภาพของแสงจันทร์และแสงอาทิตย์
เป็นต้น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “คำว่า อากาสะ คือ สิ่งที่ไม่ถูกขีดข่วนด้วย
การตัดและทำลาย คำว่า อากาศ ก็คือ สิ่งที่ไม่ถูกขีดข่วนนั้นนั่นแหละ [โดยลง ณ ปัจจัย
ในอรรถสกัณฑ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ]”

[คำว่า อากาส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สิ่งรุ่งโรจน์ยิ่งนัก = ภูโส กาสติ ทิพพิตติ อากาโส (อา บทหน้า + กาส ธาตุ = รุ่งโรจน์
+ ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สิ่งที่ไม่ถูกขีดข่วน = อากาโส เอว อากาโส (อากาส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอรรถสกัณฑ์)]

อากาศมี ๔ อย่างคือ อัชฌากาส (อากาศคือท้องฟ้า) ปริจฉินนากาส (อากาศมี
ช่องประตูเป็นต้น) กสิณุกสมาภูมิกาส (อากาศที่เกิดขึ้นด้วยการเพิกกสิณ) และรูปกลาป-
ปริจเฉทากาส (อากาศคือช่องว่างระหว่างรูปกลาป)

พระอรุทธานุชาจารย์หมายเอากสิณุกสมาภูมิกาสในที่นี้ เพราะอากาศนั้นเหมือน
ตั้งเป็นอันเดียวกันกับอัชฌากาสและถูกแผ่ไปโดยความไม่มีที่สุด อากาศอันหาที่สุดมิได้
จึงชื่อว่า อากาसानันตะ

อาจารย์บางท่านกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “ขอบเขตคือความเกิดขึ้นหรือความดับไป ย่อมไม่ปรากฏในอากาศ อากาศนั้นจึงไม่มีที่สุด”

คำว่า **อากาศาณัญจะ** คือ อากาศอันไม่มีที่สูดนั้นนั่นแหละ เพราะสำเร็จพร้อมด้วย ย ปัจจัยในอรรถสัทธัตถ์

[คำว่า อากาศาณัญจ สำเร็จรูปมาจาก อากาศานนุต ศัพท์ + ญย ปัจจัย โดยลง ญย ปัจจัย ในอรรถสัทธัตถ์เหมือนคำว่า ยถาภูจฺจ (ยถาภูต ศัพท์ + ญย ปัจจัย) เป็นต้น เมื่อควรกล่าวว่า อากาศานนุตย ให้แปลง นุ เป็นนิคหิต และแปลง ตย เป็น จ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตรมालาสูตร ๑๐๕) ว่า นสฺส นิคฺคหิตํ ตยานเมโก โจ (แปลง น เป็นนิคหิต และแปลง ตย เป็น จ) ครั้นแล้ว ให้แปลงนิคหิตเป็นพยัญชนะที่สูดวรรคคือ ญ อักษร จึงสำเร็จรูปว่า อากาศาณัญจ]

หมู่จิตและเจตสิกอันมีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง ชื่อว่า อากาศาณัญจายตนะ (ฌานที่มีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง)

ในเรื่องนี้ อากาศอันหาที่สุดมิได้ชื่อว่า อายตนะ (ที่ตั้ง) เพราะเป็นที่ตั้งของฌาน และสัมปยุตตธรรมที่บรรลุปราบแล้วในอากาศอันหาที่สุดมิได้ เหมือนสถานที่สถิตของ เทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย) หมู่จิตและเจตสิกอันมีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง จึงชื่อว่า อากาศาณัญจายตนะ (ฌานที่มีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง) หมายถึง หมู่จิตและเจตสิก ดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์วิภังค์ว่า

อากาศาณญจายตนะติ อากาศาณญจายตนะ สมนนฺนสฺส วา อุปนนฺนสฺส วา ธิฏฺฐธมฺมสุขวิหริสฺส วา จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา.”๖

“จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายของบุคคลผู้เข้าอากาศาณัญจายตนะฌาน[อันเป็น กุศล] หรือของบุคคลผู้ปฏิสนธิ[ด้วยวิบากฌาน] หรือว่าของบุคคลผู้อยู่เป็นสุขในอัทธภาพปัจจุบัน[ด้วยกิริยาฌาน] ชื่อว่า อากาศาณัญจายตนะ”

อากาศาณัญจายตนะกุศลจิต คือ กุศลจิตที่เป็นไปในฌานมีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง

ในคำว่า วิญญาณญจายตนะ นี้ **วิญญาณ** คือ อากาศาณัญจายตนะจิตนั่นแหละ

จิตนั้นไม่มีที่สุดโดยการเกิดเป็นต้นก็ได้ชื่อว่า **อนันตะ** (หาที่สุดมิได้) เพราะเป็นไปในอากาศที่ได้ชื่อว่าไม่มีที่สุด

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อนันตะ** มีความหมายว่า “ส่วน” จิตชื่อว่า **อนันตะ** เพราะไม่ดำรงอยู่ในส่วนหนึ่ง[คืออุปาทานะ ฐิติขณะ หรือภังคขณะ]ในส่วนหลายส่วน ย่อมเป็นไปในการเจริญญาณซึ่งมีปฐมารูปปวิญญาณเป็นอารมณ์ด้วยการแผ่ไปสู่อากาศทั้งหมด

อีกนัยหนึ่ง จิตชื่อว่า **อนันตะ** เพราะเป็นไปในการเจริญญาณอันมีปฐมารูปปวิญญาณเป็นอารมณ์ว่าหาที่สุดมิได้ เนื่องจากเป็นไปในการเจริญญาณอันได้ชื่อว่าหาที่สุดมิได้

อีกนัยหนึ่ง ฟังกล่าวว่า **อนันตะ** ด้วยการแผ่ไปของจิตในอากาศที่ได้ชื่อว่าหาที่สุดมิได้

คำว่า **วิญญาณานันตะ** คือ วิญญาณอันหาที่สุดมิได้ วิญญาณอันหาที่สุดมิได้ นั้นแหละ ชื่อว่า วิญญาณัญจะ ด้วยนิรุตตินัย

[เมื่อลง ฌย บัจฉัยในอรรถสัทธัตถ์เป็นรูปว่า วิญญาณานนุตย แล้ว ให้ลบ น อักษรด้วยนิรุตตินัยที่เรียกว่า วัฒนนาสะ คือ การลบอักษร วิธีทำสำเร็จรูปอื่นจากนี้เหมือนกับคำว่า อากาसानัญจ ที่กล่าวมาแล้ว]

คำว่า **วิญญาณัญจายตนะ** คือ หมู่อจิตและเจตสิกซึ่งมีวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง

ฟังกระทำสมาসাว่า **วิญญาณัญจายตนกุศล** คือ กุศลจิตที่เป็นไปในหมู่อจิตและเจตสิก คือฌานที่มีวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง ดังพระพุทธรวณะในคัมภีร์วิวัฏฐ์ว่า

วิญญาณญายตนะนติ วิญญาณญายตนะ สวาปนุสนส วา อุปปนุสนส วา ทิฏฐมม-
สุขวิหาริสส วา จิตตเจตสิกา ฐมมา.^{๗๗}

“จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายของบุคคลผู้เข้าวิญญาณัญจายตนะ หรือของบุคคลผู้เข้าถึงด้วยปฏิสนธิ หรือว่าของบุคคลผู้อยู่เป็นสุขในอรรถภาพปัจจุบัน ชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ”

(๕๕) ในคัมภีร์วิภาวชนีและมหาฎีกากล่าวว่า “ฌานที่พึงบรรลุด้วยทุติยารูป-
วิญญาณ ได้ชื่อว่า วิญญาณัญจะ” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับพระบาลี ดังพระพุทธทวณะว่า
อนนตฺ วิญญาณนฺติ ตเทว วิญญาณํ ฌาเณน ผุฏฺจํ มนสิกโรติ, อนนตฺ ผรติ. เตน
วุจฺจติ อนนตฺ วิญญาณนฺติ.^{๗๘}

“คำว่า อนนตฺ วิญญาณํ (วิญญาณอันหาที่สุดมิได้) มีความหมายว่า ย่อมใส่ใจ
ปฐมารูปวิญญาณนั้นอันญาณสัมผัสแผ่ไปว่าหาที่สุดมิได้ จึงชื่อว่า วิญญาณอันหาที่สุดมิได้”

พระดำรัสนั้นแสดงว่าปฐมารูปวิญญาณประกอบกับบพิเสสนะคือ อนันตะ
(หาที่สุดมิได้) อย่างแน่นอน

มีปาฐะว่า ตเมว อากาสํ (ท้องฟ้านั้นนั่นแหละ) บ้าง [ในที่บางแห่ง]

ในคำว่า อากิญจณฺวยตฺนํ นี้ คำว่า กิญฺจิ กิญฺจน มีความหมายเหมือนกัน
คำนี้เป็นชื่อของส่วนเล็กน้อย

คำว่า อกิณฺจนะ คือ ปฐมารูปวิญญาณอันไม่มีส่วนเล็กน้อย กล่าวคือ ไม่มี
แม้เพียงภังคขณะเป็นอย่าต่ำเหลืออยู่

คำว่า อากิญฺจัญฺจะ คือ ภาวะแห่งจิตที่ไม่มีส่วนเล็กน้อย หมายถึง นัตถิภาวบัญญัติ
ที่เรียกว่าความไม่มีแห่งปฐมารูปวิญญาณ ความจริงนัตถิภาวบัญญัติได้รับชื่อนั้นโดย
ความใส่ใจว่าไม่มีส่วนเล็กน้อย

คำเป็นต้นว่า อากิญฺจัญฺยายตฺนะ คือ ฌานที่มีนัตถิภาวบัญญัติเป็นที่ตั้ง มีนัยที่
กล่าวไว้แล้ว

ในคำว่า เวนสณฺณานาสณฺณายตฺนํ นี้ คำว่า เวนสฺญญะ คือ ฌานที่ไม่มีสัจฺญญา
[หยาบ] โดยหมายเอาสัจฺญญาหยาบ

คำว่า นาสฺญญะ คือ ฌานที่มีสัจฺญญา[ละเอียด] โดยหมายเอาสัจฺญญาละเอียด

คำว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณะ** คือ ฌานที่ไม่มีสัณฺญา[หยาบ]และมีสัณฺญา[ละเอียด] โดยกระทำที่ชะกกลางบพ [คือเมื่อควรกล่าวว่ เนวสัณฺณานาสัณฺณะ ให้ทำที่ชะ อ ใน ญ เป็น อา เพื่อความสละสลวยในการออกเสียง จึงมีรูปว่า เนวสัณฺณานาสัณฺณะ] หมายถึง หมุ่มจิต และเจตสิก

คำว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนะ** คือ ฌานที่ไม่มีสัณฺญา[หยาบ]และมีสัณฺญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้ง เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งสุขอันพิเศษของนักปฏิบัติ

พึงกระทำสมาสว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนกุศลจิต** คือ กุศลจิตที่เป็นไปในฌานที่ไม่มีสัณฺญาหยาบและมีสัณฺญาละเอียดเป็นที่ตั้ง[แห่งสุขอันพิเศษ]

อีกนัยหนึ่ง สัณฺณานั้นแหละได้ชื่อว่า **เนวสัณฺญา** (มิใช่สัณฺญา) เพราะไม่มีสัณฺญา กิจที่ปรากฏชัด แต่จะกล่าวว่ไม่มีสัณฺญาก็หาไม่ได้ เพราะมีอยู่ด้วยความเป็นสภาพละเอียด อันเหลือจากสังขาร[หยาบ] จึงชื่อว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณะ**

[คำว่า **เนวสณฺณานาสณฺณ** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ฌานที่ไม่มีสัณฺญา[หยาบ]และมีสัณฺญา[ละเอียด] หมายถึง ฌาน = เนวตฺติ สณฺณา อสฺสาติ เนวสณฺณํ, นตฺติ สณฺณา อสฺสาติ นาสณฺณํ, น อสณฺณํ นาสณฺณํ, เนวสณฺณญจ ตํ นาสณฺณญจติ เนวสณฺณานาสณฺณ

- สัณฺญามีใช่สัณฺญา[ปรากฏชัด]และมีสัณฺญา[ละเอียด] หมายถึง สัณฺญา = เนว สณฺณา เนวสณฺณา, น สณฺณา อสณฺณา, น อสณฺณา นาสณฺณา, เนวสณฺณา จ สา นาสณฺณา จติ เนวสณฺณา- นาสณฺณา]

พึงกระทำสมาสว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนะ** คือ ฌานที่มีสัณฺญามีใช่สัณฺญา [ปรากฏชัด]และมีสัณฺญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้ง[แห่งสุขอันพิเศษ]

เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนกุศล คือ กุศลจิตที่ประกอบด้วยฌานที่มีสัณฺญามีใช่สัณฺญา [ปรากฏชัด]และมีสัณฺญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้ง[แห่งสุขอันพิเศษ]

บุคคลผู้ละนิวรณธรรมและวิตกเป็นต้นอันหยาบตั้งแต่ต้นแล้ว บรรลุความละเอียด สุขุมสูง ๆ ขึ้นไปในธรรมที่เหลือด้วยอานุภาพของการเจริญฌาน ปฏิบัติอยู่ตามลำดับ ย่อม

บรรลुสมาบัตถิที่ถึงความเป็นยอดในโลภกิจธรรม เพราะเป็นสภาวะละเอียดสุขุม ดังนั้น แม้จิตในจุดตุถถารูปจิตก็เป็นเนวจิตตานาจิตตะ (มีจิตมิใช่จิตปรากฏชัดและมีจิตละเอียด) แม้ผัสสะก็เป็นเนวผัสสานาผัสสะ (มีผัสสะมิใช่ผัสสะปรากฏชัดและมีผัสสะละเอียด) แม้เวทนา เป็นตันก็เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ การถือเอาคำว่า สัญญา ในคำว่า เนวสัญญา-นาสัญญาตน นี้ จึงเป็นการยกขึ้นกล่าวพอเป็นตัวอย่างในการแสดงธรรม

[คำว่า สัญญา เป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่น ๆ ทั้งหมด หมายความว่า แม้จิต ผัสสะ และเจตสิกอื่นในข้อนี้ ก็ลักษณะเหมือนสัญญาที่มีใช้สัญญาปรากฏชัดและมีสัญญาละเอียด]

ในวิปากจิต คำว่า วิญญาณ ในคำว่า วิญญาณญายตน นี้ คือ ปฐมารูปปกุศลจิต พึงทราบวา จิตนั้นเป็นไปในภพก่อนถัดมา[จากภพที่บรรลุฌาน] และความเป็นจิตไม่มีส่วน[คือภังคขณะ]เล็กน้อย ก็คือความไม่มีแห่งปฐมารูปปกุศลจิต

ส่วนในกิริยาจิต ปฐมารูปวิญญาณทั้งสองที่เป็นกุศลและกิริยาได้ชื่อว่า วิญญาณ และความเป็นจิตไม่มีส่วนเล็กน้อย ก็คือความไม่มีแห่งปฐมารูปวิญญาณทั้งสอง

อธิบายคาถาสรูป

๓๐. ในคาถาสรูป คำว่า อามุพณปปเภเทน (ตามประเภทแห่งอารมณ์) มีความหมายว่า ตามประเภทแห่งอารมณ์ ๔ มีกสิณุคฆาภูมิภาศ (อากาศอันเกิดด้วยการเพิกกสิณ) เป็นตันที่พึงยึดหน่วง โดยแท้จริงแล้วอารมณ์ ๔ ในอรูปาจรจิตนี้มี ๒ ประเภท คือ อารมณ์ ๔ ที่พึงล่วงพ้นไป และอารมณ์ ๔ ที่พึงยึดหน่วง

อารมณ์ที่พึงล่วงพ้นไปในปฐมารูปวิญญาณ คือ กสิณนิमितที่เป็นอารมณ์ของรูปัญจมฌาน ส่วนอารมณ์ที่พึงยึดหน่วง คือ อากาศที่ได้รับเพราะเพิกกสิณนิमित

อารมณ์ที่พึงล่วงพ้นไปในหุติยารูปวิญญาณ คือ อากาศอันเป็นอารมณ์ของปฐมารูปวิญญาณ ส่วนอารมณ์ที่พึงยึดหน่วง คือ ปฐมารูปวิญญาณ

อารมณ์ที่พึงล่องพันไปในตติยารูปปวิญญาณ คือ ปฐมารูปปวิญญาณ ส่วนอารมณ์ที่พึงยึดหน่วงของตติยารูปปวิญญาณ คือ นัตถิกาวบัญญัติ

อารมณ์ที่พึงล่องพันไปในจตุตถารูปปวิญญาณ คือ นัตถิกาวบัญญัติ ส่วนอารมณ์ที่พึงยึดหน่วง คือ ตติยารูปปวิญญาณ

ในทีนั้น แม้อรูปาวจรจิตจะมี ๔ ดวงโดยจำแนกตามอารมณ์ที่พึงล่องพันไป ๔ อย่าง แต่ประเภทของอรูปาวจรจิตย่อมปรากฏชัดโดยจำแนกตามอารมณ์ที่พึงยึดหน่วงซึ่งปรากฏโดยตรงในเรื่องนี้ด้วยคำว่า อากาसानัญจายตน (กุศลจิตอันเป็นไปในฉานที่มีอากาศอันหาที่สุคติได้เป็นที่ตั้ง) เป็นต้น

พึงประกอบบทว่า อรูปาวจรจิตมี ๔ ดวงตามประเภทแห่งอารมณ์ มี ๑๒ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิบาก และกิริยา

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งอรูปาวจรจิต

อธิบายโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

๓๑. บัดนี้ พระอนุรุธาจารย์จะแสดงโลกุตตรจิตที่มาถึงตามลำดับ จึงกล่าวว่า โสตาปัตติมคฺคจิตต์ (จิตที่ประกอบกับโสดาปัตติมรรค) เป็นต้น

ในประโยคนั้น โสตะ คือ กระแสน้ำในแม่น้ำคงคา เป็นต้น เพราะเป็นสภาวะไหลไป คือเป็นไปต่อเนื่องไม่หวนกลับ ดังเช่นกระแสน้ำย่อมไหลไปไม่หวนกลับตั้งแต่ต้นธารจนถึงมหาสมุทร คือเป็นไปต่อเนื่องโดยแท้

อริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า โสตะ เพราะเหมือนกระแสน้ำ ดังพระบาลีว่า

โย โข อาวุโส อริโย อภฺจฺจฺโคโก มคฺโค. เสยฺยถิทํ. สมฺมาทิฏฺฐิ ๕เปยฺย สมฺมาสมาธิ.
อโย วุจฺจตาวุโส โสโต.^{๗๔}

“ผู้มีอายุ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ)... สัมมาสมาธิ (ความตั้งมั่นชอบ) ผู้มีอายุ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เรียกว่า กระแสน้ำ”

[คำว่า ผู้มีอายุ เป็นคำที่ภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าใช้เรียกภิกษุผู้มีพรรษาน้อยกว่า ส่วนคำว่า ท่านผู้เจริญ เป็นคำที่ภิกษุผู้มีพรรษาน้อยใช้เรียกภิกษุผู้มีพรรษามากกว่า]

อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ย่อมไม่หวนกลับในระหว่างที่ไหลไปคือเป็นไปต่อเนื่องตั้งแต่เวลาเกิดขึ้นจนถึงนิพพานธาตุซึ่งไม่มีขั้นเหลือ ด้วยอำนาจของการแผ่อาณาภาครอบคลุมตั้งพระพุทธรูจนะว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ยา กาจิ มหานทีโย. เสยฺยถิทํ. คงคา ยมูนา อจิรวดี สรรภู มหี. สพฺพา ตา สมฺมุตฺตนิหฺนนา โหนฺติ สมฺมุตฺตโปณฺนา สมฺมุตฺตปพฺภารา. เอวเมว โช ภิกฺขเว ภิกฺขุ อริยํ อฏฺฐจฺจกิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลลิกโรนฺโต นิพฺพานนินฺโน โหติ นิพฺพานโปณฺเน นิพฺพาน-ปพฺภาโร.^{๕๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำใหญ่สายโตสายหนึ่ง คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมูนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรรภู แม่น้ำมही แม่น้ำทั้งหมดนั้นไหลเทลงสู่มหาสมุทร ฉะนั้นใด ภิกษุเมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ กระทำให้มาก เป็นผู้โน้มน้อมลงสู่พระนิพพาน ฉะนั้น”

การไปไม่หวนกลับในข้อนี้ ฟังทราบด้วยการที่กิเลสซึ่งถูกกำจัดแล้วด้วยมรรคนั้นๆ ไม่หวนกลับมาอีก และด้วยการที่อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นถึงความแก่กล้าตามลำดับตั้งพระพุทธรูจนะว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ฆมฺภู นิกกุชฺไซ วมเตว อุทกํ. โน ปจฺจาวมตี. เอวเมว โช ภิกฺขเว อริยํ อฏฺฐจฺจกิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลลิกโรนฺโต วมเตว ปาปเก อฏฺฐเส ฐมฺเม. โน ปจฺจาวมตี.^{๕๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย หม้อน้ำที่ถูกคว่ำไว้ ย่อมคายน้ำออก ไม่กลับกลับเข้าไป ฉะนั้นใด บุคคลเมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ กระทำให้มาก ย่อมคลายอกุศลธรรม ไม่หวนกลับเข้าไป ฉะนั้น”

และสมจริงตั้งสาธกเป็นต้นว่า

โสดาปัตติมคฺคณฺญาณน เย กิเลสา ปหีนา, เต กิเลสเณ ปุเนติ น ปจฺเจติ น ปจฺจาคจฺฉติ.^{๘๒}

“อริยสาวกย่อมไม่กลับมา คือกลับคืน กล่าวคือหวนมาหากิเลสซึ่งถูกกำจัดด้วย โสดาปัตติมรรคญาณแล้ว”

อนึ่ง ปุณฺชนอาจกลับเข้าหากิเลสซึ่งถูกกำจัดได้อีก คือแม้เป็นติเหตุบุคคลก็เข้าถึงความเป็นติเหตุบุคคลและอเหตุบุคคลได้ เนื่องจากพวกเขาแม้เกิดในภวักคภูมิ (เนว-สัณฺณานาสัณฺณายตนภูมิ) ชั้นสูง ก็มาเกิดในอบายภูมิได้อีก แม้มีศีลก็เป็นคนทุศีลได้อีก แม้มีจิตตั้งมั่นก็เป็นคนวิกลจริตหรือมีจิตซัดส่ายได้อีก แม้มีปัญญาก็กลายเป็นคนปัญญาอ่อน มีน้ำลายไหลได้อีก แต่พระอริยบุคคลไม่เป็นเช่นนั้น ท่านไม่กลับเข้าหากิเลสที่ถูกกำจัดไปแล้วด้วยมรรคนั้นๆ ไม่กลับเป็นปุณฺชนหรือพระอริยบุคคลชั้นต่ำ ย่อมถึงความแก่กล้าแห่ง อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นตามลำดับ

ผลทั้งหมดนี้สำเร็จด้วยอานุภาพของอริยมรรคเท่านั้น ชื่อว่าโสดะจึงปรากฏในมรรคอันเป็นเหตุเกิดเบื้องต้น[แห่งผลทั้งหมด]

คำว่า **โสดาปัตติ** คือ การถึงกระแสเป็นครั้งแรก

โสดาปัตติมรรค คือ มรรคที่บุคคลบรรลุด้วยการถึงกระแสเป็นครั้งแรก

อีกนัยหนึ่ง โพรธิปักขิยธรรมที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระทั้งหมดซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระอริยบุคคล เป็นไปอยู่ด้วยการไปไม่หวนกลับด้วยความมีสัมโพธิญาณและอนุปาติเสสนิพพานเป็นที่อาศัย เรียกว่า โสดะ โดยความหมายที่กล่าวแล้ว ดังมีพระพุทธดำรัสว่า

ธมฺมโสดสมฺมาปนฺโน อริโย.^{๘๓}

“บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยกระแสแห่ง[โพรธิปักขิย]ธรรม เรียกว่า พระอริยะ”

คำว่า **โสดาปัตติ** คือ ปฏิบัติทำให้ถึงกระแสเป็นครั้งแรก

โสดาปัตติมรรค คือ มรรคอันเป็นปฏิปทาทำให้ถึงกระแสเป็นครั้งแรก ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ปจम्मคฺคสงฺฆาตยา โสตาปัตติยา องฺคนฺติ โสตาปัตติยงฺคฺ.^{๕๔}

“**โสดาปัตติยงฺค** คือ องค์ของปฏิปทาทำให้ถึงกระแสเป็นครั้งแรกที่เรียกว่า ปฐมมรรค”

[คำว่า โสตาปัตติมคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มรรคที่บุคคลบรรลุด้วยการถึงกระแสเป็นครั้งแรก = โสโต วิทยาติ โสโต, โสตสฺส อาทิตฺโต ปชฺชนํ โสตาปัตติ, โสตาปัตติยา อธิคฺคมาโน มคฺโค โสตาปัตติมคฺโค (มัชฌิเมโลปิตติยา-ตปฺปวิสฺสมาส โสโต ศัพท์หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘)

- มรรคอันเป็นปฏิปทาทำให้ถึงกระแสเป็นครั้งแรก = โสโต วิทยาติ โสโต, โสโต อาทิตฺโต ปชฺชนํ เอตยาติ โสตาปัตติ, โสตาปัตติ จ สา มคฺโค จาติ โสตาปัตติมคฺโค (วิเสสนนุรพพท กรรม-ธารยสมาส โสโต ศัพท์หมายถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๗)]

มรรค คือ ทาง กล่าวคือ อุบาย

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “**มรรค** คือ สภาวะแสงวานิพพาน, สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานแสวงหา หรือ สภาวะกำจัดกิเลสไปได้”

[คัมภีร์นี้เห็นว่า มคฺค มีความหมายว่า “ทาง” ตามมติของอาจารย์ท่านอื่น มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะแสงวานิพพาน = นิพฺพานํ มคฺเคตฺติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ = แสงหา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานแสวงหา = นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคิยตฺติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- สภาวะกำจัดกิเลสไปได้ = กิเลส มาเรณฺโต คจฺจตฺติ มคฺโค (มีศัพท์เดิมว่า มาเรณฺต-คมน รัสสะ อา ใน มา เป็น อ, ลป เรณฺตมน คงเหลือ ค อักษร และช้อน ค อักษรด้วยนिरฺตตินัย)]

(๕๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าววว่า “**โสดาปัตติ** คือ ผู้ถึงกระแสอริยมรรคเป็นครั้งแรก หมายถึง บุคคล” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ โสตาปัตติ ศัพท์ที่เป็นไปในบุคคลไม่พบในที่ใด

[คำว่า โสตาปัตติ คือ การถึงกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก ส่วนบุคคลผู้ถึงกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก เรียกว่า โสตาปนฺน (พระโสตาบั่น)]

(๕๗) ข้อความดังกล่าวได้ปฏิเสธความ[ในคัมภีร์วิภาวณีว่า “**โสตาปัตติมรรค** คือ มรรคของบุคคลผู้เข้าถึงกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก”

โสตาปัตติมรรคจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติมรรค

(๕๘) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายกล่าวว่่า “**โสตาปัตติมรรคจิต** คือ มรรคจิตซึ่งบรรลุด้วยการถึงกระแส” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ โสตาปัตติ ศัพท์ที่เนื่องด้วย จิตต ศัพท์ ไม่พบในพระบาลีใด

สกทาคามี คือ ผู้มีปกติมาสู่โลกนี้คราวเดียวด้วยการปฏิสนธิ หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๒ ความจริงบุคคลนั้นแม้ดำรงอยู่ในภวัคคภูมิ (เวสัณณยานาสัณณายตนภูมิ) ชั้นสูง ก็อาจมาสู่กามภูมินี้ก็เป็นปกติด้วยการปฏิสนธิ เพราะไม่ล่วงพ้นสภาพนั้นเนื่องจากยังมีกิเลสเป็นเหตุให้มาสู่กามภูมิ ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่ายังกำจัดกามราคานุสัยไม่ได้ ดังพระพุทธวจนะในจตุกกนิบาตว่า

อิธ สาริปุตฺต เอกจฺจสฺส ปุคฺคสฺส โอรัมภาคิยานิ สโยชนานิ อปฺปหีนานิ โหนติ,
โส ทิฏฺฐเฆว ธมฺเม เวนสณฺณานาสณฺณายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ. โส อปฺริหิโน กาลํ กุรฺมาโน
เนวสณฺณานาสณฺณายตนุปกานํ เทวานํ สหพฺยตํ อุปปชฺชติ. โส ตโต จูโต อาคามี โหติ
อาคนฺตฺวา อิตถตฺตํ. อิธ ปน สาริปุตฺต เอกจฺจสฺส ปุคฺคสฺส โอรัมภาคิยานิ สโยชนานิ ปหีนา
นิ โหนติ, โส ทิฏฺฐเฆว ๗เปฯ โส ตโต จูโต อนาคามี โหติ อนาคนฺตฺวา อิตถตฺตํ.^{๘๕/}

“ดูกรสารีบุตร บุคคลบางคนในโลกนี้กำจัดสังโยชน์ขั้นต่ำไม่ได้ เขาได้บรรลุเนว-
สัณณยานาสัณณายตนฉานในภพปัจจุบันอยู่ มีฉานไม่เสื่อม เมื่อเสียชีวิต ย่อมเข้าถึงความเป็น
สหายของพรหมผู้เข้าถึง เนวสัณณยานาสัณณายตนภูมิ เขาจุติจากภพนั้นแล้วมาสู่กามภูมินี้
ดูกร สารีบุตร ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้กำจัดสังโยชน์ขั้นต่ำได้แล้ว ได้บรรลุเนวสัณญา-
นาสัณณายตนฉานในภพปัจจุบันอยู่ เขามีฉานไม่เสื่อม เมื่อเสียชีวิต ย่อมเข้าถึงความ

เป็นสหายของพรหมผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ เขาจุติจากภพนั้นแล้ว ไม่มาสู่
กามภูมินี้”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อิตถตตุนติ อิมํ กามาวจรปณฺจกฺขนุทฺทาวํ.^{๕๖}

“คำว่า อิตถตตฺ (กามภูมินี้) คือ การมีชั้นที่ ๕ อันเป็นกามาวจร”

ข้อความนี้กล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปของกิเลส มิใช่กล่าวด้วยอำนาจ
แห่งความเป็นไปของบุคคล เพราะพระโสดาบันและพระสกทาคามีผู้เป็นพรหมจะไม่มาสู่
พรหมโลกชั้นต่ำด้วยการปฏิสนธิ พวกท่านจะมาสู่กามภูมินี้ได้อย่างไรกัน

ถามว่า : ทราบได้อย่างไร

ตอบว่า : ทราบได้ตามพระพุทธรังสีในอนุสัยมกกว่า

กามธาคฺชยา จุตฺตสฺส รุปธาคฺคํ อรูปธาคฺคํ อุปฺปชฺชนฺตสฺส กสฺสจฺจิ สตฺต อนุสฺยา
อนุเสฺนฺติ, กสฺสจฺจิ ปณฺจ อนุสฺยา อนุเสฺนฺติ, กสฺสจฺจิ ตโย อนุสฺยา อนุเสฺนฺติ.^{๕๗}

“อนุสัย ๗ นอนเนื่องแก่บุคคลบางคน [ปุถุชน] ผู้จุติจากกามสุคติภูมิ [๗] แล้วเกิด
ในรูปภูมิและอรุภูมิ อนุสัย ๕ นอนเนื่องแก่บุคคลบางคน [พระโสดาบันและพระสกทาคามี]
อนุสัย ๓ นอนเนื่องแก่บุคคลบางคน [พระอนาคามี]”

และมีพระพุทธรังสีว่า

รูปธาคฺชยา อรูปธาคฺชยา จุตฺตสฺส กามธาคฺคํ อุปฺปชฺชนฺตสฺส สตฺเตว อนุสฺยา อนุเสฺนฺติ.^{๕๘}

“อนุสัย ๗ นอนเนื่องแก่บุคคลผู้จุติจากรูปภูมิและอรุภูมิแล้ว ไปเกิดในกามสุคติ-
ภูมิ [๗]”

ในพระบาลีนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในประโยคแรกว่า อนุสัยมี ๗ โดย
จำแนกตามปุถุชน อนุสัยมี ๕ โดยจำแนกตามพระโสดาบันและพระสกทาคามี อนุสัยมี ๓
โดยจำแนกตามพระอนาคามี ส่วนในประโยคหลังตรัสว่า อนุสัยมี ๗ โดยจำแนกตามปุถุชน

อย่างเดียว เพราะพระโสตาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามีผู้เป็นพรหมย่อมไม่ไปสู่ออกามภูมิด้วยการปฏิบัติ

ในอรรถกถาธัมมทวิวงศ์กล่าวว่า

รูปาวจร นิพพุตตา โสตาปนฺนสกทาคามีโน น ปฺน อธิคจฺจนฺติ, ตตฺถเอว ปริ-
นิพฺพายนฺติ. เอเต हि ฆานอนาคามีโน นาม.^{๔๙}

“พระโสตาบันและพระสกทาคามีผู้อุบัติเกิดในรูปภูมิแล้วจะไม่มาสู่ ออกามภูมินี้
อีก ย่อมปรินิพพานในรูปภูมินั้น พวกท่านชื่อว่า ฆานอนาคามี (พระอนาคามีโดยฆาน)”

นวสุ พุรหมฺโลเกสุ นิพพุตตอริยสาวกานํ ตตฺตรูปปตฺติปิ โหติ อุปรูปปตฺติปิ. น
เหฏฺฐูปตฺติ. ปุถุชฺชนานํ ปน ตตฺตรูปปตฺติปิ โหติ อุปรูปปตฺติ เหฏฺฐูปตฺติปิ.^{๕๐}

“การอุบัติเกิด[ซ้ำกัน]ในพรหมโลกนั้นบ้าง การอุบัติเกิดในพรหมโลก ชั้นสูงบ้าง
ย่อมมีแก่พระอริยสาวกผู้เกิดในพรหมโลก ๙ ชั้น การอุบัติเกิด ในอกามภูมิต่ำย่อม
ไม่มี ส่วนปุถุชนมีการอุบัติเกิดในพรหมโลกนั้นบ้าง พรหมโลกชั้นสูงบ้าง อากามภูมิต่ำบ้าง”

การไม่มาสู่ออกามภูมิตั้งกล่าว ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของฆานอันมีมรรคเป็น
เครื่องสนับสนุน มิใช่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของมรรค

ในคำว่า “สกทาคามี คือ ผู้มีปกติมาสู่โลกนี้คราวเดียวด้วยการปฏิบัติ” นี้ คำว่า
“สู่โลกนี้” ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายแสดงอรรถไว้ ๒ นัยว่า “สู่มนุษยภูมินี้” หรือ “สู่ออกามภูมินี้”

เมื่อมีอรรถแรก คำว่า “มา” นี้มีความหมายว่า “มาจากเทวโลก” ส่วนอรรถหลัง
มีความหมายว่า “มาจากเทวโลกและพรหมโลก” แต่ในพระบาลีคล้ายกับระบุถึงอรรถหลัง
ตั้งสาธกในคัมภีร์บุคคลบัญญัติว่า

อนาคนฺตฺวา อิตถตฺตํ อนาคามี เตน ทฺวุจฺพุโพ. อาคนฺตฺวา อิตถตฺตํ โสตาปนฺน-
สกทาคามีโน เตน ทฺวุจฺพุพา.^{๕๑}

“ฟังทราบว่าเป็นผู้ไม่มาสู่กามภูมินี้ ชื่อว่า อนาคามี เพราะการไม่มานั้น ฟังทราบว่าเป็นผู้มาสู่กามภูมินี้ ชื่อว่า โสดาบันและสกทาคามี เพราะการมานั้น”

พระดำรัสว่า “ผู้ไม่มาสู่กามภูมินี้” แสดงความหมายว่า ชื่อว่า อนาคามี เพราะไม่มาสู่กามภูมินี้

ส่วนพระดำรัสว่า “ผู้มาสู่กามภูมินี้” แสดงความหมายว่า ชื่อว่า สกทาคามี เพราะพระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งสองมาสู่กามภูมินี้อีกคราวหนึ่ง

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะคำทั้งสองคำคือ อิตถตตํ (กามภูมินี้) ที่มีอยู่ในประโยคติดกัน ไม่ควรมีความหมายต่างกัน [คือ คำหนึ่งหมายถึงมนุษย์ภูมิ อีกคำหนึ่งหมายถึงกามภูมิ]

ในมัชฌิมปัณณาสก์ กัณณกัตถลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

โย โส มหาราช พุรหุมา สพฺยาปชฺโณ, โส พุรหุมา อาคนฺตา อิตถตตํ. โย โส พุรหุมา อพฺยาปชฺโณ, โส พุรหุมา อนาคนฺตา อิตถตตํ.^{๕๒}

“ดูกรมหาบพิตร พรหมผู้มีความกระตบกระทั้ง[ทางใจ]จะมาสู่กามภูมินี้ ส่วนพรหมผู้ไม่มีความกระตบกระทั้ง[ทางใจ]จะไม่มาสู่กามภูมินี้”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “มีความกระตบกระทั้ง[ทางใจ]” นี้ หมายถึงพรหมผู้เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี และปุถุชน เพราะปุถุชน พระโสดาบัน และพระสกทาคามีได้ชื่อว่า ผู้มีความกระตบกระทั้ง[ทางใจ] เพราะความกระตบกระทั้งที่เรียกว่า ทุกข์ทางใจ ยังไม่ถูกกำจัดไป เนื่องจากยังละปฏิฆานุสัยไม่ได้

พระดำรัสว่า “มาสู่กามภูมินี้” หมายความว่า มาโดยปกติ คือมีสภาพมาสู่กามภูมินี้ก็ด้วยการปฏิสนธิ

ฟังทราบข้อความของประโยคหลัง [คือพระดำรัสว่า ชื่อว่า โสดาบันและสกทาคามี เพราะการมานั้น] โดยนัยกลับกัน

ในบรรดาผู้มาสู่กามภูมินี้คราวเดียว ๒ จำพวกนั้น พวกแรกชื่อว่า โสดาบัน ด้วยคุณธรรมอันถึงกระแสอริยมรรคก่อนกว่าพระอริยบุคคลทั้งหมด และเป็นคุณเฉพาะไม่เกี่ยวกับพระอริยบุคคลเหล่าอื่น

อนึ่ง ตามประเภทความเป็นไปแห่งบุคคลในที่นี้ ภาวะที่พระโสดาบันและพระสกทาคามีผู้ดำรงอยู่ในพรหมโลกมาสู่กามภูมิคราวเดียว ย่อมไม่มีเหมือนความเป็นสัตตักขัตตปุรณะ (ผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก) เป็นต้น แม้ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๑ และที่ ๒ ในพรหมโลกก็ถึงการนับว่าเป็นผู้ไม่มาสู่กามภูมิ ชื่อว่าสกทาคามีจึงมีแก่ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๒ ซึ่งอุปบัติเกิดในกามภูมิเท่านั้น ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าพระสกทาคามีมาคราวเดียวด้วยการปฏิสนธิในภูมิชั้นต่ำ [มนุษย์โลก] และภูมิชั้นสูง [เทวโลก] ในกามภูมิอย่างเดียว ดังพระพุทธวจนะในพระบาลีว่า

ปภจนฺนํ อธิ นิฏฺฐา สตตฺกขตฺตปุรณสฺส โกลฺโลกลสฺส เอกพีชิสฺส สกทาคามิสฺส, โยจ ติฏฺฐเจว ธมฺเม อรหา.^{๓๓}

“ความสำเร็จ[คือการบรรลุนุपाติเสสนิพพาน]ในกามภูมิ ย่อมมี แก่บุคคล ๕ จำพวกคือ สัตตักขัตตปุรณะ โกลังโกละ เอกพีชี พระสกทาคามี และผู้เป็นพระอรหันต์ในอัทภาพปัจจุบัน”

พระสกทาคามีมี ๖ ประเภท คือ ผู้บรรลุนิพพานในมนุษย์โลกแล้วปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้ ผู้บรรลุนิพพานในเทวโลกนั้นแล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น ผู้บรรลุนิพพานในมนุษย์โลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น ผู้บรรลุนิพพานในมนุษย์โลกนี้แล้วปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้ แล้วเกิดในเทวโลกนั้น แล้วปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้ และผู้บรรลุนิพพานในเทวโลกนั้นแล้วเกิดในมนุษย์โลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น

คำว่า “ผู้บรรลุนิพพานในมนุษย์โลกแล้วปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้” คือ ผู้บรรลุสกทาคามีมรรคในมนุษย์โลกนี้แล้ว ได้บรรลุมรรคในมนุษย์โลกนี้ แล้วจึงปรินิพพาน

คำว่า “ผู้บรรลู่ในเทวโลกนั้นแล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น” คือ ผู้บรรลู่สกทาคามี-
มรรคในเทวโลกนั้นแล้ว ได้บรรลู่อรหัตตมรรคในเทวโลกนั้น แล้วจึงปรินิพพาน

คำว่า “เกิด” คือ อุบัติเกิดด้วยการถือปฏิสนธิ

ส่วนในข้อความของพระอรรถกถาจารย์ที่กล่าวอรรถของคำว่า “สุโลกนี้” ว่า
หมายถึง “สุ่มนุษย์โลกนี้” สกทาคามีบุคคลมีจำแนกไว้ ๕ ประเภทเท่านั้น ไม่มีประเภท
ที่ ๖ [คือ ผู้บรรลู่ในเทวโลกนั้นแล้วเกิดในมนุษย์โลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น]

(๕๙) คัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ในบรรดาสกทาคามีบุคคล ๕ ประเภท สกทาคามี-
บุคคลอย่างี่ ๕ เท่านั้นพึงหมายเอาในที่นี้ เพราะท่านไปจากมนุษย์โลกนี้แล้วกลับมาสู่
มนุษย์โลกนี้อีกคราวเดียว” แต่ในอรรถกถาของมหาปรินิพพานสูตร^{๔๔} และมหาวรรคสังยุต^{๔๕}
กล่าวว่าแม้บุคคลที่ ๖ นั้นก็ชื่อว่าผู้มาเช่นกัน เพราะมีสภาพมาคราวเดียว

แม้พระสัมพันธัญญผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๒ ก็ชื่อว่าดำรงอยู่ในภาวะที่มาอีกคราวเดียว
เหมือนผู้ดำรงอยู่ในผลแรกซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นผู้มาเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก トラบเท่าที่
ยังไม่บรรลู่มรรคขั้นสูง ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๒ ประเภทใดประเภทหนึ่งจึงได้ชื่อว่า สกทาคามี
โดยตรง เพราะเป็นสภาวะมาอีกคราวหนึ่ง พึงทราบว่ บุคคล ๖ ประเภททั้งหมดชื่อว่า
สกทาคามี โดยตรงในที่นี้

สกทาคามีมรรค คือ มรรคของสกทาคามีบุคคล

โดยแท้จริงแล้ว สกทาคามีมรรคเป็นกัตตา (ผู้ทำกิริยา) ที่ทำให้เกิดขึ้นเอง ย่อม
ทำให้เกิดผลคือสกทาคามีบุคคลที่พึงให้เกิด ความเป็นวิเสสนะ (บทธยาย) และวิเสสยะ
(บทที่ถูกขยาย) โดยเนื่องด้วยความเป็นผลที่พึงให้เกิดและกัตตาผู้ให้เกิด ย่อมปรากฏโดยชอบ
ด้วยเหตุผล ดังคำว่า ติสสมاتا (มารดาของตีสสะ) ผุสสมاتا (มารดาของผุสสะ)

[ในคำว่า “มรรคของสกทาคามีบุคคล” ตามหลักภาษาถือว่า มรรคเป็นวิเสสนะคือบทธยาย
ส่วนคำว่า “ของสกทาคามีบุคคล” เป็นวิเสสยะคือบทที่ถูกขยาย ดังที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์
(สูตร ๓๑๖) คำทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยที่มรรคเป็นเหตุให้เกิดพระสกทาคามี ส่วนพระสกทาคามี

เป็นผลที่มรรคให้เกิด ดังคำว่า “มารดาของตีสสะ” มารดาเป็นผู้ให้กำเนิดตีสสะ ส่วนตีสสะเป็นผลที่มารดาให้กำเนิด]

(๖๐) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวีนีว่า “แม่ผู้ดำรงอยู่ในผลก็ได้ชื่อว่า สกทาคามี เพราะผู้ถึงพร้อมด้วยมรรคไม่มีการมาอย่างนั้น แต่มรรคที่เกิดก่อนอันเป็นเหตุของผล ใช้เรียกบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผลเป็นพิเศษว่า สกทาคามี เพื่อปฏิเสธมรรคอื่น เช่นเดียวกับ อนาคามีมรรค” โดยมุ่งหมายว่า “ความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะนั้นไม่ชอบด้วยเหตุผล แต่มีประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงไม่ผิดโดยเนื่องด้วยประโยชน์” ข้อความนั้นไม่สมควร

พึงกระทำสมาสว่า สกทาคามีมรรคจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามีมรรค

อนาคามี คือ ผู้ไม่มาสู่กามภูมินี้ด้วยการปฏิสนธิ เพราะกำจัดสังโยชน์ขั้นต่ำได้โดยสิ้นเชิง หมายความว่า เป็นผู้ที่มีพรหมโลกเป็นเบื้องหน้าแน่นอน

ข้อความนี้กล่าวเนื่องกับอาณาภาพของมรรคนี้เท่านั้น แต่เมื่อวิปัสสนาในมรรคขั้นสูงเกิดขึ้นแล้ว พระอนาคามีย่อมบรรลอรหัตตมรรคต่อไปในที่นั้น

พึงกระทำสมาสว่า อนาคามีมรรค คือ มรรคของผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๓ ซึ่งชื่อว่า อนาคามี

อนาคามีมรรคจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยอนาคามีมรรค

พระอรหันต์ คือ ผู้ควรรับการบูชาเป็นพิเศษ เพราะกอบปรด้วยคุณคือการก่อให้เกิดผลบุญอันใหญ่หลวง หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๔ ซึ่งชื่อว่า พระชินาสพ

อรหัตตะ คือ ภาวะของพระอรหันต์ หมายถึง ผลที่ ๔

พึงกระทำรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า อรหัตตมรรค คือ มรรคของอรหัตตผล

อรหัตตมรรคจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตมรรค

ปิ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมประเภทของมรรคจิตซึ่งจำแนกไว้ในพระบาลี ในข้อนั้น ลำดับแรก ในคัมภีร์ธรรมสังคณี มรรคจิตมี ๙ ดวงโดยจำแนกตามจตุกกนัยและปัญจกนัย

สองหมวดในสุทธปฏิบัติทวาระแรก ในวาระ ๕ นัยที่กล่าวด้วยชื่อฉานในปฐมมรรค ส่วนในสุทธิกสุญญตวาระ สุญญตปฏิบัติทวาระ สุทธิกปณิหิตวาระ และอัปปณิหิตปฏิบัติทวาระ ก็มีมรรคจิต ๙ ดวงเหมือนกัน ดังนั้น มรรคจิตจึงมี ๔๕ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๑๐ ในวาระ ๕ เช่นเดียวกันนี้ มรรคจิตมี ๔๕ ดวงในวาระ ๕ ที่ละอย่างๆ ที่กล่าวด้วยชื่อ ๑๙ อย่างมีมรรคและสติปัฏฐานเป็นต้น ดังนั้น มรรคจิตจึงมี ๙๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๒๐๐ ในวาระ ๑๐๐ ซึ่งกล่าวด้วยชื่อ ๒๐ อย่าง และมรรคจิตมี ๓,๖๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๙๐๐ ในวาระ ๔๐๐ ซึ่งกล่าวร่วมกับอภิปตี ๔ โดยประการดังนี้ มรรคจิตมี ๔,๕๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๑,๐๐๐ ในปฐมมรรค แม้มรรคจิตอื่นก็เหมือนกัน ด้วยเหตุดังกล่าว มรรคจิตจึงมี ๑๘,๐๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๔,๐๐๐ ในมรรค ๔ อย่างนี้

ในสังขวิภังค์และสติปัฏฐานวิภังค์ มรรคจิตมี ๙๐,๐๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๒๐,๐๐๐ ส่วนในมรรควิภังค์ มรรคจิตมี ๑๒๖,๐๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๒๘,๐๐๐ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวประเภทของนัยไว้ ไม่กล่าวประเภทของจิต

(๖๑) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “ปี ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมนัย ๖๐,๐๐๐ อย่างที่ปรากฏในสังขวิภังค์” ข้อความนั้นไม่ควรกล่าวในคำลงท้ายของกุศลจิตนี้ เพราะนัย ๖๐,๐๐๐ อย่างปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาในฐานะที่เป็นวิภาคนั้น^{๖๑}

(๖๒) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “โสดาปัตติมรรคจำแนกออกเป็น ๒ คือสุญญตและอัปปณิหิตะล้วนๆ ไม่ระบุประเภทของปฏิบัติทวาระ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะประเภทของปฏิบัติทวาระในพระบาลีปรากฏเป็นเบื้องต้นแรก และไม่มีวาระระหว่างที่จำแนกเป็น ๒ อย่างคือสุญญตและอัปปณิหิตะในลำดับแรก

(๖๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “โสดาปัตติมรรคจำแนกออกเป็น ๑๐ ด้วยชื่อฉานอย่างนี้” โดยมุ่งหมายว่า “สุญญตวาระเป็น ๑ นัย อัปปณิหิตวาระเป็น ๑ นัย สุญญตวาระที่มีปฏิบัติทวาระทำพิเศษ ๔ นัย อัปปณิหิตวาระที่มีปฏิบัติทวาระทำพิเศษ ๔ นัย จึงรวมเป็น ๑๐ นัย” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะสุญญตวาระเป็นต้นไม่ชื่อนานัยในที่นี้มีแต่จตุกนัยและปัญจกนัยสองนัยๆ ในวาระหนึ่งๆ ในสุญญตวาระเป็นต้นได้ชื่อนานัยในที่

นี้ ข้อความนี้ปฏิเสธหมวดมิมรรคและสติปัญญาฐานเป็นต้นทั้งหมด[ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณี]

๓๒. พึงทราบข้อความในผลจิตว่า คำว่า ผล (ผล) คือ มรรคมีองค์ ๘ อันเป็นผล หรือหมู่สัมปยุตตธรรม

โสตาปัตติผล คือ ผลที่บรรลุด้วยการถึงกระแสเป็นครั้งแรก

โสตาปัตติผลจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติผล

อีกนัยหนึ่ง โสตาปัตติผลจิต คือ จิตที่นับเข้าในโสตาปัตติผล

[คำว่า โสตาปัตติผล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติผล = โสตาปัตติผลเลน สมปยุตต์ จิตต์ โสตาปัตติผลจิตต์ (ลบ สมปยุตต์ ศัพท์กลางสมาส)

- จิตที่นับเข้าในโสตาปัตติผล = โสตาปัตติผลเลน ปริยาปนน์ จิตต์ โสตาปัตติผลจิตต์ (ลบ ปริยาปนน์ ศัพท์กลางสมาส)]

แม้ผลจิตที่ ๒ และที่ ๓ ก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า อรหัตตผล คือ ผลอันเป็นภาวะแห่งพระอรหันต์

อรหัตตผลจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตผล

อีกนัยหนึ่ง อรหัตตผลจิต คือ จิตที่นับเข้าในอรหัตตผล

[คำว่า อรหัตตผลจิตต์ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตผล = อรหัตตผลเลน สมปยุตต์ จิตต์ อรหัตตผลจิตต์ (ลบ สมปยุตต์ ศัพท์กลางสมาส)

- จิตที่นับเข้าในอรหัตตผล = อรหัตตผลเลน ปริยาปนน์ จิตต์ อรหัตตผลจิตต์ (ลบ ปริยาปนน์ ศัพท์กลางสมาส)]

อธิบายคาถาสรูป

๓๔. ในคาถาสรูป คำว่า จตุมคคบุปเปแทน (ตามประเภทแห่งมรรค ๔) คือ ตามประเภทแห่งมรรคมืองค์ ๘ ที่มี ๔ อย่างเพราะควรบรรลु ๔ ครั้ง

ถามว่า : เหตุใดมรรคเหล่านั้นจึงควรบรรลุ ๔ ครั้ง

ตอบว่า : ลำดับแรก อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นในโสดาปัตติมรรคยังอ่อนกำลัง โสดาปัตติมรรคจึงกำจัดทิฏฐิและวิจิกิจฉนา แต่ทำกามราคะและพยาบาทอื่นให้อ่อนกำลังไม่ได้ อินทรีย์เหล่านั้นในมรรคที่ ๒ แก่กล้าขึ้นกว่าเดิม สกทาคามีมรรคจึงทำกามราคะและพยาบาทให้อ่อนกำลังได้ แต่กำจัดโดยสิ้นเชิงไม่ได้ อินทรีย์เหล่านั้นในมรรคที่ ๓ แก่กล้ามากขึ้น อนาคามีมรรคจึงกำจัดกามราคะและพยาบาทโดยสิ้นเชิง แต่ยังกำจัดรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชาโดยสิ้นเชิงไม่ได้ ส่วนอินทรีย์เหล่านั้นในมรรคที่ ๔ แก่กล้ามากที่สุด อรหัตตมรรคจึงกำจัดอกุศลธรรมเหล่านั้นและเหล่าอื่นเมื่อหิริและอโนตตัปปะเป็นต้นทั้งหมดโดยสิ้นเชิง มรรคเหล่านั้นเมื่อเป็นไป ๔ ครั้งอย่างนี้ จึงเป็นธรรมที่ควรบรรลุ ๔ ครั้ง เพราะทำให้สำเร็จหน้าที่[ทีละอย่างๆ]

พึงประกอบบทว่า โลกุตตรกุศลจิตมี ๔ ดวงตามประเภทแห่งมรรค ๔ โลกุตตรวิปากจิตมี ๔ ดวงเช่นเดียวกัน เพราะเป็นผลของกุศลจิต ๔ ดวงนั้น โลกุตตรจิตมี ๘ ดวงอย่างนี้

อนุตตระ คือ จิตที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าตน

ถามว่า : เหตุใดกิริยาจิตจึงไม่ถือเอาในที่นี้

ตอบว่า : เพราะไม่มีโลกุตตรจิตอันเป็นกิริยา

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่มีโลกุตตรจิตอันเป็นกิริยา

ตอบว่า : เพราะมรรคจิตมีขณะจิตหนึ่ง ความจริงหากมรรคจิตพึงเป็นไปในขณะต่าง ๆ เหมือนกุศลจิตที่เป็นโลกียะ เมื่อนั้นมรรคจิตพึงได้ชื่อว่ากิริยาโลกุตตรจิต เพราะเป็นไปในกระแสจิตของพระอรหันต์ผู้ปราศจากอนุสัย

ถามว่า : เหตุใดมรรคจิตจึงมีขณะจิตหนึ่งเท่านั้น

ตอบว่า : เพราะมรรคมีอานุภาพมาก

ถามว่า : มรรคมีอานุภาพมากอย่างไร

ตอบว่า : ธรรมด่าว่าอริยมรรคเมื่อเกิดคราวหนึ่ง ย่อมกำจัดกิเลสอันตนพึงกำจัด ให้ไม่เกิดอีก นี่คืออานุภาพแรกของมรรค และมรรคยังก่อให้เกิดวิบากอันประกอบด้วย ชวนกิจเหมือนกุศลชวณะและกิริยาชวณะตั้งแต่เวลาถัดมา[หลังจากเกิดมรรคแล้ว] กระทำให้ควรแก่การเข้าสมาบัติในเวลาใดเวลาหนึ่ง นี่คืออานุภาพที่ ๒ ของมรรค ดังนั้น จึงไม่มีหน้าที่ของมรรคที่พึงให้เกิดอีกเพื่อกำจัดกิเลส หน้าที่ของมรรคเพื่อการเข้าสมาบัติอีก ก็ไม่มีเช่นกัน แม้หากบุคคลใดบุคคลหนึ่งดำริว่า เราไม่ต้องการเข้าผลสมาบัติ จักเข้ามรรคที่ได้บรรลุมาก่อน แล้วกระทำการบริกรรม ลำดับนั้น ผลจิตเท่านั้นพึงเป็นไปด้วยอานุภาพของมรรคเจตนาที่เคยเกิดคราวเดียวแล้วดับไป มรรคจิตจะเกิดขึ้นไม่ได้

ถามว่า : เหตุใดมรรคจิตจึงเกิดขึ้นไม่ได้

ตอบว่า : เพราะอานุภาพของมรรคไม่มีใครจะพึงห้ามได้ โดยแท้จริงแล้ว อานุภาพของมรรคนี้ไม่มีใครจะห้ามได้ด้วยความสามารถ อำนาจ อธิยาศัย หรือการบริกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

อธิบายการสรุปจำนวนจิต

๓๕. คำเป็นต้นว่า ทิวาทสากุสลาเนว เป็นคำสรุปจิตในภูมิ ๔ ทั้งหมดโดยจำแนกตามชาติ

ในคัมภีร์ฎีกาประกอบบทว่า “อกุศลจิตมี ๑๒ ดวงเท่านั้น กุศลจิตมี ๒๑ ดวงเท่านั้น วิปากจิตมี ๓๖ ดวงเท่านั้น และกิริยาจิตมี ๒๐ ดวงเท่านั้น อย่างนี้ คือโดยประการที่กล่าวไว้นี้” แต่บางคนประกอบ เอว ศัพท์[ที่แปลว่า เท่านั้น] ในบทแรกและบทท้าย เพราะ[เห็นว่า]กุศลจิตและวิปากจิตเพิ่มจำนวนต่อไปได้

[ตามมติของอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา เอว ศัพท์ ที่แปลว่า “เท่านั้น” ทำย นตตีเสว (นตตีส + เอว) ในบาทที่ ๓ เป็นอธิการนัย คือ การติดตามไปปรากฏในประโยคหน้าและประโยคหลัง คำนี้จึงประกอบด้วยบททั้ง ๔ คือ ทิวาทส เอกวีสติ นตตีส และ วิสติ มีคำแปลว่า “อกุศลจิตมี ๑๒ ดวงเท่านั้น กุศลจิตมี ๒๑ ดวงเท่านั้น วิปากจิตมี ๓๖ ดวงเท่านั้น และกิริยาจิตมี ๒๐ ดวงเท่านั้น” แต่บางคนอ้างว่า เอว ศัพท์ประกอบด้วยบทแรกคือ ทิวาทส และบทท้าย คือ วิสติ เพราะเห็นว่ากุศลจิตมี ๒๑ หรือ ๓๗ ดวง ส่วนวิปากจิตมี ๓๖ หรือ ๕๒ ดวง ตามนัยนี้แปลว่า “อกุศลจิตมี ๑๒ ดวงเท่านั้น กุศลจิตมี ๒๑ ดวง วิปากจิตมี ๓๖ ดวง และกิริยาจิตมี ๒๐ ดวงเท่านั้น” มติหลังใช้คำว่า บางคน (เกจิ) เพื่อแสดงว่าคณาจารย์ไม่เห็นด้วยกับมตินี้]

๓๖. คำเป็นต้นว่า จตุปณณาสธา เป็นคำสรุปจิตโดยจำแนกตามภูมิ

พึงประกอบบทว่า ท่านแสดงจิตที่นับเนื่องในกามภูมิ ๕๔ ดวง จิตที่นับเนื่องในรูปภูมิ ๑๕ ดวง จิตที่นับเนื่องในอรุปรภูมิ ๑๒ ดวง และจิตที่นับเนื่องในโลกุตตรภูมิ ๘ ดวง ในคานานี้ คำว่า อนุตฺตเร แปลว่า ในโลกุตตรภูมิ โลกุตตรภูมิมี ๒ อย่าง คือ สังขตภูมิ และอสังขตภูมิ แม้สังขตภูมิก็มี ๔ อย่าง ดังพระพุทธทวจนะว่า

ยสมิ สมเย โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ ปจฺมาย ภูมิยา ปตฺติยา ๗เปยฺ พุติยาย ๗เปยฺ ตติยาย ๗เปยฺ จตุตฺถาย ภูมิยา ปตฺติยา.^{๙๗}

“ในกาลใดบุคคลเจริญโลกุตตรฌาน เพื่อบรรลุมรรคภูมิแรก ภูมิที่ ๒ ภูมิที่ ๓ และ ภูมิที่ ๔”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ภูมิ กล่าวไว้[ในคัมภีร์อรรถกถา]^{๙๘} ว่าคือสามัญญผล อีกนัยหนึ่ง มรรคผลคู่แรกชื่อว่า ภูมิแรก...มรรคผลคู่ที่ ๔ ชื่อว่า ภูมิที่ ๔

โดยองค์ธรรม โลกุตตรภูมิคือธรรมพิเศษ[อันได้แก่มรรค ผล นิพพาน]ที่ประกอบด้วยสภาวะพิเศษซึ่งเรียกว่า การไม่นับเข้าในธรรมอันมีในภูมิ ๓ เนื่องจากพ้นจากการยึดครองของตัณหา ๓ [กามตัณหา รูปตัณหา และอรุปรตัณหา]

อนึ่ง ธรรมพิเศษนั้นมี ๔ อย่างด้วยอาการพิเศษที่กำจัดกิเลส

(๖๔) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนี้ว่า “จิตที่เป็นส่วนหนึ่งของหมู่โลกุตตรธรรม ๙ ซึ่งไม่นับเข้าในภพใดๆ เรียกว่า ‘จิตในโลกุตตรธรรม’ เหมือนคำว่า ‘กิ่งในต้น’” โดยมุ่งหมายว่า “โลกุตตรภูมิไม่มีเฉพาะเหมือนภูมิอื่น หมู่โลกุตตรธรรม ๙ เป็นคำไวพจน์ของโลกุตตรภูมิ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะภูมิมี ๒ อย่างคือ อวัตถาภูมิ (ที่อยู่ของจิต) และโอกาสภูมิ (ที่อยู่ของสัตว์โลก) อวัตถาภูมิต่านั้นเป็นภูมิโดยตรง มิใช่ภูมิอื่น ความจริง โอกาสภูมิสำเร็จด้วยสภาวะพิเศษนั้นๆ ของสภาวะธรรม อนึ่ง คำว่า “สภาวะพิเศษนั้นๆ” ฟังทราบว่าเป็นสภาวะพิเศษมีความเป็นกามาวจรเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

[ข้อนี้หมายความว่า สภาวะพิเศษ ได้แก่ความเป็นกามาวจร คือ อาการหยาบอันเป็นอารมณ์ของกามตัณหา ความเป็นรูปาวจรและอรูปราวจร คือ อาการปานกลางอันเป็นอารมณ์ของภวตัณหา ความเป็นโลกุตตระ คือ อาการละเอียดสุขุมอันมิใช่อารมณ์ของตัณหา

อนึ่ง คัมภีร์นี้เห็นว่า อวัตถาภูมิเป็นภูมิโดยตรง เพราะมีองค์ธรรมเป็นปรหมตัจจริงๆ ส่วนโอกาสภูมิเป็นภูมิโดยอ้อม เพราะระคนกับบัญญัติคือสถานที่อยู่ภายในภพนั้นๆ]

แม้ภูมิ ๓๑ ก็สำเร็จด้วยสภาวะพิเศษกล่าวคือการทำกุศลธรรมและอกุศลธรรมเป็นสภาพทรม ประณีต หยาบ หรือละเอียด

[อธิบายภูมิเป็นสภาพหยาบด้วยอำนาจของอกุศลกรรม ส่วนกามสุขตติภูมิเป็นสภาพประณีตด้วยอำนาจของกุศลกรรม แม้ทุกตติภูมิและสุขตติภูมิต่างๆ ก็มีหลากหลายด้วยอำนาจของอกุศลกรรมและกุศลกรรม]

๓๗. พระอนรุทธาจารย์ได้แสดงจิตในภูมิ ๔ ไร่โดยสังเขปดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงจิตโดยพิสดารอีก จึงกล่าวคาถาแรกว่า อิตถิ (อีกนัยหนึ่ง นักปราชญ์ได้แบ่งจิตซึ่งจำแนกเป็น ๘๘ ดวงดังที่กล่าวมานี้เป็น ๑๒๑ ดวง) เป็นต้น

การประกอบบทในคาถานั้น มีดังนี้ คือ อีกนัยหนึ่ง นักปราชญ์ได้แบ่งจิตซึ่งจำแนกเป็น ๘๘ ดวงดังที่กล่าวมานี้ คือโดยประการดังที่กล่าวมาแล้ว เป็น ๑๒๑ ดวง

(๖๕) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลายได้ประกอบบทโดยกระทำครึ่งคาถาแรกของคาถา [นี้] ให้เป็นคำลงท้ายของคาถาก่อน แล้วกระทำครึ่งคาถาหลังให้เป็นการปรารภข้อความอื่น

ข้อความนั้นไม่เสมอกับข้อความ[ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ]ว่า “จิตซึ่งมี ๘๙ ดวงเป็นจิต ๑๒๑ ดวงได้อย่างไร”

๓๘. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์จะแสดงการจำแนกจิตเป็น ๑๒๑ ดวง จึงถามว่า จิต ๘๙ ดวงนับเป็นจิต ๑๒๑ ดวงได้อย่างไร แล้วกล่าวว่า วิตกุกิจารปีติสุขเขกคตาสหิต (โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา) เป็นต้น

ในประโยคนั้น ฟังกระทำสมาสในคำว่า ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิตต์ (โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน) นี้ว่า **ปฐมฌานโสดาปัตติมรรค** คือ โสดาปัตติมรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌานอันมีองค์ ๕

ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต คือ จิตเกิดร่วมกับโสดาปัตติมรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌานอันมีองค์ ๕

(๖๖) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทันหลายได้ประกอบบทว่า “โสดาปัตติมรรคจิตที่เป็นปฐมฌาน” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะฌานมิใช่จิต และจิตก็มิใช่ฌาน เนื่องจากฌานเป็นอย่างหนึ่ง จิตเป็นอีกอย่างหนึ่ง

(๖๗) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “ชื่อว่า ปฐมฌาน เพราะเหมือนปฐมฌานตามประเภทแห่งองค์ฌาน” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะโลกุตตรฌานอันมีองค์ ๕ ไม่อาจกล่าวว่าได้ชื่อปฐมฌาน เนื่องจากเหมือนกับปฐมฌาน[อันเป็นโลกิยะ] โดยแท้จริงแล้วโลกุตตรฌานได้ชื่อว่า ปฐมฌาน โดยตรง เพราะตนเองมีองค์ ๕ ความจริงฌานนี้จะเป็นโลกิยะหรือโลกุตระก็ตาม ฌานอันมีองค์ ๕ ย่อมได้ชื่อว่า ปฐมฌาน ฌานอันมีองค์ ๔...ฌานอันมีองค์ ๓...ฌานอันมีองค์ ๒...และฌานอันมีองค์ ๒ อีก ย่อมได้ชื่อว่า ปัญจมฌาน

อีกนัยหนึ่ง พระสมังคลาจารย์กล่าวอย่างนี้[ว่าชื่อว่า ปฐมฌาน เพราะเหมือนปฐมฌานตามประเภทแห่งองค์ฌาน] เนื่องจากความเป็นเหตุยฌานเป็นต้นในโลกุตตรจิต ไม่สำเร็จตามลำดับแห่งการเกิดขึ้น

(๖๘) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวีนีว่า “แม้มรรคทั้ง ๔ ก็ได้ชื่อว่า ปฐมฌาน เป็นต้น ย่อมจำแนกไว้ ๕ ประการเป็นอย่างๆ เพราะความปรากฏแห่งองค์ฌานมี วิตก เป็นต้น เนื่องจากเหมือนกับฌานนั้นๆ โดยความเป็นฌานหนึ่งในบรรดาปาทกฌาน (ฌานที่เป็นบาท) สัมมสิตฌาน (ฌานที่พิจารณา) และอริยาศัยของบุคคล” เพื่อแสดงว่าฌานซึ่งมีองค์ ๕ เป็นต้น ในโลกุตตรจิตได้ชื่อว่า ฌาน ด้วยความเสมอกัน[กับฌานที่เป็นโลกิยะ] แต่ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะมรรคไม่ได้ชื่อว่า ปฐมฌาน เป็นต้น เนื่องจากมรรคเป็นอย่างหนึ่ง ฌานเป็นอีกอย่างหนึ่ง

หากมีชื่อว่า ฌาน เพราะเป็นสภาพเข้าไปเพ่งและเผาธรรมอันตรงกันข้าม เมื่อนั้นโลกุตตรฌานพึงชื่อว่าฌานอย่างยิ่ง มิใช่โลกิยะฌานอื่น เพราะโลกิยะฌานเข้าไปเพ่งอารมณ์ มีกิลิต เป็นต้นและเผาธรรมอันตรงกันข้ามโดยเพียงแต่ข่มไว้ แต่โลกุตตรฌานเข้าไปเพ่งพระนิพพานอันลึกซึ่งเห็นได้ยากยิ่ง และเผาธรรมอันตรงกันข้ามพร้อมทั้งรากเหง้ากับอนุสัย ด้วยการกำจัดโดยสิ้นเชิง

ความมีองค์ ๕ ของอัปปนาฌานเป็นสภาพสำเร็จโดยปกติ กิจ[ที่พึงกระทำ]ด้วยปัจจัยพิเศษมีปาทกฌาน เป็นต้นจึงไม่มีในมรรคผลอันเกิดขึ้นในปฐมฌาน ส่วนความมีองค์ ๔ เป็นต้นย่อมไม่สำเร็จโดยปราศจากปัจจัยพิเศษ เมื่อปัจจัยพิเศษนั้นไม่มี ฌานทั้งหมดจักมีองค์ ๕ เท่านั้น

ในเรื่องนั้น เวลาเริ่มปฏิบัติในโลกิยะฌาน การเจริญฌานอันเป็นอุปจาระของทุติยฌาน เป็นต้นนั้นๆ แม้ประกอบกับวิตก เป็นต้น การเจริญฌานบางอย่างก็ชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นวิจาร์ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นปีติ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นสุข บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นรูป ส่วนการเจริญฌานของผู้จะไปสู่อัสัญญัตตวภูมิ ชื่อว่า ล่วงพ้นสัญญา เพราะประกอบด้วยญาณอันเห็นโทษในวิตก เป็นต้น และมีอริยาศัยพิเศษซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า บัดนี้เราจักทำฌานอันไม่มีวิตกให้เกิดขึ้น บัดนี้จักทำฌานที่ไม่มีวิจาร์ให้เกิดขึ้น เป็นต้น

การเจริญฌานนั้นสามารถกระทำฌานของตนให้ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ ไม่มีปีติ หรือประกอบกับอุเบกขาเท่านั้น ครั้นเวลาชำนาญฌานแล้ว ย่อมเข้าฌานนั้นๆ ที่ต้องการได้

ด้วยอธยาศัยอย่างเดียวปราศจากญาณอันเห็นโทษ ฉันทใด ในโลกุตตรจิตนี้ การอบรมจิตที่เรียกว่าภูฐานคามินีวิปัสสนาซึ่งเป็นอุปจาระของมรรคนั้นๆ แม้ประกอบด้วยวิตกเป็นต้น ก็ก่อปรด้วยความสามารถต่างๆ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้น วิตกและวิจาร์ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก วิจาร์ และปีติ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก วิจาร์ ปีติ และสุข ฉันทนั้น

การอบรมจิตอันคลายให้ล่วงพ้นวิตก ชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก แม้การอบรมจิตอื่นก็มีนัยเดียวกัน

ถามว่า : วิปัสสนาประกอบด้วยความสามารถต่างๆ ด้วยอำนาจของธรรมใด

ตอบว่า : มติของพระเถระรูปหนึ่ง [พระติปิฎกจุฬนาคระ] กล่าวว่า ด้วยอำนาจของปาทกฆาน มติหนึ่ง [มติของพระมหาตีสสะผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปี] กล่าวว่า ด้วยอำนาจของสัมมสิตฆาน มติหนึ่ง [มติของพระจุฬากษะ] กล่าวว่า ด้วยอำนาจแห่งบุคคลัชฌาย์^{๙๙}

ปาทกฆาน (ฆานที่เป็นบาท) คือ ฆานที่บุคคลเข้าไปขณะใกล้วิปัสสนา เพื่อให้เป็นบาทของวิปัสสนา ถ้าปาทกฆานเป็นปฐมฆาน วิปัสสนาก็เป็นอย่างเดิม [คือไม่ชื่อว่า วิปัสสนาคลายวิตก] หากฆานเป็นทุติยฆาน วิปัสสนาก็ประกอบด้วยความสามารถอันล่วงพ้น วิตก ย่อมกำหนดฆานที่ไม่มีวิตกในมรรคได้ แม้ปาทกฆานอื่นนอกจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน ทั้งหมดนี้คือมติซึ่งกล่าวถึงปาทกฆาน เมื่อปาทกฆานมีอยู่ ฆานในมรรคก็เหมือนฆานนั้น แต่เมื่อปาทกฆานไม่มี ปฐมฆานในมรรคย่อมมี ความหมายก็คือ สัมมสิตฆานหรืออธยาศัยของบุคคลไม่อาจกำหนดองค์ฆานในมรรคได้

[**สัมมสิตฆาน** (ฆานที่พิจารณา) คือ] เมื่อปาทกฆานมีอยู่ ถ้าสัมมสิตฆานซึ่งเป็นฆานที่เป็นบาทหรือฆานอื่น[ที่มีใช่เป็นบาท] เป็นปฐมฆาน วิปัสสนาก็เป็นอย่างเดิม หากสัมมสิตฆานเป็นทุติยฆาน วิปัสสนาก็ประกอบด้วยความสามารถในการล่วงพ้นวิตก ย่อมกำหนดฆานที่ไม่มีวิตกในมรรคได้ แม้ฆานที่พิจารณาอื่นนอกจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน ทั้งหมดนี้คือมติที่กล่าวถึงสัมมสิตฆาน ความหมายก็คือ สัมมสิตฆานมีอำนาจกว่าปาทกฆาน และอธยาศัย เพราะเป็นไปพร้อมกับการมณของวิปัสสนา^{๑๐๐}

(๖๙) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงมติซึ่งกล่าวถึงสัมมลิตฌานว่า “ฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นบาทของวิปัสสนาย่อมไม่มี” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา

บุคคลัชฌาย (อัยยาศัยของบุคคล) คือ ครั้นปาทกฌานมีอยู่ ฌานนั้นๆ ที่บุคคลต้องการอันเป็นปาทกฌานหรือฌานอื่นย่อมสำเร็จ แม้วิปัสสนาก็ถึงความล่วงพ้นวิตก เป็นต้นตามสมควรแก่ความปรารถนา ความหมายก็คือ ในบรรดาโลกียฌาน ฌาน[ขั้นต่ำ] ที่ออกแล้วในขณะใกล้[ฌานขั้นสูง]ย่อมอุปถัมภ์อุปจารภาวนาในฌานขั้นสูงเท่านั้น แต่จะกระทำฌานในฌานขั้นสูงให้เหมือนกับตนไม่ได้ อัยยาศัยเท่านั้นกำหนดองค์ฌานในฌานขั้นสูงนั้นใด ปาทกฌานในโลกุตตรจิตนี้ก็เป็นอุปนิสัยที่มีกำลังเพื่อความแก่กล้าชัดเจนแห่งวิปัสสนา ส่วนอัยยาศัยย่อมทำวิปัสสนาให้ถึงความล่วงพ้นวิตก เป็นต้นแล้วกำหนดองค์ฌานในมรรค นั้นนั้น

อนึ่ง มติของคัมภีร์มหาอรรถกถาว่า “วุฏฐานคามินีวิปัสสนาเท่านั้นย่อมกำหนด องค์ฌานในมรรค” หมายความว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาประกอบด้วยความสามารถพิเศษ อันล่วงพ้นวิตก เป็นต้นด้วยกำลังพิเศษแห่งอัยยาศัยของบุคคล [ย่อมกำหนดองค์ฌานในมรรค]

แม้มติของพระเถระ ๓ รูปนี้แสดงไว้ในคัมภีร์อัฐสาลินีว่าคล้ายจะไม่ขัดแย้งกัน ในเรื่องนี้ แต่มติเหล่านี้ก็ไม่อาจเทียบเคียงกันได้ เพราะทำโลกุตตรฌานทั้งหมดให้แตกต่างกัน มติดังกล่าวจึงหลีกเลี่ยงความขัดแย้งกันไม่ได้

ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการเข้าฌานที่เป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา ของฌานลาภีบุคคลไว้ชัดเจน ดังพระพุทธวจนะในมหาสุญญตสูตรว่า

อิธานนุท ภิกขุ วิวิจเจว กามเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. ทุตฺติยํ ฌานํ ตตฺติยํ ฌานํ จตฺตตํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. โส อชฺฌตฺตํ สุกฺกตํ มนสิโกโรติ. ตสฺส เจ อชฺฌตฺตํ สุกฺกตตาย จิตฺตํ น ปกฺขนฺนฺหติ. น ปสฺสีทติ. เตน ภิกฺขุณา ตสฺมีเยว ปุริมฺสฺมี สฺมาธินิมิตฺเต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สนฺนุจเปตพฺพํ, สนฺนุสสาเทตพฺพํ, เอโกทิกฺกาตพฺพํ, สฺมาททาตพฺพนฺติอาทิ.^{๑๐๐}

“ดูกรอาณนที ภิกษุในศาสนาที่สังต์จากกาม สังต์จากอกุศลธรรมแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่...เข้าทุติยฌานอยู่...เข้าตติยฌานอยู่...เข้าจตุตถฌานอยู่ เธอใส่ใจความว่างเปล่าที่มีในตน ถ้าจิตของเธอไม่แล่นไปในความว่างเปล่าที่มีในตน ไม่หยั่งลง เธอพึงยังจิตให้ดำรงอยู่ในอารมณ์ของสมาธิก่อนนั้นภายในตน พึงให้สงบ พึงกระทำให้ตั้งมั่น พึงตั้งไว้ด้วยดี” เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ใส่ใจความว่างเปล่า” หมายถึงการเจริญวิปัสสนา พระดำรัสว่า “ในอารมณ์ของสมาธิก่อนนั้น” คือ ในอารมณ์ของสมาธิแห่งฌานที่เป็นบาท

ในนวนกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ปจฺมมปาหํ ภิกฺขเว ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ วทามิ ๗เปฺย เหนวสญฺญานา-
สญฺญายตฺตมปาหํ ภิกฺขเว ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ วทามิ.^{๑๐๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวการสิ้นอาสวะโดยอาศัยปฐมฌาน... เรากล่าวการสิ้นอาสวะโดยอาศัยแนวสัจญานาสัจญญายตตมมาน”

ในบรรดามติทั้ง ๓ นี้ มติที่กล่าวถึงอริยาศัยของบุคคลปรากฎคล้ายกับน่าเชื่อถือมาก[กว่ามติอื่น] หมายความว่า ปาทกฌานพึงปรารถนาแม้ในโลกียฌาน ย่อมเป็นไปได้เพื่อความแก่กล้าชัดเจนแห่งอุปจารภาวนาของฌานชั้นสูง แต่อริยาศัยย่อมให้สำเร็จการที่อุปจารภาวนาล่วงพ้นวิตกเป็นต้น อุปจารภาวนาย่อมกำหนดองค์ฌานในฌานชั้นสูง ฉันทใดในโลกุตตรจิตนี้ ภูฏฐานคามินีวิปัสสนาที่บรรลุความแก่กล้าชัดเจนด้วยอานุกาภาพของปาทกฌาน แล้วประกอบด้วยความสามารถพิเศษมีการล่วงพ้นวิตกเป็นต้น ย่อมให้สำเร็จฌานต่างๆ ในมรรคด้วยอานุกาภาพของอริยาศัยพิเศษ แต่เมื่ออริยาศัยพิเศษไม่มี อริยาศัยทั่วไปย่อมดำรงอยู่ตามสมควรแก่ปาทกฌานนั้นๆ จึงควรกล่าวว่า เมื่ออริยาศัยพิเศษไม่มี ปาทกฌานจึงเป็นสิ่งสำคัญ แต่เมื่ออริยาศัยพิเศษมีอยู่ อริยาศัยพิเศษย่อมเป็นสิ่งสำคัญ โดยแท้จริงแล้วการยังฌานที่ต้องการให้เกิดในมรรคของผู้ชำนาญในฌานทั้งหมด ก็เหมือนการเข้าโลกียฌานสมาบัติทุกฌานที่ต้องการ

ส่วนความต่างกันโดยความเป็นปาทกฌานเป็นต้นในที่นี้ ย่อมมีเพื่อให้เกิดวิปัสสนาพิเศษ [วฏฐานคามินีวิปัสสนา] วิปัสสนาพิเศษย่อมกำหนดองค์ฌานในมรรค ในคัมภีร์อัฐรสาลีนี้และวิสุทธิมรรคจึงกล่าววิปัสสนาเป็นหลัก และความต่างกันทั้งหมดนั้นย่อมไม่มีโดยปราศจากปาทกฌาน ดังในอรรถกถาของมัคค์วิภังค์และมัคค์สังยุต ได้กล่าวปาทกฌานไว้เป็นหลัก

ในพระบาลี เอกาทสกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อิธ คหบดี ภิกขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ ๗เปยฺ ปรจฺมํ ฌานํ อุปสมฺบฺชชฺช วิหฺรติ. โส อิติ ปฏฺิสณฺณจิกฺขติ. อิทฺมปิ โข ปรจฺมชฺฌานํ อภิสงฺขตํ อภิสณฺณเจตยิตํ ยํ โข ปน กิณฺณจฺ อภิสงฺขตํ อภิสณฺณเจตยิตํ. ตทฺนิจฺจํ. ตํ นิโรธธมฺมนฺติ ปชานาติ โส ตตฺถ จิตฺ อาสวานํ ขยํ ปาปฺณชาติ ๗เปยฺ ทฺติยํ ฌานํ, ตตฺติยํ ฌานํ, จตฺตถฺถํ ฌานํ, เมตฺตตาเจโตวิมฺุตฺตี. กรฺุณามุทิตาอุเปกฺขาเจโตวิมฺุตฺตี, อาภาสานณฺณจายตฺนํ ๗เปยฺ อากิณฺณจณฺณายตฺนํ อุปสมฺบฺชชฺช วิหฺรติ. โส อิติ ปฏฺิสณฺณจิกฺขติ. อยฺมปิ โข อากิณฺณจณฺณายตฺนสมฺปาตฺติ อภิสงฺขตา อภิสณฺณเจตยิตา. ยํ โข ปน กิณฺณจฺ อภิสงฺขตํ ๗เปยฺ ขยํ ปาปฺณชาติ.^{๑๐๓}

“ดูกรคฤหบดี ภิกษุในศาสนานี้ สังกัดจากกาม...เข้าปฐมฌานอยู่ เธอใคร่ครวญอย่างนี้ว่า ปฐมฌานนี้ถูกปรุงแต่ง มีการจัดแจงยิ่ง เธอรู้แจ้งว่า ปฐมฌานอันถูกปรุงแต่ง มีการจัดแจงยิ่งนั้น ไม่เที่ยง มีสภาพดับ เธอดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้นแล้วบรรลुकุศลวิเลส...เข้าทุติยฌานอยู่...เข้าตติยฌานอยู่...เข้าจตุตถฌานอยู่...เข้าเมตตตาเจโตวิมุตติ[คือเมตตตามาน]อยู่...เข้ากรุณาเจโตวิมุตติอยู่...เข้ามุทิตาเจโตวิมุตติอยู่...เข้าอุเบกขาเจโตวิมุตติอยู่...เข้าอาภาสานัญญาจยตนะอยู่...เข้า วิญญาณัญญาจยตนะอยู่...เข้าอากิญจัญญาจยตนะอยู่ เธอใคร่ครวญอย่างนี้ว่า อากิญจัญญาจยตนะนี้ถูกปรุงแต่ง มีการจัดแจงยิ่ง เธอรู้แจ้งว่า อากิญจัญญาจยตนะอันถูกปรุงแต่ง มีการจัดแจงยิ่งนั้น ไม่เที่ยง มีสภาพดับ เธอดำรงอยู่ในอากิญจัญญาจยตนะนั้นแล้วบรรลुकุศลวิเลส”

ทั้งพระสูตรจำนวนมากมีอนุปทสูตรว่า

“อิธานนท ภิกขุ วิวิจเจว กาเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกํ สวิจาร์
วิเวกขํ ปีตีสุขํ ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชช วิหริติ.”^{๑๐๔}

โส ยทเว ตตฺถ โหติ รูปคตํ เวทนาคตํ สญฺญาคตํ สงฺขารคตํ วิญฺญาณคตํ, เต
ธมฺเม อนิจฺจโต ทฺวขโต อนตฺตโต สมฺนุสฺสติ. โส ตตฺถ จิตฺตํ อาสวานํ ขยํ ปาปฺภวติ. โน
เจ อาสวานํ ขยํ ปาปฺภวติ. เตเนว ธมฺมราเคน ตาย ธมฺมนนฺทียา ปญฺจนํ โอรมภาคิยานํ
สํโยชนานํ ปริกฺขยา อุปฺปาติโก โหติ. ตตฺถ ปรีนิพฺพายี อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกา”ติ
อาทินา.”^{๑๐๕}

“ดูกรอานนท์ ภิกษุในศาสนานี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม แล้วเข้า
ปฐมฌานอันมีวิตก มีวิจาร์ เกิดจากความสงัด มีปีติและสุขอยู่” เป็นต้น

และมาลงกยปุตตสูตรว่า

“ภิกษุนั้นพิจารณาธรรมคือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณในปฐมฌาน
นั้น โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เธอดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้นแล้วบรรลुकความ
สิ้นอาสวะ หากไม่บรรลुकความสิ้นอาสวะ จะเป็นผู้เกิดในภุมิสุทธาวาส แล้วปรินิพพานใน
ภุมิสุทธาวาสนั้น มีสภาพไม่หวนกลับจากภุมินั้น เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ขั้นต่ำ ๕
ด้วยความยินดีในธรรมนั้น [สมณะและวิปัสสนา] ด้วยความเพิลิตเพลินในธรรมนั้น” เป็นต้น

การออกจากสมาบัติหนึ่งๆ ในบรรดาสมาบัติ ๘ แล้วพิจารณาธรรม [องค์ฌาน]
ในสมาบัติที่ออกแล้ว กล่าวไว้ในพระบาลีข้างต้น] มิใช่การพิจารณาฌานอื่น เมื่อการพิจารณา
ฌานอื่นนอกจากปาทกฌานมีอยู่ด้วยความปรารถนาของนักปฏิบัติ ปาทกฌานจึงสำคัญ
กว่า[ฌานอื่น]

ด้วยถ้อยคำดังนี้ มติที่กล่าวถึงสัมมสิตฌานย่อมปรากฏว่ามีกำลังน้อยกว่ามติ
ทั้งหมด

ผู้บรรลुकสมาบัติ ๘ ไม่กระทำฌานให้เป็นบาท แต่ยังมีมรรคให้เกิดขึ้นได้ หรือผู้กระทำ
ปฐมฌานให้เป็นบาทแล้ว ย่อมยังมีมรรคให้เกิดขึ้นโดยไม่กระทำอัธยาศัยพิเศษ หรือว่าผู้บรรลुक

ปฐมฌานแล้ว กระทำฌานให้เป็นบาท ยังมรรคให้เกิดได้ รวมทั้งสุขวิบัติสภบุคคลผู้ยังมรรคให้เกิด มรรคของบุคคลเหล่านั้นประกอบด้วยปฐมฌาน

บุคคลผู้สั่งสมความชำนาญในสมาบัติ ๘ โดยปกติ ย่อมปรารถนาฌานใดๆ [ในมรรค] แม้ปราศจากฌานอันเป็นบาทก็แล้ว ฌานนั้นๆ ย่อมสำเร็จในมรรคของบุคคลนั้น

(๗๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ถ้าอริยาศัยเช่นนั้นของบุคคลไม่มีอยู่ มรรคที่ให้เกิดโดยออกจากฌานชั้นต่ำๆ แล้วพิจารณาฌานธรรมชั้นสูงๆ ก็เหมือนสัมมสติดฌาน ไม่เกี่ยวกับบาทกฌาน” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะสัมมสติดฌานซึ่งเป็นเพียงแต่อารมณ์ แม้เป็นฌานชั้นสูงก็ไม่ควรจะมีอำนาจกว่าฌานที่ออกในขณะใกล้[มรรค] เนื่องจากฌานที่ออกในขณะใกล้[มรรค]ย่อมทำกระแสดิจให้พิเศษได้ ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด จึงแสดงมติที่กล่าวถึงสัมมสติดฌานไว้ในฝ่ายมติของบุคคลบางคน

ถามว่า : อริยาศัยของบุคคลก็ตั้งไว้เหมือนอย่างนั้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่มตินั้นสมควรกว่า เพราะสอดคล้องกับนัยแห่งการเกิดโลกียฌาน

(๗๑) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “มรรคที่ให้เกิดขึ้นโดยออกจากฌานชั้นสูงๆ แล้วพิจารณาฌานธรรมชั้นต่ำๆ ก็เหมือนบาทกฌาน ไม่เกี่ยวกับสัมมสติดฌาน เพราะฌานชั้นสูงๆ มีอำนาจกว่าฌานชั้นต่ำๆ” ข้อความที่กล่าวแล้วข้างต้นได้ปฏิเสธความนั้น เพราะบาทกฌานไม่ใช่มีอำนาจกว่าเนื่องจากเกิดขึ้นในฌานชั้นสูง แต่มีอำนาจกว่าเพราะเป็นบาทเท่านั้น

(๗๒) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นอีกว่า “ส่วนการกำหนดเวทนาในมรรคทั้งหมด ย่อมมีด้วยการกำหนดคุณฐานคามินีวิบัติสสนา” โดยมุ่งหมายว่า “การกำหนดเวทนา ย่อมไม่สำเร็จตามประเภทของบาทกฌานเป็นต้น หากไม่เป็นดังนี้วิบัติสสนาก็จะประกอบด้วยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งและเนื่องกับเวทนาในมรรคหนึ่งๆ ซึ่งถูกบาทกฌานกำหนดไว้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการกำหนดเวทนาและวิบัติสสนาย่อมสำเร็จตามประเภทของบาทกฌาน

เป็นต้น หมายความว่า วิปัสสนาของผู้ที่ออกจากปาทกมานนั้นๆ แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ บางคราวประกอบด้วยโสมนัสก่อนบ้าง บางคราวประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง แต่ในเวลาเกิดมรรค ถ้าปาทกมานเป็นโสมนัสมาน วิปัสสนาก็ประกอบด้วยโสมนัสเนื่องกับมรรค ดังพระพุทธรูทจะในสพายตนวิภังคสูตรว่า

ตตฺร ภิกฺขเว ยา ฉ เนกขมฺมสฺสิตา อุเปกฺขา. ตา นิสฺสาย ตา อาคมฺม ยานิ ฉ เนกขมฺมสฺสิตานิ โสมนสฺसानิ. ตานิ ปชฺหถ. ตานิ สมตฺติกมถ. เอวเมเตสํ ปหานํ โหติ. เอวเมเตสํ สมตฺติกโม โหติ.^{๑๐๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในข้อนั้น พวกเธอพึงสละพ้นโสมนัส[ในปฐมมาน] ที่อาศัยวิปัสสนา ๖ อย่าง โดยอิงอาศัยอุเบกขา[ในจตุตถมาน]ที่อาศัยวิปัสสนา ๖ อย่าง การสละพ้นโสมนัสนั้นมิได้ดังนี้”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยา ฉ เนกขมฺมสฺสิตา ๗เปยฺ ปชฺหถ.^{๑๐๗}

“ภิกษุ ๔ รูปผู้ปรารถนาวิปัสสนากระทำมาน ๓ มีปฐมมานเป็นต้นในสมาบัติ ๘ และกระทำสังขาร [รูปนาม] ล้วนๆ ให้เป็นบาท[ของวิปัสสนา] ย่อมมีวิปัสสนาในเบื้องต้นแรก ประกอบด้วยโสมนัสหรืออุเบกขา ส่วนนวุฏฐานคามินีวิปัสสนาย่อมประกอบด้วยโสมนัสเท่านั้น ภิกษุ ๕ รูปผู้ปรารถนาวิปัสสนากระทำจตุตถมานให้เป็นบาท ย่อมมีวิปัสสนาในเบื้องต้นแรกเหมือนนัยก่อน ส่วนนวุฏฐานคามินีวิปัสสนาย่อมประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาความนี้ จึงตรัสว่า

‘พวกเธอพึงสละพ้นโสมนัส[ในปฐมมาน]ที่อาศัยวิปัสสนา ๖ อย่าง โดยอิงอาศัยอุเบกขา[ในจตุตถมาน]ที่อาศัยวิปัสสนา ๖ อย่าง การสละพ้นโสมนัสนั้นมิได้ดังนี้”

แม้การออกจากมรรคพร้อมด้วยอหยาตยพิเศษก็มีนัยเดียวกัน

ธรรมดาว่าความรื่นรมย์ในวิปัสสนาขณะเกิดวิปัสสนาญาณอันมีกำลัง เป็นสภาวะ
ประณีตยิ่งนัก ย่อมแผ่ซ่านครอบคลุมทั่วร่างกาย ดังพระพุทธทวจะว่า

สุญณาการํ ปวิภูจสส   สนตฺตา จิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
อมาณสี รติ โหติ   สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.^{๑๐๘}

“ภิกษุผู้ไปสู่ที่สงบ มีใจสงบ เห็นแจ้งพระธรรม[คือความไม่เที่ยง]
โดยชอบ ย่อมได้รับความยินดีที่สามัญมุนุษย์ไม่เคยได้ลิ้มรส”

ด้วยเหตุนี้ วิปัสสนาจึงประกอบด้วยอุเบกขาไม่ได้โดยปราศจากปาทกฉาน
พิเศษหรืออธยาศัยพิเศษ ย่อมประกอบกับโสมนัสอย่างเดียว

บุคคลกระทำฌานอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นบาท[ของวิปัสสนา] บรรณานาณใด ๆ
ที่เป็นฌานนั้นหรือฌานอื่นในมรรค ในขณะที่เกิดมรรคของผู้ชำนาญฌานทั้งหมด เวทนา
ย่อมโน้มไปในวิปัสสนาและมรรคตามสมควรแก่ฌานนั้นๆ ด้วยอำนาจของอธยาศัย
การกำหนดเวทนาจึงไม่ควรกล่าวเฉพาะอีก

อธิบายคาถาสรูป

๔๑. ในคาถาสรูป พึงประกอบบทว่า ท่านกล่าวโลกุตตรจิต ๘ ดวงว่ามี ๔๐ ดวง
อีกด้วย โดยจำแนกแต่ละอย่างเป็น ๕ ดวง ตามประเภทแห่งการประกอบองค์ฌาน

๔๒. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวคาถาเป็นต้นว่า ยถา จ รูปาวจรํ เพื่อแสดง
ประมวลมหัคคตจิตและโลกุตตรจิตทั้งหมดในส่วนของฌาน ๕ ประเภท

พึงประกอบบทว่า รูปาวจรจิตนับเข้าในประเภทของฌานมีปฐมฌานเป็นต้น คือ
นับเข้าในประเภทของจิต ๕ อย่างมีจิตที่เกิดในปฐมฌานเป็นต้นซึ่งสำเร็จตามประเภทแห่งฌาน
นั้นใด โลกุตตรจิตก็นับเข้าในประเภทของฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉะนั้น ทั้งรูปาวจรจิต
ย่อมนับเข้าในปัญจฌาน คือในประเภทของจิตที่เกิดในปัญจฌาน เพราะประกอบด้วย

ปัญจมณานกล่าวคืออุเบกขาและเอกัคคตา ฆานจิตซึ่งมีจิตที่ประกอบด้วยปฐมมณานเป็นต้น แต่ละมณามี ๑๑ ดวง ส่วนมณาสุดท้ายคือประเภทของจิตที่เกิดในปัญจมณาน มี ๒๓ ดวง พระอนุรุทธาจารย์เรียกจิตที่ประกอบกับมณานนั้นว่าเป็นมณานในที่นี้ เพราะมณานไม่มี ๑๑ ดวงหรือ ๒๓ ดวง

(๗๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “รูปาวจรจิตย่อมกล่าวไว้ด้วยคำว่า ปฐมมณาน เป็นต้น” และว่า “แม้รูปาวจรจิตก็ได้ชื่อว่า ปัญจมณาน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะจิตมิใช่ปฐมมณาน และได้ชื่อว่า ปัญจมณาน

(๗๔) แม้การประกอบข้อความอื่นที่กล่าวในคาถานี้ ก็ไม่สมควร เพราะพระอนุรุทธาจารย์กล่าว ตถา ศัพท์ไว้หน้าคำว่า ปจมาทิจฆานเภเท

[ข้อความนี้ปฏิเสศุติยในคัมภีร์วิภาวนีที่กล่าวว่า “อีกนัยหนึ่ง รูปาวจรจิตและอนุตตรจิต นับเข้าในประเภทของปฐมมณาน เป็นต้น ฉนโต แม้รูปาวจรจิตก็นับเข้าในปัญจมณาน ฉนนั้น” ทั้งนี้ เพราะในคาถากล่าวว่า ตถา ปจมาทิจฆานเภเท โดย ตถา ศัพท์อยู่หน้าคำว่า ปจมาทิจฆานเภเท ถ้าพระอนุรุทธาจารย์ประสงค์ข้อความที่ ๒ ดังที่คัมภีร์วิภาวนีกล่าวไว้ ก็ควรกล่าว ตถา ศัพท์ไว้ท้าย ปจมาทิจฆานเภเท ดังนั้น นัยที่ ๒ ตามมติของคัมภีร์วิภาวนีจึงไม่สอดคล้องกับหลักภาษา]

๔๓. เมื่อส่วนหนึ่งที่พึงจำแนกได้ถูกจำแนกแล้วโดยประการใด จิต ๘๙ ดวง ย่อมถูกแบ่งออกเป็น ๑๒๑ ดวง พระอนุรุทธาจารย์ได้จำแนกโดยประการนั้นแล้ว บัดนี้ จะแสดงการประมวลจิต ๑๒๑ ดวง จึงกล่าวคาถาสุดท้าย

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวใจความว่า กุศลจิตมี ๓๗ ดวง ส่วนวิปากจิตมี ๕๒ ดวง ดังนั้น ปราชัญญ์ทั้งหลายจึงกล่าวจิต ๘๙ ดวงเป็นจิต ๑๒๑ ดวง หรือจำแนกจิต ๘๙ ดวง เป็นจิต ๑๒๑ ดวง

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งจิตตสังคหะ

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถ์ที่ปีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ

ชีว์ ปณญา รุกเขย

ธน กมเมน ปาลเย

เอว หยโรโค สุชิต

ไปราณกวโจ อิท.

วิสุทธารามวินิจนัย หน้า ๓๓๘

“บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็น
ดังนี้เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี่เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา”

ปริจเฉทที่ ๒

เจตสิกสังคหะ

(ประมวลเจตสิก)

อธิบายสัมปโยคลักษณะ ๔

๑. พระอนุรุทธาจารย์เมื่อได้แสดงการประมวลจิตแล้ว บัดนี้ จะแสดงการประมวลเจตสิกเป็นลำดับต่อไป จึงเริ่มกล่าวคาถาแรกเพื่อแสดงความหมายของศัพท์และอรรถที่เป็นองค์ธรรม พร้อมทั้งลักษณะการประกอบร่วมกับจิต ๔ ประการ

ในครั้งต้นของคาถาแรกกล่าวว่า เอกุปปาหนิโรธา จ เอกาลมฺพณฺวตฺตุกา (มีการเกิด และดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกับจิต) นั้น แสดงลักษณะเฉพาะ ๔ ประการของเจตสิกในการประกอบร่วมกับจิต

คำว่า เจโตยุตฺตา (ประกอบกับจิต) แสดงความหมายของเจตสิก คือ สภาวะประกอบในจิต อีกนัยหนึ่ง เจตสิก คือ สภาวะประกอบกับจิต

[คำว่า เจตสิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะประกอบในจิต = เจตสิ ยุตฺตา เจตสิกา (ลง ณ ปัจจัยในยุตตตัทธิต)
- สภาวะประกอบกับจิต = เจตสา ยุตฺตา เจตสิกา (ลง ณ ปัจจัยในยุตตตัทธิต)]

คำว่า ทฺวิปณฺญาส ธมฺมา (สภาวะธรรม ๕๒ อย่าง) เป็นการแสดงจำนวนเจตสิก ส่วนคำว่า เจตสิกา (ชื่อว่า เจตสิก) แสดงบทสำเร็จ

ในคานานั้น คำว่า อุปฺปาหะ คือ ความเกิดขึ้นโดยสภาวะต่อไปเบื้องหน้าอันเป็นอนาคตของธรรมทั้งหลาย ซึ่งหมายถึง การอุปบัติ โดยอธิบายใจความได้ว่า สังขตธรรม

ทั้งปวงมีความเป็นอนาคตเป็นเบื้องหน้า ต่อเมื่อได้รับความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยจึงเกิดขึ้นเป็นปัจจุบันได้ เมื่อดับจากปัจจุบันแล้วก็กลายเป็นอดีต

คำว่า **นิโรธะ** คือ ความดับ หมายถึง ความพินาศแห่งสภาวะ ความสลาย ความไม่เที่ยง ความตาย

คำว่า **เอกุปปาทะ** คือ มีการเกิดขณะเดียวกัน คำว่า **เอกนิโรธะ** คือ มีการดับขณะเดียวกัน ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว[ในปริจเฉทแรก]ว่า

“การเกิดของจิตเป็นขณะเกิดของเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น การแก้ของจิต...การดับของจิต...อารมณ์ของจิต...ที่ตั้งของจิต เป็นที่ตั้งของเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น”

คำว่า **เอกุปปาทนิโรธะ** คือ มีการเกิดและดับขณะเดียวกัน ฟังสังเกตการลบเอก ศัพท์ในบทหลัง

[ตามความหมายควรกล่าวว่า เอกุปปาทเอกนิโรธา แต่ให้ลบ เอก ศัพท์หลังเพื่อรักษานันท์ให้ครบ ๘ พยางค์ การลบอักษรในลักษณะนี้เป็นนिरुตตินัยที่ทำตัวโดยไม่ใช่สูตรทางไวยากรณ์ เรียกว่า วัฒนนาสะ (การลบอักษร)]

แม้คำหลัง [เอกาลมฺพณฺวตฺตูกา] ก็เช่นเดียวกัน

[ควรกล่าวว่า เอกาลมฺพณฺเอวตฺตูกา แต่ได้ลบ เอก ศัพท์หลัง]

คำว่า **เอกาลัมพะณะ** คือ มีอารมณ์เดียวกัน

คำว่า **เอกวัตตูกะ** คือ มีที่ตั้งเดียวกัน

คำว่า **เอกาลัมพณฺวตฺตูกะ** คือ มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน[กับจิต]

แม้จิตดวงเดียวจะรับรู้อารมณ์จำนวนมากได้ แต่ข้าพเจ้ากล่าว[เป็นรูปเอกพจน์] ว่า เอกํ อาลมฺพณฺ (อารมณ์อย่างเดียวกัน) โดยแสดงความเป็นหนึ่งเดียว

[แม้อารมณ์จะมีมากพระภิกษุก็ยังไม่กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า อารมณ์ (อารมณ์ทั้งหลาย) แต่ใช้รูปเอกพจน์ว่า เอก อารมณ์ (อารมณ์อย่างเดียวกัน) เพราะต้องการกล่าวถึงประเภทเดียวกัน การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ซาตยาเปกขณฺย คือ การมองหาประเภท]

(๗๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “เอกุปปาตนิโรธะ คือ มีการเกิดและการดับพร้อมกัน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะพระอนุชฺฐาจารย์ไม่ประสงค์แสดงความเป็นเอกุปปาตะโดยการเกิดร่วมกันในขณะเดียวกัน แต่หมายเอาตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

เอกกลาปปริยาปนฺนานํ รูปานํ สหเว อุกุปปาตาทิปฺปวตฺตติโต เอกสฺส กลาปสฺส อุกุปปาตาทโย เอเกกาว โหนติ^๑

“การเกิดขึ้นเป็นต้นของรูปกลาปหนึ่ง ๆ เป็นขณะหนึ่ง ๆ เพราะรูปที่นับเนื่องในรูปกลาปหนึ่งมีการเกิดเป็นต้นพร้อมกัน”

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า เอก เป็นศัพท์มีความหมายว่า “พร้อมกัน” ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทิปนี แสดงความหมายว่า “ขณะเดียวกัน” โดยถือตามนัยว่า การเกิดของจิตเป็นขณะเดียวกันกับการเกิดของเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น และได้ยืนยันความเห็นตามคัมภีร์มูลฎีกา]

คาถานั้นมีการประกอบบทว่า สภาวธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิต เกิดและดับขณะเดียวกัน มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน ชื่อว่าเจตสิก

อีกนัยหนึ่ง แม้บทภาวปธานย่อม[แสดงได้]เหมาะสมในที่นี้ และปัญญาวิภักตติก็ลงในอรรถ[ตติยา]วิเสสนะ จึงประกอบบทว่า สภาวธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิตโดยความเกิดและดับขณะเดียวกัน และโดยความมีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน ชื่อว่าเจตสิก

[ตามนัยแรก คำว่า เอกุปปาตนิโรธา และ เอกอารมณ์นวตฎกา ลง โย ปฐมาวิภักติ เป็นบทวิเสสนะของ ฐมา จึงมีความหมายว่า “สภาวธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิต เกิดและดับขณะเดียวกัน มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน ชื่อว่าเจตสิก” ตามนัยหลัง ลง ฐมา ปัญญาวิภักติในอรรถตติยาวิเสสนะและเป็นบทภาวปธาน คือบทที่ระบุกิริยาซึ่งแปลว่า “ความ” หรือ “การ” จึงมี

ความหมายว่า “สภาวะธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิตโดยความเกิดและดับขณะเดียวกัน และโดยความมีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน ชื่อว่าเจตสิก”]

เมื่อกล่าวว่าสภาวะธรรมอันประกอบกับจิต ชื่อว่าเจตสิก แม้รูปอันเกิดจากปัจจัยที่เกิดร่วมกับจิต มีความสัมพันธ์กับจิตแน่นอนโดยเป็นไปเนื่องกับจิต ก็พึงได้ชื่อว่าเจตสิก ประกอบกับจิตด้วย ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า เอกุปปาตนิโรธา จ เอกาลมฺพณวตฺตุกา (เกิดและดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกับจิต) เพื่อปฏิเสธรูป [ซึ่งเกิดร่วมกับจิต] เหล่านั้น

ความจริงรูปดังกล่าวแม้เกิดร่วมกับจิตโดยขณะหนึ่งแต่ก็ไม่ใช่ลักษณะที่ว่า การเกิดของจิตเป็นขณะเกิดของรูป เพราะมีกระแสแตกต่างกัน เนื่องจากกระแสของรูปธรรมเป็นอย่างหนึ่ง กระแสของนามธรรมก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง [กระแสรูปกับกระแสนามต่างกัน รูปดับช้ากว่านาม ๑๗ เท่า]

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า เอกนิโรธ (ดับขณะเดียวกับจิต) เป็นต้น เพื่อแสดงว่า การเกิดของเจตสิกเช่นผัสสะไม่ใช่มีขณะเดียวกับจิตเท่านั้น แต่การดับ อารมณ์ และที่ตั้งทั้งหมดก็เป็นอย่างเดียวกัน เพราะถ้าไม่กล่าวดังนี้บุคคลก็ไม่อาจรู้ข้อความนั้น

วัฏตัวหนึ่งที่เป็นสมบัติของแต่ละคน ควรเรียกโดยเจาะจงว่า วัฏของนายติสสะ วัฏของนายทัตตะ ฉนฺได การเกิดและการดับแม้จะเป็นอย่างเดียวกันในหมู่รูปธรรมกับนามธรรม ก็ควรแยกกล่าวเป็นเรื่องๆ โดยนัยเช่นนี้ว่า “การเกิดของผัสสะ การเกิดของเวทนา การเกิดของปฐวีธาตุ การเกิดของอาโปธาตุ” เป็นต้น ดังข้อความในพระสูตรหลายสูตรว่า

เวทนาย อุปปาโท ปญฺญาติ. วโย ปญฺญาติ. จิตาย อณฺเฏตฺถํ ปญฺญาติ. สญฺญาติ ... สงฺขารานํ ... วิญฺญาณสฺส ... ปญฺญาติ.^๒

“การเกิดของเวทนาย่อมปรากฏ ความเสื่อมย่อมปรากฏ ความเปลี่ยนแปลงย่อมปรากฏ การเกิดของสัญญา่อมปรากฏ ความเสื่อมย่อมปรากฏ ความเปลี่ยนแปลงย่อมปรากฏ การเกิดของสังขาร่อมปรากฏ ความเสื่อมย่อมปรากฏ ความเปลี่ยนแปลงย่อมปรากฏ การเกิดของวิญญาณ่อมปรากฏ ความเสื่อมย่อมปรากฏ ความเปลี่ยนแปลงย่อมปรากฏ”

นอกจากนั้น มีพระพุทธวจนะว่า

ตถา โย ภิกขเว ปจวีธัตถุยา อุปปาโท จิตฺติ อภินิพพตฺติ ปาตุภาโว. ทุกฺขสฺเสโส
 อุปปาโท โรคาณํ จิตฺติ ชรามรณสฺส ปาตุภาโว. โย ภิกขเว อาโปธัตถุยา...โย ภิกขเว
 เตโชธัตถุยา...โย ภิกขเว วาโยธัตถุยา...โย ภิกขเว จกฺขุสฺส...มนสฺส อุปปาโท...ชรามรณสฺส
 ปาตุภาโว.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การเกิดของปฐวีธาตุ การดำรงอยู่ การอุปบัติ การปรากฏนั้น
 เป็นการเกิดแห่งทุกข์ การตั้งอยู่แห่งโรค การปรากฏแห่งความแก่และความตาย

ดูกรภิกษุทั้งหลาย การเกิดของอาโปธาตุ...การเกิดของเตโชธาตุ...การเกิดของ
 วาโยธาตุ...การเกิดของจักขุประสาท...การเกิดของจิต...เป็นการปรากฏแห่งความแก่และ
 ความตาย”

ถ้าเป็นอย่างอื่น [โดยถือว่าการเกิดดับของรูปธรรมและนามธรรมในรูปกลาปหนึ่งๆ
 มีจำนวนมากไม่เป็นอย่างเดียวกัน] พระอนุรุทธาจารย์ก็ควรกล่าวว่าชีวิตินทรีย์เจตสิกเป็นต้น
 ในแต่ละรูปกลาปมีจำนวนมาก ดังปรากฏพระพุทธวจนะว่า

โย อรูปีนํ ฐมฺมานํ อายุ จิตฺติ อวภูจิตฺติ.”

“ธรรมใดเป็นอายุ การดำรงอยู่ การตั้งอยู่ของนามธรรมทั้งหลาย...”

เช่นเดียวกันนี้ ท่านควรกล่าวว่าวิการรูป [วิญญาณัตติรูป ๒ ลหุตารูปเป็นต้น ๓]
 หรืออุปาทายรูปทั้งหมดมีจักขุประสาทเป็นต้นในรูปกลาปหนึ่งๆ มีมาก [คืออุปาทายรูป
 อาศัยมหาภูตรูปเกิด จึงควรมีอย่างละสี่ ตามจำนวนของมหาภูตรูป] ดังปรากฏพระพุทธ-
 วจนะว่า

จตฺตุนํ มหาภูตानํ อุปาทายรูป.”

“รูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔”

จตฺตุนํ มหาภูตानํ อุปาทาย ปสาโท.”

“ปสาทรูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔”

[นามธรรมคือชีวิตินทรีย์เป็นต้นในแต่ละรูปกลาป มีเพียงหนึ่งเดียว แม้วิการรูปหรืออุปาทายรูปในรูปกลาปหนึ่งก็มีอย่างเดียวกัน ดังปรากฏพระพุทธวจนะที่แสดงความเป็นเอกพจน์ว่า “การเกิดของปฐวีธาตุ การดำรงอยู่ การอุปบัติ การปรากฏนั้น เป็นความเกิดแห่งทุกข์”

มีพระพุทธวจนะในบางแห่งแสดงความเป็นพหูพจน์บ้าง เช่น “ธรรมใดเป็นอายุ การดำรงอยู่ การตั้งอยู่ของนามธรรมทั้งหลาย” หรือ “รูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔” หรือ “ปสาทรูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔” พระพุทธพจน์เหล่านี้มิได้มุ่งแสดงว่าการเกิดดับของรูปธรรมและนามธรรมในรูปกลาปหนึ่งมีจำนวนมาก แต่ตรัสไว้ตามหลักภาษาที่แสดงความเป็นพหูพจน์เท่านั้น โปรดดู ปรมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๖ ข้อ ๔๕]

ส่วนกายลหุตาและจิตตลหุตาเป็นต้นกล่าวแยกกันไว้เป็นสองอย่างเพื่อแสดงอรรถพิเศษซึ่งจักปรากฏต่อไป[ในเรื่องกายลหุตาและจิตตลหุตา]

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมัตถ์ในคาถาแรก

(๗๖) ในคัมภีร์วิภาวนีมิได้คำนึงถึงข้อความนี้แล้วกล่าวว่า “ถ้าประสงค์ว่า เจตสิกประกอบกับจิตเพราะการเกิดพร้อมกันเท่านั้น เมื่อนั้นแม้รูปธรรมที่เกิดร่วมกับจิตก็ถึงการประกอบกับจิตอีกด้วย ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า เอกนิโรธะ (ดับพร้อมกัน) หากเป็นตามนี้ [คือเมื่อมีความเกิดดับพร้อมกัน] ก็ไม่อาจปฏิเสธความสงสัย[ในความเป็นเจตสิก]ของวิญญัตติรูป ๒ ที่คล้อยตามจิต[โดยเกิดดับพร้อมกัน] และของรูปธรรมที่เกิดก่อน แล้วดับไปในขณะจิตดับ ในเมื่อดำริ[รูปวิเคราะห์]ว่า เอกุปปาตนิโรธะ คือ สภาวะธรรมอันมีการเกิดหรือดับพร้อมกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เอกาลัมพะณะ (มีอารมณ์เดียวกัน) และเพื่อจะแสดงว่าสภาวะธรรมอันมีลักษณะ ๓ ประการนี้ ย่อมมีที่ตั้งอย่างเดียวกันแน่นอน จึงกล่าวว่า เอกวัตถุกะ (มีที่ตั้งอย่างเดียวกัน) การอธิบายโดยพิสดารพอแต่เพียงเท่านี้” ข้อความทั้งหมดนั้นหาประโยชน์มิได้

พระอนุรุทธาจารย์เมื่อกล่าวคำถามว่า เจตสิก ๕๒ ดวงคืออะไร แล้วจึงเริ่มแสดงการจำแนกองค์ธรรม ๕๒ ประการด้วยหมวด ๓ [อัญญาสมานราสี อุกุศลราสี และโสภณราสี] จึงกล่าวว่า กถ (เจตสิก ๕๒ ดวงคืออะไร) เป็นต้น

อธิบายัญญสมานราสี

๒. ในประโยคนั้น **ผัสสะ** (การกระทบ) คือ สภาวะกระทบ[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **ผัสสะ** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมกระทบ[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **ผัสสะ** คือ การกระทบ[อารมณ์]

[คำว่า ผัสสะ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะกระทบอารมณ์ = ผัสสติ ผัสโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมกระทบอารมณ์ = ผุสนฺติ สัมปยุตตกา ธมฺมา เอเตนาตี ผัสโส (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- การกระทบอารมณ์ = ผุสนฺ ผัสโส (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

การกระทบ[อารมณ์]ในเรื่องนี้ คือ การเข้าไปสัมผัสผัสสที่นำปรารภหรือไม่นำปรารภของอารมณ์ เป็นเหตุให้เวทนาปรากฏขึ้นเสวยรสของอารมณ์ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ผัสสปลฺจฺยา เวทนา.^๗

“เวทนาย่อมมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย”

ผัสสะมีลักษณะกระทบ[อารมณ์]

ถามว่า : ผัสสะนี้เป็นนามธรรม และนามธรรมอันไม่มีสภาพกระทบอารมณ์ย่อมกระทบสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่สภาวะธรรมนี้เป็นไปโดยอาการกระทบ และก่อให้เกิดกิจที่ธรรมอันกระทบอารมณ์พึงให้สำเร็จได้ จึงเรียกว่า ผัสสะ และพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า

ผุสนฺลกฺขณฺ.^๘

“มีลักษณะกระทบอารมณ์”

ถามว่า : ผัสสะก่อให้เกิดกิจอะไร

ตอบว่า : ผัสสะย่อมก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงแห่งจิตตามสมควรแก่รสของ
อารมณ์

อีกนัยหนึ่ง ผัสสะก่อให้เกิดการอุปบัติของเวทนาที่แตกต่างกัน ข้อความนี้ปรากฏดัง
ตัวอย่างเช่นในการเกิดน้ำลายในปากของคนหนึ่ง เพราะเห็นอีกคนเคี้ยวกินของเปรี้ยวเป็นต้น

ส่วนในคัมภีร์วิภาวณิกกล่าวว่า “โปรดทราบว่ามีผัสสะเหมือนการเกิดน้ำลายเป็นต้น”
แม้ข้อความนี้จะเพียงการอุปมา ก็แสดงความเป็นไปของผัสสะอย่างชัดเจน

เวทนา (ความรู้สึก) คือ สภาวะเสวย[อารมณ์] หมายถึง เสวยรสของอารมณ์ หรือ
กระทำรสของอารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดให้ประจักษ์แก่สัมปยุตตธรรมหรือแก่บุคคลผู้มีเวทนา

อีกนัยหนึ่ง เวทนา คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เกิดความรู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจ

อีกนัยหนึ่ง เวทนา คือ ความเสวย[อารมณ์] ดังพระพุทธทวณะว่า

เวทยติ เวทยตีติ โข ภิกขเว ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจติ. กิณฺจ เวทยติ, สุขุมฺปิ เวทยติ,
ทุกฺขมฺปิ เวทยติ, อทุกฺขมสุขุมฺปิ เวทยติ.^๕

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกว่าเวทนา เพราะรู้สึก รู้สึกอะไร รู้สึกความสุขบ้าง
รู้สึกความทุกข์บ้าง รู้สึกสภาพที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง”

[คำว่า เวทนา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะเสวยอารมณ์ = เวทยตีติ เวทนา (ลง ยุ บัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เกิดความรู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจ = วินุทนต์ิ เอตตย สตฺตา
สาดํ วา อสาดํ วา ลภนฺตีติ เวทนา (ลง ยุ บัจจัยในกรณสาธนะ)

- การเสวยอารมณ์ = เวทยิตํ เวทนา (ลง ยุ บัจจัยในภาวสาธนะ)]

ถามว่า : สภาวะธรรมคือจิตกับเจตสิกทั้งหมดมักรู้สึกรสของอารมณ์เป็นปกติ
จึงชื่อว่า เวทนา ได้ไม่ใช่หรือ

ตอบว่า : สภาวะธรรมเหล่านั้นไม่ชื่อว่า เวทนา เพราะชวนชวายนในหน้าที่อื่นจึง
รู้สึกรสของอารมณ์โดยตรงไม่ได้ เมื่อกระทำหน้าที่ของตนอยู่ ย่อมรู้สึกรสของอารมณ์

เพียงบางส่วน แต่เวทนาย่อมรู้สึกโดยความเป็นใหญ่ เพราะไม่มีหน้าที่อื่น และมีความเป็นใหญ่ในหน้าที่รู้สึก เวทนาจึงควรได้ชื่อว่า เวทนา เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่จิตและเจตสิกเหมือนพ่อครัวผู้ชิมรสอาหารอันเลิศของพระราชินี และกล่าวว่เวทนาเหมือนพระราชินี^{๑๐}

สัญญา (ความหมายรู้) คือ สภาวะหมายรู้[อารมณ์] หมายถึง กระทำความหมายรู้เพื่อให้รู้อีก[ในโอกาสต่อไป] โดยแท้จริงแล้ว สภาวะธรรมนี้เป็นการกระทำความหมายรู้เพื่อให้รู้อีกในเวลาที่จะทำได้ตามที่รับรู้มาก่อน อธิบายได้ว่า สัญญาเมื่อเกิดขึ้นมีการย่ำความหมายรู้บ่อยๆ อย่างนี้ ย่อมถึงความหมายรู้ที่ฝังติดแน่นไปตลอดชีพบ้าง ติดตามไปถึงภพอื่นบ้าง ย่อมให้ผลเป็นความไม่หลงลืมแก่เหล่าสัตว์ เมื่อบรรลู่ถึงความหมายรู้ที่ยึดมั่นติด ย่อมมีผลให้เหล่าสัตว์นี้กลายเป็นผู้ที่แม้พระสัพพัญญูก็ไม่อาจโปรดให้รู้แจ้งได้ โดยแท้จริงแล้ว สัญญานั้นกล่าวเปรียบได้ว่า

สขุชานนตุถํ นิमितฺตกรณํ ทารุตฺตจฺจนกสทิสาทิ จ. ยถาคหิตนิमितฺตวเสน อภินิวสกรณํ หตฺถิทิสฺสกอนฺธสทิสาทิ จ. อุปญฺจติวิสยคฺคหณํ ตินฺนปฺริสเกสุ มิคโปตฺกสทิสาทิ จ วุตฺตาทิ.^{๑๑}

“เหมือนช่างไม้ในการกระทำเครื่องหมายเพื่อให้หมายรู้อีกได้”

“เหมือนคนตาบอดแสดงช้างในขณะที่กระทำความเชื่อมั่นโดยความเป็นอารมณ์ดังที่รับเอาแล้ว”

“เหมือนลูกเนื้อกับหุ่นไล่กา ในขณะที่รับเอาอารมณ์ที่ปรากฏ”

[ช่างไม้ย่อมทำเครื่องหมายไว้บนท่อนไม้ที่ตัดแล้ว เพื่อให้สามารถเลือกไปใช้งานตามที่กำหนดหมาย คนตาบอดแสดงช้าง หมายถึง คนตาบอดที่จับหางช้างแล้วบอกว่าช่างเหมือนไม้กวาด ส่วนคนที่จับขาช้างก็บอกว่าช่างเหมือนเสา เป็นต้น ตามที่ตนเองรับรู้ ลูกเนื้อที่เห็นหุ่นไล่กาซึ่งมีรูปร่างเหมือนคน ย่อมคิดว่าเป็นคนด้วยอำนาจของสัญญา]

ในพระบาลีตรัสว่า

สยขานาติ. สยขานาติติ โข ภิกขเว ตสฺมา สยฆาติ วุจฺจติ. กิญฺจ สยขานาติ.
นีลมปิ สยขานาติ. ปิตกมปิ สยขานาตีติอาทิ.^{๑๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกว่าสยัญญา เพราะหมายรู้ หมายรู้อะไร หมายรู้สี่เขี้ยวบ้าง
หมายรู้สี่เหลี่ยมบ้าง” เป็นต้น

เจตนา (ความตั้งใจ) คือ สภาวะสืบท่อ หมายถึง การสืบท่อสัมปยุตตธรรมโดย
เสมอมาในอารมณ์หรือกิจนั้นๆ กล่าวคือ กระทำสัมปยุตตธรรมให้เป็นไปอย่างต่อเนื่องโดย
เป็นความสืบท่อเนื่องในอารมณ์หรือกิจเหล่านั้น

อีกนัยหนึ่ง **เจตนา** คือ สภาวะปรุงแต่งสัมปยุตตธรรม หมายถึง การจัดแจง
เพื่อให้ได้รับอารมณ์หรือผลสำเร็จแห่งกรรม

อีกนัยหนึ่ง **เจตนา** คือ สภาวะรวมสัมปยุตตธรรม หมายถึง การรวมธรรมเข้าไว้
ในอารมณ์ กระทำให้ประชุมร่วมกัน โดยแท้จริงแล้ว เจตนา นั้นอาจกล่าวได้ว่า

อายุหนรสาหิ จ สวิธานปจฺจุปฺภูจฺจนา.^{๑๗}

“มีหน้าที่ชวนชวาย”

“มีการจัดแจงเป็นเครื่องปรากฏ”

เมื่อเจตนาเป็นไปด้วยการชวนชวายจัดการอยู่เสมอในอารมณ์ แม้สภาวะธรรมที่มา
ประกอบกับเจตนา ก็จะกระทำกิจของตนให้เป็นไปในอารมณ์อย่างเดียวกันนั้น ดังสาธก
[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

เตเนว สา สกิจฺจปรกิจฺจสาธกเชฏฺฐจสิสฺสมหาเวทฺธกโกทิสทิสสา.^{๑๘}

“เปรียบเช่นศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้ผู้ให้สำเร็จกิจของตนและกิจของผู้อื่น”

[เมื่อศิษย์เอกเป็นหัวหน้านำทองสาธยายธรรม ศิษย์อื่นก็สาธยายตาม หรือเมื่อหัวหน้า
ช่างไม้ทำงาน ลูกมือก็ทำงานตาม

คำว่า เจตนา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะสืบต่อ = เจตยติ อภิสนุทหตีติ เจตนา (จิต ชาติผู้มีอรรถว่า สืบต่อ)
- สภาวะปรุงแต่งสัมปยุตตธรรม = เจตยติ ปกปเปตีติ เจตนา (จิต ชาติผู้มีอรรถว่า ปรุงแต่ง)
- สภาวะรวมสัมปยุตตธรรม = เจตยติ आयुหตีติ เจตนา (จิต ชาติผู้มีอรรถว่า รวม)]

(๗๗) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “เจตนา คือ สภาวะชวนชวาย กล่าวคือ เข้าถึงการชวนชวายในการปรุงแต่งสังขตธรรม” แล้วกล่าวยืนยันข้อความนั้นว่า “ในคัมภีร์วิภังค์ สุตตันตภาษณีย์ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงจำแนกสังขารชั้น^๑ ได้ตรัสว่า ‘สังขาร คือ สภาวะปรุงแต่งสังขตธรรม’” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะพระพุทธานุญาตว่า สังขตมภิสงฺขโรหตีติ สงฺขาราน^๒ (สังขาร คือ สภาวะปรุงแต่งสังขตธรรม) ‘สังขาร คือ สภาวะปรุงแต่งสังขตธรรม’ ไม่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ สุตตันตภาษณีย์ แต่ตรัสไว้ในคัมภีร์ชั้นอสังยุต

เอกัคคะ หมายถึง จิตที่มีส่วนเป็นหนึ่งคืออารมณ์เดียว

อีกนัยหนึ่ง **เอกัคคะ** หมายถึง จิตที่มีที่สุดคืออารมณ์เดียว ได้แก่ จิต

[ตามนัยแรก ในคำว่า เอกคฺค (เอก + อคฺค) อคฺค ศัพท์มีอรรถว่า โกฎาส (ส่วน) นัยหลังมีอรรถว่า โกฎิ (ที่สุด)]

เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียว) คือ ภาวะแห่งจิตที่มีอารมณ์เดียว ตามปกติ อารมณ์ชนิดเดียวกันก็มีสภาพต่างกัน อาการตั้งมั่นแห่งจิตที่ไม่ซัดส่ายไปตามภาวะต่างๆ ของอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง และยังคงเป็นไปอย่างตั้งมั่นในภาวะหนึ่งแม้เพียงชั่วขณะนี้ จึงถือว่าเป็นอารมณ์เดียว และเป็นเหตุที่มาของชื่อว่า เอกัคคะ (จิตที่มีอารมณ์เดียว ดังสาธก [ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

นิวาเต ทีปจฺฉินฺ จิตฺติ วีย เจตโส จิตฺตีติ ทฎฺฐพฺพา.^๓

“โปรดทราบว่าเป็นเอกัคคตา คือการดำรงอยู่แห่งจิตเหมือนการดำรงอยู่แห่งเปลวไฟของดวงประทีปในที่สงบ”

(๗๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกถากล่าวว่า “**เอกัคคะ** คือ จิตที่มีอารมณ์เดียว” คำว่า **อคค** ตามมตินั้นสมควรเป็นไปในอรรถว่า “ส่วน” หรือ “ที่สุด” แต่ในบางที่อ้างว่า คำว่า **อคค** เป็นไปในอรรถว่า “อารมณ์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ **อคค** ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของอารมณ์ ไม่ปรากฏในคัมภีร์ใด

[คัมภีร์มณีสารมัญจสุตา เล่ม ๑ หน้า ๒๐๙ กล่าวว่า **อคค** ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า “อารมณ์” คัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้ปฏิเสธความเห็นของคัมภีร์ดังกล่าว]

ชีวิตะ คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมเป็นไปได้

คำว่า **อินุท** มีความหมายว่า “ผู้เป็นใหญ่” ส่วนความเป็นใหญ่ชื่อว่า **อินทะ** และชื่อว่า **ชีวิตินทรีย์** (สภาพสืบต่อชีวิต) เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมเป็นไปได้และมีความเป็นใหญ่ โดยแท้จริงแล้ว **ชีวิตินทรีย์**ปกครองสหชาติธรรมให้คงอยู่และเป็นไป เหมือนคำกล่าวว่า “หากปราศจากเราแล้ว พวกเธอจะมีชีวิตอยู่ไม่ได้ พวกเธอจงให้เราเป็นใหญ่ในการดำรงรักษาชีพของเธอทั้งหลาย” ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ตํ ปวัตตสันตตาริปเตยยนติ จ ปทุมุปปลานุปาลกมุทกํ วิทยาติ จ.^{๑๗}

“**ชีวิตินทรีย์**มีความเป็นใหญ่ในกระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่อง”

“**ประคุน้ำหล่อเลี้ยงดอกปทุมและดอกอุบล**”

ในพากย์นั้น ฟังกระทำรูปวิเคราะห์สมาสว่า “คำว่า **ปวัตตสันตติ** (กระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่อง) คือ กระแสจิตที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องจนถึงขั้นอธิปริณิพพาน

คำว่า **อาธิปเตยยะ** (ความเป็นใหญ่) คือ ภาวะแห่งสภาพอันยิ่งใหญ่

คำว่า **ปวัตตสันตตาริปเตยยะ** คือ มีความเป็นใหญ่ในกระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่อง ความจริงกระแสจิตที่แม้จะดับไปซ้ำแล้วซ้ำเล่า ก็ยังคงชีพอยู่อีกได้ด้วยอานุภาพของ**ชีวิตินทรีย์**นั้น และย่อมเกิดขึ้นเป็นไปเรื่อยมาจนกระทั่งถึงขั้นอธิปริณิพพาน (การดับขั้น) เพราะกระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่องพิเศษเช่นนั้นย่อมไม่มีในสภาวะปราศจากใจครองซึ่งไม่มี**ชีวิตินทรีย์**

[ชีวิตินทรีย์เปรียบเสมือนกลไกที่ควบคุมรักษานามธรรมทั้งหมดอยู่เสมอ แม้ว่านามธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้นแล้วดับไปตามลักษณะของสังขตธรรม ก็ย่อมจะเกิดขึ้นได้อีกในโอกาสต่อไปด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์นี้ ส่วนรูปธรรมทั้งหลายก็มีกลไกควบคุมให้มีการเกิดขึ้นต่อไปได้อีกเช่นกัน กลไกที่ควบคุมรูปธรรมทั้งหมดเป็นรูปละเอียดชนิดหนึ่งเรียกว่า **ชีวิตรูป**]

มนสิการ (ความใส่ใจ) คือ สภาวะกระทำอารมณ์ไม่ให้อ่างเปล่าในจิต
อีกนัยหนึ่ง **มนสิการ** คือ สภาวะกระทำจิตให้น้อมไปในอารมณ์เสมอ

[คำว่า มนสิการ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกระทำอารมณ์ไม่ให้อ่างเปล่าในจิต = มนสิมี อารมมณ อสุณฺณํ กโรตฺติ มนสิกาโร (มน บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย)

- สภาวะกระทำจิตให้น้อมไปในอารมณ์เสมอ = มนํ อารมมณํ นิจฺจนินฺนํ กโรตฺติ มนสิกาโร (มน บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย)]

มนสิการมี ๓ อย่างคือ วิถีปฏิบัติทกมนสิการ ขวนปฏิบัติทกมนสิการ และ อารัมมณปฏิบัติทกมนสิการ

วิถีปฏิบัติทกมนสิการ (มนสิการที่ยังวิถีจิตให้เป็นไป) หมายถึง ปัญจทวาราวชชนจิต ซึ่งทำให้เกิดกระแสจิตในปัญจทวารได้สำเร็จ คือให้ประกอบในอารมณ์[ทางปัญจทวาร]

ขวนปฏิบัติทกมนสิการ (มนสิการที่ยังขวนะให้เป็นไป) หมายถึง มโนทวาราวชชนจิต ซึ่งทำให้กระแสขวนจิตเกิดและเป็นไปได้สำเร็จ คือให้ประกอบในอารมณ์[ทางมโนทวาร]

จิตทั้งสองประเภทนี้ได้ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ หรือ อโยนิโสมนสิการ ในที่นั้นๆ เนื่องจากจิตได้รับแรงเกื้อหนุนจากปัจจัยเช่นการสังสม การน้อมไป และการกำหนดเป็นต้นมาโดยตลอด ย่อมกระทำกระแสจิตให้น้อมไปในอารมณ์โดยแยบคายหรือไม่แยบคาย

อารัมมณปฏิบัติทกมนสิการ (มนสิการที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป) คือ สภาวะธรรม (มนสิการเจตสิก) ที่ทำให้เกิดกระแสจิตเป็นไปต่อเนื่องนับตั้งแต่ปฏิสนธิจิตซึ่งแม้จะละ

อารมณ์แล้วดับไปก็เกิดขึ้นใหม่ในอารมณ์เก่าได้อีกเมื่อไม่มีเหตุพิเศษ [คือเมื่อไม่มีอารมณ์อื่นที่ชัดเจนกว่ามาปรากฏ ก็ทำให้เกิดกระแสจิตในอารมณ์เก่าได้]

อารมณ์ปฏิบัติบาทกมนสิการถูกระบุขึ้นในที่นี้ เพราะมนสิการเจตสิกนี้ประกอบอารมณ์ไว้ในจิต หรือประกอบจิตไว้ในอารมณ์ ดัง[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

อัย สारณलक्षणेति ज सम्पुत्तानं आरममणेन सम्पुयश्चरโस्ति ज आरममण-
ปฏิบัติบาทกฺเจน सम्पुत्तानं สารถी วिय ทฺภูลพฺโพ.^{๑๘}

“มนสิการเจตสิกนี้มีลักษณะยังสัมปยุตตธรรมให้เป็นไป”

“มีหน้าที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ประกอบในอารมณ์”

“เหมือนนายสารถีเพราะยังสัมปยุตตธรรมให้ประกอบในอารมณ์”

ในพากย์นั้น คำว่า “มีลักษณะยังสัมปยุตตธรรมให้เป็นไป” หมายความว่า มีลักษณะการขับให้สัมปยุตตธรรมมุ่งตรงไปในทางของอารมณ์นั้น เหมือนนายสารถีบังคับม้าให้แล่นไป

คำว่า **สาธารณะ** คือ สภาวะธรรมอันทรงไว้เสมอกัน [โดยทั่วไป]

คำว่า **สัพพจิตตสาธารณะ** คือ สภาวะธรรมอันมีทั่วไปแก่จิตทั้งหมด

๓. **วิตก** (ความตรึก) คือ สภาวะตรึก[อารมณ์] หมายความว่า ตรึกโดยอาการนั้นๆ แล้วเข้าสู่อารมณ์

เมื่อวิตกเข้าสู่อารมณ์เช่นนั้นอยู่ แม้สัมปยุตตธรรมก็เข้าสู่อารมณ์ด้วย เมื่อนั้น วิตกย่อมยังสัมปยุตตธรรมให้เข้าสู่อารมณ์ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

आरममणानिरोपनलक्षणे वित्कโก.^{๑๙}

“วิตก มีลักษณะยกสัมปยุตตธรรมเข้าสู่อารมณ์”

ดังสารกเปรียบเทียบการที่สามัญชนอาศัยราชวัลลภนำพาเข้าไปสู่พระราชนิเวศน์ โดยหมายความว่า แม้ในจิตที่ไม่มีวิตกประกอบร่วม [ปัญจวิญญูญาณจิตและหุติยฌานจิตเป็นต้น]

ก็ถือว่าอุกวิตกยกไว้ในอารมณ์ เพราะเข้าสู่อารมณ์ด้วยอำนาจของความคุ้นเคยที่เกิดขึ้น
ร่วมกับวิตกในกระแสสภาวะธรรมอันมีวิตกอยู่

แม้ปัญญาวิญญานจิตจะไม่มีวิตก ก็เข้าสู่อารมณ์ด้วยอำนาจการกระทบระหว่าง
วัตถุกับอารมณ์ ส่วนหุติยฉานจิตย่อมเข้าไปสู่อารมณ์ด้วยอำนาจของอุปจารภาวนา เป็นต้น

ส่วนในอรรถกถาัมชฌิมนิกายกล่าวว่า “อีกนัยหนึ่ง ความชอบด้วยเหตุผลดังกล่าว
หาประโยชน์มิได้” แล้วแสดงข้อความนี้ว่า

จิตตมปิ หิ อารมฺมณฺ อารุหฺติเยว. ตสฺส ปน นิจฺจํ สหาโย มนสิกาโร. ตสฺมิญฺหิ
อสฺติ ตํ นิยามกรฺหิตา นาวา วีย ยํ วา ตํ วา อารมฺมณฺ คเหตุวา ปวตฺเตยฺยา.^{๒๐}

“จิตย่อมเข้าสู่อารมณ์ได้เพราะสหายประจำของจิตคือมนสิการ เนื่องจากเมื่อไม่มี
มนสิการจิตก็จะเกิดขึ้นรับอารมณ์ต่างๆ อย่างไม่มีทิศทางเหมือนเรือที่ปราศจากนายท้าย”

ด้วยเหตุนี้ ปัญญาวิญญานที่มีมนสิการเป็นสหายย่อมเข้าสู่อารมณ์ด้วยความรับรู้
อารมณ์ของตน แต่ในขณะที่เกิดอกุศลจิตและโลกเจตสิกเป็นต้นก็มีกำลังในการเข้าสู่อารมณ์
ดังพระพุทธทวณะว่า ปาปสฺมี รมเต มโน^{๒๑} (จิตย่อมรู้ نرمย์ในบาป) หุติยฉานจิตเป็นต้น
ย่อมเข้าสู่อารมณ์ด้วยอำนาจของมนสิการ วิริยะ และสติ ส่วนวิตกได้ดำริโดยอาการนั้นๆ
แล้วกระทำสภาวะธรรมอันเกิดร่วมกับตนให้มีกำลังยิ่งขึ้นในการเข้าสู่อารมณ์

โดยประการดังนี้ สภาวะธรรมนี้จึงได้ชื่อว่า วิตก เพราะมีความชวนชวายมากกว่า
สภาวะธรรมอื่นในกิจนั้น

ถามว่า : แม้นามธรรมอื่นก็เข้าสู่อารมณ์เพราะมีสภาพรับรู้อารมณ์ เหตุใดจึง
เรียกสภาวะธรรมนี้ว่าเป็นวิตก

ตอบว่า : การเข้าสู่อารมณ์ของนามธรรมอื่นย่อมสำเร็จโดยประกอบด้วยกิจอื่น
แต่วิตกไม่มีกิจอื่นนอกจากกิจนี้ [คือการเข้าสู่อารมณ์] ท่านจึงเรียกสภาวะธรรมนี้
เช่นนั้น

วิจารณ์ (ความตรง) คือ สภาวะตรง

อีกนัยหนึ่ง **วิจารณ์** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมตรอง

อีกนัยหนึ่ง **วิจารณ์** คือ สภาวะเป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมตรอง

[คำว่า **วิจารณ์** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะตรอง = วิจารณ์ดี วิจาโร (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมตรอง = วิจาเรติ สมฺปยุตฺตมฺเมติ วิจาโร (ลง ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาวะเป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมตรอง = เต ฐมา วิจฺรณฺติ เอเตนาติ วิจาโร (ลง ณ ปัจจัยในภรณสาธนะ)

ความตรอง ในที่นี้คือ สภาวะที่เป็นไปในอารมณ์ด้วยอำนาจการระคองเคล้าอารมณ์ในขณะที่วิตกนำจิตเข้าสู่อารมณ์แล้ว]

ในบรรดาวิตกและวิจารณ์เหล่านี้ วิตกมีสภาพหยาบ เกิดขึ้นก่อน และเป็นสภาวะขณะที่จิตได้เข้าสู่อารมณ์ก่อน วิตกจึงเหมือนเสียงตีระฆัง ส่วนวิจารณ์มีสภาวะละเอียด เกิดตามหลัง และเป็นสภาวะที่จิตติดตามอารมณ์ วิจารณ์จึงเหมือนเสียงครวญของระฆังที่เนื่องมา

อธิโมกข์ (ความตัดสินใจ) คือ ความปักใจ กล่าวคือ ภาวะที่จิตครอบงำตัดความสงสัยในอารมณ์ที่เป็นไป ว่าเป็นเช่นนี้หรือไม่เป็นเช่นนี้ แล้วดำเนินล่วงพ้นจากที่นั้น [ที่ลังเลสงสัย] ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

โส อารมฺมเณ สนฺนิฏฺฐานลฺกฺขณฺโณติ จ อารมฺมเณ นิจฺจลฺภาเวเน อิทฺทฺทิลลสฺทิสฺสตี จ.^{๒๒}

“อธิโมกข์มีลักษณะตัดสินใจอารมณ์”

“เหมือนเสาเขื่อนเพราะมั่นคงในอารมณ์”

วิริยะ (ความเพียร) คือ ความอาจหาญในการทำงาน หรือกิริยาของผู้อาจหาญในการทำงาน ความจริงบุคคลที่ก่อปรด้วยวิริยะเป็นผู้อาจหาญในการทำงาน ย่อมสำคัญเห็นการงานที่แม้จะใหญ่ก็ว่าเล็ก แม้จะยากก็ว่าง่าย แม้จะหนักก็ว่าเบา ไม่คำนึงถึงความลำบากของตน ประคับประคองกายกับจิตอยู่เสมอเพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงไปได้ วิริยะจึงทำให้บุคคลเป็นไปอย่างนั้น และเป็นกิริยาทางกายกับจิตของบุคคลที่มีลักษณะเช่นนั้น

อีกนัยหนึ่ง **วิริยะ** คือ สภาวะพึงให้เกิดขึ้นด้วยวิธี ด้วยนัย หมายถึงอุปาย ได้แก่ การกระตุ้นเตือนในเบื้องต้นว่า

วิริยวโต ก็ นาม กมฺมํ น สีขุณฺติตฺติอาทิเกณ.^{๒๓}

“ผู้มีวิริยะจะทำการใดไม่สำเร็จหรือ” เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **วิริยะ** คือ สภาวะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยวิริยะนั้นชวนชวายเป็นพิเศษ โดยมีประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นเป็นเหตุ

[คำว่า **วิริย** มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ความอาจหาญในการทำงาน = วีรสฺส ภาโว วิริยํ (วีร ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- กิริยาของผู้อาจหาญในการทำงาน = วีรสฺส กมฺมํ วิริยํ (วีร ศัพท์ + ญย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)
- สภาวะพึงให้เกิดขึ้นด้วยวิธี = วิธินา อีรยิตพฺพํ ปวตฺตยิตพฺพนฺติ วิริยํ (วิธี บทหน้า + อีร ธาตุ + ญย ปัจจัย ทีฆะ อิ ใน วิ เป็น อี)
- สภาวะทำให้ชวนชวายเป็นพิเศษ = วิเสเสน อีรนฺติ กมฺปนฺติ ตสมฺงคิโน เอเตนาคี วิริยํ (วิ บทหน้า + อีร ธาตุ + ญย ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

อนึ่ง สัมปยุตตธรรมที่วิริยะอุปถัมภ์อยู่ย่อมไม่มีการทอดทิ้งเหมือนเงยศีรษะขึ้นจากงาน แต่จะเกิดความอุตสาหะเป็นนิตย์เพื่อความสำเร็จแห่งกิจของตน และเมื่อสัมปยุตตธรรมดังกล่าวเป็นเช่นนั้น บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยสัมปยุตตธรรมจะมีกายกบจิตที่ชวนชวายเสมอ เพราะมีประโยชน์เกื้อกูลตนหรือผู้อื่นเป็นเหตุ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “ชื่อว่า **วิริยะ** เพราะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยวิริยะนั้นชวนชวายขึ้น” ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ตํ อุปฺตถมฺภนลฺกขณฺนฺติ จ ปคฺคหฺลฺกขณฺนฺติ จ อุสุสฺสาลฺกขณฺนฺติ จ เคหสุสฺสอุณฺฺปตฺถมฺภนสฺสทิสฺนฺติ จ สมฺมา อารทํ สพฺพสมฺปตฺตินํ มฺลํ.^{๒๔}

“วิริยะมีลักษณะอุปถัมภ์”

“มีลักษณะเชิดชู”

“มีลักษณะพากเพียร”

“เหมือนการค้าเรือนด้วยเสา”

“เมื่อปรารถนาคำดีย่อมเป็นมูลเหตุของสมบัติทั้งหมด”

ปีติ คือ สภาวะทำกายกับจิตให้เอิบอิม คือให้เกิดความเพลิดเพลินเจริญใจ

อีกนัยหนึ่ง **ปีติ** คือ สภาวะทำความเพลิดเพลินให้เจริญตั้งดอกปทุมที่แย้มบาน
ดีแล้ว

อีกนัยหนึ่ง **ปีติ** คือ สภาวะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยปีติรุ่งโรจน์ คือมีกายกับจิต
รุ่งโรจน์ดุจพระจันทร์เพ็ญ

[คำว่า ปีติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำกายกับจิตให้เอิบอิม = ปิณยติ กายจิตตํ ตปเปตตี ปีติ (ปี ธาตุ = เอิบอิม +
ณ การิตปัจจัย + ตี ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำความเพลิดเพลินให้เจริญ = ปิณยติ วฑฺฒเตตตี ปีติ (ปี ธาตุ = เจริญ + ณ
การิตปัจจัย + ตี ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้บุคคลรุ่งโรจน์ = ปิณนติ เอตยาตตี ปีติ (ปี ธาตุ = รุ่งโรจน์ + ตี ปัจจัย
ในกรณีสาธนะ)

ปีติมี ๕ ประเภทตามลำดับของกำลัง คือ

(ก) ขุททกาปีติ ปีติเล็กน้อย เกิดขึ้นครั้งเดียวแล้วดับไป ทำให้เกิดอาการขนลุก

(ข) ขณิกาปีติ ปีติชั่วขณะ เกิดขึ้นหลายครั้งตั้งแต่สองครั้งขึ้นไป แต่อยู่ไม่นาน ทำให้

รู้สึกเหมือนเห็นสายฟ้าแลบ

(ค) โอกันติกาปีติ ปีติซึมซับ เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทำให้รู้สึกว่ายู่ในกระแสคลื่น หรือ
มีกระแสไฟฟ้าแล่นอยู่ในร่างกาย

(ฅ) อุพเพคาปีติ ปีติโลดโผน เมื่อเกิดขึ้นจะทำให้ร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่งหรือทั้งหมด
ลอยไปได้ หรือรู้สึกว่ายลอยพุ่งขึ้นไปในอากาศ

(ง) ผรณปีติ ปีติซาบซ่าน เกิดขึ้นแล้วจะมีความเย็นแล่นซาบซ่านอยู่ในร่างกาย
ส่วนใดส่วนหนึ่ง หรือทั้งหมด]

ฉันทะ คือ ความปรารถนา หมายถึง ความต้องการ ความประสงค์ ความมุ่งหมาย
 ฉันทะมี ๒ ประเภท คือ ตัณหาฉันทะ (ความปรารถนาคือความอยาก) และกัตตุ-
 กัมยตาฉันทะ (ความปรารถนาคือความต้องการจะทำ) ในที่นี้หมายถึงกัตตุกัมยตาฉันทะ
 คำว่า **กัตตุกามะ** คือ ผู้ปรารถนา หมายถึง ผู้ถึงพร้อมด้วยความปรารถนา
 คำว่า **กัตตุกัมยะ** คือ ภาวะแห่งผู้ปรารถนา
 คำว่า **กัตตุกัมยตา** คือ ภาวะแห่งผู้ความปรารถนานั้นแหละ เหมือนคำว่า เทวดา
 คือ เทพนั้นแหละ [โดยลง ตา ปัจจัยในอรรถสัทธที่ที่ไม่มี ความหมายใด ๆ]

คำว่า กัตตุ ในบทนี้ว่า กัตตุกัมยตา ประมวลอรรถของศัพท์ธาตุไว้ทั้งหมด คำว่า
 กัตตุกัมยตา นี้จึงรวบรวมบทกิริยาทั้งหมดโดยนัยว่า กเถตุกัมยตา (ความปรารถนาเพื่อพูด)
 จินเตตุกัมยตา (ความปรารถนาเพื่อคิด) ทัฏฐกัมยตา (ความปรารถนาเพื่อเห็น) และ
 โสตุกัมยตา (ความปรารถนาเพื่อฟัง) เป็นต้น

ฉันทะแม้จะเป็นความปรารถนาอารมณ์ ก็มีได้ปรารถนาด้วยความเพิลิตเพลิน
 กำหนดและผูกพัน แต่ปรารถนาด้วยต้องการจะให้สำเร็จประโยชน์ที่ตนปรารถนา เปรียบดัง
 นายขมังธนู ของพระราชาผู้ต้องการทรัพย์หรือเกียรติยศ ปรารถนาลูกศรจำนวนมากที่
 ควรสละไปในการยิงอริราชศัตรู ฉันทะ ฉันทะก็มีอุปไมยฉันทะนั้น ย่อมปรารถนาในสิ่งที่เป็
 ทานซึ่งควรสละแก่ผู้อื่นหรือผู้ยังมิได้รับ และปรารถนาจะรักษาสิ่งที่ตนได้รับแล้ว

แม้ข้อความนี้ก็กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีอีกด้วย ดังสาธกว่า

“แม้ในกาลที่เป็นไปด้วยการสละสิ่งที่จะให้เป็นทาน ฉันทะนี้ย่อมปรารถนาทานวัตถุ
 ที่ตนควรสละ เหมือนนายขมังธนูที่ต้องการจะรับเอาลูกศรซึ่งจะพึงยิงออกไป”

คำว่า “ที่ตนควรสละ” หมายความว่า ควรแก่ความเป็นวัตถุที่พึงสละ กล่าวคือ
 บุคคลต้องการสิ่งนั้นเพื่อสละแก่ผู้อื่น

คำว่า “รับเอาลูกศรที่จะพึงยิงออกไป” หมายความว่า รับเอาลูกศรที่ยังไม่มี
 (ขาดอยู่) ด้วยการสร้างเองหรือด้วยการแสวงหา[เพื่อให้มีไว้ใช้ยังต่อไป]

ในเรื่องนี้ บางคนอ้างว่า “นายขมังธนูแม้ยิงลูกศรไปแล้วก็ยังต้องการลูกศร” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะถ้าเป็นอย่างนี้พระสุมังคลาจารย์ก็ควรกล่าว[เป็นอดีตกาล]ว่า ชิปีตอุสุหนิ (ลูกศรที่ยิงแล้ว) เหมือนพระดำรัสว่า

กถิตํ ลปีตํ ตถาคเตน^{๒๕}

“พระตถาคตได้ตรัสภาษิตแล้ว”

แม้คำว่า วิสฺสชฺชิตพฺเพน (ที่ตนควรสละ) ก็เช่นเดียวกัน [คือควรกล่าวเป็นอดีตกาล ว่า วิสฺสชฺชิตเณ (ที่ตนสละแล้ว)]

บางคนก็อ้างอีกว่า “นายขมังธนูหาใช่ไม่ต้องการลูกศรจึงยิงออกไป แต่ทั้งที่ต้องการอยู่ก็ปรารถนาประโยชน์อื่นจึงยิงออกไป” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะถ้าเป็นตามนี้ พระสุมังคลาจารย์ควรกล่าวว่า “เหมือนนายขมังธนูที่ต้องการลูกศรอยู่ ได้ยิงลูกศรออกไปอยู่” มติทั้งสองจึงไม่พึงใส่ใจ

ในข้อนั้น เจตนาอันเกิดก่อน[บุพเจตนา]ซึ่งเป็นไปโดยการแสวงหาทานวัตถุ เป็นต้นโดยดำริว่าจะให้วัตถุนั้นเป็นทานต่อไป ย่อมจัดว่าเป็นทานซึ่งก็คือการสละทานวัตถุ ดังนั้น เวลาที่ฉันท์ะเกิดร่วมกับบุพเจตนา ก็เหมือนกับเวลาที่สละทานวัตถุ

[เมื่อจำแนกฉันท์ะตามบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ฉันท์ะที่จะให้ทานจัดว่าเป็นทานเหมือนเจตนาที่เกิดขึ้นซึ่งเรียกว่าบุพเจตนา ไม่จัดว่าเป็นศีลหรือภาวนา]

จิตที่ประกอบกับฉันท์ะ เมื่อรับอารมณ์อยู่ ย่อมรับไว้ดังต้องการยิ่งหรือฉกฉวยเอาไปด้วยฉันท์ะ ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

อัย อารมฺมณคฺคหณฺ เจตโส หตฺถปฺปสารถฺนํ วีย.^{๒๖}

“เหมือนการที่จิตเหยียดมือออกไปรับอารมณ์”

ในพากย์นี้ คำว่า “เหมือนเหยียดมือ” นี้ เป็นคำอนุมาณสิ่งที่ไม่จริง เพราะจิตไม่มีมือ พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอนุมาณสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง เพื่อความปรากฏแห่งอรรถพิเศษ

[การกล่าวสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง เรียกว่า **ดัทธัมมุปะจาระ** ดังคำว่า กจณปะโลม = หนดเต่า สสวิสาณ = เขาระต่าย เป็นต้น โปรตตุ ปรมัตถที่ปนี ปริเฉทที่ ๑ ข้อ ๒]

ตามธรรมดาเมื่อฉันท์มีกำลังมาก ย่อมมีกำลังมากกว่าตัณหา ความจริงฉันท์เป็นอธิปัตติ (ธรรมที่เป็นใหญ่) และอิทธิบาท (ที่ตั้งแห่งความสำเร็จ) แต่หากในยามฉันท์มีกำลังเสมอกับตัณหา เหล่าสัตว์ซึ่งตกอยู่ในอำนาจของตัณหา และถูกตัณหาครอบงำแล้วจักไม่อาจสละทรัพย์สมบัติ ความสุขในราชสมบัติ หรือสมบัติในเทวโลกและพรหมโลก เพื่อออกจากทุกข์ในวัฏฏะได้

คำว่า **ปกิณณะ** คือ เจตสิกที่มีอยู่กระจัดกระจายในโสภณจิตและอโสภณจิต

ปกิณณะ คือ เจตสิกที่มีอยู่กระจัดกระจายนั้นนั้นแหละ [โดยลง ก ปัจจัยในอรรถ สกัตถ์ ที่ไม่มีความหมายใด ๆ]

๔. **อัญญสมานะ** คือ เจตสิกที่เป็นพวกเดียวกับจิตอื่น

อีกนัยหนึ่ง **อัญญสมานะ** คือ เจตสิกที่เป็นพวกเดียวกันกับจิตอื่น

[คำว่า อัญญสมาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เจตสิกที่เป็นพวกเดียวกับจิตอื่น = อญเณหิ สมานา อญณสมานา (ตติยาตปัฏริสสมาส)
- เจตสิกที่เป็นพวกเดียวกันกับจิตอื่น = อญเณสฺ สมานา อญณสมานา (จตุตถิตปัฏริสสมาส)]

ความหมายก็คือ เจตสิกเหล่านี้ประกอบกับโสภณจิตในกาลใด ย่อมเป็นพวกเดียวกับโสภณจิตอื่นยกเว้นอโสภณจิตในกาลนั้น แต่ในกาลใดประกอบกับอโสภณจิต ในกาลนั้นก็ เป็นพวกเดียวกับอโสภณจิตอื่นนอกจากนั้น

จบการแสดงข้อความปรมาตถ์ในอัญญสมานาราสี

อธิบายอกุศลราสี

๕. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์จะแสดงอกุศลราสี จึงกล่าวว่า โมโห (ความหลง) เป็นต้น

ในประโยคนั้น โมหะ (ความหลง) คือ สภาวะหลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์หลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ ความหลง ความหมายก็คือ การกระทำจิตให้มีติดบอดโดยปิดบังฝ่ายดีไว้โดยสิ้นเชิง ประดุจการที่ความมืดมิดมืองค์ ๔ [วันแรม ๑๔ ค่ำ เวลาเที่ยงคืน ป่าช้า และเมฆทึบบังดวงจันทร์] ได้กระทำความมืดแก่จักขุ

[คำว่า โมห มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะหลง = มุขหตติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์หลง = มุขหนุตติ สตตา เอเตนาติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- ความหลง = มุขหน โมโห (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

เมื่อถึงฝ่ายบาป โมหะมีสภาพคล้ายปัญญา โมหะนี้ตรัสไว้ในพระบาลีว่า มิจฺฉาญาณ^{๒๗} (ความรู้ผิด) และในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

มิจฺฉาญาณนฺติ ปาปกิริยาสุ อูปายจินฺตาวเสน ปวตฺโต โมโห.^{๒๘}

“มิจฺฉาญาณ คือ โมหะที่เป็นไปด้วยความดำริอุบายในการทำบาป”

แม้พระอรรถกถาจารย์ก็กล่าวว่า อวิชขามี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นการไม่ปฏิบัติ และการปฏิบัติผิด

การไม่ปฏิบัติ คือ ความไม่รู้ในฝ่ายดี

การปฏิบัติผิด คือ มิจฺฉาญาณในฝ่ายบาป

เมื่อกล่าวถึงฝ่ายบาป สภาวะ ๕ สภาวะ คือ โมหะ โลภะ ทิฏฐิ วิตก และวิจาร์ เหล่านี้มีสภาพคล้ายปัญญา และเมื่อรวมเข้ากับจิตด้วยก็มีสภาวะ ๖ ธรรมเหล่านั้นเมื่อเกิด

ในชนผู้มีปัญญาและถึงพร้อมด้วยการศรัทธาศึกษา ย่อมยังให้สำเร็จผลเป็นผู้ฉลาดและสามารถ ในการทำบาปด้วยการคิดคั่นอุบายนั้นในการกระทำบาป

อหิริ คือ สภาวะไม่ละอาย กล่าวคือ ไม่รังเกียจต่อกายทุจริตเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **อหิริ** คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อหิริ

อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป) คือ สภาวะไม่ละอายนั้นนั่นแหละ [โดยลง ก บัจจัยในอรรถสัคตต์ที่ไม่มี ความหมายใดๆ]

ความจริงอหิริกะเมื่อเผชิญหน้ากับการกระทำบาป ย่อมไม่ให้โอกาสแก่หิริ แต่ ทำให้เกิดความพอใจในการกระทำบาป สมจริงดังสาธกว่า

กายทุจริตาทีหิ อชिक्षุณนลขุณนติ จ อลขุชาลขุณนติ จ.^{๒๙}

“อหิริกะมีลักษณะไม่รังเกียจ”

“มีลักษณะไม่ละอายต่อกายทุจริตเป็นต้น”

อโนตตัมปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อผลของบาป) คือ สภาวะไม่เกรงกลัว หมายถึง ไม่เกรงกลัวต่อ[ผลของ]กายทุจริตเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **อโนตตัมปะ** คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออโนตตัมปะ

ความจริงอโนตตัมปะเมื่อมีการกระทำบาปเผชิญอยู่ตรงหน้า ย่อมไม่ให้โอกาสแก่ อโนตตัมปะ และยังความเป็นไปโดยกระทำจิตให้ไม่เกรงกลัวต่อการกระทำบาป ดังสาธกที่ กล่าววว่า

กายทุจริตาทีหิ อสวารขุชลขุณนติ จ อนุตตาสลขุณนติ จ.^{๓๐}

“มีลักษณะไม่เกรงกลัวกายทุจริตเป็นต้น”

“มีลักษณะไม่สะดุ้งกลัว”

อนึ่ง ข้าพเจ้า[พระภิกษุ]ย่อมควรกล่าวว่า

อหิริกะย่อมไม่ละอายต่อบาปเสมอ เหมือนสุกรไม่ละอายต่อคูด ส่วนอโนตตัมปะ ย่อมไม่เกรงกลัว เหมือนหิ่งห้อยไม่กลัวไฟ

คำว่า **อุทธรณะ** คือ สภาวะซัดส่าย หมายถึง จิตที่ซัดส่ายในอารมณ์ต่างๆ เหมือน ลูกข่างที่ถูกขว้างไปแล้วหมุนอยู่บนแผ่นหิน

อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) คือ สภาวะทำให้จิตที่ซัดส่ายเป็นไปโดยอาการซัดส่าย ฟุ้งทราบบ่าเปรียบเสมือนน้ำ ทราย และธงแผ่นผ้าที่ถูกลมพัดไปมา

โลภะ (ความโลภ) คือ สภาวะอยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมอยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ ความอยากได้

[คำว่า โลภ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะอยากได้ = ลุพภตติ โลภ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมอยากได้ = ลุพภนฺติ สมฺปยุตฺตา ธมฺมา เอเตนาติ โลภ (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- ความอยากได้ = ลุพภัน โลภ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

เอตถ จ ลุพภัน นาม อารมฺมณภิสฺซุชฺชนํ ทฎฺฐพฺพํ โส ปน อารมฺมณลคฺคณญฺเณ มกฺกฏฺวาเลโป วีย อภิกงฺขญฺเณ ตตฺตกปาเล ชิตฺตมฺสเปสิ วีย อปริจาคญฺเณ เตลณฺชนราโค วีย ตณฺหันทิกาวเณ วชฺชิตฺตวา สตฺตานํ อปายาวหญฺเณ สพฺพานิ สุกฺขกฺกฺจ-
สาขापลาสติณกสฺวานิ มหาสมฺมุทํ วหนฺตี สีฆฺโสตา นที วีย ทฎฺฐพฺโพ."^{๑๑}

“โลภะเป็นการติดข้องในอารมณ์ โลภะเหมือนตั้งที่ยึดจับลิงไว้ เพราะมีสภาวะติดข้องในอารมณ์ เหมือนชั้นเนื้อที่วางไว้บนกระเบื้องร้อน ตามสภาวะต้องการ เหมือนผ้าเปื้อนน้ำมัน ด้วยเป็นสภาวะที่สลัดออกไม่ได้ เหมือนแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวพัดพาขยะคือ ท่อนไม้ กิ่งไม้ ใบไม้ และหญ้าแห้งทั้งหมดไปสู่มหาสมุทร ด้วยเป็นสภาวะที่เจริญเพิ่มพูนกลายเป็นแม่น้ำตื้นหาซึ่งพัดพาไปสู่อบาย”

ทัญญู คือ ความเห็นผิด หมายถึง ความเห็นผิดธรรมเหล่านั้นในสภาวะที่ไม่เป็นจริง ตรงกันข้ามกับปัญญาที่รู้เห็นธรรมในสภาวะที่เป็นจริง ทัญญูเมื่อเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สำคัญ

ตนว่าเป็นบัณฑิต มีมิจฉาวิตกมาก ย่อมมีกำลังแรง มีลักษณะคล้ายปฏิเวธญาณ (ญาณหยั่งรู้) ในฝ่ายที่ไม่เป็นจริง

มิจฉาภินิเวสลกขณา ปรมํ วชฺช.^{๓๒}

“ทิวฏฐิมิลักษณะใสใจผิด ฟังทราบว่ามีโทษมาก”

มานะ คือ สภาวะทะนงตน หมายความว่า เชิดชูตนอย่างมั่นคงด้วยเห็นว่า “เรา เป็นหนึ่งในโลก ไม่ควรมาดูหมิ่นเหมือนท่อนไม้แห้ง”

มานะได้รับการอุปถัมภ์โดยชาติ สกุล ทรัพย์สมบัติ เกียรติยศ ความเป็นใหญ่ เป็นต้น และคุณธรรมคือศีล การสดับ ลาภสักการะ เป็นต้น ย่อมเจริญยิ่งขึ้นสำคัญตนในท่ามกลางมหาชนว่าสูงส่งเหมือนธงชัย ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

อุณหติลกฺขโณติ จ อุมมาโท วียาติ จ.^{๓๓}

“มีลักษณะลำพอง”

“เป็นธรรมชาติเหมือนความบ้า”

โทสะ (ความโกรธ) คือ สภาวะประทุษร้าย

โทสะเหมือนงูพิษที่ถูกทูปตี เพราะมีสภาวะดุร้าย เหมือนนอสนีบาดเพราะเป็นสภาวะแผ่ไป[ทั่วร่างกาย] เหมือนไฟป่าเพราะเป็นสภาวะเผาที่ตั้งของตน เหมือนศัตรูที่ได้โอกาสเพราะเป็นสภาวะประทุษร้าย เหมือนน้ำมูตรเน่าผสมยาพิษ เพราะเป็นกองโทษโดยสิ้นเชิง

อิสสา (ความริษยา) คือ สภาวะริษยา หมายความว่า ริษยาสมบัติของผู้อื่น อิสสาทนอยู่ไม่ได้เมื่อได้เห็นหรือได้ยินสมบัติที่ผู้อื่นได้รับเสมอ ต้องการให้สมบัตินั้นวิบัติไป แม้สดับว่ามีผู้ได้รับสมบัตินี้ก็ทนไม่ได้ ต้องการให้ผู้นั้นพลาดโอกาสได้รับ ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ปรสมฺปตฺตึนํ อุสฺสุยฺยนลฺกขณา.^{๓๔}

“มีลักษณะริษยาสมบัติของผู้อื่น”

มัจฉริยะ คือ สภาวะไม่ยอมให้สมบัติของตนแก่ผู้อื่นโดยดำริว่า “คุณธรรมหรือวัตถุนี้จึงมีแก่เราผู้เดียว อย่าได้มีแก่ผู้อื่น” หมายถึง จิตที่เป็นไปอย่างนั้น

มัจฉริยะะ (ความตระหนี่) คือ ภาวะแห่งจิตตระหนี่

มัจฉริยะะมี ๒ ประเภทเหมือนอนิสสา โดยจำแนกตามสมบัติที่ตนได้รับแล้วและสมบัติที่พึงจะได้

ในบรรดามัจฉริยะะเหล่านั้น ประเภทแรก บุคคลได้เห็น ได้ยิน หรือคิดถึงสมบัติซึ่งเกี่ยวกับคนอื่น หรือจะกลายเป็นสมบัติของตนไปเป็นของคนอื่นด้วยเหตุใดก็ตาม ย่อมเกิดความทุกข์ใจ แม้สมบัติที่ตนจะพึงได้รับ เมื่อสดับหรือคิดว่าสมบัตินี้จักมีอีกในสถานที่หรือในกาลอื่น บุคคลนั้นย่อมต้องการจะได้ไว้คนเดียว ไม่ต้องการให้คนอื่นได้รับด้วย เมื่อได้ยินหรือคิดว่าคนอื่นจักได้รับ ก็เกิดความทุกข์ใจ ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ลทุธานํ วา ลภิตพฺพานํ วา อตฺตโน สมฺปตฺตํ นิคฺคฺหนลฺกฺขณํ^{๓๔}

“มีลักษณะซ่อนเร้นสมบัติของตนที่ได้รับแล้วหรือสมบัติที่จะพึงได้รับ”

ในการได้รับสมบัติที่ตนจะพึงได้รับนี้ ความคับแค้นใจเพราะสดับหรือคิดถึงบุคคลที่ตนไม่ยอมให้ได้รับ กำลังได้รับอยู่ หรือจักได้รับ เป็นอนิสสา ส่วนความคับแค้นใจเพราะคิดถึงสมบัติที่ตนต้องการแต่กลับไม่ได้ เป็นมัจฉริยะะ ดังจะเห็นได้ว่าอนิสสาและมัจฉริยะะทั้งสองไม่เกิดพร้อมกัน

ในคำว่า กุกุกุจํ (ความร้อนใจ) นี้ คำว่า กตะ คือ การกระทำ

คำว่า กุกตะ คือ การกระทำที่น่ารังเกียจ หมายถึง อាកารที่น่ารังเกียจ กล่าวคือความเป็นไปแห่งจิตพิเศษอันบัณฑิตพึงตำหนิ

โดยองค์ธรรม กุกุกุจจะได้แก่จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยกุกุกุจเจตสิกอันเป็นไปด้วยความเสียใจเสมอว่า “เรายังมิได้กระทำความดีหนอ เราได้กระทำความชั่วหนอ” หมายความว่า กุกุกุจจะแม้เป็นไปอย่างนั้นก็ไม้อาจกระทำความดีที่ยังมิได้ทำ ให้เป็นสิ่งที่ตนทำแล้ว หรือไม้อาจเปลี่ยนกรรมชั่วที่ได้ทำมาแล้ว ให้เป็นสิ่งที่ยังมิได้ทำอีก แต่ยอม

เป็นไปให้เกิดความท้อถอยใจในกุศลธรรม จึงเรียกว่า กุกตะ เพราะเป็นเพียงอาการที่น่ารังเกียจ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

กตาทสฺส สวาชฺชานวชฺชสฺส อภิมุขคมนํ ปฏิสารโ นาม. ยสฺมา ปเนโส กตํ วา ปาปํ อกตํ น กโรติ. อกตํ วา กลฺยาณํ กตํ น กโรติ. ตสฺมา วิรูโป กุจฺฉิโต วา ปฏิสารโติ วิปปฏิสารโ.^{๓๖}

“**ปฏิสาร** คือ การระลึกถึงโทษที่กระทำแล้วหรือคุณที่ยังมิได้กระทำ

วิปปฏิสาร คือ การระลึกที่ไม่ดี

อีกนัยหนึ่ง **วิปปฏิสาร** คือ การระลึกที่น่ารังเกียจ เพราะวิปปฏิสาร กระทำความชั่วที่ทําไว้แล้วให้ยังไม่เกิดมิได้ หรือกระทำความดีที่ยังมิได้ ทําไว้ให้เป็นการกระทำแล้วไม่ได้”

คำว่า วิปปฏิสาร ในที่นี้ ก็คือกุกกุกจะนั้นแหละ

[คำว่า วิปปฏิสาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การระลึกที่ไม่ดี = วิรูโป ปฏิสารโ วิปปฏิสารโ (วิ อุปสรรคมีอรรถว่า ไม่ดีงาม)

- การระลึกที่น่ารังเกียจ = กุจฺฉิโต ปฏิสารโ วิปปฏิสารโ (วิ อุปสรรคมีอรรถว่า

น่ารังเกียจ)]

เมื่อกุกกุกจะเป็นสภาพน่ารังเกียจ จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยกุกกุกจะก็น่ารังเกียจด้วยเช่นกัน และกุกกุกจะชื่อน่ารังเกียจด้วยเหตุใด จิตตูปบาทก็ชื่อน่ารังเกียจด้วยเหตุนั้น จึงควรถือเอาจิตตูปบาทในบทว่า กุกตะข้อความนี้กล่าวไว้โดยตรงในอรรถกถาของสุทินนกันท์ สมจริงดังสาธกกว่า

วิญญฺหิ อกตตพฺพตาย กุจฺฉิตกิริยาภาวโต กุกฺกุกจฺ.^{๓๗}

“ชื่อว่า กุกกุกจะ เพราะความเป็นกิริยาอันน่ารังเกียจ เนื่องจากเป็นกิริยาอันผู้รู้ไม่พึงกระทำ”

(๗๙) ในคัมภีร์วิภาวนิมิต्तได้กำหนดข้อความนี้แล้วกล่าวว่า “คำว่า กุกตะ คือ สิ่ง

ที่กระทำแล้วไม่ดี หมายถึง ทุจริตที่กระทำแล้วและสุจริตที่ยังมิได้กระทำ” ข้อความนั้นไม่สมควร

(๘๐) ความที่กล่าวไว้ในที่นี้ได้ปฏิเสธข้อความทั้งหมดในคัมภีร์วิภาวณีว่า “โดยความจริงแล้ว ชาวโลกเรียกสิ่งที่ยังมิได้ทำว่ากระทำไม่ดีโดยกล่าวว่า ‘สิ่งที่เรายังไม่ทำ เป็นการทำไม่ดี’ แต่ในที่นี้ กุกุตะ คือ จิตตูปบาทอันเร้าร้อนเกิดขึ้นปรารถนาทุจริตที่กระทำแล้ว หรือสุจริตที่ยังมิได้กระทำ”

กุกุจจะ คือ ความเป็นเหตุให้จิตตูปบาทดังกล่าวอันกระทำไม่ดีเป็นไปอย่างนั้น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าว กุจ ธาตุไว้ในคัมภีร์ธาตุมือธรรมคือ “ท้อถอย” และ “ชืดช้วนใจ” กุกุจจะ จึงหมายถึง สภาวะท้อถอยด้วยอาการที่น่ารังเกียจ มิใช่ด้วยความละเอียดอ่อนบอบ อีกนัยหนึ่ง กุกุจจะ คือ สภาวะชืดช้วนใจ[ให้เกิดแผล]ด้วยอาการอันน่ารังเกียจ มิใช่ด้วยอาการอันขัดเกล่า[ให้สะอาดจาก]กิเลส จึงหมายถึง หมู่มัสมุญตตธรรมอันเป็นไปอย่างนั้น กล่าวคือ หมู่มัสมุญตตธรรมท้อถอยด้วยอาการทอดถอนใจอยู่เสมออันเป็นสิ่งที่พึงรังเกียจโดยเป็นไปอย่างนี้ว่า “เรามีได้กระทำความดีหนอ เรากระทำบาปแล้วหนอ” คือ ไม่ให้จิตโน้มไปในการสมาทานกุศลธรรม อีกนัยหนึ่ง ย่อมชืดช้วนใจ[ให้เป็นแผล] คือ กระทำจิตให้ขาดพลังกำลังในการสมาทานกุศลโดยกระทำธรรมที่มีแก่นสารคือศรัทธาเป็นต้นให้เบาบาง ดังนั้น หมู่มัสมุญตตธรรมนั้นจึงได้ชื่อว่า กุกุจจะ หมู่มัสมุญตตธรรมเป็นไปอย่างนั้นเพราะประกอบด้วยสภาวะธรรมใด สภาวะธรรมนั้นชื่อว่ากุกุจจะ เพราะทำให้เกิดมัสมุญตตธรรมที่ท้อถอยหรือชืดช้วนใจ

[คำว่า กุกุจจะ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ความเป็นจิตตูปบาทที่กระทำไม่ดี = กุกตสส ภาโว กุกุจจ (กุกต + ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- สภาวะท้อถอยด้วยอาการที่น่ารังเกียจ = กุจนิเตน อากาเรน โภจติ สฺกฺโงจตีติ กุกุจโจ (กุ บทหน้า + กุจ ธาตุ = ท้อถอย + ฌย ปัจจัยในกัตตฺสาธนะ)

- สภาวะชืดช้วนใจด้วยอาการอันน่ารังเกียจ = กุจนิเตน อากาเรน โภจติ วิลิขตีติ กุกุจโจ (กุ บทหน้า + กุจ ธาตุ = ชืดช้วนใจ + ฌย ปัจจัยในกัตตฺสาธนะ)

กุกุกจะปรารถนาความดีที่ยังไม่ได้ทำหรือความชั่วที่ทำไปแล้ว ย่อมเป็นไปโดย
ภาวะที่เร้าร้อนและเสียใจในภายหลัง ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตํ ปจฺจนฺตฺวาปลกฺขณํ กตาทตฺตานุโสจฺนรสนฺติ จ.^{๓๘}

“มีลักษณะร้อนใจในภายหลัง”

“มีหน้าที่เสียใจต่อกรรมที่กระทำแล้วหรือยังมิได้กระทำ”

ในพากย์นี้ คำว่า “มีลักษณะร้อนใจในภายหลัง” หมายความว่า มีลักษณะร้อนใจ
ในกาลต่อมา เพราะมิได้ทำความดีมาก่อนหรือได้ทำความชั่วไปแล้ว การที่กุกุกจะมี
มีอาการเป็นอดีตแน่นอน ย่อมสำเร็จด้วยข้อความนั้น ไม่ใช่ความมีอาการเป็นปัจจุบัน
หรืออนาคต

คำว่า “มีหน้าที่เสียใจต่อกรรมที่กระทำแล้วหรือยังมิได้กระทำ” พึงประกอบบทว่า
[กรรมคือ]ความชั่วที่กระทำแล้วหรือความดีที่ยังมิได้กระทำ ดังสาธกในคัมภีร์มหานิกายว่า

ทฺวีหากาเรหิ กุกุกุจํ อุปฺปชฺชติ กตตฺตา จ อกตตฺตา จ. กถฺนจฺ ทฺวีหา ๒เปย
อกตตฺตา จ. อกตํ เม กายสุจฺริตํ. กตํ กายทฺวจฺริตฺตฺนฺติ อุปฺปชฺชติ กุกุกุจํ. อกตํ เม วจฺสุจฺริตํ
๒เปย กตํ มโนทฺวจฺริตฺตฺนฺติ อุปฺปชฺชติ กุกุกุจํ. อกตา เม ปาณาติปาตา เวรมณิ. กโต
ปาณาติปาโตติ อุปฺปชฺชติ กุกุกุจํ ๒เปย อกตา เม สมฺมาทิฏฺฐิ. กตา มิจฺฉาทิฏฺฐิ
อุปฺปชฺชติ กุกุกุจํ.^{๓๙}

“กุกุกจะย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ กระทำแล้ว และยังมีได้กระทำ
กุกุกจะย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ กระทำแล้ว และยังมีได้กระทำนั้นเป็นอย่างไร
กุกุกจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรามีได้กระทำกายสุจริต เรากระทำกายสุจริตแล้ว กุกุกจะ
ย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรามีได้กระทำวจีสุจริต เรากระทำวจีสุจริตแล้ว กุกุกจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้
ว่า เรามีได้กระทำมโนสุจริต เรากระทำมโนสุจริตแล้ว กุกุกจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรา
มิได้กระทำการงดเว้นจากการปลงชีวิตสัตว์ กุกุกจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรากระทำการ
ปลงชีวิตสัตว์แล้ว...กุกุกจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรามีได้กระทำสัมมาทิฏฐิ กุกุกจะย่อม
เกิดขึ้นว่า เรากระทำมิจฉาทิฏฐิแล้ว”

พระบาลีนี้แสดงว่า กุกกุงจะมี ๒ อย่างโดยจำแนกตามอารมณ์ คือ สุจริตที่ยังมิได้กระทำ และทุจริตที่กระทำแล้ว เพราะกล่าวไว้ในพากย์นั้นว่า

“ด้วยอาการ ๒ อย่าง”

กุกกุงจะย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้กระทำบาปมาก่อน แล้วถูกภัยในอบายภูมิคุกคามต่อมา และเกิดขึ้นแก่ผู้ตบถบายภูมิแล้วหวนระลึกถึงกรรมที่ตนได้กระทำมาก่อน มิใช่เกิดขึ้นแก่บุคคลอื่น เพราะกล่าวไว้ในพากย์นั้นว่า

“เรามีได้กระทำกายสุจริต เรากระทำกายทุจริตแล้ว”

มานะมี ๒ อย่างคือ ยถาวมานะ (ความทะนงตนในเรื่องจริง) และอยถาวมานะ (ความทะนงตนในเรื่องไม่จริง) ฉะนั้น กุกกุงจะมี ๒ อย่างคือ ยถาวกุกกุงจะ (ความร้อนใจในเรื่องจริง) และอยถาวกุกกุงจะ (ความร้อนใจในเรื่องไม่จริง) ฉะนั้น อยถาวกุกกุงจะ (ความร้อนใจในเรื่องไม่จริง) ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่างว่า “เรายังมิได้กระทำความดีหนอ เรากระทำความชั่วแล้วหนอ”

ถามว่า : กุกกุงจะคืออะไร

ตอบว่า : **อยถาวกุกกุงจะ** (ความร้อนใจในเรื่องไม่จริง) คือ กุกกุงจะที่สำคัญกรรมดีว่าเป็นกรรมชั่ว เห็นว่าเป็นกรรมชั่ว แล้วมิได้กระทำในกาลก่อน หรือสำคัญกรรมชั่วว่าเป็นกรรมดี เห็นว่าเป็นกรรมดีแล้วกระทำ ย่อมเกิดขึ้นต่อมาเป็นความเสียใจเสมอทั้งกุกกุงจะที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สำคัญกรรมดีว่าเป็นกรรมดีในกาลก่อน เมื่อกระทำแล้วได้สำคัญว่าเป็นกรรมชั่วในภายหลัง และผู้สำคัญกรรมชั่วว่าเป็นกรรมชั่ว มิได้กระทำ แล้วสำคัญว่าเป็นกรรมดีในภายหลัง

พึงประกอบเนื้อความโดยนัยว่า “กุกกุงจะที่สำคัญสิ่งที่ไม่มิโทษว่ามีโทษ สำคัญสิ่งที่เหมาะสมว่าไม่เหมาะสม สำคัญอนาบัติ[สิ่งที่ไม่เป็นอาบัติ]ว่าเป็นอาบัติ ชื่อว่า อยถาวกุกกุงจะ” เป็นต้น

กุกกุงจะทั้งหมดนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง จึงนับเข้าในอาการทั้งสองดังกล่าวมาแล้ว

อนึ่ง อสังยตกุกุจจะ (กุกุจจะคือการไม่สำรวม) คือ กุกุจจะที่แสดงในคัมภีร์
มหานิทเทศน์ว่า

“หตถกุกุจจกมปิ กุกุจจํ. ปาทกุกุจจกมปิ กุกุจจํ. หตถปาทกุกุจจกมปิ
กุกุจจํ.”^{๕๐}

“การคะนองมือ ชื่อว่า กุกุจจะ การคะนองเท้า ชื่อว่า กุกุจจะ การคะนองมือ
และการคะนองเท้า ก็ชื่อว่า กุกุจจะ”

วินยกุกุจจะ คือ กุกุจจะที่ปรากฏในพระวินัยว่า

กุกุจจายนตฺตา น ปฏิกคณฺหิสฺสุ.”^{๕๑}

“ภิกษุทั้งหลายสงสัยอยู่ จึงไม่รับจีวรนั้น”

และกุกุจจะที่กล่าววว่า

กถํ กุกุจจปฺปกตตตาย อาปชชต กบปิเย อกบปิยสณฺณิตตา อกบปิเย กบปิยสณฺณิตตา.”^{๕๒}

“ภิกษุต้องอาบัติเพราะมีความสงสัยเสมอคืออย่างไร [คือ] ความสำคัญสิ่งที่ไม่
เหมาะสมว่าไม่เหมาะสม ความสำคัญสิ่งที่ไม่เหมาะสมว่าเหมาะสม”

วินยกุกุจจะเป็นความสงสัยในพระวินัย ความสงสัยในพระวินัยอันเป็นกุศลหรือ
กิริยาจิตตูปบาทที่เป็นไปด้วยอาการสงสัยในฐานะที่มีไว้สัจของตนว่า สิ่งนี้ควรทำ หรือ
สิ่งนี้ไม่ควรทำ ภิกษุผู้ใคร่ศึกษาที่เกิดความสงสัย ย่อมไม่กระทำการนั้นพระสังคีติกาจารย์
หมายเอาภิกษุเหล่านั้นจึงกล่าวไว้ในพระวินัยปิฎก]ว่า

กุกุจจายนตฺตา น ปฏิกคณฺหิสฺสุ.”^{๕๓}

“สงสัยอยู่จึงไม่รับ”

ส่วนภิกษุผู้กระทำอยู่ย่อมต้องอาบัติแม้ในสิ่งที่เหมาะสม พระสังคีติกาจารย์
หมายเอาภิกษุเหล่านั้นจึงกล่าววว่า

กุกุกุจบุปฺกตตาย อาปตฺตี อาปชฺชติ.^{๔๔}

“ต้องอาบัติเพราะมีความสงสัย”

[กุกุกุจะมี ๓ ประเภท คือ

(ก) เจตสิกกุกุกุจะ คือ กุกุกุจะเจตสิก

(ข) อสังยตกุกุกุจะ คือ การไม่สำรวจมือเท้า โดยองค์ธรรม ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาทที่มีโมหะเป็นประธาน

(ค) วินยกุกุกุจะ คือ ความสงสัยในพระวินัย โดยองค์ธรรม ได้แก่ กุศลจิตตูปบาทที่เกิดแก่ปุถุชนและพระเสกขบุคคลหรือกิริยาจิตตูปบาทที่เกิดแก่พระอรหันต์]

ถีนะ (ความหดหู่) คือ สภาวะครอบงำจิตกระทำให้อ่อนแรง ดังพระพุทธทวจะนะในพระบาลีว่า

ถิยฺยนา ถิยิตฺตตฺ.^{๔๕}

“ความหดหู่ ความเป็นจิตที่หดหู่”

มิทระ (ความเชื่องซึม) คือ สภาวะเบียดเบียนเจตสิกธรรม ทำให้ไม่เหมาะในกิริยาเมื่อสัมปยุตตธรรมค้ำจุนอิริยาบถนั้นๆ เป็นไปอยู่โดยการแผ่ไปในอารมณ์ ถีนะย่อมครอบงำจิต มิทระครอบงำเจตสิก ทำให้หดหู่จากอารมณ์ คือทำให้ไม่อาจค้ำจุนอิริยาบถได้

ในคำว่า วิจิกิจฺฉา นี้ คำว่า **จิกิจฉา** คือ การรักษา หมายความว่า การรักษาด้วยปัญญา

วิจิกิจฉา (ความสงสัย) คือ สภาวะรักษา[ด้วยปัญญา]ไม่ได้ เพราะยากแก่การรักษา

อีกนัยหนึ่ง **วิจิกิจฉา** คือ สภาวะทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาพธรรมลำบากใจ

อีกนัยหนึ่ง **วิจิกิจฉา** คือ สภาวะสงสัย กล่าวคือ เป็นไปด้วยความสงสัย

[คำว่า วิจิกิจฉา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะรักษาด้วยปัญญาไม่ได้ = วิตตา จิกิจฉา เอตยาติ วิจิกิจฉา (วิ ศัพท์ + จิกิจฉา

ศัพท์ เป็นบัญญัติอุปุริสสมาส)

- สภาวะทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาพธรรมลำบากใจ = วิจิน กิจณา วิจิกิจณา (วิจิน ศัพท์ + กิจณา ศัพท์ เป็นเหตุยาตัมปฐิสสมาส)
- สภาวะสงสัย = วิจิกิจนติ เทวพุกกภาเวน ปวตตตีติ วิจิกิจณา (วิ บทหน้า + กิต ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

วิจิกิจนามี ๒ อย่าง คือ วิจิกิจนานิรวรณ และวิจิกิจนาปฎิรูป

วิจิกิจนานิรวรณ คือ วิจิกิจนาที่เป็นไปด้วยความสงสัยในฐานะ ๘ มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น เป็นนิรวรณ

[ความสงสัยในฐานะ ๘ อย่าง คือ

- สงสัยในพระศาสนา
- สงสัยในพระธรรม
- สงสัยในพระสงฆ์
- สงสัยในไตรสิกขา
- สงสัยในส่วนแรกคืออดีตชาติ
- สงสัยในส่วนหลังคืออนาคตชาติ
- สงสัยในส่วนแรกและส่วนหลังคืออดีตชาติและอนาคตชาติ
- สงสัยในธรรมอันเป็นเหตุเกิดอาศัยกันและผลที่เกิดจากเหตุ]

วิจิกิจนาปฎิรูป คือ วิจิกิจนาอื่นนอกจากนั้นทั้งหมดที่เป็นไปแก่บุคคลผู้มีใจ พระสัพพัญญูด้วยความสงสัยในอารมณ์นั้นๆ ว่า “เป็นอย่างนี้หรือ เป็นอย่างนี้หรือ เป็นสิ่งนี้หรือ”

วิจิกิจนาปฎิรูปเป็นอกุศลบ้าง อกุศลบ้าง หรือกิริยาอัพยาภกตซึ่งเกิดขึ้นแก่ พระชินาสพบ้าง ส่วนในอกุศลเจตสิกนี้หมายเอาวิจิกิจนาที่เป็นนิรวรณอันเป็นอกุศล

จบการแสดงข้อความปรมาตถ์ในอกุศลราสี

อธิบายโสภณราชสี

๖. **ศรัทธา** (ความเชื่อ) คือ สภาวะทรงอารมณ์ไว้ดี หมายความว่า น้ำนึ่งใสสะอาด ย่อมทรงรูปนิमितคือดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้นได้ ฉนใด ศรัทธานี้ย่อมทรงไว้หรือ ดำรงอารมณ์มีคุณของพระพุทธรเจ้าเป็นต้นในตนด้วยดี ฉนนั้น

อีกนัยหนึ่ง **ศรัทธา** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมทรงอารมณ์ไว้ดี

อีกนัยหนึ่ง **ศรัทธา** คือ การทรงไว้ดี

[คำว่า สทฺธา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทรงอารมณ์ไว้ดี = สทฺทหตีติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมทรงอารมณ์ไว้ดี = สทฺทหนฺติ เอตายาติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- การทรงไว้ดี = สทฺทหนํ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

ในเรื่องนี้ ศรัทธาหมายเอาความเชื่อมั่นเลื่อมใสอันเป็นไปด้วยความไม่ขุ่นมัวในสิ่งที่ควรเชื่อมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้นเท่านั้น ส่วนความดำริอื่นนอกจากนั้นที่เป็นไปด้วยความเชื่อมั่นเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ควรเชื่อคือเดิยรถีย์หรือธรรมของเดิยรถีย์เช่นนี้ ชื่อว่า ศรัทธาปฏิรูป ซึ่งโดยองค์ธรรมคือมิจฉาธิโมกข์ (อธิโมกข์ที่ประกอบด้วยมิจฉาธิภูลฺลี)

มวลมนุษย์เมื่อไม่มีมือ แม้พบเห็นรัตนาก็หยิบเอาไม่ได้ เมื่อไม่มีทรัพย์ สมบัติ ทั้งมวลย่อมไม่เกิดแก่พวกเขา เมื่อไม่มีเมล็ดพืช ข้าวกล้าเป็นต้นย่อมไม่สำเร็จ ฉนใด เมื่อ ศรัทธาไม่มี บุญกิริยาวัตถุย่อมสำเร็จไม่ได้ ฉนนั้น ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

หตฺถวิตฺตพืชมฺชิสฺสา.^{๕๖}

“เหมือนมือ ทรัพย์ และเมล็ดพืช”

สติ (ความระลึกได้) คือ สภาวะระลึกได้ หมายความว่า เข้าถึงกรรมดีที่ตน กระทำแล้วและฟังกระทำ หรือเข้าถึงพระพุทธรคุณเป็นต้น ด้วยความไม่หลงลืม

สติมี ๒ ประเภท คือ สัมมาสติ และมิจฉาสติ

ในเรื่องนั้น พระพุทธองค์ทรงหมายเอาสัมมาสติในที่นี้ ส่วนสติอื่นไม่ใช่สติแท้ แต่เป็นอกุศลจิตตูปบาทสติปฏิรูปที่เป็นไปโดยไม่หลงลืมกรรมชั่วที่กระทำแล้วหรือพึงกระทำ สติย่อมรักษาจิตจากอกุศลธรรมทั้งหมดได้ และยังจิตให้ประกอบกับกุศลธรรม จึงเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ทำกิจทั้งปวงของพระราชาก็สำเร็จ^{๔๗} ดังพระพุทธทวจะว่า

สติ ขวาทิ ภิกขเว สัพพตฺถิกิ วทามิ.^{๔๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกล่าวสติว่ามีอุปการะในที่ทั้งปวง”

หิริ (ความละอายต่อบาป) คือ สภาวะละอาย หมายความว่า ละอาย คือ รังเกียจ กล่าวคือ เบื่อหน่ายต่อกายทุจริตเป็นต้น

โอตตปปะ (ความเกรงกลัวต่อผลของบาป) คือ สภาวะเกรงกลัว กล่าวคือ สะดุ้งกลัวต่อกายทุจริตเป็นต้น

ในข้อนี้ มีธรรมที่ชื่อว่าหิริปฏิรูปและโอตตปปะปฏิรูป ดังพระพุทธทวจะว่า

ลชฺชิตฺตพฺเพ น ลชฺชนฺติ อลชฺชียะสุ ลชฺชเร.^{๔๙}

“ชนทั้งหลายย่อมไม่ละอายในบาปที่ควรละอาย ย่อมละอายในบุญที่ไม่ควรละอาย”

ภายิตฺตพฺเพ น ภายนฺติ อภายะ ภัยทสฺสลิโน.^{๕๐}

“ชนทั้งหลายย่อมไม่กลัวในบาปที่ควรกลัว มักเห็นบุญที่ไม่น่ากลัวว่าน่ากลัว”

สัตบุรุษทั้งหลายย่อมเกิดความเคารพในตนด้วยหิริ และเกิดความเคารพในผู้อื่น คือเทวดาคุ้มครองตนเป็นต้นด้วยโอตตปปะ แล้วหลีกเลี่ยงจากบาป รักษาตนให้บริสุทธิ์ ธรรม ๒ ประการนี้จึงเรียกว่า ธรรมค้อมครองโลก^{๕๑}

อโลภะ (ความไม่โลภ) คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความโลภ อโลภะย่อมเป็นไปเพื่อกำจัดความโลภในอารมณ์ที่ตนสำคัญว่าดีซึ่งมีโลภะนั้นเป็นไปด้วยความผูกพัน อโลภะมีความรังเกียจต้านทานความบริบูรณ์ด้วยภพและสมบัติซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความโลภ เหมือนรังเกียจกองคู ได้ชื่อว่า เป็นสภาพออกจากกาม (เนกขัมมธาตุ) ชนิดหนึ่ง

อโทสะ (ความไม่โกรธ) คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความโกรธ อโทสะย่อมเป็นไปเพื่อกำจัดความโกรธในอารมณ์ที่ตนสำคัญว่าไม่ดีซึ่งมีโทษนั้นเป็นไปด้วยความประทุษร้าย อโทสะเป็นเหตุทำให้เกิดใจใสสะอาดดูพระจันทร์เพ็ญในเหล่าสัตว์ ได้ชื่อว่าเป็นสภาพไม่ปองร้าย (อัปยาปาหธาตุ) ชนิดหนึ่ง อโทสะนี้เรียกว่า “เมตตา” ในพรหมวิหาร

แม้โมหะก็ควรกล่าวในที่นี้ **อโมหะ** (ความไม่หลง) คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ อโมหะกำจัดความหลงในเหตุ ผล หรืออริยสัจสี่ที่มีโมหะกระทำความผิดเป็นไป อโมหะเหมือนการทำให้เกิดพระจันทร์และพระอาทิตย์นบพันดวงสว่างไสวอยู่ ได้ชื่อว่าเป็นความรู้ (วิชา)

ในคำว่า ตตรมชฌตตตา (ตตร + มชฌ + อตต + ตา) นี้ คำว่า **อัตตะ** คือ สภาพ คำว่า **มชฌัตตะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นไปในท่ามกลางแห่งฝ่ายที่ไม่สม่าเสมอ กันสองฝ่ายคือความหดหู่และความฟุ้งซ่าน หมายถึง หมู่มัสมุญุตธรรมที่เป็นไปสม่าเสมอ [คือ ไม่มีความหดหู่เข็ญซึ้งและความฟุ้งซ่าน]

คำว่า **มชฌัตตตา** คือ ความเป็นไปสม่าเสมอ

คำว่า **ตตรมชฌัตตตา** คือ ความเป็นไปสม่าเสมออันปรากฏในสัมปยุตตธรรมนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง **ตตรมชฌัตตตา** คือ ความเป็นไปสม่าเสมอของจิตและเจตสิกในกรรมที่ดำรงนั้นๆ ดังสารก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

สา สมปวัตตทานํ สมปยุตตมฺหานํ อชฺฌุเปกฺขนฺวเสณ สมปวัตตทานํ อาชาเนยฺยานํ อชฺฌุเปกฺขนฺสารถี วีย ทฺถุจพฺพา.^{๕๒}

“พึงทราบตตรมชฌัตตตาว่าเหมือนสารกผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนย ซึ่งวิ่งไปโดยสม่าเสมอ เพราะวางเฉยต่อสัมปยุตตธรรมที่เป็นไปโดยสม่าเสมอ”

[คำว่า ตตรมชฌตตตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเป็นไปสม่าเสมออันปรากฏในสัมปยุตตธรรมนั้นๆ = เตสุ เตสุ สมปยุตตมฺเมสุ ทิสฺसानา มชฌตตตา ตตรมชฌตตตา (ตตร ศัพท์หมายถึงสัมปยุตตธรรม)

- ความเป็นไปสม่าเสมอในกรรมที่ตั้งามันๆ = เตสุ เตสุ หิตกมเมสุ มชฺฌตตตา ตตร-
มชฺฌตตตา (ตตร คัพท์หมายถึงกรรมที่ตั้งามัน)]

ตตรมัชฌตตตานี้ เรียกว่า “อุเบกขา” ในพรหมวิหาร

คำว่า กายปัสสทธิ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

กาย คือ หมู่เจตสิกที่เรียกว่า ชั้น ๓ มีเวทนาชั้นเป็นต้น

จิต คือ โสภณจิต

พึงกระทำสมาสโดยนัยว่า กายปัสสทธิ คือ ความสงบแห่งหมู่เจตสิก

จิตตปัสสทธิ คือ ความสงบแห่งจิต เป็นต้น

ปัสสทธิ คือ ความสงบ หมายความว่า ภาวะสงบเย็น

เยส อิทํ ทวยํ ทุพฺพลํ โหติ. เต ปุณฺณกมฺเมสุ จิตฺตสุขํ น วินฺทนฺติ. พหิทฺธา เอว
เนสฺ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ. สนตฺตเต ปาสาณปิฏฺเฐ จปิทมจฺโน วีย โหติ. เยสฺ ปน พลวํ โหติ.
เตยฺว ตตฺถ ตํ วินฺทนฺติ. เตสฺ จิตฺตํ สีตเล อุทฺเท ปกฺขิตฺตมจฺโน วีย โหติ.^{๕๓}

“บุคคลผู้มีเจตสิกทั้งสองนี้อ่อนกำลัง ย่อมไม่มีความสบายใจในกุศลกรรม ใจ
ของเขาได้แล่นไปสู่อารมณ์ภายนอกออกจากกุศลเหมือนปลาที่วางบนแผ่นหินร้อน ส่วน
ผู้มีธรรมทั้งสองกำลังแรง ย่อมได้รับความสบายใจในกุศลธรรม จิตของเขาเหมือนปลาที่แช่
ไว้ในน้ำเย็น”

ลหุตา คือ ความเบา หมายความว่า ความไม่หนักไม่เขื่องช้า

จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมถ่วงให้ไม่แผ่ไปและหดหู่ในกุศลกรรมเหมือน
ดอกไม้วางบนแผ่นหินร้อน ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้กำลังแรง ย่อมแผ่ขยายออกไปในกุศล
กรรมเหมือนดอกบัวที่ใส่ไว้ในน้ำเย็น^{๕๔}

มุทุตา คือ ความอ่อน

เยส อิทํ ทุพฺพลํ. เตสฺ จิตฺตํ ปุณฺณกมฺเมสุ น ปสาเรติ สงฺโกจติ. ตตฺตปาสาณ
ปกฺขิตฺตปทุมฺปฺปผํ วีย โหติ. เยสฺ ปน พลวํ. เตสฺ จิตฺตํ ตตฺถ ปสาเรติ. สีตเล อุทฺเท ปกฺขิตฺต-

ปทุมปุปผ์ วีย โหติ.^{๕๔}

“จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมกระด้างในกุศลกรรม เป็นดุจทหารหาญผู้อยู่ในวงล้อมของศัตรู ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้กำลังแรง ย่อมอ่อนโยนในกุศลกรรมเปรียบดั่งทหารกล้าผู้อยู่ที่ท่ามกลางญาติรัก”

กัมมัชฌู คือ ความควรในกิริยา

กัมมัชฌูตา คือ ความควรในกิริยานั้นนั้นแหละ

เยส อิทํ ทุพฺพผลํ. เตสํ จิตฺตํ ปุณฺณกมฺเมสุ ยถิจฺฉิตฺตํ จเปตฺตํ น ลพฺภติ, วิกฺกิริติ. ปฏฺวิวาเต ชิตฺตตฺถสมฺภูจฺฉิ วีย โหติ. เยสํ ปน พลวํ. เตสํเยว ตํ ตตฺถ ยถิจฺฉิตฺตํ จเปตฺตํ ลพฺภติ น วิกฺกิริติ. ปฏฺวิวาเต ชิตฺตตฺถสฺสวณฺณกฺขนฺโธ วีย โหติ.^{๕๕}

“จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมจะดำรงอยู่ในกุศลกรรมตามความปรารถนาไม่ได้ แต่จะปลิวกระจายไม่ตั้งมั่นเหมือนแกลบกាំหนึ่งที่ขวางไปทวนลม ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้กำลังแรง ย่อมดำรงอยู่ในกุศลกรรมตามความปรารถนาได้ ไม่ปลิวว่อนกระจายไปเปรียบดั่งทองแท่งที่ขวางไปทวนลม”

ปาคุชฌู คือ ความคล่องแคล่ว

ปาคุชฌูตา คือ ความคล่องแคล่วนั้นนั้นแหละ [โดยลง ตา บัจจยโนรรตสกัตถ์ ที่ไม่มีความหมายใดๆ]

เยสํ อิทํ ทุพฺพผลํ. เตสํ จิตฺตํ ปุณฺณกมฺเมสุ วิกมฺปติ วิหณฺณติ. คมฺภีเร อุกฺเก ชิตฺตวา นโร วีย โหติ. เยสํ ปน พลวํ, เตสํ ตํ ตตฺถ น วิกมฺปติ น วิหณฺณติ. คมฺภีเร อุกฺเก ชิตฺตกฺมฺภีโล วีย โหติ.^{๕๖}

“จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมหวั่นไหวอ่อนแอในกุศลกรรมเหมือนนวานรที่ถูกจับโยนลงไปในน้ำลึก ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้กำลังแรง ย่อมไม่หวั่นไหวไม่อ่อนแอในกุศลกรรม เปรียบดั่งจระเข้ที่ถูกจับโยนลงน้ำลึก”

อุชุกะ คือ สภาวะเที่ยงตรง

อุชุกตา คือ ความเป็นสภาวะเที่ยงตรง

เยสํ อิทํ ทุพฺพผลํ. เตสํ จิตฺตํ ปุณฺณกมฺเมสุ วิสมคตฺกํ โหติ. กทาจิ ลีนํ กทาจิ อุทฺธกฺกํ. กทาจิ โอนตํ. กทาจิ อุหนตํ. สุรามาตมตฺตสฺส มคฺคคมนํ วิย โหติ.^{๕๘} เยสํ ปน พลวํ, เตสํ ตํ วุตฺตวิปริยเยน เวทิตพฺพํ.

“จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมไม่สม่ำเสมอในกุศลกรรม บางขณะหลุดหู เชื่องซึม บางขณะฟุ้งซ่าน บางขณะก็มีกำลังใจขึ้น เหมือนอาการเดินของคนเมาเพราะเสพของมีนเมาเช่นสุรา ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้มีกำลังแรง ฟุ้งทราบโดยตรงข้ามกับข้อความที่กล่าวแล้ว”

เมื่อได้กล่าวถึงจิตตบัสสัทธิเป็นต้น แม้อรรถที่ประสงค์จะมีใจความครบถ้วน แต่การกล่าวเจตสิกอื่นอีกเช่นกายบัสสัทธิย่อมมีขึ้นเพื่อแสดงความสงบเป็นต้นแห่งรูปกายด้วยอำนาจของกายบัสสัทธิเป็นต้น

ในเรื่องนั้น การที่รูปกายสงบย่อมปรากฏชัดในการสดับพระสูตรนั้นๆ แล้วหายจากโรคาพาธเป็นต้น การที่รูปกายเบาย่อมปรากฏชัดในการเหาะไปในอากาศด้วยฤทธิ์ของผู้ทรงอิทธิฤทธิ์ การที่รูปกายอ่อนย่อมปรากฏชัดในการเนรมิตร่างกายให้เล็กหรือใหญ่ การที่รูปกายควรในกิริยาย่อมปรากฏชัดในการเดินไปโดยสะดวกทะลุผ่านพื้นดินหรือภูเขา การที่รูปกายคล่องแคล่วย่อมปรากฏชัดในการเนรมิตให้เป็นรูปนาครหรือรูปครุฑ การที่รูปกายเที่ยงตรงย่อมปรากฏชัดในการคงรูปกายที่เนรมิตไว้ทั้งหมดได้นาน

คำว่า **सारธนะ** คือ เจตสิกอันทรงไว้เสมอกัน [คือมีอยู่ทั่วไป]

คำว่า **โสภณसारธนะ** คือ เจตสิกอันมีทั่วไปกับโสภณจิตทั้งหมด

อีกนัยหนึ่ง **โสภณसारธนะ** คือ เจตสิกอันมีทั่วไปแก่โสภณจิตทั้งหมด

[คำว่า โสภณसारธนะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เจตสิกอันมีทั่วไปกับโสภณจิตทั้งหมด = โสภณเหติ สารธนะ โสภณसारธนะ (ตติยา-
ตปฺปฐิสฺสมาส)

- เจตสิกอันมีทั่วไปแก่โสภณจิตทั้งหมด = โสภณานํ สารธนะ โสภณसारธนะ (จตุตถิ-
ตปฺปฐิสฺสมาส)]

๗. สัมมาวาจาในคำว่า สมฺมาวาจา นี้ มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นกถาสัมมาวาจา (สัมมาวาจาคือการกล่าว) เจตนาสัมมาวาจา (สัมมาวาจาคือเจตนา) และวิริตีสัมมาวาจา (สัมมาวาจาคือการงดเว้น)

กถาสัมมาวาจา คือ การกล่าวที่ดีชอบด้วยเหตุผล

เจตนาสัมมาวาจา คือ เจตนาที่เป็นกุศลหรือกิริยาซึ่งยังการกล่าวให้เกิดขึ้น

วิริตีสัมมาวาจา คือ ความเป็นไปแห่งจิตที่งดเว้นจากบาปในบุคคลผู้สมาทานสิกขาบทเช่นงดเว้นจากการพูดเท็จ เป็นต้น หรือในบุคคลผู้อธิษฐานของงดเว้นเอง หรือในผู้ไม่ล่วงอารมณ์ที่มาถึง ในที่นี้หมายเอาวิริตีสัมมาวาจา

สัมมาวาจา (การกล่าวชอบ) คือ สภาวะทำให้กล่าวดี

ในคำว่า เอตาย นี้ ฟังทราบตติยาวิภักติในอรรถกรณะหรือเหตุ อรรถกรณะ [ที่แปลว่า เป็นเครื่อง] และอรรถเหตุ [ที่แปลว่า เป็นเหตุ] ย่อมสมควรโดยหมายเอาคำสมาทานของผู้สมาทานสิกขาบทด้วยวาจา จากนั้น เมื่อตั้งใจจะรักษาสิกขาบทตามที่สมาทานหรือตามที่อธิษฐานดี แล้วกล่าวแต่คำที่ไม่มีโทษ อรรถเหตุที่คล้อยตามอรรถกรณะย่อมสมควรโดยหมายเอาคำว่า เอตาย นั้น

อีกนัยหนึ่ง บุคคลจะกล่าวอย่างนั้นหรือไม่ก็ตาม เมื่อกำลังกล่าวอยู่ สัมมาวาจานี้ ย่อมทำให้เขากล่าวดี ไม่ให้กล่าวไม่ดี สภาวธรรมนี้จึงได้ชื่อว่า สัมมาวาจา

สภาวธรรมนี้เป็นไปอยู่ด้วยการกำจัดวิจุกจริต ย่อมมีเพื่อความบริสุทธิ์แห่งวจีทวาร จึงได้ชื่อว่า สัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะในคำว่า สมฺมากมฺมฺนฺโต นี้ มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นกิริยาสัมมากัมมันตะ (สัมมากัมมันตะคือการกระทำ) เจตนาสัมมากัมมันตะ (สัมมากัมมันตะคือเจตนา) และวิริตีสัมมากัมมันตะ (สัมมากัมมันตะคือการงดเว้น)

กิริยาสัมมากัมมันตะ คือ การกระทำทางกายของผู้กระทำความอันไม่มีโทษ อย่างไม่อย่างหนึ่ง

เจตนาสัมமாகัมมันตะ คือ เจตนาที่ทำให้เกิดการกระทำขึ้น

วิรตีสัมமாகัมมันตะ คือ ความเป็นไปแห่งจิตที่มีการงดเว้นจากบาปในบุคคลผู้สมาทานสิกขาบทที่มีการงดเว้นจากการปลงชีวิตสัตว์เป็นต้น หรืออธิษฐานเอง หรือในผู้ไม่ล่วงอารมณ์ที่มาถึง ในที่นี้หมายเอาวิรตีสัมமாகัมมันตะ

คำว่า **สัมமாகัมมะ** คือ สภาวะทำให้กระทำดี

คำว่า **สัมமாகัมมันตะ** (การกระทำชอบ) คือ สภาวะทำให้กระทำดีนั้นนั่นแหละ เหมือนคำว่า สุตตนุต (พระสูตร) วนนุต (ป่า)

[อนต ศัพท์ใน สมฺมากมฺมนต = สมฺมากมฺม + อนต เป็นต้นภาวะ คือบทนามที่ไม่มี ความหมายใดๆ]

ข้อความอื่นในที่นี้ มีนัยที่กล่าวแล้ว

แม้สัมมาอาชีวะก็มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นวิริยสัมมาอาชีวะ และวิรตีสัมมาอาชีวะ

วิริยสัมมาอาชีวะ คือ ความเพียรที่เรียกว่ากำลังบากบั่นของบุคคลผู้เลี้ยงชีพทำ กสิกรรมหรือเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้นอันไม่มีโทษเสมอ

วิรตีสัมมาอาชีวะ คือ ความเป็นไปแห่งจิตที่งดเว้นจากบาปของบุคคลผู้เพ่ง ความบริสุทธิ์แห่งการเลี้ยงชีพแล้ว กำจัดกายทุจริตและวจีทุจริตซึ่งทำให้อาชีวะศีลวิบัติไป ในที่นี้ หมายเอาวิรตีสัมมาอาชีวะนี้

สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) คือ สภาวะทำให้เลี้ยงชีพคือยังชีวิตให้เป็นไปด้วยดี

ข้อความอื่นในที่นี้มีนัยที่กล่าวแล้ว

ในบรรดาวิรตี ยังสามารถจำแนกได้ ๓ อย่างเป็นสัมปัตตวิรตี (งดเว้นอารมณ์ ที่มาถึง) สมาทานวิรตี (งดเว้นด้วยการสมาทาน) และสมุจเฉทวิรตี (งดเว้นโดยเด็ดขาด)

สัมปัตตวิรตี คือ วิรตีที่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่สมาทานสิกขาบท หรือไม่ใส่ใจต่อสิกขาบท ที่สมาทานแล้ว ไม่ล่วงละเมิดอารมณ์ที่มาถึงด้วยอำนาจของหิริโอตตปปะ

สัมปัตตวิรตีมีอารมณ์เป็นปัจจุบันอย่างเดียว ดังข้อความกล่าวว่

ปญจสิกขาปทา ปจฺจุปปนฺนารมฺมณา.^{๕๙}

“สิกขาปทหามีอารมณ์เป็นปัจจุบัน”

สมาทานวิรตี คือ วิรตีที่เกิดขึ้นแก่ผู้สมาทานสิกขาปท หรืออธิษฐานเอง หรือไม่ ล่วงละเมิดอารมณ์ที่มาถึงโดยดำริว่า เราจะรักษาสิกขาปทตามที่สมาทานหรือตามที่อธิษฐาน ดีแล้ว

สมาทานวิรตีมีอารมณ์เป็นปัจจุบันหรืออนาคต ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่

ปญจสิกขาปทา ปจฺจุปปนฺนารมฺมณาติ อิทํ สมฺปัตตวิรตีวเสน วุตฺต.^{๖๐}

“คำว่ ‘สิกขาปทหามีอารมณ์เป็นปัจจุบัน’ นี้ ตรีสไว้ด้วยความเป็นสัมปัตตวิรตี”

สมุจฺเจทวิรตี คือ วิรตีที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของการกำจัดมูลเหตุของทุจริตทั้งหมด ในขณะที่เกิดมรรคจิต มีนิพพานเป็นอารมณ์ แม่วิรตีในผลจิตก็นับเข้าในสมุจฺเจทวิรตีนี้

ในบรรดาวิรตีเหล่านั้น โลกียวิรตีรับเอาอารมณ์ที่ควรล่วงละเมิดคือชีวิตินทรีย์ เป็นต้นเป็นอารมณ์ ย่อมละสภาวะ[คือเจตนา]ที่พึงงดเว้นอันมีปาณาติบาต เป็นต้น ส่วน โลกุตตรวิรตีรับนิพพานเป็นอารมณ์ ละสภาวะที่พึงงดเว้นเหล่านั้นทั้งหมด

๘. กรุณา (ความสงสาร) คือ สภาวะกระทำความลำบากใจแก่บุคคลผู้เกิดความ สงสารเมื่อเห็นความทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะกำจัดทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะอันบุคคลแผ่ไปในทุกขิตสัตรี (สัตว์ผู้ประสบทุกข์)

อีกนัยหนึ่ง คำนี้ตัดบทเป็น กลิ + อุณา [ตามนัยนี้ คำว่ กรุณา ตัดบทเป็น กลิ + อุณา ลบสระ อิ ใน ลิ แล้วแปลง ล เป็น ร] กลิ คือ ทุกข์ เหมือนคำว่ กลิสมฺภเว ภเว^{๖๑} (ในภพอันเป็นเหตุแห่งทุกข์)

อีกนัยหนึ่ง กलि คือ บาปและความสูญเสีย ดังสาธก[ในคัมภีร์อภิธานัปทปิภา]ว่า
 ปาเป กलि प्राचये.^{๖๒}

“คำว่า กलि เป็นไปในอรรถว่า บาป และความสูญเสีย”

ทุกข์ บาป และความสูญเสียทั้งหมดนี้ เป็นเหตุแห่งความกรุณาของบุคคลผู้เกิดความสงสาร ดังนั้น สภาวะที่เป็นเหตุป้องกันทุกข์ บาป หรือความสูญเสียสมบัติทั้งปวง หรือเป็นเหตุป้องกันเหล่าสัตว์จากทุกข์ บาป และความสูญเสียทั้งสามนั้น จึงได้ชื่อว่า **กรุณา**

[คำว่า กรุณา มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- สภาวะกระทำความลำบากใจแก่บุคคลผู้สงสาร = การุณิกาน์ หทยเขทํ กโรตีติ กรุณา (กร ธาตุ = กระทำ + รุณ ปัจจัย)

- สภาวะกำจัดทุกข์ของผู้อื่น = กิริติ ปรทุกุขํ วิกฺชิปตีติ กรุณา (กิริ ธาตุ = กำจัด + รุณ ปัจจัย)

- สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น = กิณาติ ปรทุกุขํ หีสตีติ กรุณา (กิ ธาตุ = ทำลาย + รุณ ปัจจัย)

- สภาวะอันบุคคลแผ่ไปในทุกขิตสัตว์ = กิริยติ ทุทุกฺเชสุ ปรสริยตีติ กรุณา (กิริ ธาตุ = แผ่ไป + รุณ ปัจจัย)

- สภาวะป้องกันทุกข์ บาป หรือความสูญเสีย = กलि สตุเตหิ อวนฺติ รกฺขนฺติ เอตายาติ กรุณา (กलि บทหน้า + อว ธาตุ = รักษา + ยุ ปัจจัย)

- สภาวะป้องกันเหล่าสัตว์จากทุกข์ บาป และความสูญเสีย = สตุเต กलिโต อวนฺติ รกฺขนฺติ การุณิกา ชนา เอตายาติ กรุณา (กलि บทหน้า + อว ธาตุ = รักษา + ยุ ปัจจัย)]

มูทิตา (ความพลอยยินดี) คือ สภาวะทำให้ยินดีเพราะเห็นสมบัติของคนอื่น

คำว่า **อัปฺปมาณะ** คือ เหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ

อัปฺปมัญญา คือ เจตสิกที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ ความจริงเจตสิกเหล่านี้แม้เป็นไปในบุคคลผู้เดียวก็ชื่อว่า อัปฺปมัญญา เพราะไม่มีประมาณในการกำหนดว่า พึงเจริญในบุคคลมีประมาณเพียงนี้ ไม่พึงเจริญในบุคคลเหล่าอื่นนอกจากนี้

(๘๑) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทันทีหลาย ท่านกล่าวไว้ว่า “ชื่อว่า **อัปฺปมาณะ** เพราะมี อารมณฺ์คือเหล่าสัตว์หาประมาณมิได้ **อัปฺปมัญญา** คือ อารมณฺ์ กล่าวคือ เหล่าสัตว์ที่ หาประมาณมิได้นั้นนั่นแหละ” ข้อความนั้นไม่งาม

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกาเก่าและวิภาวนีเห็นว่า คำว่า **อปฺปมณฺณ** มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ปมาณฺ์ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา (อัปฺปมาณะ คือ เจตสิกที่ไม่มีประมาณในเหล่าสัตว์), อปฺปมาณา เอว อปฺปมณฺณวา (อัปฺปมัญญา คือ เจตสิกที่ไม่มีประมาณในเหล่าสัตว์นั้นแหละ) โดยลง ญฺย ปัจจัยใน อรรถสํกตฺถ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีกล่าวว่าให้ลง ญฺย ปัจจัยในภาวตฺถิตฺถิ มี รูปวิเคราะห์ว่า อปฺปมาณะสุ ภาว อปฺปมณฺณวา (อัปฺปมัญญา คือ เจตสิกที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ]

คำว่า **ปัญฺณินทรียฺ** (ปัญฺญา + อินทรียฺ) คือ อโมหะที่กล่าวไว้แล้ว อโมหะชื่อว่า **ปัญฺญา** เพราะเป็นสภาวะรอบรู้ และชื่อว่า **อินทรียฺ** เพราะเป็นใหญ่ ดังนั้น จึงเรียกว่า **ปัญฺณินทรียฺ**

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์ในโสภณราสี

อธิบายคาถาสรูป

๙. คำว่า **เอตฺตาวตฺตา** (ด้วยถ้อยคำดังนี้) เป็นต้น เป็นการนับจำนวนราสีทั้ง ๓ [อัญญุสมานราสี อุกุศลราสี และโสภณราสี]

อธิบายสัมปโยคนัย ๑๖

๑๐. พระอรุททราชาจารย์ได้แสดงองค์ธรรมของเจตสิก ๕๒ ดวงดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงลักษณะที่เจตสิกประกอบกับจิต จึงกล่าวคาถาว่า **เตสํ เป็นต้น**

พึงประกอบบทว่า **ต่อนี้ไป** ข้าพเจ้าจะแสดงการประกอบเจตสิกเหล่านั้น ในจิต อันเป็นที่เกิด[ของเจตสิก]แต่ละดวงตามสมควร **จิตตปาคุญญุตตา** (ความคล่องแคล่วแห่งจิต) **กายชุกฺกตา** (ความเที่ยงตรงแห่งกองเจตสิก) และ**จิตตชุกฺกตา** (ความเที่ยงตรงแห่งจิต) ชื่อว่า **โสภณสาธาณเจตสิก**^๔

คำว่า จิตตูปปาเทสุ (จิตอันเป็นที่เกิดของเจตสิก) หมายถึง จิตนั้นแหละ โดยกระทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ คำว่า อุปปาทะ คือ ที่เกิดของเจตสิก คำว่า จิตตูปปาทะ ก็คือ จิตอันเป็นที่เกิดของเจตสิกนั้นแหละ

อธิบายอัญญาสมานเจตสิก สัมปโยคนัย

๑๓-๘. ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวงย่อมไม่เกิดในทวิปัญญาวิญญาณจิต เพราะมีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมด วิตกย่อมไม่เกิดในทุตติยฉานจิตเป็นต้น วิจารไม่เกิดในตติยฉานจิตเป็นต้น ปิตีไม่เกิดในจตุตถฉานจิตเป็นต้น เพราะถูกกำจัดด้วยอานุภาพแห่งภาวณา อธิโมกข์ไม่เกิดในวิวิจิกฉานจิตซึ่งมีสภาพอันตัดสินไม่ได้ เพราะอธิโมกข์มีสภาพตัดสิน วิริยะย่อมไม่เกิดในจิต ๑๖ ดวงคือปัญญาทวารวชชนจิตเป็นต้นที่มีกำลังน้อย เพราะวิริยะเป็นหัวหน้าของพลธรรม (ธรรมที่มีกำลัง) ปิตีย่อมไม่เกิดในจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา เพราะปิตีมีสภาพยินดี ฉันทะย่อมไม่เกิดในอเหตุกจิตและโมหมูลจิตอันปราศจากความปรารถนา เพราะฉันทะมีสภาพปรารถนา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปกิณณเกสุ ปน ๗เปช โมมุหุชชิตจิตเตสุ (แต่ในบรรดาเจตสิกทั้งหลาย...ฉันทเจตสิก เกิดในจิตยกเว้นอเหตุกจิต ๑๘ ดวง โมหมูลจิต ๒ ดวง)

อธิบายคาถาสรูป

๑๙. พึงสัมพัทธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า อนึ่ง จิตตูปปาทเหล่านั้นที่เว้นจากปกิณณกเจตสิก [หรือ]ประกอบด้วยปกิณณกเจตสิก

อธิบายอกุศลเจตสิก สัมปโยคนัย

๒๐. คำว่า อกุสเลสุ แปลว่า ในอกุศลเจตสิกทั้งหลาย พึงประกอบบทว่า เจตสิก ๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ และ อุทัจจะ ชื่อว่าสัพพากุศลสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่มีทั่วไปในอกุศลจิตทั้งหมด) ย่อมเกิดในอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง

(๘๒) ในคัมภีร์วิภาวนีประสงค์ว่า “คำหลัง [คือคำว่า ย่อมเกิดในอกุศลจิต ๑๒ ดวงทั้งหมด] เป็นการย้าคำหน้า [คือคำว่า เจตสิก ๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ อหิริกะ อนัตตตัปปะ และ อุทัจจะ ชื่อว่า สัพพากุศลสาธารณเจตสิก]” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะฐานนี้มุ่งแสดงลักษณะที่เจตสิกประกอบกับจิต

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า คำหลังได้กล่าวย้าคำหน้า ตามหลักประโยค คำหลังเรียกว่า ประโยคทัฬหีकरणะ (ประโยคย้าความ) ส่วนคำหน้าเป็นประโยคที่ถูกย้า เรียกว่า ประโยคทัฬหียะ ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าคำหลังแสดงผลของคำหน้า ตามมตินี้คำหลังเป็นประโยคผล ส่วนคำหน้าเป็นประโยคเหตุ]

ส่วนอกุศลจิตทั้งหมดย่อมไม่เกิดโดยปราศจากเจตสิก ๔ ดวงนี้มีโมหะเป็นต้น เพราะอกุศลย่อมไม่เกิดแก่ผู้เห็นโทษในบาปอยู่ ทั้งไม่เกิดแก่ผู้เบื่อหน่ายด้วยความละอายหรือกลัวต่ออกุศล และไม่เกิดแก่ผู้ตั้งมั่นในกุศลธรรม ดังนั้น อกุศลเจตสิก ๔ ดวงนั้นจึงเกิดในอกุศลจิตทั้งหมด

๒๒-๓. ทิฏฐิและมานะไม่ละความพอใจในขันธ ย่อมเป็นไปโดยยึดมั่นขันธในอาการนั้นๆ ทิฏฐิและมานะจึงเกิดในโลภมูลจิต

ในเรื่องนั้น ทิฏฐิยึดมั่นขันธทั้งหลายว่าเป็นตัวตน ย่อมเป็นไปด้วยการยึดมั่นตัวตนโดยสภาพที่ไม่ถูกต้องคือความเที่ยงแท้ไม่แปรปรวนเป็นต้น ส่วนมานะยึดมั่นขันธว่าเป็นตัวเรา ย่อมเป็นไปด้วยอาการยึดมั่นว่าตนดีเลิศกว่าคนอื่นเป็นต้น ทิฏฐิและมานะจึงมีความเป็นไปต่างกันในการยึดมั่น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทิฏฐิ จตุสุ ๒เปฯ วิปยุตเตสุ (ทิฏฐิเจตสิกมีได้ในจิตที่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง)

ชนเหล่าใดยังมี[สักกาย]ทิฏฐิ ยึดมั่นตัวตนตามกำลังทิฏฐิว่าเป็นเรา ทิฏฐิและมานะของพวกเขาย่อมมีภาวะต่างกันในการยึดถือ ทิฏฐิไม่มีความชวนชวายนในการเชิตชุตุนเหมือนมานะ มานะก็ไม่ชวนชวายนในการดำริฝ่ายที่ไม่มีจริงเหมือนทิฏฐิ มานะที่ถือตนจึงเกิดขึ้นแม้ในพระอนาคามี ส่วนทิฏฐิซึ่งยึดมั่นตัวตนย่อมเกิดในปุถุชนเท่านั้น

(๘๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “แม้มานะก็มีสภาพเหมือนทัญญู เพราะเป็นไปด้วย ความสำคัญว่าเป็นเรา จึงไม่เกิดในจิตตูปบาทเดียวพร้อมกับทัญญู” และยืนยันข้อความนั้น ด้วยการอุปมาเหมือนไกรสรราชสีห์ ข้อความนั้นไม่งาม เพราะความเป็นไปเหมือนกัน ย่อมจะเป็นเหตุแห่งการเกิดร่วมกัน

๒๔. ส่วนมััจฉริยะแม้เกิดขึ้นด้วยความโลภที่ผูกพันในสมบัติของตน ก็เป็น สภาวะประกอบด้วยปฏิกษะ (ความโกรธ) เพราะเป็นไปด้วยอาการทนต์ไม่ได้ต่อคนที่ผู้อื่น ได้รับสมบัติเหล่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า โทโส ๒เปช จิตฺเตสุ (เจตสิก ๔ ดวง คือ โทสะ อิศสา มัจฉริยะ และกุกุจะ ย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยปฏิกษะ ๒ ดวง)

๒๕. ถีนมิทระที่มีลักษณะไม่เหมาะสมในกิริยา ย่อมไม่มีในอสังขาริกจิตซึ่งมีสภาพ เหมาะสมในกิริยา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ถีนมิทฐํ ปญฺจสุ สสงฺขาริกจิตฺเตสุ (ถีนเจตสิก และมิทเจตสิกย่อมเกิดในอสังขาริกจิต ๕ ดวง)

อธิบายคาถาสรูป

๒๗. เจตสิก ๔ ดวง คือ สัพพากุศลสาธารณเจตสิก เจตสิก ๓ ดวง คือ โลภะ ทัญญู และมานะ เจตสิก ๔ ดวง คือ โทสเจตสิก เป็นต้น เจตสิก ๒ ดวง คือ ถีนะและมิทระ

จ ศัพท์ในคำว่า วิจิกิจฉาจิตฺเต จ (ในวิจิกิจฉาจิตเท่านั้น) เป็นไปในอรรถว่า อวธารณะ (ห้ามเนื้อความอื่น) หมายความว่า ในวิจิกิจฉาจิตเท่านั้น

คำว่า จตุทฺทส (เจตสิก ๑๔ ดวง) หมายถึง อกุศลเจตสิก

อธิบายโสภณเจตสิก สัมปโยคนัย

๒๘. คำว่า โสภณสุ แปลว่า ในโสภณเจตสิก

๒๙. ในบรรดาชั้นที่ ๓ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นโลกุตตระ สัมมาสังกัปปะใน ปัญญาชั้นที่ย่อมเกิดติดตามสัมมาทัญญู แม้สัมมาสังกัปปะไม่ปรากฏด้วยอำนาจของปาทกฉาน (ฉานที่เป็นพื้นฐานของฉานชั้นสูง) เป็นต้น ปัญญาชั้นนี้ก็ไม่ใช่ อหนึ่ง ธรรมที่เป็นศีลชั้นนี้

และสมาธิขั้นนี้ ย่อมทำหน้าที่ของธรรมอื่นให้สำเร็จ ด้วยเหตุนั้น โลกุตตรมรรคจึงไม่มีต่ำกว่ามรรคมีองค์ ๗ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิรติโย ปน ติสโสปี ๒เปย ลพฺภนฺติ (วิรติเจตสิก ๓ ดวงย่อมเกิดแน่นอนพร้อมกันในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ โดยประการทั้งปวง)

พึงประกอบบอกว่า วิรติเจตสิกย่อมเกิดแน่นอนพร้อมกันโดยประการทั้งปวง

ในประโยคนี้ คำว่า นียตาว (แน่นอน) มีความหมายว่า ไม่ใช่เกิดบางครั้งเท่านั้นเหมือนในโลกียจิต แต่เกิดแน่นอนทุกเมื่อ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะธรรมอันเป็นโลกุตระเป็นไปด้วยการบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์อยู่เสมอ โดยความจริงแล้ว โลกุตตรวิรติย่อมไม่เป็นไปโดยเนื่องกับทานบ้าง เนื่องกับการสดับและการศึกษาบ้าง เนื่องกับการเจริญกสิณเป็นต้นบ้าง เหมือนโลกียวิรติทั้งหลาย

คำว่า เอกโตว (พร้อมกันนั้นทีเดียว) มีความหมายว่า ไม่ได้เกิดเป็นอย่างไรเหมือนในโลกียจิต แต่เกิดร่วมกันทั้ง ๓ ดวง

ถามว่า : เหตุใดจึงเกิดร่วมกันทั้ง ๓ ดวง

ตอบว่า : เพราะวิรติทั้ง ๓ มีอารมณ์ไม่ต่างกัน ความจริงโลกุตตรวิรติย่อมไม่เป็นไปโดยปรารถนารมณ์ต่างๆ มีชีวิตินทรีย์เป็นต้นที่เรียกว่าอารมณ์ที่ควรลวงละเมิดเหมือนโลกียวิรติ แต่เป็นไปโดยปรารถนนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น

คำว่า สพฺพธฺยาปี (แม้โดยประการทั้งปวง) มีความหมายว่า วิรติย่อมไม่เกิดโดยการกำจัดอกุศลบางส่วนออกไปเหมือนในโลกียจิต แต่ทั้ง ๓ ดวงย่อมเกิดเมื่อกำจัดทุจริตและทุราชีพ (การเลี้ยงชีพไม่ดี) ไปทั้งหมด หมายความว่า สัมมาวาจาที่เกิดครั้งเดียวในโลกียจิต ย่อมกำจัดวัชฺฐทุจริต ๔ ทั้งหมดพร้อมกันไม่ได้ การงดเว้นจากมุสาวาทย่อมกำจัดมุสาวาทได้ แต่กำจัดวัชฺฐทุจริตอื่นไม่ได้ และยังกำจัดมุสาวาทพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัยไม่ได้ นอกจากนั้น การงดเว้นจากปิสุณวาจาย่อมกำจัดปิสุณวาจาได้ แต่กำจัดวัชฺฐทุจริตอื่นไม่ได้ และยังกำจัดปิสุณวาจาพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัยไม่ได้ พึงขยายความทั้งหมด [ตามนัยนี้] ส่วนสัมมาวาจาในโลกุตตรจิต เมื่อเกิดขึ้นแล้วครั้งหนึ่งย่อมกำจัดวัชฺฐทุจริตทั้งหมด

พร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัย สัมมาภิรมันตะเมื่อเกิดขึ้นแล้วครั้งหนึ่งย่อมกำจัด
 ภายทุจริตทั้งหมดพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัย สัมมาอาชีวะเมื่อได้เกิดขึ้นแล้วย่อมกำจัด
 ภายทุจริตและวิจตุจริตที่มีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัย วิรตี ๓ ดวง
 ย่อมเกิดโดยประการทั้งปวงในโลกุตตรจิตเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้

ปิ ศัพท์[ที่แปลว่า แม้] มีอรรถรวบรวมบางส่วน สัมมาวาจาดวงหนึ่งที่เกิด
 ครั้งเดียว ย่อมเกิดด้วยการกำจัดมุสาวาท ทั้งไม่เกิดด้วยการกำจัดมุสาวาทอย่างเดียว แต่
 ยังเกิดขึ้นโดยการกำจัดปิสุณวาจาอีกด้วย ฟังกล่าวข้อความทั้งหมดนี้

คำว่า “[กำจัด]ทุจริตพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัย” นี้ หมายความว่า กิเลสทั้งหลาย
 มีกามราคาอนุสัยเป็นต้นที่ทำให้เคลื่อนไหวกายและวาจา ซึ่งบุคคลพึงกำจัดด้วยมรรคขั้นสูง
 ย่อมมีได้แม้แก่เสกขบุคคลในอรุပ္ภุมิ จึงควรเว้นการกล่าวถึงเสกขบุคคลที่อยู่ในกามภุมิ
 และอรุပ္ภุมิ ดังนั้น วิรตีจึงกำจัดทุจริตในมรรคและผลขั้นสูงได้ด้วยการกำจัดกิเลส

คำว่า กามาวจรกุสเลเสว (ในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น) มีความหมายว่า วิรตี-
 เจตสิก ย่อมไม่เกิดในกามาวจรวิปากจิตและกามาวจรกิริยาจิต ทั้งไม่เกิดในมหัคคตจิต

แม้วิรตีในกามาวจรกุศลจิตก็เกิดกับจิตในกามภุมิเท่านั้น ไม่เกิดในจิตในอรุပ္ภุมิ
 และอรุပ္ภุมิ โดยแท้จริงแล้ว ทุจริตทางกายและทางวาจาซึ่งเรียกว่าเจตนางดเว้น ย่อม
 ไม่มีแก่พรหมทั้งหลาย และโลกียวิรตีย่อมไม่เข้าไปในบุคคลผู้ปราศจากเจตนางดเว้น

บางคนอ้างว่า “วิรตีย่อมไม่เข้าไปในเทวดาชั้นกามาวจร ๖ ชั้นสูง” ข้อนี้มี
 วิจารณ์ไว้ในคัมภีร์กถาวัตถุ

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ การที่วิรตีไม่เข้าไปในผู้ดำรงอยู่ในผลจิตขั้นต่ำ ๓ แม้
 ในมนุษย์โลกย่อมมีได้ เพราะผู้นั้นจะก็ไม่มีการปลงชีวิตสัตว์เป็นต้นที่ชื่อว่าสภาพ[คือ
 เจตนา]ทิ้งตเว้น

ตอบว่า : ไม่มีก็จริง แต่กองอาบัติ ๗ ก็ดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นสภาพทิ้งตเว้น
 เช่นเดียวกับที่ตั้งของการหลอกลวง บางข้อนั้นยังเกี่ยวเนื่องกับบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผลอีกด้วย

แม้เรื่องสิกขาบท[มีการดื่มสุราและบริโภคในยามวิกาล เป็นต้น]อย่างใดอย่างหนึ่งที่สมาทานแล้วนั้นๆ ก็เป็นสภาพที่มนุษย์ทั้งหลายพึงจดเว้น แม้กองกิเลสที่ทำให้กายซัดส่ายและวาทาของเสกขบุคคลในกามภูมิ ซึ่งเป็นที่ตั้งของสมุจเฉทวิริตี ก็เป็นสภาพของตถังคิวิริตี (การงดเว้นชั่วขณะ) เช่นกัน

คำว่า กทาจิ สนฺทิสฺสนฺติ (ย่อมปรากฏบางคราว) มีความหมายว่า ย่อมปรากฏในเวลาเป็นไปด้วยวิริตีอย่างใดอย่างหนึ่งในสมาทานวิริตีและสัมปัตตวิริตี แม้วิริตีทั้งหลายจะปรากฏอย่างนี้ ก็ปรากฏไม่พร้อมกัน เพราะมีอารมณ์ต่างกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิสุํ วิสุํ (เป็นอย่างไร) แม้ปรากฏเป็นอย่างไร ก็ปรากฏด้วยการกำจัดทุจริตใดทุจริตหนึ่งเท่านั้น ไม่ปรากฏโดยประการทั้งปวงเหมือนในโลกุตตรจิต

๓๐. การที่อปปมัญญาซึ่งบรรลู่ अपनाประกอบด้วยโสมนัสแนนอน ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์^๓ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปญฺจมชฺฌานวชฺชิตมหคฺคตจิตฺเตสุ (มหคคตจิตยกเว้นปัญจมชฌาน)

ความจริงอปปมัญญาเหล่านี้มีความชวนชวยยิ่งนักเพราะมีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์ จึงไม่เป็นไปพร้อมด้วยอุเบกขาในปัญจมชฌานที่สงบยิ่งไม่มีความชวนชวย

ส่วนการที่อปปมัญญาอันเป็นเบื้องต้นแรกของ अपनाประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาอีกด้วย มีอนุญาตไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กามาวจร ๒เปฺย จิตฺเตสุ จ (กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และกามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ ๘ ดวง)

คำว่า กทาจิ (เฉพาะบางคราว) คือ ในกาลที่บุคคลผู้มีความกรุณาเป็นนิตย์พบเห็นวิบัติของชนเหล่าอื่น และในกาลที่บุคคลผู้ไม่ริษยาเมื่อพบเห็นสมบัติของชนเหล่าอื่น

คำว่า นานา หุตฺวา ชายนฺติ (เกิดแยกกัน) มีความหมายว่า กรุณาและมุทิตาเกิดเป็นอย่างไร เช่นนี้ว่า กรุณาย่อมเกิดโดยสภาพสงสารเมื่อพบเห็นวิบัติของชนเหล่านั้น มุทิตาย่อมไม่เกิด แต่เมื่อพบเห็นสมบัติ มุทิตาย่อมเกิดโดยสภาพพลอยยินดี กรุณาย่อมไม่เกิด

ในพระสูตรตรัสว่าอปปมัญญาเหล่านี้เป็นเครื่องหลุดพ้นจากความเบียดเบียนและ

ความไม่พอใจซึ่งเกิดจากโทสะ ทั้งโสมนัสก็เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ บางอาจารย์จึงกล่าวว่า อับปมัญญานันท์นั้นจะเป็นเบื้องต้นของอับปนาที่ประกอบด้วยโสมนัสเสมอ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุเปกขาสหคเตสุ ๒เปย เกจิ วทนติ (บางอาจารย์อ้างว่ากรุณาและมูทิตาไม่มีในจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา)

มติดังกล่าวของบางอาจารย์นั้นขัดแย้งกับคัมภีร์อรรถกถา บัณฑิตทั้งหลายจึงไม่ยอมรับมตินั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงเรียกมตินั้นว่า “มติของบางอาจารย์”

[มติข้างต้นนี้เป็นวาตะของพระพุทธทศเถระ ปรากฏในคัมภีร์ฐุปาฐวิภาค ข้อ ๓๒ หน้า ๑๓ ว่า

“ส่วนกรุณาและมูทิตาย่อมเกิดแยกกัน และเกิดเฉพาะบางคราวแก่จิต ๒๐ ดวงทั้งหมด คือ รูปาวจรจิต ๑๒ ดวงยกเว้นปัญจมถานจิต กามาวจรกุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส และกามาวจรกิริยาจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสมีเหตุ”]

ในบรรดาภาวนาที่เป็นเบื้องต้นของโลกียฌานและโลกุตตรฌานทั้งหมด ภาวนาเบื้องต้นของโสมนัสฌานในเวลาใกล้อับปนา ย่อมประกอบด้วยโสมนัส ภาวนาเบื้องต้นของอุเบกขาฌานย่อมประกอบด้วยอุเบกขา แต่ในเวลาไกลจากฌาน ภาวนาเบื้องต้นของฌานทั้งหมด ย่อมประกอบด้วยโสมนัสบ้าง อุเบกขาบ้าง มตินั้นจึงควรจัดเป็นมติของบางอาจารย์

ในเรื่องนี้ จิตที่เจริญสมณะและวิปัสสนาทั้งหมด พึงประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา โดยมากก่อน ถ้าหากจิตดังกล่าวพึงประกอบด้วยโสมนัสตั้งแต่แรก เมื่อนั้น เหล่าสัตว์ย่อมเพลิดเพลีนในกรรมที่ก่อให้เกิดโสมนัส พวกเขาก็ควรละทิ้งการงานอื่นแล้วหมั่นพากเพียรเจริญภาวนาเป็นแน่ แต่ต่อมาเมื่อเหล่าสัตว์ได้พบเห็นความก้าวหน้าก่อนและหลังแห่งการอบรมจิตของตน จึงประกอบด้วยโสมนัส อย่างไรก็ตาม จิตที่เจริญอุสุภกรรมฐาน มีอารมณ์ปฏิกุศล และจิตที่เจริญกรุณามีทุกขิตสัตว์เป็นอารมณ์ ย่อมจะไม่เกิดโสมนัสเวทนา ก่อนอย่างแน่นอน

กรุณาและมุทิตานี้ย่อมเกิดขึ้นในเวลาทั่วไป ในบรรดาธรรมทั้งสองนั้น ลำดับแรก มุทิตามีอารมณ์คือสมบัติที่น่าปรารถนา จึงมักเกิดร่วมกับโสมนัส ข้อความดังกล่าวย่อมเหมาะสม ส่วนกรุณามีอารมณ์คือความวิบัติที่ไม่น่าปรารถนา จึงมักเกิดร่วมกับอุเบกขา

อนึ่งไม่ควรกล่าวว่า กรุณาและมุทิตามีความชวนชวายนัยนักเพราะมีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์ จึงทำให้ตรงกันข้ามกับอุเบกขา หมายความว่า อุเบกขาที่ยังไม่บรรลุอุปปนาชื่อว่า เวทนุเบกขา (อุเบกขาเวทนา) ย่อมไม่ชวนชวายในการเสวยรสของอารมณ์ [อุเบกขา-เวทนามีความรู้สึกวางเฉย ไม่ชวนชวายในการเสวยรสของอารมณ์เหมือนสุขเวทนาที่เสวยรสของอารมณ์ด้วยความชอบใจ หรือทุกข์เวทนาที่เสวยรสของอารมณ์ด้วยความไม่ชอบใจ] แต่ยังมีความชวนชวายในกิจอื่น เพราะเหล่าสัตว์ย่อมลักทรัพย์บ้าง ให้ทานบ้าง กระทำกรรมที่เป็นบุญบาปอื่นอันใหญ่หลวงด้วยจิตที่ประกอบกับอุเบกขา จึงควรกล่าวว่ากรุณาและมุทิตาที่บรรลุอุปปนาย่อมตรงกันข้ามกับอุเบกขา

[กรุณาและมุทิตาที่บรรลุอุปปนา ย่อมมีสภาพตรงกันข้ามกับอุเบกขา ส่วนกรุณาและมุทิตาที่ยังไม่บรรลุถึงอุปปนามีสภาพไม่ตรงกันข้ามกับอุเบกขา กรุณาและมุทิตาจึงเกิดได้ในกามาวจรกุศลจิตที่ประกอบกับอุเบกขา]

(๘๔) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]ได้ปฏิเสธข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีที่ว่า “ในเวลาเจริญกรุณาและมุทิตา การบริกรรมด้วยจิตที่ประกอบกับอุเบกขา โดยเนื่องกับความเคยชินก่อนอุปปนาวิถีย่อมมีได้เหมือนคนสาธยายคัมภีร์ที่คล่องแคล่วแม้จะใส่ใจในอารมณ์อื่นก็สาธยายได้ และเหมือนบุคคลผู้กำหนดรู้สังขารด้วยวิปัสสนาที่ชำนาญแล้ว บางคราวก็กำหนดรู้ได้ด้วยจิตที่ปราศจากญาณ ด้วยอำนาจของความเคยชิน ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวมติที่ว่า ‘กรุณาและมุทิตาย่อมไม่เกิดในกามาวจรจิตที่ประกอบกับอุเบกขา’ โดยความเป็นมติของบางอาจารย์”

๓๑. อารมณ์มีกสิณนิमितเป็นต้นไม่ลึกซึ้ง แต่ปัญญาย่อมเป็นไปในฉนจิตมีกสิณนิमितเป็นต้นเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจของความเพียร อำนาจของจิตที่ตั้งมั่น และความไกลจากกิเลส ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สพฺเพสุปิ ปญฺจ ๒เปยฺ จิตฺเตสุ จ (ในมหัคคตจิต และโลกุตตรจิต ๓๕ ดวงทั้งหมด)

อธิบายคาถาสรูป

๓๒. เจตสิก ๓ ดวง คือ วิรตีเจตสิก และเจตสิก ๒ ดวง คือ อัปป์มัญญา ๒
พึงประกอบบทว่า โสภณเจตสิกทั้งหลายประกอบในโสภณจิตได้เป็น ๔ นัยตาม
ที่กล่าวแล้วนี้

อธิบายนียตโยคี-อนียตโยคีเจตสิก

๓๓. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวถ้อยคำที่ขึ้นต้นว่า อิสสา (อิสสาเจตสิก มัจฉริย-
เจตสิก กุกกุจเจตสิก วิรตีเจตสิก และกฤษฎาเจตสิกเป็นต้น ย่อมเกิดแยกกันและเกิดใน
บางคราว) เพื่อแสดงประเภทที่ประกอบรวมกันเสมอหรือไม่ประกอบรวมกันในจิตและ
เจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้งหมด

คำว่า กฤษฎาธิ คือ เจตสิกที่มีกฤษฎาเป็นต้น หมายถึง อัปป์มัญญา ๒

คำว่า อิสสามัจฉเรกุกกุจวิรติกฤษฎาธิ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรตี และ
กฤษฎา เป็นต้น เจตสิกดังกล่าวย่อมเกิดแยกกัน และเกิดเป็นบางคราว

อนึ่ง มานะย่อมเกิดบางคราว

ถีนมิทระย่อมเกิดในบางคราวเช่นกัน แต่จะเกิดร่วมกันแน่นอนไม่แยกกัน

ทั้งหมดนี้เป็นการประกอบบท

การที่อัปป์มัญญาและวิรตีประกอบรวมกันในบางคราว ได้กล่าวไว้แล้ว และ
จักกล่าวอีกต่อไป

ทั้งพระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวการประกอบแห่งอิสสาเป็นต้นต่อไป แต่ข้าพเจ้า
พึงกล่าวการประกอบโดยแยกกันในบางคราวของมานะและถีนมิทระในที่นี้

ในบรรดาเจตสิกเหล่านั้น มานะแม้จะเกิดในจิตที่ไม่ประกอบด้วยทิวฐิ ๔ ดวง แต่ก็
เกิดได้บางคราว คือ ในเวลาที่จิตเป็นไปโดยดำริว่า เราดีเลิศ และย่อมไม่เกิดในกาลอื่น

ถีนมิทระแม้เกิดในจิตที่ประกอบด้วยสังขาร ๕ ดวง ก็เกิดได้บางคราว คือ ใน
เวลาที่จิตเหล่านั้นเป็นไปด้วยความไม่เหมาะสมในกิริยาเพราะถูกความง่วงครอบงำ และ

ไม่เกิดในกาลอื่น

ส่วนถีนมิทระ ๒ ดวงที่เกิดในกาลนั้น ย่อมเกิดร่วมกันแน่นอน ไม่เกิดแยกกัน

(๘๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวการประกอบบทว่า “ถีนมิทระย่อมเกิดร่วมกับอิสลามัจฉริยะ กุกกุจจะ และมานะ เป็นบางคราว บางคราวก็เกิดแยกกันกับเจตสิกเหล่านั้น” การประกอบบทนั้นไม่พึงเชื่อว่าเป็นสาระ เพราะการที่ถีนมิทระเกิดร่วมกันหรือแยกกันกับเจตสิกย่อมสำเร็จด้วยลักษณะทางหน้าที่และอารมณ์ของเจตสิกว่าความตรงกันข้ามหรือไม่

(๘๖) แม้การประกอบบทที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาว่า “มานะและถีนมิทระย่อมเกิดแยกกันบางคราว เกิดร่วมกันบางคราว” การประกอบบทนั้นก็ไม่งาม ดังได้กล่าวเหตุมาแล้ว

๓๔. คำว่า ยถารูตตานุสาเรน (ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว) มีความหมายว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วด้วยถ้อยคำที่ขึ้นต้นว่า สตุต สพุพตถ ยุชฺชนฺติ (สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงประกอบในจิตทั้งปวง)

คำว่า เสสา (เจตสิกที่เหลือ) คือ เจตสิก ๔๑ ดวงที่เหลือจากอนิยตโยคีเจตสิก ๑๑ ดวง

พึงประกอบบทว่า เจตสิกเหล่านั้นพึงทราบว่าเป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตแน่นอน ในจิตอุปบาทที่ตนเกิดขึ้น ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

อธิบายสังคหณีย์ ๓๓

เมื่อพระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงสัมปโยคนัยโดยกำหนดฐานะที่เจตสิกแต่ละดวงประกอบ[ในจิตทั้งหมด] ดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงสังคหณีย์โดยกำหนด[จำนวนและประเภท]เจตสิกทั้งหมดที่ประกอบร่วมกันได้[ในจิตแต่ละดวง] จึงกล่าววาทคาถาว่า สงคหณฺจ เป็นต้น

พึงประกอบบทว่า บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวสังคหณีย์ของเจตสิกเหล่านั้นตามสมควร

๓๕. คาถาที่ขึ้นต้นว่า ฉตฺตีส (สังคหณีย์ของเจตสิก มี ๕ นัยตามสมควรที่ประกอบได้ คือ เจตสิก ๓๖ ดวงประกอบได้ในโลกุตตรจิต เจตสิก ๓๕ ดวงได้ในมหัคคต-

จิต เจตสิก ๓๘ ดวงได้ในกามาวจรโสภณจิต เจตสิก ๒๗ ดวงได้ในอกุศลจิต และเจตสิก ๑๒ ดวงได้ในอเหตุกจิต) แสดงหัวข้อของสังคหัญ

อธิบายโลกุตตรจิต สังคหัญ

๓๖. อปัมัญญาที่มีสัตตวบัญญัติเป็นอารมณ์ ย่อมไม่มีในโลกุตตรจิตซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อปัมณณาวชชิตา (ยกเว้นอปัมัญญา)

ตถา ศัพท์แสดงนัยว่า เช่นเดียวกันนี้ คือ เจตสิก ๓๕ ดวงอันหมายถึง อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ ดวงยกเว้นวิตก และโสภณเจตสิก ๒๓ ดวงยกเว้นอปัมัญญา ๒ ย่อมรวมเข้าในทุตติยฌานิกจิต เป็นต้น

คำว่า เต เอว (เจตสิกเหล่านั้น) คือ เจตสิก ๓๒ ดวงที่ประกอบด้วยอุเบกขา ยกเว้นวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุข

ในคำว่า อฏฺฐสุ (ในโลกุตตรจิต ๘ ดวง) ฟังทราบการแสดงเอกเสส (การลบให้เหลือศัพท์หนึ่ง) คำว่า อฏฺฐ หมายถึง จิต ๘ ดวง และ จิต ๘ ดวง หรือแสดงด้วยการลบ วิชาศัพท์

[เอกเสสนัย เป็นการลบให้เหลือศัพท์หนึ่งศัพท์ กล่าวคือ บทเดิมมี ๒ ศัพท์ เชื่อมสมมติว่า อฏฺฐอฏฺฐ ลบ อฏฺฐ ศัพท์หลังเพื่อให้เหลือศัพท์เดียว ตามนัยหลัง วิชาศัพท์ คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามทั้ง ๒ ศัพท์ ไม่ใช่สมมติเหมือนเอกเสส ให้ลบหนึ่งศัพท์เพื่อย่อคำ ทั้งสองนัยเป็นการลบให้เหลือศัพท์หนึ่งศัพท์ ท่านแสดงทั้งสองนัยนี้ไว้ตามหลักภาษา]

คำว่า ปญฺจกชฺชฌานวเสน (โดยจำแนกตามฌาน ๕) มีความหมายว่า โดยการจำแนกตามประเภทของฌานที่ตรัสไว้โดยปัญฺจกนฺยในพระบาลี หมายถึง สังคหัญมี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามประเภทของฌานที่ตรัสไว้โดยจตุกกนฺย

บรรดาผู้บรรลุปฐมฌานแล้วเจริญทุตติยฌานอยู่ ผู้มีปัญญาช้าย่อมล่วงพ้นวิตกได้อย่างเดียว ทุตติยฌานมีองค์ ๔ ย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ส่วนผู้มีปัญญาเร็วย่อมล่วงพ้นวิตกและวิจารณ์ได้พร้อมกัน ทุตติยฌานมีองค์ ๓ ย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ความต่างกันของนัยเหล่านั้นจึงเป็นดังนี้

อธิบายมหัคคตจิต สังคหนัย

๓๘. วิรตีเจตสิกย่อมไม่เกิดในมหัคคตจิต เพราะมีหน้าที่และอารมณ์ต่างกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิรตีตตยวชชิตา (ยกเว้นวิรตีเจตสิก ๓ ดวง) หมายความว่า วิรตีทำหน้าที่ชำระกายและวาจาส่วนมหัคคตตามทำหน้าที่ชำระจิตของผู้มีกิริยาทางกายและวาจาบริสุทธิ์ดีแล้ว และวิรตีย่อมเกิดปรารภสภาพ(คือเจตนา)งดเว้นหรืออินพพาน ส่วนมหัคคตตามเกิดปรารภบัญญัติหรือมหัคคตธรรมเท่านั้น

อธิบายกามาวจรโสภณจิต สังคหนัย

๔๐. วิรตีและอัปมัญญาเกิดร่วมกัน ๒ อย่างในจิตดวงเดียวไม่ได้ เพราะมีหน้าที่และอารมณ์ตรงกันข้ามกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อปฺปมณฺญาวิรติโย ปเนตฺถ ๒เปฺย โยเซตพฺพา (หนึ่ง ฟังประกอบอัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง และวิรตีเจตสิก ๓ ดวง รวม ๕ ดวงในกามาวจรโสภณจิตนี้เป็นดวงๆ ไปเท่านั้น)

วิรตีย่อมไม่เกิดในอัพยากตจิต [วิบากและกิริยา] ที่เป็นโลกิยะ ซึ่งปราศจากหน้าที่ในการกำจัดความไม่มีศีล เพราะวิรตีมีหน้าที่กำจัดความไม่มีศีล ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิรตีวชชิตา (ยกเว้นวิรตีเจตสิก) ดังพระพุทธวจนะในพระบาลีว่า

ปญฺจสิกฺขาปทา กุสลาเยว.^{๖๔}

“สิกขาบทห้าเป็นกุศลเท่านั้น”

โปรดทราบว่าพระดำรัสนี้หมายถึงสิกขาบทที่เป็นโลกิยะ [เพราะโลกุตตรวิรตีเกิดได้ในโลกุตตรวิปากจิต]

อัปมัญญาย่อมไม่เกิดในมหาวิปากจิต เพราะมีสัตตวบัญญัติเป็นอารมณ์ ส่วนมหาวิปากก็มีกามอารมณ์เป็นอารมณ์แน่นอน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อปฺปมณฺญาวิรตีวชชิตา (ยกเว้นอัปมัญญาเจตสิกและวิรตีเจตสิก)

ถามว่า : กามกุศลก็มีสัตตวบัญญัติเป็นต้นเป็นอารมณ์ได้ ดังนั้น วิบากของกุศลก็พึงมีอารมณ์เหมือนกุศลเช่นกันมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น เพราะมหาวิปากจิตปราศจากความดำริ หมายความว่า บัญญัติเป็นสิ่งไม่มีจริง [แต่มีด้วยการสมมุติ] อีกทั้งธรรมที่เป็นมหัคคตะและโลกุตระก็มีสภาพละเอียดสุขุม บัญญัติและธรรมเหล่านั้นจึงเป็นอารมณ์ของกุศลเป็นต้นที่รับรู้โดยดำริหรือแทงตลอดด้วยประการนั้นๆ แต่กามวิปากจิตจะดำริรับรู้อารมณ์ไม่ได้ เพราะมีอานุกาพน้อย จิตดังกล่าวย่อมจะรู้แจ้งแทงตลอดไม่ได้ ดังนั้น กามวิปากจิตจึงรับรู้บัญญัติหรือธรรมอันเป็นมหัคคตะและโลกุตระไม่ได้ ส่วนมหัคคตวิปากจิต แม้ปราศจากความดำริก็รับรู้อารมณ์บัญญัติพิเศษ ที่เกิดขึ้นด้วยอานุกาพของการอบรมจิต เพราะเกิดด้วยการพิเศษซึ่งบรรลุปปนา

(๘๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “วิปากของกามาวจรกุศลนั้นไม่มีอารมณ์เหมือนกุศล] เพราะเป็นผลของกรรมที่เนื่องด้วยกามตัณหา” และอธิบายความนั้นด้วยการเปรียบเทียบบุตรของนางทาสีโดยมุ่งหมายว่า “กามวิปากจิตรับรู้กามธรรมที่เป็นอารมณ์ของกามตัณหาได้ เพราะเกิดจากกรรมที่เนื่องด้วยตัณหา” ข้อความนั้นฟังใคร่ครวญ เพราะถ้าเป็นเช่นนี้ แม้มหัคคตวิปากจิตก็เกิดจากกรรมที่เนื่องด้วยรูปตัณหาและอรูปรตัณหา จิตเหล่านั้นก็พึงรับอารมณ์เป็นมหัคคตธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปตัณหาและอรูปรตัณหาเท่านั้น

แม้กามตัณหาก็ใ้ว่าจะรับอารมณ์เป็นกามธรรมอย่างเดียว แต่ไม่รับอารมณ์เป็นบัญญัติ และตัณหาที่เป็นไปด้วยความยินดีในบัญญัติมีสตรีบุรุษหรือมือเท้าเป็นต้น ย่อมจะเป็นกามตัณหาแน่นอน

อธิบายคาถาสรูป

๔๑. คำว่า สุเภ แปลว่า ในกุศลจิต

คำว่า มเน (ในบรรดาจิต) ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ (กลุ่มที่มีการกระจายส่วนย่อยออก) ฟังทราบนิทธารณียะ (ส่วนย่อย) ว่า สุเภ กุริเย ปาเก (ในกุศลจิต วิปากจิต กิริยาจิต) อีกนัยหนึ่ง ฟังประกอบบทว่า สังคหณฺยในจิตที่เป็นกามาวจรกุศล วิปากและกิริยาอันประกอบด้วยเหตุ มี ๑๒ นัย

[ตามนัยแรก คำว่า มเน ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ นัยหลังให้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอาธาระตามปกติ]

อธิบายจิตที่ไม่ประกอบด้วยวิรตี-อัปมัญญา

๔๒. คาทาว่า น วิชฺชนุตฺตถ (ในบรรดาโสภณจิตเหล่านี้ วิรตีเจตสิกย่อมไม่ประกอบในมหากิริยาจิต ๘ ดวง และในมหัคคตจิต ๒๗ ดวง) เป็นการประมวลธรรมที่ถูกยกเว้น

คำว่า เอตถ คือ ในบรรดาโสภณจิต

คำว่า ทวยํ (เจตสิก ๒ อย่าง) คือ วิรตีเจตสิกและอัปมัญญาเจตสิก ๒ อย่าง

อธิบายวิเสสกเจตสิก

คำว่า อนุตฺตเร (ในโลกุตตรจิต) เป็นการนับธรรมที่ทำให้มีลักษณะเฉพาะไม่ทั่วไป

คำว่า ฌานธมฺมา (ธรรมที่เป็นฌาน) คือ วิตกเป็นต้น

อัปมัญญาและฌานธรรมทำให้จิตมีลักษณะเฉพาะในมัชฌิมจิต (จิตปานกลาง) คือมหัคคตจิต ส่วนอัปมัญญา วิรตี ปัญญา และปีติ ทำให้มีลักษณะเฉพาะในปริตตจิต (จิตที่มีกำลังน้อย) คือกามาวจรโสภณจิต ดังกล่าวนี้เป็นการทำให้จิตเกิดลักษณะเฉพาะโดยสังคหณัย

อธิบายอกุศลจิต สังคหณัย

๔๓. พึงประกอบบทว่า เจตสิก ๑๗ ดวงพร้อมทั้งโลภเจตสิกและทัญญูเจตสิก รวมเป็นเจตสิก ๑๙ ดวง ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑]

๔๔. พึงประกอบบทว่า เจตสิก ๑๖ ดวง คือ อัญญุสमानเจตสิก ๑๒ ยกเว้นปีติ และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ พร้อมทั้งโลภเจตสิกและทัญญูเจตสิก รวมเป็นเจตสิก ๑๘ ดวง ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓]

๔๗. อีสสา มัจฉริยะ และกุกกัจจะ แตกต่างกันโดยหน้าที่และอารมณ์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อีสสา ๗เปย โยเชตพฺพานิ (พึงประกอบอิสสา มัจฉริยะ และกุกกัจจะในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ นี้เป็นดวงๆ ไป)

๕๐. เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิตตูปบาททั้งหมด ต่างกันโดยสภาวะ แต่โดยจำนวน บางดวงก็เหมือนกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทวารส ขเปย สงฺคหิตา ภวนฺติ (ก็รวมเป็น ๗ นัยเท่านั้นในอกุศลจิตที่เกิดขึ้น ๑๒ ดวง)

อธิบายคาถาสรูป

๕๑. ในที่นี้ สังคหณ์ในอกุศลจิตมี ๗ นัยอย่างนี้ คือ เจตสิก ๑๙ ดวงในอสังขาริกจิตที่ ๑ และที่ ๒ รวม ๕ ดวง, เจตสิก ๑๘ ดวงในอสังขาริกจิตที่ ๓ และที่ ๔, เจตสิก ๒๐ ดวง ในอสังขาริกจิตที่ ๕, เจตสิก ๒๑ ดวงในสสังขาริกจิตที่ ๑ และที่ ๒ รวม ๕ ดวง, เจตสิก ๒๐ ดวงในสสังขาริกจิตที่ ๓ และที่ ๔, เจตสิก ๒๒ ดวงในสสังขาริกจิตที่ ๕, เจตสิก ๑๕ ดวงในโมหมูลจิต ๒ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาสรูปว่า เอกุณวีส (เจตสิก ๑๙ ดวง) เป็นต้น

อธิบายศัพท์กุศลโยคีเจตสิก

๕๒. คำว่า สาธารณา คือ สัพพากุศลสาธารณเจตสิก

คำว่า สมานา คือ อัญญสมานเจตสิก

คำว่า อปเร (อัญญสมานเจตสิกอื่น) คือ อัญญสมานเจตสิกที่เหลือนอกเว้นฉันทะ ปีติ และอิโมกข์

อธิบายอเหตุกจิต สังคหณ์

๕๓. คำว่า หสนจิตฺเต คือ หสิตูปบาทจิต

๕๔. คำว่า โวฏฺฐพฺพเน คือ มโนทวาราวชชนจิต

๕๕. คำว่า สุขสนฺตฺรเณ คือ โสมนัสสันตฺรณจิต

๕๖. คำว่า มโนธาตุดฺติกาเหตุกปฏิสนฺธิยฺคเพ (มโนธาตุ ๓ และอเหตุกปฏิสนธิคู่หนึ่ง) คือ มโนธาตุ ๓ ที่เรียกว่า ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ และอเหตุกปฏิสนธิคู่หนึ่งที่เรียกว่า อุเบกขาสันตฺรณจิต ๒

อธิบายคาถาสรูป

๕๙. ฟังประกอบบทว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ย่อมประกอบในอเหตุกจิตทั้งหมด ส่วนปกิณณกเจตสิกที่เหลือจากนั้น ย่อมประกอบตามสมควร ข้าพเจ้า [พระอนุรุทธาจารย์] กล่าวสังคหณ์ไว้ ๓๓ อย่าง [โดยพิสดาร] ด้วยประการฉะนี้

อธิบายการนับเจตสิกเท่าจำนวนจิต

๖๐. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์ดำริว่า ปริจเฉทนี้แสดงเรื่องเจตสิก จึงควรกล่าวการจำแนกเจตสิกแต่ละดวง ตามประเภทแห่งภูมิ ชาติ และสัมปโยคนัยเป็นต้นเช่นเดียวกับ [การจำแนก] จิต ฉะนั้น จึงกล่าวคาถาสุดท้ายเพื่อแสดงความนั้น

ฟังประกอบบทว่า เมื่อบุคคลทราบสัมปโยคนัย ๑๖ และสังคหณ์ ๓๓ ของเจตสิกที่ประกอบกับจิตเสมอโดยประการดังที่กล่าวไว้แล้วนี้ ฟังแสดงประเภทของเจตสิกเหล่านั้นให้เสมอกันกับจิตตามสมควร หมายความว่า ฟังยกเจตสิก ๕๒ ดวงขึ้นกล่าวเป็นดวงๆ ไปในจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวงอย่างนี้ว่า “ลำดับแรก ผัสสะมี ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง เพราะประกอบในจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง” แล้วฟังกล่าวการจำแนกเจตสิกเหล่านั้นตามประเภทแห่งภูมิ ชาติ และสัมปโยคนัยเป็นต้นตามสมควร

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งเจตสิกสังคหะ

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถอธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๓

ปกิณณกสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยทั่วไป)

อธิบายการประมวล ๖ ประเภท

๑-๒. พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงการจำแนกจิตและเจตสิกโดยแยกเป็นเรื่องๆ ดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงการจำแนกกลุ่มจิตและเจตสิกทั้งสองนั้นอีก จึงกล่าวคำว่า สมบุตฺตยา ยถาโยคํ ฯลฯ (ธรรมคือจิตและเจตสิก รวมเป็น ๕๓ โดยสภาวะ ประกอบกันตามสมควร)

พึงประกอบบทว่า บัดนี้ ข้าพเจ้า[พระอนุรุทธาจารย์]จักแสดงการประมวลจิตและเจตสิกที่รวมจำนวนมี ๕๓ โดยสภาวะ ตามสมควรที่ประกอบกันได้ โดยจะได้แสดงการประมวลเป็นประเภทต่างๆ ไว้ตามสมควร

ในคานานั้น สภาวะ คือ ภาวะที่เป็นอยู่ กล่าวคือ ลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลาย ซึ่งนับจำนวนรวมกันเป็น ๕๓ โดยสภาวะนั้นมีดังนี้ ลำดับแรก จิตแม้มี ๘๘ ดวง โดยจำแนกตามภูมิ ชาติ และสัมปโยคนัย เป็นต้น ก็เป็นสภาวะอย่างหนึ่งด้วยลักษณะเฉพาะคือการรับรู้อารมณ์ของตน แม้ผัสสะมี ๘๘ ดวงโดยจำแนกตามภูมิ ชาติ และสัมปโยคนัย เป็นต้น ก็เป็นสภาวะอย่างหนึ่งด้วยลักษณะกระทบ[อารมณ์] เวทนาและสัญญาเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า การประมวลที่เป็นไปโดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์ และวัตถุ

ในคานานั้น คำว่า เวทนาเหตุโต (โดยเวทนาและเหตุ) มีความหมายว่า โดยประเภทของเวทนา และโดยประเภทของเหตุ

คำว่า กิจจทวารารามณฺวตฺตฺโต (โดยกิจ ทวาร อารมณฺ และวตฺตฺ) ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า จิตฺตฺปฺปาทวเสเนว (ตามประเภทแห่งจิตที่เกิดขึ้นนั่นเอง) พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า จะแสดงตามประเภทแห่งจิตที่เกิดขึ้น

เอว (นั่นเอง) ศัพท์[ใน จิตฺตฺปฺปาทวเสเนว = จิตฺตฺปฺปาทวเสน + เอว] ทำหน้าที่ปฏิเสธเจตสิก

ด้วยถ้อยคำดังนี้ พระอนุรุธเถระแสดงรูปวิเคราะห์ของปกิณณกสังคหะ ๖ ประเภทในปริจเฉทนี้โดยเริ่มจาก เวทนาสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกโดยจำแนกตามเวทนา เหตุสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกโดยจำแนกตามเหตุ เป็นต้น

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีแสดงรูปวิเคราะห์ตติยัตถ์ปุริสสมาสว่า เวทนาเภทน สงฺคโห เวทนา-สงฺคโห (การประมวลโดยจำแนกตามเวทนา ชื่อว่า เวทนาสังคหะ) ท่านอ้างอิงข้อความในคาถาขึ้นต้นนี้ว่า เวทนาเหตุโต กิจจทวารารามณฺวตฺตฺโต สงฺคโห (การประมวลโดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณฺ และวตฺตฺ)]

(๘๘) ในคัมภีร์วิภาวนีได้ถือเอาเจตสิกธรรมด้วยโดยอ้างคำว่า จิตฺตฺปฺปาท [ที่แปลว่า จิตและเจตสิก ตามมตินั้น] จึงไม่มีธรรมอื่นที่ควรปฏิเสธ และได้กล่าวว่า “โดยไม่ปราศจากจิตและเจตสิกเหล่านั้นในทีเดียว” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะไม่มีสังคหะประเภทใด ในปริจเฉทนี้แสดงไว้โดยนัยแห่งเจตสิกว่า “เจตสิกจำนวนนี้ประกอบกับสุขเวทนา เจตสิกจำนวนนี้ประกอบกับทุกขเวทนา” เป็นต้น มีแต่สังคหะที่แสดงโดยนัยแห่งจิตเท่านั้นว่า “จิตที่ประกอบกับสุขเวทนา เป็นกายวิญญานจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมดวงเดียวเท่านั้น” เป็นต้น อนึ่งเมื่อจิตสำเร็จแล้ว แม้เจตสิกก็สำเร็จได้เช่นกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตฺตฺปฺปาทวเสเนว (ตามประเภทแห่งจิตที่เกิดขึ้นนั่นเอง) นี้

[คำว่า จิตฺตฺปฺปาท ตัดบทเป็น จิตฺต + อุปฺปาท คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า อุปฺปาท เป็นบทขยายของ จิตฺต จึงแปลว่า “จิตที่เกิดขึ้น” เอว (นั่นเอง) ศัพท์ในคำว่า จิตฺตฺปฺปาทวเสเนว ทำหน้าที่ปฏิเสธเจตสิก หมายความว่า ท่านจะแสดงการประมวลจิตและเจตสิกเหล่านั้น ตามประเภท

แห่งจิตที่เกิดขึ้นโดยเวทนาเป็นต้นตามสมควร เมื่อเข้าใจการประกอบของจิตในเวทนาแล้วก็เป็นอันเข้าใจการประกอบของเจตสิกในเวทนาได้ ดังนี้เป็นต้น ส่วนคัมภีร์วิภาวณีเห็นว่า คำว่า อุปปาท หมายถึง เจตสิก ดังนั้น จิตตูปปาต จึงหมายถึง จิตและเจตสิก ตามมตินี้ เอว ศัพท์ทำหน้าที่ปฏิเสธ ภารกิจคือความไม่ปราศจากจิตและเจตสิก]

อธิบายเวทนาสังคหะ

๓. คำว่า ตตถ คือ สังคหะ ๖ ประเภทนั้น

เวทนาสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกที่ประกอบกับเวทนาเหล่านั้น โดยจำแนกตามเวทนา

(๘๙) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “**เวทนาสังคหะ** คือ การประมวลเวทนาด้วยการจำแนก มีสุขเวทนาเป็นต้นและจิตเจตสิกที่ประกอบกับเวทนาเหล่านั้น” ในพากย์นั้น จ ศัพท์แสดงว่าพระอนุรุธาจารย์ได้แสดงเอกเสสว่า เวทนาสังคหะ ในความหมายที่รวมถึงเวทนาสังคหะ (การประมวลเวทนา) และ เวทนาสหคตจิตตูปปาตสังคหะ (การประมวลจิตเจตสิกที่ประกอบกับเวทนา) ข้อความนั้นไม่งาม เพราะประเภทของเวทนาในที่นี้กล่าวไว้เพื่อกำหนดธรรมอันเป็นที่อาศัยของสังคหะนี้ มิใช่เพื่อแสดงการประมวลเวทนาโดยเฉพาะ

[คำว่า เวทนาสังคห คัมภีร์วิภาวณิเห็นว่ามาจากศัพท์สมาสสองบทว่า เวทนาสังคห + เวทนาสหคตจิตตูปปาตสังคห ทั้งสองศัพท์เข้าสมาสกันแล้วลบให้เหลือศัพท์หนึ่ง โดยลบ เวทนาสหคตจิตตูปปาตสังคห เพื่อย่อคำให้สั้นลงด้วยเอกเสสนัย คือ ลบให้เหลือคำเดียว แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าไม่ใช่เอกเสส]

ถามว่า : ในสังยุตตนิกาย^๑ พระพุทธเจ้าตรัสเวทนา ๒ อย่างบ้าง ๓ อย่างบ้าง ๕ อย่างบ้าง ๖ อย่างบ้าง ๑๘ อย่างบ้าง ๓๖ อย่างบ้าง ๑๐๘ อย่างบ้าง เหตุใดพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว่า ติวา เวทนา (เวทนามี ๓ อย่าง)

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่เวทนามี ๓ อย่างด้วยลักษณะของการเสวย[อารมณ์] หมายความว่า บุคคลที่เสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ย่อมจะเสวยอารมณ์ด้วยความ

ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือวางเฉย ไม่มีประการอื่นจากนั้น

ส่วนประเภทอื่นตรัสไว้โดยปริยายนั้น ความพิสดารมีดังนี้ว่า ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนา ๒ อย่างตรัสไว้โดยจำแนกตามเวทนาทางกายและทางใจ ดังพระพุทธทวจะว่า

กตมา จ ภิกขเว เทว เวทนา กายิกา จ เจตสิกกา จ.^๑

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๒ อย่างเป็นไฉน คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ”

อีกนัยหนึ่ง เวทนา ๒ อย่างตรัสไว้โดยรวมอุเบกขาเข้าในสุข ดังพระพุทธทวจะว่า

เทว เวทนา วุตตะตา ภควตา สุขา เวทนา ทุกฺขตา เวทนา. ยายี ภาเนเต อทุกฺขมสุขา เวทนา. สนฺตสมฺมึ เอสา ปณีเต สุขे วุตตะตา ภควตา.^๒

“พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนา ๒ อย่าง คือ สุขเวทนา และทุกข์เวทนา ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสอุเบกขาไว้ในสุขอันสงบประณีต”

ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “พระพุทธเจ้าตรัสเวทนา ๒ อย่างไว้ โดยรวมอุเบกขาที่เป็นไปในฝ่ายไม่มีโทษไว้ในสุข และรวมอุเบกขาที่เป็นไปในฝ่ายมีโทษไว้ในทุกข์” ข้อความนั้นแม้ไม่ปรากฏในพระบาลี ก็สมควร

เวทนามี ๕ อย่างด้วยการจำแนกตามอินทรีย์ [ความเป็นใหญ่ซึ่งปรากฏชัดเป็นสุขเวทนา ทุกฺขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา]

เวทนามี ๖ อย่างด้วยการจำแนกตามผัสสะ [จักขุสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจักขุประสาท โสตสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางโสตประสาท ฆานสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางฆานประสาท ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางชิวหาประสาท กายสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกายประสาท และ มโนสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ]

เวทนามี ๑๘ อย่างตามประเภทของอุปวิจาร์ [ความใคร่ครวญอารมณ์ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนาแต่ละอย่างที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖]

เวทนามี ๓๖ อย่างตามประเภทของโสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา โดยแต่ละอย่างมี ๑๒ ประเภทคือ เวทนาที่อาศัยเรือน[คือกิเลส] ๖ เวทนาที่อาศัยกุศล ๖

เวทนาเหล่านั้นมี ๑๐๘ โดยประเภทของกาล ๓

เวทนาที่ตรัสไว้ในพระสูตรบางสูตรว่า ยัม กิญจิ เวทยตี สัพพัม ตัม ทุกขสมิมิ (เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ เวทนาทั้งหมดนั้นย่อมนับเข้าในทุกข์) ตรัสไว้โดยความเป็นสังขาร ทุกข์

พระอนุรุทธาจารย์แสดงการจำแนกจิตด้วยประเภทของอินทรีย์ในจิตก่อน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุขัม ๒ เปย ปญจธา โหติ (จำแนกเป็น ๕ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และ อุเบกขาเวทนา) อีก เพื่อประมวลจิตตามประเภทของอินทรีย์ในเวทนาสังคหะนี้

สุขเวทนาและทุกขเวทนาชื่อว่า อินทรีย์ เพราะมีความเป็นใหญ่ในสัมปยุตตธรรม เหล่าใด สุขเวทนาและทุกขเวทนานั้นตรัสไว้เป็น ๒ อย่างว่า สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ เพราะสัมปยุตตธรรมเหล่านั้นมี ๒ อย่างโดยจำแนกตามเวทนาทางกาย และใจ ส่วนสัมปยุตตธรรมอันมีอุเบกขาเวทนาเป็นใหญ่ย่อมเกิดขึ้นในใจ ดังนั้นอุเบกขาเวทนานั้นจึงกล่าวว่ามีอย่างเดียวคืออุเบกขินทรีย์

สัมปยุตตธรรมมี ๒ อย่างโดยปริยาย [คือสัมปยุตตธรรมที่เกิดทางกายและใจ] เพราะปรากฏสัมปยุตตธรรมที่อาศัยหมู่ปสาทรูปมีจักขุประสาทเป็นต้น แต่พระพุทธเจ้าตรัสเวทนาไว้อย่างเดียว เพราะมีหน้าที่เดียว[คือการเสวยอารมณ์]

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “พระพุทธเจ้าตรัสสุขเวทนาและทุกขเวทนา ๒ อย่างตามประเภทของความชอบใจหรือความไม่ชอบใจอันเกิดทางกายและทางใจ”

ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนา มีลักษณะเสวยโณภูฏัพพารมณฺ์ที่น่าปรารถนา โดยสภาพ

ทุกขเวทนา มีลักษณะเสวยโณภูฏัพพารมณฺ์ที่ไม่น่าปรารถนาโดยสภาพ

เวทนาอื่น [คือโสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา] มีลักษณะเสวย อารมณฺ์ที่น่าปรารถนา ไม่น่าปรารถนา หรือวางเฉยโดยสภาพหรือด้วยการดำริ

๗. คำว่า เสสานิ (จิตคงเหลือ) คือ จิต ๕๕ ดวง[ที่เหลืออยู่]ทั้งหมด กล่าวคือ กามาวจรจิต ๓๒ ดวงที่เหลือจากจิตที่ประกอบกับสุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และปัญญาสมาทานิกจิต ๒๓ ดวง

อธิบายคาถาสรูป

๘. คำว่า เอกตถ แปลว่า ในจิตดวงเดียว

๙. คำว่า อิตธา (เวทนานอกจากนี้) คือ อุเบกขาเวทนา

อธิบายเหตุสังคหะ

๑๐. เหตุสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกที่ประกอบกับเหตุนั้น โดยจำแนกตามเหตุ

(๙๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “เหตุสังคหะ คือ การประมวลด้วยการจำแนกเหตุมีโลกเหตุเป็นต้นและธรรมที่ประกอบกับเหตุเหล่านั้น” ข้อความนี้ไม่งาม ข้าพเจ้า [พระภิกษุจารย์] ได้กล่าวเหตุผลมาแล้ว

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ที่ชื่อว่าเหตุมี ๖ อย่าง

การยังสัมปยุตตธรรมให้ดำรงมั่นในอารมณ์เป็นหน้าที่ของเหตุในเรื่องนี้ หมายความว่า รากไม้เจริญงอกงามภายในแผ่นดิน ดูดซับเอาโอชาธาตุของดินและน้ำแล้วย้อมส่งไปยัง ต้นไม้จนถึงยอด เมื่อเกิดลมพายุพัดหรือน้ำท่วมใหญ่ รากไม้ก็ยังยึดต้นไม้ไว้ดีดำรงมั่นอยู่ ต้นไม้ย้อมเจริญงอกงามไปบุปผยตั้งอยู่ได้นาน ฉนั้นใด ธรรมเหล่านี้ก็ถึงความตั้งมั่นในอารมณ์

ย่อมก่อให้เกิดสัมปยุตตธรรมอันเจริญงอกงามไปบุลย์ดำรงอยู่ได้นาน ฉะนั้น ส่วนอเหตุกจิต ย่อมไม่ดำรงมั่นเป็นอย่างดีในอารมณ์ เหมือนตั้งจอกแห้งที่ไม่มีรากบนผิวน้ำ

ฝ่ายอาจารย์ท่านอื่น [พระเวทเถระ] กล่าวว่า ฐมมานิ กุสลาภิภาวสาธน์ เหตุ- กิจจ^๕ (การทำความเป็นกุศลเป็นต้นแห่ง สัมปยุตตธรรมให้เกิดขึ้น[โดยความเป็นกุศล ฯลฯ] เป็นหน้าที่ของเหตุ)

[อาจารย์บางท่าน]กล่าวแย้งว่า “ถ้าเป็นอย่างนี้ ความเป็นอกุศลและอัพยากฤต ของธรรมที่ไม่มีเหตุเกิดร่วมกันก็ไม่พึงมี [คือโหมะไม่ควรเป็นอกุศล และอเหตุกจิต รูป นิพพาน ก็ไม่ควรเป็นอัพยากฤตเพราะไม่มีเหตุอื่นเกิดร่วม] และการที่รูปซึ่งได้รับเหตุปัจจัย แล้วเป็นกุศลเป็นต้นก็พึงมีได้” แล้วปฏิเสธมตินั้น

ความมืดในโลกไม่ใช่เกิดจากปัจจัยพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้ปราศจากแสงสว่าง ความมืดนั้นก็เกิดขึ้นตามธรรมชาติของตนในที่นั้น ฉันทไต ความมืดคือโหมะที่เป็นสภาวะ การหลงใน[สัจ]ธรรม ก็ควรเป็นอกุศลตามปกติของสภาวะ ฉันทนั้น หมายความว่า สภาวะ ที่ชื่อว่าความปรารถนา เมื่อประกอบกับสภาวะการหลงแล้วเข้าถึงความผูกพัน ย่อมชื่อว่า อกุศลคือความโลภ แต่เมื่อประกอบกับศรัทธา ย่อมเข้าถึงความเป็นฉันทะในธรรม ได้ชื่อว่า ฉันทะที่เป็นกุศล แม้ความไม่ชอบใจก็เหมือนกัน เมื่อประกอบกับสภาวะหลงแล้วเข้าถึง ความกระทบกระทั่งอารมณ์ ย่อมชื่อว่าอกุศลคือโทสะ แต่เมื่อประกอบด้วยศรัทธา ย่อม เข้าถึงความยับยั้งจากอกุศลธรรม[มีเมถุนธรรม ๗ เป็นต้น]และอารมณ์ที่เป็นอกุศล [คือ กามคุณ ๕] โดยนัยว่า

อุปฺปนฺนํ กามวิตกํ นาธิวาเสติ.^๖

“ไม่ปล่อยให้เกิดกามวิตก” เป็นต้น

ส่วนสภาวะหลงย่อมไม่สามารถประกอบกับธรรมอื่นแล้ว ชื่อว่า อกุศล หรือ ประกอบกับธรรมอีกฝ่ายแล้ว ชื่อว่า กุศล สภาวะหลงเป็นอกุศลตามปกติ เหมือนรสเปรี้ยว ปกติโดยปราศจากการผสมกับของอื่นเพื่อให้เปรี้ยว

ธรรมใดไม่ใช่กุศลและอกุศล ธรรมนั้นเป็นอัพยาगत ข้อนี้จึงเป็นเหตุแห่งการทำให้เกิดความเป็นอัพยาगतของธรรมได้ ดังนั้น การที่อเหตุกจิต รูป และนิพพานเป็นอัพยาगत จึงเกิดขึ้นตามปกติของตน

ในข้อนั้น โมหะเป็นมูลเหตุของเหตุอื่นอีกด้วย เพราะความกำหนดยินดีและความประทุษร้ายเป็นผลของความหลง และการที่อโลกเหตุเป็นต้นเป็นกุศลย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยอวิชชาanusaly

[หมายความว่า ถ้ามีอวิชชาanusalyคือโมหะ อโลกเหตุเป็นต้นก็เป็นกุศล แต่ถ้าไม่มีอวิชชาanusalyเหตุดังกล่าวก็เป็นอัพยาगत]

โลกเหตุเป็นมูลเหตุพิเศษของจิตที่ประกอบด้วยปัญญา เพราะปัญญาและมานะเป็นผลของความกำหนดยินดี ทั้งศรัทธาก็เป็นผลของความไม่กำหนดยินดี ดังนี้เป็นต้น

ธรรมคำว่าเหตุทั้งหลายเป็นประธานในสัมปยุตตธรรม ดังนั้น การที่วิปากจิตกับกิริยาจิตที่ประกอบด้วยเหตุเป็นอัพยาगत ฟังกล่าวโดยความมีเหตุเป็นประธานอีกด้วย

[หมายความว่า อเหตุกจิต รูป และนิพพานเป็นอัพยาगतตามปกติ ส่วนวิปากจิตกับกิริยาจิตที่ประกอบด้วยเหตุก็จัดเป็นอัพยาगतตามปกติ หรือเป็นอัพยาगतเพราะประกอบด้วยอโลกเหตุเป็นต้น]

(๙๑) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุ]ขอปฏิเสธข้อความในคัมภีร์วิภาวนีว่า “ส่วนอาจารย์อื่นกล่าวว่า ‘ความเป็นเหตุ คือ การยังความเป็นกุศลเป็นอาทิของกุศลเป็นต้นให้เกิดขึ้น[โดยความเป็นกุศล ฯลฯ]’ หากเป็นตามนี้ ก็ควรจะแสดงสาเหตุอื่นที่ทำให้เกิดความเป็นกุศลเป็นต้นขึ้น ถ้าอาจารย์อื่นฟังกล่าวว่า ‘ความเป็นกุศลเป็นต้นของเหตุเหล่านั้นเนื่องด้วยเหตุอื่นที่ประกอบร่วมกัน’ หากเป็นตามนี้ ความเป็นอกุศลของเหตุอันประกอบด้วยโมหมูลจิต ก็ไม่ฟังเนื่อง[ด้วยเหตุ] ถ้าความเป็นอกุศลของโมหมูลจิตฟังมีอยู่ตามปกติ ความเป็นกุศลเป็นต้นของเหตุอื่นก็ฟังมีตามปกติ ดังนั้น ความเป็นกุศลเป็นต้นของสัมปยุตตธรรม

ก็ไม่พึงเนื่องด้วยเหตุเช่นกุศลเหตุเป็นต้น และถ้าความเป็นกุศลเป็นต้นเนื่องด้วยเหตุ ลำดับนั้น ความเป็นอภัยกถุของธรรมที่ไม่มีเหตุ [อเหตุกจิต รูป และนิพพาน] ก็ไม่พึงมีขอพุด คัดค้านไว้เพียงเท่านี้”

ในบรรดาอุปธรรมและนามธรรมซึ่งได้รับมานัจฉัย (ปัจฉัยที่เป็นมาน) องค์มาน ทั้งหลายย่อมแผ่ไปสู่ภาวะที่เข้าไปพ่วงในนามธรรมเท่านั้น ไม่แผ่ไปในรูปธรรม แต่รูปธรรม ตรีสไว้ปัจฉยุบัน (ผล) ของมาน เพราะเกิดขึ้นจากมาน ฉนใด เหตุทั้งหลายก็แผ่ไปสู่ ความเป็นกุศลเป็นต้นในนามธรรมเท่านั้น ไม่แผ่ไปในรูปธรรม แต่รูปธรรมตรีสไว้ใน ปัจฉยุบันของเหตุ เพราะเกิดขึ้นจากเหตุ ฉนนั้น ดังนั้น จึงไม่พึงทักท้วงในการที่รูปธรรม ถึงความเป็นกุศลเป็นต้น

(๗๒) แม้ข้อความในคัมภีร์วิภาวนีวา “ความเป็นกุศลเป็นต้นของกุศลและอกุศล เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการกับอโยนิโสมนสิการ” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ หมายความว่า ครั้นแสงอาทิตย์ปรากฏแล้ว หงส์เป็นต้นซึ่งมีกำลังในกลางวันย่อมได้โอกาส เมื่อความมืด ในราตรีมาถึง นกฮูกเป็นต้นซึ่งมีกำลังในยามราตรีย่อมได้โอกาส ทั้งแสงสว่างกับความมืด ก็ไม่ได้ทำให้เกิดความพิเศษมีสีเป็นต้นของสัตว์เหล่านั้น แต่กำเนิดของสัตว์ทำให้เกิดความ พิเศษนั้น พึงทราบว่ายอนิโสมนสิการเหมือนแสงสว่าง อโยนิโสมนสิการเหมือนความมืด กุศลกับอกุศลเหมือนสัตว์เหล่านั้น ความเป็นกุศลเป็นต้นเหมือนความพิเศษมีสีเป็นต้น เหตุทั้งหลายเหมือนกำเนิด

ข้อความทั้งหมด[ในคัมภีร์วิภาวนี]ที่ขึ้นต้นว่า อพยากตานํ ปน (ความเป็นอภัยกถุ ของอภัยกถุธรรม เนื่องด้วยกระแสดิจอันไม่มีอนุสัย เนื่องด้วยกรรม และเนื่องด้วย ความไม่มีวิบาก) ย่อมนับเข้าในฝ่ายที่กล่าววว่า ธรรมใดไม่ใช้กุศลและอกุศล ธรรมนั้นเป็น อภัยกถุ [ข้าพเจ้าได้พิจารณาข้อนี้ไว้แล้ว]

๑๑. คำว่า ตตถ คือ ในเหตุสังคหะ

๑๒. พระอนรุทธาจารย์ยกขึ้นแสดงอเหตุกจิตที่ควรเว้นในที่นี้ก่อน เพื่อความ

สะดวกในการกำหนดสเหตุกจิต ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เสธานี ปน ๒เปย สเหตุกาเนว (จิตที่ เหลือทั้งหมด ๗๑ ดวงเป็นสเหตุกจิต)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อเหตุกะของจิตย่อมเกิดขึ้นโดยเฉพาะเนื่องกับเหตุ การประมวล อเหตุกจิตจึงไม่ตรงกันข้ามในที่นี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อเหตุกาฏจารเสก (อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง จิตที่มีเหตุเดี่ยวยมี ๒ ดวง) เป็นต้น

อธิบายคาถาสรูป

๑๖. เหตุมี ๖ อย่างโดยจำแนกตามสภาพ และมี ๙ อย่างโดยจำแนกตาม ประเภทที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า โลภ โทโส จ (เหตุอันเป็นอกุศลมี ๓ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ และ โมหเหตุ เช่นเดียวกันนี้ เหตุอันเป็น กุศลและอัปยากฤตมี ๓ อย่างคือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และ อโมหเหตุ)

อธิบายกิจจสังคหะ

๑๘. **กิจจสังคหะ** คือ การประมวลเจตสิกที่มีกิจเหล่านั้น โดยจำแนกตามกิจ ๑๔ (๙๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “กิจจสังคหะ คือ การประมวลด้วยการจำแนกกิจ มีปฏิสนธิกิจเป็นต้นและกำหนดจิตที่มีกิจเหล่านั้น” ข้อความนั้นไม่งาม

อุปบัติติภพหนึ่งย่อมเกิดขึ้นเพราะกรรมอย่างหนึ่ง เมื่อกรรมหมดสิ้นลงโดยหน้าที่ ของตน หรือเพราะได้รับการเบียดเบียน ภพย่อมดับไป โอกาสของอีกรกรรมหนึ่งย่อมมี ดังนั้น การเกิดขึ้นใหม่ของสัตว์ผู้เคลื่อนจากภพที่เกิดแล้วด้วยอำนาจของการสืบทอดภพอื่นเป็นต้น ด้วยกรรมหนึ่งซึ่งได้รับโอกาส โดยไม่หยุดตั้งอยู่แม้เพียงชั่วขณะในระหว่าง ชื่อว่า **ปฏิสนธิ-กิจ**

ภวังคกิจ คือ ความเป็นไปโดยความเป็นส่วนประกอบของปัจจัยในการทำให้กระแส จิตในอุปบัติภพที่เกิดขึ้นเหมือนอย่างนั้นเป็นไปไม่ได้ไม่ขาดสายจนกระทั่งกรรมหมดสิ้นไป ความจริงเมื่อความเป็นไปแห่งภวังคกิจมีอยู่อย่างนั้น ความต่อเนื่องแห่งอายุ และไออุ่น

ย่อมมีแน่นอน ธรรม ๓ อย่างนั้นจึงรักษากายนี้ไม่ให้ดับสูญ ดังพระพุทธทวจะว่า

อายุ อุสุมา จ วิญญาณํ ยथा กายํ ชนฺติมํ
อปวิโท ฐิตทา เสติ นีรตุถํว กลิงฺครํ."

“อายุ (ชีวิตรูป) ใ่อุ่น (เตโชธาตุ) และวิญญาณ (ภวังคจิต) สละ
ร่างกายนี้เมื่อใด เมื่อนั้นร่างกายย่อมถูกทิ้งนอนอยู่เหมือนท่อนไม้ไร้ค่า”

อาวัชชนะ คือ การเวียนมาแห่งกระแสดิจิต

อีกนัยหนึ่ง **อาวัชชนะ** คือ กิจที่ยังกระแสดิจิตให้เวียนมา

อีกนัยหนึ่ง **อาวัชชนะ** คือ กิจอันเป็นที่เวียนมาแห่งกระแสดิจิต

อีกนัยหนึ่ง **อาวัชชนะ** คือ กิจที่ทำให้กระแสดิจิตเวียนมา หมายถึง กิจที่ทำให้เคลื่อน
ลงจากวิถีของภวังคจิตแล้วเป็นไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์อื่น

อีกนัยหนึ่ง **อาวัชชนะ** คือ กิจที่ใคร่ครวญ กล่าวคือ กระทำการใส่ใจในอารมณ์อื่น

[คำว่า อาวัชชนะ มีความหมาย ๕ อย่าง คือ

- การเวียนมาแห่งกระแสดิจิต = อาวชชนํ จิตฺตสนฺตानสฺส อาวญฺญนํ อาวชชนํ (ลง ยุ
ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- กิจที่ยังกระแสดิจิตให้เวียนมา = อาวชเชติ อาวญฺเจตฺติ อาวชชนํ (ลง ยุ ปัจจัยใน
กัตตุสาธนะ)

- กิจอันเป็นที่เวียนมาแห่งกระแสดิจิต = อาวญฺญติ เอตฺถาติ อาวชชนํ (ลง ยุ ปัจจัยใน
อธิกรณสาธนะ)

- กิจที่ทำให้กระแสดิจิตเวียนมา = อาวญฺญติ เอเตนาติ อาวชชนํ (ลง ยุ ปัจจัยใน
กรณสาธนะ)

- กิจที่ใคร่ครวญ = อาวชเชตฺติ อาวชชนํ (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ทัสสนกิจ (กิจมีการเห็น) เป็นต้น ปรากฏชัดแล้ว

คำว่า โวญฺจพฺพนํ มีความหมายว่า การกำหนดไว้เฉพาะ หมายถึง การตั้งแยกแยะ
ไว้ไม่ปะปนกัน โดยกำหนดว่า นี่คือน้ำเขียว สีเหลือง งาม หรือไม่งาม [โดยความหมายคือ

การตัดสินอารมณ์]

คำว่า ชวน, ชว, เวค (ความเร็ว) มีอรรถเหมือนกัน

ชวนกิจ คือ ความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่งๆ ซึ่งประกอบด้วยความเร็วดุจอสณีบาต [โดยความหมายคือการพินิจอารมณ์]

(๘๔) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “**ชวนกิจ** คือ ความเป็นไปแห่งจิตที่เหมือนบุรุษผู้เล่นไปหลายครั้งหรือครั้งเดียว ด้วยการทำให้สำเร็จหน้าที่นั้นๆ ในอารมณ์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะการถอยกลับเพียงครั้งเดียวของจิตที่เล่นไปแล้วย่อมไม่มี แม้ชวนจิตในมรรควิธีและอภิญาวิธีก็เป็นไปในกระแสจิตที่เล่นไปด้วยความเร็วระดับหนึ่งตั้งแต่จิตบริการที่มีอวัชชนะเหมือนกัน ชวนจิตไม่ได้เล่นไปด้วยความเร็วที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะ

(๘๕) ในข้อความของคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า ‘ความเป็นไปแห่งจิตซึ่งเหมือนบุรุษผู้เล่นไป’ นี้ แสดงว่าความเร็วในการเล่นไปของธรรมที่มีอายุชั่วขณะ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไปเป็นอย่างๆ ย่อมไม่มี แต่จิตดังกล่าวได้ชื่อว่า ชวนะ เพราะเหมือนบุรุษผู้เล่นไปด้วยความเร็วโดยเป็นไปหลายครั้ง” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้กล่าวแล้วว่า “**ชวนกิจ** คือ ความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่งๆ อันประกอบด้วยความเร็ว” ความจริงภวังคจิตแม้เป็นไปตลอดกาลอันยาวนานก็ปราศจากความเร็วเหมือนไปไม้แห่งที่ล่องไปตามกระแสน้ำ แต่ชวนจิตดวงหนึ่งๆ ย่อมประกอบด้วยความเร็ว เหมือนคทาเพชรที่พระอินทร์ขว้างออกไป บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้

ตทารมณ คือ จิตที่มีอารมณ์ของชวนจิตนั้น หมายถึง อารมณ์ที่ชวนจิตถือเอา นั้นเป็นอารมณ์ของตทารัมณจิต สมจริงดังสาธกว่า

ยํ ชวเนน คหิตารมณํ, ตสฺเสว คหิตตฺตา ตทารมณํ นาม.^๕

“จิตใดมีอารมณ์ที่ชวนจิตถือเอาแล้ว จิตนั้นชื่อว่า ตทารมณ เพราะถือเอาอารมณ์ที่ชวนจิตถือเอาแล้ว”

อีกนัยหนึ่ง **ตทารมณ** คือ จิตที่มีอารมณ์เหมือนอารมณ์ของชวนจิต

[คำว่า ตทารมฺมณ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

- จิตที่มีอารมณ์ของชวนจิต = ตํ อารมฺมณํ เอตสฺสชาติ ตทารมฺมณํ (มาจาก ต + อารมฺมณ + เอต)

- จิตที่มีอารมณ์เหมือนอารมณ์ของชวนจิต = ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ อสฺส อารมฺมณนฺติ ตทารมฺมณํ (มาจาก ต + อารมฺมณ + อารมฺมณ + ต]

พระอนุรุทธาจารย์หมายเอาภาวะ[คือตทารมฺมณกิจ]ที่จิตมีอารมณ์เหมือนอารมณ์ของชวนจิตนั้นในที่นี้

[คำว่า ตทารมฺมณ ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์ต่อมาจากรูปวิเคราะห์เดิมว่า ตทารมฺมณสฺส ภาโว ตทารมฺมณํ = ตทารมฺมณะ คือ ภาวะของตทารมฺมณจิต บทนี้จึงหมายถึงภาวะของตทารมฺมณจิตอัน ได้แก่ ตทารมฺมณกิจ ตามหลักภาษาเรียกว่า อันตฺโลปสมาส คือ บทสมาสที่ลบคำหลัง ซึ่งได้แก่ ภาว ศัพท์ในที่นี้]

จฺจติ คือ การเคลื่อน กล่าวคือ พ้น ย้ายไปจากภพที่เกิดอยู่

๑๙. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์แสดงประเภทของฐานเพื่อแสดงว่า กิจเหล่านั้นย่อมไม่เป็นไปโดยไม่มีกำหนด แต่เป็นไปด้วยการกำหนดฐานนั่นเอง

ฐาน คือ ที่ตั้ง กล่าวคือ สถานที่เกิดเสมอของจิตซึ่งมีกิจนั้นๆ [สถานที่ซึ่งจิตทำหน้าที่นั้นๆ] ความหมายก็คือ ระยะเวลาในระหว่างนั้นๆ ความจริงระยะเวลาได้ชื่อว่า ฐาน เพราะเป็นสถานที่เป็นไปต่อเนื่องแห่งธรรมที่มีระยะเวลา

ปฏิสนธิฐาน คือ ที่ตั้งของปฏิสนธิกิจ หมายถึง ระยะเวลาแห่งปฏิสนธิจิต หรือขณะเกิดปฏิสนธิจิต ฐานอื่นนอกจากนี้ก็เหมือนกัน [คือเป็นที่ทำกิจ หรือเป็นขณะเกิดของจิตที่มีกิจนั้น]

(๙๖) ในคัมภีร์วิภาวณีกล่าวว่า “ปฏิสนธิฐาน คือ ที่ตั้งแห่งปฏิสนธิกิจ” แล้วกล่าวว่า “ฐานที่พ้นจากปฏิสนธิกิจย่อมไม่มี แต่พึงทราบว่าเป็นความดำริในสิ่งที่ไม่ต่างกันให้คล้ายกับว่าต่างกันเพื่อให้เข้าใจง่าย เหมือนคำว่า สิลาปุตตกสฺส สรีริ (แห่งลูกหินบด) [ดูปริจเฉทที่ ๑ อธิบายจิต]” ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะกาลเวลาแม้ไม่มีจริงโดยสภาวะ

ก็เป็นบัญญัติธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นอารมณ์เฉพาะของจิต ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อิเมสํ อภฺยจฺจนํ มหาวิปากจิตฺตานํ วิปจฺจนญฺจานํ เวทิตพฺพํ. เอตานิ हि จตุสุ จานesu
วิปจฺจนติ, ปฏิสฺสนธิยํ ภาวญฺเค จุตฺติยํ ตทารมฺมणे.^๕

“พึงทราบฐานะที่ให้ผลของมหาวิปากจิต ๘ ดวงเหล่านี้ จิตเหล่านี้ย่อมให้ผล
ในฐานะ ๔ คือ ปฏิสนธิ ภาวังค์ จุตติ และตทารมณ”

เมื่อพระอรรถกถาจารย์จะอธิบายความนั้น ได้กล่าวระยะเวลาว่า

ปฏิสนธิคฺคทณฺกาลเอ ปฏิสฺสนฺธิ หุตฺวา วิปจฺจนติ. อสงฺเขยฺยมฺปิ อายุกาลํ ภาวญฺคํ
หุตฺวา มรณฺกาลเอ จุตฺติ หุตฺวา.^๖

“จิตเหล่านี้ให้ผลเป็นปฏิสนธิจิตในเวลาถือปฏิสนธิ เป็นภาวังค์จิต ตลอดช่วง
อายุแม้สองไชยหนึ่ง และเป็นจตุตถจิตในเวลาเสียชีวิต”

หากไม่เป็นดังนี้ พระอนุรุทธาจารย์ควรกล่าวว่าฐานมี ๑๔ อย่างเหมือนกิจ

ส่วนการจำแนกฐานโดยพิสดาร พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่จิตดำเนินไปใน
ปวัตตีสังคหะ ๒ ปริจเฉทต่อไป [วิธีสังคหะและวิถีมุตตตสังคหะ]

๒๐. กุศลที่มีเหตุ ๒ [อโลภเหตุและอโทสเหตุ] อย่างอ่อน แม้ประกอบกับโสมนัส
ก็ให้ผลปฏิสนธิที่เป็นโสมนัสเวทนาไม่ได้ เพราะมีกำลังน้อยมาก โสมนัสสันตிரณจิตจึงไม่
เข้าถึงปฏิสนธิฐาน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เทว อูปะกุขาสหคตสันตிரณจิตตานิ เจว
(สันตிரณจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง...ชื่อว่า ทำหน้าที่ปฏิสนธิ เป็นภาวังค์ และ
จุตติ) โดยแท้จริงแล้ว โสมนัสสันตிரณจิตไม่มีแสดงไว้ในปฏิสนธิฐานของคัมภีร์ปฏิฐาน
ปิติสหคตติกะ ปฏิจจวาระ เหตุปัจจนิก^๗

๒๕. มโนทวาราวชชนจิตแม้เป็นไป ๒ หรือ ๓ ครั้ง ในปริตตารมณหรืออวิภูตา-
รณณ ก็ปราศจากความเร็วของชวนจิต เพราะมีกำลังน้อยเนื่องจากได้รับปัจจัยจากกระแส
วิปาก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อาวชชนทวยวชชิตานิ (ยกเว้นอาวัชชนจิต ๒ ดวง)

(๙๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวถึงเหตุว่า “เพราะปราศจากการเสวยรสของอารมณ์” เหตุนี้ไม่สมควร เพราะการเสวยรสของอารมณ์ไม่ใช่เหตุแห่งความสำเร็จของชวนกิจ และการได้รับชื่อว่า ชวนะ แต่ภาวะนั้นเป็นผลของความสำเร็จแห่งชวนกิจ

แม้ผลจิตจะไม่มีสภาพของอาเสวนปัจจุปัจจัย ก็ประกอบด้วยความเร็ว ย่อมเป็นไปได้ในอารมณ์ได้เพราะมรรคเจตนามีอำนาจมาก และเป็นไปด้วยอำนาจของบริกรรมภาวนา ทำนจึงถือเอาผลจิตในชวนจิตทั้งหลาย

(๙๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “โลกุตตรมรรคเป็นต้นแม้มีขณะจิตเดียวก็ชื่อว่า ชวนกิจ เพราะความมีสภาวะนั้น” โดยมุ่งหมายว่า “ชวนกิจไม่บริบูรณ์เพราะมรรคชวนะ และอภิญญาชวนะเป็นไปครั้งเดียวเท่านั้น” แล้วยืนยันข้อความนั้นด้วยการเปรียบพระสัมพัญญุตญาณ ข้อความนั้นไม่สมควร

๒๗. บัดนี้ พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า เตสุ ปน (อนึ่ง ในบรรดาจิตเหล่านั้น สันตிரณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง ได้ชื่อว่า ทำหน้าที่ ๕ อย่าง โดยประเภท แห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ จุตกิจ ตทาร์มมณกิจ และ สันตிரณกิจ) เป็นต้น เพื่อประมวล จิตที่มีจำนวนกิจเสมอกัน

อธิบายคาถาสรุป

๓๓. พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า จิตมีปฏิสนธิจิตเป็นต้น

(๙๙) ในคัมภีร์วิภาวนีประกอบบทว่า “โดยประเภทแห่งชื่อและกิจ” ข้อความ นั้นไม่งาม เพราะไม่มีประเภทแห่งชื่อที่จะพึงกล่าวอีก

๓๔. พึงประกอบบทว่า พึงแสดงกิจและฐานของจิตซึ่งมีจำนวน ๑ ๒ ๓ ๔ และ ๕ [ตามสมควรที่มีในจิตเหล่านี้คือ] ๖๘ ดวง ๒ ดวง ๘ ดวง ๘ ดวง และ ๒ ดวง ตามลำดับ

อธิบายทวารสังคหะ

๓๕. ทวารสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิก โดยจำแนกตามทวารมีจักขุ-ทวารเป็นต้น

(๑๐๐) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ทวารสังคหะ คือ การประมวลด้วยการจำแนกทวารและจิตที่เป็นไปในทวาร” ข้อความนั้นไม่งาม

ทวาร คือ ประตุทางไปของคนสองพวก

คำว่า “ทวาร” เป็นชื่อของช่องทางที่ชนภายในนครออกไปและชนภายนอกนครเข้ามา

อาจารย์บางท่านกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “ทวาร คือ ประตุที่ไปของคนสองพวก”

[คำว่า ทวาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ประตุทางไปของคนสองพวก = เทว ชนา อรณฺติ คจฺจนฺติ เอเตนาติ ทวารํ (ทุ บทหน้า + อร ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณฺสาธนะ)

- ประตุที่ไปของคนสองพวก = เทว ชนา อรณฺติ คจฺจนฺติ เอตุถาติ ทวารํ (ทุ บทหน้า + อร ธาตุ + ณ ปัจจัยในอิธิกรณฺสาธนะ)]

ประตุมี ๒ อย่างคือ ประตุมีช่อง และประตุใส

ประตุมีช่อง คือ ช่องทางดังที่กล่าวแล้ว

ประตุใส คือ ช่องใสที่ทำด้วยแผ่นกระจก

ประตุใสมีใช้ในเรือนของผู้มีบุญ เรือนดังกล่าวมีประตุ ๒ บาน (๒ แบบ) ฉันทิสรระของเหล่าสัตว์ก็มีประตุ ๒ บาน ฉันทิสนั้น ประตุบานมีช่องได้รับการตรัสไว้ว่า

นวทวารโ มหาวโณ.^{๑๒}

“ทวารทั้ง ๙ เป็นผลขนาดใหญ่”

รูปชุมชนแก้วมณีแก้วพันกัณฐ์เป็นประตุมีช่อง แต่ในทวารสังคหะนี้ท่านหมายเอาประตุใสที่เหมือนแผ่นกระจก เพราะแม้ประตุใสก็ได้ชื่อว่า ทวาร เนื่องจากคล้ายประตุโดย

เหตุที่เป็นทางออกและทางเข้าของธรรมที่มีอารมณ์ [จิตและเจตสิก] และธรรมที่เป็นอารมณ์ [อารมณ์ ๖]

๓๖. ประตูลิสมิ ๒ ประเภท คือ ประตูลิที่เป็นรูป และประตูลิที่เป็นนาม พระอนุ-
รุธาจารย์กล่าวว่า จกขุทวาร (จักขุทวาร) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าประตูลิที่เป็นรูปก็มี ๕
อย่าง เพราะความใสพิเศษอันเกิดจากกรรมพิเศษและมหาภูตรูปพิเศษ

ในประโยคนี้ คำว่า จกขุเมว จกขุทวาร (จักขุประสาทนั้นแหละ ชื่อว่า จักขุ-
ทวาร) มีความหมายว่า รูปนิมิตมีวงกลมแห่งพระจันทร์ เป็นต้น ย่อมปรากฏที่จักขุ
ประสาทใด ทั้งวิถีจิตมีอวัชชนจิตเป็นต้นก็รับเอาอารมณ์ซึ่งปรากฏทางจักขุประสาทใด
จักขุประสาทนั้นได้ชื่อว่า จักขุทวาร เพราะเป็นทางสำคัญแห่งการเข้าถึงความเป็นอารมณ์
ของรูปนิมิตและความรับอารมณ์ของวิถีจิตทั้งสอง อีกนัยหนึ่ง รูปภายนอกมีวงกลมแห่ง
พระจันทร์ เป็นต้น ย่อมเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิถีจิตภายในมีอวัชชนจิตเป็นต้นด้วย
ธาตุใสคือจักขุประสาทใด ทั้งวิถีจิตภายในมีอวัชชนจิตเป็นต้นก็เข้าถึงการรับรู้รูปภายนอก
เหล่านั้นเป็นอารมณ์ ด้วยรูปใสคือจักขุประสาทใด รูปใสนั้นก็คือจักขุประสาท และชื่อว่า
จักขุทวาร ด้วยเหตุดังที่กล่าวไว้แล้ว

ทวารอื่นเช่นโสททวาร เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

(๑๐๑) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย ท่านกล่าวไว้ว่า “ชื่อว่า ทวาร เพราะคล้าย
ประตู เนื่องจากเป็นทางเกิดของนามธรรมมีอวัชชนจิตเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ
ทวารเป็นเหตุเกิดของอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้นอีกด้วย โดยแท้จริงแล้ว พระอนุรุธาจารย์
จักกล่าว ว่า ฉพพิธา วิสยบปวัตติโย (การที่อารมณ์เป็นไปในทวาร] ๖ ประการ)

ในประโยคนี้ คำว่า วิสยบปวัตติ คือ ความเป็นไปของการที่อารมณ์มีรูปเป็นต้น
ปรากฏในทวารทั้งหลาย

คำว่า จกขุเมว จกขุทวาร (จักขุประสาทนั้นแหละ ชื่อว่า จักขุทวาร) ปฏิเสธ
ข้อความว่า ทวารแห่งตา ชื่อว่า จักขุทวาร

[คำว่า จกฺขุเมว จกฺขุทวารํ แสดงรูปวิเคราะห์ห้วงวารณบุรพพท กรรมธารยสมาสว่า จกฺขุเมว ทวารํ จกฺขุทวารํ = ทวารคือจักขุประสาทนั้นแหละ ชื่อว่าจักขุทวาร

นอกจากนี้ยังได้ปฏิเสธรูปวิเคราะห์นี้บัญญัติปฐิสสมาสว่า จกฺขุสฺส ทวารํ จกฺขุทวารํ = ทวารแห่งจักขุประสาท ชื่อว่า จักขุทวาร]

๓๗-๘. คำว่า ตถา โสตาทโย โสตทวาราทินิ (เช่นเดียวกันนี้ โสตประสาทเป็นต้น ก็ชื่อว่า โสตทวาร เป็นต้น) แสดงความหมายว่า โสตประสาทนั้นแหละ ชื่อว่า โสตทวาร... จิตนั้นแหละ ชื่อว่า มโนทวาร ส่วนประตูแห่งจิต ไม่ชื่อว่า มโนทวาร

พระอนุรุทธาจารย์เมื่อจะแสดงจิตที่ท่านระบุถึงในที่นี้ เนื่องจากจิตมีหลายประเภท จึงกล่าวว่า มโนทวารํ ปน ภาวฺคนฺติ ปวฺจจฺติ (ส่วนภวังคจิตได้ชื่อว่า มโนทวาร)

(๑๐๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “มโนทวาร คือ เหตุเกิดของจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่งาม ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้กล่าวเหตุไว้แล้ว [ในคำว่า มโนทวาราวชชน ในจิตตสังคหะ]

แม้จิต ๘๘ ดวงทั้งหมดชื่อว่า มโนทวาร แต่ในปริจเฉทนี้หมายเอาทวารซึ่งนับเนื่องในอุปปัตติภพเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภาวฺคนฺติ ปวฺจจฺติ (ส่วนภวังคจิตได้ชื่อว่า มโนทวาร) หมายความว่า ภวังคจิต ๑๘ ดวงเท่านั้นที่เป็นไปต่อเนื่องตลอดชีพเหมือนกระแสน้ำตั้งแต่ปฏิสนธิกาล ชื่อว่า มโนทวาร ในที่นี้

(๑๐๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ภวังค์ คือ ภวังคฺบุจฺเจตฺตํทกฺกับอาวัชชนจิต” โดยมุ่งหมายว่า “ชื่อว่าประตูหมู่บ้าน เป็นประตูติดกับหมู่บ้าน ฉันทไค ทวารก็ควรเป็นภวังคฺบุจฺเจตฺตํทกฺกับอาวัชชนจิต เพราะเป็นเหตุ[เปิดไปสู่การ]เกิดของวิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ฉันทนั้น” ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะถ้าเป็นอย่างนี้ จักขุประสาทเป็นต้นที่ไม่มีรูปารมณฺ์เป็นต้น มาปรากฏ ก็ไม่ใช่เหตุเกิดของวิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ดังนั้น จักขุประสาทเป็นต้นไม่พึงชื่อว่า ทวาร และจะกล่าวเช่นนั้นไม่ได้ เพราะการที่จักขุประสาทเป็นต้นเป็นทวารรูปมีกล่าวไว้ในพระบาลี ทั้งพระอนุรุทธาจารย์ก็จักกล่าวในคัมภีร์นี้ว่า “แม้รูป ๗ อย่างกล่าวคือ ปสาทรูป และวิญญุตติรูป ชื่อว่า ทวารรูป”

(๑๐๔) แม้สาธกที่นำมาแสดงไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ส่วนภวังค์พร้อมด้วยอาวัชชนจิตชื่อว่า มโนทวาร” ก็ไม่สมควรในที่นี้ เพราะข้อความนั้นแสดงอาวัชชนจิตโดยกระทำให้นับเนื่องในฝ่ายมโนทวารอีกด้วย

สาธกดังกล่าวย่อมสมควรตั้งที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า

จกฺขุญฺจ ปฏฺิฉฺจ รูปเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ โสตณฺจ ๗เปยฺ มนณฺจ ปฏฺิฉฺจ
ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ.^{๑๓}

“จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุประสาทและรูปารมณฺ์ โสตวิญญาณย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยโสตประสาทและสัททารมณฺ์...มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยจิตและธรรมารมณฺ์”

ความโดยพิสดารมีว่า ในบรรดาปัจจัย ๔ ของการเกิดจักขุวิญญาณ จักขุประสาทและรูปารมณฺ์ตรัสไว้แล้วโดยตรงในพระบาลีนั้น ปัจจัยอื่นอีก ๒ ปัจจัยคืออาวัชชนจิตและสัมปยุตตขันธ์ จึงถูกรวบรวมด้วย จ ศัพท์[ที่แปลว่า “และ”] แม้โสตวิญญาณเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน ส่วนใน มโนวิญญาณ อาวัชชนจิตพร้อมด้วยภวังคจิตถือว่าเป็นเหตุที่ว่า มนณฺจ แล้วรวบรวม สัมปยุตตขันธ์ด้วย จ ศัพท์ หากเป็นตามนี้ ปัจจัยทั้ง ๔ ก็มีครบ ดังสาธกในอรรถกถาธาตุวิมังค์ว่า

ปฏฺิฉฺจาติ นาม อาคตฺตญฺจาเน อาวชฺชนํ วิสุํ น กาทพฺพํ. ภวณฺคินิสฺสติกเมว
กาทพฺพนฺติ. ตสฺมา อิธ มโนติ สหาวชฺชนกํ ภวณฺคํ. มโนวิญฺญาณนฺติ ชวณฺมโนวิญฺญาณํ.^{๑๔}

“ในฐานะที่ปรากฏเป็น ปฏฺิฉฺจ (อาศัย) ไม่เพียงแยกอาวัชชนจิตไว้ แต่พึงกระทำให้เป็นจิตที่อาศัยภวังคจิต ด้วยเหตุนี้ คำว่า มน (จิต) ในที่นี้ จึงหมายถึงภวังคจิตที่เป็นไปร่วมกับอาวัชชนจิต ส่วนคำว่า มโนวิญญาณ (มโนวิญญาณ) คือ มโนวิญญาณที่เป็นชวณจิต”

ในพากย์นี้ คำว่า “ในฐานะที่ปรากฏเป็น ปฏฺิฉฺจ (อาศัย)” แสดงความหมายว่า “ส่วนอาวัชชนจิตในฐานะอื่น ไม่พึงกระทำให้นับเนื่องในฝ่ายทวาร” และเพราะการตรัส

คำว่า ปฏิจุจ (อาศัย) แม้ภวังคจิตก็พึงถือเอาเป็นภวังคจิต ๒ ดวงที่อยู่ติดกับอวิชชช-
จิตเท่านั้นในพระบาลีนี้ เนื่องจากหมายเอาปัจฉัยใกล้เคียงเดียว แต่ในปริจเฉทนี้หมายเอา
ภวังคจิตทั้งหมด เพราะพระอนุรุทธาจารย์ได้ประมวลสภาวะธรรมในอุปบัติภาพทั้งหมด
ตามสมควรแก่ความเป็นทวาร ความจริงภวังคจิตดวงใดดวงหนึ่งอันไม่สมควรแก่ความเป็น
มโนทวารหาไม่ พึงยุติเรื่องนี้ด้วยประการฉะนี้

๓๙. คำว่า ตตฺถ (ในบรรดาทวารเหล่านั้น) ลงสัตตมีวิภัติในอรรถนิธานธนะ
(กลุ่มที่กระจายส่วนย่อยออก)

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ในบรรดาทวาร ๖ เหล่านั้น...ในจักขุทวาร

คำว่า ยถารหิ (ตามสมควร) มีความหมายว่า โดยคล้ายตามอารมณ์ ภูมิ บุคคล
และมนสิการ เป็นต้น

คำว่า สพฺพถาปี แปลว่า โดยประการทั้งปวง กล่าวคือ จิต ๔๖ ดวงที่ละดวงไป
พึงสัมพันธ์บทนี้กับคำว่า จตุပ္ปณฺณาส (๕๔ ดวง) ด้วยการนับจิตที่ยังไม่ได้นับ
อีกนัยหนึ่ง คำว่า สพฺพถาปี มีความหมายว่า โดยประการทั้งปวงซึ่งประกอบด้วย
กิจต่างๆ จำนวนมาก อันมีอวิชชชกิจเป็นเบื้องต้นและตทารัมมณกิจเป็นที่สุด

พึงสัมพันธ์บทนี้กับคำว่า กามาวจรานเว (เป็นกามาวจรจิต)

๔๑. ทวาริกจิต คือ จิตที่มีกิจอันมีอวิชชชกิจเป็นต้นเป็นไปโดยอาศัยความ
เปลี่ยนแปลงของทวาร เพราะเป็นสภาวะประกอบในทวาร ส่วนกิจคือปฏิสนธิ ภวังค์
และจฺจติ ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจของกรรมอย่างเดียวโดยปราศจากความเปลี่ยนแปลงของ
ทวาร จิตที่มีกิจเหล่านั้นจึงไม่ชื่อว่า ทวาริกจิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เอกุณ ๒เปยฺ ทวาร-
วิมุตฺตานิ(จิต ๑๙ ดวง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และ จฺจติจิต เป็นจิตไม่เกี่ยวข้องกับ
ทวาร)

ความเปลี่ยนแปลงของทวารในที่นี้ คือ ความไหวของภวังคจิตเนื่องด้วยการที่
อารมณ์มาปรากฏในตน และมีการประกอบด้วยความสามารถพิเศษคือการใช้จักขุประสาท
เป็นต้นก่อให้เกิดจิตในตน

(๑๐๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่ “ชื่อว่า ทวารวิมุตติ (ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร) เพราะไม่เป็นไปในจักขุทวารเป็นต้น และไม่เป็นไปด้วยการรับรู้อารมณ์อื่นนอกจากความเป็นภวังคจิตที่เรียกว่ามโนทวาร” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา[คืออภิธัมมัตถสังคหะ] อีกด้วย เพราะพระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า

ปฏิสนธิภวังคจิติวเสน.^{๑๕}

“โดยประเภทแห่งปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และ จุตติจิต”

ความจริงพระอนุรุทธาจารย์แสดงความเป็นจิตที่เกิดในทวารและไม่เกี่ยวข้องกับทวารด้วยความมีกิจเป็นหลักสำคัญ จึงกล่าวว่าจิตเกิดในจักขุทวารเป็นต้นโดยมีกิจเป็นหลักสำคัญด้วยคำที่กล่าวไว้แล้วเป็นต้นว่า ปญจทวาราวชชน ๕เปย ตทารมฺมณวเสน (โดยประเภทแห่งปัญจทวาราวชชนจิต จักขุวิญญานจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตීรณจิต โวภูฏัพพนจิต กามาวจรชชนจิต และ ตทารมฺมณจิต)

ถามว่า : ข้อความดังกล่าวแสดงไว้ด้วยคำว่า “เพราะไม่เกิดในจักขุทวารเป็นต้น” มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่เพียงกล่าวอย่างนั้น เพราะประโยคอธิบายซึ่งปราศจากการระบุอรรถไว้โดยตรงและไม่ปฏิเสธเนื้อความที่น่าสงสัย ย่อมจะหาประโยชน์มิได้

๔๕. ความหมายก็คือ [สันตīรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาและมหาวิปากจิต] เป็นจิตที่เกิดในทวาร ๖ โดยประเภทแห่งสันตīรณกิจและตทารมฺมณกิจ และเป็นจิตที่ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร โดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจเป็นต้น

๔๗. ปัญจณทวาริกะ คือ จิตที่เกิดขึ้นในทวาร ๕ ทวารและ ๖ ทวาร

ณทวาริกวิมุตตะ คือ จิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ ทวารในบางคราว และพ้นจากทวาร ๖ ในบางคราวคำว่า ทวาร ในบทนี้ ประกอบไว้ด้วยการติดตามมา

[คำว่า ฉทวาริกวิมุตต มีความหมาย ๒ ประการ คือ ฉทวาริก (จิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖) และ วิมุตต (พ้นจากทวาร ๖) คำว่า ทวาร ติดตามมาประกอบกับคำว่า วิมุตต จึงหมายถึง พ้นจากทวาร ๖]

(๑๐๖) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “จิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ และพ้นจากจิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะมิได้ลำดับมาอย่างนั้นในประโยคก่อน

[ในประโยคร้อยแก้วก่อนนี้ (ข้อ ๔๕) มีข้อความว่า “สันตริณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา และมหาวิปากจิต เป็นจิตที่เกิดในทวาร ๖ และ ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร” ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงอธิบาย ฉทวาริกวิมุตต ว่า ฉทวาริก (จิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖) และ ทวารวิมุตต (พ้นจากทวาร ๖) เพื่อให้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ]

พึงประกอบบทว่า พึงแสดงจิตเป็น ๕ นัย คือ จิตที่เกิดขึ้นในทวารเดียว...และจิตไม่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ ทวารโดยประการทั้งปวง เป็น ๓๖ ดวง...และ ๘ ดวง ตามลำดับ

อธิบายอาลัมพนสังคหะ

๔๘. อาลัมพนสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิก โดยจำแนกตามอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น

(๑๐๗) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทันหลายกล่าวว่า “อาลัมพนสังคหะ คือ การประมวลอารมณ์โดยสภาวะ ประเภท และจิตที่มีอารมณ์นั้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะปริจเฉทนี้ประมวลจิตและเจตสิกเท่านั้น มิใช่ประมวลอารมณ์

รูปวิเคราะห์ของรูปเป็นต้นจักปรากฏต่อไป[ในปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า รูปสังคหวิภาค]

อาลัมพนะ (อารมณ์) หมายถึง ที่ยึดหนองของจิตและเจตสิก คือยึดไว้ไม่ปล่อยเหมือนไม้เท้าเป็นต้นที่บุรุษไ้กำลังต้องจับไว้

เมื่อมีคำว่า อารมณณ ย่อมชื่อว่า อารมณ เพราะเป็นที่มารื่นรมย์ของจิตและเจตสิก

(๑๐๘) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่ “ชื่อว่า อารมณ เพราะเป็นที่ยึดห่วงของจิตและเจตสิก เหมือนไม้เท้าเป็นต้นซึ่งเป็นที่จับยึดของบุรุษไว้กำลัง อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อารมณ เพราะเป็นที่มารื่นรมย์ของจิตและเจตสิก” ข้อความนั้นไม่งามเพราะบทเหล่านี้สำเร็จรูปต่างกัน

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า อารมณ แปลว่า “ที่มารื่นรมย์ของจิตและเจตสิก” สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + รฺม ฐาตุ = รื่นรมย์ + ยุ ปัจจัย ส่วนคำว่า อารมณ เป็นคำไวพจน์ของ อารมณ แปลว่า “ที่ยึดห่วงของจิตและเจตสิก” สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ลพิ ฐาตุ = ยึดห่วง + ยุ ปัจจัย ดังนั้นจึงกล่าวแย้งมติของคัมภีร์วิภาวนีข้างต้น

อย่างไรก็ดี อรรถกถาปัญญากรณ์ หน้า ๓๘๖ แสดงความหมายของ อารมณ ไว้ว่า

ยถา हि तुपुपो लुप्तिस् तदुक्त्वा रश्चु र्वा आलम्बित्वा उद्गृहति जेव तिष्ठति ज, ऐवं जित्तเจตिका षम्मा रूपातिआरमणं आरपेव उपपञ्चति जेव तिष्ठति ज.

“เปรียบเสมือนบุรุษผู้ไว้กำลังจำต้องยึดไม้เท้าหรือเหนี่ยวเชือกแล้วลุกขึ้นยืน ฉนั้นใดจิตและเจตสิกก็ปรารถนารมณมีรูปเป็นต้นแล้วจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ ฉนั้นนั้น”

ข้อความนี้แสดงว่า อารมณ ศัพท์ไม่ใช่มาจาก อา บทหน้า + รฺม ฐาตุ = รื่นรมย์ + ยุ ปัจจัย และแปลว่า “ที่มารื่นรมย์ของจิตและเจตสิก” แต่มาจาก อา บทหน้า + ลพิ ฐาตุ + ยุ ปัจจัย เหมือน อารมณ แปลง ลมฺพ เป็น รฺมม ด้วยนिरुตตินัย จึงควรแปลว่า “ที่ยึดห่วงของจิตและเจตสิก” คือจิตและเจตสิกต้องรับรู้ารมณเสมอเหมือนไม้เท้าซึ่งเป็นที่ยึดห่วงของคนไว้กำลัง]

๔๙. คำว่า รูปเมว (รูปนั้นแหละ) คือ สีนั้นแหละ

๕๐. สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งพ้นจากอารมณ ๕ ปรากฏอยู่หรือไม่ก็ตาม มีจริงหรือไม่ก็ตาม จัดเป็นธรรมารมณ มี ๖ ประเภทเมื่อประมวลตามสภาวะที่เหมือนกัน ฉนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ธรรมารมณ ปน ๗เปย ฉธา สงคยฺหติ (ส่วนธรรมารมณมีประมวลไว้ ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งปสาทรูป [๕] สุขุมรูป [๑๖] จิต เจตสิก นิพพาน และ ปัญฺญติ)

๕๑. คำว่า ตตถ คือ อารมณ ๖ อย่างมีรูปารมณเป็นต้นนั้น

จิตที่เป็นไปในจักขุทวารซึ่งเกิดคล้อยตามรูปอันกระทบที่จักขุทวาร ย่อมจะยึดห่วงอารมณอื่นไม่ได้ ทั้งจะยึดเหนี่ยวรูปารมณซึ่งเป็นอดีตหรืออนาคตโดยไม่มีารกระทบระหว่าง

อารมณ์กับทวาร]ก็ไม่ได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จกฺขุทวาริกจิตฺตานํ สพฺเพสปี รูปเมว อารมฺมณํ ตถจ ปจฺจุปฺปนฺนํ (รูปเท่านั้นเป็นอารมณ์ของจิตที่เป็นไปในจักขุทวารทั้งหมด และ รูปนั้นเป็นปัจจุบัน) แม้จิตที่เป็นไปในโสตทวารเป็นต้นก็มีน้อยเดียวกัน

ในประโยคนั้น **ปัจจุบัน** คือ อารมณ์ที่เกิดโดยอาศัยเหตุนั้นๆ หมายความว่า กำลัง เป็นไปอยู่

คำว่า **ณฺพพิธิปิ** (แม้มี ๖ อย่าง) คือ แม้มี ๖ อย่างโดยจำแนกตามรूपารมฺมณํเป็นต้น **อดีต** คือ อารมณ์ที่ล่วงผ่านไปแล้ว

อาคต คือ อารมณ์ที่มาปรากฏอยู่ หมายถึง ปัจจุบันอารมณ์

อีกนัยหนึ่ง **อาคต** คือ อารมณ์ที่ปรากฏไปแล้ว หมายถึง อดีตอารมณ์

[คำว่า **อาคต** มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

- อารมณ์ที่มาปรากฏอยู่ = อาคตฺตํ อคตํ (ลง ต ปัจจุบันกาล)
- อารมณ์ที่ปรากฏไปแล้ว = อาคตฺตํ อคตํ (ลง ต ปัจจุบันในอดีตกาล)]

อนาคต คือ อารมณ์ซึ่งไม่ใช่ที่มาปรากฏอยู่หรือปรากฏไปแล้ว

สังขตธรรมซึ่งมีสภาวะคือมีการเกิดขึ้น ย่อมเป็นไปในกาลทั้ง ๓ ดังนั้น นิพพาน และบัญญัติซึ่งเป็นอสังขตธรรมที่ปราศจากการเกิดขึ้น จึงชื่อว่า **พ้นจากกาล**

(๑๐๙) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “นิพพานและบัญญัติ ชื่อว่า พ้นจากกาล เพราะไม่พึงกล่าวว่าเป็นอดีตกาลเป็นต้น เนื่องจากไม่มีความพินาศ” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะสังขตธรรมทั้งหมดมีความเป็นอนาคตเป็นเบื้องหน้า เมื่อใดสังขตธรรมมีปัจจัยพร้อมเพรียงแล้วตั้งอยู่ในฝ่ายที่จะกล่าวได้ว่าจักอุปบัติขึ้น เมื่อนั้นก็ชื่อว่า อนาคต เมื่อใดมีความพร้อมเพรียงของปัจจัยแล้วเกิดขึ้นอยู่ เมื่อนั้นชื่อว่า ปัจจุบัน เมื่อใดดับลง เมื่อนั้นชื่อว่า อดีต การประกอบด้วยกาล ๓ กาลซึ่งมีการเกิดเป็นเหตุย่อมมีได้ในสังขตธรรมอันมีสภาพอุปบัติขึ้น แต่ธรรมที่ไม่มีการเกิดย่อมไม่มีระยะเวลาที่เป็นอนาคต ระยะเวลาที่เป็นปัจจุบันและอดีตย่อมต้องไม่มีแน่นอน ดังนั้น การที่นิพพานและบัญญัติพ้นจากกาลสามกาล จึงมีได้

ข้อความในคัมภีร์วิภาวณีว่า“เนื่องจากไม่มีความพินาศ” นี้ เป็นเหตุให้นิพพาน และบัญญัติพ้นจากอดีตกาลอย่างเดียว จึงไม่ได้แสดงว่าพ้นจากกาลอื่น

ส่วนการจำแนกจิตและอารมณ์ของจิต]ตามสมควร จักปรากฏต่อไปในอภิมภณ-
สังคหะนี้ด้วยคำเป็นต้นว่า เตสุ (ในบรรดาจิตเหล่านั้น จักขุวิญญาณจิตเป็นต้นมีอารมณ์
เป็นอย่างๆ เท่านั้น เช่น รูปารมณ์ เป็นต้น ตามลำดับ)

๕๓. พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า อนึ่ง อารมณ์ของจิตที่พ้นไปจากจากทวาร มี
๖ อย่าง

อารมณ์ของจิตที่พ้นไปจากทวารเหล่านี้ ย่อมไม่เหมือนกับอารมณ์ของอวิชชานจิต
เป็นต้นที่เกิดทางทวาร ๖ ทวารซึ่งเป็นอารมณ์ที่ได้รับรู้อย่าง ไม่ได้รู้อย่าง ทางทวารใด
ทวารหนึ่งก่อน[เกิดวิถิจิต] ในภพอื่นหรือภพนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภาวนตเร ฉทวารค-
คหิต (รับรู้ได้ทางทวารทั้ง ๖ ในภพอื่น) โดยแท้จริงแล้ว อารมณ์ของบุคคลผู้ปรารถนาภพ
พิเศษและได้กระทำการแล้วไปเกิดในภพนั้น ย่อมถูกรับรู้ได้ทางทวารใดทวารหนึ่ง

(๑๑๐) ในคัมภีร์วิภาวณีกล่าวว่า “พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า ‘รับรู้ได้ทางทวาร
ทั้ง ๖’ เพื่อแสดงว่า อารมณ์ของจิตที่พ้นไปจากทวารเหล่านั้น ไม่ถูกรับรู้ทางทวารใดทวาร
หนึ่ง ย่อมถึงความเป็นอารมณ์ เหมือนอารมณ์ของอวิชชานจิต [ปัญจทวารวิชชานจิต] ซึ่ง
ไม่ถูกรับรู้ทางทวารใดทวารหนึ่งแล้วถึงความเป็นอารมณ์” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะ
อารมณ์ของปัญจทวารวิชชานจิตย่อมถูกรับรู้อย่าง ไม่ได้รู้อย่างทางทวารใดทวารหนึ่ง
หมายความว่า อารมณ์ที่บุคคลรับรู้มาก่อนว่า เราจักได้รับสิ่งนี้ จักบริโภคสิ่งนี้ จักเห็นสิ่งนี้
เป็นอารมณ์ของอวิชชานจิตได้ และความเป็นอารมณ์ที่จิตดวงใดดวงหนึ่งไม่เคยรับรู้มาก่อน
ในอวิชชานวิถินี้ ก็ไม่สำคัญในที่นี้

ท่านกล่าวว่า ปจจุปปนุมนตัตถิ ปณฺณตติฏฺฐิตฺวา (เป็นปัจจุบัน อดีต หรือเป็นอารมณ์
บัญญัติ) เพื่อแสดงว่า อารมณ์ของจิตที่พ้นแล้วจากทวารเหล่านี้ ต่างจากอารมณ์ของจิตที่
เป็นไปในทวาร ๕ ซึ่งเป็นปัจจุบันแน่นอน และไม่เหมือนกับอารมณ์ของจิตที่เป็นไปใน
มโนทวารซึ่งมีกาล ๓ กาล หรือพ้นจากกาลทั่วไป [หมายความว่า ไม่ใช่อารมณ์บัญญัติที่

พ้นจากกาลคือไม่ใช่ปัจจุบัน อดีต และอนาคต]

ท่านกล่าวว่า กम्म-กมฺมนิมิตฺต-คตินิมิตฺตสมฺมตํ (ที่เรียกว่ากรรม กรรมนิमित และ คตินิมิต) เพื่อแสดงว่า อารมณ์ของจิตที่พ้นจากทวารเหล่านี้ ไม่เหมือนกับอารมณ์ ของจิตที่เป็นไปในทวาร ๖ ทวารและมีชื่อเรียกประกอบอันสำเร็จมาจากกรรมบ้าง พ้นจากชื่อเรียกนั้นบ้าง[ชื่อว่ากรรม กรรมนิमित และคตินิมิต]

(๑๑๑) หากในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “กम्म-กมฺมนิมิตฺต-คตินิมิตฺตสมฺมตํ” เป็นคำกล่าวเพื่อแสดงว่า อารมณ์ของจิตที่พ้นจากทวารเหล่านั้น ไม่ได้พ้นจากชื่อเรียกที่สำเร็จมาจากกรรมโดยความเป็นกรรมและกรรมนิमितเป็นต้น เหมือนกับอารมณ์ของชวนจิตที่เป็นไปในเวลาใกล้เสียชีวิต” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะแม้ในเวลาใกล้จะเสียชีวิต เหล่าสัตว์ก็รับอารมณ์คือกรรมที่ตนกระทำมาก่อน หรืออุปการณในการประกอบกรรมเช่นพระเจดีย์เป็นต้นได้ ขณะนั้น กรรมก็ยังเป็นกรรม และอุปการณในการประกอบกรรมก็เป็นกรรมนิमित เพราะมีสภาพเป็นเหตุให้กรรมสำเร็จ จึงชื่อว่า **กรรมนิमित**

อาจารย์บางท่านกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “**กรรมนิमित** คือ อารมณ์ของกรรม”

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า นิमितฺต ในคำว่า กมฺมนิมิตฺต (เหตุของกรรม) แปลว่า “เหตุ” แต่อาจารย์บางท่านว่า นิमितฺต แปลว่า “อารมณ์” ตามมติของคัมภีร์นี้ คำว่า กมฺมนิมิตฺต แปลว่า “เหตุของกรรม” ตามมติดีอื่นแปลว่า “อารมณ์ของกรรม”]

เหล่าสัตว์ยังรับคตินิมิตเป็นอารมณ์ได้อีกด้วยการผันเห็นเป็นต้นเช่นเดียวกับพระเจ้าอชาตศัตรูซึ่งเป็นพระราชผู้ได้ปลงพระชนมชีพพระราชบิดาในภพต่างกัน ๒ ภพ และหลังจากที่ปลงพระชนมชีพแล้ว คตินิมิตได้ปรากฏขึ้นในเมื่อพระองค์บรรทมอยู่

ในประโยคนั้น คำว่า ยถาสมฺภวํ มีความหมายว่า ตามสมควรแก่อารมณ์ที่เกิดขึ้น โดยจำแนกตามอารมณ์ที่ถูกปฏิสนธิจิตเป็นต้นนั้นรับรู้ทางทวาร ๖ ทวารเป็นต้น ส่วนการจำแนกตามสมควรแก่อารมณ์ที่เกิดขึ้น จักปรากฏในเวลาเกิดมรณจิตต่อไปในปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า วิถีมุตตสังคหวิภาค]

คำว่า เยภุยน เภลว่า โดยมาก

คำว่า ภวนุตเร (ในภพอื่น) คือ ในภพก่อน และในเวลาใกล้เสียชีวิตในภพนั้น

คำว่า ฉทวารคคหิต (ถูกรับรู้ทางทวารทั้ง ๖) มีความหมายว่า มรณาสันนชววจิต (ชววจิตที่เกิดในขณะที่ใกล้เสียชีวิต) รับรู้[อารมณ์นั้น]ผ่านทางทวารทั้ง ๖ ทวาร

คำว่า เยภุยน (โดยมาก) ในที่นี้แสดงถึงความไม่แน่นอนของนัยว่า ภวนุตเร ฉทวารคคหิต (ถูกรับรู้ทางทวารทั้ง ๖ ทวารในภพอื่น)

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะมีอารมณ์ที่รับรู้ไม่ได้บ้าง หมายความว่า อารมณ์ของปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจุติจิตในกามภูมิที่เรียกว่า กรรม กรรมนิमित และคตินิमित ของผู้จุติจาก อสัณณิภพ และที่เรียกว่าคตินิमितของผู้จุติจากอรุพภพ ย่อมรับรู้ไม่ได้ทางทวารใดทวารหนึ่งในภพอื่น

ในเรื่องนี้ คัมภีร์ปฏิฐานได้ปฏิเสธปุเรชาตปัจจัยทั้งสองอย่างในอรุพภพไว้ ทั้งใน คัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวว่า ปฏิสนธิจิตในกามภูมิของผู้ที่จุติจากอรุพภูมิมีอารมณ์คือคตินิमित ที่เป็นปัจจุบัน และแสดงว่าคตินิमितเป็นรูปารมณ้อย่างเดียว ดังนั้น อารมณ์ที่เรียกว่าคตินิमित ของปฏิสนธิจิตในกามภูมิของอรุพพรหม จึงไม่ถูกรับรู้ทางทวารใดทวารหนึ่งในภพอื่น

การปรากฏแห่งกรรมอารมณ์เป็นต้นด้วยแรงกรรมในเวลาใกล้เสียชีวิต มักจะเกิด แก่คนที่เสียชีวิตด้วยความหลง แต่เกิดได้กับชนเหล่าอื่นด้วยอำนาจความเพียรของผู้อื่น บ้าง ด้วยอำนาจของการระลึกถึงสิ่งที่ตนเสพคืออยู่เสมอบ้าง ด้วยอำนาจของเทวดาจาก เทวโลกที่มาพาไปบ้างเหมือนอารมณ์ที่เกิดแก่ธัมมิกอุบาสก^{๑๖}

แม้นายนิรยบาลจากรกก็มาพาไปได้พึงกล่าวเรื่องนี้อย่างปรากฏในเรวตีวิมานวัตถุ^{๑๗} ความพิสดารว่า นายนิรยบาล ๒ ตนพานางเรวตีไปสู่ภพดาวดึงส์ก่อนพาไปนรกใน ภายหลังความจริงนายนิรยบาลสามารถไปสู่ภพดาวดึงส์ได้เหมือนบริวารของท้าวเวสสุวัณ เพราะเป็นชาติยักษ์ ดังพระพุทธรูจนะในพระบาลีว่า

ยมสฺส ทูตา เทว ยกฺขา.^{๑๘}

“ยักษ์ ๒ ตนผู้เป็นทูตของพระยายมราช”^{๑๘}

อาจารย์บางท่านกล่าวอีกว่า เวสสวณทูตา อิชยมสฺส ทูตา^{๑๘} (ในพระสูตรนี้ ทูตของท้าวเวสสุวรรณกล่าวว่าเป็นทูตของพระยายมราช) ดังนั้น บุคคลผู้เสพอารมณ์ของสมถกรรมฐานมีกสิณและอสุภะเป็นต้น เป็นอย่างดีแล้ว ดำรงอยู่ในอุปปารณารับ [ปฏิภาค]นิमितแล้วเสียชีวิต อารมณ์ของปฏิสนธิจิต ในกามภูมิของเขาย่อมไม่ถูกรับรู้ทางทวารใดทวารหนึ่งในภพอื่น ผู้ที่ไปเกิดในกามภูมินี้จากพรหมโลกด้วยอำนาจของอุปปารณารณ ก็มีนัยเดียวกัน

ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “อารมณ์มีกรรมนิमितเป็นต้น ย่อมปรากฏแก่ปฏิสนธิจิตของผู้ที่จุติจากอสังขณิภพด้วยแรงกรรมอย่างเดียว” ในพากย์นั้น อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์ในคำว่า “มีกรรมนิमितเป็นต้น” ฟังรวมเอากรรมอีกด้วย เพราะไม่มีเหตุที่จะเว้นกรรมไว้ เนื่องจากอารมณ์ทั้งหมดย่อมปรากฏในปฏิสนธิกาล ด้วยแรงกรรมที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิจิต

ส่วนอารมณ์ที่เป็นอนาคตเมื่อจะปรากฏขึ้น ก็ควรเป็นคตินิมิตอารมณ์เท่านั้นและหน้าที่โดยเฉพาะของอารมณ์ที่เป็นอนาคตนั้นย่อมไม่มี เมื่อคตินิมิตที่เป็นปัจจุบันสำเร็จ คตินิมิตที่เป็นอนาคตก็สำเร็จเช่นกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัจจุบันปนหมตตีตํ ปญฺญตฺติ-ภูตํ วา (เป็นปัจจุบัน อดีต หรือเป็นอารมณ์บัญญัติ)

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า อารมณ์ที่พึงเสวยตลอดชีวิตของผู้ที่เป็นไปในภพนั้น เป็นอารมณ์ปัจจุบันที่มีปรากฏในขณะนั้นบ้าง เป็นอนาคตอารมณ์ที่เพิ่มขึ้นมาจากนั้นบ้าง เมื่ออารมณ์ปัจจุบันปรากฏอยู่ อารมณ์ของปฏิสนธิจิตย่อมสำเร็จ ส่วนอนาคตอารมณ์ แม้ไม่ปรากฏอยู่จริงเหมือนอารมณ์ปัจจุบัน ก็นับเข้าในอารมณ์ปัจจุบัน]

(๑๑๒) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวเหตุว่า “อนาคตอารมณ์ไม่ใช่อารมณ์ที่เคยเสวยเหมือนอดีตอารมณ์ และไม่มาปรากฏเหมือนคตินิมิตที่เป็นปัจจุบัน” เหตุนี้ไม่สมควร เพราะไม่ชัดความสงสัย ความจริงคตินิมิตแม้เป็นปัจจุบันก็ไม่ใช่อารมณ์ที่เคยเสวยมาก่อน คตินิมิตนั้นมาปรากฏด้วยแรงกรรม หากเป็นดังนี้ก็ไม่มีความสงสัยว่า “คตินิมิตที่เป็น

อนาคตนันฟังมาปรากฏด้วยแรงกรรมหรือไม่”

๕๔. คำว่า เตสุ (ในบรรดาจิตเหล่านั้น) คือ ในบรรดาจิตที่มีอารมณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว

ฟังกระทำสมาสว่า คำว่า **รูปาภิเอเกการัมมณะ** คือ มีอารมณ์เป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง เช่น รูปารมณ์ เป็นต้น

ฟังกระทำรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า **รูปาธิปัญจารัมมณะ** คือ มีอารมณ์ ๕ อย่างมีรูปารมณ์ เป็นต้น

๕๖. คำว่า เสซานิ (จิตที่เหลือ) คือ สันตிரณจิตและมหาวิปากจิตอื่นนอกจาก ปัญจวิญญาณจิต และ สัมปฏิจจนจิต ๒ ดวง

คำว่า สพฺพธาปิ กามาวจราลมฺพณาเนว แปลได้ว่า มีอารมณ์เป็นกามาวจรเท่านั้นโดยประการทั้งปวง คือ เป็นไปในอารมณ์ต่างๆ มีรูปเป็นต้น ด้วยหน้าที่ต่างๆ มีปฏิสนธิกิจเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว จิตเหล่านั้นแม้เกิดขึ้นแก่พระสัพพัญญูก็ไม่อาจรับรู้ อารมณ์บัญญัติที่ไม่มีจริง มหัคคตธรรมอันสุขุม และโลกุตตธรรมอันลึกซึ้งเพราะปราศจากความสามารถในการรับรู้

ในบรรดาจิตเหล่านั้น ลำดับแรก สันตிரณจิต ๓ ดวงย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๕ อย่างมีรูปเป็นต้น โดยประเภทแห่งสันตிரณกิจ ส่วนวิปากจิต ๑๑ ดวงทั้งหมด ย่อมเป็นไปในปริตตารมณ์ ๖ อย่างโดยประเภทแห่งตทารัมมณกิจเป็นต้น

(๑๑๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ลำดับแรก วิปากจิตย่อมเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้น โดยประเภทแห่งสันตிரณกิจเป็นต้น” ในพากย์นั้น พระสุมังคลาจารย์ไม่ควรกล่าวว่า “โดยประเภทแห่งสันตிரณกิจเป็นต้น” แต่ควรกล่าวว่า “โดยประเภทแห่งสันตிரณกิจ”

การจำแนกความเป็นไปของจิตในอารมณ์ที่ฟังกล่าวในที่นี้ ฟังถือเอาจากอรรถกถากัณฑ์

[คัมภีร์อัฐสาสนี (หน้า ๔๖๗) แสดงเกี่ยวกับความเป็นไปของจิต ๒๕ ดวงในอารมณ์ที่เป็นกามาวจร ดังนี้

ทวิปัญญาวิญญานจิตเกิดและเป็นไปโดยอาศัยจักขุประสาทเป็นต้นแล้ว ย่อมปรารภอารมณ์คือรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ซึ่งจำแนกเป็นอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์เป็นต้น ดังนั้น จึงมีอารมณ์เป็นกามาวจร (ปริตตารมณฺ์)

ส่วนมโนธาตุ ๒ ดวงที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก (สัมปฏิจจจิต) เกิดและเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุแล้ว ย่อมปรารภารมณฺ์เป็นต้นอย่างแน่นอนต่อจากจักขุปัญญาจิตเป็นต้น ดังนั้น จึงมีอารมณ์เป็นกามาวจร

มโนวิญญานธาตุที่เป็นผลของกุศลไม่มีเหตุและประกอบด้วยโสมนัส (โสมนัสสันตிரณจิต) ย่อมเป็นไปโดยปรารภปริตตารมณฺ์ ๖ อย่างมีรูปารมณฺ์เป็นต้นอย่างแน่นอนโดยประเภทแห่งสันตிரณกิจทางทวาร ๕ และโดยประเภทแห่งตทารัมมณกิจทางทวาร ๖ ดังนั้น จึงมีอารมณ์เป็นกามาวจร

มโนวิญญานธาตุ ๒ ดวงที่เป็นผลของกุศลและอกุศลไม่มีเหตุ (อุเบกขาสันตிரณจิต) ย่อมเป็นไปโดยปรารภปริตตารมณฺ์ ๖ อย่างมีรูปารมณฺ์เป็นต้นอย่างแน่นอนโดยประเภทแห่งสันตிரณกิจทางทวาร ๕ และโดยประเภทแห่งตทารัมมณกิจในทวาร ๖ เมื่อเป็นไปโดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ย่อมรับอารมณ์ที่เป็นกรรมอารมณ์ซึ่งเป็นกามาวจร กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ เมื่อเป็นไปโดยประเภทแห่งภวังคกิจในปวัตติกาล และโดยประเภทแห่งจตุตถกิจในที่สุดย่อมรับเอาอารมณ์มีกรรมอารมณ์เป็นต้นนั้นนั้นแหละ ดังนั้น จึงมีอารมณ์เป็นกามาวจร

ส่วนวิปากจิตที่มีเหตุ ๘ ดวง (มหาวิปากจิต) ย่อมเป็นไปโดยปรารภอารมณ์ที่เป็นกามาวจรเท่านั้น โดยประเภทแห่งตทารัมมณกิจ และโดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจตุตถกิจ มโนธาตุที่เป็นกิริยา (ปัญญาทวาราวชชนจิต) ย่อมเป็นไปโดยปรารภารมณฺ์เป็นต้นในทวาร ๕ มโนวิญญานธาตุที่เป็นกิริยาไม่มีเหตุประกอบด้วยโสมนัส (หสิตุปบาทจิต) ย่อมเป็นไปขณะกระทำอาการรำเรงแก่พระชัชฌาสพ โดยปรารภารมณฺ์เป็นต้นที่เป็นกามาวจรอันเป็นปัจจุบันผ่านทางทวาร ๖ และที่เป็นอดีตและอนาคตทางมโนทวาร ดังนั้น จึงมีอารมณ์เป็นกามาวจร

โดยประการดังนี้ จิตตูปบาท ๒๕ ดวงเหล่านี้ พึงทราบว่ามีอารมณ์เป็นกามาวจรอย่างแน่นอน]

๕๗. โลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ของญาณเท่านั้น เพราะลึกซึ้งยิ่งนัก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อกุสล ๗เปย โลกุตตรวชชิตสพพารมณฺานิ (จิตเหล่านี้คือ อกุศลจิต และกามาวจรชชนจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ มีอารมณ์ได้ทุกอย่างยกเว้นโลกุตตระ)

ในประโยคนั้น จิตเหล่านั้นมีอารมณ์เป็นมหัคคตะเมื่อเกิดแก่ผู้ที่เคยบรรลุมหาบัตินั้น

ในบรรดาจิตเหล่านั้น โทสมูลจิต ๒ ดวง มีอารมณ์เป็นมหัคคตะเมื่อเกิดขึ้นโดยปรารภฌานที่เสื่อมแล้ว

๕๘. แม้ปัญญาที่ไม่อาจยึดหน่วงโลกุตตรธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุเป็นอารมณ์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ฌานสมบุตฺต ๒ เปฯ วชฺชิตสพฺพารมฺมณานิ (จิตเหล่านี้คือ กามาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ และ อภิญญากุศลจิตที่เรียกว่าปัญญาฌานจิต มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง ยกเว้นอรหัตตมรรคและอรหัตตผล)

ในประโยคนั้น กามาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ มีอารมณ์เป็นกามาวจรพร้อมกับบัญญัติเมื่อเกิดแก่ปุถุชนผู้ไม่ได้บรรลุฌาน จิตเหล่านั้นมีอารมณ์เป็นนิพพานเมื่อเกิดแก่ปุถุชนในขณะที่เกิดโคตรภูญาณก่อนโสตาปัตติมรรค จิตเหล่านั้นและอภิญญากุศลจิต มีอารมณ์เป็นมหัคคตะบ้างเมื่อเกิดแก่ฌานลาภีบุคคล ทั้งมีอารมณ์เป็นมรรค ผล และนิพพานที่ตนบรรลุแล้วบ้างเมื่อเกิดแก่ผู้ที่ตั้งใจอยู่ในอริยผลขั้นต่ำ

พระอริยะทั้งหลายย่อมยึดหน่วงมรรคผลที่ตนบรรลุแล้วเป็นอารมณ์ได้ ฉันทิฌานลาภีบุคคลก็ยึดหน่วงฌานที่ตนบรรลุแล้วเป็นอารมณ์ได้ ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบเช่นนี้

ถามว่า : บุคคลผู้ปรารถนาฌานและกระทำการบริกรรม[ภาวนาในใจ]ให้เข้าถึงฌาน ทั้งผู้อธิบายพระสูตรที่ตรัสถึงฌาน พวกเขายังไม่บรรลุฌาน จะยึดหน่วงมหัคคตฌานเป็นอารมณ์ได้หรือไม่

ตอบว่า : หาได้ไม่ เพราะว่าพวกเขาได้สดับว่าฌานมีอานุภาพมากอย่างนี้ มีอานิสงส์มากอย่างนี้ หรือดำรงอยู่ในญาณที่กำหนดลักษณะซึ่งสำเร็จด้วยกำลังแห่งการสดับศึกษาแล้ว ย่อมปรารถนาฌานด้วยการอนุমানรู้บ้าง ย่อมกระทำการบริกรรมบ้าง ย่อมอธิบายพระสูตรบ้าง เช่นนั้นแล้วแม้ปุถุชนก็ปรารถนาโลกุตตรธรรมได้ กระทำการบริกรรมมรรคบ้าง กล่าวอธิบายคำที่กล่าวถึงมรรคผลนิพพานบ้าง มรรคผลนิพพานก็ควรเป็นอารมณ์ของปุถุชนได้เหมือนกัน ความจริงจิตของพวกเขาย่อมเข้าถึงสภาพบัญญัติของฌาน

เป็นต้นเท่านั้น บัญญัติของธรรมอันประณีตก็มีสภาพประณีตเช่นกัน ดังสาธกในอรรถกถา
อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต ว่า

มหิทฺธิโก หิ ปรจิตฺตวิฑู มาโร เทวปฺตฺโตปิ รูปชฺฌมานจิตฺตํ วัฏฏฺณิสฺสิตฺตเมว ปสฺสตี.
วิวัฏฏฺณิสฺสิตฺตํ น ปสฺสตี. อรูปชฺฌมานจิตฺตํ ปน วัฏฏฺณิสฺสิตฺตมฺปิ น ปสฺสตี.^{๒๐}

“แม่เทพบุตรคือมารผู้หยั่งรู้จิตของผู้อื่น มีฤทธิ์มาก ย่อมเห็นรูปฌมานจิตที่อาศัย
วิวัฏฏะเท่านั้น ไม่เห็นรูปฌมานจิตที่ไม่อาศัยวิวัฏฏะ แต่อรูปฌมานจิตแม้อาศัยวิวัฏฏะ มารก็เห็น
ไม่ได้”

๕๙. กามกิริยาชวนจิตที่ประกอบด้วยญาณ และอภิญาญกิริยาชวนจิตที่เกิดแก่ผู้
รู้แจ้งอหัตตมรรคอรหัตตผล ย่อมรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งได้ในธรรมอันเป็นไปในภุมิ
๔ พร้อมด้วยบัญญัติ ตามสมควรแก่บุคคล ทั้งมโนทวาราวชชนจิตที่ดำเนินไปก่อนจิต
เหล่านั้น ก็เช่นเดียวกัน [คือมีอารมณ์ได้ทั้งหมด] ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ฌานสมุပ္ยุตต
ชเปย สพฺพถาปิ สพฺพารมฺมณานิ (จิตเหล่านี้ คือ กามาวจรกิริยาจิตที่ประกอบด้วยญาณ
อภิญาญกิริยาจิต และ โวฏฐัพพนจิต มีอารมณ์ทั้งปวง โดยประการทั้งปวง)

ในประโยคนั้น คำว่า สพฺพถาปิ มีความหมายว่า โดยประการทั้งปวง อันมีอารมณ์
ที่เป็นกามาวจรทั้งหมด มหัคคตอารมณ์ทั้งหมด โลกุตตรอารมณ์ทั้งหมด บัญญัติอารมณ์
ทั้งหมด และปัจจุบันอารมณ์ทั้งหมด เป็นต้น

คำนี้หมายถึงอารมณ์ที่เกิดขึ้นแก่พระสัมพัญญ ส่วนอารมณ์นอกจากนี้แม้เกิดขึ้น
แก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ก็เป็นอารมณ์ทั้งหมดเพียงบางส่วนเท่านั้น ความจริงพระปัจเจก-
พุทธเจ้า ไม่อาจรับรู้อารมณ์เหล่านั้นได้โดยสิ้นเชิงแม้จะเป็นเพียงปฐวีธาตุ

๖๐. ในบรรดาอรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ และดวงที่ ๔ มีอารมณ์เป็น
มหัคคตะ เพราะมีอารมณ์คือปฐมารูปปวิญญาณ และตติยารูปปวิญญาณ

๖๑. คำว่า เสสานิ (มหัคคตจิตที่เหลือ) คือ มหัคคตจิต ๒๑ ดวงทั้งหมดที่เหลือ
จากอภิญาญจิต ๒ ดวง และอรูปาวจรจิตที่ ๒ และที่ ๔ มีอารมณ์เป็นบัญญัติมี
กสิณอารมณ์เป็นต้น

อธิบายคาถาสรูป

๖๓. คำว่า ปณฺจวีส (จิต ๒๕ ดวง) ท่านกล่าวไว้หมายถึงปัญจทวาราวัชชนจิต กามาวจรวิปากจิต ๒๓ และหสนจิต

คำว่า ปริตตมฺหิ (ในปริตตารมณฺ์) หมายถึง อารมณฺ์ที่เป็นกามาวจรนั้นได้ชื่อว่า ปริตตะ (เล็กน้อย) เพราะมีสภาพถูกตัดขาดรอบด้านโดยธรรมที่มาเบียดเบียน คือ ทำให้ไม่มีกำลัง เนื่องจากมีอำนาจน้อย

[คำว่า ปริตต สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + ทา ธาตุ = ตัด + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิพจนฺธกรมเมหิ ปริ สมนฺตโต ทียติ อวชฺณตฺยตีติ ปริตตํ (อารมณฺ์ซึ่งถูกตัดขาดรอบด้านโดยธรรมที่มาเบียดเบียน ชื่อว่า ปริตตารมณฺ์)]

อธิบายวัตถุสังคหะ

๖๔. วัตถุสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกที่มีวัตถุเหล่านั้น โดยจำแนกตาม วัตถุที่ตั้งมีจักขุวัตถุเป็นต้น

(๑๑๔) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “วัตถุสังคหะ คือ การประมวลด้วยการจำแนก วัตถุ และกำหนดจิตที่มีวัตถุเหล่านั้น” ข้อความนั้นไม่งาม

วัตถุ คือ ปสาทรูปอันเป็นที่ตั้งของจิตและเจตสิก

พึงประกอบบทว่า จักขุวัตถุ โสตวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และ หทัยวัตถุ

จักขุวัตถุ คือ จักขุประสาทนั้นแหละ

โสตประสาทเป็นต้นชื่อว่า โสตวัตถุ เป็นต้นเหมือนกัน ปาฐะนี้เป็นประโยคสังเขป พึงกล่าวว่าเป็นเปยยาลนฺยบัง อันตทีปกนฺยบัง

[เปยยาลนฺย คือ การละข้อความซึ่งเป็นที่เข้าใจกันได้

อันตทีปกนฺย คือ การกล่าวไว้ข้างท้ายครั้งเดียว แต่สามารถติดตามจากคำหลังไปเชื่อมโยงกับข้อความข้างหน้า]

บางคนสำคัญว่าเป็นทวันทสมาส ตามมติของท่าน จ ศัพท์[ในคำว่า หทยวตฺถุ จ] ย่อมไม่สมควร

[ตามหลักภาษา ถ้าเป็นทวันทสมาสก็ไม่จำเป็นต้องมี จ ศัพท์ คัมภีร์นี้จึงไม่เห็นด้วยกับ มตินี้]

บางคนอ้างว่าควรนำคำว่า วตฺถุ และ จ ศัพท์จากบทหลังมาประกอบไว้ในบทหน้า [เป็นรูปว่า จกฺขุวตฺถุ จ โสตวตฺถุ จ ๒เปฯ] ตามมติของท่าน บทสมาสว่า หทยวตฺถุ ย่อมไม่สมควร

[ตามปกติบทสมาสมักติดตามไปประกอบกับบทอื่นทั้งบทไม่ติดตามไปเพียงบางบทในสมาส คัมภีร์นี้จึงไม่เห็นด้วยกับมตินี้]

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า เป็นศัพท์อวิภัตติกนิเทศ

[อวิภัตติกนิเทศ คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยการไม่ลงวิภัตติ กล่าวคือ ลงวิภัตติแล้วลบไป จึงมีรูปเหมือนยังไม่ลงวิภัตติ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า จกฺขุ โสตฺ ฆานํ ชิวฺหา กาโย หทยํ วตฺถุ จ ก็กล่าวเป็นรูปไม่ลงวิภัตติว่า จกฺขุ โสต ฆาน ชิวฺหา กาย หทย วตฺถุ จ คัมภีร์นี้ ไม่คัดค้านมติดังกล่าวนี เพราะเมื่อเป็นอวิภัตติกนิเทศ คำว่า วตฺถุ และ จ ศัพท์ก็นำมาในบทหน้าได้]

๖๕. คำว่า ตานิ กามโลเก สพฺพานิปี ลพฺภนฺติ (วัตฺถุเหล่านั้นทั้งหมดย่อมมีได้ใน กามภุมิ) มีความหมายว่า วัตฺถุ ๖ อย่างทั้งหมดย่อมมีได้ในกามภุมิเท่านั้น เพราะอรรถภาพซึ่งเกิดจากกรรมอันเนื่องด้วยกามตัณหาพึงมีอินทรีย์บริบูรณ์ หมายความว่า เมื่อจักขุวัตฺถุ เป็นต้นมีอยู่ การบริโภคใช้สอยรูปเป็นต้นจึงมีได้ ดังนั้น กามตัณหาที่รื่นรมย์ในวัตฺถุกามมีรูปเป็นต้นจึงปรารถนาความบริบูรณ์แห่งวัตฺถุ ๕ มีจักขุวัตฺถุ เป็นต้นเสมอ

อำมาตย์ผู้ดูแลสรรพกิจย่อมยังพระราชประสงค์ให้บริบูรณ์เป็นนิตย์ กระทำราชกิจทั้งปวงให้สำเร็จ ฉะนั้นใด กามาวจรกรรมก็ยังคงปรารถนาของกามตัณหาให้บริบูรณ์เสมอ ย่อมทำอรรถภาพที่มีอินทรีย์บริบูรณ์ให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ เหล่าสัตว์ในกามาวจรภุมิ

ซึ่งเกิดจากกรรมอันเนื่องด้วยกามตัณหาจึงมีอินทรีย์บริบูรณ์

๖๖. วัตถุ ๓ มีขานประสาทเป็นต้น ย่อมไม่เกิดขึ้นเพื่อความหมจดจ[จากกิเลส] เหมือนจักขุทวารและโสตทวารซึ่งเป็นธรรมที่ก่อให้เกิดการเห็นและการสดับอันประเสริฐนำไปสู่ความหมจดจของเหล่าสัตว์ด้วยการเห็นพระพุทเจ้าและสดับพระธรรมเทศนาเป็นต้น ส่วนวัตถุ ๓ เหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นเพื่อวิภคกามอย่างเดียว จึงไม่เกิดมีในอรรถภาพของพรหมผู้เกิดจากการเจริญภาวนาที่คล้ายกำหนดในกาม ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า รูปโลกปน ฆานาหิตตยํ นตถิ (แต่วัตถุ ๓ มีขานประสาทเป็นต้นไม่มีในรูปภูมิ)

คำนี้หมายถึงประสาทรูป ๓ ส่วนสัทฐานจมูก ลิ้น และกายอันเป็นไปพร้อมด้วยที่ตั้ง [มหาภูตรูป] ย่อมครบถ้วนสมส่วนโดยแท้

๖๗. คำว่า อรูปโลกปน สพพานิปี น สวิชชนติ แปลว่า ส่วนในอรูปภูมิ ไม่มีวัตถุทั้งปวง [การกล่าวเช่นนั้น] เพราะไม่มีความเป็นไปแห่งรูปใดๆ ในหมู่นามธรรมทั้งภายในและภายนอกในอรูปภูมิที่เกิดจากการเจริญภาวนาอันคล้ายกำหนดในรูป ความจริงเหล่าสัตว์ผู้บังเกิดในอรูปภูมิมีเพียงลำดับจิตดำรงอยู่ในอากาศล้วนๆ เท่านั้น

๖๘. นอกจากนี้ ท่านกล่าวว่า ตตถ ปญจวิญญาณธาตุโย (ในบรรดาวัตถุเหล่านั้น วิญญาณธาตุ ๕ ย่อมเป็นไปโดยอาศัยประสาทวัตถุทั้ง ๕ แน่นอนตามลำดับ) เป็นต้น เพื่อประมวลจิตในสังคหะนี้โดยจำแนกตามวิญญาณธาตุ ๗

คำว่า ตตถ คือ ในบรรดาวัตถุ ๖ เหล่านั้น

พึงกระทำรูปวิเคราะห์ว่า ปญจวิญญาณธาตุ หมายถึง ธาตุคือปัญจวิญญาณ เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

แม้บทอื่นก็เหมือนกัน

๖๙. มโนธาตุ คือ ธาตุเพียงแต่รู้ เพราะไม่มีหน้าที่รู้พิเศษ โดยแท้จริงแล้ว หน้าที่ใคร่ครวญและรับรู้[อารมณ]ทางปัญจทวารเท่านั้น ไม่ใช่หน้าที่รู้พิเศษ แต่ปัญจวิญญาณมีหน้าที่รู้พิเศษมากกว่ามโนธาตุเล็กน้อยด้วยการเห็นอย่างประจักษ์เป็นต้น ส่วนจิตที่เหลือ

จากปัญจวิญญาณและมโนธาตุ ๓ มีสันตிரณจิตเป็นต้น ไม่ได้มีหน้าที่แค่เพียงรับรู้เหมือนมโนธาตุ และไม่ได้เพียงแต่รู้พิเศษเหมือนปัญจวิญญาณธาตุ แต่ชื่อว่า **มโนวิญญาณธาตุ** เพราะเป็นธาตุรู้อันพิเศษยิ่ง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า จิตชื่อว่า มนะ เพราะมีสภาพรู้ และจิตนั้นชื่อว่า วิญญาณ เพราะมีสภาพรู้อันพิเศษ เนื่องจากประกอบด้วยหน้าที่รู้พิเศษยิ่งด้วยความใคร่ครวญสภาวะของอารมณ์เป็นต้น

ความจริงอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาสเหมือนคำว่า ปทภูจान (มูลเหตุ, เหตุไถ่)

[คำว่า มน และ วิญญาณ เป็นคำไวพจน์กันที่แปลว่า “ใจ” เมื่อนำมาเชื่อมสมาสเป็นกรรมชารยสมาส (วิเสสนสมาส) ว่า มโน จ ต วิญญาณญจาดิ มโนวิญญาณ ก็ทำให้มีอรรถอันยิ่งกว่าปกติ ซึ่งในที่นี้ก็คือ “รู้พิเศษยิ่ง” เหมือนคำว่า ปท กับ จาน ที่เป็นคำไวพจน์กันแปลว่า “เหตุ” แต่เมื่อมาเชื่อมสมาสกันเป็นรูปว่า ปทภูจान ก็มีอรรถว่า “เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุไถ่” คัมภีร์อนุทีปนียังแสดงอุทาหรณ์อื่นๆ ว่า

ทุกขทุกข = ทุกข์ยิ่ง
 รูปรูป = รูปที่เปลี่ยนแปลงยิ่ง, รูปที่เปลี่ยนแปลงชัดเจน
 ราชราช = พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช
 เทวเทว = เทพผู้ยิ่งใหญ่, อติเทพ]

(๑๑๕) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าววว่า “**มโนวิญญาณ** คือ ใจนั้นแหละที่เป็นวิญญาณอีกนัยหนึ่ง **มโนวิญญาณ** คือ วิญญาณแห่งใจ” ในพากย์นั้น คำว่า “ใจนั้นแหละที่เป็นวิญญาณ” นี้ ย่อมไม่สมควรก่อน เพราะรูปวิเคราะห์อรรถาณะ[ที่มีความหมายว่า นั้นแหละ] ในวิเสสนสมาสเป็นต้นว่า ปทภูจาน อันกระทำพิเศษซึ่งกันและกันและแสดงอรรถอันยิ่ง ไม่ปรากฏและไม่สมควรในคัมภีร์ใด

(๑๑๖) แม้คำว่า “วิญญาณแห่งใจ” นี้ ก็ไม่สมควร โดยแท้จริงแล้ว คำว่า มนโส (ใจ) มีความหมายว่า ใจ ที่เรียกว่ามโนธาตุ ๓ ในเรื่องนั้น สัมปฏิจจอนจิต ๒ ดวงเป็นปัจจัยของกระแสมนวิญญาณมีสันตிரณจิตเป็นต้น ส่วนปัญจทวาราวัชชนจิต เมื่อเป็นไปในทวารอื่นภายหลัง ย่อมเป็นปัจจัยปัจจุบัน (ผล) ของกระแสมนวิญญาณ ดังนั้น คำว่า

มโนวิญญาณ จึงมีความหมายว่า วิญญาณอันเกี่ยวเนื่องกับจิตที่เป็นปัจจัยก่อน และเป็นปัจจัยบันทางทวารอื่นเป็นที่สุด

อีกนัยหนึ่ง มนะ คือ วิญญาณทั้งหมดยกเว้นปัญจวิญญาณ เพราะมีหน้าที่รู้ ส่วนปัญจวิญญาณจิตเป็นเพียงจิตที่เป็นไปกับอารมณ์เฉพาะหน้า ไม่มีหน้าที่รู้ จึงชื่อว่า ทัสสนะ (การเห็น) เป็นต้น ในขณะที่ปัญจทวาราวัชชนจิตแม้เกิดจากจิต ก็ไม่เป็นปัจจัยแก่จิต แต่เป็นปัจจัยแก่การเห็นเป็นต้นเท่านั้น ทั้งสัมปฏิจจนจิต ๒ ดวงแม้เป็นปัจจัยแก่จิต ก็มีได้เกิดจากจิต แต่เกิดจากการเห็นเป็นต้น ส่วนสันตிரณจิตเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นระหว่างจิต สองดวงคือดวงที่เกิดก่อนและเกิดหลังสันตிரณจิต ดังนั้นจึงมีความหมายว่า “วิญญาณที่เกี่ยวข้องกับจิตอันเป็นปัจจัยและปัจจัยบันของตน” หากเป็นตามนี้ แม้ปัญจวิญญาณก็เป็นวิญญาณที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยและปัจจัยบันของจิต เพราะเป็นไปในระหว่างมโนธาตุทั้งสอง ก็ควรกล่าวว่าเป็นมโนวิญญาณได้

(๑๑๗) ในคัมภีร์ฎีกากล่าวว่า “วิญญาณที่เกิดจากใจ” แม้คำนั้นก็สมควรตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

๗๐. พึงประกอบบทว่า จิต ๓๐ ดวงที่เหลือเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่งสันตிரณจิต [๓] มหาวิปากจิต [๘] ปฏิขจิตทั้ง ๒ ปฐมมรรคจิต หสนจิต และรูปาวจรจิต ๑๕ ย่อมเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุเท่านั้น

จ ศัพท์ในคำว่า มโนวิญญาณธาตุสงฆาตา จ] ย่อมยกขึ้นแสดงว่าจิต ๗๖ ดวงที่เหลือเป็นมโนวิญญาณธาตุ ในที่นี้

(๑๑๘) ในคัมภีร์วิภาวนีหมายเอาอรรถสัมปิททนะ (รวบรวม) แล้วกล่าวว่า “มโนธาตุอย่างเดียวกันเท่านั้นมิได้เป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะหากเป็นตามนี้ พระอนุรุธทวารจารย์ควรกล่าวว่า “อวเสสา จ มโนวิญญาณธาตุสงฆาตา” (และจิต ๓๐ ดวงที่เหลือเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ)

[จ ศัพท์ในคำว่า มโนวิญญาณธาตุสงฆาตา จ คัมภีร์นี้เห็นว่าทำหน้าที่สัมภาวนา คือ ยกขึ้น

แสดง ส่วนคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปยุตตะ คือ รวบรวม หมายถึง รวบรวมมโนธาตุที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน]

(๑๑๙) แม้การประกอบบทในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายว่า “จิต ๓๐ ดวงที่เหลืออันเป็นไปโดยประเภทแห่งสันตிரณจิต...รูปาวจรจิต และเรียกว่ามโนวิญญูณธาตุ” ก็ไม่งาม เพราะมีความหมายไม่ชัดเจน

ถามว่า : เหตุใดจิตเหล่านั้นจึงเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุอย่างเดียว

ตอบว่า : เพราะไม่เกิดในอรูปรูมิ

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่เกิดในอรูปรูมิ

ตอบว่า : ลำดับแรก สันตிரณจิตและมหาวิปากจิตย่อมไม่เกิดในอรูปรูมิ เพราะไม่มีทวาร ๕ ทวารและไม่มีการกของตนในอรูปรูมิ แม้ปฏิฆจิต ๒ ดวงก็ไม่เกิด เพราะไม่มีปฏิฆะที่มีใช้ระยะเวลาแห่งนิวรรณ์ และนิวรรณ์จริงก็ไม่เกิดในฉนณภูมิ

หากไม่มีปฏิฆะที่ไม่ใช้ระยะเวลาแห่งนิวรรณ์ พระดำรัสที่ตรัสความดับสนิทแห่งโทมนัสสินทรีย์ในทุติยฉนณที่ปรากฏในพระบาลี[อินทรีย์สังยุต]^{๑๑} และคำที่กล่าวถึงการเกิดโทมนัสสินทรีย์ได้ในอุปจารสมมติของทุติยฉนณที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาทิ้งหลาย^{๑๒} ก็ฟังขัดแย้งกัน ดังนั้น อาจารย์บางท่านจึงกล่าวว่า “ปฏิฆจิต ๒ ดวงไม่เกิดในอรูปรูมิ เพราะกามราคะหยาบอันเป็นปัจจัยร่วมกันของตนไม่มีในฉนณภูมิ ข้อนี้ย่อมสมควร”

ส่วนพระฎีกาจารย์ดำริว่า “ข้อความที่กล่าวถึงการเกิดโทมนัสสินทรีย์ได้ในอุปจารสมมติของทุติยฉนณ เป็นเพียงแสดงความคาดคะเนเท่านั้น” แล้วปรารภเหตุแรก^{๑๓} [คือความไม่มีปฏิฆะที่มีใช้ระยะเวลาแห่งนิวรรณ์] แต่ถ้าข้อความนั้นแสดงโดยการคาดคะเน แม้พระดำรัสในพระบาลีก็ฟังเป็นคำแสดงความคาดคะเน ดังนั้น เหตุหลังจึงสมควร [คือนิวรรณ์จริงไม่เกิดขึ้นในฉนณภูมิ] ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]มีความเห็นดังนี้

แม้หสนจิตย่อมไม่เกิด[ในอรูปรูมิ] เพราะอรูปรูพรหมไม่มีกิจในการหวัระาะ หรือเหตุผลที่ว่า “เพราะไม่มีกาย” ย่อมสมควร แม้โสตาปัตติมรรคจิตย่อมไม่เกิด เพราะบุถุชนผู้เกิดในอรูปรูมิไม่อาจจะรู้แจ้งสัจธรรมได้ เนื่องจากไม่มีคำแนะนำของผู้อื่น ทั้งพระพุทธรเจ้า

และพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ไม่เกิดในอรุณภูมิ ดังนั้น บุคคลผู้เกิดในอรุณภูมิจึงกล่าวว่าจัดอยู่ในประเภทผู้ที่ตกอยู่ในขณะที่ไม่เหมาะสม[เพื่อการปฏิบัติธรรมในการบรรลุนิพพาน] ๘ อย่าง

[ขณะที่ไม่เหมาะสม (อักษณะ) มี ๘ อย่าง คือ ขณะเกิดในนรก เป็นสัตว์เดียรัจฉาน เป็นเปรต เกิดในอสัญญสัตว์ภูมิหรืออรุณภูมิ เกิดในปัจฉินตชนบทที่ไม่มีศาสนา เชื้อถือมิจฉาทิฎฐิ เป็นคนเขลา และเกิดในกาลเวลาที่ไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ]

แม้รูปาวจรจิตย่อมไม่เกิดในอรุณภูมิ เพราะรูปาวจรจิตซึ่งมีอารมณ์คือรูปนิमित [มีกสิณเป็นต้น]ล่วงพ้นได้ด้วยอาการเจริญภาวนาอันคล้ายกำหนดในรูป

๗๑. พึงประกอบบพว่า จิตที่เหลือ ๔๒ ดวงเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่งกุศลจิต [๑๒ เว้นรูปาวจรกุศลจิต ๕] อกุศลจิต [๑๐ เว้นปฏิมจิต ๒] กิริยาจิต [๑๓ เว้นปัญจทวาราวชชนจิต หสนจิต และรูปาวจรกิริยาจิต ๕] และ โลกุตตรจิต [๗ เว้นโสดาปัตติมรรค] ย่อมเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยหทัยวัตถุก็ได้ ความหมายก็คือ อาศัยหทัยวัตถุ ในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๕) หรือ ไม่อาศัยหทัยวัตถุ ในจตุโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๔)

พึงกระทำรูปวิเคราะห์ว่า กุสลากุศลกิริยานุตตระ คือ กุศลจิต อกุศลจิต กิริยาจิต และโลกุตตรจิต

ในประโยคนั้น คำว่า กุสลานิ (กุศลจิต) คือ โลกียกุศลจิต ๑๒ ดวงที่เหลือจากรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง

คำว่า อกุสลานิ (อกุศลจิต) คือ อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือจากปฏิมจิต ๒ ดวง

คำว่า กุเรียนิ (กิริยาจิต) คือ กิริยาจิต ๑๓ ดวงที่เหลือจากปัญจทวาราวชชนจิต หสนจิต และ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

คำว่า อนุตตรานิ (โลกุตตรจิต) คือ โลกุตตรจิต ๗ ดวงที่เหลือจากปฐมมรรคจิต

อธิบายคาถาสรูป

๗๓. พึงประกอบบทว่า วิญญาณธาตุในกามภูมิ ๗ ดวง อาศัยวัตถุ ๖, วิญญาณ-
ธาตุ ๔ ดวงในรูปภูมิ อาศัยวัตถุ ๓ ส่วนวิญญาณธาตุในอรุภูมิ ไม่อาศัยวัตถุใดๆ

๗๔. คำว่า เตจตุตาลีส (จิต ๔๓ ดวง) หมายถึง จิต ๓๐ ดวงมีสันตীরณจิตเป็นต้น
พร้อมด้วยปัญจวิญญาณและมโนธาตุ ๓

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งปกิณณกสังคหะ
ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๔

วิธีสังคหะ

(ประมวลวิธีจิต)

อธิบายอนุสนธิและคำปฏิญญา

๑. พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงการประมวล ๓ ประการของจิตและเจตสิก คือการประมวลประเภทแห่งจิต การประมวลประเภทแห่งเจตสิก และการประมวลประเภทแห่งจิตและเจตสิกทั้งสองดังนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคำเป็นต้นว่า จิตตูปปาทานมิจุเจวํ (เมื่อข้าพเจ้าแสดงการประมวลจิตที่ดั่งงามดังนี้แล้ว จักกล่าวปริจเฉทชื่อว่า ปวัตตีสังคหะ ในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ซึ่งกำหนดไว้ตามลำดับจิตก่อนหลัง พร้อมด้วยประเภทของภูมิและบุคคล โดยย่อตามสมควร) เพื่อแสดงการประมวลความเป็นไปของจิตและเจตสิกเหล่านั้น คือ การประมวลความเป็นไปของวิธีจิต และการประมวลความเป็นไปของจิตที่พ้นจากวิธี

[ปริจเฉทห้าอย่างแรกในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ จำแนกออกเป็น ๒ หมวด คือ

- **ประเภทสังคหะ** การประมวลประเภทของจิตและเจตสิก ได้แก่ ปริจเฉทที่ ๑-๓

- **ปวัตตีสังคหะ** การประมวลความเป็นไปของวิธีจิตและจิตที่พ้นจากวิธี ได้แก่ ปริจเฉทที่ ๔-๕ ปริจเฉทที่ ๔ ประมวลความเป็นไปของวิธีจิต เรียกว่า วิธีสังคหะ คือ ประมวลวิธีจิต ส่วน ปริจเฉทที่ ๕ ประมวลความเป็นไปของจิตที่พ้นจากวิธี เรียกว่า วิธีมุตตสังคหะ คือ ประมวลจิตที่พ้นจากวิธี]

ในคานานั้น คำว่า **อุปปาทะ** คือ สภาวะเกิดขึ้น

ถามว่า : เกิดในที่ได้

ตอบว่า : เกิดในจิต เพราะมิได้สดับข้อความอื่น

[คัมภีร์ปริภาเซนทุเสชระ ข้อ ๑๑๓ และอลังการฎีกาใหม่ อธิบายคาถา ๑๘๗ แสดงถึงกฎทั่วไปว่า สุตานุมิตฺตํ สุตสมฺพนุโธ พลวา (ในข้อความที่สดับแล้วและที่อนุমানรู้ การเกี่ยวเนื่องกับข้อความที่สดับมาแล้ว มีกำลังกว่า) ดังนั้นจึงอนุমানข้อความว่า “เกิดในจิต” ได้ตามหลักภาษา]

ด้วยเหตุนี้ จิตและสภาวะเกิดในจิต จึงชื่อว่า จิตตูปบาท ความหมายก็คือ จิตและเจตสิก, [การประมวล]จิตและเจตสิกเหล่านั้น

คำว่า อิจฺเจว (ดังนี้) คือ โดยประการที่กล่าวไว้ตั้งแต่ปริจเฉทแรก

คำว่า สงฺคหฺมุตฺตรํ (การประมวลอันดีงาม) นี้ เป็นคำแสดงประเภทเดียวกัน

[พระอรุณาจารย์กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า สงฺคหํ ใน สงฺคหฺมุตฺตรํ = สงฺคหํ + อุตฺตรํ แม้ว่าการประมวลมี ๓ ปริจเฉท จึงควรใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า สงฺคเห แต่ท่านกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า สงฺคหํ โดยชาตยาเพกขณัย คือ การกล่าวถึงประเภทเดียวกัน]

พึงสัมพันธ์[บทที่สลับกัน]ว่า แสดงการประมวล ๓ อย่างอันดีงาม

คำว่า ภูมิปุคฺคฺลเกเทน (พร้อมด้วยประเภทของภูมิและบุคคล) ลงตติยาวิภัตติในอรรถของคำว่า สห (พร้อมด้วย) หมายความว่า พร้อมด้วยประเภทของภูมิคือกามาวจรภูมิ เป็นต้น และบุคคลคือผู้มีเหตุ ๒ เป็นต้น

คำว่า ปุพฺพปารินิยามิตํ (ซึ่งกำหนดไว้ตามลำดับจิตก่อนหลัง) มีความหมายว่า ซึ่งกำหนดไว้ตามลำดับจิตก่อนคืออวัชชนจิตเป็นต้นและลำดับจิตหลังคือจกฺขุวิญญูณจิตเป็นต้น

แม้คำว่า ปวตฺติสงฺคหํ นาม (ปริจเฉทชื่อว่า ปวตฺติสังคหะ) ก็เป็นคำแสดงประเภทเดียวกัน หมายความว่า ปริจเฉทชื่อว่าปวตฺติสังคหะทั้งสองอย่างที่มีนามสัญญาเช่นนี้

[แม้ควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์โดยหมายถึงปวตฺติสังคหะทั้งสองปริจเฉทว่า ปวตฺติสงฺคเห ท่านก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ปวตฺติสงฺคหํ โดยชาตยาเพกขณัยเหมือนคำว่า สงฺคหํ]

คำว่า ปฏฺิสนฺธิปวตฺติยํ แปลว่า ในปฏฺิสนฺธิกาลและปวตฺติกาล คำนี้เป็นวจนวิปลาส หมายความว่า ในขณะที่ปฏฺิสนฺธิและในขณะที่ปวตฺติ [ถัดจากปฏฺิสนฺธิไปจนถึงจฺติ] ความหมาย

ก็คือ จักกล่าวการประมวลความเป็นไป ๒ อย่าง คือประมวลความเป็นไปในปฏิสนธิกาล และประมวลความเป็นไปในวัตติกาล

[วจนวิปัสสนาส คือการเปลี่ยนพจน์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ปฏิสนธิวัตตีสู่ ได้กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ปฏิสนธิวัตตีย์ เพื่อให้ต้องคณะลักษณะ]

ข้อความนี้จักปรากฏในคาถาแรกของปริจเฉทต่อมา [คือ ในคาถาแรกของวิถีมุตตสังคหะว่า ข้าพเจ้าได้แสดงปริจเฉทชื่อว่าการประมวลความเป็นไปในวัตติกาล โดยจำแนกเป็นวิถีสังคหะดังนี้แล้ว บัดนี้ จะกล่าวการประมวลความเป็นไปในปฏิสนธิกาล]

บางคนอ้างว่า “คำว่า ปฏิสนธิวัตตีย์ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิธธารณะ [คือกลุ่มที่มีการกระจายส่วนย่อยออก ตามมตินี้แปลว่า ในบรรดาปฏิสนธิกาลและวัตติกาล]” หากเป็นตามนั้น การประมวลในปริจเฉทถัดไปก็พึงชื่อว่า การประมวลในปฏิสนธิกาล ไม่ใช่ชื่อว่า การประมวลในวัตติกาล และข้อความนี้ก็มิสอดคล้องกับถ้อยคำในคาถาแรกของวิถีมุตตสังคหะถัดไปว่า “บัดนี้ จะกล่าวการประมวลความเป็นไปในปฏิสนธิกาล”

(๑๒๐) ในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายกล่าววว่า “ตั้งตามโดยจำแนกการประมวลเวทนาเป็นต้น” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะหากเป็นตามนั้น พระอนุรุทธาจารย์ก็ควรหมายเอาปกิณณกสังคหะอย่างเดียวกันที่นี้ด้วย สงคห ศัพท์ แต่คาถาเชื่อมความนี้ดำเนินไปอยู่ระหว่างสังคหะที่แสดงประเภท ๓ ปริจเฉท [จิตตสังคหะ เจตสิกสังคหะ และปกิณณกสังคหะ] และ ๒ ปริจเฉท [วิถีมุตตสังคหะและรูปสังคหะ] ดังนั้น จึงควรถือเอาการประมวลประเภททั้ง ๓ อย่าง[ที่กล่าวมา]ก่อนด้วย สงคห ศัพท์ในคาถานี้

๒. การประมวลความเป็นไปดังกล่าว เมื่อกล่าวร่วมกับวัตตุ ทวาร และอารมณ์ ก็พึงเป็นอันกล่าวดี ดังนั้น ท่านจึงประมวลหมวด ๖ ทั้งสามนั้นไว้ในปริจเฉทนี้อีก

(๑๒๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าววว่า “การประมวลวัตตุ ทวาร และอารมณ์ แม้กล่าวไว้แล้วในปริจเฉทก่อน[ปกิณณกสังคหะ]ก็กล่าวซ้ำอีกเพื่อแสดงการประมวลความเป็นไปโดยกระทำให้บริบูรณ์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะการประมวลวัตตุ ทวาร และอารมณ์ทั้งหมด ไม่มีแสดงไว้ในที่นี้

คำว่า **วิสยปวัตติ** คือ การดำเนินไปของอารมณ์ในทวาร

การดำเนินไปในที่นี้ คือการมาปรากฏ เพราะพระอนุรุทธาจารย์จกกล่าวว่ เอกจิตตฤทษณาทิตานี วา (อารมณ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะของจิตดวงเดียวกันดี ที่ล่วงขณะของจิตหลายดวงก็ดี เมื่อถึงฐิติขณะ ย่อมมาปรากฏในบัญญัติทวาร) เป็นต้น

การดำเนินไป[ของจิตในอารมณ์]มี ๖ อย่างคือ บางขณะเร็วมากที่สุด บางขณะเร็วมาก บางขณะเร็ว บางขณะช้า บางขณะช้ามาก บางขณะช้ามากที่สุด

๓. คำว่า **วิสยปวัตติ** คือ การดำเนินไป การปรากฏ กล่าวคือ การมาปรากฏของอารมณ์มีกรรมเป็นต้นในทวาร เพราะพระอนุรุทธาจารย์จกกล่าวต่อไปว่า กมมัม วา กมมุนิมิตตัม วา คตินิมิตตัม วา กมมพเลน ฉนฺนํ ทวารานํ อณฺณตรสฺมึ ปจฺจุปฺภูจฺจาติ (กรรม กรรมนิमित หรือคตินิมิตย่อมปรากฏในทวารใดทวารหนึ่งในบรรดาทวาร ๖ ด้วยแรงของกรรม)

(๑๒๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวถึงข้อความอีกอย่างหนึ่งว่า “อีกนัยหนึ่ง **วิสยปวัตติ** คือ การดำเนินไปของจิตในอารมณ์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะหากเป็นตามนี้ ชื่อว่า **วิสยปวัตติ** ย่อมไม่เหมาะสมในอติปริตตารมณฺ์[ที่ไม่มีการดำเนินไปของจิตในอารมณ์]

[คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ วิสยปวัตติ เป็นนัฎฐิตูปุริสสมาสวํ วิสยานํ ปวตติ วิสยปวัตติ = วิสยปวัตติ คือ การดำเนินไปของอารมณ์]

ส่วนคัมภีร์วิภาวนีแสดงรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมิตูปุริสสมาสวํ วิสเยสุ ปวตติ วิสยปวัตติ = วิสยปวัตติ คือ การดำเนินไปในอารมณ์]

๔. คำว่า **ตตถ** คือ ในบรรดาหมวด ๖ เหล่านี้

อธิบายวิญญาณ ๖ อย่าง

๕. เมื่อถึงประเภทของธาตุ ความต่างกันของธาตุเป็นหลักสำคัญ ดังนั้น การรู้[ที่เป็นอวัชชนะและสัมปฏิจฉณะ]จึงเรียกว่า มโนธาตุ (ธาตุรู้) โดยแยกจากการรู้พิเศษ (วิญญาณ) แต่ครั้งถึงประเภทของวิญญาณ การรู้ได้อย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นการรู้พิเศษเช่นกัน ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จกขุวิญญาณ ๕เปย ๖ วิญญาณานิ (วิญญาณมี ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ)

อธิบายวิถีสัจ ๖ อย่าง

๖. พึงสัมพันธบท[ที่ห่างกัน] ส่วนวิถีสัจ ๖ อย่าง คือการดำเนินไปของจิตที่เป็นไปทางทวาร พึงประกอบไว้[ตามประเภทแห่งทวาร]

จักขุทวารวิถีสัจ คือ วิถีสัจที่เกิดทางจักขุทวาร หมายความว่า ลำดับจิตที่เกิดโดยอาศัยความเปลี่ยนแปลงทางจักขุทวาร

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

จักขุวิญญาณวิถีสัจ คือ วิถีสัจที่กำหนดด้วยจักขุวิญญาณอันเฉพาะไม่ทั่วไป

มโนวิญญาณวิถีสัจ คือ ลำดับมโนวิญญาณล้วนๆ

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “จักขุวิญญาณวิถีสัจ คือ วิถีสัจที่เนื่องด้วยจักขุวิญญาณ เพราะเป็นไปร่วมกันโดยมีอารมณ์และทวารอย่างเดียวกับจักขุวิญญาณ”

คำว่า ทวารปวัตตยา แปลว่า เกิดในทวาร หมายความว่า เกิดโดยอาศัยความเปลี่ยนแปลงทางทวารนั้นๆ

คำว่า จิตตปวัตตโย แปลว่า วิถีสัจ

อธิบายการจำแนกตามวิถีสัจ

๗. คำว่า อติมหันต์ (อติมหันตารมณ์) ลงปฐมวิภักติในอรรถของนคฺฐวิภักติ

พึงประกอบบทว่า พึงทราบการดำเนินไปของอารมณ์[ในทวาร] ๖ อย่างดังนี้คือ ในปัจจุทวารมี ๔ อย่างคือ การดำเนินไปของอารมณ์ ๕ ที่เป็นอติมหันตารมณ์ (อารมณ์ที่มีกำลังแรงมาก)...การดำเนินไปของอารมณ์ ๕ ที่เป็นอติปริตตารมณ์ (อารมณ์ที่มีกำลังอ่อนมาก) ส่วนในมโนทวารมี ๒ อย่างคือ การดำเนินไปของอารมณ์ ๖ ที่เป็นวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัด) และที่เป็นอวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด)

ความเป็นอติมหันตารมณ์เป็นต้น พึงทราบโดยเนื่องกับปัจจัยมีแสงสว่างเป็นต้น หรือวัตถุที่ใหญ่มากเป็นต้น

ธรรมดาว่าวัตถุอันเป็นที่ตั้งของรูปเป็นต้นที่ละเอียดสุขุมบ้าง อยู่ไกลบ้าง เมื่อมี

ความบริบูรณ์แห่งปัจจัยคือแสงสว่างเป็นต้น ก็เป็นสิ่งใหญ่มากทีเดียว ซึ่งอธิบายได้ว่า ในขณะที่พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มตั้งความปรารถนา[เป็นพระพุทธเจ้า]เป็นต้น และในขณะที่แสดงปาฏิหาริย์เปิดโลก คนผู้อยู่ในชมพูทวีปนี้ได้เห็นรูปที่ละเอียดสุขุมและอยู่ไกล ในนรกอเวจีบ้าง ในอกนิภูสุพรหมบ้าง ในจักรวาลอื่นบ้าง เพราะขณะนั้นได้ปรากฏแสงสว่างอันใหญ่หลวง สถานที่ทั้งหลายมีแผ่นดิน เขาสุเมรุ และภูเขาห้อมล้อมจักรวาลเป็นต้นทั้งหมดย่อมเป็นดั่งแห่งแก้วผลึกด้วยอำนาจของแสงสว่างนั้น ดังพระพุทธทวจะว่า

มหนโต อุพาโร โอภาโส ปาตุโรหสิ อติกมุท เทวานํ เทวานุกาवं”

“เกิดแสงสว่างอันใหญ่หลวงยิ่งกว่าเทวานุกาพของเทวดาทั้งหลาย”

เมื่อมีแสงสว่างแห่งมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของปสาทรูปในอุปบัติเทพและพรหมเป็นต้น สถานที่ทั้งหลายมีแผ่นดินและภูเขาเป็นต้นก็กระทำการคั่นระหว่างจักรุกับรูปเป็นต้นไม่ได้ นอกจากนั้น รูปมีภูเขาเป็นต้นแม้ในที่ไกลก็ได้ชื่อว่า อติมหันตารมณฺ์ เพราะมีวัตถุใหญ่โต ทั้งรูปมีพระจันทร์ พระอาทิตย์ และดวงดาวเป็นต้นก็ชื่อว่า อติมหันตารมณฺ์ เพราะมีวัตถุใหญ่และมีแสงสว่าง

ส่วนความเป็นมหันตารมณฺ์เป็นต้น ฟังกล่าวตามลำดับแห่งปัจจัยคือแสงสว่างเป็นต้นและวัตถุที่ตั้งซึ่งมีกำลังน้อย มีกำลังน้อยกว่า หรือมีกำลังน้อยที่สุด

อติมหันตารมณฺ์ (อารมณฺ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมากที่สุด) คือ อารมณฺ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะแล้วมาปรากฏ

มหันตารมณฺ์ (อารมณฺ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมาก) คือ อารมณฺ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๒ หรือ ๓ ขณะแล้วมาปรากฏ

ปริตตารมณฺ์ (อารมณฺ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อย) คือ อารมณฺ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ หรือ ๙ ขณะแล้วมาปรากฏ

อติปริตตารมณฺ์ (อารมณฺ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อยที่สุด) คือ อารมณฺ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓, ๑๔ หรือ ๑๕ ขณะแล้วมาปรากฏ

พระอนุรุธาจารย์จักกล่าวว่ เอกจิตตฤทธานิติทานิ วา (อารมณั ๕ อย่างที่ล่วง
ขณะจิต ๑ ขณะกัิติ ที่ล่วงขณะจิตหลายขณะกัิติ เมื่อถึงฐิติขณะ ย่อมมาปรากฏในปีญจทวาร)
เป็นต้น

คำว่ วิภูตสฺส (วิภูตารมณั) คือ อารมณัที่ปรากฏชัด

คำว่ อวิภูตสฺส (อวิภูตารมณั) คือ อารมณัที่ไม่ปรากฏชัด

อธิบายวิถีสังคหะในปีญจทวาร

๘. เมื่อพระอนุรุธาจารย์แสดงหมวด ๖ ทั้ง ๖ อย่างนี้โดยสภาวะดังนี้แล้ว บัดนี้
จะอธิบายกระแสวิถีสังคหะร่วมกันกับหมวด ๖ ทั้งหมดนั้น จึงถามว่ กถั (ความเป็นไปของวิถีสังคหะ
เป็นอย่างไร) แล้วกล่าวคำว่ อุปปาทภูจิติ (ขณะทั้ง ๓ ตามประเภทแห่งอุปปาทขณะ
ฐิติขณะ และภังคขณะ ชื่อว่ ขณะจิตดวงหนึ่งๆ) เป็นต้น เพื่อแสดงการกำหนดระยะเวลา
ของรูปธรรมกับนามธรรมก่อน

ในประโยคนั้น คำว่ กถั (เป็นอย่างไร) มีความหมายว่ ความเป็นไปของวิถีสังคหะ
เป็นอย่างไร

(๑๒๓) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่ “พระอนุรุธาจารย์ถามว่ การกำหนดอารมณั
โดยจำแนกตามอติมหันตารมณัเป็นต้นมีได้อย่างไรด้วยคำว่ กถั แล้วปรารภคำว่ อุป-
ปาทภูจิติ เป็นต้น เพื่อแสดงการกำหนดอารมณัโดยเนื่องกับขณะจิต” ข้อความนั้นไม่สมควร
เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้น หมวด ๖ ทั้ง ๕ หมวดในตอนแรกก็ไม่พึงได้โอกาส[ที่จะนำมากล่าว
ถึง] และไม่อาจรู้ได้ว่ คำว่ อุปปาทภูจิติ ๒เปย รูปมมานมายุ (ขณะทั้ง ๓ โดยจำแนก
เป็นอุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ชื่อว่ ขณะแห่งจิตดวงหนึ่งๆ) ท่านกล่าวไว้เพื่อ
กำหนดอารมณัเท่านั้น

คำว่ อุปปาทะ คือ ความเกิด หมายความว่า การได้รับสภาวะ

คำว่ ฐิติ คือ ความดำรงอยู่ หมายความว่า การไม่ถอยกลับแห่งสภาวะตามที
ได้รับแล้ว

คำว่า ภังคะ คือ ความดับ หมายความว่า การเสื่อมหายไปแห่งสภาวะนั้น
 คำว่า เอกจิตตฤกษ์ณ นาม แปลว่า ชื่อว่าขณะของจิตดวงหนึ่ง
 ฟังทราบว่าเป็นส่วนเสี้ยวแห่งแสนโกฏฐณะเป็นอันมากในช่วงระยะตีด
 นิ้วหรือลิ่มตา ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อจฺจราสงฺฆาฏฺฐณฺเณ อเนกโกฏฐิตสทฺสสงฺฆา เวทนา อุปฺปชฺชนฺติ.^๒

“เวทนาที่มีจำนวนแสนโกฏฐณะเป็นอันมากย่อมเกิดขึ้นในขณะลัดนิ้วมือ[ครั้งหนึ่ง]”

ในเรื่องนี้ ตามมติของอาจารย์อานันทเถระ[ในคัมภีร์มูลฎีกา]ฟังกล่าวว่า “ขณะ
 ทั้ง ๒ โดยจำแนกเป็นอุปาทาขณะ (ขณะเกิด) และภังคะขณะ (ขณะดับ) ชื่อว่า ขณะของ
 จิตดวงหนึ่ง” ธรรมดาว่าสายฟ้าในโลกย่อมดับไปถัดจากเวลาเกิดขึ้น ชื่อว่าลฐิติขณะ (ขณะ
 ตั้งอยู่) ระหว่างการเกิดกับการดับของสายฟ้าย่อมไม่ปรากฏโดยเฉพาะ ฉนฺได่ ก้อนหินที่
 ถูกขว้างตรงขึ้นไป เมื่อลอยขึ้นแล้วก็ตกลง ที่ชื่อว่าลฐิติขณะระหว่างการลอยขึ้นกับการตกลง
 ย่อมไม่ปรากฏโดยเฉพาะ ฉนฺได่ แม้จิตก็ดับไปต่อจากเวลาเกิดขึ้น ฉนฺได่ โดยแท้จริงแล้ว
 แม้จิตนั้นก็เข้าไปในส่วนดับต่อจากส่วนเกิดทันที ส่วนแห่งลฐิติขณะหนึ่งของจิตนั้นที่พอจะ
 นับได้ย่อมไม่ปรากฏโดยเฉพาะในระหว่างส่วนทั้ง ๒ นั้นเหมือนรูปธรรม ดังนั้น ความเกิด
 และความดับของจิตจึงกล่าวไว้ในที่นั้นๆ ในคัมภีร์ยมกทั้งหลาย ส่วนในจิตตยมกได้ตรัส
 ระบุถึงภังคะขณะ (ขณะดับ) และอุปาทาขณะ (ขณะเกิด) ทั้งสองขณะของจิตไว้ว่า

อุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชฺชมานนฺติ. ภงฺกคฺคฺชณฺเณ อุปฺปนฺนํ, โน จ อุปฺปชฺชฺชมานํ, อุปฺปาทก-
 ชณฺเณ อุปฺปนฺนญฺเจว อุปฺปชฺชฺชมานญฺจ.”

“ถามว่า : จิตชื่อว่าเกิดแล้ว เกิดอยู่หรือ ตอบว่า : จิตชื่อว่าเกิดแล้วในภังคะขณะ
 มิใช่เกิดอยู่ แต่ในอุปาทาขณะ จิตชื่อว่าเกิดแล้วและเกิดอยู่”

และในคัมภีร์กถาวัตถุ ก็กล่าวถึงส่วนอุปาทาหะและภังคะของจิต ๒ ส่วน ไม่กล่าว
 ถึงส่วนลฐิติ ด้วยคำเป็นต้นว่า

“[สกวาทีบุคคลถามว่า] จิตดวงหนึ่งตั้งอยู่ตลอดวันหรือ [ปรวาทีบุคคลตอบว่า] ใช่

[สกวาที่บุคคลถามว่า] ครึ่งวันเป็นขณะเกิดของจิตหรือ อีกครึ่งวันเป็นขณะดับหรือ
[ปรววาที่บุคคลตอบว่า] ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น

[สกวาที่บุคคลถามว่า] จิตดวงหนึ่งตั้งอยู่ได้ ๒ วันหรือ [ปรววาที่บุคคลตอบว่า] ใช่

[สกวาที่บุคคลถามว่า] วันหนึ่งเป็นขณะเกิดของจิต อีกวันหนึ่งเป็นขณะดับหรือ
[ปรววาที่บุคคลตอบว่า] ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น

[สกวาที่บุคคลถามว่า] จิตดวงหนึ่งตั้งอยู่ได้ ๔ วันหรือ [ปรววาที่บุคคลตอบว่า] ใช่

[สกวาที่บุคคลถามว่า] วัน ๒ วันเป็นขณะเกิดของจิต อีก ๒ วันเป็นขณะดับหรือ
[ปรววาที่บุคคลตอบว่า] ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น...หนึ่งเดือน... สองเดือน...สี่เดือน...หนึ่งปี...สองปี...สี่ปี...หนึ่งกับ...สองกับ...สี่กับ”

ถ้าส่วนฐิติพึงมีโดยเฉพาะ พระมหาเถระ[คือพระโมคคัลลิตฺตฺรติสสะ]พึงพิจารณา
อย่างนี้ว่า “[สกวาที่บุคคลถามว่า] จิตดวงหนึ่งตั้งอยู่ตลอดวันหรือ [ปรววาที่บุคคลตอบว่า]
ใช่ [สกวาที่บุคคลถามว่า] ส่วนแรกของวันเป็นขณะเกิดของจิต ส่วนที่สองเป็นขณะตั้งอยู่
ส่วนที่สามเป็นขณะดับหรือ” และท่านก็ไม่พึงเว้นคำเหล่านี้ว่า “สามวัน สามเดือน สามปี
สามกับ”

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระสูตรว่า

ตีณิมานิ ภิกฺขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ. อุปฺปาโท ปญฺญาตติ,
วโย ปญฺญาตติ, จิตฺตสฺส อณฺณตฺตํ ปญฺญาตติ.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ อย่าง เหล่านี้ ๓ อย่าง
เป็นในฉน คือการเกิดขึ้นปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ และการแปรปรวนของสภาวะอัน
ตั้งอยู่ปรากฏ”

เช่นเดียวกันนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า

เวทนาย อุปฺปาโท ปญฺญาตติ, วโย ปญฺญาตติ, จิตฺตสฺส อณฺณตฺตํ ปญฺญาตติ, สญฺญาตติ,
... สงฺขารานํ ... วิญฺญาณสฺส อุปฺปาโท ปญฺญาตติ.”

“การเกิดขึ้นของเวทนาปราภว การเสื่อมไปปราภว และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปราภว...การเกิดขึ้นของสัญญา...การเกิดขึ้น ของสังขาร...การเกิดขึ้นของวิญญาน...”

ดังนั้น ส่วนลหิตีที่ ๓ ของจิตจึงมีได้โดยเฉพาะ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะพระพุทธรองค์ทรงประสงค์เอาปัพพันธุลิตี (การตั้งอยู่แห่งธรรมที่สืบเนื่องกัน) ในพระสูตรนั้น

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะพระพุทธรองค์ตรัสความเกิดและความดับก่อน แล้วตรัสพระดำรัสนี้ โดยเฉพาะต่อมาอีกว่า “การแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปราภว” หากไม่เป็นดังนี้ ก็ควรตรัสว่า “การเกิดขึ้นปราภว การแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปราภว และการเสื่อมไปปราภว”

ถามว่า : การตั้งอยู่แห่งธรรมที่สืบเนื่องกัน เป็นบัญญัติซึ่งเป็นอสังขตธรรม ทั้งพระสูตรก็เป็นฐานะแสดงลักษณะแห่งสังขตธรรม ดังนั้น พระพุทธรองค์จึงตรัสการตั้งอยู่แห่งธรรมที่สืบเนื่องกันไว้ในพระสูตรนั้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว เพราะแม้ในพระอภิธรรมก็พบการแสดงด้วยบัญญัติมีสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) สันฐานบัญญัติ (บัญญัติอาศัยสันฐาน) และสันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความต่อเนื่อง) ในฐานะที่แสดงสังขตธรรม หมายความว่า พระพุทธรเจ้าทรงแสดงสังขตธรรมโดยมีบัญญัติเป็นหลักไว้ในรูปายตนนิตตเป็นต้นว่า

“ทิม รสสัมผัส ภูมิล ภูมิล ปรินมณฑล จตุรสสัมผัส อัญจลัม โสฬสสัมผัส นินนัม ภูมิล”

“ยาว สัน ละเอียด หยาบ กลม เท่ากัน สีเหลืองม หกเหลืองม แปดเหลืองม สิบหกเหลืองม ลุ่ม ดอน ฯลฯ”

และมีพระพุทธรูปดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า

เกสา โลมา นขา ทนฺตา.^๓

“ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง” เป็นต้น

จึงควรเว้นการกล่าวถึงพระสูตรทั้งหลาย เทศนาที่ดำเนินไปในฐานะเช่นนี้โดยประเภทแห่งบัญญัติย่อมหมายความว่าถึงสังขตธรรมเท่านั้น ดังนั้น จิตจึงไม่มีขณะหนึ่งแห่งจิตลักษณะเหมือนขณะหนึ่ง ๆ แห่งอุปาทาขณะและภังคขณะทีละขณะซึ่งจิตมีอยู่

ทั้งหมดนี้เป็นมติของอาจารย์อาณันทเถระ และมตินี้พบในอรรถกถาสังยุตตนิคาย ส่วนท่านผู้รจนอรรถกถาประมวลความได้ปฏิเสธมตินั้น ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

อปเร ปน วทฺหติ อรูปมฺมานํ ชรชโณ นาม น สกฺกา ปณฺณเปตฺตุ. สมฺมา-
สมฺพุทฺโธ จ เวทนาย อูปปาโท ปณฺณายติ, วโย ปณฺณายติ, จิตฺตํ อณฺณตตฺตํ ปณฺณายตีติ
วทฺหโต อรูปมฺมานมฺปิ ตีณิ ลกฺขณานิ ปณฺณเปติ. ตานิ อตฺถิกฺขณํ อูปาทาย ลพฺภณฺตีติ
วตฺวา

อตฺถิตา สพฺพมฺมานํ   จิตฺติ นาม ปวฺจจติ
ตสฺสเสว เกโท มรณํ   สพฺพทา สพฺพปาณินิ.

อิมาย อัจฉริยคากาย ตมตฺถํ สาเชนฺติ. อถ วา สนฺตติวเสน จานํ จิตฺตํ เวทิตพฺพหฺติ
จ วทฺหติ. อิมสฺมี ปน สุตฺเต อโย วิเสโส นตฺถิ. ตสฺมา อัจฉริยคากาย สุตฺตํ อปฺปฏิพาเหตฺวา
สุตฺตเมว ปมาณํ กาทพฺพ.^๔

“อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ‘ขึ้นชื่อว่าขณะเสื่อมไปแห่งนามธรรมไม่อาจจะกำหนด
หมายได้ แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘การเกิดขึ้นของเวทนาปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ
และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ’ แล้วตรัสถึงลักษณะ ๓ อย่างของนามธรรม
ลักษณะ เหล่านี้มีได้โดยอาศัยขณะที่ปรากฏอยู่”

[พระดำรัสว่า การเกิดขึ้นของเวทนา และ การแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ
ตรัสหมายถึงขณะที่ปรากฏอยู่ซึ่งเป็นทั้งอุปาทาขณะและจิตลักษณะ ไม่แยกกันเป็นอุปาทาขณะอย่างหนึ่ง
และจิตลักษณะอย่างหนึ่ง]

ครั้งกล่าวอย่างนี้แล้วได้ยืนยันข้อความนั้นด้วยคาถา[อ้างอิง]ของโบราณจารย์นี้ว่า
 ‘การปรากฏของสภาวะทั้งหมด เรียกว่าการตั้งอยู่ การพินาศไปของการตั้งอยู่นั้น
 เรียกว่า ความตายของสรรพสัตว์ในกาลทุกเมื่อ’
 ‘อีกนัยหนึ่ง พึงทราบการตั้งอยู่ด้วยอำนาจของสันตติบัญญัติ’

[มติที่สองเป็นความเห็นของอาจารย์อีกพวกหนึ่งเห็นว่าพระพุทธรองค์ตรัสถึงการแปรปรวน
 ด้วยสันตติบัญญัติไว้ในพระสูตรนั้น]

เนื่องจากในพระสูตร[ข้างต้น]ไม่มีพระดำรัสตรัสระบุไว้ ดังนั้น จึงควรถือเอา
 พระสูตรเป็นหลักโดยไม่ปฏิเสธพระสูตรด้วยความเห็นของอาจารย์’

ในเรื่องนั้น คำว่า “ขณะเสื่อมไป” คือ ฐิติขณะที่เป็นระยะเวลาเสื่อมไปโดยเฉพาะ
 ระหว่างอุปปาตขณะกับภังคขณะ

พระดำรัสว่า “การแปรปรวน” คือ การเสื่อมไป

คำว่า “ขณะที่ปรากฏอยู่” คือ ขณะทั้งสอง [ขณะเกิดขึ้นและขณะตั้งอยู่]

มติของคัมภีร์มูลฎีกาและอาจารย์ท่านอื่นที่พบในอรรถกถาสังยุตนี้ แม้ถูกคัดค้าน
 ไว้ก็สอดคล้องกับพระบาลีกถาวัตถุ

อีกนัยหนึ่ง การหยุดตกของก้อนหินที่ถูกขว้างขึ้นไป ย่อมมี ฉันไต การหยุดแห่ง
 การอุปบัติที่เรียกว่าการเกิดขึ้นของจิตอันเป็นที่สิ้นสุดของการเกิด พึงกล่าวว่าเป็นสภาพของ
 ฐิติขณะในที่นี้ เพราะเมื่อการเกิดไม่หยุดอยู่ การดับก็มีไม่ได้ แต่ฐิติขณะนั้นไม่ใช่ขณะหนึ่ง
 ที่ถึงการดับโดยเฉพาะ ดังนั้น ในพระอภิธรรมจึงตรัสขณะจิต ๒ ขณะเท่านั้น แต่การเสื่อม
 ที่มีลักษณะแกล้งไปอันอาศัยส่วนทั้ง ๒ ในระหว่างนอกจากส่วนแรกของฝ่ายเกิดและส่วน
 สุดท้ายของฝ่ายดับ ย่อมเกิดขึ้นแก่นามธรรม ตรัสไว้ในคัมภีร์ธาตุกถาว่า

ชรา ทวีหิ ขนฺธเหติ สงฺคหิตา.^๔

“ชรานับได้ด้วยขันธ ๒”^๔ [คือรูปขันธ และสังขารขันธ]

(๑๒๔) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “แม้ระยะเวลาที่มุ่งหน้าสู่การดับแตกต่างจากระยะกาลที่เกิดขึ้นและการดับ ก็พึงปรารถนา ระยะเวลาที่นั้นชื่อว่า ลีติชณะ” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับพระบาลีกถาว่าตถุ เพราะพระโหมคัลลสิบุตรตีสส]เถระได้ปฏิเสธระยะเวลาที่ ๓ อันต่างจากระยะกาลเกิดและดับไว้ในพระบาลีนั้นโดยพิจารณาว่า “วันครึ่งวันเป็นขณะเกิดหรือ วันครึ่งวันเป็นขณะดับหรือ วันแรกเป็นขณะเกิดหรือ วันที่ ๒ เป็นขณะดับหรือ”

(๑๒๕) ข้อความ[ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้]นั้นได้ปฏิเสธข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “ส่วนในพระบาลี พระพุทธองค์ไม่ตรัสลีติชณะนั้นด้วยการแสดงนัย[ที่ทำให้]อนุমানรู้ได้] โดยคล้อยตามอรรถาธิบายของเวไนยชน เพราะอภิธรรมเทศนาย่อมเป็นไปคล้อยตามอรรถาธิบายของเวไนยชนในบางคราว เช่น การเกิดของรูปกล่าวแยกกันเป็นสองอย่างคือ อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และ สันตติ (การดำเนินไปของรูป)” ความจริงการแสดงจำแนกธรรมที่ควรจำแนก พึงกล่าวว่าตรัสไว้โดยคล้อยตามเวไนยชนบ้าง คล้อยตามธรรมบ้าง แต่ไม่ควรกล่าวว่าเมื่อความปรากฏมีอยู่ การไม่แสดงธรรมที่ควรกล่าวจำแนกในพระอภิธรรม ย่อมเป็นไปโดยคล้อยตามเวไนยชน

(๑๒๖) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า

ตีณิมานิ ภิกขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ. อุปฺปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ.^{๑๐}

“อุปปาทขณะเป็นต้นตรัสไว้ในพระสูตร เพื่อแสดงลักษณะของสังขตธรรมอย่างนี้ว่า ‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ การเกิดขึ้นปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ’

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ได้ตรัสถึงการตั้งอยู่แห่งธรรมที่สืบเนื่องกันซึ่งมีสภาพเป็นบัญญัติไม่มีปัจจัยปรุงแต่งไว้ในพระสูตรนั้น”

ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะพบการแสดงสังฆตธรรมในพระอภิธรรมโดยมีบัญญัติเป็นหลักตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

(๑๒๗) แม้ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “บทอุปสรรค[คือ ป ใน ปณณายติ] เป็นไปในอรรถของธาตุ คำว่า ปณณายติ นี้จึงมีอรรถว่า ‘รู้’” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะพระสูตรเป็นคำสอนตามสมควร[แก่เวไนยชน] ดังนั้น ในพระสูตรนั้นจึงหมายความว่า ความปรากฏชัดแก่เวไนยชน

[ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระดำรัสว่า อุปปาโท ปณณายติ (การเกิดขึ้นปรากฏ) วโย ปณณายติ (การเสื่อมไปปรากฏ) จิตสส อณณตตํ ปณณายติ (การแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ) คำว่า ปณณายติ ตามมติของคัมภีร์นี้ มีอรรถว่า “ปรากฏ” เพราะบทอุปสรรคคือ ป มีอรรถว่า “ปรากฏ” จัดเป็นธาตุวัตถุพารกะ คือ เบียดเบียนอรรถของธาตุ จึงทำให้บทกริยาว่า ปณณายติ มีอรรถเช่นนี้ได้ ส่วนตามมติของคัมภีร์วิภาวณี คำว่า ปณณายติ แปลว่า “รู้” เพราะถือว่าบทอุปสรรคคือ ป มีอรรถเหมือน ภา ธาตุที่แปลว่า “รู้” จัดเป็นธาตุวัตถุพารกะ คือ คล้อยตามอรรถของธาตุ]

๙. นามธรรมเปลี่ยนแปลงเร็วเพราะมีสภาพอันปราศจากรูป ส่วนรูปธรรมเปลี่ยนแปลงช้าเพราะมีสภาพที่มีรูปโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตานิ ปน ฆเปย รุปมฺมานมายู (อนึ่ง ขณะจิต ๑๗ ขณะเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรม)

(๑๒๘) ในคัมภีร์วิภาวณีกล่าวเหตุว่า “เพราะความเป็นผู้รับรู้กับสิ่งที่ถูกรับรู้ย่อมสำเร็จด้วยขณะนั้นๆ” ข้อนั้นไม่สมควร เพราะไม่ควรกล่าวว่านามธรรมผู้รับรู้ย่อมเปลี่ยนแปลงเร็ว ส่วนรูปธรรมที่ถูกรับรู้ย่อมเปลี่ยนแปลงช้า เพื่อความสำเร็จแห่งการรับรู้

พึงประกอบบทว่า ขณะแห่งจิต ๑๗ ดวงเหล่านั้น คือดังที่กล่าวมานั้น หรือขณะจิต ๑๗ ขณะเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรม ความหมายก็คือ ขณะที่เสมอกับขณะจิต ๑๗ ขณะ ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรมทั้งหลายยกเว้นวิญญูตติรูปและลักขณรูป

โดยขณะย่อยมี ๕๑ ขณะตามอรรถกถาณัย แต่ตามมูลฎีกาณัยมี ๓๒ ขณะ

ตามมติของคัมภีร์มูลฎีกาณัย ขณะ ๒ ขณะแรกเป็นอุปาทาขณะหนึ่งของรูปธรรม ขณะ ๒ ขณะสุดท้ายเป็นภังคขณะหนึ่ง ส่วนขณะ ๒๘ ขณะในท่ามกลางเป็นฉฐิตขณะหนึ่ง

ของรูปธรรมเหล่านั้น โดยแท้จริงแล้ว แม้อุปาทาขณะกับภังคขณะของรูปที่เปลี่ยนแปลง ซ้ำก็ไม่ควรจะเร็วเหมือนจิต

ในบรรดารูปเหล่านั้น วิญญาณัตติรูป ๒ มีขณะจิตหนึ่ง[เพราะมีสภาพเปลี่ยนแปลง ตามจิต] อุปจยรูปและสันตติรูปเป็นเพียงการเกิดขึ้น[ของนิพผันนรูป] อนิจจตารูปเป็นเพียงการดับไป ชรตารูปเป็นเพียงขณะตั้งอยู่ของรูปธรรม

ในที่นี้พึงกล่าวตามนัยของคัมภีร์มุลูก้าว่า “ขณะจิต ๑๖ ขณะเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรม” ความจริงพระภิกษุอาจารย์กล่าวยืนยันคำของคัมภีร์มหอรรถกถาที่ปรากฏในปฏิจสุมุปาทวิภังค์ แล้วสนับสนุนการที่รูปมีอายุ ๑๖ ขณะจิต แต่มตินั้นไม่ควรเชื่อถือ เพราะท่านผู้รจนารรถกถาประมวลความได้ปฏิเสธมติของคัมภีร์มหอรรถกถาที่แสดงความเกิดและดับของรูปในชั้นวิภังค์ก่อน โดยแสดงความขัดแย้งกับพระบาลีสมกเมื่อมตินั้นถูกปฏิเสธแล้ว การที่รูปมีอายุ ๑๖ ขณะ หรือมีอายุมากกว่า ๑๖ ขณะที่ปรากฏในคัมภีร์มหอรรถกถานั้นก็เป็นอันปฏิเสธไว้เช่นกัน

(๑๒๙) ในคัมภีร์วิภาวนีปฏิเสธนัยของคัมภีร์ลูก้าว่า “ข้อความนั้นไม่มีสาระ” เมื่อจะยืนยันข้อนี้จึงกล่าวเหตุไว้ว่า “เพราะขณะจิต ๑๗ ขณะพบในคัมภีร์อรรถกถาด้วยคำเป็นต้นว่า [กรรมช]รูปที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิตย่อมดับพร้อมด้วยจิตดวงที่ ๑๗ ตั้งแต่ปฏิสนธิกาลนั้น รูปที่เกิดในฐิตินขณะของปฏิสนธิจิตย่อมดับในอุปาทาขณะของจิตดวงที่ ๑๗” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะไม่ควรที่คัมภีร์นั้นจะปฏิเสธกถานัยโดยอ้างคำที่กล่าวถึงขณะจิต ๑๗ ขณะของท่านผู้รจนารรถกถาประมวลความซึ่งถูกพระภิกษุอาจารย์คัดค้านไว้

๑๐. คำว่า **เอกจิตตักขณะ** คือ ขณะที่เหมาะสมขณะจิต ๑ ขณะ โดยความจริงแล้ว ขณะแม้จะไม่ต่างกันโดยสภาวะ ย่อมถูกกล่าวไว้กระทำให้ต่างกันโดยคำริให้เหมือนต่างกันว่า นี้คือขณะของจิต นี้คือขณะของรูป

[คำว่า ขณะของจิต ขณะของรูป โดยองค์ธรรมก็คือจิตและรูปนั่นเอง การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนอย่างหนึ่งที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้เหมือนต่างกัน เช่นคำว่า กณิการสุส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็เป็นต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวสิ่งเดียวคือต้น

กรณีการให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รมณโณ บุตุโต (บุตรของพระราช) ซึ่งหมายถึง บุคคลสองคน]

คำว่า เอกจิตตักขณาตีตะ คือ อารมณ ๕ อย่างที่มีขณะจิต ๑ ขณะล่วงแล้ว หมายถึง อารมณ ๕ ที่เป็นอดีตมหันตารมณ

(๑๓๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกัถารูปวิเคราะห์อีกนัยหนึ่งว่า “คำว่า เอกจิตตักขณาตีตะ คือ อารมณที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะนั้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะไม่อาจกล่าวได้ว่า อดีต (ล่วง) ที่มีธรรมซึ่งดับไปแล้วเป็นวิสัย ได้ล่วงอย่างไรอย่างหนึ่งแล้วแสดงรูปที่เป็น ปัจจุบันที่ปรากฏชัดไป

[คำว่า เอกจิตตักขณาตีตะ ตามมติของคัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีรูปวิเคราะห์เป็นฉฐฐัพพพิหิสมาสว่า เอกจิตตักขณ อตีต เอเตสนติ เอกจิตตักขณาตีตานิ = เอกจิตตักขณาตีตะ คือ มีขณะจิต ๑ ขณะล่วงแล้ว ส่วนคัมภีร์วิภาวนีกัถารูปวิเคราะห์ฉฐฐัพพพิหิสมาสแล้ว ยังกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ ทุตติยาตปุริสสมาสอีกนัยหนึ่งว่า เอกจิตตักขณ อตีตานิ เอกจิตตักขณาตีตานิ = เอกจิตตักขณาตีตะ คือ ล่วงขณะจิต ๑ ขณะแล้ว แต่คัมภีร์นี้ได้ปฏิเสธความเห็นที่กล่าวว่าเป็นทุตติยาตปุริสสมาส อย่างไรก็ตาม ในภาษาไทยคำแปลตามนัยตปุริสสมาสเข้าใจง่ายกว่า ในที่นี้จึงแปลตามนัยตปุริสสมาส]

คำว่า พหุจิตตักขณาตีตะ คือ อารมณที่มีขณะจิตหลายขณะล่วงแล้ว หมายถึง อารมณ ๕ มีมหันตารมณเป็นต้น

ความมีกำลังมากขึ้นกว่าเดิมในการที่รูปธรรมมาปรากฏในรูปธรรม พึงปรารถนา ได้ และรูปธรรมนั้นก็ได้รับปัจจัยบริบูรณ์ในฐิตินะจึงมีกำลังมาก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิติปตตทาเนว (เมื่อถึงฐิตินะเท่านั้น)

เอว (เท่านั้น) ศัพท์ห้ามความเห็นของพระภิกษุจารย์ เพราะพระภิกษุจารย์นั้น ย่อมปรารถนาว่า รูปที่เกิดอยู่ย่อมกระทบกับปสาทรูปทันทีที่เกิดขึ้น

คำว่า ปณจาลมพณานิ ปณจทวาเร อาปาถมาคจฺจนฺติ (อารมณ ๕ อย่างย่อมมาปรากฏในปัญจทวาร) นี้ มีความหมายว่า รูปารมณและสัททวารมณย่อมถึงความ เป็นอารมณ

โดยยังไม่มาถึง[ทวาร] ส่วนอารมณ์อื่น [คือคันธอารมณ์ รสอารมณ์ และโผฏฐัพพอารมณ์ ย่อมถึงความ เป็นอารมณ์โดยมาถึง[ทวาร]

ความแตกต่างกันนี้พึงทราบด้วยความต่างกันแห่งการกระทบ หมายความว่า อารมณ์ ๒ อย่างแรกกระทบโดยความเป็นรูปนิमित[เหมือนเงาหน้าในกระจก] ไม่ได้กระทบ โดยเนื่องกับที่ตั้ง แต่อารมณ์ ๓ อย่างหลังย่อมกระทบโดยเนื่องกับที่ตั้ง ไม่ได้กระทบโดย ความเป็นรูปนิमित และการกระทบแห่งรูปนิมิตย่อมมีแก่อารมณ์ที่ยังไม่มาถึง ไม่มีแก่อารมณ์ ที่มาถึงแล้ว แต่การกระทบแห่งที่ตั้งย่อมมีแก่อารมณ์ที่มาถึงแล้ว ไม่มีแก่อารมณ์ที่ยังไม่ มาถึง เเงาร่างของบุคคลผู้เดินอยู่ที่ฝั่งน้ำย่อมปรากฏในสระน้ำ แต่เงาร่างของผู้ที่ลงไปใต้น้ำ ย่อมไม่ปรากฏในสระนั้น ฉนใด รูปอารมณ์และสัททอารมณ์ที่มาถึงย่อมไม่กระทบกับปสาทรูป ฉนั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะไม่มีโอกาสแห่งรูปนิमित เนื่องจากไม่มีแสงสว่างและอากาศใน ระหว่างอารมณ์กับจิตที่รับรู้อารมณ์ แต่เมื่อยังไม่มาถึงก็จะกระทบอารมณ์โดยเนื่องกับการ ปรากฏแห่งรูปนิमितของตน

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะว่ารูปนิमितได้รับโอกาสแล้ว ส่วนอารมณ์ ๓ อย่างอื่นย่อม กระทบโดยเนื่องกับที่ตั้งตามที่เกิดขึ้น ดังนั้น อารมณ์เหล่านั้นเมื่อมาถึงปสาทรูปแล้วย่อม กระทบได้ หากยังไม่มาถึงปสาทรูปก็กระทบไม่ได้

ในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น อารมณ์ที่ยังไม่มาถึงซึ่งกระทบกับปสาทรูป เป็นอารมณ์ ใหญ่โตบ้าง มากบ้าง ตามประเภทแห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้น และตามประเภท แห่งเสียงฟ้าผ่าและเสียงฟ้าร้องเป็นต้น ย่อมมาปรากฏในปสาทรูปหนึ่งๆ เพราะดำรงอยู่ ในที่ไกลแล้วกระทบปสาทรูปด้วยการใส่รูปนิमितเข้า ส่วนอารมณ์ ๓ อย่างอื่นที่มาถึงแล้ว ย่อมกระทบกับปสาทรูปได้ ดังนั้น อารมณ์หนึ่งๆ จึงมาปรากฏในปสาทรูปหนึ่งๆ เท่านั้น

ข้อความนี้กล่าวไว้โดยจำแนกตามปัญญาทวาร ส่วนในมโนทวาร อารมณ์ทั้งหมดที่ยังไม่มาถึงย่อมมาปรากฏ

คำว่า ปัญญาทวาร (ในปัญญาทวาร) นี้ กล่าวไว้ตามประเภทแห่งการแสดงทวารเฉพาะที่ไม่ทั่วไป แต่อารมณ์ ๕ อย่างนั้นเมื่อกระทบกับทวารของตนๆ แล้ว ย่อมจะมาปรากฏในมโนทวารอีกด้วย ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เอเกกั อารมฺมณั ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวารesu อปาถมาคฺจฺจติ.^{๑๑}

“อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารอย่างละสองๆ”

ดังนั้น เมื่อเห็นพระจันทร์ พระอาทิตย์ ภูเขา ต้นไม้ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมปรากฏที่จักขุประสาทหนึ่งๆ อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมปรากฏที่มโนทวาร อารมณ์คือพระจันทร์เป็นต้นมากมายย่อมปรากฏในขณะเดียวอย่างนี้ [คือมาปรากฏทางจักขุทวารและมโนทวารทั้งสองทวารตามลำดับ] อารมณ์อื่นก็เช่นเดียวกัน

การมาปรากฏในข้อนี้ที่เป็นเหตุให้ทวารถึงความเปลี่ยนแปลง พิงทราบเหมือนกับประทับตราบนใบตาลแล้วทำอักษรให้เกิดขึ้น ในเมื่อคนประทับตราได้วางตราลงที่ใบตาลแล้วใช้หม้อนทูป

(๑๓๑) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีว่า “รูปที่ดำรงอยู่ในกลาปเป็นอันมาก ย่อมมาปรากฏตามสมควรแก่ความใสใจ” ในพากย์นั้น คำว่า “ตามสมควรแก่ความใสใจ” นี้ พึงใคร่ครวญ เพราะอารมณ์ ๕ ทั้งหมดที่ประกอบด้วยแสงสว่างเป็นต้น ซึ่งดำรงอยู่ในคลองแห่งจักขุประสาทเป็นต้น ย่อมมาปรากฏได้ในทวารของตนแก่คนหลับบ้าง คนสลบบ้าง คนพะวงอย่างอื่นบ้าง คนเข้าฌาน ผล หรือนิโรธสมาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง โดยปราศจากความใสใจ ทั้งมิได้มาปรากฏในทวารของตนอย่างเดียว แต่ยังมาปรากฏในมโนทวารอีกด้วย และมีได้มาปรากฏในมโนทวารที่เป็นภวังคจิตอย่างเดียว แต่ยังไม่ปรากฏแม้ในวิถิจิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ มีอวิชชชจิตเป็นต้น ดังสาธกในทวารกถาว่า

อัย นาม มโน มโนทวารัน โหตีติ น วตตพฺโพ.^{๑๒}

“จิตนี้ไม่ฟังกล่าวว่ามีไซ้มนทวาร”^{๑๒}

ข้อความนี้ฟังแสดงด้วยคำว่า ปจฺมชฺฌมานสฺส สทฺโท กณฺฏโก.^{๑๓} (เสียงเป็นเครื่องรบกวนปฐมฌาน) ซึ่งอธิบายได้ว่า เสียงย่อมกระทบโสตประสาทของผู้เข้าปฐมฌานแล้ว มาปรากฏในมโนทวารกล่าวคือฉานจิต ลำดับนั้น กระแสฉานจิตไหวแล้วขาดไป บุคคลย่อมออกจากฉาน การตกกวังค์ย่อมมี วิธีจิตที่มีเสียงเป็นอารมณ์นั้นย่อมเป็นไป ส่วนผู้ที่เข้าทุติยฌานเป็นต้นย่อมไม่ออกจากฉานด้วยเสียงเบา แต่ออกจากฉานด้วยเสียงดังมาก ความจริงรูปฌานเหล่านั้นไม่ชื่อว่าฉานที่ถึงความมั่นคง แต่อรูปรูปฌานจึงได้ชื่อว่าฉานที่ถึงความมั่นคง ดังนั้น บุคคลผู้เข้าอรูปรูปฌานจึงไม่ออกจากฉานแม้ด้วยเสียงที่ดังมาก

เมื่ออารมณ์มาปรากฏอย่างนั้น บุคคลไม่ฟังกล่าวว่า วิธีจิตที่รับรู้อารมณ์ ๕ ย่อมจะดำเนินไปแน่นอน เมื่อกระแสกวังค์หรือกระแสชวนจิตขาดไป วิธีจิตจึงดำเนินไป แต่เมื่อกระแสกวังค์หรือกระแสชวนจิตยังไม่ขาด วิธีจิตก็ดำเนินไปไม่ได้ เมื่อวิธีจิตดำเนินไปอยู่ ย่อมเป็นไปในอารมณ์หนึ่ง ๆ ที่ได้รับเหตุปัจจัยพิเศษตามประเภทแห่งอารมณ์อันปรากฏชัดมากเป็นต้น ไม่เป็นไปในอารมณ์ ๕ พร้อมกัน

ในที่นี้การเปลี่ยนวิภคตีย่อมมีโดยเนื่องกับเนื้อความ จึงควรประกอบบทว่า “อารมณ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิตหนึ่ง เมื่อถึงฐิติขณะเท่านั้น ย่อมมาปรากฏในปัญจทวารที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะ เข้าถึงฐิติขณะ หรืออารมณ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิตหลายขณะ เมื่อถึงฐิติขณะเท่านั้น ย่อมมาปรากฏในปัญจทวารที่ล่วงขณะจิตหลายขณะ เข้าถึงฐิติขณะ”

[คำว่า “การเปลี่ยนวิภคตีย่อมมีโดยเนื่องกับเนื้อความ” เป็นกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในปทฺรูป-สิทธิปกรณ (สูตร ๑๔) ว่า อตฺถวสา วิภคตฺติวิปริณามो กฏฺตังกล่าวฟังประกอบได้ตามฐานะที่เหมาะสม]

(๑๓๒) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าววว่า “ปสาทรูปเหล่านั้นเกิดขึ้นพร้อมด้วยภวังคจิตที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่ภวังคฉลนะ (ภวังค์ไหว)” เมื่อเป็นเช่นนั้นย่อมมีโทษว่า อารมณ์ ๕ อย่างที่แม้จะล่วงขณะจิตหลายขณะ ก็มาปรากฏในทวาร ๕ ที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะเท่านั้น

อาจารย์ทั้งหลายประสงค์การกระทบระหว่างวัตถุกับอารมณ์ที่เกิดพร้อมกันในขณะเดียว แต่ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]เห็นว่าเกิดพร้อมกันหรือเกิดต่างกัน ความมีกำลังเป็นเหตุหลัก บัณฑิตพึงใคร่ครวญข้อความทั้งหมดแล้วถือเอาเถิด

(๑๓๓) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าอารมณ์ ๕ อย่างเกิดร่วมกับอวัชชนจิต” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะเมื่อเป็นเช่นนี้ก็มีความที่ขัดแย้งกันว่า ที่ตั้ง[คือปสาทรูป]แห่งการมาปรากฏของอารมณ์ ๕ พึงเป็นอย่างหนึ่ง ที่อาศัยของวิญญาน ๕ ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง

เมื่อพระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงลักษณะแรกแห่งการดำเนินไปของอารมณ์ในทวาร ๕ ดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงประเภทแห่งการดำเนินไปของอารมณ์และลำดับวิถีจิตที่ครบบริบูรณ์ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น ถ้ารูปารมณฺ์ที่ล่วงขณะของจิตดวงเดียวปรากฏแก่จักขุประสาทแล้ว ลำดับนั้น เมื่อภวังคจิตไหวแล้ว ๒ ครั้ง ปัญจทวาราวชชนจิตที่พิจารณา รูปารมณฺ์นั้น ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ แล้วดับไป)

คำว่า ตโต (เพราะเหตุนั้น) มีความหมายว่า เพราะเหตุคือการมาปรากฏแก่จักขุประสาท

รูปารมณฺ์ย่อมมาปรากฏแม้แก่ภวังคจิตพร้อมด้วยการมาปรากฏแก่จักขุประสาท ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุวิกฺขตฺตํ ภวฺงฺเค จลิตฺเต (เมื่อภวังคจิตไหวแล้ว ๒ ครั้ง)

การไหวในที่นี้ คือการเข้าถึงความเปลี่ยนแปลงแก่กระแสภวังคจิตที่เหมือนเกิดความอุตสาหะเพื่อปล่อยอารมณ์เก่ามีกรรมเป็นต้นตามที่ได้รับเอาแล้ว ได้รับเอาอารมณ์ใหม่ที่มาปรากฏแก่ตนในขณะนั้น การมาปรากฏแก่จักขุประสาทในที่นี้ย่อมเป็นเหตุให้เกิดจักขุวิญญานจิต มิได้เป็นเหตุให้เกิดอวัชชนจิต แต่การมาปรากฏของภวังคจิตเป็นเหตุให้เกิดอวัชชนจิตอีกด้วย

(๑๓๔) ในคัมภีร์วิภาวนีไม่กล่าวถึงความมาปรากฏในมโนทวารไว้โดยเฉพาะ ดำริว่า “การที่รูปารมณฺ์เป็นต้นมากระทบในจักขุประสาทเป็นต้น เป็นการตั้งอยู่ในฐานะอันเหมาะสม

และการกระทบนั้นก็^๕เป็นเหตุเกิดของภวังค์ปัจเฉทะ (ภวังค์ขาด) อีกด้วย” แล้วกล่าวว่า “เมื่ออารมณ์ถูกกระทบโดยการตั้งอยู่ในฐานะอันเหมาะสมในปสาทรูปทั้ง ๕ กระแสภวังค์จิตย่อมขาดไปด้วยอำนาจภาพของการที่อารมณ์กระทบกับปสาทรูป” เป็นต้น ข้อนั้นไม่พึงเห็นอย่างนั้น เพราะไม่อาจกล่าวว่าการตั้งอยู่ในฐานะอันเหมาะสมจัดเป็นการกระทบ แต่การปะทะให้ระคน กระทำให้กระเพื่อม ได้ชื่อว่า “การกระทบ” และ “การมาปรากฏ” ในปสาทรูปทั้งหลายเหมือนดังอสนีบาต ด้วยการตั้งอยู่ในฐานะอันเหมาะสมแล้วกระทบรูปนิमितหรือกระทบที่ตั้ง ข้อความนี้ได้กล่าวมาแล้ว

ในที่นี้แม้การมาปรากฏดังกล่าวก็เป็นธรรมเนียม (ครรลองแห่งสภาวะ) ดังนั้นพึงถือเอาความมาปรากฏพร้อมกันในทวารอย่างละสองๆ ที่มีฐานะต่างกัน ไม่พึงทักท้วงว่าเมื่อปสาทรูปถูกรูปารมณฺ์กระทบแล้ว พึงมีความไหวของปัญญาวิญญานที่อาศัยปสาทรูปนั้น แต่ความไหวของภวังค์จิตที่อาศัยหทัยวัตถุจะมีได้อย่างไร

(๑๓๕) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงการทักท้วงนั้นแล้ว เมื่อจะเฉลยข้อความนั้นได้กล่าวว่า “เพราะเนื่องเป็นอันเดียวกันด้วยอำนาจของความสืบเนื่อง” เป็นต้น ในพากย์นั้นท่านไม่ควรกล่าวว่า “ด้วยอำนาจของความสืบเนื่อง” แต่ควรกล่าวว่า “ด้วยอำนาจของสัจฐาน” ข้อความทั้งหมดนั้นไม่พึงเชื่อว่าเป็นสาระ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะในคัมภีร์อรรถกถาคัดค้านความไหวตามลำดับเช่นนั้นไว้ ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

ตตฺถ เเอกํ อารมฺมณฺ์ ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ อาปาตมาคฺจฺฉติ.^{๑๔}

“อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารอย่างละสองๆ”

ความพิสดารว่า เมื่อรูปารมณฺ์กระทบจักขุประสาทแล้ว ย่อมมาปรากฏในทวารในขณะนั้น หมายความว่า เป็นปัจเจกแก่ภวังค์ไหว แม้สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสอารมณฺ์ และโณภูมฺ์พารมณฺ์ก็มีนัยเดียวกัน เปรียบดังนกบินมาทางอากาศแล้วหลบพักอยู่ที่ยอดไม้

ย่อมกระทบกิ่งไม้ และเงาของมันก็กระทบที่พื้นดิน การกระทบกิ่งไม้กับการกระจายของเงาย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น การที่รูปารมณปัจจุบันเป็นต้นกระทบในจักขุประสาทเป็นต้น และการมาปรากฏใหม่ในทวารด้วยการยังภวังคจิตให้ไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น ดังนั้น จึงไม่ควรตำริความไหวตามลำดับแล้วถือเอาความไหวที่เกิดขึ้นพร้อมกันด้วยอำนาจของธรรมเนียม เพราะในคัมภีร์อรรถกถาได้คัดค้านว่าเกิดพร้อมกันในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลังโดยกล่าวเปรียบเทียบนกกไว้

คำว่า ภวงค์โสตร์ โวจฉินทิตฺวา (ตัดกระแสภวังค์) มีความหมายว่า กระทำกระแสภวังค์ให้ขาดไปโดยสิ้นเชิง

คำว่า อวชฺชนุตฺ (พิจารณาอยู่) มีความหมายว่า เมื่อยังไม่เห็นจึงพิจารณาอยู่ว่านี่คืออะไร

คำว่า ปสฺสนุตฺ (เห็น) คือ กระทำให้ประจักษ์แก่ตน

คำว่า สมฺปฏฺฐิจฺฉนุตฺ (รับ) คือ รับรูปตามที่เห็นไม่ปล่อยออกไป

คำว่า สนฺตฺริยมาณํ แปลว่า ไตรตรองด้วยดี

คำว่า วุตฺถเปณุตฺ (กำหนด) มีความหมายว่า ตั้งไว้โดยไม่ระคนกัน คือ กำหนด

คำว่า ลัทธปจฺจยะ คือ จิตที่ได้รับปัจจัยตามประเภทแห่งโยนิโสมนสิการเป็นต้น ฟังสัมพันธ์[โดยเพิ่มบทเข้ามา]ว่า ชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งย่อมแล่นไป

ชวนจิตนั้นย่อมแล่นไป ๖ ครั้งหรือ ๕ ครั้ง ในเวลาที่อารมณ์มีกำลังน้อยหรือในขณะที่สลบและใกล้เสียชีวิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เยภุยุเยน (โดยมาก)

คำว่า ชวติ (แล่นไป) คือ ดำเนินไปด้วยความเร็วเหมือนนอสินีบาต

ในบรรดาชวนจิตเหล่านั้น ชวนจิตดวงแรกมีกำลังน้อยกว่าชวนจิตทั้งหมด เพราะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัย ดวงที่ ๒ มีกำลังมากกว่าดวงที่ ๑ นั้น ดวงที่ ๓ มีกำลังมากกว่าดวงที่ ๒ นั้น ดวงที่ ๔ มีกำลังมากกว่าดวงที่ ๓ นั้น แต่ชวนจิตดวงที่ ๔ นี้ถึงที่สุดแล้วมีกำลังมากกว่าชวนจิตทั้งหมด ต่อแต่นี้ไป ชวนจิตก็เสื่อมไปตามลำดับ ครั้นวาระที่ ๗ ดำเนินไปแล้ว ชวนจิตย่อมหมดกำลังลง

คำว่า ชวนานุพฺพณานิ (ติดตามชวนจิตมา) มีความหมายว่า กระแสน้ำย่อมติดตามเรือที่แล่นไปทวนกระแส ฉะนั้น วิปากจิตย่อมติดตามชวนจิต ฉะนั้น

คำว่า เทว ททารมฺมณฺสกานิ (วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารมณฺ ๒ ดวง) มีความหมายว่า วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารมณฺย่อมดำเนินไป ๒ ครั้ง

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่อารมณ์ ชวนจิต และสัตว์บุคคล

คำว่า ภาวฺคฺปาโต (การตกไปแห่งภวฺคฺจิต) มีความหมายว่า ในอดีตมหันตารมณฺนี้ กระแสจิตที่เกิดขึ้นตั้งแต่อาวัชชวนจิตหรือภวฺคฺจลนจิตดวงแรก ได้เกิดขึ้นต่อไปจนถึงชวนจิตดวงที่ ๔ แล้วตกไปตั้งแต่ชวนจิตดวงที่ ๕ แต่ก็ไม่เรียกว่า “กระแสจิตตกไป” เพราะกำลังที่เกิดขึ้นยังไม่หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง เมื่อถัดจากตทารมณฺจิตดวงที่ ๒ กระแสจิตนั้นจึงได้ชื่อว่าตกไปในกาลนั้น เพราะกำลังที่เกิดขึ้นได้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง ดังนั้น พึงทราบอรรถดังนี้ คือ

คำว่า ปาตะ คือ การตกไป

คำว่า ภาวฺคฺปาตะ คือ การตกไปแห่งกระแสจิตโดยความเป็นภวฺคฺ หมายถึงการตกไปเป็นภวฺคฺ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภาวฺคฺปาตะ คือ การตกไปในภวฺคฺกิจ ภาวฺคฺฐาน และอารมณ์ของภวฺคฺ

[คำว่า ภาวฺคฺปาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การตกไปโดยความเป็นภวฺคฺ = ภาวฺเคน ปาโต ภาวฺคฺปาโต (ตติยาตฺปฺปริสฺสมาส)
- การตกไปในภวฺคฺกิจ ภาวฺคฺฐาน และอารมณ์ของภวฺคฺ = ภาวฺเค ปาโต ภาวฺคฺปาโต

(สัตตมิตฺตฺปฺริสฺสมาส)]

ในเรื่องนี้ พึงกล่าวการอุปมาเหมือนนายทวารบาล เด็กชาวบ้าน และผลมะม่วง แม้การอุปมาเหล่านั้นพึงถือเอาจากคัมภีร์อรรถกถา

[คัมภีร์อัฐสาสนี (เล่ม ๑ หน้า ๓๒๙) กล่าวอุปมาผลมะม่วงไว้ แม้การอุปมาอื่นๆ ก็มีนัยเดียวกัน กล่าวคือ บุรุษคนหนึ่งนอนคลุมศีรษะที่โคนต้นมะม่วงที่ผลิผลแล้วหลับไป ขณะนั้นมีผล

มะม่วงผลหนึ่งหล่นจากขั้วตกลงที่พื้นมีเสียงดัง “ดัง” เหมือนเสียดสีใบหูเขา เขาตื่นขึ้นมาด้วยเสียงตกของมะม่วงแล้วลืมตาดู หลังจากนั้นจึงยื่นมือไปหยิบผลมา คลึงดู ตมกลืน แล้วบริโภค ฟังทราบการอุปมาดังต่อไปนี้

- เวลาที่จิตตกภวังค์ เหมือนเวลานอนหลับของบุรุษที่โคนต้นมะม่วง
- เวลาที่อารมณ์กระทบปสาทรูป เหมือนเวลาที่ผลมะม่วงหล่นจากขั้วเสียดสีใบหู
- เวลาที่ภวังค์ของกิริยามโนธาตุไหว เหมือนเวลาตื่นเพราะเสียงมะม่วงตก
- เวลาสำเร็จหน้าที่ในการเห็นของจักขุวิญญาณ เหมือนเวลาที่บุรุษลืมตาดู
- เวลาที่วิบากมโนธาตุ (สัมปฏิจจนจิต) รับอารมณ์ เหมือนเวลายื่นมือออกไปจับ
- เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุ (สันตிரณจิต) ตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาจับแล้วบีบดู
- เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุ (โฏฐัพพนจิต) กำหนดอารมณ์ เหมือนเวลาสูดดม
- เวลาที่ชวนจิตเสวยรสของอารมณ์ เหมือนเวลาบริโภค]

๑๑. ฟังสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ด้วยธรรมมีประมาณเท่านี้ ขณะจิต ๑๗ ขณะย่อมบริบูรณ์

ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]ฟังกล่าวการประกอบหมวด ๖ ทั้ง ๖ กล่าวโดยพิสดารตั้งนัว่า รูปารมณ์ย่อมกระทบในจักขุวัตถุใด จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นรับรู้รูปารมณ์ที่อาศัยจักขุวัตถุนั้นแล้วกระทบในจักขุวัตถุนั้น ส่วนมโนวิญญาณคืออวิชชานจิตเป็นต้นนอกจากนี้ย่อมเกิดรับรู้อารมณ์นั้นโดยอาศัยหทัยวัตถุที่เกิดร่วมกับจิตต่อเนื่องกันอันล่วงไปก่อนแล้วของตนๆ จักขุทวารและมโนทวารยอมให้สำเร็จกิจของทวารแห่งวิถีจิตทั้งหมด วิถีจิตนี้เรียกว่า จักขุทวารวิถี เพราะเกิดในจักขุทวาร และเรียกว่า จักขุวิญญาณวิถี เพราะถูกกำหนดด้วยจักขุวิญญาณ และเรียกว่า อติมหันตารัมมณวิถี เพราะเกิดในอารมณ์ที่มีกำลังยิ่งอันสามารถล่วงขณะจิต ๑ ขณะแล้วกระทบกับปสาทรูปได้

ในเรื่องนี้ รูปารมณ์เหล่าใดเกิดที่คลองแห่งจักขุประสาทแล้วถึงฐิติขณะ รูปารมณ์เหล่านั้นไม่ควรกล่าวว่ามีกระทบจักขุประสาทในบรรดาจักขุประสาทที่มีจำนวน ๔๘ ขณะจิตอันถึงฐิติขณะแล้วเป็นเบื้องหน้าและเบื้องหลัง

ในเรื่องนั้น จักขุวัตถุหนึ่งที่ทำให้สำเร็จความเป็นวัตถุและความเป็นทวารตามสมควร

แก้วิถีจิตนี้ [คือให้สำเร็จความเป็นที่ตั้งและทวารแก้จักขุวิญญาณ และให้สำเร็จความเป็นทวารแก้วิญญาณจิตอื่น] และเป็นที่ยึดดำเนินไปแห่งวิถีจิตนี้โดยรับรัฐูปารมณที่มากกระทบ ชื่อว่า “ย่อมให้สำเร็จกิจ” จักขุวัตถุนั้นชื่อว่า **มัชฌิมา युกะ** (มีอายุปานกลาง) ส่วนจักขุวัตถุนั้นที่มีขณะจิต ๔๘ ขณะในจักขุประสาท ๔๘ ขณะ] ชื่อว่า **โมฆวัตถุ** [เพราะไม่มีกิจของวัตถุ และทวารเพื่อให้เกิดวิถีจิตขึ้น] จักขุวัตถุนั้นชื่อว่า **มันทา युกะ** (มีอายุน้อย) บ้าง **อมันทา युกะ** (มีอายุไม่น้อย) บ้าง

[คัมภีร์อนุทีปนี้อธิบายว่า จักขุวัตถุที่มีจักขุประสาทอันมีขณะจิต ๓๗ ขณะซึ่งเกิดทุก ๆ ขณะ ตั้งแต่ขณะดับไปของภวังคจิตดวงแรกในบรรดาภวังคจิต ๑๓ ดวงก่อนอดีตภวังค์ ชื่อว่า มันทา युกะ คือมีอายุน้อย เพราะมีอายุน้อยกว่าการให้สำเร็จกิจ ส่วนจักขุวัตถุที่มีจักขุประสาท ๑๑ ขณะซึ่งเกิดทุก ๆ ขณะตั้งแต่ลลิตขณะของอดีตภวังค์ ชื่อว่า อมันทา युกะ คือมีอายุไม่น้อย เพราะมีอายุมากกว่าการให้สำเร็จกิจ]

จักขุวัตถุมี ๒ อย่าง คือ จักขุวัตถุที่เกิดก่อน และจักขุวัตถุที่เกิดหลังจากจักขุประสาทอันให้สำเร็จกิจ[ของวัตถุและทวาร]ตั้งที่กล่าวมาแล้ว แม้จักขุวัตถุทั้ง ๒ อย่างก็มี ๔๘ ขณะที่ยปรากฏโดยความเป็นลลิตขณะในอุปบาทขณะของจักขุวิญญาณ ส่วนจักขุวัตถุอื่นที่เกิดก่อนหรือหลังจากนั้น แม้ได้รับการกระทบก็ไม่พึงหมายเอาในที่นี้ เพราะไม่ชวนสงสัยในการให้สำเร็จกิจของวัตถุและทวาร

ถามว่า : ในขณะเกิดวิถีจิตนี้ เขารู้ว่าเราเห็นสิ่งนี้ หรือไม่รู้ว่าเราเห็นสิ่งนี้

ตอบว่า : ไม่รู้

ถามว่า : จะรู้ได้เมื่อใด

ตอบว่า : รู้ได้ในเมื่อวิถีจิตที่กำหนดหมายดำเนินไปอยู่ จริงอย่างนั้น จักขุทวารวิถีจิตดำเนินไปก่อนวิถีจิตทั้งหมด ต่อมามโนทวารวิถีจิตติดตามวิถีจิตนั้นจึงดำเนินไป หลังจากนั้น มโนทวารวิถีจิตที่รับเอากลุ่มก้อน[ของสณฺฐาน]ย่อมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถีจิตที่กำหนดหมายสีย่อมดำเนินไป ต่อแต่นั้น มโนทวารวิถีจิตที่รับเอารูปร่างย่อมดำเนินไป หลังจากนั้น มโนทวารวิถีจิตที่กำหนดหมายรูปร่างย่อมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถีจิต

ที่รับเอาชื่อย่อมดำเนินไป ภายหลังจากนั้น มโนทวารวิถีจิตที่กำหนดหมายชื่อย่อมดำเนินไป ในเรื่องนั้น เมื่อวิถีจิตที่กำหนดหมายสีดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมกำหนดหมายสีได้โดยนัยว่า เราเห็นสีเขียว เป็นต้น เมื่อวิถีจิตที่กำหนดหมายรูปร่างดำเนินไปอยู่ บุคคลก็กำหนดหมายสัญญาณได้ เมื่อวิถีจิตที่กำหนดหมายชื่อย่อมดำเนินไปอยู่ ย่อมกำหนดหมายชื่อได้ ครั้นวิถีจิตที่กำหนดหมายอารมณ์นั้นๆ ดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมรู้ว่าเราเห็นอารมณ์นั้นๆ ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง มโนทวารวิถีที่ ๓ ซึ่งรับเอารูปธรรมโดยความเป็นกลุ่มก้อน[ของสัญญาณ] ที่ถูกวิถีจิต ๒ วิถีแรกรับเอาหลายครั้งแล้ว ย่อมเป็นเหมือนจับดุนไฟหมუნเป็นวงกลม จึงชื่อว่าวิถีจิตที่รับเอากลุ่มก้อน[ของสัญญาณ] เพราะไม่มีการรับเอาสี่ที่ประจักษ์โดยปราศจากการรับเอากลุ่มก้อน

๑๒. คำว่า ยาว ตทารมฺมณุปปาทา ปน อปฺปโหนตาตีตํ (อารมณ์ที่ผ่านมาแล้ว ไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต) มีความหมายว่า อารมณ์ที่มีขณะจิต ๒ หรือ ๓ ขณะที่ผ่านมาแล้ว ไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต ๒ ขณะ โดยแท้จริงแล้ว อารมณ์ที่มีขณะจิตผ่านมาแล้ว ๒ หรือ ๓ ขณะย่อมจะไม่เพียงพอ คือ ไม่อาจจะตั้งอยู่ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต กล่าวคือ เป็นอารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพออย่างนี้

คำว่า อาปาถมาคตํ (ได้มาปรากฏแล้ว) มีความหมายว่า มาปรากฏในจักขุทวาร และมโนทวาร

คำว่า นตฺถิ ตทารมฺมณุปปาโท (ไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต) มีความหมายว่า การเกิดขึ้นของตทารัมมณจิตไม่มีในวิถีจิตที่ล่วงขณะ ๓ ขณะแล้ว เพราะวิถีจิตนั้นดับพร้อมด้วยชวนจิตดวงที่ ๗ ของอารมณ์ที่เหลืออายุขณะจิต ๑๔ ขณะ ข้อนี้ย่อมสมควรความจริงพระอรธกถาจารย์ไม่ประสงค์อารมณ์ต่างๆ ด้วยอำนาจของกาลอีกเหมือนที่ไม่ประสงค์เอาจิตในวิถีที่มีอวัชชนจิตดวงเดียวด้วยอำนาจของธรรม

ถามว่า : ส่วนในวิธีจิตที่มีขณะจิต ๒ ขณะผ่านมาแล้ว ตทาร์มมณจิตดวงหนึ่ง จะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่เหลืออายุขณะจิต ๑ ขณะต่อจากชวณจิตดวงที่ ๗ ได้ไหม

ตอบว่า : อารมณ์ที่ใกล้จะดับเช่นนั้นแม้มีวาระหนึ่งก็เป็นปัจจัยให้เกิดตทาร์มมณจิตไม่ได้ ดังการนับลำดับจิตในวิปากุทธาระของคัมภีร์มหาอรรถกถา วาระของตทาร์มมณจิต ๒ ครั้งปรากฏแล้วด้วยคำว่า

ตทारมมณานิ เทว.^{๙๔}

“ตทาร์มมณจิต ๒ ดวง”

ส่วนความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “การเกิดขึ้นของตทาร์มมณจิต ๒ ครั้ง มีกำหนดไว้ในพระบาลี” ในพากย์นั้น คำว่า “ในพระบาลี” หมายถึงลำดับความในคัมภีร์อรรถกถา เพราะพระบาลีไม่มีกำหนดการเกิดขึ้นของตทาร์มมณจิต ๒ ครั้ง

ส่วนมัชฌิมภาณกะ (ภิกษุผู้สาธยายมัชฌิมนิกาย) ยังประสงค์เอาตทาร์มมณจิต ๑ ดวงอีกด้วย แต่ท่านผู้รจนอรรถกถาประมวลความได้ปฏิเสธมตินั้น ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์ จึงปฏิเสธมตินั้นในคัมภีร์นี้อีกด้วย

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัน์ว่า สกึ เทว วา ตทาลมพ.^{๙๖} (ตทาร์มมณจิตย่อมเกิดขึ้น ๑ หรือ ๒ ดวง)

ตอบว่า : ท่านกล่าวไว้ตามมติของมัชฌิมภาณกะ (ภิกษุผู้สาธยายมัชฌิมนิกาย)

แม้อาจารย์อาหนักเถระก็ประสงค์ตทาร์มมณจิต ๑ ดวงอีกด้วย อุปมาว่าอาคันตุก-
ภวัจค์ดำเนินไปดวงหนึ่งได้ ฉันทใด ตทาร์มมณจิตก็ไม่อาจกล่าวว่าดำเนินไปดวงหนึ่งไม่ได้ ฉันทนั้น แม้ในการนับลำดับจิต[ข้างต้น]ที่กล่าวว่า ตทारมมณานิ เทว.^{๙๗} (ตทาร์มมณจิต ๒ ดวง) ก็พึงกล่าวว่าพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ด้วยการกำหนดจำนวนมากที่สุด

[อุกัฏฐนัย คือ การกำหนดข้อที่สูงสุดโดยไม่หมายเอาสิ่งทั่วไป เช่นคำว่า อภิรูปสส กณณา ทาดพพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มก็เป็นหญิงรูปงามเพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม]

๑๓. พึงสัมพัทธ์[โดยเพิ่มบทเข้ามา]ว่า อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของชวนจิต หมายความว่า อารมณ์ที่มีขณะจิต ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ หรือ ๙ ขณะที่ผ่านมาแล้ว ไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของชวนจิต ๒ ขณะ คือ เป็นอารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพออย่างนี้

คำว่า ชวนมฺปิ อนุปฺปชฺชิตฺวา แปลว่า เพราะไม่มีชวนจิตเกิดขึ้น ตฺวา บัจจยฺใน คำว่า อนุปฺปชฺชิตฺวา] พึงทราบในภาวสาธนะ ไม่ใช่ในกัตตุสาธนะ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะปราศจากความมีกัตตาเสมอกับบทธกิริยา[คือคำว่า ปวตฺตติ] อันเป็นประธานของตน

[ตามปกติบทกัตตาจะมีวิภัตติเสมอกับกิริยา ในที่นี้ บทธกิริยา คือ ปวตฺตติ เป็นกัตตฺวาจาก มีกัตตาเป็นปฐมวิภัตติว่า โวฏฺฐพฺพณํ ดังนั้น ตฺวา บัจจยฺใน อนุปฺปชฺชิตฺวา จึงลงในภาวสาธนะโดย คำว่า ชวนํ ใน ชวนมฺปิ ลงปฐมวิภัตติในอรรถณัฐวิภัตติ เพื่อให้เป็นภาวาทิสัมพัทธ์ใน อนุปฺปชฺชิตฺวา]

(๑๓๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ตฺวา บัจจยฺนี้ย่อมเป็นไปในอรรถเหตุ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะอรรถเหตุอันเป็นอรรถภายนอกจะเป็นวิสัยแห่งกิตกบัจจยฺไม่ได้ ดังนั้นในคำว่า อนุปฺปชฺชิตฺวา นี้ ให้ลง ตฺวา บัจจยฺในภาวสาธนะ และลงปฐมวิภัตติในอรรถเหตุท้าย ตฺวา บัจจยฺนั้น ข้าพเจ้า[พระภูิกจารย์]ขอปฏิเสธการลง มาณ และ อนฺต บัจจยฺในอรรถลักษณะและเหตุที่กล่าวไว้ในบางคัมภีร์ เพราะอรรถลักษณะและเหตุที่เป็นอรรถภายนอกจะเป็นวิสัยแห่งกิตกบัจจยฺเหล่านั้นไม่ได้

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า ตฺวา บัจจยฺในคำว่า อนุปฺปชฺชิตฺวา (อนุ บพหน้า + ปท ธาตุ + ย บัจจยฺ + ตฺวา บัจจยฺ) ลงในอรรถเหตุ แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าตามหลักภาษา กิตกบัจจยฺมีอรรถภายในคือสาธนะ ๗ อันได้แก่ กัตตุสาธนะ กรรมสาธนะ กรณสาธนะ สัมปทานสาธนะ อปาทานสาธนะ อธิกรณสาธนะ และภาวสาธนะ ในที่นี้ ตฺวา บัจจยฺจึงควรมีอรรถภายในคือภาวสาธนะ ไม่ควรมีอรรถภายนอกคือเหตุ และท่านให้ลงปฐมวิภัตติในอรรถเหตุ ทั้งยังปฏิเสธมติที่กล่าวไว้ใน

คัมภีร์ไวยากรณ์บางคัมภีร์ที่อนุญาตการลง มาณ และ อนต บัจจัยในอรรถลักษณะและเหตุได้เหมือน ตฺวา บัจจัย โดยให้เหตุผลว่า บัจจัยเหล่านั้นมีอรรถลักษณะ (เครื่องสังเกต) และเหตุไม่ได้ เพราะ อรรถดังกล่าวไม่ใช่อรรถภายในคือสาธนะ ๗

คัมภีร์อนุที่ปนีอธิบายเพิ่มเติมว่า หากถือว่าบัจจัยคือ ตฺวา ลงในอรรถเหตุ และ อนต, มาณ บัจจัย ลงในอรรถลักษณะและเหตุ เพื่อแสดงอรรถพิเศษนอกเหนือจากสาธนะ เหมือนกิจบัจจัยที่ แสดงอรรถว่า สมควร (อระหะ) และสามารถ (สักกะ) ไม่ใช่บัจจัยที่แสดงอรรถภายในคือสาธนะ ก็ไม่ ผิดหลักภาษา]

ในเรื่องนี้ ขวนจิตย่อมไม่เกิดขึ้นในวิถิจิตของปริตตารมณนั้น เพราะอารมณ์ที่มี ขณะจิต ๙ ขณะผ่านมาแล้วมีอายุขณะจิต ๘ ขณะเหลืออยู่ ได้ดับลงพร้อมด้วยโวภูฏัพพนจิต ดวงที่ ๒ ข้อนี้อย่อมสมควร ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้กล่าวเหตุไว้แล้ว

ถามว่า : ขวนจิตควรเกิดในอารมณ์ที่ล่วงขณะจิต ๔ ๕ ๖ ๗ หรือ ๘ ขณะไหม

ตอบว่า : ข้อนั้นไม่สมควร เพราะอารมณ์ที่มีอายุ ๖ ขณะจิตที่เหลือเป็นบัจจัย ให้ขวนจิตเกิดขึ้นไม่ได้ หมายความว่า ขวนจิตย่อมเกิดในอารมณ์ที่ควรจะต้องอยู่ ๗ ครั้ง เพราะขวนจิตเกิดขึ้นโดยความมีขณะ ๗ ครั้งเป็นอย่างมากตามครรลองทั่วไป

ในการเกิดขวนจิตนี้ ขวนจิตย่อมดำเนินไป ๕ หรือ ๖ วาระได้บ้าง ในเวลาหมด สติ เวลาสลบ หรือเวลาใกล้เสียชีวิต เพราะปสาทรูปไม่ชัดเจนและมีกำลังน้อย ฉันทิ แต่ ในเวลาปกติ เมื่อมีสภาพที่อารมณ์มีกำลังน้อย ขวนจิตย่อมดำเนินไป ๕ หรือ ๖ วาระได้ บ้าง ฉันทิ

คำว่า ทฺวตฺติกฺขตฺตํ แปลว่า ๒ หรือ ๓ ขณะ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โวภูฏัพพะเน จตฺวา เอกํ วา เทว วา จิตฺตานิ ปวตฺตนฺติ. ตโต อาเสวนํ ลภิตฺวา ขวนภูฏาเน จตฺวา ปุน ภาวคํ โอตฺรติ.^{๑๘}

“จิต ๑ หรือ ๒ ดวงดำรงอยู่ในโวภูฏัพพะแล้วย่อมดำเนินไป หลังจากนั้น เมื่อ ได้รับอาเสวนบัจจัยแล้วย่อมดำรงอยู่ในฐานะแห่งขวนแล้วลงสู่ภวังค์อีก”

หนึ่ง ในพากย์นี้ คำว่า “หลังจากนั้น เมื่อได้รับอาเสวนปัจจัยแล้วย่อมดำรงอยู่ในฐานะแห่งชวณะแล้วลงสู่ภวังค์อีก” แสดงความเป็นไปแห่งโฏฐัพพนจิตที่ ๓ มิฉะนั้นแล้วก็ควรกล่าวว่า “จิต ๑ หรือ ๒ ดวงย่อมดำเนินไป หลังจากนั้นย่อมลงสู่ภวังค์”

คำว่า “จิต ๑ ดวง” ฟังทราบว่าเป็นความสละสลวยแห่งถ้อยคำเท่านั้น เหมือนคำว่า ทิรตตติรตตัม (๒ หรือ ๓ รัตรี)

[คำว่า ทิรตตติรตตัม (๒ หรือ ๓ รัตรี) เป็นสำนวนที่หมายถึง ๓ รัตรี ฉนฺโต คำว่า จิต ๑ หรือ ๒ ดวงย่อมดำเนินไป ก็เป็นสำนวนที่หมายถึงจิต ๒ ดวง ฉนฺตฺนํ]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า “หลังจากนั้น” มีความหมายว่า ต่อจากจิต ๑ ดวงบ้าง ๒ ดวงบ้าง

ในข้อนั้น การเกิดขึ้นของโฏฐัพพนจิต ๒ ครั้งกล่าวไว้ด้วยจิตดวงแรก และการเกิดขึ้นของโฏฐัพพนจิต ๓ ครั้งกล่าวไว้ด้วยจิตดวงที่ ๒

ส่วนคำว่า “เมื่อได้รับอาเสวนปัจจัยแล้ว” นั้น เป็นเพียงคำกล่าวโดยอ้อม เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานไม่กล่าวถึงความเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งโฏฐัพพนจิตไว้

อาจารย์อาหนันทเถระประสงค์วาระของปริตตารมณีในการเกิดขึ้นของชวณจิต ๔ หรือ ๕ ดวงในอารมณที่เหลือขณะจิต ๔ หรือ ๕ ขณะต่อจากโฏฐัพพนจิต มิได้ประสงค์เอาโดยความมีโฏฐัพพนจิตเป็นที่สุด ดังพระพุทธวจาณะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

ภวณฺตํ อาวชชนาย อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๑๔}

“ภวังคจิตเป็นปัจจัยแก่อวัชชนจิต โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

มิได้ตรัสว่า “อวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ภวังคจิต โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

ในเวลาสลบหรือใกล้เสียชีวิตเป็นต้น ฟังหมายเอาวาระของชวณจิต ๕ หรือ ๖ ขณะ เพราะปสาทรูปมีกำลังน้อย ฉนฺโต ในที่นี้ก็อาจกล่าวได้ว่าฟังหมายเอาวาระของชวณจิตนั้น เพราะอารมณมีกำลังน้อย ฉนฺตฺนํ

ในปริตตชวณวาระนี้ โภฏฐัพพนจิตดวงหนึ่งย่อมมีในอารมณ์ที่เหลือขณะจิต ๑ ขณะ ถัดจากสันตிரณจิต โภฏฐัพพนจิต ๒ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่เหลือขณะจิต ๒ ขณะ โภฏฐัพพนจิต ๓ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่เหลือยิ่งกว่านั้น ข้อความนี้พึงสมควร แต่บัดนี้อาจารย์ทั้งหลายประกอบบทว่า วิถีจิตของปริตตารมณ ๖ วิถี มีโภฏฐัพพนจิต ๒ ดวง ส่วนวิถีของปริตตารมณ ๕ วิถี มีโภฏฐัพพนจิต ๓ ดวง เมื่อเป็นเช่นนี้พึงพิจารณาว่าวิถีจิตที่มีโภฏฐัพพนจิต ๒ ดวงในปริตตารมณเป็นอย่างไร ส่วนวิถีจิตที่มีโภฏฐัพพนจิต ๓ ดวงเป็นอย่างไร

๑๔. ส่วนอารมณ์ที่ไม่เพียงพอให้เกิดโภฏฐัพพนจิต ๒ หรือ ๓ ครั้ง ย่อมไม่เป็นปัจจัยให้เกิดอาวัชชนจิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตตถ ภวคจจนเมว โหติ นตฺถิ วิถีจิตตูปปาโท (ในวิถีจิตของอดีตปริตตารมณนั้น มีเพียงการไหวแห่งภวังค์เท่านั้น ไม่มีการเกิดขึ้นของวิถีจิต)

ในประโยคนี้ คำว่า ภวคจจนเมว (มีเพียงการไหวแห่งภวังค์เท่านั้น) คือ มีเพียงการไหวแห่งภวังค์ ๒ ครั้งเท่านั้น

คำว่า อิจฺเจว จกฺขุทฺวาเร (ในจักขุทวารดังที่กล่าวมานี้) พึงประกอบบทว่า พึงทราบ การดำเนินไปของอารมณ์ ๔ วาระ โดยจำแนกตามวาระ ๔ อย่างในจักขุทวาร ตามนัยที่กล่าวไว้ว่า “ถ้ารูปารมณที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะปรากฏแก่จักขุประสาทแล้ว” เป็นต้น การดำเนินไปของอารมณ์ในโสตทวารเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พึงทราบการดำเนินไปของอารมณ์ ๔ วาระโดยประการทั้งปวง

แม้อดีตปริตตารมณก็เป็นอารมณ์ของโมฆวาระโดยการมาปรากฏเท่านั้น มิได้เป็นอารมณ์ของโมฆวาระโดยเนื่องกับการรับอารมณ์ แต่วาระนอกจากนี้เป็นอารมณ์ของวาระอื่นโดยประการทั้งสองอย่างอีก [คือการมาปรากฏและการรับอารมณ์] ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตฺตุนฺน วารานํ ยถากุภมํ อารมฺมณภูตา (ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิถีจิต ๔ วาระ)

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีหมายเอาอดีตปริตตารมณแล้วกล่าววรรณของคำว่า อารมฺมณภูตา นี้ว่า “ซึ่งเป็นปัจจัย” ความจริงอดีตปริตตารมณเป็นปัจจัยเพื่อบัญญัติโมฆวาระ

อธิบายคาถาสรูป

๑๖. พึงประกอบบทว่า วิถิจิตในปัจจุทวารมี ๗ ดวงเท่านั้นตามสมควร คือโดยประเภทแห่งกิจ มี ๑๔ ดวงโดยการเกิดขึ้นของจิต คือ โดยประเภทแห่งขณะเกิดของจิต มี ๕๔ ดวงโดยพิสดาร คือ โดยพิสดารตามองค์ธรรมของจิต

คำว่า เหตุถ คือ ในปริตตชวณวาระนี้

อธิบายวิถิจิตในมโนทวาร

ปริตตชวณวาระ

๑๗. ส่วนในมโนทวาร ธรรมที่เป็นอารมณ์มีขณะสั้นบ้าง[เช่นจิตและผัสสะเป็นต้น] เป็นอดีตหรืออนาคตบ้าง พ้นจากกาล ๓ บ้าง ย่อมมาปรากฏโดยแท้ ดังนั้น จึงไม่มีนัยดังกล่าว ในมโนทวารนั้นว่า “อารมณ์ที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะก็ดี ที่ล่วงขณะจิตหลายขณะก็ดี เมื่อถึงฐิติขณะเท่านั้น” ย่อมมาปรากฏ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มโนทวาระ ปน ยถิ วิภูตมารมมณฺเ อาปาถมาคจฺจติ (ส่วนในมโนทวาร ถ้าวิภูตารมณฺเ มาปรากฏ)

ในประโยคนั้น คำว่า มโนทวาระ (ในมโนทวาร) คือ ในมโนทวารล้วนๆ มโนทวาร ซึ่งเป็นที่มาปรากฏพร้อมด้วยการกระทบในจักขุทวารเป็นต้นเรียกว่า มิสสกทวาร (ทวารผสม) แต่ในที่นี้หมายความว่ามโนทวารล้วนๆ อย่างเดียว

มโนทวารนั้นมี ๒ อย่างคือ มโนทวารที่ติดตามปัจจุทวาร และมโนทวารที่สำเร็จเฉพาะ

เมื่อระฆังถูกตีด้วยท่อนไม้ครั้งหนึ่ง รูปกลาป (กลุ่มรูป ๘ ชนิดอันได้แก่มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส และโอชาธาตุ) ที่เป็นธาตุตัวจริงของระฆัง ย่อมกระทบกันและกัน ทำกระแสเสียงกังวาลให้ดำเนินไปนานได้ ฉันทใด เมื่อทวาร ๕ ถูกอารมณ์กระทบแล้วครั้งหนึ่ง ครั้นวิถิจิตที่ดำเนินไปในทวาร ๕ ดับไปแล้ว อารมณ์ ๕ ที่ผ่านมาแล้วก็มาปรากฏในมโนทวารตามสภาวะ ทำวิถิจิตที่มีในมโนทวารหลายพันวิถีให้ดำเนินไปได้ กระแสภวังค์ที่เป็นทวารของกระแสวิถิจิตเหล่านั้น ชื่อว่า มโนทวารที่ติดตามปัจจุทวาร และจิตเหล่านั้นก็เป็นวิถิจิตที่ติดตาม

ส่วนภวังคจิตที่มีสภาวะคืออารมณ์ ๖ มาปรากฏโดยประการนั้นๆ ปราศจากการติดตามโดยกระทบในทวาร ๕ ชื่อว่า **มโนทวารที่สำเร็จเฉพาะ**

ถามว่า : สภาวะคืออารมณ์ย่อมมาปรากฏในมโนทวารที่สำเร็จเฉพาะนั้นอย่างไร

ตอบว่า : อารมณ์มาปรากฏได้ด้วยเหตุเหล่านี้ว่า อารมณ์ที่เคยพบ อารมณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับอารมณ์ที่เคยพบ อารมณ์ที่เคยสดับ อารมณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับอารมณ์ที่เคยสดับ ความเชื่อ ความพอใจ ความดำริอาการ ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้ แรงกรรมต่างๆ อานุภาพของฤทธิ์ต่างๆ อำนาจของธาตุแปรปรวน อำนาจของการที่เทวดานำมาแสดง อำนาจของการตามรู้[อริยสังข์ด้วยโลกียญาณ] และอำนาจของการรู้แจ้ง[ด้วยโลกุตตรญาณ] เป็นต้น

อารมณ์ที่เคยพบ คือ อารมณ์ ๕ ที่ทวาร ๕ เคยรับเอามาก่อน เมื่ออารมณ์ได้รับเหตุปัจจัยในกาลอื่น ย่อมมาปรากฏในมโนทวารล้วนๆ

อารมณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับอารมณ์ที่เคยพบ คือ อารมณ์ที่คล้ายกับอารมณ์ที่เคยพบ แม้อารมณ์ที่ไม่เคยพบของผู้ที่เห็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมาก่อนแล้วอนุমানรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็คล้ายกับอารมณ์ที่เคยพบ เป็นอดีตบ้าง อนาคตบ้าง ปัจจุบันบ้าง ย่อมมาปรากฏได้มากโดยแท้

อารมณ์ที่เคยสดับ คือ อารมณ์ ๖ ที่เคยสดับจากคนอื่นแล้วรับเอามา

อารมณ์นั้นมีขอบเขตกว้างขวาง อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้รับเอาโดยสดับพระธรรมเทศนาของพระสัมพันธัญญ์ ชื่อว่าเป็นอารมณ์ทุกอย่าง

อารมณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับอารมณ์ที่เคยสดับ คือ อารมณ์อันคล้ายอารมณ์ที่เคยสดับ

ความเชื่อ คือ ความเชื่อต่อบุคคลอื่น

ความพอใจ คือ ความเห็นของตน

ความดำริอาการ คือ ความดำริโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยเค้ามูลของอรรถ
เค้ามูลของพยัญชนะ และเค้ามูลของเหตุ

ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้ คือ การใคร่ครวญเสมอๆ ด้วยปัญญา หรือความเห็นของตน แล้วถือเอาให้ถึงการยุติว่าเป็นอย่างนี้เท่านั้น

เหตุที่เหลือชัดเจนแล้ว

ความเป็นอนันตรูปนิสสัยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยโดยความต่อเนื่อง) ของ กระแสจิต เป็นสภาพแผ่ไปได้กว้างขวาง อารมณ์อย่างเดียวกันก็เป็นปัจจัยแก่ภวังค์ไหวโดย อาศัยอารมณ์นั้นในร้อยปีบ้าง พันปีบ้าง ภพอื่นบ้าง ตั้งแต่กาลที่เสพคุ้นดีแล้วดับไป และ เมื่อจิตเจริญเพิ่มพูนโดยเหตุตามที่กล่าวไว้อันมีอารมณ์ที่เคยพบเป็นต้น ก็เป็นสภาพที่แผ่ ไปกว้างขวาง ครั้นได้รับเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมแผ่ขยายไปในอารมณ์ที่เคยพบเป็นต้น ได้หลายพันอย่างในขณะเดียว

กระแสจิตที่ถูกเหตุเหล่านั้นติดตามอยู่เสมอ เมื่อไม่มีเหตุให้จิตมีกำลังน้อยคือ ความเจ็บไข้แห่งกายเป็นต้น ก็จะไม่ประกอบในความต้องการจะออกจากภวังค์เสมอ เพราะจิต ย่อมไม่เรี้นรมย์ในอารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัด แต่จะเรี้นรมย์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดเท่านั้น ดังนั้น มนสิการที่เกิดร่วมกับภวังคจิตย่อมทำภวังคจิตให้ไหวบ่่อยๆ แล้วยังอวัชชนจิตให้ประกอบ ในอารมณ์ที่ได้รับเหตุปัจจัยแล้ว ลำดับนั้น อารมณ์เหล่านั้นย่อมมาปรากฏแก่ภวังคจิตที่เกิด ร่วมกับมนสิการอันเป็นไปด้วยอาการน้อมไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์นั้น เพราะไม่ควรกล่าวว่า สภาพที่จิตรับเอาอารมณ์อื่นแล้วดำเนินไปอยู่ ย่อมไม่น้อมไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์อื่น

คำว่า ตทารมฺมณฺปะกานิ ปวตฺตุนฺติ (วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารมณฺย่อมเป็นไป) นี้ท่านกล่าวไว้ตามประเภทแห่งกามาวจรบุคคล แต่การเกิดขึ้นของตทารมณฺยิตย่อมไม่มี แก่ผู้เป็นรูปาวจรบุคคลและอรูปาวจรบุคคลแม้ในวิภูตารมณฺ

การเกิดขึ้นของตทารมณฺยิตย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้เป็นรูปาวจรกับอรูปาวจรใน วิภูตารมณฺนี้ ฉนฺใด แม้นทวาร ๕ การเกิดขึ้นของตทารมณฺยิตย่อมไม่มีแก่รูปาวจรบุคคลใน อติมหันตารมณฺ ฉนฺนั้น

๑๘. คำว่า อวิภูเต ปนารมฺมณฺ ชวนาวसानเ ภวํคปะาโตว โหติ (แต่ใน อวิภูตารมณฺ จะมีการตกภวังค์ในที่สุดของชวนจิต) นี้ พึงทราบว่ากล่าวไว้ด้วยอำนาจของ

การกำหนดจำนวนมากที่สุด ส่วนในอรรถกถาญาณวิงค์ได้กล่าวถึงวาระของโฏฐัพพนจิตไว้
ไว้ในอภิวุฒารมณด้วยการดำเนินไปของโฏฐัพพนจิต ๒ หรือ ๓ ครั้ง

[คำว่า การกำหนดจำนวนมากที่สุด คือ อุกกัฏฐนัยนั่นเอง (ดู ข้อ ๑๒)]

วาระที่ ๔ ซึ่งได้ชื่อว่า โมฆวาระ ที่กล่าวไว้โดยความเป็นภวังค์ไหวเท่านั้นใน
ทวาร ๕ ฟังมีได้ในมโนทวารนี้ ความจริงแม้เมื่อมโนทวารล้วนๆ มาปรากฏในอารมณ์ ครั้น
วิถีจิตไม่เกิดขึ้นและภวังคจิตไหว ๒ ครั้ง จำนวนของโมฆวาระที่ลดน้อยไปจักไม่มี แต่เมื่อ
มีอารมณ์มาปรากฏและภวังคไหว การดำเนินไปของอารมณ์ย่อมมีโดยแท้

ด้วยประการดังนี้ ฟังทราบการดำเนินไปของอารมณ์ซึ่งเป็นอารมณ์[ของวิถีจิต] ๔
วาระ ที่เรียกว่า ตทารัมณวาระ ชวนวาระ โฏฐัพพนวาระ และโมฆวาระ ในมโนทวารนี้
ตามลำดับ

โปรดทราบการดำเนินไปของอารมณ์ในวาระ ๔ เหล่านี้ว่า

อติวิภูตารมณ คือ การดำเนินไปแห่งอารมณ์ของตทารัมณวาระ

วิภูตารมณ คือ การดำเนินไปแห่งอารมณ์ของชวนวาระ

อวิภูตารมณ คือ การดำเนินไปแห่งอารมณ์ของโฏฐัพพนวาระ

อติอวิภูตารมณ คือ การดำเนินไปแห่งอารมณ์ของโมฆวาระ

ฟังทราบความเป็นอติวิภูตารมณในที่นี้ เพราะความมีกำลังมากของอารมณ์
หรือจิต โดยแท้จริงแล้ว แม้จิตจะมีกำลังน้อย อารมณ์ที่มีกำลังยิ่งโดยความเป็นแผ่นดิน
และภูเขาเป็นต้น ก็ชื่อว่าอติวิภูตารมณ แต่เมื่อจิตมีกำลังมาก พระนิพพานที่แผ่ละเอียดสุขุมยิ่ง
ก็ชื่อว่าอติวิภูตารมณ แม้อารมณ์อื่นก็เช่นเดียวกัน

ประเภทของวาระในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ วาระที่ติดตามปัญญาทวาร และวาระที่
สำเร็จเฉพาะ[ในมโนทวาร]

วาระที่ติดตามปัญญาทวาร มี ๕ อย่างโดยจำแนกตามวาระที่ติดตามจักขุทวารเป็นต้น
ในวาระที่ละอย่างนั้น มีอย่างละ ๔ คือ อติตคณวาระ (วาระรับเอาอดีตอารมณ์)
สมุททายวาระ (วาระรับเอากลุ่มก้อน) วัตตุคณวาระ (วาระรับเอารูปร่าง) และนามคณวาระ

(วาระรับเอาชื่อ) ฟังประกอบตทาร์มณวาระเป็นต้นในวาระดังกล่าวตามสมควร

วาระที่สำเร็จเฉพาะ มี ๖ อย่างคือ ทิฏฐวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ ๕ ที่เคยพบ) ทิฏฐสัมพันธวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยพบ) สุตวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่เคยสดับ) สุตสัมพันธวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยสดับ) วิญญาตวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่รู้มาก่อน) และวิญญาตสัมพันธวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่รู้มาก่อน)

วิญญาตวาระและวิญญาตสัมพันธวาระในที่นี้ คือ วาระที่ดำเนินไปโดยสภาพของความเชื่อ ความพอใจ และความดำริอาการเป็นต้น ส่วนในคัมภีร์อัฐฐสาลินีกล่าวว่

สทฐารุจียาทิวเสน คหิตํ อารมฺมณํ ตถาปิ โหติ. อญฺเณถาปิ โหติ. ตสฺมา อญฺจกถายัน คหิตํ.^{๒๐}

“อารมณ์ที่รับเอาโดยความเชื่อและความพอใจเป็นต้น ย่อมเป็นอย่างนั้นบ้าง อย่างอื่นบ้าง ดังนั้น ในคัมภีร์มหาอรรคถาจึงไม่ถือเอาอารมณ์ดังกล่าว”

อารมณ์จะเป็นอย่างนั้นหรืออย่างอื่นก็ตาม เมื่อการดำเนินไปของวิถีจิตมีอยู่ อารมณ์ก็พึงถูกรับเอาไว้

ในบรรดาวาระทั้งสอง วาระหนึ่งๆ มีอย่างละ ๔ วาระ โดยจำแนกตามตทาร์มณวาระ เป็นต้น และในวาระเหล่านั้น ธรรมที่เป็นอารมณ์พึงประกอบตามสมควรโดยจำแนกตามกามอารมณ์ มหัคคตอารมณ์ โลกุตตรอารมณ์ และบัญญัติอารมณ์ และตามประเภทแห่งปัจจุบันกาล อดีตกาล อนาคตกาล และกาลวิมุตติ

บัดนี้ อาจารย์ทั้งหลายดำริประเภทของวาระโดยความเป็นอดีตภวังค์และตทาร์มณในข้อนั้น ความดำริประเภทของวาระโดยความเป็นอดีตภวังค์ หาประโยชน์มิได้ เพราะสภาพที่อารมณ์มีกำลังมากหรือน้อยด้วยขณะในมโนทวารย่อมไม่มีเหมือนในปัจจุทวาร เนื่องจากการมาปรากฏได้ทางมโนทวารของอารมณ์ที่เป็นอดีต อนาคต หรือกาลวิมุตติซึ่งแม้จะไม่มีจริงในขณะนั้น

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์ประสงค์อารมณในวิถีสี่ที่มีอวัชชนจิตเดี่ยวอันไม่ต่างกันโดยธรรมและโดยกาล และเหล่าสัตว์นี้ก็กำหนดหมายอาการนั้นๆ แล้วรู้จิตของกันและกันได้ ส่วนเวทดาผู้รู้จิตของคนอื่นย่อมรู้ได้แม้ปราศจากการกำหนดหมายอาการ และในเวลาผู้รู้จิตของคนอื่น อวัชชนจิตที่เป็นปัจจุบันย่อมพิจารณาจิตของคนอื่นที่เกิดร่วมกันตนหรือพิจารณาจิตที่เกิดร่วมกับชวนจิตนั้นๆ ในภายหลัง ฝ่ายชวนจิตย่อมรู้จิตที่เกิดร่วมกับอวัชชนจิต หรือรู้จิตที่เกิดร่วมกับตนโดยเฉพาะ

ตอบว่า : ลำดับแรก ถ้าอวัชชนจิตพิจารณาจิตที่เกิดร่วมกับอวัชชนจิต และชวนจิตรับรู้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จิตก็ต่างกันโดยธรรม ต่างกันโดยกาล เพราะจิตนั้นเป็นปัจจุบันแก่อวัชชนจิต แต่เป็นอดีตแก่ชวนจิต แต่หากอวัชชนจิตพิจารณาจิตที่เกิดร่วมกับตนโดยเฉพาะ และชวนจิตรับรู้ เมื่อเป็นเช่นนั้น อวัชชนจิตก็ไม่ต่างกันโดยกาล แต่ต่างกันโดยธรรม แม้หากว่าอวัชชนจิตพิจารณาจิตที่เกิดร่วมโดยเฉพาะซึ่งถูกชวนจิตรับรู้อยู่ หากเป็นตามนี้ก็ต่างกันทีเดียว

ในเรื่องนี้ ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงความไม่ต่างกันโดยธรรมก่อนว่า “จิตใดเกิดร่วมกับอวัชชนจิต จิตนั้นย่อมพิจารณาและรับรู้” แล้ววินิจฉัยว่า “แม้จิตนั้นดับไปแล้วก็ถูกรับเอาโดยเนื่องกับระยะเวลาและความต่อเนื่อง ย่อมเป็นปัจจุบันแก่ชวนจิต”

ฝ่ายตามมติของอาจารย์อานันทเถระ ในเวลากำหนดหมายอาการนั้นๆ ของคนอื่น แล้วรู้ความประสงค์นั้นๆ อวัชชนจิตและชวนจิตย่อมพิจารณาและรับรู้จิตที่เกิดร่วมกับตน โดยเฉพาะ จิตที่ต่างกันโดยธรรมและโดยกาลย่อมไม่มีในที่นี้ เพราะอารมณของเหล่าสัตว์ทั้งหมดก็เป็นจิตและเป็นปัจจุบันเท่านั้น ทั้งชวนจิตก็ไม่ชื่อว่าปราศจากอวัชชนจิต เนื่องจากอวัชชนจิตก็พิจารณาว่าเป็นจิต และชวนจิตก็รับรู้ว่าเป็นจิต แต่หากว่าเมื่ออวัชชนจิตพิจารณาว่าเป็นจิต ชวนจิตรับรู้ว่าเป็นรูป หรือเมื่ออวัชชนจิตพิจารณาว่าเป็นรูป ชวนจิตรับรู้ว่าเป็นจิต หรือเมื่ออวัชชนจิตพิจารณาว่าเป็นสีเขียว ชวนจิตรับรู้ว่าเป็นสีเหลือง เมื่อเป็นเช่นนั้น ชวนจิตก็ชื่อว่าปราศจากอวัชชนจิตโดยธรรม ครั้นอวัชชนจิตพิจารณาว่าเป็นอดีต ชวนจิตรับรู้ว่าเป็นปัจจุบัน ดังนี้เป็นต้น ก็เหมือนกัน เมื่อเป็นอย่างนี้ จิตเหล่านั้น

ชื่อว่าปราศจากอวิชชานจิตโดยกาล

ในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสว่า

อตีโต ธมฺโม ปจฺจุปปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๑}

“ธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

ดังนั้น จึงควรกล่าวถึงปัจจุบันในที่นี้โดยเนื่องกับขณะปัจจุบัน มิใช่เนื่องกับระยะเวลา (อัทธำปัจจุบัน) หรือความต่อเนื่อง (สันตติปัจจุบัน) มิฉะนั้นแล้วพระอนุรุทธาจารย์ ควรกล่าวความเป็นอดีตเป็นต้นของอารมณ์แม้ในวาระของวิถิจิตทั้งหมดไว้โดยเนื่องกับระยะเวลาและความต่อเนื่อง

อธิบายคาถาสรูป

๑๙. คำว่า ตีเณว (วิถิจิต ๓ ดวง) คือ วิถิจิต ๓ ดวงตามประเภทแห่งกิจ

คำว่า จิตตูปฺปาทา ทเสริตา (ท่านกล่าวว่าวิถิจิตมี ๑๐ ดวงตามการเกิดขึ้นของจิต) มีความหมายว่า ท่านกล่าวว่าวิถิจิตมี ๑๐ ดวงตามประเภทแห่งขณะเกิดของจิต

คำว่า วิตุถาเรน (โดยพิสดาร) คือ โดยพิสดารตามองค์ธรรมของจิต

คำว่า เอตถ คือ ในมโนทวารนี้

คำว่า เอกจตุตาลีส (จิต ๔๑ ดวง) คือ จิต ๔๑ ดวงโดยจำแนกตามกามาวจรจิต

อันเว้นจากปัญจวิญญาณ [๑๐] และมโนธาตุ [๓]

คำว่า เอตถ คือ ในปริตตขวนวาระนี้

อธิบายอัปนาชนวนวาระ

๒๐. คำว่า วิภูตาวิภูตเกโท นตฺถิ (ไม่มีความต่างกันของวิภูตารมณ์กับอวิภูตารมณ์) มีความหมายว่า วิภูตารมณ์ย่อมมีได้อย่างเดียว เพราะอัปนาย่อมไม่มีในวิภูตารมณ์ และการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิตก็ไม่มีเช่นเดียวกัน เพราะตทารมณ์ย่อมติดตามอัปนาชวะที่สงบยังเป็นพิเศษไม่ได้

๒๑. พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า อธิบายว่า ในอัปปนาชวณวาระนั้น ในบรรดามหัคคตชวณจิตและโลกุตตรชวณจิต ๒๖ ดวง ชวณจิตดวงใดดวงหนึ่งย่อมหยั่งลงสู่อัปปนาวิถีส

ชวณจิตที่มีเหตุ ๒ ปราศจากญาณ ย่อมไม่เป็นอนันตรปัจจัยแก่อัปปนาจิต เพราะมีสภาพไม่ตั้งมั่น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ฌาณสมบุยุตฺตคามาวจรชวณานมฺภูจฺจนฺ (ในบรรดากามาวจรชวณจิต ๘ ดวงซึ่งประกอบกับญาณ)

คำว่า ปริกมฺโฆปจารานุโลมโคตรภูนาเมน (โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู) นี้ [พึงทราบรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้]

บริกรรม คือ จิตที่เป็นเครื่องปรุงแต่งอัปปนาด้วยองค์ประกอบทั้งหมดอันมีความสม่าเสมอของอินทรีย์เป็นต้น

อุปจาร คือ จิตที่ดำเนินไปใกล้อัปปนา หมายความว่า ดำเนินไปสู่ที่ใกล้[ของอัปปนา]

การดำเนินไปสู่ที่ใกล้ในเรื่องนี้ พึงทราบโดยความสามารถในการนำอัปปนามาให้ในเวลาใกล้ กล่าวคือ เป็นเหตุให้อัปปนาเกิดขึ้นในเวลาไม่นาน

อนุโลม คือ จิตที่เกี่ยวกลุ่แก่อัปปนา กล่าวคือ เป็นประโยชน์แก่อัปปนา หมายความว่า นำอัปปนามาให้ เพราะกำจัดธรรมที่ตรงกันข้ามแก่การเกิดอัปปนา ทำให้ไม่มีปฏิปักษ์ธรรมรบกวนอัปปนาได้

คำว่า **โค** คือ สิ่งที่ทำให้เข้าใจความหมาย หมายถึง ชื่อ และความเข้าใจ

คำว่า **โคตร** คือ สิ่งที่รักษาชื่อและความเข้าใจทั้งสองนั้น หมายถึง ประเภทอันได้แก่อามาวจรชาติ

โคตรภู คือ จิตอันเป็นที่สิ้นไปแห่ง[กามาวจร]โคตร

ชวณจิตทั้ง ๔ ดวง ได้ชื่อว่า บริกรรมชวณะบ้าง อุปจารชวณะบ้าง อนุโลมชวณะบ้าง ส่วนชื่อว่าโคตรภู เป็นชื่อของชวณะดวงสุดท้ายเท่านั้น แต่ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้กล่าวว่า “โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู” เพื่อรวบรวมชื่อทั้ง ๔ อย่าง

หากเป็นตามนี้ การทักท้วงว่าเหตุใดชวณจิตดวงแรกจึงชื่อว่า บริกรรม เพราะชวณจิตดวงอื่นก็ปรุ่่งแต่งอัปนาเหมือนกัน ย่อมไม่สมควร

คำว่า จตุขตตุ ติกขตตุเมว วา แปลว่า ๔ ครั้งเท่านั้น หรือ ๓ ครั้งเท่านั้น

การเกิดโคตรภูจิตเป็นครั้งที่ ๕ ย่อมถูกปฏิเสธไว้ด้วยศัพท์แรกว่า เอว (เท่านั้น) [ในคำว่า ๔ ครั้งเท่านั้น] เพราะขณะนั้นชวณจิตได้ตกไปแล้ว ย่อมหวั่นไหว สั่นคลอน ไม่อาจเป็นปัจจัยเพื่อล่วงกามาวจรโคตรแล้วบรรลุภูมิอื่นชั้นสูง

การเกิดโคตรภูจิตเป็นครั้งที่ ๒ ย่อมถูกปฏิเสธด้วยศัพท์หลังว่า เอว [ในคำว่า ๓ ครั้งเท่านั้น] เพราะขณะนั้นอนุโลมจิตที่ไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยย่อมไม่อาจทำจิตถัดไปของตนให้บรรลุความเป็นโคตรภูได้

คำว่า “๔ ครั้งหรือ ๓ ครั้งเท่านั้น” นี้ แสดงความไม่มีอัปนาเกินกว่าจิตดวงที่ ๕ และต่ำกว่าจิตดวงที่ ๔

คำว่า “หรือ” แสดงว่าจิตเหล่านั้นเกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญาชา ๔ ครั้ง ไม่เกิด ๓ ครั้ง และเกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญาไว ๓ ครั้ง ไม่เกิด ๔ ครั้ง

ส่วนการเกิดขึ้นแม้แห่งบริกรรมชวณะ ๕ ครั้ง คล้ายอนุญาติไว้ในคัมภีร์อัฐฐสาลินี โดยจำแนกเป็นสามประเภทด้วยความเป็นผู้มีปัญญาชา มีปัญญาปานกลาง และมีปัญญาไว แต่บัณฑิตไม่พึงถือเอาการเกิดขึ้นเช่นนั้น เพราะในคัมภีร์อรรถกถาอื่น[มีสมันตปาสาทิกา เป็นต้น]ได้วิจารณ์ดีแล้วปฏิเสธไว้

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ชวณจิตดวงที่ ๖ และดวงที่ ๗ ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นอัปนาไม่ได้ เพราะใกล้ภวังคจิต เหมือนบุรุษผู้อยู่ใกล้เหว”

ในพากย์นั้น คำว่า “เพราะใกล้ภวังคจิต” หมายความว่า เพราะใกล้ต่อความเป็นภวังคจิต ความจริงกระแสชวณจิตตั้งแต่ชวณจิตดวงที่ ๕ ย่อมหมดกำลังลงตามลำดับ จึงโน้มไปเพื่อความเป็นภวังคจิต ดังนั้น แม้การเปรียบบุรุษผู้อยู่ใกล้เหวจึงสมควร

คำว่า นิรุทธานนุตรเมว ตัตตบพเป็น นิรุทเธ + อนนุตรเมว

ถามว่า : ในระหว่างแห่งจิตดวงใด

ตอบว่า : ในระหว่างแห่งจิตที่ดับไปแล้ว ข้อความนี้ย่อมปรากฏชัดเจน เพราะมิได้สดับบทยอื่น[นอกจากนี้]

[ดู คำว่า อุปปาหะ ในข้อ ๑]

อัปนาที่เกิดขึ้นย่อมเกิดตั้งแต่จิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ ไม่เกิดตั้งแต่จิตดวงที่ ๖ หรือดวงที่ ๗ เพราะอัปนาแม้จะชำนาญแล้ว เมื่อไม่เกิดขึ้นในจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ ย่อมจะไม่เกิดขึ้นโดยประการทั้งปวง แต่เมื่อเกิดขึ้นได้ย่อมดำเนินไปต่อเนื่องตลอดวัน ดังนั้น คำว่า จตุตถัง วา ปญจมัม วา (เป็นจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕) นี้ จึงกล่าวเพื่อกำหนดจิตเบื้องต้นเท่านั้น ดังพระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวต่อไปว่า อุปปนาวิถิโมตรติ (ย่อมหยั่งลงสู่อุปปนาวิถิ) และ ตโต ปริ อุปปนาวิสาเน ภวณฺคาโตว โหติ (ถัดจากนั้น ในที่สุดของอัปนาจิต ย่อมตกภวังค์ไป)

ถามว่า : ถ้าชวนจิตได้ตกไปตั้งแต่จิตดวงที่ ๕ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดอัปนาชวนะจึงดำเนินไปในช่วงที่ตกไปตั้งแต่จิตดวงที่ ๕ ได้

ตอบว่า : ช่วงเวลาที่กอนหินซึ่งวางไว้ในมือตกไป ย่อมมีในขณะที่พ้นจากมือเท่านั้น แต่กอนหินที่ถูกขว้างด้วยกำลังมือย่อมไปได้ไกลบ้าง ในที่นี้ กำลังของกอนหินมีกำลังมือเป็นเหตุ และกำลังมือก็มีกำลังกายเป็นเหตุ ในการอุปมานั้น อัปนาชวนะเหมือนกอนหินกาลภายหลังจากจิตดวงที่ ๔ เหมือนช่วงตกไปของกอนหิน กำลังของโคตรภูเหมือนกำลังมือ กำลังของปริกรรมชวนะที่เกิดก่อนเหมือนกำลังของร่างกาย กำลังของกามาวจรชวนะในอาทิกัมมิภวิถิ (วิถีสังคหะของบุคคลผู้เริ่มปรารถนาความเพียร) เหมือนกำลังของเด็กน้อยที่นอนแบเบาะอยู่ กำลังของกามาวจรชวนะในสมาบัติวิถิ (วิถีสังคหะในขณะเข้าสมาบัติ) เหมือนกำลังของบุรุษผู้เจริญเติบโตแล้ว

กอนหินที่ถูกเด็กน้อยขว้าง แม้พ้นจากมือไปก็ร่วงหล่น ฉะนั้น อัปนาชวนะในอาทิกัมมิภวิถิก็แล่นไปครั้งเดียวแล้วตกไป ฉะนั้น กอนหินที่ถูกบุรุษผู้เจริญเติบโตแล้วขว้างไป ย่อมไม่ตกในช่วงที่กอนหินตกไป[เหมือนก่อน] แต่ไปไกลบ้าง ไกลมากบ้าง ฉะนั้น

อัปนาชวนะในสมาบัติวิธีย่อมดำเนินไปนานบ้าง นานมากบ้าง ฉนั้น

ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

อปฺปนาชวณํ ปตฺนเขตฺเต ปวตฺตมฺปิ ภูมฺนฺตรปตฺติยา วา อารมฺมณฺตรลฺหิยา วา
ปตฺติ นาม น โหติ.^{๒๒}

“อัปนาชวนะแม้ดำเนินไปในช่วงตกไป ก็ไม่ชื่อว่าตกไป เพราะ เข้าถึงภูมิ
อื่น [มหัคคตภูมิหรือโลกุตตรภูมิ] หรือเพราะได้รับอารมณ์อื่น [ผลชวนะในผลสมาบัติวิธี]”

ถามว่า : เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าชวนจิตได้ตกไปตั้งแต่จิตดวงที่ ๕ ชวนเจตนา
ดวงที่ ๗ ส่งผลเร็วในภพอันไม่มีระหว่าง และเป็นกรรมส่งผลในภพถัดไป เนื่องจากมี
กำลังยิ่งเพราะไม่ตกไปมิใช่หรือ ทั้งเจตนา ๕ ดวงที่มีในท่ามกลางก็ให้ผลนานในภพที่ ๓
เป็นต้น และไม่ถึงความเป็นกรรมส่งผลในภพถัดไป เพราะไม่มีกำลังเหมือนชวนเจตนา
ดวงที่ ๗ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น เพราะถ้าเจตนาเป็นสภาพมีกำลังเพราะให้ผลเร็ว
เมื่อเป็นเช่นนั้น เจตนาดวงแรกก็ควรจะมีกำลังกว่าจิตทั้งหมด เพราะเจตนา นั้นให้ผลในภพนี้

ข้อนี้มีคำวินิจฉัยดังนี้ ความแปรปรวนของเจตนาดวงแรก เหมือนกับความ
เปลี่ยนแปลงของต้นหญ้าหรือต้นไม้ที่มีอายุ ๑ ปี ความแปรปรวนของเจตนาดวงที่ ๗ เหมือน
ความเปลี่ยนแปลงของต้นหญ้าหรือต้นไม้ที่มีอายุ ๒ ปี ความแปรปรวนของเจตนาที่อยู่ใน
ท่ามกลาง เหมือนความเปลี่ยนแปลงของต้นสาละใหญ่

ในการอุปมานั้น ธรรมชาติว่าต้นหญ้าหรือต้นไม้ที่มีอายุ ๑ ปี ย่อมจะไม่มีแก่น และ
เพราะไม่มีแก่นจึงไม่แข็งแรง ไม่คงที่ ดำรงอยู่นานไม่ได้ จึงปรากฏความเปลี่ยนแปลงเร็ว
ของต้นหญ้าหรือต้นไม้ นั้น ความจริงต้นหญ้าหรือต้นไม้ นั้นย่อมงอกงามและเจริญเติบโต
เร็วกว่าต้นไม้อื่น ย่อมผลิดอก ออกผล เสื่อมสูญไปเร็วยิ่งนัก ไม่อาจล่วงช่วงฤดูร้อนฤดูหนึ่งได้
ไม่มาถึงฤดูฝนที่สอง ในการอุปมานี้ เวลาที่ต้นไม้ตายไปเหมือนกับช่วงฤดูร้อน

ส่วนต้นไม้ที่มีอายุ ๒ ปี ย่อมจะมีแก่นเล็กน้อย และเพราะมีแก่นจึงแข็งแรงคง

อยู่ได้นานขึ้นกว่าเดิม ความเปลี่ยนแปลงช้าของต้นไม้ นั้นจึงปรากฏ ความจริงต้นไม้ นั้นงอกงามและเจริญเติบโตในฤดูฝนแรก แต่ไม่อาจผลิดอกหรือออกผลได้ ในปีที่สองเท่านั้นจึงผลิดอกออกผลแล้วตายไป แต่ไม่อาจล่วงช่วงฤดูร้อนที่สองได้ ย่อมไม่เข้าถึงปีที่สาม

แต่ต้นสาละใหญ่บริบูรณ์ด้วยแก่นทั้งต้น แข็งแรงมาก ดำรงอยู่ได้นานกว่า จึงเปลี่ยนแปลงช้า โดยแท้จริงแล้ว ต้นสาละนั้นมีประมาณคืบหรือศอกเท่านั้นตลอดหนึ่งปีหรือสองปี ยังไม่เจริญเติบโตและไม่อาจผลิดอกหรือออกผลให้ได้ แต่ดำรงอยู่ได้นานยิ่งนัก เมื่อดำรงอยู่ห้าร้อยหรือหกร้อยปีก็จะโค่นลง ฉันทใด

ชวนเจตนาดวงแรกก็ไม่มีแก่น ไม่มีกำลัง เพราะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยโดยประการทั้งปวง ไม่อาจเพื่อก่อให้เกิดภพหนึ่งโดยเฉพาะและล่วงเวลาสิ้นชีพครั้งหนึ่ง ครั้นส่งผลหรือไม่ส่งผลในภพนี้แล้วก็หมดกำลัง

ส่วนชวนเจตนาดวงที่ ๗ มีแก่นสารมากกว่าเดิม สามารถยังภพหนึ่งโดยเฉพาะให้เกิดขึ้นได้ และเพราะมีแก่นสารจึงเปลี่ยนแปลงช้า ไม่อาจส่งผลในภพนี้ได้ เมื่อบรรลุถึงภพอื่นเท่านั้นจึงส่งผล

ในบรรดาขณะที่ตกไป ชวนะดวงที่ ๗ ไม่อาจล่วงเวลาสิ้นชีพได้ เพราะมีกำลังน้อย เนื่องจากเป็นชวนะดวงสุดท้าย ย่อมส่งผลหรือไม่ส่งผลในภพที่สองเท่านั้นแล้วหมดกำลัง

ส่วนการที่เจตนาอันมีในท่ามกลาง ๕ ดวงอื่นได้รับอาเสวนปัจจัยดีแล้วเป็นสภาพส่งผลช้ากว่า พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

เนื้อความนี้ไม่พึงแสดงโดยเปรียบกับต้นหญ้าหรือต้นไม้อย่างเดียว แต่พึงแสดงโดยเปรียบกับสัตว์มีชีวิตอีกด้วย สัตว์ผู้เกิดในครรภ์ชนิดใดชนิดหนึ่งมีอายุน้อยเป็นปกติ สัตว์เหล่านั้นย่อมอยู่ในครรภ์เร็วกว่า คลอดออกเร็วกว่า ทั้งอวัยวะน้อยใหญ่ของเขาก็มีกำลังเร็วกว่า อินทรีย์ทั้งหลายก็ถึงความแก่กล้าเร็วกว่า ย่อมลุกขึ้นเดินไปได้ในวันนั้น ยึดเอาที่หากิน เข้าถึงความรู้เรื่องเร็วกว่าในวิสัยของตนๆ แก่เร็วกว่า และตายเร็วกว่า แต่สภาพทั้งหมดมีการเกิดในครรภ์เป็นต้นของสัตว์ผู้มีอายุยืนเป็นปกติ ย่อมสำเร็จชาติทีเดียว

ในที่นี้ มหัตคตกุศลจิตตั้งอยู่ในฐานะของชวันดวงที่ ๗ เพราะชวันจิตที่เป็นบริกรรมเหมือนข้าวเปลือกของข้าวสาลีที่สุกดีแล้ว เนื่องจากดำรงอยู่ได้นาน ส่วนอัปนาชวันเหมือนข้าวสุกของข้าวสาลีที่หุงดีแล้ว เพราะดำรงอยู่ได้ไม่นาน ดังนั้น แม้อัปนาชวันก็ดำรงอยู่ได้ไม่นาน ครั้นส่งผลหรือไม่ส่งผลในภพที่สองก็หมดกำลัง เมื่อถูกปฏิบัติภษธรรมอันมีกามฉันทะเป็นต้นจำนวนน้อยยวบยวน ย่อมถึงความเป็นสิ่งที่ไม่ให้ผลโดยประการทั้งปวงในภพนี้ เพราะเหตุนี้ อัปนาชวันจะจึงจัดว่ามีกำลังน้อยโดยปริยายนั้น

ความแน่นอนในการให้ผลของกรรมที่ส่งผลในภพถัดไป ย่อมไม่มีโดยปราศจากการกำหนดกาล และการกำหนดกาลย่อมมีแก่ชวันจิตดวงที่ ๗ เท่านั้น ไม่มีแก่ชวันจิตดวงกลาง เพราะชวันจิตเหล่านั้นไม่มีการกำหนดกาลอย่างนี้จะส่งผลในภพโน้นแน่นอน ดังนั้น การที่ชวันเจตนาดวงที่ ๗ เป็นกรรมส่งผลในภพถัดไป ย่อมสำเร็จได้เพราะความสำเร็จแห่งการกำหนด ๒ อย่าง [การกำหนดชวันและการกำหนดกาล] มิใช่สำเร็จเพราะความมีกำลังมากกว่า ฟังทราบข้อวินิจฉัยในที่นี้ดังนี้

ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกากกล่าวทั่วทั้งว่า

นनु จ สตุตมชวันเจตนา ย พลวตาย อุปปชชเวทนียาโว โหติ อานนตริยตาปีติ โจทนี สมภูจจาเปตวา ตตถาย อธิปฺปาโย สียา. ปฏิสนธิยา อนนตรปจฺจยาวิโน วิปาก- สนฺदानสฺส อนนตรปจฺจยาเวณ อนฺติมชวันเจตนา ย สฺสชชตตฺตา สา สตุตมชวัน- เจตนา อุปปชชเวทนียา อานนตริยกา จ โหติ. น อปติตชวันเจตนา วีย พลวตาย.^{๒๓}

“ความเป็นอุปปัชชเวทนียกรรม (กรรมส่งผลในภพที่สอง) และความเป็นกรรมส่งผลในภพถัดไป ย่อมมีได้เพราะชวันเจตนาดวงที่ ๗ มีกำลังมากมิใช่หรือ” แล้วตอบว่า “คำถามนั้นมีความมุ่งหมายดังนี้คือ ชวันเจตนาดวงที่ ๗ นั้น เป็นอุปปัชชเวทนียกรรม และกรรมส่งผลในภพถัดไป เพราะกระแสน้ำที่มักเป็นอนันตรัจฉัยแก่ปฏิสนธิได้ถูกปรุแต่งดีด้วยชวันเจตนาดวงสุดท้ายโดยความเป็นอนันตรัจฉัย หาใช่เพราะมีกำลังเหมือนชวันเจตนาที่ยังไม่ตกไป”

คำตอบนั้นไม่ชอบด้วยเหตุผล เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้น ชวันเจตนาดวงแรกพึงมี

ชื่อว่า ทัฏฐธัมมเวทนียกรรม (กรรมส่งผลในภพปัจจุบัน) เพราะถูกปรุงแต่งดีโดยความเป็นอนันตรปัจจัยแก่กรรมใดแล้ว ส่วนในคัมภีร์มหาฎีกากล่าวว่า

ทุพฺพลาปี อนฺติมชวณเจตนา สนฺนิฏฺฐานกิจจวิเสสยฺตุตฺตตาย ผลวิปฺจฺจนํ สฺตฺติ-
วิเสสยฺตุตา โหตีติ อุปฺปชฺชเวทนียา อานนฺตฺริยกา จ สา โหติ.^{๒๔}

“ชวณเจตนาดวงสุดท้ายแม้มีกำลังน้อย ก็ประกอบด้วยความสามารถพิเศษในการส่งผล เนื่องจากประกอบด้วยกิจพิเศษคือการตัดสินใจ ดังนั้น ชวณจิตดวงสุดท้ายจึงเป็นอุปปัจจัยเวทนียกรรมและกรรมส่งผลในภพถัดไป”

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่บุคคลนั้นๆ

คำว่า ยถาภินีหารวเสน (ตามสมควรแก่การน้อมจิตไปเฉพาะในอารมณ์) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่การน้อมภาวนาจิตที่เป็นบริกรรมนั้นๆ ไปเฉพาะในกสิณนิมิต เป็นต้นหรืออนิจจลักษณะ เป็นต้น

คำว่า อุปฺปนาวิถี (อัปฺปนาวิถี) คือลำดับจิตที่เป็นอัปฺปนา

คำนี้กล่าวไว้เพื่อรวบรวมอัปฺปนาชวณะที่ดำเนินไปในวาระมากเป็นอเนก ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ตโต ปรี อุปฺปนาวิสาเน ภวฺงคฺปาโตว โหติ (ถัดจากนั้น ในที่สุดของอัปฺปนาจิต ย่อมตกภวังค์ไป)

ในประโยคนี้ คำว่า ตโต (จากนั้น) คือ จากชวณจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ นั้น เมื่อความหมายนี้มีอยู่ก็แสดงข้อความว่า การตกภวังค์มีได้แน่นอนในชวณจิตดวงที่ ๕ หรือดวงที่ ๖ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอีกว่า อุปฺปนาวิสาเน (ในที่สุดของอัปฺปนาจิต)

คำว่า ภวฺงคฺปาโตว โหติ (ย่อมตกภวังค์ไป) มีความหมายว่า ไม่มีการเกิดขึ้นของตทาร์ธมณจิต

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “มติของภิกษุผู้ทรงนิกายอื่นที่กล่าวความดำเนินไปของกามาวจรชวณะแม้ในที่สุดของอัปฺปนา เพื่อให้ครบชวณจิต ๗ ดวงในอัปฺปนาวาระบางคราว ถูกบัญญัติไว้ด้วย เอว (นั่นเทียว) ศัพท์ในคำ[ว่า ภวฺงคฺปาโตว = ภวฺงคฺปาโต + เอว] นี้”

๒๒. คำว่า ตตฺถ คือ ในอัปฺปนาชวณวาระนั้น

การที่ชวณจิตซึ่งเป็นไปต่อเนื่องมีเวหนต่างกันย่อมไม่มี ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โสมนสฺสสหตชวณานนฺตรํ (ในลำดับต่อจากชวณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส) เป็นต้น

(๑๓๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวเหตุว่า “เพราะพระพุทธรองค์ไม่ทรงยกขึ้นแสดงว่า จิตที่มีเวหนต่างกันเป็นอาเสวนปัจจัยแก่กันและกันได้” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะความเป็นอาเสวนปัจจัยมิใช่ข้อสำคัญในเรื่องนี้

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะการที่ผลชวณะอันเป็นปัจจนิก (ฝ่ายตรงกันข้าม) แก่อาเสวนปัจจัย ก็เป็นสิ่งที่พึงปรารถนาโดยความมีเวหนไม่ต่างกันกับชวณจิตที่เป็นปริกรรม

คำว่า ปาฏิกงฺขิตพฺพา แปลตามศัพท์ว่า พึงหวังได้แน่นอน

(๑๓๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “พึงสรรเสริญ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะฐานะแห่งการอธิบายเช่นนั้นไม่ปรากฏ[ในที่ใด ๆ]

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงคำแปลของ ปาฏิกงฺขิตพฺพา ว่า “พึงสรรเสริญ” แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนี แปลตามศัพท์ว่า “พึงหวังได้แน่นอน” เพราะคำนี้สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า = แน่นอน + กขิ ธาตุ = อิจฺฉาย = หวัง + ตพฺพ ปัจจัย = พึง]

เมื่ออรหัตตผลเป็นไปอยู่ถัดจากมรรคกุศลในมรรควิถี การกำหนดจิตดวงหน้า และจิตดวงหลังนี้ย่อมมีแก่อัปฺปนาชวณะพร้อมด้วยชวณจิตที่เป็นปริกรรม ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กุริยชวณานานนฺตรํ กิริยชวณํ อรหตฺตผลญฺจ (กิริยาชวณจิตและอรหัตตผลย่อมเข้าถึงอัปฺปนาในลำดับต่อจากกิริยาชวณจิต)

อธิบายคาถาสรูป

๒๓. พึงประกอบบทว่า อัปฺปนาชวณจิต ๓๒ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศลที่เกิดร่วมกับโสมนัส อัปฺปนาชวณจิต ๑๒ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศลที่เกิดร่วมกับอุเบกขา

อัปฺปนาชวณจิต ๘ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยาที่เกิดร่วมกับโสมนัส อัปฺปนาชวณจิต ๖ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยาที่เกิดร่วมกับอุเบกขา

ในคานานั้น คำว่า ทวตฺตีส (อัปฺปนาชวณจิต ๓๒ ดวง) คือ มี ๓๒ ดวงโดยจำแนกเป็นรูปาวจรกุศล ๔ ดวงยกเว้นอรหัตตผลจิตและปัญญาจมานจิตทั้งหมด มรรคกุศลจิต ๑๖ ดวง และผลจิตขั้นต่ำ ๑๒ ดวง

คำว่า ทฺวาทส (อัปฺปนาจิต ๑๒ ดวง) คือ มี ๑๒ ดวงโดยจำแนกเป็นปัญญาจมานิกจิต มรรคกุศลจิตที่เป็นรูปาวจรกับอรูปาวจร และผลจิตขั้นต่ำ

คำว่า อฏฺฐ (อัปฺปนาจิต ๘ ดวง) คือ มี ๘ ดวงโดยจำแนกเป็นรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวงยกเว้นปัญญาจมาน และอรหัตตผลจิต ๔ ดวง

คำว่า ฉ (อัปฺปนาจิต ๖ ดวง) คือ มี ๖ ดวงโดยจำแนกเป็นกิริยาจิตที่เป็นรูปาวจรกับอรูปาวจร ๕ ดวงอันมีได้ในปัญญาจมานและอรหัตตผล

๒๔. พึงประกอบบทว่า อัปฺปนาชวณจิต ๔๔ ดวงของบุรุษและพระเสกขบุคคล ย่อมเกิดต่อกากามาวจรกุศลจิตที่มีเหตุ ๓ ส่วนอัปฺปนาชวณจิต ๑๔ ดวงของพระอรหันต์ ผู้ปราศจากราคะแล้วย่อมเกิดต่อกากามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ ๓

อธิบายการกำหนดตทาร์มมณจิต

๒๕. คำว่า สพฺพธฺยาปิ (แม้โดยประการทั้งปวง) คือ แม้โดยประการทั้งปวงมี อติมหันตารมณเป็นต้น

คำว่า เอตฺถ คือ ในปัญญาทวารและมโนทวารตั้งที่กล่าวมาแล้วนี้

มีปาฐะว่า สพฺพธฺยาปิ ปน อนิฏฺฐเจ บ้าง ตั้งในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายกล่าวว่ “คำว่า สพฺพธฺยาปิ (แม้ในทวารทั้งหมด) คือ ในปัญญาทวารและมโนทวาร”

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ฉบับพม่าเดิมและฉบับฉันทะสังคายนา มีรูปว่า สพฺพธฺยาปิ ปนเอตฺถ อนิฏฺฐเจ แต่ฉบับพม่าบางฉบับก็มีรูปว่า สพฺพธฺยาปิ ปน อนิฏฺฐเจ คำว่า สพฺพธฺยาปิ แปลว่า “แม้โดย

ประการทั้งปวง” ส่วนคำว่า สัพพตถาปิ แปลว่า “แม้ในทวารทั้งปวง” คัมภีร์นี้เห็นว่าคำว่า สัพพตถาปิ น่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะอภิธรรมัตถสังคหฎีกาเก่าและวิภาวนีไชว่า คำว่า สัพพตถาปิ (แม้ในทวารทั้งหมด) คือ ในบัญญัติทวารและมโนทวาร]

อิฏฐารมณฺ คือ อารมณฺที่น่าพึงใจ

ถามว่า : ใครพึงใจ

ตอบว่า : มหาชนในโลก กล่าวคือ มหาชนผู้เป็นชนชั้นกลางไม่ใช่ชนผู้สูงส่งมากหรือตกต่ำมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกล่าววว่า

เอวณฺหิ สติ อิฏฺฐาณิฏฺฐาณํ สุฏฺฐุ วุตถาณํ โหติ.^{๒๕}

“การกำหนด[ขอบเขตของ]อิฏฐารมณฺและอนิฏฐารมณฺ ย่อมปรากฏชัดเจน”

เนื่องจากในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยสฺมี อารมฺมเณ กุสลวิปากํ อุปฺปชฺชติ, ตทฺเว อิฏฺฐํ นาม. ยสฺมี ปน อกุสลวิปากํ อุปฺปชฺชติ, ตทฺเว อนิฏฺฐํ นาม. น หิ สกฺกา อิฏฺฐํ वा อนิฏฺฐํ वा อารมฺมณฺ วิปากจิตฺตํ วญฺเจตฺตุ.^{๒๖}

“กุศลวิปากจิตย่อมเกิดขึ้นในอารมณฺใด อารมณฺนั้นชื่อว่า อิฏฐารมณฺ ส่วนอกุศลวิปากจิตเกิดขึ้นในอารมณฺใด อารมณฺนั้นชื่อว่า อนิฏฐารมณฺ โดยแท้จริงแล้ว อิฏฐารมณฺหรืออนิฏฐารมณฺย่อมไม่อาจจะลวงวิปากจิตได้”

อปิจ ทฺวารวเสนาปิ อิฏฺฐาณิฏฺฐตา เวทิตพฺพา.^{๒๗}

“อีกนัยหนึ่ง พึงทราบความเป็นอิฏฐารมณฺและอนิฏฐารมณฺโดยจำแนกตามทวารอีกด้วย”

ด้วยเหตุนี้ บรรดารูปมีสี่เป็นต้นในรูปกลาปหนึ่งๆ ที่มีอยู่ในหมูรูปที่เนื่องด้วยอินทรีย์และรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ รูปบางอย่างจึงน่าพึงใจ บางอย่างไม่น่าพึงใจ หรือน่าพึงใจในบางคราว ไม่น่าพึงใจในบางคราว

ในพากย์นั้น คำว่า “รูปบางอย่างน่าพึงใจ บางอย่างไม่น่าพึงใจ” หมายความว่า สีในดอกไม้บางชนิดน่าพึงใจ แต่กลิ่นไม่น่าพึงใจ รสไม่น่าพึงใจ สัมผัสหยาบไม่น่าพึงใจ แม้สีในดอกไม้บางชนิดก็น่าพึงใจ กลิ่นก็น่าพึงใจ แต่รสเป็นต้นไม่น่าพึงใจ เช่นเดียวกันนี้ สีในรูปกลาปหนึ่งแม้ที่เป็นไปในพระกายของพระพุทธเจ้าก็น่าพึงใจแต่กลิ่นไม่น่าพึงใจ สีแม้ในตัวที่พองขึ้นอืดของสุนัขดำที่ตายแล้ว ก็น่าพึงใจ แต่กลิ่นไม่น่าพึงใจ ความจริงสีนั้น ถ้าพึงเป็นสีของผ้านุ่มผ้าห่ม ผ้านั้นคงมีค่ามาก

คำว่า “น่าพึงใจในบางคราว ไม่น่าพึงใจในบางคราว” หมายความว่า ธรรมด่าว่า ไฟน่าพึงใจ เป็นเหตุแห่งผลที่เป็นความสุขในฤดูหนาว แต่ในฤดูร้อนเป็นสิ่งที่ไม่น่าพึงใจ เป็นเหตุแห่งผลที่เป็นความทุกข์ น้ำเย็นน่าพึงใจในฤดูร้อน แต่ในฤดูหนาวไม่น่าพึงใจ เช่นเดียวกันนี้ ผ้าที่มีสัมผัสดีน่าพึงใจในร่างกายปกติ เมื่อกระทบถูกแผลก็ไม่น่าพึงใจ หรือเมื่อกระทบผ้าเบาก็น่าพึงใจ ถ้ากระทบหนักไปก็ไม่น่าพึงใจ

อนิฏฐารมณ คือ อารมณที่ไม่น่าพึงใจ [ย่อมเกิด]ในอนิฏฐารมณนั้น

๒๖. คำว่า อิกฺกุเจ (อิกฺกุสฺสารมณ) หมายถึง อิกฺกุสมัชฌัตตารมณ (อารมณที่น่าพึงใจปานกลาง)

พึงสัมพันธ์[บทที่สลับกัณฑ์]ว่า ปัญฺจวิญญูญานจิต สัมปฏฺกัจฉนจิต สันตฺริณจิต และตทารมณจิต ที่เป็นฝ่ายกุศลวิบาก

๒๗. ในอิกฺกุสมัชฌัตตารมณนี้ สันตฺริณจิตและตทารมณจิต พึงทราบว่าเป็นประกอบกับอุเบกขาเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อติอิกฺกุเจ ปน (ส่วนสันตฺริณจิตและตทารมณจิตที่ประกอบกับโสมนัส ย่อมเกิดในอารมณที่น่าพึงใจยิ่ง) เป็นต้น

ในประโยคนั้น คำว่า อติอิกฺกุเจ (อารมณที่น่าพึงใจยิ่ง) คือ อารมณ ๖ ที่มีหาชนในโลกพึงใจยิ่ง มีสัณฐานแห่งทอง เงิน แก้วมณี เป็นต้น สัณฐานแห่งหรรดालเป็นต้น สัณฐานแห่งผ้าแพรเป็นต้น และรูปเทพธิดาเป็นต้น

ในการกำหนดตทารมณนี้ การประจวบกับอนิฏฐารมณเป็นโอกาสที่กุศลกรรมส่งผล ส่วนการประจวบกับอิกฺกุสฺสารมณเป็นโอกาสที่กุศลกรรมส่งผล ดังนั้น จึงมีการ

กำหนด[ตทารมณฺ]นี้ว่า อกุศลวิปากจิตย่อมเกิดขึ้นในอนิฏฐารมณฺ ส่วนกุศลวิปากจิตเกิดขึ้นในอิฏฐารมณฺ แต่การกำหนดเวทนาย่อมสำเร็จตามอารมณฺ เพราะไม่มีความดำริคาดคิดด้วยอาการนั้นๆ แล้วรับเอา[อารมณฺ] เนื่องจากวิปากที่เกิดด้วยแรงกรรมอย่างเดียวและปราศจากกำลังอุตสาหะของตนมีกำลังน้อยเหมือนเงาหน้าในกระจก

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ตตถาปิ โสมนสฺสสหคตฺทริยชวนาวसानเ (แม้ในบรรดาวิปากจิตเหล่านั้น ตทารมณฺจิตที่ประกอบด้วยโสมนสฺส ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของกิริยาชวณจิตที่ประกอบด้วยโสมนสฺส ตทารมณฺจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของกิริยาชวณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา) โดยมุ่งหมายว่า “การประกอบของเวทนาไม่เพียงมีได้แก่วิปากจิตอย่างเดียว แต่ยังมีได้ตามสมควรแก่อารมณฺแม้แก่กามาวจรกิริยาชวณจิตที่เป็นไปในกระแสจิตของพระชีณาสพผู้ปราศจากวิปลาส”

คำว่า ตตถาปิ คือ แม้ในบรรดาวิปากจิตเหล่านั้น

คำว่า โสมนสฺสสหคตฺทริยชวนาวसानเ (ในที่สุดของกิริยาชวณจิตที่ประกอบด้วยโสมนสฺส) คือ ในที่สุดแห่งกิริยาชวณจิตที่ประกอบด้วยโสมนสฺสอันเป็นไปในอดีตอิฏฐารมณฺมีพระพุทฺธเจ้าเป็นต้น

คำว่า อุเบกขาสหคตฺทริยชวนาวसानเ (ในที่สุดของกิริยาชวณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา) คือ ในที่สุดของกิริยาชวณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขอันเป็นไปในอนิฏฐารมณฺและอิฏฐมฺชฉัตตารมณฺ

การกำหนดตทารมณฺจิตในที่สุดของกิริยาชวณจิตนี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอีกด้วย ดังสารกในคัมภีร์นั้นเป็นต้นว่า

กามาวจรติเหตุกฺโสมนสฺสสหคตฺทริยทวยํ ตทารมณฺวเสน ปญฺจนฺนํ โสมนสฺสสหคตวิปากานํ อนนฺตรปจฺโยติ.^{๒๔}

“กามาวจรกิริยาจิตอันมีเหตุ ๓ ที่ประกอบด้วยโสมนสฺส ๒ ดวง เป็นอนันตรปัจจัยแก่วิปากจิตที่ประกอบด้วยโสมนสฺส ๕ ดวง ด้วยอำนาจของตทารมณฺกิจ ดังนี้เป็นต้น”

คำนี้มีกล่าวไว้ด้วยประเภทของกิริยาชวนจิตที่เป็นไปตามครรลองปกติ การที่กิริยาชวนจิตอันเป็นไปด้วยการปรุงแต่งจิตเช่นนั้นประกอบกับอุเบกขาแม่ในอริยสัจธรรม และการประกอบกับโสมนัสแม่ในอริยสัจธรรมย่อมมีได้ ดังพระพุทธทวจะว่า

กถณจानนุท อริโย โหติ ภาวิตินุทริโย. อิทานนุท ภิกขุโน จกขุณา รูปุ ทิสวา อุปฺปชฺชติ มนาปํ อุปฺปชฺชติ อมนาปํ. อุปฺปชฺชติ มนาปามนาปํ. โส สเจ อากงฺขติ ปฏิกฺกุลเอบปฏิกฺกุลสณฺณิ วิหเรยฺยนฺติ. อปฺปฏิกฺกุลสณฺณิ ตตถ วิหฺรติ. สเจ อากงฺขติ อปฺปฏิกฺกุลเอบปฏิกฺกุลสณฺณิ วิหเรยฺยนฺติ. ปฏิกฺกุลสณฺณิ ตตถ วิหฺรติ.^{๒๔}

“ดูกรอานนท์ พระอริยบุคคลเป็นผู้เจริญอินทรีย์แล้วอย่างไร ความยินดีย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในศาสนาเมื่อเห็นรูปด้วยจักขุ ความไม่ยินดี ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในศาสนาเมื่อเห็นรูปด้วยจักขุ ความยินดีและความไม่ยินดีย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในศาสนาเมื่อเห็นรูปด้วยจักขุ หากเธอประสงค์อยู่ว่าเราพึงสำคัญว่าไม่ปฏิกลงในสิ่งปฏิกลงอยู่ เธอ่อมสำคัญว่าไม่ปฏิกลงในสิ่งนั้น หากเธอประสงค์อยู่ว่าเราพึงสำคัญว่าปฏิกลงในสิ่งที่ไม่ปฏิกลงอยู่ เธอ่อมสำคัญว่าปฏิกลงในสิ่งนั้น”

พึงนำอินทรีย์ภาวนาสูตทั้งหมดในอุปปิณณาสกัมมากล่าวไว้ในที่นี้]

ในพระบาลีนั้น ด้วยพระดำรัสว่า “ความยินดีย่อมเกิดขึ้น ความไม่ยินดีย่อมเกิดขึ้น ความยินดีและความไม่ยินดีย่อมเกิดขึ้น” พระพุทธองค์ทรงแสดงว่ากามาวจรกิริยาชวนจิตของพระชีณาสพย่อมประกอบกับโสมนัสในอริยสัจธรรม และประกอบกับอุเบกขาในอริยสัจธรรมตามครรลองปกติ

ด้วยพระดำรัสว่า “หากเธอประสงค์อยู่ว่าเราพึงสำคัญว่าไม่ปฏิกลงในสิ่งปฏิกลงอยู่ เธอ่อมสำคัญว่าไม่ปฏิกลงในสิ่งนั้น” พระพุทธองค์ตรัสว่ากามาวจรกิริยาชวนจิตย่อมประกอบกับอุเบกขาแม่ในอริยสัจธรรม และประกอบกับโสมนัสแม่ในอริยสัจธรรม ในขณะที่มีการปรุงแต่งจิตเช่นนั้น

ส่วนในสตตวิหารสูต พระผู้มีพระภาคตรัสปฏิเสธโสมนัสทางทวาร ๖ ในพระชีณาสพ ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

อิธ ภิกขุขุณา รูปุ ทิสฺวา เนว สุมฺโน โหติ. น ทุมฺมโน. อุเปกฺขโก วิหริติ สโตสมฺปชาโน.^{๓๐}

“ภิกษุในศาสนานี้เห็นรูปแล้วไม่ตื๋อใจ ไม่เสียใจ มีความวางเฉย มีสติสัมปชัญญะ”

แม้พระดำรัสนั้นก็ตรัสด้วยสภาพที่พระชีณาสพรั่งแต่งจิตเช่นนั้นเสมอ บัณฑิตพึงถือเอาอย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง แม้พระชีณาสพรั่งทั้งหลายก็มักเกิดโสมนัสในการเห็นรูปพระพุทธรูปเจ้า เป็นต้น หรือเห็นสถานที่เหมาะสมแก่การปรารภความเพียร เป็นต้น พระดำรัสนี้จึงหมายถึง รูปารมณฺ์ เป็นต้นที่เป็นอนิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์อันเป็นเหตุของราคะ เป็นต้น แม้ข้อความนี้ก็สมควร

ในอินทรียกาวนาสูตรนั้น ธรรมตาว่าการปรุ้งแต่งจิตเช่นนั้นในการกำหนดเวทนานี้ พึงทราบตามนัยในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

กถํ ปฏิกฺกุเล อปฺปฏิกฺกุลสณฺณิ วิหริติ. อนิฏฺฐสฺมี วตฺตุสฺมี เมตฺตตาย วา ผรติ. ธาตุโตวา อุปสํหริติ. เอวํ ปฏิกฺกุเล อปฺปฏิกฺกุลสณฺณิ วิหริติ.

กถํ อปฺปฏิกฺกุเล ปฏิกฺกุลสณฺณิ วิหริติ. อิฏฺฐสฺมี วตฺตุสฺมี อสุกาย วา ผรติ. อนิจฺจโตวา อุปสํหริติ. เอวํ อปฺปฏิกฺกุเล ปฏิกฺกุลสณฺณิ วิหริตฺติอาทิ.^{๓๑}

“ภิกษุสำคัญว่าไม่ปฏิกลงในสิ่งปฏิกลงอยู่อย่างไร ภิกษุแผ่เมตตาไป ในสิ่งที่เป็นอนิฏฐารมณฺ์ หรือนำเข้าไปโดยความเป็นธาตุ ภิกษุย่อมนำสำคัญว่าไม่ปฏิกลงในสิ่งปฏิกลงอย่างนี้

ภิกษุสำคัญว่าปฏิกลงในสิ่งไม่ปฏิกลงอยู่อย่างไร ภิกษุแผ่ความไม่สวยงามไปในสิ่งที่เป็นอนิฏฐารมณฺ์ หรือนำเข้าไปโดยความไม่เที่ยง ภิกษุย่อมนำสำคัญว่าปฏิกลงในสิ่งไม่ปฏิกลงอย่างนี้ เป็นต้น”

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “ครั้นอารมณ์ที่น่าปรารภน่ายังมีรูปเทพธิดา เป็นต้น มาปรากฏ พระชีณาสพรั่งแผ่ไปในอารมณ์นั้นโดยความไม่สวยงาม หรือนำไปเข้าโดยความไม่เที่ยง ลักษณะที่ไม่งามหรือไม่แน่นอนอันเป็นอนิฏฐารมณฺ์ในอารมณ์เหล่านั้น เป็น

อารมณ์ของกิริยาชวนจิตที่ประกอบกับอุเบกขา หาใช่อารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่งมีรูปเทพธิดาไม่ เช่นเดียวกันนี้ เมื่ออารมณ์ที่น่าพึงใจมีร่างที่เป็นโรคเรื้อนพุพองเป็นต้นมาปรากฏ ท่านก็แผ่เมตตาไปในอารมณ์นั้น หรือนำเข้าไปโดยความเป็นธาตุ ในเรื่องนั้น อารมณ์ที่มีลักษณะคือความไม่มีเวรเป็นต้นที่น่าพึงใจ เป็นอารมณ์ของกิริยาชวนจิตที่ประกอบกับโสมนัส มิใช่อารมณ์คือร่างคนโรคเรื้อนพุพองเป็นต้นอันเป็นอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่ง ดังนั้น ชวนจิตเหล่านั้นจึงประกอบด้วยเวทนาคล้อยตามอารมณ์เสมอเหมือนกามาวจรวิปากจิต”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะว่าลักษณะดังกล่าวย่อมไม่ดำเนินไปโดยเฉพาะเว้นจากอารมณ์มีรูปเทพธิดาเป็นต้น แต่มีได้ร่วมกับอารมณ์เหล่านั้น ดังนั้น การปรุงแต่งจิตมีการแผ่ไปโดยความไม่สวยงามในที่นี้ จึงเป็นเหตุเกิดของอุเบกขาชวนจิตในอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่ง และเป็นเหตุเกิดของโสมนัสชวนจิตในอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่ง ดังคัมภีร์อรรถกถา [วิสุทธิมรรค] กล่าวว่าโสมนัสเวทนาย่อมเกิดขึ้นแม้ในอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่งมีศพขึ้นยึดเป็นต้นด้วยการพบเห็นอนิสงส์และเห็นผลที่เกิดก่อนและหลังแห่งการภาวนา ทั้งในพระบาลีก็ตรัสว่า โสมนัสเวทนาย่อมเกิดขึ้นแก่พระมหาโมคคัลลานเถระในร่างเปรตกองกระดูกที่แม้เป็นอนิฏฐารมณ์ เพราะเห็นว่าพระพุทธรเจ้าเป็นผู้จริงและเห็นความถึงพร้อมของตน [ว่าเราพ้นจากทุกข์ดังนี้แล้ว] และในคัมภีร์อรรถกถา [ธรรมบท] ก็กล่าวว่าโสมนัสเวทนาย่อมเกิดขึ้นแก่พระมหากัสสปเถระแม้ในข้าวบูตที่เป็นอนิฏฐารมณ์ซึ่งตนได้รับจากมือของคนโรคเรื้อน เพราะการปรุงแต่งจิตเช่นนั้น โดยแท้จริงแล้ว การที่อารมณ์เป็นสิ่งที่น่าพึงใจหรือไม่พึงใจ ย่อมสำเร็จด้วยความต้องการของมหาชนในโลก ไม่ใช่สภาพลัทธิ ซึ่ง และเป็นเหตุเกิดของความสำคัญผิด [คือ สัญญาวิปลาส ความแปรปรวนแห่งสัญญา จิตตวิปลาส ความแปรปรวนแห่งจิต และทัญญูวิปลาส ความแปรปรวนแห่งทัญญู] และกิเลสทั้งหลายดังพระพุทธวจนะเป็นต้นว่า

ตตถ กตมํ รูปํ หีนํ. ยํ รูปํ เตสํ เตสํ สตุตตานํ อุกุณฺณํ อวณฺณํ.^{๓๒}

“ในรูปขันธ์นั้น รูปไหนชื่อว่ารูปทราม รูปใดถูกเหล่าสัตว์นั้นๆ ดูถูก ดูหมิ่น”

ในพระบาลีนี้ ด้วยพระดำรัสว่า “เหล่าสัตว์นั้นๆ” พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ความน่าพึงใจหรือไม่น่าพึงใจของสิ่งที่เป็นอารมณ์ ย่อมสำเร็จตามสมมุติของมหาชนในโลก ดังนั้น การที่มหาชนในโลกผู้ยังขจัดวิปลาสธรรมไม่ได้ รับเอาอดีตอิฏฐารมณีสัมมุติเป็นต้นโดยอาการน่าพึงใจยิ่งก็ดี รับเอาอดีตอิฏฐารมณีสัมมุติเป็นต้นโดยอาการไม่น่าพึงใจก็ดี อาการทั้งสองอย่างนั้นย่อมมีด้วยอำนาจแห่งความสำคัญผิดของพวกเขา แต่การที่พุทธสาวกผู้มีปัญญารับเอาสัมมุติเป็นต้นโดยอาการไม่น่าพึงใจก็ดี รับเอาพระพุทธคุณเป็นต้นโดยอาการน่าพึงใจยิ่งก็ดี อาการทั้งสองอย่างนั้นย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังปัญญา

(๑๓๙) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวา “การรับเอาอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่งด้วยอาการน่าพึงใจปานกลางหรือไม่น่าพึงใจ และรับเอาอารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจด้วยอาการน่าพึงใจและน่าพึงใจปานกลาง ของกุศลจิตและอกุศลจิต ย่อมมีได้เพราะเป็นไปในกระแสจิตของบุคคลผู้ยังขจัดความสำคัญผิดไม่ได้” และข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “แม้กิริยาชวณะก็ดำเนินไปตามสมควรแก่อารมณ์ เพราะพระชีณาสพไม่มีความแปรปรวนแห่งจิต” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะชนผู้ปราศจากธรรมจักขุเท่านั้นจึงจะคล้อยตามอำนาจจิตและอารมณ์ด้วยอำนาจของความสำคัญผิด กุศลจิตและอกุศลจิตจึงดำเนินไปตามสมควรแก่อารมณ์เป็นส่วนใหญ่ แต่กิริยาชวณะหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะพระชีณาสพไม่คล้อยตามอำนาจจิตและอารมณ์ในอารมณ์ที่น่าพึงใจหรือไม่น่าพึงใจที่มหาชนในโลกสมมุติกัน ดังพระพุทธวจนะว่า

รูปา สหฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา จ มโนรมา
อิฏฺฐธมฺมา อนิฏฺฐา จ น ปเวรณฺติ ปณฺธิตา.^{๓๓}

“บัณฑิตย่อมไม่หวั่นไหวเพราะรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่น่ารื่นรมย์ และเพราะอารมณ์ที่น่าพึงใจหรือไม่น่าพึงใจ”

ด้วยเหตุนั้น ในลำดับต่อจากกิริยาชวณะจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส ตทารัมมณจิตย่อมประกอบด้วยโสมนัสหรืออุเบกขา แม้ในลำดับต่อจากกิริยาชวณะจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ตทารัมมณจิตก็ประกอบด้วยโสมนัสหรืออุเบกขาเช่นกัน

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

ปฏุจาเน กุสลากุสเล นิรุทุเธ วิปาโก ตทารมมณตา อุปปชชตีติ^{๓๔} กุสลกุสลานนุตรัง
 เอว ตทารมมณัง วุตตัง. น อพฺยากตานนุตรัง น จ กตฺถจิ กิริยานนุตรัง ตทารมมณสฺส วุตตญฺจานัง
 ทิสฺสติ. วิชฺชมาเน จ ตสฺมี อวฺจเน การณํ นตฺถิ. ภวํคณฺจ นาเมตํ นทิสฺโสโต วิย ปฏฺฐิสฺโต-
 คามินาวั สวิปฺฬาริกัง เอว ชวนํ อนฺุพฺพนตฺตีติ ยุตตัง. น ปน ฉพฺงคฺอุเปกฺขวาโต ชีณาสวสฺส
 สนฺตุวุตฺตติกิริยชวนํ. ตสฺมา กิริยชวนานนุตรัง ตทารมมณวิธานัง อุปปริกฺขิตพฺพ.^{๓๕}

“ในคัมภีร์ปฏิฐาน พระพุทธองค์ตรัสตทารมณไว้ในระดับต่อจากกุศลชวณะและ
 อกุศลชวณะเท่านั้นด้วยพระดำรัสว่า ‘เมื่อกุศลชวณะและอกุศลชวณะดับแล้ว วิปากจิต
 ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณ’ แต่พระพุทธองค์ไม่ได้ตรัสตทารมณไว้ในระดับต่อจาก
 อพฺยากกุต ทั้งฐานะของตทารมณที่กล่าวไว้ในระดับต่อจากกิริยาจิตก็ไม่พบในพระอภิธรรม
 ที่ใดที่หนึ่ง หากตทารมณมีอยู่ ก็ไม่มีสาเหตุในการไม่ตรัสไว้

ภวังค์นี้มีสภาพแผ่กระจาย[ไม่สงบนิ่ง]ย่อมติดตามชวณจิตเหมือนกระแสน้ำติดตาม
 เรือที่แล่นทวนกระแส แต่ภวังค์จะติดตามกิริยาชวณจิต ที่มีสภาพสงบของพระชีณาสพ
 ผู้กอบปรด้วยอุเบกขามือองค์ ๖ ไม่ได้ [อุเบกขามือองค์ ๖ คือความไม่ยินดียินร้ายวางเฉยใน
 การรับรู้อารมณ์ทาง ทวารทั้ง ๖] ดังนั้น การกำหนดตทารมณในระดับต่อจากกิริยาชวณจิต
 จึงน่าใคร่ครวญ”

กระนั้นก็ตาม ในวาระที่สุตของอพฺยากกุต ๓ บทในการจำแนกอารัมมณปัจจุจัยใน
 กุสลตฺตติกะ ปัญฺหาวาระ ตทารมณเป็นหลักสำคัญของเสกขบุคคลและปฺุชฺชน มิใช่กุศลชวณะ
 และอกุศลชวณะ ดังพระพุทธดำรัสในวาระทั้ง ๒ ว่า

เสกฺขา วา ปฺุชฺชชฺชา วา กุสลํ อนิจฺจโต วิปฺสฺสนติ กุสลํ อสฺสาเทนฺติ.^{๓๖}

“เสกขบุคคลหรือปฺุชชนหยั่งรู้กุศล[ที่มีในภูมิสาม]โดยความเป็นวิปัสสนา พอใจ
 กุศล[ด้วยโลกมูลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบกับความเห็นผิด]”

และพระพุทธดำรัสว่า

กุสเล นิรุทุเธ อกุสเล นิรุทุเธ วิปาโก ตทารมมณตา อุปปชชติ.^{๓๗}

“ครั้นกุศลจิตดับแล้ว อกุศลจิตดับแล้ว วิปากจิตย่อมเกิดโดยความเป็นตทารมณ”

แต่สำหรับพระอรหันต์ ชวนจิตและตทารมณจิตเป็นหลักสำคัญ ดังพระพุทธ-
ดำรัสว่า

อรหา กุสลํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติ.^{๓๘}

“พระอรหันต์หยั่งรู้กุศลโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

พระพุทธองค์ไม่ตรัสว่า “ครั้นอภัยากฤตที่เป็นกิริยาจิตดับแล้ว วิปากจิตย่อม
เกิดโดยความเป็นตทารมณ”

ถ้าหากพระพุทธองค์ตรัสพระดำรัสนั้นว่า ครั้นอภัยากฤตที่เป็นกิริยาจิตดับแล้ว
วิปากจิตย่อมเกิดโดยความเป็นตทารมณ] พระพุทธองค์ก็พึงกระทำตทารมณให้เป็นหลักสำคัญ
และแม้จะไม่ตรัสพระดำรัสนั้นไว้ ตทารมณก็นับเข้าได้ด้วยพระดำรัสว่า วิปสฺสติ (หยั่งรู้)
ดังนั้น ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกาว่า “ในคัมภีร์ปฎฐาน พระพุทธองค์ตรัสตทารมณ
ไว้ในลำดับต่อจากกุศลชวณะและอกุศลชวณะด้วยพระดำรัสว่า ‘กุสลากุสเล นิรุทุเธ วิปาโก
ตทารมมณตา อุปปชชติ.’^{๓๙} (เมื่อกุศลชวณะและอกุศลชวณะ ดับแล้ว วิปากจิตย่อมเกิดขึ้นโดย
ความเป็นตทารมณ) แต่ไม่กล่าวไว้ในลำดับต่อจาก อภัยากฤต” และข้อความ[ของคัมภีร์
มูลฎีกา]ว่า “หากตทารมณมีอยู่ ก็ไม่มีสาเหตุในการไม่ตรัสไว้” ย่อมไม่สมควร

ส่วนในวิงค์ของอนันตรปัจจัย พบฐานะที่กล่าวถึงตทารมณพร้อมด้วยภวังค์ใน
ลำดับต่อจากกิริยาชวนจิตโดยชื่อว่า วุฏฐานะ ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

กุสลํ วุฏฐานสฺส.^{๔๐}

“กุศลจิต[คือโลกียกุศลชวนจิต ๑๗ ซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้าย] เป็นปัจจัยแก่วุฏฐานะ
[คือตทารมณและภวังค์] โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

อกุสลํ วุฏฺฐานสฺส.^{๔๑}

“อกุศลจิต[คืออกุศลชวนจิต ๑๒ ซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้าย] เป็นปัจจัยแก่วุฏฺฐานะ [คือตทารมณฺ์และภวํงคฺ์] โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

กิริยํ วุฏฺฐานสฺส.^{๔๒}

“กิริยาจิต[คือกิริยาชวนจิต ๑๘ ซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้าย] เป็นปัจจัยแก่วุฏฺฐานะ [คือโวฏฺฐัพพนจิตดวงที่ ๒ และตทารมณฺ์] โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

วิปากธมฺมธมฺมา ขนฺธา วุฏฺฐานสฺส.^{๔๓}

“ขันธอันมีสภาพให้ผลเป็นวิปาก[คืออกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๕๒] เป็นปัจจัยแก่วุฏฺฐานะ[คือตทารมณฺ์และภวํงคฺ์] โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

เนว วิปากนาวิปากธมฺมธมฺมา ขนฺธา วุฏฺฐานสฺส.^{๔๔}

“ขันธอันไม่ใช่วิปากและไม่มีสภาพให้ผลเป็นวิปาก[คือกิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๕] เป็นปัจจัยแก่วุฏฺฐานะ[คือตทารมณฺ์และภวํงคฺ์] โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

ดังนั้น ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกาว่า “ทั้งฐานะของตทารมณฺ์ที่กล่าวไว้ในลำดับต่อกจากกิริยาจิตก็ไม่พบในพระอภิธรรมที่ใดที่หนึ่ง” ย่อมไม่สมควร เพราะกิริยาชวนจิต ที่แม้จะมีความสงบของพระชินาสพผู้ก่อปรตั่วยอุเบกขามือองคฺ์ ๖ ก็มีความซัดส่ายไม่สงบ เนื่องจากแม้กิริยาชวนะก็ทำความเพียรทางกายกับทางวาจาให้เกิดขึ้นเหมือนอกุศลชวนจิต

(๑๔๐) ในคัมภีร์วิภาวนี เมื่อจะกล่าวเฉลยมติพระฎีกาจารย์ได้กล่าวว่า “หากพระผู้มีพระภาคตรัสตทารมณฺ์แม้ในลำดับต่อกจากอัพยาภตฺ การที่ตทารมณฺ์เกิดถัดจากโวฏฺฐัพพนจิตในปริตตารมณฺ์ก็เป็นอันเข้าใจได้ พระพุทฺทของคฺ์จึงไม่ตรัสตทารมณฺ์ในลำดับต่อกจากกิริยาชวนจิตไว้” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์ปฎิฐานไม่มีฐานะที่พระพุทฺทของคัมได้ตรัสไว้โดยมุ่งหมายว่า “เมื่อพระองคฺ์ตรัสพระดำรัสนี้ บุคคฺลพึงเข้าใจข้อนี้[เป็นอยางอื่น]” ทั้งในฐานะที่ตรัสไว้ด้วยการเจริญวิปัสสนาเป็นต้นว่า “อรหา กุสลํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต

อนตฺโต วิปสฺสตี.”^{๔๕} (พระอรหันต์ย่อมหยั่งรู้กุศลโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน) ก็ไม่มีความสงสัยในวาระของปริตตารมณฺ์ที่เกิดในปัญจทวาร

๒๘. คำว่า “ตทารมฺณจิตฺตํและภวํจจิตฺตํที่ประกอบด้วยอุเบกขาย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของชวนจิตที่ประกอบด้วยโทมนัส” คือ ตทารมณฺ์ที่ไม่ประกอบด้วยโสมนัส

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะสภาพของโสมนัสกับโทมนัสตรงกันข้ามกัน ดังนั้น การที่เวทนาเหล่านั้นเป็นอนันตรปัจจัยแก่กันและกันจึงไม่ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐาน

พระอนุรุทธาจารย์เมื่อจะแสดงการกำหนดตทารมณฺ์ในลำดับถัดจากกิริยาชวนจิต และโทมนัสชวนจิตได้แสดงว่า การกำหนดเช่นนั้นย่อมไม่มีในลำดับต่อจากกุศลชวนจิตกับอกุศลชวนจิต ดังนั้น ตทารมณฺ์จิตและภวํจจิตทั้งหมดย่อมดำเนินไปตามสมควรแก่อารมณ์ในลำดับถัดจากชวนจิต ๑๘ ดวง คือกามาวจรกุศลชวณะ ๘ โลกมุลจิต ๘ โมหมุลจิต ๒ กระนั้นก็ตาม ส่วนใหญ่ตทารมณฺ์ในลำดับถัดจากอกุศลชวนจิตมักไม่มีเหตุ ถ้าเกิดขึ้นถัดจากชวนจิตที่มีเหตุ ๒ ก็มักมีเหตุ ๒ หรือถ้าเกิดขึ้นถัดจากชวนจิตที่มีเหตุ ๓ ก็มักมีเหตุ ๓

ทั้งหมดนี้เป็นการกำหนดตทารมณฺ์โดยมาก

บุคคลใดมักสั่งสมกุศลชวนจิตที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ ครั้นอกุศลชวนจิตของเขาแล่นไปในบางขณะ ตทารมณฺ์ที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ ย่อมดำเนินไปในลำดับถัดจากอกุศลชวณะได้บ้าง แต่บุคคลใดสั่งสมอกุศลชวนจิตเสมอ ครั้นกุศลชวนจิตของเขาที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ แล่นไปในบางขณะ ตทารมณฺ์ที่ไม่มีเหตุย่อมดำเนินไปในลำดับถัดจากกุศลชวณะได้บ้าง ดังพระพุทธวจาณะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

อเหตุเก ขนฺธฺ อนิจฺจโต ๒เปย โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชตี. กุสลากุสเล นิรุทฺธเส สเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณฺตา อุปฺปชฺชตี. อเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณฺตา อุปฺปชฺชตี.”^{๔๖}

“บุคคลหยั่งรู้ขั้นที่ไม่มีเหตุโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ย่อมยินดีฟังใจ เมื่อปรารภขั้นที่ไม่มีเหตุนั้น ราคะย่อมเกิดขึ้น ทิฏฐีย่อมเกิดขึ้น วิกิจจาย่อมเกิด

ขึ้น ความฟุ้งซ่านย่อมเกิดขึ้น ความโหม่นสย่อมเกิดขึ้น เมื่อกุศลชวนจิตและอกุศลชวนจิต
ดับแล้ว วิปากจิตที่มีเหตุย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณฺ์ วิปากจิตที่ไม่มีเหตุย่อมเกิดขึ้น
โดยความเป็นตทารมณฺ์”

ความจริงตทารมณฺ์จิตแม้เกิดขึ้นด้วยกรรมอย่างหนึ่งทีก่อให้เกิดปฏิสนธิ ก็มี
หลากหลายในวิธีต่างกัน จึงไม่ควรกล่าวถึงตทารมณฺ์จิตที่เกิดด้วยกรรมต่าง ๆ ซึ่งก่อให้เกิด
เกิดวิปากในปวัตติกาล

คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) คือ เพราะไม่มีการเกิดโสมนัสในลำดับถัดจากโหม่นส

คำว่า โสมนสฺสปฏฺิสนธิกสฺส (บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยจิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนา)
คือ บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตดวงใดดวงหนึ่งในบรรดาหาวิปากจิตที่ประกอบด้วย
โสมนัสเวทนา ๔ ดวง

คำว่า ตทารมณฺ์สมภโว แปลว่า เหตุเกิดขึ้นของตทารมณฺ์จิต หรือ การเกิด
ขึ้นของตทารมณฺ์จิต

[ตามนัยแรก คำว่า สมภว แปลว่า “เหตุเกิดขึ้น” ตามนัยหลัง แปลว่า “การเกิดขึ้น”]

คำว่า ยํ กิญฺจิ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ ปริตตารมณฺ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดา
รูปารมณฺ์เป็นต้นที่เป็นอัญญารมณฺ์หรืออนัญญารมณฺ์

คำว่า ปริจิตฺตปุพฺพ (เคยสังสมมา) มีความหมายว่า เคยสังสมมาโดยมีการรับเอา
อารมณฺ์เสมอในขณะก่อนจากขณะนั้นในภพนี้ ความหมายก็คือ เสพคຸ້นอยู่เป็นนิตย

คำว่า ปริตฺตารมณฺ์ (ปริตตารมณฺ์) คือ อารมณฺ์ที่เป็นปริตตธรรม [กามอารมณฺ์]

คำว่า อารพฺก แปลว่า ปรารภ

คำว่า อุกฺขาสหคตสนฺตีรณฺ์ (สันตีรณฺ์จิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา) คือ
สันตีรณฺ์จิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนาอันเป็นกุศลวิปากในอัญญารมณฺ์ หรือเป็นอกุศลวิปาก
ในอนัญญารมณฺ์ ในสันตีรณฺ์จิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง

บุคคลผู้มีวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๔ ดวงอื่นเกิดขึ้นเป็นนิตย แม้
วิปากจิตของเขาก็ไม่ควรกล่าวว่ามีใช่อาคันตุภวํสฺ ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา ตามมติของ

พระมหาธรรมรักษ์ชิตเถระกล่าวว่า

“อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ดวงที่ไม่มีเหตุ ย่อมดำเนินไปตามสมควร แก่อกุศลชวนจิต เพราะตกไปในกระแสที่กำหนดโดยมาก”

ดังนั้น ในฐานะที่คัมภีร์อรรถกถาได้พิจารณามติของพระเถระในข้อความถัดไป พระอรรถกถาจารย์จึงแสดงความไม่บริบูรณ์แห่งมติของพระเถระนั้นที่แสดงตทารมณอัน ไม่มีเหตุในลำดับถัดจากอกุศลชวนจิตเท่านั้น แล้วกล่าวว่า

ยथा กุศลชวานานํ อนฺตรนฺตฺรา อุกุสลํ ชวติ, ตทา กุสลาวसानเ อาจิณฺณสทิสเมว อุกุสลาวसानเ สเหตุกํ ตทารมฺมณํ ยุตุตฺ.^{๔๗}

“เมื่ออกุศลชวนจิตแล่นไปในระหว่างแห่งกุศลชวนจิต ตทารมณจิต ที่มีเหตุย่อม เกิดได้ในที่สุดของอกุศลจิตเหมือนตทารมณจิตที่สั่งสมไว้ในที่สุดของกุศลจิต”

และเมื่อตทารมณจิตเกิดขึ้นได้ แม้อาคันตูกวางจิตนี้ก็เกิดได้เช่นกัน ดังนั้น วิปากจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๖ ดวงจึงเป็นอาคันตูกวางจิตได้

ในเรื่องนี้ ลำดับแรก การเกิดขึ้นของตทารมณย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ถือปฏิสนธิ ด้วยจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาแล้วยังโหมนัสให้เกิดขึ้นในอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่ง มี พระพุทธคุณเป็นต้นที่แม้จะเป็นอดีตมหารมณหรืออดีตวิภูตารมณ ดังนั้น จึงตกวางค์ไปในที่สุดของชวนจิตที่ประกอบด้วยโหมนัส แต่บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยโสมนัสเวทนา เมื่อยัง โหมนัสให้เกิดขึ้นในอารมณ์ ๖ ทั้งหมดที่เป็นมหารมณและวิภูตารมณอันเป็นอนิฏฐารมณ หรืออนิฏฐารมณ การเกิดขึ้นของตทารมณย่อมไม่มี ทั้งการเกิดขึ้นของกวางจิตดวงเดิมก็ หามิได้ ด้วยเหตุนี้ วิปากจิตดวงหนึ่งในวิปากจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๖ ดวง จึง ดำเนินไปต่อจากชวนจิตที่ประกอบด้วยโหมนัสโดยความเป็นอาคันตูกวางจิตตามสมควร เช่น เดียวกันนี้ วิปากจิตดวงหนึ่งในวิปากจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๖ ดวง ย่อมดำเนินไป แก่ผู้ยังโหมนัสให้เกิดขึ้นในอารมณ์ ๖ มหัคคตอารมณ์ หรือบัญญัติอารมณ์ ที่เป็นอารมณ์ อันน่าพึงใจยิ่ง อันเป็นอดีตมหารมณและอดีตวิภูตารมณมีพระพุทธคุณเป็นต้น

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก ธาตุวิภังค์ ว่า

สพฺพธมฺเมสุ วา ปน ปจฺมสมนฺนาหาโร.^{๔๘}

“อีกนัยหนึ่ง ความใสใจก่อน[คืออวิชชชกัจ]ในสภาวะทั้งหมด ย่อมเกิดขึ้น”

ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มีพระพุทธรวจนะว่า

อชฺมตฺติกถฺยเจว อวฺสุโส จกฺขุอฺปฺริภินฺนํ โหติ. พาหิรา จ รุปา อาปาตํ อากฺขณฺติ. โน จ ตชฺชฺ โส สมนฺนาหาโร โหติ. เนว ตาว ตชฺชฺสส วิญฺญาณภาคฺสส ปาตุภาโว โหติ. ยโต จ โช อวฺสุโส อชฺมตฺติกถฺยเจว จกฺขุอฺปฺริภินฺนํ โหติ. พาหิรา จ รุปา อาปาตมฺกฺกณฺติ. ตชฺชฺ จ สมนฺนาหาโร โหติ. เอวํ ตชฺชฺสส วิญฺญาณภาคฺสส ปาตุภาโว โหติ. อชฺมตฺติกถฺยเจว อวฺสุโส สโต ... ชานํ ... ชิวหา ... กายี ... มโน อฺปฺริภินฺโน โหติ. พาหิรา จ ธมฺมา อาปาตํ อากฺขณฺติ. โน จ ตชฺชฺ โส สมนฺนาหาโร โหติ. เนว ตาว ตชฺชฺสส วิญฺญาณภาคฺสส ปาตุภาโว โหติ. ยโต จ โช อวฺสุโส อชฺมตฺติกถฺยเจว มโน อฺปฺริภินฺโน โหติ. พาหิรา จ ธมฺมา อาปาตํ อากฺขณฺติ. ตชฺชฺ จ สมนฺนาหาโร โหติ. เอวํ ตชฺชฺสส วิญฺญาณภาคฺสส ปาตุภาโว โหติ.^{๔๙}

“ดูกรผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าจักษุภายในไม่เสียหาย รูปารมณฺ์ภายนอก ก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่จักษุกับรูปารมณฺ์ไม่มี ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่จักษุ รูปารมณฺ์ และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่จักษุภายในไม่เสียหาย รูปารมณฺ์ภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่จักษุ กับรูปารมณฺ์ก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่จักษุ รูปารมณฺ์ และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้...

ถ้าโสตภายในไม่เสียหาย สัททารมณฺ์ภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โสตกับสัททารมณฺ์ไม่มี ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โสต สัททารมณฺ์ และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่โสตภายในไม่เสียหาย สัททารมณฺ์ภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โสตกับสัททารมณฺ์ก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โสต สัททารมณฺ์ และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้....

ถ้าชานะภายในไม่เสียหาย คันธารมณฺเณภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชานะกับคันธารมณฺเณไม่มี ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชานะ คันธารมณฺเณ และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่ชานะภายในไม่เสียหาย คันธารมณฺเณภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชานะกับคันธารมณฺเณก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชานะ คันธารมณฺเณ และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้...

ถ้าชีวหาภายในไม่เสียหาย รัสสารมณฺเณภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชีวหากับรัสสารมณฺเณไม่มี ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชีวหา รัสสารมณฺเณ และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่ชีวหาภายในไม่เสียหาย รัสสารมณฺเณภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชีวหากับรัสสารมณฺเณก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชีวหา รัสสารมณฺเณ และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้...

ถ้ากายภายในไม่เสียหาย โผฏฐัพพารมณฺเณภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่กายกับโผฏฐัพพารมณฺเณไม่มี ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่กาย โผฏฐัพพารมณฺเณ และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่กายภายในไม่เสียหาย โผฏฐัพพารมณฺเณภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โผฏฐัพพารมณฺเณก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่กาย โผฏฐัพพารมณฺเณ และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้...

ถ้ามณะภายในไม่เสียหาย ธรรมารมณฺเณภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่มณะกับธรรมารมณฺเณไม่มี ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่มณะ ธรรมารมณฺเณ และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่มณะภายในไม่เสียหาย ธรรมารมณฺเณภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่มณะกับธรรมารมณฺเณก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหุมุจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่มณะ ธรรมารมณฺเณ และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้”

ด้วยเหตุนั้น วิธีจิตจึงไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากอาวชชนจิต ถ้าอาวชชนจิตพิจารณา

โดยกำหนดอารมณ์ใดๆ โดยสภาวะหรือโดยกาล วิธีจิตนั้นย่อมรับเอาอารมณ์นั้นๆ ถ้า
 อารมณ์จิตพิจารณาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไม่มีกำหนด แม้วิธีจิตเหล่านั้นก็รับเอาอารมณ์
 ที่อารมณ์จิตพิจารณาแล้ว วิธีจิตทั้งหมดในวิธีจิตที่มีอารมณ์เดียว ย่อมไม่มีอารมณ์
 ต่างกับอารมณ์จิตบ้าง ต่างกันและกันบ้าง หรือต่างกันโดยสภาวะหรือกาลเวลาบ้าง

ถามว่า : ถ้าอาคันตุกษณ์ไม่รับเอาอารมณ์ที่อารมณ์จิตพิจารณาก่อนในวิธีหนึ่ง
 เกิดขึ้นปรารถนาปรารถนามรรณอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนเคยสั่งสมมา เมื่อเป็นเช่นนั้น อาคันตุกษณ์
 นี้ก็พึงปราศจากอารมณ์จิต และมีอารมณ์ต่างจากอารมณ์จิตเป็นต้นโดยสภาวะและกาล
 เวลาได้ใช่ไหม

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่โคตรภูและโวทานในมรรควิถีก็ดี ผลจิตในผลสมาบัติวิถี
 ก็ดี ผลจิตของบุคคลผู้ออกจากนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมปราศจากอารมณ์จิตและมีอารมณ์
 ต่างกัน ฉะนั้น แม้อาคันตุกษณ์ก็ไม่มีโทษเพราะปราศจากอารมณ์จิตและมีอารมณ์ต่างกัน
 ฉะนั้น

แม้การที่ภวังคจิตในภพหนึ่งเหมือนกับปฏิสนธิจิตโดยสภาวะและอารมณ์ ที่กล่าวไว้
 ในคัมภีร์อรรถกถาฎีกานั้นๆ ก็หมายเอาภวังคจิตเต็ม ส่วนภวังคจิตนี้เป็นอาคันตุกษณ์
 จึงไม่มีโทษ

คำว่า ตมนนุตริตฺวา (ต่อจากนั้น) มีความหมายว่า กระทำอาคันตุกษณ์ให้เป็น
 อนันตรปัจจัยของตน

คำว่า วทนฺติ อาจรียา (อาจารย์กล่าวไว้) มีความหมายว่า ในพระบาลีกับคัมภีร์
 มหาอรรถกถาไม่มีนัยเช่นนั้น

[หมายความว่า พระพุทธโฆสจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฐสาลีนี้ แต่ในพระบาลีกับคัมภีร์
 มหาอรรถกถาไม่กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้]

๒๙. อาจารย์ทั้งหลายย่อมประสงค์ตทาร์มณจิตในที่สุดของกามาวจรชวนจิต
 เท่านั้น มิใช่ในที่สุดของมหัคคตชวนจิตหรือโลกุตตรชวนจิต

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะกามาวจรชวนจิตมีความซัดส่ายไม่สงบ แต่ชวนจิตอื่นไม่มีความซัดส่าย

(๑๔๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกถากล่าวเหตุว่า “เพราะเกิดจากกรรมที่มีกามตัณหาเป็นเหตุ” เหตุนี้ไม่สมควร

มหัคคตชวนจิตยกเว้นอภิญญาและโลกุตตรชวนจิต มีอารมณ์ที่มีชัปริตตารมณ์ [คือมหัคคตชวนจิตรับบัญญัติหรือมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ ส่วนโลกุตตรจิตรับนิพพานเป็นอารมณ์] แต่ตถารมณ์มีปริตตารมณ์เป็นอารมณ์เท่านั้น จึงไม่มีความสงสัยในการเกิดขึ้นของตถารมณ์ในที่สุดของมหัคคตชวนจิตและโลกุตตรชวนจิตเหล่านั้น ทั้งอภิญญาชวนจิตบางดวงที่แม้มีปริตตารมณ์เป็นอารมณ์ก็มีสภาพสงบยิ่ง ดังนั้นจึงไม่มีการเกิดขึ้นของตถารมณ์ในที่สุดของอภิญญาชวนจิต

(๑๔๒) ด้วยข้อความเหล่านี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้ปฏิเสธข้อความ[ในคัมภีร์วิภาวนี]ว่า “เพราะมหัคคตกรรมและโลกุตตรกรรมไม่ก่อให้เกิดตถารมณ์ และต่างจากกามาวจรกรรมที่ก่อให้เกิดตถารมณ์” เป็นต้น

อาจารย์ทั้งหลายยังประสงค์ตถารัมมณจิตแก่เหล่าสัตว์ผู้เป็นไปในกามาวจรภูมิเท่านั้น ไม่ประสงค์แก่รูปาวจรบุคคลและอรูปาวจรบุคคล เพราะว่าการเกิดขึ้นของตถารัมมณจิตย่อมไม่มีในที่สุดของกามาวจรชวนจิตที่แม้จะมีอารมณ์เป็นปริตตารมณ์อันเกิดในภูมิเหล่านั้น เนื่องจากไม่มีกามวังก์ที่เป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่ตถารมณ์ และไม่มีตถารัมมณกิจแก่มหัคคตวังก์ที่สงบยิ่ง ส่วนจักขุวิญญาณและโสตวิญญาณย่อมเกิดขึ้นแก่รูปาวจรบุคคลด้วยอำนาจแห่งความเกิดขึ้นของจักขุนทรีย์และโสตินทรีย์ ทั้งสัมปฏิจจนจิตและสันตிரณจิตก็เกิดขึ้นได้ เพราะความสำเร็จแห่งการกำหนดจิตในประเภทแห่งทวารวิถี

อาจารย์ทั้งหลายยังประสงค์ตถารมณ์ในอารมณ์ที่เป็นไปในกามาวจรธรรมเท่านั้น ไม่ประสงค์เอาในอารมณ์ที่เป็นไปในธรรมคือมหัคคต โลกุตตร และบัญญัติ เพราะตถารัมมณจิตมีปริตตารมณ์เป็นอารมณ์แน่นอน

ส่วนเหตุในการที่ตทารมณจิตเหล่านั้นมีปริตตารมณเป็นอารมณ์แน่นอน ข้าพเจ้า [พระภิกษุสงฆ์] ได้กล่าวไว้แล้ว (ดู ปริจเฉทที่ ๓ อาลัมพนสังคหะ ข้อ ๕๖)

(๑๔๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวเหตุว่า “เพราะไม่ใช่อารมณ์คุ้นเคย” ข้อความนั้น ไม่สมควร เนื่องจากจิตย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่ไม่คุ้นเคยเหมือนพระนิพพานได้ในเมื่อมี กำลังแห่งความดำริหรือการเจริญภาวนาพิเศษที่บรรลุอุปปันนาแล้ว

(๑๔๔) แม้ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “เพราะถูกกรรมที่เนื่องด้วย กามตัณหาให้เกิดขึ้นบ้าง” ก็เป็นอันปฏิเสธไว้แล้ว ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า ก็ วา เอตยา ยุตติจินตยา.^{๕๐} (อีกนัยหนึ่ง การดำริความชอบด้วยเหตุผลนั้นจะมีประโยชน์อะไร) แล้วปฏิเสธเหตุทั้งหมด ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนี

อธิบายคาถาสรูป

๓๐. ครึ่งบาทคาถาแรกว่า กาเม ชวนสตุตตาลมฺพณานํ นียเม สติ (เมื่อมีการกำหนด ชวนจิต สัตว์บุคคล และอารมณ์ที่เป็นไปในกามภูมิ) มีความหมายว่า เมื่อมีการกำหนด ๓ อย่างโดยจำแนกตามชวนจิต สัตว์บุคคล และอารมณ์ อันนับเข้าในกามภูมิ

ครึ่งบาทคาถาหลังว่า วิภูเตติมฺหฺนเต จ ตทารมณเมรีตํ (ท่านกล่าวตทารมณจิต ในวิภูตารมณและอติมหันตารมณ) แสดงการกำหนดว่า ตทารมณย่อมเป็นไปในวิภูตารมณ หรืออติมหันตารมณ มิใช่แสดงการกำหนดว่า อารมณ์อันเป็นที่เกิดขึ้นของตทารมณนี้ชื่อว่า วิภูตารมณและอติมหันตารมณ ดังนั้น วิถีสังคหะที่เกิดแก่รูปพรหมผู้เกิดด้วยกรรมอันใหญ่หลวง มีปสาทวัตถุชัดเจนดี จึงมีอารมณ์เป็นวิภูตารมณและอติมหันตารมณเสมอ

บางคนมิได้กำหนดข้อความนี้แล้วอ้างว่า “วิถีสังคหะที่เป็นวิภูตารมณและอติ- มหันตารมณ ย่อมไม่เกิดในรูปภูมิและอรุณภูมิ”

อธิบายการกำหนดชวนจิต

๓๑. ในคำว่า ชวนเนสุ จ (อนึ่ง ในบรรดาชวนจิตทั้งหลาย) จ ศัพท์มีอรรถเหมือน คำว่า ปน (อนึ่ง)

กามาวจรชวณจิตย่อมแล่นไปในปริตตชวณวิถี ๖ ครั้งข้างเท่านั้น ความหมายก็คือ เมื่อความอ่อนกำลังของอารมณ์มีอยู่เสมอแม้ในเวลาปกติ กามาวจรชวณจิตย่อมแล่นไป ๖ ครั้งข้าง ความจริงแม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวว่า กามาวจรชวณจิตย่อมดำเนินไป ๖ ครั้ง ในฐานะที่อารมณ์อ่อนกำลังในเวลาปกติ แต่บางคนยังสำคัญว่า พระอนุรุทธาจารย์ก็กล่าวคำว่า “๖ ครั้ง” นี้ โดยเนื่องกับเวลาสลบ

คำว่า มนุหุปวัตตติย (ในคราวเป็นไปอย่างเชื่องช้า) คือ ในคราวเป็นไปโดยการที่ชวณจิตอันอาศัยหทัยวัตถุมีกำลังอ่อน เพราะหทัยวัตถุที่ล่วงขณะจิตหลายขณะในเวลาใกล้เสียชีวิตมีกำลังอ่อน ทั้งหทัยวัตถุก็มีกำลังอ่อนในคราวอื่นเพราะเป็นสิ่งละเอียดอ่อนยิ่ง หรือเพราะถูกสิ่งใดสิ่งหนึ่งเบียดเบียนทำร้าย

๓๒. คำว่า มรณกาลาทีสุ (ในมรณกาลเป็นต้น) คือ ในคราวใกล้เสียชีวิต คราวสลบ คราวหมดสติ และคราวที่ปสาทวัตถุอ่อนกำลังยิ่ง

คราวสลบ คือ เวลาถูกความทุกข์ที่มีสภาพทนได้ยากบีบคั้นเข้าถึงความลำบากยิ่งแห่งร่างกาย

คราวหมดสติ คือ เวลาปราศจากสัญญาตามปกติด้วยกำลังของปีติบ้าง ถูกความหลับครอบงำบ้าง ยักรู้เข้าสิ่งบ้าง หรือด้วยอำนาจของความเมาสุราเป็นต้นบ้าง

คราวที่ปสาทวัตถุอ่อนกำลังยิ่ง คือ เวลาที่ปสาทวัตถุภายในของเด็กที่อยู่ในครรภ์ หรือเริ่มคลอดมีกำลังอ่อนยิ่ง ความจริงในเวลาดังกล่าว วิธีที่ดำเนินไปในทวาร ๖ แม้เป็นไปในระหว่างๆ ก็มักจะไม่มีชวณวาระบริบูรณ์ วิธีจิตที่ประกอบด้วยโฏฐัพพนจิต ๒ หรือ ๓ ครั้ง หรือมีชวณจิต ๔ หรือ ๕ ครั้งย่อมเป็นไป

วาระของจิตที่มีโฏฐัพพนจิต ๒ หรือ ๓ ครั้ง กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ส่วนวาระที่มีชวณจิต ๔ หรือ ๕ ครั้ง กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกา

ส่วนคำว่า ปญจวารเมว (เพียง ๕ ครั้งเท่านั้น) นี้ กล่าวไว้โดยเนื่องกับคราวใกล้เสียชีวิต มิใช่กล่าวไว้โดยเนื่องกับคราวสลบเป็นต้น ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยประเภทแห่งบุคคลทั่วไป แต่ฉานเป็นต้นของผู้จุติหรือปรินิพพานในลำดับถัดจากฉาน ปัจจเวกขณะฉาน

หรืออภิญญา ชื่อว่า มรณาสันนชวณจิต (ชวณจิตใกล้เสียชีวิต) ที่ยิ่งหรือหย่อนกว่า ๕ คราว
 ข้อความนี้จักปรากฏในเรื่องมรณุปัตติ (การเกิดขึ้นของมรณะ) ในปริจเฉทถัด
 ไป[คือวิถีมุตตสังคหวิภาค]

๓๓. คำว่า ภควโต ปน ยมกปาฏิหาริยกาลาทีสุ (ในเวลาแสดงยมกปาฏิหาริย
 เป็นต้นของพระผู้มีพระภาค) นี้ มีความหมายว่า เวลาที่เป็นไปเร็วเช่นนี้แม้ของบุคคลอื่น
 มีพระมหาโมคคัลลานเถระ เป็นต้น ก็จัดเข้าอยู่ด้วย อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์ ในคำว่า ยมก-
 ปาฏิหาริยกาลาทีสุ = ยมกปาฏิหาริยกาล + อาทีสุ ดังสาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

อโย ปน มตฺถกปตฺตาวสึ ภควโต ยมกปาฏิหาริเย ลพฺภติ. อณฺเณสํ วา เอวรูป
 กาลे.^{๕๑}

“ความชำนาญอันบรรลุนั้น ย่อมมีในยมกปาฏิหาริยของพระผู้มีพระภาค
 หรือในเวลาเช่นนี้ของผู้อื่น”

พระอนุรุทธาจารย์แสดงข้อความด้วยพากย์ทั้งหมดว่า ปัจจเวกขณจิต ๖ หรือ ๗
 คราวย่อมเป็นไปแม้แก่พระผู้มีพระภาคในกาลอื่นยกเว้นเวลาที่เป็นไปอย่างรวดเร็วเหมือน
 ยมกปาฏิหาริย จึงไม่ควรกล่าวถึงบุคคลอื่น [คือบุคคลอื่นย่อมเกิดปัจจเวกขณจิต ๖ หรือ
 ๗ คราวเสมอ]

คำว่า จตฺตารี วา ปณฺจ วา ปจฺจเวกฺขณจิตฺตานิ ภวนฺติ (ปัจจเวกขณจิตย่อมเกิด
 ๔ หรือ ๕ คราว) มีความหมายว่า ในเวลาปัจจเวกขณจิตแม้ของพระผู้มีพระภาคเป็นไป
 อย่างรวดเร็ว ปัจจเวกขณจิต ๕ คราวย่อมเกิดขึ้น ส่วนในเวลาเป็นไปอย่างรวดเร็วยิ่งนัก
 ปัจจเวกขณจิตย่อมเกิด ๔ คราว แม้ข้อความนี้ก็สมควร

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “ข้อความนี้ย่อมชอบด้วยเหตุผลว่า ‘ปัจจเวกขณจิต
 ๔ คราวย่อมเกิดแก่พระผู้มีพระภาค ส่วนบุคคลอื่นเกิดปัจจเวกขณจิต ๕ คราวบ้าง”

ในคำ[ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ]นั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงยมก-
 ปาฏิหาริย ได้ทรงเข้าฌานที่เป็นบาทในเตโชกสีก่อน เพื่อให้ปาฏิหาริย ๒ อย่างๆ คือ

ท่อไฟและท่อน้ำเป็นต้นดำเนินไป ถัดจากนั้นจึงทรงพิจารณาองค์ฌาน ๒ อย่าง [อุเบกขา และเอกัคคตา] หลังจากนั้นทรงอธิษฐานว่าท่อไฟจงเป็นไปจากกายส่วนบน ต่อจากนั้น จึงเข้าอภิญญาในกสิณนั้น ท่อไฟย่อมเป็นไปจากกายส่วนบนด้วยอำนาจของอภิญญา ต่อมา พระองค์ทรงเข้าฌานที่เป็นบาทในอาโปกสิณ ถัดจากนั้นได้พิจารณาองค์ฌาน ๒ อย่าง หลังจากนั้นจึงทรงอธิษฐานว่าท่อน้ำจงเป็นไปจากกายส่วนล่าง ลำดับนั้น ทรงเข้าอภิญญา ในกสิณนั้น ท่อน้ำย่อมเป็นไปจากกายส่วนล่างด้วยอำนาจของอภิญญา แม้ยมกปาฏิหาริย์ อื่นก็มีนัยนี้เช่นกัน

วาระของปัจจุเวกขณจิต ๒ วาระๆ มีขวนจิต ๔ หรือ ๕ คราวเท่านั้น เพราะ พระพุทธองค์ทรงประสงค์ความเป็นไปอย่างรวดเร็ว และในระหว่างวาระของขวนจิต ๒ วาระ มีภวังคจิต ๒ ดวงเท่านั้น และปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ อย่างย่อมปรากฏแก่ผู้พบเห็นประหนึ่ง เป็นไปพร้อมกัน แต่ในปัจจุบันบางคนกล่าวถึงขวนจิต ๔ หรือ ๕ คราว แม้ในวิถีจิตที่ พิจารณาฌานของบุคคลผู้เริ่มปรารภความเพียร

๓๔. คำว่า อาทิกมมิกสฺส (บุคคลผู้เริ่มปรารภความเพียร) คือ บุคคลผู้เริ่ม พากเพียรเพื่อความสำเร็จแห่งการเจริญภาวนา

คำว่า **ปฐมกัมปนา** คือ อัปนาจิตที่เกิดก่อน ย่อมแล่นไปครั้งเดียวเท่านั้นใน อัปนาจิตต้นๆ นั้น หมายความว่า ย่อมแล่นไปในอัปนาวิถีจิตของบุคคลผู้เริ่มปรารภ ความเพียร ขณะนั้นมหัคคตขวนจิตทั้งหมดมีกำลังน้อย เพราะไม่มีอาเสวนปัจจุยจึงแล่นไป ครั้งเดียว

ส่วนอภิญญาขวนจิตเป็นสภาพที่ประกอบไว้ เพื่อให้สำเร็จกิจมีการสำแดงฤทธิ์ เป็นต้น จึงไม่มีกิจที่ควรกระทำนอกจากการสำเร็จกิจ[ดังกล่าว] ได้แล่นไปครั้งเดียวในเวลา เริ่มปรารภความเพียรบ้าง ในเวลาชำนาญแล้วบ้าง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อภิญญาขวนานิ จ สพุททาปี (ส่วนอภิญญาขวนจิตย่อมแล่นไปครั้งเดียวเท่านั้นในทุกเวลา)

๓๕. อภิญญาขวนจิตเป็นต้นย่อมแล่นไปครั้งเดียว ฉันทใด แม้มรรคขวนจิตก็ แล่นไปครั้งเดียว ฉันทัน เพราะไม่มีกิจที่ควรทำนอกจากการให้สำเร็จหน้าที่กำจัดกิเลส ฉันทัน

ท่านจึงกล่าวว่า จตุตถาโร ปน ๒ เปช เอกจิตตฤทธิกา (ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ ดวง มีขณะจิตเดียวเท่านั้น)

อีกนัยหนึ่ง เนื่องจากมรรคเจตนามีผลต่อเนื่องไม่มีระหว่าง ครั้นมรรคจิตเกิดขึ้น ครั้งเดียวแล้ววาระของผลจิตย่อมปรากฏ ดังนั้น โอกาสแห่งการเกิดมรรคจิตอีกจึงไม่มี ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตุตถาโร ปน ๒ เปช เอกจิตตฤทธิกา (ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ ดวง มีขณะจิตเดียวเท่านั้น)

ผลจิต ๒ ดวงย่อมเกิดแก่ผู้มีปัญญาเข้าไปในภายหลังจากมรรคจิตซึ่งเกิดเป็นดวงที่ ๕ ส่วนผลจิต ๓ ดวงย่อมเกิดแก่ผู้มีปัญญาไว้ในภายหลังจากมรรคจิตซึ่งเกิดเป็นดวงที่ ๔ เพราะการอุบัติเกิดของชวนจิตมี ๗ ขณะเป็นจำนวนสูงสุดโดยปกติ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตโตปร ๒ เปช อุปปชชนติ (หลังจากนั้นผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงย่อมเกิดขึ้นตามสมควร)

๓๖. ส่วนในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ การดำเนินไปของจิตนอกเหนือจากจิตที่แล่นไป ๒ ครั้งหาไม่ เพราะได้กระทำการปรุงแต่งด้วยความเพียรเช่นนั้นมาก่อน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นิโรธ ๒ เปช ชวติ (อารูปปชวนจิตดวงที่ ๔ ย่อมแล่นไป ๒ ครั้งในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ)

ในประโยคนั้น คำว่า “สองครั้ง” นี้ กล่าวไว้โดยแสดงจำนวนสูงสุด ดังสาธกใน คัมภีร์อรรถกถาว่า

เอกัง วา เทว วาจิตตวาเร อติกมิตวา อจิตตโก โหติ.^{๕๖}

“เมื่อล่วงวาระจิต ๑ หรือ ๒ ขณะแล้ว ย่อมเป็นผู้ปราศจากจิต”

คำว่า จตุตถารูปปชวณ (อารูปปชวนจิตดวงที่ ๔) คือ ชวนจิตที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะอันเป็นกุศลจิตของพระอนาคามี หรือเป็นกิริยาจิตของพระอรหันต์

๓๗. ส่วนในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ ชวนจิตย่อมเป็นไป ๑ ครั้งเท่านั้น เพราะเป็นผลของนิโรธสมาบัติ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วุฏฺฐานกาลे จ (ส่วนในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ เมื่ออนาคามีผลหรืออรหันต์ตผลเกิดขึ้น ๑ ครั้งตามสมควร แล้วดับไป จึงตกภวังค์) เป็นต้น

ในประโยคนั้น คำว่า อนาคามีผล วา อรหัตตผล วา แปลว่า เมื่ออนาคามีผล หรืออรหัตตผล บทนี้ลงปฐมวิภัติในอรรถภาเวนภาวลักษณะ (เครื่องสังเกตกิริยาด้วย กิริยาอื่น) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นิรุทุธ (แล้วดับไป)

๓๘. คำว่า สพฺพตฺถาปิ สมาปตฺติวีสยิ (ในวิถิแห่งสมาบัติทั้งปวง) คือ ในวิถิแห่งสมาบัติทั้งปวงโดยจำแนกตามฉานสมาบัติและผลสมาบัติ

คำว่า ภวฺงฺคโสโต วีย วิถินิโยโม นตฺถิ (การกำหนดวิถิจิตย่อมไม่มีเหมือนกระแสแห่งภวํงค์) นี้ หมายถึงเอาเวลาสั่งสมความชำนาญแล้ว แต่สำหรับผู้มีได้บำเพ็ญเพียร[คือการบริกรรมฉานในภพไกล] ฉานชวณจิตย่อมเจริญขึ้นไปตามลำดับในฉานสมาบัติโดยนัยว่า ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ๔ ครั้ง เป็นต้น ส่วนผู้มีชาติแห่งมหาบุรุษผู้บำเพ็ญเพียรแล้ว ฉานชวณจิตของท่านได้สั่งสมความชำนาญไว้แล้วตั้งแต่เวลาบรรลุฉาน แม้ผลชวณจิตก็มีแก่ผู้ดำรงอยู่ในผลทั้งหมดเช่นกัน

อธิบายคาถาสรูป

๓๙. ปี ศัพท์ในคำว่า พหุณีปี (เป็นอันมาก) มีความหมายว่า “รวบรวม” พระอรุทธาจารย์ได้รวบรวมความเป็นไปแห่งจิตที่เหลือโดยประเภทแห่งชวณจิต[ที่เล่นไป] ๑ ครั้งเป็นต้นในเวลาเริ่มปรารภความเพียรเป็นต้น

อธิบายการจำแนกวิถิจิตตามบุคคล

๔๐. พระอรุทธาจารย์ได้แสดงความดำเนินไปของวิถิจิตโดยกำหนดจิตดวงก่อน และจิตดวงหลังดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงความดำเนินไปของวิถิจิตเหล่านั้นโดยจำแนกตามบุคคลและภูมิ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ทูเหตุกานํ (ในบรรดาวิถิจิตเหล่านี้ กิริยาชวณจิตและอัปฺนชวณจิตทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดในกระแสจิตของบุคคลผู้มีเหตุ ๒ และบุคคลผู้ไม่มีเหตุ)

คำว่า **ทูเหตุกะ** คือ ผู้มีเหตุ ๒ ที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิต หมายถึง ผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบกับญาณ ๔ ดวง

คำว่า **อเหตุกะ** คือ ผู้ไม่มีเหตุ หมายถึง ผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตที่ไม่มีเหตุ ๒ ดวง โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า “ที่เรียกว่า **อเหตุกะ** เพราะเป็นผู้ไม่มีเหตุในปฏิสนธิกาล”

แม้มหัคคตมานยอมไม่เกิดในบุคคลสองจำพวกนั้น เพราะมีวิปากเป็นเครื่องกั้นโลกุตตรจิตยอมไม่เกิดขึ้นโดยแท้ ส่วนกิริยาชวนจิตเป็นจิตเฉพาะแก่พระชีณาสพเท่านั้น ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า กุริยชวานานิ เจว อปฺปนาชวานานิ จ น ลพฺภนฺติ (กิริยาชวนจิตและอัปฺปนาชวนจิตทั้งหลาย ย่อมไม่เกิด)

ในประโยคนั้น การมีปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุหรือมีเหตุ ๒ ชื่อว่า วิปากเป็นเครื่องกั้น

๔๑. คำว่า ตถา ฅาณสมฺปยุตฺตวิปากานิ จ สุกฺคตียํ แปลว่า เช่นเดียวกันนี้ วิปากจิตที่ประกอบด้วยญาณ ย่อมไม่เกิดแก่บุคคลสองจำพวกนั้นผู้อยู่ในสุคติภูมิ

๔๒. ในข้อนี้ ท่านห้ามอเหตุกบุคคลผู้อยู่ในทุกติภูมิด้วยคำว่า “ในสุคติภูมิ” เพราะแม้วิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณซึ่งอนุญาตไว้แก่สุคตือเหตุกบุคคลอื่นในประโยคนี้อันไม่เกิดขึ้นแก่ทุกตือเหตุกบุคคลนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุกคตียํ ปน (มหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ย่อมไม่เกิดในทุกติภูมิ) เป็นต้น

ในประโยคนั้น ฟังทราบการประกอบข้อความบริบูรณ์ว่า มหาวิปากที่ประกอบด้วยญาณและไม่ประกอบด้วยญาณ ย่อมไม่เกิดแก่เหตุกบุคคลผู้อยู่ในทุกติภูมิ

ถามว่า : เหตุใดในการจำแนกตามบุคคลนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า วิปากจิตที่ประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง ย่อมไม่เกิดแก่เหตุกบุคคลผู้อยู่ในสุคติภูมิ และมหาวิปากจิตที่มีเหตุทั้ง ๘ ดวง ก็ไม่เกิดแก่ผู้อยู่ในทุกติภูมิล่านั้น ในคัมภีร์บัญญัติฐานตรัสไว้มิใช่หรือว่า

สเหตุกํ ภาวคํ อเหตุกสฺส ภาวคฺสส อนนฺตรปจฺเจน ปจฺจโย.^{๕๓}

“ภวังคจิตที่มีเหตุ เป็นปัจจัยแก่ภวังคจิตที่ไม่มีเหตุ โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ภวังคจิตที่มีเหตุ” หมายถึงอาคันตูกภวังค์กล่าวคือ ตทารมณฺ์ เพราะความเป็นไปต่างกันภวังคจิตเดิมยอมไม่มีอย่างนี้ว่า ภวังคจิตที่มีเหตุยอมเกิดแก่บุคคลหนึ่งในบางคราว หรือภวังคจิตที่ไม่มีเหตุยอมเกิดได้บางคราวในภพหนึ่ง

และเนื่องจากพระดำรัสว่า “ภวังคจิตที่มีเหตุ” เป็นคำสามัญทั่วไป ภวังคจิตที่มีเหตุ ๒ และมีเหตุ ๓ จึงเป็นตทารมณ

ส่วนพระดำรัสว่า “แก่ภวังคจิตที่ไม่มีเหตุ” หมายถึงภวังคจิตเดิมที่เกิดขึ้นในลำดับต่อจากตทารมณ และเนื่องจากพระดำรัสนี้ก็เป็นคำสามัญทั่วไป จึงหมายถึงภวังคจิตดวงใดดวงหนึ่งในบรรดาภวังคจิตที่ไม่มีเหตุ ๒ ดวง

ด้วยเหตุนั้น ตทารมณจิตที่มีเหตุ ๘ ดวงจึงเกิดได้แก่บุคคลผู้ไม่มีเหตุสองจำพวก [บุคคลถือเหตุบุคคล และสุคติถือเหตุบุคคล] จึงควรเว้นการกล่าวถึงบุคคลผู้มีเหตุ ๒ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ลำดับแรกในบรรดาเหตุบุคคล คัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดปฏิเสธการเกิดขึ้นของตทารมณจิตที่มีเหตุในผู้อยู่ในทุกคติภูมิ ดังนั้น พระดำรัสว่า “แก่ภวังคจิตที่ไม่มีเหตุ” จึงควรหมายเอาภวังคจิตที่ไม่มีเหตุอันเป็นผลของกุศลวิปากจิต การถือเอาตามสมควรนี้เป็นธรรมดาในคัมภีร์ปฏิฐาน หากไม่เป็นตามนี้ คัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดก็จะขัดแย้งกับพระบาลี

[คำว่า คัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาสาสนี อรรถกถาปฏิจกสมุปบาทที่อธิบายบทว่า วิญญาณ และอภิธรรมวาทาร เป็นต้น]

การประกอบกับญาณย่อมเกิดแก่กุศลจิตด้วยการปรารภความเพียรแม้ในอดีตกาล เพราะกุศลจิตพึงให้สำเร็จด้วยความเพียร ฉะนั้น การประกอบกับญาณย่อมไม่เกิดแก่วิปากจิตเหมือนอย่างนั้น วิปากจิตเหล่านั้นไม่มีสภาพที่พึงให้สำเร็จด้วยความเพียร การประกอบกับญาณจึงไม่มีโดยปราศจากญาณที่เป็นอุปนิสัยปัจจัยซึ่งเรียกว่าภวังคญาณในอดีตกาล จึงควรถือเอาตทารมณที่มีเหตุอันไม่ประกอบกับญาณแม้ในพระดำรัสว่า “ภวังคจิตที่มีเหตุ”

เพราะเหตุนี้ พระอนุรุทธเถระจึงกระทำการปฏิเสธตทารมณที่ประกอบกับญาณในทวิเหตุบุคคล และอเหตุบุคคล

ฝ่ายอาจารย์พุทธทศตเถระดำริว่า “ตทารมณที่เหมือนวิปากจิตอันเป็นเหตุถือปฏิสนธิ หรือตทารมณที่ทรามกว่าวิปากจิต ย่อมเกิดแก่บุคคลเหล่านั้น ตทารมณที่ประณีต

กว่าย่อมไม่เกิด” แล้วปฏิเสธมหาวิปากจิต ๘ ดวงในอเหตุกบุคคลบุคคลสองจำพวก และกล่าวการเกิดแห่งจิต ๓๗ ดวง แต่มตินั้นไม่สอดคล้องกับพระบาลีปฏิฐานดั่งที่กล่าวแล้ว

ส่วนอาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า “ตทารมณที่มีเหตุ ๒ ย่อมเกิดในอเหตุกบุคคลที่อยู่ในสุคติภูมิ ฉันได ตทารมณที่มีเหตุ ๓ ย่อมเกิดขึ้นในทวิเหตุกบุคคล ฉันนั้น” มตินั้นย่อมสมควร เพราะในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงความเป็นไปได้ของมหาวิปากจิต ๘ ดวงโดยไม่เจาะจงในสุคติอเหตุกบุคคลและทวิเหตุกบุคคล ๒ จำพวก

๔๓. ตีเหตุกะ คือ ผู้มีเหตุ ๓ ซึ่งเกิดร่วมกับปฏิสนธิวิญญาน

บุคคลมี ๓ ประเภท โดยจำแนกตามกามบุคคล รูปบุคคล และอรูปบุคคล หรือมี ๙ คือ ปุถุชน ๑ และอริยบุคคล ๘

ในบรรดาอเหตุกบุคคล กุศลชวนจิตและอกุศลชวนจิตย่อมไม่เกิดแก่พระชีนาสพ เนื่องจากกุศลและอกุศลทั้งหมดดับลงพร้อมกันเพราะการกำจัดอนุสัยได้โดยสิ้นเชิง โดยแท้จริงแล้วความเป็นกุศลกับอกุศลของกุศลธรรมกับอกุศลธรรมดังกล่าวเนื่องด้วยอนุสัย

๔๔. คำว่า ตถา (ส่วน) มีอรรถว่า ปักขันตระ (ฝ่ายอื่น)

๔๕. เสกขบุคคล คือ พระอริยบุคคล ๗ จำพวกที่ประกอบด้วยการศึกษาเป็นนิตย์ เพราะยังไม่สำเร็จกิจคือการศึกษา แต่ในที่นี้หมายถึงพระเสกขบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผลขั้นต่ำ ๓ จำพวกเพราะพวกท่านละทิฐฐิและวิจิกิจฉาด้วยโสตาปัตติมรรคก่อนแล้ว ชวนจิต ๕ ดวงที่เกิดขึ้นกับกิเลสเหล่านั้นจึงเกิดขึ้นไม่ได้

๔๖. ทั้งปฏิชชวนจิตย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระอนาคามี เพราะจิตดวงนั้นถูกละได้ด้วยอนาคามีมรรคแล้ว

๔๗. มรรคชวนจิตของตนๆ ย่อมเกิดโดยเฉพาะๆ แก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรค ๔ เท่านั้น เพราะมรรคมีขณะจิตเดียว และผลชวนจิตของตนๆ ย่อมเกิดโดยเฉพาะแก่ผู้ดำรงอยู่ในผลจิต ๔ เนื่องจากผู้ดำรงอยู่ในผลขั้นต่ำยังมิได้บรรลุผลขั้นสูง และผลขั้นต่ำย่อมไม่เกิดในบุคคลอื่นผู้บรรลุผลขั้นสูง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โลกุตตร ๒๒๒ สมบุปฺพชฺชนฺติ (โลกุตตรชวนจิตย่อมเกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้นตามสมควร)

เมื่อมรรคขั้นสูงเกิดขึ้นแล้ว ความสำเร็จโดยความเป็นบุคคลอื่นของผู้ดำรงอยู่ในผลขั้นสูง พึงทราบด้วยการที่มรรคานุภาพขั้นต่ำสงบระงับไปแล้วโดยสิ้นเชิง

อธิบายคาถาสรุป

๔๘. บัดนี้ พระอนุรุธเถระกล่าวคาถาเพื่อแสดงวิถีจิตที่มีได้แก่บุคคลนั้นๆ โดยปารีสสนัย

[ปารีสสนัย คือ การแสดงข้อความที่เหลือจากที่กล่าวไว้ในพากย์ เช่นคำว่า มโนปุพฺพคมาธมฺมา (สภาพธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) แม้คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) จะหมายถึงส่วนรวมคือนามขั้น ๔ โดยทั่วไป แต่ในที่นี้หมายความว่าถึงนามขั้น ๓ นอกจากวิญญานขั้นที่กล่าวไว้ในคำว่า มโน]

อเสกขะ คือ ผู้ไม่มีกิจที่จะพึงศึกษา เพราะสำเร็จกิจคือการศึกษาแล้ว หมายถึงพระชินาสพ

พึงประกอบบทว่า พึงแสดงวิถีจิต ๔๔ ดวงโดยจำแนกเป็นกามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง และอรหัตตผลของพระอเสกขบุคคลเหล่านั้นตามสมควร พึงแสดงวิถีจิต ๕๖ ดวงโดยจำแนกเป็นอกุศลจิต ๗ ดวงยกเว้นทิวฏฐิและวิจิกิจฉนา กุศลจิต ๒๑ ดวง กามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวง ผลจิตขั้นต่ำ ๓ ดวง และอวัชชนจิต ๒ ดวงของพระเสกขบุคคลตามสมควร พึงแสดงวิถีจิต ๕๔ ดวงโดยจำแนกเป็นกามาวจรวิปากจิต โลกียกุศลจิต อกุศลจิต และอวัชชนจิต ๒ ดวงของบุคคลที่เหลือตามสมควร

บุคคลเภทะ คือ การจำแนกวิถีจิตตามประเภทของบุคคล

อธิบายการจำแนกวิถีจิตตามภูมิ

๔๙. วิถีจิตทั้งหมดย่อมเกิดแก่บุคคลและทวาร เพราะบุคคลและทวารในกามาวจรภูมิมีอยู่ครบถ้วน

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่การควรเกิดขึ้นในภูมิและบุคคลนั้นๆ

๕๐. ในบรรดาวิธีจิต ๑๖ วิธีที่พึงเว้นในรูปาวจรภูมิ ท่านกล่าวว่า ปฏิชชวณ-
ตทารมมณชชิตานี (ยกเว้นปฏิชชวณจิตและตทารัมมณจิต) เพราะท่านจักกล่าวจิต ๖ ดวง
ในประโยคถัดไป

๕๑. พึงประกอบบทว่า วิธีจิตทั้งหลายยกเว้นปฐมมรรคจิต (โสดาปัตติมรรคจิต)
รูปาวจรจิต หสิตุปปาทจิต อรูปาวจรชั้นต่ำ และยกเว้นปฏิชชจิตและตทารัมมณจิต ย่อม
เกิดในอรูปาวจรภูมิ

แม้ในอรูปภูมินี้ ในบรรดาวิธีจิต ๓๘ ดวงที่พึงเว้น พึงทราบว่ามีจิต ๑๖ ดวง
จักกล่าวไว้ในประโยคต่อไป

๕๒. คำว่า สพุพตถาปิ (แม้ในภูมิทั้งปวง) คือ รูปาวจรภูมิและอรูปาวจรภูมิทั้งหมด

๕๒. คำว่า ตตฺตปสาทรหิตานํ ตตฺตทวาริกวิธีจิตตานี น ลพฺภนฺเตว (วิธีจิตทั้งหลาย
ที่เป็นไปในทวารนั้นๆ ของบุคคลผู้ปราศจากปสาทรูปนั้นๆ ย่อมไม่เกิดแม้ในภูมิทั้งปวง)

ลำดับแรกในรูปาวจรภูมิ ปสาทรูป ๓ อันมีขานปสาทเป็นต้นย่อมไม่มี ดังนั้น
วิธีจิต ๖ อย่างที่เกิดในขานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร จึงไม่เกิดแก่รูปพรหมผู้ปราศจาก
ขานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]หมายเอาข้อความ
เหล่านั้น จึงกล่าวไว้ในข้อ ๕๐] ว่า “เพราะท่านจักกล่าวจิต ๖ ดวงในประโยคถัดไป”

ส่วนในอรูปาวจรภูมิ ไม่มีปสาทรูปทั้ง ๕ ดังนั้น จึงไม่เกิดวิธีจิต ๑๖ ดวงโดย
จำแนกเป็นบัญญัติวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ และสันตிரณจิต ๓ ที่เกิดในบัญญัติทวาร ข้าพเจ้า
หมายเอาข้อความเหล่านั้นจึงกล่าวไว้ในข้อ ๕๑] ว่า “พึงทราบการที่จิต ๑๖ ดวงจักกล่าวไว้
ในประโยคถัดไป” ส่วนในกามภูมิ ความปราศจากปสาทรูปนั้นๆ พึงประกอบโดยเนื่องกับ
คนตาบอดเป็นต้น

อธิบายคาถาสรูป

๕๔. พึงประกอบบทว่า วิธีจิต ๘๐ ดวงย่อมเกิดในกามภูมิตามสมควร วิธีจิต ๖๔
ดวงย่อมเกิดในรูปภูมิเช่นเดียวกัน คือตามสมควร วิธีจิต ๔๒ ดวงย่อมเกิดในอรูปภูมิตาม
สมควร

อนิฏฐารมณีย่อมไม่มีในพรหมโลก หรือในกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้น ดังนั้น การกล่าวว่อกุศลวิปากจิต ๔ ดวงเกิดได้ในรูปาวจรภูมิ พึงทราบตามสภาพของผู้ที่ดำรงอยู่ในภูมิเหล่านั้นหรือผู้ที่มาสู่มนุษยโลกนี้แล้วพบกับรูปารมณฺ์และสัททารมณฺ์ที่ไม่น่าพึงใจในมนุษยโลกนี้

บางคนอ้างว่า “การประจวบกับอารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจของพรหมผู้มาสู่มนุษยโลกนี้ ย่อมมีได้ จิต ๔ ดวงนั้นจึงไม่เกิดในรูปภูมิ ดังพระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า วิถิจิต ๖๐ ดวง ย่อมเกิดในรูปภูมินั้น” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะแม้อารมณ์ที่เกิดขึ้นแก่พรหมผู้มาสู่มนุษยโลกนี้ก็ควรกล่าวว่าเกิดขึ้นในพรหมโลก เนื่องจากเกิดในอิตถภาพของพรหม และพรหมผู้แม้จะดำรงอยู่ในพรหมโลกก็รับเอาอนิฏฐารมณฺ์ในมนุษยโลกนี้ได้ เพราะพรหมทั้งหลายรับเอาอารมณ์จากที่ไกลได้

(๑๔๕) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีเพื่อปฏิเสธมติเห็นว่า “ส่วนในที่นี้ ไม่ควรกล่าวว่อนิฏฐารมณฺ์ไม่เกิดแก่พรหมผู้ดำรงอยู่ในพรหมโลกแล้วมองดูโลกนี้อยู่” ข้อความนั้นได้อนุญาตว่า “จิต ๔ ดวงนั้นที่เกิดแก่พรหมผู้ดำรงอยู่ในพรหมโลกแล้วมองดูโลกนี้อยู่ ชื่อว่าเกิดในพรหมโลกนั้น ส่วนจิตที่เกิดแก่พรหมผู้มาสู่มนุษยโลกนี้ ชื่อว่าเกิดในโลกนี้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะจิตที่เกิดขึ้นในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ผู้บ่เข้าในภูมินั้นๆ ควรชื่อว่าเกิดขึ้นในภูมินั้นๆ

อธิบายคำลงท้าย

๕๕. คำเป็นต้นว่า อิฉเจว (ลำดับจิตในทวารทั้ง ๖ ย่อมเป็นไปโดยมีภวังคจิตคั่นได้ตามสมควร อย่างไม่ขาดสายตลอดอายุขัย[ของบุคคล]อย่างนี้แล) เป็นคำลงท้าย

คำว่า ยถาสมภูว (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่การเกิดขึ้นในภูมิ บุคคล ทวาร และอารมณ์

คำว่า ภวังคันตริตะ คือ ลำดับจิตที่ถูกภวังคคั่น

คำว่า ยาวตายุกั (ตลอดอายุขัย) มีความหมายว่า ตลอดกาลที่กระแสชีวิต
ดำเนินไปอยู่ตั้งแต่ภวนิกันติกวิถิ (วิถิที่พึงพอใจภพ) ในภพ[ที่ถือปฏิสนธิ]นั้น

คำว่า อพโพจจินฺนา ปวตฺตติ (ยอมเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย) ความหมายก็คือ
ในเมื่อไม่มีนิโรธสมบัติ วิถิจิตยอมเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งวิถีสังคหะ

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถ์ที่ปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

เมตตมพฺพนา สโทโส จ
เมตตาสเฏน สพฺเพสุ

ปรโทโส จ สมฺมตติ
สพฺพโตคฺคิ นินฺวาระเย.

จตุรารักษะ. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้าม
ไฟคือความโกรธในทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

ปริจเฉทที่ ๕

วิถีมุตตสังคหะ

(ประมวลจิตที่พ้นจากวิถีสอง)

อธิบายคำปฏิญญา

๑. พระอรุณทวารจารย์ได้แสดงปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะในปวัตตีกาลดังนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคาถาแรกเพื่อแสดงปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะ ในปฏิสนธิกาล

[ปริจเฉทที่ ๔ และ ๕ ทั้งสองหมวด มีชื่อเรียกรวมกันว่า ปวัตตสังคหะ (ประมวลความเป็นไป) ปริจเฉทที่ ๔ ประมวลความเป็นไปในปวัตตีกาล จึงชื่อว่า วิถีสังคหะ (ประมวลวิถีสอง) ส่วน ปริจเฉทที่ ๕ ประมวลความเป็นไปในปฏิสนธิกาล ชื่อว่า วิถีมุตตสังคหะ (ประมวลจิตที่พ้นจากวิถีสอง)]

พึงประกอบบทว่า ข้าพเจ้า[พระอรุณทวารจารย์]กล่าวปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะ ในปวัตตีกาลอย่างนี้ คือตามนัยที่กล่าวมาแล้วโดยจำแนกตามวิถีสอง บัดนี้ จะกล่าวปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะในปฏิสนธิกาล โดยจำแนกตามจิตที่พ้นจากวิถีสอง และเมื่อได้กล่าวถึงความ เป็นไปของจิตกับเจตสิกในปฏิสนธิกาลแล้ว ก็เป็นอันกล่าวความเป็นไปของจิตกับเจตสิกในเวลาเกิดภวังค์และจตุตถจากปฏิสนธิกาล ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สนุธิย (ในปฏิสนธิกาล)

(๑๔๖) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ข้าพเจ้าจะกล่าวปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะ ในปฏิสนธิกาล] และในเวลาจตุตถที่ถือเอาได้ด้วย การถือปฏิสนธิกาล เนื่องจากใกล้กับปฏิสนธิกาลนั้น” โดยมุ่งหมายว่า “พึงถือเอาการจตุตถที่ล่วงแล้วอีกด้วยคำว่า สนุธิ (ปฏิสนธิกาล) ในคาถานี้ เพราะในข้อความต่อมาพระอรุณทวารจารย์แสดงการจตุตถในการ

อุบัติแห่งมรณะก่อน แล้วจักกล่าวการปฏิสนธิถัดมาในภายหลัง” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะพระอนุรุทธาจารย์กล่าวถึงการดำเนินไปของอารมณ์แห่งจิตที่พ้นจากวิถึแล้วในการอุบัติแห่งมรณะในภพที่ล่วงถัดมา ดังนั้น ท่านจึงแสดงการกระทำมรณะพร้อมกับการจุติที่ล่วงถัดมานั้น เพื่อแสดงความเป็นไปของจิตที่พ้นจากวิถึอันมีปฏิสนธิจิตเป็นหลัก

๒. ภูมิ คือ ที่เกิดของสัตว์และสังขารทั้งหลาย

อธิบายภูมิ ๔

๓. คำว่า อย แปลว่า ความเจริญ หมายถึง ความสุข เหตุแห่งความสุข และปัจจัยให้เกิดความสุข

อบาย คือ ภูมิที่ปราศจากความเจริญของเหล่าสัตว์ผู้เกิดขึ้นเป็นส่วนมาก

อบายภูมิ หมายถึง ภูมิคืออบายนั่นนั้นแหละ

กาม คือ ภูมิซึ่งเป็นที่ปรารถนาของกามราคะหยาบ

คติ คือ ภูมิที่ควรไป กล่าวคือ เข้าถึง[ตามกรรม]

อีกนัยหนึ่ง คติ คือ ภูมิซึ่งเป็นที่ไปของเหล่าสัตว์

[คำว่า คติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภูมิที่ควรไป = คนตพฺพา อุปคนตพฺพชาติ คติ (ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ภูมิซึ่งเป็นที่ไป = คจฺจนฺติ สตุตา เอตฺถาติ คติ (ลง ตี ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

สุคติ คือ ภูมิซึ่งเป็นที่ไปดี เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติมากมาย

พึงกระทำสมาสว่า กามสุคติ คือ สุคติภูมิที่น่าปรารถนา

อธิบายอบายภูมิ

๔. คำว่า นิริยะ คือ ภูมิซึ่งเป็นที่ไม่มีความเจริญดังที่กล่าวแล้ว

อีกนัยหนึ่ง นิริยะ คือ ภูมิซึ่งเป็นที่หวั่นไหวดิ้นรนอยู่เนื่องนิตย์ของเหล่าสัตว์

ผู้ประสบทุกข์

[คำว่า นิรย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภูมิซึ่งเป็นที่ไม่มีความเจริญ = นตฺถิ อโย เอตฺถาติ นิรโย (นิ คัพฺพ + อโย คัพฺพ สัตตมีพหุพพิหิสมาส)

- ภูมิซึ่งเป็นที่หวั่นไหวดิ้นรนอยู่เนื่องนิตย์ = นิจฺจํ รยฺหนฺติ กมฺปนฺติ ผนฺทฺหนฺติ สตฺตา เอตฺถาติ นิรโย (นิ บทหน้า + รย ธาตุ = หวั่นไหว + อ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

ดิรัจฉาน คือ สัตว์ผู้เจริญออกทางด้านขวาง ไม่สูงขึ้นสู่ด้านบนเหมือนมนุษย์

โยนิ คือ เผ่าพันธุ์ที่ทำให้เหล่าสัตว์ที่มีผิวพรรณสีนวลต่างกันรวมเข้าด้วยกัน กล่าวคือ คล้ายกับเป็นชนิดเดียวกัน เพราะมีเผ่าพันธุ์เสมอกัน

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “กำเนิดนั้นคือ]ความเป็นไปพิเศษแห่งชั้นนี้”

ดิรัจฉานโยนิ คือ กำเนิดแห่งดิรัจฉาน

เปตตะ คือ ผู้ล่วงลับไปแล้ว หมายความว่า ผู้จุดเคลื่อนออกจากภพนี้แล้วไปสู่ภพอื่น ได้แก่คนที่เสียชีวิตแล้ว ความจริงแม้ผู้ล่วงลับไปแล้วชาวโลกก็เรียกกันว่า เปตตะ แต่ในที่นี้ หมายถึงสัตว์ผู้ถือกำเนิดในอบายภูมิที่ ๓ ซึ่งพบในลักษณะสังยุคเป็นต้น ที่เป็นผู้ประสบทุกข์เสมอตราบเท่าที่ยังไม่พ้นจากภูมินั้น โดยมีความหมายว่า ผู้ไปสู่ที่ไกลยิ่งนักจากความสุข ชื่อว่า **เปตตะ** (เปรต)

[คำว่า เปต โดยทั่วไปมีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ล่วงลับไปแล้ว, ผู้หลีกออกจากภพ = เปจฺจ อิตฺตา คตฺตาติ เปตา (ป อุปสรรคมีอรรถว่า หลีก, เคลื่อน)

- เปรต, ผู้ไปสู่ที่ไกลยิ่งนักจากความสุข = สุขสมุสฺสยโต เปจฺจ ปกฺกฺจํ ปวาสํ ทูริ คตฺตาติ เปตา (ป อุปสรรคมีอรรถว่า ไกล)

[ในที่นี้หมายถึงนัยหลัง]

หมู่แห่งเปรต ชื่อว่า **เปตติ**

ที่อยู่ของเปรต ชื่อว่า **เปตติวิสัย** ที่อยู่ หมายถึงสถานที่เกิด

ในคำว่า อสุรกาย (อสุรกาย) นี้ เทพในสวรรค์ชั้นบนได้ชื่อว่า **สุระ** โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า **สุระ** คือ เทพผู้รุ่งโรจน์ด้วยฤทธิ์ อีกนัยหนึ่ง **สุระ** คือ เทพ

ผู้รุกรมย์ด้วยตีกกล่าวคือได้รับความรุกรมย์ในกามสุข

[คำว่า สุร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เทพผู้รุ่งโรจน์ด้วยฤทธิ์ = สุรนติ อิทิวิเสเสหิ ทิพพนุตติ สุรา (สุร ธาตุ = รุ่งโรจน์ +
อ ปัจจัย)

- เทพผู้รุกรมย์ด้วยดี = สุญฺจ รมนุตติ สุรา (สุ บทหน้า + รญฺ ธาตุ = รุกรมย์ + กวิ
ปัจจัย)]

อสุระ (อสูร) คือ เทวดาผู้ไม่ใช่เทพในสวรรค์ชั้นบน หมายความว่า เทวดาผู้เป็น
ปฏิปักษ์กับเทพชั้นดาวดึงส์ หรือเทวดาที่คล้ายเทพชั้นดาวดึงส์ หมายถึง เทพเวปจิตติ
และเทพพหรราทะเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **อสุระ** คือ เทวดาชั้นต่ำ หมายถึง เทวดาชั้นต่ำที่ชื่อว่า วินิปาติกะ
ซึ่งมีปิยงกรมาตาและอุตตรมาตาเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **อสุระ** คือ ผู้คล้ายเทวดาเป็นบางส่วน หมายถึง เวมานิกเปรตมี
พญายมราชเป็นต้น แม้เวมานิกเปรตก็ปรากฏว่าเป็นอสุรกายในบางที่

อีกนัยหนึ่ง **อสุระ** คือ ผู้ปราศจากคุณลักษณะของเทวดาโดยสิ้นเชิง หมายถึง สัตว์
นรกที่เกิดในโลกันตริกนรก (นรกที่อยู่ริมขอบโลก) แม้สัตว์นรกนั้นก็กล่าวว่าเป็นอสุรกาย
ในอรรถกถापुทรวงศ์ อรรถกถานิทานสังยุต และชาติทุกขนิเทศ

อีกนัยหนึ่ง **อสุระ** คือ ผู้ปราศจากความเป็นเทวดาโดยสิ้นเชิง หมายถึง กาลกัญชิก-
เปรต

พึงทราบการจำแนกเนื้อความด้วยประเภทของอสุรกาย ๕ จำพวกเช่นนี้ นอกจากนั้น
ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายว่า จตุตาโรปิ อปายา อสุรกาย^๑ (แม้บายภูมิตั้ง ๔ ก็ชื่อว่า
อสุรกาย) ในพระสูตรนี้ว่า

ทิพพา วต โภ กายา ปริหายิสฺสนฺติ, ปริปุริสฺสนฺติ อสุรกาย.^๒

“ท่านผู้เจริญ กายทิพย์จักเสื่อมหนอ อสุรกายจักเต็ม”

[คำว่า อสุรกาย สำเร็จรูปมาจาก น ศัพท์ + สุร ศัพท์ + กาย ศัพท์ แปลง น เป็น อ, น ศัพท์มีอรรถว่า “ไม่ใช่” สุร ศัพท์มีอรรถว่า “เทวดา” กาย ศัพท์มีอรรถว่า “หมู่, พวก” มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- ผู้มิใช่เทวดา คือ เป็นปฏิปักษ์กับเทวดาชั้นดาวดึงส์ หรือคล้ายกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ ได้แก่ เทพเวปจิตติและเทพปหาราทะเป็นต้น
- ผู้มิใช่เทวดา คือ เป็นเทวดาชั้นต่ำ ได้แก่ ปิยงกรมาตาและอุตตรมาตาเป็นต้น
- ผู้มิใช่เทวดา คือ คล้ายกับเทวดาเป็นบางส่วน ได้แก่ เวมานิกเปรตมีพญามราชเป็นต้น
- ผู้มิใช่เทวดา คือ ปราศจากคุณลักษณะของเทวดา ได้แก่ สัตว์นรกที่เกิดในโลกันตริกนรก
- ผู้มิใช่เทวดา คือ ปราศจากความเป็นเทวดา ได้แก่ กาลกัญชิกเปรตเป็นต้น]

ในบรรดาอสุรเหล่านั้น อสุรมีเทพเวปจิตติและเทพปหาราทะเป็นต้นนับเข้าในเทวดาชั้นดาวดึงส์ อสุรชื่อว่า วินิปาติกะ นับเข้าในเทวดาชั้นจาตุมหาราช อสุรที่เป็นเวมานิกเปรตก็เหมือนกัน ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาทิ้งหลายว่า

วินิปาติกาสุรา วีย ตีเหตุกาปิ ทุเหตุกาปิ อเหตุกาปิ โหนติ.”

“อสุรผู้เป็นเวมานิกเปรตนั้นมีเหตุ ๓ บ้าง มีเหตุ ๒ บ้าง ไม่มีเหตุบ้าง เหมือนอสุรชื่อว่า วินิปาติกะ”

ส่วนพญามราชมีท้าวเวสสุภเป็นต้นพบในพระบาลีกถาวัตถุว่า

น เวสสุภ โหนติ จ เปตติราชา โสโม ยโม เวสสุวโณ จ ราชา.”

“เจ้าแห่งเวมานิกเปรตเหล่านี้ คือ ท้าวเวสสุภ ท้าวโนตติ ท้าวโสมะ ท้าวยมะ และท้าวเวสสุวัณ”

แม้พญามราชเหล่านั้นจะเป็นเจ้าแห่งเวมานิกเปรต มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ก็เกิดความสงสารในสัตว์ที่ไปอุบัติในนรก จึงครองราชย์ในนิริยภูมิเบื้องล่าง เปรตภูมิและนิริยภูมิทั้งหมดจึงเรียกว่า “ยมโลก” บ้าง “ที่อยู่ของพญาม” บ้าง

ยักษ์และรากษสที่ปรากฏโดยชื่อว่า “ยักษ์” ในเรวตีวิมานวัตถุ และชื่อว่า “รากษส” ในสังกัจจายก ก็นับเข้าในเทพชั้นจาตุมหาราชิกา มีอหิชาศัทยหายาบ กระทำกรรมโหดร้าย

ได้ออกจากสุคติภูมิแล้วเที่ยวไปกระทำการทรمانต่างๆ แก่สัตว์นรกในอุสสทนรก อำนาจของพญามยม่อมเป็นใหญ่เหนือนายนิรยบาลที่พบในนารทชาติด้วยชื่อว่า กาละ และอุปกาละ เป็นต้น พวกอสูรที่อยู่ในโลกันตริกนรกก็นับเข้าในสัตว์นรก

ในเรื่องนี้ พระอนุรุทธาจารย์หมายเอาอสูรคือเปรตอันมีกาลกัญชิกเปรตเป็นต้น

อสุรกาย คือ หมู่ของอสูรเหล่านั้น

นิรยภูมินั้นดำรงอยู่ในแผ่นดินเบื้องล่างโดยจำแนกเป็นมหานรก ๘ ชุมอันมีอุสสทนรก ๑๖ แห่งห้อมล้อมที่ละชุมๆ นิรยภูมิต่างๆ ในป่า ภูเขา มหาสมุทร และเกาะเป็นต้นก็มีอยู่โดยแท้ จึงเรียกว่า นรก เพราะมีสถานที่เช่นนั้นซึ่งกำหนดโดยเฉพาะได้ ส่วนอบายภูมิ ๓ แห่งนอกจากนี้ไม่มีสถานที่เช่นนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงถือเอาชั้นหรือฐานะที่เป็นไปแห่งชั้น โดยประกอบกับคำว่า โยนิ (กำเนิด) วิสย (ที่อยู่) และ กาย (หมู่) ในคำว่า ตिरจฺฉานโยนิ (กำเนิดของติริจฺฉาน) เปตฺติวิสโย (ที่อยู่ของหมู่เปรต) อสุรกายโย (หมู่อสูร)

[ประสาทสัมผัสของมนุษย์มีขอบเขตจำกัดสิ่งที่เราไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสมีมากมาย เช่น น้ำแก้วหนึ่งที่ตาเรามองเห็นอยู่มีสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตอาศัยอยู่ แต่เรามองไม่เห็น แม้เชื้อโรคต่างๆ เราก็มองไม่เห็น ตาของแมวเห็นดีกว่าตาของมนุษย์ในเวลากลางคืน เสียงร้องของปลาโลมามีความถี่สูงจนหูของมนุษย์ไม่ได้ยิน ต้องใช้เครื่องมือตรวจจับเสียงจึงจะได้ยิน จมูกของสุนัขดมกลิ่นดีกว่าจมูกของมนุษย์หลายเท่า ภูมิต่างๆ ก็เหมือนกัน แม้เราจะมองไม่เห็นก็ไม่ควรจะปฏิเสธว่าไม่มีจริง เมื่อพิจารณาหลักกรรมในพระพุทธศาสนาแล้วจะเห็นว่าชาวโลกเป็นไปตามกรรมดีและกรรมชั่วที่หยาบหรือประณีตต่างกัน]

อธิบายกามสุคติภูมิ

๕. มนุษย์ คือ ผู้มีใจสูงส่ง

อีกนัยหนึ่ง มนุษย์ คือ ผู้มีใจอาจหาญ

[คำว่า มนุสฺส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีใจสูงส่ง = อฺสุลิตฺโต มโน เอเตสฺนฺติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อฺสุลิต ศัพท์)
- ผู้มีใจอาจหาญ = อฺสุสนฺโน มโน เอเตสฺนฺติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อฺสุสนฺน ศัพท์)]

มนุษย์เหล่านั้นมีใจอาจหาญแก้อั้วกั้ววิจิตรยิ่งกว่าเหล่าสัตว์ที่เกิดในภูมิอื่นในจักรวาลอันไม่มีขอบเขต เพราะมนุษย์เหล่านี้สั่งสมกุศลกรรมบถ อกุศลกรรมบถ และกรรมที่ให้ผลในภพถัดไป[คืออนันตริยกรรมหรือมหัคคตกรรม]ได้บริบูรณ์

ในบรรดามนุษย์เหล่านั้น ชนชาวชมพูทวีปมีใจสูงส่งยิ่งนัก ส่วนชนทวีปอื่นก็เรียกว่ามนุษย์ เพราะมีผิวพรรณเหมือนกับมนุษย์ชาวชมพูทวีป สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

ดีหิ ภิกขเว จาเนหิ ชมพูทวีปกา มนุสฺสา อุตฺตรกुरुเก มนุสฺเส อธิคฺคณฺหนฺติ. เทเว จ ดาวตฺติเส. กตเมหิ ดีหิ จาเนหิ. สุธา จ สติมนฺโต จ อธิ พฺรหฺมจฺริยาวิโส จ.๕

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีปประเสริฐกว่ามนุษย์ชาว อุตตรกुरुทวีป และเทวดาชั้นดาวดึงส์ด้วยฐานะสาม ฐานะสามอย่างไร คือ มีความแก้อั้วกั้ว[ในการทำบุญและบาป] มีสติ และประพฤติพรหมจรรย์ ในชมพูทวีปนี้ได้”

ฝ่ายนักไวยากรณ์กล่าวว่า “พระเจ้ามหัสสมะตะทรงได้รับสมญาว่า พระเจ้ามनु ทั้งชนเหล่านี้ก็ดำรงอยู่ในธรรมที่เป็นจารีตประเพณีซึ่งพระองค์ทรงกำหนดไว้ จึงดำรงอยู่ในฐานะแห่งบุตรของพระองค์ ดังนั้น บุตรของพระเจ้ามनु จึงชื่อว่า มนุษย์”

[นักไวยากรณ์บาลีกล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤตว่า คำว่า มนุสฺส สำเร็จรูปมาจาก มน ศัพท์ + อุตฺส บัจจย มีรูปวิเคราะหฺว่า มนุโน อปฺจจานิ มนุสฺสา = มนุษย์ คือ บุตรของพระเจ้ามनु]

แต่ในที่นี้ พระอนรุทธาจารย์กล่าวรูปอิตถิลิงค์ เอกพจน์ว่า มนุสฺสา เพราะเป็นคำไวพจน์ของภูมิ แม้คำอื่นก็มีนัยเดียวกัน

[คำว่า มนุสฺส เป็นรูปปุงลึงค์ แต่ในที่นี้ท่านหมายเอามนุษย์ภูมิ จึงกล่าวเป็นรูปอิตถิลิงค์ เอกพจน์ว่า มนุสฺสา แม้คำว่า จาตุมหาราชิกา เป็นต้นที่กล่าวถึงภูมิ ก็มีรูปเป็นอิตถิลิงค์เช่นกัน]

เหล่าเทวดาที่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ทรงปกครอง ชื่อว่า จาตุมหาราชิกะ ในบรรดาท้าวมหาราชเหล่านั้น ท้าวธตรฐเป็นจอมคณธรรพ์ ท้าววิรุฬหกเป็นจอมกุมภภัณฑ์ ท้าววิรูปักษ์เป็นจอมนาค ท้าวกุเวรเป็นจอมยักษ

คณธรรพ คือ เทวดาที่เกิดขึ้นในต้นไม้หอมด้วยการปฏิสนธิ หมายถึง เทวดาที่
สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้หอม คณธรรพเหล่านั้นพบในพระบาลี ๑๐ จำพวกโดยจำแนกตามรากไม้
หอมเป็นต้น

กุมภกันท์ คือ รากษสที่ชื่อว่า ทานวะ (อสูร)

ส่วนนาคและยักษ์ปรากฏชัดแล้ว

พวกเขาทั้งหมดนั้นมีอิทธิพลภัยและมักทำกรรมหยาบช้า ทำวมหาราชทั้ง ๔
จึงทรงแต่งตั้งบางตนเป็นกษัตริย์บ้าง เสนาบดีบ้าง เพื่อไม่ให้เบียดเบียนกันและกันและ
ป้องร้ายมนุษย์

พึงกล่าวอาฏานาถียสูตรในที่นี้ อมนุษย์ที่เข้าสิงมนุษย์ ๔ ประเภทปรากฏใน
พระสูตรนั้น คือ ยักษ์ ยักษ์ินี, คณธรรพ คณธรรพหญิง, กุมภกันท์ กุมภกันท์หญิง และนาค
นาคี

[อาฏานาถียสูตร เป็นข้อความที่ท้าวภูเวงผู้ครองนครอาฏานาถมากราบทูลพระพุทธเจ้า
ในขณะที่พระองค์ประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกุฎ แขวงกรุงราชคฤห์ เพื่อสวดคัมภีร์พุทธบริษัทและ
ทำให้อมนุษย์เลื่อมใสพระศาสนา]

ในบรรดามนุษย์เหล่านั้น อมนุษย์ผู้ก่อปรด้วยโอภาสสิริสมบัติทางกาย เรียกว่า
ยักษ์, เทพ, เทวดา

ส่วนอมมนุษย์ผู้ปราศจากโอภาสสิริสมบัติทางกายมีรูปร่างน่าสะพรึงกลัว เรียกว่า **ยักษ์**
เทวดาผู้ถือกำเนิดในนิมานอันดำรงอยู่ที่ต้นไม้ ชื่อว่า **รุกขเทวดา**

เทวดาผู้ถือกำเนิดภายในต้นไม้ ชื่อว่า **คณธรรพ** ซึ่งในโลกเรียกว่า **กัณฐยักษ์**
(ยักษ์ไม้)

คณธรรพบางพวกกระทำความชั่วไว้มาก่อน ย่อมเกิดขึ้นภายในสรีระของสตรี ซึ่ง
ทางคัมภีร์พระเวทเรียกว่า โยคินี, ในโลก[คือชาวพม่า]เรียกว่า โซคินี และเรียกว่า ชุณหา
(ผีกระสือ) เพราะเป็นผู้มีแสงสว่างในเวลาเที่ยงแสวงหาอาหารในราตรีที่สว่างไสว [คือ
วันขึ้น ๑๕ ค่ำ]

กุมภภัณฑ์เป็นรากษสท้องใหญ่ตาโตซึ่งเรียกในโลกว่า ผู้เฝ้าสมบัติ เป็นผู้รักษา แก้วมณีที่ภูเขาเวปุลละ รักษาต้นมะม่วงภายในป่าหิมพานต์ด้านใน พวกเขารักษาสถานที่ มีแก้วมณี ต้นไม้เจ้าป่า ต้นไม้ไอศถทิพย์ ต้นไม้กลิ่นทิพย์ หรือสระน้ำ ย่อมบริโภค[ของ หอมมีรากไม้เป็นต้น] ดังนั้น จึงเรียกว่า รากษส (ผู้รักษาแล้วบริโภค)

[คำว่า รกขส (รากษส) แยกรูปศัพท์เป็น รกข (รักษา) + อส (บริโภค) + ณ (ผู้) จึงมีความหมายว่า ผู้รักษาแล้วบริโภค]

คำว่า นาค, นาคี นี้มีความหมายว่า แม้อยักษ์ผู้เป็นเทพรักษาแผ่นดินที่เกิดภายใน ภูเขาหรือภายในแผ่นดิน ก็เรียกว่า นาค ในที่นี้ ซึ่งเรียกว่าเทพพิทักษ์ธรณีในพระดำรัสว่า ภูมิจาละ (การหวนไหวของแผ่นดิน) ในมหาปรินิพพานสูตร^๗ การหวนไหวของแผ่นดิน เกิดจากการเล่นระเริงของพวกเขา คำที่เป็นมนต์ของพวกเขากล่าวไว้ในพรหมชาลสูตรว่า วตถุวิชชา (วิชาดูพื้นที่) ภูมิวิชชา (วิชาดูแผ่นดิน)^๘

ในบรรดาอมนุษย์เหล่านั้น อมนุษย์ผู้มีฤทธิ์ต่างๆ เข้าสิงกายมนุษย์ได้ เป็นผู้รุกรมย์ ในบาป กระทำกรรมอันหยาบช้า ย่อมเที่ยวเบียดเบียนเหล่าสัตว์ด้วยรูปร่างเดิมหรือรูปร่าง มีสุนัข แร้ง และกาเป็นต้นในเปรตและนรก ด้วยความมัวเมาในความสนุกสนานหรือด้วยความมัวเมาในความหิวกระหาย ฟังทราบความทั้งหมดนั้นในพระสูตร ชาตก หรือคัมภีร์ พระเวท

คำว่า เตตติงสา คือ ภูมิที่เกิดของชน ๓๓ คนผู้บำเพ็ญกุศลร่วมกันแล้วไปเกิด ร่วมกับบุรุษหัวหน้านามว่า มมะ

คำว่า ดาวติงสา คือ ภูมิที่เกิดของชน ๓๓ คนนั้นนั่นแหละ โดยนิรุตตินัย [คือ แปลงคำว่า เตต ใน เตตติงสา เป็น ดาว]

เทวโลกชั้นที่ ๒ นี้ในจักรวาลทั้งหมด เป็นที่อยู่ประจำของท้าวเทพ ๓๓ องค์มี ท้าวปชาปติ ท้าววรุณะ และท้าวอีสานะเป็นต้นผู้ดำรงอยู่ในฐานะแห่งท้าวสักกะตามนัยที่ปรากฏในชนวนสสูตร ดังพระพุทธรูทวจะนะในอังคุตตรนิกายว่า

สหสฺสํ จาตุมหาราชิกานํ สหสฺสํ ดาวตีสานํ^๔

“สววรรค์ชั้นจาตุมหาราชา ๑ พัน สววรรค์ชั้นดาวดึงส์ ๑ พัน” เป็นต้น

ส่วนบุรุษผู้เป็นบริวารของมฆมาณพเป็นบุคคลผู้เกิดก่อนในฐานะของท้าวเทพที่มีต่อๆ กันมานั้น และยังดำรงอยู่จนถึงบัดนี้ ดังนั้น รูปวิเคราะห์นี้จึงแสดงไว้ด้วยชน ๓๓ คนเหล่านั้น

บางคนอ้างว่า “ในวิสุทธิชาดกนี้ว่า อินฺทโคปกวณฺณาภา ดาว ทิสฺสนฺติ ตีสฺติ (รอยคล้ายสีแผลงทับมีพบ ๓๐ แห่ง)^๕ คำว่า ดาว เป็นเพียงคำไวพจน์ของคำว่า ตีส ฉะนั้นในคำว่า ดาวตีสาน นี้ก็ฉนั้นนั่น [คือคำว่า ดาว เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ตีส ที่เพิ่มเข้ามาให้คำสละสลวย ไม่มีความหมายว่า “สาม” เหมือนนัยแรก] ดังนั้น จึงควรมีความหมายที่เหมาะสมว่า ชื่อว่า ดาวตีส เพราะเป็นที่พำนักของสกุลท้าวเทพผู้ดำรงอยู่ในฐานะแห่งท้าวสักกะ ๓๐ พระองค์ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้ดำรินิรุตตินัยดังที่กล่าวไว้แล้วแสดงถึงท้าวสักกะจำนวน ๓๓ พระองค์ในเรื่องมฆมาณพและในที่อื่นๆ” ความเห็นนั้นไม่สมควรตั้งพระพุทธรูทวจะในพระบาลีว่า

พฺรหฺมา สนงฺกฺมาโร เตตฺตีสฺเส อตฺตภาเว อภินิมฺมิตฺวา เทวานํ ดาวตีสานํ
ปลลฺงฺเกสุ นิสฺสิตฺวา.^๖

“พรหมสันทงุมารเนรมิตอัฐภาพ ๓๓ พระองค์ ประทับ ณ บัลลังก์ของเทวดา ๓๓ พระองค์”

คำว่า ยามา เป็นพระนามของสกุลจอมเทพในเทวโลก แม้คำว่า สุขยามา ก็เช่นเดียวกัน แม้เทวโลกนั้นและเทวดาผู้อุบัติเกิดในเทวโลกนั้นก็ได้ชื่อว่า ยามา เช่นกัน

ดุสิต คือ ภูมิซึ่งเป็นที่พึงใจเสมอ กล่าวคือ มีใบหน้าร่าเริงยินดียิ่ง เพราะเพียบพร้อม ด้วยสิริสมบัติอันไพบุลย์

นิมมานรดี คือ ภูมิซึ่งเป็นแดนเนรมิตสมบัติตามชอบใจแล้วรื่นรมย์ด้วยตนเอง

ปรนิมมิตวสวดี คือ ภูมิซึ่งเป็นแดนทำความปรารถนาของตนให้เกิดขึ้นในโอกาสสมบัติที่ผู้อื่นซึ่งรู้ความต้องการของตนเนรมิตให้

อธิบายรูปภูมิ ๑๖ ชั้น

๗. **พรหม** คือ ผู้เจริญรุ่งเรือง กล่าวคือเข้าถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ด้วยคุณธรรมมีฌานเป็นต้นอันประณีตยิ่ง

เมื่อควรกล่าวว่า พรหมผู้ยิ่งใหญ่ ชื่อว่า **มหาพรหม** พึงลบลคำว่า มหา (ยิ่งใหญ่)

[คำว่า พรหมปารีสชชา, พรหมบุโรหิตา มาจากศัพท์เดิมว่า มหาพรหมปารีสชชา (บริวารของมหาพรหม), มหาพรหมบุโรหิตา (บุโรหิตของมหาพรหม) โดยลบล มหา ศัพท์เพื่อย่อคำตามหลักภาษา]

ปารีสชชา คือ พรหมผู้มีในบริษัท

อีกนัยหนึ่ง **ปารีสชชา** คือ พรหมผู้เกิดในบริษัท หมายความว่า พรหมบริวาร

[คำว่า ปารีสชชา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- พรหมผู้มีในบริษัท = ปริสตี ภาวตี ปารีสชชา (ปริสา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภวตัทธิต)
- พรหมผู้เกิดในบริษัท = ปริสตี ชาตตี ปารีสชชา (ปริสา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในชาต

ตัทธิต)]

พรหมปารีสชชา (พรหมชั้นปารีสชชา) คือ พรหมผู้เป็นบริวารของท้าวมหาพรหมบุโรหิตา คือ พรหมผู้ดำรงอยู่ในฐานะอันสูงส่ง

พรหมบุโรหิตา (พรหมชั้นบุโรหิต) คือ พรหมผู้เป็นบุโรหิตของท้าวมหาพรหม

มหาพรหม คือ พรหมผู้ยิ่งใหญ่ หมายความว่า พรหมผู้เป็นใหญ่ที่ปรากฏในสังขารูปัตตีสูตรด้วยพระดำรัสว่า

สหสฺโส พรหมมา ทวิสหสฺโส พรหมมา ติสหสฺโส พรหมมาตืออาทีนา.^{๑๒}

“พรหมผู้ครอบงำ ๑,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย พรหมผู้ครอบงำ ๒,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย พรหมผู้ครอบงำ ๓,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย” เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “พรหมผู้ครอบงำ ๑,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย” คือ พรหมผู้เป็นใหญ่ใน ๑,๐๐๐ จักรวาล

พระดำรัสว่า “พรหมผู้ครอบงำ ๒,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย” คือ พรหมผู้เป็นใหญ่ใน ๒,๐๐๐ จักรวาล

พรหม ๓ ประเภทนั้น [พรหมชั้นปารีสัชชา, พรหมชั้นบุโรหิต และพรหมชั้นมหาพรหม] พำนักอยู่ในพรหมโลกชั้นเดียวกัน

ในบรรดาพรหมเหล่านั้น มหาชนในโลก[คือชาวฮินดู]ย่อมบูชาเทวดาประจำสกุลของตนๆ บางคนบูชาพระศิวะ บางคนบูชาพระนารายณ์ บางคนบูชามหาพรหม แม้เทวดารักษาบ้าน เทวดารักษาหมู่บ้าน และรุกขเทวดาเป็นต้นก็ถือว่าเป็นบริวารอุปัฏฐากพระศิวะในการอุปมานั้น พรหมชั้นมหาพรหมเหมือนพระศิวะ พรหมชั้นบุโรหิตเหมือนเทวดารักษาบ้านเป็นต้น ส่วนพรหมชั้นปารีสัชชาเหมือนมนุษย์ทั้งหลาย

เทวดารักษาบ้านเป็นต้นไม่เห็นพระศิวะย่อมเคารพบูชา มนุษย์แม้ไม่เห็นเทพทั้ง ๒ ประเภทย่อมเคารพบูชา ฉนไค พรหมชั้นบุโรหิตย่อมไม่เห็นท้าวมหาพรหม ทั้งไม่รู้ที่พำนักของท้าวมหาพรหม พรหมชั้นปารีสัชชาไม่เห็นพรหมทั้งสอง และไม่รู้ที่พำนักของพรหมทั้งสอง แต่เมื่อพรหมชั้นสูงเนรมิตรูปหยาบแล้วแสดงตนให้ประจักษ์จึงเห็นได้ ภูมิชั้นสูงก็มีนัยเดียวกัน

ข้อความในอรรถกถาของพรหมนิมิตตสูตรว่า

พรหมานํ ปกติริรูปํ กสฺสจฺจि อปาถํ น คจฺฉนติ.^{๑๓}

“รูปปกติของพรหมทั้งหลายไม่ปรากฏแก่บุคคลใดบุคคลหนึ่ง”

ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยมุ่งหมายว่า “รูปปกติของพรหมชั้นสูงมีพรหมชั้นบุโรหิตเป็นต้น ย่อมไม่ปรากฏแก่พรหมชั้นปารีสัชชาเป็นต้น และแก่เทวดาหรือมนุษย์ใดๆ” ส่วนรูปปกติของพรหมชั้นต่ำย่อมปรากฏแก่พรหมชั้นสูง ดังอรรถกถาของชนวสภสูตรกล่าวว่า

เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมมา หิ เทวา อุปริมเทวานํ โอิพาริกํ กตฺวา มาปิตเมว อตฺตภาวํ ปสฺสิตุํ สกฺโกณติ.^{๑๔}

“เทวดาชั้นต่ำๆ สามารถเห็นอตภาพของเทวดาชั้นสูงที่เนรมิตกระทำให้หยาบได้”

๘. ในบรรดาพรหมเหล่านั้น ในชั้นที่สอง คำว่า ปริตตภา (พรหมผู้มีรัศมีน้อย) คือ พรหมชั้นปารีสัชชานั้นแหละ

คำว่า อปฺปมาณภา (พรหมผู้มีรัศมีหาประมาณมิได้) คือ พรหมชั้นปุโรหิต ส่วนคำว่า อาภัสสรา (พรหมผู้มีรัศมีแผ่ซ่าน) คือ พรหมชั้นมหาพรหม หมายความว่า พรหมผู้เป็นใหญ่ในชั้นนั้น

การตั้งชื่อโดยเนื่องด้วยรัศมีย่อมมี[ในที่นี้] เพื่อกระทำให้ต่างจากพรหมชั้นต่ำ

ปริตตภา คือ พรหมผู้มีรัศมีน้อย

อปฺปมาณภา คือ พรหมผู้มีรัศมีหาประมาณมิได้

อาภัสสรา คือ พรหมผู้มีรัศมีแผ่ซ่าน

๙. ในชั้นที่สาม คำว่า ปริตตสุภา (พรหมผู้มีรัศมีงามน้อย) คือ พรหมชั้นปารีสัชชานั้นแหละ

คำว่า อปฺปมาณสุภา (พรหมผู้มีรัศมีงามหาประมาณมิได้) คือ พรหมชั้นปุโรหิต ส่วนคำว่า สุภาภินณา (พรหมผู้เกลื่อนกล่นด้วยรัศมี) คือ พรหมชั้นมหาพรหม หมายความว่า พรหมผู้เป็นใหญ่ในชั้นนั้น

สุภา (รัศมีงาม) คือ รัศมีกลุ่มหนึ่งที่ดำรงอยู่ไม่หวั่นไหว

ปริตตสุภา คือ พรหมผู้มีรัศมีงามน้อย

อปฺปมาณสุภา คือ พรหมผู้มีรัศมีงามหาประมาณมิได้

สุภาภินณา คือ พรหมผู้เกลื่อนกล่นด้วยรัศมีงาม อาจารย์ทั้งหลายประกอบรูปว่า สุภาภินหา ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น ฟังทราบความเป็นรัสสะแห่ง อา อักษรและแปลง ณ อักษรที่อยู่ท้ายเป็น ห อักษร

รัศมีในกายโดยปกติในพรหมโลกทั้งสองชั้นนี้มีกำลังมาก ชื่อว่า ปริตตภา (พรหมผู้มีรัศมีน้อย) เป็นต้นจึงแสดงไว้โดยเนื่องด้วยรัศมีเหล่านั้น แต่ชื่อว่าพรหมชั้นปารีสัชชานั้น เป็นต้น มิได้แสดงไว้[เช่นนี้] ดังในเวรัญชสูตร^๕ พรหมผู้พำนักอยู่ในพรหมโลกชั้นแรกเรียกว่า เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม พรหมผู้พำนักอยู่ในพรหมโลกชั้นที่สองเรียกว่า อาภาเทพ และพรหมผู้พำนักอยู่ในพรหมโลกชั้นที่สามเรียกว่า สุภาเทพ

๑๐. ในชั้นที่ ๔ เวหฺปผลา คือ พรหมผู้มีผลบุญไพบุลย์ อีกนัยหนึ่ง ผลบุญที่หวั่นไหว โดยเนื่องด้วยอายุขัยสั้นและพื้นภูมิที่เป็นอันตรายเพราะไฟบรรลัยกัลป์เป็นต้น ย่อมมีแก่พรหม ๓ ภูมิชั้นต่ำผู้อุบัติด้วยโสมนัสमानที่มีสภาพหวั่นไหว หมายความว่า ข้อความ[ในคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะ]ว่า “๖๔ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุภกิณหา” นั้นกล่าวไว้โดยจำแนกตามพรหมผู้อุบัติตอนต้นกัปในชั้นนั้น แต่ผลบุญของพรหมผู้เกิดในภายหลังย่อมหวั่นไหวไม่แน่นอนโดยจำแนกตามกัป ๖๓, ๖๒ หรือ ๖๑ กัปเป็นต้น แต่พรหมผู้อุบัติเกิดด้วยอุเบกขา मानที่มีสภาพไม่หวั่นไหว ย่อมปราศจากผลบุญที่หวั่นไหวด้วยอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น พรหมผู้มีผลบุญเจริญเป็นพิเศษตามสมควรแก่อนุภาพของมาน จึงชื่อว่า เวหฺปผลา

[คำว่า เวหฺปผล มี ความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีผลบุญไพบุลย์ = วิบุลฺ ผลฺ เอเตสนฺติ เวหฺปผลา (วิบุล คัพฺทํ + ผล คัพฺทํ ฉฺฉฺฉฺ- พหุพพีหิสมาส)

- ผลบุญเจริญเป็นพิเศษ = วิเสเสน อีหิตํ วฑฺฒิตํ ปุณฺณผลํ เอตฺถ อตฺถิติ เวหฺปผลา (วิ คัพฺทํ + อีหิต คัพฺทํ + ผล คัพฺทํ สัตตมีพหุพพีหิสมาส)]

คำว่า อสฺญญะ คือ ผู้ไม่มีนามขันธ์ ๔ ซึ่งถือเอาโดยมีสัญญาเป็นธรรมหลัก

อสฺญญสฺตฺว์ คือ เหล่าสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา

ความสงสัยในความไม่เป็นสัตว์มีอยู่แก่พรหมนั้น เพราะปราศจากจิตและเจตสิก จึงกล่าวคำว่า “สัตว์” ไว้[ในคำว่า อสฺญญสฺตฺว์]

พรหมทั้ง ๒ ประเภทนั้นพำนักอยู่ในชั้นเดียวกัน ความพิเศษโดยความเป็นพรหมชั้นปาริสัชชา พรหมชั้นปุโรหิตา และพรหมชั้นมหาพรหม มีอยู่แก่พรหมทั้งหลายตามสมควรแก่มาน เพราะมานที่เกิดขึ้นมีความพิเศษคือมานชั้นต่ำ มานปานกลาง และมานประณีต แต่การจำแนกภูมิโดยประเภทแห่งพรหมชั้นปาริสัชชาเป็นต้นย่อมไม่มี เพราะมีอายุเท่ากันและมองเห็นกันและกันได้

พรหมชั้นอวิหาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

สุทธาวาส คือ ภูมิซึ่งเป็นที่พำนักของพระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้บริสุทธิ์เท่านั้น เพราะไม่มีอนุสัยกิเลสคือกามราคะและปฏิฆะหยาบ

พรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิแรก ย่อมไม่สละฐานะของตนโดยช่วงเวลาเล็กน้อย ชื่อว่า **อวิหา**

อีกนัยหนึ่ง พรหมผู้ไม่มีความลำบากใจที่เป็นการเจริญสมณะและวิปัสสนาไม่ได้ เพราะกำจัดสังโยชน์ ๕ ได้แล้ว ชื่อว่า **อวิหา**

[คำว่า อวิหา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ไม่สละฐานะของตนโดยช่วงเวลาเล็กน้อย = อปฺปเกน กาเลน อุตฺตโน จานฺ น วิชฺหตฺตีติ อวิหา (น บทหน้า + วิ บทหน้า + หา ธาตุ = สละ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ผู้ไม่มีความลำบากใจ = นตฺถิ จิตฺตสฺส วิหฺมณฺณํ เอเตสนฺติ อวิหา (น ศัพท์ + วิหา ศัพท์ ัญญรูปหุพพีหิสมาส)]

พรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิที่ ๒ ย่อมไม่เร่าร้อนด้วยความกระสับกระส่ายแห่งจิต อย่างไม่ใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อตฺตปฺปา**

พรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิที่ ๓ ย่อมเห็นดีเพราะเพียบพร้อมด้วยปสาทจักขุ ทิพยจักขุ ธรรมจักขุ และปัญญาจักขุ อันบริสุทธิ์ ชื่อว่า **สุทฺตฺสสา**

ส่วนพรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิที่ ๔ ย่อมถึงพร้อมด้วยสภาพคือการเห็นดียิ่งกว่าพรหมเหล่านั้น ชื่อว่า **สุทฺตฺสสี** โดยความจริงแล้ว อี ปัจจัยมักเป็นไปในอรรถว่า “ยิ่ง”

[ปัจจัยคือ อี เป็นตัทธิตปัจจัยที่แปลตามศัพท์ว่า “มี” มักแสดงอรรถที่ยิ่งกว่าอรรถธรรมดา เช่นคำว่า ธนึ (ผู้มีทรัพย์) สำเร็จรูปมาจาก ธน (ทรัพย์) + อี (มี) หมายถึง ผู้มีทรัพย์จำนวนมาก คำว่า สุทฺตฺสสี ก็มาจาก สุทฺตฺส (การเห็นดี) + อี ปัจจัย (มี) พรหมชั้นสุทฺตฺสสีจึงมีการเห็นดียิ่งกว่าพรหมชั้นสุทฺตฺสสา เพราะประกอบด้วย อี ปัจจัย]

พรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิที่ ๕ ไม่มีคุณธรรมด้อยกว่าเหล่าสัตว์ผู้มีรูป เพราะไม่มีรูปพรหมที่อยู่ในภูมิอื่นที่สูงกว่า ชื่อว่า **อกนิฏฺฐา**

๑๒. คำว่า อากาศานัญจายตนภูมิ (อากาศานัญจายตนภูมิ) นี้ มีความหมายว่า
 ชั้นที่ ๔ ที่ชื่อว่า อากาศานัญจายตนะ ย่อมมีแผ่ไปสู่สถานที่คืออากาศเพียงใด สถานที่คือ
 อากาศที่ก่อปรด้วยชั้นนั้น ชื่อว่า อากาศานัญจายตนภูมิ
 ภูมิอื่นก็เช่นเดียวกัน

อธิบายคาถาสรูป

๑๓. พึงประกอบบทว่า ปุถุชน พระโสดาบัน และพระสกทาคามี ย่อมไม่ไปอุปบัติ
 ในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาสโดยประการทั้งปวง

การปฏิเสธรพรหมผู้ดำรงอยู่ในอนาคามีมรรคในภูมิชั้นสุทธาวาส ย่อมมีด้วยการ
 ปฏิเสธพระสกทาคามี ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าพระอริยบุคคล ๓ จำพวกชั้นสูงมีอยู่ในภูมิ
 ชั้นสุทธาวาสด้วยคาถานี้

คำว่า เสสฏฺจาเนสฺสุ (ในภูมิที่เหลือ) คือ ในภูมิ ๒๑ ชั้นนอกจากภูมิชั้นสุทธาวาส
 ๕ อสังกตภูมิ และอบายภูมิ

คำว่า อนริยา (ผู้ที่มีใช้พระอริยเจ้า) คือ ปุถุชน

อธิบายหมวด ๔ แห่งการปฏิสนธิ

๑๖. คำว่า โอกฺกนฺตฺกฺขณฺ (ในขณะที่ก้าวลง) คือ ในขณะที่ปฏิสนธิ

การปฏิสนธิเรียกว่า การก้าวลง เพราะการก้าวลงคือการเข้าไปในภพอื่น

พึงประกอบบทว่า ถัดจากนั้นจึงเป็นภวังคจิต

บางคนบรรยายว่า ภวังคปริโยสาน (ในที่สุดแห่งภวังค์) ข้อความนั้นไม่สมควร

๑๗. ชัจฉันฺธะ คือ คนตาบอดแต่กำเนิด

อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์[ในคำว่า ชจฺจนฺธาทีน (แก่หมู่มนุษย์ผู้ที่ตาบอดแต่กำเนิด
 เป็นต้น)] ทำหน้าที่รวบรวมคนหูหนวกแต่กำเนิด คนมีจุมูกไม่รับกลิ่นแต่กำเนิด คนเป็น
 ไข้แต่กำเนิด คนปัญญาอ่อนแต่กำเนิด คนเป็นบ้าแต่กำเนิด บัณเฑาะก์ อุภโตพยัญชนก
 และคนติดอ่างเป็นต้น

ผู้ถือปฏิสนธิด้วยกรรมที่ไม่สามารถก่อให้เกิดจักขุได้ ชื่อว่า คนตาบอดแต่กำเนิด
คนอื่นนอกจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน

ผู้ปราศจากโสตรประสาท ชื่อว่า คนหูหนวกแต่กำเนิด

ผู้ปราศจากขมานประสาท ชื่อว่า คนมีจมูกไม่รับกลิ่นแต่กำเนิด ส่วนผู้ปราศจาก
ชีวหาประสาทย่อมไม่มี

ผู้ปราศจากคำพูด ชื่อว่า คนเป็นใบ้แต่กำเนิด

ผู้ไม่อาจจะสอนให้เข้าใจทศนัยยทศใหญ่ได้ ชื่อว่า คนปัญญาอ่อนแต่กำเนิด

ผู้มีจิตวิปลาสเสมอ ชื่อว่า คนบ้าแต่กำเนิด

ผู้เข้าถึงอาการเปลี่ยนแปลงด้วยการดูตองคชาติเป็นต้นเพราะความใคร่ ชื่อว่า
บัณฑิตะกะ

ผู้ถึงพร้อมด้วยอวัยวะเพศสองชนิด ชื่อว่า อุกโตพยัญชนก

ผู้ปราศจากเพศทั้งสอง ชื่อว่า นปฺงสกะ

ผู้มีถ้อยคำน่ารังเกียจ พูดคำหนึ่งๆ ด้วยความเพียรยิ่งแม้ในการพูดโดยปกติ
ชื่อว่า คนติดอ่าง

บุคคลผู้เกิดแล้วด้วยกรรมที่ก่อให้เกิดจักขุ กรรมนั้นหรือกรรมอื่นย่อมก่อให้เกิด
จักขุในปวัตติกาลได้ ส่วนบุคคลผู้เกิดด้วยกรรมที่ก่อให้เกิดจักขุไม่ได้ มีวัตถุรูป(คือจักขุวัตถุ)
วิบัติแล้ว กรรมอื่นที่ก่อให้เกิดจักขุในปวัตติกาลได้ย่อมไม่มี ดังนั้น ความเป็นคนตาบอด
แต่กำเนิดของบุคคลผู้เกิดในครรรค์จึงมีได้ในปฏิสนธิกาล คนหูหนวกแต่กำเนิดเป็นต้น
นอกจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน

เวลาที่ควรเกิดจักขุ ชื่อว่า เวลาเกิดจักขุ ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อายตนานํ ปฏิลาโก ชาติ.^{๑๖}

“การได้รับอายตนะทั้งหลาย[มีจักขุเป็นต้น] ชื่อว่า ชาติ (การเกิด)”

บุคคลผู้ไม่มีจักขุเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลนั้น ชื่อว่า คนตาบอดแต่กำเนิด

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเวลาเกิดอายตนะนั้นๆ โดยเนื่องกับเวลาที่สมควร

แก่การเกิดของตนๆ หากเป็นตามนี้ แม้คนเป็นใบ้โดยกำเนิดเป็นต้นก็ชอบด้วยเหตุผล อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ และข้อความนี้ปรากฏในคัมภีร์วิภาวนีอีกด้วย

(๑๔๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “อาจารย์บางท่านกล่าวคำว่า ชุจฺจนุโธ (คนตาบอดแต่กำเนิด) คือ คนตาบอดในเวลาเกิด หมายความว่า เป็นคนตาบอดในครรภ์ของมารดา แล้วคลอดออกมา ดังนั้น ผู้ที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ จึงไม่มีตาพิการภายในครรภ์ของมารดา” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะพบว่ามิมีบางคนแม้จะเป็นคนตาบอดในครรภ์ของมารดาก็ ฉลาดรอบรู้ศิลปะวิทยานั้นๆ โดยแท้จริงแล้ว นอกจากพระโพธิสัตว์ ผู้ประเสริฐและชนเหล่าอื่นผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย เพราะผู้ที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ หรือผู้ที่เกิดด้วยการดูแลรักษาไม่ดีของมารดาหรือป่วยด้วยโรคภัย อาจจะมีจักขุหรือโสตะวิบัติได้เหมือนกัน

คำว่า ภูมฺมสฺสิตานญฺจ วินิปาติกาสุรานํ (และพวกวินิปาติกาสุรผู้อาศัยภูมฺมเทวดา) นี้ มีความหมายว่า ภูมฺมะ คือ เทวดาที่เกิดบนพื้นดิน หมายถึง ภูมฺมเทวดาผู้มีฤทธิ์มาก มี อาฬาวกะ สาดาสิริ และเหมวตะเป็นต้น ผู้อุบัติในวิมานที่ดำรงอยู่ในต้นไม้และภูเขาที่เนื่องกับพื้นดิน ซึ่งเป็นเทพที่เรียกในโลกว่า “ยักษ์” (ผู้ควรบูชา) เพราะเป็นผู้ควรบูชาด้วยการทำพิธีกรรม ส่วนพวกวินิปาติกาสุรที่มีชาติเป็นภูมฺมเทวดาแต่เลี้ยงชีพลำบากเที่ยวไปอยู่ เพราะไม่มีความสุขในภคสมบัติที่เกิดจากบุญของตน จึงกล่าวได้ว่าอาศัยภูมฺมเทวดา เพราะมีสภาพเป็นผู้พึ่งพิงภูมฺมเทวดา เนื่องจากนับเข้าในเทวดาบริวารต่อๆ มาของภูมฺมเทวดาผู้มีฤทธิ์มาก

มีปาฐะว่า ภูมฺมิสฺสิตา บ้าง[ในบางที่] หมายความว่า อิงอาศัยอยู่ในแผ่นดินที่สังกัดไม่พลุกพล่านอันมีต้นไม้ พุ่มไม้ หลีบเขา ถ้ำ และสุสาน เป็นต้น

คำว่า วินิปาติกะ คือ ผู้มีรูปไม่งามดำเนินไปอยู่ในภพอื่น

วินิปาติกาสุร คือ อสุรผู้มีรูปไม่งาม

อสุรเหล่านั้นอยู่ในที่สังกัดไม่พลุกพล่านใกล้หมู่บ้านหรือภายในหมู่บ้าน แสวงหาเมล็ดข้าว ขนม ของควรเคี้ยว ปลา และเนื้อเป็นต้นที่ชาวบ้านทิ้งไว้ หรือเมื่อไม่ได้อาหารเหล่านั้นย่อมเบียดเบียนเด็กหรือคนป่วย ถ้าทำได้ก็จะหลอกหลอนเบียดเบียนมนุษย์อื่นแล้วเลี้ยงชีพ

[สันตிரณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบาก ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจของการปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ] แก่พวกวินิปาติกาสูรผู้อาศัยภุมเทวดาเหล่านั้น หมายความว่า แก่พวกวินิปาติกาสูรบางพวก เพราะไม่อาจก้าวว่าวินิปาติกาสูรทั้งหมดเป็นอเหตุกบุคคล เนื่องจากบางคนมีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ ได้บ้าง ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงวินิปาติกาสูรบางตนมีปิยังกรมาตา อุตตรมาตา ฐัมมคุดตา และมุสสมิตตาเป็นต้นได้บรรลुरुธรรม ผู้ที่มีชาติเป็นยักษบ้าง รากษสบ้าง เวมานิกเปรตบ้าง ปรัตตูปชิวิกเปรตบ้าง บางจำพวกนับเข้าในวินิปาติกาสูรนี้

๒๑. คำว่า เตสุ (ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น) คือ ในบรรดาบุคคลผู้ก่อปรด้วยปฏิสนธินั้น

การกำหนดนับปริมาณอายุย่อมเป็นไปด้วยการกำหนดความแน่นอนทั่วไปทั้งหมดของสรรพสัตว์ผู้อยู่ในภูมิหนึ่ง แต่ผู้เกิดในอบาย ๔ มนุษย์ทั้งหลาย และวินิปาติกาสูรไม่อาจจะกำหนดนับปริมาณอายุเช่นนั้นได้ เพราะนรกทั้งหมดในภูมิหนึ่งซึ่งนับเข้าในจักรวาลทั้งหมด มีการกำหนดนับปริมาณอายุไม่เหมือนกัน สัตว์ดิรัจฉานเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตุณฺโอบายานํ (ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น การกำหนดนับปริมาณอายุของผู้เกิดในอบาย ๔ มนุษย์ทั้งหลาย และวินิปาติกาสูร ย่อมไม่มี) เป็นต้น

การกำหนดนับปริมาณอายุของผู้เกิดในอบาย ๔ ย่อมไม่มีเพราะกรรมมักเป็นเหตุหลักในนรกเป็นส่วนใหญ่ การกำหนดนับปริมาณอายุของนรก ๑๐ แห่งมีอัพพุทนรก เป็นต้นที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ เนื่องด้วยกรรมที่ให้ไปเกิดในนรกนั้นๆ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวคำว่า มนุสฺसानํ (มนุษย์ทั้งหลาย) นี้ไว้โดยเนื่องกับมนุษย์ผู้อยู่ในชมพูทวีป เพราะอายุขัยของมนุษย์เหล่านั้นเพิ่มขึ้นและลดลงได้ มิใช่กล่าวไว้โดยเนื่องกับมนุษย์ผู้อยู่ในทวีปอื่น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “มนุษย์ผู้อยู่ในอุตตรกुरुทวีปมีอายุ ๑,๐๐๐ ปีแน่นอน มนุษย์ทวีปอื่นอีก ๒ ทวีปมีอายุ ๕๐๐ ปี” หากเป็นตามนี้อาจรู้ได้ว่าคนต้นกบในทวีปเหล่านั้น ก็มีการกำหนดนับอายุขัยเช่นนั้น ความบริบูรณ์และวิบัติของฤดูกาลและอาหารอันมีความเป็นไปโดยสม่ำเสมอหรือไม่สม่ำเสมอของพระจันทร์ พระอาทิตย์ และนักษัตรเป็นต้นที่เป็น

ผลของความประพฤดีดีหรือไม่ดีของชาวชมพูทวีป ย่อมเกี่ยวเนื่องกับชนทวีปอื่น ดังนั้น จึงไม่อาจกล่าวว่าการเพิ่มขึ้นลดลงของการกำหนดนับอายุไม่มีในชนทวีปอื่น แต่กล่าวได้ว่า ไม่เหมือนกับความเป็นไปของชาวชมพูทวีป เพราะเป็นเพียงผลสืบเนื่อง ดังพระพุทธทวจะ ในพระบาลีว่า

อุตุตรกुरुกา มนุสฺสา อมมา อปริคฺคหา. นียตายุกา อวเสสายุนา.^{๑๗}

“มนุษย์ชาวอุตุตรกुरुทวีปไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นสมบัติเฉพาะตน มีอายุแน่นอนด้วยอายุที่เหลือ”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ด้วยอายุที่เหลือ” คือ ด้วยอายุ ๑,๐๐๐ ปีที่ลดลง จากอสงไขยแล้วดำรงอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง

[พระบาลีข้างต้นนี้ปรากฏในอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต แต่ฉบับฉန္ธุสังคายนาละฉบับ มหาจุฬาย มีข้อความต่างจากคัมภีร์นี้ว่า อมมา อปริคคหา นียตายุกา วิเสศคฺคา “ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นสมบัติเฉพาะตน มีอายุแน่นอน มีคุณพิเศษ” ท่านผู้แต่งคัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้พบข้อความในฉบับโบราณว่า อมมา อปริคคหา นียตายุกา อวเสสายุนา “ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นสมบัติเฉพาะตน มีอายุแน่นอนด้วยอายุที่เหลือ” ท่านจึงกล่าวไว้ตามฉบับที่พบในสมัยนั้น]

คำว่า วินิปาติกาสูรานํ (วินิปาติกาสูร) นี้ เป็นเพียงคำแสดงตัวอย่าง เพราะยังรวมเอาภุมเทวดาและเวมานิกเปรตเป็นต้นผู้มีศักดิ์ใหญ่และมีศักดิ์น้อยเข้าไว้ในที่นี้ เนื่องจากกรรมเป็นเหตุหลักของภุมเทวดาเป็นต้นทั้งหมด

[คำแสดงตัวอย่างเป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด เรียกว่า อุปลักขณนัย]

๒๒-๓. คำว่า จาตุมหาราชิกานํ ปน เทวานํ (เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา) นี้ หมายถึงเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกผู้อยู่ในสวรรค์ชั้นบน

คำว่า ทิพฺพานิ (อันเป็นทิพย์) มีความหมายว่า อันปรากฏในเทวโลก

คำว่า ปญจ วสุสสตานิ (๕๐๐ ปี) กล่าวไว้โดยหมายถึงส่วนใหญ่ ในอรรถกถาชาดกกล่าวว่า

“เทพบุตรโสดาบันผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ อุบัติในวิมานที่ดำรงอยู่ในอากาศแล้ว ดำรงอยู่จนถึงสมัยพระเจ้าอนิมิ”

ดังนั้น ความมีกรรมเป็นเหตุหลักจึงมีแก่เทวดาผู้ดำรงอยู่ในอากาศบางตน

หนึ่ง ไม่ควรดำริการปฏิสนธิบ่อยๆ ในเรื่องนี้ เพราะพระโสดาบันไม่อาจปฏิสนธิในกามภพเกินกว่า ๗ ครั้ง ทั้งเทวดาผู้อุบัติสักพันครั้งในเทวโลกก็ไม่อาจอยู่จนถึงเวลานั้นได้

คำว่า มนุสฺสคณนยา (โดยการนับของมนุษย์) มีความหมายว่า โดยการนับปีของมนุษย์ หมายความว่า ๕๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ทิวาราตรีทิพย์ ๓๐ วันเป็น ๑ เดือนทิพย์ ๑๒ เดือนเป็น ๑ ปีทิพย์ ๕๐๐ ปีทิพย์ของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา เท่ากับจำนวน ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปีโดยการนับของมนุษย์

คำว่า ตโต (ถัดจากนั้น) คือ ถัดจากปริมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา

คำว่า จตุคฺคณฺ (๔ เท่า) มีความหมายว่า เพิ่มขึ้นด้วยส่วน ๔ เท่าโดยการเพิ่มปริมาณอายุ ๒ เท่า และเพิ่มปริมาณทิวาราตรีทิพย์ ๒ เท่า

ข้อความอื่นก็มีนัยเดียวกัน

การเพิ่มปริมาณอายุ ๒ เท่า เป็นการเพิ่มปริมาณอายุของเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นสูงเป็น ๒ เท่ากว่าปริมาณอายุของเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นต่ำ ข้อความนี้แสดงว่า ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ ๒,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นยามา ๔,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต ๘,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดา ชั้นนิมมานรดี ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวดี

การเพิ่มทิวาราตรีทิพย์เป็น ๒ เท่า คือการเพิ่มทิวาราตรีแห่งสวรรค์ชั้นสูงเป็น ๒ เท่าจากทิวาราตรีของเทวดาในสวรรค์ชั้นต่ำ ข้อความนี้แสดงว่า ๑๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ๒๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นยามา ๔๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นดุสิต ๘๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ๑,๖๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวดี

เมื่อการเพิ่มทิวาราตรีมีเป็น ๒ เท่า การเพิ่มเดือนและปีก็เป็น ๒ เท่าเช่นกัน หากเป็นตามนี้ย่อมแสดงว่า ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นต้นนั้น ฟิงทราบ ด้วยทิวาราตรี เดือน และปีของตนๆ และหากเป็นตามนี้ ปริมาณอายุของสวรรค์ชั้นสูงก็เป็น ๔ เท่าจากปริมาณอายุของเทวดาในสวรรค์ชั้นต่ำ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตโต จตุคฺคฺคฺณํ ตาวตีสานํ ตโต จตุคฺคฺคฺณํ ยามาณํ (ถัดจากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นยามา) เป็นต้น

เมื่อการกำหนดนับของสวรรค์อันเป็นทิพย์มีอยู่เช่นนั้น ความมี ๔ เท่าของการกำหนดนับทิวาราตรีมนุษย์จึงมีได้ ดังนั้น ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปีเป็นต้นของเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาชั้นต่ำโดยการนับของมนุษย์ เมื่อคุณต่อๆ มา ๔ เท่า ก็เป็น ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี เป็นต้นของเทวดาในสวรรค์ชั้นสูง [ชั้นดาวดึงส์] ครั้นพระอนุรุทธาจารย์จะแสดงข้อความทั้งหมดนั้นโดยกล่าวเบื้องต้นและที่สุด จึงกล่าวคาถาว่า นวสฺตํ เป็นต้น

[การแสดงอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราชว่ามี ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปี และแสดงอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสดีว่ามี ๙๒๑ โกฎิกับ ๖ ล้านปี เป็นการแสดงจำนวนเบื้องต้นและที่สุดของอายุเทวดาที่เทียบกับปีมนุษย์ การแสดงในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า มิคฺคปทวลัญฺชนนัย (นัยที่เหมือนรอยเท้าเนื้อ) กล่าวคือ เมื่อพรานติดตามเนื้อไป เขาพบรอยเท้าเนื้อที่เหยียบไปตามทาง แม้จะไม่พบรอยเท้าเนื้อบนหินที่เนื้อเหยียบผ่านก็อนุมานรู้ว่าเนื้อเหยียบไปบนก้อนหิน ฉนใด แม้คณกรจนารจารย์จะไม่กล่าวข้อความในท่ามกลางไว้ ก็เป็นอันอนุมานรู้ได้ ฉนนั้น]

๒๓. ฟิงประกอบบท[ในคานัน]ว่า ๙๒๑ โกฎิกับ ๖ ล้านปี เป็นปริมาณอายุในเทวดาชั้นปรนิมมิตวสดี

๒๔. ฌานที่มีวิจารแต่ไม่มีวิตก มีกำลังมากกว่าปฐมฌาน เพราะล่องวิตกหยาบ มีกำลังน้อยกว่าตติยฌานไม่มากนัก ทุตติยฌานจึงเป็นอันเดียวกันกับตติยฌาน ย่อมนำไปอุปบัติในภูมิอื่นที่มีพื้นเสมอกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุตติยชฺฌานวิปากํ ตติยชฺฌานวิปากญจ ทุตติยชฺฌานภูมิยํ (ทุตติยฌานวิปากและตติยฌานวิปากย่อมนำไปอุปบัติในทุตติยฌานภูมิ)

ด้วยเหตุนี้ ลำดับแห่งการตั้งอยู่ของภูมิจึงเกี่ยวกับการจำแนกตามจตุกกฆาน (ฆานสี่หมวด) แต่พระอนุรุทธเถระกล่าวถึงฆานด้วยประเภทของปัจจุภันย์ไว้ในปริจเฉทก่อน จึงถือเอาวิปากตามนัยนั้นในที่นี้แล้วกล่าวว่า จตุตถฆานวิปากํ ตติยฆานภูมิยํ (จตุตถฆาน-วิปากย่อมนำไปอุปติในตติยฆานภูมิ) เป็นต้น

๒๙. คำว่า เตสุ (ในบรรดาพรหมเหล่านั้น) คือ ในบรรดาพรหมที่ถือปฏิสนธิด้วยการปฏิสนธิ ๖ อย่างนั้น

คำว่า กปฺปสฺส (กัปป) นี้ หมายถึงอสงไขยกัปป

กัปปมี ๔ ประเภท คือ มหากัปป อสงไขยกัปป อันตรกัปป และอายุกัปป

อายุกัปป คือ การกำหนดอายุขัยของเหล่าสัตว์

อันตรกัปป คือ กัปปเล็ก ๖๔ กัปปในระหว่างที่ปรากฏโดยการเสื่อมลงและเพิ่มขึ้นแห่งอายุขัยของมนุษย์ในระหว่างอสงไขยกัปปหนึ่งที่เป็นวิวัฏฐายี (ดำรงอยู่ตามที่เจริญแล้ว) บางอาจารย์กล่าวว่ามี ๒๐ กัปป บางท่านกล่าวว่ามี ๘๐ กัปป ผู้เชี่ยวชาญไตรเพทกล่าวว่ามี ๑๔ กัปป นับว่าเป็นกัปปเล็กที่ในโลก[คือคัมภีร์วรรณกรรมสันสกฤต]เรียกว่า มัณวันตรกัปป (กัปปในระหว่างพระเจ้ามनु) กล่าวคือ กัปประหว่างที่กำหนดหมายด้วยพระราชายุ้งใหญ่ที่ชาวโลกสมมุติขึ้นมีพระนามว่ามनुพระองค์หนึ่งๆ [ในอันตรกัปปหนึ่งๆ ทั้ง ๑๔ กัปป] บางอาจารย์ประสงค์เอาพระเจ้ามनुที่ชาวโลกสมมุติขึ้นพระองค์เดียวในวิวัฏฐายีกัปปหนึ่ง

[พระเจ้ามनुเป็นชื่อของพระเจ้าผู้สร้างมนุษยชาติและปกครองโลก มี ๑๔ องค์เรียงกันเป็นยุคๆ ไป ยุคหนึ่งเรียกว่า มัณวันตร นานกว่า ๔,๐๐๐,๐๐๐ ปี องค์แรก คือ พระสวามภูวะ พระมनुองค์นี้ถือกันว่าเป็นผู้ทรงออกกฎหมาย หรือธรรมศาสตร์ซึ่งยังมีอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้ เรียกว่า มนุส്മิติตา หรือ มนุสมฤติ]

อสงไขยกัปป คือ อันตรกัปป ๖๔ กัปป

อสงไขยกัปปมี ๔ ประเภท คือ สังวัฏฐกัปป สังวัฏฐายีกัปป วิวัฏฐกัปป และ วิวัฏฐายีกัปป

- (ก) สังวัฏฏกัป คือ กัปที่พินาศอยู่
 (ข) สังวัฏฏฐายีกัป คือ กัปที่ดำรงอยู่ตามที่พินาศแล้ว
 (ค) วิวัฏฏกัป คือ กัปที่กำลังเจริญอยู่
 (ง) วิวัฏฏฐายีกัป คือ กัปที่ดำรงอยู่ตามที่เจริญแล้ว

มหากัป คือ อสงไขยกัป ๔ กัป อุปมาว่ากองเมล็ดผักกาดขาวที่กว้างยาว ๑ โยชน์ ได้หมดสิ้นไปด้วยการหยิบเมล็ดพืชเมล็ดหนึ่งๆ ในเมื่อล่วงไปร้อยปี มหากัปหนึ่งย่อมไม่สิ้นไป มหากัปมีระยะยาวนานอย่างนี้

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยथा กปโไป เตเชน สัวภูฏติ. อาภัสสรโต เหฏฐา อคคินา ทยฺหติ. ยथा อาเปน สัวภูฏติ. สุภากิณฺเณโต เหฏฐา อุกเกน วิลียติ. ยथा วายุนา สัวภูฏติ. เวหฺปผลโต เหฏฐา วาเตน วิทุธฺสติ.^{๑๔}

“เมื่อกัปพินาศด้วยไฟ ย่อมถูกไฟเผาตั้งแต่ภูมิชั้นต่ำกว่าอาภัสสรภูมิเมื่อกัปพินาศด้วยน้ำ ย่อมถูกน้ำพัดพาไปตั้งแต่ภูมิชั้นต่ำกว่าสุภากิณ्हุมิ เมื่อกัปพินาศด้วยลม ย่อมพัดด้วยลมตั้งแต่ภูมิชั้นต่ำกว่าเวหฺปผลภูมิ”

โลกนี้ย่อมพินาศไปด้วยไฟ ๗ ครั้งเสมอ พินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๘ แล้วพินาศด้วยไฟอีก ๗ ครั้ง พินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๘ แล้วมีวาระแห่งลมแทนน้ำในวาระของน้ำ ครั้งสุดท้ายในวาระทั้งหมด ๖๔ วาระ โดยประเภทของหมวดแปด [ไฟ ๗ ครั้ง น้ำ ๑ ครั้ง] ๘ คราว ข้อความนี้ย่อมสำเร็จได้

ถามว่า : สำเร็จได้อย่างไร

ตอบว่า : คำว่า อาภัสสรานํ อฏฺฐ กปฺปานิ (๘ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอาภัสสร) แสดงว่าการพินาศด้วยน้ำมีอยู่ในวาระที่ ๘ ส่วนใน ๗ วาระๆ ในระหว่างมีการพินาศด้วยไฟ และคำว่า สุภากิณฺหาณํ จตุสฏฺฐิจิ กปฺปานิ (๖๔ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุภากิณหา) แสดงว่าการพินาศด้วยลมมีอยู่ในวาระที่ ๖๔ ต่อครั้ง ส่วนในวาระ ๖๓

ครั้งในระหว่าง มีการพินาศด้วยไฟและน้ำ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

“โลกพินาศด้วยไฟเบื้องล่างตั้งแต่พรหมชั้นอากัสสรา พินาศด้วยน้ำเบื้องล่างตั้งแต่พรหมชั้นสุภากิณฑา พินาศด้วยลมเบื้องล่างตั้งแต่พรหมชั้นเวหัพผลา วาระที่โลกพินาศด้วยไฟ มี ๗ ครั้งๆ คราวที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ เมื่อครบ ๖๔ คราวแล้ว วาระของลมจึงมี ๑ คราว”

[ข้อความนี้เป็นคาถา ๒ บท พบในคัมภีร์วิภาวณี (ฉบับมหาจุฬายา หนา ๒๔๖) โดยท่านนำมาจากคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะแปลภาษาสิงหลที่พระสารีบุตรเถระประพันธ์ไว้ตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หนา ๕๘) แต่คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีกล่าวสลับคาถากันเพื่อให้เข้าใจง่าย และใช้ชื่อว่า สุภากิณฑน แทน สุภากิณฑา]

ครั้นโลกพินาศเช่นนี้แล้ว ปฐมฌานภูมิย่อมจะพินาศไปด้วยเช่นกัน อสงไขยกับจึงควรเป็นกับในคำว่า พรหมปารีสชชาน เทวานัน กปปสสุ ตติโย ภาโค อายุปปมาณัน, พรหมบุโรหิตานัน อุตตมกปโป, มหาพรหมานัน เอโก กปโป (ส่วนที่สามของกับเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นปารีสชชาน ครึ่งกับเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นบุโรหิต หนึ่งกับเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นมหาพรหม)

มหากกับไม่ควรเป็นกับ ดังได้กล่าวว่า “คำว่า กปปสสุ (กับ) นี้ หมายถึงอสงไขยกับ”

อีกนัยหนึ่งหมายถึงเอาอายุกับก็สมควร เพราะเมื่อกับพินาศด้วยไฟ ครั้นพื้นปฐมฌานภูมิเจริญอยู่ ย่อมเจริญก่อนพื้นภูมิทั้งหมดเมื่อพินาศอยู่ ก็พินาศภายหลังพื้นภูมิทั้งหมด จึงกล่าวได้ว่าอสงไขยกับ ๒ กับเป็นอายุกับหนึ่งในพื้นภูมินั้น โดยถือเอาวิวัฏฐายีกับหนึ่งพร้อมด้วยครึ่งหลังของวิวัฏฐายีกับและครึ่งแรกของสังวัฏฐายีกับ ส่วนพื้นภูมิที่ ๒ เป็นต้นไป หมายถึงมหากกับอย่างเดียว

๓๔. จำนวนน้อยหรือมากกว่าเล็กน้อยมักไม่นับรวมเข้าไว้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อากัสสรานัน อฏฐ กปปานิ (๘ กับเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอากัสสรา) โดยหมายเอา ๗ กับครึ่ง

แม้คำว่า จตุสฎฐายี กปปานิ (๖๔ กับ) ก็เช่นเดียวกัน [คือหมายเอา ๖๓ กับครึ่ง]

[ภาษาบาลีมีสำนวนอย่างหนึ่งซึ่งไม่นับรวมจำนวนน้อยหรือมากกว่าเล็กน้อย เพื่อให้จำง่าย ดั้งเดิมภีร์มัชฌิมนิกายฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๔) กล่าวว่า อปฺปกํ อุณฺหิ กํ วา คณฺหุคํ น โหติ (จำนวนน้อยหรือมากกว่าเล็กน้อยมักไม่นับรวมเข้าไว้) เช่นชาดกที่กล่าวว่ามี ๕๕๐ เรื่องก็มีจำนวนจริง ๕๔๗ เรื่อง และมหาสาวกที่กล่าวว่ามี ๘๐ รูปก็มีจำนวนจริง ๗๘ รูป โดยไม่นับอัครสาวกทั้งสองรูป]

๔๕. อากาสาณฺญายตฺตฺนุปกะ คือ พรหมผู้เข้าถึงอากาสาณฺญายตฺตฺนุภุมิ [๒๐,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุ]ของพรหมผู้เข้าถึงอากาสาณฺญายตฺตฺนุภุมินั้น

อธิบายคาถาสรูป

๔๙. เอกวิสยะ คือ จิตที่มีอารมณ์เป็นอย่างเดียวกัน
คำว่า เอกชาติยํ แปลว่า ในภพเดียวกัน

อธิบายหมวด ๔ แห่งกรรม

อธิบายกรรม ๔ โดยกิจ

๕๐. ชนกะ คือ กรรมให้ผลใหม่

อุปถัมภกะ คือ กรรมอุปถัมภ์

อุปปีฬกะ คือ กรรมบีบคั้น

อุปฆาตกะ คือ กรรมตัดรอน

ชนกกรรม คือ เจตนาที่เป็นกุศลหรืออกุศลอันก่อให้เกิดขั้นที่เป็นนิวบากและกฏัตตารูป (กรรมชรูป) ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล เจตนาที่นับว่าเป็นกรรมบถย่อมก่อให้เกิดผลในปฏิสนธิกาล ส่วนเจตนาที่ถึงความเป็นกรรมบถหรือไม่ก็ตาม โดยต่ำสุดเจตนาในชวนจิตที่เกิดทางทวาร ๕ รวมทั้งเจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลในยามฝัน ย่อมก่อให้เกิดผลในปวัตติกาล

อุปถัมภกกรรม คือ เจตนาที่เป็นกุศลหรืออกุศลทั้งหมดที่ไม่ได้โอกาสให้ผล หรือมีผลสุกยอมแล้ว แม้กรรมนั้นจะก่อให้เกิดผลก็เป็นไปโดยอุปถัมภ์กรรมอื่นหรือหมู่ขั้นที่

เกิดจากกรรมเหมือนกันในเวลาก่อนหรือหลังวาระส่งผลของตน เหมือนเจตนาในการนบไหว้พระรัตนตรัยในเวลาเริ่มแต่งคัมภีร์

ข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อุปตถมุกกัม ปน วิปากัม ชเนตุ นสโกโกติ.^{๑๙} (อุปถัมภกกรรมให้ผลไม่ได้) หมายถึงอุปถัมภกกรรมที่ยังไม่ได้โอกาสให้ผล เพราะเมื่อมีความพร้อมเพียงแห่งเหตุปัจจัย กรรมย่อมจะส่งผลแน่นอนในปวัตติกาล

การอุปถัมภกกรรมอื่น คือการให้โอกาสแก่ชนกรรมอื่นที่ยังไม่ได้โอกาส ย่อมปรากฏชัดในเวลาใกล้เสียชีวิต เพราะขณะนั้นเมื่อกุศลชวนจิตแล่นไป กุศลกรรมอื่นที่ส่งผลปฏิสนธิย่อมได้โอกาส หรือเมื่ออกุศลชวนจิตแล่นไป อกุศลกรรมอื่นย่อมได้โอกาสเช่นกัน ดังพระพุทธทวจะนะในคัมภีร์อิติวุตตกะว่า

อิมสมิ จายัม สมเย	กาลงกริยาถ ปุคฺคโล
สคฺคฺมฺหิ อุปฺปชฺเชยฺย	จิตฺตมฺหิสฺส ปสฺสาทิตฺ.
อิมสมิ จายัม สมเย	กาลงกริยาถ ปุคฺคโล
นิริเย อุปฺปชฺเชยฺย	จิตฺตมฺหิสฺส ปทุสฺสิตฺ. ^{๒๐}

“ในขณะนั้น ถ้าบุคคลนี้พึงเสียชีวิต เขาจะไปอุบัติในสวรรค์ เพราะจิตของเขาเลื่อมใสแล้ว หรือในขณะนั้น ถ้าบุคคลนี้พึงเสียชีวิต เขาจะไปอุบัติในนรก เพราะจิตของเขาประทุษร้ายแล้ว”

อุปถัมภกกรรมย่อมเกิดได้เสมอในปวัตติกาลอีกด้วย

การอุปถัมภกกรรมหุมนันท์ที่เกิดจากกรรม คือการกระทำหุมนันท์ให้ดำเนินไปนานกว่าเดิม โดยกำจัดอันตรายแห่งชีวิตของกระแสขันธ์ที่เกิดจากกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม ด้วยการนำเครื่องอุปถัมภกชีวิตเข้ามาด้วยดี ดังพระพุทธทวจะนะว่า

อภิวาทนสึลิสฺส	นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตารโ ธมฺมา วุฑฺฒนฺติ	อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ. ^{๒๑}

“ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้นบไหว้ และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์”

อนึ่ง กุศลกรรมย่อมอุปถัมภ์กระแสขันธ์ที่เกิดจากอกุศลกรรมได้ และอกุศลกรรมก็อุปถัมภ์กระแสขันธ์ที่เกิดจากกุศลกรรมได้ เพราะกุศลกรรมที่เคยกระทำมาแล้วย่อมทำให้กระแสขันธ์ในปวัตติกาลเจริญได้แม้ว่าจะเกิดจากอกุศลกรรมในนาคและครุฑเป็นต้นผู้มีฤทธิ์มาก อกุศลกรรมที่เคยกระทำมาแล้วย่อมทำให้กระแสขันธ์ในปวัตติกาลดำเนินไปได้นานกว่าเดิมแม้จะเกิดจากกุศลกรรมในชนบางเหล่ามีวิวิปาติกาสูรเป็นต้น

อุปปีฬกรรมและอุปฆาตกรรม คือ กุศลเจตนาหรืออกุศลเจตนาตั้งที่กล่าวแล้ว เพราะแม้เจตนาเหล่านั้นจะส่งผลก็เป็นไปโดยเบียดเบียนทำให้กรรมอื่นหรือกระแสขันธ์ที่เกิดจากกรรมก่อนกำลัง และตัดรอนไปโดยสิ้นเชิง ในเวลาก่อนหรือหลังโอกาสให้ผลของตน หรือในเวลาได้รับโอกาสให้ผล

ลำดับแรกในกรรมเหล่านั้น การเบียดเบียนกรรมอื่นในอุปปีฬกรรม เป็นการทำให้ชนกรรมอื่นอ่อนกำลัง ความจริงแม้กรรมจะมีกำลังในเวลาทำกรรม แต่เมื่อถูกกรรมอื่นที่ตรงกันข้ามกันและทำในภายหลังเบียดเบียนอยู่ ก็ถูกลิตรอนกำลังไป เมื่อจะส่งผลให้ไปอุบัติในภูมิชั้นสูง ย่อมทำให้ไปเกิดในภูมิชั้นต่ำได้ เมื่อจะส่งผลให้ไปอุบัติในเทวดาที่มีศักดิ์ใหญ่ มีฤทธิ์มาก ก็ทำให้ไปเกิดในเทวดาที่มีศักดิ์น้อย เมื่อจะส่งผลให้ไปอุบัติในสกุลงสูง ก็ทำให้ไปเกิดในสกุลงต่ำ เมื่อจะส่งผลให้ไปอุบัติในช่วงเวลาที่มีอายุยืน ก็ทำให้ไปเกิดในช่วงเวลาที่มีอายุสั้น เมื่อจะส่งผลให้มีโภคทรัพย์มาก ก็ทำให้มีโภคทรัพย์น้อย เมื่อจะให้เกิดอติภาพของบุรุษ ก็ทำให้เกิดอติภาพของสตรีหรือบัณฑิตก็ เมื่อจะให้เกิดผิวพรรณงาม ก็ทำให้เกิดผิวพรรณไม่งาม เมื่อจะให้เกิดอินทรีย์บริบูรณ์ ก็ทำให้อินทรีย์บกพร่องเป็นคนตาบอดหรือหูหนวก เมื่อจะทำให้เกิดอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์ ก็ทำให้อวัยวะมีมือเท้าเป็นต้นพิการ เช่นเดียวกันนี้ อกุศลกรรมในเวลาทำกรรมที่จะส่งผลให้ไปเกิดในมหานรก ย่อมถูกกุศลกรรมที่ทำในภายหลังซึ่งมีกำลังกว่าเบียดเบียนอยู่ ย่อมทำให้ไปเกิดในอุสสทนรกหรือในเปรตพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้

[พระเจ้าอชาตศัตรูกระทำปิตุฆาตปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสาร แม้ควรจะไปเกิดในนรกอเวจีแต่ด้วยบุญกุศลที่สั่งสมในพระศาสนามีการปรนนิบัติพระพุทธเจ้าและอุปถัมภ์ปฐมสังคายนาเป็นต้น

พระองค์จึงไปเกิดในอุสสทนรกที่เป็นนรกขุมเล็กบริวารของนรกใหญ่ ๘ ขุม]

ฟังกล่าวข้อความทั้งหมดว่า อุกุศลกรรมที่แม้จะส่งผลให้ไปเกิดในอุสสทนรก ย่อมทำให้เกิดในเปรตหรือสัตว์ดิรัจฉาน เป็นต้น

ฟังทราบอุปถัมภ์ภกกรรมโดยนัยตรงกันข้ามกับอุปปีฬกรรมและอุปฆาตกรรม โดยแท้จริงแล้ว แม้กรรมจะมีกำลังน้อยในขณะที่ทำ แต่เมื่อได้รับการอุปถัมภ์จากกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่มีกำลังเสมอกันในภายหลัง ย่อมจะมีกำลังมาก

การเบียดเบียนกระแสน้ำที่ที่เกิดจากกรรม คือ การก่อให้เกิดทุกข์โดยทำให้เกิดโรคนานาอาการในร่างกายตั้งแต่ขณะปฏิสนธิของสัตว์ที่เกิดด้วยกรรมอื่น หรือกระทำความวิบัติแก่ฐานันดร ไรณา ที่ดิน วั ว ควาย ทรัพย์ ข้าวเปลือก และโภคสมบัติ รวมทั้งแก่บุตร ภรรยา ญาติ และมิตรสหาย

ขึ้นชื่อว่าผลกรรมมี ๒ ประการ คือ ผลโดยตรง และผลโดยอ้อม

ผลโดยตรงย่อมเกิดแก่ผู้กระทำความผิดนั้น ไม่ปรากฏแก่ผู้อื่น ส่วนผลโดยอ้อมเป็นผลที่เกี่ยวกับผู้อื่นอีกด้วย เช่นเดียวกับเรื่องของอานันทเศรษฐีในคัมภีร์ธรรมบท

[อานันทเศรษฐีเป็นคนตระหนี่ไม่ให้ทานและห้ามคนอื่นเมื่อเสียชีวิตแล้วไปเกิดเป็นคนเข็ญใจ ตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดา บิดามารดาและคนในหมู่บ้านหางานทำเลี้ยงชีพไม่ได้ ต้องประสบความอดอยากและทุกข์ต่างๆ นานา]

ส่วนกรรมที่ทำให้อวัยวะมีจักขุเป็นต้นซึ่งเกิดจากกรรมเสียหายไปโดยประการทั้งหมด เหมือนจักขุของพระเจ้าจักขุบาลเถระเป็นต้น กรรมนั้นจัดเข้าในอุปฆาตกรรม

[พระเจ้าจักขุบาลเถระเคยเป็นหมอตา เมื่อคนไข้ไม่ให้การรักษาตามที่สัญญาไว้ก็จ่ายยาให้ตามอด ผลกรรมนั้นติดตามมาทำให้เกิดโรคตาจนตาบอดในชาติสุดท้าย]

คำว่า **อุปฆาตกะ**, **อุปัจเจตกะ** มีอรรถเหมือนกัน ดังอรรถกถาัมชฌิมนิกาย กล่าวถึงอุปัจเจตกะก่อนแล้วกล่าวว่า

อุปฆาตกนฺติปิ เอตสฺเสว นามิ.^{๒๒}

“แม้คำว่า อุปฆาตกะ ก็เป็นชื่อของอุปัจเจทกกรรม”

ส่วนในอรรถกถาอังคุตตรนิกายกล่าวถึงอุปฆาตกะก่อนแล้วกล่าวว่า

อุปัจเจทกนฺติปิ ตสฺเสเวตํ นามิ.^{๒๓}

“แม้คำว่า อุปัจเจทกะ ก็เป็นชื่อของอุปฆาตกกรรม”

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มรณสตินิเทศ อุปฆาตกกรรมเรียกเป็นอุปัจเจทกกรรมที่ ตัตรอนกรรม และในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ พระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวต่อไปว่า อุปัจเจทกมมฺภนา (ด้วยกรรมตัตรอน)

การตัตรอนกรรมอย่างอื่นของกรรมนี้ย่อมปรากฏในเวลาใกล้เสียชีวิต เพราะ ขณะนั้นเมื่อทุกุคินิมิตปรากฏอยู่ด้วยแรงกรรมชั่วก่อน กรรมดีห้ามกรรมชั่วแสดงสุคตินิมิต แล้วให้ไปเกิดในสวรรค์ ครั้นสุคตินิมิตปรากฏอยู่ด้วยแรงกรรมดี กรรมชั่วห้ามกรรมดีแสดง ทุกุคินิมิตแล้วให้ไปเกิดในอบายภูมิ เช่นเดียวกับเรื่องของพระเจ้าทุณฺณคามณีและบิดาของ พระโสณเถระ

[พระเจ้าทุณฺณคามณีบังเกิดทุกุคินิมิตในเวลาใกล้สวรรคตต่อมาพระองค์ระลึกถึงผลบุญที่ทำให้ ทุกุคินิมิตหายไปแล้วเกิดสุคตินิมิต พระองค์จึงทรงจุตไปแล้วไปเกิดในสวรรค์ ส่วนบิดาของพระโสณะ เห็นทุกุคินิมิตก่อน ต่อมาพระโสณะชักชวนให้ถวายดอกไม้แต่พระเจดีย์แล้วเกิดสุคตินิมิต จึงจุตแล้ว ไปเกิดในสวรรค์]

ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายกล่าวว่

กฺุสลา กฺุสลกมฺมุขยกรสฺส มคฺคกมฺมุสฺสปี กมฺมนุตรูปฺจฺเจทกตา วุตฺตา. องฺคฺุลิ-
มาลตฺเถราทีนํ วีย.^{๒๔}

“กรรมคือมรรคกุศลอันทำให้กุศลกรรมและอกุศลกรรมหมดสิ้นไป เป็นกรรม ตัตรอนกรรมอื่น เหมือนมรรคของพระอรหันต์มีพระอังคฺุลิมาลเถระเป็นต้น”

[พระองค์คูลีมาลทำปาณาติบาตไว้มาก แต่อรหัตตมรรคของท่านได้ตัดรอนกุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหมด ท่านจึงไม่เกิดอีก]

มหัคคตกุศลกรรมที่บรรลุในภพนี้ย่อมเสื่อมไปด้วยอกุศลกรรมใด อกุศลกรรมนั้นควรรวมเข้าในกรรมตัดรอนกรรมอื่น เหมือนกรรมของพระเทวทัต

[พระเทวทัตเกิดความโลภอยากเป็นพระพุทธเจ้า ทำให้ฉานเสื่อม ความโลภนั้นจัดเป็นอุปฆาตกรรมที่ตัดรอนฉาน]

ส่วนการตัดรอนกระแสขันธ์ที่เกิดจากกรรม พึงทราบโดยเนื่องกับบุคคลผู้เสียชีวิตด้วยโรคภัยหรือความพยายาม[ของคนอื่น]ในขณะที่ยังมีกรรมที่สืบอายุในภพนั้นๆ เริ่มตั้งแต่เวลาที่เป็นน้ำกัลละ (น้ำใส) ด้วยแรงกรรมชั่วที่ได้โอกาส

ความเป็นกุศลและอกุศลของกรรมทั้ง ๔ อย่างนี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค^{๒๔} และอรรถกถาอังคุตตรนิกาย^{๒๕} โดยหมายถึงการอุปถัมภ์กรรมอื่นหรือกระแสขันธ์ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น ส่วนในอรรถกถามัชฌิมนิกาย^{๒๖} กล่าวถึงความเป็นกุศลแห่งอุปถัมภ์กรรมและความเป็นอกุศลแห่งอุปปีฬกรรมและอุปฆาตกรรม โดยหมายเอาการอุปถัมภ์กระแสขันธ์ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น โดยคล้ายตามพระสูตรนั้น แต่มตินั้นกล่าวไว้ในมัชฌิมฎีกา^{๒๗} และอังคุตตรฎีกา^{๒๘} ว่าไม่ชอบด้วยเหตุผล ส่วนในคัมภีร์มหาฎีกา^{๒๙} กล่าวว่า เป็นมติของบางอาจารย์ แต่พึงทราบว่าเป็นนัยของพระบาลีเฉพาะแห่ง เพราะอรรถกถามัชฌิมนิกายกล่าวไว้โดยคล้ายตามพระสูตรนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่าเป็นมติของบางอาจารย์

ความโดยพิสดารมีดังนี้ว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงอุปฆาตกรรมไว้ด้วยปาณาติบาตในพระสูตร ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

อุปปายุกส์วัตตุนิกา เอสา มาณว ปฏีปทา, ยทิทํ ปาณาติปาตี โหติ."^{๓๐}

“ดูกรมาณพ ความเป็นผู้ปลงชีวิตสัตว์นี้ เป็นข้อประพฤติกทำให้อายุสั้น”

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสถึงอุปปีฬกรรมไว้ด้วยการเบียดเบียนเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

พหุวาจาธสวตตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, ยทิทํ สตตทานํ วิเหจกชาติโก โหติ.^{๓๒}

“ดูกรรมาณพ ความเป็นคนมักเบียดเบียนเหล่าสัตว์นี้ เป็นข้อประพฤติทำให้มีโรคมมาก”

ส่วนอุปถัมภ์ภกรรมตรัสไว้ด้วยการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ดังพระพุทธรดำรัส
เป็นต้นว่า

ที่ขมายุกสวตตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, ยทิทํ ปาณาติปาตํ ปหาย ปาณาติปาตา
ปฏิวิริโต โหติ.^{๓๓}

“ดูกรรมาณพ การละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาตนี้ เป็นข้อประพฤติทำให้
อายุยืน”

พระดำรัสทั้งหมดนี้ตรัสไว้โดยเนื่องกับเหล่าสัตว์ที่มาสู่ความเป็นมนุษย์เท่านั้น จึง
เป็นนัยของพระบาลีเฉพาะที่อย่างนี้

ส่วนในคัมภีร์มหาฎีกาและอังคุตตรฎีกาไม่ประสงค์การอุปถัมภ์ภกรรมอื่นเป็นต้น
แล้วกล่าววว่า

นกาทิภาโว นาม วิปากํ ปติ อิจฺฉนิตฺตํ, น กมฺมนฺติ วิปากสฺเสว อุปฺชาตกตา
ยุตฺตา วีย ทิสฺสติ.^{๓๔}

“ความเป็นชนกรรมเป็นต้นเนื่องกับผล [คือกระแสน้ำที่เกิดจาก กรรม] ไม่
เนื่องกับกรรม อุปชัตกกรรมจึงควรเป็นกรรมตัดรอนผล”

คำว่า กิจจวเสน (โดยเนื่องด้วยกิจ) คือ โดยเนื่องด้วยกิจ ๔ คือ การให้ผลใหม่
การอุปถัมภ์ การบีบคั้น และการตัดรอน เจตนาในการปลงชีวิตเป็นต้นย่อมทำให้สำเร็จ
กิจ ๔ อย่างนั้น

เจตนาย่อมกระทำกิจมีการอุปถัมภ์เป็นต้น ๓ อย่างที่ได้รับเหตุปัจจัยตราบที่ยัง
ไม่ได้โอกาสส่งผล เมื่อได้รับโอกาสส่งผลแล้วย่อมส่งผลให้ไปเกิดในอบายภูมิหนึ่งตามนัยที่
กล่าวไว้ในสาเกตปัญหาวา เอกาย เจตนายเอกา เอว ปฏิสนฺธิ โหติ.^{๓๕} (การปฏิสนธิ

ครั้งเดียวย่อมมีแก่เจตนาดวงหนึ่ง) ต่อจากนั้นการก่อให้เกิดผลคือปฏิสนธิย่อมไม่มี แต่ทำให้สำเร็จกิจ ๓ อย่างอื่นพร้อมกับการให้ผลในปวัตติกาลตลอดแสนภพบ้าง ตลอดแสนภพบ้าง เช่นเดียวกับเรื่องพระเทวีพระนามว่าธัมมทินนาของพระเจ้าอุคคเสนะ

[พระนางธัมมทินนาเคยฆ่าแพะตัวหนึ่งในชาติก่อน จึงตกนรกด้วยกรรมนั้นแล้วเกิดโรคปวดศีรษะในชาติหลายชาติเท่ากับจำนวนชนแพะ การตกนรกเป็นผลของชนกรรมในปฏิสนธิกาล ส่วนการเกิดโรคปวดศีรษะเป็นผลในปวัตติกาล]

เมื่อเจตนาได้ตัดรอนพระอริยบุคคลหรือตัดรอนผู้ถึงพร้อมด้วยจิตอันตั้งงามในเวลา ก่อนที่ตนจะได้โอกาสให้ผล ย่อมตัดรอนแล้วให้โอกาสแก่กรรมอื่น ไม่ก่อให้เกิดผลใหม่ แต่เมื่อตัดรอนกระแสขันธ์ของบุคคลผู้มีใจชั่ว ย่อมตัดรอนแล้วก่อให้เกิดผลใหม่ คือตั้งแต่ ระยะเวลาได้รับผลปฏิสนธิคราวหนึ่งย่อมกระทำการตัดรอนเป็นต้นในอรรถภาพแสนภพเป็นอันมาก เช่นเดียวกับเรื่องของพระมหาโมคคัลลานเถระ พระนางสามาวดี ภิกษุผู้พำนักอยู่ ณ ฝั่งน้ำ วัคคุมุทา ทูสีมาร และพระเจ้ากาลาพ

[พระโมคคัลลานะเคยปลอมเป็นโจรทุบตีบิดามารดา จึงถูกโจรหาร้อยตามประทุษร้ายด้วยกรรมตัดรอนนั้น

พระนางสามาวดีเคยใช้ไฟเผาพระปัจเจกพุทธเจ้า จึงถูกไฟเผาในชาตินี้ แต่พระนางได้ไปเกิดในสวรรค์ด้วยอำนาจของเมตตาที่เจริญในขณะที่ใกล้เสียชีวิตซึ่งตัดรอนกรรมที่ใช้ไฟเผา

ภิกษุ ๕๐๐ ผู้พำนักอยู่ ณ ฝั่งน้ำวัคคุมุทาได้เป็นโจรในชาติก่อน วันหนึ่งหลังจากรักษา ศีลแล้วถูกชาวบ้านติดตามฆ่า เมื่อเสียชีวิตได้ไปเกิดในสวรรค์ด้วยผลบุญที่รักษาศีลซึ่งตัดรอน ปาณาติบาตกรรม

ทูสีมารเป็นเทวดาในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่า กุสสันธะ ได้เข้าสิงเด็กแล้วใช้ก้อนหิน ขว้างใส่พระวิรุระผู้เป็นอัครสาวก บาบนั้นทำให้ทูสีมารจุติจากความเป็นเทวดาแล้วตกนรกอเวจีทันที

พระเจ้ากาลาพรับสั่งให้เชือดเนื้ออวัยวะในกายของฤๅษีชั้นดิวาที่จนท่านเสียชีวิต ด้วยผล กรรมนั้นพระองค์ถูกรณีสือบตกนรกอเวจีในทันที]

อุปัจเฉทกรรมนี้ย่อมเกิดขึ้นมากมายแก่สัตว์ดิรัจฉาน อุกุศลกรรมที่มีกำลังมาก จึงตัดรอนอกุศลกรรมที่มีกำลังน้อยหรือกระแสขันธ์ที่เกิดจากอกุศลกรรมได้ ดังสาธกใน

อรรถกถาัมชฌิมนิกายว่า

อกุสลกมฺเม อายุหิตเต พลวกมฺมํ ทุพฺพลกมฺมสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน
วิปากสฺส โอภาสํ กโรติ.^{๓๖}

“เมื่อสั่งสมอกุศลกรรมจำนวนมาก กรรมที่มีกำลังย่อมห้ามผลของ กรรมที่มี
กำลังน้อยแล้วให้โอกาสแก่ผลของตน”

แม้การตัดรอนกระแสรูปในลำดับรูป ๕ อย่างคือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ
ชีวหาทสกะ และภาวทสกะโดยประการทั้งปวง โดยไม่ตัดรอนกระแสวิงค์ที่กรรมอื่นก่อให้เกิด
เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ ก็เป็นกิจของอุปฆาตกรรมนี้

ข้อความในคัมภีร์มหาฎีกาและอังคุตตรฎีกาว่า

อุปปีพิกํ อณฺณสฺส วิปากํ ฉินฺหติ, น สยํ อตฺตโน วิปากํ ชเนติ.^{๓๗}

“อุปปีพกรรมย่อมกำจัดผลของกรรมอื่น ไม่ให้ผลเอง”

ข้อความนั้นกล่าวไว้ตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถานี้ว่า

สุขทุกฺขํ ปิเพติ, อทฺธานํ ปวตฺติตุํ น เทติ.^{๓๘}

“ย่อมเบียดเบียนสุขหรือทุกข์ ไม่ให้โอกาสเกิดผลนาน”

คำว่า “ไม่ให้โอกาสเกิดผลนาน” นี้ หมายความว่า “ไม่ให้เกิดโอกาสเกิดผลคือสุข
หรือทุกข์นาน มิได้กำจัดผลของกรรมอื่นพร้อมกับกระแสวิงค์เหมือนอุปฆาตกรรม

(๑๔๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ชนกกรรมไม่ตัดรอนผลของกรรมอื่น ย่อมก่อให้เกิด
เกิดผลได้ ส่วนอุปฆาตกรรมมีการตัดรอนเกิดขึ้นก่อนข้อนี้คือคำวินิจฉัยในคัมภีร์อรรถกถา
ทั้งหลาย” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์อรรถกถาพบเรื่องของบุคคลผู้เสียชีวิตด้วย
กรรมตัดรอนที่ได้กระทำในภพนี้แล้วไปเกิดในสวรรค์

(๑๔๙) ข้อความในคัมภีร์นั้นว่าอุปฆาตกรรมไม่อาจส่งผลได้โดยกล่าวว่า “ส่วน
อาจารย์บางท่านกล่าวถึงอุปปีพกรรมว่าบีบคั้นผลของกรรมอื่นในระหว่างๆ ด้วยการทำให้

เกิดเหตุปัจจัยมีความอ่อนแอเป็นต้น ส่วนอุปฆาตกรรมัตตรอนผลกรรมนั้นโดยประการ
ทั้งปวงแล้วให้ออกาสแก่กรรมอื่น มิได้ก่อให้เกิดผลเอง หากเป็นตามนี้ ความต่างกัน
ระหว่างอุปฆาตกรรมกับชนกรรมย่อมปรากฏชัด” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์
อรรถกถาพบเรื่องทุสีมารและพระเจ้ากลาพูเป็นต้นซึ่งไปเกิดในอบายด้วยกรรมนั้น โดย
การที่กรรมดังกล่าวเป็นอุปัชฌายกรรม

อธิบายกรรม ๔ ด้วยการให้ผล

๕๑. คำว่า ครุกัม (ครุกรรม) คือ กรรมหนักที่กรรมอื่นไม่อาจจะห้ามได้ หมายถึง
มหัคคตกรรมในฝ่ายกุศล และอนันตริยกรรม ๕ กับนियตมิจฉาทิฏฐิในฝ่ายอกุศล

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าววามหัคคตกรรมเป็นครุกรรม เพราะเมื่อมหัคคตกรรม
เสื่อมไปด้วยความประมาทหรือถูกนิรณธรรมรบกวน หรือเมื่อถูกขัดขวางด้วยความพอใจ
ในภพ ย่อมไม่ให้ผล และเมื่อบุคคลหนึ่งทำอนันตริยกรรมหลายประเภท กรรมอื่นย่อม
ไม่ให้ผลในขณะที่กรรมหนึ่งส่งผลอยู่มิใช่หรือ

ตอบว่า : ลำดับแรก มหัคคตกรรมชื่อว่าครุกรรม เพราะมีสภาพที่กุศลกรรมอื่น
ไม่อาจห้ามได้ในขณะที่ปราศจากธรรมคือความประมาท นิรณธรรม ความพอใจในภพ และ
มหัคคตกรรมอื่นที่มีกำลังมากกว่า ส่วนอนันตริยกรรมชื่อว่า ครุกรรม เพราะมีสภาพที่
ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งไม่อาจห้ามได้ในขณะที่ปราศจากอนันตริยกรรมที่มีกำลังมากกว่า
โปรดทราบความเป็นครุกรรมของกรรมเหล่านั้นตามสมควรอย่างนี้

คำว่า อาสนุนิ (อาสนนกรรม) คือ กรรมที่ระลึกได้ในเวลาใกล้เสียชีวิต รวมทั้ง
กรรมที่กระทำในขณะนั้น

ในพากย์นั้น คำว่า “กรรมที่กระทำในขณะนั้น” หมายถึง กุศลกรรมหรืออกุศล-
กรรม ที่กระทำในเวลาใกล้เสียชีวิตอันเป็นช่วงก่อนจากขวนวิถิสุดท้าย

กรรมคือมิจฉาทิฏฐิหรือสัมมาทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของวิปัสสนาเป็นต้น เป็น
สิ่งที่กระทำได้แม้ในขวนวิถิสุดท้าย สมจริงดังพระพุทธวาทะว่า

มรณกาล วาสส โหติ มิจฉาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ สมตฺตา สมากินฺนา.^{๙๙}

“เขายึดมั่นถือเอามิจฉาทิฏฐิหรือสัมมาทิฏฐิในเวลาใกล้เสียชีวิตก็ดี”

ด้วยพระดำรัสนี้ พระพุทธองค์แสดงว่า กรรมอื่นนอกจากมิจฉาทิฏฐิที่เกิดใน
ชวณวิถีสุดท่ายให้ปฏิสนธิไม่ได้

คำว่า อาจิณฺณ (อาจิณฺณกรรม) คือ กรรมที่กระทำเสมอตลอดราตรีนาน อีกนัย
หนึ่ง หมายถึงกรรมที่กระทำคราวเดียวแล้วก่อให้เกิดโสมนัสหรือความเดือดร้อนใจเสมอ

กรรม คือ สิ่งที่ได้กระทำมาก่อน

กฏัตตากรม คือ กรรมที่ควรกล่าวว่าเป็นกรรมเพราะได้เคยกระทำมาก่อน
ความหมายก็คือ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นครุกรรมเป็นต้น

กรรม ๓ อย่างแรกที่ทำในภพนี้ ชื่อว่าอุปัชชเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่
สองถัดจากภพนี้) ส่วนกฏัตตากรมเป็นอุปัชชเวทนียกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งถึงความ
เป็นกรรมบถ โดยพ้นจากครุกรรม อาสันนกรรม หรืออาจิณฺณกรรมที่ทำไว้ในชาตินี้ หรือ
เป็นอปรปริยายเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป) ที่เคยทำไว้ในชาติก่อน
ส่วนในคัมภีร์มหาภูิกากล่าวถึงกรรมที่เคยทำมาในชาติก่อนเท่านั้นว่าเป็นกฏัตตากรม มติ
นั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดังสาธกว่า

เอเตหิ ปน ตีหิ มุตฺตํ ปุณฺปุณฺํ ลทฺธาเสวนํ กฏุตฺตา วา ปน กมฺมํ นาม โหติ.^{๑๐๐}

“ส่วนกรรมที่พ้นจากกรรม ๓ อย่างนี้ ได้รับการเสพคุ้นเสมอ ชื่อว่า กฏัตตากรม”

อปรปริยายเวทนียกรรมมีการฆ่ามารดาเป็นต้นที่เคยทำในชาติก่อน ก็ไม่อาจ
กล่าวว่าพ้นหรือไม่พ้นจากกรรม ๓ อย่างนี้ หรือว่าได้รับการเสพคุ้นหรือไม่ได้รับการ
เสพคุ้น เพราะกรรมเหล่านั้นจัดเป็นครุกรรม อาสันนกรรม หรืออาจิณฺณกรรม

ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายกล่าววว่า

เอเตหิ ปน ตีหิ มุตฺตํ อญฺญาณวเสน กตฺ กฏุตฺตา วา ปน กมฺมํ นาม.^{๑๐๑}

“กรรมที่พ้นจากกรรม ๓ อย่าง กระทำไว้ด้วยความไม่รู้ ชื่อว่า กุฏิตตากรรม”

กรรมเก่าเหล่านั้นไม่ใช่กระทำด้วยความไม่รู้อย่างเดียว เพราะในชาติก่อนบุคคลได้ทำกรรมเหล่านั้นด้วยความรู้บ้าง ด้วยความไม่รู้บ้าง คำอธิบายเช่นนั้นกล่าวไว้โดยเนื่องกับกรรมที่เป็นชวนจิตดวงที่ ๗ ซึ่งได้กระทำไว้ในภพนี้ พ้นจากครุกรรมเป็นต้น ๓ อย่าง ดังนั้น อปรปรียายกรรมที่ได้กระทำไว้ในชาติก่อนและกรรมที่เป็นชวนจิตดวงที่ ๗ จึงชื่อว่า กุฏิตตากรรม ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่อกุฏิตตากรรมจึงเป็นกรรมที่กระทำไว้ในอดีตที่เป็นชาตินี้หรือชาติก่อน

เมื่อมีกรรมทั้ง ๔ เหล่านี้ ครุกรรมให้ผลปฏิสนธิในภพถัดไป เมื่อไม่มีครุกรรม อาสันนกรรมจึงให้ผลปฏิสนธิ เมื่อไม่มีอาสันนกรรม อาจิณณกรรมจึงให้ผลปฏิสนธิ เมื่อไม่มีอาจิณณกรรม กุฏิตตากรรมจึงให้ผลปฏิสนธิ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปากทานปรียาเยน แปลว่า โดยโอกาสให้ผล

ถามว่า : เหตุใดในคัมภีร์นี้ท่านจึงกล่าวอาสันนกรรมไว้ก่อนอาจิณณกรรม เนื่องจากอาจิณณกรรมตรัสไว้ก่อนอาสันนกรรมในพระบาลี สมจริงดังสารกว่า ยัม ครุกัม, ยัม พหุลัม, ยथाสนัน, กุฏิตตา วา ปน กมัม.^{๕๒} (กรรมใดเป็นกรรมหนัก กรรมใดสั่งสมไว้มาก กรรมใดกระทำในเวลาใกล้เสียชีวิต หรือกรรมใดเป็นกรรมเพราะได้กระทำไว้ [กรรมทั้งหมดนั้นมี ๔ อย่าง] ทั้งในคัมภีร์อรรถกถาได้แสดงโอกาสให้ผลตามลำดับนั้นไว้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ในพระบาลีตรัสถึงอาจิณณกรรมไว้ก่อนตามลำดับกำลังให้ผลในบางขณะ ดังนั้น คัมภีร์อรรถกถาจึงแสดงโอกาสให้ผลตามลำดับไว้ แต่อาสันนกรรมถ้าไม่ยังใจให้ปีติยินดีหรือเร่าร้อน ก็มีกำลังน้อย ย่อมจะห้ามอาจิณณกรรมที่มีกำลังกว่าไม่ได้

ในมหากรรมวิภังคสูตรแสดงถึงการไปสู่สวรรค์ด้วยกุศลกรรมที่ทำในขณะที่ใกล้เสียชีวิตของบางคนผู้สั่งสมทุจริตเสมอว่า

ปุพฺพเวทาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ. ปจฺฉาวาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ. มรณกาลे वासฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา.^{๕๓}

“ผู้ไปสู่สวรรค์นั้นทำกรรมดีให้ผลเป็นสุขในกาลก่อน ทำกรรมดีให้ผลเป็นสุขในภายหลัง หรือยึดมั่นถือเอาสัมมาทิฐิในเวลาใกล้เสียชีวิต”

เช่นเดียวกันนี้ พระพุทธองค์ตรัสการไปสู่อบายด้วยอกุศลกรรมที่ทำในขณะใกล้เสียชีวิตของบางคนผู้สั่งสมสุจริตเสมอว่า

ปุพฺพเวทาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ ๗เปยฺ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตาสมาทินฺนา.^{๔๔}

“ผู้ไปสู่อบายนั้นทำกรรมชั่วให้ผลเป็นทุกข์ในกาลก่อน ทำกรรมชั่วให้ผลเป็นทุกข์ในภายหลัง หรือยึดมั่นถือเอามิจฉาทิฐิในเวลาใกล้เสียชีวิต”

เมื่ออสังนกรรมและอาจิณณกรรมทั้งสองมีกำลัง[เสมอกัน] อสังนกรรมควรจะให้ผลก่อน พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวอสังนกรรมไว้ก่อนอาจิณณกรรมในคัมภีร์นี้

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “ผู้ไปสู่สวรรค์นั้นทำกรรมดีให้ผลเป็นสุขในกาลก่อน” ตรัสไว้ด้วยอำนาจของกรรมที่ระลึกได้ในเวลาใกล้เสียชีวิต เช่นเดียวกับเรื่องของคนฆ่าโจร ชื่อตัมพทาลิกะและอุบาสกเชื่อมหาวาตกาล

[คนฆ่าโจรชื่อตัมพทาลิกะทำปาณาติบาตตลอดชีวิต วันที่จะเสียชีวิตได้ถวายทานแด่พระสารีบุตรและพังครม เมื่อจุดแล้วไปเกิดในสวรรค์

อุบาสกเชื่อมหาวาตกาลทำบุญกุศลมาตลอดชีวิต แต่เวลาใกล้เสียชีวิตเกิดมิจฉาทิฐิจึงไปอุปติในอบาย]

(๑๕๐) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงการเปรียบกับวัวแก่ที่พบในคัมภีร์อรรถกถา แล้วกล่าวย่ำว่า “อสังนกรรมให้ผลก่อนโดยแท้” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์อรรถกถามีได้กล่าวย่ำไว้เช่นนี้ ทั้งวัวแก่ที่ไม่อาจจะลุกขึ้นมาได้แม้จะยืนอยู่ใกล้ประตูคอกวัวก็ออกมาก่อนไม่ได้

อธิบายกรรม ๔ โดยเนื่องด้วยเวลาเสวยผล

๕๒. คำว่า **ทัญญุธรรม** คือ อรรถภาพปัจจุบันอันประจักษ์ [ภพนี้]

คำว่า **เวทนียะ** คือ ผลที่พึงเสวย

คำว่า **ทัญญุธรรมเวทนียะ** คือ กรรมที่มีผลพึงเสวยในภพนี้

(๑๕๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกถาว่าว่า “**ทัญญุธรรมเวทนียะ** คือ กรรมที่พึงเสวยในภพนี้ ด้วยการเสวยผล” ข้อความนั้นไม่งาม ดังพระบาลีตรัสว่า

ทัญญูเจว ธมฺเม วิปากํ ปฏิสฺสเวเตติ^{๕๕}

“ย่อมเสวยผลในภพนี้”

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “ย่อมเสวยผล” แสดงถึงคำว่า เวทนีย (ผลพึงเสวย) ในที่นี้เป็นกรรมสาธนะและหมายถึงผล หากเป็นตามนี้ คำว่า ทัญญุธรรมเวทนีย ควรจะเป็นพหูพจน์วิเศษณ์เท่านั้น ไม่ใช่ตบปุริสสมาส

[คัมภีร์วิภาวนีกถาแสดงรูปวิเคราะห์ ทัญญุธรรมเวทนีย เป็นตบปุริสสมาสว่า ทัญญุธรรม เวทนีย ทัญญุธรรมเวทนีย (ทัญญุธรรมเวทนียะ คือ กรรมที่พึงเสวยในภพนี้) แต่คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีแสดงเป็นพหูพจน์วิเศษณ์ว่า ทัญญุธรรม เวทนีย เอตสฺสชาติ ทัญญุธรรมเวทนีย (ทัญญุธรรมเวทนียะ คือ กรรมที่มีผลพึงเสวยในภพนี้)]

คำว่า **อุปัชชเวทนียะ** คือ กรรมที่มีผลพึงเสวยโดยเข้าไปใกล้ภพนี้แล้วถึงภพถัดไปจากภพนี้

ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงอรรถของ อุปัชช ศัพท์ว่า “อุปัชชชิตฺวา (เข้าไปใกล้ [ภพนี้] แล้วเข้าถึง)”^{๕๖} ส่วนในพระสูตรทั้งหลายพบปาฐะว่า “อุปัชชเชว” ดังนั้น จึงมีความหมายโดยเนื่องกับพระบาลีว่า **อุปัชชชะ** คือ อรรถภาพที่สองที่พึงเข้าถึงในภพใกล้คือภพถัดไปจากภพนี้

คำว่า **อุปัชชเวทนียะ** คือ กรรมที่มีผลพึงเสวยในอรรถภาพที่สอง

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อุปปชช เป็นบทนิบาตหนึ่งที่เป็นไปในภพถัดไป เหมือนคำว่า เปจจ (ในภพหน้า)

[ฉบับนี้ภูฏิสสังคายนาคณะฉบับมหาจุฬาย ในปัจจุบันมีรูปว่า อุปปชช วา หรือ อุปปชเช วา ไม่มีรูปว่า อุปปชเชว พระฎีกาจารย์กล่าวถึงรูปว่า อุปปชเชว (อุปปชช + เอว) ตามฉบับโบราณที่พบในสมัยนั้น]

(๑๕๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “**อุปปชชเวทนียะ** คือ กรรมที่เข้าถึงแล้วพึงเสวยในภพถัดไปจากภพนี้” ข้อความนั้นไม่งาม ดังพระบาลีตรัสว่า

อุปปชช วา วิปากัง ปฏิสสเวเตตี^{๔๗}

“หรือเข้าถึงแล้วเสวยผล”

คำว่า **ปริยายะ** คือ วาระที่เวียนมาเสมอ

คำว่า **อปปริยายะ** คือ วาระอื่นที่เวียนมาเสมอ กล่าวคือ การเวียนมาของอัตภาพอื่นจากอัตภาพปัจจุบันและภพถัดไปที่ยังไม่มาถึงดังคัมภีร์มหาฎีกาและอังคุตตร-ฎีกากล่าวว่า

อปปริยายะเต ติฏฐณฺเฒานนุตรานาคตโต อณฺเฒสฺมี อตฺตภาวปริยายะ อตฺตภาว-
ปริวตฺเต.^{๔๘}

“คำว่า อปปริยายะ คือ ในการเวียนมาแห่งอัตภาพอื่นจากอัตภาพปัจจุบันและภพถัดไปที่ยังไม่มาถึง”

ในพระสูตรพบปาฐะ ๒ อย่างว่า “อปเร วา ปริยายะ” หรือ “อปราปเร ปริยายะ” ถ้ามีปาฐะหลัง โปรดทราบการลบศัพท์หนึ่งว่า อปร ที่อยู่กลางในที่นี้ [คือมีรูปเดิมว่า อปราปปริยายะ ลบ อปร ศัพท์กลาง] แต่อภิธัมมัตถสังคหะฉบับโบราณพบ อปราปปริย ศัพท์ที่ทำที่ฆะกลางบทและไม่มี ยา อักษร คำนั้นไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย และไม่สอดคล้องกับพระบาลี

[ฉบับบัญญัติสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย ในปัจจุบันใช้ชื่อว่า อปรปริญเวทนียกรรม ตามฉบับสิงหลและคำอธิบายในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวนี แต่คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีใช้ชื่อว่า อปรปริญเวทนียกรรม]

(๑๕๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “อปรปริญเวทนียะ คือ กรรมที่พึงเสวยในอัตภาพอื่นต่อจากภพนี้” ในพากย์นั้น ข้อความว่า “จากภพนี้” ย่อมไม่สมควรก่อน เพราะการที่ข้อความแรกคือภพนี้ซึ่งติดตามมาในภพที่ ๓ โดยเว้นภพที่ ๒ ซึ่งอยู่กลางย่อมไม่เหมาะสม

(๑๕๔) ข้อความทั้งหมดไม่สอดคล้องกับพระบาลีโดยอรรถและพยัญชนะ ดังพระพุทธรวณะในพระบาลีว่า

อปเร วา ปริญายเย วิปากัง ปฏิสัเวเทติ.^{๔๙}

“หรือยอมเสวยผลในวาระอื่น”

มีปาฐะอื่นบ้างว่า อปรปเร วา ปริญายเย วิปากัง ปฏิสัเวเทติ.

อโหสิกรรม คือ กรรมที่มีชื่อว่าอโหสิ กล่าวคือ ไม่ได้โอกาสให้ผลโดยสิ้นเชิง

พระอรรถกถาจารย์เรียกชื่อดังกล่าวโดยเนื่องกับพระพุทธรดำรัสว่า

อโหสิกรรมมัม ภาวิสสุตติกมมัม อตฺติกมมัม น ตสฺส วิปากโก.^{๕๐}

“กรรมมีแล้ว กรรมจักมี กรรมมีอยู่ แต่ผลของกรรมนั้นไม่มี”

ทัญญูธรรมเวทนียกรรม คือ ชวนเจตนาดวงแรกในกุศลชวณะและอกุศลชวณะ ๗ ดวง เพราะเจตนาดวงแรกตั้งอยู่ได้ไม่นานและมีผลน้อยที่สุด เนื่องจากมีกำลังอ่อนกว่าชวนเจตนาทุกดวงโดยเหตุที่ไม่ได้รับอาเสวนปัจจัย (ปัจจัยเสพคุ่น) เมื่อได้รับเหตุปัจจัยยอมให้ผลที่เป็นอเหตุกะในภพนี้แล้วหมดสิ้นไป ไม่อาจติดตามกระแสจิตหลังเสียชีวิตแล้วได้ แต่เมื่อไม่ได้รับเหตุปัจจัยก็เป็นอโหสิกรรม

คำว่า “เหตุปัจจัย” หมายความว่า เหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำให้โอกาสส่งผลได้มีการประจวบกับอัญญารมณและอนัญญารมณในอิริยาบถต่างๆ เป็นต้น

ในคัมภีร์ฎีกากล่าวเหตุปัจจัยด้วยคำเป็นต้นว่า

ปฏิบัติกุเซหิ อนภิภูตตยา.^{๕๑}

“เพราะไม่ถูกปฏิบัติกรรมครอบงำ”

เหตุปัจจัยนั้นหมายถึงการให้ผลอันปรากฏชัดเหมือนผลของนายกาวลียะเป็นต้น เพราะชวนเจตนาดวงแรกอันเป็นไปในกระแสชวนจิตที่เป็นกรรมบถหรือเป็นอย่างอื่น [คือไม่เป็นกรรมบถ] เมื่อได้รับเหตุปัจจัยด้วยการประจวบกับอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์ ย่อมให้ผลตามสมควรแก่กำลังของตน ทั้งไม่อาจกล่าวว่ามีผลทั้งหมดที่ชวนเจตนาดวงแรกให้ผล ควรจะประจักษ์แก่มหาชนหรือผู้ทำกรรม

[ทิฏฐัมมเวทนียกรรมบางอย่างส่งผลภายใน ๗ วัน เหมือนนายกาวลียะผู้ถวายทาน แต่พระพุทธเจ้าแล้วได้รับตำแหน่งเศรษฐีภายใน ๗ วัน แม้ผู้ถวายทานแต่พระอรหันต์ที่เพิ่งออกจากนิโรธสมาบัติย่อมได้รับผลทันทีภายใน ๗ วัน]

ฝ่ายข้อความในอรรถกถาฎาณวิภังค์ว่า

เอกํ ทิฏฐัมมเวทนียํ วิปากํ เทติ, เสสานิ อวิปากานิ.^{๕๒}

“ทิฏฐัมมเวทนียกรรมอย่างหนึ่งย่อมให้ผล ส่วนทิฏฐัมมเวทนียกรรมอื่นไม่ให้ผล”

ข้อความนี้หมายถึงทิฏฐัมมเวทนียกรรมอื่นซึ่งไม่ได้รับเหตุปัจจัย เพราะภพหนึ่งไม่ใช่โอกาสส่งผลของทิฏฐัมมเวทนียกรรมเพียงอย่างหนึ่ง

อุปัชชเวทนียกรรม คือ ชวนเจตนาดวงที่ ๗ อันเป็นเจตนาตัดสินและให้สำเร็จผล เพราะมีสาระมากกว่าชวนเจตนาดวงที่ ๑ เนื่องจากได้รับอาเสวนปัจจัย ดังนั้น จึงไม่อาจส่งผลเร็วมากเหมือนเจตนาดวงแรก แต่มีกำลังมากกว่า จึงทำให้เกิดภพใหม่ได้

เจตนาที่ดำรงอยู่ไม่นานเหมือนเจตนาดวงกลางๆ เพราะเป็นชวณะดวงสุดท้ายในชวนจิตที่ตกไป เมื่อได้รับเหตุปัจจัยแล้วจะให้ผลปฏิสนธิหรือผลในปวัตติกาลในภพถัดไปแล้วดับสูญ แต่ถ้าไม่ได้รับเหตุปัจจัยก็เป็นอโหสิกรรม ไม่อาจจะข้ามเวลาเสียชีวิตในภพที่ ๒ ได้

ส่วนข้อความในอรรถกถาญาณวิงค์ว่า

เอกํ อุปปชฺชเวทนียํ ปฏิสนธิ อากกฺขมฺติ, เสสํ อวิปាកานิ.^{๕๓}

“อุปปชฺชเวทนียกรรณํอย่างหนึ่งยอมให้ปฏิสนธิ อุปปชฺชเวทนียกรรณอื่นไม่ให้ผล”

ข้อความนั้นหมายถึงผลคือปฏิสนธิ เพราะอุปปชฺชเวทนียกรรณอื่นเมื่อได้รับเหตุปัจจัยยอมให้ผลในปวัตติกาลได้จนกระทั่งยังไม่ไปจุติในภพที่ ๒ เช่นเดียวกับเรื่องของเวมานิกเปรตที่เสวยผลกรรมระคนกันในภพถัดไป เพราะทำกรรม[ดีและชั่ว]ระคนกันในมนุษยโลกนี้ และเรื่องอื่นมากมายหลายร้อยเรื่องที่ทำกรรมแล้วเสวยวิบัติอันเป็นผลของอกุศลในสุคติภูมิถัดไป หรือเสวยสมบัติอันเป็นผลของกุศลในทุกคติภูมิ

(๑๕๕) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่ “เมื่อเจตนาให้ปฏิสนธิแล้วยอมให้ผลในปวัตติกาลแต่ถ้ายังไม่ให้ปฏิสนธิยอมไม่ให้ผลในปวัตติกาล” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะขัดแย้งกับเรื่องที่กล่าวมาแล้ว

(๑๕๖) ในคัมภีร์นั้นกล่าวถึงเหตุว่ “เพราะช่วงเวลาถัดจากจุติเป็นโอกาสของอุปปชฺชเวทนียกรรณ” เหตุนี้ไม่สมควร เพราะตั้งแต่ถัดจากจุติจนถึงตลอดชีวิตเป็นโอกาสของกรรมนั้น

(๑๕๗) ในคัมภีร์นั้นท่านกล่าวไว้อีกว่ “แต่เมื่อให้ปฏิสนธิแล้วยอมให้ผลในปวัตติกาลได้อีกตลอดร้อยชาติ” คำนั้นไม่ควรเชื่อถือ เพราะมีกรรมระคนกัน ดังอรรถกถา อังคุตตรนิกายกล่าวว่

ทิกฺขณมฺมเวทนียํ อุปปชฺชเวทนียํ อปรปริยายเวทนียนฺติ เตสํ สงฺกมํ นตฺถิ, ยถาจฺาเนยว ปตฺติจฺจนฺติ.^{๕๔}

“การระคนกันแห่งทิกฺขณมฺมเวทนียกรรณ อุปปชฺชเวทนียกรรณ และอปรปริยายเวทนียกรรณ ย่อมไม่มี กรรมเหล่านั้นดำรงอยู่ตามฐานะ”

อนึ่งไม่อาจกล่าวว่พระอรรถกถาจารย์กล่าวอย่างนี้ด้วยความเป็นผลปฏิสนธิ เพราะในคัมภีร์อรรถกถาไม่ได้กล่าวถึงเรื่องราวหรือเหตุผลที่สมควรไว้

อปรปริยายเวทนียกรรม คือ ชวนเจตนา ๕ ดวงในท่ามกลางที่มีกำลังมากและเป็นแก่นสาร ให้ผลเร็วไม่ได้ แต่ดำรงอยู่นาน ดังนั้น เมื่อได้โอกาสย่อมให้ปฏิสนธิ ๕ ครั้ง เริ่มจากภพที่ ๓ เป็นต้นไปแล้วให้ผลในปวัตติกาลได้ตลอดแสนกัปตราบจนสังสารวัฏยังดำเนินไปอยู่

อโหสิกรรม คือ กรรม ๓ อย่าง[แรก]ที่ไม่ได้โอกาสให้ผลตามขอบเขตของตนๆ ขอบเขตของกรรมแรกกำหนดด้วยการจุติจากภพนี้ ขอบเขตของกรรมที่ ๒ กำหนดด้วยการจุติจากภพถัดไป ขอบเขตของกรรมที่ ๓ กำหนดด้วยการจุติโดยการปรินิพพาน

อธิบายกรรม ๔ โดยเนื่องด้วยภูมิแห่งการให้ผล

๕๓. คำว่า ปากฎจानวเสน (โดยเนื่องด้วยภูมิแห่งการให้ผล) ฟังประกอบบทว่า เช่นเดียวกันนี้ คือชื่อว่ากรรม มี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยภูมิแห่งการให้ผลมีอบายภูมิเป็นต้น

๕๔. คำว่า ตตถ คือ ในบรรดากรรม ๔ อย่างมีอกุศลเป็นต้นนั้น

คำว่า กมฺมทวารวเสน (ด้วยการจำแนกตามทวารของกรรม) มีความหมายว่า ด้วยการจำแนกตามทวารของกรรมมีกายทวารเป็นต้นที่ทำกรรมให้สำเร็จ

อธิบายอกุศลกรรม

อธิบายอกุศลกายกรรม

๕๕. เจตนาทำให้ปลงชีวิต ชื่อว่า ปาณาติบาต การปลงชีวิตในที่นี้ คือการทำชีวิตให้หมดสิ้นไปด้วยกำลังของความเพียรที่ไม่ให้ชีวิตดำเนินไปตามสภาพของตน

เจตนาทำให้ถือเอาของที่เขามิได้ให้ ชื่อว่า อทินนาทาน

เจตนาทำให้ประพฤติมิชอบในวัตถุกามที่เรียกว่าผู้ไม่ควรเสพ ชื่อว่า กามสุมิฉฉาจาร

ปาณาติบาต คือ เจตนาปลงชีวิตของผู้รู้ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ซึ่งก่อให้เกิดความเพียรทางกายหรือวาจาที่ตัดกระแสชีวิตินทรีย์ ส่วนผู้ปลงชีวิตินทรีย์ตนเอง ไม่ชื่อว่า ปาณาติบาต

อทินนาทาน คือ เจตนาถือเอาของผู้รู้ว่าเป็นสมบัติของคนอื่น ซึ่งก่อให้เกิดความเพียรทางกายหรือวาจาที่ทำให้เจ้าของพลัดพรากจากทรัพย์

กาเมสุมิจจาจาร คือ เจตนายินดีพอใจที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายอันทำมรรคให้ประกอบร่วมกับมรรคในคนไม่ควรเสพ

ในข้อนี้ บางคนประสงค์ข้อความว่า “ของผู้รู้ว่าเป็นคนไม่ควรเสพ” มตินั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อคมนิยวตฺถุ ตสฺมี เสวนจิตฺตํ.^{๕๕}

“คนไม่ควรเสพ จิตที่คิดเสพในบุคคลนั้น”

ข้อความดังกล่าวแสดงว่า เมื่อเป็นคนไม่ควรเสพ ผู้เสพด้วยความสำคัญว่าเป็นผู้ควรเสพก็ตาม ด้วยความสำคัญว่าเป็นผู้ไม่ควรเสพก็ตาม จัดเป็นกรรมบถ มิฉะนั้นแล้วพระอรรถกถาจารย์ก็ควรกล่าวว่า “คนไม่ควรเสพ, ความสำคัญเหมือนอย่างนั้น, จิตที่คิดเสพในบุคคลนั้น”

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “เมื่อจิตที่คิดเสพมีอยู่ ผู้ไม่ทำความพยายามเองแล้ว ยินดีการทำมรรคให้ประกอบร่วมกับมรรคที่ผู้อื่นทำในตน ไม่เสียกรรมบถ เพราะไม่มีความพยายาม”

บางท่านกล่าวว่า “ถ้าจิตที่คิดเสพมีอยู่ ความพยายามมิใช่เหตุหลัก”

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า “หากเป็นตามนี้ก็แสดงว่าการประพฤติมิชอบในกามมีเพียงองค์ ๓ มิใช่องค์ ๔ แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงองค์ ๔ พร้อมด้วยการพยายามในการเสพ”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ความพยายามในการเสพกล่าวไว้เพราะมักเกิดเป็นส่วนมาก มิใช่เป็นองค์ที่เกิดเสมอ มิฉะนั้นแล้วความพยายามของสตรีมักจะไม่มีเป็นส่วนใหญ่ พวกเธอก็ควรจะประพฤติมิชอบในกามได้ยาก”

การประทุษร้ายนางภิกษุนี้นับเข้าในข้อนี้ เพราะนับเข้าในหญิงที่มีมารดาเป็นต้นคุ่มครอง

ส่วนในคัมภีร์ฎีกากล่าวว่า นางภิกษุณีไม่ใช่ผู้ที่ธรรมค้อมครองแล้วจะเป็นผู้ที่มารดาเป็นต้นค้อมครองได้อย่างไร เพราะในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ธมฺโมติ หิ อิธ ปาสนนฺตฺยธมฺโมว.^{๕๖}

“ธรรมของคนที่มีมิจฉาทิฏฐิชื่อว่า ธรรม ในที่นี้”

แม้ธรรมในพระศาสนาอย่ามสมควรรอีกด้วย เพราะอุปัชฌาย์เป็นต้นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกันย่อมเป็นเช่นกับมารดาของนางภิกษุณี ดังสาธกในอรรถกถาของสิกขาปทวิภังค์ว่า

มิจฺฉาจาโรปิ ทุสฺสีลาเย ๗เปยฺย สามเณรียา ปุณฺณชฺชนภิกฺขุณฺเีย โสตาปนฺนาย สกทาคามินียา ตโต อนาคามินียา วิตฺถกโกม มหาสาวชฺโซ. ชีณาสวาย ปน เอกนตฺมหา-สาวชฺโซ วา.^{๕๗}

“การประพฤติมิชอบในสตรีผู้ไม่มีศีลมีโทษน้อย การประพฤติมิชอบในสตรีผู้ประพฤติเหมือนนั่วมิโทษมากกว่า...การประพฤติมิชอบในสามเณรี...นางภิกษุณีผู้เป็นปุณฺณชชน...นางภิกษุณีผู้เป็นพระโสตาบัน...พระสกทาคามิ...พระอนาคามิ มีโทษมากกว่า ส่วนการประพฤติมิชอบ ในนางภิกษุณีผู้สิ้นกิเลสมีโทษมากโดยแท้”

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงไม่รวมการดื่มสุราเข้าไว้ในกายกรรมที่เป็นอกุศลซึ่งตรัสไว้โดยความเป็นกรรมที่ส่งผลให้ไปเกิดในอบาย ดังพระพุทธรวณะว่า

สุราเมรยปานํ ภิกฺขเว อาเสวิตํ ภาวิตํ พหุสํกตํ นิริยสํวตฺตนิกํ ติริจฺฉานโยนิสํวตฺตนิกํ เปตติวิสยสํวตฺตนิกํ. โย จ สพฺพผลุโก สุราเมรยปานสฺส วิปาโก. โส มนุสฺสญฺจตฺตสฺส อุมฺมตฺตกสํวตฺตนิโก โหติ.^{๕๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การดื่มสุราเมรยที่บุคคลชองเสพทำให้มีมาก ย่อมส่งผลให้ไปเกิดในนรก กำเนิดแห่งติริจฉาน หรือที่อยู่ของเปรต ผลของการดื่มสุราเมรยขั้นต่ำ ทำให้ผู้ที่มาเกิดเป็นมนุษย์กลายเป็นคนวิกลจริต”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวว่

โกฏฐาสโต ปญจปี ปาณาติปาตาทโย กมฺมปถา เอว.^{๕๙}

“สิกขาบททั้ง ๕ มีการปลงชีวิตเป็นต้น จัดเป็นกรรมบถโดยนั้บรวมไว้ันเอง”
มิใช่หรือ

ตอบว่: ลำดับแรก ในคัมภีร์มูลฎีกากกล่าวว่

ดาว ตสฺส สภาคตฺเตน มิจฺจาจาเร อุปการกตฺเตน ทสฺสุปี กมฺมปถสฺสุ อนฺุปเวโส.^{๖๐}

“การจัดข้อดี่มสุราเข้าในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมมีได้เพราะมีสภาพเหมือน
อกุศลกรรมบถ เป็นสิ่งเกื้อกูลในการประพฤติมิชอบในกาม”

ในเรื่องันั้น พระสมังคลาจารย์ถ้อเอาความมีสภาพเหมือนอกุศลกรรมบถแล้ว
กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่ “อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่ ‘การดี่มสุรานั้บเข้าในการประพฤติ
มิชอบในกามันี้ เพราะเป็นความประพฤติมิชอบในกามคืออรส”

ส่วนอรรถธิบายของพากย์ันี้มีว่

กฺุสลา กฺุสลาปี จ ปฏิสนฺธิชนกาเยว กมฺมปถาติ วฺุตตา, วฺุตตาวเสสา ปฏิสนฺธิชนเน
อเนกนฺตีกตฺตา กมฺมปถาติ น วฺุตตา.^{๖๑}

“กุศลและอกุศลที่ก่อให้เกิดการปฏิสนธิได้เรียกว่ากรรมบถ ส่วนกุศลและอกุศล
อื่นนอกจากันั้นไม่เรียกว่ากรรมบถ เพราะให้ปฏิสนธิได้ไม่แน่นอน”

ในฎีกาของปฏิสัมภิตามรรคถ้อว่เป็นสิ่งเกื้อกูลในการประพฤติมิชอบในกาม
แล้วกล่าวว่

วฺุตตาวเสสาติ สุราปานาทโย ตพฺพิรมณาทโย จ. สุราปานญฺหิ มทสฺส ปจฺจโย.
มโ ท อปฺุญฺญปถสฺส. ตพฺพิรติปี นิมฺมทตาย. สา จ ปฺุญฺญปถสฺสาติ กมฺมปถฺุปนิสฺสยานิ ตานิ
ตทาสนฺนํกมฺวเสน สนฺธิชนกานิปิ โหนฺติ.^{๖๒}

“คำว่า ‘กุศลและอกุศลอื่นนอกจากข้อที่กล่าวไว้’ คือ การดื่มสุราและการงดเว้นจากการดื่มสุราเป็นต้น โดยความจริงแล้ว การดื่มสุราทำให้เกิดความมัวเมา ความมัวเมาทำให้เกิดอกุศล การงดเว้นจากการดื่มสุราย่อมเป็นไปเพื่อความไม่มัวเมา ความไม่มัวเมาย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดกุศล กรรมเหล่านั้นก่อให้เกิดอกุศลกรรมบถ ย่อมส่งผลปฏิสนธิด้วยแรงกรรมที่ใกล้กับกรรมนั้น”

ในพากย์นั้น คำว่า “ด้วยแรงกรรมที่ใกล้กับกรรมนั้น” หมายความว่า ด้วยอำนาจของอกุศลกรรมหรือกุศลกรรมที่เป็นไปใกล้กับการดื่มสุราหรือการงดเว้นจากการดื่มสุรา มีกรรมเหล่านั้นเป็นมูลเหตุ กล่าวคือ บุคคลใดดื่มสุราแล้วทำกรรมมีการปลงชีวิตเป็นต้น เพราะความเมาสุรา การดื่มสุราของเขาเป็นเหตุที่มีกำลังแก่กรรมนั้น และดำรงอยู่ในฐานะแห่งบุพเจตนา ย่อมส่งผลให้ปฏิสนธิโดยเฉพาะ และเป็นบริวารของกรรมที่จัดว่าเป็นกรรมบถ ส่งผลให้ปฏิสนธิได้เหมือนบุพเจตนาและอปเจตนาที่จัดว่าเป็นกรรมบถได้เช่นกัน เพราะไม่อาจกำหนดแน่นอนว่ากรรมที่ปรากฏโดยตรงในกรรมปถสูตร^{๖๓} ส่งผลให้ปฏิสนธิได้ ส่วนกรรมอื่นส่งผลให้ปฏิสนธิไม่ได้ ฟังทราบว่าพระพุทธองค์ตรัสกรรมที่สามารถจะส่งผลให้ปฏิสนธิแน่นอนไว้ในพระสูตรนั้น ไม่ตรัสถึงกรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิไม่แน่นอนไว้ในพระสูตรนั้น ดังสาธกในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคว่า

กุสลากุสลาปิ จ ปฏิสนธิชนกาเยว กมฺมปถาติ วุตฺตา, วุตฺตาวเสสา ปฏิสนธิชนเน อเนกนฺตีกตฺตา กมฺมปถาติ น วุตฺตา.^{๖๔}

“กุศลและอกุศลที่ส่งผลให้ปฏิสนธิเรียกว่ากรรมบถ ส่วนกุศลและอกุศลอื่นจากนั้นไม่เรียกว่ากรรมบถเพราะส่งผลให้ปฏิสนธิไม่แน่นอน”

ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวจึงไม่แสดงถึงการดื่มสุราไว้โดยตรง เพราะส่งผลให้ปฏิสนธิไม่แน่นอน และอาจกล่าวได้ว่ากรรมที่กล่าวไว้ในพากย์ต้นว่าส่งผลให้ปฏิสนธิด้วยแรงกรรมที่ใกล้กับกรรมนั้น ก็นับเข้าในกรรมที่ใกล้กับกรรมที่กล่าวไว้โดยตรงในพระสูตรนั้น

ผลของการดื่มสุรา มี ๒ อย่าง คือ การส่งผลให้ปฏิบัติ และ การทำให้เกิดทุจริตกรรม การทำให้เกิดทุจริตกรรมมีโทษมากและมีขอบเขตกว้างกว่าการส่งผลปฏิบัติ ดังท้าวสักกะจอมเทพตรัสถึงการดื่มสุราว่าทำให้ไปสู่อบายด้วยแรงกรรมที่ใกล้กับการดื่มสุราไว้ในกัมภชาตกว่า

ยัม เว ปิวิตฺวา ทฺวจฺริตํ จรฺนติ
กาเยน วาจาเย เจตฺสา จ
นิริยํ วชฺนติ ทฺวจฺริตํ จริตฺวา
ตฺสฺสา ปุณฺณํ กุมฺภมิํมํ กิณฺณา.๕๕

“มหาชนดื่มสุราแล้วประพฤติทุจริตทางกาย วาจา และใจ เมื่อประพฤติทุจริตแล้วย่อมไปสู่นรก เข็ญพวกท่าน ชื่อหม้อที่มีสุราเต็มเกิด”

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงหมายเอาผลทั้งสองอย่างของการดื่มสุราตรัสไว้ในอังคุตตรนิกายว่า

สุราเมรยปานํ ภิกฺขเว อาเสวิตํ ๗เปยฺยํ สํวตฺตนิกํ.๕๖

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การดื่มสุราเมรัยที่บุคคลชองเสพทำให้มีมาก ย่อมส่งผลให้ไปเกิดในนรก กำเนิดแห่งดิรัจฉาน หรือที่อยู่ของเปรต”

การประกอบตามสมควรในที่ตรัสว่า “ย่อมส่งผลให้เกิด” นี้ เป็นธรรมดาในพระสูตรทั้งหลาย ดังในฐานะอธิบายความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ปุณฺพุกวํ เทติ, ปุณฺพุกวายํ สํวตฺเตติ.๕๗

“ตัณหาย่อมให้ภพใหม่ ย่อมให้ไปอุบัติในภพใหม่”

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

กมฺมสฺสหาตา ปุณฺพุกวํ เทติ, กมฺมสฺสหาตา อุกมฺมสฺสหาตา ปุณฺพุกวํ สํวตฺเตติ.๕๘

“ตัณหาที่เกิดร่วมกับ[อกุศล]กรรมย่อมให้ภพใหม่ ส่วนตัณหาที่เป็นเหตุเกิดของกรรม ไม่เกิดร่วมกับกรรม ย่อมให้ไปเกิดในภพใหม่”

[พระสูตรเป็นเทศนาที่มีการประกอบตามสมควรแก่ฐานะ ดังข้อความในพระสูตรว่า

“เห็นก้อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ผงปลาบ้าง หยุดอยู่ก็มี ว่ายไปมาก็มี”^{๖๙}

ในประโยคนี้ ก้อนกรวดและกระเบื้องหยุดอยู่ แต่ผงปลาหยุดอยู่บ้าง ว่ายไปมาบ้าง ทั้งหมดนี้เป็นการประกอบความตามสมควร คำว่า “ตัณหาย่อมให้ภพใหม่ ย่อมให้ไปเกิดในภพใหม่” ก็เช่นเดียวกัน คือประกอบความตามกิริยาโดยหมายเอาตัณหาต่างกัน กล่าวคือคำว่า “ตัณหาย่อมให้ภพใหม่” หมายถึงตัณหาที่เกิดร่วมกับอกุศลกรรมเหมือนในเวลาประพุดติผิดในกาม ย่อมส่งผลให้เกิดภพใหม่โดยตรง ส่วนคำว่า “ตัณหาย่อมให้ไปเกิดในภพใหม่” หมายถึงตัณหาที่เป็นเหตุเกิดของกรรม ไม่เกิดร่วมกับกรรม เช่นกับพระโพิสตร์ขณะเสวยพระชาติเป็นคนเข็ญใจ อยากได้สมบัติของพญานาค จึงได้ทำบุญกุศลแล้วปรารถนาเป็นพญานาค เมื่อเสียชีวิตแล้วได้ไปเกิดเป็นพญานาคชื่อจัมเปยยะ ตัณหาในกรณีนี้อยากได้สมบัติของพญานาค จึงเป็นเหตุให้ไปเกิดในภพใหม่

ด้วยเหตุนี้ พระดำรัสว่า “ย่อมให้ไปเกิดในนรก” จึงหมายเอาผลทั้งสองคือการส่งผลให้ปฏิสนธิหรือการทำให้เกิดทุจริตกรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิได้]

บางคนมิได้ใคร่ครวญข้อความนี้แล้วสำคัญว่าการดื่มสุราเป็นกรรมบถแน่นอนด้วยพระบาลีนี้

ส่วนข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โกฏจาสโต ปณจปี กมฺมปถา เอว.^{๗๐}

“สิกขาบททั้ง ๕ จัดเป็นกรรมบถโดยนับรวมไว้นั้นเอง”

ในพากย์นั้น เอว (นั้นเอง) ศัพท์ทำหน้าที่ปฏิเสธการปลงชีวิตว่านับรวมไว้ในฉานเป็นต้น เพราะเป็นเจตนาธรรม ความจริงเจตนาจะนับว่าเป็นกรรมบถหรือไม่ก็ตาม ย่อมนับเข้าในกรรมบถโดยความเป็นส่วนหนึ่ง ดังในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

กมฺมปถา เอวาติ กมฺมปถโกฏฺฐาสิกา เอว.^{๗๑}

“คำว่า ‘จัดเป็นกรรมบถ’ คือนับเข้าในกรรมบถ”

และในคัมภีร์อนุฎีกากล่าวว่า

กมฺมปถโกฏฺฐาสิกา เอว, น ฆานาติโกฏฺฐาสิกา.^{๗๒}

“นับเข้าในกรรมบถ คือมิใช่ นับเข้าในฆานเป็นต้น[เหมือนผัสสะ เวทนา ฯลฯ]”

บางคนมิได้สังเกตหมายข้อความนี้แล้วกล่าวว่า การตีมสุราเป็นกรรมบถด้วยพากย์ข้างต้นนี้

ส่วนในอรรถกถาขุททกปาฐะได้ปฏิเสธความเป็นกรรมบถในการตีมสุราโดยสิ้นเชิง ในคัมภีร์นั้นจำแนกความเป็นกายกรรมและความเป็นกรรมบถเป็นต้นของสิกขาบท ๔ ข้อแรกไว้ทีละอย่างแล้ว เมื่อกล่าวถึงการตีมสุราได้ระบุว่า การตีมสุราเป็นกายกรรมเท่านั้น ข้อความนั้นได้ปฏิเสธความเป็นวจีกรรมและกรรมบถ^{๗๓}

แม้ในอรรถกถาตุลฺงฺยุตฺถ์ก็ปฏิเสธความเป็นกรรมบถไว้ ดังปรากฏข้อความว่า

ตติยํ ปญฺจกมฺมปถาวเสน พุชฺฌนทานํ อชฺฌาสยวเสน วุตฺตํ, จตุตฺถํ สตฺตกมฺมปถาวเสน, ปญฺจมํ ทสกมฺมปถาวเสน.^{๗๔}

“[บัญญัติสิกขาบท]สูตรที่ ๓ ตริสไว้โดยเนื่องกับอัยยาศัยของผู้ควร เข้าใจโดยความเป็นกรรม ๕ [สัตตกัมมปถ]สูตรที่ ๔ ตริสไว้โดยเนื่องกับอัยยาศัยของผู้ควรเข้าใจโดยความเป็นกรรมบถ ๗ [ทสกัมมปถ]สูตรที่ ๕ ตริสไว้โดยเนื่องกับอัยยาศัยของผู้ควรเข้าใจโดยความเป็นกรรมบถ ๑๐”

โดยแท้จริงแล้ว ในเรื่องนั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “โดยความเป็นกรรม ๕” มิได้ตรัสว่า “โดยความเป็นกรรมบถ ๕” เพราะเกี่ยวกับการตีมสุราอีกด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าท่านปฏิเสธความเป็นกรรมบถในคัมภีร์เหล่านั้น เพราะการตีมสุราไม่ส่งผลให้ปฏิสนธิแน่นอน หากเป็นตามนี้ พระบาลี อรรถกถาและฎีกาทั้งหมดย่อมสอดคล้องกัน

[อรรถกถาของธาตุสังยุต ฉบับฉนฺทสูตสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า ปณฺจกมฺมปลวเสน (โดยความเป็นกรรมบถ ๕) แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า ปณฺจกมฺมวเสน (โดยความเป็นกรรม ๕) ท่านผู้แต่งจึงกล่าวตามฉบับโบราณในสมัยก่อน]

ในคำว่า กายกมฺม (กายกรรม) นี้ กายมี ๓ ประเภท คือ สัมมการกาย (รูปกายที่มีองค์กายพหุ) ปลาทกาย (กายคือกายประสาท) และโจปนกาย (กายเคลื่อนไหว) ในที่นี้ ประสงค์เอากายเคลื่อนไหวที่เรียกว่า กายวิญญูติ จึงกล่าวว่า กายวิญญุตติสงขาเต (ที่เรียกว่า กายวิญญูติ) หมายความว่า กายเคลื่อนไหวย่อมถูกกระทำเพื่อให้คนอื่นรับรู้ความมุ่งหมายของตนในบางคราว จึงเรียกว่า กายวิญญูติ (วิญญูติที่เป็นไปทางกาย)

กายเคลื่อนไหวนั้นเป็นทวาร เพราะทำให้กรรมดำเนินไปได้ จึงเรียกว่า กายทวาร (กายที่เป็นเหตุเกิดของกรรม) เมื่อกายเคลื่อนไหวเป็นไปอยู่ด้วยความพยายามจึงทำให้เกิดความเพียรของเจตนาอันก่อให้เกิดกายเคลื่อนไหว และมีชื่อว่า กายกรรม เพราะการตัดรอนชีวิตินทรีย์เป็นต้นปรากฏ[ทางกาย]

[การปลงชีวิต การถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ และการประพฤตินิยมชอบในกาม ชื่อว่า กายกรรม เพราะมักดำเนินไป]ในกายทวารนั้น

กรรมทั้งหมดย่อมไม่ปรากฏโดยปราศจากจิตเกิดร่วมด้วย ดังพระพุทธทวจะนะว่า

มโนปุพฺพงคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา.^{๗๕}

“สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”

คำว่า “สภาพธรรม” ในที่นี้ หมายถึงธรรมคือสุจริตหรือทุจจริต ดังนั้น มโนทวารจึงไม่อาจทำให้กรรมมีชื่อเฉพาะเพราะเนื่องกับกรรมทุกอย่าง แต่กายทวารกับวจีทวารไม่เนื่องกับกรรมทุกอย่าง จึงทำให้กรรมมีชื่อเฉพาะได้

กรรม ๗ อย่างแรกไม่ปรากฏทางใจอย่างเดียว แต่สำเร็จด้วยการประกอบทางกายและทางวาจาที่เกิดจากใจ ดังนั้น การประกอบทางกายและทางวาจาจึงนับว่าทำให้กรรมดำเนินไปได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กายทวาร (ในกายทวาร) และ วจีทวาร (ในวจีทวาร) ในประโยคต่อไป

เมื่อพระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า “ชื่อว่า กายกรรม เพราะดำเนินไปในกายทวาร
ชื่อว่า วจีกรรม เพราะดำเนินไปในวจีทวาร” [ไม่กล่าวว่า ชื่อว่ากายกรรม เพราะมักดำเนินไป
ในกายทวารโดยมาก ชื่อว่า วจีกรรม เพราะมักดำเนินไปในวจีทวารโดยมาก] การใช้ทวาร
ตั้งชื่อกรรมไม่ควรมีอย่างนี้ว่า กรรม ๓ มีการปลงชีวิตเป็นต้น ชื่อว่า กายกรรม ส่วน
กรรม ๔ มีการพูดเท็จเป็นต้น ชื่อว่า วจีกรรม

ถามว่า : การใช้ทวารตั้งชื่อกรรมไม่ควรมีอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อกรรม ๒ อย่างแรกปรากฏในวจีทวารเป็นส่วนน้อยด้วยการที่
คนอื่นบังคับให้ทำ ก็ควรจะสละชื่อว่ากายกรรมแล้วนับว่าเป็นวจีกรรม

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

วจีทวาระ วุตฺติโต วจีกมฺมํ นาม.^{๖๖}

“ชื่อว่า วจีกรรม เพราะดำเนินไปในวจีทวาร”

อีกนัยหนึ่ง กรรมเหล่านั้นเรียกได้สองชื่อเพราะปรากฏในทวารทั้งสอง แต่เมื่อ
กรรม ๔ อย่างที่อยู่กลาง[มีการพูดเท็จเป็นต้น] ปรากฏในกายทวารเป็นส่วนน้อยด้วยการ
แสดงท่าทางเป็นต้น กรรมดังกล่าวก็ควรจะสละชื่อว่าวจีกรรมแล้วนับว่าเป็นกายกรรม

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

กายทวาระ วุตฺติโต กายกมฺมํ นาม.^{๖๗}

“ชื่อว่า กายกรรม เพราะดำเนินไปในกายทวาร”

อีกนัยหนึ่ง กรรมเหล่านั้นเรียกได้สองชื่อเพราะปรากฏในทวารทั้งสอง และหาก
เป็นตามนี้ คำว่า “การปลงชีวิต การถือเอาของที่เขามิได้ให้ และการประพฤติมิชอบในกาม
ชื่อว่า กายกรรม” นี้ ก็ไม่มีประโยชน์

ข้อความในพาทย์หลังว่า “การพูดเท็จ การพูดให้ร้ายลับหลัง การพูดด่าว่า และการพูดไร้สาระ ชื่อว่า วจกรรม” ก็จะไม่มีประโยชน์เหมือนกัน

เมื่อพระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า พาหุลลวุตติโต (เพราะมักดำเนินไปโดยมาก) การใช้ทวารตั้งชื่อกรรมย่อมสมควรเพราะมีคำว่า พาหุลล (โดยมาก) ทำให้ปราศจากโทษ ๖ ประการนั้น เหมือนคำว่า วนจรก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า) สงคามาวจร (ช้างเที่ยวไปในสงคราม = ช้างศึก)

ฝ่ายมโนกรรมดำเนินไปในทวารอื่นบ้างโดยทวารอื่นไม่อาจทำให้กรรมปรากฏได้ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงมโนกรรมไว้โดยเฉพาะ

การที่กายทวารได้ชื่อว่ากาย ย่อมเหมาะสมและปรากฏชัดในพระสูตรหลายพัน การที่วจิตทวารได้ชื่อว่าวาจา และการที่มโนทวารคือชวนจิตที่เป็นกุศลและอกุศลได้ชื่อว่ามโน ก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น เมื่อกล่าวว่ากายทวาร วจิตทวาร มโนทวาร ก็เป็นการไม่ใช่ทวารตั้งชื่อกรรม ส่วนในพระบาลีว่า กายกรรมทวาร (ทวารของกายกรรม) วจิตกรรมทวาร (ทวารของวจิตกรรม) มโนกรรมทวาร (ทวารของมโนกรรม) การใช้กรรมตั้งชื่อทวารในเรื่องทวารเป็นต้นควรกล่าวว่าเป็นฐานะเฉพาะแห่ง

(๑๕๘) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์] ได้ปฏิเสธข้อความในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “ทวารที่ก่อให้เกิดกายกรรม เรียกว่า กายทวาร”

(๑๕๙) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “เช่นเดียวกันนี้ เมื่อบุคคลทำการพูดเท็จ เป็นต้นด้วยกิริยาทำทาง วจกรรมย่อมเป็นไปแม้ในกายทวาร การใช้กรรมตั้งชื่อทวารจึงมีไม่ได้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะวจกรรมที่ทำด้วยกิริยาทำทาง แม้เป็นไปทางกายทวาร ก็ทำให้เปลี่ยนชื่อของทวารนั้นหรือตั้งชื่อใหม่ไม่ได้ เนื่องจากชื่อนั้นปรากฏโดยสภาพปกติ

(๑๖๐) ข้อความนี้ปฏิเสธความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “นอกจากนั้น กายกรรมมักดำเนินไปในกายทวาร มิใช่กรรมอื่น ความเป็นทวารของกายกรรมจึงสมควร เพราะกายกรรมมักดำเนินไปในกายทวาร เช่นกับหมู่บ้านพราหมณ์ที่ได้ชื่อว่า หมู่บ้านพราหมณ์ เป็นต้น” เพราะว่าในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะไม่กล่าวถึงทวารแห่งกายกรรม

[คำว่า สมุห มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ถ้อยคำทำลายสุขและประโยชน์ = สัม สุขํ หิตมฺจ ผลติ วิสฺรติ วินาสติ หิตสุขมคฺคํ
ภินทตฺติ สมุหํ (สัม บทหน้า + ผล ธาตุ + ภาวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ถ้อยคำทำให้เสียสุขและประโยชน์ = สัม สุขํ หิตมฺจ ผลติ ภิชฺชติ เอเตนาติ สมุหํ
(สัม บทหน้า + ผล ธาตุ + ภาวิ ปัจจัยในกรณสาธนะ]

คำนี้เป็นชื่อของเรื่องนิยายมีการลักพานางสีดาในการตฤฑ์เป็นต้นซึ่งวิจิตรด้วยความคิดประพันธ์ ปราศจากอรรถและธรรม ไม่แสดงอรรถ ธรรม หรือวินัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่แสดงเหตุผลเพื่อให้เข้าใจประโยชน์ในภพนี้หรือประโยชน์ในภพหน้า

สัมผัปปลาปะ (การพูดไร้สาระ) คือ เจตนาทำให้กล่าวถ้อยคำที่ทำลายสุขและประโยชน์โดยประการต่างๆ

การพูดเท็จ คือ อุกุศลเจตนาที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาของคนโกง โดยมุ่งจะหลอกหลวงคนอื่น หากทำให้คนอื่นเสียประโยชน์ก็ล่วงกรรมบถ ถ้าเป็นอย่างอื่นก็เป็นเพียงกรรม

[ถ้าการพูดเท็จไม่ทำให้คนอื่นเสียประโยชน์ก็ไม่ล่วงกรรมบถ จึงไม่ส่งผลในปฏิสนธิกาล แต่เป็นกรรมธรรมดาที่ส่งผลในปวัตติกาลเท่านั้น]

อนึ่ง กรรมบถ คือ ทางเกิดแห่งกรรมที่ส่งผลปฏิสนธิ อุปมาว่าที่เกิดฝุ่นธุลีเรียกว่า รัชพล (ทางเกิดธุลี) ฉนฺได การปรุงแต่งกายวาจาใจซึ่งก่อให้เกิดกรรมส่งผลปฏิสนธิแก่เหล่าสัตว์ที่ประจักษ์อยู่ในโลก หรือเป็นฐานะที่เกิดกรรมนั้น เรียกว่า กรรมบถ เพราะเป็นทางเกิดแห่งกรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิ ฉนฺนํ

ถามว่า : การกระทำเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือกิจ ๑๐ อย่างที่ถึงพร้อมด้วยองค์ประกอบมีการปลงชีวิตเป็นต้น ในอกุศล และการงดเว้นจากการปลงชีวิตในกุศล

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “กรรมนั้นแหละชื่อว่า กรรมบถ เพราะเป็นเหตุเกิดของสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ และสุขทุกข์ในภูมิเหล่านั้น”

[คำว่า กัมมบถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทางเกิดแห่งกรรม = กมฺมานํ ปโถ กมฺมปโถ (ัญญูตีตฺตปฺปฺริสฺสมาส)
- กรรมที่เป็นเหตุเกิดของสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ และสุขทุกข์ในภูมิเหล่านั้น = กมฺมานิเยว ปโถ

กมฺมปโถ (อวธารณนุรพพท กรรมธารยสมาส)]

การพูดให้ร้ายลับหลัง คือ เจตนาอันเศร้าหมองที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาที่ทำให้แตกแยกกัน โดยมุ่งความแตกแยกของคนอื่น เมื่อคนอื่นแตกแยกกันแล้วจึงล่วงกรรมบถ ถ้าไม่แตกแยกก็เป็นกรรมเท่านั้น

การพูดต่ำว่า คือ เจตนาประทุษร้ายที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาอันทำลายไมตรีจิตของคนอื่น

คำว่า **มัมมะ** คือ สิ่งที่ทำให้เหล่าสัตว์ตายหรือได้รับทุกข์เจียนตายเมื่อถูกกระทบอยู่ หมายถึง ผลฉกรรจ์

คำว่า **มัมมัจเจทกะ** คือ การกระทบผล หมายถึง ความเพียรในการกระทบผลฉกรรจ์

ในที่นี้คำว่า **มัมมะ** คือ เรื่องต่ำว่า ๑๐ อย่างมีชาติเป็นต้นที่เหมือนผลฉกรรจ์

คำว่า **มัมมัจเจทกะ** คือ ความเพียรทางกายและวาจาที่หยาบคายอันเป็นไปด้วยการกระทบกระทั่งชาติเป็นต้น [คือ ต่าคณชาติกษัตริย์ว่าเป็นศูทรเป็นต้น] ข้อความนี้พึงทราบตามนัยของสี่ลักขณธรรคฎีกา

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **มมะ** คือ ผู้เคารพนับถือกัน หมายถึง มิตร

คำว่า **มัมมะ** คือ ภาวะแห่งมิตร หมายถึง ไมตรีจิต

คำว่า **มัมมัจเจทกะ** คือ ความเพียรที่ทำลายไมตรีจิต

[คำว่า มมมจฺเจทก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพกระทบชาติเป็นต้นที่เหมือนแผลงกรรมจฺ = มมมํ ฉินฺทิตฺติ มมมจฺเจทโก (มมม บพหน้า + ฉิทิ ธาตุ = กระทบ + ญฺ ปัจจย)

- สภาพทำลายไมตรีจิต = มมมํ ฉินฺทิตฺติ มมมจฺเจทโก = (มมม บพหน้า + ฉิทิ ธาตุ = ทำลาย + ญฺ ปัจจย)]

บางคนอ้างว่า “การพูดต่่าว่าย่อมล่วงกรรมบถได้เมื่อเกิดต่อหน้าคนที่ถูกต่่าว่าเท่านั้น”

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “แม้เกิดขึ้นลับหลังก็เป็นกรรมบถ”

ท่านผู้แต่งคัมภีร์ฎีกาของทีฆกายและมัชฌิมนิกายประสงคฺว่า “เมื่อบุคคลต่่าว่าผู้อื่นแล้วขอขมา การขอขมาย่อมสำเร็จแก่คนนั้นที่อยู่ไกลบ้าง เสียชีวิตแล้วบ้าง ฉนฺใด การต่่าว่าก็เช่นเดียวกัน”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “การเสียกรรมบถย่อมมีแก่ผู้ที่สาบแช่งคนอื่นด้วยความต้องการต่่าโดยนัยว่า ความดุจงไล้ตามเจ้า โจรจงหันเจ้าเป็นชั้นเล็กชั้นน้อย หรือศีระชะของเจ้าจงแตกเป็น ๗ เสียง” เป็นต้น

การพูดไร้สาระ คือ เจตนาชั่วที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาซึ่งแสดงถึงสิ่งไร้สาระ ย่อมล่วงกรรมบถเมื่อพูดถึงเรื่องนิยายที่วิจิตรด้วยความคิดประพันธ์มีการลักพานางสีดาในภารตยุทธ์ เป็นต้น เมื่อคนอื่นเชื่อเรื่องไร้สาระว่ามีจริงจึงจะล่วงกรรมบถ ถ้าไม่เชื่อถือก็เป็นเพียงกรรม

เช่นเดียวกันนี้ ดิรัจฉานกถา ๓๒ อย่างมีเรื่องพระราชานั้นเป็นต้นเป็นเพียงกรรม ย่อมมีแก่ผู้พูดด้วยความชอบใจเรื่องดังกล่าว แต่หากพูดโดยอิงอาศัยอรธ ธรรม หรือวินัย ขอความทั้งหมดย่อมมีประโยชน์โดยแท้

ในคำว่า วจิกมมํ นี้ วจิ คือ วาจานั้นแหละ

วาจามี ๔ อย่าง คือ สัททวาจา (เสียงพูด) วิรติวาจา (การพูดดเว้น) เจตนา-

วาจา (เจตนาพูด) และ โจบนาวาจา (การพูดสื่อสาร) ในที่นี้ประสงค์การพูดสื่อสารที่เรียกว่า วจีวิญญูติ อันประกอบด้วยเสียงพูด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วจีวิญญตติสงขาเต (ที่เรียกว่า วจีวิญญูติ) การพูดสื่อสารย่อมกระทำเพื่อให้คนอื่นรับรู้ความมุ่งหมายของคนพูด ด้วย วาจาในบางคราว จึงได้ชื่อว่า **วจีวิญญูติ** (วิญญูติที่เป็นไปทางวาจา)

การพูดนั้นนั่นแหละเป็นทวาร เพราะทำให้กรรมดำเนินไป จึงเรียกว่า **วจิตวาร** (วาจาที่เป็นเหตุเกิดของกรรม) เพราะเมื่อการพูดเป็นไปอยู่ด้วยความพยายามเปล่งเสียง แล้วจึงเกิดความเพียรของเจตนาอันก่อให้เกิดการพูด และมีชื่อว่า วจิตกรรม เพราะการ หลอกกลวงเป็นต้นปรากฏ[ทางวาจา]

[การพูดเท็จ การพูดให้ร้ายลับหลัง การพูดด่าว่า และการพูดไร้สาระ ชื่อว่าวจิตกรรม เพราะมักดำเนินไป]ในวจิตวารนั้น

ข้อที่ควรกล่าวในที่นี้ ได้กล่าวมาแล้วในกายกรรม

อธิบายอกุศลมนกรรม

๕๗. เจตนาทำให้ละโมภ คือไม่ดำรงอยู่ในความพอใจเท่านั้น แต่ยังเพ่งเล็งด้วยการทำให้น้อมมาหาตน ชื่อว่า **อภิขณา** (ความละโมภ)

เจตนาทำให้ปองร้าย คือดำริโดยกระทำให้ผู้อื่นประสบความพินาศ ชื่อว่า **พยาบาท** (ความปองร้าย)

มิจฉา ศัพท์ในคำว่า มิจฉาทิฏฐิ นี้ เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า ไม่แปรปรวน

มิจฉาทิฏฐิ คือ เจตนาทำให้เห็นผิดจากความเห็นชอบด้วยนัยว่า ทานที่บุคคลให้ ไม่มี เป็นต้น โดยปฏิเสธข้อประพฤตินของสัตบุรุษทั้งหมดที่ดำเนินไปด้วยนัยว่า ทานที่บุคคลให้มีจริง เป็นต้น

เมื่อเห็นสมบัติของคนอื่นแล้วไม่ดำรงอยู่ในความยินดีพอใจเท่านั้น แต่ทำให้น้อมมาทางใจโดยทำให้เป็นสมบัติของตนอย่างนี้ว่า โอหนอ สิ่งนี้พึงมีแก่เรา ความละโมภ

จึงเสียกรรมบถ ถ้าทำให้ดำรงอยู่ในสมบัติของคนอื่นแล้วยินดีอยู่ว่า ผู้ใช้สอยวัตถุเช่นนี้เป็นผู้มีโชคหนอ เราก็ควรใช้ได้สอยสักชั่วคราว, เราขอหรือซื้อมาแล้วจะทำให้เป็นสมบัติของตน หรือ เราก็ควรได้รับวัตถุอื่นเช่นนี้ ก็จัดเป็นกรรมเท่านั้น ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ปรภณฺทวตฺตฤเก หิ โลเก อุปฺปนฺเนเน น ตาว กมฺมปถเกโท โหติ, ยาว อโห วต อิทํ มมสฺสาติ อตฺตโน ปริณามติ.^{๗๘}

“แม้ความโลภจะเกิดขึ้นในสมบัติของผู้อื่นก็ยังไม่เสียกรรมบถ ตราบเท่าที่ยังไม่ยอมมาหาตนว่า โอหนอ สิ่งนี้ควรเป็นของเรา”

ความปองร้ายย่อมมีแก่ผู้ทำร้ายชีวิตบุคคลอื่นเริ่มตั้งแต่เหลือบยุงเป็นอย่างต่ำว่า บุคคลเหล่านี้จึงพินาศ จงวิบัติ, โอหนอ บุคคลเหล่านี้พึงพินาศ พังวิบัติ, ไม่พึงเจริญรุ่งเรือง, ไม่พึงดำรงอยู่นาน หรือจะพินาศวิบัติไปในกาลใด” ความปองร้ายอื่นจากนี้จัดเป็นกรรมเท่านั้น ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ปรสฺตวตฺตฤเก หิ โโกเช อุปฺปนฺเนปิ น ตาว กมฺมปถเกโท โหติ, ยาว น อโห วตฺตยํ อฺจุฉิขฺเชยฺย วินาเสยฺยาติ ตสฺส วินาสํ จินฺเตติ.^{๗๙}

“แม้ความโกรธที่มีสัตว์อื่นเป็นเหตุจะเกิดขึ้นก็ไม่เสียกรรมบถ ตราบเท่าที่ยังไม่คิดปองร้ายเขาว่า โอหนอ บุคคลนี้พึงพินาศตายไป”

ความเห็นผิดแน่นอนน ๓ อย่างด้วยประเภทของนัตถิกทิกฺกฺกุฐิ (ความเห็นว่าการไม่มี) อเหตุกทิกฺกฺกุฐิ (ความเห็นว่าการไม่มี) และอกิริยทิกฺกฺกุฐิ (ความเห็นว่าการและผลกรรมไม่มี) ซึ่งคัดค้านกรรมและผลกรรมโดยสิ้นเชิง จึงเสียกรรมบถ

ความเห็นผิดที่มีข้อความ ๑๐ อย่าง[ว่า ทานที่ให้ไม่มี ทานที่บูชาไม่มี ทานที่บวงสรวงไม่มี เป็นต้น] เป็นประเภทของนัตถิกทิกฺกฺกุฐิ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “แม้ความเห็นผิดของพระอริยฐานะและสามเณรก็ถุกะ เป็นต้นที่เกิดขึ้นคัดค้านพระเทศนาของพระสัมพันธัญญ ก็จัดเป็นกรรมบถ”

ส่วนสักกายทิฏฐิที่มีข้อความ ๒๐ อย่าง หรือทิฏฐิ ๖๒ อย่าง จัดเป็นกรรมเท่านั้น คำว่า “ความเห็นผิดแน่นอน” นี้ หมายความว่า จิตของผู้ยังเห็นไตรลักษณ์ แล้วเข้าใจด้วยสัทธาโมกข์ (ความเชื่อมั่นด้วยศรัทธา) มีสภาพให้ผลถัดจากตนแน่นอนโดยแท้ ผู้เห็นชอบเช่นนั้นมิตรัสไว้ว่า กุสเลสฺสุ ธมฺเมสุ นียามิ โอกุภมตี^{๕๐} (ย่อมหยั่งลงสู่ความแน่นอนในกุศลธรรม) ฉนฺโต จิตฺตํ ของ ผู้รู้เห็นเหตุผิดอันเป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิแล้วเข้าใจด้วยความเชื่อผิด ก็มีสภาพให้ผลถัดจากจุดแน่นอนโดยแท้ ผู้เห็นผิดดังกล่าวย่อมจะหยั่งลงสู่ความแน่นอนในอกุศลธรรม ย่อมจะรักษาเยียวยามิไม่ได้ ฉนฺตํ นั้น แต่ผู้ที่ไม่ได้เห็นอย่างนั้นแล้วเข้าใจว่าอาจจะเป็นเช่นนี้ด้วยความเชื่อผิดแล้วยืนยันความเห็นของอาจารย์ตน ก็ยังเยียวยารักษาได้

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะให้ผลไม่แน่นอน

ข้อความนี้พึงแสดงด้วยมิจฉัตตติกะ (หมวดสามแห่งมิจฉัตตะ)

[คัมภีร์ธรรมสังคหี^{๕๑} กล่าวธรรม ๓ หมวดอย่างหนึ่งคือ

มิจฉัตตนิยตา ธมฺมา ธรรมที่มีสภาพไม่ดีให้ผลแน่นอนถัดจากจุด ได้แก่ โลกมุขจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวงพร้อมด้วยเจตสิกที่เกิดร่วมกับนิยตมิจฉาทิฏฐิ และโทสมุขจิต ๒ ดวงพร้อมทั้งเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับอนันตริยกรรม

สมมตฺตนิยตา ธมฺมา ธรรมที่มีสภาพดีให้ผลแน่นอนถัดจากจุด ได้แก่ มรรคจิต ๔ ดวงพร้อมด้วยเจตสิกที่เกิดร่วมกัน

อนิยตา ธมฺมา ธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอนถัดจากจุด ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวงนอกจากที่กล่าวมาแล้ว โลกียกุศลจิต ๑๗ ดวง วิปากจิต ๓๖ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง เจตสิก ๕๒ ดวง รูป ๒๘ และนิพพาน]

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าธรรมที่มีสภาพดีและไม่ดีทั้งสองฝ่ายได้ชื่อว่า นียตะ (ให้ผลแน่นอนถัดจากจุด) ด้วยการให้ผล แต่ในอรรถกถาที่อธิบายพระสูตรกล่าวว่าความเห็นผิดนั้นให้ผลแน่นอนเพราะเชื่อมั่นไม่หวั่นไหว

คำว่า อณฺณตฺตฺราปิ วิญญตฺตฺติยา แปลว่า แม้โดยปราศจากวิญญูติอื่นๆ หมายความว่า โดยไม่ก่อให้เกิดวิญญูติทั้งสอง

อปิ (แม่) ศัพท์แสดงว่าแม่กับด้วยวิญญูติทั้งสอง กล่าวคือ มโนกรรมทั้ง ๓ เมื่อปรากฏทางใจโดยไม่เคลื่อนไหวกายหรือวาจา ย่อมดำเนินไปโดยปราศจากวิญญูติ แต่เมื่อเคลื่อนไหวกายหรือวาจาแล้วปรากฏทางกายทวารและวจีทวาร ย่อมดำเนินไปร่วมกับวิญญูติ

ส่วนทั้งสองคำ[คือ อณฺณตฺตฺราปิ วิญญตฺตฺติยา] แสดงว่ามโนกรรมเหล่านี้ดำเนินไปในทวารทั้งสามอีกด้วย แต่เนื่องจากดำเนินไปในมโนทวารเป็นส่วนใหญ่ และดำเนินไปในกายทวารและวจีทวารเป็นส่วนน้อย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มนสมิเยว พาหุลลวุตฺติโต (เพราะมักดำเนินไปในมโนทวารเท่านั้น)

ในประโยคนั้น คำว่า มนสมิเยว (ในมโนทวารเท่านั้น) คือ ในมโนทวารที่เรียกว่า กุศลและอกุศลชวณจิต

ด้วยคำนั้น พระอนุรุธอาจารย์แสดงว่า เอว (เท่านั้น) ศัพท์ติดตามไปในบทก่อนว่า กายทฺวาเร (ในกายทวาร), วจีทฺวาเร (ในวจีทวาร) หากเป็นตามนี้ การใช้ทวารกำหนดกรรมในบทเหล่านั้นย่อมสมควร ฉะนั้นแล้ว ก็ควรสงสัยเกี่ยวกับข้อความอื่นด้วยความเป็นอุปลักขณนัยเป็นต้น

[เอว ศัพท์เป็นบทนิบาตที่มักประกอบไว้ในคำสุดท้าย แต่ติดตามไปสู่คำหน้าได้ ในที่นี้ เอว ศัพท์ใน มนสมิเยว ติดตามไปสู่บทหน้าคือ กายทฺวาเร (ในกายทวาร), วจีทฺวาเร (ในวจีทวาร) ในพากย์ก่อน จึงทำหน้าที่ย้ำข้อความว่า กายทฺวาเร เอว (ในกายทวารเท่านั้น), วจีทฺวาเร เอว (ในวจีทวารเท่านั้น) ดังนั้น การปลงชีวิตเป็นต้นจึงชื่อว่า กายกรรม เพราะมักดำเนินไปในกายทวารเท่านั้น และการพูดเท็จเป็นต้นก็ชื่อว่า วจีกรรม เพราะมักดำเนินไปในวจีทวารเท่านั้น มิใช่มักดำเนินไปในทวารอื่นนอกจากกายทวารและวจีทวาร หากเป็นตามนี้ การใช้ทวารกำหนดกรรมจึงสมควร ถ้า เอว ศัพท์ไม่ติดตามไปในบทหน้าก็อาจจะสงสัยว่าบทเหล่านั้นเป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด เช่นคำว่า ลทฺธาตปฺโต ราชกุมารโ (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ซึ่งแสดงว่าพระราชกุมารทรงได้รับพระราชสมบัติทุกอย่าง ไม่ใช่เศวตฉัตรอย่างเดียว]

เอว ศัพท์ในที่นี้แสดงข้อความพิเศษ[โดยปริยาย] กล่าวคือ ในการปลงชีวิตเป็นต้น ความตั้งใจที่เป็นไปในลักษณะเตรียมว่าเราจะผลาญชีพเขา หรือ จะลักทรัพย์ เป็นต้น เป็นเหตุหลัก แต่ความตั้งใจนั้นไม่อาจสำเร็จได้ถ้าปราศจากความเพียรทางกายและวาจา ดังนั้น ความเพียรทางกายและวาจาจึงเป็นองค์ประกอบเพื่อทำการมในการผลาญชีพเป็นต้น

ส่วนความละโมภเป็นต้นที่เกิดร่วมกับความตั้งใจแน่วแน่ในฝ่ายแห่งเจตนา ไม่นับว่าเป็นองค์ประกอบ

ในการละโมภสมบัติของคนอื่นเป็นต้น เมื่อความละโมภเกิดขึ้นเป็นหลักสำคัญใน กายทวารหรือวจีทวารอยู่ ความเพียรทางกายและทางวาจาก็มีใช้องค์ประกอบเพื่อทำการม เพราะความละโมภปรากฏว่าเป็นกรรมด้วยการเกิดขึ้นแห่งความคิดอย่างนั้น

โดยประการดังนี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าว เอว ศัพท์ในคำว่า มนสมิเยว เพื่อ ปฏิเสธว่ากายทวารและวจีทวารไม่ใช่เป็นองค์ประกอบในมโนทวาร

ท่านกล่าวคำว่า พาหุลล (โดยมาก) ในประโยคนี้ เพื่อหมายเอาการเกิดขึ้นใน กายทวารและวจีทวารเหล่านั้น

(๑๖๑) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ความละโมภเป็นต้นที่ประกอบร่วมกับจิตอันก่อให้เกิดวิญญูติ ย่อมมีในฝ่ายแห่งเจตนา” ข้อความนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะความละโมภเป็นต้นที่เกิดด้วยหน้าที่พิเศษในมโนกรรม แม้จะประกอบร่วมกับจิตที่ก่อให้เกิดวิญญูติ ก็มิได้มีในฝ่ายแห่งเจตนา แต่เจตนามีอยู่ในฝ่ายแห่งความละโมภเป็นต้น

ในคัมภีร์ฎีกาของปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

ทสนนฺมุปี อิมสฺส กมฺมปถานํ ปุพฺพปาปรเจตนาโย ปฏิสนฺธิอากทฺตมเน อเนกนฺตฺติ-
ปกฺขํ คตา.^{๕๒}

“บุพเจตนาและอปรเจตนาของกรรมบถทั้ง ๑๐ ย่อมจะส่งผลให้ปฏิสนธิได้ไม่
แน่นอน”

ดังนั้น เจตนาดังกล่าวที่ดำเนินไปตั้งแต่ต้นโดยนัยว่า เราจะผลาญชีพสัตว์ หรือ

เราจะถือเอาของที่เขามิได้ให้ เป็นต้น เมื่อได้รับเหตุปัจจัยที่มีกำลังย่อมส่งผลให้ปฏิสนธิได้ แต่เมื่อไม่ได้เหตุปัจจัยเช่นนั้นก็ไม่ส่งผลให้ปฏิสนธิ ส่วนกุศลและอกุศลที่ไม่เสียกรรมผล เมื่อปรากฏในกายทวาร ย่อมได้ชื่อว่า กายกรรม เมื่อปรากฏในวจีทวาร ย่อมได้ชื่อว่า วจีกรรม เมื่อปรากฏในมโนทวารล้วนๆ ย่อมได้ชื่อว่า มโนกรรม

เหตุเกิดของอกุศลกรรม

๕๘. คำว่า โทสมุเลน มีความหมาย ๒ ประการ คือ ด้วยมูลเหตุคือโทสะ หรือ ด้วยจิตมีโทสะเป็นมูล ความหมายแรกย่อมสมควรด้วยกรรมสองอย่าง[คือการปลงชีวิต และการพูดด่าว่า]โดยยกเว้นความปองร้าย ส่วนความหมายหลังสมควรด้วยกรรมทั้งสาม [คือการปลงชีวิต การพูดด่าว่า และความปองร้าย]

[คำว่า โทสมูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มูลเหตุคือโทสะ = โทสสงฆาต มूल โทสมูล (สัมภวานานาบุรพท กรรมธารยสมาส)
- จิตมีโทสะเป็นมูล = โทโส มूल อสสาติ โทสมูล (ฉฐฐีพหุพหิสมาส)]

๕๙. คำว่า โลภมุเลน นี้ ก็มีนัยเดียวกัน ในเรื่องนั้น ความหมายแรกย่อมสมควรด้วยกรรมสอง [คือการประพฤติมิชอบในกามและความเห็นผิด]โดยยกเว้นความละโมภ ความหมายหลังสมควรด้วยกรรมทั้งสาม [คือการประพฤติมิชอบในกาม ความละโมภ และความเห็นผิด]

๖๐. คำว่า ทวีหิ มุเลหิ (ด้วยมูลเหตุทั้งสอง) คือ ย่อมเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุทั้งสอง อย่างนี้ว่า บางคราวเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุคือโทสะ บางคราวเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุคือโลภะ ส่วนโมหะมิใช่เหตุพิเศษ เพราะเป็นเหตุทั่วไปเกี่ยวกับเหตุทั้งหมด [คือเกิดร่วมกับโลภะและโทสะ] ดังนั้น ท่านจึงไม่รวมโมหะเข้าไว้ในที่นี้

(๑๖๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกถาว่า “อทินนาทานของกษัตริย์ที่ทรงริบทรัพย์ของผู้อื่น เพื่อปราบคนพาลตามกำหนดกฎหมายที่ปรากฏในนิติศาสตร์, อทินนาทานของพราหมณ์ ผู้ถือเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งด้วยความสำคัญว่าเป็นของตนโดยอ้างคำเป็นต้นว่า ‘กษัตริย์ได้

พระราชทานสิ่งทั้งปวงแก่พราหมณ์ แต่ชนวรรณะอื่นใช้สอย[ของพราหมณ์] เพราะพราหมณ์มีพวกน้อยกว่าชนวรรณะอื่น พราหมณ์ย่อมใช้สอยสมบัติของตนเท่านั้น [หมายความว่าพราหมณ์สำคัญว่ากษัตริย์ได้พระราชทานหญ้าไม้เป็นต้นในเวลาอภิเษกว่า เราขอมอบหญ้าไม้และน้ำแต่สมณะพราหมณ์ แล้วใช้สอยหญ้าเป็นต้นโดยคิดว่าเป็นสมบัติที่กษัตริย์พระราชทาน แต่ความจริงพระดำรัสนั้นหมายถึงหญ้าหรือต้นไม้ในป่าที่ไม่มีเจ้าของ มิใช่หมายเอาในทุกที่] หรืออทินนาทานของผู้คัดค้านความเกี่ยวเนื่องกันแห่งกรรมและผลกรรม ย่อมเกิดขึ้นด้วยจิตมีโมหะเป็นมูลเหตุ” ข้อความนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะประสงค์เอามูลเหตุที่เกิดขึ้นร่วมกันและมีสาเหตุทั่วไปในมโนกรรม

การถือเอาของชนเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุทั้งสองอย่างนี้ว่า อทินนาทานย่อมเกิดขึ้นในเวลาถือเอาด้วยจิตมีโทสะเป็นมูลในบางคราว หรือด้วยจิตมีโลภะเป็นมูลในบางคราว

โมหะที่เกิดแก่กษัตริย์ผู้สำคัญพระองค์ว่าเป็นผู้ทรงธรรมในนิตินิศาสตร์ที่เรียกว่า ธรรมศาสตร์และราชศาสตร์เป็นต้นซึ่งไม่ก่อปรด้วยธรรมเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งแต่งในรัชสมัยของกษัตริย์ผู้ไม่ทรงธรรมในภายหลัง โดยยกเลิคนิตินิศาสตร์เก่าที่แต่งในรัชสมัยของกษัตริย์ผู้ทรงธรรมคือพระเจ้ามหาสัมมตะเป็นต้น, โมหะที่เกิดแก่พราหมณ์ผู้สำคัญอย่างนี้ว่า กษัตริย์ได้พระราชทานสิ่งทั้งปวงแก่พราหมณ์ โดยอ้างพระดำรัสที่ตรัสไว้ในพระราชพิธีราชาภิเษกว่า เราขอมอบหญ้า ไม้ และน้ำแต่สมณะพราหมณ์ หรือ โมหะที่เกิดแก่ผู้คัดค้านความเกี่ยวเนื่องแห่งกรรมและผลกรรมและมีความเห็นว่า ผลวิบากของกรรมดีหรือกรรมชั่วไม่มี โมหะทั้งหมดนั้นชื่อว่า **อุปนิสสยโมหะ** (โมหะที่เป็นเหตุมีกำลัง) โมหะดังกล่าวไม่พึงประสงค์เอาในมโนกรรมนี้ มิฉะนั้นแล้วอกุศลกรรมบถทั้งหมดก็อาจกล่าวได้ว่ามีมูลเหตุ ๓ อย่างในที่นี้ ดังพระพุทฺธวจนะว่า

โลภ โมหะ นินทานํ กมฺมานํ สมฺมุตฺตํ, โทโส นินทานํ กมฺมานํ สมฺมุตฺตํ, โมห โมห นินทานํ กมฺมานํ สมฺมุตฺตํ.^{๕๓}

“ความโลภเป็นเหตุเพื่อทำให้เกิดกรรม ความโกรธเป็นเหตุเพื่อทำให้เกิดกรรม ความหลงเป็นเหตุเพื่อทำให้เกิดกรรม”

ควรกล่าวในเรื่องนี้ว่า เมื่อบุคคลผู้สังสัยกรรมและผลของกรรมแล้วได้ทำกรรม ๔ อย่างมีอทินนาทานเป็นต้นร่วมกับจิตที่เกิดความสงสัย กรรมเหล่านั้นได้ชื่อว่าเกิดด้วยจิตที่มีโมหะเป็นมูลล้วนๆ หากเป็นตามนี้ ในข้อความต่อมา[ว่า อกุศลกรรมยกเว้นอุทัจจะ ย่อมให้ผลปฏิสนธิในอบายภูมิ] การรวมเอาเจตนาที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉาจิตเข้าในกรรมอันส่งผลปฏิสนธิ ย่อมสมควร

อธิบายกามาจรกุกุศลกรรม

๖๒. ในคำที่ขึ้นต้นว่า กามาจรกุกุสลปี กายทวารเร ปวตฺตํ กายกมฺมํ (กามาจรกุกุสล ก็มี ๓ อย่าง ด้วยการจำแนกตามทวารของกรรม คือที่เป็นไปในกายทวาร ชื่อว่า กายกรรม ที่เป็นไปในวจีทวาร ชื่อว่า วจีกรรม ที่เป็นไปในมโนทวาร ชื่อว่า มโนกรรม) นี้ โปรดทราบ เทศนา ๒ ประการ

ถามว่า : เทศนา ๒ ประการเป็นอย่างไร

ตอบว่า : เทศนาประการหนึ่ง คือ บุญกิริยาวัตถุที่เกิดขึ้นโดยเคลื่อนไหวกาย ชื่อว่า กายกรรม ที่เกิดขึ้นโดยเคลื่อนไหววาจา ชื่อว่า วจีกรรม ที่เกิดขึ้นทางมโนทวารเท่านั้น ไม่เคลื่อนไหวกายหรือวาจา ชื่อว่า มโนกรรม

ประเภทดังกล่าวนี้พบในพระสูตรเป็นต้นว่า

เมตฺตํ กายกมฺมํ ปจฺจุปฺภุจฺจิตฺ โหติ สพฺรหฺมจารีสุ อวิ เจว รโห จ. เมตฺตํ วจีกมฺมํ ปจฺจุปฺภุจฺจิตฺ โหติ สพฺรหฺมจารีสุ อวิ เจว รโห จ, เมตฺตํ มโนกมฺมํ ปจฺจุปฺภุจฺจิตฺ โหติ สพฺรหฺมจารีสุ อวิ เจว รโห จ.^{๘๔}

“ภิกษุตั้งกายกรรมที่ก่อปรด้วยเมตตาไว้ในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ตั้งวจีกรรมที่ก่อปรด้วยเมตตาไว้ในเพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ตั้งมโนกรรมที่ก่อปรด้วยเมตตาไว้ในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง”

สพฺพํ กายกมฺมํ ฅาณปฺพุพฺพคฺมํ ฅาณานุปริวตฺตํ. สพฺพํ วจีกมฺมํ ฅาณปฺพุพฺพคฺมํ ฅาณานุปริวตฺตํ. สพฺพํ มโนกมฺมํ ฅาณปฺพุพฺพคฺมํ ฅาณานุปริวตฺตํ.^{๘๕}

“กายกรรมทั้งหมดมีญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามญาณ วจีกรรม ทั้งหมดมีญาณ เป็นเบื้องหน้า คล้อยตามญาณ มโนกรรมทั้งหมดมีญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามญาณ”

ปทกฺขิณํ กายกมฺมํ   วาจกมฺมํ ปทกฺขิณํ

ปทกฺขิณํ มโนกมฺมํ   ปณฺธิ เต ปทกฺขิณเณ.^{๘๖}

“กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม และความตั้งใจที่ทำในวันนั้น”
เป็นสิ่งที่ดี”

พึงแสดงข้อความนี้ด้วยเรื่องที่ว่าด้วยกรรมทวาร ๙ อย่างในคัมภีร์อัฐฐสาลินี เพราะในคัมภีร์นั้นจำแนกทานมัยกุศลเป็น ๓ อย่างด้วยประเภทของกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ศีลมัยกุศลและภาวนามัยกุศลก็เช่นเดียวกัน

ส่วนเทศนาอีกประการหนึ่ง คือ เมื่อความไม่มีศีลเป็นไปอยู่ กายย่อมไม่บริสุทธิ์ ความสำรวมทางกายย่อมวิบัติไป แต่เมื่อกุศลเป็นไปอยู่ย่อมกำจัดความไม่มีศีลด้วยการละได้ชั่วคราวเป็นต้น ดำเนินไปชำระกายทวารให้บริสุทธิ์ และทำให้ความสำรวมทางกายบริบูรณ์ กุศลนั้นแม้ปราศจากความเคลื่อนไหวทางกายก็ชื่อว่า กายกรรม ย่อมดำเนินไปทางกายทวาร โดยมีการสำรวมกายเป็นหลัก ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า กายสุจฺจิต บ้าง

คำว่า “ย่อมกำจัดความไม่มีศีล” หมายความว่า ย่อมทำลายความไม่มีศีลด้วยการไม่ให้เกิดจิตที่ส่งผลให้เกิดความไม่มีศีลทางกายมีการปลงชีวิตเป็นต้น

คำว่า “ชำระกายทวาร” หมายความว่า ชำระกายทวารด้วยการไม่ให้เกิดความไม่มีศีลที่ส่งผลให้กายไม่บริสุทธิ์

คำว่า “ทำให้ความสำรวมทางกายบริบูรณ์” หมายความว่า ทำให้ความสำรวมทางกายบริบูรณ์ ด้วยการสำรวมกายด้วยตนเอง

วจีกรรม ก็มีนัยเดียวกัน

ส่วนกรรมดีทั้งหมดที่เหลือ แม้ดำเนินไปทางทวาร ๓ ก็ดำเนินไปโดยชำระมโน-

ทวาร ทำให้ความสำรวมทางใจบริบูรณ์ ดังนั้น จึงชื่อว่า **มโนกรรม** ที่เป็นไปทางมโนทวาร ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า มโนสุจริต บ้าง

ประเภทดังกล่าวนี้ปรากฏในพระสูตรที่กล่าวถึงกรรมบถหลายร้อยสูตร ฟังแสดงข้อความนี้ด้วยเรื่องที่ว่าด้วยทวารทั้งหมดในคัมภีร์อัฐฐสาลินี

การบำเพ็ญกุศลธรรมในศาสนาของพระศาสดา ย่อมเป็นไปเพื่อกำจัดอกุศลธรรม โดยแท้ ดังนั้น กรรมประเภทหลังจึงเป็นหลักสำคัญ

๖๕. **ทาน** คือ เจตนาเป็นเหตุให้ กล่าวคือ เจตนาที่เสียสละสิ่งของ

ศีล คือ เจตนาที่ตั้งไว้ดี หมายความว่า ตั้งไว้ดีโดยห้ามกายกรรมกับวจีกรรมที่มีโทษและกระทำให้เป็นกรรมที่สมาทานดีไม่มีโทษ พร้อมทั้งทรงกุศลธรรมชั้นสูง คือทรงไว้โดยเป็นที่ตั้งของกุศลธรรมนั้น

[คำว่า ศีล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เจตนาที่ตั้งไว้ดี = สียติ สมมา ทหติ ถเปตติ สิลัง (ศีล ชาติ = ตั้งไว้ + อ ปัจจัย)

- เจตนาที่ทรงกุศลธรรมชั้นสูงไว้ = สียติ อูปริเม กุสลธมเม อูปธาเรตติ สิลัง (ศีล ชาติ = ทรงไว้ + อ ปัจจัย)

นอกจากนี้ ศีล ๕ ยังมีความหมายว่า “ปกติ” หมายความว่า เป็นสิ่งปกติที่คนทั่วไปต้องกระทำแม้จะสมาทานหรือไม่สมาทานก็ตาม ถ้าล่วงละเมิดศีลก็มีโทษ ถ้าไม่ล่วงละเมิดก็มีคุณ ส่วน ศีล ๘ เป็นศีลที่ต้องสมาทานจึงจะได้รับผลานิสงส์จากการสมาทานศีล]

ภาวนา คือ เจตนาทำให้กุศลเจริญขึ้น หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น

อปจายนะ คือ เจตนาทำให้เกิดความเคารพ บูชา กล่าวคือ แสดงความประพฤติอ่อนน้อมทางกายและวาจา

เวยยาวัจจะ คือ ภาวะหรือการกระทำของผู้ช่วยเหลือคนอื่น โดยความเป็นผู้มี ความชวนชวยโดยพิเศษ

[คำว่า เวยยาวจจ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภาวะของผู้ช่วยเหลือคนอื่น = พุทธาภิสส ภาวโ เวยยาวจจ (ลง ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- การกระทำของผู้ช่วยเหลือคนอื่น = พุทธาภิสส กम्म เวยยาวจจ (ลง ฌย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)]

ปัตติ คือ ส่วนบุญที่ได้รับ คำนี้เป็นชื่อของส่วนบุญที่ผู้ทำได้รับ อีกนัยหนึ่ง **ปัตติ** คือ ผลบุญที่อุทิศให้คนอื่น คำนี้เป็นชื่อของผลบุญที่ผู้อื่นซึ่งอนุโมทนาชื่นชมอยู่พึงได้รับ

[คำว่า ปัตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ส่วนบุญที่ได้รับ = ปชชิตถาติ ปัตติ (ปท ธาตุ + ตี ปัจจัย)
- ผลบุญที่อุทิศให้คนอื่น = ปาปิยตีติ ปัตติ (ปท ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ตี ปัจจัย)]

ปัตติทานะ คือ เจตนาเป็นเหตุให้ส่วนบุญ

ปัตตานุโมทนะ คือ เจตนาเป็นเหตุอนุโมทนา คือกล่าวสาธุการชื่นชมส่วนบุญที่บุคคลอื่นให้

ธรรมสวนะ คือ เจตนาเป็นเหตุฟังธรรม

ธรรมเทศนา คือ เจตนาเป็นเหตุแสดงธรรม

ทัญญุชกรรม คือ เจตนาเป็นเหตุทำให้เกิดความเห็นชอบ ๑๐ อย่างโดยนัยว่า ทานที่ให้มืออยู่ ทานที่บูชามืออยู่ ทานที่บวงสรวงมืออยู่ ผลวิบากของกรรมดีและกรรมชั่วมืออยู่ เป็นต้น

ธรรมทั้งหมดนั้นเป็นเครื่องชำระกระแเสจิต จึงชื่อว่า **บุญ** อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “สภาพก่อให้เกิดความนำเคารพบูชา ชื่อว่า **บุญ**” บุญนั้นเป็นสิ่งที่ควรทำ เพราะความเป็นสิ่งควรกระทำโดยแท้ จึงชื่อว่า **บุญกิริยา** บุญที่ควรทำนั้นเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นที่ดำรงอยู่แห่งสุขวิเศษ จึงชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุ** (บุญที่ควรทำและเป็นที่ตั้งแห่งสุข)

[คำว่า บุญ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องชำระกระแเสจิต = ปุเนนติ จิตตสนุตานัง โสเธนติ เอเตหิติ บุญณานิ (ปุ ธาตุ = ชำระ + ฌย ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สภาพก่อให้เกิดความน่าเคารพบูชา = ปุชเนียภาวํ นิพพตฺเตนตฺติ ปุณฺณานิ (ปุชเนีย
ศัพท์ + ญฺย ปัจจัยใน นิพพตฺเตนตฺติ ตัทธิตฺ)]

บุญกิริยาวัตถุหนึ่งๆ มี ๓ อย่าง คือ บุญก่อนทำ บุญขณะทำ และบุญหลังทำ
บุญก่อนทำ คือ ก่อนที่จะทำบุญ กุศลเจตนาที่เกิดทางทวาร ๓ ประการกำหนดตั้งแต่
เวลาแสวงหาสิ่งของอย่างนี้ว่า เราจักสั่งสมบุญที่เป็นทานมัยด้วยสิ่งนี้

บุญขณะทำ คือ การกระทำความเสียสละแก่ผู้รับ

บุญหลังทำ คือ กุศลเจตนาที่เกิดแก่ผู้ก่อให้เกิดจิตโสมนัสเสมอในภายหลังโดย
ปรารภทานที่ตนให้แล้ว

ตามนัยที่กล่าวไว้ในอกุศลกรรม เมื่อบุญทุกอย่างได้รับเหตุปัจจัยที่มีกำลังแล้ว
จึงให้ผลปฏิสนธิ ถ้าไม่ได้รับเหตุปัจจัยนั้นก็มิให้ผลปฏิสนธิ

บุญมี ๓ อย่างอีกนัยหนึ่ง โดยจำแนกตามบุญขั้นต่ำ บุญชั้นกลาง และบุญประณีต

บุญขั้นต่ำ คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมมังสาขั้นต่ำ

บุญชั้นกลาง คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นด้วยฉันทะเป็นต้นปานกลาง

บุญประณีต คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นด้วยฉันทะเป็นต้นที่ประณีต

อีกนัยหนึ่ง บุญขั้นต่ำ คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นโดยความต้องการชื่อเสียง

บุญชั้นกลาง คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นโดยความต้องการผลบุญ

บุญประณีต คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นโดยอาศัยความเป็นผู้มีอริยาศัยดีด้วยการดำริ

ว่าเราควรกระทำสิ่งนี้

อีกนัยหนึ่ง บุญขั้นต่ำ คือ บุญที่เศร้าหมองด้วยการยกตนข่มท่านเป็นต้น

บุญชั้นกลาง คือ บุญที่ไม่เศร้าหมอง ทำให้เกิดขึ้นโดยหวังความมีส่วนแห่ง
โลกียสุข

บุญประณีต คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นโดยหวังความสุขในมรรคผล

อีกนัยหนึ่ง บุญขั้นต่ำ คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นเพื่อสมบัติในภพด้วยอำนาจของ

ตัณหา

บุญชั้นกลาง คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นเพื่อความหลุดพ้นของตน

บุญประณีต คือ บุญที่เป็นบารมีทำให้เกิดขึ้นเพื่อความหลุดพ้นของสรรพสัตว์
โปรดทราบข้อความนี้ตามศีลนิตเทศในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๕๗} แม้หมวดสามทั้งสอง
[บุญก่อนทำเป็นต้นและบุญขั้นต่ำเป็นต้น]ในบุญกิริยาวัตถุอื่น ก็พึงกล่าวจำแนกเหมือนใน
ทานนี้

ในบรรดาบุญกิริยาวัตถุนั้น ศีลมี ๔ อย่าง คือ ศีลของภิกษุ ศีลของภิกษุณี ศีล
ของสามเณร และศีลของคฤหัสถ์

การสมาทานศีลสองอย่างแรกย่อมสำเร็จด้วยกรรมวาจา แต่เมื่อกรรมวาจาวิบัติ
ไปด้วยการต้องอาบัติปาราชิกหรือลาสิกขา การสมาทานทั้งหมดย่อมพินาศไป ศีลของ
พระภิกษุทั้งหมดก็เสียไป ลำดับนั้นเมื่อไม่ละการปฏิบัติญานว่าเป็นภิกษุแล้วยังดำรงอยู่ใน
สมณเพศ] ก็ชื่อว่าพระทุศีล ส่วนภิกษุผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทอื่นยกเว้นอาบัติปาราชิก ย่อม
เสียการสังวรในสิกขาบทที่ล่วงนั้น แต่ไม่เสียการสมาทาน เพราะไม่ต้องสมาทานสิกขาบท
ด้วยกรรมวาจาอีก เมื่อกระทำการรักษาแล้ว[คือปลงอาบัติ]การสังวรจึงจะเป็นปกติ ภิกษุ
ผู้จงใจล่วงละเมิดหรือไม่กระทำการรักษา ชื่อว่าพระอลัชชี ไม่ใช่พระทุศีล

ศีลของสามเณรก็มีนัยเดียวกัน แต่ในศีลของสามเณรนั้น การสมาทานย่อมสำเร็จ
ด้วยสรณคมน้อย่างเดียว เมื่อสรณคมนวิบัติไปด้วยการทำให้เพศเสียหาย [คือทำผิดศีล ๕
อย่างแรกในศีล ๑๐] การสมาทานทั้งหมดย่อมเสียไป ส่วนในศีลนอกจากนี้ [ศีล ๕ อย่าง
หลังในศีล ๑๐] การสังวรศีลที่ตนล่วงละเมิดเท่านั้นย่อมเสียหายไป

การสมาทานในศีลของคฤหัสถ์ย่อมสำเร็จด้วยการรับเอาศีลของคฤหัสถ์ทั่วไป เมื่อ
สมาทานศีลพร้อมกัน ศีลทุกข้อก็เป็นอันสมาทานแล้ว เมื่อศีลข้อหนึ่งขาด ศีลทั้งหมดก็ขาด
ต้องสมาทานศีลใหม่ทั้งหมด แต่เมื่อสมาทานแยกกันทีละข้อ ศีลที่ล่วงละเมิดเท่านั้นจึงขาด
ต้องสมาทานใหม่ การสมาทานทั้งหมดย่อมระงับไปเมื่อล่วงเวลาที่กำหนด [คือการสมาทาน
ศีล ๘ มีกำหนดเวลาว่าจะสมาทานนานเพียงใด เช่น สมาทานเฉพาะเวลากลางวัน กลางคืน
หรือตลอดวัน เป็นต้น เมื่อล่วงเวลาที่กำหนด การสมาทานก็ระงับไป] โปรดทราบความ
เป็นผู้ทุศีลในคฤหัสถ์ด้วยการที่ศีล ๕ อันเป็นศีลประจำวิบัติไป

ศีลใดควรเป็นศีลประจำ ไม่ควรเป็นศีลชั่วคราว และมีโทษ ศีลนั้นชื่อว่า **ศีลประจำ** ส่วนศีลใดเป็นศีลประจำก็ได้ มีผลบุญมาก เป็นศีลชั่วคราวก็ได้ ไม่มีโทษ ศีลนั้นชื่อว่า **ศีลชั่วคราว**

ศีลประจำ คือ ศีลของพระภิกษุผู้ดำรงอยู่ในความเป็นภิกษุ ศีลของสามเณรผู้ดำรงอยู่ในความเป็นสามเณร ศีล ๕ ของคฤหัสถ์ทั่วไป และศีล ๑๐ ของอุบาสก ดาบส ปริพาชกที่ออกบวชเป็นบรรพชิต โดยแท้จริงแล้ว บุคคลเหล่านั้นควรรักษาศีลนั้นๆ เฉพาะตน โดยกระทำให้หมดจดเสมอ หากไม่รักษา ความเป็นภิกษุเป็นต้นก็มีโทษไม่หมดจด

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะเสียความประพฤตินี้เหมาะสมแก่ตน

ในคฤหัสถ์ทั่วไป **ศีลชั่วคราว** คือ ศีลอุโบสถ ๘ เพราะศีลนั้นจะเป็นศีลประจำหรือศีลชั่วคราวก็สมควรตามนัยที่กล่าวไว้แก่คฤหัสถ์ แม้ศีล ๑๐ ก็เช่นเดียวกัน เพราะเป็นศีลชั่วคราวสำหรับคฤหัสถ์ทั่วไป แต่เป็นศีลประจำสำหรับผู้สละเครื่องนุ่งห่มของคฤหัสถ์แล้ว ออกบวชเป็นบรรพชิตด้วยการนุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาด

ศีล ๕ ของคนทั่วไปจะสมทานหรือไม่สมทาน ก็ควรรักษาไว้เสมอ ไม่ควรล่วงละเมิด ฉันทใด แม้ศีล ๑๐ ของผู้ทรงเพศบรรพชิต จะสมทานหรือไม่สมทาน ก็ควรรักษาเสมอ ไม่ควรล่วงละเมิด เพราะสำเร็จพร้อมกับการทรงเพศ[บรรพชิต]

ภาวนา ๒ อย่างโดยประเภทแห่งสมณะและวิปัสสนาที่จะกล่าวต่อไป[ในปริจเฉทที่ ๙] ชื่อว่า **ภาวนา** ในที่นี้ประสงค์ภาวนาที่ยังไม่บรรลุความเป็นอปปนา [เพราะพระอนุรุธาจารย์จะกล่าวภาวนาที่บรรลุความเป็นอปปนาไว้ในมหัคคตกุศลกรรม] แม้เจตนาในการศึกษาค้นคว้าศิลปะวิทยาที่ปราศจากโทษ พร้อมทั้งการศึกษาพระธรรมวินัย ก็นับเข้าในภาวนานี้

การกระทำทั้งหมดคือ การลูกรับ กราบไหว้ ทำความเคารพ ทำวัตรน้อยวัตรใหญ่ ตามสมควรในพระรัตนตรัย บิณฑบาตดา ผู้ใหญ่ในสกุล อาจารย์ สมณะพราหมณ์ผู้ทรงธรรม และผู้เจริญด้วยคุณวุฒิหรือวิบุฒิ เป็นต้น ชื่อว่า **อปจายนะ**

การกระทำความชวนชวาททางกายและทางวาจาในกิจที่ควรทำแก่พระรัตนตรัย เป็นต้น และแก่คนเหล่านี้คือผู้มาเยือน คนเตรียมเดินทาง คนเดินทาง คนป่วย คนแก่ หรือในการเย็บจีวร เป็นต้นของเพื่อนพรหมจรรย์ อีกทั้งในการทำบุญนั้นๆ ของคนอื่น เหมือนเป็นกิจของตน ด้วยจิตบริสุทธิ์มุ่งหวังประโยชน์ ชื่อว่า **เวยยาวัจจะ**

การกระทำบุญที่ตนกระทำแล้วให้เกี่ยวเนื่องกับผู้อื่น [คือทำให้ผู้อื่นได้รับส่วนบุญร่วมด้วย] ชื่อว่า **ปัตติทานะ**

การขึ้นขอมุโหมทนาส่วนบุญที่ผู้อื่นให้ที่เรียกว่าการแสดงความโสมนัสยินดี ชื่อว่า **ปัตตานุโมทนะ** ส่วนการอนุโมทนาบุญที่ผู้อื่นมิได้ให้ ก็เป็นเพียงแต่การอนุโมทนา ไม่ใช่ปัตตานุโมทนะ เพราะไม่มีส่วนบุญ[ที่ผู้อื่นให้]

ส่วนบุญมี ๒ อย่าง คือ ส่วนบุญเจาะจง และส่วนบุญไม่เจาะจง บุญของผู้อนุโมทนา ส่วนบุญที่อุทิศให้แก่ตน เป็นทิฏฐธรรมเวทนียกรรม ส่วนบุญทั้งสองนี้ปรากฏชัดในบุญคือ ทาน ทานที่ให้อุทิศแก่เทวดา ปรทัตตูปชีวิกเปรต เวมานิกเปรต หรือวิnipาติกาสูร และได้รับการอนุโมทนา ย่อมจะเป็นทิฏฐธรรมเวทนียกรรมแก่ชนเหล่านั้นในขณะนั้น

การฟังธรรมกถาที่ก่อบรรด้วยประโยชน์เกื้อกูลโดยดำรงอยู่ในโยนิโสมนสิการ ชื่อว่า **ธรรมสวนะ** การกล่าวธรรมกถาที่ก่อบรรด้วยประโยชน์เกื้อกูลโดยดำรงอยู่ในโยนิโสมนสิการ ชื่อว่า **ธรรมเทศนา** เจตนาในการฟังและกล่าวศีลปะวิथाที่ปราศจากโทษ ย่อมนับเข้าในข้อนี้

การทำความเห็นชอบคือกัมมสกตาญาณให้หมดจดด้วยเรื่องราวต่างๆ ด้วยความเหมาะสม หรือด้วยเหตุผล โดยทำให้บริสุทธิ์จากความเห็นผิด ๑๐ อย่างโดยนัยว่า ทานที่ให้ไม่มี ทานที่บูชาไม่มี เป็นต้น หรือบริสุทธิ์จากความเห็นคือการเนรมิตของพระเจ้า เป็นต้น หรือจากความเห็นคือทิฏฐมวงคล (การเห็นดีเป็นมวงคล) เป็นต้น ชื่อว่า **ทิฏฐุชกรรม**

ในทีกล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง ปัตติทานะและปัตตานุโมทนะนับเข้าในทาน เพราะมีสภาพของทาน เนื่องจากเป็นปฏิบัตย์กับความริษยาและความตระหนี่ อปจายนะ และเวยยาวัจจะนับเข้าในศีล เพราะเป็นศีลข้อประพฤติ ธรรม ๓ อย่างอื่น [คือ ธรรมสวนะ ธรรมเทศนา และทิฏฐุชกรรม] นับเข้าในภาวนามัยกุศล เพราะมีสภาพของภาวนา ดังสาธก

[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

กมุฏฐานวินิมุตโต ธมฺโม นาม นตฺถิ.^{๔๘}

“ชื่อว่าเทศนาธรรมที่พ้นจากกรรมฐานย่อมไม่มี”

และการทำความเข้าใจให้ตรงก็เป็นการเพิ่มพูนความรู้

อีกนัยหนึ่ง ทิฏฐุชฺชกรรมนํบเข้าในบุญทั้งสาม ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ทิฏฐุชฺชกมฺมํ สพฺเพสํ นียมลกฺขณํ.^{๔๙}

“ทิฏฐุชฺชกรรมมีลักษณะกำหนดความมีผลมากในบุญกิริยาวัตตุทุกอย่าง”

ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าเมื่อมีกัมมสกตาญาณ ทานเป็นต้นทั้งสามอย่างจึงสำเร็จได้

อธิบายมหัคคตกุศลกรรม

๖๗. คำว่า มโนกมุฏฐาน (เป็นมโนกรรมอย่างเดียว) มีความหมายว่า เป็นมโนกรรม
อย่างเดียว เพราะหน้าที่ที่เป็นกรรมบถปรากฏทางใจเท่านั้น

(๑๖๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวไว้ว่า “เพราะไม่ดำเนินไปทางกายทวารเป็นต้น
เนื่องจากไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะอภิญาญกุศลที่ก่อให้เกิดวิญญูติได้
แม้จะดำเนินไปในกายทวารเป็นต้นก็ไม่นับว่าเป็นกายกรรมหรือวจีกรรม เนื่องจากไม่มี
ความเป็นองค์ของกรรมบถทางกายหรือวาจา

คำว่า ตณฺจ ภาวนามยํ (อนึ่ง รูปาวจรกุศลนั้นสำเร็จจากการภาวนา) มีความหมาย
ว่า อนึ่ง มหัคคตกุศลนั้นเป็นภาวนากรรมเพราะเป็นกรรมพิเศษที่อบรมจิต เนื่องจากไม่
ดำเนินไปโดยเนื่องกับทานหรือศีล

ข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปจฺมชฺฌาเนน นีวรณานํ ทฺตฺติเยน วิตฺตฺกฺวิจฺจารานํ ตฺตฺติเยน ปิตฺติยา. จตุตฺตฺเถน
สุขทุคฺคานํ ... ปหานํ สีลํ. เวรมณํ สีลํ. เจตนา สีลํ. สํวโร สีลํ. อวิตฺติกฺโก สีลํ.^{๕๐}

“การละนิรวรณด้วยปฐมฌาน ชื่อว่าศีล การงดเว้นชื่อว่าศีล เจตนา ชื่อว่าศีล การสังวร ชื่อว่าศีล การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล...การละวิตก และวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน ชื่อว่าศีล...การละปีติด้วยตติยฌาน ชื่อว่าศีล...การละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ชื่อว่าศีล การงดเว้นชื่อว่าศีล เจตนา ชื่อว่าศีล การสังวร ชื่อว่าศีล การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล”

ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยปริยาย

[ตามนัยนี้ ศีล คือ ข้อประพฤติปฏิบัติ เมื่อเกิดปฐมฌาน การละนิรวรณได้จัดเป็นปกติที่เป็นไปตามธรรมเนียม และการละนิรวรณก็เป็นการงดเว้นจากนิรวรณ เป็นการสังวรปิดกั้นนิรวรณ และไม่ล่วงละเมิดนิรวรณเพราะละได้แล้ว ดังนั้น คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงกล่าวโดยปริยายว่าการละนิรวรณเป็นต้นในมหัคคตฌานคือศีล]

คำว่า อปฺปนาปัตตํ (บรรลุความเป็นอัปฺปนา) มีความหมายว่า บรรลุความเป็นอัปฺปนา เพราะดำเนินไปด้วยความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ซึมซับเข้าในอารมณ์ด้วยกำลังของภาวนา

(๑๖๔) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวเหตุว่า “เพราะจิตที่เกิดขึ้นก่อน[อัปฺปนาจิต]เป็นกามาวจร” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะความเป็นกามาวจรของจิตที่เกิดขึ้นก่อนมิได้เป็นเหตุในการบรรลุความเป็นอัปฺปนา

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวคำว่า ฌานงฺคเกเทน (ตามประเภทขององค์ฌาน) แต่ท่านควรกล่าวว่า ฌานเกเทน (ตามประเภทของฌาน) อีกนัยหนึ่ง คำว่า ฌานงฺคเกเทน แปลว่า ตามประเภทของหมู่องค์ฌาน กล่าวคือ ตามประเภทของฌาน

อธิบายการให้ผลของกามาวจรกรรม

๖๙. คำว่า เอตถ คือ ในกฎมึแห่งการให้ผล ๔ อย่างเหล่านี้

คำว่า อุทฺถจฺจเรหิตํ (ยกเว้นอุทฺถจฺจจะ) มีความหมายว่า ยกเว้นเจตนาที่เกิดร่วมกับอุทฺถจฺจจะ

ถามว่า : เหตุใดอุทฺธัจฺเจตนาจึงถูกยกเว้นในที่นี้

ตอบว่า : เพราะไม่ให้ผลปฏิสนธิ

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะในคัมภีร์ธรรมสังคณีไม่ตรัสอุทฺธัจฺเจตนาไว้ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค แต่ตรัสไว้ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง [คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค] ดังพระพุทฺธวจนะว่า

จตฺตารโ ทิฏฺฐิจิตฺตสมฺปยุตฺตจิตฺตูปปาทา วิจิจฺฉาสหคโต จิตฺตูปปาโท, อิเม ฐมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา.^{๕๑}

“จิตและเจตสิกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และจิต และเจตสิกที่เกิดร่วมกับวิจิจฉา ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าพึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค”

อุทฺธัจฺเจตนา จิตฺตูปปาโท, อิเม ฐมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา.^{๕๒}

“จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกับอุทฺธัจจะ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าพึงกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง”

ส่วนจิตอื่นจากนี้ ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนั้นว่า

จตฺตารโ ทิฏฺฐิจิตฺตวิปยุตฺตจิตฺตูปปาทา เทว ปฏฺฐิมสมฺปยุตฺตจิตฺตูปปาทา จ สียา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, สียา ภาวนาย ปหาตพฺพา.^{๕๓}

“จิตและเจตสิกที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกับปฏิขะ บางอย่างพึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค บางอย่างพึงกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง”

[จิตและเจตสิก ๖ ดวงที่พึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค คือ จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกับกรรมที่ถึงความเป็นกรรมบถ ส่วนจิตและเจตสิกที่พึงกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง คือ จิตและเจตสิกที่ไม่ถึงความเป็นกรรมบถ เกิดขึ้นด้วยความยินดีในฉานเป็นต้น]

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : อุกุศลธรรมอันพระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค ย่อมไม่ส่งผลปฏิสนธิ เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานแสดงน่านักขณิกกรรมปัจจัย (กรรมปัจจัยที่ดำรงอยู่ในขณะต่างกัน) ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรคเท่านั้น มิได้แสดงปัจจัยดังกล่าวในธรรมที่ควรกำจัดด้วยมรรคชั้นสูงอย่างอื่น ดังพระพุทธรวจนะว่า

สหชาตา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา เจตนา สมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ จิตฺตสมฺภูจฺจานานนฺจ รุปานํ กมฺมปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโย. นานาภุขณิกา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ กฺกุตฺตา จ รุปานํ กมฺมปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโย.^{๔๔}

“เจตนาที่พึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค เกิดขึ้นร่วมกัน เป็นปัจจัยแก่กรรมที่ประกอบร่วมกันและแก่รูปที่เกิดจากจิต โดยความเป็นกรรมปัจจัย”

“เจตนาที่พึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค ดำรงอยู่ในขณะต่างกัน เป็นปัจจัยแก่วิปาก-
ชั้นและกฏัตตารูป โดยความเป็นกรรมปัจจัย”

สหชาตา ภาวนาย ปหาตพฺพา เจตนาสมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ จิตฺตสมฺภูจฺจานานนฺจ รุปานํ กมฺมปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโย.^{๔๕}

“เจตนาที่พึงกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง เกิดขึ้นร่วมกัน เป็นปัจจัยแก่กรรมที่ประกอบ
ร่วมกับเจตนา และแก่รูปที่เกิดจากจิต โดยความเป็นกรรมปัจจัย”

แม้การก่อให้เกิดวิบากย่อมไม่มีโดยปราศจากความสามารถของกรรมปัจจัยที่ดำรง
อยู่ในขณะต่างกัน

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ก็ควรกล่าวว่า อุทัจจเจตนาไม่อาจทำให้เกิดวิบากใน
ปวัตติกาลได้หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้นเพราะในปฏิสัมภิทาวิภังค์ได้แสดงวิบากของอุทัจจ-
เจตนาไว้ ดังพระพุทธรวจนะว่า

“ธรรมเหล่าใดเป็นอกุศล สมัยใดอกุศลจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบด้วย
อุทัจจจะ รับรู้รูปารมณ...หรือธรรมารมณ ย่อมเกิดขึ้น... ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อกุศลความรู้

ในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมปฏิบัติสัมภีทา ความรู้ในวิบากของธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อรรถปฏิบัติสัมภีทา”

ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ปวดุตติย ปน สพพิปิ ทวาทสวริ (ส่วนในปวัตติกาล อกุศลกรรม ๑๒ อย่างทั้งหมดย่อมส่งผลให้อกุศลวิบากทั้ง ๗ ดวงไปปรากฏในกามภุมิและรูปภุมิทั้งปวงตามสมควร) เป็นต้น

(๑๖๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจณา แม้มีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมดเพราะปราศจากอหิมอกข์ ก็ให้ผลปฏิสนธิได้ ส่วนจิตที่เกิดร่วมกับอุทัจจะ แม้มีกำลังมากกว่าจิตดังกล่าวเพราะเกิดประกอบด้วยอหิมอกข์ ก็มิได้ส่งผลปฏิสนธิ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะไม่อาจกล่าวว่าจิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจณามีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมดเพราะปราศจากอหิมอกข์ และจิตที่เกิดร่วมกับอุทัจจะมีกำลังมากกว่าจิตดังกล่าว เพราะประกอบด้วยอหิมอกข์ เนื่องจากวิจิกิจณาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยนัยว่า สตุถริ กงขติ ธมฺเม กงขติ^{๕๖} (สงสัยในพระศาสนา สงสัยในพระธรรม) เป็นต้นมีกำลังมากและเป็นธรรมที่มีตมนยิ่งนักในวิสัยของตนเหมือนช้างใหญ่ โดยความจริงแล้ว พระพุทธองค์ตรัสวิจิกิจณาไว้ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรคเพราะเป็นอกุศลที่สำคัญ การที่วิจิกิจณาให้ผลปฏิสนธิก็เป็นอันรู้ได้ แต่จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจณาปราศจากอหิมอกข์เพราะเป็นธรรมตรงข้ามกันโดยสภาพล้วนๆ ดังนั้น จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจณาจึงมีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมด

คำว่า สพพุตถาปิ (ในกามภุมิและรูปภุมิทั้งปวง) คือ กามภุมิและรูปภุมิทั้งปวง โดยประเภทแห่งสุคติภุมิและทุคติภุมิ

คำว่า ยถารห (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่วัตถุและทวารที่ได้รับในภุมิเหล่านั้น

คำว่า วิปจฺจติ แปลว่า ย่อมให้สูงงอม คือให้ถึงความเป็นสภาพสูงงอม อีกนัยหนึ่ง มีความหมายว่า อกุศลกรรม ๑๒ อย่างทั้งหมดย่อมส่งผล คือถึงสภาพสูงงอมเป็นอกุศลวิปากจิตทั้ง ๗ ดวง

๗๐. กุศลกรรมย่อมก่อให้เกิดสมบัติอันยิ่งใหญ่ในปวัตติกาลได้ในอบายภูมิจึง และให้โอกาสแก่วิปากของตนในเหล่านาคและครุฑเป็นต้นผู้มีฤทธิ์มากแล้วให้ผลที่เป็นสุข และเมื่อการประจวบกับอิฏฐารมณด้วยเหตุอื่นๆ มีอยู่แก่ผู้เกิดในอบายภูมิจึงเหล่านี้ ย่อมให้โอกาสแก่ผลของตนแล้วให้ผลที่เป็นสุข ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตถา ปวัตตดิยญจ (เช่นเดียวกับกันนี้ ย่อมก่อให้เกิดมหาวิปากจิตในปวัตติกาล และก่อให้เกิดเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงในกามภูมิจึง และรูปภูมิจึงทั้งปวงได้ตามสมควร) เป็นต้น ผลที่เป็นสุขนั้นไม่ควรเป็นผลของอกุศลกรรมโดยแท้ ดังพระพุทธทวจะนะในคัมภีร์วิภังคิว่า

อฏฺฐจฺจนเมตํ อนุวกาโส, ยํ กายทฺวจฺจริตฺตสฺส อิกฺโขจฺ กนฺโต มนาโป วิปาโก นินฺพพฺตเตยฺย.^{๓๗}

“การที่กายทวจจริตพึงมีผลดีงามน่าปรารถนา ชื่อนั้นมิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส”

กามาวจรกุศลย่อมก่อให้เกิดมหาวิปากจิตในกามสุคติภูมิจึง และก่อให้เกิดเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงในกามภูมิจึงทั้งปวง ทั้งก่อให้เกิดเหตุกวิปากจิต ๕ ดวงในรูปภูมิจึง คือ จักขุวิญญาณจิต โสตวิญญาณจิต สัมปฏิจฺจนจิต และสันตึรณจิต ๒ ดวงในเหตุกวิปากจิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยถารหํ วิปจฺจติ (ก่อให้เกิดผลตามสมควร)

รูปาวจรกุศลอันก่อให้เกิดรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมไม่ส่งผลโดยความเป็นวิปากที่มีในภูมิจึงอื่นหรืออารมณอื่น แต่ส่งผลโดยความเป็นรูปาวจรวิปากจิต ที่ถึงความเป็นมหัคคตตะเหมือนกับตนโดยประการทั้งปวงในนิमितอารมณ[มีกสิณนิमितเป็นต้น] ที่มีใช้วิสัยของกามัตถหา เพราะเป็นกรรมพิเศษที่บรรลुकความเป็นอุปปนา เนื่องจากเป็นภาวนาอันคลายกำหนดในกามคฺคุณ ดังนั้น วิปากจิต ๕ ดวงในรูปภูมิจึงจึงเป็นผลของกามาวจรกุศล

๗๑-๓. ในฐานะที่กรรมให้ผล ๒ อย่าง[ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล] การให้ผลปฏิสนธิเป็นหลักสำคัญ กุศลกรรมที่ให้ผลในปฏิสนธิกาลจึงให้ผลชั้นสูง [คือมีเหตุ ๓] ตามสมควรแก่ความสามารถของตน ส่วนในปวัตติกาลย่อมส่งผลด้วยกิจต่างๆ [มีทัสสนกิจเป็นต้น]ในฐานะต่างๆ [มีปัญจวิญญาณฐานเป็นต้น] กุศลกรรมที่ให้ผลในปวัตติกาลจึงส่งผลตามสมควรแก่ความสามารถของตนไม่ได้ เมื่อจะส่งผลในปัญจวิญญาณฐานเป็นต้นที่เล็กน้อย

ก็ส่งผลให้ตามสมควรแก่ฐาน เมื่อจะส่งผลในตถารัมณฐาน มักส่งผลตามสมควรแก่ชวนจิต โดยมาก ดังนั้น ประเภทของผลกรรมหนึ่งๆ จึงมีเช่นนี้ว่า ลำดับวิปากจิต ๑๖ ดวง ลำดับวิปากจิต ๑๒ ดวง และกลุ่มอเหตุกจิต ๘ ดวง ฉะนั้น เพื่อแสดงประเภทดังกล่าว ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตตฺถาปิ (ในกามาวจรกุศลกรรมเหล่านั้น กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่าง ยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่เป็นเหตุ ๓ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวงในปวัตติกาล กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน และที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวงยกเว้นที่มีเหตุ ๓ ในปวัตติกาล กุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน ย่อมให้ผลปฏิสนธิเป็นอเหตุกจิต และก่อให้เกิดอเหตุกวิปากจิตในปวัตติกาลเท่านั้น)

กุศลกรรมมี ๒ ประเภท คือ กุศลที่ก่อปรด้วยปัญญา และกุศลที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญา

กุศลที่ก่อปรด้วยปัญญา คือ กุศลที่ทำโดยก่อปรด้วยปัญญาดีในทิวชุกุกรรมเป็นอย่างต่ำในขณะสังสมกรรมตามที่กล่าวมาแล้ว ดังสารก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

กมุมมฺจ กมุมผลมฺจ สทฺทหิตฺวา กตํ สมุปฺชานกตํ นาม.^{๔๘}

“กุศลที่ทำโดยเชื่อกรรมและผลของกรรม ชื่อว่า กุศลที่ก่อปรด้วยปัญญา”

กุศลที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญา คือ กุศลที่ทำโดยไม่ก่อปรด้วยปัญญาในทิวชุกุกรรม ดังสารก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

กมุมมฺปิ กมุมผลมฺปิ อชานิตฺวา กตํ อสมุปฺชานกตํ นาม.^{๔๙}

“กุศลที่ทำโดยไม่รู้กรรมและผลของกรรม ชื่อว่า กุศลที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญา”

กุศลที่ก่อปรด้วยปัญญามีเหตุ ๓ กุศลที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญามีเหตุ ๒ ดังสารก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

สมุปฺชานกรณํ ปน จตุฎาณสมุปฺยตุเตหิ โหติ. อสมุปฺชานกรณํ จตุหิ ฎาณ-
วิปฺยตุเตหิ.^{๕๐}

“กุศลที่ก่อปรด้วยปัญญาย่อมเกิดด้วยจิตที่เกิดร่วมกับปัญญา ๔ ดวง ส่วนกุศลที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญา เกิดด้วยจิตที่ไม่เกิดร่วมกับปัญญา ๔ ดวง”

กุศลอย่างยั้งยวด คือ กุศลที่ทำโดยชำระนิวรณ์ธรรมที่เกิดขึ้นหรือบาปกรรมอันมีการยกตนข่มท่านเป็นต้นในขณะที่ทำกุศล

กุศลอย่างอ่อน คือ กุศลที่ทำโดยไม่ชำระให้หมดจด เคลื่อนกล่นไปด้วยนิวรณ์ธรรมหรือบาปกรรมเหล่านั้น

อีกนัยหนึ่ง กุศลอย่างยั้งยวด คือ กุศลที่บุคคลทำแล้วได้ชื่นชมอนุโมทนาเสมอในภายหลังว่าเราได้สั่งสมบุญเช่นนี้ เป็นลาภของเราหนอ เป็นกุศลของเรา เราได้รับบุญดีแล้ว ได้รับกุศลดีแล้ว

กุศลอย่างอ่อน คือ กุศลที่บุคคลทำแล้วเกิดความเดือดร้อนใจในภายหลังด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งว่า เราทำไม่ดีแล้ว

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า ตตถาปิ เป็นต้น เพื่อจำแนกผลบุญ ๔ ส่วนโดยประเภทแห่งกุศลกรรม ๔ อย่างเช่นนี้

[ผลบุญ ๔ ส่วนเกิดขึ้นจากกุศลกรรม ๔ อย่าง คือ กุศลที่มีเหตุ ๓ อย่างยั้งยวด กุศลที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน กุศลที่มีเหตุ ๒ อย่างยั้งยวด และกุศลที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน]

คำว่า ตตถาปิ คือ ในกามาวจรกุศลกรรมเหล่านั้น

คำว่า ติเหตุกมุฏฐัง (กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างยั้งยวด) คือ กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างยั้งยวดรวม ๔ ประเภท [คือกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล และโลกุตตรกุศล]

คำว่า ติเหตุกปฏิสนธิ (ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓) คือ ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ รวม ๔ ประเภท

ในเรื่องนี้ เจตนาดวงหนึ่งให้ผลปฏิสนธิคราวเดียว แต่ให้ผลในปวัตติกาลได้ในภพชาตินับไม่ถ้วน

ถามว่า : ข้อความว่า “เจตนาดวงหนึ่งให้ผลปฏิสนธิคราวเดียว” นี้ ย่อมไม่สมควรมิใช่หรือ ดังสาธก[ในเถรคาถา]ว่า

เอกบุปฺผํ ยชิตฺวาน

สหสฺสกปฺปโกฏฺเฑ

เทเวสุ จ มนุสฺเสสุ

เสเสน ปรีนิพฺพุโต.^{๑๑๑}

“เราบูชาดอกไม้ดอกหนึ่งแล้ว ท่องเที่ยวไปมนุษย์และเทวดาตลอดพันโกฏิกัป ได้ปรีนิพพานด้วยผลที่เหลือ”

ตอบว่า : ข้อความนั้นย่อมสมควร เพราะอาจกล่าวจำนวนพันโกฏิกัปด้วยบุพเจตนา (เจตนาก่อนทำ) และอปฺรเจตนา (เจตนาหลังทำ) ความจริงจิตย่อมเกิดขึ้นนับได้แสนโกฏิกษณะมากมายในช่วงคืนนิ้วมือคราวหนึ่ง จึงไม่ควรกล่าวถึงเวลาที่นานกว่านั้น ดังสาธกใน อรรถกถาของเนตติปกรณ์ว่า

สหสฺสกปฺปโกฏฺเฑติ จ สหสฺสอายุกปฺปโกฏฺเฑ สหสฺสอตฺตภาวโกฏฺเฑ.^{๑๑๒}

“คำว่า ‘ตลอดพันโกฏิกัป’ หมายความว่า ตลอดอายุกัปพันโกฏี คือ ตลอดอรรถภาพพันโกฏี”

พึงแสดงการที่บุพเจตนาและอปฺรเจตนาให้ผลปฏิสนธิได้ด้วยโกสลสังยุต หมายความว่า เจตนาดวงหนึ่งในขณะให้ก่อนชั่วคำหนึ่ง ย่อมไม่ให้เกิดผลปฏิสนธิ ๒ คราว ดังสาธกในอรรถกถาสังยุตว่า

บุพฺพปจฺฉิมเจตนาเวเสน สตฺตกฺขตฺตํ สคฺเค สตฺตกฺขตฺตํ เสฏฺฐิฏฺเฐ นินฺพฺพุโต.^{๑๑๓}

“เขาไปเกิดในสวรรค์ ๗ คราว ในสกุลเศรษฐี ๗ คราวด้วยอำนาจของบุพเจตนาและอปฺรเจตนา”

เมื่อกรรมที่มีเหตุ ๓ ถูกปฏิบัติขจรกรรมครอบงำอยู่ ก็ถูกกำจัดกำลังไป จึงให้ผลที่มีเหตุ ๓ ไม่ได้ ทั้งกรรมนั้นแม้จะมีกำลังน้อยก็ไม่ให้ผลที่ไม่มีเหตุอันเกิดร่วมกับวิบัติมีความเป็นคนตาบอดเป็นต้นซึ่งทำให้เกิดเป็นความหลงยิ่งนัก เพราะประกอบด้วยปัญญาที่

เรียกว่า ความฉลาด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตีเหตุกโมมกัม (กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน และที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวง ยกเว้นที่มีเหตุ ๓ ในปวัตติกาล) เป็นต้น

คำว่า ทฺวาทส วิปากานิ วิปจฺจติ (ก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวง) นี้ ชื่อว่า ลำดับวิปากจิต ๑๒ ดวง

คำว่า อเหตุกวิปากานิ วิปจฺจติ (ก่อให้เกิดอเหตุกวิปากจิต) นี้ ชื่อว่า กลุ่มอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง

๗๔. เมื่อพระอนุรุธาจารย์แสดงความเป็นไปแห่งผลกรรม ตามมติของพระจุฬานาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคานานี้เพื่อแสดงมติของพระมหาทัตตเถระผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปี

พระเถระรูปนั้นกล่าวว่ากุศลกรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นสังขาริก ส่วนกุศลกรรมที่เป็นสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นอสังขาริก โดยดำริว่า การที่วิปากจิตเป็นอสังขาริกหรือสังขาริก ย่อมสำเร็จโดยเนื่องด้วยกรรมอย่างเดียว

เมื่อใบหน้าหนึ่งอยู่ เงามหน้า[ในกระจก]ก็หนึ่ง แต่เมื่อใบหน้าไหว เงามาก็ไหว ฉนั้นได้ประเภทของสังขารที่เป็นอาการพิเศษโดยสภาพที่วิปากแก่กล้าหรืออ่อนกำลังอันมิได้เกิดจากความเพียร ก็พึงกล่าวโดยเนื่องด้วยกรรม ไม่พึงกล่าวโดยเนื่องด้วยความเพียร มิฉะนั้นแล้ววิปากจิตที่แก่กล้าหรืออ่อนกำลังด้วยกรรมพิเศษ [กรรมที่ไม่มีสังขารหรือมีสังขาร] ก็ควรจะแก่กล้าหรืออ่อนกำลังด้วยเหตุใกล้ ส่วนอาการพิเศษคือความแก่กล้าหรืออ่อนกำลังของอเหตุกวิปากจิตย่อมไม่ปรากฏชัดเพราะมีกำลังน้อย ดังนั้น อเหตุกวิปากจิตจึงควรเกิดขึ้นด้วยกรรมทั้งสอง [กรรมที่ไม่มีสังขารหรือมีสังขาร] ทั้งหมดนี้เป็นมติของพระมหาทัตตเถระ

แต่การที่วิปากจิตมีสังขารหรือไม่มีสังขาร พึงกล่าวโดยความมีหรือไม่มีปัจจัยพิเศษคือความเพียรก่อนที่จะเกิดเป็นปฏิสนธิจิตหรือตทารัมมณจิต ไม่ควรกล่าวโดยความมีหรือไม่มีกรรมเป็นเหตุ เพราะสังขาร[หมู่ปัจจัยที่กระตุ้นเตือน]ในภพที่ทำการกรรมไม่ควรจะทำให้วิปากจิตต่างกันในภพอื่น ฉะนั้น ท่านจึงแสดงว่าเป็นมติของบางคนโดยกล่าวว่า เกจน (บางคน)

[กิจเหล่านี้คือปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ และตทารัมมณกิจ เป็นกิจของวิปากจิต เมื่อกรรม กรรมนิมิตหรือคตินิมิตปรากฏเองโดยไม่มีญาติมิตรกระตุ้นเตือน ปฏิสนธิจิตจะเป็นอสสังขาริกจิต ถ้ารับอารมณ์ดังกล่าวโดยมีการกระตุ้นเตือนของญาติมิตร ปฏิสนธิจิตก็เป็นสสังขาริกจิต ส่วนภาวังกิจและจุติจิตเหมือนปฏิสนธิจิต ส่วนตทารัมมณจิตเกี่ยวข้องกับขวนจิตที่เกิดก่อน ถ้าขวนจิตเป็นอสสังขาริก ตทารัมมณจิตเป็นอสสังขาริก หรือถ้าขวนจิตเป็นสสังขาริก ตทารัมมณจิตก็เป็นสสังขาริก ดังนั้น ความเป็นอสสังขาริกหรือสสังขาริกของวิปากจิตจึงไม่เกี่ยวกับกรรมแต่อย่างใด ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงคัดค้านมตินี้โดยเรียกว่าเป็นมติของบางคน]

ตามมติดังกล่าว ในบรรดาภุคฺคกรรม ๔ อย่างที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด เมื่อยกเว้นวิปากจิตที่เป็นสสังขาริกในภุคฺคกรรมที่เป็นอสสังขาริก และยกเว้นวิปากจิตที่เป็นอสสังขาริกในภุคฺคกรรมที่เป็นสสังขาริก วิปากจิตในอสสังขาริกกรรมทั้งคู่ มี ๒ ดวงในปฏิสนธิกาล ส่วนในปวัตติกาลมี ๑๒ ดวง แม้วิปากจิตในสสังขาริกกรรมทั้งคู่ ก็มี ๒ ดวงในปฏิสนธิกาล ส่วนในปวัตติกาลมี ๑๒ ดวง

ในบรรดากรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน วิปากจิตในอสสังขาริกกรรม มี ๒ ดวงในปฏิสนธิกาล ส่วนในปวัตติกาลมี ๑๐ ดวง แม้วิปากจิตในสสังขาริกกรรม ก็มี ๒ ดวงในปฏิสนธิกาล ส่วนในปวัตติกาลมี ๑๐ ดวง วิปากจิตในภุคฺคกรรม ๔ อย่างที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ก็เช่นเดียวกัน

ส่วนบรรดาภุคฺคกรรม ๔ อย่างที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน วิปากจิตในปฏิสนธิกาล คืออเหตุกจิต ๑ ดวง ส่วนวิปากจิตในปวัตติกาล คืออเหตุกจิต ๘ ดวง

วิปากจิตมีลำดับจิต ๑๒ ดวง ๒ ลำดับ มีลำดับวิปากจิต ๑๐ ดวง ๔ ลำดับ และมีกลุ่มอเหตุกจิต ๘ ดวง ๑ หมวดอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวคาถาที่ขึ้นต้นว่า เตสํ (บุคคลพึงแสดงวิปากจิต ๑๒ ดวง ๑๐ ดวง และ ๘ ดวงตามมติของอาจารย์เหล่านั้น ตามลำดับโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ตามสมควร) เพื่อกล่าวสรุปข้อความทั้งหมดนั้น

คำว่า เตสํ (ตามมติของท่าน) คือ ตามมติของพระเถระบางรูปเหล่านั้น

ในคัมภีร์อัฐสุลาลีเนพบมติของพระมหาธัมมรักขิตเถระอีกนัยหนึ่งว่า

ติเหตุเคน กมุเมน ปฏิสนธิ ติเหตุกาวิ โหติ. น ทุเหตุกา น จ อเหตุกา. ทุเหตุเคน กมุเมน ปฏิสนธิ ทุเหตุกาปิ โหติ อเหตุกาปิ. ติเหตุกา ปน น โหติ.^{๑๐๔}

“การปฏิสนธิด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ ต้องมีเหตุ ๓ อย่างเดียว ไม่มีเหตุ ๒ หรือปราศจากเหตุ ส่วนการปฏิสนธิด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ ก็มีเหตุ ๒ หรือปราศจากเหตุ แต่ไม่มีเหตุ ๓”

ตามมตินั้น ปฏิสนธิที่ปราศจากเหตุด้วยกรรมทราหมอันมีเหตุ ๒ ย่อมมีได้ ฉะนั้นได้ ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ด้วยกรรมทราหมที่มีเหตุ ๓ ย่อมมีได้ ฉะนั้น พระอนุรุทธเถระจึงมีได้ กล่าวถึงมติดังกล่าวในคัมภีร์นี้

[คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีกล่าวมติของพระธัมมรักขิตเถระตามฉบับโบราณที่พบในสมัยนั้น แต่ในคัมภีร์อัฐสุลาลีเน ฉบับฉัฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีข้อความว่า

ติเหตุกกมุเมน ปฏิสนธิ ติเหตุกาปิ โหติ ทุเหตุกาปิ. อเหตุกา น โหติ. ทุเหตุเคน ทุเหตุกา-
ปิ โหติ อเหตุกาปิ. ติเหตุกา น โหติ.

“การปฏิสนธิด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ ย่อมมีเหตุ ๓ หรือมีเหตุ ๒ แต่ไม่เป็นการปฏิสนธิที่ปราศจากเหตุ การปฏิสนธิด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ ก็มีเหตุ ๒ หรือปราศจากเหตุ แต่ไม่มีเหตุ ๓”]

ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรคกล่าวถึงปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ ด้วยกรรมที่มีเหตุ ๓ และกล่าวถึงปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ด้วยกรรมที่มีเหตุ ๒ ว่า

คติสมปตติยา ฌาณสมปยุตเต อฏฺฐนฺ เหตุนฺ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ. กุสลสฺส กมุสฺส ชวนกฺขณฺ ตโย เหตุ กุสลา. นิกฺขตฺติกฺขณฺ เทว เหตุ กุสลา. ปฏิสนฺธิกฺขณฺ ตโย เหตุ อพฺยาจตา.^{๑๐๕}

“ในขณะที่ปฏิสนธิที่ก่อปรด้วยปัญญาในคติสมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งภูมิคือ มนุษยภูมิและเทวภูมิ) การอุบัติเกิดมีอยู่ด้วยเหตุ ๘ อย่างคือ เหตุ ๓ ที่เป็นกุศลย่อมปรากฏในขณะที่จิตชวนจิตแห่งกุศลกรรม เหตุ ๒ ที่เป็นอกุศลย่อมปรากฏในขณะที่ยินดี[กรรมกรรมนิमित หรือคตินิमित] เหตุ ๓ ที่เป็นอัพยากฤตย่อมปรากฏในขณะที่ถือปฏิสนธิ”

และกล่าวว่

คติสมปตติยา ฅาณวิปยุตเต ฉนน์ เหตุน์ ปจจยา อุปตติ โหติ. กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขณ เทว เหตุ กุสลา. นิกนฺตีกฺขณ เทว เหตุ อกุสลา. ปฏิสนฺตีกฺขณ เทว เหตุ อพฺยากตา.^{๑๐๖}

“ในขณะที่ปฏิสนธิที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญาในคติสมบัติ การอุบัติเกิด มีอยู่ด้วยเหตุ ๖ อย่างคือ เหตุ ๒ ที่เป็นกุศลย่อมปรากฏในขณะที่เกิดชววจิตแห่งกุศลกรรม เหตุ ๒ ที่เป็นอกุศลย่อมปรากฏในขณะที่ยินดี [กรรม กรรมนิमित หรือคตินิमित] เหตุ ๒ ที่เป็นอภัยกฤต ย่อมปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิ ”

[ในคัมภีร์นั้น]ไม่กล่าวถึงปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ด้วยกรรมที่มีเหตุ ๓ ว่า “ในขณะที่ปฏิสนธิที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญาในคติสมบัติ การอุบัติเกิดมีอยู่ด้วยเหตุ ๗ อย่าง” เป็นต้น และไม่กล่าวถึงปฏิสนธิที่ปราศจากเหตุด้วยกรรมที่มีเหตุ ๒ ว่า “ในขณะที่ปฏิสนธิที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญาในคติสมบัติ การอุบัติเกิดมีอยู่ด้วยเหตุ ๔ อย่าง” เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น ลำดับพระเทศานี้มีเหตุเป็นมูลโดยเนื่องกับเหตุที่เกิดร่วมกัน ในขณะที่สาม [ขณะทำกรรม ขณะยินดีกรรมเป็นต้น และขณะปฏิสนธิ] ดังนั้นจึงไม่กล่าวถึงปฏิสนธิที่ปราศจากเหตุ เพราะมิใช่ฐานะอันสมควร ส่วนปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ เป็นฐานะอันสมควร แต่ไม่กล่าวไว้เพราะไม่มีการเกิดขึ้น ดังนั้น ในอรรถกถาปฏิสัทธิกัมมัฏฐกัจจ กล่าวว่ มติของพระมหาธัมมรักชิตเถระสอดคล้องกับพระบาลี โดยดำริว่พระบาลีมีความสำคัญว่ความชอบด้วยเหตุผล แต่ท่านผู้รจนาคัมภีร์ฎีกา[ของพระอภิธรรม]ประสงค์ว่ พระสารีบุตรเถระกล่าวคำที่มีข้อความเหลืออยู่ไว้ [คือการถือปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ย่อมมิได้ ด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อนและการถือปฏิสนธิที่ปราศจากเหตุ ย่อมมิได้ ด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด] เพื่อแสดงผลที่เหมือนกับกรรม ด้วยเหตุนั้น ในคัมภีร์ อัฐฐสาลินีจึงยึดถือมติของพระจุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกเป็นหลัก

(๑๖๖) ในคัมภีร์วิภาวนี มีข้อความว่ “บัดนี้ เพื่อจะแสดงความเป็นไปของวิปากจิตเหล่านั้นโดยเนื่องกับมติ]ของพระมหาธรรมรักชิตเถระผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปีว่

เจตนาดวงหนึ่งมีวิปากจิต ๑๒ ดวง ลำดับวิปากจิต ๑๐ ดวงและกลุ่มมอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงก็มีในเจตนาดวงหนึ่งนี้” แต่ท่านควรกล่าวว่า “[โดยเนื่องกับมติ]ของพระมหาทัตตเถระผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปี” แม้มติของพระมหาธรรมรักขิตเถระก็นับเข้าเป็นบางส่วนในมตินี้ เนื่องจากในมตินั้นมีข้อความว่า กรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้ผลที่เป็นอสังขาริกอย่างเดียว ไม่ให้ผลที่เป็นสสังขาริก ส่วนกรรมที่เป็นสสังขาริกก็ให้ผลที่เป็นสสังขาริกอย่างเดียว ไม่ให้ผลที่เป็นอสังขาริก

อธิบายการให้ผลของมหัคคตกุศลกรรม

๗๕-๗. ในรูปาวจรกรรม คำว่า ปริตตัม (กุศลอย่างอ่อน) คือ กุศลอย่างอ่อนมี ๒ อย่าง โดยความไม่ซ้ำของ หรือโดยความไม่ประณีต

กุศลอย่างอ่อน คือ รูปาวจรกุศลที่แม้จะประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นอันประณีต แต่เพียงบรรลุโดยไม่เจริญให้มาก ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์อัญญสาลินีว่า

ยํ อปคฺฌนํ โหติ, อุปริฌานสฺส ปจฺจโย ภวิตฺตํ น สกฺโกติ, อิทํ ปริตตํ นาม.^{๑๐๗}

“กุศลที่ไม่ซ้ำของ เป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูงไม่ได้ ชื่อว่า กุศลอย่างอ่อน”

กุศลที่แม้จะเจริญให้มากแล้วถ้าประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นที่ไม่ประณีต ก็ได้ชื่อว่า กุศลอย่างอ่อน เพราะความเป็นกุศลไม่ประณีต ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์อัญญสาลินีว่า

ยสฺส อายุหนกฺขณฺเณ ฉนฺโท วา หีนโน โหติ วิริยํ วา จิตฺตํ วา วิมฺสา วา, ตํ หีนนํ นาม.^{๑๐๘}

“ในขณะที่ทำกรรม กุศลที่มีฉันทะ วิริยะะ จิตตะ หรือวิมังสาไม่ประเสริฐ ชื่อว่า กุศลอย่างอ่อน”

แม้กุศลอย่างปานกลางก็มี ๒ อย่าง ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคกล่าววว่า นาติสุภาวิทอ มชฺฌิมโ^{๑๐๙} (กุศลที่มีได้เจริญให้มากขึ้น ชื่อว่า กุศลอย่างปานกลาง) โดยหมายเอากุศลอย่างปานกลางเพราะยังไม่ซ้ำของนัก

ส่วนในคัมภีร์อัฐสาลีนี้กล่าวว่า ยสฺส อายุหนกฺขณฺ เต ธมฺมา มชฺฌิมา โหติ. ตํ มชฺฌิมํ^{๑๑๐} (ในขณะที่ทำกรรม กุศลที่มีอธิปไตยธรรมอย่างปานกลาง ชื่อว่า กุศลอย่างปานกลาง) โดยหมายเอากุศลอย่างปานกลาง เพราะประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นที่ปานกลาง

แม้กุศลอย่างประณีตก็มี ๒ อย่าง ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคกถาว่า สุภาวิตฺ วสิปฺ- ปตฺโต ปณีโต^{๑๑๑} (กุศลที่เจริญเพิ่มพูนดีแล้วถึงความชำรุด ชื่อว่า กุศลอย่างประณีต) โดยหมายเอากุศลที่ประณีตเพราะชำรุดยิ่งนัก

ส่วนในคัมภีร์อัฐสาลีนี้กล่าวว่า ยสฺส อายุหนกฺขณฺ เต ธมฺมา ปณีตา โหติ. ตํ ปณีตํ^{๑๑๒} (ในขณะที่ทำกรรม กุศลที่มีอธิปไตยธรรมอย่างประณีต ชื่อว่า กุศลอย่างประณีต) โดยหมายเอากุศลอย่างประณีต เพราะประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นที่ประณีต

กุศลอย่างอ่อนเป็นต้นที่กล่าวไว้ด้วยความไม่ชำรุดเป็นต้น ไม่พึงประสงค์ในที่นี้ ส่วนกุศลอย่างอ่อนเป็นต้นที่ประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นอันไม่ประณีต พึงประสงค์เอาในที่นี้ เพราะกุศลเหล่านี้ก่อให้เกิดผลปฏิสนธิต่าง ๆ ของพรหม ๓ จำพวกในภูมิทั้งสาม [มีพรหมชั้นปาริสัชชาเป็นต้น]

การที่สตรีผู้บรรลุความชำรุดในฉานไม่ไปอุบัติในพรหมชั้นมหาพรหม เป็นสาธกในเรื่องนี้ เพราะสตรีมีฉันทะเป็นต้นไม่ประณีต ดังคัมภีร์อรรถกถาได้จำแนกความอ่อน ปานกลาง และประณีตซึ่งสำเร็จด้วยฉันทะเป็นต้นไว้ ๑๘ อย่าง แล้วกล่าวว่า

อิมานิ อฏฺฐารส กมฺมทวารานิ นาม อิเมหิ ปภาวิตตฺตา อิเมสํ วเสน อฏฺฐารส ขตฺติยา อฏฺฐารส พฺราหฺมณา อฏฺฐารส เวสฺสา อฏฺฐารส สุทฺธา อฏฺฐจตฺตาลีส โคตฺตจฺรณานิ เวทิตฺพฺพานิ.^{๑๑๓}

“กุศล ๑๘ อย่างเหล่านี้ชื่อว่า เหตุทำให้เกิดกรรม จึงมีกษัตริย์ ๑๘ ตระกูล พราหมณ์ ๑๘ ตระกูล แพศย์ ๑๘ ตระกูล ศูทร ๑๘ ตระกูล โคตร ๔๘ ประเภท และข้อประพฤติ [ของโคตร] ๔๘ อย่าง โดยเนื่องกับเหตุทำให้เกิดกรรมเหล่านี้ เพราะเกิดจากมูลเหตุนี้”

พระอรรถกถาจารย์ได้กำหนดปฏิสนธิทั้งหลายที่เกิดขึ้นแก่เทวดาและพรหมด้วยข้อความดังกล่าวนี้

[ความอ่อน ปานกลาง และประณีตที่สำเร็จด้วยฉันทะเป็นต้น ๑๘ อย่าง คือ ในลักษณะ ๓ อย่างนั้น อย่างหนึ่งๆ มี ๙ ชนิดคือ หีนหีนะ (กุศลอย่างอ่อนที่ไม่ประณีต) หีนมัชฌิมะ (กุศลอย่างปานกลางที่ไม่ประณีต) และ หีนปณีตะ (กุศลอย่างประณีตที่อ่อน) เป็นต้น ทั้งเพิ่มกุศลอย่างปานกลางอีก ๓ อย่าง อย่างหนึ่งๆ จึงมีอีก ๙ ชนิดคือ มัชฌิมหีนะ (กุศลอย่างอ่อนที่ปานกลาง) และ มัชฌิมมัชฌิมะ (กุศลอย่างปานกลางที่ปานกลาง) เป็นต้น ดังนั้น จึงมีความอ่อน ปานกลาง และประณีตที่สำเร็จด้วยฉันทะเป็นต้น ๑๘ อย่าง]

(๑๖๗) ในคัมภีร์วิภาวีกกล่าวว่า “ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวโดยไม่เจาะจงว่า ‘กุศลที่เพียงแต่บรรลุแล้ว มิได้เสพคุ่น ชื่อว่า กุศลอย่างอ่อน’ เช่นเดียวกันนี้ กุศลที่ไม่ซ้ำของมิได้เจริญให้มาก ชื่อว่า กุศลอย่างปานกลาง ส่วนกุศลที่เจริญดียิ่งนักมีความซ้ำของบริบูรณ์โดยประการทั้งปวง ชื่อว่า กุศลอย่างประณีต” ข้อความทั้งหมดนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะควรกล่าวไว้โดยหมายเอาความเป็นเหตุปัจจัยแก่ฌานชั้นสูงได้หรือเป็นเหตุปัจจัยไม่ได้ หรือหมายเอาลักษณะพิเศษมีความอ่อนกำลังเป็นต้น มิได้หมายถึงผลที่ก่อให้เกิดการปฏิบัติ

(๑๖๘) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ในที่นี้พบว่าพระอนุรุทธาจารย์ประสงค์รูปร่างกุศลอย่างอ่อนที่ได้รับการเสพคุ่นไม่มากนัก เพราะท่านกล่าวการให้ผลของมหัคคตธรรมด้วยความมีกำลังมาก เนื่องจากได้รับอาเสวนปัจจัยจากธรรม[มหัคคตชวณจิตดวงก่อนๆ] ที่มีสภาพเหมือนกับตน[รูปร่างชวณจิตและอรูปร่างชวณจิต]” แล้วกล่าวถึงการไม่ให้ผลของอภิญาญกุศลชวณจิตเพราะไม่มีอาเสวนปัจจัยด้วยคาถานี้ในคัมภีร์นามรูปปริจเฉทว่า

สมานาเสวเน ลทุเธ   วิชชมาเน มหพฺพเล
 อลทุธา ตาทิสฺ เหตุ-   มภิญฺเฌา น วิปฺจจติ.^{๑๑๔}

“เมื่อความมีกำลังมากปรากฏชัดเพราะได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวณจิตที่เหมือนกับตน มหัคคตกรรมย่อมให้ผล ส่วนอภิญาญจิตไม่ให้ผลเพราะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยเช่นนั้น”

คำนั้นพึงใคร่ครวญ อุปมาว่าเจตนาที่ประกอบด้วยอริยมรรค แม้จะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวณจิตที่มีสภาพเหมือนกับตน ก็ย่อมให้ผลได้โดยแท้ ฉนฺได มหัคคตเจตนาที่

เกิดครั้งเดียวในวิถีจิตที่เริ่มบรรลุมานและมหัคคตเจตนา[ดวงแรก]ที่เกิดก่อนชวนจิตทุกดวงในวิถีจิตที่เข้ามานสมาบัติทั้งหมด ย่อมไม่มีที่จะไม่ให้ผลเพราะมีกำลังน้อย เนื่องจากไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยจากกรรม[ชวนจิต]ที่มีสภาพเหมือนกับตน ฉะนั้น

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตสฺเสว รูปาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อูปจิตตฺตา วิปากํ ๒เปฺย ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตี^{๑๑๕} (ย่อมบรรลุปฐมฌานที่เป็นวิปากอยู่ เพราะได้กระทำสังสมรูปาวจรกุศลนั้น) แต่เจตนาอัน[มหัคคตเจตนาที่เกิดครั้งเดียวในวิถีจิตที่เริ่มบรรลุมาน]ไม่ชื่อว่าสังสม เพราะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยจากกรรม[รูปาวจรกุศล]ที่มีสภาพเหมือนกับตนมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะหากเป็นตามนี้ มรรคเจตนา ก็ควรจะไม่ให้ผลดังมรรคเจตนาอันตรัสไว้ว่า

ตสฺเสว โลกุตฺตรสฺส กุสลสฺส ฌานสฺส กตตฺตา ภาวิตตฺตา วิปากํ ๒เปฺย ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตี^{๑๑๖}

“ย่อมบรรลุปฐมฌานที่เป็นวิปากอยู่ เพราะได้กระทำให้เกิดโลกุตตรกุศลมานั้น”

แม้มรรคเจตนาย่อมมิได้รับอาเสวนปัจจัยจากกรรม[มรรคที่เกิดก่อน]ที่มีสภาพเหมือนกับตน

[แม้มรรคเจตนาจะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยก็ทำให้เกิดอริยผลได้ทันทีต่อจากมรรค]

ในพระดำรัสทั้งสอง[ว่า “กระทำสังสม” ในหมวดรูปาวจรกุศล และ “กระทำให้เกิด” ในหมวดโลกุตตรกุศล] อาจกล่าวได้ว่าพระผู้มีพระภาคตรัสความเป็นธรรมที่สังสมและทำให้เกิดขึ้นโดยอาศัยการได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวนจิตที่มีสภาพต่างกัน เพราะสังสมให้เกิดขึ้นมาแล้วตั้งแต่การใส่ใจกำหนดเป็นเบื้องต้นแรก

[การเจริญภาวนาในบริกรรมภาวนาและอุปจารภาวนาจัดเป็นอาเสวนปัจจัยแก่รูปาวจรกุศลหรือการเจริญวิปัสสนามีสัมมสนญาณเป็นต้นในวิปัสสนาญาณ ๑๐ เป็นอาเสวนปัจจัยแก่โลกุตตรกุศล]

ด้วยเหตุดังกล่าว มหัคคตเจตนาที่เป็นวิถิจิตในขณะที่เริ่มบรรลุมาน เมื่อเป็นกรรมใหม่ที่บรรลู่ในเวลาใกล้เสียชีวิต ก็จัดเป็นอาสันนกรรมที่ให้ผลได้ ทั้งอภิญญาเจตนาก็มีสภาพแก่กล้ายิ่งนัก เนื่องจากได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวณจิตในวิถิจิตที่มีอาวัชชณจิตต่างกัน และมีสภาพเหมือนกับตน จะได้ชื่อว่ามีกำลังน้อยได้อย่างไร ดังนั้น มตินี้จึงถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์อนุฎีกา ดังสารกในคัมภีร์นั้นว่า

เกจิ ปน สมานญมกโต อาเสวนลาเภณ พลวนตานิ ฌานานีติ ตานิ วิปากํ เทนฺติ. อภิญญา ปน สติปิ ฌานภาเว ตทภาวโต ตสฺมี ตสฺมี อารมฺมเณ อาคนฺตูกตฺตา วา พุพฺพลา. ตสฺมา วิปากํ น เทนฺตีติ วทนฺติ. ตํ อการณํ ปฺนปฺปฺนํ ปริกมฺมวเสน อภิญญาปิ วสี- ภาวสมฺภาวโต.^{๑๑๗}

“บางคนอ้างว่าฌานมีกำลังมาก เพราะได้รับอาเสวนปัจจัยจากธรรมที่มีสภาพเหมือนกับตน จึงให้ผลได้ ส่วนอภิญญาแม้จะเป็นฌาน ก็มีกำลังน้อย เพราะไม่มีอาเสวนปัจจัย หรือเพราะเป็นจิตที่ใหม่ในอารมณ์นั้นๆ จึงให้ผลไม่ได้ ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะแม้อภิญญาก็มีความชำชองด้วยการบริกรรมอยู่เนื่องนิตย์”

ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์ฎีกา[ของพระอภิธรรม]ทั้งหลายประสงค์ว่า “อภิญญาเจตนาที่เป็นอนาสังสของสมาธิในจตุตถฌาน เปรียบตั้งผลของสมาธินั้น ย่อมดำรงอยู่ในฐานะแห่งผล ดังนั้น อภิญญาเจตนาจึงไม่ให้ผล”

อีกนัยหนึ่ง การสำแดงฤทธิ์เป็นต้นของอภิญญายิ่งใหญ่กว่าการให้ผล[ในปฏิสนธิ- กาลและปัตติกาล] กำลังให้ผลของอภิญญาที่ให้สำเร็จการสำแดงฤทธิ์เป็นต้นด้วยกำลังทั้งหมด ได้หมดสิ้นไปแล้ว ดังนั้น จึงไม่ให้ผลอีก ข้อความนี้ย่อมสมควร

๘๔. คำว่า ปญฺจมชฺฌานํ (ปัญจมฌาน) คือ ปัญจมฌาน ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็นฌานอย่างอ่อนเป็นต้น ซึ่งยังไม่ถึงความเป็นอภิญญา

๘๕. คำว่า ตเทว คือ ปัญจมฌานนั้นนั่นเอง

คำว่า สญฺญาวีรํ ภาเวตฺวา (เจริญปัญจมฌานนั้นนั่นเองที่คลายความยินดีในสัญญา) มีความหมายว่า เจริญปัญจมฌานนั้นที่คลายความยินดีในสัญญาเกี่ยวกับวาโยกสิณ

หรือกลืนคือปริจินนาภาค (อากาศที่กำหนดไว้) ตามมติของบางอาจารย์ กอปรด้วยความต้องการภพที่ไม่มีจิตเพราะเห็นโทษในจิตว่า เมื่อมีจิตอยู่ ความกำหนด ความโกรธ และความหลง ย่อมเกิดขึ้น แต่เมื่อไม่มีจิตก็ได้บรรลุความดับในปัจจุบันภพ

คำว่า อสณฺณสฺส เตสุ อุกฺปชฺชนฺติ (ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอัสณฺณสฺส) มีความหมายว่า ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอัสณฺณสฺสด้วยอิริยาบถที่เสียชีวิตในมนุษยโลกนี้ ความหมายก็คือ พวกเขาเป็นนักบวชที่มีความเห็นว่าควรทำกรรมดี เพราะนักบวชที่มีความเห็นว่าไม่ควรทำกรรมดีย่อมจะไม่เจริญผาน

๘๖. คำว่า อนาคามิโน ปน สุทฺถาวาเสสุ อุกฺปชฺชนฺติ (ส่วนพระอนาคามี ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นสุทฺถาวาส) มีความหมายว่า พระอนาคามีเท่านั้นย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นสุทฺถาวาส มิใช่พระอริยบุคคลเหล่าอื่นมีพระสกทาคามีเป็นต้น ข้อความนี้ได้ปฏิเสธการที่พระอนาคามีไปอุปบัติในพรหมโลกชั้นอื่น

พระอนาคามีผู้มีศรัทธายังยวดย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอวิหา ผู้มีวิริยะ ยิงยวดย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอตฺปปา ผู้มีสติยังยวดย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นสุทฺสสา ผู้มีสมาธิยังยวดย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นสุทฺสสี ผู้มีปัญญาที่ยังยวดย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นนอกนิฏฐา

๘๗. พึงประกอบบทว่า ผู้เจริญอรูปราวจรกุศลไปตามลำดับ ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอรูปรพรหม

คำทั้งหมดว่า ปถมชฺฌานํ ปรีตตํ ภาเวตฺวา (ผู้เจริญปฐมฌานที่เป็นอรูปราวจรกุศลอย่างอ่อน ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นปารีสัชชา) เป็นต้น กล่าวไว้ด้วยการกำหนดภูมิให้ผลของปฐมฌานเป็นต้นตามภูมิของตน แต่ปุถุชน พระโสดาบัน และพระสกทาคามีผู้บรรลุสมาบัติ ย่อมไปอุปบัติในภูมิที่ปรารถนาภายในภูมิที่ให้ผลแก่สมาบัติอันตนบรรลุแล้ว

เมื่อปุถุชนยังยินดีในกามภูมิอยู่ ย่อมไปอุปบัติในกามภูมิได้อีก ส่วนพระโสดาบัน และพระสกทาคามีย่อมไม่ยินดีในกามภูมิในเมื่อฌานยังไม่เสื่อม ดังนั้น ผู้ที่เสื่อมจากฌานแล้วจึงไปอุปบัติในกามภูมิได้

(๑๖๙) ในคัมภีร์วิภาวนีเห็นว่าพระโสดาบันและพระสกทาคามีไปอุปบัติในกามภุมิ ได้ด้วยความยินดีในกามภุมิ แล้วกล่าวว่า “เช่นเดียวกันนี้ [คือเมื่อมีความยินดีในกามภุมิ] บุคคลเป็นต้นยอมไปอุปบัติในกามภุมิได้ด้วยอำนาจของกามาวจรกรรม ดังพระพุทธทวจะว่า

อิชฌติ ภิกขเว สีลวโต เจโตปณิธิ วิสุทฺตตฺตา.^{๑๑๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความตั้งใจของผู้มีศีลยอมสำเร็จด้วยความหมดจดแห่งศีล”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะถ้าฌานยังไม่เสื่อม ท่านเหล่านั้นจะไปสู่พรหมโลก แน่นนอน เนื่องจากพวกท่านเรียกว่า ฌานอนาคามี (พระอนาคามีโดยฌาน) ความเสื่อมแห่งฌานของพวกท่านเกิดจากปลิโพธนั้นๆ อย่างเดียว มิใช่เนื่องกับกามราคะเป็นต้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะได้ข่มกามราคะเป็นต้นด้วยฌานที่มีมรรคเกิดร่วมกัน ดังพระพุทธทวจะในอังคุตตรนิกายว่า

สท ทสฺสนุปฺปาทา ภิกขเว อริยสาวกสฺส ตีณิ สโยชนานิ ปหียนฺติ ๗เปยฺ โส วิวิจฺเจว ๗เปยฺ ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. ตสฺมี เจ สมเย ภิกขเว อริยสาวโก กาลํ กเรยฺย. นตฺถิ ตสฺส สโยชนํ. เยน สโยชนเณ สยฺยุตฺโต อริยสาวโก ปุณฺณิมํ โลกํ อาคจฺเณยฺย.^{๑๑๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระอริยสาวกยอมกำจัดสังโยชน์ ๓ [สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส] พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งโสดาปัตติมรรค...ท่านสังัดจากกามคุณ และอกุศลธรรมแล้ว บรรลุปฐมฌานอยู่ ถ้าท่านพึงเสียชีวิตในขณะนั้น สังโยชน์ที่จะทำให้ท่านมาสู่กามภุมิอีกย่อมไม่มี”

พระดำรัสเป็นต้นว่า “ถ้าท่านพึงเสียชีวิตในขณะนั้น” หมายความว่า ถ้าพระอริยบุคคลนั้นไม่เสื่อมจากฌานที่บรรลุแล้วเสียชีวิตอยู่ ท่านจะไปสู่พรหมโลกแน่นอน แต่เมื่อเสื่อมจากฌาน สังโยชน์นั้นก็เป็นปกติโดยแท้

[พระอริยบุคคลข่มกามราคะสังโยชน์ด้วยฌาน เมื่อฌานเสื่อม สังโยชน์ดังกล่าวก็ไม่ถูกข่มไว้เหมือนเดิม ส่งผลให้เกิดความพอใจในกามภุมิได้]

ในอรรถกถาปฏิสัมภิตามรรคกล่าวว่

ฉานลาภินี ปน อนาคามีสุส จ พุรหมโลเกเยว ปฏิสนธานโต ปจโย น โหติ.^{๑๒๐}

“ความพอใจในวิปัสสนาของพระโสดาบันและพระสกทาคามีผู้บรรลุดมานและพระอนาคามี มิใช่เหตุ[ในการปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ] เพราะพวกท่านจะไปปฏิสนธิในพรหมโลกโดยแท้”

ในพากย์นั้น คำว่า “ผู้บรรลุดมาน” คือ พระโสดาบันและพระสกทาคามีผู้บรรลุดมหักคตฉาน

คำว่า “มิใช่เหตุ” หมายความว่า ความพอใจในวิปัสสนาของพวกท่าน มิใช่เหตุในการปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ

ดังนั้น พระเสกขะสองจำพวกที่เสื่อมจากฉานได้ย่อมจะปราศจากความยินดีในกามภูมิในเมื่อมีฉานอยู่ ส่วนพระอนาคามีแม้จะหลับสนิทอยู่ หากถูกอาวุธเข็ดค่อให้เสียชีวิต การจุติโดยยังไม่บรรลุดมานย่อมไม่มี เพราะพระอนาคามีได้รับการตรัสว่า โส หิ สมานิสฺมี ปริปุรการี^{๑๒๑} (เป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์)

ส่วนสตรีแม้จะบรรลุดสมาบัติ ๘ ไปเกิดในอกนิฏฐพรหมในภพถัดไป ก็ไม่เกิดในพรหมชั้นมหาพรหมที่เป็นผู้นำ แต่จะเกิดในพรหมชั้นปุโรหิตหรือปารีสัชชาเท่านั้น เนื่องจากเป็นผู้มีอธยาศัยไม่ประณีต ดังพระพุทธรวจะว่

ยํ อิตถิ พุรหมตฺตํ กเรยฺย, เนตํ จานํ วิชชติ.^{๑๒๒}

“การที่สตรีพึงกระทำความเป็นพรหม ชื่อนั้นมิใช่ฐานะ”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่

พุรหมตฺตนฺติ มหาพุรหมตฺตํ อธิปเปตํ. อิตถิ จ อธิ ฉานํ ภาเวตฺวา กาลํ กตฺวา พุรหมปารีสัชชานํ สหพฺยตํ อุปฺปชชติ, น มหาพุรหมานํ.^{๑๒๓}

“คำว่า ความเป็นพรหม หมายถึง ความเป็นพรหมชั้นมหาพรหม และสตรีเมื่อเจริญฉานแล้วเสียชีวิต ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของ พรหมชั้นปารีสัชชา ไม่เข้าถึงความ

เป็นสหายของพรหมชั้นมหาพรหม”

คำว่า พรหมชั้นปารีสัชชา ย่อมรวมเอาพรหมชั้นบุโรหิตเข้าไว้อีกด้วย เพราะพรหมชั้นบุโรหิตก็เป็นบริษัทของพรหมชั้นมหาพรหม ดังพระพุทธทวณะในสังยุตตนิกายว่า

อถ โข ภิกขเว สีขี ภควา อภิภุ ภิกขุ อามนเตสิ. ปฏิภาตุ ตํ พุราหุณ พุหุโน
จ พุหุณปริสาย จ พุหุณปารีสชชานญจ ธมฺมิกา.^{๑๒๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสีขีได้ตรัสกับพระอภิภุว่า ดูกรท่านผู้ลอยบาป การแสดงธรรมจงปรากฏแก่ท่านเพื่อพรหม [ชั้นมหาพรหม] บริษัทของพรหม [ชั้นบุโรหิต] และพรหมชั้นปารีสัชชา”

เมื่อความเป็นบริษัทปรากฏอยู่ พรหมชั้นบุโรหิตย่อมได้ชื่อว่ามิอยู่ในบริษัทในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “เพื่อพรหม” คือ เพื่อพรหมชั้นมหาพรหม พระดำรัสว่า “เพื่อบริษัทของพรหม” คือ เพื่อหมู่พรหมชั้นบุโรหิต

ถามว่า : การจัดพรหมชั้นบุโรหิตเหล่านั้นเข้าในคำว่า “ไม่เข้าถึงความเป็นสหายของพรหมชั้นมหาพรหม” นี้ ย่อมสมควรมิใช่หรือ เพราะปรากฏข้อความว่า “ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของพรหมชั้นปารีสัชชา”

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะได้ปฏิเสธความเป็นผู้นำในที่นี้ เนื่องจากกล่าวไว้ร่วมกับท้าวสักกะเป็นต้นผู้เป็นใหญ่ว่า ยํ อิตฺถิ สกุกตฺตํ กเรยฺย ขเปยฺ มารตฺตํ กเรยฺย ขเปยฺ พุหุณตฺตํ กเรยฺย, เนตฺ จานํ วิชฺชติ^{๑๒๕} (การที่สตรีพึงกระทำความเป็นท้าวสักกะ มารหรือพรหม ชื่อนั้นมิใช่ฐานะ) ดังเนตติปกรณ์กล่าวว่า

อิตฺถิ มหาพุหุมา ลียาติ เนตฺ จานํ วิชฺชติ.^{๑๒๖}

“การที่สตรีพึงเป็นท้าวมหาพรหม ชื่อนั้นมิใช่ฐานะ”

ข้อความนี้แสดงว่าพรหมชั้นปารีสัชชาและพรหมบุโรหิตมิได้ในพรหมโลกชั้นสูง มีเวฬุผลเป็นต้น ดังสารกในอรรถกถาสังยุตตนิกายว่า

เถรานัญหิ ภณฺฑคคาหททหฺรา วีย พุรฺหมานมฺปิ ปาริสชฺชพุรฺมาโน นาม โหนฺติ.^{๑๒๗}

“พรหมที่เป็นบริวารของพรหมชั้นมหาพรหมย่อมปรากฏเหมือนนิกษุหนุ่มผู้ถือ
บริวารของพระเถระ”

ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงสตรีผู้เป็นพระอริยะหรือ
ปุถุชน เมื่อบรรลุนิพพานแล้ว ย่อมไปเกิดในพรหมบริวารของพรหมชั้นมหาพรหม”

ในพากย์นั้น คำว่า “ในพรหมบริวารของพรหมชั้นมหาพรหม” หมายความว่า
แม้สตรีจะไปเกิดในอกนิฏฐพรหม ก็เกิดในพรหมบริวารของพรหมชั้นมหาพรหมเท่านั้น
ไม่เกิดในพรหมชั้นมหาพรหม

ส่วนในคัมภีร์มณีสารมัญญชูกกล่าวว่า

พุรฺหมปาริสชฺเชสุเยว นิพฺพตฺตฺนฺติ, น พุรฺหมปุโรหิตาทีสุ.^{๑๒๘}

“สตรีย่อมไปเกิดในพรหมบริวารของพรหมชั้นมหาพรหม ไม่เกิดในพรหมชั้น
พรหมปุโรหิต”

คำนั้นไม่พึงเชื่อถือ

ในคัมภีร์มณีสารมัญญชูกนั้น^{๑๒๙} กล่าวว่าพระนางสามาวดีเป็นต้นไปเกิดในพรหม
บริวารของพรหมชั้นมหาพรหม ข้อความนั้นไม่เสมอกับคัมภีร์อรรถกถา ดังอรรถกถาของ
คัมภีร์อุทานกล่าวว่า

ยสฺมา ปน ตา อิมสฺมี อตฺตภาเว อริยผลานิ สจฺจนากัสสุ. ตสฺมา ตตฺถ อนาคามินิโย
สุทฺธาवासสุ อุปฺปนฺนา. อิตฺรา กาจิ ตาวตีเสสฺสุ กาจิ ปฺรนิมฺมิตฺตวสฺตตีสุ อุปฺปนฺนา.^{๑๓๐}

“สตรีเหล่านั้นบรรลุนิพพานในอัตภาพนี้ สตรีที่เป็นพระอนาคามีไปอุบัติในพรหม
ชั้นสุทธาวาส สตรีอื่นนอกจากนี้บางคนเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ บางคนเกิดในสวรรค์ชั้น
ปรนิมมิตตวสดี”

พระอริยบุคคลผู้ไปอุบัติในภวคฤภูมิ ๓ แห่งคือเวฬุวันผลา อกนิฏฐา และอรุณภูมิ

ที่ ๔ [แนวสัจญาณาสัจญาณายตนภูมิ] ย่อมไม่ไปเกิดในภูมิอื่น ส่วนพระอริยบุคคลผู้ไปเกิดในพรหมโลกที่เหลือ ย่อมไม่เกิดในพรหมโลกชั้นต่ำ

[ภวคคภูมิ หมายถึง ภูมิชั้นสูงสุด มี ๓ ภูมิอันได้แก่

- เวหัพผลา คือ รูปภูมิชั้นที่ ๔ ของผู้เจริญปัญจมมมาน เป็นภูมิสูงสุดของปุถุชนที่ไปเกิดในรูปภูมิ

- อภินิฐฐา คือ พรหมชั้นสุทธาวาสชั้นที่ ๕ เป็นภูมิสูงสุดของพระอริยะ เพราะพระอนาคามีไปเกิดในภูมินั้นแล้วย่อมปรินิพพาน

- แนวสัจญาณาสัจญาณายตนภูมิ คือ อรูปภูมิชั้นที่ ๔ เป็นภูมิสูงสุดของโลก เพราะไม่มีโลกที่สูงไปกว่าภูมิชั้นนี้

ลำดับแห่งการจติและปฏิสนธิ

๘๘. พึงประกอบบทว่า การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัย ด้วยการหมดกรรม เป็นต้น

การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัย คือ การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัยอย่างบริบูรณ์ตามที่กำหนดไว้ในหมุ่สัตว์นั้นๆ ในขณะที่แรงกรรมยังเหลืออยู่

การเสียชีวิตด้วยการหมดกรรม คือ การเสียชีวิตในระหว่างเพราะกรรมหมดกำลังไปในขณะที่อายุขัยของสัตว์ที่เกิดด้วยกรรมที่อ่อนกำลังในภพนั้นๆ ยังไม่หมดสิ้นไป

การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัยและหมดกรรมทั้งสองอย่าง คือ การเสียชีวิตด้วยการสิ้นไปเสมอกันของอายุขัยและกรรมทั้งสองอย่าง

การเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอน คือ การเสียชีวิตของสัตว์ผู้ถูกทำให้กระแสน้ำดับสูญไปในระหว่าง โดยก่อให้เกิดอันตรายแก่ชีวิตคือโรค ความเจ็บป่วย การถูกธรณีสูบ และการถูกฟ้าผ่า เป็นต้นที่ปรากฏภายในหรือภายนอกด้วยกรรมตัดรอน [ปาณาติบาตกรรมที่มีกำลัง] ซึ่งทำไว้ในภพก่อนหรือภพนี้ ในขณะที่อายุขัยและกรรมทั้งสองอย่างยังมีอยู่ เช่นเดียวกับการเสียชีวิตของทูสีมารและพระเจ้ากลาพุ เป็นต้น

ถามว่า : กรรมที่ก่อให้เกิดภพนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหมดผู้เสียชีวิตอยู่ ย่อมหมดไป หากเป็นตามนี้ เหตุใดจึงกล่าวข้อความอื่น[มีการสิ้นไปแห่งอายุขัยเป็นต้น]

ตอบว่า : สภาพที่กรรมหมดกำลังโดยเนื่องกับหน้าที่ของตน คือการหมดกรรม ในที่นี้ ส่วนฤดูกาลและอาหารที่มีภายในหรือภายนอกของเหล่าสัตว์ อันกระทำอายุขัยต่างๆ โดยจำแนกเป็นเวลา ๑๐ ปี ๒๐ ปี และตราบจนถึงอสงไขยเป็นต้น ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับชนทั้งหมดในหมู่สัตว์นั้นๆ มี ๓ ประการ คือ ทำความดำรงอยู่ ทำความเจริญ และทำความเสื่อมแก่อายุขัยนั้นๆ

เมื่ออกุศลมูลเจริญอยู่ สิ่งเหล่านั้นย่อมทำความเสื่อม แต่เมื่อกุศลมูลเจริญอยู่ สิ่งเหล่านั้นย่อมทำความเจริญ ครั้นมูลเหตุทั้งสองดำรงอยู่เสมอกัน สิ่งเหล่านั้นก็ดำเนินไป เสมอกันทำความดำรงอยู่ อายุขัยของเหล่าสัตว์ดำรงอยู่เสมอกันได้ในบางแห่งด้วยอำนาจของฤดูกาลและอาหารเหล่านั้น บางแห่งบางคราวเสื่อมลง บางคราวเจริญขึ้น ฤดูกาลและอาหารที่ทำความดำรงอยู่เป็นต้นทั้งสามเหล่านี้ ย่อมครอบงำหมู่สัตว์นั้นๆ แล้วกำหนดอายุขัย ดังนั้น กรรมที่ก่อให้เกิดอายุอสงไขยและส่งผลให้เกิดสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ เมื่อให้ผลในช่วงเวลาที่มนุษย์มีอายุ ๑๐ ปี ย่อมจะให้สมบัติและความเป็นใหญ่ที่สมควรแก่อายุขัยนั้นแล้วหมดไปโดยเนื่องกับเวลา ๑๐ ปี รูปธรรมที่เกิดในหมู่สัตว์ แม้เมื่อเกิดมีในกระแสน้ำของพระสัพพัญญูก็เป็นไปอย่างนั้น ย่อมโน้มไปตามฤดูกาลและอาหาร ยกเว้นผู้รู้การปรุงแต่งชีวิตด้วยอิทธิฤทธิ์ วิชยาคม และยารสายนะ [ยาอายุวัฒนะชนิดหนึ่ง] ดังอรรถกถาของมหาปทานสูตรกล่าวว่า

สพฺเพปิ สพฺพญญฺพุทฺธา อสงฺเขยฺยยา युกา. กสฺมา เต อสงฺเขยฺยํ น อภฺยจฺสูติ.
อตุโกชนวิปตฺติยา. อตุโกชนวเสณ หิ อายุ หายติปิ วฑฺฒติปิ.^{๓๓๑}

“พระพุทธเจ้าทุกพระองค์มีอายุหนึ่งอสงไขย [ถามว่า] เหตุใดพระองค์จึงไม่มีดำรงชีพอยู่ตลอดอสงไขย [ตอบว่า] เพราะฤดูกาลและอาหารวิบัติไป อายุย่อมเสื่อมบ้าง เพิ่มขึ้นบ้างโดยเนื่องกับฤดูกาลและอาหาร”

ด้วยเหตุนี้ เมื่อรูปธรรมที่มีสมุฏฐานสองอย่าง[คือฤดูกาลและอาหาร]ซึ่งเป็นเหตุ

หลักได้แปรปรวนเสื่อมถอยลงโดยเนื่องด้วยอายุกับนั้นๆ กรรมที่ยิ่งใหญ่ย่อมหมดไปเพราะไม่มีที่ตั้งแห่งผล การหมกกรรมนั้นมิใช่เกิดมีตามหน้าที่ของตน แต่เกิดด้วยความวิบัติของอายุสังขาร ดังนั้น ท่านจึงถือเอาการสิ้นอายุขัยในที่นี้

การเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอนก็มีนัยเดียวกัน

การเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอน คือ การเสียชีวิตในกาลอันไม่สมควร เมื่อการเสียชีวิตในกาลอันไม่สมควรเกิดขึ้นอยู่ ย่อมอุบัติด้วยกรรมตัดรอนหรือด้วยเหตุอื่นหลายพันอย่าง เหตุเหล่านั้นตรัสไว้โดยย่อ ๘ ประการในพระบาลีโดยความเป็นมูลเหตุ

ถามว่า : เหตุเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : เหตุเหล่านั้น คือ โรคที่มีลมเป็นเหตุ มีน้ำดีเป็นเหตุ มีเสมหะเป็นเหตุ เกิดจากโรคแทรกซ้อนหลายชนิด มีฤดูกาลเป็นเหตุ เกิดจากการบำรุงรักษาไม่สม่ำเสมอ เกิดจากความเพียร[ของตนหรือของคนอื่น] หรือเกิดจากผลกรรม”^{๑๓๒}

พระนาคเสนกล่าวถึงโรคเหล่านั้นไว้ในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า

กมุทวิปากชา เกจิ อุปปีพกกมุทชา เกจิ อุปจุเจทกกมุทชา. ยสฺมา ปน วาโต กุปฺปมาโน สีสฺตฺถุหาทีหิ ทสฺหิ การฺเณหิ กุปฺปติ. เตสฺสุ จ เอกเมว กมุทวิปากชฺ โหติ. เสสฺวานิ ปน อกมุทวิปากชานิ.^{๑๓๓}

“โรคบางอย่างเกิดจากผลกรรม บางอย่างเกิดจากกรรมบีบคั้น บางอย่างเกิดจากกรรมตัดรอน เมื่อลมกำเริบอยู่ย่อมกำเริบด้วยเหตุ ๑๐ ประการมีความเย็นและความร้อนเป็นต้น โรคเหล่านั้นชื่อว่าเกิดจากผลกรรม ส่วนโรคอื่นมิได้เกิดจากผลกรรม”

โรคที่เกิดจากผลกรรมย่อมไม่เกิดขึ้นยกเว้นการกำเริบของลมเป็นต้น ดังนั้น โรคบางชนิดที่มีลมเป็นเหตุเป็นต้นจึงเกิดจากผลกรรม

โรคที่เกิดจากโรคแทรกซ้อนหลายชนิด คือ โรคที่เกิดขึ้นโดยเนื่องกับโรคแทรกซ้อนสองหรือสามชนิดมีโรคลมเป็นต้น ส่วนภยธรรมชาตินานัปการที่เกิดขึ้นปราศจากความพยายามของเหล่าสัตว์ในโลก ย่อมนับเข้าในโรคที่มีฤดูกาลเป็นเหตุ

โรคที่เกิดจากการบำรุงรักษาไม่สม่ำเสมอ คือ โรคที่เกิดขึ้นด้วยการตกลงไปหรือ การลื่นล้มเป็นต้นจากที่นั้นๆ หรือในที่นั้นๆ ของผู้ที่ร้อนโดยทำตนให้ถึงความวิบัติที่ไม่ สม่ำเสมอมากมาย

โรคที่เกิดจากความเพียร[ของตนหรือของผู้อื่น] คือ โรคที่เกิดขึ้นด้วยความเพียร ที่ตนหรือผู้อื่นคือพระราชา โจร คนมีเวร อมนุษย์ ยักษ์ร้าย เทวดา หรือสัตว์ร้ายเป็นต้น กระทำไว้ โดยแท้จริงแล้ว เทวดาผู้โกรธซึ่งย่อมทำลายประเทศ แคว้นแคว้น หรือเกาะทั้งหมด โดยสิ้นเชิงได้ฉับพลัน เหมือนการทำลายแคว้นทันทกะ แคว้นมัชฌะ แคว้นกัลิงคะ และ แคว้นมาตังคะ หรืออาจปล่อยยักษ์ร้ายหลายพันเหมือนในเมืองเวสาลี หรือปล่อยรากลส เหมือนในเมืองสุวรรณภูมิ ดังพระพุทธทวณะในอังคุตตรนิกายว่า

ยกุขา วาเพ อมนุษย์เส โสสชชุนติ. เตเน พหุมนุษย์สา กาลัง กโรนติ.^{๑๓๔}

“พวกยักษ์ย่อมปล่อยอมนุษย์ผู้ดุร้าย มนุษย์จำนวนมากจึงเสียชีวิต”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยกุชาติ ยกุชาติปติโน. วาเพ อมนุษย์เส โสสชชุนตติ จณฺเฑ ยกุเช มนุสฺสเปถ วิสฺสชชุนติ. เต ลทฺโธกาสา มหาชนํ ชีวิตกฺขยํ ปาเปนติ.^{๑๓๕}

“คำว่า พวกยักษ์ คือ พวกหัวหน้ายักษ์”

“คำว่า ย่อมปล่อยอมนุษย์ผู้ดุร้าย คือ ปล่อยยักษ์ที่ดุร้ายในหนทางสัญจรของ มนุษย์เมื่อยักษ์ได้รับโอกาสย่อมทำให้มหาชนสิ้นชีวิตได้”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ย่อมปล่อย” หมายความว่า เหล่ายักษ์เสนาบดี ผู้ปราศจากศรัทธาด้วยเห็นมนุษย์มีข้อประพดที่ไม่งามอยู่เสมอ จึงไม่คุ้มครองมนุษย์เหมือน ในกาลก่อน จึงมิควรจะกล่าวถึงแคว้น นคร นิคม หมู่บ้าน หรือบุคคลนั้นๆ

พึงกล่าวถึงกับคือศาสตราวุธ ความอดอยาก และโรคที่แสดงไว้ในอังคุตตรนิกาย ในที่นี้

คำว่า “โรคที่เกิดจากผลกรรม” คือ โรคที่เกิดขึ้นด้วยการให้ผลของกรรมบีบคั้น และกรรมตัดรอน

โดยประการฉะนี้ การเสียชีวิตในกาลอันไม่สมควรย่อมมีด้วยกรรมตัดรอนหรือ ด้วยเหตุอื่นหลายพันอย่าง

อนึ่ง โรคภัยไข้เจ็บนานัปการทั้งหมดที่ประสบในโลกทำให้สูญเสียชีวิตไม่ได้เกิด จากกรรมของตนและเกี่ยวกับตนเท่านั้น เพราะเมื่อเกิดจากกรรมของผู้อื่นก็เกี่ยวกับตนได้ เมื่อเกิดจากกรรมของตนก็เกี่ยวกับผู้อื่นได้ หรือเมื่อเกิดขึ้นเพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งโดย ปราศจากกรรมก็เกี่ยวเนื่องกับตนหรือผู้อื่นได้ จึงสมควรจะกล่าวถึงโรคเป็นต้นที่เกิดจากกรรม อันเกี่ยวกับสรรพสัตว์ ดังสาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ยถา จตุมหาบเถ จปิเต ลกฺขมฺหิ สพฺพทิสฺสahi อาคตา สรสฺตติโตมรปาสาณาทโย นิปตฺนฺติ. เอวํ กายेषิ สพฺพปฺทฺทฺวา นิปตฺนฺติ.^{๑๓๖}

“ลูกศร หอก โดมร และก้อนหินเป็นต้นที่มาจากทิศทั้งสี่ ย่อมตกไปสู่เป้าที่ตั้งไว้ในทางสี่แพร่ง ฉันทใด ภัยพิบัติทุกอย่างย่อมตกไปสู่ร่างกาย ฉันทนั้น”

ประชาชนในแคว้นแคว้นที่เกิดภัยพิบัติเหล่านั้น ถ้าไม่ฉลาดในการดูแล การรักษา และการหลีกเลี่ยง ทั้งกรรมของพวกเขาก็อ่อนกำลัง ภัยที่เกิดขึ้นจะหนักมาก ถึงแม้ว่า พวกเขาจะปราศจากกรรมตัดรอนก็พ้นจากภัยนั้นไม่ได้ ย่อมประสบทุกข์คือความตายหรือ ทุกข์เจียนตาย แม้กุศลกรรมก็ห้ามโรคภัยไข้เจ็บหรืออาชญาที่มีกำลังกว่าอันเกิดจากเหตุ อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ โรคเป็นต้นย่อมกำจัดกุศลกรรมแล้วดำเนินไป เหมือนน้ำไม่อาจ ดับไฟที่มีกำลังมากกว่าตน แต่ไฟดับน้ำแล้วดำเนินไปอยู่ ฉันทใด ข้อนี้ก็มิอุปไมยฉันทนั้น

การที่กรรมของเหล่าสัตว์มีกำลังน้อย พึงแสดงด้วยนิเทศของชราสูตรในคัมภีร์ มหานิเทศ และในนิเทศของคำว่า อายุทุพฺพลโต (เพราะอายุมีกำลังน้อย) ในมรณสตินิเทศ ของคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังสาธกเป็นต้นว่า

อายุ นาเมตํ อพฺลํ ทุพฺพลํ. ตถา หิ สตฺตฺตานํ ชีวิตํ อสฺสาสปฺสฺสาสุปฺนิพฺนฺธญฺเจว อิริยาปฺปฺนิพฺนฺธญฺจ สิตฺตฺนฺหฺปฺนิพฺนฺธญฺจ มหาภฺตฺตฺปฺนิพฺนฺธญฺจ อาหารูปฺนิพฺนฺธญฺจ.^{๑๓๗}

“อายุนี้ไม่มีกำลัง มีกำลังน้อย ความจริงชีวิตของเหล่าสัตว์เนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าออก อิริยาบถ ความเย็นความร้อน มหาภูตรูป และอาหาร”

เช่นเดียวกันนี้ การที่กรรมมีกำลังน้อยย่อมประจักษ์ด้วยนิเทศของคำว่า

กายพหุสาธารณโต^{๑๓๘}

“เพราะร่างกายเนื่องด้วยบุคคลจำนวนมาก”

อนิมิตฺตโต^{๑๓๙}

“เพราะความตายไม่มีนิमितหมาย”

เมื่อพระบาลีและอรรถกถา^{๑๔๐} กล่าวว่าอายุขัยที่เกิดจากกรรมมีกำลังน้อยเหมือน
หยาดน้ำบนยอดหญ้า การที่กรรมมีกำลังน้อยก็เป็นอันกล่าวไว้[โดยปริยาย]

โปรดเชื่อข้อความที่เกี่ยวกับกรรมอย่างนี้ มิฉะนั้นแล้วก็ควรมีความเห็นผิดว่า
ทุกอย่างเกิดจากกรรมเก่า ดังพระพุทธรวจนะว่า

อิธกฺโข สมนฺโณ วา พุราหฺมโณ วา เอวํวาทิ โหติ เอวํทฺถุจฺฉิ. ยํ กิณฺจายํ ปุริสฺปุคฺคโล
ปฏฺฐิสฺสเวเทติ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา. สพฺพํ ตํ ปุพฺเพกตฺเตตฺตุ.^{๑๔๑}

“สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้มีวาตะอย่างนี้ มีทัศนะอย่างนี้ว่าบุรุษนี้
ย่อมเสวยสุข ทุกข์ หรือความไม่สุขไม่ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง การเสวยทั้งหมดนั้นมีเหตุ
คือกรรมเก่า”

ข้อความนี้ปรากฏโดยพิสดารด้วยเหตุ ๓ อย่าง [น้ำดี เสมหะ และลม] ในคัมภีร์
มิลินทปัญหา^{๑๔๒} การเสียชีวิตที่ดำเนินไปด้วยเหตุหลายพันอย่างตามที่กล่าวแล้ว ก็นับเข้า
ในการเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอนเหมือนกับความตายในกาลอันไม่สมควร

(๑๗๐) ในคัมภีร์วิภาวณีกล่าวว่า “การเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอนนี้ไม่มีแก่สัตว์นรก
ชนชาวอูตตรกुरुทวีป และเทวดาบางตน”

ในคัมภีร์มหาภูทิกากล่าวถึงกรรมัตตรอน ที่เป็นกุศลของเปรตบางตนที่ขึ้นชมนรก
ชนชาวอูตตรกูรทวิป และเทวดาบางตน”

ในคัมภีร์มหาภูทิกากล่าวถึงกรรมัตตรอนที่เป็นกุศลของเปรตบางตนที่ขึ้นชมอนุโมทนา
ส่วนบุญซึ่งญาติจากมนุษย์โลกอุทิศให้แล้วจตุในขณะนั้นไปเกิดในสุคติภูมิ ฉันทิ ความตาย
ด้วยกรรมัตตรอนย่อมมีแก่สัตว์นรกบางตนที่ระลึกถึงบุญที่ได้ทำไว้ในเวลาพญายมราชไต่ถาม
เป็นต้น แล้วจตุในขณะนั้นไปเกิดในสุคติภูมิ ฉันทินั้น และความตายด้วยกรรมัตตรอน ก็มีได้
แก่เทวดาชั้นดาวดึงส์บางพวก ดังอรรถกถาของสุพรรณเทวปุตตสังยุตกล่าววว่า

อถ รุกข์ อภิรุพหา อุปจุเนทกมมาทิวเสน เอกปฺปหาเรเนว กาลํ กตฺวา อวิจิมฺหิ
นิพฺพตฺตา.^{๑๔๓}

“ในขณะนั้นเทพธิดา ๕๐๐ นางขึ้นไปสู่ต้นไม้แล้ว เสียชีวิตพร้อมกันแล้วไปอุบัติ
ในนรกอเวจี”

ในพากย์นั้น คำว่า “ต้นไม้” คือ ต้นปาริชาติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

คำว่า “ขึ้นไป” คือ เทพธิดา ๕๐๐ นางขึ้นไปแล้ว

การเสียชีวิตของเทวดาโมโปโทสิกะ (เทวดาที่จตุด้วยความโกรธ) และชิตทา-
โปโทสิกะ (เทวดาที่จตุด้วยความหลงระเริงจนลืมเวลาที่มกิน) การเสียชีวิตด้วยความตั้งใจของ
พระโพธิสัตว์ผู้ไปเกิดในเทวโลกหรือพรหมโลกอันมีอายุยืนนาน และการเสียชีวิตของพระ
ฉันทิเถระและพระโคธิกเถระผู้ใช้มีดฆ่าตัวตายเองแล้วปรินิพพาน ย่อมนับเข้าในการเสีย
ชีวิตด้วยกรรมัตตรอนนี้

๑๔๐. คำว่า ตถา จ แปลว่า อนึ่ง [กรรมที่ก่อให้เกิดการปฏิสนธิในภพอื่น ที่มา
ปรากฏต่อหน้าในเวลาใกล้เสียชีวิตตามสมควรแก่สัตว์ที่กำลังจะตาย] ด้วยเหตุ ๔ อย่างนั้น

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ย่อมมาปรากฏในทวารใดทวารหนึ่งในบรรดาทวาร
ทั้ง ๖ แก่สัตว์ทั้งหลายที่กำลังจะเสียชีวิต

คำว่า มรณกาล แปลว่า ในเวลาใกล้เสียชีวิต

คำว่า ยถารหิ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่ผู้ที่จะไปอุบัติในสุคติภูมิ หรือ
ทุคติภูมิ

ในบรรดาพระชีนาสพผู้ไม่ไปเกิดอีกในที่ใด ๆ พระสุกขวิบัติสกะมีรูปนามตามที่
ปรากฏอยู่เสมอเป็นอารมณ์ของชวนจิตดวงสุดท้าย ส่วนผู้บรรลุสมาบัติแล้วปรินิพพาน
ในลำดับต่อจากฌาน มีกสิณนิमितเป็นต้นเป็นอารมณ์ เมื่อปรินิพพานในลำดับต่อจาก
ปัจจุเวกขณะฌาน มืองค์ฌานเป็นอารมณ์ เมื่อปรินิพพานในลำดับต่อจากอภิฌาน มีรูปคือ
กายของตนเป็นอารมณ์ แต่เมื่อปรินิพพานในลำดับต่อจากปัจจุเวกขณะวิถิของอรหัตตมรรค
แห่งพระอรหันต์ชีวิตสมัสสี (พระอรหันต์ผู้บรรลุอรหัตตมรรคแล้วปรินิพพานโดยทำปัจจุ-
เวกขณะวิถิที่พิจารณาจรคเป็นมรรณาสันนิวัติ) องค์มรรคเป็นต้นเป็นอารมณ์ของชวนจิตดวง
สุดท้าย กรรมอารมณ์เป็นต้นตามที่ปฏิสนธิจิตของตน ๆ เคยรับเอาไว้ก่อน เป็นอารมณ์ของ
จุติจิตที่ปรินิพพานแห่งพระอรหันต์ทั้งหมด

ส่วนผู้ที่พบพระพุทธดำรัสในพระสูตรว่า อเนโช สนฺติมารพฺภ ยํ กาลมกฺรี มฺหิ^{๑๔๔}
(พระมุนีผู้ปราศจากตัณหา ทรงปรารภพระนิพพานแล้วกระทำการดับขันธ) แล้วกล่าวว่า
พระนิพพานเป็นอารมณ์แห่งจุติจิตที่ดับลงของพระผู้มีพระภาค ท่านเหล่านั้นยังไม่เข้าใจ
อารมณ์ ๓ หมวดในพระอภิธรรม ดังพระพุทธทวณะว่า

กตเม ธมฺมา ปรีตตารมฺมณา, สพฺโพ กามาวจรวิปาโก กิริยมโนธาตุกิริยาเหตุก-
มโนวิญญาณธาตุโสมนสฺสสหคตา. อิม ธมฺมา ปรีตตารมฺมณา.^{๑๔๕}

“ธรรมที่มีกามธรรมเป็นอารมณ์คือธรรมเหล่าใด คือ กามาวจรวิปากจิตทั้งหมด
กิริยามโนธาตุ [ปัญญาทวาราวชิชนะ] และกิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เกิดร่วมกับโสมนัส
[หสิตุปปาทจิต] ธรรมเหล่านี้มีกามธรรมเป็นอารมณ์”

[จุติจิต ๑๐ ดวงยกเว้นมหัคคตวิปากจิต ๘ เป็นกามาวจรวิปากจิต จึงรับรู้กามาวจรธรรม
เป็นอารมณ์ ไม่อาจรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้]

การดับขันธย่อมมีเพื่อพระนิพพาน แม้อัธยาศัยของพระผู้มีพระภาคก็น้อมไปใน
พระนิพพานนั้นโดยแท้ ดังสาธกในพระสูตรว่า

อเนโข สนฺติมารพฺภ.^{๑๔๖}

“พระมุนีผู้ปราศจากตัณหา ทรงปรารภพระนิพพานแล้ว”

และตั้งสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สนฺติมารพฺภภาติ อนุปาทิสเสสฺ นิพฺพานํ อารพฺภ ปฏฺวิจฺจ สนฺธาย.^{๑๔๗}

“คำว่า ‘ทรงปรารภพระนิพพาน’ หมายความว่า ปรารภ คือ อาศัย หมายถึงเอาพระนิพพานที่ไม่มีชั้นหื้อเหลือ”

พระอรรถกถาจารย์มิได้กล่าวว่า “ปรารภ คือ ยึดหน่วง กล่าวคือ กระทำให้เป็นอารมณ์”

ส่วนในอรรถกถาของเถรคาถากล่าวว่า

สนฺติมารพฺภภาติ สนฺตี อนุปาทิสเสสฺ นิพฺพานํ อารมณฺ์ กตฺวา.^{๑๔๘}

“คำว่า ‘ทรงปรารภพระนิพพาน’ หมายความว่า ทรงกระทำพระนิพพานที่ไม่มีชั้นหื้อเหลือให้เป็นอารมณ์”

ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับมหาปรินิพพานสูตรและอรรถกถาของพระบาลีนั้น

[คัมภีร์อรรถกถาเถรคาถา ฉบับฉัฐฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีข้อความเหมือนในอรรถกถามหาวรรค แต่ฉบับโบราณบางฉบับมีข้อความเช่นนี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ปรมัตถปิณีจึงกล่าวแย้งตามฉบับที่พบในสมัยนั้น]

การปรินิพพานของพระพุทธเจ้ากล่าวไว้ในพระบาลีและอรรถกถาว่าเกิดต่อจากองค์ฌานและปัจเจกเวกขณวิถิโดยแท้

ในเรื่องนี้ ลำดับสองอย่างแรกกล่าวไว้ในอรรถกถาปรินิพพานสูตร ส่วนลำดับถัดจากอภิญาปรากฏในอรรถกถาอุทานเป็นต้น สมจริงตั้งสาธกว่า

วฺภูจฺหิตฺวา ปรินิพฺพายีติ อิทธิจิตฺโต วฺภูจฺหิตฺวา ภาวฺจฺจิตฺเตน ปรินิพฺพายี.^{๑๔๙}

“คำว่า วุฏฐหิตฺวา ปรีนินฺพพายี (ทรงออกแล้วปรีนินพพาน) คือ ทรงออกจากอภิญญาวิธีจิตแล้วปรีนินพพานด้วยภวังคจิต”

ลำดับต่อจากปัจจเวกขณวิธิตีพิจารณาอภัตตมรรค พบในอรรถกถาปุคคลบัญญัติเป็นต้น สมจริงดังสาธกว่า

เอภฺนวีสติ เม ปจฺจเวกฺขณญฺญาเณ ปตฺติฏฺฐาย ภวํคํ โอตฺตริตฺวา ปรีนินฺพพายติ.^{๕๐}

“ทรงดำรงอยู่ในปัจจเวกขณญาณ ๑๙ วิธิตีแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์จึงปรีนินพพาน”

ส่วนในอรรถกถาสังยุตกล่าวว่

อภฺรหฺตตมคฺคานนฺตรํ ผลํ. ผลานนฺตรํ ภวํคโต วุฏฺฐาย ปจฺจเวกฺขณํ. ตํ ปน ปรีปฺพณฺณํ วา โหติ อปรีปฺพณฺณํ วา. ตฺธิเณน อสิเนา สีเส ฉิซฺชมาเนปิ เอกํ วา เทว วา ปจฺจเวกฺขณานิ อุปฺปชฺชนฺติเยว.^{๕๑}

“ผลจิตย่อมเกิดขึ้นถัดจากอภัตตมรรค เมื่อออกจากภวังค์แล้ว ปัจจเวกขณวิธิตีย่อมเกิดขึ้นต่อจากผลจิต ปัจจเวกขณวิธิตีนั้นจะบริบูรณ์หรือไม่ก็ตาม ในขณะที่พระอรหันต์ถูกตัดศีรษะด้วยดาบคม ปัจจเวกขณวิธิตีหนึ่งหรือสองวิธิตีย่อมเกิดขึ้นโดยแท้”

[ข้อความในอรรถกถาสังยุตกล่าวถึงชีวิตสมณะสี่บุคคลตามฐานะ ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีกล่าวว่า การปรีนินพพานหลังจากปัจจเวกขณวิธิตีย่อมมีได้โดยอ้างสาธกนี้]

(๑๗๑) ในคัมภีร์วิภาวนีมีได้กำหนดอย่างนี้แล้วกล่าวว่า “รูปนามเท่านั้นตามที่ปรากฏ ย่อมถึงความเป็นอารมณ์แก่จิตที่มีจิตจิตเป็นที่สุดในพระชินาสพผู้ไม่ไปเกิดในภพใดๆ มิใช่อารมณ์คือกรรมหรือกรรมนิमितเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะจิตจิตของพระชินาสพย่อมรับกรรมและกรรมนิमितเป็นต้นเป็นอารมณ์ได้โดยแท้ ทั้งกรรมเป็นต้นที่จิตจิตรับรู้ก็มีไ้รับไว้เพื่อให้มีภพอื่นในสรรพสัตว์เท่านั้น

คำว่า อภิมุขีภฺภูตํ (มาปรากฏต่อหน้า) คือ ไม่ให้โอกาสแก่กรรมอื่นแล้วมาปรากฏ ทำให้ตนได้รับโอกาส

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า กรรมก็ดีย่อมมาปรากฏ

คำว่า อุปลทฺฐปุพฺพํ (ที่ตนเคยได้ประสบมาก่อน) หมายถึงเครื่องไทยธรรมมีผ้า เป็นต้น และสัตว์อื่น[ที่ถูกปลงชีวิต]เป็นต้นอันเป็นอารมณ์ของกรรม

คำว่า อุปกรณภูตํ (เป็นเครื่องมือ) หมายถึงผู้รับทานและอาวุธ เป็นต้น อันเป็นอุปกรณ์หรือเป็นบริวารเพื่อทำกรรมให้สำเร็จ

ในอรรถกถาของลักษณะสังยุตกล่าวว่

ควาทีนิ วริตฺวา ราสิกตานิ อฏฺฐิปุณฺชาทีนิ กมฺมนิมิตฺตานิ หุตฺวา อุปฺภูจฺจนฺติ.^{๑๕๒}

“เนื่องจากเขาได้ฆ่าสัตว์มีวิวเป็นต้นไว้ จึงปรากฏกรรมนิมิตคือกองกระดูกเป็นต้น”

ดังนั้น วัตถุหรืออารมณ์ที่เนื่องกับกรรมย่อมนับเข้าในเครื่องมือนี้

คำว่า อุปลภิตพฺพํ (ที่ตนจะเข้าถึง) คือ ทุคตินิมิต

คำว่า อุปโปคฺคภูตํ (ที่ตนจะได้รับ) คือ สุกคตินิมิต

อีกนัยหนึ่ง อารมณ์ที่ตนจะเข้าถึง คือ สิ่งที่เนื่องกับกายที่ตนจะเข้าถึง

อารมณ์ที่ตนจะได้รับ คือ สิ่งที่ไม่เนื่องกับกายซึ่งจะได้รับเพื่อเสวยสุขและทุกข์ล้วนๆ

นิมิตของนรกในข้อนี้ คือ อารมณ์มีเปลวไฟ กระทะเหล็ก นายนิรยบาล และสุนัขในนรก เป็นต้น ซึ่งปรากฏแก่บางคนเหมือนมีในที่พำนักของตน หรือปรากฏแก่บางคนเหมือนมาจากที่อื่นแล้วห้อมล้อมตนอยู่ สมจริงดังสาธกว่า

ตสฺส คิลานเสยฺยาย นิปฺปนฺนสฺส นิริโย อุปฺภูจฺจาติ. โสณคิริปาทโต มหฺนฺตา มหฺนฺตา
สุนฺชา อาคณฺตฺวา ขาทิตฺุกา มา วิย สंपริวาเรสุ.^{๑๕๓}

“นิมิตนรกย่อมปรากฏแก่บิดาของพระโสณะผู้นอนอยู่บนเตียงคนป่วย สุนัขตัวใหญ่มากมายมาจากเชิงเขาโสณะ ได้แวดล้อมเหมือนต้องการจะรุมเคี้ยวกินแล้ว”

อารมณ์ในเทวนิมิตก็ปรากฏเช่นเดียวกันนี้ ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

นฺนทวนจิตฺตลตาวนมิสฺสกวณฺฬารุสกวณฺฬิมานานิ เจว เทวนาฏฺกานิ จ ปริวาเรตฺวา
จิตฺตานิ วิย อฺเหสุ.^{๑๕๔}

“สวนนันทวัน สวนจิตตลดา สวนมิสสกะ สวนพารุสกะ วิมาน และเทพพื่อนรำ
ได้ปรากฏขึ้นแล้วเหมือนห้อมล้อมอยู่”

อารมณ์ของบางคนย่อมปรากฏเหมือนคนที่เข้าถึงสถานที่นั้นๆ แล้วพบเห็น
สีของทองมารดาที่คล้ายพาหนะทำด้วยขนสัตว์ เป็นนิมิตของมนุษย์ ส่วนเชิงภูเขา
ไพโรสณฑ์ หุบเขา และเหวเป็นต้น เป็นนิมิตของสัตว์ดิรัจฉาน

คำว่า กมฺพเลน (ด้วยแรงของกรรม) คือ ด้วยแรงกรรมที่ปรากฏเพื่อให้ผล
ปฏิสนธิในกาลนี้

คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่องกับการเกิดขึ้นเป็นส่วนมาก แต่กรรมหรือกรรมนิมิตที่ทำ
เป็นอาจิณอยู่เสมอก็ตาม ทำในเวลาใกล้เสียชีวิตก็ตาม ถูกคนอื่นชักชวนให้ระลึกได้ก็ตาม
ระลึกได้เองก็ตาม เตือดร้อนใจหรือมีความโสมนัสอยู่เองๆ ก็ตาม ย่อมปรากฏด้วยแรง
ของเหตุอื่น[จากแรงกรรม]ได้แน่นอน

คำว่า ตเมว ตโถปฏฺจิตฺ อารมฺมณฺ อารพฺภ (รับอารมณ์ที่เข้ามาปรากฏนั้นโดย
ประการอย่างนั้น) กล่าวไว้ด้วยเนื่องกับการเกิดขึ้นเป็นส่วนมาก โดยแท้จริงแล้ว เมื่ออารมณ์
ฝ่ายบาปปรากฏขึ้นแก่ผู้ใดผู้หนึ่งด้วยแรงของกรรมหรือด้วยเหตุอื่นก่อน ต่อมาอารมณ์ฝ่ายดี
ย่อมปรากฏแก่ผู้ระลึกถึงบุญที่มีกำลังซึ่งเคยทำมาแล้วเหมือนอารมณ์ของพระเจ้าทุฎฐคามณี
หรือปรากฏแก่ผู้ทำบุญที่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสในขณะนั้นเหมือนอารมณ์ของบิดาพระโสณ-
เถระ เช่นเดียวกันนี้ เมื่ออารมณ์ฝ่ายดีปรากฏแก่บุคคลแล้วอารมณ์ฝ่ายบาปได้ปรากฏต่อมา
แก่ผู้ก่อให้เกิดโทมนัสแล้วให้ออกาสแก่อกุศลกรรมเหมือนอารมณ์ฝ่ายบาปที่เกิดแก่พระเจ้า
อโศกมหาราช

คำว่า วิปฺจฺมานกมฺมานุรูปิ (ตามสมควรแก่กรรมที่จะผลัดผล) มีความหมาย
ว่า ผู้มีกุศลกรรมผลัดผลย่อมจะเกิดกระแสนิจที่เป็นกุศลอันบริสุทธีย่างต่อเนื่อง ส่วนผู้มี
อกุศลกรรมผลัดผลย่อมจะเกิดกระแสนิจที่เป็นอกุศลอันเศร้าหมองอย่างต่อเนื่อง ดังสาธก
ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สุคติคามินํ กุสลุปฺปตฺติเหตุภูตํ ปณฺธิตํ อารมฺมณฺ อปาตมาจฺจฺจติ.^{๑๕๔}

“อารมณฺ์อันประณีตที่ทำให้เกิดกุศลย่อมมาปรากฏแก่ผู้ที่จะไปสู่สุคติภูมิ อารมณฺ์อันทรามที่ทำให้เกิดอกุศลย่อมมาปรากฏแก่ผู้ที่จะไปสู่ทุคติภูมิ”

ในคัมภีร์มูลฎีกาและมหาฎีกากล่าวว่า

ทุกุคติคามินํ อกุสลุปฺตติเหตุภูตํ หีนารมมณฺ์ อาปาตมาคจฺจติ.^{๑๕๖}

“อกุศลกรรมในขณะที่ใกล้เสียชีวิตเป็นเหตุที่มีกำลังเพื่อการปฏิสนธิในทุคติภูมิ ส่วนกุศลกรรมในขณะที่ใกล้เสียชีวิตก็เป็นเหตุที่มีกำลังเพื่อการปฏิสนธิในสุคติภูมิ”

ถามว่า : ขณะที่นิมิตในสวรรค์มีนางอัปสรเป็นต้นปรากฏอยู่ เมื่อบุคคลพอใจด้วยค้นหาแล้วจตุตถอยู่ กระแสจิตที่เป็นกุศลอันบริสุทธิ์ย่อมมีได้อย่างไร

ตอบว่า : บางคนอ้างว่าจิตของเขาเศร้าหมองแล้ว ทุกคติจึงเป็นที่หวังได้ แต่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคกล่าวว่าค้นหาเช่นนั้นเป็นเหตุเกิดร่วมกับกุศลกรรม ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

นิกนฺตฺติภฺยณฺ์ เทว เหตุ อกุสลา.^{๑๕๗}

“ในขณะที่ยินดีกามภูมิ อกุศลชวณจิตที่มีเหตุ ๒ ย่อมเกิดขึ้น”

ค้นหาในการก่อให้เกิดสุคติภูมิเป็นเหตุเกิดร่วมกันซึ่งกำหนดภพของกุศลกรรม ดังนั้น เมื่อเขาพอใจนางอัปสรเป็นต้นหรือพอใจกรรมนิมิตของกุศลกรรมแล้วจตุตถอยู่ ค้นหานั้นก็ควรเป็นเครื่องอุปถัมภ์กุศลกรรม มิได้ห้ามกุศลกรรม

มีพระพุทธรวจนะในอาทิตตปริยายสูตรว่า

นิมิตฺตสฺสสาทคฺคิธํ วา ภิกฺขเว วิญญาณํ ติฏฺฐมาณํ ติฏฺฐติ, อนุพฺยุณฺชนสฺสสาทคฺคิธํ วา. ตสฺมี เจ ภิกฺขเว สมเย กาลงฺกเรยฺย, จานเมตํ วิชฺชติ. ยํ ทฺวินฺหนํ คตฺติณํ อณฺเวยตรคฺคิธํ คจฺเจยฺย, นิริยํ วา ติริจฺจานโยนี วา.^{๑๕๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อจิตถูกครอบงำด้วยความพอใจรูปร่างหรืออวัยวะน้อยใหญ่อยู่ ถ้าเขาพึงเสียชีวิตในกาลนั้น การที่เขาจะไปสู่ภพใดภพหนึ่งในภพสองแห่ง คือไปสู่นรกหรือกำเนิดของสัตว์ดิรัจฉาน ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้”

พระพุทธรวจนะนั้นหมายถึงตัณหาที่พอใจมือเท้าเป็นต้นของตนหรือของผู้อื่น มิใช่
ตัณหาที่พอใจกรรมเป็นต้น

คำว่า อุปลภิตพหุภวานุรูป (ตามสมควรแก่ภาพที่จะไปอุบัติ) มีความหมายว่า
ตามสมควรแก่ภาพที่จะไปอุบัตินี้ว่า ด้วยความพอใจภาพที่จะไปอุบัติอันเป็นสุคติภาพ
หรือด้วยความไม่พอใจภาพที่จะไปอุบัติอันเป็นทุคติภาพ

คำว่า ตตฺถโณตฺถว แปลว่า เหมือนน้อมเข้าสู่อารมณ์ตามที่ปรากฏนั้น ดังพระพุทธร-
วจนะในพาลบัณฑิตสูตรว่า

ตานิสฺส ตสฺมี สมเย โอลมฺพนฺติ อชฺโณลฺมฺพนฺติ อภิปลมฺพนฺติ.^{๑๕๙}

“กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมของเขาย่อมน้อมมาเหนี่ยวรั้งไว้เฉพาะหน้า”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมของเขา” หมายความว่า
กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมของเขารวมทั้งกรรมนิमितและคตินิมิตที่ตรัสไว้โดยมีกรรมเป็น
ประธาน

พระดำรัสว่า “ย่อมน้อมมา” เป็นต้น หมายความว่า ย่อมน้อมกระแสนจิตของเขา
มาแล้วเหนี่ยวรั้งไว้เฉพาะหน้าในตน คือปรากฏเหมือนนุดดึงไป เมื่ออารมณ์เหล่านั้นน้อม
มาอยู่เช่นนั้น กระแสนจิตนั้นเป็นสภาพน้อมไปในอารมณ์ดังกล่าว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
ตตฺถโณตฺถว (เหมือนน้อมเข้าสู่อารมณ์ตามที่ปรากฏนั้น) ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

กิลฺลสพลฺวินามิตํ สุตฺวา ตเทวํ ปวตฺตมานํ ตณฺหาอวิชฺชานํ อปฺปหีนตฺตา อวิชฺชชย
ปฏฺิจฺฉาทิตาทินเว ตสฺมี วิสเย ตณฺหา นามเมติ, สหชาตสงฺขารา ขิปนฺติ.^{๑๖๐}

“ตัณหาย่อมยังจิตที่ถูกแรงกิเลสให้น้อมมาอยู่อย่างนี้ทำให้น้อมไปสู่อารมณ์ที่ถูก
อวิชชาปิดบังโทษไว้ เพราะยังกำจัดตัณหาและอวิชชาไม่ได้ ส่วนกุศลกรรมและอกุศลกรรม
ที่ปรุงแต่งอันเกิดร่วมกันย่อมซัดไป[สู่สภาพใหม่]”

ในพากย์นั้น คำว่า ตํ คือ จิต หมายความว่า กระแสนจิต

คำว่า “ในอารมณ์นั้น” คือ ในอารมณ์ที่มีกรรมเป็นต้น

คำว่า “ตัณหาย่อมทำให้ห้อมไป” หมายความว่า ตัณหาที่เป็นรากเหง้าของภพ ย่อมประกอบกระแสนจิตเข้าไปโดยทำให้ห้อมเข้าสู่อารมณ์นั้น

(๑๗๒) ในคัมภีร์วิภาวนีอธิบายคำว่า ตตฺถโณตฺถวํ หมายความว่า เหมือนห้อม เข้าสู่ภพที่จะไปอุปบัตินั้น หรือห้อมเข้าสู่ภพที่จะไปอุปบัตินั้น ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับ คัมภีร์อรรถกถา

คำว่า อภินุหํ แปลว่า อย่างต่อเนื่อง

ความเป็นไปเช่นนั้นย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้เสียชีวิตช้า แต่ไม่เกิดแก่ผู้เสียชีวิตทันที ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พาหุลเสน (โดยส่วนมาก)

(๑๗๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “คำอธิบายในคำว่า พาหุลเสน (โดยส่วนมาก) นี้ ฟังทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในคำว่า เยภุญฺเยน ภวนฺตเร (ในภพอื่นโดยมาก)” ข้อความ นั้นไม่สมควร เพราะไม่มีความสงสัยในการที่กระแสนจิตของอสังขสัญญาสัตว์พรหมเป็นไปอย่างต่อเนื่องดังที่กล่าวไว้ในคำว่า เยภุญฺเยน ภวนฺตเร นั้น เนื่องจากอสังขสัญญาสัตว์พรหมไม่มี กระแสนจิตเลย

บัดนี้ พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า ตเมว วา ปน ๒เปช ทวารปฺปตฺตํ โหติ (อีก อย่างหนึ่ง กรรมที่จะให้ไปถือปฏิสนธิในนั้นนั้นเองย่อมมาสู่ทวาร ด้วยอำนาจของการทำให้เกิดขึ้นใหม่) เพื่อแสดงความปรากฏแห่งกรรมโดยประการอื่น

ในประโยคนั้น คำว่า อภินวกรณฺวเสน ทวารปฺปตฺตํ โหติ (ย่อมมาสู่ทวารด้วย อำนาจของการทำให้เกิดขึ้นใหม่) มีความหมายว่า กรรมย่อมไม่ก่อให้เกิดสัญญาว่าเคย กระทำมาก่อน แต่ทำให้เกิดอาการกระทำในขณะนั้น ทำตนให้เหมือนเกิดขึ้นใหม่แล้วมาสู่ มโนทวาร คือปรากฏทางมโนทวารด้วยความเป็นไปของขวนจิตที่เหมือนกรรมเก่า ส่วน กรรมในภพอื่นซึ่งถูกภพปิดบังไว้และกรรมในภพนี้ซึ่งไม่ปรากฏชัด ย่อมไม่ก่อให้เกิดสัญญา ที่เคยกระทำมาก่อนว่า เราได้กระทำความนี้ในกาลโน้น เหมือนกรรมที่ปรากฏชัดในภพนี้

บางคนได้สั่งสมการถวายทานและการบูชาเป็นต้นในพระรัตนตรัยมีพระพุทธรูป เจ้าเป็นต้นอยู่เนืองนิตย์ เมื่อพวกเขาล้มสติด้วยกำลังของโรคที่ใกล้ต่อความตาย ไม่รับรู้

ทุกขเวทนา ในระหว่างลิมสติเป็นเหมือนกำลังถวายนแต่ภิกษุสงฆ์ ให้อุปัฏฐกทำ การบูชาเหมือนในกาลก่อน ย่อมจะเป็นผู้มีใจเลื่อมใสปราโมทย์โดยแท้

พึงกล่าวถึงผู้มีอุกฤษฏกรรมมากโดยนัยตรงกันข้ามกับข้อความนั้น แม้อุกฤษฏกรรมก็มาสู่ทวารได้เช่นกัน

โปรดทราบข้อความทั้งหมดนี้ตามอรรถกถาลักษณะสังยุต เรื่องเปรตที่มีชนเหมือนดาบเป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถานั้นกล่าวถึงความปรากฏแห่งกรรมมากมาด้วยการมาปรากฏในทวารว่า

ตสฺส อุกฺขิตฺตาสิกภาโว นิมิตฺตํ อโหสี”ติ จ. “ตสฺส สตฺติยา วิชฌนภาโว นิมิตฺตํ อโหสี”ติ จ. “ตสฺส อสฺุนา วิชฌนภาโว นิมิตฺตํ อโหสี”ติ จ. “ตสฺส ปโตทสุจฺยิยา วิชฌนภาโว นิมิตฺตํ อโหสี”ติ จ. “ตสฺส สฺวึหิ ปโตทททุกฺขํ ปจฺจนฺนวิตุํ กมฺมเมว นิมิตฺตํ กตฺวา สฺวึโลมเปโต ชาโต.”^{๑๑}

“การเงือดดาบเป็นนimitของคนฆ่าหมู การใช้หอกแทงเป็นนimitของคนฆ่าเนื้อ การยิงด้วยลูกศรเป็นนimitของนายเพชรฆาต การใช้ประทักแทงเป็นนimitของคนตีหมา คนพูดส่อเสียดนั้นเกิดเป็นเปรตมีชนเป็นเข็มโดยกรรมของเขาเป็นเหตุเพื่อให้เสวยทุกข์คือการใช้เข็มตีแทง”

ในพากย์นั้น คำว่า “การเงือดดาบขึ้นมาเป็นนimitของคนฆ่าหมู” หมายความว่ากรรมของเขาผู้หมกไหม้ในนรกแล้วมีความตายใกล้เข้ามาอีก ย่อมทำให้เกิดความสำคัญว่ามีดาบเงือขึ้นมาแก่เขาในขณะที่ใกล้จุติ จึงเป็นนimitด้วยการมาปรากฏในทวาร

เรื่องอื่นก็มีนัยเดียวกัน

การมาปรากฏในทวารนั้นเป็นส่วนหนึ่งของกรรม ย่อมจะมาปรากฏแก่เหล่าสัตว์แน่นอน ดังนั้น ความสมควรแก่การปฏิสนธิของเขาจึงเกิดขึ้น

๙๑. คำว่า ปจฺจนฺนมรณสฺส (บุคคลผู้ใกล้เสวยชีวิต) คือ บุคคลผู้ใกล้เสวยชีวิตในภพหนึ่งด้วยความเป็นไปของขวนจิตดวงสุดท้าย

คำว่า วิถิจิตดาวसानะ วา (ในเวลาสิ้นสุดแห่งวิถิจิต) คือ ในเวลาสิ้นสุดแห่งวิถิจิต ที่มีชวนจิตหรือตทารัมมณจิตอยู่ท้ายแล้วจตุตจากามกฺขมิไปเกิดในกามกฺขมิ หรือในเวลาสิ้นสุดแห่งวิถิจิตที่มีชวนจิตอยู่ท้ายของบุคคลอื่น [ผู้จะไปเกิดในรูปกฺขมิหรืออรุพกฺขมิ] ข้อความนี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดังสาธกว่า

ตํ อารพฺภ อุปฺปนฺนาย ตทารมฺมณฺปริโยสานาย สุทฺถาย วา ชวนวิถียา อนนฺตรํ จตุจิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ.๑๖๒

“จตุจิจิตย่อมเกิดขึ้นถัดจากวิถิจิตที่มีตทารัมมณจิตเป็นที่สุด หรือถัดจากชวนวิถิล้วนๆ ที่เกิดขึ้นรับกรรมนิमितเป็นอารมณ์”

(๑๗๔) ในคัมภีร์วิภาวณีกถาว่า “ในคัมภีร์ธัมมานุสาร์ณีกถาถึงบรรดาวิถิจิต ๒ อย่าง[ที่มีตทารัมมณจิตหรือชวนจิตอยู่ท้าย] วิถิจิตที่มีตทารัมมณจิตอยู่ท้ายย่อมเกิดแก่สัตว์ผู้จตุตจากามกฺขมิแล้วไปอุปบัติในกามกฺขมินั้น ส่วนวิถิจิตที่มีชวนจิตอยู่ท้ายย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์อื่น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะเมื่อในคัมภีร์อรรถกถากล่าวไว้บริบูรณ์แล้วก็ไม่มีประโยชน์ที่จะอ้างอิงคัมภีร์ธัมมานุสาร์ณีกถาที่ยังบกพร่องอยู่

คำว่า ภาวคฺคฺขเย วา แปลว่า หรือในเวลาสิ้นสุดของภวังค์ คือ ถ้าถัดมาจาก วิถิจิต ๒ ประเภท วัตถุรูปในปัญจโวการกฺขมิ หรือกระแสนจิตในจตุโวการกฺขมิ มีอายุขณะจิตเหลืออยู่ ๒ ขณะ ความหมายก็คือ ในเวลาสิ้นสุดของภวังค์ดวงหนึ่งในกาลนั้น

การเกิดขึ้นของอาคันตูกภวังค์ย่อมมีได้แก่ผู้ถือปฏิสนธิด้วยโสมนัสแล้วจตุตโดยมีจิตที่กอบปรด้วยโหมนัส[เกิดขึ้นก่อนอาคันตูกภวังค์และจตุต] และเมื่อมีการเกิดขึ้นของอาคันตูกภวังค์ การเกิดขึ้นของภวังค์ในภวนาสันนวิถิอื่นก็มีได้ คำว่า ภาวคฺคฺขเย (ในเวลาสิ้นสุดของภวังค์) นี้ จึงเป็นสมควร

คำว่า ตสฺมี นิรุทฺธาसानะ แปลว่า เมื่อจิตนั้นดับไปแล้ว ในที่สุดของจิตที่ดับไป

บุคคลเหล่าใดในโลกเชื่อลัทธิว่ามีภพแห่งหนึ่งอยู่ระหว่างกลางจตุตและปฏิสนธิ เป็นภพที่สัตว์ซึ่งไปเกิดอาจไปสู่สถานที่ตามต้องการได้ทันทีเหมือนมีทิพยจักขุหรือทรงอิทธิฤทธิ์ บางคนจตุตจากภพนี้ไปเกิดในภพนั้นแล้วคอยพบกับบิดามารดาเป็นต้น สามารถ

ตำรงอยู่ได้ ๗ วันหรือกว่านั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำว่า ตสฺसानนุตรเมว (ลำดับ
ต่อจากจตุตถจิตนั้นเท่านั้น) เพื่อคัดค้านความเห็นของบุคคลเหล่านั้น

[จิตที่เรียกว่า ปฏิสนธิจิต] ทั้งที่มีหทัยวัตถุในปัจจุโวการภูมิหรือที่ไม่มีหทัยวัตถุ
ในจตุโวการภูมิ [ย่อมตำรงอยู่ในภพต่อไป]

คำว่า ยถารหิ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่
ปรุ้งแต่ง

พึงทราบข้อความว่า อวิชชานุสัยเป็นบริวาร ตัณหานุสัยเป็นรากเหง้าของกุศลกรรม
เพราะเป็นธรรมที่ยังกำจัดไม่ได้ แต่สำหรับอกุศลกรรม อวิชชาและตัณหาเป็นทั้งบริวาร
และรากเหง้าเพราะเกิดร่วมกัน

เมื่อยังไม่ถึงช่วงของปริยฎฐานกิเลส (กิเลสที่พุ่งขึ้นมาในจิต) กิเลสที่นอนเนื่อง
โดยคล้อยตามไม่ตรงกันข้ามกับกระแสจิตที่เป็นกุศลและอัพยากถุต ชื่อว่า อนุสัย

อีกนัยหนึ่ง อนุสัย คือ กิเลสที่ติดตามนอนเนื่องอยู่

อีกนัยหนึ่ง อนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่เสมอ

[คำว่า อนุสัย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- กิเลสที่นอนเนื่องโดยคล้อยตาม = อนุรูป เสตติ อนุสโย (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า สมควร)
- กิเลสที่ติดตามนอนเนื่อง = อนุพหุมาโน เสตติ อนุสโย (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า ติดตาม)
- กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ = อนุ อนุ นิรันตริ เสตติ อนุสโย (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า

เสมอ)]

คำว่า อวิชชานุสยปริกขิตตะ คือ แวดล้อมด้วยอวิชชานุสัย

คำว่า ตัณหานุสยมูลกะ คือ มีตัณหานุสัยเป็นรากเหง้า

ถ้าพระอนุรุทธาจารย์กล่าว[สลับกัน]ว่า อวิชชานุสยมูลเคน ตณฺหานุสยปริกขิตเตน
(เมื่ออวิชชานุสัยเป็นรากเหง้า แวดล้อมด้วยตัณหานุสัย) จะชัดเจนกว่า เพราะอวิชชาเป็น
รากเหง้ายิ่งกว่าตัณหา เนื่องจากตัณหาเกิดขึ้นในอารมณ์ที่ถูกอวิชชาปิดบังโทษไว้ ส่วน

ตัณหาทำให้สังขารนั้นๆ โดยความเป็นเหตุเกิดร่วมกัน ตัณหาจึงเกิดร่วมกับสังขารอย่างมีกำลัง

อวิชชาและตัณหาที่เกิดร่วมกับอกุศลกรรม ที่เกิดร่วมกับความยินดีในกรรมหรือนิमितตารมณ์ ที่เกิดร่วมกับความเดือดร้อนใจ หรือที่เกิดร่วมกับมรณสังขารวิถีสอง ได้ชื่อว่าอนุสัย เพราะคล้ายกับอนุสัยโดยสภาวะ อีกนัยหนึ่ง อนุสัยเป็นเหตุเกิดของสังขารคืออกุศลกรรมในการทำให้เกิดผลปฏิสนธิ อวิชชาและตัณหาอันเป็นอนุสัยที่ย่อมสามารถทำให้เกิดการอุปบัติแห่งภพได้โดยแท้ ดังคัมภีร์อรรถกถารวมเอาอนุสัยแท้เข้าไว้ด้วยคำว่า อปฺปหีน (ยังกำจัดไม่ได้) ว่า

ตณฺหาอวิชฺชานํ อปฺปหีนตฺตา.^{๑๖๓}

“เพราะยังกำจัดตัณหาและอวิชชาไม่ได้”

คำว่า สงฺขารเณ (อกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุงแต่ง) มีความหมายว่า สังขารคือเจตนาซึ่งเรียกว่ากรรมที่ให้ผลปฏิสนธิ หรือได้แก่หุมุฏธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับเจตนา เพราะหุมุฏธรรมนั้นให้ผลปฏิสนธิได้โดยความเป็นปัจจัยที่มีกำลัง

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สงฺขารเณ มีความหมายว่า สังขารคือเจตนาที่เกิดร่วมกับมรณสังขารวิถีสอง หรือได้แก่หุมุฏธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับมรณสังขารวิถีสอง เพราะสังขารทั้งสองย่อมให้ผลปฏิสนธิด้วยการปรุงแต่งที่ชัดจิตไปในอารมณ์มีกรรมเป็นต้น ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตณฺหาอวิชฺชานํ อปฺปหีนตฺตา อวิชฺชชยฺ ปฏฺิจฺฉาทิตาทินเว ตสฺมี วิสเย ตณฺหา
นาเมติ. สหชาตสงฺขารา ชิปฺนติ.^{๑๖๔}

“ตัณหาย่อมทำให้จิตโน้มไปในอารมณ์ที่ถูกอวิชชาปิดบังโทษไว้ เพราะยังกำจัดตัณหาและอวิชชาไม่ได้ อกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุงแต่งอันเกิดร่วมกันย่อมชัดไป [สู่ภพใหม่]”

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

สหชาติสงฆาราคติ จุติวาสนุชนวินิฆฎาณสหชาติา เจตนา. สพเพปิ วา
ผลสหชาติโย.^{๑๖๕}

“คำว่า ‘กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุงแต่งอันเกิดร่วมกัน’ คือ เจตนาที่เกิด
ร่วมกับขณจิตอันใกล้เคียง จิต หรือได้แก่ผัสสะเป็นต้นทั้งหมด”

ข้อความทั้งหมดนี้แสดงว่าวิชาที่ยังมิได้ถูกกำจัดไปด้วยอรรถตมมรรค ย่อม
ปิดบังโทษในอารมณ์มีกรรมเป็นต้นหรือโทษในภพอื่น ตัณหาที่มีสภาพอย่างนั้น ย่อมทำ
กระเสจติให้น้อมไปในอารมณ์มีกรรมเป็นต้นหรือภพอื่น กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุงแต่ง
ตามที่กล่าวแล้วย่อมซัดกระเสจติไปในอารมณ์หรือภพอื่นนั้น แล้วก่อให้เกิดความปรากฏ
แห่งจิตดวงใหม่ในภพนั้น

คำว่า สมปยุตฺเตหิ ปริคคยฺหมานัน (อันสัมปยุตตธรรมเข้าไปประสม) คือ อัน
สัมปยุตตธรรมมีผัสสะเป็นต้นแวดล้อมแล้วถือเอาอยู่

คำว่า สหชาติานัน (ที่เกิดร่วมกัน) คือ รูปธรรมกับนามธรรม

คำว่า อธิฏฺฐานภาเวน แปลว่า โดยความเป็นที่ตั้ง

คำว่า ปุพฺพกมฺภูตํ แปลว่า เป็นประธาน

คำทั้งสอง[ว่า อธิฏฺฐานภาเวน ปุพฺพกมฺภูตํ (เป็นประธานโดยความเป็นที่ตั้ง)]
แสดงว่าธาตุรู้[คือจิต]มีอำนาจมหาศาล เหมือนตั้งบุรุษผู้มีบุญญาธิการคนหนึ่งอุบัติขึ้นใน
โลก ขนบบริวารผู้เกิดร่วมกัน ปราสาท ต้นกล้วยพฤษภเป็นต้นที่เป็นเครื่องบริโภคน้ำใช้สอย ย่อม
จะเกิดร่วมกับเขา ฉันทใด ข้อนั้นก็มีอุปไมยฉันทนั้น

คำว่า ภาวนตฺเร ปฏิสนฺธานวเสน (ด้วยอำนาจแห่งการสืบต่อภพอื่น) มีความ
หมายว่า ด้วยอำนาจแห่งการสืบต่อภพอื่น โดยทำให้ต่อเนื่องกับภพเก่าในเมื่อภพเก่าดับไปแล้ว

คำว่า อุปฺปชฺชมานเมว ปตฺติฏฺฐาติ (เมื่อเกิดขึ้นอยู่ย่อมดำรง) มีความหมายว่า
มิใช่เกิดขึ้นในภวก่อนแล้วยังคงอยู่ แล้วเป็นไปอยู่โดยความเป็นวิฤติขณะดำรงอยู่ในภพ
ต่อไป เพราะธรรมที่เกิดแล้วทุกอย่างย่อมจะไม่เคลื่อนไปสู่สถานที่อื่นหรือขณะอื่นโดยปกติ

จึงมีควรจะกล่าวถึงธรรมทั้งหลายที่เคลื่อนไปสู่ภพอื่นในเวลาเสียชีวิตแล้ว

อนึ่ง มีพระพุทธดำรัสว่า

อนมตคโค โย ภิกขเว สัสสาโร. ปุพฺพโกฏฺฐิ น ปณฺณายติ อวิชฺชาเนีวรณานิ สุตฺตานิ ตณฺหาสโยชนานิ สนฺธาวตฺ สสรตฺ.^{๑๖๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังสารวัฏนี้มีขอบเขตที่ใครๆ ตามรู้ไม่ได้ ส่วนเบื้องตันยอมไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ท่องเที่ยวไปมาอยู่”

พระพุทธดำรัสนั้นตรัสไว้โดยปริยาย [เพราะตรัสด้วยโวหารว่าเป็นเหล่าสัตว์] โดยแท้จริงแล้ว อวิชา ตัณหา และกรรมที่ทำให้เกิดผลปฏิสนธิในภพอื่น ย่อมเป็นไปในกระแสจิตของบุคคลก่อน บุคคลนั้นได้ชื่อว่าท่องเที่ยวไปมาสู่ภพอื่นด้วยความเกี่ยวเนื่องกับเหตุและผลของอวิชา ตัณหา และกรรม ดังนั้น การที่ปฏิสนธิจิตไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุที่ปรากฏในภพก่อนจึงเป็นอันรู้ได้ เช่นเดียวกับเสียงสะท้อน ดวงประทีป และตราประทับ เป็นต้น

[เสียงสะท้อนเกิดจากเสียงที่เปล่งออกไปกระทบ ถ้า เสียงที่เปล่งออกนั้นดับไปทันทีที่เกิดขึ้น เสียงสะท้อนจึงมิใช่เสียงแรก แต่มีต้นเหตุมาจากเสียงแรก เสียงแรกเป็นมูลเหตุของเสียงสะท้อน ฉะนั้นอดีตกรรมก็เป็นมูลเหตุของปฏิสนธิจิต ฉะนั้น ดวงประทีปดวงหนึ่งย่อมจะจุประกายแก่ดวงประทีปอื่นได้ แม้ตราประทับก็ก่อให้เกิดรอยประทับจำนวนมากได้เช่นกัน]

๙๒. คำว่า เอตถ (ในเรื่องนี้) คือ ในฐานะอุปติแห่งการเสียชีวิตนี้

คำว่า มนุพปวัตตานิ (ที่เป็นไปอย่างช้า) มีความหมายว่า ที่เป็นไปอย่างช้าๆ เพราะกรรมมีกำลังน้อยและหทัยวัตถุอ่อนกำลัง

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ดังนั้น ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตจะได้อารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน

คำว่า ธรนเตเสว แปลว่า ยังดำรงอยู่ที่เดียว

คำว่า ปฏิสนธิภาวะานปิ (ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต) คือ ปฏิสนธิจิต และภวังคจิต ๒ หรือ ๓ ขณะ

คำว่า อิติ กตวา แปลว่า เพราะเหตุนั้น

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า คตินิมิตต์ นาม นิพพุตตนโกกาเส เอโก วณฺเณ อุပ္ภูจาทิ.^{๑๖๗} (คตินิมิตต์ยอมปรากฏเป็นสื่ออย่างหนึ่งในสถานที่ซึ่งจะไปอุบัติ) แล้วแสดงวาระของคตินิมิตต์ทั้งหมดว่าคตินิมิตต์เป็นสื่อต่าง ๆ ที่รับไว้ทางมโนทวาร และเป็นปัจจุบันอย่างเดี่ยว แต่พระอนุรุทธาจารย์แสดงคตินิมิตต์เหมือนกรรมนิมิตโดย กล่าวว่า กามาวจรปฏิสนธิยา ขเปย อุปลพุกติ (อารมณ์ที่กามาวจรปฏิสนธิจิตรับมาทางทวาร ทั้ง ๖ ที่เป็นกรรมนิมิตหรือคตินิมิต ที่เป็นปัจจุบันหรืออดีตยอมเกิดขึ้น) โดยมุ่งหมายว่า “คตินิมิตต์มี ๖ อย่าง เป็นปัจจุบันหรืออดีตที่รับมาทางทวารทั้ง ๖ เหมือนกรรมนิมิต ตามสาธกของธรรมิกอุบาสก พระเจ้าทูลฐคามณี และพระเจ้าอภัยเป็นต้นผู้รับรัฐธทิพย์จากเทวโลกทั้ง ๖ ที่มาหาตนเป็นคตินิมิต แล้วจุติไป”

เมื่อพวกท่านได้จุติไปอย่างนั้น ย่อมเห็นสีอันเป็นทิพย์ด้วยอำนาจภาพของเทวดา ได้ยินเสียงรถ เสียงดุริยางค์ หรือเสียงพูดอันเป็นทิพย์ด้วยโสต ได้กลิ่นอันเป็นทิพย์ด้วยจมูก โภจวิญญูพารมณีย่อมมีได้ตามอุทาหรณ์ของพระเทวทัต นันทยักษ์และนันทมาณพเป็นต้นผู้จุติด้วยกายที่ถูกเปลวไฟอันพุ่งขึ้นมาจากนรกเผาผลาญอยู่ และตามสาธกของมิตตวินทุกะเป็นต้นผู้ติดอยู่ในกองจักรมีต แม้สภาพคืออรรถกถาประกอบตามสมควร ดังสาธกในคัมภีร์ สัจจสังเขปว่า

ปญฺจทวารเร สียา สนฺธิ วินา กมฺมํ ทฺวิโคจเร.^{๑๖๘}

“ปฏิสนธิจิตในปัญจทวารยอมเป็นไปในอารมณ์ ๒ ประเภท
[กรรมนิมิตและคตินิมิต] ยกเว้นกรรมอารมณ์”

ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาฎีกาอีกด้วย^{๑๖๙} แต่เมื่อคตินิมิตต์ที่ปรากฏก่อนจากชวนวิถีสุดท้ายเป็นอารมณ์ของชวนจิตดวงสุดท้าย คตินิมิตต์นั้นก็ก็เป็นอดีต แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า คตินิมิตต์เป็นปัจจุบันอย่างเดี่ยวด้วยความเป็นสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบัน

ต่อเนื่อง) นอกจากนั้น ความมีสี่หลากหลายเป็นอารมณ์ และการรับอารมณ์ทางมโนทวารก็กล่าวไว้คล้ายตามนัยที่ระบุถึงจำนวนมาก (เยกุยยนัย) มิฉะนั้นแล้วในคัมภีร์อรรถกถาก็ควรจะแสดงถึงกรรมนิมิตที่เป็นปัจจุบันในปัญจทวารเท่านั้น และกรรมนิมิตก็อาจกล่าวได้ว่าไม่ควรเป็นปัจจุบันที่รับเอาทางมโนทวาร หรือเป็นอารมณ์ ๕ หรือเป็นธรรมารมณ์ แต่การกล่าวอย่างนั้นไม่สมควร

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะมรณาสันชวณจิตที่เกิดทางมโนทวารควรมีปุระชาตปัจจัยที่เป็นอารมณ์ ๖ อันตรัสไว้ในคัมภีร์ปฎิฐาน ตามนัยเป็นต้นว่า

จกขุ อนิจโต ทุกขโต อนตตโต วิปสฺสนติ.^{๑๗๐}

“บุคคลย่อมหยั่งรู้จักขุประสาทโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

ด้วยเหตุนี้ ปฎิสนธิจิตที่ติดตามชวณจิตดังกล่าวจึงมีได้

(๑๗๕) ในคัมภีร์วิภาวณิมิตได้ใคร่ครวญเช่นนั้นแล้วกล่าวว่า “เมื่อปัจจุบันอารมณ์มาปรากฏทางมโนทวารโดยความเป็นคตินิมิต หรือมาปรากฏทางปัญจทวารโดยความเป็นกรรมนิมิต” ข้อความนั้นไม่งาม

(๑๗๖) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า ฉทวารคฺคหิตํ (รับมาทางทวารทั้ง ๖) เพียงประกอบข้อความตามสมควรว่า กรรมนิมิตถูกรับมาทางทวารทั้ง ๖ ส่วนคตินิมิตถูกรับมาทางมโนทวารที่ ๖” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะหากเป็นตามนี้พระอนุรุทธาจารย์ก็ควรกล่าวคตินิมิตแยกกันกับกรรมนิมิตเหมือนกรรมอารมณ์ ทั้งคตินิมิตนั้นก็ถูกรับรู้ทางทวาร ๕ ได้ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

(๑๗๗) ในคัมภีร์นั้นมิได้ใคร่ครวญข้อความที่ยกเว้นไว้ซึ่งพบในคัมภีร์อรรถกถาและมูลฎีกาเป็นต้นโดยความเป็นนัยที่ระบุถึงจำนวนมาก จึงกล่าวว่า “ส่วนในคัมภีร์อรรถกถามีได้แสดงปฎิสนธิจิตที่เกิดทางทวาร ๕ อันมีคตินิมิตเป็นอารมณ์โดยกล่าวว่า ‘คตินิมิตย่อมมาปรากฏทางมโนทวาร’ และในคัมภีร์มูลฎีกาเป็นต้นก็กล่าวระบุไว้ว่า ‘สี่ต่าง ๆ ที่เกิด

จากแรงกรรมย่อมถึงความเป็นอารมณ์ทางมโนทวารเท่านั้น เหมือนเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแก่ผู้เห็นความฝันหรือผู้มีทิพยจักขุ' ดังนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงไม่ยอมรับความเห็นของอาจารย์ท่านอื่น" ผู้ที่ไม่ยอมรับความเห็นนั้นย่อมจะมีได้ตริตrongเป็นอย่างดี

คำว่า ปจฺจุปปนฺหนมตีตฺ (ที่เป็นปัจจุบันหรืออดีต) นี้ มีความหมายว่า ผู้จุดด้วยปัญจทวาริกวิธีที่มีชวณจิตอยู่ท้าย ย่อมได้รับปัจจุบันอารมณ์แก่ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต ๒ ดวง ผู้จุดด้วยปัญจทวาริกวิธีที่มีตทารมณจิตอยู่ท้าย ย่อมได้รับปัจจุบันอารมณ์แก่ปฏิสนธิจิตเท่านั้น ผู้จุดด้วยมโนทวาริกวิธีที่มีอารมณ์ปัจจุบันและมีชวณจิตอยู่ท้าย ย่อมได้รับปัจจุบันอารมณ์แก่ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต ๖ ดวง ส่วนผู้จุดด้วยมโนทวาริกวิธีที่มีตทารมณอยู่ท้าย ย่อมได้รับปัจจุบันอารมณ์แก่ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต ๔ ดวง

ในการอุปบัติเกิดแห่งภระณะนี้ แม้อารมณ์จะมีอายุมากยิ่งขึ้นและมีกำลัง แต่เมื่อหทัยวัตถุอยู่น่ากำลัง วิถีจิตที่มีชวณจิตอยู่ท้ายย่อมมีได้แก่สัตว์ผู้เกิดในกามภูมิ

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าภวังคจิต ๔ ดวงทำปฏิสนธิจิตในมโนทวารและปฏิสนธิจิตในปัญจทวาร มีอารมณ์ปัจจุบันอย่างเดียว เพราะถูกประกอบไว้ในวิถีจิตที่มีตทารมณอยู่ท้าย แต่ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้ประกอบวิถีจิตที่มีชวณจิตอยู่ท้ายไว้อีกด้วย ดังปรากฏข้อความ[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ตทารมณปริโยसानาย วา สุทฺธาย วา ชวณวิถียา.^{๑๗๑}

“จิตฺติจิตฺตโยมเกิดขึ้นรับอารมณ์ถัดจากวิถีที่มีตทารมณอยู่ท้ายหรือชวณวิถีสั้นๆ”

(๑๗๑) ในคัมภีร์วิภาวณีมิได้ใคร่ครวญแล้วกล่าวว่า “ลำดับแรกในมโนทวารปฏิสนธิจิตและภวังคจิต ๔ ดวงรับเอาอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน ส่วนในปัญจทวาร ปฏิสนธิจิตเท่านั้นรับเอาอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน” เป็นต้น ข้อความนั้นไม่สมควร

อารมณ์หรืออุปการณของกรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิ ชื่อว่ากรรมนิमित แต่กรรมที่เกิดทางทวาร ๕ ไม่อาจส่งผลให้ปฏิสนธิได้ กรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิในกาลนั้นจึงปรากฏด้วยอำนาจของมโนทวารในวิถีก่อน[จากวิถีสุดท้ายที่เกิดทางทวาร ๕] แม้อารมณ์หรืออุปการณ

ของกรรมใหม่โนทวารก็ได้ชื่อว่ากรรมนิमित

แม้อารมณ์ของชวนจิตดวงสุดท้ายที่เกิดทางทวาร ๕ ก็เรียกว่า กรรมนิमित เพราะไม่ต่างจากอารมณ์ที่ดับไปก่อนโดยสภาวะ หรือเพราะคล้ายกับอารมณ์นั้น ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

ปญจทวารเอ อาปาถิ อาคจฺจนฺตํ ปจฺจุปฺปนํ กมฺมฺนิมิตฺตํ อาสนฺนทกตกมฺมา-
รณฺมณฺสฺสทตฺติยํ อุปฺปนํ ตํสฺทิสฺสจฺ ทฎฺจพฺพ.^(๑๗๒)

“กรรมนิमितที่เป็นปัจจุบันมาปรากฏทางทวาร ๕ ย่อมเกิดขึ้นใน สันฐานอันเป็น
อารมณ์ของกรรมที่กระทำไว้ในเวลาใกล้เสียชีวิต หรือคล้ายกับอารมณ์นั้น”

ในพากย์นั้น พระอานันทเถระกล่าวว่า “เกิดขึ้นในสันฐาน” โดยหมายเอาการ
ปรากฏอย่างประจักษ์ของศาสตราวุธเป็นต้น เครื่องไทยธรรม หรือสถานที่มีเจดีย์เป็นต้น
ซึ่งเป็นสถานที่เคยทำกรรมไว้ก่อน

คำว่า “หรือคล้ายกับอารมณ์นั้น” หมายเอาการปรากฏแห่งวัตถุที่คล้ายกับ
เครื่องไทยธรรมเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว วัตถุที่คล้ายกันก็เป็นเหตุให้กรรมมีโอกาสส่งผลได้
เหมือนเปลวไฟที่ปรากฏแก่ผู้จะไปเกิดในนรก[ขุมเล็ก]ใกล้กับอุสสทนรกด้วยอกุศลกรรม
เล็กน้อย แต่เขาระลึกถึงบุญแล้วจู่ดีไปเกิดในสวรรค์ เพราะได้ยินเสียงหรือเห็นสีของเปลวไฟ
ในนรกที่คล้ายกับอารมณ์ที่ตนเคยประสบมาก่อนในเวลาทำบุญ

(๑๗๙) ในคัมภีร์วิภาวนิมิตได้ใคร่ครวญข้อความในคัมภีร์มูลฎีกา เมื่อพบ จ ศัพท์
ที่เลื่อนหายไปในคำว่า ตํสฺทิสฺสจฺ (หรือคล้ายกับอารมณ์นั้น) จึงกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์
กล่าวสี่เป็นต้นที่เป็นปัจจุบัน อันนับเข้าในสันฐานอันเดียวกับอารมณ์ซึ่งถูกชวนจิตใกล้จู่ดี
รับรู้แล้ว โดยความเป็นกรรมนิमित เพราะคล้ายกับอารมณ์ของชวนจิตใหม่โนทวาร” ข้อความ
นั้นไม่สมควร

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อปฺรสุสฺ มรณฺสมเย ฆาตกา อยํ ตาต ตวตฺถาย พุทฺธปุชา กรียติ. จิตฺตํ ปสาเทหิติ

วตฺวา ปุพฺพทามธชปฏฺฐากาทิวเสน รูปารมฺมณํ วา ธมฺมสวณตฺตฺริยปุชฺชาทิวเสน สทฺททารมฺมณํ
 วา ฐุมฺวาสนคฺนธาทิวเสน คนฺธารมฺมณํ วา อิทํ ทาว สายสฺสฺสุ, ตวตฺถาย ทาทพฺพํ เทยฺยธมฺมนฺติ
 วตฺวา มธฺฎฺผาณิตาทิวเสน รัสสารมฺมณํ วา อิทํ ทาว ผุสฺสฺสฺสุ, ตวตฺถาย ทาทพฺพํ เทยฺยธมฺมนฺติ
 วตฺวา จินฺปฏฺฐโสมารปฏฺฐาทิวเสน โฝฏฺฐพฺพารมฺมณํ วา ปญฺจทฺวาเร อุปสฺสร.^{๑๗๓}

“ในขณะที่ใกล้เสียชีวิต เหล่าญาติกล่าวแก่บุคคลอื่น[ผู้ใกล้จะเสียชีวิต]ว่า พ่อ
 พวกเราได้นุชาพระพุทธรเจ้าเพื่อท่าน จงทำใจให้เลื่อมใสเถิด แล้วนำอารมณฺ์มาแสดงทาง
 ทวาร ๕ คือนำรูปารมณฺ์มาแสดงโดยความเป็นดอกไม้ พวงมาลัย ธงชัย และธงแผ่นผ้า
 เป็นต้น นำสัททวารมณฺ์มาแสดงด้วยการฟังธรรมและการบูชาด้วยดนตรี เป็นต้น นำคันธารมณฺ์
 มาแสดงโดยความเป็นรูป เครื่องอบ และของหอม เป็นต้น แล้วกล่าวว่า พ่อจงพอใจสิ่งนี้
 ก่อนเถิด จงพอใจเครื่องไทยธรรมที่จะถวายเพื่อท่าน แล้วนำรัสสารมณฺ์มาแสดงโดยความเป็น
 น้ำผึ้งและน้ำอ้อย เป็นต้น เมื่อกกล่าวว่า พ่อจงสัมผัสสิ่งนี้ก่อนเถิด จงสัมผัสเครื่องไทยธรรม
 ที่จะถวายเพื่อท่าน แล้วนำโฝฏฐพฺพารมณฺ์มาแสดงโดยความเป็นผ้าจากเมืองจีนและผ้าจาก
 แคว้นโสมาระ เป็นต้น”

ในพากย์นั้น พระภิกษุอาจารย์อธิบายไว้ในคัมภีร์ฎีกาดังนี้ คำว่า “เกิดขึ้นในสณฺฐาน”
 หมายถึงอารมณฺ์คือรูป เสียง และกลิ่น และคำว่า “หรือคล้ายกับอารมณฺ์นั้น” หมายถึง
 อารมณฺ์คือรสและสัมผัส เพราะอารมณฺ์ที่ลิ้มรสและสัมผัสเป็นอย่างหนึ่ง ส่วนของถวายใน
 ภายหลังเป็นอีกอย่างหนึ่ง

เมื่อบุคคลรับเอารูปารมณฺ์เป็นต้นที่เหล่าญาตินำมาแสดงอย่างนี้ทางทวารทั้ง ๕
 ก่อนแล้วยังไม่จุติ ต่อมาภายหลังได้รับเอาด้วยมโนทวารล้วนๆ อีกว่า บัดนี้อารมณฺ์เช่นนี้
 ยังปรากฏอยู่แล้วจึงจุติ อารมณฺ์เหล่านั้นเป็นกรรมนิमितที่เป็นปัจจุบันซึ่งมโนทวารรับเอาไว้

๙๔. กรรมนิमितที่เป็นบัญญัติเป็นอารมณฺ์ของอรุปาวจรปฏิสนธิที่ ๑ และที่ ๓
 ส่วนกรรมนิमितที่เป็นมหัคคตธรรมเป็นอารมณฺ์ของอรุปาวจรปฏิสนธิที่ ๒ และที่ ๔ ฉะนั้น
 ท่านจึงกล่าวว่า ยถารหํ (ตามสมควร)

อธิบายคาถาสรูป

๙๘. ฌานขั้นต่ำของอรูปพรหมผู้ไปอุบัติในภุมิขั้นบนในอรูปาวจรภูมีย่อมระงับไป อรูปพรหมเหล่านั้นจะไม่พยายามเจริญฌานขั้นต่ำอีก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เภฏิจิมารูปปวชชิตา (ยกเว้นอรูปปฏิสนธิขั้นต่ำ)

เมื่ออรูปพรหมตั้งอยู่ในความประมาท เพิกเฉยการเจริญฌาน และมีใจถูกสังโยชน์ขั้นต่ำที่ยังกำจัดไม่ได้ฉุดรั้งลงมาสู่ภุมิชั้นล่างจากพรหมโลกนั้น แล้วไปอุบัติในกามภุมิ กรรมที่อ่อนกำลังอย่างอื่นย่อมไม่ได้โอกาสส่งผล ยกเว้นเจตนาในอุปจารฌานที่เป็นกุศลมีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตถา กามติเหตุกา (เช่นเดียวกันนี้ กามาวจรปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ ก็ย่อมมีได้ต่อจากอรูปจุตินั้น) ดังสาธกในอรรถกถาอังคุตตรนิกายว่า

น หิ ตสฺส อุปจารชฺชฌานโต พลวตฺรํ นาม กมฺมํ อตฺถิ.^{๑๗๔}

“กรรมที่มีกำลังกว่าอุปจารฌานย่อมไม่มีแก่อรูปพรหม”

ทั้งในคัมภีร์ฎีกาก็กล่าวว่า

น หิ ตสฺส ๒เปยฺ อตฺถิติ อิมินา ตโต จวนฺตานิ อุปจารชฺชฌานเมว ปฏิสนฺธิชนกํ กมฺมนฺติ ทีเปติ.^{๑๗๕}

“คำว่า ‘กรรมที่มีกำลังกว่าอุปจารฌานย่อมไม่มีแก่อรูปพรหม’ แสดงว่าอุปจารฌานเท่านั้นย่อมก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตแก่อรูปพรหม ผู้จุติจากอรูปภุมิ”

รูปาวจรปฏิสนธิย่อมไม่มีแก่อรูปพรหม ดังสาธกในคัมภีร์ยมกว่า

อรูปธาตฺตยา จตฺสส อรูปธาตฺตํ อุปปชฺชนตฺสสา”ติ วา “อรูปธาตฺตยา จตฺสส กามธาตฺตํ อุปปชฺชนตฺสส.^{๑๗๖}

“พรหมผู้จุติจากอรูปภุมิแล้วไปอุบัติในอรูปภุมิ”

“พรหมผู้จุติจากอรูปภุมิแล้วไปอุบัติในกามสุคติภุมิ”

มิได้ตรัสว่า “พรหมผู้จุติจากอรูปภุมิแล้วไปอุบัติในอรูปภุมิ”

ส่วนกรรมที่อ่อนกำลังอย่างอื่นไม่อาจกล่าวว่าเป็นปราศจากโอกาสส่งผลแก่รูปพรหม ผู้จุติจากรูปาวจรภูมิ แต่กรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อนซึ่งก่อให้เกิดวิบัติมีความเป็นคนตาบอด เป็นต้น ย่อมไม่ได้โอกาสส่งผลแก่รูปพรหมผู้ข่มนิวรรณ์ได้ เพราะเป็นผู้อบรมกระแสจิต เป็นอย่างดีด้วยฌานที่บรรลุลักษณะอุปนา มิควรจะกล่าวถึงกรรมที่ให้ไปเกิดในอบายภูมิ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อเหตุรหิตา สियฺ (ปฏิสนธิจิตยกเว้นอเหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีได้ต่อจากรูปาวจรจุติจิต)

(๑๘๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ ย่อมมีได้ด้วยอานุภาพของอุปจารฌาน” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ ถ้าข้อความนั้นหมายถึงการให้ผลปฏิสนธิ ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๒ ย่อมไม่สมควร เพราะอุปจารฌานที่เป็นไปในอุปนาวิถิของพรหมผู้ข่มนิวรรณ์ได้ไม่ควรเป็นกุศลที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน หรือถ้าหมายถึงการอุปถัมภ์กรรมอื่น ความชอบด้วยเหตุผลในการไม่ให้ผลปฏิสนธิแล้วอุปถัมภ์กรรมอื่นที่มีกำลังน้อยกว่าย่อมไม่มี

รูปพรหมย่อมเกิดกุศลกรรมทางกาย วาจาและใจนอกจากอุปจารฌานได้ กรรมเหล่านั้นมีเหตุ ๓ อย่างอ่อนบ้าง มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวดบ้าง แต่กุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อนที่ให้ผลปฏิสนธิซึ่งมีความพิการทางร่างกายย่อมไม่เกิดแก่รูปพรหม เพราะข่มนิวรรณ์หยาบได้แล้ว ทั้งกรรมดังกล่าวที่เป็นอุปปริยายเวทนิยกรรมก็ไม่มีโอกาสส่งผล รูปพรหมเหล่านั้นยังมีฉันทะและความพอใจในอารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นเหตุให้กรรมหลากหลายได้โอกาสส่งผล และทำให้เคลื่อนจากรูปภูมิด้วยจักขุทวารหรือโสตทวาร ดังนั้น จึงควรกล่าวเหตุตามนัยที่ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]แสดงมาแล้ว ไม่ควรกล่าวเหตุด้วยอุปจารฌาน

พึงประกอบบทว่า ปฏิสนธิ ๒๐ [ปฏิสนธิจิต ๑๘ รูปปฏิสนธิ ๑] ทั้งปวงย่อมมีได้ต่อจากกามาวจรจุติจิตที่มีเหตุ ๓ ส่วนปฏิสนธิจิต ๑๐ ดวงที่ต่อจากจุติอื่น คือจุติที่มีเหตุ ๒ หรือไม่มีเหตุ ย่อมเกิดได้ในกามภูมิเท่านั้น

๙๙. พระอนรุทธาจารย์เมื่อแสดงการดำเนินไปของจิตที่พ้นจากวิถิพร้อมทั้งการดำเนินไปแห่งอารมณ์ในขณะปฏิสนธิดังนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงการดำเนินไปในอดีตกาล

และในภาพต่อไป จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า อิจฺเจว (ตั้งแต่เวลาที่ต่อจากการดับแห่งปฏิสนธิจิตของสัตว์ผู้ถือปฏิสนธิตามที่กล่าวมาเช่นนี้ เมื่อไม่มีวิถีสติเกิดขึ้น [ปฏิสนธิ]จิตนั้นย่อมรับอารมณ์นั้น แล้วเป็นจิตที่เรียกว่า ลำดับภวังค์ โดยความเป็นเหตุสืบต่อภพ ดำเนินไปอย่างไม่ขาดสายดุจสายน้ำ ตราบจนถึงการอุบัติของจุติจิต)

คำว่า ปฏิสนธินิโรธานนุตรโต แปลว่า ตั้งแต่เวลาที่ต่อจากการดับแห่งปฏิสนธิจิต

คำว่า ตเมว จิตฺตํ (ปฏิสนธิจิตนั้นนั่นเอง) พึงทราบการเรียกภวังคจิตที่คล้ายกับปฏิสนธิจิตนั้นว่าเป็นปฏิสนธิจิต เหมือนคำว่า ยานนั้นนั่นเอง

[ยาที่บริโภคในวันก่อน แม้จะไม่ชยาที่บริโภคในวันนั้นก็เป็นชนิดเดียวกัน จึงอาจกล่าวว่า บริโภคยานนั้นนั่นเอง โดยหมายถึงยาใหม่ที่คล้ายกับยาเก่าซึ่งบริโภคมาแล้วในวันก่อน]

พึงทราบการรวมเอาวิถีสติอันใกล้จุติจิตนั้นเข้าไว้ด้วยคำว่า จุติ (จุติจิต) ในคำว่า ยาว จุติจิตตูปปาทา (ตราบจนถึงการอุบัติของจุติจิต) นี้

คำว่า อสติ วิถีสติตูปปาเท (เมื่อไม่มีวิถีสติเกิดขึ้น) มีความหมายว่า เมื่อไม่มีวิถีสติเกิดขึ้นในระหว่างๆ

คำว่า ภวสฺส องฺคภาเวน (โดยความเป็นเหตุสืบต่อภพ) มีความหมายว่า โดยความเป็นเหตุต่อเนื่องกับภพที่จะไปเกิด เพราะเมื่อภวังคจิตไม่ดำเนินไป ภพที่จะไปเกิดย่อมขาดสูญ เนื่องจากอุปสรรคที่ปราศจากปัจจัยย่อมเหี่ยวแห้งไปเหมือนต้นข้าวอ่อนขาดฝน

๑๐๐. พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ปฏิสนธิจิตนั้นจะเกิดเป็นจุติจิตแล้วดับไป

๑๐๑. คำว่า ยถากุณฺเฏ เอว ปริวตฺตุนฺตา ปวตฺตุนฺติ (ปฏิสนธิจิตเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนไปตามลำดับ) มีความหมายว่า ปฏิสนธิจิตเป็นต้นย่อมหมุนเวียนไปตามลำดับ ตราบจนถึงจุติจิตที่ดับขั้นปรินิพพาน ไม่ใช่ดับสูญไม่เกิดอีกเช่นกับที่ความเห็นผิดอย่างอื่น [อุจฺเจทฺทวิถีสติ] คาคคเนไว้

(๑๘๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่ “ตราบจนถึงการกำจัดมูลเหตุแห่งวิภูฏะ” การกำจัดมูลเหตุแห่งวิภูฏะ คืออรรหัตตมรรค แต่จิตเหล่านั้นยังดำเนินไปต่อจากอรรหัตตมรรคจนถึงการดับขันธได้

อธิบายกาลางท้าย

๑๐๒. คำว่า อิห คือ ในภพนี้

คำว่า อิจฺจยํ ตัดบทเป็น อิติ + อยํ

อิติ ศัพท์มีอรรหเหมือน อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์ จึงมีความหมายว่า กระแสจิตนี้คือปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต วิถิจิตมีอวชชนจิตเป็นต้น และจตุจิต ย่อมเป็นไปในภพนี้ ฉนใด กระแสจิตนี้คือปฏิสนธิจิตและภาวังคจิตเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนไป คือย่อมหมุนวนเป็นไปอยู่ในภพอื่นอีก ฉนนัน

บัดนี้ เมื่อพระอนรุทธาจารย์จะแสดงถึงประโยชน์คือมรรค ผลและนิพพานอันเป็นผลของการแสดงปริจเฉทที่ชื่อว่า ปเภทสังคหะ (ประมวลประเภท) และปวัตติสังคหะ (ประมวลความเป็นไป) ของจิตและเจตสิก จึงกล่าวคากานัน

ในคากานัน คำว่า ปฏิสงฺขาย (หยั่งเห็น) คือ หยั่งเห็นอยู่เนื่องนิตย์ด้วยวิปัสสนาญาณ ที่เรียกว่า ปัญญาหยั่งรู้

คำว่า เอตํ คือ การแสดงประเภทและความเป็นไปของจิตและเจตสิกตามที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า อทฺฐวํ แปลว่า ไม่ยั้งยืน

คำว่า อธิคนฺตฺวา (บรรลุแล้ว) มีความหมายว่า บรรลุแล้ว คือกระทำให้แจ้งด้วยมรรคญาณ ๔ ที่เรียกว่า อธิคมะ (ธรรมที่ควรบรรลุ)

คำว่า ปทํ (พระนิพพาน) หมายถึง สอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่มีขันธเหลืออยู่)

คำว่า พุธา แปลว่า ผู้รู้ทั้งหลาย

คำว่า **สุสมุจจินนสีเนหพันธะ** หมายถึง บุคคลผู้มีพันธนาการคือเยื่อใยที่เรียกว่า ตัณหา อันนอนเนื่องอยู่ในจิตและเจตสิกตามที่กล่าวแล้ว อันตนตัดขาดดีแล้วพร้อมกับ กิเลสอื่นๆ โดยไม่ให้อนุสัยเหลืออยู่

คำว่า **สมะ** คือ สภาวะซึ่งเป็นที่สงบแห่งทุกข์และความร่าร้อนในวัฏฏะ หมายถึง อนุภาติเสสนิพพาน

คำว่า **เอสสนุติ** แปลว่า จักเข้าถึง

คำว่า **จิราย** แปลว่า ตลอดกาลนาน

คำว่า **สุพพตะ** หมายถึง ผู้มีพรตคือศีลและธุดงค์งามอันนำธรรมที่พึงบรรลุมารให้ หมายความว่า ผู้มีความประพฤติขัดเกลากิเลส มีศีลหมดจดดี

พึงประกอบบทว่า ผู้รู้ทั้งหลายผู้มีพรตงามตลอดกาลนาน หยั่งเห็นจิตและเจตสิก นี้ว่าเป็นสิ่งไม่ยั่งยืน ได้บรรลुพระนิพพานอันไม่คลาดเคลื่อนแล้ว เป็นผู้มีพันธนาการคือ เยื่อใยที่ตัดขาดดีแล้ว จักเข้าถึงแดนสงบ

จบการแสดงข้อความปรมาัตถ์แห่งวิถีมุตตสังคหะ

ในคัมภีร์ชื่อปรมาัตถ์ที่ป็นอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

สารุ ปโกปิตสสาปี
น หิ ตาปยิต्तुํ สกกา

มโน นายาติ วิกิริยํ
สาครมโภ ติณุกกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตว์บุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดังเช่นน้ำในสาคร
จะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

ปริจเฉทที่ ๖

รูปสังคหะ

(ประมวลรูป)

อธิบายคำปฏิญญา

๑. พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงจิตกับเจตสิกด้วย[การจำแนกเป็น]ประเภทและ [แสดง]ความเป็นไปดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงรูปซึ่งมาถึง[ในที่นี้] จึงกล่าวคาถาแรก

ในคานานั้น คำว่า **เอตตาวะ** คือ คำเพียงเท่านั้น, [ข้าพเจ้าได้จำแนกธรรมคือจิต และเจตสิก พร้อมทั้งจำแนกเป็นประเภทและแสดงความเป็นไปไว้]เพียงเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นบทนิบาต

[ตามนัยแรกคำว่า **เอตตาว** สำเร็จรูปมาจาก **เอต** ศัพท์ + **วนตุ** ปัจจัยในปริมาณัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า **เอต** ปริมาณ อสสาติ **เอตตาว** (**เอตตาวะ** คือ คำเพียงเท่านั้น) ส่วนตามนัยที่ ๒ เป็น บทนิบาตที่แยกรากศัพท์และวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้]

หิ ศัพท์เป็นไปในการทำบทให้เต็ม

[บทนิบาต เช่น **หิ จ ปน** เป็นต้น ในบางแห่งทำหน้าที่ปทปุรณะ คือ ทำให้บทสละสลวย ไม่มีความหมายใดๆ]

คำว่า **ประเภทปวัตติ** คือ ประเภทและความเป็นไป

คำว่า **สัปปเภทปวัตติกะ** คือ จิตและเจตสิกที่มีประเภทและความเป็นไป

พึงประกอบบพทว่า ข้าพเจ้า[พระอนุรุทธาจารย์]ได้จำแนกธรรมคือจิตและเจตสิก พร้อมทั้งจำแนกเป็นประเภทและ[แสดง]ความเป็นไปไว้เพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวรูป

อธิบายการประมวลรูป ๕ อย่าง

๒. คำว่า สมุทฺเทส (การแสดงโดยย่อ) หมายถึง การแสดงคือพูดโดยย่อ

คำว่า วิภาค (การจำแนก) คือ การจำแนกรูปที่แสดงโดยย่ออีก

คำว่า สมุฏฺฐาน (สมุฏฐาน) คือ เหตุทำให้เกิดรูป หมายถึง กรรม เป็นต้น

คำว่า กลาป (หมวดหมู่) คือ สิ่งที่ส่วนย่อยเข้าไปรวมกัน หมายถึง กลุ่ม

คำว่า ปวตฺติกมโต แปลว่า โดยลำดับแห่งการเกิดขึ้น

อธิบายการแสดงรูปโดยย่อ

๓. มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัดตามลักษณะและรูปร่างของตน เมื่อเทียบเคียงกับอุปาทายรูป มหาภูตรูปใหญ่โตปรากฏชัดตามสภาวะของตน

(๑๘๒) ในคัมภีร์วิภาวนีและมหาฎีกากล่าวว่า “[รูปที่ใหญ่โตปรากฏชัด]โดยเนื่องกับรูปร่าง” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะชื่อว่ามหาภูตรูปมิได้เป็นไปโดยเนื่องกับรูปร่าง โดยปราศจากความกว้างขวางด้วยลักษณะของตน[มีความแข็งเป็นต้น] ความใหญ่โตโดยรูปร่างของมหาภูตรูปในกระแสน้ำที่มีใจครองและไม่มีใจครอง โดยความเป็นแผ่นดิน ภูเขา ปลาและเต่า เป็นต้นในมหาสมุทร มีมูลเหตุคือความกว้างขวางด้วยลักษณะของตน

อีกนัยหนึ่ง มายากรเรียกว่า มหาภูต เพราะเป็นผู้ใช้เล่ห์กลในโลก

อีกนัยหนึ่ง ยักษ์เป็นต้นเรียกว่า มหาภูต เพราะเป็นสิ่งที่คาดคะเนไม่ได้ในการเข้าถึงมนุษย์

อีกนัยหนึ่ง ยักษ์ณีเรียกว่า มหาภูต เพราะหลอกลวง[ให้หลงผิดโดยจำแลงร่างที่งดงาม]

รูปทั้ง ๔ อย่างนี้เหมือนมายากรเป็นต้น เนื่องจากคล้ายกับมายากรเป็นต้นด้วยความหมายเหล่านั้น จึงชื่อว่า **มหาภูตรูป**

[คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- รูปใหญ่โตปรากฏชัด = มหานุทานิ หุตฺวา ภวนฺติ ปาตุภวนฺตฺติ มหาภูตานิ (สัมภาวนา-
บุรพพท กรรมธารยสมาส)

- รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตานิ (ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย
มหาภูต ที่มีอรรถว่า มายากร)

- รูปที่คล้ายกับบอมมนุษย์ = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตานิ (ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย
มหาภูต ที่มีอรรถว่า ยักษ์)

- รูปที่คล้ายกับนางยักษ์ณี = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตานิ (ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย
มหาภูต ที่มีอรรถว่า นางยักษ์ณี)]

อนึ่ง ในฝ่ายอุปมานะและอุปไมยทั้งสองพึงมีรูปวิเคราะห์ว่า “มหาภูต คือ มายากร
เป็นต้น หรือรูปที่ไม่มีจริง หรือรูปที่มีความอัศจรรย์อันใหญ่หลวง”

(๑๘๓) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงยักษ์ณีให้เป็นคำอุปมาโดยเฉพาะแล้วกล่าวว่า
“อีกนัยหนึ่ง มหาภูตรูป คือ รูปที่ไม่มีจริง เพราะหลอกลวงเหล่าสัตว์ด้วยการแสดงรูปสตรี
หรือบุรุษที่น่าพึงใจเป็นต้น ประดุจยักษ์ณีผู้หลอกลวงเหล่าสัตว์ด้วยผิวพรรณรูปร่างที่น่า
พึงใจ” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา เพราะในคำอธิบายของคำว่า มหาภูต-
สามณฺณโต (เพราะเหมือนมายากร ยักษ์ และยักษ์ณีที่ชื่อว่า มหาภูต) พระอรรถกถาจารย์
กล่าวถึงมหาภูต ๓ อย่างไว้ในคัมภีร์อรรถกถา คือมายากร ยักษ์ และยักษ์ณี”

คำว่า จตฺนุํ มหาภูตานิ (มหาภูตรูป ๔) ลงฉฬฺฐีวิภตฺติในอรรถของทุติยาวิภตฺติ

คำว่า อุปาทาย แปลว่า อาศัยมั่นคง

พึงเพิ่มบทเข้ามาว่า ปวตฺตํ (เป็นไป) หรือพึงทราบบทสมาสว่า รูปที่อาศัย [มหา-
ภูตรูป]

[ตามนัยแรกมีรูปแยกกันเป็นสองบทว่า อุปาทาย รูป โดยเพิ่มคำว่า ปวตฺตํ เข้ามาในประโยค
ส่วนนัยหลังมีรูปติดกันเป็นบทสมาสว่า อุปาทายรูป]

(๑๘๔) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่ “อุปาทารูป คือ รูปเป็นไปโดยอาศัย[มหาภูตรูป]” ข้อความนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะปาฐะที่ไม่มี ย อักษรนี้ไม่พบในที่ได้ ดังสาธกในคัมภีร์ มูลฎีกาว่า

“อุปาทายะ คือ สิ่งอาศัย

อุปาทายติ นิสฺสยตีติ อุปาทายํ. ตเมว รูปํ.”

อุปาทายรูป คือ รูปอาศัยนั้นนั่นเอง”

๔. **ปฐวี** คือ รูปประจักษ์ หมายความว่า ประจักษ์โดยความเป็นที่ตั้งของรูป[อื่น] ซึ่งเกิดร่วมกัน

ปฐวี คือ รูปที่มีสภาพใหญ่เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง **ปฐวี** คือ รูปที่พึ่งยกย่องโดยประการต่างๆ กล่าวคือ ด้วยหมู่คุณ นานัปการว่า รูปนี้เป็นที่ตั้ง ที่ดำรง เป็นฐานะพื้นภูมิของรูปอื่น เพราะเป็นที่ตั้งของรูปร่าง แห่งรูปทุกอย่าง เป็นต้น

[คำว่า ปฐวี มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปประจักษ์ = ปถยตีติ ปถวี (ปถ ธาตุ = ปรากฏ + ภิวิ ปัจจัย)
- รูปที่มีสภาพใหญ่เกิดขึ้น = ปฐ มหฺนฺตี หุตฺวา ชายตีติ ปถวี (ปฐ คัพท์ + อี อิตฺถิปัจจัย)
- รูปที่พึ่งยกย่องโดยประการต่างๆ = ปกาเรน ถวียตีติ ปถวี (ป บทหน้า + ถฺ ธาตุ = ยกย่อง + อ ปัจจัย)]

ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดินนั้นนั่นเอง เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ

อาโป คือ รูปแผ่ไปสู่สหชาตรูป

อีกนัยหนึ่ง **อาโป** คือ รูปทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน

อีกนัยหนึ่ง **อาโป** คือ รูปรักษาสหชาตรูปยั่งยืนักโดยทำให้ไม่กระจัดกระจาย

อีกนัยหนึ่ง **อาโป** คือ รูปรวบรวมสหชาตรูปเหมือนซึมซับเข้าไป

[คำว่า อาป มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- รูปแผ่ไปสู่สหชาตรูป = อาเปติ สหชาตรูปานิ พยาเปตวา ติฏฐตตีติ อาโป (อาป ธาตุ = แผ่ไป + อ ปัจจัย)
- รูปทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน = อปฺปายติ ตานิ สุกฺขํ พฺรหฺมเหติ วฑฺฒตตีติ อาโป (อา บพหน้า + ปา ธาตุ = เจริญ + อ ปัจจัย)
- รูปรักษาสหชาตรูปยั่งยืน = ตานิ ภูโส ปาติ รกฺขตตีติ อาโป (อา บพหน้า + ปา ธาตุ = รักษา + อ ปัจจัย)
- รูปรวบรวมสหชาตรูป = ปิวติ ตานิ สงฺกณฺหติ สมฺปิณฺเฑตตีติ อาโป (อา บพหน้า + ปา ธาตุ = รวบรวม + อ ปัจจัย)]

อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำนั้นนั่นเอง

เตโช คือ รูปปรากฏระหว่างสหชาตธรรมเหมือนรุ่งโรจน์ด้วยความแก่กล้า

อีกนัยหนึ่ง **เตโช** คือ รูปทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า

อีกนัยหนึ่ง **เตโช** คือ รูปทำให้ร้อน

[คำว่า เตช มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปปรากฏระหว่างสหชาตธรรม = เตชติ สหชาตธมฺมานํ มชฺเฌ ปกาสตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ปรากฏ + ณ ปัจจัย)
- รูปทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า = เตเชติ นิเสติ สหชาตธมฺเม ติกฺขณามพล กโรตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้แก่กล้า + ณ ปัจจัย)
- รูปทำให้ร้อน = เตเชติ ปริปาเจติ อุสฺมาเปตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้ร้อน + ณ ปัจจัย)]

เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟนั้นนั่นเอง

วาโย คือ รูปเคลื่อนไหว กล่าวคือ กระทำมหาภูตรูปให้ไปสู่สถานที่อื่นโดยเป็นเหตุให้เกิดในสถานที่อื่นได้

อีกนัยหนึ่ง **วาโย** คือ รูปนำสหชาตธรรมไปโดยไม่ให้หยุดนิ่ง

[คำว่า วาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปเคลื่อนไหว = วายติ สมีเรตตี วาโย (วา ธาตุ = เคลื่อนไหว + ณ ปัจจัย)
- รูปนำสหชาตธรรมไป = วายติ สหชาตธมเม วหตีติ วาโย (วา ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัย)]

ปัจจัย)]

วาโยธาตุ คือ ธาตุลมนี้แน่นอน

ในบรรดาธาตุรูปเหล่านั้น ปรฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง อาโปธาตุมีลักษณะเกาะกุม เตโชธาตุมีลักษณะร้อน วาโยธาตุมีลักษณะตั้ง

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวว่าปรฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง ปรฐวีธาตุมีลักษณะอ่อนบ้าง มิใช่หรือ

ตอบว่า : ปรฐวีธาตุแม้มีลักษณะอ่อนบ้างก็นับว่าแข็งในเมื่อเทียบกับมหาภูตรูปสามที่เหลือ แต่เมื่อเทียบเคียงกันเอง ปรฐวีธาตุย่อมเป็นไปอย่างนี้ว่า ปรฐวีธาตุนี้อ่อน ปรฐวีธาตุนี้แข็ง ความอ่อนและความแข็งจึงไม่แน่นอนเหมือนความยาวกับความสั้น เพราะว่า สิ่งที่อ่อนเมื่อประจวบกับสิ่งที่อ่อนกว่านั้นก็นับว่าแข็ง สิ่งที่แข็งเมื่อประจวบกับสิ่งที่แข็งกว่านั้นก็ชื่อว่าอ่อน

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อาโปธาตุมีลักษณะเกาะกุม อาโปธาตุนั้นมีจำนวนมากในน้ำปกติ น้ำปกติจึงควรรวมตัวกันเป็นแห่งมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะปรฐวีธาตุที่ควรรวมตัวกันมีกำลังน้อยในน้ำปกติ ส่วนน้ำที่มีปรฐวีธาตุมาก ก็มีปรฐวีธาตุนั้นรวมตัวกันอยู่แน่นอนหนา

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า เตโชธาตุมีลักษณะร้อน หากเป็นตามนี้ ความเย็นก็ไม่ควรเป็นเตโชธาตุมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น สภาพที่เผาให้สุก คือให้ถึงความสุกหอม ชื่อว่า อุณหะ ทั้งความเย็นก็ให้ถึงความสุกหอมได้เช่นกัน ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

เตโช เอว हि สितं हिมาตสมยาทีสุ สิตสฺส परिปาจกตาทสฺสนโต.^๓

“ความเป็นเหตุไชธาตุนั้นเอง เพราะพบว่าความเป็นทำให้สูงงอมได้ในเวลาน้ำค้างตกเป็นต้น”

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วาโยธาตุมิลักษณะตั้ง และไม่เกิดขึ้นในเสาคือเป็นต้นที่แข็งเป็นแท่งที่บมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น เพราะปฏิฐธาตุนั้นในเสาคือเป็นต้นถึงความมั่นคงมีกำลังมากได้ เนื่องจากได้รับอุปถัมภ์จากวาโยธาตุนั้นที่ติดต่อกับตน

๕. จักขุ คือ รูปบอกที่เสมอกันและไม่เสมอกัน หมายความว่า ชี้นั้นที่เสมอกันและไม่เสมอกัน เพราะการรับรู้รูปดังกล่าวมีจักขุประสาทเป็นเหตุ

อีกนัยหนึ่ง จักขุ คือ รูปยินดีรูปารมณฺ์ เพราะไม่ทอดทิ้งรูปารมณฺ์ที่มาปรากฏ

อีกนัยหนึ่ง จักขุ คือ รูปแสดงรูปารมณฺ์

[คำว่า จักขุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปบอกที่เสมอกันและไม่เสมอกัน = จกฺขติ สมวิสมํ อากฺขตฺตีติ จกฺขุ (จกฺข ธาตุ = บอก + ณฺ บัจจย)

- รูปยินดีรูปารมณฺ์ = รูป อสฺสาเทตฺตีติ จกฺขุ (จกฺข ธาตุ = ยินดี + ณฺ บัจจย)

- รูปแสดงรูปารมณฺ์ = รูป วิภาเวตฺตีติ จกฺขุ (จกฺข ธาตุ = แสดง + ณฺ บัจจย)]

โสตะ คือ รูปได้ยิน

อีกนัยหนึ่ง โสตะ คือ รูปทำให้ผู้ฟังได้ยิน

[คำว่า โสตะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปได้ยิน = สฺนฺตฺตีติ โสฺตํ (กัตตุสาธนะ)

- รูปทำให้ผู้ฟังได้ยิน = สฺนฺนฺติ เอเตนาติ โสฺตํ หรือ สฺยฺยฺนฺติ เอเตนาติ โสฺตํ (กรณฺสาธนะ)]

ฆานะ คือ รูปรับกลิ่น

อีกนัยหนึ่ง **ฆานะ** คือ รูปทำให้ผู้สุดตมรับกลิ่น

[คำว่า ฆาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปรับกลิ่น = ฆายตีติ ฆานัง (กัตตุสาธนะ)

- รูปทำให้ผู้สุดตมรับกลิ่น = ฆายนฺติ เอเตนาติ ฆานัง หรือ ฆายินฺติ เอเตนาติ ฆานัง

(กรณสาธนะ)]

ชีวหา คือ รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต เพราะน้อมไปในรสอันเป็นเหตุของชีวิตที่เรียกว่า ชีวิตะ

อีกนัยหนึ่ง **ชีวหา** คือ รูปนำชีวิตไป

อีกนัยหนึ่ง **ชีวหา** คือ รูปทำให้เหล่าสัตว์นำชีวิตไป กล่าวคือ ทำให้เป็นไปได้ เพราะให้สำเร็จการดำเนินไปของชีวิต

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ชิตี** คือ ความชนะ หรือความแพ้

ชีวหา คือ รูปนำความชนะหรือความแพ้ หรือทำให้เหล่าสัตว์นำความชนะหรือความแพ้ [คือเป็นเหตุให้ได้รับผลดีหรือผลเสีย] หมายถึง ชิวหาประสาทพร้อมทั้งสัญฐาน [ลิน] ดังพระพุทธรวจนะว่า

บุริสสุส หิ ชาตสุส

กุทารี ชายเต มุเข

ยาย ฉินฺทติ อุตฺตานัง

นโร ทุพฺภาสิตัง ภณฺเ

“มีดพรา[คือลิ้น]ย่อมเกิดในปากของบุรุษ เป็นสิ่งเชือดเนื้อน
นรชนผู้กล่าวมรุษวาทอยู่”

[คำว่า ชิวหา มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต = ชีวิตัง อวฺหายตีติ ชิวหา (ชีวิต บทหน้า + อา บทหน้า + วฺเห ธาตุ = เรียก + อ ปัจจัย)

- รูปนำชีวิตไป = ชีวิตัง วหตีติ ชิวหา (ชีวิต บทหน้า + วห ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- รูปทำให้เหล่าสัตว์นำชีวิตไป = ชีวิต วหนติ เอตายาติ ชิวหา (ชีวิต บทหน้า + วห ชาติ + อ ปัจจัยในภทรณสาธนะ)

- รูปนำความชนะหรือความแพ้ = ชิตี วหตีติ ชิวหา (ชิตี บทหน้า + วห ชาติ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- รูปทำให้เหล่าสัตว์นำความชนะหรือความแพ้ = ชิตี วหนติ เอตายาติ ชิวหา (ชิตี บทหน้า + วห ชาติ + อ ปัจจัยในภทรณสาธนะ)]

ในที่นี้ ชิวหาปสาทรูปได้ชื่อว่า ชิวหา เพราะเกิดร่วมกับสัณฐาน[คือลีน]

กาย คือ รูปอันเป็นที่เกิดของผมเป็นต้นและอกุศลธรรมที่น่ารังเกียจ หมายถึง ร่างกายที่ประกอบด้วยรูปร่างสัณฐาน แต่ในที่นี้ประสงค์กายประสาทที่เกิดร่วมกับรูปกาย

ปสาทรูป คือ รูปใส

อีกนัยหนึ่ง **ปสาทรูป** คือ รูปเป็นที่ปรากฏของนิมิตอารมณ์มีดวงจันทร์เป็นต้นโดยสภาวะของตนคล้ายกับผังลีกลอง หมายถึง รูปใสที่เกิดจากกรรมซึ่งเหมือนกระจกใสแวววับ

[คำว่า ปสาทรูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปใส = ปสีทนต์ติ ปสาทา (ป บทหน้า + สท ชาติ = ใส + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- รูปเป็นที่ปรากฏของนิมิตอารมณ์ = ปสีทนต์ติ เอตถ นิมิตตารมณานิ สนทิสสนตีติ ปสาทา (ป บทหน้า + สท ชาติ = ปรากฏ + ณ ปัจจัยในอิภทรณสาธนะ]

จักขุประสาทเป็นต้นเหล่านี้ มีลักษณะใสซึ่งเกิดจากกรรมที่ต้องการจะเห็น ฯลฯ เป็นเหตุ หรือมีลักษณะคือความใสของมหาภูตรูปที่ควรกระทบกับรูปารมณเป็นต้น

จักขุประสาทดำรงอยู่ซึมซาบเยื่อตา ๗ ชั้นเหมือนน้ำมันซึมซับยุ่นุ่น ๗ ชั้น ในฐานะที่เห็นได้ซึ่งเป็นที่เกิดแห่งสรีระสัณฐานของผู้ยืนอยู่ตรงหน้า มีขนาดเท่าหัวเส้นอยู่กลางแหวตาค่าที่มีตาขาวแวดล้อม

โสตประสาทดำรงอยู่ซึมซาบตลอดสถานที่ที่มีขนแดงเล็กงอกขึ้นคล้ายวงแหวนภายในช่องหู

ฆานประสาทดำรงอยู่ซึ่มซาบตลอดสถานที่ที่มีสัณฐานตั้งกับแพะภายในจุมก

ชีวหาประสาทดำรงอยู่ซึ่มซาบสถานที่ที่มีสัณฐานตั้งปลายกลีบบัวท่ามกลางลึ้นที่
ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน

ส่วนกายประสาทดำรงอยู่ซึ่มซาบตลอดร่างกายทั้งหมดไม่มีเหลือเช่นกับน้ำมันที่
ราดใส่ปุ๋ยฝ้ายกองใหญ่ โดยยกเว้นที่ตั้งของไฟธาตุย่อยอาหาร ปลายผม ปลายขน ปลายเล็บ
และหนังแห้ง

ปสาทรูปทั้ง ๕ ย่อมให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารของจิตที่เกิดทางปัญจทวาร
ตามสมควร ธาตุสี่อย่างๆ ย่อมกระทำอุปการะแก่ปสาทรูปหนึ่งๆ ด้วยหน้าที่คือการทรงไว้
การเกาะกุม การสูกงอม และการเคลื่อนไหว เปรียบตั้งพระพี่เลี้ยงทั้งสี่บำรุงเลี้ยงชู้ตติย-
กุมารด้วยหน้าที่คือการอุ้ม ให้สรงสนาน แต่งพระองค์ และถวายงานพัด ทั้งอุตุ จิต และ
อาหารก็อุปถัมภ์ปสาทรูปประดุจพระราชบิดา พระเชษฐา และพระพี่นางอุปถัมภ์ชู้ตติยกุมาร
อยู่ ชีวิตินทรีย์ย่อมตามคุ้มครองปสาทรูปเป็นอย่างดีคล้ายหมอลหวงทิสปาโมกข์ที่พระราช
ทรงแต่งตั้งไว้ตามคุ้มครองชู้ตติยกุมารอยู่ แม้อุปาทนายรูปมีสี่เป็นต้นก็แวดล้อมปสาทรูป
เปรียบเสมือนบุตรอำมาตย์ผู้เกิดร่วมกันแวดล้อมชู้ตติยกุมารอยู่

ขึ้นชื่อว่าจิตของเหล่าสัตว์เป็นสภาพอันวิจิตร สัณญาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งจิต
ต้นหาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งสัณญา กรรมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งต้นหา มหาภูตรูป
ที่เกิดจากกรรมย่อมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งกรรม ปสาทรูปเหล่านี้วิจิตรแตกต่างกัน
เพราะความวิจิตรแห่งมหาภูตรูป ความจริงแม้ปสาทรูปจะเป็นรูปใส บางอย่างก็ควรให้
รูปกระทบ ไม่ควรให้เสียงเป็นต้นกระทบ บางอย่างควรให้เสียงเป็นต้นกระทบ ไม่ควรให้รูป
กระทบ เพราะเหตุนั้น ปสาทรูปจึงมีลักษณะไม่ระคนกันเองหรือระคนกับรูปอื่น

๖. คำว่า **รูปะ** (สี) คือ รูปแสดง หมายความว่า ถึงความเป็นสี่สรรต่างกันแล้ว
แสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจ [คือเมื่อเห็นใบหน้าแล้วก็รู้ว่าพอใจ ดีใจ โกรธ หรือเสียใจเป็นต้น]

อีกนัยหนึ่ง **รูปะ** คือ รูปแสดงสัณฐานหรือที่เสมอกันและไม่เสมอกันอย่างใด
อย่างหนึ่งโดยปกติ

[คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปแสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจ = รูปยติ หทยงคตภาวํ ปกาเสตติ รูปิ (รูป ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัย)

- รูปแสดงสัณฐานหรือที่เสมอกันและไม่เสมอกัน = รูปยติ ยํ กิญจิ ทพฺพํ สมวิสมํ วา ปกาเสตติ รูปิ (รูป ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัย)

รูปวิเคราะห์ทั้งสองนี้มีรากศัพท์เหมือนกัน ต่างกันที่บทกรรมของ รูป ธาตุ [ท่านจึงแสดงไว้สองนัย]

คำว่า **สัททะ** (เสียง) คือ รูปถึงการรับรู้ด้วยโสตประสาท

อีกนัยหนึ่ง **สัททะ** คือ รูปบอก หมายความว่า บอกเนื้อความนั้นๆ หรือที่ตั้งของตน

อีกนัยหนึ่ง **สัททะ** คือ รูปแผ่ไปสู่ทิศหรือสถานที่นั้นๆ โดยพลัน

[คำว่า สทฺท มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปถึงความรับรู้ด้วยโสตประสาท = สบฺปติ โสตวิญญะยภาวํ คจฺนตีติ สทฺโท (สบฺป ธาตุ = ถึง + อ ปัจจัย)

- รูปบอกเนื้อความนั้นๆ หรือที่ตั้งของตน = สทฺทยติ ตํ ตํ อตฺถํ วา อตฺตโน วตฺถุํ วา อาจิกฺขตีติ สทฺโท (สทฺท ธาตุ = บอก + อ ปัจจัย)

- รูปแผ่ไปสู่ทิศหรือสถานที่นั้นๆ โดยพลัน = สทติ ตํ ตํ ทิสฺส วา เทสฺส วา ขณฺเณ วิสุสฺสรตีติ สทฺโท (สท ธาตุ = แผ่ไป + อ ปัจจัย)]

คำว่า **คัณธะ** (กลิ่น) คือ รูปประกาศ หมายความว่า ประกาศที่ตั้งของตน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า โค คือ สิ่งที่ได้ไป หมายถึง ลม

คำว่า **คัณธะ** คือ รูปที่ถูกลมทรงไว้

[คำว่า คณฺธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปประกาศที่ตั้งของตน = คณฺธยติ อตฺตโน วตฺถุํ สุเจตตีติ คณฺโธ (คณฺธ ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- รูปที่ถูกกลมทรงไว้ = คาเวน ธารียตีติ คนโธ (โค บทหน้า + ธร ธาตุ = ทรงไว้ + อัจฉัยในกรรมสาธนะ)]

คำว่า **รสะ** (รส) คือ รูปที่น่าปรารถนา

คำว่า **โณฏฐัพพะ** (สัมผัส) คือ รูปที่ถูกกระทบ

การกระทบในที่นี้ คือการที่อารมณ์มีรูปเป็นต้นสัมผัสกับปสาทรูป และการกระทบกระทั่งระหว่างมหาภูตรูปในรูปกลาป การกระทบทั้งสองนั้นไม่มีในอาโปธาตุ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อาโปธาตุวิวัชชิต์ (ยกเว้นอาโปธาตุ)

ถามว่า : เหตุใดอาโปธาตุจึงไม่มีการกระทบ บุคคลสัมผัสความเย็นหรือความเหลวได้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ความเย็นเป็นเตโชธาตุ มิใช่อาโปธาตุ ถ้าความเย็นเป็นอาโปธาตุ อาโปธาตุก็พึงเกิดในน้ำโลหะที่เดือดพล่าน เพราะน้ำมีอาโปมาก แต่มิใช่เช่นนั้น ความเย็นจึงเป็นเตโชธาตุเท่านั้น มิใช่อาโปธาตุ

ความเย็นรู้ได้ว่าเป็นเตโชธาตุ เพราะความเย็นกับความร้อนไม่เกิดในกลุ่มรูปเดียวกัน ทั้งไม่แน่นอนเหมือนฝั่งโน้นกับฝั่งนี้ [คือคนที่ยืนอยู่ที่ฝั่งนี้เรียกฝั่งที่ตนยืนอยู่ว่าฝั่งนี้ และเรียกฝั่งตรงกันข้ามว่าฝั่งโน้น ส่วนคนที่ยืนอยู่ที่ฝั่งโน้น ก็เรียกสลับกันกับคนที่ยืนอยู่ที่ฝั่งนี้] โดยแท้จริงแล้ว ความร้อนย่อมไม่เกิดร่วมกับความเย็นในกลุ่มรูปเย็น หรือความเย็นไม่เกิดร่วมกับความร้อนในกลุ่มรูปร้อน ความสำคัญว่าเย็นดำรงอยู่ในสิ่งใดก่อน ภายหลังเมื่อพบสิ่งที่เย็นกว่านั้น ความสำคัญว่าร้อนย่อมดำรงอยู่ในสิ่งนั้นอีก ความสำคัญว่าร้อนในสิ่งที่พบก่อนก็มีนัยเดียวกัน เช่นเดียวกันนี้ ความสำคัญว่าเย็นย่อมดำรงอยู่ในสิ่งที่ร้อนไม่มาก และความสำคัญว่าร้อนก็ดำรงอยู่ในสิ่งที่เย็นไม่มาก

ถ้าอาโปธาตุที่เป็นความเหลวผัสสัมผัสได้ แม้สภาพเกาะกุมในก้อนเหล็กเป็นต้น ก็ผัสสัมผัสได้เช่นกัน หากเป็นตามนี้ อาโปธาตุก็ควรเป็นอารมณ์ของสุขและทุกข์ทางกาย โดยปราศจากมหาภูตรูปอื่นได้ เหมือนนมมหาภูตรูปที่เหลือ ๓ อย่างในมหาภูตรูป ๔ นั้น เป็นอารมณ์ของสุขและทุกข์ทางกายโดยเฉพาะๆ เว้นจากมหาภูตรูปอื่นได้ แต่อาโปธาตุ

มิได้เป็นเช่นนั้น โดยความจริงแล้ว สุขหรือทุกข์ทางกายซึ่งเกิดแก่ผู้สัมผัสก่อนเหล็กเป็นต้น นั้น ย่อมเกิดโดยเนื่องกับความอ่อนหรือแข็ง โดยเนื่องกับความเย็นหรือร้อน หรือโดยเนื่องกับความเบาหรือหนักของการค้ำจุนภายใน มิได้เกิดขึ้นโดยประการอื่น บุคคลจึงกระทบมหาภูตรูป ๓ หรือปฐวีธาตุที่ละเอียดอ่อนประกอบด้วยความเหลวมาก่อน ต่อมาจึงรู้ความเหลวเปี้ยกชุ่มโดยเฉพาะได้ด้วยกระแสจิตทางใจอย่างเดียว เปรียบดังเมื่อกระทบมหาภูตรูป ๓ หรือเห็นสีก่อน แล้วจึงรู้ฐานยาวนานยวสันเป็นต้น รู้วงกลมแห่งดุนไฟในยามราตรี และรู้ช่องรูนั้นๆ ด้วยกระแสจิตทางใจอย่างเดียวต่อมา กระนั้นก็ตาม บุคคลผู้ไม่เข้าใจสภาวะที่ต่างกัน เมื่อกระทบรับรู้สิ่งนั้นอยู่ ย่อมสำคัญว่าเรารู้รูอย่างนี้

[เมื่อกระทบของเหลว เราจะรับรู้มหาภูตรูป ๓ หรือปฐวีธาตุที่ละเอียดอ่อนก่อน แล้วจึงรู้ความเหลวได้ทางใจ เหมือนจักขุประสาทเห็นสีได้อย่างเดียว ไม่รับรู้ฐานยาวนานยวสัน ต่อเมื่อเกิดวิจิตรทางใจล้วนๆ จึงรับรู้ฐานได้ต่อมา แต่วิจิตรเกิดดับเร็วมาก เราจึงคิดว่ากระทบของเหลวด้วยกายประสาทหรือเห็นฐานทางจักขุประสาทได้]

คำว่า โคจร คือ ที่หากินซึ่งโคเที่ยวไปเสมอ

ในที่นี้ชื่อว่า โคจรรูป เพราะเหมือนที่หากินซึ่งโคเที่ยวไป

[โคจรรูปที่จิตท่องเที่ยวเกิดทางทวารทั้ง ๖ เหมือนที่หากินของโคที่เหมือนกับจิต]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า โค คือ อินทรีย์มีจักขุเป็นต้น

โคจรรูป คือ รูปเป็นที่เที่ยวไปของอินทรีย์มีจักขุเป็นต้นที่มีจิตอาศัยแล้ว

อีกนัยหนึ่ง โคจรรูป หมายถึง รูปเที่ยวไปในอินทรีย์ คือ ดำเนิน กระทบ

[คำว่า โคจร มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปเหมือนที่หากินซึ่งโคเที่ยวไป = โคจโร วียาติ โคจรานิ (อุปมาตัทธิต)
- รูปเป็นที่เที่ยวไปของอินทรีย์ = คาโว อินทฺริยานิ จรณฺติ เอเตสุติ โคจรานิ (ฉฺฉฐี-
ตัมปฺริสสฺมาส)
- รูปเที่ยวไปในอินทรีย์ = โคสุ อินทฺริเยสุ จรณฺตีติ โคจรานิ (กิตฺตณตัมปฺริสสฺมาส)]

รูปเหล่านั้นกล่าวว่า โคจรรูป โดยนำเข้าสู่ความเป็นเอกพจน์ในที่นี้

[โคจรรูปแม้จะมี ๕ อย่าง ก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า โคจรรูป โดยมองหากลุ่มรูปชนิดเดียวกัน การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ซาตยาเปกขณีย์ คือ การมองหาประเภทเดียวกัน]

โคจรรูป ๕ อย่างนี้ ฟังทราบว่าเป็นรูปารมณฺ์เป็นต้นซึ่งมีลักษณะกระทบที่จักขุ-
ประสาทเป็นต้นตามลำดับ

๗. คำว่า **อิตถิ** (หญิง) คือ กองชั้น ๕ ที่ตั้งอยู่ในลักษณะไม่สะอาด

คำว่า **อิตถิตตะ** (ความเป็นหญิง) คือ รูปที่ทำให้กองชั้น ๕ ตั้งอยู่เป็นไปอย่าง
นั้น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ภาวะของหญิง ชื่อว่า **อิตถิตตะ**

คำว่า **ปฺริสสะ** (ชาย) คือ กองชั้น ๕ ที่ตั้งอยู่ในลักษณะสะอาด

ข้อความที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ในเรื่องนั้น **อิตถิตตะ** คือ ลักษณะที่เป็นเหตุเกิดแห่งเพศหญิง สันฐานของผู้หญิง
การกระทำของผู้หญิง และอาการของผู้หญิง

ปฺริสสิตตะ (ความเป็นชาย) คือ ลักษณะที่เป็นเหตุเกิดแห่งเพศชาย สันฐานของ
ผู้ชาย การกระทำของผู้ชาย และอาการของผู้ชาย

ในพากย์นั้น คำว่า “เพศ” คือ สันฐานใหญ่ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญ [เช่น รูปร่าง]

คำว่า “สันฐาน” คือ สันฐานเล็กที่เป็นองค์ประกอบย่อย [เช่น ออก เอว เป็นต้น]

คำว่า “การกระทำ” คือ กิริยาพิเศษมีการเล่นและการยิ้มแย้ม เป็นต้น

คำว่า “อาการ” คือ อาการพิเศษมีการไป เป็นต้น

ทั้งหมดนั้นคือความเป็นไปพิเศษของชั้น ๕ ที่เรียกว่า **ลิงค์** (เพศ) ในคัมภีร์
ไวยากรณ์ทั้งหลาย และทำให้ชาวโลกรู้กันว่าเป็นผู้หญิง ไม่ใช่ผู้ชาย หรือเป็นผู้ชาย ไม่ใช่
ผู้หญิง

การที่สันฐานเป็นต้นมีลักษณะไม่สะอาดเป็นต้น หมายถึงภาวะที่แสดงเพศเป็น
หญิงและชายโดยตรง ทั้งการพ้นจากสภาพทั้งสองอย่างนั้นก็เป็นภาวะที่แสดงเพศบั้นเพาะก็
ลักษณะไม่สะอาดเป็นต้นย่อมปรากฏตามสมควรในรูปศัพท์ที่เรียกว่าบทอักษรและในเนื้อความ

ของรูปศัพท์ ดังนั้น รูปศัพท์ที่ไม่มีอินทรีย์ [ความเป็นหญิงหรือชาย] และเนื้อความของศัพท์มีต้นไม่เป็นต้น จึงอาจเป็นอิตถิลิงค์ ปุงลึงค์ และนปุงสกลิงค์ได้โดยปริยาย

[ศัพท์ที่แสดงภาวะของหญิง มีลักษณะประจำเพศที่ไม่สะอาด รวมถึงสัณฐาน การกระทำ และอาการ ศัพท์ที่แสดงภาวะของชาย มีลักษณะประจำเพศที่สะอาดเป็นต้น ส่วนศัพท์แสดงภาวะของบัณฑิตก็ มีลักษณะประจำเพศที่อยู่ก้ำกึ่งระหว่างสองเพศ ทั้งนี้ได้หมายความว่าเพศหญิงสกปรกกว่าเพศชาย และไม่ได้หมายความว่าเพศชายสะอาดกว่าเพศหญิง แต่หมายถึงรูปศัพท์ที่แสดงเพศทางไวยากรณ์ กล่าวคือ ภาษาบาลีจะแสดงเพศประจำศัพท์โดยทั่วไป ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปเข้าใจง่าย ไม่สับสน เรียกว่ามีลักษณะสะอาด ท่านบัญญัติว่า ปุงลึงค์ (เพศชาย) ส่วนศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปสับสนเข้าใจยาก เรียกว่ามีลักษณะไม่สะอาด ท่านบัญญัติว่าอิตถิลิงค์ (เพศหญิง) ส่วนศัพท์ปานกลาง ที่ไม่ยากหรือไม่ง่ายนัก เรียกว่ามีลักษณะก้ำกึ่ง ท่านบัญญัติว่านปุงสกลิงค์ (เพศบัณฑิต) แม้เนื้อความของศัพท์ก็มีเพศตามศัพท์นั้นๆ ด้วยเหตุนี้ ศัพท์ที่กล่าวถึงสัตว์บุคคลที่ปรากฏเพศจริง หรือสิ่งที่ไม่ปรากฏเพศและไม่มีชีวิต เช่น ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น จึงมีเพศตามไวยากรณ์เสมอ]

(๑๘๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “คำว่า อิธิลิงค์ คือ องค์กำเนิดของหญิง” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า ลิงค ที่ปรากฏในองค์กำเนิดเหมือนคำว่า นิमित्त ไม่ปรากฏในพระบาลีหรืออรรถกถาใดๆ

(๑๘๖) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า อิธากัปปะ คือ สัณฐานของหญิง” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า อากปฺป ที่ปรากฏในสัณฐานเหมือนคำว่า ลิงค ไม่พบในคัมภีร์ใดๆ]

ข้อความอื่นที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนี แม้ไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ก็สมควรโดยปริยายนั้น

คำว่า ภาวะ คือ เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่ออย่างนี้ว่า นั่นคือหญิง นั่นคือชาย ในกระแสขันธ์ที่เกิดร่วมกับภาวรูป หรือเป็นเหตุให้เกิดเพศเป็นต้นในกระแสขันธ์ดังกล่าว

[คำว่า ภาว มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อ = ภาวนติ ปวตตณต อภิธานพุทธิโย เอเตนาคี ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- เหตุให้เกิดเพศเป็นต้น = ภาวนติ ปาตุภาวนติ ลิงคาคีนิ ตสฺมี สตีติ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)]

ภาวรูป คือ รูปทำให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อนั้นนั่นเอง

๘. คำว่า **หทัย** คือ รูปทำให้เหล่าสัตว์ทำคุณหรือโทษนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง **หทัย** คือ รูปที่เหล่าสัตว์ปล่อยความคิดต่างๆ

อีกนัยหนึ่ง **หทัย** คือ รูปที่เหล่าสัตว์คุ้มครองรักษาดังชีวิต

[คำว่า หทัย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปทำให้เหล่าสัตว์ทำคุณหรือโทษนั้นๆ = หทนติ สตฺตา ตํ ตํ อตฺถํ วา อนตฺถํ วา ปุเรนฺติ เอเตนาคี หทยํ (หท ธาตุ = ให้เต็ม + ย ปัจจัย)
- รูปที่เหล่าสัตว์ปล่อยความคิดต่างๆ = หทนติ สตฺตา อิโต นานาวิตฺตเก โอสชนฺติ มุญฺจนฺตีติ หทยํ (หท ธาตุ = ปล่อย + ย ปัจจัย)
- รูปที่เหล่าสัตว์คุ้มครองรักษาดังชีวิต = หรฺนติ ปริหฺรฺนติ ตํ สตฺตา ชีวิตํ วิย ทยนฺติ รกฺขนฺติ จาติ หทยํ (หฺร ธาตุ = รักษา + ย ปัจจัย)]

วัตถุ คือ ที่อาศัยของจิตและเจตสิก

หทัยวัตถุ คือ หทัยรูปที่อาศัยของจิตและเจตสิก

[**หทัย**]วัตถุรูป มีลักษณะเป็นที่อาศัยของธาตุทั้งสอง หทัยรูปซึมซาบอยู่ในเลือด ประมาณครึ่งของมือ ดำรงอยู่ในหัวใจ

[วัตถุรูป ๖ คือ จักขุวัตถุ โสทฺวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และหทัยวัตถุ มีลักษณะเป็นที่อาศัยของธาตุทั้งสองคือมโนธาตุกับมโนวิญญาณธาตุ]

พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสหทัยวัตถุไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีเพื่อรักษามิให้พระเทศนา เสียดำดับ แต่ได้ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังพระพุทธวจนะเป็นต้นว่า

วตถุ กุสลานํ ขนฺธานํ นิสฺสยปจฺเจยน ปจฺจโย. วตถุ อกุสลานํ ขนฺธานํ นิสฺสยปจฺเจยน ปจฺจโย.^๕

“[หทัย]วตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นกุศล โดยความเป็นนิสสยปัจจัย”

“[หทัย]วตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นอกุศล โดยความเป็นนิสสยปัจจัย”

ในข้อนี้ วตถุรูปอื่นนอกจากวตถุ ๖ ย่อมไม่มี ทั้งวตถุรูป ๕ อย่างแรกก็มีได้ เป็นที่อาศัยของกุศลเป็นต้น วตถุที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานโดยความเป็นนิสสยปัจจัย จึงหมายถึงวตถุรูปเฉพาะอย่างหนึ่ง[คือหทัยวตถุ]

(๑๘๗) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวถึงความเหมาะสมไว้เพื่อชี้แจงความสงสัยในรูปทั่วไปโดยดำริว่า “ความสงสัยในรูปทั่วไปอาจจะมิได้เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสโดยไม่ระบุมิได้ว่า ‘อาศัยรูปใดแล้ว’” เป็นต้น แต่ความสงสัยเช่นนั้นไม่ควรมี เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสโดยชื่อว่า วตถุ ในฐานะมากมายที่ไม่เกี่ยวกับรูปอื่น

๙. **ชีวิตรูป** คือ รูปที่ทำให้ธรรมซึ่งเกิดร่วมกันดำรงอยู่ได้

อินทรีย์ คือ รูปที่ทำตนให้เป็นใหญ่ในรูปที่เกิดร่วมกัน เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการตั้งอยู่ของรูปที่เกิดร่วมกันดังกล่าว

ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตรูปที่เป็นใหญ่

ชีวิตินทรีย์มีลักษณะตามรักษารูป[อื่น]ที่เกิดร่วมกัน เปรียบเหมือนดอกกุบล เป็นต้นที่เกิดจากเมล็ด แม้เมล็ดจะผุพังไปก็มีน้ำหล่อเลี้ยงคงอยู่ได้ตลอดกาลนาน ฉันทิกรรมชรูปที่เกิดจากกรรมซึ่งดับไปแล้ว แม้ไม่มีกรรมอยู่ก็มีชีวิตินทรีย์ตามรักษา จึงดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่องตลอดร้อยปีบ้าง พันปีบ้าง กับหนึ่งบ้าง หนึ่งหมื่นหกพันกับบ้าง

โดยความพิสดารดังนี้ รูปอื่นที่ปราศจากชีวิตินทรีย์ย่อมดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะเมื่อจิต อุดุ หรืออาหารที่เป็นเหตุดับไป รูปดังกล่าวย่อมดับไป ไม่อาจจะสืบต่อกระแสต่อไปแม้สักครู่ ความจริงในบรรดารูปเหล่านั้น สันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันต่อเนื่อง) ของจิตตชรูปมีกำหนด

ด้วยวิถีจิตหนึ่ง ชวนวาระหนึ่ง หรือสมาบัติวาระหนึ่ง ส่วนสันตติปัจจุบันของอุตฺตชรูปและอาหารชรูปมีกำหนดด้วยอุตฺตและอาหารอย่างหนึ่งที่มีสภาพเหมือนกัน แต่กรรมชรูปไม่มีสันตติปัจจุบันโดยเฉพาะ มีแต่อัถฐาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะเวลา) ที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง

ถามว่า : นามธรรมมีอัถฐาปัจจุบันได้อย่างไร เพราะดำรงอยู่ได้ด้วยการประกอบกับชีวิตินทรีย์เจตสิก หากเป็นตามนี้ นามธรรมก็มีสันตติปัจจุบันได้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ลำดับแรกในนามธรรม วิปากจิตเหมือนกับกรรมชรูป เพราะเมื่อวิถีจิตไม่เกิดขึ้น วิปากจิตจักดำเนินไปอย่างต่อเนื่องตลอดชีพ แต่กุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตอื่นย่อมเกิดขึ้นเพราะมีอารมณ์มาปรากฏ เมื่ออารมณ์ดับแล้ว แม้จะไม่มีอารมณ์กระแสจิตจำนวนมากที่รับรู้อารมณ์ซึ่งดับไปแล้วนั้นย่อมดำเนินไปด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์เจตสิก

อีกนัยหนึ่ง เนื้อความนี้กล่าวไว้ด้วยกระแสจิตที่เป็นไปไม่ขาดช่วงด้วยความเป็นอนันตรปัจจัยตราบจนถึงการดับขั้นนี้ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

กิเลสสี่สั อวิชา ปวตฺตสี่สั ชีวิตินทรีย์”

“อวิชาเป็นผู้นำของกิเลส ชีวิตินทรีย์[ที่เป็นทั้งรูปและนาม] เป็นผู้นำของการเกิดรูปนาม”

(๑๘๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ชีวิตรูปตามรักษาโดยก่อให้เกิดกรรมชรูปที่เกิดขึ้นร่วมกันซึ่งดำรงอยู่ชั่วขณะตามสมควร เพราะกรรมอย่างเดียวมิได้ทำให้กรรมชรูปดำรงอยู่เสมอ เนื่องจากกรรมไม่มีอยู่ในปัจจุบันเมื่อเกิดรูปเหมือนอาหารเป็นต้นที่ทำให้อาหารชรูปดำรงอยู่ได้” โดยมุ่งหมายว่า “อาหารเป็นต้นทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ เพราะปรากฏในปัจจุบันขณะ ส่วนกรรมทำให้เกิดกรรมชรูป แต่มิได้ทำให้กรรมชรูปดำรงอยู่ เพราะไม่ปรากฏในปัจจุบันขณะ การที่กรรมชรูปดำรงอยู่ชั่วขณะย่อมมิได้เพราะชีวิตรูปตามรักษา” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการที่รูปธรรมดำรงอยู่ชั่วขณะเป็นสภาพเนื่องด้วยปัจจัยที่เกิดขึ้นร่วมกันในรูปกลาปหนึ่ง มิได้เนื่องด้วยปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปขึ้นในรูปกลาปต่างกัน มิฉะนั้นแล้วพระพุทธองค์ก็ควรตรัสว่าชรรตารูปซึ่งเกิดในจิตขณะเกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

เหมือนอุปจยรูปและสันตติรูปที่เกิดในอุปปาทักขณะ อีกนัยหนึ่ง การดำรงอยู่ชั่วขณะ สำเร็จโดยสภาวะ เพราะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ดับไปในระหว่างโดยไม่ตั้งอยู่ครบขณะ ของตนเนื่องจากปัจจัยบกพร่องไป ทั้งไม่ตั้งอยู่นานกว่าเดิมเพราะมีปัจจัยมาก ดังนั้น อาหาร เป็นต้นที่อุปถัมภ์ในลลิตินขณะและชีวิตรูปที่ตามรักษาอยู่จึงอุปถัมภ์รักษาให้กระแสรูปที่มี กำลังเกิดขึ้นได้ในภายหลัง มิใช่เพื่อให้เป็นไปในลลิตินขณะ ข้อความนี้แสดงว่าลลิตินขณะของรูป ธรรมกับนามธรรมทั้งหมดไม่ใช่เนื่องด้วยปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้นซึ่งปรากฏอยู่หรือเกี่ยวกับ ชีวิตินทรีย์[ที่เป็นทั้งรูปและนาม]

ถ้าข้อความในคัมภีร์วิภาวนีหมายถึงความเป็นไปอย่างต่อเนื่องเป็นสันตติบัญญัติ ข้อนี้ย่อมสมควร แม้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาก็พึงใคร่ครวญแล้วถือเอาโดยหมายถึง การดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องว่า

สนฺเตปิจ อนุपालนลกฺขณาทิมฺหิ วิธานเ อตฺถิกฺขณฺเวยว ตํ เต ธมฺเม ปาเลติ.^๗

“เมื่อลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นมีอยู่ ชีวิตรูปย่อมรักษาธรรมเหล่านั้นใน ขณะเกิดขึ้น” เป็นต้น

อนึ่ง ชีวิตรูปนี้ดำรงอยู่ซึ่มซาบทั่วร่างกายที่มีใจครองทั้งหมดรวมทั้งไพธาตุยย่อย อาหาร

๑๐. คำว่า กพพ คือ สิ่งที่ทำเป็นคำๆ

อาหาร คือ สิ่งที่ถูกกลืนกิน

กพพีการาหาร คือ อาหารที่ทำเป็นคำๆ

มีปาฐะว่า กพพีกาโร อาหาโร บ้าง

คำนี้หมายถึงอาหารรูปพร้อมด้วยที่ตั้ง

อีกนัยหนึ่ง อาหาร คือ สารอาหารที่รักษาอัตภาพ กล่าวคือ ทำให้อัตภาพของ เหล่าสัตว์ผู้บริโภคอาหารที่ทำเป็นคำๆ เป็นไปได้ยาวนาน

กพพีการาหาร คือ สารอาหารในคำข้าวมีของหวานคาว เป็นต้น โดยอาศัยและ นับเนื่องในคำข้าว เมื่อมีความหมายนี้จึงหมายถึงสารอาหารที่แยกจากคำข้าว

[คำว่า กพพีการาหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อาหารที่ทำเป็นคำๆ = กพพีกาโร จ โส อาหาโร จาติ กพพีการาหาโร (วิเสสนบุรพบท
กรรมธารยสมาส)
- สารอาหารในคำข้าว = กพพีกาเร อาหาโร กพพีการาหาโร (สัตตมัตตปุริสสมาส)]

ส่วนโดยองค์ธรรม อาหารรูปในที่นี้ คือสารอาหารที่ละเอียดอ่อนยิ่ง เป็นส่วนสำคัญที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์

ในพากย์นั้น คำว่า “สารอาหารที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่” หมายความว่า อาหารที่กินแล้วตั้งอยู่ในกระเพาะ ย่อมถูกไฟธาตุย่อยอาหารแบ่งออกเป็นห้าส่วนโดยความเป็นสารอาหารเป็นต้น

[ส่วนทั้งห้า คือ ส่วนหนึ่งถูกพยาธิกิน ส่วนหนึ่งถูกไฟในท้องเผาผลาญ ส่วนหนึ่งเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งเป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งเป็นสารอาหาร]

ในเรื่องนั้น ส่วนที่ละเอียดอ่อนประณีต ชื่อว่า สารอาหาร มีชื่อเรียกทางคัมภีร์สันสกฤตว่า **รสธาตุ** สารอาหารได้แผ่ขึ้นมาจากกระเพาะด้วยแรงไฟธาตุย่อยอาหาร แล้วแผ่ซ่านไปตลอดอวัยวะน้อยใหญ่ในร่างกายทุกส่วนทั้งเบื้องบนเบื้องล่างตามเส้นเอ็นที่นำสารอาหารไป ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]จึงกล่าวว่า “แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่”

คำว่า “ก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์” หมายถึง สารอาหารที่เป็นส่วนสำคัญซึ่งก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์ ความจริงสารอาหารเมื่อดำรงอยู่ในกระเพาะแล้ว ย่อมก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปภายในร่างกายทั้งหมด

(๑๘๙) ในคัมภีร์วิภาวณี มีปาฐะว่า “องคฺมงคานุสวาริสสรสงฺขาตา (กล่าวคือการซ่านไปแห่งรสที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่)” ปาฐะนั้นไม่ถูกต้อง

[คัมภีร์วิภาวณี ฉบับสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า องคฺมงคานุสวาริสสรสงฺขาตา (กล่าวคือสารอาหารที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่) รูปนี้ได้รับความหมายถูกต้อง และเหมือนกับฉบับ

สิ่งหลในปัจุบัน แต่ฉบับพมาในสมัยก่อนมีรูปว่า องคมุงคานุสาริริสรสงฆาตา ท่านผู้แต่งจึงคัดคานรูปที่ท่านพบในสมัยนั้น]

อาหารรูปมีลักษณะอุปถัมภ์ร่างกายพร้อมทั้งอินทรีย์[มีจักขุประสาทเป็นต้น] หรือมีลักษณะก่อให้เกิด[อาหารชรูป]

ในเรื่องนั้น โอลา คือ สภาพก่อให้เกิดอาหารชรูป

อีกนัยหนึ่ง โอลา คือ สภาพรักษา และก่อให้เกิดศัพท์ว่า อว เป็นไปในความหมายว่า “รักษา” การรักษาในที่นี้คือการอุปถัมภ์นั้นแหละ

ถามว่า : รักษาอะไร

ตอบว่า : รักษาวัตถุรูปที่อาศัยของตน

ถามว่า : ก่อให้เกิดอะไร

ตอบว่า : ก่อให้เกิดอาหารชรูป

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “โอลา คือ สภาพก่อให้เกิดรูปต่อจากการเกิดขึ้น”

[คำว่า โอลา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาพก่อให้เกิดอาหารชรูป = อุทยติ ปสวตีติ โอลา (อุท ธาตุ + อ บัจจัย แปลง ท เป็น ษ)

- สภาพรักษาวัตถุรูปและก่อให้เกิดอาหารชรูป = อวติ ชเนติ จาติ โอลา (อว ธาตุ + ชน ธาตุ + เณ บัจจัย + อ บัจจัย แปลง อว เป็น โอ)

- สภาพก่อให้เกิดรูปต่อจากการเกิดขึ้น = อุทยานนตริ รูปิ ชเนตีติ โอลา (อว บทหน้า + ชน ธาตุ + เณ บัจจัย + อ บัจจัย แปลง อว เป็น โอ)]”

๑๑. สภาารูป (รูปโดยสภาวะ) คือ รูปที่ประกอบด้วยสภาวะของตนมีความแข็งเป็นต้น ไม่ใช่อาการของรูปอื่น

สลักขณรูป (รูปที่มีลักษณะของสังขตธรรม) คือ รูปที่ประกอบด้วยลักษณะของสังขตธรรมมีความเกิดขึ้นและความไม่เที่ยงเป็นต้น

นิปผันนรูป (รูปที่ถูกรวมเป็นต้นปรุจแต่ง) คือ รูปที่ถูกรับจายมีกรรมเป็นต้นปรุจแต่งโดยตรง

รูปรูป (รูปที่แปรปรวนชัดเจน) คือ รูปแท้จริงที่ก่อปรด้วยลักษณะเปลี่ยนแปรเหมือนคำว่า ทุกขทุกข์ (ทุกข์จริง) อัชฉัตตอัชฉัตตะ (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง)

[ดู ปรหมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๖๙]

สัมมสนรูป (รูปที่ใช้พิจารณากรรมฐาน) คือ รูปที่ควรแก่การพิจารณายกขึ้นสู่ไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น เพราะประกอบด้วยลักษณะของสังขตธรรม

๑๒. คำว่า **อากาศ** คือ ช่องว่างที่ทำให้วัตถุสิ่งของหรือรูปกลาปนั้นๆ ปรากฏชัดเป็นอย่างไรๆ

ที่ชื่อว่า **ธาตุ** เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

อากาศธาตุ หมายถึง ธาตุคือช่องว่าง

คำว่า **ปริจเฉท** คือ รูปกำหนดขอบเขตรอบด้าน กล่าวคือ กระทำมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่นไม่ให้ระคนกัน ไม่ให้เข้าถึงความเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูปในรูปกลาปต่างกัน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ปริจเฉท** คือ รูปที่ถูกรวมมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่นกำหนดไว้ กล่าวคือ ตั้งไว้เฉพาะในท่ามกลางโดยไม่ทำให้เป็นรูปของตนหรือรูปอื่น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ปริจเฉท** คือ รูปที่เป็นช่องว่างของมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่น มิได้เป็นสภาวะธรรมชนิดหนึ่งโดยเฉพาะที่ประกอบด้วยการเกิดขึ้น ทั้งมิได้เป็นฝ่ายของรูปกลาปอันใดอันหนึ่ง

[คำว่า ปริจเฉท มีความหมาย ๓ อย่าง คือ

- รูปกำหนดขอบเขตรอบด้าน = ปริโต ฉินทิตติ ปริจเฉโท (กัตตุสาธนะ)
- รูปที่ถูกรวมมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่นกำหนดไว้ = ปริจฉินทียตติ ปริจเฉโท (กรรมสาธนะ)
- รูปที่เป็นช่องว่างของมหาภูตรูป ตามนัยนี้เป็นบทที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ และไม่มี

รูปวิเคราะห์ เรียกว่า อนิปผันนปาฏิปทิกะ]

วิการรูปและลักษณรูปแม้จะไม่มีจริงโดยสภาวะ ก็จัดเข้าอยู่ในฝ่ายของรูปกลาปนั้นๆ เพราะปรากฏในรูปกลาปดังกล่าว แต่ปริจเฉทรูปนี้มีใช้ฝ่ายของรูปกลาปใดๆ เพราะเป็นภายนอกโดยพ้นจากรูปกลาปโดยสิ้นเชิง เนื่องจากมิได้เป็นธรรมที่มีจริงโดยสภาวะ ปริจเฉทรูปนั้นจึงไม่กระทบกับรูปใดๆ ดังในพระบาลีตรัสว่า

อสมมุฏฺฐํ จตุหิมหยาภูเตหิ.^๕

“[ปริจเฉทรูป]ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบแล้ว”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า “คำว่า ‘ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบ’ นี้ หมายถึงอากาศคือท้องฟ้าที่ไม่กระทบกัน”^๖ โดยดำริว่า “มหาภูตรูปในรูปกลาปต่างกันซึ่งมีสภาพกระทบสัมผัสในวัตถุที่เป็นแห่งที่บได้กระทบกัน”

ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า “อพฺยาปิเกตา หิ อสมมุฏฺฐตา.”^๗ (การไม่ปะปนกันนั้นเทียบ คือการไม่กระทบ) โดยมุ่งหมายว่า “คำนิเทศนี้มีใช้การอธิบายอชฎากาศ แต่เป็นการอธิบายปริจเฉทรูป และปริจเฉทรูปก็มีได้ในสิ่งที่เป็นแห่งที่บ มหาภูตรูปทั้งหลายในวัตถุดังกล่าวก็กระทบกันแน่นอน การที่มหาภูตรูปไม่ปะปนกัน จึงหมายถึงการไม่เข้าถึงความเป็นอันเดียวกัน ไม่กระทบกันในวัตถุนั้น”

โดยองค์ธรรม ปริจเฉทรูปได้แก่ธรรมที่เป็นช่วงว่างคือที่สุดของมหาภูตรูปที่อยู่ในรูปกลาปต่างกัน ปริจเฉทรูปมีลักษณะกำหนดขอบเขตของรูปกลาป

๑๓. กายวิญญูติ คือ รูปทำให้คนอื่นผู้ดำรงอยู่ต่อหน้ารับรู้ตนและความมุ่งหมายของผู้มีรูปร่าง กล่าวคือ แสดงให้ปรากฏทางร่างกายที่เคลื่อนไหว ทั้งยังถูกคนอื่นรับรู้ได้ทางร่างกายดังกล่าว

วจวิญญูติ คือ รูปทำให้คนอื่นผู้ดำรงอยู่ในคลองแห่งโสตรรับรู้ตนและความมุ่งหมายของผู้มีรูปร่าง กล่าวคือ แสดงให้ปรากฏด้วยเสียงที่เป็นคำเปล่งออก ทั้งยังถูกคนอื่นรับรู้ด้วยเสียงดังกล่าว

อีกนัยหนึ่ง วิญญูติ คือ รูปทำให้มหาชนรับรู้จิตของกันและกัน

กายวิญญูติ คือ วิญญูติที่เป็นไปทางร่างกายอันเป็นอวัยวะน้อยใหญ่มีรูปร่างสัณฐาน

อีกนัยหนึ่ง กายวิมุตติ คือ วิมุตติที่เป็นร่างกาย กล่าวคือร่างกายที่เคลื่อนไหว
 อีกนัยหนึ่ง วจีวิมุตติ คือ วิมุตติที่เป็นไปทางวาจา กล่าวคือ เสียงที่เกิดจากจิต
 วจีวิมุตติ คือ วิมุตติที่เป็นวาจาซึ่งเรียกว่าการพูดสื่อสาร

[คำว่า กายวิมุตติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปทำให้คนอื่นรับรู้ทางร่างกาย = วิมุตตาเปตติ วิมุตติ หรือ วิมุตตตีติ วิมุตติ, กายงเคน วิมุตติ กายวิมุตติ (ตติยาตปปริสสมาส)
- วิมุตติที่เป็นไปทางร่างกาย = กาย ปวตฺตา วิมุตติ กายวิมุตติ (สัตตมัตปปริสสมาส)
- วิมุตติที่เป็นร่างกาย = กาโย เอว วิมุตติ กายวิมุตติ (อวธารณนุรบพท กรรมธารยสมาส)

คำว่า วจีวิมุตติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปทำให้คนอื่นรับรู้ด้วยเสียง = วิมุตตาเปตติ วิมุตติ หรือ วิมุตตตีติ วิมุตติ, วาจงเคน วิมุตติ วจีวิมุตติ (ตติยาตปปริสสมาส)
- วิมุตติที่เป็นไปทางวาจา = วาจาย ปวตฺตา วิมุตติ วจีวิมุตติ (สัตตมัตปปริสสมาส)
- วิมุตติที่เป็นวาจา = วาจา เอว วิมุตติ วจีวิมุตติ (อวธารณนุรบพท กรรมธารยสมาส)]

เมื่อบุคคลจะเปลี่ยนท่าทางอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอำนาจของจิต กองลมที่เกิดจากจิตย่อมเกิดขึ้นแล่นไปทั่วอวัยวะน้อยใหญ่ คำจุนอวัยวะนั้นๆ ให้เคลื่อนไหวได้ และเมื่อกองลมเกิดขึ้นอยู่ มิได้เกิดโดยไม่มีทิศทาง แต่กายที่เคลื่อนไหวซึ่งเกิดร่วมกับกองลมที่เกิดจากจิตทำให้กองลมทั้งหมดเกิดขึ้นต่อหน้าทิศทางที่ต้องการ อากาโรพิเศษคือกายที่เคลื่อนไหวนี้ ชื่อว่า กายวิมุตติ

ความจริงกายวิมุตติเหมือนนายท้าย กองลมเหมือนเรือ นายท้ายยืนอยู่ท้ายเรือแล้ว จับหางเสืออย่างมั่นคง บังคับเรือใหญ่ทั้งลำให้แยกกระแสน้ำพายหน้าไปสู่ทิศทางที่ต้องการโดยไม่ให้เรือล่องไปสู่ทิศทางที่ไม่มีกำหนด ชื่อนี้ก็มีอุปไมยฉนั้นนั้น โดยแท้จริงแล้ว วิมุตติรูปมีขณะจิตหนึ่ง เกิดขึ้นในกองลมส่วนแรกที่เกิดจากจิต ย่อมบังคับกองลมให้

บายหน้าไปสู่ทิศทางที่ตนปรารถนาอย่างนี้ จึงเหมือนนายท้าย

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

เอกขวนวิถียํ สุตตสุ ชวนเนสฺส ปจฺมชวนสมฺภูจिता วาโยธาตุ อุตตนา สหชาตฺรูป-
กายํ สํมมุเกตุํ สนฺธาเรตุํ สกโกติ. อปรารบํ ปน จาเลตุํ น สกโกติ. ทฺวติยาทีสุปี เอเสว นโย.
สฺตตมจิตฺเตน ปน สมฺภูจिता วาโยธาตุ เหมฺจฺจา ฉหิ จิตฺเตหิ สมฺภูจิตํ วาโยธาตุ อุตตมฺภนปจฺจยํ
ลภิตฺวา อุตตนา สหชาตํ รูปกายํ สํมมุเกตุํ สนฺธาเรตุํ จาเลตุํ อภิกฺกมาเปตุํ สกโกติ.^{๑๑}

“บรรดาขวนจิต ๗ ดวงในขวนวิถิจิตหนึ่งวิถิ วาโยธาตุที่เกิดจาก ขวนจิตดวงแรก
ค้ำจุนรูปกายที่เกิดร่วมกับตนไว้ได้ แต่ทำให้เคลื่อนไหว ไปมาไม่ได้ ขวนจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น
ก็เหมือนกัน ส่วนวาโยธาตุที่เกิดร่วมกับขวนจิตดวงที่ ๗ ได้รับปัจจัยอุปถัมภ์คือวาโยธาตุ
ที่เกิดจากจิต ๖ ดวงก่อน จึงค้ำจุนรูปกายนี้ทำให้เคลื่อนไหวก้าวไปได้”

ข้อความนั้นหมายเอาวาระที่มีการก้าวไปสถานที่อื่นคือการเคลื่อนไหวในเมื่อ
ขวนวาระหลายพันขณะเกิดขึ้นแก่ผู้ทรงตัวอยู่โดยคิดว่าเราจะก้าวไป เพราะความเคลื่อนไหว
ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยขวนวาระเล็กน้อย ถ้าเกิดขึ้นได้จริง เหล่าสัตว์ทั้งหมดก็ควรจะไปได้เร็ว
ยิ่งนักเหมือนการที่ผู้มีฤทธิ์เหาะไปด้วยฤทธิ์

ถามว่า : เหตุใดความเคลื่อนไหวจึงเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยขวนวาระเล็กน้อย

ตอบว่า : เพราะจิตแสนโกฏិขณะมากมายได้เกิดขึ้นในขณะหนึ่ง ข้อความนี้จัก
ปรากฏในคำอธิบายการเกิดเสียงพูดในปริจเฉทต่อไป [ดู ปริจเฉทที่ ๘ ข้อ ๔๓] ดังนั้น
การค้ำจุนไว้ได้จึงเกิดในขวนวาระก่อนจากขวนวาระจิตดวงที่ ๗ และการอุปมาเกี่ยว
เทียบแอก ๗ เล่มที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถานี้ ย่อมสมควรในการอุปถัมภ์ต่อๆ มาของ
วาโยธาตุที่เกิดในขวนวิถิต่างกัน

แม้กองอตุชรูปที่เกิดในกระแสจิตชรูปที่เคลื่อนไหวก็เหมือนกระแสจิตชรูปนั้น
คือดำเนินไปมีการเคลื่อนไหวเหมือนกับรูปที่ประกอบด้วยวิญญูติ การเคลื่อนไหวมีการก้าวไป
เป็นต้นในเวลาเกิดภวังคจิตจึงมีได้ในระหว่างๆ ของขวนวิถิจิตต่างๆ ที่เกิดก่อนและหลังจาก
ภวังคจิต ทั้งรูปที่เกิดจากเหตุ ๔ อันเป็นไปเนื่องกันย่อมคล้อยตามกระแสจิตชรูปโดย

ประการ ทั้งปวงเหมือนกับเป็นรูปที่มีเหตุเดียวกันในอารมณ์หนึ่ง ด้วยเหตุนี้ เมื่อจิตตชรูปเคลื่อนอยู่ รูปอื่นก็เคลื่อนไปเช่นกัน การเคลื่อนไปในข้อนี้ คือการเกิดต่อๆ มาของกองรูป ภายหลังด้วย อากาสดำรงอยู่ตามที่เป็นไปในสถานที่อื่นจากสถานที่เกิดก่อนของกองรูป เบื้องแรก เพราะรูปธรรมกับนามธรรมที่ยังไม่ดับสูญย่อมไม่ย้ายไปสถานที่อื่นแม้เพียงปลายผม มิฉะนั้นแล้วรูปธรรมกับนามธรรมก็ไม่ควรจะมีลักษณะดำรงอยู่ชั่วขณะ ปราศจากความ ขวนขวาย และไม่อยู่ในอำนาจ

เมื่อบุคคลเปล่งเสียงพูดคำใดคำหนึ่ง เสียงที่เกิดจากจิตคือเสียงพูดที่เกิดร่วมกับการประจวบกันของฐาน (ที่เกิดเสียงมีคอเป็นต้น) และกรรม (เครื่องทำเสียงมีเพดานเป็นต้น) กล่าวคือการกระทบของปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันเป็นไปในคอที่เคลื่อนไหวอยู่ในปฐวีธาตุที่มีใจครองอันเกิดขึ้นในกัณฐฐาน (ฐานคือคอ) เป็นต้น

เสียงที่เกิดจากจิตนั้นย่อมเข้าถึงความเป็นเสียงนั้นๆ ตามความมุ่งหมายด้วย อากาสดูที่เกิดร่วมกับตน และบทพยัญชนะต่างๆ อันเป็นรูปประชุมของเสียงซึ่งแสดง ข้อความนั้นๆ แก่ผู้ฟังได้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการพูด อากาสดูคือวาจาสื่อสารดังกล่าว ชื่อว่า **วจีวิญญัติ**

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตสสา ปน จิตตสมุฏฺฐานาย ปถวีธาตุยา อุปาทินนหมภูฏานสฺส ปจฺจยภูโต เอโก อากาโร วโจวญฺญติ นาม.^{๑๒}

“อาการพูดที่ทำให้ปฐวีธาตุซึ่งเกิดจากจิตกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครอง ชื่อว่า วจีวิญญัติ”

ในพากย์นั้น คำว่า “ทำให้ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครอง” หมายความว่า ก่อให้เกิดเสียงต่างกันโดยอาศัยการกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองอันเกิด จากกรรมหรือเกิดแต่เหตุทั้งสี่ ส่วนสิ่งที่ทำให้กระทบ คืออวัยวะทางกายต่างๆ อันเป็นรูป ที่เปลี่ยนแปลงจากเดิมในคอเป็นต้นที่เคลื่อนไหวอยู่ [คือเปลี่ยนจากการสงบนิ่งมาเป็นการ เคลื่อนไหว]

ในพากย์นี้ คำว่า “จิตที่ได้รับอาเสวนปัจจัยแล้ว” แสดงการได้รับอาเสวนปัจจัย จากชวณวิถีจิตมาก่อน เพราะประสงค์ชวณจิตดวงแรกที่ได้รับอาเสวนปัจจัย และพยางค์หนึ่งที่ปรากฏชัดย่อมไม่สำเร็จด้วยชวณวาระหนึ่งวิถีเท่านั้น

ถามว่า : เหตุใดพยางค์หนึ่งที่ปรากฏชัดจึงไม่สำเร็จด้วยชวณวาระหนึ่งวิถี

ตอบว่า : เพราะควรกล่าวพยางค์หนึ่งด้วยเวลาชั่วขณะติดนิ้วหนึ่งหรือสองครั้ง และชวณวิถีจิตย่อมเกิดขึ้นหลายแสนโกฏิกขณะในช่วงเวลาติดนิ้วคราวหนึ่ง สมจริงดังสาธกว่า

เอกมตฺตา ตโย รสฺสา   ทฺวิมตฺตา ทิฆมฺมุจฺเร
 ทิมตฺโต ตฺตุ คีโต เณฺยโย   พยฺยชฺนา อทุกฺมตฺตติกา^{๑๖}

“รัสสระ ๓ ตัวมี ๑ मात्रา ที่ฆสระมี ๒ मात्रา สระที่มี ๓
 मात्रาชื่อว่า คีตะ พยัญชนะมีครึ่ง मात्रา”

[ดู ปรมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๘ ข้อ ๔๓]

ในคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวว่า

สาธิเก วิหิวาหเสต วิหิพีชานิ เอกจฺจฺรกฺขเณ อฺอุปฺนฺนสฺส จิตฺตสฺส กลมฺปิ น อฺูปเนติ.
 กลภาคมฺปิ น อฺูปเนติ.^{๑๗}

“เมล็ดข้าวเปลือกในร้อยเล่มเกี่ยวกว่าย่อมไม่เท่ากับส่วนหนึ่ง ใน ๑๖ ส่วนของ
 จิตที่เกิดในขณะติดนิ้ว”

เมื่อบุคคลเปล่งเสียงพยางค์หนึ่ง ความชวนชวายของจิตในการเปล่งเสียงตลอด
 กาลเพียงนั้นย่อมปรากฏ โดยสภาวะธรรมบุคคลไม่อาจเปล่งเสียงหรือสดับโดยจำกัดว่าเรา
 จะเปล่งเสียงเดียวหรือฟังเสียงเดียว เพราะแม้จะจำกัดเช่นนั้นก็มีการเปล่งเสียงหรือฟัง
 เสียงหลายแสนครั้งโดยความเป็นเสียงก่อนและหลัง ผู้สำคัญว่าเป็นเสียงเดียวมีอยู่เพราะ
 เขาถูกปิดบังด้วยสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) จนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน) และ
 สันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความต่อเนื่อง)

คำที่เหลือในที่นี้ มีนัยที่ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]กล่าวแล้วในกายวิญญูติตามสมควร

ในข้อนี้ คำว่า วิญญาณจิต มีความหมายว่า “ให้รับรู้” เหมือนข้อความว่า กาเยน วิญญาณเปติ วาจา วิญญาณเปติ^{๑๙} (ให้รับรู้ทางกาย ให้รับรู้ทางวาจา) หรือมีความหมายว่า “ทำให้เกิด” เหมือนข้อความในสุทินนกันท์ ว่า ติกขตตุ วิญญาณเปติ^{๒๐} (ทำให้เกิดเมถุนธรรม ๓ ครั้ง) ส่วนในที่นี้ควรมีความหมายทั้งสองอย่าง หากเป็นตามนี้ก็มีการเกิดขึ้นของวิญญาณจิตที่เป็นไปทางกายและวาจาสื่อสารทั้งหมดอันปราศจากความต้องการจะให้อื่นรับรู้ ดังในคัมภีร์มุลฎีกากล่าวว่า

ปร โภเชตุกามตาย วินาปิ อภิกกมนาทิวตตเนน โส จิตตสหฏฐิกาโร อธิปายํ วิญญาณเปติ. สยญจ วิณณายตีติ ทิวธาปิ วิณณตติเยว.^{๒๑}

“อาการที่เกิดร่วมกับจิตยอมให้รับรู้ความมุ่งหมายหรือถูกคนอื่น รับรู้ได้ด้วยการทำให้เกิดการก้าวไปเป็นต้นโดยปราศจากความต้องการจะให้อื่นรับรู้ ชื่อว่า วิญญาณจิต โดยมีความหมาย ๒ นัย”

ในบรรดาวิญญาณจิตรูปทั้งสองที่มีความหมายว่า “รูปทำให้รับรู้” กายวิญญาณจิตยอมถูกรับรู้ได้ด้วยชวนวิถีทางมโนทวารอย่างเดียว หลังจากรับรู้สิ่งที่เคลื่อนไหวของอวัยวะน้อยใหญ่ด้วยจักขุวิญญาณจิต และรับรู้อวัยวะน้อยใหญ่ที่เคลื่อนไหวด้วยกายวิญญาณจิตแล้ว ส่วนวจีวิญญาณจิตยอมถูกรับรู้ได้ด้วยชวนวิถีทางมโนทวารอย่างเดียว หลังจากที่ได้รับรู้เสียงซึ่งเปล่งออกด้วยโสตวิญญาณจิตแล้ว บุคคลจะรับรู้วจีวิญญาณจิตด้วยชวนวิถีทางบัญญัติไม่ได้ เพราะวจีวิญญาณจิตทำให้คนอื่นที่รู้จักตนรับรู้จิตของผู้มีร่างกาย แต่ทำให้คนอื่นที่ไม่รู้จักตนรับรู้ไม่ได้ เนื่องจากญาปกเหตุ (เหตุแสดงให้รู้) ย่อมทำให้คนที่รู้จักตนรับรู้ได้ แต่ทำให้คนอื่นที่ไม่รู้จักตนรับรู้ไม่ได้

ด้วยเหตุนี้ การรับรู้วิญญาณจิตก่อนจึงเกิดแก่สัตว์ดิรัจฉานซึ่งเห็นร่างกายที่เคลื่อนไหวกระทบสัมผัส หรือได้ยินเสียงแล้วรับรู้ความมุ่งหมายนั้นๆ ของผู้อื่นได้อีกด้วย เพราะถ้าไม่มีการรับรู้วิญญาณจิตก็รับรู้ความมุ่งหมายไม่ได้ การรับรู้ความมุ่งหมายของผู้รับรู้วิญญาณจิตย่อมไม่มีโดยปราศจากการรับรู้ที่เนื่องกับการหมายรู้มาก่อน [คือมีสัญญาแก่รู้ว่าเสียงนั้นหมายถึงอะไรจึงจะรู้ความหมายได้] ดังนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงประสงค์การหมายเอาความเกี่ยวเนื่องกับการหมายรู้มาก่อนอีกด้วย

ส่วนในวิญญูติรูปที่มีความหมายว่า “รูปทำให้เกิด” บุคคลเห็นคนอื่นที่ก้าวไปทาง จักขุวิญญาณวิถิแล้ว ย่อมรับรู้วิญญูติที่ก้าวไปและจิตที่คิดก้าวไปด้วยมโนวิญญาณวิถิ การ ถอยกลับเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน เช่นเดียวกันนี้ บุคคลสดับคำของคนอื่นด้วยโสตวิญญาณวิถิ แล้ว ย่อมรับรู้วิญญูติคือคำพูดและจิตที่คิดจะพูดด้วยมโนวิญญาณวิถิ เมื่อเห็นคนอื่น เคลื่อนไหวอวัยวะทางกายด้วยจิตกำหนด ย่อมรับรู้วิญญูติที่เคลื่อนไหวและจิตกำหนด เมื่อสดับคำของคนกำหนด ย่อมรับรู้วิญญูติที่พูดและจิตกำหนด กิริยาทางกายและวาจา ทุกอย่างมีนัยเดียวกัน

๑๔. ลหุตตา คือ ความเบา

มทุตตา คือ ความอ่อน

กัมมัญญูชะ คือ รูปที่ควรแก่กิริยา หมายความว่า รูปที่เหมาะสมแก่กิริยา

กัมมัญญูตตา คือ ความควรแก่กิริยานั้นแหละ

ความเบาของรูปมีลักษณะไม่หนัก ความอ่อนของรูปมีลักษณะไม่แข็ง ความควร แก่กิริยาของรูปมีลักษณะสมควรแก่กิริยาที่คล้อยตามอาการทางสรีระ^{๒๑}

ความเบาของรูปเป็นต้นแม้เกิดร่วมกันก็ไม่ระคนกันด้วยอำนาจของปัจจัยที่ตรง กันข้ามและปัจจัยที่เหมาะสม หมายความว่า เมื่อบุคคลประจวบกับอุตุ อาหาร หรืออาการ ทางจิตที่ตรงกันข้ามกับสรีระของตน บางคราวธาตุในกายย่อมทำให้สรีระทั้งหมดหรือบางส่วน กระสับกระส่าย ก่อให้เกิดอาไปธาตุเหมือนงูพิษทำให้สรีระเนาเปื่อย ทำให้สรีระหนักทรง ได้ยากเหมือนของหนักที่ยกขึ้นได้ยาก ย่อมทำให้เกิดทุกข์ที่มีความหนักของสรีระเป็นเหตุ ในการเปลี่ยนอิริยาบถ ในขณะนั้น ความเบาของรูปย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แต่เมื่อประจวบกับ อุตุ อาหาร หรืออาการทางจิตที่เหมาะสมกับสรีระของตน การกระสับกระส่ายของธาตุ ย่อมสงบไป สรีระมีสภาพเบา การเปลี่ยนอิริยาบถย่อมจะไม่มีทุกข์ที่มีความหนักของสรีระ เป็นเหตุ ในขณะนั้น ความเบาของรูปย่อมเกิดขึ้น

ความอ่อนของรูปและความควรแก่กิริยาของรูปอื่นก็มีนัยเดียวกัน แต่โดยความ พิเศษแล้ว ความอ่อนของรูปมีดังนี้คือ ธาตุในสรีระย่อมก่อให้เกิดปฐวีธาตุเหมือนงูพิษ ทำให้

แข็งเหมือนไม้ ทำให้สรีระแข็งกระด้างเหมือนไม้แข็ง ย่อมทำให้เกิดทุกข์ที่มีความแข็งกระด้าง ซึ่งถึงความชำรุดทรุดโทรมของอวัยวะน้อยใหญ่เป็นเหตุในการเปลี่ยนอิริยาบถ ฟังกล่าวข้อความอื่นจากนี้[เหมือนข้างต้น]

ความควรแก่กิริยาของรูปมีดังนี้คือ ธาตุในสรีระย่อมก่อให้เกิดวาทะธาตุเหมือนนุพิษตั้งศาสตรา ทำให้วาทะธาตุไม่สม่ำเสมอ ยังสรีระให้หมุนบิดไปมาเหมือนหนึ่งแคว้นชายแดนที่ถูกโจรกบฏรุกราน จนกระทั่งไม่มีความสุขในอิริยาบถทั้งหมด ฟังกล่าวข้อความอื่นจากนี้[เหมือนข้างต้น]

ส่วนเตโชธาตุโปรดทราบว่าเป็นมูลเหตุของธาตุทั้งหมด

[หมายความว่า เมื่อประจวบกับสิ่งที่ไม่เหมาะสม เตโชธาตุจะแปรปรวนก่อน ทำให้ร้อนหรือเย็นมากเกินไป เมื่อเตโชธาตุแปรปรวน ธาตุอื่นก็จะแปรปรวนติดตามมา]

ความเบาของรูปเป็นต้น คืออาการพิเศษที่ประจักษ์โดยความเบาเป็นต้นในการเปลี่ยนอิริยาบถของรูปกาย เปรียบตั้งความสบายของคนไม่มีโรค ประดูความอ่อนของหนังที่ฟอกดีแล้ว เหมือนความควรแก่กิริยา[การหลอม]ทองที่หลอมดีแล้ว รูปเหล่านี้จึงชื่อว่า **วิการรูป**

๑๕. คำว่า **จยะ** คือ การเกิดขึ้น หมายความว่า เกิดโดยความเป็นกลุ่มก้อน

อุปจยะ คือ การเกิดก่อนและเกิดต่อมา หมายความว่า การอุบัติขึ้นก่อนและการเจริญเติบโตต่อมา อุป ศัพท์นี้มีความหมายว่า “ก่อน” เหมือนอุทาหรณ์ว่า อุปัญญาต์ (บัญญัติก่อน) และมีความหมายว่า “ข้างบน, ต่อมา” เหมือนอุทาหรณ์ว่า อุปสิตต์ (รดไว้ข้างบน) ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

อุปสทโท ปจมตฺโต อุปริอตฺโต จ โหติ.^{๒๒}

“อุป ศัพท์มีความหมายว่า ‘ก่อน’ และมีความหมายว่า ‘ข้างบน’”

ดังในพระบาลีตรัสว่า

โย อายตนาณํ อายโย, โส รูปสส อุปจโย. โย รูปสส อุปจโย, สา รูปสส สนฺตติ.^{๒๓}

“การเกิดขึ้นก่อนของ[นิปผันน]รูปมีอยู่ การเกิดขึ้นก่อนนั้นเป็นการเกิดต่อมาของรูป[มีจักขุทสกกลายเป็นต้น] การเกิดต่อมาของรูปนั้นเป็นการดำเนินไปของรูป”

[คำว่า อุปจย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การเกิดก่อน = อาทิตโต จโย อุปจโย (ปัญจมีตัมปฐิสสมาส อุป ศัพท์มีอรรถว่า ก่อน)
- การเกิดต่อมา = อุปริโต จโย อุปจโย (ปัญจมีตัมปฐิสสมาส อุป ศัพท์มีอรรถว่า ต่อมา)]

คำว่า ตติ คือ การดำเนินไป

สันตติ คือ การดำเนินไปสืบเนื่องกัน

อีกนัยหนึ่ง สันตติ คือ การดำเนินไปเสมอ หมายความว่า ความเป็นไปของรูปตามที่เกิดขึ้นโดยทำอรรถภาพให้คงอยู่ได้นาน

[คำว่า สนตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การดำเนินไปสืบเนื่องกัน = สมพนธา ตติ สนตติ (วิเสสนนบุรพทท กรรมธารยสมาส)
- การดำเนินไปเสมอ = ปุณฺณปุณฺํ ตติ สนตติ (ทุตฺติยัตตัมปฐิสสมาส)]

การเกิดขึ้นของรูปในขณะถือปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ชื่อว่า อุปจยะ เพราะเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อน ต่อจากนั้นการเกิดขึ้นของรูปในช่วงระยะเกิดตา หู จมูก และ ลิ้นซึ่งเกิดก่อนอวัยวะทั้งหมด ชื่อว่า อุปจยะ เพราะเป็นสภาพเจริญเติบโตต่อมา ภายหลังจากนั้นการเกิดขึ้นของกระแสรูปที่มีเหตุ ๔ ตลอดชีวิต ชื่อว่า สันตติ ดังสาธกในคัมภีร์ อรรถกถาว่า

นทีตีเร นิชาตกุปสมิ อุกกุคฺคมนกาโล วีย อาจโย นิพฺพตฺติ. ปริบุญฺณกาโล วีย อุปจโย วฑฺฒิ. อชฺโฆตฺถริตฺวา คมนกาโล วีย สนตฺติ ปวตฺติ.^{๒๔}

“การอุบัติเกิดเหมือนเวลาน้ำขึ้นในบ่อน้ำที่ขุดไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำ ชื่อว่า การเกิดขึ้นก่อน การเจริญเติบโตเหมือนเวลาน้ำเต็มบ่อ ชื่อว่า การเกิดขึ้นต่อมา ความเป็นไปเหมือน

เวลาน้ำท่วมล้น ชื่อว่า การดำเนินไป”

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวไว้ว่า “การเกิดขึ้นของรูปในช่วงเกิดจักขุทสกกลาปเป็นต้นหลังจากถือปฏิสนธิแล้ว ชื่อว่า **อุปจยะ** หลังจากนั้นชื่อว่า **สันตติ**” ข้อความนั้นย่อสมควรโดยปริยายดังกล่าว

[คัมภีร์วิภาวนีกล่าวถึงการเกิดขึ้นและการเจริญเติบโตต่อมาไว้ร่วมกันโดยไม่แยกความหมายของ อุป อุปสรรคเป็น ๒ นัยตามคัมภีร์มูลฎีกา มตินั้นก็สมควร]

อุปจยะ คือ การเกิดขึ้นของรูปในขณะที่ถือปฏิสนธิของสัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและโอปปาติกะ เพราะมีสภาพเกิดขึ้นก่อนและเจริญเติบโตอย่างบริบูรณ์

สันตติ คือ การเกิดขึ้นของรูปหลังจากนั้น

แม้รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๓ [จิตตชรูป อุตฺตชรูป และอาหารชรูป] ก็มีสันตติปัจจุบันเฉพาะๆ คือ รูปชนิดหนึ่งๆ นั้นมีระยะเวลา ๓ ช่วงโดยการเกิดขึ้นก่อน เจริญเติบโตและดำเนินไป

การเกิดขึ้นก่อน คือ สภาพที่รูปเกิดขึ้นก่อนรูปทั้งหมดในกระแสรูปหนึ่ง

การเจริญเติบโต คือ สภาพเกิดขึ้นของรูปที่เจริญเติบโตต่อจากนั้น

การดำเนินไป คือ สภาพเกิดขึ้นด้วยการดำรงอยู่และดำเนินไปอย่างต่อเนื่องไม่เติบโตอีกในเมื่อการเจริญเติบโตสิ้นสุดแล้ว

อนึ่ง การเกิดขึ้นก่อนและการเจริญเติบโต ชื่อว่า **อุปจยะ** ส่วนการดำเนินไปชื่อว่า **สันตติ**

กล่าวโดยสังเขป พึงทราบอุปจยะและสันตติเมื่อพบเห็นระยะเวลาต่างกันคือการเกิดขึ้นก่อน การเจริญเติบโต และการดำเนินไปที่ประจักษ์ในกระแสรูปซึ่งมีใจครองหรือไม่มีใจครองทั้งหมด เช่น ต้นไม้ ต้นหญ้า กิ่งไม้ ใบไม้ ดอก และผลเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นก่อน เมื่อเกิดแล้วย่อมเจริญเติบโต เมื่อการเจริญเติบโตสิ้นสุด ย่อมดำเนินไปอย่างต่อเนื่องโดยไม่เติบโตอีกแล้วดับสูญไป

ชรา คือ ความแก่

อีกนัยหนึ่ง **ชรา** คือ รูปทำให้รูปอื่นแก่ คือถึงความแก่

[คำว่า ชรา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความแก่ = ชีรณ ชรา (ภาวสาธนะ)
- รูปทำให้รูปอื่นแก่ = ชีรนติ เอตยาติ ชรา (กรณสาธนะ)]

ชรตา คือ ความแก่นั่นนั่นเอง

คำว่า **นิจจะ** คือ สภาพที่เที่ยงด้วยความเกิด ความแก่ และความพินาศ หมายถึง อสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

คำว่า **อนิจจะ** คือ สภาพไม่เที่ยง หมายถึง สังขตธรรม (ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

อนิจจตา คือ ความไม่เที่ยง หมายถึง ความพินาศ

(๑๘๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “คำว่า **อนิจจะ** คือ สภาพที่ไม่ควรเข้าถึงโดยความเป็นของเที่ยงไม่แปรปรวน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ นิจจ (เที่ยง) ศัพท์ปรากฏชัดในพระศาสนาและในโลก นิจจ ศัพท์นั้นเมื่อประกอบด้วย น อักษรก็กล่าวว่า อนิจจ (ไม่เที่ยง) ในที่นี้

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า คำว่า อนิจจ ตัดบทเป็น น + อิจจ (อิ ธาตุ + ริจจ ปัจจัย) เมื่อแปลง น เป็น อนุ ตามหลักภาษาก็มีรูปว่า อนิจจ แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่ามาจาก น + นิจจ แปลง น เป็น อ เหมือนคำว่า อสุสมณ (น + สมณ) เป็นต้น]

๑๕. ลักษณะรูป คือ รูปที่เป็นเครื่องสังเกต กล่าวคือ ตัดสินธรรมทั้งหลายว่า ธรรมเหล่านี้เป็นสังขตธรรม หมายความว่า รูปที่ทำให้สังเกตรู้ความเป็นสังขตธรรม ดังพระพุทธวจนะในอังคุตตรนิกายว่า

ตีณิมานิ ภิกขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ, อุปาปาโท ปญฺญาติ, วโย ปญฺญาติ, จิตฺตสฺส อญฺญถตุตฺตํ ปญฺญาติ.^{๒๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่าง

เป็นไฉน คือการเกิดขึ้นปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ”

๑๖. ชาติริูป (รูปคือการเกิดขึ้น) ปรากฏในพระบาลี จึงควรกล่าวไว้[ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้] ท่านจึงกล่าวว่า ชาติริูปเมว (อนึ่ง ในการแสดงรูปโดยย่อนี้ ชาติริูปนั้นเทียวมีเรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ และสันตติ) เป็นต้น

คำว่า เอตถ คือ ในการแสดงรูปโดยย่อนี้

ชาติ คือ การเกิดขึ้น กล่าวคือ การปรากฏ

อีกนัยหนึ่ง ชาติ คือ รูปทำให้เกิดรูปอื่น

[คำว่า ชาติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การเกิดขึ้น = ชนน์ ชาติ (ภาวสาธนะ)

- รูปทำให้เกิดรูปอื่น = ชายนติ เอตยาติ ชาติ (กรณสาธนะ)]

คำว่า “มีเรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และสันตติ (การดำเนินไปของรูป)” หมายความว่า เพราะการเกิดขึ้นของรูปประกอบด้วยระยะเวลาเช่นนั้น ความจริง การเกิดขึ้นของรูปย่อมทำรูปในขณะปฏิสนธิให้ปรากฏก่อน ทั้งทำอายตนะที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์อีกด้วย และทำให้รูปที่บริบูรณ์แล้วดำเนินไปต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตลอดกาลนาน

คำว่า เอกาทสวิธึ (รูปทั้ง ๑๑ อย่าง) คือรูปทั้ง ๑๑ อย่างโดยรวมมหาภูตรูป เป็นต้นแบบไม่นับซ้ำ

อธิบายคาถาสรูป

๑๗. พระอนุรุทธาจารย์ถาว่ารูปจำแนกเป็น ๒๘ อย่างโดยองค์ธรรมอย่างไร แล้วแสดงรูป ๑๑ อย่างนั้นโดยองค์ธรรมด้วยคาถาว่า ภูตูปปสาทวิสยา (ภูตูป ปสาทูป โคจรูป) เป็นต้น เพราะรูป ๒๘ อย่างที่มีอยู่ในรูป ๑๑ อย่างปรากฏชัดตามข้อความที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อฏฐารสวิธึ (รูป ๒๘ อย่าง)

พึงประกอบบทว่า ภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ โดยไม่ทับซ้ำกัน ภาวรูป ๒ และหทัยรูป ๑ รูป ๑๖ อย่างดังกล่าวพร้อมทั้งชีวิตรูปและอาหารรูป เป็นรูป ๑๘ อย่าง เช่นเดียวกันนี้ อนิปผันรูป ๑๐ คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ โดยไม่ทับซ้ำกัน และลักษณรูป ๔ โดยประการดังนี้ รูปมี ๒๘ อย่างโดยองค์ธรรม

ในบรรดารูปเหล่านี้ รูปชนิดหลัง ๑๐ อย่างไม่ถูกปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เพราะไม่มีจริงโดยสภาวะ จึงชื่อว่า **อนิปผันรูป**

อีกนัยหนึ่ง อนิปผันรูปที่แสดงไว้โดยย่อและพิสดารในพระอภิธรรม ไม่ควรกล่าวว่าไม่เกิดขึ้นโดยสภาวะ หรือไม่มีจริงโดยปรหมัตถ์ เพราะมีอยู่โดยลักษณะปรหมัตถ์ที่สำเร็จโดยความเป็นสภาวะธรรมล้วนๆ เช่นนั้นโดยล่องความสำเร็จด้วยปัญญา มิฉะนั้นแล้ว แม้นิพพานที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งปราศจากลักษณะคือการเกิดขึ้น ก็ควรชื่อว่าไม่มีอยู่โดยสภาวะและไม่มีจริงโดยปรหมัตถ์ ดังนั้น รูป ๑๐ อย่างนี้จึงชื่อว่า อนิปผันรูป เพราะปราศจากลักษณะคือการเกิดขึ้น หาใช่เพราะไม่มีโดยสภาวะ ข้อความดังกล่าวย่อมสมควร

อธิบายการจำแนกรูป

๑๘. ในการจำแนกรูป ลำดับแรกพระอนุรุทธาจารย์บรรยายคำที่ขึ้นต้นว่า สัพพัญญ (อนึ่ง รูป ๒๘ อย่างทั้งหมดนี้ แม้มืออย่างเดียว คือไม่มีเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง มีอาสวะ เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น เป็นโลกิยะ เป็นกามาวจร รัับอารมณ์ไม่ได้ มิใช่สิ่งที่ควรละ แต่ก็ถึงการจำแนกได้หลายอย่างโดยประเภทแห่งรูปภายในและรูปภายนอกเป็นต้น) เพื่อแสดงนัยที่กล่าวว่ารูปมีอย่างเดียวเช่นนี้ว่า รูป ๒๘ อย่างทั้งหมดตามที่แสดงไว้โดยย่อนี้ แม้มืออย่างเดียวโดยความไม่มีเหตุ มิใช่มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นรูปที่มีเหตุและรูปที่ไม่มีเหตุ เช่นเดียวกันนี้ รูปมีอย่างเดียวโดยความมีปัจจัยปรุงแต่ง มิใช่มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นรูปที่มีปัจจัยปรุงแต่งและรูปที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นต้น

(๑๘๑) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์กล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สัพพัญญ ปเนตฺ เพื่อแสดงนัยที่กล่าวว่ารูปมีอย่างเดียวเป็นต้นตามที่แสดงไว้โดยย่อ” โดยดำริว่า

“แม้หทัยที่รูปร่างมีอย่างเดียวกันก็เป็นการจำแนกรูป” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ เพราะพระอนุรุธาจารย์จกกล่าวว่า “[บัณฑิตทั้งหลาย]ย่อมจำแนกรูป ๒๘ อย่าง โดยประเภทแห่งรูปภายในเป็นต้น ตามสมควร” ข้อความดังกล่าวแสดงว่าการแจกแจงรูปภายในเป็นต้นเท่านั้นจึงเป็นการจำแนกรูป

ในประโยคนั้น รูปทั้งหมดไม่มีเหตุ เพราะปราศจากการประกอบกับเหตุ หมายความว่า ไม่มีมีการจำแนกว่ารูปใดรูปหนึ่งมีเหตุ หรือรูปใดรูปหนึ่งไม่มีเหตุ

มีข้อความ[ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ]ว่า “มีปัจจัยปรุงแต่ง มีอาสวะ เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น เป็นโลกียะ” แต่ควรมีลำดับความว่า “มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น เป็นโลกียะ มีอาสวะ” เพราะพบอย่างนั้นในพระบาลีและเป็นคู่เหมือนกัน^๒ ส่วนคำอื่น [คือ เป็นกามาวจร รัับอารมณ์ไม่ได้ มิใช่สิ่งที่ควรละ] แม้ไม่สอดคล้องกับลำดับในพระบาลีก็สมควรเพราะไม่มีคู่เหมือนกัน

รูปที่เกิดร่วมกับปัจจัยที่ก่อให้เกิดตน เรียกว่า **สปัจจัยยะ** (มีปัจจัยปรุงแต่ง)

รูปที่ถูกปัจจัยรวมกันแล้วทำให้เกิดขึ้น เรียกว่า **สังขตะ** (เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น)

รูปที่นับเนื่องในโลกคืออุปาทานขันธ์ ๕ เรียกว่า **โลกียะ** (นับเนื่องในโลก)

รูปที่เกิดร่วมกับอาสวะที่เป็นไปปรารถนา เรียกว่า **สาสวะ** (มีอาสวะ)

รูปที่แม้เกิดในกระแสจิตของอกนิฏฐพรหมก็เรียกว่า **กามาวจร** เพราะนับเนื่องในกามตัณหา เนื่องจากเป็นอารมณ์ของกามตัณหา

รูปที่ไม่มีอารมณ์ใดๆ ที่ตนรับรู้ได้ เรียกว่า **อนารัมมณะ** (รับอารมณ์ไม่ได้)

สภาวะธรรมใดแม้ถูกละได้[ชั่วคราว]ด้วยความเพียรอื่น ก็ไม่ถูกละ[โดยสิ้นเชิง] เมื่อยังมีมูลเหตุอยู่ เพราะจะเกิดขึ้นอีกแน่นอน [หมายถึงแม้รูปพรหมจะไม่มีรูปด้วยความเพียรในรูปฌานที่คลายความยินดีในรูป ก็จะมาเกิดในบัญญัติวารภูมิอีกเมื่อยังมีมูลเหตุคือตัณหาที่ยินดีในภพ] สภาวะธรรมใดที่ยังละไม่ได้ก็ถูกละได้[โดยสิ้นเชิง]ในเมื่อละเหตุแล้ว เพราะจะไม่เกิดขึ้นอีก [หมายถึงแม้ในปัจจุบันจะยังมีรูปอยู่ แต่ถ้ากำจัดตัณหา

ได้แล้วก็จะบรรลุนิพพานที่ไม่มีรูปเกิดขึ้น] สภาวะธรรมนั้นมิใช่สิ่งที่ควรละ เพราะมิใช่ฐานะแห่งความเพียร เพื่อละ รูปก็เป็นอย่างนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อปฺปหาตพฺพเมว (มิใช่สิ่งที่ควรละ) หมายความว่า ไม่ควรบำเพ็ญเพียรเพื่อละ เพราะมิใช่ฐานะ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อปฺปหาตพฺพะ** เพราะละไม่ได้โดยปราศจากการละมูลเหตุ

[คำว่า อปฺปหาตพฺพ มาจาก น ศัพท์ + ป ศัพท์ + หา ธาตุ = ละ + ตพฺพ ปัจจัย ตามนัยแรก ลง ตพฺพ ปัจจัยในอรรถอรรถ = ควร มีความหมายว่า “มิใช่สิ่งที่ควรละ” ตามนัยหลังลงในอรรถสักกะ = สามารถ มีความหมายว่า “เป็นสิ่งที่ละไม่ได้” หมายถึง หากปราศจากการละมูลเหตุคือการละต้นเหตุแล้วก็จะละรูปไม่ได้]

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ พระดำรัสว่า รูปํ ภิกฺขเว น ตุมหากํ. ตํ ปชฺหถ. ตํ โว ปหีนํ ทีฆมตฺตํ อตฺถาย หิตาย สุขาย ภวิสฺสติ^{๒๗} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปนี้มีโทษของเธอ จงละรูปนั้นเถิด รูปที่เธอละได้แล้วนั้นย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขตลอดตราตรีนาณ) ย่อมสมควรอย่างไร

ตอบว่า : พระดำรัสนั้นตรัสหมายเอาการละราคะที่มีรูปเป็นอารมณ์ ดังพระพุทธวจนะว่า

รูปเ ช โข ราธ โย ฉนฺโท, โย ราโค, ยา นนฺที, ยา ตณฺหา, ตํ ปชฺหถ. เอวํ ตํ รูปํ ปหีนํ ภวิสฺสติ อุกฺคินฺนุญฺลํ ตาลาวตฺถุกตํ อนภาวํกตํ อายตี อนุปฺปาทรมมํ.^{๒๘}

“ดูกรราคะ ความปรารถนา ความกำหนดเพิลิตเพลินยินดีในรูป มีอยู่ เธอจงละความปรารถนา ความกำหนดเพิลิตเพลินยินดีในรูปนั้น เมื่อรูปถูกละได้อย่างนี้ จักมีรากขาดไป ถูกทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ไม่หวนกลับมาอีก ไม่เกิดขึ้นต่อไป”

โปรดทราบนัยดังกล่าวในกุศลธรรมเป็นต้นอื่นซึ่งมิใช่ธรรมที่ควรละ

เอว (นั่นเทียว) ศัพท์[ใน อปฺปหาตพฺพเมว] พึงประกอบในบทก่อนๆ ในประโยค ว่า สพฺพญจ ปเนตํ เป็นต้น

[ตามหลักภาษา ท่านผู้แต่งมักประกอบ เอว ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่ย้ำความ แปลตามศัพท์ว่า

“เท่านั้น นั่นเทียว นั่นเอง” ไว้ในบทสุดท้าย แต่ เอว ศัพท์ก็ติดตามไปประกอบในบทอื่นๆ ได้เช่นกัน การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า **อิทธิกรณัย** คือ การติดตามมาประกอบ ด้วยเหตุนี้ เอว ศัพท์ใน อุป-
 หาดพหุเมว = อุป+หาคพฺพ + เอว จึงติดตามไปประกอบกับบทหน้าทุกๆ บทเป็นรูปว่า อเหตุกํ เอว,
 สบฺปจฺจยํ เอว, สาสวํ เอว, สงฺขตํ เอว, โลภยํ เอว, กามาวจรํ เอว, อนารมฺมณํ เอว]

อิติ ศัพท์มีความหมายว่า “เบื้องต้น” หรือ “ประเภท” ทำหน้าที่รวบรวมหน้าที่ปรากฏในพระบาลีเป็นต้นว่า

นเหตุ^{๒๙}

“ไม่ชื่อว่าเหตุ”

เหตุวิปฺปยุตฺติ^{๓๐}

“ไม่ประกอบกับเหตุ”

อัมมัตตะ (ธรรมภายใน) คือ หมู่ธรรม[รูปนาม]ที่มีอยู่ภายในกายของบุคคลนั้นๆ
อัมมัตติกะ (ธรรมที่ประจักษ์ในหมู่ธรรมภายใน) คือ หมู่ธรรม ๖ อย่างมีจักขุ-
 ประสาทเป็นต้นพร้อมทั้งจิตที่ตณฺหายัตมํ โดยมิรูปีวิเคราะห์ว่า ธรรมที่ประจักษ์ในธรรม
 ภายใน ชื่อว่า **อัมมัตติกะ**

ธรรมดังกล่าวเรียกว่า **อัมมัตตัมมัตตะ** (ธรรมภายในแท้) ส่วนรูปธรรมมีรูปารมณํ
 เป็นต้นและนามธรรมมีผัสสะ เป็นต้นเหล่านี้ได้ชื่อว่า **พาหิระ** (ธรรมภายนอก) เพราะมี
 ความยึดมั่นด้วยตณฺหาน้อยกว่าธรรมภายใน เปรียบดังแก้วมณี ทองคำ หรือเงินย่อมถูก
 มหาชนในโลกฝิงไว้ นอกเรือน ส่วนกระดาษ กระดิ่ง หม้อ หรือจานย่อมถูกเก็บไว้ในเรือน
 บุคคลย่อมจะสละของอย่างหลังแล้วรักษาของอย่างแรก แก้วมณี เป็นต้นจึงเรียกว่า สมบัติ
 ภายใน เพราะมีตณฺหายัตมํ แน่นแฟ้น ส่วนของอย่างหลังเรียกว่า สมบัติภายนอก ข้อนี้ก็
 มีอุปไมยฉนั้น

ความจริงในเรื่องนี้ ถ้าบุคคลทำได้ก็จะสละธรรมคือรูปารมณํและผัสสะ เป็นต้น
 ทั้งหมดแล้วรักษาจักขุประสาท เป็นต้นทั้ง ๖ การที่รูปธรรมกับนามธรรมเป็นธรรมภายใน

หรือธรรมภายนอก กล่าวไว้โดยจำแนกตามความแน่นแฟ้นหรือความอ่อนกำลังของตัณหา ยึดมั่น มิได้กล่าวไว้โดยจำแนกตามสถานที่เกิด

(๑๘๒) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ชื่อว่า รูปภายใน เพราะเกิดขึ้นอาศัยตนคือ ร่างกาย แม้รูปอื่นที่เกิดในร่างกายจะมีอยู่ แต่จักขุประสาทเป็นต้นได้ชื่อว่า รูปภายใน โดยความเป็นสำนวน” ข้อความนั้นไม่งาม

(๑๘๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า อัชฌัตตะ คือ รูปที่เกิดอาศัยจิตซึ่ง เรียกว่าตนโดยความเป็นเหตุของจิต คำว่า อัชฌัตติกะ คือ รูปที่เกิดอาศัยจิตนั้นนั่นเอง [โดยลง ฌิก ปัจจัยในอรรถสัทธที่ที่ไม่มีความหมายใด ๆ]” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะหากมี ข้อความดังกล่าว การที่จิตเป็นธรรมภายในย่อมไม่มี และมีความไม่ต่างกันระหว่างธรรม ที่ชื่อว่าอัชฌัตตะกับอัชฌัตติกะ

ส่วนความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “อีกนัยหนึ่ง จักขุประสาทเป็นต้นมีชื่อพิเศษว่า ธรรมภายใน เพราะมีอุปการะแก่ร่างกายมากเหมือนกับพูดว่า ‘ถ้าพวกเราไม่มี ท่านก็จัก เป็นดั่งท่อนไม้’” ข้อความนั้นย่อมสมควร เพราะเหล่าสัตว์ยึดมั่นแน่นแฟ้นในธรรมเหล่านั้น เนื่องจากมีอุปการะมาก

๒๑. รูปทั้ง ๗ อย่าง ชื่อว่า ทวารรูป (รูปเป็นเหตุเกิดของวิถีจิตและกรรม) เพราะ ทำให้เกิดวิถีจิตและกรรมมีปาดิชาติบาตเป็นต้นตามลำดับ

ปสาทรูป ๕ อย่าง ชื่อว่า อุปัตติทวาร (เหตุเกิดวิถีจิต)

ส่วนวิญญูติรูป ๒ อย่าง ชื่อว่า กรรมทวาร (เหตุเกิดกรรม)

๒๓. [รูป ๑๒ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ และวิสัยรูป ๗] ชื่อว่า โอฟาริกรูป (รูป หยาบ) เพราะมีสภาพหยาบโดยปกติ และหน้าที่ของตนคือการกระทบก็หยาบ

ชื่อว่า สันติเกรรูป (รูปใกล้) เพราะใช้ปัญญารับรู้อยู่ใกล้ได้อย่างรวดเร็ว

ในคำว่า สบปฏิฆรูปณจ (รูปที่มีการกระทบระหว่างปสาทรูปกับจิต) นี้ คำว่า ปฏิฆะ คือ การกระทบ

การกระทบมี ๒ อย่าง คือ การกระทบระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ และการกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป

การกระทบระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ คือ การกระทบที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทวารคือปสาทรูปและภวังคจิตนี้

การกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป คือ การกระทบที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง กำเริบ กระเทือน บีบคั้น และพินาศไปเป็นต้นในรูปธรรมที่มีลักษณะแปรปรวน

สัปปฏิฆะ คือรูปที่มีการกระทบ

(๑๙๔) ในคัมภีร์วิภาวนีถี้อาการกระทบกันระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ โดยเปรียบเทียบการกระทบกันระหว่างมหาภูตรูปว่า “การเผชิญหน้า คือการพบกันของรูปธรรมที่สัมผัสปสาทรูปหรือไม่สัมผัสปสาทรูปโดยเนื่องกับที่ตั้ง ชื่อว่า ปฏิฆะ เพราะเป็นเหมือนปะทะกัน เหมือนตั้งเมื่อคนสองคนปะทะกัน คนอ่อนแอย่อมจะโยกไหว ฉันทใดเมื่อมีการเผชิญหน้ากันเช่นนี้ ภวังคจิตที่มีกำลังน้อยย่อมไหวเพราะมีสภาพเป็นนามธรรมฉันทนั้น” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการกระทบของกระแสรูปภายในกับกระแสรูปภายนอกที่ประจักษ์ในโลกซึ่งทำให้เกิดการติด ผูก คำจุน ทรวงไว้ และเคลื่อนไหวเป็นต้น หรือทำให้เกิดการเจริญ เสื่อม ตัด ผ่า ละลาย และกระจัดกระจายเป็นต้นในรูปธรรม ก็นับเข้าในที่นี้ไม่ได้ ทั้งการกระทบดังกล่าวก็เป็นอย่างอื่นไม่ได้โดยไม่มีการกระทบคือการซุ่มนุมนุมน[ของรูป]ที่เนื่องกับการอุดหนุน[ทำให้เจริญ]หรือเบียดเบียน[ทำให้เสื่อม]

รูปอย่างอื่น คือรูป ๑๖ อย่าง ชื่อว่า **สุขุมรูป** (รูปละเอียด) **ทวารูป** (รูปไปกล) หรือ **อับปฏิฆรูป** (รูปที่ไม่มีการกระทบระหว่างปสาทรูปกับจิต) โดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้แล้ว

๒๔. รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง[ที่เกิดจากเหตุ ๔] ตั้งอยู่ในกาย ชื่อว่า **อูปาทินรูป** บ้างรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียว ชื่อว่า **อูปาทินรูป** บ้าง รูปทั้งสองอย่างนั้นชื่อว่า **อูปาทินรูป** เพราะถูกตัดหาทัญญียึดมั่น แต่รูปที่เกิดจากกรรมได้ชื่อว่า **อูปาทินรูป** โดยตรง

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะถูกยึดมั่นด้วยความเป็นไปเสมอในกระแสจิตของเหล่าสัตว์

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า กมฺมञ्ชํ อุปาทินฺนรูปํ (รูปที่เกิดจากกรรม ชื่อว่า
อุปาทินนรูป)

อุปาทินนรูป คือ รูปที่ถูกตัณหาทักขณียึดมั่นด้วยนัยว่า “รูปนี้ของเรา” เป็นต้น ส่วน
ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตณฺหาทักขณียํ อุปเตน กมฺมฺนา อตฺตโน ผลภาเวน อาทินฺนํ คหิตํ^{๓๑}

“อุปาทินนรูป คือ รูปที่ถูกกรรมที่ประกอบด้วยตัณหาทักขณียึดเอาโดยความเป็นผล
ของตน”

[คำว่า อุปาทินน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปที่ถูกตัณหาทักขณียึดมั่น = ตณฺหาทักขณียํ ภูสํ อาทียตีติ อุปาทินฺนํ (อุป ศัพท์มีอรรถ
ว่า ยิ่ง)

- รูปที่ถูกกรรมที่ประกอบด้วยตัณหาทักขณียึดเอาโดยความเป็นผล = ตณฺหาทักขณียํ อุปเตน
กมฺมฺนา ผลภาเวน อาทียตีติ อุปาทินฺนํ (อุป ศัพท์มีอรรถว่า ประกอบ)]

๒๕. สนิทฺสสนฺรูป (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปร่วมกับสภาพที่ถูกเห็น

คำว่า สนิทฺสสนฺ คือ สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ

สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณแม้มีสภาวะไม่ต่างกับรูปารมณฺคือสี] ก็กล่าวไว้
ให้เหมือนต่างกัน หากเป็นตามนี้ การรู้ข้อความพิเศษ[คือหน้าที่ของรูปารมณฺ]จึงมิได้

[สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ ก็คือรูปารมณฺนั่นเอง สนิทฺสสนฺรูป จึงหมายถึงรูปารมณฺ
ที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ แม้คำว่า สนิทฺสสนฺรูป และ รูปารมณฺ จะหมายถึงรูปารมณฺเหมือนกันก็
กล่าวไว้สองชื่อเหมือนทำให้ต่างกัน เพื่อแสดงข้อความว่าหน้าที่ของรูปารมณฺคือสภาพที่เห็นได้ด้วย
จักขุวิญญาณ]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **นิทสสนะ** คือ หน้าที่ของจักขุวิญญาณ

[คำว่า นิทสสน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพที่เห็นได้ หมายถึง หน้าที่ของรูปารมณ = นิทสสนสส ภาโว นิทสสน (อันต-
โลปสมาส)

- การเห็น หมายถึง หน้าที่ของจักขุวิญญาณ = นิทสสียเต นิทสสน (ภาวสาธนะ)]

สนิทสสนรูป (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปร่วมกับการเห็น

๒๖. พึงประกอบบพว่า รูป ๕ อย่าง คือ ปสาทรูป ๒ มีจักขุประสาทเป็นต้นรับ
อารมณ์ด้วยการไม่สัมผัสสวัตถุ และปสาทรูป ๓ มีขานประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการ
สัมผัสสวัตถุ ชื่อว่า **โคจรคาหิกรูป** (รูปที่รับอารมณ์ได้)

อารมณ์ที่สัมผัสสวัตถุ คือ อารมณ์ที่เกิดขึ้นแนบชิดกับปสาทรูป

อารมณ์ที่ไม่สัมผัสสวัตถุ คือ อารมณ์ที่เกิดขึ้นพ้นจากวัตถุแม้เพียงปลายผม

ถามว่า : เหตุใดจักขุประสาทเป็นต้น ๒ อย่างจึงรับอารมณ์ที่ไม่สัมผัสสวัตถุ
และขานประสาทเป็นต้น ๓ อย่างรับอารมณ์ที่สัมผัสสวัตถุ

ตอบว่า : เพราะมีเหตุปัจจัยต่างกัน หมายความว่า แสงสว่างเป็นเหตุให้จักขุ-
ประสาทรับรู้รูป และอากาศเป็นเหตุให้โสตประสาทรับรู้เสียง ถ้าจักขุประสาทกับรูปเกิด
ขึ้นแนบชิดกัน เครื่องอุปถัมภ์คือแสงสว่างย่อมไม่ได้โอกาส ถ้าโสตประสาทกับเสียงเกิด
ขึ้นแนบชิดกัน เครื่องอุปถัมภ์คืออากาศก็ไม่ได้โอกาสเช่นกัน

ส่วนวาโยธาตุ อาโปธาตุ และปฐวีธาตุเป็นเหตุให้ขานประสาทเป็นต้น ๓ อย่าง
รับรู้กลิ่น ฯลฯ วาโยธาตุคือลมในจมูกที่สุดกลิ่น เป็นเหตุให้กลิ่นสัมผัสสวัตถุ อาโปธาตุคือ
น้ำที่เปียกกลิ่น เป็นเหตุให้รสสัมผัสสวัตถุ เพราะรสแผ่ซ่านสู่ลิ้นที่แห้งไม่ได้ และปฐวีธาตุก็เป็น
เหตุให้เกิดการกระทบ เพราะแสงสว่างหรืออุลลิตที่อาศัยของปฐวีธาตุซึ่งอ่อนกำลัง แม้สัมผัส
กายก็ไม่กระทบกายประสาท

โดยประการดังนี้ ปสาทรูปรับรู้อารมณ์ต่างกันด้วยการสัมผัสหรือไม่สัมผัสวัตถุ เพราะมีเหตุปัจจัยต่างกัน

ในบรรดารูปเหล่านั้น ลำดับแรก การที่จักขุประสาทรับเอาอารมณ์ที่ยังไม่สัมผัส [วัตถุ] ย่อมประจักษ์ชัดเจน เพราะจักขุประสาทไม่เห็นสีตาหรือโคนคิ้วที่อยู่ใกล้ แต่เห็นสีที่ใหญ่โตมีดวงจันทร์เป็นต้นหรือสีที่ถูกปิดบัง มีแก้วผลึกเป็นต้นในที่ไกลได้ ทั้งการกำหนดทิศทางของจักขุประสาทก็ปรากฏชัด

ถามว่า : โสตประสาทรับเอาอารมณ์ที่ยังไม่สัมผัส[วัตถุ] ย่อมปรากฏอย่างไร เพราะเสียงแต่ที่ไกลต้องใช้เวลานานจึงจะได้ยิน ทั้งเสียงที่เกิดทางทิศตะวันตก เมื่อมีพระเจดีย์ใหญ่เป็นต้นคั่นอยู่ ก็ได้ยินทางทิศใต้บ้าง ทิศเหนือบ้าง หรือไม่ได้ยินบ้าง

ตอบว่า : กลุ่มเสียงที่เกิดขึ้นปรากฏชัดแก่คนที่ยืนอยู่ใกล้ตั้งแต่คนแรกจนถึงคนสุดท้ายตามลำดับ และกำลังแห่งการกระทบ[ที่โสตประสาท]ก็มีกำลัง ชวนวิถิจิตที่รับรู้ เราฟังอยู่ ย่อมดำเนินไปอย่างรวดเร็วต่อเนื่องไม่ขาดช่วง ส่วนคนที่ยืนอยู่ไกลจะมีกำลังกระทบน้อย จึงไม่ปรากฏชัดในเบื้องต้นแรก จะชัดเจนได้โดยความเป็นกลุ่มเสียงในท่ามกลาง หรือที่สุด ต่อเมื่อผ่านไปนานชวนวิถิจิตที่รับรู้จึงจะดำเนินไปได้ พวกเขาจึงสำคัญว่าได้ยินเสียงเบาหรือใช้เวลาานกว่าจะได้ยิน

เสียงย่อมดำเนินไปตามธาตุที่อาศัยต่อๆ มา เมื่อดำเนินไปอยู่เช่นนี้ได้ดำรงอยู่ในที่แผ่ไปแล้ว จึงกระทบโสตประสาทนัยพินของคนที่ยืนอยู่ในที่สามารถได้ยินเสียง เมื่อมีเจดีย์ใหญ่เป็นต้นคั่นอยู่ ย่อมมากระทบโสตประสาทจากที่แผ่ไปทางด้านทิศใต้หรือทิศเหนือ ซึ่งมีอากาศเป็นช่องโดยตรง ถ้าเสียงเบามากก็ไม่ถูกได้ยินบ้าง เมื่อเสียงดำเนินไปอยู่เช่นนี้ ย่อมไม่เกิดขึ้นแนบชิดที่โสตประสาท จึงไม่สัมผัสวัตถุ ส่วนเสียงที่เกิดขึ้นแนบชิดกับโสต-ประสาท) บุคคลจะได้ยินไม่ได้ ถ้าเสียงสัมผัสวัตถุได้ เสียงภายในท้องก็ถูกได้ยินทางข้างนอก ไม่ได้เหมือนกลืนภายในท้องที่รับรู้ทางภายนอกไม่ได้ และการกำหนดทิศทางของเสียงก็มีไม่ได้เหมือนกลืน[ที่บุคคลกำหนดทิศทางได้]

(๑๙๕) ในคัมภีร์วิภาวณีพิจารณว่า “ถามว่า : จักขุประสาทกับโสตประสาททั้งสอง รับเอาอารมณ์โดยเคลื่อนไปสู่สถานที่เกิดอารมณ์หรือ ตอบว่า : หากเป็นตามนั้น รูปและ

เสียงฟังเป็นอารมณ์ของจักขุประสาทกับโสตประสาททั้งสองในการอธิษฐาน[ของผู้ทรงทิพย-
จักขุและทิพโสต]” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะไม่มีความสงสัยในการไปสู่สถานที่เกิดอารมณ์
ของจักขุประสาทเป็นต้นทั้งสองอย่าง

[บางคนตำริว่าจักขุประสาทกับโสตประสาทเคลื่อนไปสู่สถานที่เกิดอารมณ์ได้ กล่าวคือ
เมื่อใช้ไฟฉายส่องสิ่งของ ไฟจากไฟฉายจะเคลื่อนไปกระทบสิ่งของ จักขุประสาทกับโสตประสาทก็
เหมือนกัน ขณะที่เห็นหรือได้ยินก็แปลสภาพเห็นหรือได้ยินไปรับรู้อารมณ์นั้นๆ แต่คัมภีร์วิภาวนีปฏิเสธว่า
หากเป็นตามนั้น ผู้ทรงทิพยจักขุหรือทิพโสต แม้เพียงอธิษฐานก่อนจะเข้าภิญญาว่า จงเห็นรูปนี้
หรือได้ยินเสียงนี้ ก็ควรจะรับรู้รูปหรือเสียงได้ในขณะนั้น การเจริญภิญญาก็ไม่มีประโยชน์ แต่คัมภีร์
ปรหมัตตทิปนีกกล่าวว่าจักขุประสาทกับโสตประสาทมิได้เคลื่อนออกนอกร่างกาย ความเห็นดังกล่าวจึง
ไม่ชอบด้วยเหตุผล]

โคจรคาหิกรูป คือ รูปที่รับอารมณ์ หมายความว่า รับนิมิตอารมณ์ที่มาปรากฏ
เพราะเป็นรูปใสกระจ่าง

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “[ชื่อว่าโคจรคาหิกรูป] เพราะเป็นที่ตั้งของจิตแล้ว
มีสภาพรับอารมณ์นั้นๆ”

๒๗. คำว่า วรรณ (สี) เป็นชื่อของรูปารมณ

พระอนุรุธาจารย์เรียกอาหารรูปว่า โอชา (สารอาหาร)

คำว่า **วินิพโภคะ** คือ รูปที่แยกจากกันได้ หมายความว่า ถูกแยกไว้เป็นอย่างๆ
โดยฐานะ สถานที่ และเหตุเกิด

คำว่า **อวินิพโภคะ** คือ รูปที่แยกจากกันไม่ได้

อวินิพโภครูป คือ รูปที่แยกจากกันไม่ได้นั้นนั่นเอง

ในอวินิพโภครูปนี้ อาจารย์อานันทเถระกล่าวว่า กลิ่น รส และโอชาแยกกันได้
ในบางที่ จึงประสงค์อวินิพโภครูป ๕ อย่างเท่านั้น ข้อความนี้จักปรากฏต่อไป

อธิบายนัยแห่งสมภูฐานของรูป

๒๙. คำว่า กम्म (กรรม) คือเจตนาดวงหนึ่ง มีตรัสไว้โดยความเป็นกรรมปัจจัย ที่มีชณะต่างกันในคัมภีร์ปฏฐาน ดังพระพุทธทวจะว่า

นานากุชณิกา กุสลากุสลา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ กภูตฺตา จ รูปานํ กम्म-
ปจฺจเยน ปจฺจโย.^{๓๒}

“เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลมีชณะต่างกัน เป็นปัจจัยแก่วิปากชั้น์และกภูตฺตา
รูปโดยความเป็นกรรมปัจจัย”

ส่วนคำว่า จิตฺตํ (จิต) หมายถึงจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่เกิดร่วมกัน ดังในคัมภีร์
ปฏฐานตรัสเจตสิกไว้โดยความเป็นเหตุเกิดของรูป ดังพระพุทธทวจะว่า

เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกาณํ ฐมนานํ ตํสมฺภูจฺจานานญจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย.^{๓๓}

“เหตุทั้งหลาย [โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ]
เป็นปัจจัยแก่[นาม]ธรรมที่ประกอบด้วยเหตุและแก่รูปที่เกิดจากเหตุและธรรมที่ประกอบด้วยเหตุ
โดยความเป็นเหตุปัจจัย”

คำว่า อุตฺต (อุณฺหภูมิ) คือเตโชธาตุ เตโชธาตุได้ชื่อว่า อุตฺต เพราะทำให้โอกาสโลก
ทั้งหมดอุบัติเกิดและเจริญขึ้นโดยเป็นเหตุก่อให้เกิดโลก ทำให้สัตว์โลกคือร่างกายที่มีสัณฐาน
ทั้งหมดอุบัติเกิดและเจริญขึ้นโดยก่อให้เกิดสรีระต่างๆ และทำให้สังขารโลกทั้งหมดอุบัติเกิด
และเจริญขึ้นโดยก่อให้เกิดพืชพันธุ์มีต้นไม้นานาพันธุ์ต่างๆ และก้อนเมฆ ฝน น้ำ ไฟ และ
ลมเป็นต้น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า“อุตฺต คือ อุณฺหภูมิที่เป็นไป[ตามความเหมาะสม]”

[คำว่า อุตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพทำให้โลกสามเป็นไป = อุทยติ ปสวตฺตีติ อุตฺต (อุท ธาตุ + ตฺต ปัจจัย)
- อุณฺหภูมิที่เป็นไปตามความเหมาะสม = อรติ คจฺฉติ ปวตฺตตฺตีติ อุตฺต (อร ธาตุ + ตฺต

ปัจจัย]

คำว่า อหาโร (อาหาร) คือสารอาหารนั่นเอง

๓๐. อรูปาวจรกุศลที่เป็นภาวนาอันคลายความยินดีในรูป ย่อมไม่ก่อให้เกิดกรรมชรูป ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปญจวิสตีวิธิ (จิตที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมซึ่งถูกปรุงแต่ง ๒๕ ดวงคือ กามาวจรจิต ๒๐ และรูปาวจรจิต ๕)

คำว่า อภิสงขติ (ซึ่งถูกปรุงแต่ง) คือ ถูกกระทำเป็นพิเศษในกาลที่ผ่านมาแล้ว เพื่อทำให้เกิดรูปในกาลอื่น

มีข้อความ[ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ]ว่า อชฌตตติกสนฺดาเน (ในกระแสจิตภายใน) แต่พระอนุรุธาจารย์ควรกล่าวว่า อชฌตตตสนฺดาเน (ในกระแสจิตภายใน)

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบความหมายของ อภิ ปัจจัยว่า คำว่า อชฌตตติกะ คือ ภายในนั้นแหละ

[ตามปฐมนัย ควรมีรูปว่า อชฌตตตสนฺดาเน เพราะคำว่า อชฌตตติก อาจมีความหมายอื่นว่า “เกิดในภายใน” ตามหุติยนัยรูปว่า อชฌตตติก ก็มีความหมายว่า “ภายใน” ได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อชฌตตตเมว อชฌตตติก โดยลง อภิ ปัจจัยในอรรถสกัณฑ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ]

คำว่า ปฏิสนธิมุปาทาย (นับแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา) มีความหมายว่า นับตั้งแต่ขณะเกิดปฏิสนธิจิต

คำว่า ขณฺเณ ขณฺเณ (ทุกๆ ขณะ) คือ ในขณะที่ ๓ ของจิตดวงหนึ่งๆ

แต่อาจารย์อานันทเถระกล่าวการเกิดขึ้นของรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดในอุปาทกขณะของจิตดวงหนึ่งๆ และกล่าวความดับของรูปดังกล่าวในภังคักขณะ ท่านเห็นว่ารูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดย่อมเกิดขึ้นในอุปาทกขณะอย่างเดียว ไม่เกิดในภังคักขณะ ดังพระพุทธวจาณะว่า

ยสฺส วา ปน สมุทฺยสจฺจํ นิรุชฺชติ, ตสฺส ทฺวฺกขสจฺจํ อุปฺปชฺชตีติ. โน.^{๓๔}

“ถามว่า : อีกนัยหนึ่ง สมุทยสังขของบุคคลใดดับอยู่ ทุกสังขของบุคคลนั้นเกิดอยู่หรือ ตอบว่า : ห้ามได้”

เช่นเดียวกันนี้ รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ ย่อมดับไปในภังคักขณะ มิได้ดับไปในอุปาทักขณะ ดังพระพุทธทวณะว่า

ยสฺส กุสลา ฐมา อกุสลา ฐมา อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺส อพฺยาทตา ฐมา นิรุชฺฌนฺตีติ.
โน.^{๓๕}

“ถามว่า : กุศลธรรมกับอกุศลธรรมเกิดแก่บุคคลใด อภัยาทธรรมของบุคคลนั้นดับอยู่หรือ ตอบว่า : หามิได้”

ถามว่า : ยมกทั้งสองข้างต้นตรัสหมายเอาอรุณภูมิ เพราะรูปทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในภังคักขณะของจิตบ้าง ย่อมดับไปในอุปาทักขณะบ้างมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ใช่เช่นนั้น เพราะหากเป็นตามนี้ พระผู้มีพระภาคก็ควรแสดงคำถามที่ปริบูรณ์ว่า

ถามว่า : อีกนัยหนึ่ง สมุทยสังข์ของบุคคลใดดับอยู่ ทุกขสังข์ของบุคคลนั้นเกิดอยู่หรือ ตอบว่า : สมุทยสังข์ของบุคคลนั้นดับอยู่ในขณะดับตัณหาในอรุณภูมิ แต่ทุกขสังข์ของบุคคลนั้นไม่เกิดอยู่ สมุทยสังข์ย่อมดับและทุกขสังข์ย่อมเกิดแก่บุคคลนั้นในขณะดับตัณหาในปัญจโวการภูมิ

และในที่อื่นก็ควรแสดงว่า

ถามว่า : กุศลธรรมกับอกุศลธรรมเกิดแก่บุคคลใด อภัยาทธรรมของบุคคลนั้นดับอยู่หรือ ตอบว่า : กุศลธรรมย่อมเกิดแก่บุคคลนั้นในขณะเกิดกุศลในอรุณภูมิ แต่อภัยาทธรรมของบุคคลนั้นไม่ดับอยู่ กุศลธรรมย่อมเกิดแก่บุคคลนั้นในขณะเกิดกุศลในปัญจโวการภูมิ และอภัยาทธรรมย่อมดับไป

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสปฏิเสธอย่างเดี๋ย่ว่า “หามิได้” ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ยมกทั้งสองนี้มีได้ตรัสหมายเอาอรุณภูมิ

ถามว่า : ยมกทั้งสองนี้ตรัสหมายเอาจิตตชรูปหรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวเช่นนั้น เพราะไม่มียมกอื่นที่ปฏิเสธรวมเอากรรมชรูป และมีความเหมาะสมเช่นนั้น ดังพระพุทธรูจะว่า

ยสส วา ปน ยตถ มนินทริยํ น อุปฺปชฺชติ. ตสฺส ตตถ ชีวิตินทริยํ น อุปฺปชฺชติติ. อสณฺณสตฺตานํ เตสํ ตตถ มนินทริยํ น อุปฺปชฺชติ. โน จ เตสํ ตตถ ชีวิตินทริยํ น อุปฺปชฺชติ. สพุเพสํ จวนฺตานํ ปวตฺเต จิตฺตสฺส ภงฺกคฺขณฺเ เตสํ ตตถ มนินทริยญฺจ น อุปฺปชฺชติ. ชีวิตินทริยญฺจ น อุปฺปชฺชติ.^{๓๖}

“ถามว่า : อีกนัยหนึ่ง มนินทริยไม่เกิดอยู่แก่บุคคลใดในภุมิใด ชีวิตินทริยไม่เกิดอยู่แก่บุคคลนั้นในภุมินั้นหรือ ตอบว่า : มนินทริยไม่เกิดอยู่แก่อสังญัสถ์บุคคลในอสังญัสถ์ภุมิ แต่ชีวิตินทริยเกิดอยู่แก่อสังญัสถ์ในอสังญัสถ์ภุมิโดยแท้ ส่วนมนินทริยและชีวิตินทริยไม่เกิดอยู่แก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยภังคักขณะในภุมินั้น คือในประวัติศาสตร์ของบุคคลผู้จุติอยู่ทั้งหมด และในภังคักขณะแห่งจิต”

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “แก่อสังญัสถ์บุคคล” หมายถึงชีวิตินทริยที่เป็นรูปธรรม ถ้ามนินทริยพึงเกิดแก่จิตได้ในภังคักขณะ พระพุทธองค์ก็ควรตรัสไว้ในประโยคแรกว่า

มนินทริยไม่เกิดอยู่แก่อสังญัสถ์บุคคลในอสังญัสถ์ภุมิในภังคักขณะในประวัติศาสตร์ แต่ชีวิตินทริยเกิดอยู่แก่อสังญัสถ์บุคคลในอสังญัสถ์ภุมิโดยแท้

และประโยคหลังก็ควรตรัสว่า

[ส่วนมนินทริยและชีวิตินทริยไม่เกิดอยู่แก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยภังคักขณะเหล่านั้นในภุมินั้น]ผู้จุติอยู่ทั้งหมด [โดยไม่มีข้อความว่า ในภังคักขณะแห่งจิต]

ถามว่า : พระดำรัสในประโยคหลังตรัสหมายเอาชีวิตินทริยที่เป็นนามมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะไม่มีพระดำรัสอื่นในคัมภีร์ยมกแสดงไว้ อย่างนั้น และในฐานะที่เป็นวิสัยของพระสัพพัญญู จึงควรตัดสินตามความเหมาะสมในพระบาลีที่ชัดเจนโดยเทียบเคียงพระบาลีอื่น

รูปธรรมมักเป็นไปช้า นามธรรมเป็นไปเร็ว ทั้งจิตขณะโดยเฉพาะของนามธรรม ย่อมไม่มี กระแสขณะของรูปธรรมกับนามธรรมจึงต่างกัน รูปธรรมทั้งหมดก่อปรด้วยขณะ เกิดขึ้นของตนที่มีช่วงเวลาขณะจิตหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นทุกๆ ขณะอย่างต่อเนื่อง และเพราะ ธรรมทั้งสองเกิดร่วมกันตั้งแต่ขณะปฏิสนธิ เบื้องต้นคือการเกิดขึ้นกับที่สุดคือการดับไปจึง เกิดร่วมกันตลอดชีวิต ทั้งหมดนี้เป็นความเห็นของอาจารย์อานันทเถระ

พระบาลียมกมีอรรถและพยัญชนะมากมาย ทั้งความมุ่งหมายของพระศาสดาก็ สุขุมลุ่มลึก เมื่อใครครวญดีแล้วจึงตัดสินข้อความ ไม่ฟังวินิจฉัยพระดำรัสในคัมภีร์ยมกที่ พบเห็นด้วยการประกอบความตามสมควร[แก่ฐานะ]โดยดำริว่า “การประกอบตามสมควร [แก่ฐานะ]เป็นปกติของคัมภีร์ยมก” แล้วยืนยันความเห็นของตน

๓๑. อรูปาวจรกุศลที่เป็นภาวนาพิเศษในการคลายความยินดีในรูป ย่อมไม่ก่อให้เกิดผลปฏิสนธิที่ก่อปรด้วยรูปในอรูปภูมิ แต่ก่อให้เกิดนามธรรมล้วนๆ ดังนั้น จิต ๕๖ ดวงทั้งหมดที่เกิดในภูมินั้นจึงก่อให้เกิดรูปไม่ได้ เพราะไม่มีกระแสรูปโดยสิ้นเชิง

ส่วนอรูปวิปากจิตย่อมเกิดขึ้นแน่นอนในอรูปภูมิ พระอนุรุทธาจารย์จึงถือเอา อรูปวิปากจิตเท่านั้น ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อณฺณานิปิ พุหฺนึ อารูปเป อูปฺปนฺนานิ อโนกาสตุตา รูปํ น สมฺภูจฺจาเปนฺติ.^{๓๗}

“จิตอื่นเป็นอันมากที่เกิดในอรูปภูมิ ย่อมไม่ก่อให้เกิดรูปเพราะมิใช่ฐานะ”

ในพากย์นั้น คำว่า “มิใช่ฐานะ” คือ ความไม่มีกระแสรูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่แรก

(๑๙๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกถากล่าวเหตุว่า “[อรูปวิปากจิตไม่ก่อให้เกิดรูป]เพราะเหตุ [คือกรรม]ห่างไกลจากรูปนั้น เนื่องจากเกิดจากภาวนาที่คลายความยินดีในรูป” เหตุนี้ไม่สมควร เพราะพบว่าโลกุตตรวิปากจิตที่เกิดจากมรรคอันเป็นภาวนาที่คลายความยินดีใน รูปนามก็ก่อให้เกิดรูปได้ในเมื่อมีโอกาสส่งผลให้เกิดรูป

ทวิปัญญาวิญญาณที่มีกำลังน้อยเพราะปราศจากองค์ฌาน ย่อมก่อให้เกิดรูปไม่ได้ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่รวมเอาทวิปัญญาวิญญาณเข้าไว้

ส่วนจิตอื่นเหล่านี้ คือปฏิสนธิจิตที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร ๑๕ ดวง กับจตุตถจิตที่ปรินิพพานของพระชีณาสพ ย่อมก่อกำให้เกิดรูปไม่ได้ แต่จิตทั้งหมดนั้นก่อกำให้เกิดรูปได้ในเวลาเกิดภวังคจิตและในเวลาจตุตถจิตของผู้ที่มีชีพะชีณาสพ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่รวมเอาจิตดังกล่าวเข้าไว้ในที่นี้

(๑๙๗) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ปฏิสนธิจิตและจตุตถจิต ไม่ใช่จิตต่างกันเพราะนับเข้าในภวังคจิต ๑๕ ดวง จึงไม่ยกเว้นจิตเหล่านั้น” ในพากย์นั้น ท่านไม่ควรกล่าวว่า “ภวังคจิต ๑๕ ดวง” เพราะอรุณวิปากจิตถูกเว้นมาแล้ว

ถามว่า : เหตุใดปฏิสนธิจิต ๑๕ ดวงตามที่กล่าวมาแล้วจึงก่อกำให้เกิดรูปไม่ได้ ในขณะที่ปฏิสนธิ

ตอบว่า : เพราะมีกำลังน้อย ความจริงจิตได้รับปัจจัยบริบูรณ์ในขณะที่เกิดขึ้นเท่านั้นจึงมีกำลังมาก[ในอุปาทกขณะ] ส่วนรูปได้รับปัจจัยบริบูรณ์ในขณะที่ตั้งอยู่จึงมีกำลังมาก[ในฐิตินขณะ] ดังนั้น แม้จิตจะเกิดในขณะที่ตนมีกำลังมากก็มีกำลังน้อยเพราะเกิดอาศัยหทัยวัตถุที่มีกำลังน้อย ปฏิสนธิจิตทั้งหมดจึงก่อกำให้เกิดรูปไม่ได้ในกาลนั้น

ปัจจัยบางอย่างมีอนันตรปัจจัยและอาเสวนปัจจัยเป็นต้น ย่อมแผ่ไปในขณะที่จิตเกิดขึ้น ส่วนอุตุและอาหารพร้อมทั้งธรรมที่เป็นปัจฉาชาติปัจจัยอุปถัมภ์รูปอยู่ ย่อมแผ่ไปในขณะที่รูปตั้งอยู่ ดังนั้น จิตและรูปจึงได้รับปัจจัยบริบูรณ์ในขณะที่เกิดขึ้นและขณะตั้งอยู่ตามลำดับ

(๑๙๘) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวเหตุว่า “ปฏิสนธิจิตย่อมไม่ก่อกำให้เกิดรูป เพราะอาศัยหทัยวัตถุที่อ่อนกำลังปราศจากปัจฉาชาติปัจจัยและไม่มีอาหารเป็นต้นอุปถัมภ์ และดำรงอยู่ได้ด้วยรูปที่เกิดจากกรรมโดยแทนฐานะของจิตตชรูป” ในพากย์นั้น คำว่า “ปราศจากปัจฉาชาติปัจจัย” นี้ บัณฑิตพึงใคร่ครวญเพราะพระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวว่าอุตุอันปราศจากปัจฉาชาติปัจจัยย่อมก่อกำให้เกิดรูปได้ในฐิตินขณะของปฏิสนธิจิต โดยแท้จริงแล้ว จิตดวงหลังที่ไม่มีอยู่ไม่อาจเป็นปัจฉาชาติปัจจัยแก่รูปใดรูปหนึ่งที่ตั้งอยู่ในขณะเกิดจิตดวงก่อน เพราะปัจฉาชาติปัจจัยเป็นส่วนหนึ่งของอติปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่)

จุดิจิตของพระชัชฌิมาสพงบยั้งเพราะดำเนินไปในกระแสจิตที่ระงับมูลเหตุของ วัฏฏะได้เป็นปกติ และอ่อนกำลังมากเนื่องจากอาศัยหทัยวัตถุที่มีกำลังน้อยและถึงที่สุดด้วยการหมดสิ้นไปแห่งอายุสังขาร ดังนั้น จุดิจิตของพระชัชฌิมาสพจึงก่อให้เกิดรูปไม่ได้

ส่วนอาจารย์อาหันทเถระประสงค์ว่าจุดิจิตของสรรพสัตว์ก่อให้เกิดรูปไม่ได้เช่นกัน ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ชัชฌิมาสวานํ จุดิจิตฺตํ.^{๓๘}

“จุดิจิตของพระอรหันต์[ย่อมไม่ก่อให้เกิดรูป]”

แต่ก่อนมานรู้ได้ว่าจุดิจิตของบุคคลอื่นก็ไม่ก่อให้เกิดรูปเหมือนกัน ดังพระพุทธ-
วจนะว่า

กามาวจรานํ ปจฺจิมจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขณฺเณ ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา กามาวจรานํ
ปจฺจิมจิตฺตํ อุปฺปชฺชิสฺสตี. รูปาวจเร อรูปาวจเร ปจฺจิมภวีกานํ เย จ รูปาวจโร อรูปาวจโร
อุปฺปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพายิสฺสนฺติ, เตสํ, จวนฺตานํ เตสํ วจีสงฺขารो นินฺรุชฺฉิสฺสตี, โน จ เตสํ
กายสงฺขารो นินฺรุชฺฉตี.^{๓๙}

“วจีสังขาร[วิตกวิจารณ์]ของผู้จิตอยู่นั้นจักดับไป กายสังขาร[ลมหายใจเข้าออก]ของ
ผู้จิตอยู่นั้นจักไม่ดับไป คือในขณะที่เกิดจุดิจิตของกามาวจรบุคคล ขณะเกิดจิตดวงก่อนจุดิจิต
ที่จักเกิดขึ้นของกามาวจรบุคคล ปัจจิมภวิกบุคคล (บุคคลผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย) ผู้เกิดใน
รูปาวจรภูมิและอรูปาวจรภูมิแล้วจักปรินิพพาน ในรูปาวจรภูมิและในอรูปาวจรภูมิ”

[ข้อความว่ากายสังขารคือลมหายใจเข้าออกไม่ดับอยู่ในขณะเกิดจุดิจิตของกามาวจรบุคคล
ทั้งหมด และในขณะที่เกิดจิตดวงก่อนจุดิจิต แสดงว่าลมหายใจเข้าออกไม่มีอยู่ก่อนจะเกิดจุดิจิต]

ความจริงจิตที่ก่อให้เกิดรูปย่อมทำให้เกิดลมหายใจเข้าออกได้ในเมื่อไม่มีเหตุ
ขัดขวางเช่นการอยู่ในครรภ์มารดา และผู้ที่จุติแล้วก็ไม่ควรจะมีรูปที่เกิดจากจิต นอกจากนี้
ยังไม่มีพระบาลีที่ตรัสว่า จุดิจิตฺตํ รูปํ สมฺภูจฺจาเปตี^{๔๐} (จุดิจิตก่อให้เกิดรูปได้)

[คนที่ไม่มีลมหายใจเข้าออก คือ ผู้ที่อยู่ในครรภ์มารดา คนดำน้ำ คนสลบ คนเข้าจตุตถฌาน คนเข้านิโรธสมาบัติ และพรหมผู้อยู่ในรูปภูมิและอรุภูมิ]

ในคัมภีร์อนุฎีกากล่าวว่า

ตสฺมี ปาเจ “เตสํ จวนฺตานิ โน จ กายสงฺขารโ นฺริชฺชุตฺตี”ติ วจันฺน เภวลํ จุติ จิตฺตสฺเสว รูปสมฺภูจฺปาปนาภาวํ สาเรติ, อถ โข ตโต ปุริมานํ สพฺเพสํ มรณาสนฺนจิตฺตานิ รูปสมฺภูจฺปาปนาภาวมฺปิ สาเรติเยวาติ ทิเปติ. จุติจิตฺตสฺมี ทิ กายสงฺขารสฺส นฺโรธเ ปฏฺิสิทฺเ ตโต ปุพฺเพ ยาว สตฺตรสมฺจิตฺตา เอตฺถนฺตเร ตสฺส อฺปฺปาโทปิ ปฏฺิสิทฺเ เอว โหติ.^{๔๑}

“ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ‘กายสังขาร[ลมหายใจเข้าออก] ของผู้จิตอยู่นั้น จักไม่ดับไป’ ไม่ใช่แสดงว่าจิตจิตเพียงอย่างเดียวไม่ก่อให้เกิดรูป แต่ยังแสดงว่าจิตในมรณาสันนวิถี (วิถีจิตในขณะที่ใกล้เสียชีวิต) ที่เกิดก่อนจิตจิตทั้งหมดนั้นย่อมไม่ก่อให้เกิดรูป เพราะเมื่อพระพุทธองค์ทรงปฏิเสธการเกิดขึ้นของลมหายใจเข้าออกในจิตจิต ก็นับว่าปฏิเสธการเกิดขึ้นของลมหายใจเข้าออกในระหว่างนี้ตั้งแต่ก่อนจิตจิตจนถึงจิตดวงที่ ๑๗”

ข้อความทั้งหมดนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะกายสังขารคือลมหายใจเข้าออกที่เป็นรูปธรรมหยาบยิ้งนัก จึงไม่ควรกล่าวว่าจิตจิตไม่ก่อให้เกิดสุขุมรูปอื่น โดยอ้างอิงพระดำรัสที่ตรัสความดับของลมหายใจเข้าออกในจิตจิต

ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อนุฎีกานั้นว่า

น ทิ รูปสมฺภูจฺปากจิตฺตสฺส คพฺภคมนาทิวินิพฺพธาภาเว กายสงฺขาราสฺมฺภูจฺปาปํ อตฺถิ.^{๔๒}

“จิตที่ก่อให้เกิดรูปย่อมทำให้เกิดลมหายใจเข้าออกได้ในเมื่อไม่มีเหตุขัดขวาง เช่นการอยู่ในครรภ์มารดา”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการอยู่ในครรภ์มารดาเป็นต้นควรเป็นสาธกของข้อความว่า จิตจิตแม้ไม่ก่อให้เกิดลมหายใจเข้าออกอันเป็นรูปหยาบ แต่ก่อให้เกิดสุขุมรูปอื่นได้

ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “และผู้ที่จะรู้แล้วก็ไม่ควรมีรูปที่เกิดจากจิต” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการเกิดจิตตชรูปชั่วขณะเล็กน้อยถัดจากจุติจิตก็ควรจะมีได้

ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “นอกจากนี้ พระบาลีที่ตรัสว่าจุติจิตก่อให้เกิดรูปได้ก็ไม่ปรากฏ” ในข้อนั้นควรกล่าวได้ว่าแม้พระบาลีที่ไม่มีคำปฏิเสธว่าจุติจิตก่อให้เกิดรูปไม่ได้นอกจากปฏิเสธความดับของลมหายใจเข้าออก

ความชอบด้วยเหตุผลพึงมีได้ว่า รูปธรรมมีกำลังน้อยเพราะมีเหตุปัจจัยน้อย [คือไม่ได้รับปัจจัยชาติปัจจัย] และเป็นไปช้าในขณะจิตดวงแรกของปฏิสนธิกาลเบื้องต้น ฉันทไฉนแม้ในมรณกาลที่สุตก็มีกำลังน้อยเพราะหมดเหตุปัจจัยหรือใกล้จะดับ ฉันทนั้น ด้วยเหตุนี้จึงรู้ได้ว่าปฏิสนธิจิตที่อาศัยเบื้องต้นของหทัยวัตถุและจุติจิตอันอาศัยที่สุตของหทัยวัตถุมีกำลังน้อยเสมอกัน

ในคัมภีร์วิภาวนีและอภิธรรมัตถวิภาวีนีสำคัญว่า [ข้อความของพระฎีกาจารย์] ไม่สอดคล้องกับพระบาลี [สังขารยมกที่กล่าวข้างต้น] จึงมิได้พิจารณาอย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงแต่แสดงนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาเท่านั้น

คำว่า ปรมวณฺคฺมุปาหยา (นับแต่ภวังคจิตดวงแรกเป็นต้นมา) มีความหมายว่า นับแต่การเกิดขึ้นของภวังคจิตดวงแรก

คำว่า ซาณฺตฺเมว (เมื่อเกิดขึ้น) มีความหมายว่า เมื่อเกิดขึ้นในอุปาทกขณะ มิใช่เมื่อตั้งอยู่หรือดับไป ข้าพเจ้า [พระฎีกาจารย์] ได้กล่าวเหตุมาแล้ว

[จิตมีกำลังมากในอุปาทกขณะ เพราะได้รับเหตุปัจจัยบริบูรณ์ในขณะนั้น]

๓๒. คำว่า ตตฺถ คือ บรรดาจิต ๗๕ ดวงนั้น

คำว่า อปฺปนาชวณฺ คือ อปัปนาชวณจิต ๒๖ ดวงยกเว้นอภิญาญจิต ๒ ดวง

คำว่า อิริยาปถฺ คือ อิริยาบถ ๓ อย่างยกเว้นการเดิน

(๑๙๙) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “มีการเดินเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการเคลื่อนไหววโยวะน้อยใหญ่ย่อมไม่มีโดยปราศจากวิญญูติ การเดินจึงมีไม่ได้โดย

ปราศจากวิญญูติ และอุปปนาชวณะดังกล่าวก็ก่อให้เกิดวิญญูติไม่ได้

บี ศัพท์แสดงว่าอุปปนาชวณจิตมิได้ก่อให้เกิดรูปอย่างเดียว [แต่ยังทำอิริยาบถของร่างกายให้ดำเนินไปได้อีกด้วย]

คำว่า สนฺนาเมติ แปลว่า ย่อมทรงไว้ อีกนัยหนึ่ง ควรมีรูปว่า สนฺธาเรติ หมายความว่า ทรงไว้ คืออุปถัมภ์อิริยาบถตามที่เป็นไปซึ่งถูกจิตที่จักกล่าวถัดไปปรุงแต่งไม่ให้ล้มลงหรือเคลื่อนไหวได้ การอุปถัมภ์ในที่นี้ คือการรักษาอิริยาบถตามที่เป็นไปอยู่ ไม่ใช่ เหมือนการพุงขึ้นแล้วเคลื่อนไหว มิฉะนั้นแล้วความสงสัยในวิญญูติรูปที่คำจุนก็ควรมิได้

เมื่อจิตที่ทำให้ตื่น ๒๖ ดวงนี้กับจิต ๓๒ ดวงที่จักกล่าวต่อไป [โวกฺกฐัพพนจิต กามาวจรชวณจิต และอภิญญาจิต] เกิดขึ้นอยู่ อวัยวะน้อยใหญ่ย่อมไม่ล้มลงเหมือนขณะเกิดภวังคจิตคละกันกับวิถิจิต]แก่ผู้ที่นั่งอยู่หรือยืนอยู่ แต่เมื่อจิตดังกล่าวเป็นไปอยู่ อวัยวะน้อยใหญ่ย่อมถูกทรงไว้ไม่ให้ล้มลง คือดำเนินไปตามที่ตั้งอยู่เหมือนก่อน

(๒๐๐) ในคัมภีร์วิภาวนีมีข้อความว่า “เมื่อจิต ๓๒ ดวงนี้กับจิตที่ทำให้ตื่น ๒๖ ดวงที่จักกล่าวต่อไปเกิดขึ้นอยู่ อวัยวะน้อยใหญ่ย่อมไม่ล้มลง” แต่ควรมีข้อความว่า “เมื่อจิต ๒๖ ดวงนี้กับจิตที่ทำให้ตื่น ๓๒ ดวงที่จักกล่าวต่อไปเกิดขึ้นอยู่ อวัยวะน้อยใหญ่ย่อมไม่ล้มลง”

๓๓. คำว่า โวกฺกฐัพพน (โวกฺกฐัพพนจิต) คืออวิชชชวณจิตในมโนทวาร เพราะชวณจิตในปัญจทวารไม่ก่อให้เกิดวิญญูติหรืออุปถัมภ์อิริยาบถได้

โวกฺกฐัพพนจิตเป็นต้นหมายเอาจิตที่เกิดในปัญจทวารได้บ้าง เพราะ บี ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมไว้

อิริยาบถ คือรูปธรรมที่ดำเนินไปโดยระยะเวลาหนึ่งๆ มีการเดินเป็นต้น จิตบางดวงย่อมก่อให้เกิดรูปตามปกติ ไม่มีหน้าที่มากกว่านี้ บางดวงรักษาอิริยาบถดังที่เป็นไปตามอำนาจของจิตดวงอื่นได้ แต่ก่อให้เกิดอิริยาบถใหม่ไม่ได้ บางดวงก่อให้เกิดวิญญูติและอิริยาบถใหม่ได้ ทั้งทำให้เกิดอาการทางกายกับวาจาอื่นได้อีก และจิตที่ก่อให้เกิดหน้าที่

หลังยอมทำให้เกิดหน้าที่แรกได้โดยแท้ เพื่อแสดงข้อความข้างต้นนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงประเภทเหล่านี้ไว้

(๒๐๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “ส่วนจิตที่ก่อให้เกิดวิญญูติ ย่อมอุปถัมภ์อิริยาบถแน่นอน เพราะอิริยาบถไม่เกิดแยกกับวิญญูติ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะในที่นี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวถึงการอุปถัมภ์อิริยาบถที่ปราศจากวิญญูติ มิได้กล่าวถึงการอุปถัมภ์อิริยาบถที่ประกอบด้วยวิญญูติ มิฉะนั้นแล้วอัปนาชวณจิตก็ควรก่อให้เกิดวิญญูติได้

๓๔. คำว่า โสมนัสสชวานานิ เตรส (โสมนัสชวณจิต ๑๓ ดวง) คือ โสมนัสชวณจิต ๑๓ ดวงอันได้แก่ชวณจิต ๔ ดวงๆ จากโลภมูลจิต มหากุศลจิต และมหากิริยาจิต พร้อมทั้งหสิตุปปาทจิต

ในบรรดาจิต ๑๓ ดวงเหล่านี้ จิต ๘ ดวงจากกุศลจิตและอกุศลจิต ย่อมมีแก่บุุชชน จิต ๖ ดวงจากกุศลจิตและอกุศลจิตที่ไม่ประกอบด้วยทัญญู มีได้แก่พระเสกขบุคคล ส่วนจิต ๕ ดวงจากกิริยาจิต มีได้แก่พระชีณาสพ

ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิเสธความเห็นว่ “หสิตุปปาทจิตซึ่งไม่มีหน้าที่ใคร่ครวญยอมไม่มีแก่พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ดังพระพุทธรดำรัสว่

สพพ กายวจีมนเณกมม ฌาณปพพคม ฌาณานุปริวตต.^{๓๓}

“กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมทั้งหมด มีฌาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามฌาณ”

ถ้ามีความเห็นดั่งนั้น พระพุทธรเจ้าทั้งหลายยอมจะไม่เกิดอเหตุกจิตดวงอื่นและมหากิริยาชวณจิตที่ไม่ประกอบด้วยฌาณ ดั่งนั้น พระองค์จึงมีฌาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามฌาณ โดยเนื่องกับฌาณที่เกิดก่อนและหลังการยืมที่เกิดขึ้นด้วยหสิตุปปาทจิต

๓๕. คำว่า สิตุณโหตุสมณณาตา (ที่เรียกว่าความเย็นและความร้อน) นี้ มีความหมายว่ ทิมหาชนชาวโลกทั้งหมดหมายรู้กันว่ นี้เป็นความเย็น นี้เป็นความร้อน

คำว่า จิตปุตตาว (เมื่อถึงฐิติขณะ) คือ เมื่อถึงความตั้งอยู่หรือฐิติขณะของตน หมายความว่า ไม่ใช่ขณะเกิดขึ้นอยู่เหมือนจิต ข้าพเจ้าได้กล่าวเหตุไว้แล้ว

[อุตุ อาหาร และธรรมที่เป็นปัจฉาชาติปัจจัยอุปถัมภ์รูป มีกำลังแผ่ไปในฐิติขณะของรูปเท่านั้น ไม่มีกำลังในอุปาทกขณะ]

(๒๐๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวข้อความที่ขึ้นต้นว่า “อุตุและโอชามีกำลังในฐิติขณะ เพราะได้รับเครื่องอุปถัมภ์คือปัจฉาชาติปัจจัยเป็นต้น ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เตโชธาตุ จิตฺตฺตฺตา (เตโชธาตุที่ถึงฐิติขณะ) ในพากย์นั้น ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์] ได้พิจารณาเห็นว่า ปัจฉาชาติปัจจัย ไว้แล้ว

ถ้าการมีกำลังและการก่อให้เกิดรูปของอุตุเพียงเนื่องด้วยปัจฉาชาติปัจจัย อุตุนั้นก็ไม่ต้องก่อให้เกิดรูปในฐิติขณะของปฏิสนธิจิต เพราะไม่มีปัจฉาชาติปัจจัยในขณะที่ปฏิสนธิ ทั้งพระอนุรุทธาจารย์ก็จักกล่าวต่อไปว่า “รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่ฐิติขณะ[ของปฏิสนธิจิต]” ในประโยคข้างต้นนี้ ข้อความว่า “ฐิติขณะ” คือฐิติขณะของปฏิสนธิจิต ดังนั้น จึงควรใคร่ครวญ คำว่า “ปัจฉาชาติปัจจัย”

๓๖. คำว่า โอชาสงขาทอ อาหาโร (อาหารคือโอชา) คือ อาหาร ๔ โดยจำแนกเป็นอาหารที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้น หรือโดยจำแนกเป็นอาหารที่กิน ต้ม เคี้ยว และ ลืมรส และอาหารคือโอชา ๒ ที่อยู่ภายในและภายนอกร่างกาย อาหารทั้งสองประเภทได้รับการอุปถัมภ์ด้วยการระคนกัน ย่อมก่อให้เกิดรูปได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อชฺโฆทรณกาเล (ในเวลาทีกลืนกินเข้าไปข้างใน)

ในคัมภีร์อรรถกถาทันหมดกล่าวว่า โอชากายนอกก่อให้เกิดรูปภายในสรีระได้ เหมือนอุตุและโอชาที่มีสมุฏฐาน ๔ ซึ่งเกิดภายในกับอุตุที่เกิดภายนอกก่อให้เกิดรูปภายในสรีระ ดังสาธกในอรรถกถามัชฌิมนิกายว่า

กพพิการาหาโร ตาว มุเข จปิตมตโต เอว อฏฺฐรูปานิ สมุฏฺฐาเปติ. ทนฺตวิจฺจนฺธิตฺปน อชฺโฆทรียมานํ เอเกกํ สิตถํ อฏฺฐอฏฺฐรูปานิ สมุฏฺฐาเปติ.^{๔๔}

“อาหารที่ทำเป็นคำๆ เมื่อวางไว้ในปากแล้ว ย่อมก่อให้เกิด รูปกลาป ๘ แต่เมื่อใช้ฟันเคี้ยวละเอียดแล้วกลืนกิน ข้าวเม็ดหนึ่งๆ ย่อมก่อให้เกิดรูปกลาปเม็ดละ ๘ กลุ่ม”

ส่วนอาจารย์ธรรมบาลเถระกล่าวไว้ในมัชฌิมนิกายฎีกาว่า “อาหารที่ทำเป็นคำๆ

เมื่อวางไว้ในปาก คือยังมีได้เดี๋ยวย่อมก่อให้เกิดรูปร่างในสรีระได้ด้วยเหตุเพียงนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อฏฺฐจกฺขุจฺจรูปานิ สมฺภูจฺจาเปตี^{๕๕} (ย่อมก่อให้เกิดรูปกลาป ๘) โดยมุ่งหมายว่า “ถ้าโอชาที่เกิดภายในสรีระก่อให้เกิดรูปได้ โอชานั้นแม้จะเกิดภายนอกสรีระก็ควรจะทำให้เกิดรูปได้เหมือนอุตุที่เกิดภายนอกย่อมก่อให้เกิดรูปร่างในกับรูปร่างนอกสรีระได้ แต่โอชากายนอกสรีระก่อให้เกิดรูปไม่ได้ โอชาดังกล่าวแม้มาถึงภายในก็ก่อให้เกิดรูปไม่ได้ ความจริงโอชากายใน สรีระอย่างเดี๋ยวย่อมก่อให้เกิดรูป ส่วนโอชากายนอกสรีระเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่โอชากายใน สรีระเท่านั้น”

อุตุและโอชากายในสรีระเป็นสภาพละเอียดยิ่ง เมื่อโอชากายนอกเข้าไปถึงภายในก็ระคนกับอุตุภายในและมีโอชากายในอุปถัมภ์เป็นอย่างดี ย่อมก่อให้เกิดรูปโดยให้เพิ่มพูนไขมันชั้นและไขมันเหลว ส่วนข้อความในคัมภีร์อรรถกถานั้นว่า “ในเวลากลืนกินเข้าไปภายใน” หมายเอาเวลาที่มีกำลังยิ่ง

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

มาตรา ปรีกฺขตฺตาหาโรปิ ทารกสฺส สรีรํ ผริตฺวา รูปํ สมฺภูจฺจาเปติ. สรีเร มกฺขิตา-
หาโรปิ รูปํ สมฺภูจฺจาเปติ.^{๕๖}

“อาหารที่มารดากลืนกินแล้วย่อมซึมซาบไปสู่สรีระของเด็กแล้ว ก่อให้เกิดรูป แม้อาหารที่ทำไว้ในสรีระก็ก่อให้เกิดรูปได้”

ในอรรถกถามัชฌิมนิกายข้างต้นกล่าวว่า

มุขេ จปิ ตมตฺโต เอว อฏฺฐจฺจรูปานิ สมฺภูจฺจาเปติ.^{๕๗}

“อาหารที่ทำเป็นคำๆ เมื่อวางไว้ในปากแล้ว ย่อมก่อให้เกิดรูปกลาป ๘”

คำว่า จานปฺปตฺโตว (ที่ถึงฐิติขณะแล้ว) คือ ที่ถึงฐิติขณะของตน

บรรดาสมุฏฐานของรูป ๔ อุตุเป็นสภาพยิ่งใหญ่ มีกำลังมาก แม้ซึมซาบไปกว้างขวาง เพราะอุตุทำให้เกิดขึ้นและอาจทำลายสังขารโลกภายนอกกับโอกาสโลกทั้งหมดได้

ทั้งยังเป็นองค์ประกอบภายในอันใหญ่หลวงของสัตวโลก ส่วนสมุฏฐาน ๓ อันเป็นเพียงเครื่องอุปถัมภ์อุตุเท่านั้น

๓๗. หทัยรูปและอินทริยรูป เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น มิใช่รูปที่เกิดจากจิตเป็นต้น

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ เหตุใดจึงมีข้อความว่า วิปสหนฺนani โข เต อาวุโส สาริปุตฺตอินทฺริยานิ. กตเรณฺ ตวํ เอตฺรหิ วิหาเรณฺ วิหฺรสิ^{๔๘} (ผู้มีอายุสาริปุตฺตร อินทฺริยของท่านฟ้องใส่ท่านเจริญสมาบัติโดยอยู่หรือ)

ตอบว่า : ข้อความนั้นเป็นส่วนกล่าวโดยระบุถึงความฟ้องใส่ของผิวนพรรณอันเป็นที่ตั้งของอินทฺริยอันเกิดจากจิตในสมาบัติ อธิบายว่า รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ เป็นไปเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อรูปหนึ่งฟ้องใส่ รูปทั้งหมดย่อมฟ้องใส่ เมื่อรูปหนึ่งเหยี่ยวแห่ง รูปทั้งหมดก็เหยี่ยวแห่ง ส่วนอุตุ จิต และอาหารเป็นปัจจัยอุปถัมภ์อินทฺริยรูป ๘ ดังกล่าว

รูปที่เกิดจากกรรมเหมือนดอกอุบลและดอกปทุม กรรมเหมือนเมล็ดของดอกบัว ส่วนอุตุและอาหารเป็นต้นเหมือนโคลนและน้ำ[ที่อุปถัมภ์ดอกบัวและดอกปทุม]

๓๘. วิญญัตติรูปทั้งสอง [คือกายวิญญุตติและวจวิญญุตติ] เป็นรูปที่เกิดจากจิตเท่านั้น ดังพระผู้มีพระภาคได้แสดงรูปเหล่านั้นในธรรมที่เกิดร่วมกับจิตและธรรมที่คล้อยตามจิต (จิตตสทฺถุ จิตฺตานุปฺปวตฺติ)^{๔๙}

๓๙. ถามว่า : เหตุใดพระอนรุทฺธาจารย์จึงกล่าวว่า สทฺโท จิตฺโตตฺตฺโฆ (เสียงเป็นรูปที่เกิดจากจิตและอุตุ) ความเพียบพร้อมด้วยเสียงเพราะ[กุศล]กรรมพิเศษมีตรัสไว้ในนิกัณฺฑสฺสูตรด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สุวณฺณตา สฺสูรตา สฺสูณฺจันฺ สฺสูรปตา^{๕๐} (ความมีผิวงาม มีเสียงไพเราะ มีรูปร่างดี มีผิวนพรรณ งาม มีความเป็นใหญ่และบริวาร ทั้งหมดนั้นได้รับด้วยกุศลนี้) มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่กรรมดีย่อมก่อให้เกิดสระที่มีใจครองอันถึงพร้อมด้วยฐาน (ที่เกิดเสียง เช่น คอ) และกรรม (เครื่องทำเสียง เช่น เพดาน) ที่ดำรงอยู่ดีและไม่

ถูกรบกวนด้วยลมและเสลดเป็นต้น ความเพียบพร้อมด้วยเสียงที่มีกรรมดีเป็นมูลเหตุ จึงกล่าวว่ “มีเสียงไพเราะ” โดยนับเข้าในผลกรรม ไม่ใช่กรรมก่อให้เกิดเสียง

[จิตเป็นเหตุทำให้เกิดเสียง ไม่ใช่กรรม ถ้าไม่มีจิตที่คิดจะเปล่งเสียงก็จะพูดออกมาไม่ได้ ส่วนกุศลกรรมเป็นเหตุทำให้เสียงดีโดยก่อให้เกิดฐานและกรรมที่เพียบพร้อมไม่บกพร่อง]

๔๐. ถามว่า : พระพุทธองค์ตรัสว่า “อุปปาพาสวัตตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, ยทิทํ อวิหีสา”^{๕๑} (ดูกรมาณพ ความไม่เบียดเบียนนี้เป็นปฏิปทา เพื่อความมีสุขภาพดี) เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ลหุตาทิตตยํ อุตฺตจิตฺตาทาหาเรหิ สมฺโภติ (รูปทั้ง ๓ มีความเบาเป็นต้น ย่อมเกิดจากอุตฺต จิต และอาหาร) รูปทั้ง ๓ เหล่านี้ยังเกิดจากเหตุคือ ความมีสุขภาพดี ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงสมุฏฐานของรูปทั้ง ๓ ว่าเป็นปัจจัยตรงกันข้ามกับความแปรปรวนของธาตุที่กระทำความหนักเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : รูปที่เกิดจากกรรมมีความเบา อ่อน และเหมาะสมแก่กิริยาโดยปกติ เหมือนน้ำมันที่หุงร้อยครั้งแล้วใสในน้ำ จึงไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาพเบาเป็นต้นโดยเฉพาะ เนื่องจากมีความเป็นปัจจุบันโดยระยะเวลาหนึ่งในภพหนึ่ง คัมภีร์ยมกจึงแสดงกาลของรูปที่เกิดจากกรรมด้วยความเป็นปัจจุบันโดยระยะเวลา (อิทธาปัจจุบัน) ที่กำหนดขอบเขตด้วยการปฏิสนธิและจุติ แต่จิตมีสภาพต่างกันในขณะที่หลากหลายด้วยอำนาจของนิเวรณต่างๆ หรือโดยเนื่องกับสุข ทุกข์ ความปีติโสมนัส ความสงบ ความเลื่อมใส และปัญญาเป็นต้น เช่นเดียวกันนี้ ทั้งอุตฺตและอาหารก็ประกอบด้วยสภาพต่างกันโดยเนื่องกับความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสม ด้วยเหตุนี้ รูปที่เกิดจากจิต อุตฺต และอาหารทั้ง ๓ จึงประกอบด้วย ความเปลี่ยนแปลงต่างๆ โดยจำแนกเป็นความหนักหรือความเบาเป็นต้นในช่วงขณะต่างๆ เนื่องจากรูป ๓ อย่างมีระยะเวลาเป็นสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันต่อเนื่อง) ดังคัมภีร์ยมกแสดงช่วงเวลาของรูปที่ไม่เกิดจากกรรมว่าเป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น) ในอดีตกาล

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กมุวิปากชา อาพาธา^{๕๒} (โรคที่เกิดจากผลกรรมมีอยู่) และเมื่อมีโรคที่เกิดจากกรรมแล้ว ความเบาเป็นต้นที่เกิดจากกรรมซึ่งทำให้

โรคหายไป ฟังมีได้หรือ

ตอบว่า : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น อุปปีฬกรรมและอุปฆาตกรรมที่ทำให้เกิดโรคที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในสรีระนี้ ได้รับวิบัติโดยภูมิ กาลเวลา และความเพียร ย่อมทำให้ธาตุที่เกิดจากอตุม์ปฐวีธาตุเป็นต้นกับทั้งลมและน้ำดีเป็นต้นภายในร่างกายแปรปรวน จึงก่อให้เกิดโรคต่างๆ ได้ เมื่อรูปที่มีอตุม์เป็นสมุฏฐานแปรปรวน รูปอื่นก็คล้อยตามรูปดังกล่าว [คือรูปที่เกิดจากกรรม จิต และอาหารก็แปรปรวนเช่นกัน] ดังพระผู้มีพระภาคตรัสเหตุที่รูปธรรมแปรปรวนมีอตุม์เป็นเหตุหลักด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

สีเตนปิ รูปปติ, อุณฺเหรณปิ รูปปติ, ชิคฺจณฺยปิ รูปปติ, วิปาสายปิ รูปปติ.^{๕๓}

“ย่อมแปรปรวนเพราะเย็นบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระจายบ้าง”

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่มีโรคที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวที่ทำให้เกิดความเบาเป็นต้นได้

ผู้เกิดจากกรรมที่ไม่เบียดเบียน [เมตตาและกรุณา] เป็นผู้มีสุขภาพดีในภพที่เกิดขึ้น เพราะอุปปีฬกรรมเป็นต้นห่างไกลยิ่งจากเขา และอวัยวะทางสรีระก็ถูกทำให้แปรปรวนได้ยากเนื่องจากดำรงมั่นคงดี ดังพระผู้มีพระภาคได้ทรงหมายเอาข้อความนี้แล้วตรัสว่า

อุปฺปาพาทสํวตฺตนิกา เอสา มาณว ปฏฺวิปทา. ยทิทํ อวิหีสา.^{๕๔}

“ดูกรรมาณพ ความไม่เบียดเบียนนี้เป็นปฏิปทาเพื่อความมีสุขภาพดี”

พระดำรัสนี้มีได้ตรัสไว้เนื่องจากความเบาเป็นต้น ๓ อย่างที่ทำให้สุขภาพดีเป็นรูปเกิดจากกรรม รูปเหล่านี้จึงแสดงไว้ในรูปที่ไม่เกิดจากกรรมในรูปกัณฑ์[แห่งคัมภีร์ธรรมสังคณี]^{๕๕}

๔๑. รูปกลาปมีอยู่มากมายแม้ในปรมาณูหนึ่ง เมื่อรูปกลาปที่เกิดจากเหตุ ๔ เป็นไปโดยความเป็นกลุ่ม อากาศธาตุที่เป็นช่องว่างของรูปกลาปย่อมปรากฏ ดังนั้นพระอนุรุทธาจารย์จึงรวมอากาศธาตุไว้ในรูปที่เกิดจากเหตุ ๔

๔๒. แม้อนิปผันนรูปทั้งหมดไม่เกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ลักษณะรูป

ต่างจากอนิพັນรูปอื่นที่ปรากฏด้วยเหตุปัจจัยคือจิตเป็นต้นซึ่งแตกต่างกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ลกขณรูปานิ น กุโถจิ ขายนฺติ (ลักขณรูปไม่ได้เกิดจากสมุฏฐานใด ๆ)

อธิบายคาถาสรูป

๔๔. คำว่า ขายมานาทิรูปานํ (รูปที่เกิดขึ้นเป็นต้นล้วน ๆ) คือ รูปกลาปที่เกิดขึ้นเสื่อมลง และดับไปอยู่

คำว่า สภาวตฺตา (เพราะเป็นเพียงสภาวะ) มีความหมายว่า เพราะเป็นเพียงสภาวะที่เป็นลักษณะคือความเกิด ความแก่ และความตาย

ในเรื่องนี้ พระดำรัสว่า “รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน” และ “รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน” ไม่พบในรูปกัณฑ์[แห่งคัมภีร์ธรรมสังคณี] ได้รับการตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานเท่านั้น

ถามว่า : ความชราของรูปและความไม่เที่ยงของรูปตรัสไว้ในพระบาลีว่าไม่เกิดจากสมุฏฐานใด ๆ จึงควรจะถือเอารูปเหล่านั้นว่าเป็นรูปที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานใด ๆ แต่การเกิดขึ้นของรูปและการดำเนินไปของรูป ตรัสไว้ในพระบาลีว่าเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน แม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวกรรมชรูป ๒๐ จิตตชรูป ๑๗ อุตุชรูป ๑๔ และอาหารชรูป ๑๓ พร้อมด้วยรูปทั้งสองเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้จึงไม่ควรกล่าวว่ารูปเหล่านั้นมิได้เกิดจากสมุฏฐานใด ๆ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ความชวนชวายนในการก่อให้เกิดรูปของเหตุปัจจัย[นั้น]ย่อมแผ่ไปในขณะที่รูปกำลังเกิดขึ้นอยู่ มิได้แผ่ไปหลังจากนั้น การเกิดขึ้นและการดำเนินไปของรูปที่มีอยู่ในขณะนั้นจึงควรแสดงว่าเกิดด้วยเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ความชราและความไม่เที่ยงของรูปมิใช่เช่นนั้น ด้วยเหตุนี้ ในพระบาลีและอรรถกถาจึงรวมรูปสองอย่างแรกไว้ในรูปที่เกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

ธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้นในเมื่อมีเหตุปัจจัย ไม่เกิดขึ้นในเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย แต่ธรรมที่เกิดแล้วย่อมไม่มีการเสื่อมดับไปในเมื่อมีเหตุปัจจัย หรือไม่เสื่อมไม่ดับไปในเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ความเป็นไปของรูปสองอย่างแรกจึงเนื่องด้วยเหตุปัจจัยโดยแท้ แต่ความ

เป็นไปของรูปสองอย่างหลังไม่เนื่องด้วยเหตุปัจจัย ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงรวมรูปสองอย่างแรกไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน และไม่รวมรูปสองอย่างหลังไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐานด้วยประการอย่างนี้

พระพุทธดำรัสในพระสูตรว่า

ชรามรณํ ภิกฺขเว สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ^{๕๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความแก่และความตายมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย”

พระดำรัสนั้นพึงทราบว่าเป็นโดยปริยาย คือเมื่อมีความเกิด ความแก่และความตายทั้งสองย่อมปรากฏ แต่เมื่อความเกิดไม่มี ความแก่และความตายย่อมไม่ปรากฏ

ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า รูปทั้ง ๔ ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เพราะดำริว่ารูปทั้ง ๔ เหล่านี้ไม่มีอาการพิเศษเพราะเหตุปัจจัยต่างๆ มีจิตเป็นต้นเหมือนอนิปันนรูปอื่นตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ถึงอย่างนั้น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้คล้ายกับลวงเลขนัยแห่งพระบาลีที่สำคัญกว่า ดังนั้น การรวมการเกิดขึ้นและการดำเนินไปของรูปไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งจึงสมควรกว่า

อธิบายการจัดเป็นกลุ่ม

๔๕. คำว่า เอกุปปาตะ (เกิดขึ้นขณะเดียวกัน) คือ รูปที่มีการเกิดขึ้นที่เรียกว่าการอุบัติขณะเดียวกัน

คำว่า เอกนิโรธะ (ดับขณะเดียวกัน) หมายถึง รูปที่มีการดับไปคือความไม่เที่ยงขณะเดียวกัน

เอก ศัพท์ในที่นี้เป็นไปในความหมายว่า “จำนวน” ด้วยคำนั้น พระอนุรุทธาจารย์แสดงว่า กลุ่มรูปที่เกิดขึ้นขณะเดียวกันและดับขณะเดียวกัน ชื่อว่า รูปกลาป ในที่นี้

บางคนดำริการเกิดขึ้นเป็นต้นมากมายในรูปกลาปหนึ่งตามจำนวนรูปที่มีในรูปกลาป

มติของท่านไม่สอดคล้องกับคัมภีร์มูลฎีกา ทั้งไม่ชอบด้วยเหตุผลอีกด้วย ดังสาธกในคัมภีร์
นั้นว่า

เอเกกกลาปปริยาปนุหานัน รุปานัน สหเว อุปปาทาหิปวัตติโต เอเกกกลาปสสุ
อุปปาทาหโย เอเกกาเว โหนติ.^{๕๗}

“การเกิดขึ้นเป็นต้นของรูปกลาปหนึ่งๆ เป็นขณะหนึ่งๆ เพราะรูปที่นับเข้าในรูป-
กลาปหนึ่งมีความเป็นไปได้โดยการเกิดเป็นต้นร่วมกันโดยแท้”

ชีวิตินทรีย์ของรูปกลาปหนึ่งๆ ได้ชื่อว่าอุปาทายรูปที่รักษารูปกลาป ฉนใด การเกิด
ขึ้นของรูปเป็นต้นที่มีสภาพอุบัติเกิดในกลาปหนึ่งๆ ก็ได้ชื่อว่า อุปาทายรูป ฉนนั้น แม้
วิการรูป และปริจเฉทรูปก็พึงประกอบเหมือนอย่างนี้

[วิการรูป ๕ เป็นอาการเปลี่ยนแปลงที่เคลื่อนไหวร่างกายและวาจาเป็นต้นของรูปกลาป
ไม่ใช่อาการของรูปหนึ่งๆ ในรูปกลาป ๘ รูปดังกล่าวจึงมีอย่างละหนึ่งในรูปกลาปที่ละกลุ่ม ส่วน
ปริจเฉทรูปไม่นับเข้าในรูปกลาป จึงมีอย่างละหนึ่งได้ในระหว่างรูปกลาปสองกลุ่ม]

บางคนอ้างว่า ลักษณะรูปมีการเกิดขึ้นของรูปเป็นต้นเป็นลักษณะของรูปทั้งหลาย
โดยเฉพาะๆ ไม่ใช่ลักษณะของรูปกลาป ดังพระพุทธดำรัสว่า

โย อายตนาโน อายโย. โส รูปสสุ อุปจโย.^{๕๘}

“การเกิดขึ้นก่อนของ[นิพผันน]รูปมีอยู่ การเกิดขึ้นก่อนนั้นเป็น การเกิดต่อมา
ของรูป[มีจักขุทสกกลาปเป็นต้น]”

โย รูปสสุ อุปจโย. สา รูปสสุ สนหติ.^{๕๙}

“การเกิดต่อมาของรูปนั้นเป็นการดำเนินไปของรูป”

หากเป็นตามนี้ จักขุประสาทเป็นต้นและชีวิตรูปเป็นต้นก็ควรเกิดได้มากมายใน
รูปกลาปหนึ่ง ดังพระพุทธดำรัสว่า

จตุณัน มหาภูตานิ อุปาทาย ปสาโท.^{๖๐}

“ปสาทรูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔”

รูปีนํ ฐมมานํ อายุ.”^{๖๑}

“อายุของธรรมทั้งหลายที่มีรูป”

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรดำริอย่างนั้น พึงวินิจฉัยว่าแม้ลักษณรูปก็มีอย่างละรูปในรูปกลาปหนึ่งเหมือนอุปาทายรูปอย่างอื่น

คำว่า เอกนิสสยะ (มีที่ตั้งเหมือนกัน) หมายถึง มีที่ตั้งคือมหาภูตรูปเหมือนกัน เอก ศัพท์ในที่นี้ย่อมสมควรในอรรถว่า “เหมือนกัน” เพราะมีมหาภูตรูป ๔ เป็นที่อาศัย[เหมือนกัน]

รูปที่ประกอบด้วยลักษณะ ๓ มีการเกิดขึ้นขณะเดียวกันเป็นต้น ย่อมดำเนินไปด้วยกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สหุตุติโน (ดำเนินไปด้วยกัน)

๔๖. คำว่า ทสกะ คือ กลุ่มรูปที่มีจำนวน ๑๐ อย่าง

อีกนัยหนึ่ง ทสกะ คือ กลุ่มแห่งรูป ๑๐ อย่าง

[คำว่า ทสก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กลุ่มรูปที่มีจำนวน ๑๐ อย่าง = ทส ปริมาณานิ อสสาติ ทสกํ (ลง ก ปัจจัยในอรรถปริมาณะ)

- กลุ่มแห่งรูป ๑๐ อย่าง = ทสนนํ สมฺมูโห ทสกํ (ลง ก ปัจจัยในอรรถสมฺมูหะ)]

คำว่า จักขุทสกะ คือ กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่กำหนดด้วยจักขุ

อีกนัยหนึ่ง จักขุทสกะ คือ กลุ่มรูปที่มีจักขุเป็นประธาน

[คำว่า จกฺขุทสก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่กำหนดด้วยจักขุ = จกฺขุณา อุปลกฺขิตํ ทสกํ จกฺขุทสกํ (ตติยา-ตปฺปฺริสสมาส)

- กลุ่มรูปที่มีจักขุเป็นประธาน = จกฺขุปรธานํ ทสกํ จกฺขุทสกํ (วิเสสนบุรพพท กรรม-ธารยสมาส)]

แม้คำอื่นก็มีนัยเดียวกัน

๔๗. ท่านกล่าวว่า วจิวิมฤตติสทฺเทหิ สห วจิวิมฤตติทสฺสํ ([อวินิพโกครูป]กับ วจิวิมฤตติและสัททรูป เรียกว่า วจิวิมฤตติทสกกฺลาป) โดยมุ่งหมายว่า เสียงที่เกิดจากจิต ย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากวิมฤตติรูป และวิมฤตติรูปย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากเสียง เช่นกัน จึงไม่มีจิตตชรูปที่เป็นสัททนวกะ (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีเสียงเป็นประธาน) หรือที่เป็นวิมฤตติตนวกะ (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีวิมฤตติเป็นประธาน)

ในเรื่องนี้ วจิวิมฤตติย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากเสียง ข้อความนี้สอดคล้องกับ พระพุทธทวณะว่า

ยา ตาย วาจา ย วิมฤตติ วิมฤตติภา วิมฤตติปิตตตฺตํ. อิทํ ตํ รูป วจิวิมฤตติ.^{๖๒}

“การให้รู้ การให้เข้าใจ ภาวะที่ทำให้รู้ด้วยเสียงซึ่งสำเร็จจากถ้อยคำนั้น รูปดังกล่าวชื่อว่า วจิวิมฤตติ”

ส่วนจิตตชรูปที่ปราศจากวจิวิมฤตติ เป็นสัททนวกะ (กลุ่มรูป ๙ อย่างมีเสียงเป็นประธาน) พบในคัมภีร์อรรถกถา ดังสาธกในปฏิจจสมุขปาหนิเทศว่า

ปฏิสนธิกฺขณโต อุทฺธํ ปวตฺตอตุโต เจว จิตฺโต จ สทฺทนวกํ.^{๖๓}

“รูปกลาปสัททนวกะย่อมปรากฏเพราะอตุและจิตที่เกิดขึ้นถัดจากขณะปฏิสนธิ”

ส่วนตามนัยจากคัมภีร์มหาอรรถกถาว่า

“เสียงที่เกิดจากจิตซึ่งปราศจากวจิวิมฤตติ อันเกิดจากความคิดนี้ ไม่มีใครรับรู้ได้ด้วยโสตประสาท มีอยู่ได้โดยแท้”

ท่านผู้ประพันธ์อรรถกถาประมวลความได้ปฏิเสธข้อความนั้นไว้ สมจริงดังสาธกว่า

ปฏฺฐาเนปิ จิตฺตสมฺภูจฺจํ สทฺททายตํ โสตวิมฺภวณฺสส อารมฺมณฺปะจฺเยน
ปะจฺโยติ^{๖๔} อาคตฺ. ตสฺมา วินา วิมฤตติสมฺภูจฺจํ อุปะชฺชมาโน อโสตวิมฺเบเย วิตฺก-

วิบุณยสารสทโทนาม นตฺถิ.^{๖๕}

“ในคัมภีร์ปฏิฐานมีพระพุทธวาทะว่า ‘อายตนะคือเสียงที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยแก่วิจิตวิญญาณโดยความเป็นอารมณ์ปัจจัย’ จึงไม่มีเสียงที่เกิดจากความคิดนึกซึ่งโสตรประสาทไม่ได้ยิน อันเกิดขึ้นโดยปราศจากการกระทบของวจีวิญญัติ”

สัททนวกะ (กลุ่มรูป ๙ อย่างมีเสียงเป็นประธาน) ที่เกิดจากจิต กล่าวไว้เกี่ยวกับเรื่องลมหายใจเข้าออกในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สมจริงดังสาธกว่า

จิตตเซ อสสาสปสสาสโกฏฐาเสปิ โยชฏฐมกญฺเจว สทฺโท จาติ นว.^{๖๖}

“รูป ๙ อย่างคือกลุ่มรูปมีโอชาเป็นรูปที่ ๘ และเสียง มีอยู่ในลมหายใจเข้าออกที่เกิดจากจิต”

เมื่อท่านกล่าวถึงสัททนวกะ ก็เป็นอันกล่าวถึงสัททลหุตาทิทวาทสกะด้วยเช่นกัน ดังนั้น รูปกลาปที่เกิดจากจิตจึงมี ๘ กลุ่ม คือ สุทฐัญญุกกลาป (กลุ่มรูป ๘ อย่าง) สัททนวกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีเสียงเป็นประธาน) กายวิญญัติตติวกกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีกายวิญญัติเป็นประธาน) วจีวิญญัติตติวกกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีวจีวิญญัติเป็นประธาน) ลหุตาทิทวาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๑ อย่างที่มีลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน) สัททลหุตาทิทวาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๒ อย่างที่มีเสียงและลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน) กายวิญญัติตติลหุตาทิทวาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๒ อย่างที่มีกายวิญญัติและลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน) และวจีวิญญัติตติลหุตาทิทวาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๓ อย่างที่มีวจีวิญญัติเสียง และลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน)

ส่วนในคัมภีร์สังคหะ^{๖๗} กล่าวว่า จิตตชกลาปมี ๗ กลุ่ม โดยไม่รวมเอาสัททลหุตาทิทวาทสกกลาปไว้โดยเฉพาะ

ในฎีกาทั้งสองฉบับของคัมภีร์นั้น ฎีกาเก่าแสดงสัททนวกะในเสียงที่เกิดจากความนึกคิด ไม่มีใครรับรู้ได้ด้วยโสตรประสาท และปราศจากวิญญัติ โดยคล้อยตามนัยจากคัมภีร์มหาอรรถกถา ต่อมาเมื่อจะแสดงมติอื่นอีก จึงกล่าวว่า

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เสียงพูดที่เกิดจากจิต แต่มีพยางค์ บท พยัญชนะ และความหมายไม่ประจักษ์ชัดจากที่ไกลของหมู่ชน ก็เป็นเสียงที่ปราศจากวิญญูติ เช่นเดียวกันนี้ เสียงที่เกิดจากจิตที่ไม่มีวิญญูติ มีอยู่แก่เนื้อและนกทั้งหลายกับชาวเตลคุและชาวทมิฬ เป็นต้น ผู้ไม่เข้าใจภาษาของกันและกัน”

ในพากย์นั้น เสียงที่เกิดจากความนึกคิด ปราศจากวิญญูติ ไม่มีใครรับรู้ได้ด้วย โสตประสาท มีปฏิเสธไว้ในคัมภีร์อัฐสุสาลินี แม้เสียงพูดที่มีจิตเป็นสมุฏฐานของหมู่ชน เมื่อมีพยางค์ บท พยัญชนะ และความหมายประจักษ์ชัดแก่ผู้ที่ยืนอยู่ใกล้ ก็ประกอบด้วย วิญญูติได้ มิฉะนั้นแล้วเสียงที่เกิดจากจิตทั้งหมดอาจมีบทพยัญชนะไม่ประจักษ์ชัดแก่ผู้ที่ยืนอยู่ไกล เสียงทุกอย่างก็ควรจะปราศจากวิญญูติได้ ทั้งเสียงที่เกิดจากจิตของเนื้อและนก เป็นต้นก็ได้ปราศจากวิญญูติ เพราะแสดงความหมายที่ตนประสงค์แก่สัตว์ประเภทเดียวกันได้

ส่วนในฎีกาใหม่ของคัมภีร์สังขสัจจะเขปกกล่าวว่า

สทททวัก ปเนตถ อจฺจราสงฺฆาตปาณิปฺปหาราติสทททสทิตฺ อฏฺฐกเมว.^{๖๕}

“สัททททวกลาปในที่นี้ คืออัฐฐกกลาปที่ประกอบด้วยเสียงดีดนิ้ว และปรบมือ เป็นต้น”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะเสียงดังกล่าวมีอุตุเป็นสมุฏฐาน มีจิตเป็นเหตุ สัททททวกลาปจึงปรากฏในลมหายใจเข้าออก หรือเสียงกระแอม ไอ เรอ และถ่มน้ำลาย เป็นต้น ที่ไม่มีเสียงพูดและปราศจากความตั้งใจในบางคราว ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ วิสุทฺธิมรรค

๕๐. ถาไมว่า : เหตุใดรูปกลาป ๒ อย่างหลังในอุตฺตชกลาปจึงไม่เกิดขึ้นภายนอก สรีระ รูปภายนอกก็มีความเบา หนัก อ่อน แข็ง หรือเหมาะสมแก่กิริยาได้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่รูปเหล่านั้นมีอยู่ด้วยความมากหรือน้อยของมหาภูตรูป ไม่ใช่มีอยู่ด้วยความเป็นลหุตา रूप ๓ อย่าง

อธิบายคาถาสรูป

๕๑. ท่านกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า กลาปานี (ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า อากาศธาตุและลักษณะรูป มิใช่ส่วนประกอบของรูปกลาป เพราะเป็นเพียงเครื่องกำหนดและเป็นลักษณะของสังขตธรรม) เพื่อแสดงเหตุที่อากาศธาตุและลักษณะรูปไม่นับเข้าในรูปกลาป กล่าวคือ ท่านแสดงว่า อากาศธาตุ มิใช่ส่วนประกอบของรูปกลาปใดๆ เพราะเป็นเพียงเครื่องกำหนดรูปกลาปทั้งหลาย ทั้งลักษณะรูปก็มีใช้เหตุให้รู้ความต่างกันของรูปกลาปซึ่งทำให้รูปกลาปมีประเภทหลากหลายเหมือนนิการรูป เพราะเป็นเพียงลักษณะมีการเกิดขึ้นเป็นต้นของรูปกลาปทั้งหมด อากาศธาตุ และลักษณะรูปจึงไม่นับเข้าในรูปกลาป

ข้อความนั้นแสดงว่าข้อกำหนดที่กล่าวมาแล้วด้วยคำว่า เอกุปปาทา (เกิดขึ้นขณะเดียวกัน) เป็นต้น ย่อมมีแก่นิพผันรูปเท่านั้น ไม่มีแก่นิพผันรูป และแสดงว่าการที่อนิพผันรูปกระทำความต่างกันแห่งรูปกลาปจัดเป็นองค์ประกอบของกลาป ดังนั้น จึงสมควรถือเอาวิญญัติรูป ๒ ที่ปราศจากความดับไปขณะเดียวกันในรูปกลาป เพราะวิญญัติรูปอาจกระทำรูปกลาปให้ต่างกันได้

อธิบายลำดับการดำเนินไปของรูป

๕๒. คำว่า ยถารห (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่รูปที่มีภาวรูปหรือไม่มีภาวรูป และรูปที่มีอินทรีย์ครบหรือไม่มีอินทรีย์ครบ

คำว่า อนุหนานี แปลว่า ครอบถ้วน เพราะปราศจากรูปที่ไม่เกิดขึ้นในปวัตติกาลในกามภูมิ

(๒๐๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “คำว่า ยถารห (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่ผู้มีภาวรูปและมีอายตนะครบถ้วน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า อนุหนานี (ครบถ้วน) นี้ ไม่ใช่ขบวิเสสนะโดยเนื่องกับบุคคล

๕๓. ในคำว่า สัมเสทชานญเจว โอบปาติกานญจ ([ย่อมปรากฏ]แก่สัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะและโอบปาติกะ เป็นอย่างมาก) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในมหาสิหนาทสุตตราว่า

จตสฺโส โข อีมา สาริปุตฺต โยนิโย. กตมา จตสฺโส, อณฺทชา โยนิ ชลาพฺุชา โยนิ สํเสทชา โยนิ โอบปาติกา โยนีติ. เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา อณฺทโกสํ อภินิพฺุชช อภินิพฺุชช ชายนฺติ, อयํ วุจฺจติ สาริปุตฺต อณฺทชา โยนิ. เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา วตฺถิโกสํ อภินิพฺุชช อภินิพฺุชช ชายนฺติ. อยํ วุจฺจติ สาริปุตฺต ชลาพฺุชา โยนิ. เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา ปุติมจฺเณ วา ชายนฺติ. ปุติกฺุณเป วา ปุติกฺุมาเส วา จนฺทนิกาย วา โอปิตฺลฺเล วา ชายนฺติ, อยํ วุจฺจติ สาริปุตฺต สํเสทชา โยนิ. เทฺเจ จ มนุสฺสา เอกจฺเจ จ วินิปาติกา อยํ วุจฺจติ สาริปุตฺต โอบปาติกา โยนิ.^{๖๙}

“ดูกรสารีบุตร กำเนิดมี ๔ อย่างนี้ ๔ อย่างเป็นไฉน คือกำเนิดที่มีในฟองไข่ กำเนิดที่มีในครรภ์ กำเนิดที่มีในที่ขึ้นแฉะ และกำเนิดที่ผุดเกิดขึ้นที่ ดูกรสารีบุตร เหล่าสัตว์ใด เกิดออกจากฟองไข่ นี่คือนำเนิด ที่มีในฟองไข่ เหล่าสัตว์ใดเกิดออกจากมดลูก นี่คือนำเนิดที่มีในมดลูก เหล่าสัตว์ใดเกิดในปลาเน่าบ้าง ศพเน่าบ้าง ขนมน่าบ้าง โคลนบ้าง บ่อน้ำ คร่าบ้าง นี่คือนำเนิดที่มีในที่ขึ้นแฉะ เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางคน และวินิปาติกาสูรนี้ คือนำเนิดโอบปาติกะ”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อณฺเฑ ชาตา อณฺทชา. ชลาพฺุหิ ชาตา ชลาพฺุชา. สํเสเท ชาตา สํ วินา เอเตหิ การเณหิ อุปฺปตฺติวา วีย นิพฺุพฺุตฺตา อภินิพฺุพฺุตฺตาติ โอบปาติกา. อภินิพฺุชช ชายนฺตีติ ภินฺุทิตฺวา นิกฺุขมนวเสน ชายนฺติ. ปุติ กฺุณเปติอาทีหิ อนิฏฺุจฺญานาเนว ทสฺสิตานิ. อิกฺุญฺเจสุ สบฺปิเตลมฺุฆาณิตาทีสุ สตฺตา ชายนฺติ เอว.^{๗๐}

“อณฺทชะ คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในฟองไข่

ชลาพฺุชะ คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในมดลูก

สํเสทชะ คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะ

โอบปาติกะ คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดเหมือนผุดขึ้นมาโดยปราศจากเหตุเหล่านั้น

พระดำรัสว่า “เกิดออกมา” คือเกิดขึ้นโดยออกมา

พระดำรัสว่า “ศพเน่า” เป็นต้น แสดงอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา แต่ก็มีเหล่าสัตว์ที่เกิดขึ้นในอารมณ์ที่น่าปรารถนา เช่น เนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย”

พึงทราบความหมายตามนัยแห่งพระบาลีในบท ๒ บทแรก [คือ อณฺทช และ ชลาพุช] ดังนี้

อณฺทช คือ ฟองไข่

ชลาพุ คือ มดลูก

อณฺทชช หมายถึง เหล่าสัตว์ผู้เกิดคือออกจากฟองไข่

ชลาพุชช หมายถึง เหล่าสัตว์ผู้เกิดคือออกจากมดลูก”

ในเรื่องนี้ สัททนีติปกรณ์กล่าวว่า

ชรํ ชีรณํ เกทํ ยาติ อุเปตฺติติ ชลาพุ.^{๗๑}

“ชลาพุ คือ อวัยวะเข้าถึงความเสียหาย”

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ชละ** คือ น้ำใสที่เกิดครั้งแรกในครรภ์

ชลาพุ คือ อวัยวะปิดบังน้ำใส หรืออวัยวะรักษาน้ำใส หมายถึง มดลูกที่ห่อหุ้มครรภ์

[คำว่า ชลาพุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- อวัยวะเข้าถึงความเสียหาย = ชรํ ชีรณํ เกทํ ยาติ อุเปตฺติติ ชลาพุ (ชร บทหน้า + ยาธาตุ + ณฺ ปัจจัย)

- อวัยวะปิดบังน้ำใส = ชลํ อาวฺนาติ ปฏิจฺฉาเตตฺติติ ชลาพุ (ชล บทหน้า + อา บทหน้า + วฺ ธาตุ + ณฺ ปัจจัย)

- อวัยวะรักษาน้ำใส = ชลํ อวติ รกฺขตฺติติ ชลาพุ (ชล บทหน้า + อว ธาตุ + ณฺ ปัจจัย)]

สังเสทช คือ ที่ขึ้นแฉะ หมายถึง ที่เปียกชุ่มมีปลาเน่า เนยใสและน้ำมัน ภายในดอกบัว ภายในปล้องไม้ไผ่ โพรงไม้ ดอกไม้ และผลไม้ เป็นต้น

โอปปาติกะ คือ เหล่าสัตว์ที่เกิดเหมือนผุดขึ้นมาจากที่นั้นๆ เพราะมีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วนในขณะอุบัตินี้

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีได้แสดงความสงสัยในความเป็นโอปปาติกะของอณตชะ เป็นต้นว่า อณตชะที่เกิดในฟองไข่ก็เหมือนผุดขึ้นมาเช่นกัน แล้วแสดงรูปวิเคราะห์ว่า “โอปปาติกะ คือ เหล่าสัตว์ที่มีการผุดเกิด” ต่อมาได้กล่าวว่า “ในที่นี้หมายความว่า ความถึงการผุดเกิดพิเศษ [คือผุดเกิดแล้วเติบโตทันที] ด้วยอำนาจของการกำหนดที่สูงที่สุด เหมือนคำว่า ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม”

[ตามมติของคัมภีร์วิภาวนี ท่านประกอบออกกัฏฐนัย คือ การกำหนดข้อที่สูงที่สุดโดยไม่หมายเอาสิ่งทั่วไป เช่นคำว่า อภิรูปสสุ กณฺณมา ทาดพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มก็เป็นหญิงรูปงามเพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม]

คำว่า อุกกฏจวเสน (เป็นอย่างมาก) มีความหมายว่า เป็นอย่างมากคือมีภาวะรูปและอายตนะครบถ้วน

บรรดาสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะและโอปปาติกะ โอปปาติกะเกิดขึ้นด้วยอัทธภาพที่มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วนทั้งหมด ไม่มีการเจริญเติบโตขึ้นอีก ส่วนสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะมีอายตนะครบถ้วน แต่อวัยวะน้อยใหญ่จำเป็นต้องเจริญเติบโตอีกจึงจะบริบูรณ์

คำว่า โอมกวเสน แปลว่า เป็นอย่างต่ำ

คำว่า จกฺขุโสตฆานภาวทสกาณี กทาจิ น ลพฺภนฺติ (แต่ในบางครั้ง จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ และภาวทสกะย่อมไม่ปรากฏ) หมายความว่า เพราะมีคนตาบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนงมงูไม่รู้กลิ่นแต่กำเนิด และผู้ไม่มีเพศ

ทสกะทั้งหมดย่อมไม่ปรากฏบางคราวแก่สัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะผู้เป็นนอเหตุกบุคคลมีกำเนิดในสุคติภูมิและทุคติภูมิ ส่วนความเป็นโอปปาติกะในสุคติภูมิเป็นการเกิดอัทธภาพที่ประเสริฐ จึงได้รับด้วยกรรมอันประเสริฐอย่างใดอย่างหนึ่ง โอปปาติกะในสุคติภูมิจึงไม่มีอินทรีย์บกพร่อง ยกเว้นคนตันกับผู้ไม่มีภาวะรูป ส่วนความบกพร่องของจักขุประสาท โสตประสาท และภาวรูปของโอปปาติกะผู้กำเนิดในทุคติภูมิมีอยู่ได้ในบางคราว แต่ความบกพร่องของฆานประสาทย่อมไม่มี ดังสารกัณคัมภีร์อรรถกถาว่า

กามธาตุยํ ปน อฆานโก โอบปาติโก นตฺถิ.^{๗๖}

“โอบปาติกะผู้ไม่มีฆานประสาทในกามภูมีย่อมไม่มี”

ความบกพร่องของชีวหาประสาทย่อมไม่มีแก่เหล่าสัตว์ทั้งหมด ดังสาธกใน
ธัมมททยวิภังค์ว่า

กามธาตุยา อุปปตฺติกุชเณ กสฺสจฺจิ เอกาทสยตฺตานานิ ปาตุภฺวานฺติ. กสฺสจฺจิ ทส.
กสฺสจฺจิ อปรานิ ทส. กสฺสจฺจิ นว. กสฺสจฺจิ สตฺตยตฺตานานิ ปาตุภฺวานฺติ.^{๗๗}

“อายตนะ ๑๑ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคนในขณะที่ปฏิสนธิในกามภูมิ อายตนะ ๑๐
อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน อายตนะ ๑๐ อย่างอื่นย่อมปรากฏแก่บางคน อายตนะ ๙ อย่าง
ย่อมปรากฏแก่บางคน อายตนะ ๗ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า กามธาตุยํ แปลว่า ในกามภูมิ

พระดำรัสว่า อุปปตฺติกุชเณ (ในขณะที่ปฏิสนธิ) คือ ในขณะที่เกิดปฏิสนธิจิต

พระผู้มีพระภาคตรัสสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นและและโอบปาติกะในสี่ประโยคที่ขึ้นต้นว่า
กสฺสจฺจิ เอกาทสยตฺตานานิ (อายตนะ ๑๑ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน) ส่วนประโยคที่ว่า กสฺสจฺจิ
สตฺตยตฺตานานิ (อายตนะ ๗ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน) นี้ หมายถึงผู้ถือกำเนิดในครุรรค์

ในพระบาลีนั้น อายตนะ ๗ อย่างย่อมไม่ปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิ แต่ปรากฏใน
ปวัตติกาลเท่านั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เอกาทสยตฺตานานิ (อายตนะ ๑๑ อย่าง)

พระดำรัสว่า กสฺสจฺจิ ทส (อายตนะ ๑๐ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน) ตรัสไว้ด้วยความ
ความบกพร่องของจักขุประสาท

พระดำรัสว่า กสฺสจฺจิ อปรานิ ทส (อายตนะ ๑๐ อย่างอื่นย่อมปรากฏแก่บางคน)
ตรัสไว้ด้วยความบกพร่องของโสตประสาท

พระดำรัสว่า กสฺสจฺจิ นว (อายตนะ ๙ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน) ตรัสไว้ด้วยความ
ความบกพร่องของจักขุประสาทและโสตประสาท

ถ้ามีโอบปาติกะผู้ไม่มีขานประสาธ พระผู้มีพระภาคก็ควรตรัสทสกกลาง ๓ ครั้งพร้อมทั้งผู้ไม่รู้กลืนแต่กำเนิด และควรตรัสทสกกลาง ๓ ครั้งพร้อมทั้งคนตาบอดแต่กำเนิดและคนไม่รู้กลืนแต่กำเนิดกับคนหูหนวกแต่กำเนิดและคนไม่รู้กลืนแต่กำเนิด พร้อมด้วยอัญญกกกลาง ๑ ครั้งโดยจำแนกตามคณวิบัติ ๓ จำพวก แต่เมื่อพระองค์มิได้ตรัสไว้ เช่นนั้นจึงรู้ได้ว่าไม่มีโอบปาติกะผู้ไม่มีขานประสาธ ส่วนโอบปาติกะผู้ปราศจากภาวรูปย่อมไม่มี ยกเว้นคนตันกับ เพราะในอินทริยวาระในคัมภีร์วิภังค์ไม่ตรัสว่า “โอบปาติกะผู้เป็นบัณฑิต”

การที่สัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะมีจักขุประสาธเป็นต้นบกพร่องตามที่กล่าวแล้ว แม้ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีก็รู้ได้ชัดเจนตามคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดังสาธกว่า

สตุตติ อุกกัสโตว รูปานิ สัเสทชปปาตโยนีสสุ อถวา อวกัสโต ตีส.^{๗๔}

“รูป ๗๐ อย่างมีได้เป็นอย่างมากในกำเนิดของสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะและโอบปาติกะ หรือรูป ๓๐ อย่างมีได้เป็นอย่างต่ำ”

ในพากย์นั้น คำว่า “รูป ๓๐ อย่าง” คือรูป ๓๐ อย่างโดยประเภทแห่งชีวหาทสกกลาง กายทสกกลาง และวัตถุทสกกลาง ในคัมภีร์มหาฎีกากล่าวว่า

อิทญหิ วจัน สัเสทชานัน วเสน วุตตุ.^{๗๕}

“ข้อความนี้กล่าวไว้โดยเนื่องกับสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะ”

อาจารย์อานันทเถระดำริว่า ในคัมภีร์ยมกตรัสว่าขานประสาธและชีวหาประสาธดำเนินไปร่วมกัน ท่านจึงประสงค์ว่าความบกพร่องของขานประสาทย่อมไม่มีเหมือนความบกพร่องของชีวหาประสาธที่ไม่มีเช่นกัน แต่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอินทริยมกว่า

ยสส วา ปน อิตถินทริยํ อูปปชชติ, ตสส ฆานินทริยํ อูปปชชตีติ. อฆานกานัน อิตถินัน อูปปชชชุตินัน ตาสัน อิตถินทริยํ อูปปชชติ, โน จ ตาสัน ฆานินทริยํ อูปปชชตีติ จ.

ยสส วา ปน ปุริสินทริยํ อูปปชชติ, ตสส ฆานินทริยํ อูปปชชตีติ. อฆานกานัน ปุริसानัน อูปปชชชุตานัน เตสสัน ปุริสินทริยํ อูปปชชติ, โน จ เตสสัน ฆานินทริยํ อูปปชชติ.^{๗๖}

“ถามว่า : อิตถินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ฆานินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น หรือ ตอบว่า : อิตถินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นผู้เป็นสตรีที่ไม่มีฆานประสาทอุบัติเกิดอยู่ แต่ฆานินทริยย่อมนไม่เกิดขึ้นแก่สตรีเหล่านั้น

ถามว่า : ปุริสินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ฆานินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น หรือ ตอบว่า : ปุริสินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นผู้เป็นบุรุษที่ไม่มีฆานประสาท อุบัติเกิดอยู่ แต่ฆานินทริยย่อมนไม่เกิดขึ้นแก่บุรุษเหล่านั้น”

ความบกพร่องของฆานประสาทจึงมีได้ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ในคัมภีร์ยมกตรัสการเกิดร่วมกันของฆานประสาทและชีวหาประสาท แล้วแสดงความไม่มีผู้ที่ปราศจากฆานประสาท เพราะไม่มีผู้ที่ปราศจากชีวหาประสาท แต่อาจกล่าวได้ว่าในคัมภีร์ยมกได้ตรัสการเกิดร่วมกันของฆานประสาทและชีวหาประสาทด้วยการไม่เกิดขึ้นแยกกันในกามภูมิ เพราะปสาทรูปเหล่านั้นไม่เกิดแยกกัน เนื่องจากทั้งสองอย่างไม่เกิดในรูปภูมิเหมือนจักขุประสาทและโสตประสาทที่เกิดในรูปภูมิได้โดยปราศจากฆานประสาทและชีวหาประสาท” ข้อความนั้นย่อมสมควร เพราะการเกิดร่วมกันแน่นอนในบุคคลไม่อาจกล่าวได้โดยอ้างพระดำรัสที่ตรัสการเกิดร่วมกันแน่นอนในวาระแสดงสถานที่ (โอกาสวาระ)

คำว่า **คัมภเสยยกะ** คือ เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์คือท้องของมารดา

คำว่า **สัตว์** คือ ผู้ผูกพันในขันธมีรูปเป็นต้น ดังพระพุทธวจนะเป็นต้นว่า

รูปเป โข ราช โย ฉนฺโท, โย ราโค, ยา นนฺทิ, ยา ตณฺหา, ตตฺร สตฺโต, ตตฺร วิสตฺโต, เตน สตฺโตติ วุจฺจติ.^{๗๗}

“ดูกรวาระ ผู้ผูกพันยึดมั่นในความปรารถนา ความกำหนด ความเพลิดเพลินยินดี เรียกว่า สัตว์ (ผู้ผูกพัน) ด้วยเหตุนั้น”

พึงกระทำสมาสว่า คำว่า **คัมภเสยยกะ** คือ เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ หมายถึง เหล่าสัตว์ที่เกิดในฟองไข่และในมดลูก

๕๔. ทสกะทั้ง ๓ กลุ่มคือน้ำใสที่เกิดครั้งแรกในครรรค์ (น้ำกลละ) ย่อมปรากฏ
 พึงทราบความหมายว่า บางครั้งภาวะทสกะไม่ปรากฏแก่บัณฑิตะก็ ดังในอัมม-
 หทยวิภังค์ตรัสว่า

คพฺภเสยฺยกานํ สตุตฺตานํ อเหตุกานํ นบุสฺสกาณํ อุปฺปตฺติกฺขณฺเณ จตุตฺตารินฺทฺริยานิ
 ปาตุภฺวานฺติ กายินฺทฺริยํ มนินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ อุเปกฺชินฺทฺริยํ.^{๗๕}

“อินทรีย์ ๔ อย่าง คือ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ และ อุเปกชินทรีย์ ย่อม
 ปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิแก่เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรรค์ เป็นบัณฑิตะที่ไม่มีเหตุ”

คำว่า ตโต ปรํ (ถัดจากนั้น) คือ ถัดจากขณะปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิด
 ในครรรค์

คำว่า ปวตฺติกาเล (ในปวัตติกาล) คือ ในสัปดาห์ที่ ๑๑ ดังสาธกในอรรถกถาของ
 คัมภีร์กถาว่า

เสสฺซานิ จตุตฺตาริ สตุตฺสตุตฺติริตฺติมฺหิ ชายนฺติ.^{๗๖}

“อายตนะที่เหลือ ๔ อย่างย่อมเกิดในราตรีที่ ๗๗”

ในพากย์นั้น คำว่า “อายตนะที่เหลือ” คือ อายตนะ ๔ อย่างอันได้แก่จักขายตนะ
 โสตายตนะ ฆานายตนะ และชีวหายตนะ ที่เหลือจากกายายตนะและมนายตนะ

คำว่า “ในราตรีที่ ๗๗” คือ ในวันสุดท้ายของสัปดาห์ที่ ๑๑

ข้อความนี้พึงแสดงด้วยคัมภีร์ฎีกาของยมก ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

คพฺภเสยฺยภสฺส ปจฺฉิมภวิกสฺส อุปฺปชฺชนฺตสฺส เอกาทสมสตุตฺตาหา โอรโต จิตฺสฺส
 รูปายตฺนํ นุปฺปชฺชิสฺสตี, โน จ จกฺขายตฺนํ นุปฺปชฺชิสฺสตี”ติ. ยํ ปน “ยสฺส วา ปน ยตฺถ
 รูปายตฺนํ อุปฺปชฺชิตฺถ, ตสฺส ตตฺถ ฆานายตฺนํ อุปฺปชฺชตีติ. กามาวจฺรา จวนฺตฺตานํ อฆานกานํ
 กามาวจฺรํ อุปฺปชฺชนฺตฺตานํ รูปาวจฺรานํ เตสํ ตตฺถ รูปายตฺนํ อุปฺปชฺชิตฺถ. โน จ เตสํ ตตฺถ
 ฆานายตฺนํ อุปฺปชฺชตีติ เอตฺถ อฆานกานํ กามาวจฺรํ อุปฺปชฺชนฺตฺตานํ.”^{๗๗}

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘รูปายตนะจักไม่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ ผู้ถือกำเนิดใน
 ครอบครัวยุติเกิดขึ้นดำรงอยู่ในสัปดาห์ที่ ๑๑ เป็นปัจฉิมภิกขุบุคคล แต่จักขายตนะจักเกิดขึ้น
 โดยแท้’ และตรัสว่า ‘ถามว่า : รูปายตนะเกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลใดในภุมิใด ฆานายตนะ
 ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในภุมินั้นหรือ ตอบว่า : รูปายตนะเกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลเหล่านั้น
 คือผู้จุติจากกามาวจรภูมิ ผู้ไม่มีฆานประสาทถือปฏิสนธิอยู่ในกามาวจรภูมิ และรูปาวจร
 บุคคล ในกามาวจรภูมิและรูปาวจรภูมินั้น แต่ฆานายตนะย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้น
 ในภุมินั้น”

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “ผู้ไม่มีฆานประสาทถือปฏิสนธิอยู่ในกามาวจรภูมิ”
 หมายถึงเหล่าสัตว์ที่จักเสียชีวิตภายในสัปดาห์ที่ ๑๑ เป็นผู้ถือปฏิสนธิด้วยกรรมที่ไม่ก่อให้เกิด
 เกิดฆานายตนะ^{๕๑}

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสจักขายตนะและฆานายตนะไว้ในเรื่องนี้ แม้จะไม่ตรัส
 โสตายตนะและชีวหายตนะไว้ก็สำเร็จโดยปริยาย

(๒๐๔) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “คำว่า ปวตติกาเล (ในปวัตติกาล) คือ ในสัปดาห์
 ที่ ๗” ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะขัดแย้งกับคัมภีร์อรรถกถา และฐานะเช่นนี้ควร
 เชื่อกัมภีร์อรรถกถาเป็นสำคัญ

(๒๐๕) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “หรือในสัปดาห์ที่ ๑๑ ตามมติของ
 พระฎีกาจารย์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำวินิจฉัยที่กล่าวโดยตรงในคัมภีร์อรรถกถาไม่
 ควรกล่าวว่าเป็นมติของพระฎีกาจารย์

[การที่มติของคัมภีร์วิภาวนีไม่ตรงกับคัมภีร์มูลฎีกา และท่านผู้แต่งคิดว่าเป็นมติของคัมภีร์
 อรรถกถา ก็เนื่องจากการพบเห็นคำผิดพลาดในฉบับโบราณสมัยก่อน กล่าวคือ อรรถกถาของคัมภีร์
 กถาวัตถุ สหายตนะปวัตติกถา มีข้อความว่า

คพุกเสยยกสตุตทาน อชมตติกายตเนสุ มนายตนาายตนาเนว ปฏิสนธิขุณเณ อุปฺปชฺชุนฺติ.
 เสสานิ จตฺตาริ สตฺตสฺตฺตติรฺตฺติมิหิ.^{๕๒}

“ในบรรดาอายตนะภายในของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ มนายตนะและกายายตนะย่อมเกิด ในขณะที่ปฏิสนธิ อายตนะที่เหลือ ๔ อย่างย่อมเกิดในราตรีที่ ๗๗”

คำว่า สดุดสตุตติรตฺติมฺหิ แปลว่า ในราตรีที่ ๗๗ คือสัปดาห์ที่ ๑๑ นั้นเอง แต่พระสุนทรภู่อาจารย์คงพบคำที่ไม่มี “ติ” ว่า สดุดสตุตตรตฺติมฺหิ (ในราตรีที่ ๔๙) คือสัปดาห์ที่ ๗ ท่านจึงกล่าวว่า “ในสัปดาห์ที่ ๗” แม้โบราณฉบับพม่าบางฉบับก็มีรูปว่า สดุดสตุตตรตฺติมฺหิ เช่นกัน]

(๒๐๖) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า กเมน (ตามลำดับ) มีความหมายว่า ตามลำดับอย่างนี้คือ โสททสกกลาปเกิดขึ้นถัดจากสัปดาห์หนึ่งภายหลังที่จักขุทสกกลาปปรากฏ ต่อจากนั้น ชานทสกกลาปเกิดขึ้นถัดจากสัปดาห์หนึ่ง หลังจากนั้น ชิวหาทสกกลาปก็เกิดขึ้นเมื่อล่วงอีกสัปดาห์หนึ่ง” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะขัดแย้งกับคัมภีร์อรรถกถา ตามที่กล่าวมาแล้ว

[อรรถกถาปัญญากรณ์ (หน้า ๒๗๔) ฉบับฉันทะสังคายนและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า กมฺมฺนา (ด้วยกรรม) หมายความว่า จักขุทสกะเป็นต้นย่อมปรากฏด้วยแรงกรรม แต่ฉบับพม่าในสมัยก่อนมีรูปว่า กเมน ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้จึงอ้างข้อความที่พบในสมัยนั้น]

(๒๐๗) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “โดยแท้จริงแล้ว ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะไม่พบคัมภีร์อรรถกถาที่แสดงลำดับแห่งการเกิดขึ้นเช่นนี้

ถามว่า : ในอรรถกถาปัจจุสมุขปาทกล่าววว่า คพฺภเสยฺยกวเสน วา ปุริมฺภวจกฺกํ วุตตํ. อนฺนุพฺพวตฺติทีปนโต^{๕๓} (วนเวียนคือภพ[ที่มีอวิชชาเป็นต้น มีเวทนาเป็นที่สุด]ซึ่งเป็นส่วนแรก ตรัสไว้โดยเนื่องกับเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ เพราะแสดงความเป็นไปตามลำดับ [คือวิญญูณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมีเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย])มิใช่หรือ

ตอบว่า : ข้อความนั้นกล่าวถึงบท ๕ บทที่ปรากฏในพระบาลีตามลำดับของการเกิดขึ้นโดยความเป็นปัจจัยและปัจจัยุขบัน (ผลที่เกิดจากเหตุ) ขององค์ ๕ มีวิญญูณเป็นต้น

ลำดับแห่งการเกิดขึ้นนั้นมีปฏิเสธไว้ในอรรถกถาของอายตนะนิเทศ ทั้งข้อที่ปฏิเสธ

ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาก็ไม่ควรกล่าวว่พระอนุรุทธเถระได้แสดงข้อนี้ด้วยคำว่า กเมน (ตามลำดับ) ในที่นี้ คำว่า กเมน จึงมีความหมายว่า “ตามลำดับแห่งการแสดง” และพึงสัมพันธ์กับบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เทสิตานิ (ที่แสดงไว้)

[คำว่า กเมน (ตามลำดับ) คัมภีร์วิภาวนีให้แปลร่วมกับคำว่า “ย่อมปรากฏ” จึงมีความหมายว่า “จักขุทสกะเป็นต้นย่อมปรากฏตามลำดับ” คือจักขุทสกะกลาปเกิดขึ้นก่อน ต่อมากลาปอื่นๆ ก็เกิดถัดมาตามลำดับ แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีปฏิเสธความเห็นนั้น และให้แปลร่วมกับคำว่า เทสิตานิ (ที่แสดงไว้) จึงมีความหมายว่า “จักขุทสกะเป็นต้นที่แสดงไว้ตามลำดับย่อมปรากฏ”

ลำดับที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ตามฐานะ มี ๕ ประเภท ดังนี้

(ก) ปหานกมะ ลำดับแห่งการละ เช่น ทสฺสเนน ปหาตพฺพา (ธรรมที่พึงละด้วยไสยาปัตติมรรค), ภาวนาย ปหาตพฺพา (ธรรมที่พึงละด้วยมรรคขั้นสูง)

(ข) ภูมิกมะ ลำดับภูมิ เช่น กามาวจรํ (กามาวจรภูมิ), รูปาวจรํ (รูปาวจรภูมิ), อรูปาวจรํ (อรูปาวจรภูมิ)

(ค) อุปัตติกมะ ลำดับการเกิดขึ้น เช่น ปจฺมํ กลลํ โหติ (น้ำใสเกิดขึ้นก่อน), กลลา โหติ อพฺพุทํ (จากน้ำใสเป็นฟองใส)

(ง) ปฏิปัตติกมะ ลำดับการปฏิบัติ เช่น สึลวิสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งศีล), จิตฺตวิสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งจิต)

(จ) เทสนากมะ ลำดับแห่งการแสดง เช่น จตฺตาโร สติปญฺจานา (สติปัฏฐานสี่), จตฺตาโร สมฺมปฺปชานา (สัมมปปชานสี่)]

ส่วนในคัมภีร์สัจจสังเขปฎีกากล่าวว่า

สาขาวตฺถํ อติกฺกมฺม ปจฺฉา สตฺตเม สตฺตาเห จกฺขุโสตฺฆานชิวฺหาทสกา จ อุปฺปชฺชนฺติ. ฎีกากาโร ปน ‘เอกาทสเม สตฺตาเห’ติ อาห.^{๔๔}

“ทสกะคือจักขุ โสตะ ฆานะ และชิวหาย่อมเกิดขึ้นในสัปดาห์ที่ ๗ ภายหลังเมื่อล่วงระยะสภาพที่เป็นปุมใหญ่ ๕ ปุม แต่พระฎีกาจารย์กล่าวว่าในสัปดาห์ที่ ๑๑”

ข้อความนั้นไม่สมควร

ลำดับของการเกิดเป็นน้ำใสที่เกิดขึ้นครั้งแรกเป็นต้น[ในครรภ์] ตรัสไว้ในสังยุตต-
นิกาย ดังพระพุทธวจนะว่า

ปรหม กัลล โหติ	กลลา โหติ อพพุทฺ
อพพุทฺทา ชายเต เปสิ	เปสิยา นิพพุตฺเตต ฌโน
ฌนา ปสาชา ชายนฺติ	เกสา โลมา นขาปิจ. ^{๕๕}

“น้ำใสเกิดขึ้นก่อน จากน้ำใสเป็นฟองน้ำใส จากฟองน้ำใส
เป็นชั้นเนื้อ จากชั้นเนื้อเป็นก้อนเนื้อ จากก้อนเนื้อเป็นปุ่ม
ใหญ่ ๕ ปุ่ม ต่อจากนั้นมีผม ขน และเล็บเกิดขึ้น”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตตถ ปฐฺมนฺติ ปจฺเมน ปฐฺนิสนฺธิวิญญาณฺน ติสฺสโสติ วา ผุสฺโสติ วา นามํ นตฺถิ. อถ
โช ตีหิ ชาตฺติอุณฺณสุหิ กตฺตฺตฺตฺตฺเต สณฺจิตฺเตลพินฺทุพฺมาณํ กัลลํ โหติ. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ

“ติลเตลสฺส ยถา พินฺทุ	สปปิมนฺโต อนาวิโล
เอวํ วณฺณปฐฺมิภาคํ	กัลลํ สมฺปวฺจฺจตี”ติ.

กลลา โหติ อพพุทฺทนฺติ ตสฺมา กลลา สตฺตาหจฺเจยน มํสโรวฺนอุทฺทวณฺณํ อพพุทฺ
นาม โหติ, กัลลนฺติ นามํ อนฺตรธายตี. วุตฺตมฺปิ เจตํ

“สตฺตาหํ กัลลํ โหติ	ปริปกฺกํ สมฺมุตํ
วิวตฺตมานํ ตพฺภาวํ	อพพุทฺ นาม ชายตี”ติ.

อพพุทฺทา ชายเต เปสิตี ตสฺมาปิ อพพุทฺทา สตฺตาหจฺเจยน วิลินฺติปฺุสฺทิสฺสา เปสิ นาม
สณฺชายตี. สา มริจฺผาณฺติเตน ทีเปตพฺพา. คามทรรกา หิ สฺสุกฺกานิ มริจฺจา นิ คเหตุวา
สาฎกนฺตเร ภาณฺตีกํ กตฺวา ปีเพตฺวา มณฺฑํ อาทาย กปาเล ปกฺกฺขิปิตฺวา อาตเป จเปนฺติ. ตํ
สฺสุกฺขมานํ สฺสุกฺขมานํ สพฺพภาเคหิ มฺุจฺจตี. เอวฺรุปา เปสิ โหติ. อพพุทฺทนฺติ นามํ อนฺตรธายตี.
วุตฺตมฺปิ เจตํ

“สตฺตาหํ อพพุทฺ โหติ	ปริปกฺกํ สมฺมุตํ
วิวตฺตมานํ ตพฺภาวํ	เปสิ นาม ปชายตี”ติ.

เปลิยา นิพพตฺเตเต สมโนติ ตโต เปลิตโต สตฺตาทหจฺเจเนน กุกฺกุณฺณนฺตสฺสจฺจโน สมโน
นาม มํสเปลิปิณฺโตะ นิพพตฺตติ. เปลิตฺติ นามํ อนฺตรธายติ. วุตฺตมปิ เจตํ

“สตฺตาทํ เปลิตํ ภวติ   ปริปกฺกํ สมฺมุตํ
วิวตฺตมานํ ตพฺภาวํ   สมโนติ นาม ชายตีติ.
ยถา กุกฺกุณฺณิยา อณฺฑํ   สมนฺตํ ปริมณฺฑลํ
เอวํ สมฺนสฺส สณฺจจฺจํ   นิพพตฺตํ กมฺมปจฺจยา”ติ จ.

ภนา ปสาชา ชายนฺตฺตีติ ปณฺจเม สตฺตาทเห ทฺวิหฺนํ หตฺถปาทานํ สีสฺสสฺส จ อตฺถาย
ปณฺจปีพกา ชายนฺตฺติ. ยํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ “ปณฺจิเม โข ภิกฺขเว สตฺตาทเห ปณฺจ ปีพกา ชายนฺตฺติ
สณฺจจฺจนฺตฺติ กมฺมโตติ.”^{๓๖} เกสา โลมา นขาปิ จาติ ทฺวาจตฺตาลีสเม สตฺตาทเห เอตานิ ชายนฺตฺติ.”^{๓๗}

“ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ‘ก่อน’ มีความหมายว่า ชื่อว่า ดิสสะหรือมุสสะ
ยังไม่มีในปฏิสนธิจิตก่อน แต่มีน้ำใสเท่าหยาดน้ำมันซึ่งตั้งอยู่ที่ปลายเส้นด้ายที่ทำด้วย
ขนแกะแท้สามเส้น ซึ่งโบราณจารย์ กล่าวว่า

‘กลุ่มรูปที่มีสีคล้ายหยาดน้ำมันงาและเนยใสที่ไม่ขุ่นมัว เรียกว่า น้ำใส (กลละ)’

พระดำรัสว่า ‘จากน้ำใสเป็นฟองน้ำใส’ มีความหมายว่า เมื่อน้ำใสล่วงไป ๗ วัน
ก็มีสีคล้ายน้ำล้างเนื้อ จึงชื่อว่า อัพพุทะ (ฟองน้ำใส) ชื่อว่าน้ำใสก็หายไป สมจริงดังสารก
ว่า

‘น้ำใสมีอยู่ ๗ วัน เมื่อชั้นขึ้นรวมตัวกันแล้ว ก็เปลี่ยนภาวะนั้นเกิดเป็นฟองน้ำใส
(อัพพุทะ)’

พระดำรัสว่า ‘จากฟองน้ำใสเป็นชั้นเนื้อ’ มีความหมายว่า เมื่อฟองน้ำใสล่วงไป
๗ วัน ก็กลายเป็นชั้นเนื้อคล้ายดีบุกเหลว ชั้นเนื้อนั้น พึงเปรียบเทียบด้วยเม็ดพริกไทยแห้ง
เด็กชาวบ้านเอาพริกไทยสุกทำห่อไว้ที่ชายผ้า ขยำแล้วเติมน้ำใสใส่ลงในกระเบื้องตากแดด
เม็ดพริกไทยแห้งๆ ย่อมหลุดตกจากเปลือกทั้งหมด ชั้นเนื้อก็เป็นเช่นนี้ ชื่อว่าฟองน้ำใส
ก็หายไป สมจริงดังสารกว่า

‘ฟองน้ำใสมีอยู่ ๗ วัน เมื่อเข้มนั้นรวมตัวกันแล้ว ก็เปลี่ยนภาวะนั้นเกิดเป็นชั้น
เนื้อ (เปลิ)’

พระดำรัสว่า ‘จากขึ้นเนื้อเป็นก้อนเนื้อ’ มีความหมายว่า เมื่อขึ้นเนื้อล่วงไป ๗ วัน ก็เกิดก้อนเนื้อที่ชื่อว่า ขณะมีขนาดเท่าไข่ไก่ ชื่อว่าขึ้นเนื้อก็หายไป สมจริงดังสาธกว่า ‘ขึ้นเนื้อสีอยู่ ๗ วัน เมื่อเข้มนั้นรวมตัวกันแล้ว ก็เปลี่ยนภาวะนั้นเกิดเป็นก้อนเนื้อ (ขณะ) ขนาดของก้อนเนื้อเท่าไข่ไก่กลมโดยรอบ เกิดขึ้นเพราะกรรม’

พระดำรัสว่า ‘จากก้อนเนื้อเป็นปุ่มใหญ่ ๕ ปุ่ม’ มีความหมายว่า ในสัปดาห์ที่ ๕ เกิดปุ่มใหญ่ขึ้น ๕ แห่งเพื่อเป็นมือและเท้าอย่างละ ๒ และศีรษะ ๑ ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ ตรัสถึงข้อนี้ว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปุ่มใหญ่เกิดขึ้น ๕ แห่งในสัปดาห์ที่ ๕ ตามกรรม’

พระดำรัสว่า ‘ต่อจากนั้นมีผม ขน และเล็บเกิดขึ้น’ มีความหมายว่า สิ่งเหล่านี้ เกิดขึ้นในสัปดาห์ที่ ๔๒”

ในเรื่องนี้ สัปดาห์ ๖ ะยะมีสัปดาห์ที่ ๖ เป็นต้น เป็นเวลาเติบโตเต็มที่ตามลำดับ ของอวัยวะน้อยใหญ่อันเป็นที่ตั้งของปสาทรูป ส่วนจักขุเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันในวัน สุกท้ายของสัปดาห์ที่ ๑๑

สีและสัณฐานของน้ำใสที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้ด้วยข้อความว่า “กลุ่มรูปที่มีสีคล้าย หยาดน้ำม่านงา” เป็นต้น หมายถึงน้ำใสที่เจริญแล้วเล็กน้อย มิใช่ใสในขณะปฏิสนธิ เพราะ ขณะนั้นน้ำใสนั้นไม่พึงปรากฏสีหรือสัณฐานเช่นนั้นที่เห็นได้ด้วยจักขุปกติ พึงทราบโดย อनुमानอย่างนี้ว่า ส่วนที่ ๗ ของตัวเส้น ชื่อว่า ลิกขา (ผงเหล็กจาร = ผงที่เกิดจากการ จารอักษรด้วยเหล็กจาร) ส่วนที่ ๓๖ ของลิกขา ชื่อว่า รถเรณู (ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดในรถ) ส่วน ที่ ๓๖ ของรถเรณู ชื่อว่า ตัชชารี (ฝุ่นริมทาง, ฝุ่นที่ฟุ้งขึ้นในทางเท้าหรือทางเกวียน เป็นต้น) ส่วนที่ ๓๖ ของตัชชารี ชื่อว่า อณู (อนุ) ส่วนที่ ๓๖ ของอณู ชื่อว่า ปริมาณู (ปริมาณู) ปริมาณูนั้นเป็นส่วนหนึ่งของอากาศ ไม่ปรากฏแก่ตาเนื้อ แต่ปรากฏแก่ทิพยจักขุเท่านั้น ส่วนอณูที่มีขนาด ๓๖ ส่วนของปริมาณูกล่าวว่าปรากฏเป็นเกลียวๆ หมุนไปอยู่ในแสงอาทิตย์ ที่เข้ามาทางช่องผนังและช่องลูกตาล ส่วนน้ำใสทั้งหมดที่มีเพียงรูปกลาป ๓ กลุ่มในขณะ ปฏิสนธิ ควรเล็กกว่าปริมาณู ความจริงน้ำใสดังกล่าวเป็นกลุ่มรูปกลาปที่เจริญทุกๆ ขณะ เพราะ

ดำเนินไปโดยสืบเนื่องติดต่อกัน ดังนั้น จึงมีจำนวน ๔๙ กลาปเป็นอย่างต่ำ เพราะเมื่อมีน้อยกว่านั้นการสืบต่อรูปก็ไม่ได้

ส่วนข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาภูทิกว่า เต ปน กลาปา ปริมาณูปริมาณาน โหนติ.^{๔๘} (รูปกลาปเหล่านั้นมีขนาดเท่าปริมาณ) ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยคล้อยตามการพิจารณารูปกลาปที่เป็นผงละเอียดยของธาตุทั้งหลาย [มหาภูตรูป ๔ ที่ปรากฏในขณะพิจารณาธาตุทั้ง ๔]

๕๕. คำว่า ทุติยจิตต์ (จิตดวงที่สอง) หมายถึง ภาวังคจิตดวงแรก

คำว่า จิติกาลัง (ฐิติขณะ) คือ ฐิติขณะของปฏิสนธิจิต

คำว่า โอชาพรณมฺปาทาย (เริ่มแต่การแผ่ซ่านไปของโอชา) มีความหมายว่า ลำดับแรกเมื่อเหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์บรรลुความเป็นฟองน้ำใส ชื่นเนื้อ และก้อนเนื้อ เป็นต้น [รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน] เริ่มแต่การแผ่ซ่านไปในฟองน้ำใสเป็นต้นของโอชาคือ สารอาหารที่มารดากลิ่นกินเข้าไปอยู่ในกระเพาะของมารดาโดยคล้อยตามโคนมดลูก ดังพระพุทธทวณะว่า

ยญจสฺส ภูณชติ มาตา   อนนํ ปานญจ โภชนํ
เตน โส ตตฺถ ยยาเปติ   มาตุกฺกฺกฉิตฺโต ทิโร.^{๔๙}

“มารดาของเด็กผู้อยู่ในครรภ์บริโภคข้าวน้ำโภชนาหารอย่างใด เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ย่อมยังอัฐภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์ได้”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

เตน โส ตตฺถ ยยาเปตีติ ตสฺส หิ นาติโต อุกฺกฉิตฺโต นาโฬ มาตุกฺกฺกปรกฺกเลน เอกาพทฺไ โหติ. โส อุปลทณฺทโก วิย ฉิทฺโท. เตน อาหารโส สํสริตฺวา อาหารสมฺภูจฺจานรูปสมฺภูจฺจาเปติ. เอวํ โส ทสฺมาเส ยยาเปติ. มาตุกฺกฺกฉิตฺโต ทิโรติ มาตุยา ทิโร กฺกฉิตฺโต. มาตุกฺกฺกฉิยา อพฺภนฺตรคฺโตติ อตฺถโ.^{๕๐}

“พระดำรัสว่า ‘เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้นก็ยังอัฏภาพให้เป็นไป ด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์นั้น’ หมายความว่า สายสะดือเกิดจากสะดือของเด็กติดเป็นอันเดียวกับแผ่นท้องของมารดา มีรูเหมือนก้านบัว รสอาหารย่อมซึมซาบไปตามสายสะดือแล้วก่อให้เกิดรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เด็กย่อมเป็นอยู่ ๑๐ เดือนด้วยประการฉะนี้

พระดำรัสว่า ‘เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดา’ มีความหมายว่า เด็กผู้อยู่ภายในครรภ์ของมารดา คือเข้าถึงภายในครรภ์ของมารดา”

พระอรรถกถาจารย์หมายเอาเวลาเกิดสายสะดือ จึงกล่าวว่า “สายสะดือเกิดจากสะดือ” เพราะเด็กไม่มีสายสะดือเกิดในเวลาเป็นฟองน้ำใสเป็นต้น

[รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน]เริ่มแต่การแผ่ซ่านไปของโอชาในเวลาทีสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะและโอปปาติกะกลืนกินอาหารอย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้รับหรือน้ำลายของตน ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า โอชาผรณมุปาทาย อาหารสมุฏฐานา (รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่การแผ่ซ่านไปของโอชา)

๕๖. คำว่า จุติจิตโตปรี สัตตฺรสมจิตตสฺส (จิตดวงที่ ๑๗ ก่อนจุติจิต) คือ ภาวังคจิตดวงที่ ๑๗ ก่อนจุติจิต

คำว่า กम्मชรูปานิ น อุปปชชนติ (กรรมชรูปย่อมไม่เกิดขึ้น) มีความหมายว่า จิตดวงที่ ๑๗ ถัดจากภาวังคจิต ชื่อว่า จุติจิต เพราะกรรมชรูปไม่เกิดตั้งแต่ภาวังคจิตดวงที่ ๑๗ มิใช่เป็นไปโดยประการอื่น

คำว่า ปุเรตรํ (กรรมชรูปที่เกิดก่อนหน้านั้น) หมายเอาขณะเกิดขึ้นของจิตดวงที่ ๑๗

คำว่า ตโต ปรี (ถัดจากนั้น) คือ ในเวลาที่มีจำนวนขณะจิต ๑๖ ขณะถัดจากจุติจิต

คำที่ขึ้นต้นว่า จิตตชารชรูปญจ (จิตตชรูปและอาหารชรูปจะดับตามไป) มีความหมายว่า กระแสรูปที่เกิดจากจิตและอาหารจะดับตามไป เพราะรูปตั้งกล่าวไม่เกิดขึ้นในสิ่งที่ไม่มีใจครอง

ข้อความที่ฟังกล่าวในที่นี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุ]กล่าวมาแล้วในสมุฏฐานของรูป

๕๘. กาวทสกะมีสมุฏฐานคือกรรมที่มีความกำหนดยินดีเป็นเหตุ พระอนุรุธาจารย์ จึงกล่าวว่า กาวทสกะไม่มีในรูปภูมิที่เกิดจากการเจริญภาวนาซึ่งคลายความยินดีในกามราคะ

คำว่า อาหารชกลาปานิ จ น ลพุนฺหติ (กับรูปกลาปที่เกิดแต่อาหารย่อมไม่ปรากฏ) มีความหมายว่า เพราะไม่มีอาหารที่กลืนกินเข้าไปสู่ภายใน อาหารภายในที่อยู่ในสรีระจึงก่อให้เกิดรูปไม่ได้

ส่วนอาจารย์อานันทเถระอธิบายว่า กลิ่น รส และโอชาไม่ปรากฏในรูปกลาปที่เกิดขึ้นในรูปภูมิ โดยอ้างพระดำรัสในคัมภีร์วิวัฏฏ์ว่า

รูปธาตฺวา อุปฺปตฺติกฺขณฺเ ปญฺจายตนา น ปาตุภฺวณฺติ จกฺขายตนํ รูปายตนํ โสตายตนํ มนายตนํ ฐมฺมายตนํ^{๕๑}

“อายตนะ ๕ คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ มนายตนะ และธรรมายตนะ ย่อมปรากฏในขณะปฏิสนธิในรูปภูมิ”

ปญฺจธาตฺวโย ปาตุภฺวณฺติ จกฺขธาตฺว รูปธาตฺว โสตธาตฺว มโนวិณฺญาณธาตฺว ฐมฺมธาตฺว^{๕๒}

“ธาตุ ๕ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ โสตธาตุ มนธาตุ และธรรมธาตุ ย่อมปรากฏ”

ตโย อาหารา ปาตุภฺวณฺติ ผสฺสาหาโร, มโนสฺสยฺเจตนาหาโร, วิณฺญาณาหาโร^{๕๓}

“อาหาร ๓ คือ ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ) มโนสสยเจตนาหาร (อาหารคือเจตนา) และวิญญาณาหาร (อาหารคือจิต) ย่อมปรากฏ”

แม้โณฏฐัพพะในรูปภูมิจะมีปฏิเสหไว้ในพระบาลี แต่พระผู้มีพระภาคก็มีได้ปฏิเสหการเกิดขึ้นของมหาภูตรูปในรูปภูมิ เพราะมีหน้าที่อย่างอื่นอีก [คือความเป็นเหตุปัจจัยให้รูปดำเนินไปได้] ส่วนกลิ่นเป็นต้นไม่มีหน้าที่อื่น[นอกจากความเป็นอารมณ์ของชานประสาทเป็นต้น] ซึ่งทำให้กลิ่นดำรงอยู่ในความเป็นสภาวะธรรม การที่พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสถึงกลิ่นเป็นต้นจึงแสดงว่าไม่มีในรูปภูมินั้น ทั้งหมดนี้เป็นความเห็นของอาจารย์อานันทเถระ

อย่างไรก็ดี มหาภูตรูป ๔ ย่อมเกิดขึ้นในรูปภูมิได้ ดังพระพุทธวจนะเป็นต้นว่า

อสนฺยสฺตตฺตานํ เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ ตโย มหาภูตา.^{๙๔}

“มหาภูตรูป ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่อัสัญญัสตฺวโดยอาศัยมหาภูตรูปอย่างหนึ่ง”

โดยเหตุที่โณฏฐัพพายตนะและโณฏฐัพพธาตูกฎกฏิสเรฐไว้ในรูปภูมิ ดังนั้น แม้สภาวะธรรมทั้งหมดจะเหมือนกันโดยความเป็นธรรม ในพระอภิธรรมปิฎกคือวิภังค์ กถาวัตถุ และยมกได้บัญญัติกลั่นเป็นต้นในรูปภูมิ โดยหมายเอาการไม่ได้รับชื่อว่ากลั่น เพราะไม่มีหน้าที่เฉพาะที่ทำให้เรียกว่ากลั่น รส โณฏฐัพพะ และกพพิการาหาร

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “กลั่นเป็นต้นเป็นผลสืบเนื่องของมหาภูตรูป จึงควรจัดเข้าในธรรมายตนะและธรรมธาตุ”

[คัมภีร์มูลฎีกาเห็นว่า พรหมไม่กินอาหารทิพย์เหมือนเทวดา แต่มีความปีติสมนัสในฉานเป็นอาหาร จึงบัญญัติกลั่น รส และโอชา เพราะไม่มีหน้าที่ของกลั่นเหล่านั้นในรูปพรหม ส่วนอาจารย์ทั้งหลายกล่าวตามมติของพระอรรถกถาจารย์ว่า มหาภูตรูปมีผลโดยตรงคือก่อให้เกิดรูปและอุปถัมภ์รูปที่เกิดขึ้นแล้ว ทั้งมีผลโดยอ้อมคือกลั่น รส และโอชา เมื่อมีมหาภูตรูปก็ต้องมีกลั่นที่เป็นผลสืบเนื่องอย่างแน่นอน เหมือนเมื่อมีไฟก็ต้องมีผลสืบเนื่องคือสี แสงสว่าง กลิ่น หรือควัน ไม่ว่าบุคคลจะต้องการหรือไม่ สิ่งเหล่านั้นก็ต้องมีแน่นอน]

ในคำว่า ตีณิ ทสกาณิ ชีวิตนวกญฺจ (ทสกะทั้ง ๓ กับชีวิตนวกะ) นี้ อาจกล่าวจำนวนรูปกลายตามมติของอาจารย์อานันทเถระ[ในคัมภีร์มูลฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๑๙-๑๒๐] ว่า สัตตกะ (กลุ่มรูป ๗ อย่าง) ๓ อย่างเช่นนี้คือ จักขุสัตตกะ โสตัสตตกะ และวัตถุสัตตกะ กับชีวิตจักกะ (กลุ่มรูป ๖ อย่างที่มีชีวีตรูปเป็นประธาน)

คำว่า อติริจฺจติ (ย่อมหลงเหลืออยู่) มีความหมายว่า เมื่อรูปที่ไม่เกิดขึ้นถูกเว้นเสียก่อน รูปที่มีอยู่เป็นสมุฏฐานยกเว้นสัททนวกะย่อมหลงเหลืออยู่ด้วยการเกิดขึ้นในอัสัญญัสตฺวภูมิ อีกนัยหนึ่ง คำนี้มีความหมายว่า ย่อมมีเกินกว่า[รูปที่ถูกยกเว้น]

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่กล่าวชีวิตนวกะเป็นพิเศษไว้โดยเฉพาะในกามภูมิเหมือนในรูปภูมิ

ตอบว่า : ชีวิตนวกะนี้ตั้งอยู่ในฐานะทั้งสอง [คืออุปถัมภ์และรักษา] ย่อมตามรักษาสรีระทั้งหมด เพราะในรูปภูมิไม่มีสิ่งอุปถัมภ์รูปคืออาหารและชีวิตรูป[ในกายทสกะและภาวทสกะ]ที่แผ่ไปสู่สรีระทุกส่วนตามรักษาอยู่เสมอ ชีวิตนวกะจึงปรากฏชัดในรูปภูมิ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวถึงชีวิตนวกะไว้โดยเฉพาะ[ในรูปภูมิ] แต่ในกามภูมิ รูปอื่นที่อุปถัมภ์และตามรักษามีมากและปรากฏชัด ชีวิตนวกะไม่ปรากฏชัดมาก ท่านจึงไม่กล่าวไว้โดยเฉพาะ

ชีวิตนวกะนี้ปรากฏโดยความเป็นไฟธาตุย่อยอาหารที่กลืนกินเป็นต้น และเป็นไฟในกายที่เรียกว่าไออุ่นซึ่งเกิดจากไฟธาตุย่อยอาหารอันตามรักษาสรีระทั้งหมดซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสถึงว่า

อายุ อุสุมา จ วิญญาณิ   ยทา กายํ ชนฺหติมํ
 อปวิทุโร ตทา เสติ   นีรตถํว กลิงฺคร.^{๕๕}

“อายุ (ชีวิตรูป) ไออุ่น (เตโชธาตุ) และวิญญาณ (ภวังคจิต) สละร่างกายนี้เมื่อใด เมื่อนั้นร่างกายย่อมถูกทิ้งนอนอยู่เหมือนท่อนไม้ไร้ค่า”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “อายุ” คือชีวิตรูปที่ดำรงอยู่ในไฟธาตุทั้งสองอย่าง พระดำรัสว่า “ไออุ่น” คือไฟธาตุทั้งสองซึ่งเมื่อไม่สม่าเสมอกันด้วยความมากหรือน้อย โรคนานาชนิดย่อมเกิดขึ้นในสรีระ ดังพระพุทธทวจนะว่า พหฺวาพาโห โหติ พหฺวาตฺตงฺโก. วิสมเวปากินิยา คหณิยา สมฺนฺนาคโต โหติ อติอุณฺหาย อติสีตลายน^{๕๖} (เป็นผู้มีโรคมาก มีอาหารมาก กอปรด้วยไฟธาตุย่อยอาหารไม่สม่าเสมอซึ่งร้อนจัดบ้าง เย็นจัดบ้าง) แต่เมื่อไฟธาตุสม่าเสมอ เหล่าสัตว์ก็ปราศจากโรค ดังพระพุทธทวจนะว่า สมเวปากินิยา คหณิยา สมฺนฺนาคโต โหติ. นาติสีตายน นจฺจอุณฺหายน มชฺฌิมาย ปธานกฺขมายน^{๕๗} (เป็นผู้ไม่มีโรค ไม่มีอาหาร กอปรด้วยไฟธาตุย่อยอาหารสม่าเสมอซึ่งมีสภาพปานกลาง ไม่เย็นจัด ไม่ร้อนจัด ควรแก่ความเพียร)

บางคนสำคัญชีวิตนวกะว่าเป็นเพียงไฟธาตุย่อยอาหารที่กลืนกินเป็นต้นเท่านั้น

อนึ่ง พระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์นามรูปปริจเฉทว่า

“ชีวิตนวกะมีได้ในรูปภูมิอย่างเดียว”

[ข้อความนี้ไม่พบในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท แต่ปรากฏในคัมภีร์ปรหมัตถวินิจฉัย (ปริจเฉทที่ ๓ คาถา ๘๓๖) ที่พระอนุรุทธเถระจารย์แต่ง]

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

เสเสสุ จตุสมมุจจาเนสุ อฏฺจสุ ชีวิตนวกญฺเจว ตีณิ โยชฏฺจมกานิ จาติ เตตฺตีส เตตฺตีส รูปานิ ปากฺวานิ โหนติ.^{๔๔}

“รูป ๓๐ อย่าง คือ ชีวิตนวกะและอัญญกกลาปที่ประกอบด้วยโอชาซึ่งมี ๓ อย่าง [รูปที่เกิดจากจิต อุตุ และอาหาร] ปรากฏชัดในกลุ่มรูป ๘ กลุ่มที่เกิดจากเหตุ ๔ ที่เหลือ [จากไฟธาตุย่อยอาหารและลมหายใจเข้าออก]”

ในพากย์นั้น คำว่า “กลุ่มรูป ๘ กลุ่ม” คือ กลุ่มรูป ๘ กลุ่มอันได้แก่กลุ่มเตโชธาตุ ๓ กลุ่มยกเว้นไฟธาตุย่อยอาหารและลมหายใจเข้าออก กับทั้งกลุ่มวาโยธาตุ ๕ กลุ่ม

โดยประการดังนี้ ชีวิตนวกะมีอยู่ในสรีระทั้งหมด เพราะเกิดขึ้นในกลุ่มเตโชธาตุ และวาโยธาตุที่ซึมซาบทั่วร่างกายในกามภูมิ

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงไม่กล่าวลำดับการดับของรูปกลาปในรูปภูมิ เหมือนที่กล่าวไว้ในกามภูมิ

ตอบว่า : เพราะเหมือนกันนั่นเอง ลำดับการดับในรูปภูมิเป็นต้นว่า “แต่ในเวลา เสียชีวิต กรรมชรูปย่อมไม่เกิดขึ้นตั้งแต่ฐิติกาลของจิตดวงที่ ๑๗ ก่อนจุติจิต” ก็เหมือนกามภูมิ แต่การดับของอาหารชรูปไม่มีในรูปภูมินี้ การทิ้งซากศพก็ไม่มีเหมือนกัน กระแสจิตชรูปในรูปภูมินั้นจึงขาดไปในขณะหนึ่งที่มีจำนวนขณะจิต ๑๖ ขณะภายหลังจุติจิต ถัดจากนั้น รูปที่มีอุตุเป็นสมมุฐานที่สืบทอดกันมา ย่อมดำเนินไปชั่วขณะลัดนิ้วมือหนึ่งครั้งหรือสองสาม ครั้งแล้วดับไป ซากศพของกระแสรูปที่ดำเนินไปอยู่เพียงชั่วขณะนี้ย่อมไม่มี เพราะผู้เห็น

รู้สึกว่ามีสรีระอันตรธานไปเพียงชั่วขณะหนึ่ง สภาพดังกล่าวมีในรูปภูมิต่างใด ก็มีแก่เทวดา ผู้อุบัติเกิดและโอปปาติกะเหล่าอื่นในกามภูมิต่างนั้น เพราะสรีระของพวกเขาไม่มีการรวมชรูปมากและเบา เนื่องจากมีสรีระที่เกิดจากกรรมอันบริบูรณ์โดยประการทั้งปวงในขณะปฏิสนธิ ส่วนรูปอื่นดำรงอยู่ในกรรมชรูปแล้วดำเนินไป ดังนั้น เมื่อกรรมชรูปของพวกเขาดับไปในเวลาจตุติ รูปดังกล่าวก็ขาดที่พึ่ง จึงสืบต่อกระแสชรั้นานไม่ได้ เมื่อดำเนินไปเล็กน้อยแล้ว ย่อมดับสิ้นไป การทิ้งซากศพของพวกเขาจึงไม่มี

(๒๐๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวไว้ว่า “รูปที่มีสมุฏฐาน ๓ [คือกรรม จิต และอตุในรูปพรหม] และรูปที่มีสมุฏฐาน ๒ [คือกรรมและอตุในอสังขสัญญาสัตว์พรหม] ของพรหมทั้งหมด ย่อมดับร่วมกัน เพราะพรหมไม่มีที่ทิ้งซากศพในเวลาเสียชีวิต” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะหากเป็นตามนี้จิตที่ใกล้เสียชีวิตของรูปพรหมทั้งหมดก็ก่อให้เกิดรูปไม่ได้ ความจริงไม่ควรกล่าวว่า รูปที่เกิดจากจิตใกล้เสียชีวิตได้ดับร่วมกับกรรมชรูป

อนึ่ง จิตในเวลาใกล้เสียชีวิตดำเนินไปเล็กน้อยแล้วดับลงหลังจากกรรมชรูปดับไป ฉันทอตุชรูปก็ดำเนินไปเล็กน้อยแล้วดับลงหลังจากจิตตชรูปดับไป ฉันทนั้น เมื่อรูปเหล่านั้น ดำเนินไปอยู่ชั่วขณะเพียงนั้น การทิ้งซากศพย่อมมีไม่ได้

อธิบายคาถาสรูป

๖๑. ความแปรปรวนมีความเบาและความหนักเป็นต้นของจิตตชรูปและอตุชรูป ที่คล้ายตามจิตตชรูปย่อมมีแก่พรหมทั้งหลายตามสมควรแก่นิรวรณะ เพราะพรหมมีนิรวรณะ คือถิ่นมิตระเป็นต้นอยู่ ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงถือเอาลหุตา रूपเป็นต้น ๓ อย่างแล้ว กล่าวไว้ว่า เตวีสุ รูปิสสุ (ในรูปภูมิมิรูป ๒๓)

พึงประกอบบทว่า รูป ๒๓ ที่ยกเว้นฆานประสาทเป็นต้น ๓ และภาวรูป ๒ รูป เหล่านี้ที่ยกเว้นจักขุประสาท โสตประสาท สัททรูป และวิญญัตติรูป เป็นรูป ๑๗ อย่าง ในอสังขสัญญาสัตว์ภูมิ

อาการหนักและเบาเป็นต้นของอสังขสัญญาสัตว์พรหม บัณฑิตพึงดำริ อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตไม่พึงดำริ เพราะความแปรปรวนของรูปธรรมมีเหตุมาก

คำว่า อุปตติย (ในปฏิสนธิกาล) มีความหมายว่า ในขณะที่เกิดปฏิสนธิจิตของเหล่าสัตว์ผู้เป็นกามาวจร รูปาวจร และอสังขยสัตว์ โดยแท้จริงแล้ว ขณะเกิดปฏิสนธิจิตนั้นแหละชื่อว่า ปฏิสนธิกาล

คำว่า ปวตฺเต ตู (แต่ในปวัตติกาล) มีความหมายว่า แต่ในปวัตติกาลทั้งหมด เริ่มตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิต

คำว่า น กิณฺจปิ น ลพฺภติ (ย่อมไม่มีรูปอะไรๆ ไม่ปรากฏ) มีความหมายว่า รูปทุกอย่างย่อมปรากฏโดยแท้ เพราะไม่มีข้อที่รูปเช่นนี้ไม่ปรากฏในปวัตติกาล แต่ปรากฏในปฏิสนธิกาลเท่านั้น

อธิบายการจำแนกนิพพาน

๖๒. เมื่อพระอนุรุธาจารย์แสดงการประมวลจิต เจตสิก และรูปดังนี้แล้ว บัดนี้ จะประมวลนิพพานที่มาถึงตามลำดับ จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า นิพพาน ปน (ฝ่ายนิพพานที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นโลกุตตระ อันพระอริยะพึงเห็นแจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ของมรรคและผล เรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออกจากต้นเหตุที่เรียกว่าวณะ)

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ฝ่ายนิพพาน...ย่อมเรียกว่า นิพพาน

คำว่า โลกุตฺตรสงฺฆาตํ แปลว่า ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นโลกุตตระ สมจริงดังสาธกว่า

กตเม ฐมา โลกุตฺตรา. จตฺตาโร จ อริยมคฺคา จตฺตาริ จ สามญฺณผลานิ อสงฺขตา จ ธาตุ, อิมะ ฐมา โลกุตฺตรา.^{๙๙}

“ธรรมเหล่าใดชื่อว่า โลกุตตระ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ อสังขตธาตุ ๑ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า โลกุตตระ”

ด้วยข้อความนั้น พระอนุรุธาจารย์ห้ามความเป็นบัญญัติของนิพพาน เพราะบัญญัติที่เกิดจากการสมมุติของชาวโลกไม่ควรเป็นโลกุตตรธรรม

คำว่า จตุมคฺคาเถเนน สจฺฉิกาตพฺพิ (อันพระอริยะพึงเห็นแจ้งด้วยมรรคญาณ

ทั้ง ๔) มีความหมายว่า อันพระอริยะผู้บรรลุมรรคญาณพึงเห็นแจ้ง คือพึงรู้ตลอดโดยประจักษ์ด้วยอริยมรรคญาณทั้ง ๔ เหมือนบุคคลผู้มีจักขุเห็นดวงจันทร์ด้วยจักขุได้

ในประโยคนั้น คำว่า จตุมคฺคญาณ (ด้วยมรรคญาณทั้ง ๔) นี้ แสดงว่าปุถุชนคนเขลาผู้เบือนหน้าจากทางปฏิบัติเช่นนั้น จะรับรู้นิพพานเป็นอารมณ์ไม่ได้ เหมือนคนตาบอดจะรู้เห็นดวงจันทร์ไม่ได้ และดวงจันทร์ก็มีไข่ม้อยู่แต่เป็นเพราะคนตาบอดมองไม่เห็นไม่ได้

คำว่า สจฺฉิกาทพฺพ (พึงเห็นแจ้ง) นี้ แสดงว่านิพพานมีอยู่โดยปรมาตฺถ์ เพราะสิ่งที่ไม่มีจริงโดยปรมาตฺถ์จักประจักษ์แก่ใครโดยตรงได้หรือ

คำทั้งสองนั้น [คือ จตุมคฺคญาณ สจฺฉิกาทพฺพ] แสดงว่าปุถุชนผู้ประพฤดีมีปัญญาสามารถอนุมานรู้นิพพานได้ เพราะความเพียรเพื่อบรรลุนิพพานที่ตนอนุมานรู้ไม่ได้ ย่อมไม่มี การเห็นแจ้งพึงสำเร็จได้ด้วยความเพียรนั้น

เมื่อท่านแสดงว่านิพพานมีอยู่จริงโดยปรมาตฺถ์แล้ว บัดนี้ ได้กล่าวว่า มคฺคผลานมารมมณฺฑ (เป็นอารมณ์ของมรรคและผล) เพื่อแสดงว่านิพพานมิใช่มีอยู่จริงเท่านั้น แต่ยังมีเดชานุภาพมากอีกด้วย

ข้อความนั้นกล่าวว่าหน้าที่ของมรรคและผลย่อมสำเร็จไม่ได้โดยปราศจากนิพพาน จึงแสดงว่านิพพานมีเดชานุภาพมาก อุปมาว่ามีพระราชพระองค์หนึ่งมีพระบรมเดชานุภาพมาก และมีผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งในหมู่บ้านใหญ่ภายในแคว้นของพระองค์และมีหัวหน้าโจรอีกคนหนึ่งมีบริวารมาก ทั้งผู้ใหญ่บ้านและโจรก็พยายามประหารกันอยู่ ต่อมาผู้ใหญ่บ้านไปสู่พระนครปรนนิบัติพระราช ไม่นานนักเขาก็เป็นราชวัลลกคนสนิทและได้รับอำนาจอันใหญ่หลวงจากพระองค์ หัวหน้าโจรได้ยินความนั้นแล้วดำริว่าถ้าเรายังอาศัยอยู่ในที่นี้ต่อไป เราจะไม่มีชีวิตอยู่อีกเป็นแน่ จึงหนีเข้าป่าพร้อมกับบริวารของตน ฝ่ายผู้ใหญ่บ้านก็ไม่ปล่อยให้เขาหนีพ้นไปได้ เมื่อจับตัวแล้วได้ประหารชีวิตเสีย ข้อนี้ก็มิอุปมาไมยฉันนั้น เพราะนิพพานเหมือนพระราชผู้มีเดชมาก ญาณเหมือนผู้ใหญ่บ้าน โมหะเหมือนหัวหน้าโจร กิเลสที่เหลือเหมือนโจรบริวารญาณของปุถุชนเหมือนผู้ใหญ่บ้านเมื่อยังไม่ได้เข้าปรนนิบัติพระราช

มรรคญาณเหมือนผู้ใหญ่บ้านเมื่อเข้าปรนนิบัติแล้ว

ตัณหาเมื่อเป็นไปอยู่ ย่อมห่อหุ้มธรรมมีขันธุ์เป็นต้นอันต่างกันโดยความเป็นธรรม
ภายในและภายนอกเป็นต้น ดังพระพุทธทวจะว่า

อนโตชฎา พหิชฎา ชฎาย ชฎิตา ปชา.^{๑๐๐}

“ตัณหาได้ห่อหุ้มภายใน ห่อหุ้มภายนอก เหล่าสัตว์ถูกตัณหาห่อหุ้มแล้ว”

ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงได้ชื่อว่า วาณะ เพราะมีสภาพเกี่ยวพันไว้เหมือนกิ่งไฟที่พุ่ม
ไม้ไฟ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วานสงฆาตาย ตณฺหยา (ตัณหาที่เรียกว่า วาณะ)

คำว่า นิกฺขนฺตตฺตา แปลว่า เพราะหลีกออก หมายความว่า ล่วงพ้นความเป็น
อารมณ์ของตัณหา

ด้วยคำนั้น พระอนุรุทธาจารย์แสดงรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) นี้ว่า นิพพาน
คือ สภาพหลีกออกจากตัณหา

๖๓. คำว่า สภาวโต (มีสภาพ) หมายความว่า มีลักษณะสงบ คือมีสภาพดับ
ความเร่าร้อนในวัฏฏะ ๓ ที่เกิดภายใน [กิเลสวัฏ = วนเวียนกิลเลส กรรมวัฏ = วนเวียน
กรรม และวิปากวัฏ = วนเวียนวิปาก] กล่าวคือ สภาพไม่มีความเร่าร้อนเหล่านั้นโดยสิ้นเชิง

คำว่า เอกวิธิ (เป็นอย่างเดียว) มีความหมายว่า จิตที่มีสภาพเป็นอย่างเดียว ก็
ต่างกันโดยองค์ธรรมด้วยการจำแนกเป็นชาติ ภูมิ และสัมปโยคนัยเป็นต้น พร้อมด้วยกาล
เวลา ทิศ สถานที่ และบุคคลเป็นต้น เพราะมีสภาวะเกิดขึ้น[ตามชาติและภูมิเป็นต้น] แต่
นิพพานมิใช่เช่นนั้น มีสภาพและองค์ธรรมไม่ต่างกัน จึงมีเพียงอย่างเดียว โดยแท้จริงแล้ว
นิพพานของบุคคลทั้งหมดคือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพุทธสาวกที่ปรินิพพาน
ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตในสงสารที่ไม่มีใครรู้เบื้องต้นนี้ เป็นอย่างเดียวกัน

ถามว่า : เหตุใดจึงเป็นอย่างเดียวกัน

ตอบว่า : เพราะเป็นสภาพที่กล่าวไม่ได้[ว่ามีสัจฐานเช่นนี้] ดังพระพุทธทวจะว่า

วิญญาณํ อนิทฺตฺสนํ อนนฺตํ สพฺพโตปภํ.^{๑๐๑}

“นิพพานที่พึงรู้แจ้ง กล่าวไม่ได้[ว่ามีสัญญาณเช่นนี้] ไม่มีขอบเขต ผุดผ่องยิ่งนัก มีอยู่”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ที่พึงรู้แจ้ง” หมายความว่า นิพพานนี้พึงรู้แจ้ง โดยกระทำให้ปรากฏชัดด้วยสภาพดับสังขตธรรมได้สนิท เพราะนิพพานเกิดขึ้นได้โดยความดับสิ้นไปของสังขตธรรมทั้งหลาย

พระดำรัสว่า “กล่าวไม่ได้[ว่ามีสัญญาณเช่นนี้]” หมายความว่า กล่าวไม่ได้โดยกระทำให้ต่างกันด้วยประเภทของกาล ทิศ สถานที่ บุคคล กระแสรูปนาม ความหยาบ และความประณีตเป็นต้น หรือกล่าวไม่ได้ด้วยสัญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปุถุชนคนเขลาสามารถพบเห็นได้ เพราะปราศจากรูปร่างสัญญาณ

พระดำรัสว่า “ไม่มีขอบเขต” หมายความว่า ปราศจากขอบเขตก่อนและหลัง

พระดำรัสว่า “ผุดผ่องยิ่งนัก” หมายความว่า ผุดผ่องรอบด้านด้วยรัศมีคือคุณธรรมอันไม่มีที่สุดซึ่งเกิดจากการกำจัดทุกข์ในวิภูษะ

อนึ่ง นิพพานไม่อาจกล่าวว่าไม่มีในกาลโน้นหรือทิศโน้นภายในทิศทั้งหมดและในสังสารที่ไม่มีใครรู้เบื้องต้น เพราะมีสภาพกล่าวไม่ได้เช่นนั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะนิพพานมีอยู่ได้ในที่ทุกสถานเสมอโดยความเป็นธรรมที่บรรลุได้จริงในกาลใดกาลหนึ่งหรือที่ใดที่หนึ่ง ดังพระพุทธวจาณะในพระวินัยปิฎก อังคุตตรนิกาย และคัมภีร์อุทานว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ยา กาจิ โลเก สวณฺติโย มหาสมุทฺทํ อปฺเปนฺติ. ยา จ อนตฺตลิกฺขา ธารา ปตฺตนฺติ. น เตน มหาสมุทฺทสฺส อุณฺตตํ วา ปุรตฺตํ วา ปณฺณายติ. เอวเมว โช ภิกฺขเว พหุ เจปิ ภิกฺขู อนุปาทิสเสสาย นิพฺพานธาดุยา ปรินิพฺพายนฺติ. น เตน นิพฺพานธาดุยา อุณฺตตํ วา ปุรตฺตํ วา ปณฺณายติ.^{๑๐๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำสายใดสายหนึ่งในโลกย่อมไหลไปสู่มหาสมุทร ชารน้ำจากท้องฟ้าย่อมตกลงในมหาสมุทร แต่มหาสมุทรไม่ปรากฏความพร้อมหรือเต็มด้วยเหตุนั้น

ฉันใด แม้ภิกษุจำนวนมาก จักปรินิพพานด้วยการดับไม่มีชั้นที่เหลืออยู่ นิพพานธาตุก็ไม่ปรากฏความพร่องหรือเต็ม ฉะนั้น”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

น เตน นิพพานธาตุยา อุณหตฺตํ วา ปุรตฺตํ วา ปณณายตีติ อสงฺเขยฺยเยปิ มหาภุเป พุทฺเธสุ อนุปฺปชฺชนฺเตสุ เอกสฺโตปิ ปรินิพฺพาทํ น สกฺโกติ. ตทาปิ ตฺจุฉา นิพฺพานธาตุติ น สกฺกา วตฺตํ. พุทฺธกาเล ปน เอกกสฺมี สมากเม อสงฺเขยฺยยาปิ สตฺตา อมตฺ อาราเณติ. ตทาปิ น สกฺกา วตฺตํ ปุรา นิพฺพานธาตุ.^{๑๐๓}

“คำว่า ‘มหาสมุทรมิปรากฏความพร่องหรือเต็มด้วยเหตุนี้’ หมายความว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงอุบัติเกิดในมหากัปนับไม่ถ้วน แม้บุคคลผู้หนึ่งก็ไม่อาจปรินิพพาน เมื่อนั้นย่อมกล่าวไม่ได้ว่านิพพานธาตุว่างเปล่า ส่วนในสมัยพุทธกาลแม้เหล่าสัตว์นับไม่ถ้วนบรรลุอมตธรรมในการประชุมฟังธรรมครั้งหนึ่งๆ เมื่อนั้นก็กล่าวไม่ได้ว่า นิพพานธาตุเต็ม”

มีพระพุทธวจาในพรหมนิมิตตสูตรว่า

วิญญานํ อนิสฺสสนํ อนนฺตํ สพฺพโตปภํ.^{๑๐๔}

“นิพพานที่พึงรู้แจ้ง กล่าวไม่ได้ว่ามีสัณฐานเช่นนี้ไม่มีขอบเขต ผุดผ่องยิ่งนัก มีอยู่”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

สพฺพโตปภนฺติ สพฺพโต ปภาสมฺปนฺนํ นิพฺพานโต หิ อณฺเวย โภจิจิ ธมฺโม ปภสฺสรตโร วา ไชติวณฺตตโร วา ปริสุทฺธตโร วา ปณฺทรตโร วา นตฺถิ. สพฺพโต วา ปภฺวตฺเมว โหติ. น กตฺถจิจิ นตฺถิตฺติ สพฺพโตปภํ. ปุรตฺถิมทิสาทิสฺสุ หิ อสฺกทิสายํ นาม นิพฺพานํ นตฺถิตฺติ น วตฺตพฺพ.^{๑๐๕}

“คำว่า ‘ผุดผ่องยิ่งนัก’ หมายความว่า ถึงพร้อมด้วยความผุดผ่อง รอบด้าน เพราะไม่มีธรรมอื่นจากนิพพานที่ผุดผ่องกว่า รุ่งโรจน์กว่า หรือผ่องใสกว่า

อีกนัยหนึ่ง หมายความว่า เกิดขึ้นในทุกแห่ง คือ ไม่มีสถานที่ซึ่งปราศจากนิพพาน จึงเรียกว่า สัพพโตปภะ โดยแท้จริงแล้วไม่อาจกล่าวได้ว่า นิพพานย่อมไม่มีในทิศตะวันออก เป็นต้น”

แม้นิพพานจะมีสภาพเป็นอย่างเดียว ก็กล่าวโดยปริยาย[ว่ามี ๒ อย่าง] โดยจำแนก ด้วยประเภทของธรรมที่ดับไป เพราะบุคคลย่อมรู้แจ้งนิพพานได้ชัดเจนโดยอาศัยธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ ซึ่งดับไป ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สอุปาทิเสสา (แต่ก็จำแนกเป็น ๒ อย่างตามปริยายแห่งเหตุ คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ)

ในพากย์นั้น คำว่า อุปาทิ คือ ธรรมที่ถูกตัดหาที่ปฏิญญียึดมั่น หมายถึง กองชั้น ๕ ที่มีใจครอง

ชั้น ๕ ดังกล่าวเหลืออยู่จากกรรมและกิเลสที่ได้บางส่วนหรือทั้งหมด จึงชื่อว่า **อุปาทิเสสะ**

คำว่า **สอุปาทิเสสะ** คือ นิพพานธาตุที่มีชั้นเหลืออยู่ในกระแสจิตในขณะบรรลु

คำว่า **นิพพานธาตุ** คือ สภาพดับ

พึงกระทำบทธมาสว่า **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** คือ สภาพดับที่มีชั้นเหลืออยู่

คำว่า **อนุปาทิเสสะ** คือ นิพพานธาตุที่ไม่มีชั้นเหลืออยู่ในกระแสจิตนั้นในขณะ บรรลุ

พึงกระทำสมาสว่า **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** คือ สภาพดับที่ไม่มีชั้นเหลืออยู่ ดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์อิติวุตตกะเป็นต้นว่า

เทวมา ภิกขเว นิพพานธาตุโย. กตมา เทว, สอุปาทิเสสา จ นิพพานธาตุ, อนุปาทิเสสา จ นิพพานธาตุ.^{๑๐๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุมี ๒ อย่างนี้ ๒ อย่างเป็นไฉน คือสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ”

บรรดานิพพานธาตุเหล่านั้น นิพพานธาตุอย่างแรกชื่อว่า ดับกิเลส อย่างหลังชื่อว่า ดับชั้น

อีกนัยหนึ่ง อย่างแรกชื่อว่า ดับในปัจจุบันภพ อย่างหลังชื่อว่า ดับในสัมปรายภพ
ตั้งพระพุทธวจนะว่า

เอกา หิ ธาตุ อธิ ทิฏฐธम्मิกา สอุปาทิเสสา ภวเนตติสงขยา. อนุปาทิเสสา ปน
สมุปรายิกา.^{๑๐๗}

“สภาพดับอย่างหนึ่งมีอยู่ในปัจจุบันภพ ชื่อว่า สอุปาทิเสสะ เพราะลึ้นต้นหา สภาพ
ดับอีกอย่างหนึ่งที่มีในสัมปรายภพ ชื่อว่า อนุปาทิเสสะ”

ในอังกุตตรนิกาย สัตตกนิบาต^{๑๐๘} พระผู้มีพระภาคตรัสสอนอุปาทิเสสนิพพานของ
พระชีนาสพ ๒ จำพวกคือผู้หลุดพ้นด้วยนัยทั้งสอง [สมณะและวิปัสสนา] และผู้หลุดพ้นด้วย
[วิปัสสนา]ปัญญาโดยยังมีขันธเหลืออยู่ [แต่ดับกิเลสทั้งหมดแล้ว] แล้วตรัสสอนอุปาทิเสสนิพพาน
ของพระเสกขะ ๔ จำพวกที่ยังมีกิเลสเหลืออยู่ คือกายสักขิ (ผู้มีนามธรรมเป็นสักขีพยาน
= ผู้บรรลुरुปาวารณาก่อนแล้วกระทำนิพพานให้แจ้งด้วยนามธรรมคือกลุ่มเจตสิกมีปัญญา
เป็นประธาน) ทิฏฐิปัตตะ (ผู้เข้าถึงสัมมาทิฏฐิ = ผู้บรรลอรหัตตผลต่อจากที่รับรู้นิพพาน
ด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ) สัทธาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นจากกิเลสด้วยศรัทธา) และธรรมานุสारी
(ผู้บรรลุมรรคเบื้องสูงด้วยปัญญา) พร้อมทั้งปุถุชนผู้ประพฤติดีหมั่นปฏิบัติธรรม

ส่วนในอังกุตตรนิกาย นวกนิบาต^{๑๐๙} พระพุทธองค์ตรัสสอนอุปาทิเสสนิพพานของ
พระเสกขะ ๙ จำพวกที่ยังมีกิเลสเหลืออยู่ คือพระอนาคามี ๕ จำพวกอันได้แก่อันตราปริ-
นิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้ในท่ามกลางอายุ) อุพหัจจบรินิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้เมื่อล่วงท่ามกลาง
อายุ) อสังขารปรินิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้โดยไม่พากเพียรมาก) สสังขารปรินิพพายี (ผู้ดับ
กิเลสได้ด้วยความเพียรยิ่ง) อุทังโสดอกนิฏฐคามี (ผู้ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ มีกระแสอรหัตต-
มรรคที่พึงได้รับในภพชั้นสูง) พร้อมทั้งพระสกทาคามี และพระโสดาบัน ๓ จำพวก นอกจาก
นั้นในเนตติปกรณได้กล่าวว่ารหัตตผลก็เป็นสอุปาทิเสสนิพพานได้ ข้อนั้นไม่พึงประสงค์ในที่นี้

สอุปาทิเสสนิพพาน คือ ความดับกิเลสในขณะที่เกิดมรรค

อนุปาทิเสสนิพพาน คือ การไม่เกิดขันธต่อจากจตุตถจิต

เมื่อกิเลสยังมีอยู่ ปฏิสนธิขั้นที่ย่อมเกิดขึ้น แต่ครั้งกิเลสไม่มี ปฏิสนธิขั้นก็ย่อมไม่เกิดขึ้น ปฏิสนธิขั้นจึงหมดสิ้นไปพร้อมด้วยความดับกิเลส ส่วนกระแสขันธ์ปัจจุบันที่ดำเนินไปจนกระทั่งถึงจุดของพระชินาสพ เป็นผลสืบเนื่องของกรรมและกิเลสในภพก่อนย่อมเกิดแก่สรรพสัตว์เป็นปกติ แม้กิเลสจะหมดสิ้นไป กระแสขันธ์ปัจจุบันก็ยังดำเนินไปจนถึงจุด ความดับขันธ์ในขณะจุดก็เป็นความดับโดยปกติ แต่การไม่เกิดภพใหม่ถัดจากจุดได้เกิดร่วมกับความดับไปของกิเลส แม้การไม่เกิดภพใหม่ในภพต่อๆ มาในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นก็เกิดพร้อมกับความดับกิเลสนั่นเอง ทั้งหมดนี้คือนิพพานที่มีสภาพเป็นอย่างเดียว พระผู้มีพระภาคตรัสประเภทนี้ไว้ด้วยการมีขันธ์เหลืออยู่หรือไม่มีขันธ์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าว ว่า ทูวิธ โหติ การณปริยาเยน (แต่ก็จำแนกเป็น ๒ อย่างตามปริยายแห่งเหตุ) หมายความว่า ตามปริยายแห่งเหตุในการกล่าวว่ามี ๒ อย่าง

๖๔. ธรรมดว่าสังขตธรรมย่อมเบียดเบียนมหาชนอยู่เนื่องนิตย์ด้วยปليโพชนานัปการ ทำให้ไม่ได้รับความสงบสุข เพราะมีสภาพกังวลอยู่เสมอ เป็นบ่อเกิดของโทษทั้งมวลคือกิเลสและชรามรณะเป็นต้นเพราะมีรูปร่างสัณฐาน และก่อให้เกิดทุกข์คือความอยากได้อันเป็นมูลเหตุของทุกข์ทุกอย่างเสมอ เพราะมีสภาพปรารถนา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สุญญตัม (เช่นเดียวกันนี้ นิพพานมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามอาการ คือ สุญญตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน และอัปณิหิตนิพพาน) เพื่อแสดงประเภท ๓ อย่างโดยคุณธรรมที่ตรงกันข้ามกับสังขตธรรม

ในประโยคนั้น นิพพานชื่อว่า **สุญญตะ** เพราะว่างจากปليโพธทั้งหมด หมายความว่าเมื่อสักกายทิฏฐิมืออยู่ ปليโพธคืออกุศลกรรม ทุกข์ในอบาย และกุศลกรรมของบัณฑิตที่รักษาตนให้พ้นจากอกุศลกรรมและทุกข์ในอบายย่อมปรากฏ ความดับสักกายทิฏฐิจึงอาจดับปليโพธที่มีสักกายทิฏฐิเป็นมูลเหตุทั้งหมดได้ ไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ดับได้ยกเว้นธรรมดังกล่าว ความดับนั้นจึงว่างจากปليโพธ เช่นเดียวกันนี้ ควรกล่าวคำเป็นต้นว่า ความหมดสิ้นราคะอาจดับปليโพธที่มีราคะเป็นมูลเหตุได้ ไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ดับได้ยกเว้นธรรมดังกล่าว ความหมดสิ้นโทสะอาจดับปليโพธที่มีโทสะเป็นมูลเหตุได้ ไม่มีธรรม

อย่างใดอย่างหนึ่งที่ดับได้ยกเว้นธรรมดังกล่าว ความหมดสิ้นโมหะอาจดับปลิโพทที่มีโมหะเป็นมูลเหตุได้ ไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ดับได้ยกเว้นธรรมดังกล่าว นิพพานชื่อว่า **สญฺญตะ** (ว่างจากปลิโพท) เพราะว่างจากปลิโพททั้งหมดโดยประการฉะนี้

คำว่า **นิมิตตะ** (สัจฺจฺฐาน) คือ อากาโรหยาบที่ทำให้ชัณฺฑ์เกิดขึ้นและดำเนินไป ส่งผลให้สังขตธรรมที่เกิดร่วมกันเป็นบ่อเกิดของกิเลสทั้งหมดและชรามรณะ เป็นที่ตั้งของมารเวร และโทษมีโรคเป็นต้นทั้งหมด เป็นเหตุให้สังขารเหล่านั้นเรียกว่า “บ่วงแห่งมาร” บ้าง “บ่วงแห่งมัจจุ” บ้าง และทำให้สังขารต่างกันโดยจำแนกเป็นกาล ทิศ สถานที่ กระแสชัณฺฑ์ เป็นต้น พร้อมทั้งความทรมานหรือความประณีตเป็นต้น แต่นิพพานไม่มีสัจฺจฺฐาน เพราะเกิดขึ้นด้วยความดับสิ้นของธรรมที่มีสัจฺจฺฐานทั้งหมด จึงชื่อว่า **อนิมิตตะ** (ไม่มีสัจฺจฺฐาน)

ความจริงนิพพานกำจัดธรรมที่มีสัจฺจฺฐานอันเป็นบ่อเกิดของโทษมีกิเลสเป็นต้นทั้งหมดแล้ว ดำรงอยู่เสมอโดยทำให้โทษเหล่านั้นปราศจากไป ทั้งนิพพานนั้นก็ไม่ว่ากัน โดยกาลเวลาว่า “นี่คือนิพพานของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้นในกัปโน้นที่ล่วงมาแล้ว นี่คือนิพพานของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้นในอนาคต นี่คือนิพพานของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้นในปัจจุบัน” ความต่างกันโดยทิศย่อมไม่มีว่า “ในบรรดาทิศ ๑๐ นี่คือนิพพานในทิศนั้น นี่คือนิพพานในทิศโน้น” ความต่างกันโดยสถานที่หรือกระแสชัณฺฑ์ย่อมไม่มีว่า “นี่คือนิพพานในมนุษย์โลก นี่คือนิพพานในเทวโลก นี่คือนิพพานในพรหมโลก นี่คือนิพพานของมนุษย์ นี่คือนิพพานของเทวดา นี่คือนิพพานของพรหม” เช่นเดียวกันนี้ ความต่างกันโดยจำแนกเป็นความประณีตเป็นต้นย่อมไม่มีว่า “นี่คือนิพพานของพระพุทธเจ้า นี่คือนิพพานของพระปัจเจกพุทธเจ้า นี่คือนิพพานของพระสาวก”

คำว่า ปณฺหิต ปณฺธาน ปณฺธิ (ความปรารถนา) อาสา (ความอยากได้) ชิฆฺจฺฉา (ความหิว) ปิปาสา (ความกระหาย) มีอรรถอย่างเดียวกัน ทั้งสังขตธรรมย่อมก่อให้เกิดทุกข์คือความอยาก เพื่อให้ได้รับ[อิฏฐารมณฺ]เป็นนิตย์เพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป[จึงทำให้อยากได้รับอยู่เสมอ] ที่สุดของทุกข์คือความอยากย่อมไม่มี ทุกข์ทั้งหมดมีความอยากเป็นมูลเหตุ เหตุแห่งทุกข์ที่เสมอความอยากย่อมไม่มี แต่นิพพานย่อมกำจัดความปรารถนา

ด้วยตัณหาหรือฉันทะที่เรียกว่าความอยาก เพราะมีสภาพละความกระหายได้ นิพพานจึง
ไม่มีความปรารถนา จึงชื่อว่า **อปรณิหิตะ** (ไม่มีความปรารถนา)

ในเรื่องนี้ สุขมี ๒ อย่าง คือ สุขจากการเสวยอารมณ์ และสุขจากความสงบ

สุขจากการเสวยอารมณ์ คือ สุขที่เป็นความโสมนัสยินดีเพราะได้เสวยสมบัติของ
มนุษย์ เทวดา หรือพรหม แต่สุขนั้นเสื่อมสลายไปเหมือนสายฟ้าแลบที่เกิดชั่วขณะ สมบัติ
ทั้งหลายก็ไม่เที่ยงแท้ เป็นสิ่งเพิ่มพูนทุกข์คือความอยากไม่มีที่สิ้นสุด สุขจากการเสวย
อารมณ์ทุกอย่างจึงเป็นทุกข์ เพราะก่อให้เกิดทุกข์คือความอยาก ดังพระพุทธทวจนะว่า

ยํ ภิกขุจิ เวทียัตถํ, สพฺพํ ตํ ทุกฺขสมฺมิตฺตํ^{๑๐๐}

“การเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ การเสวยอารมณ์ทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์”

เมื่อพระอุทายีถามพระธรรมเสนาบตีว่า

“ผู้มีอายุสารีบุตร ความสุขในนิพพานเป็นไฉน เพราะการเสวย
อารมณ์ไม่มีอยู่ในนิพพานนี้”

พระธรรมเสนาบตีตอบว่า

เอตเตเวตถ อวฺุโส นิพฺพานे สุขํ, ยเตตถ เวทียัตถํ นตฺถิ^{๑๐๑}

“ผู้มีอายุ การไม่มีสภาพเสวยอารมณ์ในนิพพานนี้ คือความสุขในนิพพาน”

สุขจากความสงบ คือ สุขจากความหลุดพ้นไปจากกิเลสและทุกข์ในอบายเป็นต้น
ที่เคยเกิดมาแล้วในตนหรือจะเกิดต่อไป โดยอาศัยความเพียรชอบของตน สุขดังกล่าวเป็นสุข
แท้ไม่หวั่นไหว เพราะเมื่อสุขนี้ไม่เกิดขึ้นภัยในนรกอเวจีเป็นต้นชื่อว่าปรากฏเฉพาะหน้าแก่
ปุถุชนผู้เสวยสมบัติของมนุษย์ เทวดา และพรหมอยู่ เพราะเป็นสภาพที่ต้องประสบแน่นอน
คำว่า อปรณิหิต (ไม่มีความปรารถนา) ซึ่งแสดงสุขที่เกิดจากความสงบจากทุกข์คือความ
อยากอันเป็นมูลเหตุของสุขที่เกิดจากการเสวยอารมณ์ทั้งหมด จึงเป็นคำแสดงคุณลักษณะ
อย่างหนึ่งอันใหญ่หลวงของนิพพาน

คำว่า อากาโรภเทน (โดยจำแนกตามอาการ) มีความหมายว่า โดยจำแนกตาม หมู่คุณมีความว่างจากปlicoเป็นต้น ๓ อย่าง

ความดับกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิตในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นภายใน ตนเมื่อเวลาเกิดมรรค เป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่าธรรมายตนะหรือธรรมาตุอย่างหนึ่งกล่าวคือ สภาวะดับสิ้น เพราะปรากฏแก่พระอริยะ]โดยความดับ เนื่องจากนิพพานมิใช่สมมุติบัญญัติ เนื่องด้วยรับรู้ได้ด้วยหมู่นามธรรมและญาณโดยตรง โดยแท้จริงแล้ว การรู้แจ้งนิพพานมี ๒ ลักษณะ คือรู้แจ้งด้วยหมู่นามธรรม และรู้แจ้งด้วยญาณ ดังพระพุทธวจนะว่า

ฉนฺทชาโต อุตฺสหติ. อุตฺสหิตฺวา ตฺลลติ. ตฺลลยิตฺวา ปทหติ. ปทิตตฺโต สฺมาโน กาเยน เจว ปรมตฺถสจฺจํ สจฺฉิกโรติ. ปญฺญา ย จ ตํ ปฏฺวิชฺฌม ปสฺสตี.^{๑๑๒}

“บุคคลผู้เกิดฉันทะแล้วย่อมอุตสาหะ เมื่ออุตสาหะย่อมไม่ใคร่ครวญ เมื่อใคร่ครวญ ย่อมพากเพียร เมื่อมีใจส่งไป[สู่นิพพาน]แล้ว ย่อมรู้แจ้งปรมัตถสัจจะ[คือนิพพาน]ด้วยหมู่ นามธรรม และรู้ตลอดปรมัตถสัจจะนั้นด้วยปัญญา”

ในพระบาลีนั้น การรู้แจ้งด้วยหมู่นามธรรม คือ ความดับกิเลสที่เผาผลาญกระแส จิตเสมอมาในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นภายในตนเมื่อเวลาเกิดมรรค

การรู้แจ้งด้วยญาณ คือ การรู้ตลอดความดับนั้นในตน กล่าวคือรู้ว่ากิเลสของเรา ดับแล้วในเมื่อรู้แจ้งด้วยหมู่นามธรรมแล้วพิจารณาอยู่

การรู้แจ้งด้วยหมู่นามธรรมย่อมกำจัดทุกข์ในวัฏฏะอันไม่มีประมาณไม่มีที่สุด ส่วนการรู้แจ้งด้วยญาณย่อมก่อให้เกิดความปีติโสมนัสอันใหญ่หลวง การรู้แจ้งเช่นนี้ไม่มี ในสมมุติบัญญัติ แต่คนเขลาอย่ามสำคัญว่าความดับสิ้นนั้นว่างเปล่าไม่มีประโยชน์ เพราะมี สภาพว่าง และสำคัญว่าไม่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ เพราะปราศจากสัจฐาน คนผู้ตกอยู่ในอำนาจ ของตัณหาย่อมสำคัญผิด คิดว่าความดับนั้นไม่มีสุขใดๆ เพราะไม่มีสภาพปรารภณา

บางคนอ้างว่า “ความดับที่กล่าวแล้วนี้ไม่ควรชื่อว่า นิพพาน เพราะความดับนั้น เป็นเพียงความไม่มีเหมือนสมมุติบัญญัติ ทั้งนิพพานก็เป็นที่ตั้งแห่งคุณลักษณะอันไม่มี

ขอบเขตมีความลึกซึ่งเป็นต้น ภาวะที่ไม่มีเยื่อไม่ควรถูกเป็นที่ตั้งแห่งคุณลักษณะเหล่านั้น ดังพระพุทธวจนะว่า นิพพาน ปรหม์ สุข^{๑๑๓} (นิพพานเป็นสุขยิ่ง) และความสุขก็มีไม่ได้ในภาวะที่ไม่มีนั้น ด้วยเหตุ ดังกล่าว เหตุแห่งความดับที่มีอานุภาพทำให้เกิดความดับได้ จึงควรได้ชื่อว่า นิพพาน”

หากเป็นตามนี้ ประโยชน์ที่ยิ่งกว่าความสงบจากทุกข์ในวัฏฏะย่อมมีไม่ได้ แต่หมู่คุณของนิพพานย่อมสำเร็จโดยความเป็นปฏิบัติอวัฏฏะอันไม่มีที่สุด มิใช่สำเร็จโดยประการอื่น ดังนั้น หมุ่โทษที่ปรากฏในวัฏฏะจึงสำเร็จเป็นหมู่คุณมากมายในความดับวัฏฏะ ทั้งความดับนั้นก็ลึกซึ่งรู้ได้ยากเนื่องจากเป็นธรรมชาติเฉพาะซึ่งทำให้มหาชนยอมสำคัญผิดว่าเป็นสมมุติบัญญัติที่ไม่มีจริง จึงควรเว้นการกล่าวถึงความลึกซึ่งแห่งหมู่คุณของความดับนั้น อนึ่ง สุขจากความสงบคือความดับทุกข์ในวัฏฏะ ดังพระพุทธวจนะว่า เตสํ วุปลโม สุข^{๑๑๔} (ความดับของสังขารเหล่านั้นเป็นสุข) ทั้งความสงบก็คือความดับของสังขารโดยสิ้นเชิง ดังนั้น การที่ความดับเป็นสุขที่ยอดเยียมกว่าสุขจากการเสวยอารมณ์ทั้งหมดที่นับว่า เป็นทุกข์ในวัฏฏะจึงมีได้

ภาวะที่นิพพานมีอยู่จริงโดยปรมาตถ์ พึงทราบตามพระสูตรว่า

อตถิ ภิกขเว อชาตํ อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ. โน เจ ตํ ภิกขเว อภวิสส อชาตํ อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ, น ยิมสฺส ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปณฺญาเยถ. ยสฺมา จ โข ภิกขเว อตถิ อชาตํ อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปณฺญาติ.^{๑๑๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่มี ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้วนี้ จะไม่พึงปรากฏ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ดังนั้น ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ”

ในพระบาลีนั้น ความไม่เกิด เรียกว่า อชาตะ หมายความว่า ความหมดสิ้นแห่ง
ความเกิด

ความไม่เป็น เรียกว่า อภูตะ หมายความว่า สภาพที่ไม่เป็นอยู่

การไม่กระทำ เรียกว่า ออกตะ

การไม่ปรุงแต่ง เรียกว่า อสังขตะ หมายความว่า ความไม่มีสังขารทุกข์เพื่อทำ
ให้เกิดขึ้นหรือดำเนินไป

อีกนัยหนึ่ง ความหมดสิ้นแห่งความเกิดเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ เมื่อ
หมายเอาความเป็นธรรมพิเศษเฉพาะ จึงมีความหมายว่า ธรรมที่ไม่มีความเกิด เรียกว่า
อชาตะ ความหมายก็คือ สังขตธรรมย่อมเกิดขึ้นในเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล ถ้าไม่มีเหตุ
ปัจจัยก็เกิดขึ้นไม่ได้ ความไม่เกิดขึ้นของสังขตธรรมจึงมีอยู่เหมือนความเกิดขึ้น กล่าวคือ
มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ ถ้าความไม่เกิดขึ้นไม่มีจริง มีเพียงความเกิดขึ้น หากเป็นตามนี้ เมื่อ
บุคคลปฏิบัติชอบเพื่อไม่ให้กิเลสเกิดขึ้นในตน กิเลสทั้งหมดก็พึงเกิดได้เป็นแน่ แม้ทุจริต
กรรมทั้งหมด ทุกข์ในวัฏฏะและในอบาย รวมทั้งโรคภัยและอุปัทวะในปัจจุบันภพ ก็มีนัย
เดียวกัน หากเป็นตามนี้ ความบากบั่นไม่ทอดอวยทุกประการของผู้บำเพ็ญเพียรในโลกก็หา
ประโยชน์มิได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อตถิ, ภิกขเว อชาตํ อภูตํ ออกตํ อสงขตํ. โน เจตํ, ภิกขเว, อภวิสส อชาตํ อภูตํ
ออกตํ อสงขตํ, นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงขตสฺส นิสฺสรณํ ปณฺณาเยถ.^{๓๖}

“ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่ง
แล้ว จักไม่มี ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ถูก
ปรุงแต่งแล้วนี้ จะไม่พึงปรากฏ”

อนึ่ง ภาวะที่ไม่เกิดขึ้นมีอยู่ได้แน่นอน กิเลสเหล่านั้นจึงไม่เกิดแก่ผู้ปฏิบัติชอบ
เพื่อไม่ให้เกิดกิเลสในตน หากเป็นตามนี้ ความบากบั่นไม่ทอดอวยทุกประการของผู้ปฏิบัติ
ชอบจึงมีประโยชน์ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้เพื่อระบุข้อความนี้ว่า

ยสุมา จ โข, ภิกฺขเว, อตฺถิ อชาตํ อฏฺฐํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปณฺณายติ.^{๑๑๗}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย โดยเหตุที่ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัย กระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ดังนั้น ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ”

ด้วยพระดำรัสนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ความดับมีอยู่จริงโดยปรมาตถ์ ดัง พระพุทธทวจนะว่า

อวิชฺชา นิโรธา สงฺขารนิโรธา. สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรธา ๗เปฺยฺย ทุกฺกขฺยนฺธสฺส นิโรธา โหติ.^{๑๑๘}

“สังขารย่อมดับเพราะการดับของอวิชชา วิญญาณย่อมดับเพราะการดับของสังขาร...ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีอย่างนี้”

ถามว่า : เหตุใดจึงแสดงได้เช่นนั้น

ตอบว่า : เพราะบทว่า อตฺถิ (มีอยู่) [ในพระบาลีข้างต้นนั้น]แสดงข้อความที่มีอยู่จริง

ในพระบาลีนั้น ความดับมี ๒ อย่าง คือ ชาตนิโรธ (ความดับหลังจากเกิดขึ้น) และอชาตนิโรธ (ความดับสนิทไม่เกิดอีก)

ชาตนิโรธ คือ การเกิดขึ้นแล้วดับไป ความดับนี้เป็นชื่อของมัจจุ (มัจจุราช) หรือ มรณะ (ความตาย)

อชาตนิโรธ คือ สภาพที่กิเลสเป็นต้นอันเกิดในจิตไม่เกิดขึ้นโดยประการทั้งปวง เป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ตรัสถึงว่า

โย สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพปฺรินิสฺสคฺโค ตณฺหุขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ.^{๑๑๙}

“ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง การละอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ ความสิ้นไป”

พระพุทธองค์ทรงหมายถึงความดับอย่างหลังในที่นี้ เนื่องจากความดับเช่นนี้ชื่อว่า **สูญญตะ** เพราะว่างจากปليโพธทั้งหมด ชื่อว่า **อนิมิตตะ** เพราะปราศจากสัจฐานอันเป็นบ่อเกิดของกิเลสและชรามรณะเป็นต้น ชื่อว่า **อัปภินิหิตะ** เพราะไม่มีทุกข์คือความอยากอันเป็นมูลเหตุของทุกข์ทั้งหมด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สูญญตํ อนิมิตตํ อปฺภินิหิตญฺเจติ ติวริํ โหติ (นิพพานมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามอาการ คือ สูญญตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน และอัปภินิหิตนิพพาน)

อธิบายคาถาสรูป

๖๕. คำว่า ปทํ เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของนิพพาน

นิพพานชื่อว่า **ปทะ** (ธรรมที่ไม่ระคนกับสังขาร) เพราะเป็นปรมัตถธรรมอย่างหนึ่งที่มีเฉพาะล้วนๆ ไม่ระคน[กับสังขาร] โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ปท มีความหมายว่า “ส่วนไม่ระคน” เหมือนคำว่า ปทโส ธมมํ วาเจยฺย^{๑๐} (ฟังสอนธรรมเป็นส่วนๆ)

นิพพานชื่อว่า **อัจฺจตะ** เพราะมีสภาพไม่คลาดเคลื่อน

ชื่อว่า **อัจฺจนตะ** เพราะล่วงพ้นส่วนแรก [ความเกิด] และส่วนหลัง [ความดับ]

ชื่อว่า **อสังขตะ** เพราะไม่มีการปรุงแต่ง

ชื่อว่า **อนุตตระ** เพราะปราศจากธรรมใดๆ ที่ยิ่งกว่าตน

คำว่า วานมุตฺตา แปลว่า ผู้พ้นแล้วจากตัณหา

คำว่า มหะสี คือ ผู้แสวงหาธรรมมีหมู่ศีลเป็นต้นอันยิ่งใหญ่ หมายถึง พระพุทธเจ้าทั้งหลาย

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งการประมวลรูปและนิพพาน
ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๗

สมุจจยสังคหะ

(ประมวลหัวข้อธรรม)

อธิบายคำปฏิญญา

๑. พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงเนื้อความแห่งธรรมที่เป็นปรมัตถ์ทั้ง ๔ ประการโดยกล่าวอธิบายไว้ใน ๖ ปริจเฉทแรกตั้งนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงหัวข้อธรรมคือหมวดหมู่ธรรมของปรมัตถ์ธรรมเหล่านั้น จึงกล่าวไว้เป็นคาถาแรก

พึงประกอบบทว่า ข้าพเจ้าได้กล่าวสภาวะธรรมซึ่งมี ๗๒ ประการพร้อมทั้งลักษณะไว้แล้ว บัดนี้ จักกล่าวหัวข้อธรรมเหล่านั้นตามสมควร

ในคานานั้น คำว่า สลกขณา วตถุธมฺมา (สภาวะธรรมพร้อมทั้งลักษณะ) เป็นการปฏิเสธอนิพผันรูป ๑๐ เพราะรูปดังกล่าวไม่มีลักษณะเฉพาะของตนเป็นพิเศษ[มีความแข็งเป็นต้น]หรือลักษณะทั่วไปไม่มีความไม่เที่ยงเป็นต้น เพราะไม่มีความเป็นปรมัตถ์แน่นอน จึงไม่ใช่สภาวะธรรมเพราะไม่มีจริงโดยองค์ธรรม ความจริงคำว่า วตถุ ในคานานี้ หมายความว่า“สภาวะ” ซึ่งก็เป็นสภาวะธรรมที่มีองค์ธรรมปรากฏอยู่จริง

ด้วยคำว่า วตถุธมฺมา นี้ ท่านแสดงว่าแม้พระนิพพานก็มีสภาวะปรากฏอยู่จริง โดยองค์ธรรมในมรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ ทั้งห้ามถือความเป็นธรรมที่ปรากฏโดยอาศัยสภาวะธรรมเหมือนอนิพผันรูป ความเป็นสิ่งที่สมมุติขึ้นเหมือนบัญญัติ หรือความเป็นของไม่มีจริงโดยสิ้นเชิง สักแต่ดำรงขึ้นเหมือนหนวดเต่าและเขากระต่ายเป็นต้น

ในคานานี้ คำว่า ทวาสตตติวิธา สลกขณา วตถุณฺมมา (ข้าพเจ้าได้กล่าวสภาวะธรรม ซึ่งมี ๗๒ ประการ) ไม่พบว่ามีประโยชน์ เพราะธรรม ๗๒ ประการนั้น ธรรมบางประการมี อยู่ในการประมวล ๓ หมวดแรก และอนิปันนรูปก็กล่าวไว้ในสรรพสังคหะ (ประมวลธรรม ทั้งหมด) อันเป็นหมวดสุดท้าย

[พระภิกษุจารย์เห็นว่าคำว่า ทวาสตตติวิธา วุตตา วตถุณฺมมา (ข้าพเจ้าได้กล่าวสภาวะธรรมซึ่ง มี ๗๒ ประการ) ไม่มีประโยชน์ในที่นี้ เพราะพระอนุรุทธาจารย์จะกล่าวถึงอนิปันนรูป ๑๐ ไว้ใน สรรพสังคหะ เนื่องจากอนิปันนรูปก็นับเข้าในขันธ์ आयตนะ ธาตุ และสังขจะได้เหมือนอนิปันนรูป]

ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์] ควรกล่าวเหตุในการปฏิเสธความเป็นสภาวะธรรมของ อนิปันนรูปด้วยคำว่า วตถุณฺมมา สลกขณา (สภาวะธรรมพร้อมทั้งลักษณะ) ในที่นี้ แต่ได้ กล่าวถึงเหตุนั้นไว้ในการแสดงรูปโดยย่อแล้ว

อธิบายการประมวลหัวข้อธรรม

๒. **อกุศลสังคหะ** (ประมวลอกุศล) คือ การประมวลอาสวะ ๔ ประเภทเป็นต้นที่มี ประเภทเป็นอกุศลแน่นอน หาใช่การประมวลจิตและผัสสะเป็นต้นที่เป็นอกุศลเพราะเกิด ร่วมกับอกุศล

มิสสกสังคหะ (ประมวลธรรมผสม) คือ การประมวลธรรมที่เกี่ยวกับกุศล อกุศล และอัพยาทุกต

ญาณในมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า **โพธิ** โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้ คือ
คำว่า **โพธิ** คือ ธรรมทำให้รู้แจ้ง

คำว่า **โพธิปักขะ** คือ ฝ่ายแห่งญาณ หมายความว่า องค์ประกอบของญาณ

คำว่า **โพธิปักขียะ** คือ ธรรมที่เกิดขึ้นคือนับเข้าในฝ่ายแห่งญาณ

โพธิปักขียสังคหะ (ประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้) คือ การประมวลธรรมในฝ่ายแห่ง ญาณ

สรรพสังคหะ (ประมวลธรรมทั้งหมด) คือ การประมวลปรมัตถธรรมทั้งหมดคือ ไม่มีเหลือ

อธิบายการประมวลอกุศล (อกุศลสังคหะ)

๓. **อาสวะ** คือ กิเลสที่มีสภาพคล้ายของหมักดอง ได้แก่ ความโลภ เป็นต้น เนื่องจากถูกหมักดองมาช้านานและเป็นเหตุแห่งความเมา ถ้าสุราเป็นต้นพึงชื่อว่า อาสวะ (ของหมักดอง) ด้วยเหตุดังกล่าว ความโลภเป็นต้นก็ควรชื่อว่าอาสวะโดยแท้ โดยความพิสดารดังนี้ น้ำดองที่ทำจากดอกไม้เป็นต้นในโลกย่อมถูกหมักดองไว้ในหม้อห้าหกดุ้นหรือเจ็ดแปดคุ้น ทั้งดอกเองก็ทำให้หม้อได้รับกลิ่นหมักดอง ความโลภเป็นต้นนี้ก็หมักดองในกระแสนจิตของเหล่าสัตว์ในสังสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น และทำให้กระแสนจิตของเหล่าสัตว์ถูกหมักดองไว้ กระแสนจิตของเหล่าสัตว์ทั้งหมดเต็มเปี่ยมด้วยอาสวะเสมอ ดังพระพุทธวาทะ เป็นต้นว่า

จกฺขุ โลกเปยฺยรูปุํ สาทฺรुปี เอตฺเตสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ. เอตถ นีวีสมานานีวีสติ.^๑

“จักขุเป็นที่รักน่าชอบใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดในจักขุนี้ เมื่อจะดำรง ย่อมดำรงอยู่ในจักขุนี้”

พระบาลีนั้นมีความหมายว่า ตัณหาเมื่อจะเกิดโดยความเป็นปริยฐานกิเลส ย่อมเกิดในจักขุนี้ เมื่อดำรงอยู่โดยหมักดองด้วยความเป็นอนุสัยกิเลสหลังจากเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดำรงอยู่ในจักขุนี้

ตราบที่ยังไม่มีการชำระให้หมดจดด้วยอริยมรรค อาสวกิเลสย่อมดำเนินไปโดยทำให้ชำระกระแสนจิตได้ยากเหมือนดั่งหลุมคูถ น้ำดองที่ทำจากดอกไม้เป็นต้นก่อให้เกิดความเมาได้ชั่วคราว แต่ความโลภเป็นต้นนี้ก่อให้เกิดความมัวเมาเสมอตลอดกาลที่ยังไม่บรรลุนิยามรรค จึงชื่อว่า อาสวะ เพราะมีสภาพหมักดองมาช้านาน และก่อให้เกิดความมัวเมา

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อาสวะ** เพราะคล้ายน้ำหนอง เนื่องจากมีสภาพไหลออกเปรียบเสมือนน้ำหนองย่อมไหลออกจากรูแผลใหญ่ของคนโรคเรื้อน ทำให้เสื้อผ้าสกปรกฉันทไธ ความโลภเป็นต้นนี้ก็ไหลออกจากทวารทั้ง ๖ ทำให้เกิดอารมณ์ ๖ อย่างที่สกปรก [คือมีอาสวะเกิดร่วม] ฉันทไธ

อีกนัยหนึ่ง **อาสา** คือ กิเลสที่เพิ่มพูนทุกข์ในสงสารอันยาวนาน

อีกนัยหนึ่ง **อาสา** คือ กิเลสที่ดำเนินไปโดยรับอารมณ์จนถึงภวักคภูมิโดยภาพ และจนถึงโคตรภูโดยสภาวะธรรม เพราะ อา อุปสรรคแสดงความหมายว่า “เขตแดน”

เขตแดนมี ๒ อย่าง คือ มรียาทวิสัย (เขตแดนจรตสถานที่อื่น) และอภิวิวิสัย (เขตแดนแผ่ไปตลอด)

มรียาทวิสัย คือ เขตแดนที่มีกิริยาอันเป็นไป[โดยสิ้นสุดที่ขอบเขตหนึ่ง] ทำให้กำหนดเขตแดนภายนอกขอบเขตนั้นได้ เหมือนคำว่า อาปาตลিপุตตา เทโว วุฏโฏ (ฝนตกจรตนครปาฏลีบุตร) [อา อุปสรรคในที่นี้ใช้เพื่อแสดงเขตแดนที่กิริยานั้นไม่มีกำลังไปถึง]

อภิวิวิสัย คือ เขตแดนที่มีกิริยาอันเกี่ยวข้องกันเป็นไปโดยแผ่ไปตลอดเขตแดน เหมือนคำว่า อาพรหมโลกา ภควโต กิตติสทโท อพฺภุคฺคโต (เกียรติศัพท์ของพระผู้มีพระภาค พุทฺธจรตถึงพรหมโลก) แต่ในที่นี้[แสดงเขตแดนที่มีกิริยานั้นมีกำลังไปถึงโดยตลอด] จึงเป็นอภิวิวิสัย มีความหมายว่า กิเลสที่ดำเนินไปจนถึง ภวักคภูมิและโคตรภู

[คำว่า อาสว มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- กิเลสคล้ายของหมักดอง = อาสวา วียาติ อาสวา (อาสว ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอรรถอุปมา อาสว ศัพท์มีอรรถว่า ของหมักดอง)

- กิเลสคล้ายน้ำนอง = อาสวา วียาติ อาสวา (อาสว ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอรรถอุปมา อาสว ศัพท์มีอรรถว่า น้ำนอง)

- กิเลสที่เพิ่มพูนทุกข์ในสงสารอันยาวนาน = आयत् สํสารทุกฺขํ สวณฺตีติ อาสวา (อา บทหน้า + สฺ ธาตุ = เพิ่มพูน + อ ปัจจัย อา อุปสรรคมีอรรถว่า ยาวนาน)

- กิเลสที่ดำเนินไปจนถึงภวักคภูมิและโคตรภู = ภวโต อาภวคฺคา รมฺมโต อาโคตรภูมฺหา สวณฺตีติ อาสวา (อา บทหน้า + สฺ ธาตุ = ดำเนินไป + อ ปัจจัย อา อุปสรรคมีอรรถว่า เขตแดน)]

(๒๐๙) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่ “เขตแดนมี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นมรียาทะและอภิวิวิ” และอธิบายว่า “ในบรรดาเขตแดนเหล่านั้น มรียาทะ คือ เขตแดนที่เป็นไปโดยกระทำกิริยาเป็นภายนอกเหมือนคำว่า ‘ฝนตกจรตนครปาฏลีบุตร’ อภิวิวิ คือ เขตแดน

ที่เป็นไปโดยแผ่ไปตลอดกิริยาเหมือนคำว่า ‘เกียรติศัพท์ฟุ้งขจรจนถึงภวัคคภูมิ’ ข้อความนั้น ไม่สมควร เพราะภวัคคภูมิที่เป็นเขตแดนย่อมไม่แผ่ไปสู่กิริยาการฟุ้งขจรของเกียรติศัพท์ ที่แผ่ไปตลอดโลกสาม ทั้งนี้ข้อความที่เป็นเขตแดนก็ไม่สมควรที่จะปรากฏโดยกระทำกิริยา ให้เป็นภายนอกหรือภายใน แต่กิริยาเท่านั้นสมควรที่จะปรากฏโดยกระทำกิริยาไว้ภายนอก หรือภายในเขตแดน ดังคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

ทิวโร หิ อวธิ อภิวิธิวิสัย อนภิวิธิวิสัย จ. อภิวิธิวิสัย กิริยาพยาเปตฺวา ปวตฺตติ, อามวคฺคา ภควโต ยโส คโตติ. อิตฺรํ พหิกตฺวา, อาปาตลিপฺตฺตา วุฏฺโฏ เทโว.^๒

“เขตแดนมี ๒ อย่าง คือ อภิวิธิวิสัย (เขตแดนแผ่ไปตลอด) และอนภิวิธิวิสัย (เขตแดนไม่แผ่ไปตลอด) หมายถึง กิริยาย่อมปรากฏไปทั่วเขตแดนที่แผ่ไปถึงโดยตลอด เหมือนคำว่า ‘เกียรติศัพท์ของพระผู้มีพระภาคฟุ้งไปจนถึงภวัคคภูมิ’ และกิริยาย่อมปรากฏ โดยกระทำเขตแดนอื่น[คือเขตแดนที่ไม่แผ่ไปตลอด]ให้เป็นภายนอก เช่นคำว่า ‘ฝนตก จรดนครปาฐลีบุตร’ [โดยลำดับ]

กาม คือ สภาพยินดีพอใจ

กามาสวะ หมายถึง อาสวะคือสภาพยินดีพอใจนั้นนั่นแหละ

อีกนัยหนึ่ง กาม คือ สภาพเป็นที่ยินดีของกามตัณหาหยาบ หมายถึง กามาวจร ธรรมทั้งหมดที่แสดงไว้โดยความมีกามคุณ ๕ ประการเป็นหลัก แต่ในที่นี้ ชื่อว่า กาม หมายถึงเอาตัณหาที่มีกามคุณเป็นอารมณ์

กามาสวะ หมายถึง อาสวะคือความพอใจวัตถุกามนั้นนั่นแหละ ได้แก่ ความพอใจ ที่ปรากฏพร้อมด้วยความเพลิตเพลินยินดีในกามาวจรธรรม

พระอนุรุทธเถระได้หมายเอาความหมายหลังนี้ เพราะกล่าวไว้ว่า กามภวานาเมน ตพฺพตฺถุกา ตณฺหา อธิปฺเปตา (พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาตัณหาซึ่งมีวัตถุกามและภพนั้น เป็นที่ตั้งโดยให้ชื่อว่ากามะและภพ)

[คำว่า กาม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพยินดีพอใจ หมายถึง กิเลสกาม คือโลภเจตสิก = กามเมติ อัจฉตตีติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาพเป็นที่ยินดีของกามตัณหาหยาบ หมายถึง วัตถุกามคือกามาวจรธรรม = กามียติ โอปาริเกน กามเนน อัจฉยตีติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

(๒๑๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวถึงความหมายแรกไว้อย่างเดียวนั้นไม่สมควร เพราะมิได้กล่าวความหมายที่พึงประสงค์ในที่นี้ให้เป็นที่ไปตามความเห็นของพระอนุรุทธาจารย์

คำว่า ภวาสโว มีความหมายว่า ภพมี ๒ ประเภท คือ กรรมภพ (ภพคือกรรม) และอุปบัติภพ (ภพคือที่เกิด)

กรรมภพ หมายถึง มหัคคตกุศลกรรม

อุปบัติภพ หมายถึง วิบากธรรมอันเกิดจากมหัคคตกุศล

คำว่า ภว (ภพ) ในที่นี้หมายเอาตัณหาที่มีภพนั้นเป็นอารมณ์

คำว่า ภวาสวะ หมายถึง อาสวะคือภพนั้นแหละ ได้แก่ รูปราคะและอรูปราคะ (ความพอใจในรูปमानและอรูปรमान) ที่ปรากฏด้วยความชอบใจในภพทั้งสอง

(๒๑๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ความพอใจที่เกิดร่วมกับสัสสตทิวฐฐิ นับเข้าในคำว่า ภวาสวะ นี้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะในอรรถกถากัณฑ์[ของคัมภีร์ธรรมสังคณี] กล่าวว่า “ภวาสโว จตุสุ ทิวฐฐิคติวิปยุตฺตโลภสหคเตสุ จิตฺตูปปาเทสุ อุปฺปชฺชติ” (ภวาสวะย่อมมีในจิตที่เกิดร่วมกับโลภะไม่ประกอบด้วยทิวฐฐิ ๔ ดวง) แต่ในฐานะที่แสดงถึง กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ความพอใจที่เกิดร่วมกับสัสสตทิวฐฐิ ความพอใจในกรรมภพคือกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม และความปรารถนาอุปบัติภพอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งหมดนี้ควรนับเข้าในภวตัณหา อนึ่ง ความโลภทั้งหมดยกเว้นภวาสวะ ตามที่กล่าวแล้ว ควรนับเข้าในกามาสวะเท่านั้น

(๒๑๒) ข้อความที่กล่าวมานี้ได้ปฏิเสธความในคัมภีร์นั้นว่า “อาสวะที่สาม[คือ ทิวฐฐาสวะ]เกิดร่วมกับภวทิวฐฐิ”

ทิวฐาสวะ คือ ความเห็นผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง

อวิชชาสวะ คือ ความหลงอย่างใดอย่างหนึ่ง

ถามว่า : เหตุใดกิเลสเหล่านี้ [คือตัณหา ทิวฐิ และอวิชชา] จึงเรียกว่า อาสวะ
กิเลสอื่นมีมานะเป็นต้นก็ประกอบด้วยสภาพหมักดองมาช้านานเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่เมื่อกามาสวะหมักดองอยู่ในมานะเป็นต้นนี้ มานะ
และอื่น ๆ ทั้งหมดที่มีกามตัณหาเป็นอารมณ์ย่อมถูกหมักดอง เมื่อกามาสวะหลุดพ้นแล้ว
มานะเป็นต้นย่อมหลุดพ้น เช่นเดียวกันนี้ เมื่อภาวาสวะหมักดองอยู่ มานะเป็นต้นที่มี
ภวตัณหาเป็นอารมณ์ย่อมถูกหมักดอง และเมื่อทิวฐาสวะหมักดองอยู่ มานะเป็นต้นที่มีทิวฐิ
เป็นอารมณ์ย่อมถูกหมักดอง ส่วนอวิชชานุสัยเป็นมูลเหตุของอนุสัยทั้งสามนั้น โดย
ประการฉะนี้ กิเลสเหล่านี้[คือตัณหา ทิวฐิ และอวิชชา] จึงเป็นประเภทหลักที่สำคัญของ
สภาพหมักดองเป็นต้น ส่วนกิเลสอื่นมีสภาพคล้อยตามกิเลสเหล่านั้น ดังนั้น มานะเป็นต้น
จึงไม่ควรเรียกว่า อาสวะ

๔. **โอฆะ** (ห้วงน้ำ) คือ สิ่งท่วมทับเปียดเปียกผู้ที่ตกและจมลงไปโดยทำให้ไม่สบาย
หมายถึง ห้วงน้ำใหญ่ปกติ

กิเลส[คือตัณหา ทิวฐิ และอวิชชา]ที่มีสภาพเหมือนห้วงน้ำ ก็ชื่อว่า **โอฆะ** ด้วย
เพราะมีสภาพเปียดเปียกและข้ามพ้นได้ยาก

โปรดทราบคำอธิบายเกี่ยวกับการที่มานะเป็นต้นพ้นจากความเป็นโอฆะตามนัย
ที่กล่าวแล้วว่า ถ้าพึงชื่อว่า โอฆะ เพราะมีสภาพเปียดเปียกและข้ามพ้นได้ยาก [กิเลสอื่น
มีมานะเป็นต้นก็ประกอบด้วยสภาพนี้มิใช่หรือ] เป็นต้น

๕. **โยคะ** (เครื่องประกอบไว้ในวิภูฏะ) คือ กิเลสที่ประกอบเหล่าสัตว์เข้าไปใน
วิภูฏะหรือเครื่องจักรคือภพ[มีอวิชชาและสังขารเป็นต้น]

๖. **คันถะ** (เครื่องร้อยรัด) คือ กิเลสที่สืบต่อการปฏิสนธิในภพหนึ่งเข้ากับจุด
ในภพอื่น

คำว่า อภิขุณา (ความชอบใจ) เป็นชื่อของความชอบใจทั้งหมด ความชอบใจ
ในรูปฌานและอรุณฌานจึงนับเข้าในคำนี้

คำว่า พยาปาโท (ความปองร้าย) คือ โทสะทั้งหมด

คำว่า อิหัสจจาภินิเวโส (ความเชื่อถือว่าความเห็นนี้จริง) คือ ความยึดถือผิด
ที่ว่า ความเห็นนี้ถูก ความเห็นอื่นผิด

สัลลพตปรามาส คือ ความยึดถือผิดในศีลพรตแบบวัฏเป็นต้นอันมิใช่ทางพันธุกรรม
ในวัฏฏะ กล่าวคือ คาดคะเนถือเอาโดยประการนั้นๆ

ในพาทย์นี้ คำว่า “[ความยึดถือ]อย่างผิดพลาด” คือตรงข้ามกับสภาพที่มีจริง

คำว่า กาย (หมู่รูปนาม) ในบททั้งหมด เป็นไปในหมู่รูปและหมู่นาม กิเลสที่สืบทอด
หมู่รูปนามปัจจุบันกับหมู่รูปนามอดีต หรือสืบทอดรูปนามอนาคตกับหมู่รูปนามปัจจุบัน จึง
ชื่อว่า กายคันถะ (เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนาม)

อีกนัยหนึ่ง ปม[คือกิเลส]ในหมู่รูปนาม ชื่อว่า กายคัณฐะ ความหมายก็คือ ปม
ภายใน

คำว่า คณฺฐ เป็นไปในอรรถว่า “ปม” เหมือนคำว่า นิคณฺโจ นาฏฺฐปุตุโต (บุตร
นักฟ้อนผู้ไม่มีปม[คือกิเลส])

[คำว่า คณฺฐ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนาม = กาเย คณฺโถ กายคณฺโถ (กาย + คณฺฐ = เครื่องร้อยรัด)
- ปมในหมู่รูปนาม = กาเย คณฺโจ กายคณฺโจ (กาย + คณฺฐ = ปม แปลง ญฺ เป็น ญฺ)]

๗. อุปาทาน (เครื่องยึดมั่น) คือ กิเลสยึดมั่น กล่าวคือ จับไว้ไม่ปล่อย

กามุปาทาน หมายถึง เครื่องยึดมั่นคือกิเลสกามนั้นแหละ

อีกนัยหนึ่ง กามุปาทาน คือ เครื่องยึดมั่นวัตถุกาม

[คำว่า กามุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องยึดมั่นคือกิเลสกาม = กาโม เอว อุปาทานํ กามุปาทานํ (อวธารณบุรพพท กรรม-
ธารยสมาส)

- เครื่องยึดมั่นวัตถุสาม = อุปาทิยตีติ อุปาทานํ, กามสฺส อุปาทานํ, กามุปาทานํ (กัมมัฏฐณฺฑีตีปฺปรีสฺสมาส)

ทิวฺจฺอุปาทาน (เครื่องยึดมั่นคือทิวฺจฺ) คือ ความเห็นผิด ๖๒ อย่าง ความเห็นผิดอันใหญ่หลวง ๓ หรือความเห็นผิดอื่นที่ปรากฏในพุทธศาสนาหรือในโลก

อีกนัยหนึ่ง **ทิวฺจฺอุปาทาน** คือ เครื่องยึดมั่นทิวฺจฺที่เกิดขึ้นก่อนตามที่ยึดถือกันมาว่าความเห็นนี้ถูก ความเห็นอื่นผิด

[คำว่า ทิวฺจฺอุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องยึดมั่นคือทิวฺจฺ = ทิวฺจฺ เอว อุปาทานํ, ทิวฺจฺอุปาทานํ (อวธารณบฺรพฺพท กรรฺมธารยสฺมาส)

- เครื่องยึดมั่นทิวฺจฺ = อุปาทิยตีติ อุปาทานํ, ทิวฺจฺยา อุปาทานํ, ทิวฺจฺอุปาทานํ (กัมมัฏฐณฺฑีตีปฺปรีสฺสมาส)

สึล (ศีล) คือ ข้อประพฤติกติหนึ่งๆ ของวัฏและสุนัขเป็นต้น

วตตะ (พรต) คือ การสมาทานข้อประพฤตินั้นด้วยดี

สึลพฺพตฺอุปาทาน (ความยึดมั่นศีลพรตนอกพระพุทธศาสนา) คือ ความยึดมั่นศีลพรตทั้งสองนั้นว่าเป็นทางหลุดพ้นจากสงสาร

คำว่า อตฺตวาทฺอุปาทานํ นี้ มีความหมายว่า สภาพที่ยิ่งใหญ่ภายในเหล่าสัตว์หนึ่งๆ ที่บุคคลยึดมั่นด้วยความคิดคาดคะเนเอง เรียกว่า **อัตตตา** เป็นสิ่งที่มหาชนในโลกรู้จักว่าเป็น “สัตว์” “บุคคล” “ชีวะ” “ตถาคตะ” หรือ “โลก” ซึ่งเดิรถียต่างๆ ได้สมมุติว่ามีพระเจ้าเนรมิตขึ้นบ้าง เกิดขึ้นโดยอาศัยพระเจ้าบ้าง เทียงแท้เสมอบ้าง เทียงแท้บางส่วนบ้าง ขาดสูญบ้าง

เครื่องยึดมั่นทำให้เหล่าสัตว์กล่าวถึงอัตตตาเป็นพิเศษและยึดมั่น ชื่อว่า **อัตตวาทฺอุปาทาน** หมายถึง สักกายทิวฺจฺ ๒๐ อย่าง

ในพากย์นั้น คำว่า “กล่าวถึงเป็นพิเศษ” หมายความว่า กล่าวเป็นพิเศษ คือ กระทำให้เป็นหลักสำคัญ

คำว่า “ยึดมั่น” หมายความว่า ยึดถืออย่างเหนียวแน่น ดังพระพุทธวจนะว่า

ตตถ กตมา สกกายทิกฺขุจฺฉิ อธิ อสฺสุตฺวา ปุณฺณชฺโช รูปิ อตฺตโตสมนฺุสฺสติ. รูปวนฺตํ
วา อตฺตานิ. อตฺตนิ วา รูปิ. รูปสฺมี วา อตฺตานิ. เวทนี อตฺตโต สมนฺุสฺสติ. เวทนานวนฺตํ วา
อตฺตานิ. อตฺตนิ วา เวทนี. เวทนาย วา อตฺตานิ. สญฺญํ. สงฺขารเ. วิญฺญาณํ^๔

“ในบรรดาทิกขุเหล่านั้น สักกายทิกขุคืออะไร ปุณฺณชฺโชไม่มีการดับในโลก
นี้...ยอมเห็นรูปว่าเป็นอัตตาบ้าง เห็นอัตตาที่มีรูปบ้าง เห็นรูปในอัตตาบ้าง เห็นอัตตาในรูปบ้าง
ยอมเห็นเวทนาว่าเป็นอัตตาบ้าง เห็นอัตตาที่มีเวทนาบ้าง เห็นเวทนาในอัตตาบ้าง เห็น
อัตตาในเวทนาบ้าง เห็นสัญญา...เห็นสังขาร...เห็นวิญญาณ”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “เห็นรูปว่าเป็นอัตตา” หมายความว่า ย่อมยึดมั่น
ว่ารูปนั้นเทียวเป็นอัตตา

พระดำรัสว่า “เห็นอัตตาที่มีรูปบ้าง” หมายความว่า ย่อมยึดมั่นว่าอัตตาของเรา
มีอยู่เป็นรูป

พระดำรัสว่า “เห็นรูปในอัตตาบ้าง” หมายความว่า ย่อมยึดมั่นว่ามีรูปดำรงอยู่
โดยอาศัยอัตตา

พระดำรัสว่า “เห็นอัตตาในรูปบ้าง” หมายความว่า ย่อมยึดมั่นว่าอัตตาดำรงอยู่
โดยอาศัยรูป

ถามว่า : ยึดมั่นอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อเอ่ยถึงรูปกายว่า วันนี้เราตัวหนัก หรือเราตัวเบา ก็คือเห็นรูปคือ
ปฐวีธาตุเป็นอัตตา เมื่อเอ่ยถึงสภาวะธรรมอื่นหรืออัตตาที่พ้นจากสภาวะธรรมว่า วันนี้กายของ
เราหนัก หรือกายของเราเบา ก็คือเห็นอัตตาว่ามีปฐวีธาตุ เมื่อเอ่ยว่าวันนี้ความหนักเกิด
ในตัวเรา หรือความเบาเกิดขึ้น ก็คือเห็นปฐวีธาตุในอัตตา เมื่อเอ่ยว่าวันนี้เราตั้งอยู่ใน
ความหนัก หรือตั้งอยู่ในความเบา ก็คือเห็นอัตตาในปฐวีธาตุ ทั้งหมดนี้คือความเป็นไปของ
สักกายทิกขุที่เวียนมาล้อมรอบในปฐวีธาตุ

แม้รูป ๒๗ อย่างอื่นก็พึงกล่าวตามสมควร เพราะทิกขุยอมเป็นไปในอนิจจารูป
(ความไม่เที่ยงของรูป) ได้อีกด้วยนัยว่า เราจะตาย หรือเราจักตาย เป็นต้น จึงมิควรจะ

กล่าวถึงรูปอื่น

เมื่อพูดว่าเราเคยบริโภคสิ่งนี้ บริโภคอยู่ในวันนี้ หรือจักบริโภคต่อไป เราเป็นสุข หรือเราเป็นทุกข์ ก็คือเห็นเวทนาว่าเป็นอัตตา เมื่อพูดว่าวันนี้กายของเราเป็นสุข หรือกายของเราเป็นทุกข์ หรือว่าจิตของเราเป็นสุข หรือเป็นทุกข์ ก็คือเห็นอัตตาวามีเวทนา เมื่อพูดว่าวันนี้ความสุขเกิดขึ้นในตัวเรา หรือความทุกข์เกิดขึ้นในตัวเรา ก็คือเห็นเวทนาในอัตตา เมื่อพูดว่าวันนี้เราตั้งอยู่ในความสุข หรือเราตั้งอยู่ในความทุกข์ ก็คือเห็นอัตตาในเวทนา

ทิวฎิในสังยุตตะและสังขาร ๕๐ อย่างทั้งหมด ฟังกล่าวเป็นแต่ละอย่างโดยพิสดาร เมื่อพูดว่าเราเห็น ก็คือเห็นจักขุวิญญาณว่าเป็นอัตตา เมื่อพูดว่าการเห็นของเรา ก็คือเห็นอัตตาที่มีจักขุวิญญาณ เมื่อพูดว่าการเห็นมีอยู่ในเรา ก็คือเห็นจักขุวิญญาณในอัตตา เมื่อพูดว่าเราเป็นผู้สามารถในการเห็น ก็คือเห็นอัตตาในจักขุวิญญาณ วิญญาณจิต ๕ อื่นก็มีนัยเดียวกัน

ฟังกล่าวความเป็นไปโดยถือเอาขันธ์ทั้งห้าหรือขันธ์อย่างหนึ่งอีกด้วยนัยเป็นต้นว่า เรามีอยู่ เราเป็นสัตว์ คน มนุษย์ เทวดา ท้าวสักกะ หรือพรหมตนหนึ่ง เราเดิน เรายืน เรานั่ง เรานอน เราเหยียด เราคู้ เมื่อบุคคลไม่เข้าใจสภาวะธรรมแล้วกล่าวคำใดคำหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับอัตตาของตนหรือของคนอื่นแม้เพียงชั่วครู่ บางคราวจิตหรือคำของเขาย่อมดำเนินไปโดยยึดมั่นรูปหรือนามว่าเป็นอัตตา บางคราวก็ดำเนินไปโดยเกี่ยวข้องกับอัตตา บางคราวก็ดำเนินไปโดยอาศัยอัตตา บางคราวก็ดำเนินไปโดยมีอัตตาเป็นที่อาศัย บางคราวก็ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยธรรมอย่างหนึ่ง บางคราวก็ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยหมู่ธรรม

เหตุเกิดของอัตตาย่อมปรากฏโดยอาศัยอาการที่เป็นไปในอำนาจ และอาการดังกล่าวก็ไม่มีในบุคคลผู้รูว่ารูปธรรมกับนามธรรมดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุปัจจัยและตั้งอยู่ชั่วขณะ เมื่อบุคคลเข้าใจสภาวะธรรมแล้วกล่าวคำที่เกี่ยวกับตัวตน จิตของเขาย่อมดำเนินไปไม่ยึดติดในธรรมเหล่านั้นเหมือนหยาดน้ำบนใบบัว

ในขณะเกิดวิปัสสนาญาณตั้งแต่ญาณที่ ๑ เป็นต้นไป สักกายทิวฎิย่อมถูกละได้ชั่วขณะเป็นตังคปหาน ขณะนั้นนักปฏิบัติจะหยั่งรู้ว่าไม่มีตัวเรา ของเรา มีเพียงรูปธรรมกับนามธรรมที่ดำเนิน

ไปในอิริยาบถต่างๆ เท่านั้น ต่อเมื่อบรรลู่ไสตบัตติมรรคแล้วสักกายทิฏฐิย่อมถูกละได้โดยเด็ดขาด เป็นสมุจเฉตปหาน พระไสตบั้นจึงไม่มีความเห็นผิดในตัวตนด้วยสักกายทิฏฐิ สมมุติว่ามีงักัด พระไสตบั้น ท่านจะรู้สึกว่ามีเพียงสภาวะการเจ็บบนผิวกายเท่านั้น ไม่รู้สึกว่าเป็นตัวท่านที่รู้สึกเจ็บ เมื่อมีคนมาด่าว่าหรือทำร้าย ท่านก็จะไม่โกรธ เพราะไม่มีบุคคลที่ถูกด่าว่าหรือทำร้าย โทสะของพระไสตบั้นเป็นโทสะอย่างอ่อนที่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา คือ การร้องไห้เสียใจที่สูญเสียคนรักไป เช่นกับนางวิสาขาที่ร้องไห้เมื่อหลานสาวเสียชีวิต ข้อนี้ทราบได้จากความหมายของสักกายทิฏฐิว่า คือความเห็นผิดในกองรูปนามที่มีจริงว่าเป็นบุคคล ตัวเราของเรา และรู้ได้จากการที่พระไสตบั้นได้เกิด วิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไปเท่านั้น วิปัสสนาญาณสามขั้นต้นเป็นปกติวิสัยของท่าน ดู วิสุทธิ. ๒.๓๘๗]

๘. **นิวรรณ์** (เครื่องปิดกั้นกุศล) คือ กิเลสที่ปิดกั้นกุศลธรรมในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ กล่าวคือ ไม่ให้กุศลที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้นหรือไม่ทำให้กุศลที่เกิดแล้วดำเนินต่อไปได้

ความพอใจที่มีกำลังมาก ชื่อว่า **กาม** เพราะเป็นสภาพยินดี และชื่อว่า **ฉันทะ** เพราะเป็นสภาพต้องการ จึงชื่อว่า **กามฉันทะ**

กามฉันทนิวรรณ์ คือ นิวรรณ์ที่เป็นความยินดีต้องการ

ความโลภทั้งหมดยกเว้นรูปราคะและอรุปราคะ ย่อมนับเข้าในกามฉันทนิวรรณ์ เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสว่า “อารูปเป กามจจนฺทํ นิวรรณ์ ปฏิจฺจ อุตฺถจฺจนิวรรณ์” (อุทฺธจฺจนิวรรณ์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยกามฉันทนิวรรณ์ในอรุปรภูมิ) ส่วนความเป็นปฏิบัติกัษต่อฉาน มีอยู่แก่ราคะที่เป็นไปในกามคุณ ๕ เท่านั้น

พยาบาท คือ ความปองร้าย หมายถึง ความบุดเนาของจิต กล่าวคือ โทสะ อย่างใด อย่างหนึ่ง

ถามว่า : เหตุใดธรรม ๒ คู่ คือ ถีนมิทธนิวรรณ์และอุทฺธจฺจกุกุกจฺจนิวรรณ์ จึงกล่าวไว้เป็นนิวรรณ์เดียว

ตอบว่า : เพราะทำหน้าที่ มีเหตุปัจจัย และมีปฏิบัติเหมือนกัน อธิบายได้ดังนี้ว่า ลำดับแรกทำหน้าที่เหมือนกัน คือ ถีนมิทธะทั้งคู่ทำให้จิตและเจตสิกเกิดความหดหู่ ส่วน

อุทัจจะกุกุจะตั้งคู่ทำให้เกิดความไม่สงบ มีเหตุปัจจัยเหมือนกันคือ คู่แรกมีความเกียจคร้าน เหนื่อยหน่ายเป็นเหตุปัจจัย ส่วนคู่หลังมีเหตุปัจจัยคือความดำริถึงความพินาศแห่งญาติ เป็นต้น และมีปฏิปักษ์เหมือนกันคือ คู่แรกเป็นปฏิปักษ์ต่อวิริยะ คู่หลังเป็นปฏิปักษ์ต่อความสงบ

๙. **อนุสัย** คือ กิเลสที่เกิดขึ้นเมื่อได้รับเหตุปัจจัยอันเหมาะสม หมายความว่า เมื่อได้รับเหตุปัจจัยอันเหมาะสมแล้วย่อมเกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง **อนุสัย** คือ กิเลสที่เกิดขึ้นได้เสมอ หมายความว่า ไม่หมดสิ้นไป ตราบเท่าที่ยังไม่บรรลุมรรคเมื่อใดได้รับเหตุปัจจัยก็ย่อมเกิดขึ้นได้เสมอ การเกิดขึ้นในเรื่องนี้ คือความสมควรแก่การเกิดขึ้น เพราะเป็นสภาพที่ยังละไม่ได้ ไม่ใช่การเกิดขึ้นจริงโดยสภาวะ

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า “ยสฺส กามราคานุสโย อุปฺปชฺชติ, ตสฺเสว ปฏิฆานุสโย อุปฺปชฺชติ” ([ถามว่า] กามราคานุสัยย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ปฏิฆานุสัยย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นหรือ) ในพระบาลีได้ตรัสถึงอนุสัย ๗ แก่ปุถุชนว่า สห อนุเสตติ (ย่อมนอนเนื่องร่วมกัน) ในอนุสัยวาระ และตรัสว่า สห อุปฺปชฺชนฺติ (ย่อมเกิดร่วมกัน) ในอุปฺปชฺชนวาระ ดังพระพุทธวาทะว่า

ปุถุชฺชนสฺส อวิชฺขานุสโย จ อนุเสตติ. กามราคปฏิฆมานทิกฺขจิจิกิจฉานวราคานุสโย จ อนุเสตติ.”

“อวิชขานุสัยของปุถุชนย่อมนอนเนื่อง ทั้งกามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิกฺขานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และภวราคานุสัย ย่อมนอนเนื่อง”

แม้อุปฺปชฺชนวาระก็เช่นเดียวกัน

อีกนัยหนึ่ง กิเลสที่ไม่ฟุ้งขึ้น[ในจิต]โดยสภาวะ คล้อยตามเนื่องไปกับจิต คือไม่ตรงกันข้ามกับจิตทั้งที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤตซึ่งเป็นไปในกระแสจิต ย่อมนอนเนื่อง คือไม่เกิดขึ้นโดยความเป็นธรรมที่เกิดร่วมกันโดยเฉพาะ ชื่อว่า **อนุสัย**

อีกนัยหนึ่ง **อนุสัย** คือ กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ หมายความว่า เมื่อเกิดขึ้นโดยนอนเนื่องอยู่เสมอในกามราคะเป็นต้นตามปกติ ย่อมนอนเนื่องอยู่เสมอเป็น ๒ หรือ ๓ เท่า

เป็นต้น คือพั่วพันยั้งๆ ขึ้นไปด้วยอาการนอนเนื่อง

[คำว่า อนุสัย มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- กิเลสที่เกิดขึ้นเมื่อได้รับเหตุปัจจัยอันเหมาะสม = อนุเสนตฺติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เหมาะสม สิ ธาตุ มีอรรถว่า เกิดขึ้น)

- กิเลสที่เกิดขึ้นเสมอ = อนุ อนุ เสนตฺติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เสมอ สิ ธาตุ มีอรรถว่า เกิดขึ้น)

- กิเลสที่คล้อยตามนอนเนื่องอยู่ = อนุรฺปา หุตฺวา เสนตฺติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า คล้อยตาม สิ ธาตุ มีอรรถว่า นอนเนื่อง)

- กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ = อนุ อนุ เสนตฺติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เสมอ สิ ธาตุมีอรรถว่า นอนเนื่อง)]

คำว่า อนุสัย เป็นชื่อของกามราคะเป็นต้นที่ตั้งอยู่ในระยะแรกจากระยะที่เป็นไปของราคะเป็นต้น มี ๓ ระยะ กล่าวคือ ระยะอนุสัย ระยะฟุ้งขึ้นในจิต และระยะล่วงละเมิด

ระยะล่วงละเมิด คือ ระยะที่เป็นไปอย่างนั้นของกามราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแล้วทำให้ร่างกายและวาจาเคลื่อนไหวสื่อสาร

ระยะฟุ้งขึ้นในจิต คือ ระยะที่เป็นไปอย่างนั้นของกามราคะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับชวนจิตดำเนินไปในจิตเท่านั้น

ระยะอนุสัย คือ ระยะที่เป็นไปอย่างนั้นของกามราคะเป็นต้นที่ยังไม่ได้เกิดร่วมกับชวนจิต นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิตเหมือนนิสัยเดิมที่เคยชิน ตั้งอยู่โดยความเป็นเหตุให้เกิดฟุ้งขึ้นในจิต ทำให้อาวุชชวนจิตตัดกระแสวงศ์โดยไม่แยบคายเพื่อให้ราคะเป็นต้นเกิดขึ้นในเวลาอารมณ์ที่สวยงามเป็นต้นมาปรากฏ และเป็นเหตุให้จิตที่มีได้อบรมไม่อาจข่มกลับได้

กามราคะเป็นต้นที่มีระยะนอนเนื่อง ชื่อว่า **อนุสัย** อนุสัยเหล่านั้นเป็นปรมัตถ์ เพราะมีสภาพไม่แปรปรวนโดยแท้ ทั้งมิใช่กุศลหรืออัปยาคฤต เพราะมีสภาพเป็นอกุศลแน่นอน และไม่ตรงกันข้ามกับกุศลและอัปยาคฤต เพราะไม่ปรากฏโดยความเป็นธรรมที่เกิดร่วมกันโดยเฉพาะ อีกทั้งไม่พ้นจากกาลสามกาล เพราะปรากฏโดยอาศัยธรรมที่มีใน

กาลสาม ครั้นอนุสัยเกิดขึ้นแล้วฟุ้งขึ้นในจิต ย่อมถึงความเป็นธรรมที่เกิดร่วมกันโดยเฉพาะ และอนุสัยก็รับรู้อารมณ์เป็นต้นได้โดยประจักษ์ ในคัมภีร์กถาวัตถุหมายเอาข้อความนี้แล้ว กล่าวว่่าอนุสัย เป็นสาร์รัมมณธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับด้วยอารมณ์) และเป็นสังขารชั้น

เมื่อหนามพิษถูกใส่ไว้ในต้นไม้ที่ออกผลได้ ยางเหนียวในต้นไม้ที่เป็นเหตุให้เกิด ผลไม้ย่อมหมดสิ้นไป ผลไม้ที่จักเกิดในกาลอันควรย่อมไม่เกิดขึ้น ฉนใด เมื่อมรรคปรากฏ ขึ้นในกระแสจิตที่มีอนุสัย อนุสัยนั้นๆ ย่อมหมดสิ้นไปพร้อมกับการที่มรรคเกิดขึ้น ฉนนั้น การที่อนุสัยซึ่งหมดสิ้นแล้วฟุ้งขึ้นในจิตอีกย่อมไม่มี การล่วงละเมิดจะมีได้อย่างไร เมื่อ ประสงค์เอาข้อความนี้ โบราณจารย์จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาและฎีกานั้นๆ ว่า

มคฺโค อนาคตสามณฺณํ กิเลสชาติปชหติ.^๕

“มรรคยอมละหมู่กิเลสที่เหมือนกับเป็นอนาคต”

ในพากย์นั้น คำว่า “เหมือนกับเป็นอนาคต” คือ ชาวโลกสมมุติว่่าเป็นอนาคต แต่มิใช่อนาคตจริงๆ ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่่า

มคฺโค เย กิเลสํ ปชหติ, เต อตีตาดิวา อนาคตาดิ วา ปจฺจุปฺปนฺนาติ วา น วตฺตพฺพา.^๕

“มรรคยอมละกิเลสเหล่าใด กิเลสเหล่านั้นไม่ควรกล่าวว่่าเป็นอดีต อนาคต หรือ ปัจจุบัน”

ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงว่่า มรรคละกุศลกรรม อกุศลกรรม และชั้น ๕ ที่มีใจครองเหล่าใดโดยมีกิเลสเป็นเหตุหลัก ธรรมเหล่านั้นจึงไม่ควรกล่าวว่่า เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน

ถามว่่า : หากเป็นตามนี้ ธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ ทั้งหมดที่ถูกมรรคละแล้ว ควร ชื่อว่่าพ้นจากกาล ไม่ถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่ง และไม่มีเหตุปัจจัยหรือ

ตอบว่่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะธรรมดังกล่าวประกอบในกาลทั้ง ๓ ถูก

ปัจจัยปรุงแต่ง และมีเหตุปัจจัย ความจริงเมื่อมรรคยังไม่เกิดขึ้น ธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ ย่อมประกอบอยู่ในภุมิ ๓ เป็นต้นโดยเนื่องกับลักษณะ เพราะรับรู้ด้วยญาณโดยอิงอาศัย ลักษณะของสังขตธรรมว่านามธรรมเหล่านี้จักเกิดขึ้นและดับไป ดังนั้น สภาวะธรรมที่ไม่ถึงความ เป็นธรรมซึ่งเกิดร่วมกันโดยเฉพาะ ได้ดำรงอยู่ในระยะอนุสัยที่นอนเนื่องบ้าง ในระยะนิสัย เดิมที่มีมาแต่ภพก่อน[เหมือนการที่พระปิณฑโกลการทวาชะเรียกคนอื่นว่าคนถ่อย] บ้าง ในระยะที่เกิดร่วมกับกรรมบ้าง ในระยะที่เป็นความเคยชิน นิสัยใจคอ ความโน้มเอียง และความประพฤติดังข้าง จึงเป็นธรรมที่ไม่แปรปรวนและเป็นอกุศล เป็นต้น

(๒๑๓) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “กิเลสที่ยังละไม่ได้และสมควรเกิดขึ้นเมื่อได้รับเหตุปัจจัย เป็นเหมือนนอนเนื่องอยู่เสมอในกระแสดิจิต กิเลสที่มีระยะนอนเนื่องจึงเรียกว่าอนุสัย กิเลสดังกล่าวเป็นกิเลสฝ่ายอนาคตโดยตรง ส่วนกิเลสที่เป็นอดีตกับปัจจุบันก็เรียกเช่นนั้นได้ เพราะมีสภาพนอนเนื่อง” ในพากย์นั้น พระสุมังคลาจารย์กล่าวว่า “เป็นจุดนอนเนื่องอยู่เสมอในกระแสดิจิต” โดยมุ่งหมายว่า “อนุสัยเป็นกิเลสฝ่ายอนาคตที่ยังไม่เคยเกิดมาก่อนในกระแสดิจิตแม้ในบางคราว” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะกิเลสเหล่านั้นมิใช่เป็นจุดนอนเนื่องอยู่เสมอ แต่เป็นสภาพนอนเนื่องเสมออย่างแน่นอน

(๒๑๔) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “กิเลสดังกล่าวเป็นกิเลสฝ่ายอนาคตโดยตรง” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะอนุสัยกิเลสที่ยังไม่ถูกละด้วยมรรคไม่ควรเป็นกิเลสฝ่ายอนาคต แม้อนุสัยที่ถูกละแล้วก็ไม่ควรกล่าวว่าเป็นกิเลสฝ่ายอนาคตโดยตรง เพราะพระอรธกถาจารย์หมายเอากิเลสที่สมมุติว่าเป็นอนาคต

(๒๑๕) ข้อความดังกล่าวได้ปฏิเสธความในคัมภีร์วิภาวนิกว่า “ส่วนกิเลสที่เป็นอดีตกับปัจจุบันก็เรียกเช่นนั้นได้”

ธรรมที่ถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ย่อมประกอบด้วยกาลสามโดยแท้ จึงควรกล่าวโดยปริยายว่าอนุสัยซึ่งไม่มีระยะทั้งสามเป็นธรรมปัจจุบัน ดังในพระบาลีได้ตรัสอุปาทวาระ (วาระเกิดขึ้น) ที่กอบปรด้วยปัจจุบันกาลเป็นต้นว่า

ยสส กามราคานุสโย อุปปชชติ, ตสส ปฏิฆานุสโย อุปปชชติ.๑๐

ในเรื่องนั้น ปัจจุบัน ๒ อย่าง คือ วัตตมานุปปันนะ และสมุททาจรูปันนะ เป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยขณะที่เกิดขึ้นจริง)

ส่วนภุทวาราคูปปันนะเป็นอดีตอย่างเดียว โอภาสกูปันนะเป็นอนาคต ทั้งสองอย่างหลังเรียกว่า ปัจจุบัน เพราะใกล้ปัจจุบัน กล่าวคือ เป็นปัจจุบันใกล้อดีตและอนาคต

ภุมิลัทธูปันนะ คือ อนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในขั้นของตนซึ่งยังละไม่ได้ด้วยมรรค
อารมมณาริทธิคหิตูปันนะ เป็นชื่อของอนุสัยที่เกิดขึ้นในอารมณ์อันสวยงามเป็นต้นครั้งหนึ่งแล้ว ตั้งอยู่โดยความมีกำลังยิ่งตราบเท่าที่กำลังแรงของความฟุ้งขึ้นในจิตที่มีอารมณ์นั้นเป็นเหตุยังไม่สงบ อธิบายว่า อนุสัยเป็นกิเลสที่มีกำลังอยู่เสมอ เพราะสามารถมั่นคงขึ้นเรื่อยๆ ด้วยอำนาจของกิเลสที่ฟุ้งขึ้นในจิตเป็นนิตยในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น ไม่มีผู้ใดละได้ด้วยความเพียรธรรมดา แต่เมื่ออนุสัยฟุ้งขึ้นในจิตเสมอเพราะได้รับเหตุปัจจัย ก็จะมีกำลังมากขึ้นเป็นพิเศษ แต่เมื่อถูกข่มไว้ด้วยการได้รับธรรมที่ตรงข้ามกันย่อมจะทำให้มีกำลังลดลง

อวิขัมภิตูปันนะ คือ อนุสัยที่ยังไม่ถูกข่มไว้ดีด้วยสมณะและวิปัสสนา

อสมุคฆาภิตูปันนะ คือ อนุสัยที่ยังไม่ถูกละด้วยมรรค ได้รับอารมณ์คือขั้น ๕

โลกุตตรธรรมเป็นปฏิบัตย์ต่อกิเลสโดยแท้ พระเสกขบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคและผลขั้นต่ำจึงไม่ควรกล่าวว่า “มีอนุสัย” หรือ “ไม่มีอนุสัย” “มีอนุสัยที่มีกำลัง” หรือ “มีอนุสัยที่ไม่มีกำลัง” โดยเกี่ยวกับอนุสัยที่ควรละด้วยมรรคเบื้องสูงในขณะเกิดมรรคผลของตน ดังนั้น อนุสัยแม้เป็นปัจจุบันได้ก็ไม่มีโทษ ดังสาธก[ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค]ว่า

หณฺจิ ปจฺจุปฺปนฺเน กิเลสฺส ปชฺหติ. เตน หิ ฅามคโต อนุสฺสํ ปชฺหติ.^{๑๓}

“ถ้าบุคคลพึงละกิเลสที่เป็นปัจจุบันได้...บุคคลผู้ที่มีกำลัง[สมาธิและ ปัญญา]ย่อมละอนุสัยได้ด้วยเหตุนี้”^{๑๓}

กามราคานุสัย หมายถึง อนุสัยคือกามราคะ

๑๐. **สังโยชน์** (เครื่องผูก) คือ กิเลสที่ผูกเหล่าสัตว์ไว้[ในวัฏสงสาร]

สังโยชน์มี ๑๐ อย่างในพระสูตรและพระอภิธรรม คือ โอรัมภาคียสังโยชน์ (สังโยชน์ที่ปรากฏในเบื้องต้นคือกามภูมิ) ๕ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ และพยาบาท พร้อมทั้งอุทธังภาคียสังโยชน์ (สังโยชน์ที่ปรากฏในเบื้องสูงคือพรหมโลก) ๕ อย่างคือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

ส่วนสังโยชน์ ๑๐ อย่างอื่นปรากฏในพระอภิธรรมเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สุตตนุเต (ในพระสูตร) เพื่อกระทำให้ต่างจากสังโยชน์ประเภทแรก

ลำดับของสังโยชน์ทั้งสองไม่สอดคล้องกับพระบาลี คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ คงกล่าวลำดับไว้เป็นอย่างอื่นด้วยการประมวลธรรมที่มีสภาวะเหมือนกัน

๑๒. กิเลส คือ สภาพรบกวณจิต

อีกนัยหนึ่ง กิเลส คือ สภาพเผาผลาญจิต

อีกนัยหนึ่ง กิเลส คือ สภาพทำให้เหล่าสัตว์เศร้าหมองคือถึงความมีมลทินและตกต่ำ

[คำว่า กิเลส มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาพรบกวณจิต = จิตต์ กิลิสฺสนฺติ วิพาเรนตีติ กิเลสา (กิลิส ชาติ = รบกวณ + ณ บัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาพเผาผลาญจิต = จิตต์ กิลิสฺสนฺติ อุปตาเปนตีติ กิเลสา (กิลิส ชาติ = เผาผลาญ + ณ บัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาพทำให้เหล่าสัตว์เศร้าหมอง = กิลิสฺสนฺติ สตฺตา เอเตหีติ กิเลสา (กิลิส ชาติ = เศร้าหมอง + ณ บัจจัยในกรณสาธนะ)]

๑๓. คำว่า กามภวนาเมน (โดยให้ชื่อว่ากามะและภพ) มีความหมายว่า โดยให้ชื่อว่ากามะที่แสดงวัตถุกาม และให้ชื่อว่าภพที่แสดงรูปภูมิกับอรูปภูมิ

คำว่า ตัพพัตถุกา คือ ตัณหาซึ่งมีอารมณ์เป็นที่ตั้งคือวัตถุกามและภพเช่นนั้น

คำว่า ตถา ปวตฺตํ (ที่เป็นไปอย่างนั้น) มีความหมายว่า ที่เป็นไปโดยอาการยึดมั่น

ผิดในศีลพรต[นอกพุทธศาสนา] โดยอาการถือมั่นว่าความเห็นของเรานี้ถูก ความเห็นอื่นผิด และโดยอาการเชื่อมั่นอัตตาในขั้นนี้

อธิบายคาถาสรูป

๑๔. คำว่า วตุฏฺโถ แปลว่า ตามองค์ธรรม

พึงประกอบบทว่า รวมเป็นหมวดอกุศล ๙ ประเภท

อธิบายการประมวลธรรมผสม (มิสสกสังคหะ)

๑๖. ในการประมวลธรรมผสม บุคคลแม้กระทำอกุศลกรรมอยู่มีการปลงชีวิตสัตว์เป็นต้น การทำจิตให้แน่วแน่ในอารมณ์ย่อมไม่สำเร็จโดยปราศจากการเพ่ง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สตุต ฌานงฺคานิ (องค์แห่งการเพ่งมี ๗) หมายความว่า องค์แห่งการเพ่งอารมณ์ คือการทำให้จิตแน่วแน่ในอารมณ์ที่ดีหรือไม่ดี

ในบรรดาองค์เหล่านั้น โทมนัสเป็นองค์แห่งการเพ่งอารมณ์ที่เป็นอกุศล องค์อื่นเป็นกุศล อกุศล และอัพยาภุต

๑๗. ความเป็นไปแห่งจิตที่เรียกว่าการดำเนินไปเฉพาะหน้าสู่ทิศนั้นๆ ในทิศต่างๆ คืออกุศลกรรมกับอกุศลกรรม และสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ พร้อมทั้งพระนิพพาน ย่อมสำเร็จด้วยความเห็นเป็นต้นที่เป็นไปในทางที่ถูกหรือผิด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทฺวาทส มคฺคงฺคานิ (องค์แห่งมรรคมี ๑๒) หมายความว่า องค์ที่ทำให้จิตเป็นไปอย่างถูกต้องหรือผิดพลาด

ในบรรดาองค์แห่งมรรค มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ ทำให้จิตเป็นไปอย่างผิดพลาดในทิศทางที่มีโทษคืออกุศลกรรมและทุกคติภูมิ ส่วนองค์แห่งมรรคอื่นทำให้จิตเป็นไปถูกต้องในทิศทางที่มีคุณคืออกุศลกรรม สุคติภูมิ และพระนิพพาน

ในเรื่องนั้น กรรมคือการปลงชีวิตสัตว์มีองค์แห่งการเพ่งอารมณ์ ๔ อย่างคืออวิตก วิจารณ์ โทมนัส และเอกัคคตา และมีมรรคที่มีองค์ ๓ คือมิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ

กรรมที่เป็นสุจริตและทุจริตอื่นก็มีการเพ่งอารมณ์และมรรคอย่างนี้

ในคัมภีร์วิภังค์และพระสูตร^{๑๔} มีมรรค ๔ เหล่านี้อีก คือ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ และมิจฉาสติ แต่มรรคดังกล่าวมิใช่เจตสิกโดยเฉพาะ เป็นเพียงชื่อของขันธสี่ที่ดำเนินไปอย่างนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่รวมมรรคดังกล่าวเข้าไปในคัมภีร์นี้

(๒๑๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ชื่อว่า มรรค เพราะให้ถึงเฉพาะหน้าสู่สุดติภูมิ ทุกติภูมิ และพระนิพพาน องค์อันเป็นทางแห่งมรรค ชื่อว่า มัคคังคะ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะองค์มิใช่ทางแห่งมรรค แต่มรรคที่เป็นคำไวพจน์ของทาง กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถามีใช่องค์

(๒๑๗) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “อีกนัยหนึ่ง องค์ของมรรคที่มีองค์ ๘ ชื่อว่า มัคคังคะ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะนี้ประสงค์มรรคหลายประการ [ที่ดีหรือไม่ดี] โดยนัยว่า มรรคที่มีองค์ ๓ มีอยู่ในจิตบางดวง มรรคที่มีองค์ ๔ มีอยู่ในจิตบางดวง เป็นต้น

๑๘. ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะมีสภาพเป็นใหญ่

ถามว่า : ความเป็นใหญ่คืออะไร

ตอบว่า : ความเป็นใหญ่คือความสามารถที่ทำให้ธรรมซึ่งเกิดอาศัยอยู่ในตน เป็นไปได้ในอำนาจของตนโดยประการทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ ธรรมที่กระทำคือทำให้สำเร็จ ความเป็นใหญ่ของตนในหน้าที่นั้นๆ [มีการเห็นเป็นต้น] จึงชื่อว่า อินทรีย์

อีกนัยหนึ่ง อินทรีย์ คือ ธรรมที่ทำให้ธรรมอื่นกระทำความเป็นใหญ่

ความหมายก็คือ ธรรมที่ยิ่งใหญ่ควบคุม[ธรรมอื่นได้]

[คำว่า อินทรีย์ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่กระทำความเป็นใหญ่ = อินทภูัจ ภิโรนตติ อินทฺริยานิ (อินท ศัพท์ + กร ธาตุ + ญย ปัจจัย)

- ธรรมที่ทำให้ธรรมอื่นกระทำความเป็นใหญ่ = อินทภูัจ ภาเรนตติ อินทุริยานิ (อินท
ศัพท์ + กร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ฌย ปัจจัย)

ในบรรดาอินทริย์เหล่านั้น จักขุนทริย์เป็นต้น ๕ อย่างเป็นใหญ่ควบคุมจักขุ-
วิญญานเป็นต้นในหน้าที่มีการเห็นเป็นอาทิ เพราะทำให้คล้อยตามอาการของตนในสภาพที่มี
กำลังหรือไม่มีกำลัง แก่กล้าหรืออ่อนกำลัง เป็นต้น

ภาวรูป ๒ อย่างเป็นใหญ่ควบคุมรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ หรือขั้น ๕ ทั้งหมด
ในวัตติกาลโดยเนื่องกับอาการของสตรีเป็นต้น เพราะไม่ปรากฏเป็นอย่างอื่น อธิบายว่า
ปัจจัยมีกรรมเป็นต้นทั้งหมดเมื่อจะก่อให้เกิดกระแสรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ย่อมก่อให้เกิดรูปที่
เป็นไปร่วมกับอาการของสตรีในกระแสรูปที่มีความเป็นหญิงเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล ไม่ก่อ
ให้เกิดเป็นอย่างอื่น แม้ความปรารถนา ความตั้งใจ หรือความมุ่งหมายก็เกิดขึ้นร่วมกับอาการ
นุ่มนวลในกระแสรูปดังกล่าว โปรตทราบกระแสรูปของบุรุษโดยตรงกันข้ามกับกระแสรูป
ของสตรี

ชีวิตินทริย์ทั้งสอง[ที่เป็นรูปกับนาม] ย่อมควบคุมธรรมที่เกิดร่วมกันในกระแสรูป
นามที่ดำเนินไปตลอดเวลาตามลำดับของกลางคืน กลางวัน เดือน และปี เพราะ
กระแสรูปนามเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทริย์ทั้งสอง

จิตย่อมควบคุมหน้าที่รับรู้สิ่งต่างๆ

เวทนาทั้งห้าควบคุมความรู้สึกของอารมณ์โดยประการนั้นๆ

ศรัทธาควบคุมความเชื่อมั่นอารมณ์[ที่ควรเชื่อ]

วิริยะควบคุมความเป็นไปไม่ทอดทิ้งในการงาน

สติควบคุมความปรากฏของอารมณ์

สมาธิควบคุมความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในอารมณ์

ปัญญาควบคุมธรรมที่ประกอบรวมในกิจไม่หลงผิด เพราะเป็นไปโดยไม่มีธรรมอื่น
ครอบงำได้ ปฐวีธาตุในแห่งหินไม่ถูกรูปอื่นที่เกิดร่วมกันครอบงำแต่ตนได้ครอบงำรูปเหล่านั้น
โดยทำให้เหมือนไม่มีอยู่โดยเฉพาะ หรืออาโปธาตุในน้ำ เตโชธาตุในไฟ และวาโยธาตุในลม
ไม่ถูกรูปอื่นที่เกิดร่วมกันครอบงำ ฉันทิ ขอนี้ก็มีอุปไมยฉันทินั้น

คำว่า **อัญญาตะ** คือ ธรรมที่บุคคลรู้แจ้ง

คำว่า **อนัญญาตะ** คือ ธรรมที่บุคคลไม่รู้แจ้ง หมายถึง อริยสัจ ๔ หรือพระนิพพาน

คำว่า **อนัญญาตัญญูสัมมา** คือ อินทรีย์ที่ดำเนินไปว่า เราจักรู้ อริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง แม้บทอาขยาตซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นนามศัพท์ (คำแสดงชื่อ) ก็ดำรงอยู่ในฐานะแห่งบทนามได้เหมือนคำว่า มกุขลิโคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลืมน) เอหิปสฺสสิก (ธรรมที่ควรมาดู) เมื่อเป็นดังนี้ การที่บทอาขยาตเชื่อมเป็นสมาสกับบทอื่นย่อมสมควร

คำว่า **อนัญญาตัญญูสัมมาตินทรีย์** คือ อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติอย่างนี้ว่า เราจักรู้ อริยสัจสี่ที่ยังไม่รู้แจ้ง กล่าวคือ อินทรีย์ของบุคคลผู้ปรารถนาวิปัสสนาพร้อมด้วยความอุตสาหะ เช่นนั้นตั้งแต่การกำหนดรู้[รูปนาม]เป็นเบื้องต้นแล้วบรรลุโสดาปัตติมรรคในเมื่อความอุตสาหะยังไม่ระงับไป

[ตามหลักภาษา บทอาขยาตที่แสดงถึงกิริยาจะเชื่อมสมาสร่วมกับบทนามไม่ได้ เพราะมีกฎไวยากรณ์บัญญัติไว้ว่าต้องเชื่อมบทนามตั้งแต่สองบทขึ้นไปเป็นสมาส จะเชื่อมบทอาขยาตกับบทนามเป็นสมาสไม่ได้

อย่างไรก็ตาม มีข้อยกเว้นว่า ถ้าบทอาขยาตเป็นคำแสดงชื่อ ไม่แสดงถึงกิริยา ก็ถือว่าเป็นบทนามและเชื่อมเป็นสมาสได้ เช่นคำว่า มกุขลิโคสาล คำนี้สำเร็จรูปมาจาก มกุขลิ ศัพท์ + โคสาล ศัพท์ คำว่า โคสาล (คอกวัว) เป็นชื่อตัวเพราะเขาเกิดในคอกวัว คำว่า มกุขลิ เป็นบทอาขยาตที่แปลว่า “อย่าลืมน” มาจาก มา + ขลิ (ขล ธาตุ + อี วิภตติ) กล่าวคือ วันหนึ่งนายโคสาลถือหม้อน้ำมันเดินไปบนพื้นโคลน เจ้านายบอกว่าอย่าลืมนล้มน แต่เขาล้มนล้มนทำให้หม้อน้ำมันแตก จึงหนีออกจากเรือนไป ต่อมาเมื่อตั้งตนเป็นคณาจารย์จึงมีชื่อว่า มกุขลิโคสาล คำว่า มกุขลิ (อย่าลืมน) เป็นบทอาขยาตที่ใช้เป็นบทนามแสดงชื่อ จึงเข้าสมาสกับคำหลังว่า โคสาล เป็นรูปว่า มกุขลิโคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลืมน)

ในกรณีเดียวกัน คำว่า ฌสฺสามิ (จักรู้) ก็เป็นอาขยาตที่แสดงชื่ออินทรีย์ จึงเชื่อมกับบทนามข้างหน้าว่า อนญญาต เป็นรูปว่า อนญญาตฌสฺสามิ (อินทรีย์ที่ดำเนินไปว่า เราจักรู้ อริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง)

คำว่า เอหิปสฺสสิก สำเร็จรูปมาจาก เอหิ ศัพท์ + ปสฺส ศัพท์ + อิก ปัจจัย แปลว่า “ธรรมที่ควรมาดู” คำนี้เป็นบทศัพท์ที่ลง อิก ปัจจัยทำยบทอาขยาตคือ เอหิปสฺส ที่แสดงชื่อและใช้เหมือน

บทนามได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหตฺติ เอหิปสฺสิโก (เอหิปัสสิกะ คือ ธรรมควร แก่นัยนี้ว่าจงมาดู)]

คำว่า **อัญญะ** คือ ธรรมที่บุคคลรู้ต่อมาอีก

คำว่า **อัญญินทรีย์** คือ ธรรมที่บุคคลรู้ต่อมาอีกนั้นแหละ กล่าวคือ อินทรีย์ของ บุคคลผู้ประกอบในหน้าที่รู้อริยสัจ ๔ หรือพระนิพพานอีก เพราะหน้าที่ในการกำจัดกิเลส ยังไม่เสร็จสิ้นแม้จะรู้แจ้งธรรมที่ตนไม่เคยรู้มาก่อนแล้วด้วยปฐมมรรคก็ตาม

ในคำว่า **อัญญาตาวิสุทธิ** (อัญญาตาวิสุทธิ) **อัญญาตาวิสุทธิ** คือ อินทรีย์ของ พระขีณาสพผู้รู้แจ้ง กล่าวคือ มีหน้าที่ในการรู้แจ้งเสร็จสิ้นแล้ว

อินทรีย์ทั้งสามเหล่านี้ย่อมควบคุมธรรมที่เกิดร่วมกันในการรู้แจ้งเช่นนั้น

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวอินทรีย์คือปสาทรูปทั้งห้าก่อนเพื่อแสดงว่า ความยึดมั่น อัตตาในรูปกายที่ประจักษ์แก่เหล่าสัตว์นี้ ย่อมมีด้วยการไม่กำหนดรูปปสาทรูปเหล่านี้ และความ พ้นจากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านแสดงถึงอินทรีย์สองอย่างคือภาวะรูปต่อมาเพื่อแสดงว่า การที่อัตตาต่างกัน โดยความเป็นหญิงหรือชาย ย่อมมีโดยเนื่องกับปสาทรูปเหล่านี้ หรือแสดงว่าความยึดมั่นว่า เป็นหญิงหรือชายในอัตตาย่อมมีด้วยการไม่กำหนดรู้ภาวะรูปเหล่านี้ และความพ้นจากความ ยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านกล่าวชีวิตินทรีย์ต่อจากภาวะรูปเพื่อแสดงว่า อัตตาได้รับความสำคัญว่าเป็น ชีวะหรือความยึดมั่นว่าเป็นชีวะในอัตตาด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์นี้ ย่อมมีได้ด้วยการไม่ กำหนดรู้ชีวิตินทรีย์ และความพ้นจากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้ ชีวิตินทรีย์นี้ แม้ควรกล่าวก่อนอินทรีย์คือภาวะรูป แต่กลับกล่าวไว้ถัดจากภาวะรูปเพราะมีรูปธรรมกับ นามธรรมคละกัน

ในบรรดาอินทรีย์ที่เป็นนาม ท่านกล่าวมนินทรีย์ก่อนเพื่อแสดงว่า ความยึดมั่น อัตตาในหมู่นาม ย่อมมีได้ด้วยการไม่กำหนดรู้อินทรีย์เหล่านี้ และความพ้นจากความยึดมั่น ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านกล่าวอินทรีย์คือเวทนาทั้งห้าต่อจากนั้นเพื่อแสดงว่า อัตตาที่ไม่มีรูปนั้นเป็นสภาพเศร้าหมองและกระสับกระส่ายด้วยอำนาจของอินทรีย์เหล่านี้ อีกนัยหนึ่ง ความยึดมั่นว่าเป็นสุขหรือทุกข์ในอัตตา ย่อมมีได้ด้วยการไม่กำหนดรู้อินทรีย์เหล่านี้ และความพ้นจากความยึดมั่นมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านกล่าวอินทรีย์ห้ามีศรัทธาเป็นต้นต่อจากนั้นเพื่อแสดงปฏิบัติทาสำหรับชำระความเศร้าหมองนั้น หรือเพื่อพ้นจากความยึดมั่นนั้นๆ

ท่านกล่าวอินทรีย์ที่เป็นโลกุตตระ ๓ ไว้ในที่สุด เพื่อแสดงเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของการบรรลุความหมดจดด้วยปฏิพานั้น

(๒๑๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ความสำเร็จแห่งข้อความที่ต้องการมีเพียงเท่านั้น จึงไม่รวมเอาธรรมเหล่าอื่นเข้าไว้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะไม่ควรกล่าวว่าเมื่อธรรมที่ควรแก่ความเป็นอินทรีย์อื่นมีอยู่ พระผู้มีพระภาคและพระอนุรุทธาจารย์ไม่รวมเอาธรรมอื่น เพราะความสำเร็จแห่งข้อความที่ต้องการด้วยถ้อยคำดังนี้ เนื่องจากไม่มีธรรมอื่นที่ควรเป็นอินทรีย์ ถ้าธรรมที่ควรเป็นอินทรีย์พึงมีได้ ก็จักรวมเอาไว้สักร้อยหรือพันอย่าง

๑๙. **พละ** คือ ธรรมครอบงำ กล่าวคือ ย้ายปฏิบัติภชธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เหมือนพระบาลีว่า “ยถา อพลา นํ พลินนฺติ มทุหนฺเต นํ ปริสฺสยา”^{๑๕} (อุปสรรค[มีรากะเป็นต้น]อันไม่มีกำลังย่อมครอบงำชนผู้ไร้ความเพียรนั้น ย้ายเขาอยู่)

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า อพลา แปลว่า ไม่มีกำลัง

พระดำรัสว่า นํ คือ ชนผู้ไร้ความเพียร

พระดำรัสว่า พลินนฺติ แปลว่า ย่อมใช้กำลัง คือ ครอบงำ

พระดำรัสว่า ปริสฺสยา (อุปสรรค) คือ อุปสรรคมีรากะเป็นต้นที่ไม่มีกำลัง

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **พละ** เพราะเป็นธรรมที่ไม่ถูกปฏิบัติภชธรรมทำให้โยกคลอนหวั่นไหว สภาพที่ปฏิบัติภชธรรมคือความไม่มีศรัทธาทำให้หวั่นไหวไม่ได้ จึงชื่อว่า **สัทธาพละ**

สภาพที่ปฏิบัติภรรยาด้วยความเกียจคร้านทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ชื่อว่า **วิริยพละ**

สภาพที่ปฏิบัติภรรยาด้วยความขาดสติทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ชื่อว่า **สติพละ**

สภาพที่ปฏิบัติภรรยาด้วยความฟุ้งซ่านทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ชื่อว่า **สมาธิพละ**

สภาพที่ปฏิบัติภรรยาด้วยความไม่รู้ทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ชื่อว่า **ปัญญาพละ**

ส่วนธรรมสองหมวดอื่น [หิริพละ โอตตปปพละ อหิริกพละ และอโนตตปปพละ]

พึงประกอบโดยความเป็นสภาพที่ตรงข้ามกันและกัน

(๒๑๘) ในคัมภีร์วิภาวณีกถาว่า “แต่อหิริกพละและอโนตตปปพละทั้งสอง ชื่อว่า **พละ** เพราะเป็นสภาพมั่นคงในธรรมที่เกิดร่วมกันเท่านั้น” โดยมุ่งหมายว่า “พลธรรมที่เป็นบาปสองหมวดประกอบกับปฏิบัติภรรยาไม่ได้” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะความมั่นคงในธรรมที่เกิดร่วมกันและความไม่ถูกปฏิบัติภรรยาทำให้หวั่นไหวก็เหมือนกันโดยสภาวะ

วิริยพละและสมาธิพละเป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต

อหิริกพละและอโนตตปปพละเป็นอกุศล

ส่วนพละอื่นเป็นกุศลและอัพยากฤต

๒๐. ในคำว่า อธิปัตติ (อธิปัตติ) ปติ คือ เจ้านาย กล่าวคือ ผู้เป็นใหญ่

ผู้เป็นใหญ่มี ๒ ประเภทคือ ผู้เป็นใหญ่เฉพาะที่ และผู้เป็นใหญ่ในที่ทั้งหมด

อินทรีย์ทั้งหลายชื่อว่าเป็นใหญ่เฉพาะที่ เพราะเป็นไปในอำนาจของอินทรีย์อื่นในวิสัยของอินทรีย์อื่นนั้นแล้ว ทำให้อินทรีย์อื่นเป็นไปในอำนาจของตนในวิสัยของตน แต่เมื่อถึงฐานะที่เป็นอธิปัตติซึ่งเป็นไปโดยพิเศษด้วยการกระตุ้นเตือนก่อนหรือด้วยเหตุที่เคยเกิดมาในภพก่อน ก็ไม่มีธรรมอื่นที่สองซึ่งเป็นใหญ่ ธรรมที่เป็นใหญ่ยิ่ง จึงชื่อว่า **อธิปัตติ**

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “**อธิปัตติ** คือ ธรรมที่เป็นใหญ่กว่าธรรมซึ่งเป็นไปเนื่องกับตน”

[คำว่า อธิปัตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่เป็นใหญ่ยิ่ง = อธิโก ปติ อธิปัตติ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส อธิ ศัพท์

+ ปติ ศัพท์)

- ธรรมที่เป็นใหญ่กว่าธรรมที่เนื่องกับตน = อธินานํ ปติ อธิปติ (บัญญัติปปริสสมาส
อธิน ศัพท์ + ปติ ศัพท์ ลบ น อักษรและรัสสะ อี ใน ธิ เป็น อี)

ฉันทาธิปติ หมายถึง อธิปติคือฉันทะ กล่าวคือ ฉันทะที่ต้องการจะทำ[บุญหรือบาป]
ซึ่งเป็นไปทำให้ธรรมที่เกิดร่วมกันในบุญและบาปนั้นๆ เนื่องกับตนและประทับประคองหน้าที่
ไว้ได้เสมอเหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาต้นหญ้า ไบไม้ และขยะลอยไป ด้วยการกระตุ้นเตือน
ก่อนอย่างนี้ว่า “ฉนทวโต ก็ นาม กมมํ น สีฆตติ” (ผู้มีฉันทะจะทำกรรมใดไม่สำเร็จหรือ)
หรือด้วยฉันทะที่เคยช่องเสพตีมาก่อนในอดีตชาติเป็นเหตุ

แม้อธิปติอื่นก็มีนัยเดียวกัน

ถามว่า : ในอธิปติเหล่านี้ อธิปติธรรมสามอย่างหลัง[คือวิริยะ จิตตะ และวิมังสา]
ย่อมถือเอาโดยไม่สละความเป็นอินทรีย์ เมื่อเป็นอธิปติอยู่ก็เป็นไปในอำนาจของอินทรีย์
อื่นโดยเนื่องกับหน้าที่ของอินทรีย์ได้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่หน้าที่ของอธิปติกับหน้าที่ของอินทรีย์ต่างกัน จึงไม่มี
โทษในข้อนี้ เปรียบเสมือนพระจักรพรรดิราชทรงพระอักษรวิชาทิพย์อย่างหนึ่งจากบุโรหิต
พระองค์หาใช่ไม่เป็นพระจักรพรรดิราชด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เพราะพระองค์มิได้ทรงตกอยู่ใน
อำนาจของผู้อื่นด้วยการศึกษา ทั้งนี้เพราะหน้าที่ของความเป็นพระจักรพรรดิราชกับหน้าที่
ในการศึกษาต่างกัน ข้อนี้ก็มิอุปไมยฉันทนั้น หน้าที่ของอธิปติ คือการนำหน้าที่ไปได้โดยไม่
เกี่ยวกับหน้าที่พิเศษนั้นๆ [เหมือนจักขุนทรีย์เป็นใหญ่ในหน้าที่เห็นเป็นต้น] ได้ครอบงำด้วย
กำลังอันใหญ่หลวง ทำให้ธรรมที่เกิดร่วมกันไม่ทอดลอยในหน้าที่ของตนๆ ส่วนอินทรีย์ได้
ปรารภหน้าที่ที่มีการรับรู้สิ่งต่างๆ [ทางตา] เป็นต้น

๒๑. อาหาร คือ ธรรมที่นำสัมปยุตตธรรมไปเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือทำให้เป็น
ไปได้ด้วยความสามารถพิเศษอันเป็นเหตุปัจจัยเฉพาะ โดยความเสมอกันแห่งสหชาติปัจจัย
เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง อาหาร คือ ธรรมที่ทำให้ปัจจัยและปัจจัยูปัน[คือผล]นั้นๆ ซึ่งเกิด
ภายในตน นำตนกับหน้าที่ของปัจจัยและปัจจัยูปันของตนไปได้ด้วยดี ดังพระพุทธทวณะว่า

สพฺเพ สตุตา อาหารภูจิติกา.^{๑๗}

“เหล่าสัตว์ทั้งหมดตั้งอยู่ได้ด้วยปัจจัย”^{๑๘}

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “เหล่าสัตว์ทั้งหมด” หมายถึง ธรรมที่เป็นปัจจัยและปัจจัยปັນทั้งหมดซึ่งเกิดภายในตน

พระดำรัสว่า อาหารภูจิติกา แปลว่า ตั้งอยู่ได้ด้วยปัจจัย หมายความว่า มีสภาพตั้งอยู่ด้วยปัจจัย ๒๔ ประเภทตามสมควร^{๑๙}

[คำว่า อาหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่นำสัมปยุตตธรรมไปเป็นอย่างยิ่ง = อาหารนฺติ อติเรเกณ หรฺนฺติ ปวตฺเตนฺตฺติ
อาหารา (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อา อุปสรรคมีอรรถว่า ยิ่ง)

- ธรรมที่ทำให้ปัจจัยและปัจจัยปັນนำตนกับหน้าที่ของปัจจัยและปัจจัยปັນเป็นไปด้วยดี = อาหารนฺติ สุกฺกุ หรฺนฺติ วหฺนฺติ เอเตหฺตฺติ อาหารา (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ อา อุปสรรคมีอรรถว่าดี)]

ถามว่า : ในพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอาหารคือปัจจัย[อันได้แก่ปัจจัย ๒๔ ทั้งหมด] มิใช่ตรัสถึงอาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร) แต่ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้กล่าวถึงธรรมคือปัจจัยที่เป็นอาหาร ๔ อย่างไว้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่ธรรม ๔ อย่างเหล่าใดในบรรดาปัจจัย ๒๔ ประเภททั้งหมดที่ได้ชื่อว่า อาหาร ตรัสไว้เป็นพิเศษว่าอาหาร ๔ อย่างเพราะมีสภาพเป็นปัจจัย [มีเหตุปัจจัยและอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น] ธรรมเหล่านั้นสำเร็จแล้วว่าเป็นอาหาร[คือมูลเหตุ] ของปัจจัยดังกล่าวนั้น การที่อาหาร ๔ เป็นสภาพยิ่งใหญ่ย่อมประจักษ์ชัดในความหมายนี้

ในเรื่องนั้น อำนาจของเมล็ดข้าวบาร์เลย์หรือเมล็ดข้าวสาลีย่อมเป็นหลักในการก่อให้เกิดหน่อ ต่อจากนั้นอำนาจของปฐวีธาตุและอาโปธาตุย่อมเป็นหลักในการทำให้เป็นข้าวกล้าแล้วเติบโตตั้งอยู่ได้ห้าหกเดือน ฉะนั้นใด แรงกรรมของเหล่าสัตว์ผู้เป็นกามบุคคล

ดำรงชีพอาศัยกพพิการอาหาร ย่อมเป็นหลักในการก่อให้เกิดรูปในปฏิสนธิกาล ถัดจากนั้น อำนาจของอุตุและอาหารย่อมเป็นหลักในการเติบโตตั้งอยู่ตลอดชีพ ฉะนั้น กรรมชรูปทั้งหลาย แม้ดำเนินไปจนถึงกาลใกล้เสียชีวิต ก็มีอุตุและอาหารค้ำจุนอยู่นั้นเทียว และอุตุที่มีอาหารค้ำจุนย่อมทำหน้าที่ของตน ดังนั้น กระแสรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ของเหล่าสัตว์จึงไม่สามารถดำเนินไปได้นานในเมื่อไม่มีกพพิการอาหารค้ำจุน ต้องมีอาหารค้ำจุนจึงจะดำเนินไปตลอดชีพได้

นกหรือเหลือบขุ่นเป็นต้นได้รับอาหารทางจงอยปากแล้วเลี้ยงอัตภาพอยู่ เมื่อจงอยปากไม่มีย่อมไม่ได้อาหารแล้วเสียชีวิต ฉนใด เหล่าสัตว์นี้ได้รับรสในอารมณ์ด้วยผัสสะ ก่อให้เกิดการบริโภคใช้สอยคือเวทนา บรรลุถึงความมีตัณหาเพิ่มพูนขึ้น ทำวิภูฏะสาม[คือ กิเลสวัฏ = วนเวียนกิเลส กรรมวัฏ = วนเวียนกรรม วิปากวัฏ = วนเวียนวิปาก]ให้เต็ม ไม่เบื่อหน่ายอยู่ในวิภูฏะตราบจนถึงทุกวันนี้ ฉนนั้น แต่ถ้าผัสสะไม่มี โอกาสเกิดตัณหาก็ไม่ได้ เพราะปราศจากการเสวยเวทนาในเมื่อไม่ได้รับรสของอารมณ์ ดังนั้นจึงไม่มีวิภูฏะสาม

ฝูงนกเป็นต้นกระพือปีกมิให้ร่วงหล่น เทียวไปสู่พฤษชาติหรือไพโรสณท์ รักษาตนให้คงอยู่ได้ แต่เมื่อปีกไม่มีก็ทำการบินไปให้สำเร็จไม่ได้ ย่อมร่วงหล่นลงมาตาย ฉนใด เหล่าสัตว์นี้ตั้งใจด้วยเจตนาที่มีลักษณะชวนชวยแล้ว ให้สำเร็จความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกรรม เทียวไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ ย่อมท่องเที่ยวไปในวิภูฏะจนถึงทุกวันนี้ ถ้าเจตนาไม่มี กรรมวัฏก็ไม่มี ครันกรรมวัฏไม่มี วิปากวัฏก็ไม่ได้ และเมื่อวิปากวัฏไม่มี กิเลสวัฏที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสวิปากนั้นก็ไม่ได้ ดังนั้นจึงไม่มีวิภูฏะสาม

ฝูงนกเป็นต้นนั้นรู้จักที่หากินหรือทิศทางนั้นๆ ด้วยตาแล้ว รักษาตนให้คงอยู่ได้ตลอดชีวิต แต่เมื่อตามองไม่เห็นก็จะไม่ได้รับสิ่งที่ควรถือเอาหรือไม่ได้ถึงที่ควรบินไป ย่อมตายในทีนั้น ฉนใด ธรรมที่เกิดร่วมกันเมื่อได้รับอารมณ์นั้นๆ ด้วยวิญญาณที่มีลักษณะรับรู้สิ่งต่างๆ แล้ว ก่อให้เกิดผัสสะเป็นต้นในอารมณ์นั้นๆ ย่อมทำวิภูฏะสามให้วนเวียนอยู่ถ้าวิญญาณไม่มี ผัสสะเป็นต้นย่อมรับอารมณ์ไม่ได้ ดังนั้นจึงไม่มีวิภูฏะสาม

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า จตุตาโร อาหารา...วิญญาณ จตุตถิ (อาหารมี ๔ คือ กพพิการอาหาร ผัสสาหารที่สอง มโนสัณฺเจตนาหารที่สาม และ วิญญาณาหารที่สี่)

ในสังยุตตนิกายตรัสว่า

จตุตารโหม ภิกขเว อาหารา ภูตานิ วา สุตตานิจิตฺติยา สมภเวสีนํ วา สุตตานิ
อนุกุคฺคหยา กพฺพีการโ อาหาโร โอพาริกโก วาสุขุโม วา, ผสฺโส ทฺตโย, มโนสฺสญฺเจตนา ตตฺติยา,
วิญญาณํ จตฺตถ.^{๙๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ อย่างนี้ย่อมมีเพื่อความตั้งอยู่ของเหล่าสัตว์ผู้เจริญ
เติบโตแล้ว หรือเพื่อค้ำจุนเหล่าสัตว์ผู้แสวงหาความเจริญเติบโต คือกพพีการาหารซึ่งหยาบ
หรือละเอียด ผัสสาหารที่สอง มโนสสญเจตนาหารที่สาม วิญญาณาหารที่สี่”

ในพระบาลีนั้น มีพระดำรัสว่า “ผู้เจริญเติบโตแล้ว” คือ ผู้ถึงความเจริญแล้ว

พระดำรัสว่า “ผู้แสวงหาการเจริญเติบโต” คือ ผู้ตั้งอยู่ในกาลเป็นน้ำใส (กลละ)
เป็นต้น

สภาพความเป็นไปของอาหารทั้ง ๔ ดำเนินไปเพื่อความตั้งอยู่หรือค้ำจุน
เหล่าสัตว์ในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นหรือในภพนั้นๆ โปรดทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว
ส่วนในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

โก ปเนตฺถ อาหาโร. กิ อาหาเรตฺติ. กพฺพีการาหาโร โอพฺภุจฺมกรูปานิ อาหาเรตฺติ.
ผสฺสหาโร ติสฺโส เวทนา. มโนสฺสญฺเจตนาหาโร ตโย ภเว. วิญญาณาหาโร ปฏฺิสนฺธินามรูป.^{๑๐}

“[ถามว่า] อะไรคืออาหารในที่นี้ และก่อให้เกิดอะไร [ตอบว่า] กพพีการาหาร
ก่อให้เกิดรูปกลาปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ ผัสสาหารก่อให้เกิดเวทนา ๓ มโนสสญเจตนาหาร
[คือกุศลกรรมกับอกุศลกรรม]ก่อให้เกิดภพ ๓ ส่วนวิญญาณาหารก่อให้เกิดนามรูปที่เกิด
ในขณะปฏิสนธิ”

ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยผลที่ปรากฏชัดเจน

การก่อให้เกิดรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ มิใช่หน้าที่สำคัญของกพพีการาหาร แต่การ
อุปถัมภ์กระแสน้ำที่มีสมุฏฐาน ๔ เป็นหน้าที่สำคัญ ดังในพระบาลีตรัสว่า “เพื่อความตั้งอยู่
และ “เพื่อค้ำจุน” [ไม่ได้ตรัสว่า “เพื่อความเกิดขึ้น”]

อุปนิสัยสยบัจจยและอาเสวนบัจจยมี ๒ ประเภท คือ สุตตันตเทศนา และ อภิธรรมเทศนา ฉันทได้อาหารบัจจยก็มี ๒ ประเภท ฉันทนั้น

ในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น ข้อความที่กล่าวว่า

มโนสญเจตนาหาโรตโย ภเว.^{๒๑}

“มโนสญเจตนาหกรก่อให้เกิดภพ ๓”

ข้อความนั้นหมายความว่าความถึงการแสดงธรรมตามนัยพระสูตร เพราะอาหารที่เป็นนาม [ตามนัย] ในคัมภีร์ปฏิฐานไม่เรียกว่าเป็นบัจจยแก่ธรรมที่ไม่เกิดร่วมกัน เพราะมีสภาพนำผล มาให้

๒๖. องค์แห่งการเพ่งอารมณ์ย่อมไม่ปรากฏในปัญจวิญญาณ เพราะเป็นเพียง การตกไปเฉพาะหน้าต่อรูปารมณ์เป็นต้น เนื่องจากมีกิจ ฐาน และวัตถุ ซึ่งมีกำลังน้อย เวทนาและเอกัคคตาที่มีอยู่ในปัญจวิญญาณจึงไม่ทำให้สำเร็จหน้าที่ของการเพ่งอารมณ์ ดัง พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “วิตกทุกปัจฉิมกัม ฆาน”^{๒๒} (ฆานมีวิตกเกิดตามหลัง) วิตกที่เป็น ใหญ่ในองค์ฆานย่อมไม่มีในปัญจวิญญาณ ด้วยเหตุนี้ เวทนาและเอกัคคตาจึงไม่ทำให้ สำเร็จการเพ่งอารมณ์ในจิตเหล่านั้น

ธรรมที่ไม่มีความเพียรอุปถัมภ์ ย่อมไม่ถึงความมั่นคงในธรรมที่เกิดร่วมกัน หน้าที่ ของสมาธิพละจึงไม่สำเร็จในอเหตุกจิต ๑๖ ดวงที่ปราศจากความเพียร ดังพระอรรถกถาจารย์ กล่าวว่า “วีริยปัจฉิมกัม พลนติ หิ วุตต”^{๒๓} (พละมีความเพียรเกิดตามหลัง) ฉะนั้น ท่านจึง กล่าวว่า อวีริยสุ พลนติ น ลพฺภนติ (พละย่อมไม่ปรากฏในจิตที่ปราศจากความเพียร)

ธรรมที่ไม่มีเหตุย่อมเข้าไปไม่ถึงหนทางเพื่อบรรลุที่สุดแห่งวิญญาณะหรือพระนิพพานได้ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “เหตุปัจฉิมโก มคโค”^{๒๔} (มรรคมีเหตุเกิดตามหลัง) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อเหตุเกสุ มคคฺคานิ น ลพฺภนติ (องค์ของมรรคย่อมไม่ปรากฏในอเหตุก- จิต)

๒๗. เอกัคคตาในจิตที่มีความสงสัย ย่อมไม่มีกำลังนำไปสู่ความเป็นมรรค อินทรีย์

หรือพละ เพราะปราศจากอิโมกข์และกฏวิจิกิจฉาที่มีสภาพสงสัยครอบงำโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิจิกิจฉาจิตเต เอกคตตา มคคินทฺริยพลภาवं น คจฺฉติ (เอกคตตาย่อมไม่นำไปถึงความเป็นมรรค อินทรีย์ หรือพละ ในจิตที่มีความสงสัย)

๒๘. ในคำว่า ทวิเหตุกตติเหตุกชวเนเสว (ในขวนจิตที่เป็นทวิเหตุกและติเหตุกตามสมควร) นี้ คำว่า ทวิเหตุกและติเหตุก ปฏิเสชขวนจิตที่เป็นโมหมูลจิต ๒ หสนจิต ๑

คำว่า ขวนจิต ปฏิเสชวิปากจิตที่เป็นทวิเหตุกและติเหตุกอันเกิดในภูมิ ๓

(๒๒๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “คำว่า ทวิเหตุกและติเหตุก แสดงว่าอธิบดี ไม่มีในจิตที่เป็นเอกเหตุก” แต่ท่านก็ควรแสดงว่าอธิบดีเหล่านั้นไม่มีในหสนจิตอีก เพราะเป็นขวนจิตเหมือนกัน

คำว่า ยถาสมภาว (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่การเกิดอธิบดีหนึ่งๆ ที่ได้รับการกระตุ้นเตือนก่อนและได้รับเหตุที่เคยเกิดมาแล้วในภพก่อน

อธิบดีอย่างเดี่ยวย่อมปรากฏ อธิบดีอย่างที่สองย่อมปรากฏไม่ได้ มิฉะนั้นแล้วก็ไม่อาจเป็นอธิบดี ดังในคัมภีร์ปฏิฐานไม่ตรัสไว้ในวิภังค์ของอธิบดีปัจจัยเหมือนในวิภังค์ของอินทรีย์ปัจจัยว่า

อรูปีโน อินทฺริยา สมฺปยุตฺตกาณํ ฆมฺมานํ ตํสมฺภูจฺจานนญจ รูปานํ อินทฺริย-
ปจฺจเยน ปจฺจโย.^{๒๕}

“อินทรีย์ที่เป็นนามเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เกิดร่วมกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานคืออินทรีย์กับธรรมที่เกิดร่วมกัน โดยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย”

ในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสไว้ด้วยการจำแนกแต่ละอธิบดีเท่านั้นด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกาณํ^{๒๖}

“ฉันทาธิบดีเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เกิดร่วมกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานคือฉันทาธิบดีกับธรรมที่เกิดร่วมกัน โดยความเป็นอธิบดีปัจจัย”

หากเป็นตามนี้ ความแตกต่างระหว่างอธิบดีกับอินทรีย์ย่อมปรากฏชัด

อธิบายคาถาสรูป

๒๙. คำว่า นเวริตา แปลว่า เรากล่าวพลธรรมว่ามี ๙

คำว่า กุสลาทิสมาภินณะ คือ การประมวลธรรมผลสมซึ่งเจือด้วยกุศล อกุศล และอัพยาगत

อธิบายการประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้ (โพธิปักขียสังคหะ)

๓๐. โพธิ คือ ธรรมที่หยั่งรู้ร้อยสี่ ๔

อีกนัยหนึ่ง โพธิ คือ ธรรมที่ทำให้ผู้ถึงพร้อมหยั่งรู้ร้อยสี่ ๔ หมายถึง มรรคญาณ ๔ ดังสารกในคัมภีร์มหานิทเทสว่า

โพธิ วุจจติ จตุสมุคฺเคสุ ญาณ^{๒๗}

“ญาณในมรรคทั้ง ๔ เรียกว่า โพธิ”

[คำว่า โพธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่หยั่งรู้ร้อยสี่ ๔ = จตุตตาริ สจฺจานิ พุชฺฌตีติ โพธิ (ลง อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ธรรมที่ทำให้ผู้ถึงพร้อมหยั่งรู้ร้อยสี่ ๔ = พุชฺฌนฺติ ตานิ ตสมฺมุคฺคิโน เอตายาติ โพธิ

(ลง อิ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ปักขะ คือ องค์ประกอบที่เป็นส่วนหนึ่ง

โพธิปักขียะ คือ ธรรมที่มีในฝ่ายแห่งธรรมอันหยั่งรู้ร้อยสี่ ๔ คำนี้เป็นชื่อของธรรมในศาสนาของพระศาสดาที่นับเข้าในสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และ อธิปัญญาสิกขา

ธรรมดังกล่าวแบ่งออกเป็น ๗ อย่าง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า จตุตาโร สติปัญฺณานา (สติปัญฺณานมี ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัญฺณาน เวทนานุปัสสนาสติปัญฺณาน จิตตานุปัสสนาสติปัญฺณาน และธรรมานุปัสสนาสติปัญฺณาน)

ปฏิฐาน คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมกัน ตั้งมั่นในอารมณ์มีก่องรูปเป็นต้น คือดำเนินไปด้วยการผูกจิตไว้ในก่องรูปเป็นต้น โดยห้ามจิตไม่ให้ซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ

[คำว่า ปฏิฐาน ตัดบทเป็น ป + ฐาน อุปสรรคคือ ป มีอรรถว่า “ประธาน, เป็นใหญ่” ฐาน ศัพท์มีอรรถว่า “ตั้งมั่น” ดังนั้นจึงมีความหมายว่า ธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่นในอารมณ์มีก่องรูปเป็นต้น]

คำว่า **สติปฏิฐาน** คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่น[ในอารมณ์มีก่องรูปเป็นต้น]คือสตินั้นแหละ

[คำว่า สติปฏิฐาน ในที่มีรูปวิเคราะห์เป็นอวชารณบุรพบท กรรมธารยสมาสว่า สติ เอว ปฏิฐาน สติปฏิฐาน หมายถึง สติ โดยทั่วไป สติปฏิฐาน ศัพท์มักปรากฏในฐานะ ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่นคือสติ หมายถึง สติ = สติ เอว ปฏิฐาน สติปฏิฐาน (อวชารณบุรพบท กรรมธารยสมาส ปฏิฐาน ศัพท์เป็นกัตตุสาธนะ)

- ที่ตั้งของสติ หมายถึง อารมณ์ ๔ มีก่องรูปเป็นต้น = สติยา ปฏิฐาน สติปฏิฐาน (จัญญี-ตปปริสสมาส ปฏิฐาน ศัพท์เป็นอิทธิกรณสาธนะ)

แต่ในที่นี้หมายถึงนัยแรก ดังปรากฏคำอธิบายในอรรถกถาของมหาสติปฏิฐานสูตรว่า
อิทมิธ อธิปเปต^{๒๔}

“ในพระสูตรนี้ทรงหมายเอาธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่นคือสติ”]

เมื่อควรกล่าวว่า “จตุตตาริ สติปฏิฐานานิ” แต่กล่าวว่า “จตุตตาริ สติปฏิฐานา” เพราะมองหาคำว่าเป็นธรรม

[คำว่า สติปฏิฐาน ตามหลักภาษาเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะบทที่ลง ยุ ปัจจัยมักใช้เป็นนปุงสกลิงค์ จึงควรกล่าวเป็นรูปว่า สติปฏิฐานานิ แต่พระอรุททอาจารย์กล่าวเป็นรูปปุงสกลิงค์ว่า สติปฏิฐานา เพราะคำนี้หมายความถึงธรรมซึ่งภาษาบาลีใช้รูปเป็นปุงสกลิงค์ว่า ธมม จึงประกอบรูปว่า สติปฏิฐานา โดยคล้อยตามข้อความที่ศัพท์ระบุถึง เหมือนคำว่า สติปฏิฐานโน ธมโม = ธรรมที่เป็นสติปฏิฐาน, จิตโต ธมโม = ธรรมคือจิต, จิตตวา ธมมา = ธรรมทั้งหลายคือจิต (ดู สัททนีติ ปทมาลา หน้า ๓๗๑-๗๒)]

กายานุปัสสนา คือ การตามรู้ในกองรูป หมายความว่า การติดตามรู้อย่างต่อเนื่อง สม่่าเสมอในอาการที่เป็นไปของกองรูปส่วนใดส่วนหนึ่งมีลมหายใจเข้าออกเป็นต้น โดยความเป็นกองรูปนั้นๆ หรือโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นต้น ตราบจนขจัดความหลงผิดในกองรูปนั้นๆ ได้

เวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้เวทนาที่เป็นส่วนหนึ่งในกองเวทนามีสุขเวทนาเป็นต้นในเวทนา ๙ อย่าง โดยความเป็นเวทนานั้นๆ หรือโดยความเกิดดับ

จิตตานุปัสสนา คือ การตามรู้จิตส่วนหนึ่งมีจิตอันก่อปรด้วยราคะเป็นต้นในจิต ๑๖ อย่าง โดยความเป็นจิตนั้นๆ หรือโดยความเกิดดับ

ธรรมานุปัสสนา คือ การตามรู้สภาวะธรรมส่วนหนึ่งมีกามฉันทะเป็นต้นในธรรมมีนิรุตต์เป็นต้น ๕ อย่าง โดยความเป็นสภาวะธรรมนั้นๆ หรือโดยความเกิดดับ

[การตามรู้กองรูปโดยความเป็นกองรูป เป็นการหยั่งเห็นสภาวะลักษณะ คือลักษณะพิเศษ ส่วนการตามรู้กองรูปโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นการหยั่งเห็นสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไป]

(๒๒๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “กายะ คือ กองผมเป็นต้นที่น่ารังเกียจ อีกนัยหนึ่ง กายะ คือ กองลมหายใจเข้าออก” ข้อความนั้นไม่งาม

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า ข้อความนั้นไม่งามเพราะว่า กาย ศัพท์ควรหมายเอากองรูปทั้งหมด ดังข้อความในหมวดอาณานาปานะและหมวดอิริยาบถเป็นต้น]

(๒๒๒) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เห็นว่า “กายานุปัสสนา คือ การตามรู้กองรูป” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า กายเ ย กายานุปัสสี วิหริติ (ย่อมตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่)^{๒๓} พระดำรัสดังกล่าวแสดงข้อความนี้เป็นหลักว่า กายานุปัสสนา คือ การตามรู้ในกองรูป

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงรูปวิเคราะห์กัมมัฏฐานฐิติปัริสสมาสว่า กายสส อนุปัสสนา กายานุปัสสนา (กายานุปัสสนา คือ การตามรู้กองรูป) แต่คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์สัตตมีตัมปัริสสมาสว่า กายเ อนุปัสสนา กายานุปัสสนา (กายานุปัสสนา คือ การตามรู้ในกองรูป) โดยอ้างอิงพระดำรัสใน

มหาสติปัฏฐานสูตรว่า กายเย กายานุปัสสี วิหริติ (ย่อมตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่)]

(๒๒๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “[เวทนานุปัสสนา] คือ การตามรู้โดยเนื่องกับเวทนา” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะมีพระพุทธานุญาตว่า เวทนาสุ เวทนานุปัสสี (ตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนา)^{๓๐}

แม้คำว่า จิตตานุปัสสนา ก็เช่นเดียวกัน

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงรูปวิเคราะห์ เวทนานุปัสสนา และ จิตตานุปัสสนา เป็นกัมมัฏฐานภูมิที่ตั้งปุริสสมาสว่า

- เวทนานุ อุนุปัสสนา เวทนานุปัสสนา (เวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้เวทนา)
- จิตตสุ อุนุปัสสนา จิตตานุปัสสนา (จิตตานุปัสสนา คือ การตามรู้จิต)

แต่คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์สัตตมิตตปุริสสมาสว่า

- เวทนาสุ อุนุปัสสนา เวทนานุปัสสนา (เวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้ในเวทนา)
- จิตเต อุนุปัสสนา จิตตานุปัสสนา (จิตตานุปัสสนา คือ การตามรู้ในจิต)

ท่านผู้แต่งได้อ้างอิงพระดำรัสในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ (ย่อมตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนาอยู่), จิตเต จิตตานุปัสสี วิหริติ (ย่อมตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่)]

(๒๒๔) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ธรรมานุปัสสนา คือ การตามรู้ธรรมคือ สัญญาและสังขารซึ่งมีลักษณะต่างกัน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในพระบาลีไม่มีที่ใดซึ่งเรียกสัญญาและสังขารเป็นพิเศษว่าธรรม[ในธรรมานุปัสสนา] ความจริงในพระบาลีตรัสนิวรรณ์ ๖ ไว้ก่อน ต่อมาจึงตรัสอุปาทานชั้น ๕ ต่อจากนั้นจึงตรัสอายตนะ ๑๒ ภายหลังจึงตรัสโพฆงค์ ๗ ถัดจากนั้นจึงตรัสอริยสัจ ๔^{๓๑}

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสธรรมานุปัสสนาอย่างเดียวแล้ว สติปัฏฐานอื่นก็นับเข้า[ในธรรมานุปัสสนา] จึงควรตรัสสติปัฏฐานอย่างเดียว ไม่ควรตรัสสติปัฏฐาน ๔ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะรูปขันธ์ในธรรมานุปัสสนาตรัสไว้ด้วยการตามรู้ลักษณะแปรปรวน เนื่องจากลักษณะแปรปรวนเป็นสภาวะธรรมแยกจากบัญญัติ

รูปขันธ์ย่อมเป็นไปเพื่อละอัตตวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเป็นอัตตา) ที่ละเอียดโดยพิเศษแก่บุคคลผู้ตามรู้อย่างนั้น

ส่วนคำว่า “กองรูป” [ในกายานุปัสสนา] โปรดทราบโดยเนื่องกับรูปธรรมที่เป็นมหาภูตรูปอันเป็นกองรูปนั้นๆ มิใช่เนื่องกับลักษณะแปรปรวน ทั้งกองรูปทุกกองที่ประชุมกันโดยถือเอาความเป็นรูปนั้นๆ ก็มีใช้สภาวะธรรมที่แยกจากบัญญัติ เพราะยังเจือด้วยบัญญัติ กองรูปดังกล่าวย่อมเป็นไปเพื่อละสุขวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าดีงาม) อันไม่ละเอียดแก่บุคคลผู้ตามรู้อย่างนั้น

เช่นเดียวกันนี้ เวทนาและจิตก็มีวิปลาส ๒ อย่าง คือ วิปลาสหยาบ และวิปลาสละเอียด นิจจวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเที่ยง) และสุขวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเป็นสุข) ที่เนื่องในอัตตา เป็นวิปลาสหยาบ ส่วนอัตตวิปลาสเป็นวิปลาสละเอียด ในข้อนั้น พระพุทธองค์ตรัสเวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนาไว้แยกกัน เพื่อละวิปลาสหยาบ ส่วนเวทนาขันธ์และวิญญาณขันธ์ในธรรมานุปัสสนา ตรัสไว้เพื่อละวิปลาสละเอียด ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสติปัฏฐาน ๔

[สรุปความว่า สติปัฏฐาน ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิปลาส ๔ ประการ คือ

- กายานุปัสสนา ละสุขวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าดีงาม)
- เวทนานุปัสสนา ละสุขวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าสุข)
- จิตตานุปัสสนา ละนิจจวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเที่ยง)
- ธรรมานุปัสสนา ละอัตตวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเป็นอัตตา)]

๓๑. **สัมมปชาน** คือ ธรรมที่ทำให้บุคคลพากเพียรชอบ

คำนี้เป็นชื่อของความเพียรชอบที่เป็นไปโดยไม่ทอดยวว่า “กามํ ตโจ จ นหารุ จ, อกฺขลิ จ อวสิสฺสตุ. อุปฺสฺสฺสตุ เม สรีเร มํสโลหิตํ. ยนฺตํ ปุริสธามเนนปุริสปรกุกเมเนน ปตฺตพฺพํ. น ตํ อปตฺวา วีริยสฺส สณฺจํ นํ ภวิสฺสตี”^{๓๒} (หนัง เอ็น และกระดูก จงเหลืออยู่เถิด เนื้อและ

เลือดในสรีระของเราจงแห้งเถิด เมื่อยังไม่บรรลุนิกรรมที่พึงบรรลุด้วยความบากบั่นอุตสาหะของบุรุษแล้ว ความหยุดยั้งแห่งความเพียรจักไม่มี)

ความเพียรชอบแม้มีประการเดียวที่เป็นไปเช่นนั้น ก็แบ่งออกเป็น ๔ อย่างด้วยความสำเร็จแห่งหน้าที่ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุบุปฺพนฺทาน (ความเพียรเพื่อขจัดบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ความเพียรเพื่อห้ามบาปอกุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดขึ้น ความเพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดให้เกิดขึ้น และความเพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งๆ ขึ้นไป) เป็นต้น

ในประโยคนั้น คำว่า อุบุปฺพนฺทาน ปาปกาณ (บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว) คือ บาปอกุศลที่ประจักษ์โดยความเกิดขึ้นในกระแสจิตของตนว่า เราได้กระทำบาปอกุศลนี้ไว้ในกาลโน้นหรือในที่โน้น บาปอกุศลนี้จึงเกิดขึ้นแล้วแก่เรา

คำว่า ปหานาย (เพื่อขจัด) มีความหมายว่า เพื่อกระทำให้บาปอกุศลไม่มีสภาพเกิดอีกในกระแสจิตของตนตั้งแต่วันนี้ตราบจนถึงวันปรินิพพาน

คำว่า วายาโม (ความเพียร) คือ ความเพียรมั่นในการรักษาศีลให้หมดจดและในการเจริญภาวนาคือสมถะกับวิปัสสนา

คำว่า อนุบุปฺพนฺทาน (ที่ยังมิได้เกิดขึ้น) มีความหมายว่า ที่ไม่เคยประจักษ์ว่าได้เคยเกิดขึ้นในกระแสจิตของตน แต่ประจักษ์เพราะเห็นหรือได้ยิน[เรื่องที่เกิดขึ้น]ของคนอื่นหรือในพระสูตรทั้งหลาย

คำว่า อนุปฺปาทาย (เพื่อห้าม) มีความหมายว่า เพื่อขจัดมูลเหตุแห่งการเกิดขึ้นของอกุศลมูลในกระแสจิตของตนโดยใคร่ครวญว่า อกุศลมูลที่ทำให้เหล่าสัตว์นี้สังสมกิเลสหรือบาปอกุศลอย่างนี้มีอยู่ในเราเสมอ เรายังไม่พ้นจากกิเลสหรือกรรมเหล่านั้น เราอาจจะก่อให้เกิดกิเลสหรือกรรมนั้นในกระแสจิตของตนในวันพรุ่งนี้ วันมะรืนนี้ หรือในภพอื่นได้

คำว่า อนุบุปฺพนฺทาน กุสลาน (กุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดขึ้น) มีความหมายว่า เพื่อบรรลุนิกรรมอันหมดจดเบื้องสูงที่ยังมิได้บรรลู่ในเมื่อเวลา[อุบัติเกิดของพระพุทธเจ้า]ยังไม่ล่วงไปโดยเข้าใจว่า เรายังมิได้บรรลู่ถึงธรรมอันหมดจดนี้ในกุศลธรรมที่เกิดในภุมิ ๔ ซึ่ง

จำแนกเป็นวิสุทธิตี ๗

คำว่า อุปปนนานัน กุศลानัน ภิชโยภาวาย (เพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งขึ้นไป) มีความหมายว่า เพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเพิ่มพูนยิ่งด้วยการทำให้ถึงความไม่เสื่อมสูญ[คืออรรถผล]ในกระแสจิตของตนโดยใคร่ครวญว่า กุศลธรรมมีศีลเป็นต้นที่เกิดขึ้นแล้วในเราย่อมไม่อาจกล่าวว่าเป็นคุณธรรมของเราตราบเท่าที่ยังไม่หยั่งลงสู่อริยมรรค กุศลธรรมเหล่านั้นจักเสียหายไปในวันพรุ่งนี้ วันมะรืนนี้ หรือเมื่อถึงภพอื่น

ความเพียรที่เกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งในประเภททั้ง ๔ นี้ ย่อมทำให้หน้าที่ ๔ อย่างสำเร็จได้ แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า “มคคกฺขณเ เอว เอกสฺส ตสฺส จตฺตักฺขสาธกตา วุตฺตา.”^{๓๓} (ความเพียรอย่างเดี่ยวนั้นทำให้สำเร็จหน้าที่ ๔ อย่างในขณะที่เกิดมรรคเท่านั้น)

[เมื่อบุคคลประกอบความเพียรในวิสุทธิตี ๗ ครั้นเจริญภาวนาจนมีกำลังมากจนกระทั่งบรรลुวิปัสสนาญาณ อกุศลที่เคยเกิดขึ้นแล้วก็เป็นอันถูกขจัดไป อกุศลที่ยังมิได้เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น กุศลที่ยังมิได้เกิดย่อมเกิดขึ้น และกุศลที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถึงความไพบูลย์ ดังนั้น ความเพียรที่เกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งในประเภททั้ง ๔ นี้ จึงทำให้หน้าที่ ๔ อย่างสำเร็จได้ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาหมายความว่าถึงความเพียรขั้นสูงสุดในขณะที่เกิดอริยมรรค การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อุกกัฏฐนัย คือ การกำหนดข้อที่สูงที่สุดโดยไม่หมายเอาสิ่งทั่วไป เช่นคำว่า อภิรูปสฺส กมฺมยา ทาทพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มก็เป็นหญิงรูปงามเพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม]

๓๒. อิทธิ คือ ความสำเร็จ หมายความว่า บริบูรณ์ คือความเกิดขึ้นแห่งความเพียรนั้นๆ

ความสำเร็จนั้นมี ๕ อย่างโดยสังเขป คือ ความสำเร็จในการหยั่งรู้สภาวะธรรมที่ควรรู้ (อริยสัจสี่) ความสำเร็จในการกำหนดรู้ธรรมที่พึงกำหนดรู้ (ทุกขสัจ) ความสำเร็จในการละธรรมที่ควรละ (สมุทยสัจ) ความสำเร็จในการกระทำให้แจ้งธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง (นิโรธสัจ) และความสำเร็จในการเจริญธรรมที่ควรเจริญ (มรรคสัจ)

อีกนัยหนึ่ง อิทธิ คือ ธรรมที่สำเร็จ

คำนี้เป็นชื่อของมหัคคตธรรมและโลกุตตรธรรมทั้งหมดที่สำเร็จได้ด้วยการบำเพ็ญเพียรในศาสนาของพระศาสดา

[คำว่า อิทธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความสำเร็จ = อิทธิมน อิทธิ (ลง ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- ธรรมที่สำเร็จ = อิทธิมติ อิทธิ (ลง ตี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ปาหะ คือ เหตุทำให้เป็นไป

อิทธิบาท คือ เหตุแห่งความสำเร็จ หมายถึง เหตุที่มีกำลัง กล่าวคือ เหตุหลักในการบรรลุความสำเร็จ

อิทธิบาทมี ๔ อย่างด้วยประเภทของอธิปัตติธรรม ๔ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตุตาโร อิทธิบาทา (อิทธิบาทมี ๔ คือ ฉันทิทธิบาท วิริยิทธิบาท จิตติทธิบาท และวิมังสีทธิบาท) เป็นต้น

ฉันทิทธิบาท หมายถึง อิทธิบาทคือฉันทะที่เป็นอธิปัตตินั้นแหละ

แม้อิทธิบาทอื่นก็มีนัยเดียวกัน

อุตริมนุสสรธรรมที่เป็นมหัคคตและโลกุตตระทั้งหมด ไม่อาจบรรลุได้ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือปัญญาสามัญ แต่พึงบรรลุได้ด้วยฉันทะเป็นต้นที่เป็นอธิปัตติไม่ถูกปัลลิวะอย่างใดอย่างหนึ่งขัดขวาง ในที่นี้จึงหมายเอาธรรม ๔ อย่างนี้ที่เป็นอธิปัตติเท่านั้น

(๒๒๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “อิทธิ (ฤทธิ์) คือ ธรรมที่ทำให้การอธิษฐานเป็นต้นสำเร็จ หมายถึง อิทธิวิธญาณ **อิทธิบาท** คือ เหตุของฤทธิ์” ข้อความนั้นคล้ายตามพระพุทธานุญาตในสังยุตตนิกายว่า

กตมา จ ภิกขเว อิทธิ. อิธ ภิกขเว ภิกขุ อเนกวิหิตํ อิทธิวิธํ ปจฺจนฺโภติ. เอโกปิ หุตุวา พุทฺธา โหติ ๒เปย ยาว พุรฺหมฺโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ. อयํ วุจฺจติ ภิกขเว อิทธิ.^{๓๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฤทธิ์เป็นไฉน ภิกษุในศาสนานี้แสดงอิทธิฤทธิ์ หลายอย่างได้ คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายก็ได้

ทะลุฝากำแพงภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือน ไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นต่ำลงในแผ่นดินเหมือน
ในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้
ลูปค้ำพระจันทร์พระอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มีอำนาจมากด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไป
ตลอดพรหมโลกก็ได้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ฤทธิ์”

ข้อความนี้ไม่สมควร เพราะในที่นี้ประสงค์เอาอิทธิธรรมเทศนาเท่านั้น

ส่วนในคัมภีร์วิภังค์^{๓๕} หมู่จิตและเจตสิกที่เป็นโลกิยะกับโลกุตตระผสมกัน พระ-
พุทธองค์ตรัสว่าเป็นอิทธิบาทในปฐมวาระ

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ปจฺมชฺฌมานปริกขมฺมํ หิ อิทธิปาโท นาม. ปจฺมชฺฌมานํ อิทธิ นาม ๗เปยฺ เหวสณฺณยา-
นาสณฺณายตนชฺฌมานปริกขมฺมํ อิทธิปาโท นาม. เหวสณฺณยานาสณฺณายตนชฺฌมานํ อิทธิ นาม.
โสตาปัตติมคฺคสฺส วิปสฺสนา อิทธิปาโท นาม. โสตาปัตติมคฺโค อิทธิ นาม ๗เปยฺ อรหตฺตม-
คฺคสฺส วิปสฺสนา อิทธิปาโท นาม. อรหตฺตมคฺโค อิทธิ นาม.^{๓๖}

“การบริกรรมในปฐมฌมาน ชื่อว่า อิทธิบาท (เหตุแห่งความสำเร็จ) ส่วนปฐมฌมาน
ชื่อว่า อิทธิ (ความสำเร็จ)...การบริกรรมในแนวสัจญาณาสัจญายตนฌมาน ชื่อว่า อิทธิบาท
ส่วนแนวสัจญาณาสัจญายตนฌมาน ชื่อว่า อิทธิ วิปัสสนาของโสตาปัตติมรรค ชื่อว่า อิทธิ
บาท ส่วนโสตาปัตติมรรค ชื่อว่า อิทธิ...วิปัสสนาของอรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิบาท ส่วน
อรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิ”

ปจฺมชฺฌมานํ อิทธิปาโท นาม. ทุติยชฺฌมานํ อิทธิ นาม ๗เปยฺ อากิญจณฺณายตนช-
ฌมานํ อิทธิปาโท นาม. เหวสณฺณยานาสณฺณายตนชฺฌมานํ อิทธิ นาม. โสตาปัตติมคฺโค
อิทธิปาโท นาม. สกทาคามิมคฺโค อิทธิ นาม ๗เปยฺ อรหตฺตมคฺโค อิทธิ นาม.^{๓๗}

“ปฐมฌมาน ชื่อว่า อิทธิบาท ส่วนทุติยฌมาน ชื่อว่า อิทธิ...อากิญจัญญายตนฌมาน
ชื่อว่า อิทธิบาท ส่วนแนวสัจญาณาสัจญายตนฌมาน ชื่อว่า อิทธิ โสตาปัตติมรรค ชื่อว่า
อิทธิบาท ส่วนสกทาคามิมรรค ชื่อว่า อิทธิ...อรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิ”

นอกจากนี้ยังควรกล่าวว่า ปาทกฏานนั้นๆ ชื่อว่า อิทธิบาท ส่วนมรรคที่บุคคล ออกจากกฏานนั้นๆ แล้วให้เกิดขึ้น ชื่อว่า อิทธิ แต่คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้กล่าวว่า อิทธิดี ธรรม ๔ ชื่อว่า อิทธิบาท ตามนัยที่พบในอุตตรจุฬาทนีย และในอุตตรจุฬาทนียประสงค์ อิทธิบาทที่เป็นโลกุตระเท่านั้น แต่คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ประสงค์อิทธิบาทที่เป็นโลกิยะ และโลกุตระคละกัน

๓๓-๔. ธรรมที่เป็นอินทรีย์และพละ ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]ได้กล่าวข้อความไว้แล้ว

อนึ่ง โดยฐานะที่ปรากฏชัด กำลังของศรัทธา ฟังทราบในองค์ของพระโสดาบัน ๔ [คือเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาไม่หวั่นไหวในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ และถึงพร้อมด้วยศีลที่พระอริยะยินดี] ดังพระพุทฺธวจนะว่า

กตถ ภิกขเว สัทธินทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ. จตุสฺส โสตาปตฺตियงฺเคสุ เอตถ สัทธินทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ.^{๓๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัทธินทฺริยํฟังทราบในที่ใด สัทธินทฺริยํฟังทราบในองค์ของพระโสดาบัน ๔ นี้”

กำลังของวิริยะฟังทราบในสัมมปปธาน ๔ ดังพระพุทฺธวจนะว่า

กตถ ภิกขเว วิริยินทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ. จตุสฺส สมฺมปปธานเณสุ เอตถ วิริยินทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ.^{๓๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิริยินทฺริยํฟังทราบในที่ใด วิริยินทฺริยํฟังทราบในสัมมปปธาน ๔ นี้”

กำลังของสติฟังทราบในสติปัฏฐาน ๔ ดังพระพุทฺธวจนะว่า

กตถ ภิกขเว สตินทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ. จตุสฺส สติปฏฺฐาเนสุ เอตถ สตินทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ.^{๔๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สตินทฺริยํฟังทราบในที่ใด สตินทฺริยํฟังทราบ ในสติปัฏฐาน ๔ นี้”

กำลังของสมาธิฟังทราบในฌาน ๔ ดังพระพุทฺธวจนะว่า

กตถ ภิกขเว สมานินทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ. จตุสฺส ฌาเนสุ เอตถ สมานินทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ.^{๔๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมานิทธิย์พึงทราบในที่ใด สมานิทธิย์พึงทราบในฌาน ๔ นี้”

กำลังของปัญญาพึงทราบในอริยสัจ ๔ ดังพระพุทธวาทนะว่า

กตถ ภิกขเว ปณณินทริยํ ทฎฺฐพฺพํ จตุสฺส อริยสจฺเจสฺส เอตถ ปณณินทริยํ ทฎฺฐพฺพํ.^๒

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญฺณินทริย์พึงทราบในที่ใด ปัญฺณินทริย์พึงทราบในอริยสัจ ๔ นี้”

๓๕. ฌานในมรรค ๔ ชื่อว่า **สมโพธิ** โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า **สมโพธิ** คือ ฌานรู้ตลอด อีกนัยหนึ่ง **สมโพธิ** คือ ฌานที่ทำให้บุคคลรู้ตลอด เมื่อฌานนั้นรู้แจ้งอริยสัจ ๔ อยู่ ย่อมรู้ตลอดพร้อมทั้งกิจ ๑๖ อย่าง มิใช่รู้เพียงบางส่วน

[กิจ ๑๖ อย่าง คือกิจอย่างละ ๔ ได้แก่ปริณญากิจ ปหานกิจ สัจฉิกิริยากิจ และภาวนากิจในอริยสัจทั้ง ๔

คำว่า สมโพธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ฌานรู้ตลอด = สมนตโต พุชฺฌตฺติ โโพธิ (ลง อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ฌานที่ทำให้บุคคลรู้ตลอด = พุชฺฌนฺติ เอตายาติ โโพธิ (ลง อิ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

สมโพธิมังคะ หมายถึง องค์คือปัจจัยที่มีกำลังกระทำ[กิจ]ร่วมกันของฌานรู้ตลอด เพราะมีสภาพก่อให้เกิดฌานรู้ตลอดดังกล่าว

สติสมโพธิมังค หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือสติ เมื่อสตินั้นเจริญไพบูลย์ดี ในอารมณ์ของตน ๔ อย่างมีกองรูปเป็นต้น กำจัดฝ่ายความประมาททั้งหมดตามลำดับแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความไม่ประมาท ย่อมก่อให้เกิดฌานรู้ตลอดคือมรรคฌาน ๔

ธัมมวิจยะ คือ ปัญญาหยั่งรู้ธรรมภายในและภายนอกอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา กล่าวคือ หยั่งเห็นอาการที่พึงรู้ในสภาวะทั้งหมดเหมือนกระทำให้เป็นผงละเอียดด้วยสภาวะอาการต่างๆ มีความแข็งและการกระทบเป็นต้นพร้อมทั้งความไม่เที่ยงเป็นต้น

[การหยั่งเห็นสภาวะการแข็งและการกระทบเป็นต้น เป็นการรับรู้สภาวะลักษณะ คือลักษณะพิเศษ ส่วนการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นการรับรู้สามัญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไป]

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือปัญญา เมื่อธัมมวิจยะนั้น เจริญไพบูลย์ดีในธรรมที่เป็นอารมณ์ของตน กำจัดฝ่ายความหลงผิดทั้งหมดตามลำดับแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความไม่หลงผิด ย่อมเกิดขึ้นเป็นญาณรู้ตลอดคืออมรรคญาณ ๔

วิริยสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือวิริยะ เมื่อวิริยะนั้นเจริญไพบูลย์ดี ในธรรมที่เป็นอารมณ์ของตน ๔ อย่าง กำจัดหมู่กิเลสที่เป็นฝ่ายความหดหู่ทอดถอยเกียจคร้าน ทุกอย่างในกุศลธรรมแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายการบำรุงรักษาธุระในสมณะและวิปัสสนาทั้งหมด ย่อมก่อให้เกิดการตรัสรู้ตามที่กล่าวแล้ว

ปีติสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือปีติ เมื่อปีตินั้นเจริญไพบูลย์ดี ในอารมณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว กำจัดฝ่ายความเบื่อหน่ายไม่รื่นรมย์ของจิตในกุศลธรรมทั้งหมด แล้วเพิ่มพูนฝ่ายความพึงใจเพลิดเพลินยินดีในธรรม ย่อมก่อให้เกิดการตรัสรู้ตามที่กล่าวแล้ว

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือปัสสัทธิ เมื่อปัสสัทธินั้น เจริญไพบูลย์ดีในอารมณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว กำจัดฝ่ายความเร่าร้อนกระวนกระวายของจิต ทั้งหมดแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความสงบเย็น ย่อมก่อให้เกิดการตรัสรู้ตามที่กล่าวแล้ว

สมาธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือสมาธิ การที่สมาธิก่อให้เกิด ธรรมที่รู้ตลอด ประจักษ์ชัดแล้ว

[สมาธิที่มีอารมณ์คือสภาวะธรรมอันได้แก่รูปธรรมกับนามธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อก่อให้เกิด วิปัสสนาปัญญา ทั้งนี้เพราะจิตตวิสุทธิย่อมเป็นเหตุให้เกิดทัญญูวิสุทธิเป็นต้น ดังพระพุทธทวจนะว่า

สมาธิ ภิกขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี.^{๔๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ตาม ความเป็นจริง

ธมฺมตา เอสา ภิกขเว, ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี.^{๔๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ ย่อมเห็น ตามความเป็นจริง ลักษณะเช่น นี้เป็นธรรมตาในโลก”]

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คืออุเบกขาอันได้แก่ตัดร-

มัชฌัตตตา เมื่ออุเบกขานั้นเจริญไปบุลย์ดีในอารมณ์ของสติเป็นต้นดังที่กล่าวไว้ แล้วกำจัดฝ่ายความหุดหู่ซัดสายของจิตทั้งหมดแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความสมดุล ย่อมก่อให้เกิดการรู้แจ้งตามทีกล่าวแล้ว

[อุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้ โดยองค์ธรรมคืออตรัมมัชฌัตตตาเจตสิก เจตสิกดวงนี้ทำหน้าที่ปรับอินทรีย์ให้สมดุลกัน กล่าวคือ ทำให้วิริยะสมดุลกับสมาธิ จึงกำจัดความหุดหู่ซึ่งซึมและความซัดสายได้ในเวลาที่ไม่เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์ บางขณะวิริยะจะมากกว่าสมาธิ ส่งผลให้เกิดความซัดสาย หรือเมื่อสมาธิมากกว่าวิริยะ ความหุดหู่ซึ่งซึมก็จะเกิดขึ้น

โพชฌงค์เหล่านี้เริ่มเกิดตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ และมีกำลังแก่กล้าตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไป มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายว่า

เอตถ ทิ สมุพฺพชฺชติ อารทฺธวิปสฺสโกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ^{๔๕}

“พระโยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ”

คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายอธิบายว่า

อุทฺทวยฉาณุปฺตติโต ปฏฺจาย สมฺโพธิปฏิปทายํ จิโต นาม โหตีติ อาท อารทฺธ-
วิปสฺสโกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ^{๔๖}

“พระโยคาวจรชื่อว่าตั้งอยู่ในปฏิปทาหยั่งรู้ตั้งแต่การอุปบัติแห่งปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อารทฺธวิปสฺสโกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ (พระโยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ)”]

๓๖. **สัมมาทิฏฐิ** คือ ความเห็นชอบ กล่าวคือ ความเห็นไม่แปรปรวน

สัมมาทิฏฐิมี ๔ ประเภทคือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุแห่งทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ และความรู้ในทางแห่งความดับทุกข์

สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ กล่าวคือ ความดำริไม่แปรปรวน หมายความว่า กระทำสัมมาทิฏฐิให้แผ่ไปในสภาวะที่พึงหยั่งเห็น สัมมาสังกัปปะจึงนับเข้าในปัญญาขั้นที่สมจริงดังสาธกว่า

ยา จา วุโส วิสาช สมฺมาทิฏฺฐิ, โย จ สมฺมาสงฺกปฺโป, อิเม ธมฺมา ปณฺณาภฺนฺเต
สงฺคหิตา.^{๔๗}

“ผู้มีอายุวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ นับเข้าในปัญญาขั้นนี้”

[สัมมาสังกัปปะ โดยองค์ธรรมคือวิตกเจตสิก วิตกเจตสิกนั้นทำหน้าที่ยกจิตซึ่งมีสัมมาทิฏฐิให้เข้าสู่สภาวะอารมณ์มีก่องรูปเป็นต้นที่พึงหยั่งเห็น จึงนับเข้าในปัญญาขั้นนี้]

สัมมาวาจาเป็นต้นมีเนื้อความที่กล่าวมาแล้ว

สัมมาพยายามะ คือ ธรรมที่ทำให้บุคคลเพียรชอบ หมายถึง ความเพียรที่เป็นสัมมัปปธานซึ่งทำให้หน้าที่ ๔ อย่างสำเร็จ

อธิบายคาถาสรูป

๓๙. ท่านกล่าวว่า จุกุทเสเต สภาวโต (โดยสภาวธรรมมี ๑๔) โดยกระทำปัสสัทธิทั้งสอง[คือกายปัสสัทธิและจิตปัสสัทธิ]ให้รวมเป็นหนึ่งโดยความเป็นปัสสัทธิเหมือนกัน

คำว่า สตตธา (มี ๗) คือ มี ๗ ด้วยการจำแนกตามสติปัฏฐาน ๔ และสัมมัปปธาน ๔ เป็นต้นที่กล่าวไว้แล้ว

๔๐. บัดนี้ ท่านกล่าวว่า สงกปฺปสฺสทุธิ จ เป็นต้น เพื่อแสดงถึงความต่างกันแห่งฐานะของกิจ ๑๔ อย่าง

(๒๒๖) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า สตตธา ตตถ สงคโห (การประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้นั้นมี ๗) แล้วกล่าวคาถาว่า สงกปฺปสฺสทุธิ จ เป็นต้น เพื่ออธิบายข้อความดังกล่าว” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะองค์ธรรม ๗ อย่างไม่มีในคาถานั้น

ธรรม ๙ อย่างปรากฏทีเดียว คือ สังกัปปะ และวิริตี ๓ ปรากฏทีเดียวในองค์ของมรรค

ปัสสัทธิ ปิติและอุเบกขาปรากฏทีเดียวในโพชฌงค์

ฉันทะและจิตตะปรากฏทีเดียวในอิทธิบาท

วิริยะอย่างหนึ่งปรากฏ ๙ ที่ด้วยประเภทของสัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และองค์ของมรรค

สติอย่างหนึ่งปรากฏ ๘ ที่ด้วยประเภทของสติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ พละ โภชณงค์ และองค์ของมรรค

สมาธิอย่างหนึ่งปรากฏ ๔ ที่ด้วยประเภทของอินทรีย์ พละ โภชณงค์ และองค์ของมรรค

ปัญญาอย่างหนึ่งปรากฏ ๕ ที่ด้วยประเภทของอิทธิบาท อินทรีย์ พละ โภชณงค์ และองค์ของมรรค

ศรัทธาอย่างหนึ่งปรากฏ ๒ ที่ด้วยประเภทของอินทรีย์และพละ

๔๑. ธรรม ๓๗ อย่างมีอารมณ์และขณะต่างกันในเรื่องแรก[เมื่อเกิดวิปัสสนาญาณ] แต่ในขณะที่เกิดมรรคผล วิริยะซึ่งปรากฏ ๙ ที่รับพระนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนกัน ย่อมเป็นไปคราวหนึ่งทำให้กิจ ๙ อย่างสำเร็จได้ด้วยการกำจัดเหตุปัจจัยของอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตน ธรรมซึ่งปรากฏ ๘ ที่เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ธรรมเหล่านั้นจึงปรากฏพร้อมกันหมด ใน[โลกุตตร]จิตดวงหนึ่งในขณะเดียวกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัพเพ โลกุตตเร โหนติ (โพธิปักขยธรรมทั้งหมดย่อมปรากฏในโลกุตตรจิต)

ในคำว่า น วา สงกฺขปปีติโย (สังกัปปะและปีติย่อมไม่ปรากฏในโลกุตตรจิตเป็นบางครั้ง) นี้ คำว่า วา (เป็นบางครั้ง) มีความหมายเหมือนคำว่า กฺวจิ (ในบางครั้ง) หมายความว่า สังกัปปะบางครั้งย่อมไม่ปรากฏในโลกุตตรจิตที่ประกอบกับหุตติยฌานเป็นต้น ส่วนปีติบางครั้งไม่ปรากฏในโลกุตตรจิตที่ประกอบกับจตุตถฌานเป็นต้น

คำว่า โลกิเยปิ (ในโลกิยจิต) คือ ในกุศลจิตและกิริยาจิตที่เป็นโลกิยะมีกามาวจรกุศลเป็นต้นซึ่งเป็นไปด้วยการชำระศีลให้หมดจด

คำว่า ยถาโยคํ (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่วิรตี ๓ เป็นต้นที่ควรประกอบในกิจคือการชำระศีล การเจริญสมณะ และการกำหนดรู้นามรูปเป็นต้น

บาทคาถาว่า ฉพฺพิสุทฺธิปวตฺตติยํ (ในเวลาทีวิสุทฺธิ ๖ ปรากฏขึ้น) มีความหมายว่า ในเวลาทีวิสุทฺธิ ๖ มีศีลวิสุทฺธิเป็นต้นปรากฏตามลำดับ

ด้วยกาลานี้ พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงว่า ศรัทธาและสติเป็นต้นในปาริสุทธิศีล ๔ อันบุคคลอบรมอยู่เพื่อความเป็นที่ตั้งของมรรคผลในปัจจุบันชาติ ย่อมนับเข้าในโพธิปักขิยธรรม ศรัทธาและสติเป็นต้นในมหัคคตฌานที่บุคคลทำให้เกิดขึ้นเพื่อความเป็นบาทของมรรคก็เช่นเดียวกัน ดังพระพุทธวจาในโพชฌังคสังยุตว่า

เอวํ ภาวิตโต โข กุณฺฑลีย อินฺทริยสํวโร ตีณิ สุจฺริตานิ ปริปุเรติ. เอวํ ภาวิตานิ ตีณิ สุจฺริตานิ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน ปริปุเรเนติ. เอวํ ภาวิตา จตฺตารโ สติปฏฺจฺจํนา สตฺต โโพชฌงฺเค ปริปุเรเนติ. เอวํ ภาวิตา สตฺต โโพชฌงฺคา วิชฺชาวิมฺุตฺติโย ปริปุเรเนติ^{๔๕}

“ดูกรกุณฺฑลียะ อินฺทริยสํวรที่อบรมแล้วเช่นนี้ ย่อมยังสุจฺริต ๓ ให้เต็ม สุจฺริต ๓ ที่อบรมเช่นนี้ ย่อมยังสติปฏฺจฺจํ ๔ ให้เต็ม สติปฏฺจฺจํ ๔ ที่อบรมแล้วเช่นนี้ ย่อมยังโพชฌงฺค ๗ ให้เต็ม โพชฌงฺค ๗ ที่อบรมแล้วเช่นนี้ ย่อมยังมรรคผลให้เต็ม”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

น เกวลํ พลววิปสฺสนามคฺคผลเสสุ เอว โโพชฌงฺเค อุกฺุทรนฺติ. วิปสฺสนาปาทก-
กสิณชฺฌานอานาปานาสุภพหฺมวิหารชฺฌานเสสุปี อุกฺุทรนฺติ.^{๔๖}

“วิปสฺสนาที่มีกำลังมิได้ก่อให้เกิดโพชฌงฺคในมรรคผลอย่างเดียว แต่ยังก่อให้เกิดโพชฌงฺคในกสิณฌาน อานาปานฌาน อสุภฌาน และพหฺมวิหารฌานที่เป็นบาทของวิปสฺสนา”

อธิบายการประมวลธรรมทั้งหมด (สรพสังคหะ)

๔๒. ในหมวดธรรมทั้งหมด คำว่า ปญฺจกฺขนฺธา มีความหมายว่า กอง ๕ อย่าง
รูปขันธ์ คือ กองรูปที่จำแนกเป็นประเภท ๑๑ อย่างมีรูปอดีตเป็นต้น หมายถึง
รูปธรรมที่รวบรวมด้วยญาณกระทำให้เป็นกองในลักษณะแปรปรวนอย่างเดียวกัน

[รูปขันธ์ แปลว่า กองรูป มี ๑๑ อย่าง คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรม รูปประณีต รูปไกล และรูปใกล้ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า รูปขันธ์ (กองรูป) เพราะมีลักษณะแปรปรวนเหมือนกัน]

เช่นเดียวกันนี้ เวทนาและสัญญาที่จำแนกประเภทเป็นอดีตเป็นต้นซึ่งรวบรวมไว้เป็นกองด้วยลักษณะความรู้สึกและความหมายรู้อย่างเดียวกัน ชื่อว่า **เวทนาขันธ์**

สัญญาขันธ์

สังขาร คือ ธรรมที่มาประชุมกันแล้วปรุงแต่ง หมายถึง ผัสสะและเจตนาเป็นต้น ธรรมเหล่านั้นมาประชุมร่วมกันในอุปบัติทวาร ๖ (ทวารทั้ง ๖ ที่เป็นที่เกิดของวิถิจิตมี จักขุทวารเป็นต้น) หรือในกรรมทวาร ๓ (ทวารที่ก่อให้เกิดกรรมมีกายทวารเป็นต้น) ย่อมปรุงแต่งกิจทั้งหมด มีการเห็นและการได้ยินเป็นต้นซึ่งเป็นกิจทั่วไป หรือกิจทางกายวาจาใจ หรือการนอน การนั่ง การยืน การเดิน การพูด และการนึกคิดเป็นต้น ด้วยหน้าที่ของตนๆ ซึ่งมีการสัมผัสและความตั้งใจเป็นต้น ดังพระพุทธวจนะในสังยุตตนิกายว่า

ภิกขเว ภิกขเว สงฺขารา เวทณฺ. สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺตฺติ โข ภิกขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺติ. ภิกขเว สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺติ, รูโป รูปรตฺถาย สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺติ. เวทนํ เวทนตฺถาย สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺติ. สณฺณํ สณฺณตฺถาย สงฺขตมภิสงฺขโรนฺติ. สงฺขาราติ สงฺขาราตฺถาย สงฺขตมภิสงฺขโรนฺติ. วิญฺญาณํ วิญฺญาณตฺถาย สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตฺติ. สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตฺติ โข ภิกขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺติ.^{๕๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหตุใดจึงเรียกว่า สังขาร เพราะปรุงแต่งผลธรรมจึงเรียกว่า สังขาร ปรุงแต่งผลธรรมอะไร ปรุงแต่งผลธรรมคือรูปเพื่อให้เกิดรูป ปรุงแต่งผลธรรมคือเวทนาเพื่อให้เกิดเวทนา ปรุงแต่งผลธรรมคือสัญญาเพื่อให้เกิดสัญญา ปรุงแต่งผลธรรมคือสังขารเพื่อให้เกิดสังขาร ปรุงแต่งผลธรรมคือวิญญาณเพื่อให้เกิดวิญญาณ”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ปรุงแต่งผลธรรมคือรูปเพื่อให้เกิดรูป” มีความหมายว่า ความเปลี่ยนแปลงของรูปใดๆ ที่เป็นไปด้วยการนอนและการนั่งเป็นต้น บุคคลย่อมปรารถนาในกาลใดๆ สังขารย่อมปรุงแต่งผลธรรมคือความเปลี่ยนแปลงของรูปนั้นๆ ด้วยการเปลี่ยนอิริยาบถเป็นต้นเพื่อก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของรูปนั้นๆ การประกอบความโดยรวมเอา รูปภายนอกที่เป็นเครื่องอุปโภคบริโภคทั้งหมดมีของเคียงของกินเป็นต้น ผ้าและเครื่องประดับ เป็นต้น หรือเตียง ตั่ง เรือน และรถเป็นต้น ย่อมสมควรอีกด้วย

เวทนาทั้งหมดที่ปรากฏในปัจจุบันภพหรือสัมปรายภพ ชื่อว่า เวทนา บุคคลเมื่อปรุงแต่งผลธรรมคือเวทนาซึ่งปรากฏในปัจจุบันภพ ย่อมปรุงแต่งด้วยการทำให้สำเร็จสิ่งที ก่อให้เกิดเวทนานั้นๆ มีจิตรกรรม การพ้อนรำ และการขับร้องเป็นต้น และเมื่อปรุงแต่งเวทนาที่จะเกิดขึ้นในสัมปรายภพ ย่อมปรุงแต่งด้วยความปรารถนาเวทนานั้นๆ ที่เป็นสมบัติของมนุษย์หรือเป็นทิพย์ แล้วบำเพ็ญทานและศีลเป็นต้น

สัญญา สังขาร และวิญญานอื่นก็มีนัยเดียวกัน

[คำว่า สงขาร สำเร็จรูปมาจาก สัม บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย สัม อุปสรรคมีอรรถว่า “ประชุม” ส่วน กร ธาตุมีอรรถว่า “กระทำ, ปรุงแต่ง” คำว่า สังขาร จึงมีความหมายว่า ธรรมที่มาประชุมกันแล้วปรุงแต่ง]

พึงอธิบายความในสังขารชั้นนี้โดยทราบความเป็นไปของโลกทั้งหมดด้วยนัยว่า ย่อมปรุงแต่งผัสสะเพื่อก่อให้เกิดผัสสะ ปรุงแต่งเจตนาเพื่อก่อให้เกิดเจตนา เป็นต้น หรือด้วยนัยว่า ย่อมปรุงแต่งทานเพื่อก่อให้เกิดบุญในทาน ปรุงแต่งศีลเพื่อก่อให้เกิดบุญในศีล ปรุงแต่งปาณาติบาตเพื่อก่อให้เกิดบาปในปาณาติบาต เป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดเวทนาและสัญญาจึงกล่าวแยกไว้[ว่าเป็นเวทนาชั้นนี้และสัญญาชั้นนี้] โดยไม่กล่าวถึงธรรมเป็นต้นว่าเจตนา วิตก โลภะและสัทธา สติ หรือปัญญา ที่ปรากฏในสังขารชั้นนี้โดยความเป็นชั้นนี้เฉพาะ

ตอบว่า : อุปมาเหมือนหมอยาผู้ฉลาดได้รวบรวมรากไม้เพื่อทำยาไว้แล้ว เมื่อจะบดเป็นผงได้สังเกตว่ารากไม้เหล่านี้ รากนี้แม้จะใหญ่ก็อ่อน รากนี้แม้จะเล็กก็แข็ง จึงเลือกเฉพาะรากไม้ที่แข็งแล้วทุบให้แหลกละเอียดก่อน และนำรากไม้อ่อนที่เหลือทั้งหมดผสมเข้ากันทุบให้ละเอียด ต่อมาจึงนำทั้งหมดมาบดตำในครกหินให้เป็นผงแล้วนำไปใช้ในเภสัชกรรม เมื่อเขากระทำเช่นนี้ย่อมไม่ลำบาก ฉนใด พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่าจะเวทนาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ชวนชวายเป็นละวิบัติลาสในความเที่ยง เป็นสุข และเป็นอิตตา โดยยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ในนามธรรมกับรูปธรรม จักลำบากในธรรมทั้งสามในเมื่อพระองค์

ไม่ทรงจำแนก จึงยกธรรมสามอย่างในนามธรรมคือเวทนา สัญญา และสังขารขึ้นแสดง
ตั้งเป็นชื่อชั้นหนึ่งๆ ไว้โดยเฉพาะ ฉะนั้น

ความพิสดารว่า เมื่อน้ำมีอยู่ ผูกปลาย่อมไม่เบื่อหน่าย แต่เมื่อน้ำไม่มี ย่อม
เบื่อหน่ายโดยแท้ หรือหมู่ผึ้งภมรย่อมไม่เบื่อหน่ายในป่าที่ได้รับน้ำเกสรและน้ำผลไม้ แต่เมื่อ
ไม่ได้รับอยู่ย่อมเบื่อหน่ายโดยแท้ ฉนใด ที่พึงอื่นอันเสมอกับเวทนาซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่า
เป็นสุขหาไม่มี ฉนนั้น เหล่าสัตว์ผู้ยินดีสมบัติของมนุษย์ เทวดา และพรหมอยู่ ย่อม
เพลิดเพลินเพื่อสุขเวทนานั่นเอง ถ้าบุคคลได้รับสุขเวทนาตามต้องการโดยปราศจากสมบัติได้
ใครจะพึงใจสมบัติเหล่านั้น

เช่นเดียวกันนี้ เหล่าสัตว์เมื่อปรุ้งแต่งผลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีในปัจจุบัน
ภพหรือสัมปรายภพด้วยธรรมที่เป็นสังขารชั้นเป็นต้นว่าผัสสะและเจตนา วิตก วิจารณ์ และ
วิริยะ โลกะและโทสะ สัทธา สติ และปัญญา ย่อมปรุ้งแต่งเพื่อสุขเวทนา ถ้าบุคคลได้รับสุข
ตามต้องการโดยปราศจากการปรุ้งแต่งเช่นนั้นได้ ธรรมเหล่านั้นก็หาประโยชน์มิได้ แล้วใคร
จักปรุ้งแต่งธรรมดังกล่าว

โดยประการดังนี้ ในธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเป็นสุข เหล่าสัตว์สำคัญเวทนาว่า
เป็นสุขอันถึงความยิ่งยวด พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชั้นโดยกระทำเวทนานั้นให้เป็น
ชั้นเฉพาะอย่างหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ ในที่พึงซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่าเป็นอตตตา ไม่มีที่พึงใดเสมอกับ
สัญญา หมายความว่า เหล่าสัตว์นั้นๆ หลายประเภท หมายรู้สิ่งที่ควรรู้ทุกอย่างในวิสัยของตนๆ
ด้วยสัญญาแล้วถึงความเป็นผู้รู้ เมื่อถึงความเป็นผู้รู้อยู่ ย่อมเที่ยวไปกระทำสัญญาที่[บุุชน]
สมมุติว่าเป็นปัญญาในโลกให้เป็นอตตตาอย่างยิ่งเช่นนี้ว่า “เรารู้เท่าที่คนอื่นรู้ใครจะเลิศกว่าเรา”
โดยประการดังนี้ ในบรรดาธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเป็นอตตตา สัญญาเป็นสิ่งที่เหล่าสัตว์
สำคัญว่าเป็นอตตตาอันถึงความยิ่งยวด พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชั้นโดยกระทำสัญญา
ให้เป็นชั้นเฉพาะอย่างหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ ในที่พึงซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่าเป็นสิ่งเที่ยง ไม่มีที่พึงใดเสมอ

กับจิต หมายความว่า เหล่าสัตว์ย่อมสำคัญว่าความสุขทุกข์ไม่เที่ยง ทุกข์ย่อมไม่มีแก่ผู้บรรลुสุข สุขย่อมไม่มีแก่ผู้ถึงทุกข์ สัญญาไม่เที่ยง บางครั้งหลงลืม บางครั้งก็ไม่หลงลืม วิริยะไม่เที่ยง บางครั้งอุตสาหะ บางครั้งย่อท้อ ความโลภไม่เที่ยง เกิดขึ้นในบางครั้ง ไม่เกิดในบางครั้ง ความโกรธไม่เที่ยง เกิดขึ้นในบางครั้ง ไม่เกิดในบางครั้ง สัทธาไม่เที่ยง บางครั้งมีจิตเลื่อมใส บางครั้งไม่เลื่อมใส หรือปัญญาไม่เที่ยง บางครั้งรู้ข้อความที่ควรรู้ได้ บางครั้งก็รู้ไม่ได้ ความไม่เที่ยงของเจตสิกธรรมประจักษ์ชัดแก่ชนชาวโลกบางคนอย่างนี้

แต่ความไม่เที่ยงของจิตไม่ประจักษ์ เพราะว่าเหล่าสัตว์มักไม่สำคัญว่าจิตเป็นธรรมชาติไม่เที่ยง เกิดขึ้นบ้าง ดับไปบ้าง แต่มักสำคัญว่าจิตเที่ยงโดยดำริว่า จิตปรากฏอยู่เสมอ มีสุขบ้าง มีทุกข์บ้าง

โดยประการดังนี้ ในธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเที่ยง จิตเป็นสภาพที่เหล่าสัตว์สำคัญว่าเที่ยงอย่างยิ่งยวด ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชั้นนี้โดยกระทำจิตให้เป็นชั้นนี้เฉพาะอย่างหนึ่ง

(๒๒๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ชั้น ๕ เท่านั้น ตรัสไว้โดยจำแนกตามนัยของภาชนะ โภชนะ กับข้าว พอคั่ว และผู้บริโภค” เมื่อจะอธิบายข้อความนั้นได้กล่าวว่า “รูปเหมือนกับภาชนะ เพราะเป็นที่อาศัยของเวทนา เวทนาเหมือนโภชนะ เพราะเป็นสิ่งพึงบริโภค สัญญาเหมือนกับข้าว เพราะเป็นเหตุให้ได้รับความพอใจด้วยเวทนา สังขารเหมือนพอคั่ว เพราะปรุงแต่ง ส่วนวิญญาณเหมือนคนบริโภค เพราะเข้าไปบริโภค[อารมณ์] ความประจักษ์ชัดแห่งข้อความที่ประสงค์แล้วย่อมมีด้วยชั้นนี้เพียงเท่านี้ พระพุทธองค์จึงตรัสชั้น ๕ ไว้” ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือว่าเป็นสาระ เพราะไม่พบในคัมภีร์อรรถกถา^{๕๖} เกี่ยวกับการตัดสินข้อที่ชั้นนี้มีจำนวนมาก แต่ปรากฏในฐานะแสดงการเปรียบเทียบ ทั้งไม่ควรกล่าวว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดงชั้น ๕ เท่านั้นโดยหมายถึงความประจักษ์ชัดแห่งประเภทมีภาชนะเป็นต้น เนื่องจากข้อความดังกล่าวหาประโยชน์มิได้

(๒๒๘) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ลำดับในการแสดงก็มีเหตุอย่างนี้ เพราะทรงมุ่งหมายจะแสดงตามลำดับของภาชนะ โภชนะ กับข้าว พอคั่ว และผู้บริโภค” ข้อความนั้นก็หาสาระมิได้

๔๓. อุปาทานชั้นที่ ๕ คือ ชั้นที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ๔

ธรรมที่มีอาสวะและไม่มีอาสวะ เรียกว่า ชั้นที่ ๕ ด้วยอำนาจของการรวบรวมธรรมที่มีสภาวะเหมือนกันทั้งหมด ส่วนธรรมที่เกิดร่วมกับอาสวะเท่านั้น เรียกว่า อุปาทาน-ชั้นที่ ๕ ด้วยอำนาจของการกำหนดอารมณ์ของวิปัสสนา

๔๔. आयตนะ คือ สภาพชวนชวายยิ่ง กล่าวคือ สภาพที่เหมือนชวนชวายยิ่ง เพื่อความเกิดขึ้นแห่งผลของตน

คำว่า आयตนะ เมื่อปรากฏในทวารภายใน ๖ ทวารย่อมเป็นไปในอรรถว่า “แดนเกิด ที่อยู่ และที่แผ่ไป” เมื่อปรากฏในทวารภายนอกทั้ง ๖ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า “ที่ชุมนุม” เมื่อปรากฏในทวารทั้ง ๒ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า “เหตุ”

[คำว่า आयตนะ มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- ธรรมที่ชวนชวายยิ่ง หมายถึง आयตนะภายในและภายนอก ๑๒ = आयตนะดีดี आयตนาณี (กัตตุสารถนะ อา อุปสรรคมีอรรถว่า ยิ่ง)

- แดนเกิด หมายถึง आयตนะภายใน ๖
- ที่อยู่ หมายถึง आयตนะภายใน ๖
- ที่แผ่ไป หมายถึง आयตนะภายใน ๖
- ที่ชุมนุม หมายถึง आयตนะภายนอก ๖
- เหตุ หมายถึง आयตนะภายในและภายนอก ๑๒

อายตนะ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถที่ ๒-๖ เรียกว่า อนิปันนปาฏิปทิกะ คือ บทที่ไม่มีรากศัพท์ และวิเคราะห์ศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้]

ธรรมคือจิตและเจตสิกเมื่อเกิดขึ้นร่วมกันเสมอในภพหนึ่งหรือในสังสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น ย่อมเกิดในฐานะคือทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น ไม่เกิดในที่อื่น แม้อาศัยอยู่ด้วยการติดตามกระแสจิต ก็อยู่ที่ทวาร ๖ ไม่อยู่ที่อื่น แม้ปรากฏเหมือนแผ่ไป ก็เป็นไปในทวาร ๖ ไม่แผ่ไปในที่อื่น ดังนั้น จักขุทวารเป็นต้นจึงได้ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นแดนเกิด ที่อยู่ และที่แผ่ไป ทั้งควรกล่าวอีกเหมือนชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย) เพราะเป็นที่พำนักของเทวดา

เมื่อต้นไม้แข็งแรงมีดอกผลสมบูรณ์ ผุ่จากทศนั้นๆ ย่อมมาประชุมกันเสมอ เพื่อหลีกเว้นจากภัยและหาอาหาร ฉันทไศ ธรรมคือจิตและเจตสิกย่อมมาประชุมกันเสมอ ในที่นั้นๆ ที่ใดที่หนึ่งใน ๖ แห่งมีรูปเป็นต้นเพื่อรับรู้อารมณ์ ฉันทนั้น ทวาร ๖ มีรูปเป็นต้น จึงชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่ประชุม

ทวารทั้งสอง[คือทวารภายในและทวารภายนอก] ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็น เหตุเกิดของจิตและเจตสิก

จักขายตนะ หมายถึง อายตนะคือจักขุ

โสตายตนะเป็นต้นที่เหลือ ก็เช่นเดียวกัน

จักขายตนะและโสตายตนะย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์ เพราะมีอุปการะมากในกิริยา ที่เป็นประโยชน์และแผ่ไปในกามภูมิและรูปภูมิ พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ก่อน ต่อจากนั้นตรัสชานายตนะไว้ เพราะอยู่ใกล้กับอายตนะทั้งสองนั้น หลังจากนั้นจึงตรัสชิวหายตนะ อายตนะ ๔ อย่างนี้ชื่อว่า อายตนะเฉพาะที่ กายายตนะซึ่งแผ่ไปทั่วร่างกายทั้งหมดได้รับการตรัสไว้ถัดจากนั้น ต่อมาจึงตรัสชานายตนะที่รับรู้อารมณ์ของอายตนะทั้งหมด ส่วนอายตนะภายนอกอื่น ตรัสไว้ตามลำดับของอายตนะภายใน เพราะเป็นอารมณ์ ของอายตนะภายในเหล่านั้น

๔๕. ธาตุ คือ ธรรมที่ทรงสภาวะของตนไว้ โดยไม่คล้อยตามอำนาจของใครๆ คือบุคคล สัตว์ มนุษย์ เทวดา หรือพรหม

อีกนัยหนึ่ง **ธาตุ** คือ ธรรมที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาวะ เพราะถูกกำหนดไว้เป็น อย่างๆ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ธาตุ** เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ (วิญญูณ)

ในพากย์นั้น คำว่า “เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์” คือ เพราะมีสภาพที่ไม่มีอาการของ สัตว์และไม่มีหน้าที่ของสัตว์

[คำว่า ธาตุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่ทรงสภาวะของตนไว้ = อตตโน สภาวํ ธาเรนตีติ ธาตุโย (กัตตุสภานะ ธร ธาตุมีอรรถว่า ทรงไว้)

- ธรรมที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาวะ = ยถาสภาวํ ธาเรียนฺติ สลฺลกุชฺชียนฺติ ววตฺถปิยนฺตีติ ธาตุโย (กรรมสภานะ ธร ธาตุมีอรรถว่า กำหนด)

- ธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ ตามนัยนี้เรียกว่า อนิปณฺนปภาวฺกฺกิกะ คือ บทที่ไม่มีรากศัพท์และวิเคราะห์ศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้]

ถามว่า : อะไรคืออาการของสัตว์ อะไรคือหน้าที่ของสัตว์

ตอบว่า : อาการของสัตว์ คือการประกอบด้วยชีวะ ส่วนหน้าที่ของสัตว์ คือความพยายามขวนขวาย

คำว่า “เพราะมีสภาพไม่ใช่ชีวะ” คือ เพราะมีสภาพไม่ใช่ชีวะที่เชื่อถือกันอย่างนี้ว่า วิญญาณหนึ่งย่อมเป็นไปไม่ขาดสูญตราบจนยังไม่วายชนม์ในภพหนึ่ง หรือสงสารยังไม่จบสิ้นในภพชาติต่อๆ มา

ธรรมคือจักขายตนะเป็นต้นไม่มีอาการและหน้าที่ของสัตว์ โดยประการทั้งปวง ไม่ใช่ชีวะ และไม่ประกอบด้วยชีวะ โดยประการดังนี้ จักขายตนะเป็นต้นได้ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

ส่วนการเปรียบลักษณะของธาดูกว่าไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

“จักขุธาดูเหมือนหน้ากลอง รูปธาดูเหมือนไม้ตีกลอง จักขุวิญญาณธาดูเหมือนเสียง เช่นเดียวกันนี้ จักขุธาดูเหมือนผิวกระจก รูปธาดูเหมือนใบหน้า จักขุวิญญาณธาดูเหมือนเงาหน้าในกระจก

อีกนัยหนึ่ง จักขุธาดูเหมือนเครื่องบดอ้อยหรือเครื่องบดงา รูปธาดูเหมือนท่อนอ้อยหรืองาในแท่นบด จักขุวิญญาณธาดูเหมือนน้ำอ้อยหรือน้ำมัน

เช่นเดียวกันนี้ จักขุธาดูเหมือนกล่องไม้ขีดไฟ รูปธาดูเหมือนไม้ขีดไฟ จักขุวิญญาณธาดูเหมือนไฟ

โสตวิญญูณธาตุเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ส่วนมนโธธาตุ[คือปัญจทวารวัชชนจิตและสัมปฏิจจนจิต]เป็นจิตที่เกิดก่อนและหลัง
จักขุวิญญูณธาตุเป็นต้นตามสมควร^{๔๖}

มนโธวิญญูณธาตุเหมือนลิงป่าเพราะละอารมณ์ที่รับไว้แล้วถือเอาอารมณ์อื่นเหมือน
ม้ากระจอกเพราะฝึกยาก เหมือนท่อนไม้ที่โยนขึ้นไปสู่อากาศเพราะตกไปในอารมณ์ที่ตน
ปรารถนานั้นๆ และเหมือนนักแสดงในโรงละครเพราะกอบปรด้วยกิเลสหนำประการมีความโลภ
และความโกรธเป็นต้น

ในบรรดาธรรมธาตุ เวทนาขันธ์เหมือนหอกหลาว

สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์เหมือนคนป่วยเพราะมีเวทนาที่เหมือนหอกหลาว

อีกนัยหนึ่ง สัญญาของปุถุชนเหมือนกำมือเปล่าเพราะก่อให้เกิดทุกข์คือความ
ต้องการ[ไม่มีที่สุด] และเหมือนเนื้อในป่า[ที่สำคัญหุ่่นไ่ล่กว่าเป็นคน]เพราะยึดเอาอารมณ์ที่
ไม่มีจริงไว้

สังขารเหมือนบุรุษผู้จับคนอื่นโยนเข้าไปในหลุมถ่านเพลิงเพราะซัดเหล่าสัตว์ไป
สู่การปฏิสนธิ เหมือนโจรผู้ติดตามราชบุรุษเพราะติดตามชาติทุกข์ และเหมือนพันธุ์พืช
ของต้นไม้พิษเพราะเป็นเหตุให้เกิดกระแสขันธ์ที่นำโทษทั้งหมดมาให้

รูปเหมือนคมมีดเพราะเป็นเหตุให้เกิดอันตรายนานับประการ

ส่วนอสังขตธาตุเป็นสภาพไม่ตาย สงบ และเหมือนแดนเกษม

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะอสังขตธาตุเป็นปฏิปักษ์ต่อโทษทั้งหมด

๔๖. คำว่า อริยสัจจანი (อริยสัจ) นี้ มีความหมายว่า **สัจจะ** คือ สภาพของธรรม
ที่มีจริง

คำว่า สนตสส แปลว่า มีจริง คือ แน่แท้ ไม่แปรปรวน

ถามว่า : ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีสภาพเที่ยงแท้ไม่แปรเป็นอื่น โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นทุกข์ของจักขุเป็นสิ่งเที่ยงแท้ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะบีบคั้นบุคคลผู้มีทุกข์ด้วยทุกข์ ๓ อย่างคือ ทุกขทุกข์ (ทุกข์อย่างแท้จริง) สังขารทุกข์ (ทุกข์ปรุงแต่ง) และวิปริณามทุกข์ (ทุกข์แปรปรวน)

สังขารทุกข์ คือ ทุกข์ที่ปรุงแต่งกรรมนั้นๆ ไว้ก่อนล่วงหน้าเพื่อให้เกิดรูปนาม อันเป็นผลจากกรรม และคือทุกข์ที่ปรุงแต่งอตุ จิตกับอาหารนั้นๆ ไว้ล่วงหน้าก่อน เพื่อให้เกิดอตุชรูปเป็นต้น แม้จักขุของรูปพรหมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้เสวยทุกข์ซึ่งปรุงแต่งกรรมอันยิ่งใหญ่ คือการเจริญฌานในภวก่อน มิได้เกิดขึ้นโดยประการอื่น ส่วนจักขุของเหล่าสัตว์ในกามภูมิ แม้เกิดขึ้นจากสังขารทุกข์คือกรรมในภวก่อน ก็เกิดแก่ผู้เสวยสังขารทุกข์มีอาหารเป็นต้น และทุกข์บำรุงรักษาเพื่อให้เป็นไปได้อัตโนมัติ มิได้เกิดขึ้นโดยประการอื่น และเมื่อเกิดขึ้นอยู่ จักขุย่อมวิบัติไปในกาลใดกาลหนึ่งเมื่อมีปัจจัยบกพร่องหรือมีอันตรายมาปรากฏ เมื่อถึงเวลาเสียชีวิต จักขุย่อมวิบัติไปโดยแท้ ดังนั้น สังขารทุกข์ของผู้ยินดีจักขุและปรุงแต่งกรรมปัจจัยมีอาหารเป็นต้น หรือการบำรุงรักษาสำหรับจักขุ จึงไม่หมดสิ้นไปในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น โดยประการดังนี้ จักขุทั้งหมดย่อมบีบคั้นบุคคลด้วยสังขารทุกข์อันไม่มีขอบเขตเสมอ ทั้งหมดนี้เป็นสังขารทุกข์ของจักขุ

จักขุมีสภาพวิบัติเสมอในกาลใดกาลหนึ่งเมื่อมีปัจจัยบกพร่องหรือมีอันตรายมาปรากฏ **วิปริณามทุกข์** จึงหมายถึงทุกข์ในการแสวงหาปัจจัยก่อนล่วงหน้าด้วยความกลัวว่า จักขุจะวิบัติ ทุกข์ในการจัดการรักษาคุ้มครองดูแล และทุกข์มีความเศร้าโศกคร่ำครวญเป็นต้นเพราะเห็นเหตุแห่งความวิบัติหรือในขณะที่จักขุวิบัติอยู่หรือว่าวิบัติแล้ว โดยประการดังนี้ จักขุทั้งหมดย่อมบีบคั้นบุคคลด้วยวิปริณามทุกข์อันไม่มีขอบเขตเสมอ ทั้งหมดนี้เป็นวิปริณามทุกข์ของจักขุ

ทุกขทุกข์ ย่อมสำเร็จด้วยทุกข์ทั้งสอง

[หมายความว่า เมื่อบุคคลกระทำการปรุ่แต่งมีการไถนาหรือเลี้ยงโคเป็นต้น หรือจัดการรักษาคุ้มครองดูแล ทุกขทุกข์ที่เป็นความลำบากกายและใจย่อมเกิดในขณะนั้น]

จักขุย่อมบีบคั้นบุคคลผู้มีจักขุด้วยทุกข์ ๓ อย่าง คือทุกข์ สังขารทุกข์ และวิปริณามทุกข์ ความบีบคั้นเช่นนั้นของจักขุเป็นความจริง ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น จักขุจึงชื่อว่า ทุกขสัจ

ธรรมที่เกิดในภูมิ ๓ มีโสตะเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ถามว่า : ในสัจจะอื่น การที่โลภะเป็นเหตุแห่งทุกข์ การที่พระนิพพานเป็นความดับทุกข์ และการที่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ มีได้อย่างไร

ตอบว่า : ความโลภยังไม่ถูกกำจัดตราบไต่ บุคคลย่อมยินดีจักขุเป็นต้นตราบนั้น บุคคลยินดีจักขุเป็นต้นตราบไต่ ย่อมปรุ่แต่งกรรมเป็นต้นเพื่อให้จักขุเป็นต้นปรากฏตราบนั้น บุคคลปรุ่แต่งกรรมเป็นต้นอยู่ตราบไต่ จักขุเป็นต้นย่อมปรากฏตราบนั้น จักขุเป็นต้นย่อมปรากฏตราบไต่ เมื่อบุคคลยินดีจักขุเป็นต้นอยู่ ย่อมไม่พ้นจากสังขารทุกข์เป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น การที่โลภะเป็นเหตุแห่งทุกข์ จึงเป็นความจริง

เมื่อจักขุเป็นต้นยังมีอยู่ ทุกข์ทั้งหมดที่กล่าวแล้วย่อมเกิดขึ้นโดยแท้ แต่เมื่อไม่มีจักขุเป็นต้น ทุกข์ดังกล่าวย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนั้น การที่พระนิพพานเป็นสภาพดับความเกิดขึ้นของจักขุเป็นต้นจึงเป็นความจริง

เช่นเดียวกันนี้ ทางแห่งความพ้นทุกข์อื่นนอกจากการขจัดโลภะย่อมไม่มี อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมเกิดขึ้นกำจัดโลภะโดยตรง ดังนั้น การที่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์จึงเป็นความจริง ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น

หากเป็นตามนี้ สจฺจ ศัพท์ย่อมเป็นไปในสัจจะโดยอ้อมอีกด้วย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตฺตาริ อริยสจฺจานิ (อริยสัจมี ๔)

ในประโยคนี้ ลำดับแรกใน**ทุกขสัจ** ธรรมภายในที่นับเข้าในกายของตน ชื่อว่าอริยสัจ[คือทุกข์] เพราะธรรมเหล่านั้นเป็นที่ตั้งของอัสมิมานะ (ความทะนงตนว่าเรามีอยู่) ก่อให้เกิดทุกข์ตราบที่ยังเพิกถอนมานะไม่ได้ แต่การกำหนดรู้ทุกข์ย่อมมีเพื่อกำจัดอัสมิ-

มานะเป็นหลัก ทั้งอัสมีมานะก็ตั้งอยู่ในธรรมภายใน ดังนั้น เมื่อธรรมภายในถูกกำหนดรู้แล้ว หน้าที่ของการกำหนดรู้ย่อมสำเร็จ ส่วนรูปธรรมที่ไม่มีใจครองซึ่งตรงข้ามกับธรรมภายใน และมรรคผลยกเว้นอริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า ทุกขสัง เพราะไม่พ้นจากความบีบคั้นโดย ความเกิดขึ้นดับสลายและไม่พ้นจากสังขารทุกข์กับวิปริณามทุกข์

ในสมุทยสัง โลภะอย่างเดียวชื่อว่า อริยสัง[คือเหตุแห่งทุกข์] เพราะโลภะทำให้ เหล่าสัตว์เกิดความเพลิดเพลินในตนและในธรรมที่เป็นอารมณ์ ย่อมทำให้ไม่เบื่อหน่ายจาก ทุกข์ในวิภวภูมิมอ ญาติ มิตรสหาย ตัวตน หรือของตนที่เหมือนโลภะย่อมไม่มีแก่ เหล่าสัตว์ เพราะเหตุนั้น ธรรมอื่นซึ่งก่อทุกข์ในวิภวภูมิมอเหมือนต้นหาจึงไม่มี และไม่มีธรรม อื่นที่ละได้ยากเหมือนต้นหา แม้กุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เกิดร่วมกับอาสวะอื่นทั้งหมด ย่อมได้ชื่อว่าสมุทยสังเช่นกัน [เพราะก่อให้เกิดวิบากขั้นต้นและกฏัตตารูปอันเป็นทุกข์สัง]

ถามว่า : พระพุทธเจ้าตรัสอวิชาไว้โดยความเป็นมูลเหตุของทุกข์ในวิภวภูมิมอทั้งหมด[ว่าสังขารย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย] จึงควรกล่าวว่าอวิชาเป็นเหตุแห่งทุกข์ มิใช่หรือ

ตอบว่า : อุปมาเหมือนคนสวนผู้ฉลาดคนหนึ่งได้รับพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์และ เมล็ดพืชนานาพันธุ์ ปลูกสวนที่คล้ายสวนนั้นวันด้วยกำลังปัญญาของตน ในการอุปมานั้น พื้นที่มีหน้าที่ดำรงเมล็ดพืชและต้นไม้ของคนสวน เมล็ดพืชมีหน้าที่ให้เกิดหน่อ ส่วนคนสวน ทำหน้าที่ทุกอย่าง เพราะเขากระทำการที่ควรทำทุกอย่างในพื้นที่ เมล็ดพืช และต้นไม้ ย่อม หวงแหนรักษาไว้โดยคิดว่านี่ของเรา และใช้สอยทรัพย์ที่เกิดจากสวน ครั้นถามว่าใครปลูก สวนนี้ สวนนี้ของใคร ย่อมกล่าวว่าคนสวนปลูกสวนนี้ สวนนี้เป็นของคนสวน ทั้งกล่าวได้ว่าคนสวนมิใช่ผู้สร้างพื้นที่ แต่เป็นผู้ปลูกเมล็ดพืช เมื่อถามว่าอะไรคือเหตุปัจจัยต่อๆ มา เพื่อให้สวนสำเร็จ ก็พึงกล่าวพื้นที่เริ่มแรก มิใช่คนสวนและเมล็ดพืช ข้อนี้ก็มิอุปมาเช่นนั้น เมื่อเกี่ยวกับปัจจุสมุปบาทนัย อวิชาเท่านั้นเป็นมูลเหตุหลักในการทำให้ธรรมที่เป็นทุกข์ เกิดขึ้นหรือหมดสิ้นตามเหตุปัจจัยต่อๆ มา ตัณหามิใช่มูลเหตุหลัก แต่ในสังขทศนา ตัณหา เป็นเหตุหลักในการก่อให้เกิดธรรมที่เป็นทุกข์ หาใช่อวิชาไม่ อวิชาจึงไม่ใช่เหตุแห่งทุกข์

ความดับกิเลสชั่วคราวและดับด้วยการข่มไว้ ชื่อว่า **นิโรธสัง** (สังจะคือนิโรธ)
พระนิพพานชื่อว่า **นิโรธอริยสัง** (อริยสังคือนิโรธ)

องค์ของมรรคในวิสุทธิ ๗ ที่เป็นโลกียะ ๖ อย่าง ชื่อว่า **มรรคสัง** (สังจะคือมรรค)
ส่วนโลกุตตรมรรคมองค์ ๘ ชื่อว่า **มรรคอริยสัง** (อริยสังคือมรรค)

ในเรื่องนี้ คำว่า อริย (ประเสริฐ) กล่าวถึงเนื้อความอันสูงสุด เนื่องจากไม่แปรผัน
เพราะเหตุใดๆ แก่บุคคลใด ในสถานที่หรือเวลาใด

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีแสดงเนื้อความของ สจฺจ ศัพท์ ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์
อรรถกถา

คำว่า ทุกฺขํ อริยสจฺจํ (อริยสังคือนุกฺขํ) นี้ มีความหมายว่า ฟังทราบความเป็น
ทุกขสังข์ของธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ มีจักขุเป็นต้นด้วยสภาพ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ มีสภาพ
บีบคั้น ถูกปรุงแต่ง เราร้อน และ แปรปรวน

ความถูกปรุงแต่งและความแปรปรวน มีนัยที่กล่าวมาแล้วในสังขารทุกฺขํ และ
วิปริณามทุกฺขํ

โดยอรรถของบทมีดังนี้ คำว่า **สังขตะ** คือ ความถูกปัจจัยปรุงแต่ง ความหมาย
ก็คือ ไม่เกิดขึ้นเป็นไปโดยปราศจากทุกฺขํที่ปรุงแต่งปัจจัยมีกรรมเป็นต้นซึ่งมีมาก่อน

คำว่า **วิปริณามะ** คือ ความแปรปรวนเสียสภาพ กล่าวคือ ความเสื่อมไปและ
ความดับสลาย

ในคำว่า ปิพฺพณฺฏจ (มีสภาพบีบคั้น) นี้ คำว่า **ปิพฺพะ** คือ สิ่งที่ถูกบีบคั้น

อีกนัยหนึ่ง **ปิพฺพะ** คือ สิ่งบีบคั้น

อีกนัยหนึ่ง **ปิพฺพะ** คือ ความบีบคั้น

คำว่า อตุโถ แปลว่า สภาพ

คำว่า **ปิพฺพณฺฏจ** คือ มีสภาพบีบคั้น

[คำว่า ปิพน ใน ปิพณฺฏ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สิ่งที่ถูกบีบคั้น = ปิพิตพพนฺติ ปิพนฺ (ยุ บัจจยฺลงในกรรมสารณะ)
- สิ่งบีบคั้น = ปิเพตฺติ ปิพนฺ (ยุ บัจจยฺลงในกัตตุสารณะ)
- ความบีบคั้น = ปิพียเต ปิพนฺ (ยุ บัจจยฺลงในภาวสารณะ)]

ในข้อนั้น บุตรผู้เกิดในครรภ์ของหญิงเขม็งใจนางหนึ่ง เป็นผู้ถูกรอคต่าง ๆ บีบคั้นเสมอ ย่อมบีบคั้นมารดาด้วยทุกข์บำรุงรักษาเสมอ การที่บุตรเช่นนั้นเกิดในครรภ์ของหล่อนเหมือนตั้งทำหน้าที่บีบคั้นหล่อน ฉนฺใด ธรรมมีจักขุเป็นต้นก็ถูกชรามรณะบีบคั้นเสมอ ย่อมบีบคั้นบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยจักขุด้วยทุกข์บำรุงรักษา การที่จักขุเป็นต้นเกิดในกระแสจิตของเขาก็เหมือนทำหน้าที่บีบคั้นเขา ฉนฺนั้น ดังพระพุทธรวจนะเป็นต้นว่า

โย ภิกฺขเว จกฺขุสฺส อุปฺปาโท จิตฺติ อภินิพฺพตฺติ ปาตุภาโว. ทุกฺขสฺเสโส อุปฺปาโท. โรคานํ จิตฺติ ชรามรณฺสฺส ปาตุภาโว. โย ภิกฺขเว โสตฺสฺส ฆานฺสฺส ชิวฺหา ย กายสฺส มนฺสฺส อุปฺปาโท.^{๕๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ปรากฏขึ้นของจักขุ มีอยู่ นี่คือความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ความตั้งอยู่แห่งโรค ความปรากฏแห่งชรามรณะ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ปรากฏขึ้นของโสตะ...ฆานะ...ชีวหา...กายะ...มนะ”

คำว่า สนฺตปาณฺฏ (มีสภาพเร้าร้อน) มีความหมายว่า สภาพที่ร้อนรนยิ่งด้วยไฟ ๑๑ กองมีไฟราคะเป็นต้น ดังพระพุทธรวจนะว่า

จกฺขุ อาทิตฺตํ. เกณ อาทิตฺตํ. รากคฺคินา อาทิตฺตํ. โทสคฺคินา โมหคฺคินา ชาตียา ชราย มรเณน โสเกน ปริเทเวณ ทุกฺเขน โทมนฺสฺเสน อุปายาเสน อาทิตฺตฺนฺติ วทามิ. โสตํ อาทิตฺตํ. ฆานํ อาทิตฺตํ. ชิวฺหา อาทิตฺตา. กาโย อาทิตฺโต. มโน อาทิตฺโต.^{๕๔}

“จักขุเร้าร้อน เร้าร้อนด้วยอะไร เรากล่าวว่าเร้าร้อนด้วยราคะ เร้าร้อนด้วยโทสะ เร้าร้อนด้วยโมหะ เร้าร้อนด้วยชาติ เร้าร้อนด้วยชรา เร้าร้อนด้วยมรณะ เร้าร้อนด้วยความเศร้าโศก เร้าร้อนด้วยความคร่ำครวญ เร้าร้อนด้วยทุกข์ เร้าร้อนด้วยโทมนัส เร้าร้อนด้วยความคับแค้นใจ โสตะเร้าร้อน...ฆานะเร้าร้อน...ชีวหาเร้าร้อน...กายะเร้าร้อน...มนะเร้าร้อน”

ศัพท์ว่า อาทีปน (เร้าร้อน) สนฺตาปน (รุ่มร้อน) และ ปรีทยหน (ร้อนรน) มีความหมายเหมือนกันในเรื่องนี้

ถามว่า : อริยมรรคย่อมบีบคั้นบุคคลยิ่งด้วยทุกข์คือการบำเพ็ญบารมีมาช้านาน และทุกข์ที่เจริญภาวนามีความหมดจดแห่งศีลเป็นต้นในชาติสุดท้าย ทั้งมีสภาพแปรปรวน เกิดดับอยู่เสมอ ดังนั้น อริยมรรคนั้นควรนับเข้าในทุกขสัจ เพราะมีสภาพบีบคั้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะอริยมรรคนำความสงบแห่งทุกข์ทั้งหมดมาให้ความจริงอริยมรรคเมื่อเกิดขึ้นครั้งเดียวแก่บุคคลผู้แสวงทุกข์ในการปรุ้งแต่งตามที่กล่าวไว้แล้ว ย่อมเกิดขึ้นกำจัดกองกิเลสทั้งหมดได้ แล้วดับลงโดยดับทุกข์ทั้งหมดในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นในอนาคต ทุกข์ในการปรุ้งแต่งที่กล่าวแล้วไม่นับว่ามีมากเมื่อเทียบกับทุกข์ในอนาคตที่สงบแล้ว และย่อมให้วิมุตติสุขอันยอดเยี่ยมแล้วดับไป ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งจึงไม่มีแก่บุคคลนั้นเพราะความแปรปรวนดังกล่าว เพราะเหตุนั้น อริยมรรคจึงไม่นับเข้าในทุกขสัจ

ส่วนโลกียธรรมเมื่อเกิดขึ้นและดำเนินไปอยู่[อย่างต่อเนื่อง] ได้บีบคั้นบุคคลยิ่งด้วยสังขารทุกข์ที่กล่าวมาแล้ว ย่อมเกิดขึ้นและดำเนินไป ย่อมก่อให้เกิดทุกข์อันเร้าร้อนมากมาย แล้วดับลงโดยประกอบบุคคลไว้ในเครื่องจักรคือทุกข์ในวัฏฏะที่คล้ายกงจักรไม่มีที่สุด โลภียธรรมจึงเป็นทุกข์เพราะมีสภาพบีบคั้นเป็นต้นโดยแท้

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]ได้ให้คำตอบคำถามเกี่ยวกับการที่พระนิพพานเป็นทุกข์สัจโดยอ้างการมีปัจจัยปรุ้งแต่งให้บรรลुพระนิพพาน

ในคำว่า ทุกขสมุทโย อริยสัจจํ (อริยสัจคือเหตุแห่งทุกข์) ทุกขสมุทฺถย คือ เหตุเกิดแห่งกองทุกข์กล่าวคือภพน้อยภพใหญ่

อีกนัยหนึ่ง ทุกขสมุทฺถย คือ สภาพทำให้เกิดทุกข์เสมอ

อีกนัยหนึ่ง ทุกขสมุทฺถย คือ สภาพทำให้ทุกข์เจริญเสมอ

[คำว่า ทุกขสมุทย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- เหตุเกิดแห่งทุกข์ = สมุเทติ เอตสมุมาติ สมุทโย, ทุกขสฺส สมุทโย ทุกขสมุทโย (สมุทย ศัพท์เป็นอุปาทานสาธนะ)

- สภาพทำให้เกิดทุกข์เสมอ = ปุนปฺปํ อุกฺขยติ อุกฺกจาเปตีติ สมุทโย, ทุกขสฺส สมุทโย ทุกขสมุทโย (สมุทย ศัพท์เป็นเหตุกัตตสาธนะ)

- สภาพทำให้ทุกข์เจริญเสมอ = ปุนปฺปํ อุกฺขยติ วฑฺฒเตตีติ สมุทโย, ทุกขสฺส สมุทโย ทุกขสมุทโย (สมุทย ศัพท์เป็นเหตุกัตตสาธนะ)]

โปรดทราบการที่โลภะเป็นทุกขสมุทัยด้วยสภาพ ๔ อย่างคือ มีสภาพรวบรวม มอบให้ ผูกมัด และรบกวน

ในพากย์นั้น คำว่า “มีสภาพรวบรวม” หมายความว่า มีสภาพรวมเข้า คือ กระทำ กองทุกข์ที่ประกอบด้วยวัตถุภวให้มากขึ้นในภพหนึ่งๆ กล่าวคือภพน้อยภพใหญ่

คำว่า “มอบให้” หมายความว่า ให้กำลังสนับสนุนโดยกระทำกองทุกข์ให้ต่อเนื่อง ความหมายก็คือ มอบกองทุกข์ให้

คำว่า “ผูกมัด” หมายความว่า ผูกไว้อย่างมั่นคงในกองทุกข์นั่นเอง

คำว่า “รบกวน” หมายความว่า ขัดขวางด้วยการห้ามเหตุแห่งความหลุดพ้น จากกองทุกข์

ในคำว่า ทุกขนิโรธ อริยสจฺจ (อริยสัจคือความดับทุกข์) นี้ ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ในวัฏฏะ กล่าวคือ ความหมดสิ้นไปด้วยการถึงสภาพที่ไม่เกิดอีก

อีกนัยหนึ่ง ทุกขนิโรธ คือ ธรรมเป็นที่ดับทุกข์ กล่าวคือ ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น

[คำว่า ทุกขนิโรธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความดับทุกข์ในวัฏฏะ = นิรุชฺฌนํ นิโรโธ, ทุกขสฺส นิโรโธ ทุกขนิโรโธ (นิโรธ ศัพท์เป็น ภาวสาธนะ)

- ธรรมเป็นที่ดับทุกข์ = นิรุชฺฌติ เอตสมฺมินฺติ นิโรโธ, ทุกขสฺส นิโรโธ ทุกขนิโรโธ (นิโรธ ศัพท์เป็นอธิกรณสาธนะ)]

โปรดทราบการที่พระนิพพานเป็นทุกขนิโรธด้วยสภาพ ๔ อย่าง คือ มีสภาพออกไป สงัด ไม่ถูกปรุ้งแต่ง และไม่ตาย

ในพากย์นั้น คำว่า “มีสภาพออกไป” หมายความว่า มีสภาพหลุดพ้นด้วยนิสสรณวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยความออกไป)

คำว่า “สงัด” หมายความว่า สงัดจากปลิโพธคือทุกข์ในวัฏฏะ

คำว่า “ไม่ถูกปรุ้งแต่ง” หมายความว่า ปราศจากสังขารทุกข์

คำว่า “ไม่ตาย” หมายความว่า ปราศจากทุกข์คือความตาย

ในคำว่า ทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติ (ทางแห่งความดับทุกข์) ทุกขนิโรธคามินี คือ ธรรมที่ทำให้บรรลุลความดับทุกข์

ปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติที่พึงดำเนินไปด้วยการกระทำให้เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน

ทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติ คือ ปฏิบัติที่ทำให้บรรลุลความดับทุกข์

โปรดทราบการที่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ ด้วยสภาพ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ มีสภาพออกไป เป็นเหตุ รู้ทั่ว และเป็นใหญ่

ในพากย์นั้น คำว่า “มีสภาพออกไป” หมายความว่า มีสภาพทำให้กระแสวัฏฏะถอยกลับไปว่า สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้น แล้วมุ่งหน้าออกไปทวนกระแสวัฏฏะว่า สังขารย่อมดับเพราะความดับอวิชชา เป็นต้น

คำว่า “เป็นเหตุ” หมายความว่า ก่อให้เกิดความตั้งมั่นแห่งคุณอันประเสริฐทั้งหมด

คำว่า “รู้ทั่ว” หมายความว่า รู้ตลอดสังขาร ๔ ด้วยการละความหลงผิดที่เรียกว่าความไม่รู้แจ้งเห็นจริง

คำว่า “เป็นใหญ่” หมายความว่า เป็นใหญ่รุ่งโรจน์ด้วยการถึงความเป็นอิสระ เพราะพ้นจากความเป็นทาสของตัณหา ความจริงมรรคอันเป็นโลกิยะซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นอารมณ์ของตัณหา ย่อมไม่ล่วงพ้นความเป็นทาสของตัณหา

อนึ่ง เหล่าสัตว์ต่างเกลียดกลัวทุกข์ยิ่งนัก จึงจงเวรบุคคลผู้ก่อทุกข์แก่ตน แต่พวกเขาไม่รู้จักทุกข์แท้หรือเหตุให้เกิดทุกข์อย่างแท้จริง จึงสั่งสมกรรมเพื่อให้ตนพ้นจากทุกข์ แต่กรรมนั้นๆ ย่อมเพิ่มพูนทุกข์แก่ตน

ถามว่า : อะไรคือทุกข์แท้ อะไรคือเหตุแห่งทุกข์แท้

ตอบว่า : ทุกข์แท้ คือธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ อันนับเข้าในอัตภาพของตนๆ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เพราะเมื่อหลุดพ้นจากธรรมในภุมิ ๓ จึงจะพ้นจากทุกข์ทั้งหมดได้ แต่เมื่อไม่พ้นจากธรรมดังกล่าวก็พ้นจากทุกข์ไม่ได้ ส่วนเหตุแห่งทุกข์แท้คือตัณหาของตน เพราะเมื่อละตัณหาได้จะพ้นจากทุกข์ได้ แต่เมื่อละไม่ได้ก็ไม่พ้นจากทุกข์

เช่นเดียวกันนี้ เหล่าสัตว์ต่างเพลิดเพลินยินดีในสุขโดยแท้ ย่อมก่อให้เกิดสัญญาในบุคคลผู้ก่อให้เกิดสุขแก่ตนว่าเป็นนิยमितร แต่พวกเขาไม่รู้จักสุขแท้หรือทางแห่งความสุขที่แท้จริงของตน จึงสั่งสมกรรมเพื่อให้ตนมีความสุขมากขึ้น แต่กรรมนั้นๆ ย่อมเพิ่มพูนทุกข์แก่ตน

ถามว่า : อะไรคือสุขแท้ อะไรคือทางแห่งสุขแท้

ตอบว่า : สุขแท้ คือความไม่มีแห่งธรรมที่เป็นทุกข์โดยแท้จริง[คือรูปนาม] ทางแห่งสุขแท้ คือทางกำจัดสภาพที่ก่อให้เกิดทุกข์[คือตัณหา]

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงประกาศข้อความดังกล่าว จึงตรัสสังจะ ๔ อย่าง

(๒๒๙) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “**ทุกขนิโรธ** คือ ธรรมเป็นที่ดับสนิทแห่งทุกข์ อีกนัยหนึ่ง **ทุกขนิโรธ** คือ เหตุดับทุกข์” ในพากย์นั้น คำว่า เอเตน นี้ไม่สมควร เพราะพระนิพพานไม่ใช่ปัจจัยร่วมกระทำในการทำกิริยาดับทุกข์ (ดู ปริจเฉทที่ ๑ รูปวิเคราะห์ของคำว่า นิพพาน)

อธิบายคาถาสรุป

๔๙. คำว่า เสสเจตสิกกา (เจตสิกที่เหลือ) คือเจตสิก ๕๐ ดวงที่เหลือจากเวทนา และสัญญา

๕๐. ธรรม[ที่เกิดในภุมิ ๓] อันจำแนกได้เป็น ๓ อย่างโดยความเป็นอดีตกาล เป็นต้น หรือจำแนกได้เป็น ๒ อย่างโดยความหยาบ เป็นต้น ทราม เป็นต้นและไกล เป็นต้น เรียกว่า **ขันธ** เพราะเป็นกอง แต่พระนิพพานไม่มีความแตกต่างเช่นนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เกทาภาเวน (เพราะไม่มีความแตกต่าง) เป็นต้น ความจริงพระนิพพานไม่ใช่ธรรม อย่างหนึ่งในบรรดาธรรมที่จำแนกเป็นอดีต เป็นต้น ๓ อย่าง

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะพระนิพพานเป็นสภาพที่ไม่อาจกล่าวได้[ว่าเป็นอดีต เป็นต้น] เนื่องจากพระนิพพานเป็นสภาพเสื่อมสิ้นดับสลายของธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ ไม่มีสัจฐานใดๆ จึงไม่ควรกล่าวด้วยกาลต่างๆ ว่า นี่คือนิพพานในกาลของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้นที่ล่วงมาแล้ว นี่คือนิพพานในอนาคต หรือนี่คือนิพพานในปัจจุบัน พระนิพพานไม่ควรกล่าวโดยประเภทของทิศ สถานที่ ที่ตั้ง และบุคคลผู้บรินิพพานแล้วเช่นกัน แต่พระนิพพานพึงกล่าวด้วยหมู่คุณซึ่งตรงกันข้ามกับโทษอันปรากฏในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น

ในทุกะ (ธรรมหมวดสอง) เมื่อนับเข้าในอัมตัตตทุกะ พระนิพพานเป็นธรรมภายนอก มิใช่ธรรมภายใน เมื่อนับเข้าในโอพาริกทุกะ เป็นธรรมละเอียด มิใช่ธรรมหยาบ เมื่อนับเข้าในหินทุกะ เป็นธรรมประณีต มิใช่ธรรมทราม เมื่อนับเข้าในทูเรทุกะ ก็เป็นธรรมไกล มิใช่ธรรมใกล้

คำว่า ขนฺธสงคฺคหนิสฺสํ แปลว่า พ้นจากการนับเป็นขันธ

๕๑. คำว่า ทวารารมฺมณภเวทน (โดยการจำแนกตามทวารและอารมณฺ์) คือ โดยการจำแนกตามทวาร ๖ และอารมณฺ์ ๖

พึงประกอบบทว่า आयตนะมี ๑๒

ในที่นี้ ทวารทั้ง ๖ เป็นธรรมารมณีนั่นเอง พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวอารมณ ๖ โดยหมายเอาธรรมารมณที่เหลือ

คำว่า ทวาร...ปริยาเยน (ตามลำดับของทวาร ธาตุ และจิตที่เกิดในทวารกับ อารมณเหล่านั้น) ฟังประกอบบอกว่า ธาตุมี ๑๘ ตามลำดับของทวาร ๖ อารมณ ๖ และ จิตที่เกิดในทวารกับอารมณเหล่านั้น

แม้ในที่นี้ มโนทวารในทวาร ๖ ก็เป็นส่วนหนึ่งของจิต ส่วนทวาร ๖ และวิญญาณ ๗ เป็นส่วนหนึ่งของธรรมารมณ

๕๒. ฟังประกอบบอกว่า มรรคที่เป็นโลกุตตระ ชื่อว่า มรรค

๕๓. ธรรม ๒๙ อย่างที่ประกอบกับมรรคจิต และธรรม ๓๗ อย่างที่เป็น ผลจิตตูปบาท เป็นธรรมพ้นแล้วจากอริยสัจ ๔

[ธรรม ๒๙ อย่างคือ เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต ๓๖ ดวงยกเว้นอริยมรรคมีองค์ ๘ รวมเป็น ๒๘ ดวง และมรรคจิต ๑ ดวง ดังนั้น โสดาปัตติมรรคจิตตูปบาทเป็นต้น ๒๙ ดวง จึง พ้นจากอริยสัจ ๔ ส่วนผลจิตตูปบาทมี ๓๗ ดวงคือเจตสิก ๓๖ ดวงเหล่านั้นพร้อมทั้งผลจิตหนึ่งดวง]

ข้อที่ควรกล่าวในที่นี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้กล่าวไว้แล้ว

จบการแสดงข้อความปรมาตถ์แห่งสมุจจยสังคหะ
ในคัมภีร์ชื่อปรมาตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

สจจํ ปุณปิ สจจนติ
สกดุโถ นตถิ นตเถว

ภุชมุขิปป วุจเจเต
ปรสสตุถมกพพโต.

สารัตถวิลาสินี หน้า ๑๐

“บุคคลอาจชูแขนขึ้นกล่าวว่า เป็นความจริงแน่นอน ประโยชน์ตน
ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำประโยชน์เพื่อบุคคลอื่นโดยแท้”

ปริจเฉทที่ ๘

ปัจจัยสังคหะ

(ประมวลปัจจัย)

อธิบายคำปฏิญญา

๑. พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงนัยเกี่ยวกับญาณที่จำแนกนามรูปก่อนด้วยข้อความ
๗ ปริจเฉทดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงนัยเกี่ยวกับญาณที่กำหนดรู้ปัจจัย จึงกล่าวคาถาที่
ขึ้นต้นว่า เยสํ สงฆตมฺมมานํ (ธรรมที่เป็นสังฆตมฺมและอสังฆตมฺมเหล่าใด เป็นอุปการะ
แก่สังฆตมฺมทั้งหลายเหล่าใด ด้วยปัจจัยการใดมีอยู่ บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวการจำแนก
ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นในปริจเฉทนี้ตามสมควร)

พึงประกอบบทว่า ธรรมที่เป็นสังฆตมฺมและอสังฆตมฺมทั้งหลายเหล่าใด
เป็นอุปการะแก่สังฆตมฺมทั้งหลายเหล่าใด ด้วยปัจจัยการมีเหตุเป็นต้น บัดนี้ ข้าพเจ้า
[พระอนุรุทธาจารย์]จักกล่าวการจำแนกธรรมเหล่านั้น คือการจำแนกสังฆตมฺมอันเป็น
ปัจจัยุปัน (ผลที่เกิดจากปัจจัย) ปัจจัย และปัจจัยการ (ลักษณะของปัจจัย) เหล่านั้นใน
ปัจจัยสังคหะที่จะกล่าวต่อไปนี้ตามสมควร

(๒๓๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “[พระอนุรุทธาจารย์]ปรารภคำว่า เยสํ เป็นต้น]
เพื่อแสดงปัจจัย” ข้อความนั้นไม่เสมอกับข้อความในคาถานี้ว่า ตวิภาคํ (การจำแนกธรรม
เหล่านั้น)

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า คาถาแรกที่แสดงถึงปฏิญญานี้กล่าวขึ้นเพื่อแสดงปัจจัยเป็นหลัก
แต่คัมภีร์นี้เห็นว่ากล่าวขึ้นเพื่อแสดงปัจจัย ปัจจัยุปัน และปัจจัยการ โดยอ้างคำในคาถาว่า ตวิภาคํ
(การจำแนกธรรมเหล่านั้น)]

(๒๓๑) การแสดงอรรถของคำว่า อิห (ในปัจฉยสังคหะนี้) ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้น ว่า “ในลำดับต่อจากสมุจยสังคหะนี้” แม้ข้อความนั้นก็สมควร เพราะเมื่อมีความหมายดังกล่าว คำว่า อิทานิ (บัดนี้) ก็หาประโยชน์มิได้

[คำว่า อิห คัมภีร์วิภาวนีถือว่าเป็นบทวิเสสนะของปาสุเสสสะว่า สมุจยสังคหานนฺตเร จาเน (ในลำดับต่อจากสมุจยสังคหะนี้) แต่คัมภีร์นี้เห็นว่าข้อความดังกล่าวกล่าวไว้ด้วยคำว่า อิทานิ (บัดนี้) คำว่า อิห จึงควรเป็นบทวิเสสนะของปาสุเสสสะว่า ปจฺยสังคเห (ในปัจฉยสังคหะ)]

อธิบายนัย ๒ อย่าง

๒. อาจารย์ทั้งหลายอธิบายว่า “คำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาท คือ เหตุอาศัยเกิดแห่งผล หมายถึง ปัจจัยมีอวิชาเป็นต้น ในพากย์นั้น คำว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) หมายความว่า ไม่ปราศจาก คือไม่ปล่อย”

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สมุปฺปาท คือ การเกิดร่วมกัน หมายความว่า การปรากฏโดยความเป็นกลุ่มร่วมกับสหชาตธรรม

คำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาท (การเกิดร่วมกันอาศัยปัจจัย) คือ การเกิดร่วมกันอาศัยปัจจัยของตนๆ ไม่แยกกับสหชาตธรรม

[คำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุอาศัยเกิดแห่งผล หมายถึง ปัจจัยมีอวิชาเป็นต้น = ปฏิจฺจ ผลํ สมุปฺ-
ปฺชชติ เอตสฺมาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท (สมุปฺปาท ศัพท์เป็นอุปาทานสาธนะ)

- การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยปัจจัย หมายถึง การปรากฏโดยอาศัยปัจจัย = สมุปฺปชฺชนํ
สมุปฺปาโท, ปฏิจฺจ สมุปฺปาโท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท (สมุปฺปาท ศัพท์เป็นภาวสาธนะ)

นัยแรกปรากฏในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค นัยหลังเป็นความเห็นของท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้]

โดยองค์ธรรมได้แก่ลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งซึ่งเกี่ยวกับสังขตธรรมทั้งหมด กล่าวคือภาวะที่สังขตธรรมอันเป็นปัจจัยและปัจจัยุปบันทั้งหมดเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ซึ่งเรียกว่า **อิทัปปัจจยตา**

คำว่า อิหปปัจจยตา โปรตทราบตั้งต่อไปนี้

คำว่า **อิหปปัจจยะ** คือ สังขตธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งพึงแสดงอย่างนี้ว่า ธรรมนี้เป็นปัจจัยของธรรมนี้ ส่วนธรรมอีกธรรมนี้เป็นปัจจัยของอีกธรรมหนึ่ง

คำว่า **อิหปปัจจยตา** คือ ภาวะของธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง ลักษณะทั่วไปตามที่กล่าวไว้แล้ว มิได้หมายความว่า[ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

ปฏิจจ ผล สมุပ္ปชชติ เอตสสมาติ ปฏิจจสมุပ္ปาโท. อวิชชาทิโก ปจจยธมโม.^๑

“คำว่า **ปฏิจจสมุပ္ปาโท** คือ เหตุอาศัยเกิดแห่งผล หมายถึง ปัจจัยมีอวิชาเป็นต้น”

อิเมสํ ปจจยา อิหปปัจจยา. อิหปปัจจยา เอว อิหปปัจจยตา.^๒

“คำว่า **อิหปปัจจยะ** คือ ปัจจัยของชรามรณะเป็นต้นนี้”

คำว่า **อิหปปัจจยตา** คือ ภาวะแห่งปัจจัยของชรามรณะเป็นต้นนี้นั้นแหละ”

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้ปฏิเสธข้อความว่า “คำว่า **สมุပ္ปาโท** คือ การเกิดร่วมกัน” แต่ในพระบาลีพบว่าเหมือนดังทรงประสงค์ข้อความนี้ ดังพระพุทธรวจนะว่า

กตโม จ ภิกขเว ปฏิจจสมุပ္ปาโท. ชาติปจจยา ภิกขเว ชรามรณํ, อุပ္ปาทา วา ตถาคตานิ อนุปปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว สา ธาตุ ธมมภูจิตตา ธมม नियมตา อิหปปัจจยตาติ ๕เปย อวิชชาปจจยา สงขารา อุပ္ปาทา วา ๕เปย อิหปปัจจยตา. อิติ โข ภิกขเว ตตฺร ตถตา อวิตถตา อนณณตตา อิหปปัจจยตา. อयํ วุจฺจติ ภิกขเว ปฏิจจสมุပ္ปาโท.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุပ္ปาโทเป็นไฉน ชรามรณะย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย พระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ภาวะนั้นที่เป็นความตั้งอยู่ตามธรรมตา ความแน่นอนของธรรมตา ภาวะของธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ก็ดำรงอยู่...สังขารย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย พระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม... ภาวะของธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ก็ดำรงอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความจริงแท้ ไม่คลาดเคลื่อน ไม่เป็นอย่างอื่น ภาวะของธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งมีอยู่ในธาตุอันนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้คือปฏิจจสมุပ္ปาโท”

ความจริงในพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าปฏิจฺจสมุปฺปาทคือลักษณะทั่วไปคือความมีปัจจัยปรุงแต่งตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว ด้วยพระดำรัสว่า

“ภาวะนั้นก็ดำรงอยู่” เป็นต้น

และด้วยพระดำรัสว่า

“ความจริงแท้ ไม่คลาดเคลื่อนในธาตุอันนั้น” เป็นต้น

[คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ปจฺจยธฺมมา เวทิตพฺพา. ปฏิจฺจสมุปฺปนา ธฺมมาติ เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ นิพฺพตฺตธฺมมา.^๔

“คำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาโท (เหตุอาศัยเกิดแห่งผล) ฟังทราบว่าเป็นธรรมอันเป็นปัจจัย คำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปนา ธฺมมา (ธรรมที่อาศัยเกิดขึ้น) คือ ธรรมที่เกิดจากปัจจัยนั้นๆ”

ตามนัยนี้ คำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาท แปลว่า “เหตุอาศัยเกิดแห่งผล” ส่วนคัมภีร์ปรมัตตทีปนี แสดงอรรถกถาอีกนัยหนึ่งว่า “การเกิดร่วมกันอาศัยปัจจัย” โดยอ้างอิงพระพุทธานุญาตที่แสดงกิริยาอาการว่า สา ธาตุ (ภาวะนั้น), ตถตา (ความจริงแท้), อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน)]

เมื่อรูปวิเคราะหฺภาวสาธนะกล่าวไว้ในที่นี้ ความไม่สมควรโดยรูปศัพท์คือการที่ คำว่า สมุปฺปาท มีกัตตาไม่เสมอกับคำว่า ปฏิจฺจ จึงไม่มี เพราะบทกัตตาของกิริยา ปฏิจฺจ ก็เป็นกัตตาของกิริยา สมุปฺปาท นั้นได้ เนื่องจากบทกิริยาที่ปราศจากกัตตาย่อมไม่มี

[บางอาจารย์เห็นว่า หากว่า สมุปฺปาท ศัพท์เป็นภาวสาธนะที่ระบุกิริยาอาการ แปลว่า “การเกิดขึ้นร่วมกัน” ย่อมจะไม่มีกัตตาเสมอกับคำว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) เพราะภาวสาธนะเป็นบทระบุถึงกิริยาอาการเป็นหลัก ไม่ระบุถึงกัตตาเหมือนบทที่เป็นกัตตฺตฺสาธนะ และคำว่า ปฏิจฺจ ก็เป็นบทกัตตฺตฺสาธนะ แต่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้กล่าวว่าบทกิริยาทุกอย่างต้องมีผู้ทำกิริยาที่เรียกว่า กัตตา ดังนั้น แม้ สมุปฺปาท จะเป็นภาวสาธนะก็มีบทกัตตาเสมอกับ ปฏิจฺจ ซึ่งบทกัตตาในที่นี้คือสังขตธรรมที่เป็นปัจจัยและปัจจัยุปันน]

นอกจากนี้ ความไม่สมควรด้วยการกล่าวว่า เป็นภาวะลุ่มลึก ย่อมไม่มีในที่นี้ เพราะเมื่อสังขตธรรมมีสภาพลุ่มลึก ลักษณะของสังขตธรรมนี้ก็มีสภาพลุ่มลึกเหมือนลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ความจริงแล้วลักษณะของสังขตธรรมย่อมจะลุ่มลึกกว่าสังขตธรรมโดยแท้

[บางอาจารย์อ้างว่าถ้าคำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาท เป็นบทภาวสาธนะ ที่แปลได้เพียงว่า “การเกิดร่วมกันอาศัยปัจจัย” คำๆ นี้ก็จะแสดงสภาพไม่ลุ่มลึก เนื่องจากเป็นคำที่ไม่ใช่สังขตธรรมที่มีองค์ธรรมปรากฏโดยตรง จึงได้คัดค้านว่าบทนี้ไม่ควรเป็นภาวสาธนะ โดยอ้างอิงพระบาลีที่แสดงความลุ่มลึกของปฏิจฺจสมุปฺปาทว่า คมภีโร จานนุท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมภีรวาภาโส จ (ดูกรอานนท์ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเป็นสภาวะลุ่มลึก ปรากฏว่าลุ่มลึก) แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าสังขตลักษณะ (หรือลักษณะของสังขตธรรม) ย่อมจะมีสภาพลุ่มลึกไม่ต่างจากสังขตธรรม เพราะดำรงอยู่ในสังขตธรรม ตัวอย่างเช่นจิตเป็นสังขตธรรม ซึ่งปรากฏแก่เหล่าสัตว์ว่าเรามีจิต แต่สังขตลักษณะคือความไม่เที่ยงไม่ประจักษ์แก่เหล่าสัตว์ เพราะถูกสันตติบัญญัติปกปิดไว้ แม้รูปนามอื่นทั้งหมดก็เหมือนกัน ดังนั้น ลักษณะของสังขตธรรมที่เป็นการเกิดร่วมกันโดยอาศัยปัจจัยจึงมีความลุ่มลึกเช่นเดียวกับลักษณะของสังขตธรรมที่มีความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา]

ส่วนคำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปันนะ (ธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุ) คือ สังขตธรรม[อันเป็นผล] มีอวิชชาเป็นต้นตามที่กล่าวไว้ ซึ่งถึงพร้อมด้วยลักษณะทั่วไปเช่นนั้น ดังพระพุทธทวณะว่า

กตเม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา ชรามรณํ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ
 ๗เปฯ อวิชชา ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา.^๕

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุเป็นไฉน ชรามรณะย่อมเกิดขึ้นอาศัยเหตุ...อวิชชาย่อมเกิดขึ้นอาศัยเหตุ”

ปฏิจฺจสมุปฺปาทหนัย คือ ปฏิจฺจสมุปฺปาทที่เรียกว่าภาวะที่สังขตธรรมอันเป็นปัจจัย และปัจจัยุปฺปนทั้งหมดเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย อันเป็นสิ่งที่บุคคลพึงหยั่งเห็น เพราะเป็นภาวะที่บุคคลพึงรู้ตลอด

คำว่า **ปฏิฐาน** คือ ปกรณ์ใหญ่ที่แสดงสังขตธรรมโดยปัจจัยต่างๆ นานัปการ

คำว่า **ปฏิฐานนัย** คือ นัยที่แสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิฐาน

๓. เมื่อธรรมอันเป็นปัจจัยนั้นๆ มีอยู่ สังขตธรรมนั้นๆ ย่อมเกิดขึ้นโดยปกติ สังขตธรรมจึงเรียกว่า **ตฺถภาวภาวี**

คำว่า **ตัพภาวภาวิภาวะ** คือ ภาวะของสังขตธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยนั้น หมายถึง ความแน่นอนของสังขตธรรมอันเป็นไปอย่างนี้ว่า เมื่อธรรมนี้มีอยู่ ธรรมนี้ย่อมมี ธรรมนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะความเกิดของธรรมนี้

คำว่า **ตัพภาวภาวิภาวการะ** คือ อาการเกิดขึ้นของสังขตธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยนั้น

คำว่า **ตัพภาวภาวิภาวการมัตตะ** คือ อาการเกิดขึ้นของสังขตธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยนั้นนั่นแหละ คำว่า มตต (นั่นแหละ) ปฏิเสธความแน่นอนของปัจจัยสัตติ (ความสามารถของปัจจัย) อันมีเหตุปัจจัยเป็นต้น

คำว่า **ปฏิจจสมุปบาทนัย** คือนัยที่กำหนดหมายด้วยอาการเกิดสังขตธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยนั้น

คำว่า **อาหจขปัจจยภูจิติมารพภ** (โดยแสดงการตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะอย่าง) นี้ มีความหมายว่า การตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะอย่าง คือความสามารถเฉพาะของปัจจัย กล่าวคือความเป็นอุปการะโดยประการนั้นๆ ด้วยความเป็นเหตุปัจจัยและอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว ความสามารถเฉพาะของปัจจัย เรียกว่า **อาหจขปัจจยภูจิติ** (การตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะอย่าง) เพราะแสดงไว้โดยละเอียดด้วยการยกขึ้นกล่าวความสามารถเฉพาะของปัจจัยด้วยพระดำรัสว่า เหตุปัจจโย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อาร์มมณปัจจโย (ปัจจัยที่เป็นอาร์มมณ) เป็นต้น ไม่ตั้งอยู่ในการแสดงธรรมอันเป็นปัจจัยอย่างเดี่ยวเหมือนในปฏิจจสมุปบาทนัยว่า อวิชชาปัจจยา สงฺขารา (สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) เป็นต้น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า **ปัจจยภูจิติ** คือ เครื่องทำให้ธรรมอันเป็นปัจจัยตั้งอยู่ได้ กล่าวคือ มีหน้าที่ปรุงแต่งปัจจัยปัจจุบันของตนให้ดำเนินไปไม่ทอดถอย

คำว่า **อารพภ** มีความหมายว่า อาศัย

คำว่า **วุจฺจติ (ตรัสไว้)** คือ อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้

คำว่า **อิทํ ปน โวมิสฺสิตฺวา ปปณฺเฑนฺติ อจฺริยา** (อาจารย์ทั้งหลายอธิบายโดยคณะนี้ทั้งสองเข้าด้วยกัน) หมายถึงอาจารย์ผู้อธิบายปฏิจจสมุปบาท เพราะท่านเหล่านั้นเมื่อจะอธิบายปฏิจจสมุปบาทนั้นได้นำปฏิฐานนัยมาอธิบายอีกด้วย

อธิบายปฏิจจนุปบาทนัย

๔. พระอาทิตย์อุทัยอยู่ย่อมกำจัดความมืด แสดงวัตถุสิ่งของให้ประจักษ์แก่มหาชน
ฉันใด ญาณในอริยสัจ ๔ ที่เกิดขึ้น ย่อมกำจัดความมืดคืออวิชชา แสดงสังขาร ๔ ให้
ประจักษ์ ฉะนั้น ญาณในอริยสัจ ๔ จึงชื่อว่า **วิชชา**

ส่วนโมหะชื่อว่า **อวิชชา** โดยตรงกันข้ามกับวิชชา เพราะว่าโมหะที่เกิดขึ้นอยู่
ย่อมก่อให้เกิดความมืดคือการไม่รู้เห็นธรรมทั้งหลาย

คำว่า **ปัจจัย** คือ เหตุที่ผลอาศัยเกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง **ปัจจัย** คือ เหตุที่ทำให้ผลอาศัยเกิดขึ้นได้

[คำว่า ปัจจัย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุที่ผลอาศัยเกิดขึ้น = ปฏิจจ ผล เอติ อากัจฉติ เอตสุมานติ ปัจจโย (ลง อ ปัจจัยใน
อุปาทานสาธนะ)

- เหตุที่ทำให้ผลอาศัยเกิดขึ้นได้ = ปฏิจจ ผล เอติ อากัจฉติ เอเตนาคติ ปัจจโย (ลง อ
ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

คำว่า **อวิชชาปัจจัย** คือ อวิชชาเป็นปัจจัย

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

สังขาร คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ปรุงแต่งธรรมที่เป็นผล อันได้แก่ กายกรรม
วจีกรรม และมโนกรรม

วิญญาณ คือ สภาวะรับรู้[อารมณ]

อีกนัยหนึ่ง **วิญญาณ** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์รับรู้[อารมณ]

[คำว่า วิญญาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรับรู้[อารมณ] = วิชานาคีติ วิญญาณ (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์รับรู้[อารมณ] = วิชานนติ สตดา เอเตนาคติ วิญญาณ (ลง ยุ
ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

นาม คือ สภาวะน้อมไปสู่อารมณ

รูป คือ สภาวะแปรปรวน กล่าวคือ ถึงสภาพเปลี่ยนแปลง

[จักขุประสาทเป็นต้น]ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะเป็นที่ตั้ง[ของจักขุวิญญาณเป็นต้น]
เหมือนคำว่า เทวายตนะ (เทวาลัย, ที่พำนักของเทวดา)

ผัสสะ คือ สภาวะกระทบ[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **ผัสสะ** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมกระทบ[อารมณ์]

[คำว่า ผัสสะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกระทบ[อารมณ์] = ผุสตีติ ผสฺโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมกระทบ[อารมณ์] = ผุสนฺติ สมฺปยุตฺตกา ฐมา เอเตนาติ
ผสฺโส (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

เวทนา คือ สภาวะเสวย[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **เวทนา** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เสวย[อารมณ์]

[คำว่า เวทนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเสวย[อารมณ์] = เวทยตีติ เวทนา (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เสวย[อารมณ์] = เวทยนฺติ ปจฺจนฺวานฺติ สตุตา เอตยาติ เวทนา
(ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ตัณหา คือ สภาวะดิ้นรน หมายความว่า หวังไหวหรือต้องการเสมอ เพราะ
อยากได้รับอารมณ์ด้วยความกระหายเป็นนิตย์

อีกนัยหนึ่ง **ตัณหา** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ดิ้นรนคือหวังไหว

[คำว่า ตณฺหา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะดิ้นรน = ตสฺสตีติ ปริตสฺสตีติ ตณฺหา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ดิ้นรน = ตสฺสนฺติ ปริตสฺสนฺติ จมฺจลนฺติ สตุตา เอตยาติ
ตณฺหา (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

อุปาทาน คือ สภาวะยึดมั่น หมายความว่า ยึดไว้ไม่ปล่อย

อีกนัยหนึ่ง **อุปาทาน** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยึดมั่น

[คำว่า อุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยึดมั่น = อุปาทิยตีติ อุปาทาน (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยึดมั่น = อุปาทิยนติ สตุตา เอเตนาติ อุปาทาน (ลง ยุ ปัจจัย

ในกรณสาธนะ)]

ภพ คือ สภาวะเพิ่มพูนขึ้น[ตามกาลเวลา]

อีกนัยหนึ่ง **ภพ** คือ สภาวะทำให้สุขทุกข์เพิ่มพูนขึ้น

[คำว่า ภพ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเพิ่มพูนขึ้น = ภวติ วฑฒตีติ ภโว (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะทำให้สุขทุกข์เพิ่มพูนขึ้น = ภวนติ ชายนติ วฑฒนติ สุขทุกข์ขานิ เอเตนาติ

ภโว (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ชาติ คือ ความเกิด

อีกนัยหนึ่ง **ชาติ** คือ สภาวะทำให้สังขตธรรมเกิดขึ้น

[คำว่า ชาติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเกิด = ชนน์ ชาติ (ลง ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สภาวะทำให้สังขตธรรมเกิดขึ้น = ชายนติ ปาตุภวานติ สงขตธมฺมา เอตยาติ ชาติ

(ลง ตี ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ชรา คือ ความแก่

อีกนัยหนึ่ง **ชรา** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์แก่ กล่าวคือ ถึงความแก่ชรา

[คำว่า ชรา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความแก่ = ชีรณํ ชรา (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์แก่ = ชีรนติ ชินฺณภาวํ คจฺจนติ เอตยาติ ชรา (ลง อ ปัจจัย

ในกรณสาธนะ)]

โสกะ คือ ความเศร้าโศก

อีกนัยหนึ่ง **โสกะ** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เศร้าโศก กล่าวคือ ถึงความเร่าร้อนใจ

[คำว่า โสก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเศร้าโศก = โสจนํ โสโก (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เศร้าโศก = โสจนฺติ จิตฺตปริพาหํ คจฺจนฺติ เอตยาติ โสโก (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ปริเทวะ คือ ความคร่ำครวญ

อีกนัยหนึ่ง **ปริเทวะ** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์คร่ำครวญถึงเรื่องนั้นๆ

[คำว่า ปริเทว มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความคร่ำครวญ = ปริเทวนํ ปริเทโว (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์คร่ำครวญ = ตํ ตํ ปวตฺตี ปริกิตฺเตตฺวา เทวนฺติ กนฺทฺนฺติ เอเตนาติ ปริเทโว (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ทุกข์ คือ สภาวะทนได้ยาก

โทมนัส คือ ภาวะของผู้เสียใจ กล่าวคือ มีใจเป็นทุกข์

อุปายาส คือ ความคับแค้นใจยิ่ง

คำว่า “คับแค้นใจ” คือ ไม่สบายใจ กล่าวคือ เร่าร้อนใจ

คำว่า เอวํ (ด้วยประการดังนี้) มีความหมายว่า ด้วยประการตามที่กล่าวมานี้

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ความเกิดขึ้น[แห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้] ตามนัยต่อๆ กันมาของปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้นและปัจจัยปัจจุบันมีสังขารเป็นต้น ย่อมมี[ด้วยประการอย่างนี้]

คำว่า เอตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส (กองทุกข์ทั้งมวลนี้) มีความหมายว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้อันมีอวิชชาเป็นต้น หรือความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ล้วนๆ อันไม่ระคนด้วยสุขอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ ย่อมมี

ปฏิจสฺมุปบาทนัยมี ๒ อย่าง คือ สุตตันตนัย และอภิธรรมนัย

ลำดับแรก ตามสูตรต้นตัญญ์ อวิชชา มี ๔ อย่าง คือ อวิชชาที่ปิดบังความเป็นทุกข์ ปิดบังความเป็นสมุทัย ปิดบังความเป็นนิโรธ และปิดบังความเป็นมรรค

ส่วนตามอภิธรรมนัย อวิชชา มี ๘ อย่าง คือ [อวิชชาสี่อย่างแรก] พร้อมทั้งอวิชชา ๔ คือ อวิชชาที่ปิดบังส่วนแรก [ภพก่อน] ปิดบังส่วนหลัง [ภพต่อไป] ปิดบังทั้งส่วนแรก และส่วนหลัง [ภพก่อนและภพต่อไป] และปิดบังปฏิจสมุปบาท [การเกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัยของขั้นนี้ในภพปัจจุบัน]

[สูตรต้นตัญญ์ คือ สูตรต้นตภาชนียนัย (นัยจำแนกตามพระสูตร) ที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ ส่วนนัยพระอภิธรรม คือ นัยที่แสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎกโดยทั่วไป]

ตามสูตรต้นตัญญ์ สังขาร คือ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งเป็นไปด้วยอาสวะ มี ๓ อย่างคือ อบุญญาภิสังขาร บุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร

อบุญญาภิสังขาร คือ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒

บุญญาภิสังขาร คือ เจตนาในกุศลจิตที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร

อาเนญชาภิสังขาร คือ เจตนาในอรูปาวจรกุศล

ส่วนตามอภิธรรมนัย สังขาร คือ เจตนาในกุศลจิตและอกุศลจิตที่เป็นโลกิยะ และโลกุตตระ

ส่วนเจตนาในกิริยาจิตทั้งหมดไม่กล่าวถึงในคัมภีร์วิภังค์ ในคัมภีร์อรรถกถากล่าว [ถึงเหตุ]ว่า

กิริยธมฺมานํ ปน ยสฺมา เหว อวิชฺชา น กุสลากุสลมฺมูลานิ อุปนิสฺสยปจฺจยตฺถ ฌณฺติ. ตสฺมา กิริยวเสน ปจฺจยกาโร น วุตฺโต.^๖

“อวิชชาและกุศลมูลพร้อมทั้งอกุศลมูลย่อมไม่ได้รับความเป็นปัจจัยอันเป็นที่อาศัย มีกำลังของธรรมอันเป็นกิริยา พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสปฏิจสมุปบาทโดยเนื่องกับธรรมอันเป็นกิริยา”

ความหมายก็คือ อวิชาและกุศลมูลพร้อมทั้งอกุศลมูลไม่ใช่ปัจจัยอันเป็นที่อาศัย มีกำลังของธรรมอันเป็นกิริยา ดังนั้น ธรรมอันเป็นกิริยาจึงไม่กล่าวถึงในปัจจุสมุปบาทเทศนา

แม้ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย พระพุทธองค์ตรัสว่า

ยโต โข ภิกขเว ภิกขุโน อวิชา ปหีนา โหติ. วิชฺชา อุปฺปนฺนา. โส อวิชาวิราคา วิชฺชุปฺปาทา เหนว ปุณฺณภาสิงฺขารํ อภิสงฺขโรติ. น อุปฺปณฺณภาสิงฺขารํ. น อาเนญฺชาภิสงฺขารํ อภิสงฺขโรติ.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุกำจัดอวิชาแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว เธอย่อมไม่ปรุ้งแต่ง ปุณฺณภาสิงฺขาร ไม่ปรุ้งแต่งอุปฺปณฺณภาสิงฺขาร ไม่ปรุ้งแต่งอาเนญฺชาภิสงฺขาร เพราะกำจัดอวิชาแล้ว เกิดวิชา”

แต่การที่กิริยาจิตเกิดอาศัยปัจจัยโดยเนื่องกับปัจจัยที่สมควรแก่ตน มิได้ถูกห้ามไว้ เพราะไม่มีสังขตธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่พ้นจากการเกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัย

วิญญานเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ตามสูตรต้นตมัย วิญญาน คือ วิปากจิตที่เป็นโลกียะ ๓๒ ดวง

ส่วนตามอภิธรรมนัย คือจิตที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ ๖๙ ดวง ยกเว้นกิริยาจิต

ตามสูตรต้นตมัย นามรูป คือ ชั้นที่ ๓ มีเวทนาชั้นนี้เป็นต้นที่เกิดร่วมกับโลกียจิต พร้อมทั้งกรรมชรูปในปฏิสนธิกาลและจิตตชรูปในปวัตติกาล

ส่วนตามอภิธรรมนัย คือ ชั้นที่ ๓ ที่ประกอบกับวิปากจิตซึ่งเป็นกุศลและอกุศล พร้อมทั้งรูปที่กล่าวมาแล้ว แต่ในคัมภีร์อรรถกถารวมเอารูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ซึ่งได้รับปัจจัยขาดปัจจัยทั้งหมดไว้

(๒๓๒) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ในข้อนี้ นามรูปทั้งสองเกิดร่วมกับปฏิสนธิจิต” ข้อความนั้นไม่สมควร

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า ข้อความดังกล่าวไม่สอดคล้องกับสูตรต้นตมัย และอภิธรรมนัยที่กล่าวมาแล้ว จึงไม่สมควร]

สพายนะ (อายตนะ ๖) คือ อายตนะภายใน ๖ ที่จำแนกไว้ในพระบาลีทั้งหมด

อาจารย์บางท่านดำริว่า อายตนะภายนอก ๖ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะได้ จึงรวมเอา อายตนะภายนอกไว้ในที่นี้อีกด้วย ข้อนั้นเสมอกับพระบาลีนิทานวรรค ดังพระพุทธทวจนะว่า

กตโม จ ภิกขเว โลกสฺส สมุทโย. จกฺขุณฺจ ปฏฺิจฺจ รูปे จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส. ผสฺสปจฺจยา เวทนา. เวทนาปจฺจยา ตณฺหา ๗เปยฺ โทมนสฺสุปายาสา สมุทฺทตีติ อโย โลกสฺส สมุทโย. โสตณฺจ ๗เปยฺ มนณฺจ ปฏฺิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส ๗เปยฺ โลกสฺส สมุทโย.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การเกิดขึ้นของโลกเป็นไฉน จักขุวิญญาณย่อมนำมาเกิดขึ้นอาศัย จักขุประสาทและรูป การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ เวทนาย่อมนำมาเกิดเพราะผัสสะ เป็นปัจจัย ตัณหาย่อมนำมาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย...ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมนำมาเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย นี่คือการเกิดขึ้นของโลก โสทวิญญาณย่อมนำมาเกิดขึ้นอาศัยโสทประสาทและเสียง...มโนวิญญาณย่อมนำมาเกิดโดยอาศัยจิตและธรรมารมณ์ การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ...นี่คือการเกิดขึ้นของโลก”

ผัสสะและเวทนาเป็นต้น โปรดทราบว่าจะประกอบกับจิตนั้นๆ ในนัยทั้งสอง

ตัณหาและอุปาทาน ปราบกฐัดแล้ว

ภพมี ๒ อย่างคือ กรรมภพ และอุปปัตติภพ

กรรมภพ คือ เจตนาที่เป็นกุศลหรืออกุศลฝ่ายโลกียะ พร้อมทั้งความละโมภหรือความไม่ละโมภเป็นต้นที่ประกอบกับเจตนา ดังพระพุทธทวจนะว่า

สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ กมฺมกโว.”

“**กรรมภพ** คือ กรรมที่ให้ถึงภพทั้งหมด”

อุปปัตติภพ คือ วิบากขั้นที่เป็นโลกียะทั้งหมดอันเกิดแต่กรรมพร้อมทั้งกรรมชรูปทั้งหมด ตามสุดต้นตุนัย ส่วนตามอภิธรรมนัย ขั้นที่เป็นโลกุตระก็ปรากฏในคัมภีร์วิวัฏค์

ชาติ ชรา และมรณะ เป็นเพียงเครื่องกำหนดหมายสังขตธรรมทั้งหมด

ในบรรดาโสกะเป็นต้น โสกะ คือ โทมนัสเวทนาของผู้ที่ถูกรบกวนความพินาศแห่งญาติ เป็นต้นกระทบเข้าแล้ว เป็นไปด้วยอาการเศร้าโศก

ปริเทวะ คือ เสียงที่เกิดแต่จิตอันไม่น่าปรารถนา เป็นไปด้วยอาการคร่ำครวญ

ทุกข์ คือ ทุกขเวทนาทางกาย

โทมนัส คือ ทุกขเวทนาทางใจ

อุปายาส คือ โทสะที่เป็นไปด้วยอาการหดหู่ที่ถอยเพราะความพินาศไปของญาติ เป็นต้น

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกองค์ธรรมในเรื่องนี้

ผู้ที่ละอวิชชาในทุกขสังขารคือขันธไม่ได้ ย่อมละอวิชชาในสังขารอื่นไม่ได้ พวกเขาจึงได้รับความสำคัญว่าเป็นสุขในการดำเนินไปแห่งขันธ ย่อมสำคัญว่าเป็นทุกข์ในการดับขันธ สำคัญว่าเป็นทางแห่งสุขในทางดำเนินไปแห่งขันธ สำคัญว่าเป็นทุกข์ในทางดับขันธ ด้วยเหตุนั้น ธรรมที่เป็นปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอานัญญาภิสังขาร อันเป็นปัจจัยให้ขันธดำเนินไป ย่อมเป็นที่พึงแก่เหล่าสัตว์ผู้รักสุขเกลียดทุกข์ถูกอวิชชาห่อหุ้มอยู่ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อวิชชาปัจจุยา สงขาร (สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย)

อปุญญาภิสังขารอันเป็นทุจริต ย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาที่ปิดบังขันธปัจจุบันเป็นพิเศษ ปุญญาภิสังขารและอานัญญาภิสังขารที่เป็นสุจริต ย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาที่ปิดบังขันธอนาคต เมื่อสังขารมีอยู่ การขัดขวางความเกิดขึ้นในภพใหม่ถัดจากจุติ ย่อมไม่มีแก่เหล่าสัตว์ผู้ยังละภวตัณหา (ความผูกพันในภพ) ไม่ได้ เพราะเหตุนี้ ธรรม ๕ อย่างที่สำคัญว่าเป็นอัทธภาพนี้ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ย่อมปรากฏขึ้นเพราะสังขารเป็นปัจจัย แต่วิญญาณเป็นธรรมสำคัญในข้อนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สงขารปัจจุยา วิญญาณ (วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย)

เมื่อวิญญาณมีอยู่ การขัดขวางความเกิดขึ้นแห่งนามรูปอันเจริญสืบมาจากวิญญาณย่อมไม่มี ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิญญาณปัจจุยา นามรูป (นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย)

ด้วยถ้อยคำดังนี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวกรณรูปนามไว้ครบถ้วนโดยสามัญทั่วไป หากเป็นตามนี้ ท่านกล่าวว่า นามรูปปัจจุยา สหายตน (สหายตนย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย) เพื่อแสดงจำแนกธรรมอันเป็นองค์ประกอบสำคัญในการบัญญัติว่าสัตว์ ซึ่งทำให้องค์ประกอบต่อไปมีผัสสะเป็นต้นดำเนินไป อันทำให้เหล่าสัตว์ยึดมั่นอตตตา

เมื่อนามรูปมีอยู่ การขัดขวางความเกิดขึ้นแห่งสหายตนย่อมไม่มี ครั้นสหายตนมีอยู่ ผัสสะที่เกิดจากสหายตนย่อมมีโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สหายตนปัจจุยา ผลโส (ผัสสะย่อมมีเพราะสหายตนเป็นปัจจัย)

เมื่อผัสสะมีอยู่ เวทนาที่เกิดจากผัสสะย่อมมีโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ผลสปัจจุยา เวทนา (เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย)

ที่ตั้งของตัณหาอันเสมอด้วยสุขเวทนาหาไม่ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เวทนาปัจจุยา ตณฺหา (ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย)

กามุปาทานคือตัณหาที่สังสมเป็นนิตยในอารมณ์หนึ่งแล้วถึงความแน่นอนแน่นแฟ้น ทิฏฐิก็ถึงความมั่นคงด้วยอำนาจของตัณหาที่เพิลิตเพลิน ยินดี พอใจในตน และอารมณ์ของตน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตณฺหาปัจจุยา อุปาทาน (อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย)

บุคคลผู้ยึดมั่นอยู่ ย่อมก่อกรรมภพนั้นๆ ที่ตนสำคัญว่าทำให้สิ่งที่ตนยึดมั่น[อันมีอตตตาเป็นต้น]เจริญเพิ่มพูน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุปาทานปัจจุยา ภโว (ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย) ความจริงคำว่า ภว (ภพ) ในเรื่องนี้จัดเป็นคำไวพจน์ของความเจริญเหมือนพระพุทธรักษาว่า

สุวิชาโน ภว โหติ

ทวิชาโน ปราภโว.^{๑๐}

“ผู้รู้ดีเป็นคนเจริญ ผู้รู้ชั่วเป็นคนเสื่อม”^{๑๐}

เมื่อกรรมภพมีอยู่ ภพใหม่ย่อมมีแน่นอน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภวปัจจุยา ชาติ (ชาตีย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย)

+ อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย) แต่คัมภีร์วิภาวณีกล่าวว่า คำว่า อทฺธา สำเร็จรูปมาจาก อต ธาตุ + ต ปัจจัย คัมภีร์เห็นความติดังกล่าวไม่งาม เพราะรูปว่า อทฺธาน จะสำเร็จไม่ได้]

คำว่า องคานิ (องค์) มีความหมายว่า องค์ที่เป็นส่วนสำคัญ กล่าวคือ องค์ประกอบที่สำคัญ

คำว่า อการา (ส่วน) หมายถึง ส่วนที่เป็นองค์ประกอบรวม คำว่า อการ ในที่นี้มีความหมายว่า “ส่วน” เหมือนคำว่า ทฺวตฺตีสการา (ส่วน ๓๒)

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า คำว่า อการะ คือ ส่วนที่กระจัดกระจาย คือเหมือนถูกกระจายไว้ในที่นั้นๆ

[คำว่า อการ ตามนัยแรกเป็นบทนามที่แยกรากศัพท์และวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ เรียกว่า อนิพผันนปาลิปทิกะ นัยหลังจาก อา บทหน้า + กิร ธาตุ = กระจัดกระจาย + ณ ปัจจัย]

คำว่า สนฺธิ (ที่เชื่อมต่อ) หมายถึง ที่เชื่อมต่อของการรวมเข้าอย่างละสองๆ

คำว่า สงฺเขปา (การรวมเข้า) หมายถึง การรวบรวมธรรมสำคัญเข้าเป็นหมวด

คำว่า วัฏฺฐ คือ สภาวะที่เวียนมาเป็นนิตย์

คำว่า มฺูล คือ อวิชาและต้นท่อนเป็นที่ตั้งของธรรมในวัฏฏะทั้งหมดโดยความเป็นไปเนื่องด้วยธรรมในวัฏฏะ หมายถึง ที่ตั้ง กล่าวคือ มฺูลเหตุ

๖. บุรุษผู้หนึ่งใช้น้ำจุ่มน้ำในมหาสมุทรแล้วใส่เข้าไปในปากของมหาชน แสดงให้รู้ว้ น้ำในมหาสมุทรเต็ม ฉันทใด แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงปัจจุบันภพหนึ่งด้วยพระดำรัสว่า “สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย” ทรงให้รู้ถึงความเป็นไปของสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นทั้งหมด ฉันทนั้น แต่เมื่อจะทรงแสดงให้บริบูรณ์ ก็พึงแสดงเหตุและผลของภพหนึ่ง

ในเหตุและผลเหล่านั้น เหตุ คืออวิชาและสังขารที่มีในภพก่อน ผล คือชาติในภพต่อไป โดยประการดังนี้ พระเทศนานี้แม้มีภพหนึ่งเป็นที่ตั้ง ก็เกี่ยวกับอดีตและอนาคต บางส่วน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อวิชาสงฺขารา อตีโต อทฺธา (อวิชาและสังขารเป็นอดีตกาล)

การกล่าวถึงกาลและธรรมที่มีกาลเหมือนเป็นอย่างเดียวกัน[ว่าอวิชชาและสังขาร เป็นอดีตกาล เป็นต้น] ย่อมแสดงว่ากาลที่เรียกว่า อัทธา (ระยะเวลา) ไม่มีเฉพาะโดยสภาวะ และปฏิเสธความเห็นผิดที่เป็นไปว่ากาลเท่านั้นทำให้โลกเป็นไปได้ หยุดยั้งโลกได้ เพราะ กาลที่ไม่มีจริงไม่ควรทำให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นไปหรือหยุดยั้งได้

ถามว่า : ในปัจจุสมุปบาทนัยนี้ เหตุใดพระผู้มีพระภาคเมื่อทรงแสดงความเป็นไปของอัทธภาพปัจจุบันหนึ่งๆ จึงทรงแสดงเหตุในภพก่อนและผลในภพต่อไป

ตอบว่า : การแสดงเหตุในภพก่อนย่อมเป็นไปเพื่อห้ามอเหตุกทกฺขิณฺณิ (ความเห็นผิดว่าไม่มีเหตุ) และวิสมทกฺขิณฺณิ (ความเห็นผิดในสิ่งที่ไม่มีจริง) การแสดงผลอนาคตเพื่อห้าม อุจเจทกฺขิณฺณิ (ความเห็นผิดว่าขาดสูญ) การแสดงเหตุและผลทั้งสองอย่างเพื่อห้าม สัสสตทกฺขิณฺณิ (ความเห็นผิดว่าเที่ยง)

อเหตุกทกฺขิณฺณิ คือ ความเห็นที่เป็นไปว่า เหล่าสัตว์ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ย่อมเป็นไป ย่อมหยุดยั้ง ย่อมเคঁร่าหมอง ย่อมบวิรุสฺสทฺธิ

วิสมทกฺขิณฺณิ คือ ความเห็นผิดในสิ่งที่ไม่มีจริงโดยเนื่องกับพระพรหม พระผู้เป็นใหญ่ในเหล่าสัตว์ การเนรมิตของพระเจ้า เป็นต้น

อุจเจทกฺขิณฺณิ คือ ความเห็นที่เป็นไปว่า เหล่าสัตว์จะขาดสูญในขณะที่เสียชีวิต ชาติในอนาคตไม่มี

สัสสตทกฺขิณฺณิ คือ ความเห็นที่เป็นไปว่า อตฺตตาเป็นสภาพเที่ยงแท้ไม่แปรเปลี่ยน ย่อมท่องเที่ยวไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ อตฺตตาที่เป็นภาวะเที่ยงแท้ท่องเที่ยวไปเช่นนี้ ไม่พึงเกิดขึ้นด้วยอวิชชา เป็นต้น

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงปฏิเสธสัสสตทกฺขิณฺณิ ด้วยการตรัสความเกิดขึ้นของวิญญูณฺในภพอื่นด้วยอวิชชาและสังขารอีก

๘. ถามว่า : เหตุใดโสกะเป็นต้นจึงไม่รวมเข้าในองค์ทั้งหลาย

ตอบว่า : เพราะโสกะเป็นต้นไม่มีลักษณะของการเกิดขึ้นอาศัยเหตุอย่างนี้ว่า

เมื่อชาติมีอยู่ โสกะเป็นต้นย่อมมีแน่นอน เนื่องจากแม้ชาติมีอยู่โสกะเป็นต้นก็ไม่มีในรูปภูมิ และอรุณภูมิ อีกทั้งไม่มีแก่บุคคลบางคนในกามภูมิ [คือพระอนาคามีและพระอรหันต์]

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวโสกะเป็นต้น

ตอบว่า : การกล่าวโสกะเป็นต้นเพื่อแสดงโทษอันมากมายใหญ่หลวงของชาติ หรือวิภูฏะมีอวิชาเป็นต้นที่ดำเนินไปทั้งหมดตามที่กล่าวไว้แล้ว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โสกาทิวจัน ปเนตถ นิสฺสนุทผลนิตฺสสนฺ (อนึ่ง ในปัจจุสมุขปาถนัยนี้ คำว่า โสกะ เป็นต้น เป็นการแสดงผลต่อเนื่อง)

ในประโยคนี้ คำว่า นิสฺสนุทผลนิตฺสสนฺ (เป็นการแสดงผลต่อเนื่อง) มีความหมายว่า เป็นการแสดงผลเพิ่มพูนคือโทษอันมากมายใหญ่หลวงของชาติ

๙. ถามว่า : เหตุใดอวิชาและสังขารทั้งสองอันเป็นอดีตเหตุของภพปัจจุบันนี้ จึงตรัสไว้ในพระบาลี ธรรมทั้งสองอย่างนี้เท่านั้นเป็นปัจจัยแก่ภพปัจจุบันหรือ

ตอบว่า : ธรรมอื่นก็มีอีก

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธรองค์จึงไม่ตรัสธรรมอื่นไว้ในพระบาลี

ตอบว่า : เพราะรวมเอาธรรมที่แม้จะไม่ได้ตรัสไว้โดยตรงนั้นได้

ถามว่า : รวมเอาได้อย่างไร

ตอบว่า : รวมเอาได้โดยลักษณะคือการเกิดขึ้นอาศัยเหตุและการเกิดขึ้นโดยเนื่องกับเหตุ

เมื่อท่านจะแสดงข้อความนี้ จึงกล่าวคำว่า อวิชาสงขารคฺคหณน (อนึ่ง ในข้อนี้ ตัณหา อุปาทาน และภพแสดงไว้ด้วยคำว่า อวิชาและสังขาร) เป็นต้น

แม้คำต่อไป [คำว่า อวิชาและสังขารก็แสดงไว้ด้วยคำว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นต้น] ก็มีนัยเดียวกัน

ในประโยคนี้ คำว่า อวิชาสงขารคฺคหณน (ด้วยคำว่า อวิชาและสังขาร) มีความหมายว่า ด้วยคำว่า อวิชาและสังขาร ที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นของพระบาลี

คำว่า ตณฺหุปาทานภวาปิ คหิตา ภวนฺติ (อวิชชาและสังขารก็แสดงไว้ด้วยคำว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ) มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตัณหาและอุปาทาน ด้วยคำว่า อวิชชา เพราะเมื่ออวิชชามีอยู่ ตัณหาและอุปาทานก็มีได้ แต่เมื่ออวิชชา ไม่มี ตัณหาและอุปาทานก็มีไม่ได้ และทรงแสดงกรรมภพด้วยคำว่า สังขาร เพราะเมื่อสังขาร มีอยู่ กรรมภพก็มีได้ แต่เมื่อสังขารไม่มี กรรมภพก็มีไม่ได้

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตัณหาและอุปาทานด้วย คำว่า อวิชชา เพราะเป็นกิเลสเหมือนกัน และแสดงกรรมภพด้วยคำว่า สังขาร เพราะเป็น กรรมเหมือนกัน” แม้ข้อความนั้นก็สมควร

พึงสัมพัทธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เช่นเดียวกันนี้ อวิชชาและสังขารก็แสดงไว้ด้วย คำว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอวิชชาด้วยคำว่า ตัณหาและอุปาทาน และแสดงสังขารด้วยคำว่า ภพ เพราะเกิดขึ้นเนื่องด้วยอวิชชา

ท่านกล่าวว่า ชาติชรา...คหิตํ (ผล ๕ อย่างมีวิญญูณเป็นต้น แสดงไว้ด้วยคำว่า ชาติ ชรา และมรณะ) เพราะเป็นสภาพเกิดร่วมกับชาติเป็นต้น เนื่องจากมีการเกิดร่วมกัน ระหว่างธรรมที่กำหนดหมาย[คือชาติ ชรา และมรณะ] กับธรรมที่ถูกกำหนด[มีวิญญูณ เป็นต้น]

คำว่า อิติ กตฺวา แปลว่า เพราะฉะนั้น

๑๐. พึงสัมพัทธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ส่วนมี ๒๐

การรวมเข้ามี ๔ อย่าง คือ เหตุ ๕ อย่างแรกเป็นการรวมเข้า ผล ๕ อย่างที่ สองเป็นการรวมเข้า เหตุ ๕ อย่างที่สามเป็นการรวมเข้า และผล ๕ อย่างที่สี่เป็นการรวมเข้า

เมื่อการรวมเข้ามี ๔ ที่เชื่อมต่อกันมี ๓ ดังนั้นคือ ที่เชื่อมต่อการรวมเข้าที่ ๒ กับ ที่ ๑ ที่เชื่อมต่อการรวมเข้าที่ ๓ กับที่ ๒ และที่เชื่อมต่อการรวมเข้าที่ ๔ กับที่ ๓ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ติสฺนฺธิ จตุสฺสฺเขปา จ ภวนฺติ (ที่เชื่อมต่อกันมี ๓ และการรวมเข้ามี ๔)

ในประโยคนี้ คำว่า เหตุมี ๕ ผลมี ๕ กล่าวไว้ตามคำที่ชาวโลกนิยมพูดกัน

เนื่องจากคำว่าเหตุและผลเป็นคำไวพจน์ของปัจจัยและปัจจัยุပ္บัน กลุ่มที่สองจึงเป็นผล ๕ โดยเทียบกับกลุ่มแรก และเป็นเหตุ ๕ โดยเทียบกับกลุ่มที่สาม เช่นเดียวกันนี้ กลุ่มที่สามเป็นเหตุ ๕ โดยเทียบกับกลุ่มที่สี่ และเป็นผล ๕ โดยเทียบกับกลุ่มที่สอง หากเป็นตามนี้ ท่านได้ปฏิเสธการหักท้วงว่า ผลเท่านั้นเกิดจากเหตุ แต่เหตุไม่เกิดจากผล

ในบรรดาเหตุ ๕ ทั้งสอง ความต่างกันระหว่างสังขารกับกรรมภพ กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดังสาธกว่า

ทานํ ทสสามิติ จิตตํ อุปปาเทตวา มาสมปิ สัจจณรมปิ ทานูปกรณานิ สขชชนตสส อุปปนฺหา ปุริมเจตนาโย อายุหนสงฺขารา นาม. ปฏิกุคฺคาหกานํ ปน หตฺเถ ทกฺขิณํ ปตฺติฎฺฐาปยโต อุปปนฺหา เจตนา ภาโวติ วุจฺจติ. เอกาวชฺชเนสฺสุ วา ฉสฺสุ ชวเนสฺสุ เจตนา อายุหนสงฺขารา นาม. สตตมชวณเจตนา ภาโว. ยา กาจิ วา ปน เจตนา ภาโว. ตํสมปยุตฺตา อายุหนสงฺขารา นาม.^{๑๑}

“คำว่า อายุหนสังขาร (สังขารก่อให้เกิดผล) คือ เจตนาที่เกิดก่อน ซึ่งเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ก่อให้เกิดจิตที่เราจักถวายเป็นทาน แล้วจัดแจงเครื่องถวายเป็นเดือนหนึ่งบ้าง ปีหนึ่งบ้าง

ส่วนคำว่า ภพ คือ เจตนาที่เกิดแก่บุคคลผู้ให้ทักษิณาดังอยู่ในมือของปฏิกุคคาหอีกนัยหนึ่ง คำว่า อายุหนสังขาร คือ เจตนาในชวณจิต ๖ ดวงที่มีอาวชชนจิตเดียวกัน

ส่วนคำว่า ภพ คือ เจตนาในชวณจิตดวงที่ ๗

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภพ คือ เจตนาดวงใดดวงหนึ่ง

ส่วนคำว่า อายุหนสังขาร คือ ธรรมที่ประกอบกับเจตนา”

๑๑. ภพทั้งสองคือกรรมภพและอุปปัตติภพ เป็นส่วนประกอบขององค์แห่งภพอย่างหนึ่งในองค์ ๑๒ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กมฺมภวสงฺขาโต ภาเวกเทโส (ภพบางอย่างที่เรียกว่า กรรมภพ)

ความแตกต่างกันระหว่างสังขารกับกรรมภพในที่นี้ โปรดทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

(๒๓๔) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่ “คำว่ ‘ภพบางอย่างที่เรียกว่ กรรมภพ’ นี้ เจตนาอันเป็นปัจจัยแก่การปฏิสนธิในอนาคต ชื่อว่ **สังขาร**” ข้อความนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะภพทั้งสองนับเข้าในเหตุ ๕ อย่างทั้งสองหมวด [เหตุอดีตและเหตุปัจจุบัน]

อีกนัยหนึ่ง ข้อความนั้นกล่าวไว้ตามนัยแห่งพระบาลี^{๑๒} ที่ตรัสไว้ในอุเทศว่ **สังขาร**ทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย]

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่ ถ้าหมายเอานัยแห่งพระบาลี มติของคัมภีร์วิภาวนีก็สมควร]

คำว่ อวเสสา (ธรรมทั้งหลายที่เหลือ) นี้ หมายถึง ผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้น พร้อมทั้งชาติ ชรา และมรณะ

ผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้นที่แสดงไว้ด้วยคำว่ ชาติ ชรา และมรณะ คืออุปบัติภพ โดยสภาวะ เพราะไม่มีอุปบัติภพอื่นนอกจากผล ๕ แต่เพื่อรักษาการจำแนกธรรม คำว่ อุปบัติภพ จึงหมายเอาธรรม ๕ อย่างอันเป็นหมวดที่สี่

[ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกว่ พระดำรัสว่ ภว (ภพ) หมายเอา อุปบัติภพอีกด้วย อุปบัติภพจึงได้แก่ธรรม ๕ อย่างอันเป็นหมวดที่สี่]

๑๒. ในบรรดาองค์ ๑๒ อวิชชาเป็นโมหะ และโมหะจัดเป็นอกุศลมูล ตัณหาเป็น ความโลภ และความโลภก็เป็นอกุศลมูล ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่ อวิชชาตณฺหาวเสน เทว มุลานิ (มูลมี ๒ ด้วยการจำแนกเป็นอวิชชาและตัณหา)

อีกนัยหนึ่ง คำว่ มุล แปลว่ ผู้นำ หมายความว่า ผู้นำแห่งวิญญาณะมี ๒

[ตามนัยแรก คำว่ มุล แปลว่ “เหตุ” คือเหตุของอกุศล ส่วนนัยที่ ๒ แปลว่ “ผู้นำ” คือ ผู้นำแห่งวิญญาณะ]

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่

ปุริมํ ปญจกทวยํ เอกํ ภวจกํ ปจฺฉิมํ ปญจกทวยํ เอกํ ภวจกนฺตติ กตฺวา ปุริมํ

อวิชชามูล. ตณฺจ ทิฏฺฐิจฺฉริตํ ภา อปายคามินํ ภา จกํ. ปจฺฉิมํ ตณฺหามูลํ. ตณฺจ ราคจฺฉริตํ ภา สุกฺคิตคามินํ ภา จกํ.^{๓๓}

“ธรรมสองหมวด ๕ อย่างแรก [เหตุในอดีตและผลในปัจจุบัน] เป็นวนเวียนภพ อย่างหนึ่ง ส่วนธรรมสองหมวด ๕ อย่างหลัง [เหตุในปัจจุบันและผลในอนาคต] เป็นวนเวียนภพอีกอย่างหนึ่ง ดังนั้น วนเวียนภพแรกจึงมีอวิชชาเป็นมูล วนเวียนภพดังกล่าว เป็นวนเวียนของผู้มีทิฏฐิจริตหรือผู้จะไปสู่อบายภูมิ ส่วนวนเวียนภพหลังมีตัณหาเป็นมูล วนเวียนภพนั้นเป็นวนเวียนของผู้มีราคจริตหรือผู้จะไปสู่สุคติภูมิ”

คำว่า “วนเวียนภพ” หมายความว่า เมื่อธรรมที่ทำให้เริ่มกระแสวัฏฏะมาบรรจบกัน วนเวียนภพพึงดำเนินไป ดังนั้น ธรรมทั้งหมดพร้อมทั้งเหตุและผลคู่หนึ่งอันเป็นคู่ที่สอง จึงเป็นวนเวียนภพหนึ่งในที่นี้

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสอวิชชาเป็นเหตุสำคัญในองค์ประกอบที่มาจากภพก่อน และตรัสตัณหาไว้ในองค์ประกอบที่ไปสู่ภพต่อไป พระองค์พึงตรัสธรรมทั้งสองนั้นในฝ่ายทั้งสองมิใช่หรือ

ตอบว่า : อาหารของตัณหาที่เสมอกับสุขเวทนาย่อมไม่มี พระพุทธองค์เมื่อจะทรงเชื่อมองค์แห่งวัฏฏะถัดจากองค์คือเวทนา ก็ควรตรัสตัณหาที่เหมาะสมแก่เวทนา ไม่พึงตรัสอวิชชา ดังนั้น อวิชชาจึงไม่มีโอกาสนับเข้าในองค์ประกอบที่ไปสู่ภพต่อไป แต่ในที่เริ่มแรกก่อนธรรมทั้งหมด พึงตรัสอวิชชาที่เป็นประธานในอกุศลทั้งหมด

อวิชชาเป็นองค์ประกอบแน่นอนในการก่อให้เกิดสังขาร จึงไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรกล่าวเพื่อความ เป็นองค์ประกอบหนึ่งในระหว่างอวิชชากับสังขาร ดังนั้น ตัณหาจึงไม่มีโอกาสนับเข้าในองค์ประกอบที่มาจากภพก่อน ความจริงเทศนาเกี่ยวกับปฏิจ-สมุพบาทนี้ ย่อมเป็นไปได้โดยกำหนดองค์ประกอบสำคัญ มิใช่เป็นไปได้โดยกำหนดธรรมทุกอย่างที่มีได้

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “อวิชชาเป็นมูลของส่วนก่อน ตัณหาเป็นมูลของส่วนหลัง” ในพากย์นั้น คำว่า “ส่วนก่อน” คือ ส่วนที่เป็นเหตุและผลก่อน คำว่า “ส่วนหลัง”

คือ ส่วนที่เป็นเหตุและผลหลัง

อธิบายคาถาสรูป

๑๓. ท่านกล่าวว่า เตสเมว จ มุลานํ นิโรธเณ นิรุชฌติ ([วิภูสสงสาร]ย่อมดับ เพราะการดับไปแห่งมูลเหตุเหล่านั้น) เพื่อแสดงเหตุที่อวิชชาและตัณหาทั้งสองมีชื่อว่า มุล (เหตุเกิด) ความหมายก็คือ วัฏฏะทั้งหมดย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของอวิชชาและตัณหา และดับไปเพราะการดับของธรรมดังกล่าว ดังนั้น อวิชชาและตัณหาทั้งสองจึงได้ชื่อว่า มุล

บางคนอ้างว่า “คาถานี้แสดงปัจจุสมุปบาทแบบปฏิโลม” ที่ชื่อว่า ปฏิจุสมุปบาท แบบปฏิโลม คือวาระที่แสดงความดับว่า “ความดับของสังขารย่อมมีเพราะอวิชชาดับ ความดับของวิญญานย่อมมีเพราะสังขารดับ” ดังนี้เป็นต้น

บัดนี้ พระอรุทธาจารย์จะแสดงว่า คำว่า โสกะ เป็นต้นไม่ใช่มีประโยชน์เพื่อแสดงผลต่อเนื่องอย่างเดียว แต่ยังมีประโยชน์เพื่อแสดงธรรมอันเป็นทุกข์ซึ่งก่อให้เกิดธรรมที่เป็นมูลเหตุแห่งวัฏฏะต่อไป โดยเป็นองค์อย่างหนึ่งร่วมกับชราและมรณะ จึงกล่าวคาถาว่า ชรามรณมัจฉาย (อวิชชาย่อมนำเนินไปแก่คนเขลาผู้ถูกชรา มรณะ และความเศร้าโศก เบียดเบียนอยู่ทุกขณะ เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะทั้งหลาย) เป็นต้น

ในคาถานั้น คำว่า มัจฉา (ความเศร้าโศก) หมายเอาความเศร้าโศกเป็นต้น เพราะความเศร้าโศกเป็นต้นเกิดจากอาสวะแล้วเป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดอาสวะอีก ความเศร้าโศกเป็นต้นจึงนับเข้าในองค์คือชราและมรณะ

อาสวะทั้งหลายย่อมเกิดเสมอแก่คนเขลาผู้ถูกชรา มรณะ และความเศร้าโศก เบียดเบียนอยู่ทุกขณะ และอวิชชาย่อมเพิ่มพูนเพราะการเกิดขึ้นของอาสวะทั้งหลาย ดังพระพุทธทวจนะว่า

อาสวสมุทยา อวิชชาสมุทโย.^{๑๔}

“การเกิดขึ้นของอวิชชาย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ”

หากเป็นตามนี้ก็มีความหมายว่า วิภูสสงสารย่อมนกลับมาอีกกว่า สังขารทั้งหลาย ย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

พระอนุรุทธาจารย์ควรกล่าวคาถาในข้อนี้ว่า

นानาพยสนมุฏจสฺส   โสกาทีนํ ปวตฺติโต
อวิชฺชาตณฺหา วทตฺนติ   ยโต วฏฺฏํ ปวตฺตติ.

“อวิชาและตัณหาที่เป็นเหตุให้วิภูฏะดำเนินไปย่อมเจริญเพิ่มพูน
เพราะความเศร้าโศกเป็นต้นของชนผู้ประสบความหายนะ ดำเนินไปอยู่”

มีพระพุทธรูปว่า

กตโม จ ภิกฺขเว ทุกฺขสฺส วิปาโก. สมฺโมหเวปกํ วาหํ ภิกฺขเว ทุกฺขํ วทามิ.
ปริเยฏฺฐิเวปกํ วา.^{๕๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผลแห่งทุกข์เป็นโศก ตถาคตกว่าทุกข์ที่มีความหลงเป็นผล
ทุกข์ที่มีการแสวงหาเป็นผล”

ในพระบาลีนั้น ความหลง คืออวิชา การแสวงหา คือตัณหา ดังนั้น ทุกข์มีชรา
มรณะ และความเศร้าโศกเป็นต้นที่มีผลคือความหลงและการแสวงหาทั้งสองจึงเรียกว่า
ทุกข์ที่มีความหลงเป็นผล และทุกข์ที่มีการแสวงหาเป็นผล

ในเรื่องนั้น ความหลง คือโมหะที่ปรากฏในพระบาลีว่า

ฉาติพฺยสนาทินา มุฏฺฐโจโสจติ ปรีเทวติ อฺรตาทิ กนฺทติ, สมฺโมหํ อापชฺชติ.^{๕๕}

“ชนผู้ประสบความหายนะแห่งฉาติเป็นต้น ย่อมเศร้าโศก คร่ำครวญ ทูบอกร่ำไห้
ถึงความหลงลืม”

ส่วนการแสวงหา คือตัณหาที่แสวงหาอันเป็นไปอย่างนี้ว่า ชนผู้ถูกทุกข์อย่างใด
อย่างหนึ่งเบียดเบียนแล้ว ย่อมต้องการสุข แสวงหาสุข ประดุจชนผู้ถูกความหิวบีบคั้น ย่อม
ต้องการอาหาร แสวงหาอาหาร หรือเหมือนชนผู้ถูกความกระหายบีบคั้น ย่อมต้องการน้ำ
แสวงหาน้ำ

ในข้อนี้ ที่ตั้งแห่งทุกข์ของชาวโลกอันยิ่งใหญ่แผ่ไปเสมอเหมือนตั้งชราและมรณะ
 หามีไม่ ศาสนาของพระศาสดาก็เป็นคำสอนเพื่อความหลุดพ้น ดังนั้น เทศนาอันเกี่ยวกับ
 ปฏิจจสมุปบาทนี้จึงมีชราและมรณะเป็นเหตุ ดังพระพุทธวจนะมีอาทิว่า

กิจฉํ วตายํ โลกํ อาปนโน ชายติ จ ชียยติ จ มียยติ จ จวติ จ อุปปชชติ จ.
 อถ จ ปนิมสส ทุกขสส นิสสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสส.^{๑๗}

“ชาวโลกเหล่านี้เข้าถึงทุกข์โดยแท้ ย่อมเกิด แก่ ตาย จุตี ปฏิสนธิ แต่พวกเขา
 ไม่รู้จักความหลุดพ้นจากทุกข์คือชราและมรณะนี้”

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงองค์ประกอบก่อนๆ มีชาติ เป็นต้น เพื่อให้ทราบ
 องค์ประกอบที่บุคคลเข้าใจก่อนแล้วสามารถเพิกถอนชราและมรณะพร้อมทั้งมูลเหตุ แล้วจึง
 เปลี่ยนตนจากชราและมรณะได้

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงการเกิดขึ้นของอฏฏภาพพร้อมทั้งองค์ประกอบ ที่
 มาจากภพก่อน องค์ประกอบที่ไปสู่ภพในอนาคต การมาเกิดในภพนี้ และการไปเกิดในภพ
 ต่อไป โดยตั้งอยู่ในภพหนึ่ง ก็จัดว่าแสดงการเกิดขึ้นของอฏฏภาพนั้นๆ ในภพนั้นๆ ในสังสาร
 ทั้งหมดที่เป็นอดีตและอนาคต และทรงคัดค้านมิจฉาทิฏฐิ์ทั้งหมด ทั้งวนเวียนแห่งภพก็ไม่มี
 เบื้องต้นและที่สุดหมุนพันกันอยู่ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงโทษอันใหญ่หลวงของ
 วัฏฏะที่ดำเนินไปโดยไม่เกี่ยวกับอวิชา ด้วยคำว่า ชราและมรณะ หรือด้วยคำว่า โสกะ เป็นต้น

คาถาที่ขึ้นต้นว่า อิจฺเจว (พระมหามุนีทรงแสดงวัฏฏสงสารที่หมุนพันกันไป
 ในภุมิ ๓ อันไม่ปรากฏเบื้องต้นเช่นนี้ว่าเป็นปฏิจจสมุปบาท) เป็นคำลงท้าย

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พระมหามุนีทรงแสดงเช่นนี้ คือตามนัยว่า สังขาร
 ทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นต้น

อาจารย์ทั้งหลายประกอบบทไว้อีกนัยหนึ่งว่า วัฏฏสงสารที่หมุนพันกันไปเช่นนี้ใน
 ภุมิ ๓ อันไม่ปรากฏเบื้องต้น

ในคาถานั้น คำว่า อิจฺเจว อาพณฺหิ (วัฏฏสงสารที่หมุนพันกันไปเช่นนี้) มีความหมาย

ว่า วัฏสงสารที่หมุนพันเป็นนิตย์ตามนัยที่กล่าวไว้ว่า อวิชชาย่อมดำเนินไปแก่เหล่าสัตว์ผู้ถูกรามรณะ และความเศร้าโศกเบียดเบียนอยู่ทุกขณะ เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะทั้งหลาย เป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า อนาทิกิ (อันไม่ปรากฏเบื้องต้น) ท่านกล่าวถึงอวิชชาไว้ในเบื้องต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ท่านกล่าวอวิชชาไว้ในเบื้องต้น หาใช่เพราะเป็นเบื้องต้นของวัฏฏะไม่ แต่กล่าวไว้ในเบื้องต้นเพราะเป็นเหตุสำคัญในเรื่องวัฏฏะ แต่เมื่อท่านกล่าวถึงอวิชชาไว้ อย่างนี้ การที่วัฏสงสารไม่ปรากฏเบื้องต้นก็เป็นอันแสดงไว้

ความจริงอวิชชามีใช่ปรากฏในภายนอก แต่ปรากฏในกระแสน้ำของเหล่าสัตว์ ชื่อนี้ปรากฏชัดเจน ดังนั้น เมื่ออวิชชามีอยู่ในภพก่อน อตภาพอันเป็นที่ตั้งของอวิชชา ย่อมมีในภพนั้นๆ และเมื่ออตภาพมีอยู่ อตภาพดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นด้วยอวิชชาอื่นตามนัย ที่ตรัสไว้ในเทศานี้ มิใช่เป็นอย่างอื่น หากเป็นตามนี้ อตภาพอันเป็นที่ตั้งของอวิชชา ย่อมมีอีก

โดยประการดังนี้ อวิชชาและอตภาพทั้งสองย่อมไม่มีกำหนดแน่นอน ไม่ปรากฏ เบื้องต้นโดยแท้ แต่อวิชชาเป็นเหตุสำคัญในเรื่องวัฏฏะ เพราะเป็นปัจจัยสำคัญของวัฏฏะ ๓ [กิเลสวัฏ = วนเวียนกิลเลส กรรมวัฏ = วนเวียนกรรม และวิปากวัฏ = วนเวียนวิปาก]

ถามว่า : ถ้าอวิชชาไม่ใช่เบื้องต้นของวัฏฏะ พระผู้มีพระภาคก็พึงแสดงปัจจัยของ อวิชชามีใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่เมื่อพระพุทธองค์ตรัสปัจจัยของอวิชชาแล้ว ก็พึงตรัส ปัจจัยของสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นอีก หากเป็นตามนี้ ก็พึงตรัสปัจจัยของปัจจัยนั้นๆ อีก ครั้นแล้วความสิ้นสุดไม่พึงปรากฏ ใดๆ ก็ดี ปัจจัยของอวิชชามีตรัสไว้ในพระสูตรอื่น ดังพระพุทธทวณะว่า

อาสวสมุทฺยา อวิชฺชาสมุทฺโย.^{๑๔}

“การเกิดขึ้นของอวิชชาย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ”

อวิชชมุขปาหิ ภิกขเว สาหารํ สนิทานํ วทามิ. โภ จสฺสา อาหาโร. ปญฺจ นีวรณา
ติสฺสา วจนีย. ^{๑๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกล่าวอวิชชาว่ามีเหตุ มีที่ตั้ง อะไรคือเหตุของ
อวิชชานั้น พึงกล่าวว่านีวรณ ๕”

อวิชชา ปจฺจโย, สงฺขารา ปจฺจยสมุปฺปนฺหา. อุภยเมตํ ปฏฺิจฺจ สมุปฺปนฺน. ^{๒๐}

“อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเป็นปัจจัยปบัน ทั้งสองอย่างนั้นเกิดขึ้น อาศัยเหตุ”

คำว่า ปฏฺิจฺจเปติ (แสดง) มีความหมายว่า ตั้งไว้ คือ แสดง

อธิบายปฏิฐานนัย

๑๔. บัดนี้ ท่านปรารภคำว่า เหตุปัจจัย (เหตุปัจจัย) เป็นต้น เพื่อแสดง
ปฏิฐานนัย

ในพากย์นั้น เหตุปัจจัย คือ ปัจจัยที่เป็นเหตุ ความหมายก็คือ ธรรมที่อุปการะ
ค้ำจุนซึ่งเป็นเหตุ กล่าวคือ ธรรมที่อุปการะค้ำจุนโดยความเป็นเหตุ

ถามว่า : ที่ชื่อว่าเหตุ เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ที่ชื่อว่าเหตุ เพราะมีสภาพที่เป็นมูลเหตุ

ถามว่า : สภาพที่เป็นมูลเหตุคืออะไร

ตอบว่า : สภาพที่เป็นมูลเหตุ คือ การยังสัมปยุตตธรรมให้ดำรงมั่นในอารมณ์
เหมือนทำให้รากไม้เป็นต้นดำรงมั่นในแผ่นดิน

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “ความเป็นเหตุ คือ การยังความเป็นกุศล
เป็นอาทิของสัมปยุตตธรรมมีกุศลเป็นต้นให้เกิดขึ้น[โดยความเป็นกุศล ฯลฯ]” ข้อที่ควร
กล่าวในที่นี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]กล่าวมาแล้ว[ในปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๘๘]

โดยความหมายตามศัพท์ คำว่า เหตุ คือ มูลเหตุเป็นที่ดำรงมั่นแห่งสัมปยุตตธรรม

อีกนัยหนึ่ง เหตุ คือ มูลเหตุทำให้สัมปยุตตธรรมดำรงมั่นโดยถึงความเจริญงอกงาม
ไฟบุลย์มีกำลังดำเนินไปมั่นคงในอารมณ์

[คำว่า เหตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มูลเหตุเป็นที่ดำรงมั่นแห่งสัมปยุตตธรรม = หิโนนติ สุกฺขุ ปติภูจฺหนฺติ สหชาตธมฺมา
เอตฺถาติ เหตุ (ลง ตู ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)

- มูลเหตุทำให้สัมปยุตตธรรมดำรงมั่น = หิโนนติ สุกฺขุ ปติภูจฺหนฺติ สหชาตธมฺมา
เอเตนาติ เหตุ (ลง ตู ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ส่วนคำว่า ปัจจัย มีความหมายว่า ธรรมค้ำจุน

คำว่า “ธรรมค้ำจุน” คือ การปรากฏโดยสภาวะที่ทำให้ธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น
หรือทำให้ธรรมที่เกิดแล้วดำรงมั่น หรือทำให้ธรรมที่ดำรงมั่นแล้วถึงความ เป็นเหตุเพื่อความ
เจริญไฟบุลย์ยิ่งๆ ขึ้นไป โดยแท้จริงแล้ว ความเพียรหรือการขวนขวายที่ปรากฏว่ามีผู้กระทำ
หรือผู้ใช้ให้กระทำไม่มีอยู่ในสภาวะธรรม เมื่อความปรากฏเช่นนั้นมียู่ เหตุเป็นสภาพ
เหมือนดังกระทำการค้ำจุนด้วยดี เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมที่เป็นปัจจัยปัจจุบัน ซึ่งยังไม่
เกิดขึ้น เพื่อบรรลุลูกความดำรงมั่นแห่งธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว หรือเพื่อถึงความ เป็นปัจจัยในความ
เจริญไฟบุลย์ยิ่งๆ ขึ้นไปแห่งธรรมที่ดำรงมั่นแล้ว จึงได้ชื่อว่า ธรรมค้ำจุน

โดยประการดังนี้ เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) คือ ธรรมอันเป็นเหตุ ๖ ที่เป็น
อุปการะโดยความเป็นมูลเหตุคือการก่อให้เกิดความดำรงมั่นเจริญไฟบุลย์ในอารมณ์

คำว่า อารมณฺ์ คือ สภาพเป็นที่รื่นรมย์แห่งธรรมคือจิตและเจตสิก กล่าวคือ
ยึดหน่วงเป็นไปอยู่เหมือนเสวยความรื่นรมย์เป็นอย่างดี

อารมณฺ์ปัจจัย คือ อารมณฺ์ ๖ ที่เป็นอุปการะด้วยความ เป็นอารมณ์

ความหมายของคำว่า อธิปติ (อธิปตี) ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]กล่าวไว้แล้วใน
ปริจเฉทที่ ๗]

อธิปติปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความ เป็นอธิปตี

อธิปัตย์ปัจจัยมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นอารัมภณาธิปัตติ และสหชาตาธิปัตติ ความจริงธรรมอันเป็นอารัมภณ์บางอย่างมีสภาพยิ่งใหญ่ ย่อมยังธรรมที่รับรู้อารัมภณ์[คือจิตและเจตสิก] ของตนให้อยู่ในอำนาจเหมือนยง์ทาสให้อยู่ในอำนาจของนาย กระทำให้โน้มน้อมลุ่มลาดไปในตนเป็นนิตย์

คำว่า **อนันตรระ** คือ ธรรมต่อเนื่อง

อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไป) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นธรรมต่อเนื่อง

สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นธรรมต่อเนื่องด้วยดี

ปัจจัยทั้งสองนี้เหมือนกันโดยสภาวะ แต่โดยอรรถ[โปรดทราบดังต่อไปนี้]

สภาพของอนันตรปัจจัย คือ การไม่ให้กระแสจิตดับสนิทไม่เกิดอีกในภายหลังเมื่อจิตดวงแรกดับไป แล้วก่อให้เกิดธรรมอื่น[อันเป็นนามขันธ์]ที่เหมือนกับตน โดยความเป็นธรรมที่รับรู้อารัมภณ์ด้วยการติดตามกระแสจิต[ตามลำดับ]

สภาพของสมนันตรปัจจัย คือ การไม่ก่อให้เกิดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในขณะที่ธรรมอื่นถูกให้เกิดขึ้นอยู่ แล้วยังครองแห่งจิตให้สำเร็จตามลำดับแห่งกิจและฐานอันมีปฏิสนธิเป็นต้นแล้ว ก่อให้เกิดธรรมอื่นที่เหมาะสม

หากเป็นตามนี้ การที่จิตตูปบาทอันเกิดก่อนและหลังของผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ หรือจตุตถกอสัญญสัจจภูมิจัดเป็นอนันตรปัจจัยและสมนันตรปัจจัย ย่อมสมควร เพราะกาลระหว่าง[จิตดวงหน้าและหลัง]ที่เป็นอภาวบัญญัติย่อมคั่นจิตตูปบาทไม่ได้ และรูปธรรมระหว่างที่เป็นกระแสรูปอื่นก็คั่นไม่ได้เช่นกัน เพราะว่ากระแสรูปเป็นอย่างอื่น กระแสนามก็เป็นอย่างอื่น

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาได้คัดค้านมติที่กล่าวว่า “คำว่า **สมนันตรปัจจัย** คือ ความมีกาลต่อเนื่อง” แล้วกล่าวว่า

สณฺฐานาภาวโต สุกฺกุ อณฺนตราติ สมฺนนฺตรา.^{๒๑}

“คำว่า **สมนัตตระ** คือ ธรรมต่อเนื่องด้วยดี เพราะไม่มีสัณฐาน”

ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า ความต่อเนื่องของนามธรรมที่ปราศจากสัณฐาน ไม่มีขอบเขตในระหว่างเหมือนความต่อเนื่องของรูปธรรมที่มีสัณฐานและมีขอบเขตในระหว่าง ดังนั้น ความเป็นไปแห่งนามธรรมอันเกิดก่อนและหลังเหมือนเป็นอย่างเดียวกัน จึงเป็นสมนัตตระตา (ความต่อเนื่องด้วยดี) ส่วนความสามารถในการเป็นไปเช่นนั้น เป็นสมนัตตรปัจจัย

สหชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการเกิดร่วมกับธรรม[อันเป็นปัจจัยปัจจุบัน]ที่เกิดขึ้นในเมื่อตน[คือปัจจัย]มีอยู่ไม่เกิดขึ้นในเมื่อตนไม่มีอยู่ และเกิดร่วมกับตนเท่านั้น ไม่เกิดขึ้นก่อนหรือหลัง เหมือนตั้ง[ปรากฏ]เพื่อให้เกิดธรรมเหล่านั้นเหมือนดวงประทีปเป็นอุปการะแก่แสงสว่าง โดยแท้จริงแล้ว เปลวไฟในดวงประทีปที่เกิดขึ้นย่อมเกิดร่วมกับแสงสว่าง

อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยของกันและกัน) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะโดยเนื่องด้วยการอุปถัมภ์ซึ่งกันและกันเหมือนไม้เท้าสามง่ามค้ำจุนกันอยู่ หากเป็นตามนี้ ความต่างกันระหว่างปัจจัยนี้กับสหชาติปัจจัย[ที่กล่าวไว้]ก่อนย่อมปรากฏชัด เพราะคำว่า สหชาติ (เกิดร่วมกัน) ไม่แสดงถึงการอุปถัมภ์กันและกันเช่นนี้

[ไม้เท้าสามง่าม คือ ไม้เท้าที่ทำมาจากไม้ไผ่ มีปลายแยกเป็น ๓ ง่ามค้ำกันไว้ รัดเป็นวงรอบด้วยหางวัวยาว ๔ นิ้ว มีผ้าหุ้มปลายไม้เท้าไว้ เป็นบริวารอย่างหนึ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของนักบวชที่เรียกว่าปริพาชก ภาษาฮินดีเรียกปริพาชกประเภทนี้ว่า ทณฺสีสวามี คือ เจ้าของไม้เท้า พจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลปทรมะ (เล่ม ๒ หน้า ๖๕๖) กล่าวว่า

ตฺริทฺถตะ,ปะ, (ตฺริทฺถตะ จตุรฺจฺจุลโคपालเวษฺฏนาทานโยนฺยสมฺพนฺธํ อสฺตยฺสฺเยติ...) สนฺนฺยาสาศฺรฺมะ.

“ตฺริทฺถตะ เป็นบุงฺลิ่งค์ คือ ผู้มีไม้เท้าสามง่ามซึ่งค้ำกันและกันด้วยการวงรอบของหางวัว ๔ นิ้ว...หมายถึง นักบวช”]

คำว่า **นิสสยะ** คือ ที่อาศัย

นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นที่อาศัย นิสสยปัจจัยมี ๒ อย่างคือ สหชาตนิสสยปัจจัย และวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย **สหชาตนิสสยปัจจัย** คือ ธรรมที่เกิดร่วมกันซึ่งเป็นอุปการะด้วยความเป็นที่อาศัย เหมือนแผ่นผ้าเป็นที่รองรับจิตรกรรม

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย คือ ธรรมที่เกิดก่อนซึ่งเป็นอุปการะด้วยความเป็นที่ตั้ง เหมือนแผ่นดินเป็นที่ตั้งของหญ้าและต้นไม้เป็นต้น

อุปนิสสยปัจจัย แปลว่า ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง อุปมาว่าพ่อครัว เตา ไม้ หรือไฟ เป็นที่อาศัยเพื่อการเกิดขึ้นแห่งข้าวสาลี แต่หาใช่ที่อาศัยอันมีกำลัง ส่วนสายฝนในนาข้าวสาลีเป็นที่อาศัยอันมีกำลัง เพราะเมื่อสายฝนไม่มี พ่อครัวเป็นต้นก็ไม่มีความสามารถ จะยังข้าวให้สำเร็จได้ เช่นเดียวกันนี้ ครั้นปัจจัย[อันมีกำลัง]ใดไม่มีอยู่ ธรรมเป็นที่อาศัยย่อมไม่มี ธรรมที่อาศัยเกิดก็ไม่มีเช่นกัน ปัจจัยนั้นเรียกว่า **อุปนิสสยปัจจัย** เพราะเป็นปัจจัยที่มีกำลังกว่านิสสยปัจจัย

อุปนิสสยปัจจัยมี ๓ อย่างคือ อารัมมณูปนิสสยปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย และ ปกตูปนิสสยปัจจัย

อารัมมณูปนิสสยปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอารมณ์ที่ยิ่งใหญ่ จัดเป็นอธิบดีและที่อาศัย ซึ่งมีกำลังเพราะเป็นอารมณ์ยิ่งใหญ่ตนเอง

อนันตรูปนิสสยปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นปัจจัยต่อเนื่อง และเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง เพราะไม่มีความเป็นไปแห่งกระแสดิจิตโดยปราศจากธรรมเหล่านั้น

ส่วนในคำว่า **ปกตูปนิสสย** นี้ คำว่า **ปกตูปนิสสย** คือ ที่อาศัยซึ่งกระทำด้วยดี คำว่า ปกโต (กระทำด้วยดี) มีความหมายว่า กระทำด้วยดีโดยทำให้ธรรมที่เป็น ปัจจุပ္ปันปรากฏแน่นอนในกระแสดิจิตในกาลอันเหมาะสม

การกระทำในเรื่องนี้ คือการก่อให้เกิดธรรมทั้งหลายที่ตรัสไว้โดยลักษณะที่กล่าวไว้ในกระแสดิจิตของตนว่า

สทฐา สีลํ สุตํ จาโค ปญญา.^{๒๒}

“ศรัทธา สีล สุตะ จาคะ และปัญญา”

ราโค โทโส โมโห มาโน ทิฏฐิจิ ปตตนา.^{๒๓}

“ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และความปรารถนา”

และยังหมายถึงการช้องเสพธรรมดั่งพระพุทธดำรัสว่า

กายิกํ สุขํ กายิกํ ทุกฺขํ บุคฺคโล อุตฺถ โภชนํ เสนาสนํ.^{๒๔}

“สุขทางกาย ทุกข์ทางกาย บุคคล ฤดูกาล อาหาร และที่อยู่”

ปุเรชาตปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการเกิดขึ้นก่อนแล้วจึงดำเนินไป

ปุเรชาตปัจจัยมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นอาร์มณปุเรชาตปัจจัย และนิสสยปุเรชาตปัจจัย โดยแท้จริงแล้ว ธรรมบางอย่างอันเป็นอาร์มณและที่อาศัย[ของจิตเจตสิก] ซึ่งมีการเกิดขึ้นก่อนเป็นลักษณะพิเศษ เรียกว่า **ปุเรชาตปัจจัย**

อาจารย์อานันทเถระกล่าวว่า

นิสฺสยารมฺมณการาทีหิ วิสิฏฺฐา ปุเรชาตกาเรน อุปการกตา ปุเรชาตปัจจัยตา.^{๒๕}

“การอุปการะด้วยอาการที่เกิดขึ้นซึ่งมีลักษณะพิเศษคือความเป็นที่อาศัยหรืออาร์มณเป็นต้น เป็นลักษณะของปุเรชาตปัจจัย”

หากเป็นตามนี้ ความสามารถพิเศษของปุเรชาตปัจจัยโดยเฉพาะอื่นนอกจากความสามารถอันเป็นที่อาศัยหรืออาร์มณที่มีการเกิดขึ้นก่อนเป็นลักษณะพิเศษ ย่อมไม่มี

ปัจฉาชาตปัจจัย คือ นามธรรมที่เกิดภายหลังอันเป็นอุปการะด้วยการอุปถัมภ์รูปธรรมที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ แล้วให้ถึงความเจริญไพบูลย์และเป็นปัจจัยเพื่อให้กระแสน้ำที่เหมือนกับตนเป็นไปได้ในภายหลัง เปรียบดั่งน้ำที่รดในภายหลังเป็นอุปการะแก่ต้นไม้เล็กที่ปลูกไว้ก่อนแล้วงอกงามขึ้น

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

คิซุมโปตกสรีรานัง อหาราสา เจตนา วีย.^{๒๖}

“ปัจฉาชาตปัจจยเหมือนกับเจตนาที่ประกอบด้วยความอยากอาหารของลูกนกแร้ง”

แม้ในคัมภีร์มูลฎีกาก็อธิบายว่า

เอเตน มโนสญเจตนาหารวเสน ปวตตมาเนหิ อรูปรมเมหิ รูปกายสสุ
อุปตุตถมภิตถาวํ ทสเสติ, เตเนว อหาราสา วียาติ อวตฺวา เจตนาคณฺโณ กโรติ.^{๒๗}

“ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์แสดงว่ากองรูปได้ถูกอุปถัมภ์ด้วยนามธรรมที่เป็นไปด้วยอำนาจของมโนสังขเจตนาหาร ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงไม่กล่าวว่า ‘เหมือนกับความอยากอาหาร’ แต่กล่าวว่าเหมือนกับเจตนา[ที่ประกอบด้วยความอยากอาหาร]”

เจตนาที่ประกอบด้วยความอยากอาหารอันเกิดภายหลังร่วมกับสัมปยุตตธรรมย่อมอุปถัมภ์รูปในตัวลูกนกแร้งเหล่านั้นให้ถึงความไม่เหี่ยวแห้งและเป็นปัจจัยให้เกิดกระแสรูปที่เจริญเติบโตโดยปราศจากกฬีการาหารเป็นเวลานานได้

[นกแร้งเมื่อออกลูกแล้ว มักทิ้งลูกของตัวไปหากินเองโดยไม่สนใจลูก แต่ลูกนกแร้งมีเจตนาตั้งใจจะได้อาหารจากแม่ ความตั้งใจเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตของมันให้คงอยู่และเจริญเติบโต ความตั้งใจดังกล่าวนี้เปรียบเหมือนปัจฉาชาตปัจจยที่อุปถัมภ์รูปที่เกิดก่อนให้ดำรงอยู่ได้]

ข้ออุปมานี้คล้ายกับกล่าวไว้ในที่นี้ เพื่อแสดงปัจฉาชาตปัจจยทั้งหมดด้วยเจตนาที่เป็นปัจฉาชาตปัจจยส่วนหนึ่งอันปรากฏชัด และคำว่า เจตนา ก็กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าเจตนาเป็นธรรมสำคัญในปัจฉาชาตปัจจย หากเป็นตามนี้ การอธิบายความหมายของปัจฉาชาตปัจจยด้วยข้ออุปมาที่แสดงสิ่งที่เกิดภายหลังจึงสมควร ข้อความนี้ปรากฏในคัมภีร์ฎีกาตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า อาเสวนะ หมายถึง ธรรมเป็นที่เสพคุ่นของธรรม[คือจิตและเจตสิกที่

ต่อเนื่อง]ซึ่งเกิดก่อนด้วยดี กล่าวคือ ธรรมที่เกิดต่อๆ มาย่อมเป็นไปเสมอโดยรับเอาอาการทุกอย่างของธรรมที่เกิดก่อน[คือจิตตูปบาทที่ต่อเนื่อง]เหมือนเสพคุ่นดี

อีกนัยหนึ่ง **อาเสวนะ** หมายถึง ธรรมที่ทำให้ธรรมเหล่านั้นเสพคุ่น คือ รับเอาการบ่มสภาพของตน หรือทำให้เพิ่มพูนขึ้น

[คำว่า อาเสวน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมเป็นที่เสพคุ่นของธรรมที่เกิดก่อนด้วยดี = อาเสวนนฺติ ตํ สุกฺกุ ภาชนนฺตีติ อาเสวนํ (อา บทหน้า + สิวุ ธาตุ = เสพ + ยุ ปัจจัยในอวุตตกรรมสาธนะ)

- ธรรมที่ทำให้ธรรมที่เกิดก่อนเสพคุ่นด้วยดี = อาเสเวติ เต ธมฺเมติ อาเสวนํ (อา บทหน้า + สิวุ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

กุสลาภิภาเวน อตตนา สทิสสฺส ปโยเคน กรณียสฺส อนนฺตรธมฺมสฺส ปฺนปฺนํ กรณํ ปวตฺตณํ อตตสทิสสฺส วา อตตสทิสภาวาปาทนํ วาสนํ อาเสวนญฺโจ.^{๒๘}

“สภาพคือการเสพคุ่น หมายถึง การกระทำเป็นนิตย์ กล่าวคือ การยั้งธรรมที่ต่อเนื่องซึ่งบุคคลพึงกระทำด้วยความเพียรที่เสมอกับตนให้เป็นที่ไปโดยความเป็นกุศลเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง สภาพคือการเสพคุ่น หมายถึง การบ่มที่ทำธรรมอันคล้ายกับตนให้ถึงความเหมือนกับตน”

ในพากย์นั้น คำว่า “ซึ่งบุคคลพึงกระทำด้วยความเพียร” นี้ ปฏิเสธอาวัชชนจิต ๒ ดวงและวิปากธรรมทั้งหมด เพราะอาวัชชนจิต ๒ ดวงที่เกิด ๒ หรือ ๓ ครั้ง ไม่พึงกระทำด้วยความเพียรเพื่อให้เพิ่มขึ้นหรือลดลง เนื่องจากมีกำลังน้อย

ในบรรดาวิปากจิต อริยมผลแม้พึงกระทำด้วยความเพียรคือการกำหนดรู้ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ด้วยความเพียรอย่างเดียวโดยปราศจากอานุภาพของมรรคเจตนา จึงสมควรจะกล่าวถึงวิปากจิตที่เป็นโลกิยะที่บุคคลให้เกิดขึ้นในกระแสจิตด้วยแรงกรรมอย่างเดียว

คำว่า “การกระทำเป็นนิตย์ การยังธรรมที่ต่อเนื่องให้เป็นไป” หมายถึง ความ เป็นไปร่วมกันโดยให้ถึงความคล่องแคล่วมีกำลังยิ่งๆ ขึ้นไป

เมื่อเป็นดังนี้ **อาเสวนปัจฉัย** จึงหมายความว่า ธรรมที่เป็นอุปการะเพื่อความ คล่องแคล่วมีกำลังแห่งธรรมกลุ่มเดียวกันที่เป็นไปต่อเนื่อง เพราะเป็นสภาพเสพคຸ້ນ เหมือน ความเพียรที่เกิดก่อนในการศึกษาปริยัติธรรมและศิลปวิทยา

กรรมปัจฉัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นกิริยาคือความเพียรทางใจที่ ประจวบแต่งองค์ประกอบคือกาย วาจา และใจ

กรรมปัจฉัยมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสหชาตกรรมปัจฉัย และนानักขณิกกรรม- ปัจฉัย

สหชาตกรรมปัจฉัย คือ เจตนาที่เกิดร่วมกันทั้งหมดซึ่งเป็นไปโดยทำหน้าที่ของ ตนและผู้อื่น เหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้

นานักขณิกกรรมปัจฉัย คือ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งก่อให้เกิดหน้าที่ประจวบแต่ง ดังที่กล่าวไว้แล้ว และก่อให้เกิดหน้าที่ในการมอบกิริยาพิเศษอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจของการ ประจวบแต่งในกระแสนจิตเพื่อให้ปรากฏวิบากและกฏัตตารูปในกาลอื่น แล้วดับไป เปรียบเสมือน ความพยายามในการร่วมสังฆวาสของบุรุษสตรีครั้งหนึ่ง ย่อมก่อให้เกิดหน้าที่คือการเสพ กามสุขและการมอบเชื่อไว้ในครรรค์เพื่อให้เกิดบุตรในกาลอื่น

วิปากปัจฉัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการส่งผลให้

การส่งผลให้ คือ ความปรากฏในกระแสนจิตโดยอาการอ่อนกำลังยิ่งที่เรียกว่า ความสงบระงับไม่ชวนชวาย[เหมือนกุศลและอกุศล] เปรียบได้กับการที่ดอกไม้และผลไม้ เป็นต้นทั้งหมดในโลกอ่อนกำลังโดยสิ้นเชิงในยามเบ่งบานสูงงอมดีแล้ว ดังนั้น ความเป็น ไปของวิปากจิตจึงไม่ปรากฏชัด

เมื่อบุคคลหลับอยู่ตลอดราตรี วิปากจิตเหล่านั้นแม้เป็นไปในอารมณ์มีกรรม เป็นต้นที่เคยเกิดขึ้นในภพก่อน ก็หาใช่ปัจฉัยให้เกิดจิตรับรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งในเวลาตื่นไม่ ส่วน ปัญจวิญญาณเป็นต้นแม้เป็นปัจฉัยให้เกิดจิตรับรู้ต่อมา ก็เกิดร่วมกับแรงกระทบระหว่าง

วัตถุรูปกับอารมณ์ จึงไม่เป็นปัจจัยโดยเนื่องด้วยความอุตสาหะชวนชวายเป็นจิตเหล่านั้น

อาหารปัจจัย คือ ความเป็นอุปการะโดยมีสภาพที่อาหาร ๓ อย่างซึ่งเป็นนามธรรม ยังสหชาตธรรมให้เกิดขึ้นและอุปถัมภ์ค้ำจุน ส่วนกพพีการาหารอุปถัมภ์ค้ำจุนกองรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ นี้

สภาพของอาหารมีการอุปถัมภ์เป็นสำคัญ ในพระบาลีจึงไม่ตรัสว่า “กพพีการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานโดยความเป็นอาหารปัจจัย” แต่ตรัสว่า

อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย.^{๒๙}

“กพพีการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปกายนี้โดยความเป็นอาหารปัจจัย”

ด้วยเหตุดังกล่าว ความเป็นอาหารของอาหารที่เป็นนามธรรมจึงเนื่องกับการอุปถัมภ์อาหารย่อมให้เกิดร่วมกับการอุปถัมภ์เพื่อเป็นเหตุให้ธรรมที่ตนทำให้เกิดขึ้นและธรรมอื่นจากนั้นดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง

อินทริยปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นใหญ่

อินทริยปัจจัยมี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นสหชาตินทริยปัจจัยเป็นต้น

สหชาตินทริยปัจจัย คือ อินทริยอันเป็นนามธรรมที่เป็นใหญ่กว่าธรรมอันเกิดร่วมกันในหน้าที่ของตนๆ

ปุเรชาตินทริยปัจจัย คือ อินทริยอันเป็นปสาทรูป ๕ ซึ่งเกิดก่อน และเป็นใหญ่กว่าบัญญัติญาณที่เกิดภายหลังในหน้าที่มีการเห็นเป็นต้น

รูปชีวิตินทริยปัจจัย คือ ชีวิตรูปที่เป็นใหญ่กว่ากฏัตตารูปอันเกิดร่วมกันในขณะดำเนินไปเป็นเวลานาน

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงไม่แสดงอินทริยคือถารูป ๒ ในอินทริยปัจจัย

ตอบว่า : การให้เกิดขึ้น การอุปถัมภ์ หรือการตามรักษา มีอยู่แก่ธรรมใด ธรรมนั้นชื่อว่า **ปัจจัย** แต่ถารูปทั้งสองไม่มีสภาพทั้งสามนั้นเพื่อประโยชน์แก่สหชาตธรรม ถารูปทั้งสองมีอำนาจในการกำหนดความเป็นไปของธรรมอันเกิดจากสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นไป

ตามปัจจัยมีกรรมเป็นต้นของตนๆ ในกระแสจิตที่ประกอบด้วยภาวรูปโดยเนื่องกับอาการของสตรีเป็นต้น จึงได้ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่กำหนดกรรมเหล่านั้น ไม่ได้ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นอินทรีย์ปัจจัย ดังนั้น ท่านจึงไม่แสดงภาวรูปไว้เรื่องนี้

ฉานปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะโดยมีสภาพเพ่ง เหมือนเข้าไปสู่อารมณ์แล้ว ดำเนินไปมั่นคงในอารมณ์

มรรคปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะโดยมีสภาพให้ถึงทุกคติ สุกคติ และพระนิพพาน

สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นกุศลได้ชื่อว่า มัคปัจจัย เพราะให้ถึงสุคติและพระนิพพาน เนื่องจากมีลักษณะพิเศษคือความเห็นชอบเป็นต้น ลักษณะพิเศษนั้นๆ มีอยู่แก่สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นอภัยกถุต ดังนั้น สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นอภัยกถุตจึงได้ชื่อว่า มรรคปัจจัย เพราะลักษณะดังกล่าว

แม้ธรรมที่เป็นองค์แห่งมรรคจะเป็นอุปการะเพราะมีสภาพให้ถึงทุกคติเป็นต้นนั้นๆ ข้อนี้ก็ไม่ได้เกี่ยวกับรูปธรรมที่เกิดจากธรรมที่เป็นองค์แห่งมรรค รูปธรรมดังกล่าวจัดเป็นปัจจัยปบันของมรรค เพราะเกิดจากธรรมที่เป็นมรรคปัจจัย ปัจจัยอื่นคือเหตุปัจจัย กรรม-ปัจจัย อินทรีย์ปัจจัย และฉานปัจจัย เป็นต้น ก็มีน้อยเดียวกัน

สัมปยุตต์ปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นเหมือนสิ่งเดียวกันร่วมกับลักษณะมีความเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น ซึ่งเป็นอุปการะด้วยการประกอบกันและกัน

วิปยุตต์ปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการมิได้มาประกอบ เพราะปราศจากสัมปโยคลักษณะมีความเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น แม้จะประกอบด้วยการเกิดร่วมกัน ความเป็นที่อาศัย และสภาพอาศัย ซึ่งเสมอกัน

วิปยุตต์ปัจจัยนี้กล่าวไว้เพื่อกำจัดความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยว่าเป็นสัมปยุตต์-ปัจจัย ดังนั้นจึงไม่มีความสงสัยในธรรมที่เป็นอารมณ์และอนันตระเป็นต้นว่าเป็นวิปยุตต์ปัจจัย

อตถิปัจจัย คือ ปัจจัยที่เป็นอุปการะแก่ธรรมที่ถึงพร้อมด้วยขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่เกิดขึ้นอยู่) เช่นนั้นด้วยการเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้น เพราะถึงพร้อมด้วยขณะปัจจุบันคือความมีอยู่ในธรรมที่เป็นปัจจัยตามที่กล่าวไว้แล้ว

นัตถิปัจจย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการไม่มีอยู่ กล่าวคือ ให้โอกาสแก่ธรรมอื่นที่ไม่ได้โอกาสเกิดขึ้นในเมื่อตนมีอยู่

แม้ นัตถิปัจจย นี้ก็ไม่มีความสามารถพิเศษโดยเฉพาะ ชาวโลกจึงสำคัญว่าจิตดวงก่อนย่อมเป็นไปแก่ผู้มีจิตดวงหลังเกิดขึ้นโดยนัยว่า ย่อมไป ย่อมหนึ่ง ย่อมยืน ด้วยจิต[ดวงก่อน] นั้น เป็นต้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสปัจจยนี้ไว้เพื่อห้ามความสงสัยว่าเป็นนัตถิปัจจยในฐานะที่น่าสงสัยนั้น

คำว่า **วิคตตะ** คือ ธรรมที่ถึงความพินาศ

วิคตปัจจย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการปราศจากไปเอง กล่าวคือ ให้โอกาสแก่ธรรมอื่นที่ไม่ได้โอกาสเกิดขึ้นในเมื่อตนยังไม่ปราศจากไป

อวิคตปัจจย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะแก่ธรรมเช่นนั้นด้วยการไม่ปราศจากไป กล่าวคือ มีปรากฏอยู่

ปัจจยสองหมวดแรก[คืออตถิทุกะ = อตถิปัจจยและนัตถิปัจจย] แสดงเป็นชื่อว่า วิคตทุกะ [คือวิคตปัจจยและอวิคตปัจจย] โดยปริยายอื่น เพื่อห้ามความสงสัยในอรรถต่างๆ และเพื่อให้เข้าใจกระจ่าง

ความจริงคำว่า อตถิ, นตถิ ที่แสดงอรรถต่างๆ ปรากฏในศาสนาและในโลกด้วย พระดำรัสเป็นต้นว่า

อตถิติ โข กจฺจํ อยเมโก อนโต. นตถิติ อโย ทฺติโย อนโต.^{๓๐}

“ดูกรกัจจนะ ความเห็นว่าอตตามีอยู่เสมอ นี้เป็นส่วนหนึ่ง ความเห็นว่าอตตาไม่มีเสมอ นี้เป็นส่วนที่สอง”

การตรัสข้อความที่ตรัสไว้แล้วโดยปริยายอื่น ย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าใจชัดเจนแก่ผู้ฟัง

ส่วนพระภิกษุทั้งหลายได้อธิบายไว้มากมายว่าปัจจยทั้งสองหมวดเหล่านั้นมีอรรถต่างกัน

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า อตฺถิ (มีอยู่) ใน อัถฺถิปัจจยฺย มีความหมายว่า “มีอยู่ โดยความเป็นปัจจุบัน” ในบางทีก็มีความหมายว่า “มีอยู่โดยความเป็นปรมัตถธรรม” หรือ “มีอยู่โดย สมมุติบัญญัติ” คำว่า นตฺถิ (ไม่มีอยู่) ก็มีความหมาย ๓ นัยเช่นกัน สาทกจากพระบาลีข้างต้นนี้เป็น อุทาหรณ์ของ อตฺถิ และ นตฺถิ ที่มีความหมายว่า “มีอยู่โดยสมมุติบัญญัติ” ดังนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสวิตถปัจจยฺยเข้ากับอัถฺถิปัจจยฺย และตรัสอวิตถปัจจยฺยเข้ากับนตฺถิปัจจยฺย เพื่อห้ามความสงสัยใน อรรถสองอย่างหลังและเพื่อให้เข้าใจชัดเจนว่าเป็นอรรถแรก]

อธิบายคาถาแสดงอุเทศ

๑๕. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์จะประมวลปัจจย ๒๔ อย่างตามที่ได้แสดงเป็น หมวดหมู่ ๖ กลุ่ม แล้วแสดงนิเทศของปัจจยเหล่านั้นตามลำดับหมวดหมู่อีก จึงกล่าวสอง คาถาที่ขึ้นต้นว่า ฉฐา นามํ ตฺถุ นามสฺส (นามเป็นปัจจยแก่นาม ๖ ปัจจย)

พึงประกอบบทว่า ปัจจยมี ๖ ประเภทโดยจำแนกเป็นหมวดหกและหมวดห้า เป็นต้นว่า นามเป็นปัจจยแก่นาม ๖ ปัจจย นามเป็นปัจจยแก่นามรูป ๕ ปัจจย นามเป็น ปัจจยแก่รูป ๑ ปัจจย รูปเป็นปัจจยแก่นาม ๑ ปัจจย บัญญัติ นาม และรูปเป็นปัจจยแก่นาม ๒ ปัจจย นามและรูปทั้งสองอย่างเป็นปัจจยแก่นามรูปทั้งสองอย่าง ๙ ปัจจย ปัจจยมี ๖ ประเภทได้อย่างไร

(๒๓๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “บัญญัติ นาม และรูปเป็นปัจจย ๒ อย่างแก่นาม” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำเกี่ยวกับปัจจยซึ่งกล่าวเป็น ๓ ลักษณะคือปัจจย ปัจจยูปัน และปัจจยสัตติ (ความสามารถของปัจจย) จึงเป็นอันกล่าวไว้ดี

อธิบายนิเทศของปัจจย ๖ ประเภท

๑๖. ปัจจยมีอนันตรปัจจยเป็นต้นย่อมมีเพื่อให้กระแสนจิตไม่ขาดช่วงประกอบ ลำดับของกิจและฐานได้ ดังนั้น ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในนามธรรมมีกุศลเป็นต้นจึงเป็น ปัจจยแก่ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ตรงข้ามกันโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนนฺตร- นินฺรุทฺธา จิตฺตเจตฺตสิกา ธมฺมา (ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นจิตและเจตสิก ที่ดับไปโดยไม่มีธรรม อื่นมาคั่น) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า “ที่ไม่ตรงข้ามกัน” นี้ โปรดทราบการปฏิเสธปัจจัยที่ไม่มีธรรมอื่นมาคั่นระหว่างกุศลกับอกุศลและโสมนัสกับโทมนัสที่ตรงข้ามกันและกัน

คำว่า ปฏุปฺปนฺนํ แปลว่า ที่กำลังเกิดขึ้นอีก หรือที่กำลังเกิดขึ้นตามลำดับ

อาเสวนปัจจัยที่เป็นไปด้วยการเสพคฺุณในกระแสจิตเป็นนิตยฺ์ ย่อมปรากฏในจิตตูปบาทที่ประกอบด้วยกำลังแล่นไปอันควรให้เกิดด้วยความเพียรอย่างเดียว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปุริมานิ ชวนานิ (ชวนจิตดวงก่อนๆ)

ในประโยคนั้น คำว่า ชวนานิ (ชวนจิต) คือ ชวนจิตที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยาอันเป็นโลกิยะ ยกเว้นชวนจิตที่เป็นมรรคและผล

[มรรคจิตได้รับอาเสวนปัจจัยจากโคตรภู แต่ไม่เป็นอาเสวนปัจจัยแก่ผลจิต เพราะเป็นจิตต่างชนิดกัน กล่าวคือมรรคเป็นกุศล ผลเป็นวิบาก ส่วนผลจิตพ้นจากความเป็นอาเสวนปัจจัยโดยประการทั้งปวง มรรคและผลจึงไม่นับเข้าในชวนจิตดวงแรกในที่นี้]

คำว่า ปจฺฉิมานํ ชวนานํ (ชวนจิตดวงหลัง) คือ ชวนจิตที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยาอันเป็นโลกิยะ ยกเว้นผลชวณะ โดยแท้จริงแล้ว ธรรมที่ต่างชนิดกันจะรับเอาหรือให้รับเอาการบ่มสภาพของตนที่บริบูรณ์โดยสิ้นเชิงแก่กันและกันไม่ได้ ถ้าสามารถบ่มสภาพของตนได้ ธรรมทั้งหลายก็ไม่พึงมีชนิดต่างกันและกัน ดังนั้น ผลชวณะที่ต่างชนิดกันจึงรับเอาการบ่มสภาพของตนจากมรรคไม่ได้ แม้มรรคก็ให้การบ่มสภาพของตนแก่ผลไม่ได้

ผลจิตทำหน้าที่ชวณะได้ด้วยกำลังความเพียรในการกำหนดรู้ มิได้ทำหน้าที่ชวณะด้วยกำลังในการรับเอาการให้บ่มสภาพของตนแก่กันและกัน ส่วนความต่างกันของโคตรภูฏาน และมรรคจิตโดยภูมิ ไม่ใช่ข้อสำคัญในเรื่องนี้ เพราะมีสภาพถึงความเป็นมหัคคตตะและโลกุตตระจากความเป็นกามาวจรด้วยกำลังของอาเสวนปัจจัย

๑๗. คำว่า เหตุ ๒เปยฺ นามรูปานํ (เหตุ องค์แห่งการเพ่ง และองค์มรรคเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกับตน) นี้ มีความหมายว่า เหตุและองค์มรรคเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกับตนยกเว้นอเหตุกจิต ส่วนองค์แห่งการเพ่งเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิด

ร่วมกับตนยกเว้นปัญญาวิญญาน พระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวลักษณะของรูปที่เกิดร่วมกันไว้ต่อไป[ในข้อ ๓๖]

เจตนาที่เป็นไปอยู่ย่อมทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือก่อให้เกิดธรรมที่เกิดร่วมกับตน และเพาะพันธุ์อันเหมือนอาการเป็นไปของตนไว้ในกระแสจิตเพื่อให้มีผลปรากฏในโอกาสต่อไป

ในข้อนั้น หน้าที่ซึ่งก่อให้เกิดขึ้นย่อมเนื่องด้วยเจตนาทั้งหมด ส่วนหน้าที่เพาะพันธุ์ย่อมมีแก่เจตนาที่ถึงความเป็นกุศลและอกุศลเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สหชาติาเจตนา (เจตนาที่เกิดร่วม) เป็นต้น

ในประโยคนั้น คำว่า สหชาติาเจตนา (เจตนาที่เกิดร่วม) คือ เจตนาที่เกิดร่วมกับปัญญาวิญญานเป็นอย่างต่ำ เพราะเจตนาดังกล่าวชื่อว่า กรรม เนื่องจากเป็นไปโดยความเป็นกรรมคือการก่อให้เกิดขึ้น

การเพาะพันธุ์ที่เหมือนวิบากคืออาการเป็นไปของตน ย่อมก่อให้เกิดผลของการเพาะพันธุ์ทันทีไม่ได้ แต่ก่อให้เกิดผลในขณะอื่นเมื่อถึงความแก่กล้าเหมือนเมล็ดมะม่วง เป็นต้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นานากุชณิกา เจตนา (เจตนาที่เกิดในขณะต่างกัน)

ในประโยคนั้น คำว่า นานากุชณิกา เจตนา (เจตนาที่เกิดในขณะต่างกัน) คือ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลอันเกิดขึ้นแล้วในอดีตกาลต่างจากขณะที่ธรรมอันเป็นปัจจัยปัจจุบันของตนดำเนินไปอยู่

อีกนัยหนึ่ง ฟังมีปาฐะว่า กุสลากุศลเจตนา (เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล)

คำว่า วิปากกขุณธา อณฺณมณฺณ สหชาติานํ รูปานํ นี้ แปลว่า วิปากขันธเป็นปัจจัย แก่นามซึ่งกันและกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน

๑๘. ต้นสาละเล็กที่เกิดก่อน ย่อมถึงความเจริญงอกงามเติบโตต่อมาด้วยอำนาจของสายฝนที่ตกลงทุกปี เป็นปัจจัยให้เกิดป่าสาละใหญ่ตลอดกับในที่นี่ได้ ฉันทิ รูปธรรมที่มีสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดคือกลุ่มกรรมชรูป จิตตชรูป อุตฺตชรูป และอาหารชรูป ในสรีระทั้งหมดซึ่งเกิดขึ้นในจิตที่มีก่อนตั้งแต่ขณะปฏิสนธิ ย่อมถึงการเจริญเติบโตด้วยอำนาจของจิตและเจตสิกมีภวังคจิตดวงแรก เป็นต้น แล้วถึงความเป็นปัจจัยให้รูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ต่อๆ มา

เกิดขึ้นเรื่อยไป ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปุจฉาชาตา จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นจิต และเจตสิกที่เกิดภายหลัง)

ในประโยคนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “คำว่า ปุเรชาตสฺส (รูปที่เกิดมาก่อนแล้ว) คือ รูปที่เกิดมาแล้วในจิตอันไม่มีระหว่างที่ล่วงมาแล้ว”

อีกนัยหนึ่ง คือรูปที่เกิดมาก่อนแล้วจากจิตดวงที่ ๘ โดยแท้จริงแล้ว กาลเพียงเท่านี้เป็นเวลาเจริญของรูปธรรม ถัดจากนั้นไป ปุจฉาชาตปัจจัยก็ไม่มีประโยชน์ในเวลาเสื่อม

อีกนัยหนึ่ง คือรูปที่เกิดมาก่อนแล้วจากจิตดวงที่ ๑๖ จริงอยู่ วัตฺตฺรูป [หทัยวัตตฺ] ในเวลาใกล้เสียชีวิต ย่อมเข้าถึงความเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่จิตจิต ดังนั้น แม้จิตจิตก็ไม่ควรกล่าวว่าไม่ใช่ปุจฉาชาตปัจจัยแก่วัตตฺรูป จิตจิตก็เป็นปุจฉาชาตปัจจัยแก่รูปอื่นเช่นเดียวกัน เปรียบเสมือนอาหารที่อุปถัมภ์อยู่ ย่อมไม่มีว่าต้องตั้งอยู่ในฝ่ายเจริญจึงอุปถัมภ์ได้ แต่เมื่อตั้งอยู่ในฝ่ายเสื่อม ก็อุปถัมภ์ไม่ได้ ทั้งนี้เพราะหมายความถึงการอุปถัมภ์ที่สมควรแก่อาหารในเวลาเสื่อม ฉะนั้น ปุจฉาชาตปัจจัยนี้ก็มิอุปไมยฉนนั่น

อานูกาพของนามธรรมแผ่ไปกว้างขวาง นามธรรมเหล่านั้นแมเกิดในหทัยวัตตฺ อันเป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย ก็อุปถัมภ์ร่างกายที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิมสฺส กายสฺส (แก่กายนี้)

๑๙. ปสาทวัตตฺมึจักขุประสาทเป็นต้น เมื่อได้กระทบกับรูปารมณฺ์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็นที่ตั้งของวิญญาณธาตุ การกระทบก็มีในเวลาถึงฐิติขณะ ดังนั้น ปสาทวัตตฺจึงเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่วิญญาณธาตุของตนเสมอ

วิญญาณธาตุย่อมเกิดขึ้นโดยปราศจากวัตตฺรูปในปัจจุโวการภูมิไม่ได้ เมื่อไม่ได้รับวัตตฺรูปที่เกิดมาก่อน[ในเวลาล่วงขณะจิตหนึ่ง]หรือตั้งอยู่ในฝ่ายเจริญ[ตั้งแต่ขณะจิตที่ ๒ จนถึงขณะจิตที่ ๘] ย่อมเกิดขึ้นอาศัยวัตตฺรูปนั้นๆ ที่ตนได้รับในเวลาถือปฏิสนธิหรือใกล้เสียชีวิต แต่เมื่อได้รับวัตตฺรูปที่เกิดมาก่อนและมีกำลังยิ่ง ย่อมเกิดขึ้นอาศัยวัตตฺรูปข้อนั้นปรากฏในปวัตตฺกาลแน่นอน ไม่ปรากฏในปฏิสนธิกาล เพราะหทัยวัตตฺที่เกิดเพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัยในกาลนั้น เป็นปุเรชาตปัจจัยไม่ได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ฉ วตฺตฺนิ ปวตฺตฺติยํ (วัตตฺรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ดวงในปวัตตฺกาล) เป็นต้น

คำว่า ปญจาลมฺพณานิ จ ปญจวิญญานวิธียา (อารมณฺ ๕ เป็นปัจจัยแก่ปัญจวิญญานวิธิจิต) นี้กล่าวไว้โดยหมายเอาความเป็นไปแน่นอน เพราะนิพผันนรูปที่เป็นปัจจุบันทั้งหมดเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่โมโนวิญญานวิธึ ดังพระพุทธวจาณะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

ปจฺจุปฺปนฺโน ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส ปุเรชาตปจฺเจเนน ปจฺจโย.^{๓๑}

“ธรรมที่เป็นปัจจุบัน [นิพผันนรูป ๑๘] เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน [อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗] โดยความเป็นปุเรชาตปัจจัย”

อารมฺมณฺปุเรชาตํ จกฺขุํ อนิจฺจโต ทฺกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติ. โสตํ, ฆานํ, ชิวฺหํ, กายํ, รูเป, สทฺเท, คนฺเฑ, รเส, โฝฏฺฐพฺเพ, วตฺถุ.^{๓๒}

“พึงทราบอารมฺมณฺปุเรชาตฺว่า บุคคลย่อมกำหนดรู้จักขุประสาทว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน กำหนดรู้โสตประสาท....ฆานประสาท....ชีวหาประสาท....กายประสาท....รูปารมณฺ....สัททารมณฺ....คันธารมณฺ....รสารมณฺ....โฝฏฐัพพารมณฺ....หทัยวัตถุ....ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

ปจฺจุปฺปนฺเน ชนฺเฑ อนิจฺจโต ทฺกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติ.^{๓๓}

“บุคคลย่อมกำหนดรู้ชั้นปัจจุบันว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

ปจฺจุปฺปนฺนํ จกฺขุํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ.^{๓๔}

“บุคคลย่อมยินดีพอใจจักขุประสาทที่เป็นปัจจุบัน” เป็นต้น

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อุปฺปาททฺกฺขณํ อติกฺกมิตฺวา จิตฺตํ อฏฺฐารสฺวิธํ รูเป เมว ปุเรชาตปจฺจโย.^{๓๕}

“นิพผันนรูป ๑๘ อย่างที่ล่วงอุปาททขณะแล้วถึงลิตฺตฺขณะ เป็นปุเรชาตปัจจัย”

ในเรื่องนี้ อารมฺมณฺปุเรชาตปัจจัยคล้ายเกิดแก่ปฏิสนธิจิตได้ในอดีตกาลโดยรับเอาอารมณฺคือกรรมนิमितหรือคตินิमितที่เป็นปัจจุบัน เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสว่าปฏิสนธิจิตและภวังคจิตมีอารมณฺเป็นปัจจุบันว่า

ปัจจุปปนฺนารมฺมณํ ปฏิสนธิจิตฺตํ ปัจจุปปนฺนารมฺมณสฺส กวํคสฺส อนนฺตร-
ปัจเจยน ปัจจโย.^{๓๖}

“ปฏิสนธิจิตที่มีอารมณ์ปัจจุบัน เป็นปัจจัยแก่ภวังคจิตที่มีอารมณ์ปัจจุบัน โดย
ความเป็นอนันตรปัจจัย”

แต่อาร์มมณปุเรชาตปัจจัยมีปฏิเสธไว้ในพระบาลีในฝ่ายปัจจนิก (ฝ่ายตรงกันข้าม)
ของปุเรชาตปัจจัยด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

ปฏิสนธิกฺขณฺเ วิปากาพฺยาโกโต เอโก ชนฺโธ.^{๓๗}

“นามขันธ์หนึ่งคืออภัยกถุติที่เป็นวิปาก[เป็นปัจจัยแก่นามขันธ์ ๓ และกัมมัตตา-
รูปในขณะปฏิสนธิ โดยความเป็นสหชาตปัจจัย]”

พระภิกษุอาจารย์แสดงเหตุในเรื่องนี้ว่า อาร์มมณปุเรชาตปัจจัยถูกปฏิเสธไว้เพราะ
ตั้งอยู่ในความเป็นอารมณ์อย่างเดียว เนื่องจากไม่มีวัตถุรูปที่เกิดก่อนหรืออารมณ์นั้นไม่
ปรากฏชัดในขณะปฏิสนธิเหมือนในอรูปภูมิ

๒๓. คำว่า อารมฺมณเมว ครุกตํ (อารมณ์ที่บุคคลใส่ใจ) หมายถึง อิฏฐารมณฺที่
บุคคลใส่ใจด้วยความใคร่ครวญและความพอใจเป็นต้น ซึ่งพึงทราบตามความต้องการของ
บุคคลนั้น เพราะคุณและซากศพเป็นต้นก็เป็นอารมณ์ที่ถูกใส่ใจของหนอน แมลงวัน สุนัข
แร้ง และกาเป็นต้นที่พอใจสิ่งเหล่านั้น

(๒๓๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่ “คำว่า ครุกตํ คือ อารมณฺที่ใส่ใจพิจารณา” เป็นต้น
ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะนิเทศ (คำอธิบาย) ของข้อความดังกล่าวยังเป็นไปด้วยความ
พอใจอีกด้วย โดยมีพระดำรัสเป็นต้นว่า

จกฺขุํ ครุํ กตฺวา อสฺสาเทติ อภินนฺทติ.^{๓๘}

“บุคคลใส่ใจจักขุประสาทแล้ว ย่อมยินดีพอใจ”

๒๕. คำว่า รากาทย โปน ธมฺมา (ธรรมมีรากะเป็นต้น) นี้ หมายถึงเอาอกุศลกรรมบถ
๑๐ กับอนันตริยกรรม ๕ พร้อมทั้งธรรมที่ตรัสไว้ว่า รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และ
ความปรารถนา

ในประโยคนั้น ราคะเป็นต้นยกเว้นอนันตริยกรรมเป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดกุศลในภุมิ ๔ ทั้งหมดภายในตนตามสมควร โดยเป็นเหตุให้ไม่ทำอกุศลอีก ส่วนอนันตริยกรรมเป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดกามาวจรกุศล ธรรมทั้งหมดนั้นเป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดอกุศลทุกอย่างมีราคะเป็นต้นและการปลงชีวิตสัตว์เป็นต้น และก่อก่อให้เกิดธรรมที่เป็นอภัยกถุคมีสุขและทุกข์ทางกายเป็นต้น ทั้งภายในและภายนอกตามสมควร

ด้วยคำว่า สทุธาทโย (ธรรมมีศรัทธาเป็นต้น) นี้ พระอนุรุทธาจารย์แสดงว่า ทานและศีลเป็นต้นทั้งหมดพร้อมทั้งธรรมที่ตรัสไว้ว่า ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาเป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดกุศลในภุมิ ๔ อกุศลมีราคะเป็นต้น และอภัยกถุคในภุมิ ๔ มีสุขและทุกข์เป็นต้น

ด้วยคำว่า สุขํ ทุกข์ํ บุคฺคโล โภชนํ อุตฺตฺ เสนาสนํ (สุข ทุกข์ บุคคฺล โภชนะ อุตฺตฺ และเสนาสนะ) นี้ ท่านหมายเอาอภัยกถุคในภุมิ ๔ ทั้งหมดยกเว้นพระนิพพาน เพราะอภัยกถุคเหล่านั้นเป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกถุคทั้งภายในและภายนอกตามสมควร

ในคำว่า กมฺมํ วิปากานํ (กรรมเป็นปัจจัยแก้วิปากทั้งหลาย) นี้ ท่านหมายเอากรรมที่มีกำลังยิ่ง ไม่ใช่กรรมที่อ่อนกำลัง [เพราะเป็นฐานะแสดงปัจจัยที่มีกำลัง]

ถามว่า : เหตุใดในเรื่องปัจจัยนี้ ท่านไม่แสดงรูปธรรมไว้ในปัจจุปัจุบัน รูปธรรมเหล่านั้นมีสารของปฐวีธาตุ สารของอาโปธาตุ น้ำฝน และเมล็ดพืช เป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อความเจริญเติบโตของงามของตนไม้ต้นหญ้าเป็นต้นในภายนอก ส่วนรากไม้และยาเป็นต้นก็เป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อความสุขไม่มีโรคภายในกายมิใช่หรือ

ตอบว่า : ในคัมภีร์มูลฎีกากกล่าวคำตอบไว้ ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

น หิ รูปาพฺยาทํ ปกตฺปนฺนํ สยํ ลภติ. อเจตเนน รูปสนฺตานิ ปกตฺสเสว อภาวโต.
ยถา หิ อรูปสนฺตานิ กตฺตฺกฺเตน สทุธาทโย นิปฺพาทิตา อุตฺตฺ โภชนาทโย จ อฺปฺเสวิตา. น
เอวํ รูปสนฺตานิ. ยสมฺมิจฺจ อุตฺตฺ พฺชาทิกเก กมฺมาทิกเก จ สติ รูปํ ปวตฺตติ. น ตํ เตน รูปเณ

ปกต์ โหติ. สเจตนสฺเสว हि อุปฺปาทนุสฺเสวนนโยคฺวเสน เจตณํ ปกฺกฺปนํ ปกฺรณํ. รูปญจ อเจตณํ.^{๓๙}

“อภัยากฤตที่เป็นรูปย่อมไม่ได้ความเป็นปกตูปนิสสยปัจจัย เพราะ ไม่มีสิ่งที กระทำก่อน[คือการให้เกิดขึ้นเป็นต้น]ด้วยกระแสรูปที่ไม่มีเจตนา อุปมาเหมือนศรัทธา เป็นต้นย่อมถูกกระแสนามก่อให้เกิดขึ้น และอุตุโภชนะ เป็นต้นย่อมถูกกระแสนามช่องเสพ แต่ศรัทธา เป็นต้นและอุตุโภชนะ เป็นต้นดังกล่าวย่อมไม่ถูกกระแสรูปก่อให้เกิดหรือช่องเสพ เมื่ออุตุกับเมล็ดพืช เป็นต้นและการกระทำเป็นต้นใดมีอยู่ รูปย่อมเป็นไปได้อุตุกับเมล็ดพืช และการกระทำเป็นต้นนั้นย่อมไม่ถูกรูปกระทำให้เกิดขึ้น เพราะความตั้งใจกระทำด้วยความเพียรในการก่อให้เกิดและช่องเสพของผู้มีเจตนาเท่านั้นจึงเป็นการกระทำมาก่อน แต่รูปไม่มีเจตนา”

พระภิกษุอาจารย์กล่าวใจความนี้ว่า กระแสธรรมมี ๒ อย่าง คือ กระแสรูป และ กระแสนาม ในกระแสรูปนามเหล่านั้น ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง[มีกรรมเป็นต้นและอุตุโภชนะ เป็นต้น] ย่อมถูกกระแสนามใดทำให้เกิดขึ้นและช่องเสพเป็นอย่างดีมาก่อน ธรรมอันตนก่อให้เกิดและช่องเสพมาก่อนเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่กระแสนามของตนในกาลอื่น การก่อให้เกิดขึ้นและการช่องเสพที่เรียกว่าการกระทำมาก่อน ย่อมปรากฏในกระแสนามที่มีเจตนา อย่างเดียว ไม่ปรากฏในกระแสรูปที่ไม่มีเจตนา แต่โดยปริยายตามพระสูตรที่ตรัสว่า “อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ, อสติ น โหติ.”^{๔๐} (เมื่อปัจจัยนี้มีอยู่ ผลนี้ย่อมมี เมื่อปัจจัยนี้ไม่มี ผลนี้ย่อมไม่มี) อุปนิสสยปัจจัยพึงกล่าวได้ในรูปธรรม

(๒๓๗) ในคัมภีร์วิภาวนีประกอบบทว่า “ราคาภิธรรม สัทธาภิธรรม สุขุ ทุกฺขํ บุคฺคล โภชนะ อุตุ และเสนาสนะ เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมเป็นต้น ทั้งภายในและภายนอกได้ตามสมควร” แล้วได้อธิบายว่า “ธรรมมีราคาเป็นต้นเป็นสภาพทำให้มีขึ้นภายใน ส่วนบุคคลเป็นต้นถูกช่องเสพภายนอก” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะราคาเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่ตนและผู้อื่นย่อมเป็นที่อาศัยอันมีกำลังแก่ราคาเป็นต้นในกระแสดิจของผู้อื่นและของตนโดยแท้ ราคาเป็นต้นของหญิงชายที่มีฉันทะเสมอกันและของมโนปโทสิกเทวดา (เทวดาผู้จุติด้วยความโกรธ) เป็นต้น เป็นตัวอย่างในเรื่องนี้

(๒๓๘) การประกอบความในคัมภีร์นั้นตามปาฐะที่ตั้งอยู่[ว่า ราคาภิธรรม...เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมเป็นต้นในภายในและภายนอก] แล้วแสดงเนื้อความด้วยคำเป็นต้นว่า “ราคาเป็นต้นของตนเป็นที่อาศัยของธรรมมีกุศลเป็นต้นของตนและของผู้อื่นที่ทำกุศลโดยอาศัยศรัทธาเป็นต้นของกัลยาณมิตร” การแสดงเนื้อความนั้นไม่สมควร เพราะเป็นการแสดงเนื้อความที่ไม่บริบูรณ์ว่า ราคาเป็นต้นและศรัทธาเป็นต้นของตนเป็นปัจจัยแก่กุศลเป็นต้นภายใน ส่วนศรัทธาเป็นต้นของตนเป็นปัจจัยแก่กุศลภายนอก

(๒๓๙) การแสดงความเกิดขึ้นของกุศลและอกุศลภายในโดยอาศัยราคาเป็นต้นของตนในคัมภีร์นั้น ด้วยคำเป็นต้นว่า “ทาน ศีล อุโบสถ ฌาน อภิญญา วิปัสสนา และการเจริญมรรค พร้อมทั้งราคาเป็นต้นที่เกิดขึ้นต่อมาอันมีราคาเป็นต้นเป็นเหตุ ย่อมมีเพื่อการไปเกิดในกามภูมิเป็นต้นโดยอาศัยกามราคาเป็นต้น และเพื่อระงับราคาเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะควรกล่าวขยายคำอธิบายที่แสดงนัยเพียงสังเขปให้บริบูรณ์โดยมีนัยนั้นเป็นแนวทาง

๒๗. ในคำว่า ครุกต์ อารมมณฺ์ (อารมณฺ์ที่บุคคลใส่ใจ) นี้ โปรดทราบการจำแนกปัจจัยและปัจจัยุบันอย่างนี้ว่า กุศลที่เป็นโลกียะทั้งหมดและมรรคผลขั้นต่ำกับพระนิพพาน เป็นปัจจัยแก่กามาวจรกุศล อรหัตตมรรค อรหัตตผล และพระนิพพาน เป็นปัจจัยแก่ชวนจิต อันเป็นมหากิริยาประกอบกับญาณ ๔ ดวง พระนิพพาน เป็นปัจจัยแก่โลกุตตรจิต ๘ ดวง ส่วนกลุ่มธรรมอย่างอื่นที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยาภตซึ่งเป็นโลกียะทั้งหมดยกเว้นปฏิฆจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ และกายวิญญูณอันเกิดร่วมกับทุกขเวทนา เป็นปัจจัยแก่จิตที่ประกอบกับโลภะ

(๒๔๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “คำว่า ครุกต์ อารมมณฺ์ (อารมณฺ์ที่บุคคลใส่ใจ) คือ อารมณฺ์ที่บุคคลใส่ใจด้วยความใคร่ครวญและความพอใจเป็นต้น” เมื่อจะอธิบายความนั้นได้กล่าวว่า “ความพิสดารว่า อารมณฺ์ที่บุคคลใส่ใจอันมีประเภทเป็นฌาน มรรค ผล วิปัสสนา และพระนิพพานเป็นต้น ย่อมกระทำธรรมมีความใคร่ครวญและความพอใจเป็นต้น พร้อมทั้งมรรคและผลเป็นต้นให้เนื่องกับตน จึงได้ชื่อว่า อารมมณฺ์ธาปติ” ข้อความนั้น

ไม่งาม ท่านควรกล่าวว่า “ธรรมคือทาน ศีล อุโบสถกรรม โคตรภูที่เคยสั่งสมมาก่อน โวทาน มรรค ผล และพระนิพพาน พร้อมทั้งราคะ ทิฏฐิ จักขุประสาท และโสตประสาทเป็นต้น”

(๒๔๑) คำว่า “วิปัสสนา” [ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้น] ฟังหมายเอาโคตรภูและโวทาน ทั้งโคตรภูและโวทานที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ก็ไม่ควรเรียกว่า วิปัสสนา

คำว่า สหชาตानं นามรูปานं (นามรูปที่เกิดร่วมกัน) คือ นามรูปที่เกิดร่วมกับ ขวนจิตอันเป็นทวิเหตุและติเหตุ

๒๘. คำว่า อณวมณฺณํ สหชาตฺตฺวานณฺจ (เป็นปัจจัยแก่กันและกันและเป็น ปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน) คือ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็น สมุฏฐานในขณะที่ปฏิสนธิกับรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล

ปัจจัยต่อไปก็มีนัยเดียวกัน

วิญญาณในขณะที่ปฏิสนธิในปัญจโวการภูมิจัดไม่ได้ที่ตั้งโดยปราศจากหทัยวัตตุ ทั้งหทัยวัตตุก็ไม่ได้ที่ตั้งโดยปราศจากวิญญาณ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฏิสนธิกฺขณฺ เวตฺตฺตฺวิปากา อณวมณฺณํ (หทัยวัตตุและวิปากขันธเป็นปัจจัยแก่กันและกันในขณะที่ปฏิสนธิ)

๒๙. ในอัญญมัญญปัจจัย ธรรมใดย่อมอุปถัมภ์ต่อธรรมที่อุปถัมภ์ตน ธรรมนั้น ย่อมถึงความ เป็นปัจจัยยุบกัน แต่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานหาได้อุปถัมภ์จิตไม่ อุปาทายรูปก็ไม่ อุปถัมภ์มหาภูตรูปเช่นกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตฺตเจตฺติกา ธมฺมา อณวมณฺณํ (ธรรม ที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกัน)

(๒๔๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “หน้าที่ของอัญญมัญญปัจจัยมีได้ด้วยอำนาจของ การอุปถัมภ์กันและกัน มิใช่มีได้ด้วยการเกิดร่วมกันอย่างเดียว รูปในปวัตติกาลจึงไม่เป็น อัญญมัญญปัจจัยแก่นาม ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตฺตเจตฺติกา ธมฺมา อณวมณฺณํ (ธรรม ที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกัน) ในพากย์นั้น ด้วยข้อความว่า “มิใช่มีได้ด้วยการ เกิดร่วมกันอย่างเดียว” นี้ พระสุมังคลาจารย์อนุญาตว่า “ถ้าหน้าที่ของอัญญมัญญปัจจัย มีได้ด้วยการเกิดร่วมกันอย่างเดียว หากเป็นตามนี้ รูปในปวัตติกาลก็ฟังเป็นอัญญมัญญปัจจัย

แก่นามได้” แต่แม้ในสหชาติปัจจัย รูปในประวัติศาสตร์ก็เป็นปัจจัยแก่นามไม่ได้ ดังนั้น ข้อความนี้จึงไม่งาม

๓๐. คำว่า ฉ วตฺถุณี สตุตฺตุนฺ วิญญาณธาตุนฺ (วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตฺ ๗) นี้ มีความหมายว่า วัตถุนิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ วัตถุสหชาตินิสสยปัจจัย วัตถุปุเรชาตินิสสยปัจจัย และวัตถุอาร์มมณฺปุเรชาตินิสสยปัจจัย

ในข้อนี้ วัตถุรูปในขณะที่ปฏิสนธิเป็นวัตถุสหชาตินิสสยปัจจัยแก่วิปากขันธ วัตถุรูปเป็นวัตถุปุเรชาตินิสสยปัจจัยแก่จิตที่เกิดขึ้นอาศัยวัตถุรูปที่เกิดมาก่อนตนในประวัติศาสตร์ วัตถุรูปที่เกิดมาก่อนใดเป็นที่อาศัยและอารมณ์ของจิตใด วัตถุรูปเป็นวัตถุอาร์มมณฺปุเรชาตินิสสยปัจจัยของจิต ดังพระพุทธทวจนะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

อารมฺมณฺนิสฺสยฺปุเรชาติวิปฺยตฺตอติอวิตฺตุนฺติ ตีณิ.^๑

“เมื่อรวมปัจจัย ๖ อย่าง คือ อาร์มมณฺปัจจัย นิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย วิปฺยตฺตปัจจัย อติปัจจัย และอวิตฺตปัจจัย ก็นับได้ ๓ ปัจจัย”

ถามว่า : วัตถุรูปเป็นที่อาศัยและอารมณ์ของจิตได้อย่างไร

ตอบว่า : จิตย่อมเกิดขึ้นโดยใคร่ครวญปรารภวัตถุรูปปัจจุบันด้วยความพอใจเป็นต้น หรือด้วยการอธิษฐานกัมมีการสำแดงฤทธิ์เป็นต้น วัตถุรูปเป็นที่อาศัยและอารมณ์ของจิตได้ดังนี้ ดังพระพุทธทวจนะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

อชฺมตฺตํ วตฺถุํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต วิปฺสฺสติ, อสฺสาเทติ. อภินฺนฺหติ. ตํ อารพฺก ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ, วิจิกิฉฺฉา อุปฺปชฺชติ, อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชติ. โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชติ.^๒

“บุคคลย่อมกำหนดรู้วัตถุรูปภายในว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ย่อมยินดีพอใจ ราคะ ทิฏฐิ วิจิกิฉฉา อุทฺธจจะ และโทมนัส ย่อมเกิดขึ้นปรารภวัตถุรูป”

ในเรื่องนี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า วัตถุอาร์มมณฺปุเรชาตินิสสยปัจจัยนี้ปรากฏในเวลาใกล้เสียชีวิตเท่านั้น พวกท่านเห็นว่าลำดับแรก การดำเนินไปแห่งวิถีจิตโดยปราศจากอาวัชชนจิตในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา [คือเป็นไปไม่ได้] มีปฏิเสธรไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

[คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า การเกิดชวนจิตโดยปราศจากอวิชชาชวนจิตมีได้ในบางที่ มีไม่ได้ ในบางที่ กล่าวคือ การเกิดผลจิตในเมื่อออกจากนิโรธสมาบัติ การเกิดโคตรภูและโฆทานในมรรควิถี และการเกิดอาคันตุกภวังค์ เป็นฐานะที่มีได้ ส่วนฐานะอื่นนอกจากนี้ไม่มีได้]

เช่นเดียวกันนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อารมณ์ของจิตในวิถิจิตที่มีอวิชชาชวนจิตเดียวกันต้องมีสภาวะและกาลไม่ต่างกัน และจิตในเวลาปกติก็มักมีวัตถุรูปที่ละอย่างเป็นที่อาศัย ดังนั้น เมื่อบุคคลใคร่ครวญรู้ว่าไม่เที่ยงเป็นต้นโดยปรารภวัตถุรูปภายในที่เป็นปัจจุบัน พอใจอยู่ว่านี่ของเรา วัตถุรูปใดย่อมถูกใคร่ครวญ ชวนจิตย่อมรับเอาวัตถุรูปที่บุคคลใคร่ครวญเป็นอารมณ์ มิใช่รับเอาวัตถุรูปที่อาศัยของตนๆ ถ้าชวนจิตพึงรับเอาวัตถุรูปที่อาศัยหรืออารมณ์อื่นมาเป็นอารมณ์ ชวนจิตก็ชื่อว่าไม่มีอวิชชาชวนจิต เพราะไม่รับอารมณ์ที่อวิชชาชวนจิตรับเอาแล้วรับอารมณ์อื่นเกิดขึ้น และชื่อว่ามีอารมณ์ต่างกัน เพราะเกิดขึ้นรับรู้วัตถุรูปที่ละอย่างหรืออารมณ์อื่นอันเกิดภายหลัง ความเป็นไปเช่นนี้ไม่มีได้เพราะขัดแย้งกับคัมภีร์อรรถกถา ดังนั้น วัตถารัมมณปุเรชาตปัจจัยจึงไม่มีในเวลาปกติ

แต่ในเวลาใกล้เสียชีวิต จิตมีอวิชชาชวนจิตเป็นต้นทั้งหมดย่อมเป็นไปอาศัยวัตถุรูปอย่างเดียวกัน ดังนั้น วัตถุรูปจึงเป็นที่ตั้งและอารมณ์ของอวิชชาชวนจิตเป็นต้นซึ่งเป็นไปรับรู้วัตถุรูป

หากเป็นตามนี้ การที่ชวนจิตไม่มีอวิชชาชวนหรือมีอารมณ์ต่างกันย่อมไม่มีทั้งหมดนี้เป็นความเห็นของพระอรรถกถาจารย์เหล่านั้น

อย่างไรก็ตาม ในมติข้างต้น ข้อความที่กล่าวว่า “ถ้าชวนจิตพึงรับเอาวัตถุรูปที่อาศัยหรืออารมณ์อื่นมาเป็นอารมณ์ของตนๆ ชวนจิตก็ชื่อว่าไม่มีอวิชชาชวนจิต เพราะไม่รับอารมณ์ที่อวิชชาชวนจิตรับเอาแล้วรับอารมณ์อื่นเกิดขึ้น” ย่อมไม่สมควรก่อน เพราะชวนจิตรับรู้อารมณ์ตามที่อวิชชาชวนจิตใคร่ครวญได้ เปรียบเสมือนอวิชชาชวนจิตย่อมใคร่ครวญวัตถุรูปฉันใด ชวนจิตก็แล่นไปรับรู้วัตถุรูป ฉะนั้น มิใช่รับรู้เป็นอย่างอื่น ดังนั้น การที่ชวนจิตปราศจากอวิชชาชวนจิตจึงไม่มี

แม้การที่ชวนจิตมีอารมณ์ต่างกันย่อมไม่มีเหมือนกับที่ไม่ปราศจากอวิชชาชวนจิต เพราะจำแนกให้ต่างกันไม่ได้ เนื่องจากในวัตถุรูปจำนวนมากที่เป็นไปก่อนและหลังเหมือน

เป็นสิ่งเดียวกันโดยความเป็นกลุ่มก้อนอันต่อเนื่อง บุคคลจะรับรู้อาวัชชนจิตหรือชวณจิตโดยจำแนกวัตถุรูปหนึ่ง ๆ ให้ต่างกันว่าเป็นวัตถุนี้ไม่ได้ และการมีสภาวะหรือกาลต่างกันแน่นอนในฐานะที่จำแนกไม่ได้เช่นนี้ก็หาไม่มี ดังนั้น การที่ชวณจิตเหล่านั้นมีอารมณ์ต่างกันจึงไม่มี

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]แสดงว่า การเกิดขึ้นของวัตถุธรรมปุเรชาตนิสสยปัจฉัยนี้ปรากฏในเวลาปกติได้

นามรูปนี้ในรูปภายในของผู้ยังเห็นอยู่ว่า รูปของเราไม่เที่ยง หรือรูปนี้ไม่ใช่ของเรา โดยปรารถนารูปกายปัจจุบันทั้งหมดของตน ไม่ควรกล่าวว่าไม่ใช่อารมณ์ของจิต แต่กล่าวได้ว่าในบรรดารูปเหล่านั้นที่เป็นอารมณ์ รูปบางอย่างเป็นอารมณ์ปัจฉัยอย่างเดียว บางอย่างเป็นอารมณ์ปุเรชาตปัจฉัย บางอย่างเป็นวัตถุธรรมปุเรชาตปัจฉัย

๓๑. คำว่า กพพีกาโร อาหาโร (กพพีการาหาร) คือ อาหารอันเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ และอาหารภายนอก ซึ่งเกิดแก่เหล่าสัตว์ผู้เป็นกามาวจรตั้งแต่ขณะปฏิสนธิกาล อาหารภายในอันเกิดจากสมุฏฐาน ๓ ย่อมทำหน้าที่อุปถัมภ์ในเวลาเป็นน้ำใส (กลละ) เป็นต้น แก่เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ ตลอดเวลาที่ยังมิได้รับอาหารแผ่ซ่านของมารดา ดังพระพุทธรวณะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

ปฏิสนธิกฺขณเณ กพพีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย.^{๓๓}

“กพพีการาหารในขณะที่ปฏิสนธิเป็นปัจฉัยแก่กายนี้ โดยความเป็นอาหารปัจฉัย”

แต่การที่กพพีการาหารก่อให้เกิดรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ ย่อมปรากฏในเวลาได้รับการอุปถัมภ์จากอาหารภายนอก

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ยณฺจสฺส ภูณฺชติ มาตา   อนนํ ปานณฺจ โภชนํ
เตน โส ตตฺถ ยาเปติ   มาตุกฺกุณฺติโต ติโร.^{๓๔}

“มารดาของเด็กผู้อยู่ในครรภ์บริโภคน้ำโภชนาหารอย่างใด เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์”

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อแสดงอาหารอันปรากฏชัดแก่อินทยกัณฺฐนั้น

คำว่า อิมสฺส กายสฺส (ร่างกายนี้) มีความหมายว่า กพพีการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานเดียวในอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิตแห่งเหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครุฑ และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๒ ในจิตินขณะและภังคขณะ ต่อจากนั้นก็ปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๓ ส่วนในเวลาสารอาหารแผ่ซ่านไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๔ กพพีการาหารนี้พึงกล่าวตามสมควรแก่เหล่าสัตว์อื่น [คือสัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและโอปปาติกะ]

ส่วนในรูปภูมิ โปรตทราบความเป็นไปของอัตภาพได้โดยปราศจากหน้าที่ของอาหารทั้งสองตลอดก็เป็นอันมาก ด้วยอำนาจของรูปชีวิตินทรีย์ที่แผ่ซ่านไปได้ตลอดกาลนาน ซึ่งเป็นสภาพปรากฏขึ้นด้วยกรรมพิเศษที่บรรลุอุปนา และด้วยอำนาจของอาหารที่เป็นนามอันนับเข้าในภวังคจิตเช่นนั้น

ตามนัยดังกล่าวนี้ พึงกล่าวความเป็นไปของอัตภาพโดยปราศจากอาหารภายนอกตลอดกาลนานในเทวดา เปรต และสัตว์นรกผู้มีกรรมชรูปมากกว่ารูปอื่น แต่ในบุคคลเหล่านั้น อาหารภายในย่อมมีได้

๓๓. แม่วิบากขันธเป็นวิปยุตต์ปัจจัยแก่หทัยวัตถุในขณะปฏิสนธิ แต่ได้นับเข้าในคำว่า จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา สหชาตฺรูปานํ (ธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน) นี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โอภกฺกนฺตฺกฺขณ วตฺถุ วิปากานํ (หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่วิบากขันธในขณะปฏิสนธิ)

๓๔. คำว่า สพฺพธา แปลว่า ทุกประการ พึงประกอบกับคำว่า สหชาตํ (สหชาติ-ปัจจัย) เป็นต้น ประการในนี้ มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น สหชาติปัจจัย เป็นต้น

คำว่า รูปชีวิติมิจฺจยํ พึงประกอบบพว่า อัตถิปัจจยและอวิคตปัจจัยนี้ที่โบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่ามี ๕ อย่าง]

ถามว่า : กพพีการาหารและรูปชีวิตินทรีย์พึงนับเข้าในสหชาติปัจจัย หากเป็นตามนี้ อัตถิปัจจยก็จะมี ๓ อย่างมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะกพพีการาหารและรูปชีวิตินทรีย์ไม่มีลักษณะ

เกิดร่วมกันซึ่งเรียกว่าการเกิดขึ้นขณะเดียวกัน เนื่องจากสหชาติปัจจัยมีลักษณะเกิดร่วมกัน แต่กพพีการอาหารที่ก่อให้เกิดรูปมีโอชาเป็นที่แปด ย่อมก่อให้เกิดรูปในฐิตินขณะของตน มิได้ก่อให้เกิดในอุปาทขณะ อาหารดังกล่าวย่อมไม่อุปถัมภ์เหมือนมหาภูตรูปที่เมื่ออุปถัมภ์รูปซึ่งเกิดร่วมกันก็ก่อให้เกิดร่วมกับตนเป็นสำคัญอุปถัมภ์อยู่ แต่อาหารย่อมอุปถัมภ์สหชาติธรรมและไม่เกิดร่วมกันโดยปราศจากหน้าที่ในการก่อให้เกิดร่วมกัน แม้รูปชีวิตินทรีย์ย่อมตามคุ้มครองรูปที่เกิดร่วมกันโดยปราศจากหน้าที่ในการทำให้เกิดขึ้น ดังนั้น ธรรมทั้งสองเหล่านี้จึงไม่นับเข้าในสหชาติปัจจัย เพราะไม่มีลักษณะของสหชาติปัจจัย

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อารมมณูปนิสสย ๒๒ สโมธานํ คจฺจนฺติ (ปัจจัยทั้งปวงย่อมถึงการรวมเข้าในอารมมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กรรมปัจจัย และอัตถิปัจจัย) เพื่อแสดงว่า ปัจจัย ๒๔ อย่างทั้งหมด เมื่อถูกรวมเข้าก็เป็นปัจจัย ๔ อย่าง

ในเรื่องนี้ วิธีรวมปัจจัยมีดังต่อไปนี้ คือ ในปัจจัย ๒๔ อย่าง ลำดับแรก อธิปัตติปัจจัยมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นอารมมณาธิปัตติปัจจัย และสหชาติธิปัตติปัจจัย

ในข้อนั้น อารมมณาธิปัตติปัจจัยย่อมถึงการรวมเข้าในปัจจัย ๓ อย่าง [อารมมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย และอัตถิปัจจัย] ยกเว้นกรรมปัจจัย เพราะอารมมณปัจจัยย่อมไม่ถึงการรวมเข้ากับกรรมปัจจัย อารมมณที่เป็นอธิปัตติปัจจัยย่อมไม่มีโดยแท้

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวว่า “อารมมณปัจจัยย่อมไม่ถึงการรวมเข้ากับกรรมปัจจัย อารมมณที่เป็นอธิปัตติปัจจัยย่อมไม่มีโดยแท้” เพราะปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจุติจิตที่มีกรรมเป็นอารมมณมีอยู่มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว พระภิกษุจารย์ตอบไว้ในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

กมฺมํ ปน ตสฺมี กเต ปวตฺตมานานํ กตฺตูปจิตฺตภาเวน กมฺมปจฺจโย โหติ. น อารมฺมณากาเรน. วิสยมตฺตดาวเสน จ อารมฺมณปจฺจโย โหติ. น สนฺตานวิเสสนํ กตฺวา ผลุปฺปาทนสงฺขาเตน กมฺมปจฺจยาการเณ. ตสฺมา เต ปจฺจยาการวิสภาคตฺตา สห ฆฺภูนํ น คจฺจนฺตีติ วิสชฺชิตํ.^{๔๔}

“เมื่อกรรมถูกกระทำแล้ว กรรมเป็นกรรมปัจจัยแก่ผลที่เป็นไปอยู่ โดยการกระทำ สัมผัสไว้ มิใช่เป็นกรรมปัจจัยโดยอาการของอารมณ์ และเป็นอารมณ์ปัจจัยแก่ผลที่เป็นไปโดยความเป็นอารมณ์ มิใช่โดยอาการของกรรมปัจจัยคือการก่อให้เกิดผลทำให้กระเสจติ มีลักษณะพิเศษ [คือเพาะเมล็ดพันธุ์ที่เหมือนกรรมไว้ในจิต] ดังนั้น กรรมปัจจัยและอารมณ์ปัจจัยจึงไม่เนื่องกันและกัน เพราะมีอาการของปัจจัยต่างกัน”

ฝ่ายสหชาตาทิบัติปัจจัยรวมเข้าในอัติปัจจัย

นิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ สหชาตนิสสยปัจจัย วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย และ วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย

ในข้อนั้น ปัจจัยสองอย่างแรกรวมเข้าในอัติปัจจัย ส่วนปัจจัยหลังรวมเข้าใน อารัมมณปัจจัยและอัติปัจจัย ๒ อย่าง ถ้าปัจจัยนั้นถูกใส่ใจ ก็รวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย

ปุเรชาตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ อารัมมณปุเรชาตปัจจัย วัตถุปุเรชาตปัจจัย และ วัตถารัมมณปุเรชาตปัจจัย

ในข้อนั้น วัตถุปุเรชาตปัจจัยรวมเข้าในอัติปัจจัย ปัจจัยอื่นสองอย่างรวมเข้าใน อารัมมณปัจจัยและอัติปัจจัย ๒ อย่าง ถ้าปัจจัยเหล่านั้นถูกใส่ใจ ก็รวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย

กรรมปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ สหชาตกรรมปัจจัย และน่านักขณิกกรรมปัจจัย

ในข้อนั้น สหชาตกรรมปัจจัยรวมเข้าในอัติปัจจัย ส่วนน่านักขณิกกรรมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือปัจจัยที่มีกำลัง และปัจจัยที่ไม่มีกำลัง ในข้อนั้น ปัจจัยที่มีกำลังมี ๒ อย่าง คือปัจจัยที่มีกาล [คือปัจจัยในขณะต่างกัน] และปัจจัยที่ไม่มีกาล [คือมรรคอันก่อให้เกิด ผลจิตถัดต่อมาทันที] ทั้งสองอย่างรวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย ฝ่ายปัจจัยที่ไม่มีกำลังเป็น กรรมปัจจัยโดยเฉพาะ

อาหารปัจจัยและอินทริยปัจจัยทั้งหมดรวมเข้าในอัติปัจจัย

วิปยุตตปัจจัยมี ๔ อย่าง คือ สหชาตวิปยุตตปัจจัย วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย วัตถารัมมณปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย และปัจฉาชาตวิปยุตตปัจจัย

ในข้อนั้น ปัจจัยสองอย่างแรกและปัจจัยสุดท้ายรวมเข้าในอัติปัจจัย ส่วนปัจจัยที่ ๓ รวมเข้าในอาร์มมณปัจจัยและอัติปัจจัย ๒ อย่าง ถ้าปัจจัยนั้นถูกใส่ใจ ก็รวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย

ฝ่ายในปัจจัย ๑๗ อย่างอื่น ปัจจัย ๘ อย่างโดยจำแนกเป็นเหตุปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย วิปากปัจจัย มรรคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย และอวิตตปัจจัย พร้อมทั้งปัจฉาชาติปัจจัย รวมเข้าในอัติปัจจัย ปัจจัย ๕ อย่าง คืออนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตติปัจจัย และวิตตปัจจัย รวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย

โดยประการดังนี้ ปัจจัย ๒๔ อย่างทั้งหมดเมื่อย่อรวมธรรมที่มีลักษณะคล้ายกัน ย่อมถึงการรวมเข้าในปัจจัย ๔ อย่างมีอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น

(๒๔๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวข้อความที่ขึ้นต้นว่า “ปัจจัยที่ไม่ถึงความเป็นอาร์มมณของจิตและเจตสิกหาไม่” โดยมุ่งหมายว่า “ปัจจัย ๒๔ ทั้งหมดย่อรวมเข้าในปัจจัยหนึ่งๆ ในปัจจัย ๔ อย่างนั้น” ข้อความทั้งหมดเป็นเพียงความเห็นของอาจารย์[ท่านนั้น]

(๒๔๔) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ปัจจัยที่ไม่ถึงความเป็นอาร์มมณของจิตและเจตสิกหาไม่” ข้อความนั้นไม่สมควรก่อน เพราะในที่นี้มีได้ประสงค์การรวมเข้าเพียงสภาวะธรรม แต่หมายเอาการรวมเข้ากันโดยสภาพของปัจจัย เพราะสภาพของเหตุปัจจัยเป็นต้นไม่ใช่สภาพของอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น ประโยคว่า “ปัจจัยที่ไม่เข้าถึงความเป็นที่อาศัยของปัจจัยปบันของตนๆ ย่อมไม่มี” นี้ ก็มีนัยเดียวกัน

พึงประกอบบทในประโยคหลังนี้ในคัมภีร์นั้นว่าปัจจัยใดไม่เข้าถึงความเป็นที่อาศัยของปัจจัยปบันของตนๆ ปัจจัยนั้นย่อมไม่มี

(๒๔๕) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ปัจจัยทั้งหมดย่อไม่ล่วงสภาพของกรรม โดยยกชื่อของเหตุ[คือกรรม]ไว้ในผล[คือความเป็นไปของโลก] ทั้งนี้เพราะความเป็นไปของโลกมีกรรมเป็นเหตุ”

[ความเป็นไปของโลกเป็นผลของกรรมปัจจัย ส่วนกรรมปัจจัยเป็นเหตุ คำว่า “ปัจจัยทั้งหมดย่อมไม่ล่วงสภาพของกรรม” มีความหมายว่า กรรมเป็นกรรมปัจจัยโดยตรง ส่วนปัจจัย ๒๓ อย่างชื่อว่า กรรมปัจจัย โดยปริยาย คำดังกล่าวเรียกว่า **การอุปจาระ** คือความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงเหตุ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งซึ่งผู้พูดกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลที่อาศัยเหตุ เช่น จกขุณา รูปปี ปัสสติ (เห็นรูปด้วยตา) ตามหลักพระอภิธรรม ตาเป็นรูปธรรมที่เห็นสิ่งต่างๆ ไม่ได้ สภาพที่เห็นได้คือจักขุวิญญาณซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นโดยอาศัยตา]

(๒๔๖) ข้อความที่กล่าวไว้ว่า “ปัจจัยเหล่านั้นปรากฏอยู่โดยปรมาตม์และโดยการสมมุติของชาวโลก” นั้นขัดแย้งกับความชอบด้วยเหตุผลในศาสนาโดยสิ้นเชิง

[คำว่า “ปัจจัยทั้งหมดนับเข้าในกรรมปัจจัยและอตฺถิปัจจัย” ไม่ถูกต้องเพราะพุทธพจน์กล่าวคือ สิ่งที่เป็นอารมณ์ปัจจัยมีแผ่นดินและภูเขาเป็นต้น คำบัญญัติ และพระนิพพาน ไม่มีลักษณะของกรรมปัจจัย แม้ธรรมที่เป็นอดีตหรืออนาคตก็ไม่มีลักษณะของอตฺถิปัจจัย]

๓๖. คำว่า เอตฺถ แปลว่า ในปัจจุบันนัยนี้

คำว่า สัพพตฺถาปี (ในปัจจุบันทั้งปวง) คือ ในปัจจุบันที่มีลักษณะเหมือนสหชาติปัจจัยทั้งหมด

ปฏิสนธิวิญญาณเป็นธรรมสำคัญเหมือนเมล็ดพันธุ์พืชของภพนั้นๆ ทั้งหมดที่กำหนดด้วยจิตฺติจิตในฐานะที่นามรูปเนื่องกันและกัน เป็นแดนเกิดของกระแสรูปนามต่างๆ ที่รวมเข้ากันเป็นร่างกายทั้งหมด ประจุการเกิดขึ้นของต้นไม้นี้ใหญ่จากเมล็ดพันธุ์พืช ดังพระพุทธทวจนะว่า

วิญญาณญจ หิ อานนฺท มาตุกฺกฺจฺฉิมฺมํ น โอกกมฺิสฺสธ. อปี นุ โข นามรูปํ มาตุกฺกฺจฺฉิมฺมํ สมฺจฺฉิสฺสธาติ. โน เหนฺตฺ ภาเนเต. วิญญาณญจ หิ อานนฺท มาตุกฺกฺจฺฉิมฺมํ โอกกมิตฺวา โวกกมฺิสฺสธ. อปี นุ โข นามรูปํ อิตฺถตฺตตาย อภินิพฺพตฺติสฺสธาติ. โน เหนฺตฺ ภาเนเต. วิญญาณญจ หิ อานนฺท ทหรสฺเสว สโต โวกฺจฺฉิขฺชิสฺสธ กุมารสฺส วา กุมาริกาย วา. อปี นุ โข นามรูปํ วุฑฺธิ วิรุฬฺหิ เวปฺพลลํ อาปชฺชิสฺสธาติ. โน เหนฺตฺ ภาเนเต. ตสฺมา หิ อานนฺท เอเสว เหตุ เอตฺนิทานํ เอส สมฺทโย เอส ปจฺจโย นามรูปสฺส. ยทฺธิ วิญญาณํ.^{๕๖}

“ดูกรอานนท์ ถ้าวิญญานไม่หยั่งลงสู่ครรรค์มารดา นามรูปนี้จักก่อเกิดในครรรค์มารดาได้ไหม

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า

ดูกรอานนท์ ถ้าวิญญานนี้หยั่งลงสู่ครรรค์มารดาแล้วดับสูญไป นามรูปจักเกิดขึ้นเพื่อความเป็นเช่นนี้ได้ไหม

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า

ดูกรอานนท์ เมื่อบุคคลยังเป็นเด็กชายหรือเด็กหญิงอายุเยาว์อยู่ วิญญานดับสูญไป นามรูปจักถึงความเจริญเติบโตได้ไหม

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า

ดูกรอานนท์ ดังนั้น วิญญานนี้จึงเป็นมูลเหตุเดิมของนามรูป”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “จักก่อเกิด” หมายความว่า จักทำให้เจริญเพิ่มพูน เพราะนามรูปทำให้วิญญานเจริญเพิ่มพูนขึ้น

พระดำรัสว่า โวทุกมิสสธ แปลว่า ดับสูญไป

พระดำรัสว่า “เพื่อความเป็นเช่นนี้” หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่อัตภาพเช่นนี้

พระดำรัสว่า “ความเจริญเติบโต” มีอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถา^{๔๗} ว่า ความเจริญโดยประเภทแห่งปฐมวัย ความเติบโตโดยประเภทแห่งมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัย

ด้วยเหตุนั้น ความเป็นไปของรูปจึงมีวิญญานเป็นปัจจัยแน่นอนในขณะที่ปฏิสนธิ รูปในขณะปฏิสนธิที่เกิดขึ้นเช่นนี้ เป็นเหตุสำคัญให้เกิดกระแสรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดอันเป็นไปจนถึงขณะจตุตถภพนั้นอีกเหมือนเมล็ดพันธุ์พืช โดยแท้จริงแล้ว จิตแม้มีกำลังมากก็ก่อให้เกิดรูปไม่ได้ในเมื่อกระแสรูปที่เกิดขึ้นก่อนไม่มีอยู่ แม้อุตุและอาหาร ก็เช่นเดียวกัน จิตที่ก่อให้เกิดรูปได้อันมีกามาวจรจิตเป็นต้นในอรูปภูมิจึงไม่ก่อให้เกิดรูปในอรูปภูมิ ฝ่ายในอสัญญสัตตภูมิ กระแสรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานย่อมเกิดขึ้น เพราะมีกระแสกรรมชรูปที่เกิดก่อน ดังสาธกในคัมภีร์ฎีกาของวิวงศ์ว่า

อรูปี ปน รูปสส โอกาโส น โหตีติ ยสมี รูปे สติ จิตตํ อณฺเฏ รุปํ อุปาเทยย.

ตทเว ตตถ นตถิติ อตโธ. ปุริมรูปสสาปิ हि पज्यभावा अत्ति पुत्तसस पीत्तिสत्तिस्ता-
ทสสนโต.^{๔๘}

“คำว่า อรูปภูมิมิใช่ฐานะของรูป หมายความว่า เมื่อรูปใดมีอยู่ จิตพึงก่อให้เกิด
รูปอื่นได้ รูปนั้นย่อมไม่มีในอรูปภูมินั้น รูปที่เกิดขึ้นก่อนเป็นปัจจัยได้เหมือนภาวะที่บุตร
คล้ายบิดา”

ด้วยคำว่า “เหมือนภาวะที่บุตรคล้ายบิดา” นี้ พระภิกษุอาจารย์แสดงข้อความว่า
รูปนิยาม (ความแน่นอนของรูป) คือความเป็นพันธุ์พืชของต้นหญ้าต้นไม้ ไม่ใช่ส่งผลให้
ต้นหญ้าต้นไม้อันเกิดจากพันธุ์พืชเจริญเติบโตอย่างไม่มีกำหนด แต่ให้รับเอาอาการอัน
เหมือนกับต้นหญ้าต้นไม้โดยประการทั้งปวงแล้วเจริญเติบโต ฉันทไธ รูปนิยามคือความเป็น
กำเนิดของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ก็ส่งผลให้เหล่าสัตว์มีรูปร่างคล้ายคนในสกุลเดียวกัน
และคล้ายมารดาบิดามากกว่า ฉันทัน โดยประการดังนี้ แม้โยนินิยาม (ความแน่นอนของ
กำเนิด) ก็มีได้เหมือนพืชนิยาม (ความแน่นอนของพันธุ์พืช) โยนินิยามนั้นเป็นอนุภาพของ
รูปในขณะปฏิสนธิ

ขึ้นชื่อว่าโยนินิยามนี้ คือกระแสรูปที่เกิดแต่อดีตอันมาจากมารดาบิดาในสรีระของ
บุตรในเวลาเป็นน้ำใส (กลละ) เป็นต้น ส่งผลให้กระแสรูปคล้ายสัณฐานของเหล่าสัตว์
พวกเดียวกันและคล้ายสกุลญาติของตน อุปมาว่าอดีตภาวะรูปเป็นต้นย่อมกำหนดอดีตลักษณะ
เป็นต้นของเหล่าสัตว์ และเมล็ดพันธุ์พืชย่อมกำหนดสีและสัณฐานเป็นต้นของต้นหญ้า
ต้นไม้ ฉันทไธ รูปคือกำเนิดเป็นสภาพกำหนดเหล่าสัตว์โดยเนื่องด้วยชาติตระกูลต่างๆ ฉันทัน

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]แสดงว่า การเกิดขึ้นของรูปที่มีสมุฏฐาน
๓ ทั้งหมดยกเว้นจิตตชรูปในปวัตติกาล ไม่เนื่องกับจิตและเนื่องกับกระแสรูปที่เกิดขึ้นก่อน
การเกิดขึ้นของรูปจึงมีได้ในวิฤทธิขณะและภังคขณะของจิตในเวลาเข้านิโรธสมาบัติอันปราศจาก
จิต ฉันทัน ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สหชาตรูปนุติ ปเนตถ (อนึ่ง ในปฏิสนฐานันนี้ บทว่า
สหชาตรูป (รูปที่เกิดขึ้นร่วมกัน) มี ๒ อย่างในปัจจัยทั้งปวง โดยจำแนกตามรูปที่มีจิตเป็น
สมุฏฐานในปวัตติกาล และโดยจำแนกตามภักตารูปในปฏิสนธิกาล)

อธิบายคาถาสรูป

๓๗. คำที่ขึ้นต้นว่า อิติ เป็นคาถาสรูป

ในคานานั้น คำว่า สมภูว แปลว่า ตามสมควร

อีกนัยหนึ่ง มีปาฐะว่า สมภูวา แปลว่า อันเกิดขึ้น

คำว่า อชฺฌตฺตยฺจ แปลว่า ทั้งที่เป็นภายใน

คำว่า พหิทฺธา จ แปลว่า และภายนอก

คำว่า สงฺขตา แปลว่า ที่เป็นสังขตะ

คำว่า อสงฺขตา แปลว่า ที่เป็นอย่างสังขตะ

พึงประกอบบทว่า โดยประการดังนี้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปใน ๓ กาลได้ตามสมควร หรือที่พ้นแล้วจากกาล ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก ทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ ย่อมดำรงอยู่ ๓ อย่าง คือบัญญัติ นาม และรูป ชื่อว่า ปัจจัย ๒๔ ในคัมภีร์ปฏิฐานโดยประการทั้งปวง

เมื่อการที่ธรรมอันดำรงอยู่ ๓ อย่างเป็นไปใน ๓ กาลเป็นต้นมีอยู่ ปัจจัย ๒๔ อย่างจึงมีประเภทที่เป็นไปใน ๓ กาลเป็นต้นได้ตามสมควร ในข้อนั้น อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัยเป็นไปใน ๓ กาลและพ้นแล้วจากกาล

(๒๔๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย เป็นไปใน ๓ กาล” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะบัญญัติและพระนิพพานที่พ้นจากกาลก็นับเข้าในปัจจัยเหล่านั้น

ในข้อนั้น เมื่อบุคคลกระทำความเพียรก่อนเพื่อได้รับทรัพย์ ข้าวเปลือก และสมบัติก็ดี ศิลปวิทยา การสดับ และการศึกษาก็ดี ศิล สมาธิ ปัญญาก็ดี อันเป็นสิ่งใหม่ ในภพนี้ หรือเพื่อได้รับสมบัติในภพ สมบัติในโศกทรัพย์ และสมบัติในมรรคผลก็ดีในภพอื่น โปรดทราบว่สมบัติเหล่านั้นที่เป็นอนาคตเป็นอุปนิสสยปัจจัย

ส่วนในคัมภีร์ปฏิฐาน พระพุทธองค์ตรัสสมบัติ[อนาคตเท่านั้น]ที่นับเข้าในภูมิอื่น ด้วยพระดำรัสมีอาทิว่า

อนาคตํ จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน โสตฺฆานชิวฺหากายสมฺปทํ, วณฺณสมฺปทํ, สทฺทคณฺธ
รสโณฏฺฐพฺพสมฺปทํ ปตฺถยมาโน อนาคเต ชนฺธปตฺถยมาโน ทานํ เทติ สีลํ สมายิตฺติ.”

“บุคคลปรารถนาความถึงพร้อมแห่งจักขุประสาทที่เป็นอนาคต ปรารถนาความ
ถึงพร้อมแห่งโสตประสาท...ฆานประสาท...ชีวหาประสาท...กายประสาท...สี...เสียง...
กลิ่น...รส...สัมผัส ปรารถนาขั้นที่ที่เป็นอนาคต ย่อมให้ทาน รักษาศีล”

สมบัติดังกล่าวตรัสไว้ตามสมควรแก่กรรมคือทานเป็นต้น

ส่วนกรรมปัจจัยเป็นไปใน ๒ กาล โดยประเภทแห่งปัจจุบันและอดีต

อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย เป็นไป
ในอดีตกาล

ปัจจัย ๑๕ อย่างอื่นเป็นไปในปัจจุบันกาล

ในสองหมวดคือธรรมที่เป็นภายในและภายนอก อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย
สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย อาหารปัจจัย
อตัถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย เป็นธรรมภายในและภายนอก

ปัจจัย ๑๔ อย่างอื่นเป็นธรรมภายในเท่านั้น

อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย เป็นสังขตะและอสังขตะ

ปัจจัยอื่นเป็นสังขตะเท่านั้น

๓๘. นามธรรม ๕ อย่างเรียกว่า อรูป (สภาพไม่มีรูป) เพราะไม่เข้าถึงความเป็น
สัณฐานคือรูปในกาลใดๆ และเรียกว่า นาม (สภาพน้อมไปสู่อารมณ์) เพราะเข้าถึงการที่ผู้
ฟังพึงรับรู้โดยเนื่องกับนามบัญญัติที่เรียกว่า อธิวจนะ (คำแสดงเนื้อความ)

อธิบายการจำแนกบัญญัติ

๓๙. คำว่า บัญญัติ คือ สิ่งที่ชาวโลกสมมุติขึ้น กล่าวคือ สิ่งที่มหาชนในโลก
บัญญัติไว้ ทั้งใช้พูดและยอมรับว่าสิ่งนี้เป็นความหมายหนึ่งของศัพท์ หมายถึง เนื้อความ
ของศัพท์ที่เป็นสมมุติสัจจะอย่างไรอย่างหนึ่ง

นอกจากนั้น คำว่า **บัญญัติ** คือ คำที่ใช้สมมุติความหมายที่พึงบัญญัติเช่นนั้น หมายถึง คำบัญญัติที่แสดงความหมายของศัพท์

[คำว่า ปณฺณตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สิ่งที่ชาวโลกสมมุติขึ้น = ปณฺณปฺยตีติ ปณฺณตฺติ (ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- คำที่ใช้สมมุติความหมาย = ปณฺณปฺยนฺติ เอตยาติ ปณฺณตฺติ (ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ตโต อวเสสา ๗เปย ทูวิธา โหติ (ส่วนที่เหลือจากนามรูปดังกล่าวนี้ เป็นบัญญัติ มี ๒ อย่างคือ [สัทท]บัญญัติที่ทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวะธรรม] และ[อรรถ]บัญญัติที่พึงรับรู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ])

ในประโยคนั้น คำว่า ปณฺณปิยตฺตา ปณฺณตฺติ หมายถึง อรรถบัญญัติ

ส่วนคำว่า ปณฺณปนโต ปณฺณตฺติ หมายถึง สัททบัญญัติ

๔๐. คำว่า ตตฺกฺตฺวิปริณามการฺ (อาการเปลี่ยนแปลงของมหาภูตรูปนั้นๆ) มีความหมายว่า อาการเปลี่ยนแปลงโดยประการนั้นๆ กล่าวคืออาการที่มหาภูตรูปนั้นๆ มีแผ่นดินเป็นต้นมีปริมาณมาก ความหมายก็คือ อาการโดยพิเศษแห่งความเป็นไป[ของมหาภูตรูป]

[อาการที่มหาภูตรูปมีปริมาณมาก เช่น แผ่นดินเป็นต้นที่แข็งมีปฐวีธาตุมากกว่าธาตุน้ำมีอาโปธาตุมาก ไฟมีเตโชธาตุมาก ลมมีวาโยธาตุมาก]

คำว่า อุปาทาย แปลว่า อาศัย หมายความว่า รับเอาด้วยจิตก่อน

คำว่า ตถา ตถา ปณฺณตฺตา (ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ) มีความหมายว่า ถูกมหาชนบัญญัติ คือกล่าวขานกันโดยนัยว่า สิ่งนี้เรียกว่าแผ่นดิน สิ่งนี้เรียกว่าภูเขา เป็นต้น

ในคำว่า ปถวิพพตาทิกา (แผ่นดินและภูเขาเป็นต้น) อาทิจ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมแม่น้ำและมหาสมุทรเป็นต้น

บัญญัติที่กล่าวมานี้ชื่อว่า **สมุหบัญญัติ** (บัญญัติอาศัยกลุ่ม)

(๒๔๘) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “เป็นสัณฐานบัญญัติ” บัญญัตินั้นไม่สมควร เพราะ สัณฐานไม่ใช่เหตุสำคัญในที่นี้

คำว่า สมภารสุนนิเวสการิ์ (การประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ) คือ การประชุมกันโดยอาการนั้นๆ ของส่วนประกอบต่างๆ มิไม่เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในที่นี้ ทำหน้าที่รวบรวมเรือเป็นต้น

บัญญัติที่กล่าวมานี้ชื่อว่า สัณฐานบัญญัติ (บัญญัติอาศัยรูปร่าง) เพราะไม่เป็นต้น ที่ดำรงอยู่ในรูปบ้านย่อมเรียกว่า “บ้าน” เมื่อดำรงอยู่ในรูปรถก็เรียกว่า “รถ”

(๒๔๙) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “เป็นสมุหบัญญัติ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะ กลุ่มไม่ใช่เหตุสำคัญในที่นี้

สัตวบัญญัติมีผู้ขายและบุคคลเป็นต้น เรียกว่า อุปาทาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยชั้น ๕) บ้าง

คำว่า จนุทาวภูฏนาทิกิ์ (การโคจรของพระจันทร์เป็นต้น) มีความหมายว่า การโคจรเวียนขวากุเขาสีเนรุของพระจันทร์และพระอาทิตย์เป็นต้น

ทิศที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ขึ้น ชื่อว่า ทิศตะวันออก เพราะได้รับแสงสว่างก่อน ส่วนทิศที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ตก ชื่อว่า ทิศตะวันตก เพราะได้รับแสงสว่างภายหลัง ทิศด้านใต้ของพระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านั้น ชื่อว่า ทิศใต้ เพราะมีความหมายว่าเจริญ [คือค่อยๆ มีแสงสว่างเพิ่มขึ้นตั้งแต่เวลาเช้าถึงบ่าย เนื่องจากพระอาทิตย์เวียนมาทางทิศใต้ ต่อจากทิศตะวันออก] ฝ่ายทิศอื่นเรียกว่า ทิศเหนือ เพราะมีความหมายว่าอยู่ภายหลัง เมื่อพระอาทิตย์ขึ้น เรียกว่าเวลาเช้า เพราะเป็นส่วนแรกของวันทั้งหมด บัญญัติอาศัยทิศมี อาทิเช่นนี้ชื่อว่า กาลบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเวลา)

อาทิ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมเทศบัญญัติ (บัญญัติอาศัยสถานที่) คือที่ดอนและ ที่ลุ่มเป็นต้น

คำว่า อสมมุฏฐการิ์ (ลักษณะที่เป็นช่องว่าง) มีความหมายว่า ลักษณะที่เป็น

ช่องว่างซึ่งกันและกันของมหาภูตรูป บัญญัตินี้ชื่อว่า **อากาศบัญญัติ** (บัญญัติอาศัยช่องว่างคือปริจเฉทรูป)

คำว่า **ตตภูตนิमितต์** (มหาภูตรูปที่เป็นอารมณ์นั้นๆ) คือ มหาภูตรูปที่เป็นอารมณ์อันมีกสณอารมณ์และซากศพที่พองอืดเป็นต้น สี่ที่เป็นอารมณ์[ของสมถกรรมฐาน]อันมีกสณสี่เขียวเป็นต้นก็นับเข้าในข้อนี้

คำว่า **ภาวนาวิเสส** (วิธีการภาวนาเฉพาะอย่าง) คือ วิธีการภาวนาเฉพาะอย่างอันมีการบริกรรมเป็นต้น คำนี้กล่าวถึงเหตุแห่งความสำเร็จของบริกรรมนิमित อุกคหนิมิต และปฎิภาคนิมิต บัญญัตินี้ชื่อว่า **นิमितตบัญญัติ** (บัญญัติอาศัยอารมณ์กรรมฐาน)

ในคำว่า **เอวมาทิปปะเภทา** (สิ่งที่จำแนกเป็นประเภทดังตัวอย่างเป็นต้นนี้) นี้ อาทิกัณฑ์ทำหน้าที่รวมรวมอุปาทาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยชั้น ๕) และอุปนิธบัญญัติ (บัญญัติอาศัยการเปรียบเทียบ) เป็นต้นที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา

คำว่า **ปรมตถโต อวิชชมานาปิ** (แม้ไม่ปรากฏอยู่โดยปรมัตถ) นี้ แสดงการมีอยู่โดยสมมุติบัญญัติ มุสาวาทจึงไม่มีแก่ผู้พูดโดยถือว่าบัญญัติเหล่านั้นมีอยู่จริง

คำว่า **อตถจฉายาการเณ** (โดยอาการที่เป็นฉายาของปรมัตถ) มีความหมายว่า โดยอาการที่เป็นฉายาอันมีกลุ่มและสณฐานเป็นต้นของปรมัตถธรรมทั้งหลายมีมหาภูตรูปเป็นต้นนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อตถจฉายาการเณ** มีความหมายว่า โดยอาการที่เหมือนวัตถุสิ่งของอันเป็นสิ่งที่ศัพท์สื่อถึง กล่าวคือ โดยอาการที่มีรูปร่าง

[ตามนัยแรก อตถจฉายา แปลว่า “โดยอาการที่เป็นฉายาของปรมัตถ” อตถ ศัพท์หมายถึง ปรมัตถ ส่วน ฉายา มีอรรถว่า “เงา” ตามนัยหลัง แปลว่า “โดยอาการที่เหมือนวัตถุสิ่งของ” อตถศัพท์แปลว่า “วัตถุสิ่งของ” ส่วน ฉายา แปลว่า “เหมือน”]

คำว่า **ตตอุปาทาย** (โดยอาศัยสิ่งนั้นๆ) คือ โดยอาศัยความเป็นไปพิเศษนั้นๆ ของปรมัตถธรรม

คำว่า อุปนิธาย แปลว่า เทียบเคียง

คำว่า ปริกขปิยามานา (อุกมมนุษย์จิตขึ้น) มีความหมายว่า ถูกคิดขึ้นแล้วรับเอาไว้ด้วยความดำริและความเข้าใจ

พึงประกอบบทในที่นี้ว่า สิ่งที่จำแนกเป็นประเภทดังตัวอย่างเป็นต้นนี้ ก็เป็นอารมณ์ของจิต ท่านเรียกว่า บัญญัติ เพราะถูกสมมุติขึ้น

คำว่า สงฺขายติ (เรียกขาน) มีความหมายว่า นับเข้า คือ ตั้งไว้กระทำให้ถึงการนับเข้า

คำว่า สมณฺณายติ แปลว่า ตั้งชื่อ

๔๑. คำว่า นามนามกมฺมาที (นามและนามกัมมะเป็นต้น) คือ สัททบัญญัติ ๖ ชื่อนี้อันได้แก่ นาม (ชื่อที่โน้มไปสู่ความหมาย) นามกัมมะ (ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง) นามเธยยะ (ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ) นิรุตติ (ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความอันไม่ปรากฏชัด) พยัญชนะ (ชื่อที่แสดงเนื้อความ) และอภิลาปะ (ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์)

นาม คือ ชื่อที่โน้มไปสู่ความหมาย หมายความว่า มีความหมายเป็นอารมณ์

อีกนัยหนึ่ง นาม คือ ชื่อที่ยังเนื้อความให้น้อมมาในตน เพราะเมื่อมีชื่อบัญญัติต่างๆ ในพระไตรปิฎก เนื้อความของชื่อบัญญัติทั้งหมดย่อมปรากฏแก่ผู้ศึกษาพระไตรปิฎกทุกๆ บท ทุกๆ ประโยค

อีกนัยหนึ่ง นาม คือ ชื่อที่โน้มความเข้าใจมาสู่ผู้ฟังต่อหน้าเนื้อความนั้นๆ

[คำว่า นาม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ชื่อที่โน้มไปสู่ความหมาย = อตฺเถ นมตีติ นามํ (นฺมุ ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ชื่อที่ยังเนื้อความให้น้อมมาในตน = อตฺตนิ อตฺถํ นามเมตีติ นามํ (นฺมุ ธาตุ + ณ

การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- ชื่อที่โน้มความเข้าใจมาสู่ผู้ฟัง = สฺถนฺนทานํ ฌาณํ นามเมตีติ นามํ (นฺมุ ธาตุ + ณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

นามกัมมะ คือ ชื่อที่บุคคลพึงบัญญัติ เพราะพึงกระทำด้วยการตั้งชื่อ

คำว่า **เขยยะ** คือ ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ

นามเขยยะ คือ ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำนั้นแหละ

นิรุตติ คือ ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความที่ตั้งอยู่ในฝ่ายอันไม่ปรากฏชัด

พยัญชนะ คือ ชื่อที่แสดงเนื้อความ กล่าวคือกระทำให้ปรากฏ

อภิลาปะ คือ ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์

อนึ่ง บัญญัติว่า วัณณะ อักษร สระ ทีฆะ รัสสะ พยัญชนะ วรรณ โฆสะ อโฆสะ
ลิงค์ บท และพากย์ ก็นับเข้าในนามประเภทนี้

วิชชมานบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นไปในเนื้อความที่ปรากฏโดยปรมัตถ์

อวิชชมานบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นไปในแผ่นดินและภูเขาเป็นต้นที่ไม่ปรากฏ

๔๒. ท่านกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตตถ (ในบรรดาทั้ง ๖ อย่างเหล่านั้น) เพื่อแสดงว่า
บัญญัติทั้งสองนั้นเมื่อเชื่อมสมาสเข้ากับบทอื่น ก็เพิ่มบัญญัติอีก ๔ อย่างอื่นด้วยอำนาจของ
การเชื่อมบทสองบท

ด้วยคำว่า เอตาย ปณฺณาเปนฺติ (ย่อมบัญญัติด้วยบัญญัติใด) นี้ พระอนุรุทธาจารย์
กล่าวข้อความนี้ว่า **วิชชมานบัญญัติ** คือ บัญญัติอันเป็นเครื่องสมมุติเนื้อความที่ปรากฏ

คำต่อไป [อวิชชมานบัญญัติ] ก็มีนัยเดียวกัน

เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์ว่า บุคคลผู้ได้อภิญญาหก ชื่อว่า ฉพฺภิญฺโญ อภิญฺญาหกซึ่ง
เป็นบพวิเสสนะมีปรากฏโดยปรมัตถ์ แต่บุคคลที่เป็นบพวิเสสยะไม่มีปรากฏ คำว่า ฉพฺภิญฺโญ
(ผู้มีอภิญญาหก) จึงได้ชื่อว่า **วิชชมาเนอวิชชมานบัญญัติ** (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มี
ปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ)

สตรีไม่มีปรากฏ แต่เสียงมีปรากฏโดยปรมัตถ์ คำว่า อิตฺติสัทฺทหะ (เสียงของสตรี)
จึงได้ชื่อว่า **อวิชชมาเนอวิชชมานบัญญัติ** (บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่
ไม่มีปรากฏ)

จักขุประสาทกับจักขุวิญญาณทั้งสองอย่างมีปรากฏโดยปรมาตย์ คำว่า จักขุวิญญาณ (วิญญาณในจักขุประสาท) จึงได้ชื่อว่า วิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ)

พระราชากับพระโอรสทั้งสองไม่มีปรากฏ คำว่า ราชบุตร (บุตรของพระราช) จึงได้ชื่อว่า อวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ)

เมื่อท่านจะแสดงข้อความดังกล่าว จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า อุภินัน (ส่วนบัญญัติที่เหลือ) พึงทราบด้วยอำนาจการผสมบัญญัติทั้งสองเข้าด้วยกันตามลำดับ เช่น ฉพิกัญญะ (บุคคลผู้ได้อภิญญาหก) [เป็นวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ] อิตถิสัททะ (เสียงของสตรี) [เป็นอวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ] จักขุวิญญาณ (วิญญาณในจักขุประสาท) [เป็นวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ] ราชบุตร (บุตรของพระราช) [เป็นอวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ]

อธิบายคาถาสรุป

๔๓. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ขึ้นชื่อว่านามบัญญัติที่มีเสียงเป็นสภาวะ ซึ่งพ้นจากศัพท์และเนื้อความของศัพท์ ย่อมไม่มี” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะนามบัญญัติเป็นสิ่งปรากฏโดยเฉพาะด้วยการแสดงเนื้อความ ซึ่งอธิบายได้ว่า เสียงเข้าถึงความเป็นอักษรและบทพยัญชนะแล้วจึงแสดงเนื้อความได้ และเสียงที่เป็นสภาวะปรมาตย์ก็เกิดขึ้นในขณะหนึ่งๆ แล้วพินาศดับสูญไป จึงไม่เข้าถึงความเป็นอักษรและบทพยัญชนะ[ที่เป็นบัญญัติ] ดังนั้นนามบัญญัติที่มีเสียงเป็นสภาวะจึงมีได้

อนึ่ง ความมีอยู่แห่งนามบัญญัติย่อมประจักษ์ชัดในความเป็นไปของจิตที่มีอักษรและบทพยัญชนะเป็นอารมณ์ในเวลาต่อมาเมื่อได้ยินเสียงพูดแล้ว และของจิตที่รู้ความหมายในเวลาถัดจากการได้ยินแล้ว เมื่อท่านจะแสดงข้อความนี้ จึงกล่าวคาถา ๒ บท

ในคานานั้น คำว่า วิชโฆसानุสาเรน (โดยคล้อยตามเสียงพูด) มีความหมายว่า โดยคล้อยตามที่เรียกว่าการรับเอาเสียงพูดคือเสียงที่เปล่งออกมาเป็นอารมณ์

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า นามบัญญัตินั้นซึ่งเป็นอารมณ์ของมโนทวารวิถีที่เกิดขึ้นต่อเนื่องในลำดับความเป็นไปแห่งโสตวิญญาณวิถีที่เกิดขึ้น

ท่านกล่าวว่า อตถา ยสสา ๒ เปย ตโต ปรํ เพื่อแสดงลักษณะของนามบัญญัติ

ในคานานั้น พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ในคำว่า ตโต ปรํ เป็นต้นว่า อัถถบัญญัติทั้งหลายย่อมปรากฏหลังจากการเกิดขึ้นของมโนทวารวิถีจิตที่มีนามบัญญัติเป็นอารมณ์

พึงประกอบบทว่า อรรถทั้งหลายที่เป็นปรหมัตถ์และบัญญัติ ย่อมปรากฏโดยคล้อยตามนามบัญญัติใด นามบัญญัตินั้นก็คือสิ่งที่ชาวโลกสร้างขึ้นเป็นเครื่องสังเกตุ

แม้มโนวิญญาณวิถีที่ชื่อว่า ตทณวัตติกา อันมีเสียงที่ดับไปแล้วเป็นอารมณ์ ก็นับเข้าในคำว่า โสตวิญญาณวิธียา (โสตวิญญาณวิถี) นี้ ดังสาธกในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่

เตน วุตตวจเน ยตตกาณี อกฺขราณี โหนฺติ. เตสุ เอกเมกํ ปจฺจุปฺปนํ อตีตฺตวจ
คเหตุวา โสตวิญญาณวิธียา มโนวิญญาณวิธียา จ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธา ย อวสานเ ตาณี
อกฺขราณี สมฺปิณฺฑเตเหตุวา อกฺขรสมฺมุหํ คเหตุวา เอกา มโนวิญญาณวิธึ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ.
ตทนฺนตฺรํ อยํ อกฺขรสมฺมุโห เอตสฺส นามนฺติ นามปณฺณตฺตคฺคหฺนฺวเสน อปราย มโนวิญญาณ-
วิธียา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธา ย ตทนฺนตฺรํ อุปฺปนฺนาย มโนวิญญาณวิธียา อยเมตสฺส อตฺถเกติ
ปกฺติยา ตทตฺถวิชานนํ สมฺภาวติ.^{๕๐}

“พยางค์จำนวนเท่าใดมีอยู่ในคำที่ภิกษุผู้ลาสิกขานั้นกล่าวแล้ว เมื่อโสตวิญญาณวิถีเกิดขึ้นรับเอาพยางค์หนึ่งๆ ที่เป็นปัจจุบันในพยางค์เหล่านั้น และมโนวิญญาณวิถีได้เกิดขึ้นรับเอาพยางค์หนึ่งๆ ที่เป็นอดีตแล้ว มโนวิญญาณวิถีหนึ่งย่อมเกิดขึ้นรวบรวมพยางค์เหล่านั้น โดยรับเอาเป็นกลุ่มพยางค์แล้วดับไป ต่อจากนั้น เมื่อมโนวิญญาณวิถีอื่นเกิดขึ้นโดยรับรู้ นามบัญญัติว่ากลุ่มพยางค์นี้เป็นชื่อของสิ่งนี้แล้วดับไป การรู้เนื้อความโดยปกติว่า ชื่อนี้เป็นความหมายของสิ่งนี้ ย่อมมีด้วยมโนวิญญาณวิถีที่เกิดต่อจากนั้น”

ส่วนในคัมภีร์มณีสารมัญจสุตา^{๕๑} พระอริยวงศ์กล่าววินิจนยวิถี (วิถีจิตที่กำหนด หมาย บทอักษร) และวิญญัตติคคหณวิถี (วิถีจิตที่รับเอาวิญญูติ) วิถีหนึ่งๆ ถัดจากตท-

วัตติกวธิ (วิถีจิตที่ติดตามโสตวิญญาณวิถีนั้น) ภายหลังต่อมา บุคคลจึงรับรู้นามบัญญัติที่แสดงเนื้อความ หนึ่งในเสียงที่มีพยางค์เดียว [เช่น โค (วัว)] ซึ่งเรียกว่า คำบัญญัติ ที่ผู้พูดหมายใจไว้ก่อน ถัดจากนั้น จึงรับรู้ความหมายของนามบัญญัติ

ในฐานะเช่นนี้ การกล่าวลำดับวาระของชวณวิถีนในคัมภีร์นั้นๆ มีอยู่โดยหมายความความประจักษ์ชัดเป็นสำคัญ สมจริงดังสาธกว่า

เอกจจรกฺขณเ อเนกโกฏฐิตสทสฺสานิ จิตฺตานุปฺปชฺชนฺติ.^{๕๒}

“จิตเกิดขึ้นหลายแสนโกฏฐิตะในเวลาตีดนิ้วมือคราวหนึ่ง”

เอกมตฺโต ภเว รสฺโส ทฺวิมตฺโต ทิฆมฺมุจฺเจต
ติมตฺโต ตฺตุ ปรฺลตฺโต เณฺยโย พฺยณฺชนํ อทฺธมตฺตํ.^{๕๓}

“รสสระมี ๑ มาตรา ทิฆสระมี ๒ มาตรา สระที่มี ๓ มาตรา

ชื่อว่า ปรฺลตฺตะ พฺยณฺชนะมีครึ่งมาตรา”

รสสระ คือ สระเสียงสั้น มีระยะเท่ากับการลิ้มตา การหลับตา สายฟ้าแลบ หรือการตีดนิ้วมือ ๑ ครั้ง มี ๓ ตัว คือ อ อิ อุ พร้อมทั้งพยัญชนะที่ประกอบกับสระเหล่านั้น เช่น ก กิ กุ เป็นต้น

ทิฆสระ คือ สระเสียงยาว มีระยะเป็น ๒ เท่าของรสสระ มี ๕ ตัว คือ อา อี อุ เอ โอ พร้อมทั้งพยัญชนะที่ประกอบกับสระเหล่านั้น เช่น กา กิ กุ เก โก เป็นต้น

ปรฺลตฺตะ คือ สระเสียงยาวกว่าทิฆสระ หมายถึงทิฆสระนั่นเองที่มีเสียงยาวกว่าปกติ นิยมใช้ในการร้องเรียกจากที่ไกล การขับร้อง และการคร่ำครวญ เนื่องจากปรฺลตฺตะมักปรากฏในการขับร้อง ดังนั้น ในปริจเฉทที่ ๖ ข้อ ๑๓ ของคัมภีร์นี้ ท่านจึงใช้ คีตตะ (เสียงขับร้อง) แทนปรฺลตฺตะ

พฺยณฺชนะ มีครึ่งมาตรา มี ๓๓ ตัว เช่น ก ข ค ฉ ม เป็นต้น

คาถานี้มีรูปบาลีในคัมภีร์นี้ว่า

เอกมตฺโต ภเว รสฺโส ทฺวิมตฺโต ทิฆมฺมุจฺเจต
ติมตฺโต ตฺตุ ปรฺลตฺโต เณฺยโย พฺยณฺชนํ อทฺธมตฺตํ.

ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์นี้ได้ถอดความคาถาข้างต้นมาจากไวยากรณ์สันสกฤต
คือมุกฺคโพรฎีกาใหม่ (อธิบายสูตร ๕) มีรูปคาถาในภาษาสันสกฤตว่า
เอกมาตโร ภเวต หุสโว   ทวิมาตโร ที่รุม อูจยเต
ตริมาตฺรस्तฺ ปรฺลโต ชฺฌเญโย   วยฺยชฺชนญจฺรทฺธมาตฺรภม.]

อนึ่ง กลุ่มเสียงที่เป็นปรมัตถ์แสนโกฏิขณะย่อไม่ควรนับเป็นเพียงพยางค์หนึ่ง
ดังนั้น ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]จึงไม่กระทำการพิจารณาไว้มากนักในที่นี้

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งปัจจุสังคหะที่ ๘
ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

ปริเฉทที่ ๙

กัมมัฏฐานสังคหะ

(ประมวลกรรมฐาน)

อธิบายคำปฏิญญา

๑. พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงการจำแนกรูปนามพร้อมทั้งประเภทของปัจจัย ด้วยข้อความ ๘ ปริเฉทตั้งนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงการเจริญกรรมฐานสำหรับผู้เข้าใจประเภทของรูปนามแล้ว จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สมถวิปัสสนานัน (ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวกรรมฐานทั้งสองอย่าง คือสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับ)

พึงประกอบบทว่า ต่อแต่ปัจจัยสังคหะนี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวกรรมฐานทั้งสองอย่าง คือสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับ

สมถะ คือ คุณธรรมอันระงับกิเลสหรือธรรมหายาอย่างอื่นมิวิตกเป็นต้น หมายถึงสมาธิที่เรียกว่า เอกัคคตา อันเป็นไปอย่างนั้น

วิปัสสนา คือ ปัญญาที่แจ้ง [ไตรลักษณ์] หมายถึง ภาวนาปัญญาที่มีการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนาทำให้ผู้ปฏิบัติรู้แจ้งความไม่เที่ยงเป็นต้น ล่วงพ้นความเป็นสตรีและบุรุษพร้อมทั้งความเที่ยงและความสุขเป็นต้น ซึ่งมหาชนในโลก รู้เห็นกันในขั้นทั้งหลาย

[มหาชนในโลกนี้สำคัญขั้น ๕ โดยความเป็นบัญญัติว่า บุรุษ สตรี ตัวเรา ของเรา มีความเห็นผิดแปรปรวนจากความจริง ๔ ประการ คือ

- นิจสัจญา ความสำคัญว่าเที่ยง

- สุขสัญญา   ความสำคัญว่าสุข
- อตตสัญญา   ความสำคัญว่าเป็นตัวตน
- สุขสัญญา   ความสำคัญว่าดีงาม]

ภาวนา คือ ธรรมที่บุคคลควรอบรม

อีกนัยหนึ่ง **ภาวนา** คือ ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระเสจจิต

[คำว่า ภาวนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่บุคคลควรอบรม = ภาเวตพุพาทิ ภาวนา (กรรมสาธนะ)
- ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระเสจจิต = ภาเวตติ จิตตสนุตานิ เอตาหิติ ภาวนา (กรรมสาธนะ)]

กรรม คือ การกระทำ

ฐาน คือ ที่ตั้ง

กรรมฐาน คือ ที่ตั้งของการกระทำ หมายความว่า ที่ตั้งของการเจริญอุตสาหะที่เรียกว่า การปรารภความเพียร หมายถึง รูปธรรมมีอารมณ์คือวงกตสินเป็นต้นและนามธรรมมีการเจริญกตสินเป็นต้น การเจริญกตสินในปฏิสนธิเป็นต้นอย่างหนึ่งๆ ซึ่งเป็นองค์รวมของภาวนาอันเป็นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ย่อมเป็นที่ตั้งของการปรารภความเพียรอันเป็นส่วนหนึ่งของตน

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “[เราจักกล่าวกรรมฐานคืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งของการกระทำ เพราะเป็นที่ดำเนินไปแห่งการเจริญภาวนาทั้งสองอย่าง] และกรรมฐานคือลำดับภาวนาอันเป็นเหตุใกล้ของการกระทำ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการบำเพ็ญเพียรยิ่งๆ ขึ้นไป” แม้ข้อความนั้นก็สมควร

อีกนัยหนึ่ง **กรรมฐาน** คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้ง[ของความสุขพิเศษ] เพราะเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ [คือสุขในฌานและมรรคผล]

[คำว่า กัมมฏฐาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ที่ตั้งของการกระทำ หมายถึง อารมณ์ของการอบรมจิตเพื่อให้ใจสงบหรือเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง หรือหมายถึงการเจริญภาวนา = กัมมสฺส จานํ กัมมฏฐานํ (ฉนฺตสูตฺตปฺปฐิสฺสมาส)
- การกระทำอันเป็นที่ตั้ง[ของความสุขพิเศษ] หมายถึง การเจริญภาวนา = กัมมเมว จานํ กัมมฏฐานํ (อวธารณบฺรูพพท กรรมธารยฺสมาส)]

อธิบายสมถกรรมฐาน

๒. คำว่า ตตฺถ คือ ในบรรดากรรมฐานทั้งสองนั้น

คำว่า สมถสงคฺเห แปลว่า ในหมวดสมถกรรมฐาน

คำว่า ทส กสิณานิ (วงกสิณ ๑๐) คือ วงกสิณ ๑๐ อย่าง และฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์ ทั้งสองอย่างนั้นเป็นที่ตั้งของการเจริญสมถะที่เรียกว่า การเจริญภาวนาเป็นนิตย

คำว่า ทส อสุภา (ซากศพ ๑๐) คือ สิ่งที่ไม่งาม ๑๐ อย่าง และฌานที่มีอสุภาเป็นอารมณ์

คำว่า ทส อนุสฺสติโย (การหมั่นระลึก ๑๐) คือ อารมณ์ของการหมั่นระลึก ๑๐ อย่างมีพระพุทฺธคุณเป็นต้น และสติที่มีการหมั่นระลึกเป็นอารมณ์ กรรมฐานอื่น[มีอัปปมัญญาเป็นต้น] พึงกล่าวตามสมควร

อธิบายการจำแนกจริต

๓. จริยา คือ ความเป็นไป หมายความว่า ความเป็นไปเสมอ กล่าวคือ ความเป็นไปโดยมาก

ราคจริยา คือ ความเป็นไปของราคะ มีปาฐะอื่นว่า ราคจริตา บ้าง ปาฐะนั้นไม่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ข้อความนั้นเหมาะสมในฐานะที่กล่าวถึงบุคคล คำอื่นก็มีนัยเดียวกัน

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะทุกฉบับมีรูปว่า ราคจริตา โทสจริตา ฯลฯ แต่คัมภีร์ปรหมัตถที่ป็นี แสดงถึงรูปว่า ราคจริยา โทสจริยา เพราะศัพท์ว่า จริยา หมายถึงกิริยาอาการ ส่วน จริต หมายถึง

บุคคล กล่าวคือ ตามหลักภาษา คำว่า จริยา สำเร็จรูปมาจาก จร ชาติ + ญย ปัจจัย ส่วน จริต สำเร็จรูปมาจาก จร ชาติ + ต ปัจจัย บทกิตก์ที่ลง ญย ปัจจัย มักหมายถึงอาการที่เป็นภาวะสาธนะ ต้องมีรูปเป็นอดีตถึงค่านั้น จะเป็นปุงลึงค์หรือนปุงสกลึงค์ไม่ได้ เช่น ปพพชชา (การบวช), นิสชชชา (การนั่ง), เสยยา (การนอน) ส่วน ต ปัจจัยที่ลงในภาวะสาธนะและหมายเอาภิรยาอาการ ต้องมีรูปเป็นนปุงสกลึงค์เท่านั้น เช่น คตฺ (การไป) จิตฺ (การยืน) ดังนั้น คำว่า รากจริตา โทสจริตา เป็นต้น จึงไม่สมควรในที่นี้ เพราะเป็นรูปกัตตุสาธนะที่หมายถึงบุคคล ส่วนคำว่า รากจริยา โทสจริยา เป็นต้น สอดคล้องกับกฎไวยากรณ์ดังกล่าว ดังนั้นคัมภีร์นี้จึงเห็นว่า รูปว่า จริยา ถูกหลักภาษา ส่วนรูปว่า จริตา [ไม่ถูก]

(๒๕๐) ส่วนประเภทที่จริตคละกันซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีนั้น ไม่พึงประสงค์ ในที่นี้ เพราะไม่มีกรรมฐานสองหรือสามอย่างที่ควรให้แก่บุคคลผู้มีจริตคละกัน ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาจึงไม่กล่าวถึงประเภทนั้นไว้เป็นพิเศษ

อธิบายการจำแนกภาวนา

๔. **บริกรรมภาวนา** คือ ภาวนาที่เป็นกามาวจรทั้งหมดอันเป็นไปก่อน[เกิด] อับปนาสมาธิ

บริกรรมภาวนามี ๒ อย่าง คือ ภาวนาไกล้อับปนาสมาธิ และภาวนาไกล้อับปนาสมาธิ ภาวนาไกล้อับปนาสมาธิเรียกว่า **อุปัชฌาภาวนา** เพราะเป็นไปตั้งอยู่ไกล้อับปนา ส่วนภาวนาอื่นนอกจากนี้ชื่อว่า **บริกรรมภาวนา** โดยประการดังนี้ แม้ภาวนาทั้งสองจะเป็นบริกรรมภาวนา ก็กล่าวไว้ทั้งสองชื่อในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายเพื่อให้ปรากฏความต่างกันของภาวนาที่เกิดก่อนและเกิดภายหลัง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปริกมฺภาวนา ๒ เปยฺย ติสฺโสภาวนา (ภาวนามี ๓ คือ บริกรรมภาวนา อุปัชฌาภาวนา และอับปนาภาวนา)

ความต่างกันของภาวนาทั้งสามจักปรากฏต่อไป

อธิบายการจำแนกนิมิต

๕. คำว่า ปริกมฺนิมิตฺตํ (อารมณ์ของบริกรรมภาวนา) คือ อารมณ์มีวงกลีณเป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์ของบริกรรมภาวนา

อารมณ์ดังกล่าวแม้เป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นอารมณ์ของบริกรรมภาวนา ก็กล่าวแยกไว้เป็นสองชื่อว่า บริกรรมนิमित และอุคคหนิมิต เพื่อให้ปรากฏความต่างกันของอารมณ์ก่อนและหลัง

อธิบายกสิณ ๑๐

๖. **ปฐวีกสิณ** คือ พื้นวงกลมของดินที่ทำให้มีขนาดเล็กคือหนึ่งคืบสี่นิ้วหรือมีขนาดใหญ่คือวงกระดิ่งเป็นต้น หรือว่ามีได้กระทำเป็นวงไว้โดยเฉพาะ จัดเป็นกสิณ เพราะควรเพ่งทุกส่วน ความจริงคำว่า กสิณ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สกल (ทั้งหมด) เหมือนคำว่า กสิณีน ชมพูที่ปัสส (มณฑลทั้งหมดของชมพูทวีป) ดังนั้น เมื่อถือเอาอารมณ์ในวงปฐวีกสิณเพียงใด ก็พึงใช้จิตรับรู้ให้ทั่วถึงทุกส่วนเพียงนั้น ไม่พึงดำรงอยู่ในบางส่วนของวงปฐวีกสิณ ดังข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]กล่าวว่า “คำว่า ปฐวีกสิณ คือ พื้นวงกลมของดิน จัดเป็นกสิณ เพราะควรเพ่งทุกส่วน”

กสิณอื่นก็มีนัยเดียวกัน

ปฐวีกสิณ คือ สันฐานบัญญัติที่ตั้งอยู่เสมอกันโดยความเป็นพื้นเดียวกันของดิน ที่มีสี[แดงอ่อน]ไม่เข้มนัก

อาโปกสิณ เตโชกสิณ และวาโยกสิณ ก็เช่นเดียวกัน

วาโยกสิณ คือ กองลมที่รู้ด้วยจิตโดยกระทำให้เป็นสันฐานในที่ซึ่งตนกระทบ

นీลกสิณ คือ สันฐานบัญญัติอย่างหนึ่งที่มีสีเขียวเป็นหลัก

ปิตกสิณและโอทาทกสิณ ก็เช่นเดียวกัน

อาโลกกสิณ คือ สันฐานบัญญัติที่พบได้ในบางที่ซึ่งมีแสงของพระจันทร์ พระอาทิตย์ และไฟ เป็นหลัก

อากาศกสิณ คือ สันฐานบัญญัติที่มีอากาศเป็นหลัก ปรากฏในช่องผนังและช่องหน้าต่างเป็นต้น

อธิบายอสุภะ ๑๐

๗. อสุภะ คือ ศพที่พองอืด กล่าวคือ ถึงความพองอืด

อสุภะ คือ ศพที่พองอืดน่าเกลียดอยู่นั้นนั่นเอง คำนี้เป็นชื่อของศพที่มีลักษณะเช่นนั้น

วินีลกะ (ศพที่ขึ้นเขียว) คือ ศพที่ละสีเดิมถึงความเป็นสีเขียวอีกในเวลาเนาแล้ว

วิบุพพะ (ศพที่มีหนองไหลเยิ้ม) คือ ศพที่เนาต่อมามาก กอปรด้วยหนองไหลออกจากที่นั้นๆ

วิจฉิทกะ (ศพที่ขาดเป็นท่อน) คือ ศพที่ขาดเป็นท่อนด้วยอาวุธตัดขาดกลางตัวในสมรภูมิเป็นต้น

วิกขาติกะ (ศพที่ถูกสัตว์แทะกิน) คือ ศพที่มีรอยถูกสุนัขบ้านหรือสุนัขป่าเป็นต้นแทะกินโดยลักษณะต่างๆ

วิกขิตตกะ (ศพเรียวราด) คือ ศพที่ถูกสุนัขป่าหรือสุนัขบ้านเป็นต้นฉีกทิ้งให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย มีอวัยวะน้อยใหญ่กระจัดกระจายในที่นั้นๆ

หตวิกขิตตกะ (ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย) คือ ศพที่ถูกอาวุธฟันที่อวัยวะน้อยใหญ่ให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย มีอวัยวะน้อยใหญ่กระจัดกระจายในที่นั้นๆ

โลहितกะ (ศพที่อาบไปด้วยเลือด) คือ ศพที่มีเลือดไหล

บุพุกกะ (ศพที่มีหนองชอนไช) คือ ศพที่เต็มไปด้วยหนอง

อัญฐิกะ (กองกระดูก) คือ กองกระดูกทั้งหมด หรือกระดูกชิ้นหนึ่งๆ

อธิบายอนุสสติ ๑๐

๘. อนุสสติ คือ การระลึกเสมอไม่ขาดช่วง

พุทธานุสสติ คือ การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ

อนุสสติกรรมฐานอื่นก็มีนัยเดียวกัน

พระพุทธานุสสติ คือ คุณธรรมมีความเป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นต้น

พระธรรมคุณ คือ คุณธรรมที่มีความเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เป็นต้น

พระสังฆคุณ คือ คุณธรรมที่มีความเป็นผู้ปฏิบัติตรง[ต่อพระพุทธพจน์] เป็นต้น

ศีลคุณ คือ คุณธรรมมีภาวะที่ศีลของตนไม่ขาด เป็นต้น

คุณในการบริจาค คือ คุณธรรมมีการที่ทานของตนปราศจากมลทินตระหนี่ เป็นต้น

คุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา คือ คุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นของตนที่นำตนไปสู่ความเป็นเทวดา พระอินทร์ หรือพรหม

ความสงบ คือ ความสงบแห่งกามราคะเป็นต้นที่ถูกข่มไว้ได้นานในกระแสจิตของตน ด้วยอำนาจของการประพฤติวัตร การสมาทานธุดงค์ การบรรลุมาน หรือการเจริญวิปัสสนา พร้อมทั้งนิพพานที่ตนบรรลุแล้ว

ความตาย คือ ความพินาศแห่งกระแสขันธ์ของตนที่นับเข้าในภพหนึ่ง

กาย คือ ร่างกายอันเป็นที่ประชุมของกองรูปต่างๆ มีกองผมเป็นต้นนี้

ลมหายใจเข้าออก คือ ลมหายใจเข้าออกที่เป็นไปเสมอในตน

อธิบายอัปมัญญา ๔

๑. **เมตตา** คือ สภาวะปรารถนาดี หมายความว่า ช่วยเหลือเกื้อกูลบุคคลที่เป็นอารมณ์ของตนโดยกระทำประโยชน์สุขให้เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** คือ สภาวะที่เป็นของมิตร

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** คือ สภาวะเกิดขึ้นในมิตร

โดยองค์ธรรมคืออโหสเจตสิกที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการนำประโยชน์มาแก่ผู้อื่น

[คำว่า เมตตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะปรารถนาดี = มิชชติ สนิยหัตติ เมตตา (มิท ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะที่เป็นของมิตร = มิตตสสุ เอสา เมตตา (มิตต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอิทังตัทธิต)
- สภาวะเกิดขึ้นในมิตร = มิตเตสุ ภาวา เมตตา (มิตต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

อุเบกขา คือ สภาวะเห็นอย่างเหมาะสมด้วยการละความขวนขวาย ๓ อย่างคือการนำประโยชน์ การกำจัดทุกข์ หรือความพลอยยินดีประโยชน์ของเหล่าสัตว์อื่นแล้วระลึกว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นสมบัติของตน หมายถึง ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิกที่เป็นไปอย่างนั้น

อัปมัญญา คือ อารมณ์ที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ เพราะขอบเขตแห่งอารมณ์ของอัปมัญญาอย่างไม่ใช่นี้นี้ว่า อัปมัญญานี้พึงแผ่แก่เหล่าสัตว์จำนวนเท่านี้ ไม่พึงแผ่แก่เหล่าสัตว์อื่นจากนั้น อย่างไรก็ดี ผู้เริ่มปฏิบัติพึงกระทำภาวนาจิตของตนในบุคคลหนึ่ง [คือตนเอง] ก่อนให้ได้รับอาเสวนปัจฉัยและมีกำลังพิเศษแล้ว จึงกระทำการระคนขอบเขต [คือแผ่เมตตาให้บุคคลอื่น] โดยเจริญด้วยนัยว่า แผ่เมตตาในบุคคลสองคน สามคน เป็นต้น [ผู้ที่เคารพรัก คนวางเฉย และศัตรู] พร้อมทั้งแผ่เมตตาโดยจำกัดบุคคล [เช่น สพฺพทา อิตฺถิโย (สตรีทั้งหมด) สพฺเพ ปุริสา (บุรุษทั้งหมด)] แผ่เมตตาโดยไม่จำกัดบุคคล [เช่น สพฺเพ สตุตา (สัตว์ทั้งหมด) สพฺเพ ปาณา (สัตว์มีปราณทั้งหมด) สพฺเพ ภูตา (สัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหมด)] และแผ่เมตตาตามทิศ [เช่น ปุรตฺถิมาย ทิสาย สพฺเพ สตุตา อเวรา โหนตุ (สัตว์ทั้งหมด ในทิศตะวันออก จงอย่ามีเวรกันเลย)]

วิธีเจริญเมตตาที่ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ด้วยพระดำรัสว่า

เมตฺตาสหคเตน เจตฺสา เอกํ ทิสํ ฝริตุวา วิหฺรติ.^๑

“มีจิตประกอบด้วยเมตตาอยู่ แผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง”

และที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฐิมภิกขัมมรรคด้วยคำว่า

สพฺเพ สตุตา อเวรา โหนตุ.^๒

“สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงอย่ามีเวรกันเลย”

วิธีดังกล่าวตรัสไว้โดยเนื่องด้วยผู้บรรลุลุความช้าของในเมตตาตามานแล้ว

อัปมัญญาเหล่านั้นเป็นปฏิบัติโดยตรงต่อกิเลสที่เป็นไปในฝ่ายแห่งโทสะเป็นพิเศษ[กว่าโลภะและโมหะ]บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยอัปมัญญาจึงได้ชื่อว่า **พรหม** เพราะเหมือนพรหมโดยความเป็นผู้มีใจสงบเย็นเป็นนิตย์

พรหมวิหาร คือ ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม

อีกนัยหนึ่ง **พรหมวิหาร** คือ ธรรมเครื่องอยู่ของผู้ประเสริฐ

อีกนัยหนึ่ง **พรหมวิหาร** คือ ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ

[คำว่า พรหมวิหาร มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม = พรหมานัน วิหาโร พรหมวิหาโร (นัฎฐิตัปปุริสสมาส พรหม ศัพท์มีอรรถว่า พรหม)

- ธรรมเครื่องอยู่ของผู้ประเสริฐ = พรหมานัน วิหาโร พรหมวิหาโร (นัฎฐิตัปปุริสสมาส พรหม ศัพท์มีอรรถว่า ผู้ประเสริฐ)

- ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ = พรหมภูโต วิหาโร พรหมวิหาโร (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส พรหม ศัพท์มีอรรถว่า ผู้ประเสริฐ)]

อธิบายสัญญา ๑

๑๐. คำว่า อาหาระ (ในอาหาร) คือ ในอาหารที่กลืนกินเข้าไปซึ่งมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นอาหารที่กิน ต้ม เคี้ยว หรือลิ้มรส

คำว่า ปฏิกุสสณฺญา (ความสำคัญว่าปฏิกุส) มีความหมายว่า ความสำคัญที่ละความพอใจในอาหาร ด้วยการพิจารณาทุกข์ที่ได้รับเพราะอาหารเป็นเหตุ พิจารณาความปฏิกุส โดยสภาวะของตน และพิจารณาที่ตั้ง ที่รวม ผลโดยตรง และผลต่อเนื่องของอาหารที่ย่อยและไม่ย่อย

อธิบายวัตถาน ๑

คำว่า จตุธาตววตฺถานัน (การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔) มีความหมายว่า การหยั่งเห็นโดยกำหนดรู้ธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้นที่เป็นไปในร่างกายโดยเฉพาะๆ โดยเนื่องด้วยลักษณะของตนเป็นต้น การหยั่งเห็นนั้นเป็นเครื่องกำหนดรู้ธาตุ ๔ จึงเรียกว่า จตุธาตววตฺถาน

อธิบายการจำแนกสัปปายะ

๑๓. ท่านกล่าวว่า ทส อสุภา ๒เปฯ รากจริตสส สปปายา (อสุภกรรมฐาน ๑๐ และการภาวนากำหนดส่วนต่างๆ [ของร่างกาย]ที่เรียกว่า กายคตาสติ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีรากจริต) ดังปรากฏพระพุทธรวณะว่า

อสุภสณฺญา ภาเวตพฺพา รากสฺส ปหานาย.”

“พึงเจริญอสุภสังญญา เพื่อละรากะ”

ในประโยคนั้น รากจริต คือ ผู้เป็นไปเสมอด้วยรากะ บุคคลผู้มีรากจริตย่อมเกิดโทสะบ้าง เกิดโมหะบ้าง หรือเกิดกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในศรัทธาเป็นต้นบ้าง แต่เขามีรากะปรากฏชัดจึงถึงการนับว่าเป็นผู้มีรากจริตด้วยรากะที่ปรากฏชัด

คำอื่นก็มีนัยเดียวกัน

๑๔. ท่านกล่าวว่า จตฺสโส อปฺปมณฺญาโย ๒เปฯ โทสจริตสส (อัปปมัญญา ๔ และกสิณ ๔ มีนีกสิณเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโทสจริต) เพราะมีพระพุทธรวณะที่ตรัสว่าพรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้นเป็นเครื่องกำจัดความปองร้าย ความเบียดเบียน และความริษยาตามลำดับ และวิณณกสิณ (กสิณสี) อันบริสุทธิไม่ใช่ที่ตั้งแห่งโทสะ ดังปรากฏพระพุทธรวณะเป็นต้นว่า

เมตฺตา ภาเวตพฺพา พฺยาปาทสฺส ปหานาย.”

“พึงเจริญเมตตา เพื่อละความปองร้าย”

การจำแนกจริตนี้ย่อมมีแก่ผู้เริ่มปฏิบัติเท่านั้นเพราะอุเบกขาไม่เกิดแก่ผู้เริ่มปฏิบัติ ดังคำที่พระอนุรุทธาจารย์จกกล่าวว่า “อุเบกขา ปญฺจมชฺฌานิกา.”^๕ (อุเบกขาก่อให้เกิดฌานที่ ๕) ด้วยเหตุนี้ อารมณ ๓ อย่างแรกเป็นสัปปายะแก่บุคคลใด อุเบกขาที่คล้อยตาม อารมณเหล่านั้น ก็เป็นสัปปายะแก่บุคคลนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตฺสโส อปฺปมณฺญาโย (อัปปมัญญา ๔) มิฉะนั้นแล้ว ท่านก็ควรกล่าวว่า อุเบกขาเป็นสัปปายะแก่รากจริต

ตั้งพระพุทธรูทว่าจะว่า

นิสสรณเมหตํ ราคสฺส. ยทิทํ อุเปกฺขา เจโตวิมุตฺติ.^๖

“เจโตวิมุตติคืออุเบกขานี้ เป็นที่หลุดพ้นแห่งราคะ”

คำว่า นีลาทีนิจ จตตาริ กสิณานิ (กสิณ ๔ มีนีกสิณเป็นต้น) นี้ หมายถึงเอา
วงกสิณมีสีเขียวเป็นต้นที่น่าพอใจ ส่วนกสิณเหล่านั้นที่ไม่น่าพอใจย่อมเป็นสัปปายะแก่บุคคล
ผู้มีราคจริตอย่างเดียว

๑๕. ท่านกล่าวว่า อานาปาน วิตกฺกจริตสฺส (อานาปานสติเป็นสัปปายะแก่บุคคล
ผู้มีวิตกจริต) เพราะมีพระพุทธรูทว่าจะว่า

อานาปานสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกฺจฺเจทาเย.^๗

“พึงเจริญอานาปานสติ เพื่อละวิตก”

บุคคลผู้มีโมหจริตมักหลงลืมอยู่เสมอ และมีจิตซัดส่าย ส่วนอานาปานะเมื่อเป็นไป
อยู่เสมอ ย่อมเป็นไปเหมือนก่อให้เกิดสติแก่เขา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โมหจริตสฺส สปปายํ
(อานาปานสติเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจริต)

(๒๕๑) ในคัมภีร์วิภาวณีกถาว่าเหตุว่า “เพราะเป็นปฏิปักษ์แก่โมหะเนื่องจากเป็น
อารมณ์ของความรู้อยู่” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะหากเป็นตามนี้พระอนุรุธาจารย์ก็ควร
กล่าวอานาปานสติไว้ร่วมกับบุคคลผู้มีพุทธิจริต

๑๖. แม้พระพุทธรูทจะเป็นต้นจะเป็นวิสัยของปัญญาโดยแท้ แต่คุณเหล่านั้นย่อม
เพิ่มพูนศรัทธาเป็นพิเศษ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พุทฺธานุสฺสตีอาทโย ๗เปยฺ สทฺธาจฺริตฺสฺส
(อนุสสติ ๖ มีพุทธานุสสติเป็นต้นเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีศรัทธาจริต)

๑๗. ความตายเป็นต้นที่ละเอียดสุขุมยิ่งโดยปรมาตย์ เป็นวิสัยของผู้มีปัญญามาก
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มรณ ๗เปยฺ พุทฺธิจฺริตฺสฺส (มรณานุสสติ อุปสมมานุสสติ [อาหาเรปฏิกูล]
สัญญา และการกำหนดรู้ธาตุ ๔ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีพุทธิจริต)

๑๘.. คำว่า เสธานี ปน สพฺพทานิปี (ส่วนกรรมฐานอื่นทั้งหมด) คือ กรรมฐาน ๑๐ อันได้แก่ภูตกสิณ ๔ อาโลกกสิณและอากาศกสิณ ๒ อรูปฌาน ๔

คำว่า ตตฺถาปี (แม้ในบรรดากรรมฐานดังกล่าวนั้น) คือ แม้ในบรรดากรรมฐานอื่น ๑๐ อย่างนั้น

กสิณกรรมฐานวงใหญ่ที่มีขนาดเท่าวงลานนวดข้าวเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจริต เพราะจิตยอมถึงความสับสนยิ่งในที่คับแคบ แต่กสิณกรรมฐานวงเล็กที่มีขนาดหนึ่งศืบสี่นิ้ว เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีวิตกจริต เพราะกสิณวงใหญ่เป็นเหตุของการเที่ยวตรึกนึกคิด

ในประโยคนั้น เอว (นั่นเทียว) ศัพท์ในคำว่า วิตกฺกจริตฺสเสว นี้ ย่อมประกอบในคำว่า ชุทฺทกั (กสิณกรรมฐานวงเล็ก) หมายความว่า กสิณกรรมฐานวงเล็กเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีวิตกจริต หาใช่กสิณวงใหญ่ไม่

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

สพฺพญเจตํ อุชฺฐวิปฺจุจนิกวเสน เจว อติสปปายตาย จ วุตฺตํ. ราคาทีนํ ปน อวิกฺขมฺภิกา สทฺธาทีนญฺจ อนุปการิกา กุสลภาวนา นาม นตฺถิ.^๕

“คำทั้งหมดนี้กล่าวไว้เพราะความตรงข้ามกันโดยตรงและเป็นสัปปายะยิ่งนัก แต่กุศลภาวนาที่ไม่ข่มราคาจะเป็นต้นและไม่เกื้อกูลแก่ศรัทธาเป็นต้นย่อมไม่มี”

อธิบายการจำแนกภาวนา

๑๙. คำว่า สพฺพตฺถาปี คือ ในกรรมฐาน ๔๐ ทั้งหมด

คำว่า ปริกฺขมฺภาวนา ลพฺภเตว (ปริกรรมภาวนาย่อมปรากฏ) มีความหมายว่า ปริกรรมภาวนาย่อมปรากฏ เพราะกรรมฐานแม้อย่างหนึ่งย่อมไม่สำเร็จโดยปราศจากการปริกรรม

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ทสฺสุ กมฺมญฺจาเนสุ อุปจาร-

ภาวนา สมุชชติ, นตฺถิ อปฺปนา (อุปัชฌายาภาวนาเท่านั้นย่อมปรากฏในกรรมฐาน ๑๐ แต่
อัปฺปนาภาวนาไม่ปรากฏ)

ตอบว่า : เพราะในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

พทุธมฺมุสฺมึสฺสึจจากเทวดาอุปสมคฺคฺคานํ ดาว คมฺภีรตาย นานาปฺปการคฺคฺคานุส-
สรณานิมุตฺตตาย วา.^๔

“อุปัชฌายาภาวนาย่อมปรากฏในกรรมฐาน ๑๐ เนื่องจากคุณของพระพุทธเจ้า พระ-
ธรรม พระสงฆ์ ศีล การบริจาด เทวดา และความสงบ เป็นสภาพละเอียดสุขุม และ
เพราะจิตย่อมนำไปในการระลึกถึงคุณอันมีประการต่างๆ”

ในพากย์นั้น คำว่า “เนื่องจากคุณเป็นสภาพละเอียดสุขุม” นี้ แสดงว่าสมาธิที่มี
หมู่คุณเป็นอารมณ์ย่อมนำมาอาจจะบรรลุอัปฺปนาในอารมณ์นั้นแล้วตั้งอยู่โดยความไม่หวั่นไหว
เพราะหมู่คุณหนึ่งๆ ก็เป็นภาวะละเอียดลึกซึ้ง เปรียบดังกระต่ายน้อยยืนอยู่ไม่ได้ในมหาสมุทร

คำว่า “เพราะจิตย่อมนำไปในการระลึกถึงคุณอันมีประการต่างๆ” นี้ แสดงว่าบุคคล
ย่อมนำมาอาจจริงจังของตนได้ว่า เราจักบรรลุอัปฺปนาในหมู่คุณเพียงเท่านั้น เพราะคุณเหล่านั้น
มีสภาวะที่บุคคลไม่พอเพียง[ที่จะรับรู้จนหมดสิ้น]

ส่วนในมรณานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และการกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ อื่น ลำดับ
แรก ความตายเป็นสภาวะธรรมและมีสภาพที่บุคคลพึงสังเวชจึงไม่ใช่ที่ตั้งของอัปฺปนา ส่วน
กรรมฐานสองอย่างอื่นก็เป็นสิ่งละเอียดสุขุมเนื่องจากเป็นสภาวะ จึงไม่ใช่ที่ตั้งของอัปฺปนา

ถามว่า : เหตุใดโลกุตตรฌานจึงบรรลุอัปฺปนาในสภาวะธรรมคือนิพพานที่ละเอียด
สุขุมยิ่ง และอรูปรูปานที่ ๒ กับที่ ๔ ก็บรรลุอัปฺปนาในสภาวะธรรมคืออรูปรูปานที่ ๑ กับที่ ๓

ตอบว่า : ลำดับแรก โลกุตตรฌานสามารถดำรงอยู่ในสภาวะธรรมคือนิพพานที่
ละเอียดสุขุมยิ่ง ด้วยกำลังของวิสุทธิและภาวนาที่มีกำลังมากขึ้นตามลำดับตั้งแต่ทิฏฐิวิสุทธิ
และสัมมสนญาณเป็นต้นมา ส่วนอรูปรูปานก็เป็นฌานเจริญสืบต่อจากปัญจฌานสมาธิที่
บรรลุอัปฺปนา จึงดำรงอยู่โดยความเป็นอัปฺปนาในอารมณ์ที่เป็นสภาวะธรรมได้ ด้วยการ
ล่วงพ้นอารมณ์

๒๐. คำว่า ตตฺถาปิ คือ ในกรรมฐานที่ก่อให้เกิดอัปปนา ๓๐ ถ้วนเหล่านั้น

๒๑. คำว่า ปัญจกัชฌานิกะ คือ ก่อให้เกิดฌานทั้ง ๕ กล่าวคือ สมควรแก่ความเป็นอารมณ์ของฌานทั้ง ๕

๒๒. อารมณ์ที่เป็นปฏิถุญเป็นสังเฐระหมองไม่น่าพึงใจยิ่ง มีกำลังน้อยในการทำจิตให้ยินดี อารมณ์ดังกล่าวจึงยังจิตให้ยินดีในตนไม่ได้ จิตจึงมีอารมณ์เดียวตั้งอยู่ในอารมณ์นั้นโดยปราศจากวิตกไม่ได้ ต้องตั้งอยู่ด้วยกำลังของวิตกอย่างเดียว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทส อสุภา ๒เปช ปจฺมชฺฌานิกา (อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติก่อให้เกิดเพียงปฐมฌาน)

ถามว่า : ฌานที่ประกอบด้วยโสมนัสมีอยู่ในอารมณ์เหล่านั้นได้อย่างไร

ตอบว่า : ฌานที่ประกอบด้วยโสมนัสมีอยู่ด้วยกำลังแห่งการกำจัดความเร่าร้อนคือ นิวรณ์ และด้วยกำลังของญาณที่รู้เห็นอานิสงส์นั้นๆ ข้อนี้พึงทราบว่ามีเหมือนการถ่ายท้องของผู้ป่วยที่ถูกโรคและทุกข์บีบคั้นแล้ว และเหมือนการเห็นกองมูลของคนเทมูลผู้เห็นประโยชน์ว่าเราจะได้รับค่าจ้างในกาลนี้

๒๓. พรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้นเป็นเครื่องกำจัดความปองร้าย ความเบียดเบียน และความริษยาที่เกิดจากโทมนัส พรหมวิหารเหล่านั้นจึงไม่บรรลุอัปปนาโดยปราศจากโสมนัสในกาลใดๆ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เมตฺตาทโย ตโย จตุกฺกชฺฌานิกา (อัปมัชฌญา ๓ มีเมตตาเป็นต้นก่อให้เกิดฌานทั้ง ๔)

๒๔. ส่วนอุเบกขาไม่บรรลุอัปปนาโดยปราศจากอุเบกขาเวทนาในกาลใดๆ เพราะพึงให้เกิดขึ้นตั้งอยู่ในฝ่ายวางเฉยในเหล่าสัตว์โดยสิ้นเชิง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุเบกฺขา ปญฺจชฺฌานิกา (อุเบกขาก่อให้เกิดฌานที่ ๕)

คำว่า จตฺตารो ปน อารุปรุปา (อารูปกรรมฐาน ๔) คือ อารมณ์ของอรูปรุฌาน ๔ มีกสิณุคสมาธิมาภาส เป็นต้น

อธิบายการจำแนกอารมณ์

๒๖. การบริกรรมย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากอารมณ์ ความปรากฏชัดของอารมณ์ ย่อมไม่มีโดยปราศจากอุคคหะคือการรับเอาอารมณ์ที่ชัดเจนดี และเมื่อไม่มีความปรากฏชัดของอารมณ์ อุปจารณาก็เกิดขึ้นไม่ได้ จึงสมควรจะกล่าวถึงอุปปนาฆาน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปริกขมณิมิตต์ ๒เปย ลพฺภนฺเตว (บริกรรมนิमित และอุคคหณิมิต ย่อมปรากฏในกรรมฐานทั้งปวงโดยปริยายตามสมควร)

คำว่า สพฺพตฺถาปี คือ ในกรรมฐาน ๔๐ ทั้งปวง

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่กรรมฐานนั้นๆ

คำว่า ปริยาเยน (โดยปริยาย) นี้ กล่าวไว้เพราะอารมณ์บางอย่าง [เช่น พระพุทธรูป เป็นต้น] ไม่ปรากฏชัดเหมือนเห็นด้วยจักขุ

๒๗. อุปจารสมาธิและอุปปนาสมาธิย่อมเป็นไปในบัญญัติอารมณ์ใดที่มีรูปร่าง สันฐาน เหมือนนางกสิณ เป็นต้นเช่นนั้นหลังจากที่รับเอาสภาวะธรรมไว้ก่อนแล้ว ปฏิภาคนิมิตต์ ย่อมปรากฏในอารมณ์นั้นนั่นเอง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฏิภาคนิมิตต์ ปน (ส่วนปฏิภาคนิมิตต์ย่อมปรากฏในกสิณ อสุภะ โภกฐาสะ และอานาปานสติ) เป็นต้น

พระอนุรุธาจารย์เมื่อจะกล่าวย่อข้อความที่ท่านกล่าวมาแล้ว จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตตฺถ หิ (ที่จริงแล้ว อุปจารสมาธิและอุปปนาสมาธิย่อมปรากฏในกรรมฐานเหล่านั้น โดย มีปฏิภาคนิมิตต์เป็นอารมณ์)

พระอนุรุธาจารย์แสดงถึงความฉลาดในการศึกษาวิธีเจริญสมณะก่อนดังนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงวิธีเจริญภาวนาตั้งแต่เบื้องต้น จึงกล่าวคำว่า กถํ (อุปจารสมาธิและอุปปนาสมาธิเกิดขึ้นได้อย่างไร) เป็นต้น

๒๘. คำว่า นิมิตต์ อุคคฺคณฺหนตฺตสฺส (เมื่อผู้เริ่มปฏิบัติถือเอานิมิตต์ในวงปฏิภาคนิมิตต์ เป็นต้น) มีความหมายว่า เมื่อผู้เริ่มปฏิบัติถือเอาคือตามรู้ลักษณะของอารมณ์ตามที่ตั้งอยู่ โดยกระทำให้ชัดเจนยิ่งขึ้นไปในจิต

คำว่า สา จ ภาวนา (ภาวนานั้นก็ชื่อว่า ปริกรรมภาวนา) มีความหมายว่า ภาวนาแห่งจิตคือชวนวิถีต่อๆ กันมาที่ดำเนินไปโดยอาการถือเอานิมิตนั้น ชื่อว่า ปริกรรมภาวนา เพราะตั้งอยู่ในลักษณะเจริญขึ้นด้วยการกระทำบ่อยๆ

[คำว่า ปริกขม (ปริกรรม) มีความหมายตามศัพท์ว่า “กระทำโดยรอบ” มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริโต สมนฺโต กรณฺ ปริกขมฺ (การกระทำโดยรอบ ชื่อว่า ปริกรรม)]

๒๙. ท่านกล่าวว่า ปริกรรมนิมิตนั้นถูกจิตรับเอาไว้แล้ว และกล่าวว่า จกฺขุณา ปสฺสนุตฺตเสว มโนทวารสฺส อาปาถมาคตฺ (มาสู่คลองแห่งมโนทวารเหมือนเห็นด้วยตาเปล่า) เพื่อแสดงอาการที่ปริกรรมนิมิตนั้นถูกจิตรับเอาไว้ดีแล้ว

ในประโยคนั้น คำว่า มโนทวารสฺส อาปาถมาคตฺ (มาสู่คลองแห่งมโนทวาร) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลล้มตาหรือยื่นในสถานที่อื่น ใคร่ครวญนิมิตอยู่ ปริกรรมนิมิตย่อมปรากฏในมโนทวารเหมือนอารมณ์ที่เห็นด้วยตาเปล่า เพราะอุคคหนิมิตเป็นสภาพที่จิตรับเอาไว้ดีคือกระทำไม่ให้เสื่อมหายไป

คำว่า สา จ ภาวนา สมายิตฺติ (การภาวนานั้น ย่อมตั้งมั่น) มีความหมายว่า การภาวนานั้นย่อมไม่ถึงความเป็นภาวนาอย่างอื่น[จากอัปปนา]ก่อน

๓๐. คำว่า ตถาสมาหิตสฺส (เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นมีจิตตั้งมั่นเช่นนั้นแล้ว) มีความหมายว่า เมื่อผู้ปฏิบัติที่มีจิตตั้งมั่นแล้วด้วยปริกรรมสมาธิอันแก่กล้า

คำว่า ตโต ปรี แปลว่า ต่อแต่การเกิดขึ้นของอุคคหนิมิต

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติเพียรประกอบภาวนาอยู่เสมอ อารมณ์ตั้งมั่นอยู่ในจิต

ในประโยคนั้น คำว่า อนุยฺยชฺชนุตฺตสฺส แปลว่า เพียรเจริญภาวนาเสมอ

คำว่า ตปฺปฏิภาคฺ (ที่คล้ายคลึงกับอุคคหนิมิตนั้น) มีความหมายว่า ที่คล้ายคลึงกับอุคคหนิมิตที่เป็นสภาวะธรรมนั้น

คำว่า วตฺถุณฺมมุจฺจติ (พ้นแล้วจากความเป็นสภาวะธรรม) มีความหมายว่า

พ้นแล้วจากอุกคหนิมิตที่เป็นสภาวะธรรม ปราภภูษัตตังดวงจันทร์ที่ลอยพ้นจากกลีบเมฆ หรือปากราหู ดังนั้น จึงเป็นอารมณ์ที่เรียกว่า บัญญัติ คือเรียกว่า นิमितตบัญญัติ (บัญญัติ อาศัยนิมิต)

คำว่า ภาวนามย (สำเร็จแต่การภาวนา) มีความหมายว่า ปราภภูแล้วด้วยกำลัง แห่งภาวนาจิตอย่างเดียว

คำว่า อาลมฺพณ (อารมณ์) คือ อารมณ์ที่เป็นนิมิตซึ่งถูกจิตรับเอาไว้ดีแล้ว

คำว่า จิตเต สนฺนิสินฺนํ สมปปีตํ โหติ (ตั้งมั่นและแน่วแน่อยู่ในจิต) มีความหมาย ว่า ตั้งมั่น คือตั้งอยู่โดยความไม่หวั่นไหวในกระแสจิตที่เกิดขึ้นทางมโนทวาร และแน่วแน่ คือเหมือนถูกใส่เข้าไปเป็นอย่างดีในกระแสจิต

คำว่า ตํ คือ นิมิตอารมณ์นั้น พึงสัมพันธ์กับคำว่า ปวฺจจติ (กล่าว)

๓๑. ความปราภภูของนิมิตอารมณ์นั้นโดยความบริสุทธิ์ผุดผ่องเหมือนดวงจันทร์ เป็นต้น ย่อมมีด้วยอำนาจของจิตที่บรรลุนิยามบริสุทธิ์ผุดผ่องเกิดเป็นแสงสว่างแล้วโดยข่ม มลทินคือกิเลส มิใช่มีด้วยอำนาจของอารมณ์ เพราะคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนั้น ย่อมไม่ปราภภูในธรรมที่เป็นบัญญัติ เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว การข่มธรรมที่ขัดขวาง คือนิวรรณ์ก็เป็นอันสำเร็จได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตโต ปฏฺจาย (นับต่อแต่นั้น อุปจารภาวนาที่เรียกว่า กามาวจรสมาธิ อันปราศจากนิวรรณ์ ชื่อว่าได้สำเร็จแล้ว)

คำว่า ปฏิพันธะ คือ ธรรมที่ห้าม กล่าวคือทำจิตที่มีในฝ่ายหลุดพ้นให้ตกต่ำ หมายถึง นิวรรณ์ธรรม

คำว่า ปฏิพันธวิปปีหิเน คือ ภาวนาที่กำจัดนิวรรณ์

๓๒. คำว่า สมาเสวนตสฺส แปลว่า เสพคุ่นคืออยู่ หมายความว่า ให้สำเร็จวิธีรักษา นิมิต ๗ อย่าง รักษาไว้ดีเหมือนตั้งรักษาครรภผู้ที่จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เสพคุ่นด้วยการ ภาวนาอยู่เสมอ สมจริงดังสาธกว่า

อาวาโส โคจโร ภสฺสํ

ปุกฺคโล โภชนํ อุตุ

อิริยาปถิติ สตุเตเต

อสปฺปาเย วิวชฺชเย.

สปปายะ สดุด เสเวถ   เอวณฺหิ ปฏิปชฺชโต
 นจิเรเนว กาเลน   โหติ กสฺสจि อปฺปนา.^{๑๐}

“บุคคลพึงหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่เป็นสปปายะ ๗ อย่างนั้นคือ ที่อยู่ที่
 ที่บิณฑบาต การสนทนา บุคคล อาหาร ฤดูกาล และอิริยาบถ

พึงเสพลสปปายะ ๗ อย่าง เมื่อปฏิบัติอยู่เช่นนี้ อปฺปนาย่อมเกิด
 แก่บุคคลใดก็ตามในกาลไม่นาน”

คำว่า รูปาวจรปจฺมชฺฌานมฺปเปติ (รูปาวจรปฐฺมชฺฌานย่อมเป็นไปเหมือนเข้าไปใน
 นิमित) มีความหมายว่า ปฐฺมชฺฌานคือรูปาวจรที่ล่วงความเป็นอารมณ์ของกามตัณหาแล้วบรรลु
 ความละเอียดสุขุมยิ่งนัก กอปรด้วยองค์ฌานซึ่งหนักแน่นกว่าอุปจารฌานนับร้อยเท่า พันเท่า
 ย่อมเป็นไปเหมือนเข้าไปในนิमित

๓๓. พึงสัมพัทธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า เมื่อกระทำปฐฺมชฺฌานนั้นให้ชำนาญ

ในบรรดาความชำนาญ ๕ อย่าง ผู้ปฏิบัติออกจากปฐฺมชฺฌานแล้วพิจารณาวิตกก่อน
 จึงพิจารณาวิจารณ์ ปิติ สุข และสมาธิ ตามลำดับ ต่อจากนั้นเมื่อพิจารณาองค์ฌานบ่อยๆ
 เช่นนี้ โดยพิจารณาวิตก และพิจารณาวิจารณ์ต่อมา เป็นต้น ในขณะที่เกิดวาระจิตที่มีอารมณ์ คือ
 องค์ฌานนั้นๆ มีภวังคจิตเล็กน้อยคั่นอยู่ในระหว่าง ดำเนินไปเหมือนไม่มีระหว่าง ก็ชื่อว่า
 เป็นผู้ชำนาญในการพิจารณาใคร่ครวญ

พระสัมพันธุ์ทั้งหลายเป็นผู้บรรลุที่สุดของวสีภาวะเหล่านั้น เพราะเมื่อพระองค์
 ทรงประสงค์ความเป็นไปอย่างรวดเร็วในเวลาแสดงยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น วาระจิตที่มีอารมณ์
 คือองค์ฌานนั้นๆ ย่อมเป็นไปโดยมีขวนจิต ๔ หรือ ๕ ขณะเท่านั้น ภวังคจิตในระหว่าง
 ก็มี ๒ ขณะคือภวังคจลนะที่เป็นจิตไถ้ลวาระท้ายซึ่งองค์ฌานอื่นมาปรากฏ เพราะเมื่ออารมณ์
 ยังไม่มาปรากฏภวังคจิตย่อมไม่ไหว และการเกิดขึ้นของอวิชชขณจิตโดยปราศจากการไหว
 ของภวังคจิตย่อมจะมีไม่ได้ ในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรคกล่าวว่

จเปตฺวา สพฺพณฺณพฺพุเท อณฺเณสํ วสีภาวปตฺตานมฺปิ อนนฺตรา ภวญฺควาเร คณฺหา
 นาม นตฺถิ.^{๑๑}

“การนับจำนวนความเป็นไปแห่งภวังคจิตในระหว่างๆ ของบุคคลอื่นผู้บรรลु
วสีภาวะยกเว้นพระสัมพันธุญญะ ย่อมไม่มี”

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อัย ปน มตถกปฺปตฺตาวสึ ภควโต ยมกปาฏิหาริยกาเล ลพฺภติ. อญฺเฆสํ วา เอว
รฺูเป กาเล.^{๑๒}

“ความชำนาญที่บรรลुที่สุดนี้ ย่อมปรากฏแก่พระผู้มีพระภาคในเวลาแสดงยมก-
ปาฏิหาริย์ หรือปรากฏแก่บุคคลอื่นในเวลาเช่นนี้”

ความชำนาญในการเข้า คือความสามารถในการเข้าฌานได้อย่างรวดเร็ว ดังสาธก
ในพระบาลีว่า

สมาปชฺชเน ทนฺธายิตตตฺตํ นตฺถิ.^{๑๓}

“ความเนิ่นช้าในการเข้าฌานย่อมไม่มี”

ความชำนาญอื่นก็มีนัยเดียวกัน

นอกจากนั้น ความชำนาญในการตั้งไว้ คือความสามารถตั้งฌานที่เข้าแล้วให้ดำรง
อยู่ชั่วขณะแม้เล็กน้อยเพียงชั่วเวลาตีตนิ้วมือเป็นต้น

ความชำนาญในการออก คือสามารถออกจากฌานที่เข้าแล้วได้เร็วยิ่ง เมื่อ
ความเป็นผู้ชำนาญในการพิจารณาสำเร็จแล้ว ความเป็นผู้ชำนาญในการทบทวนก็สำเร็จ

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “ความชำนาญในการตั้งไว้ คือความสามารถดำรง
ฌานไว้นานตามเวลาที่ต้องการ” และกล่าวว่า “ความชำนาญในการออก คือการไม่ออกก่อน
เวลาที่กำหนด สามารถออกตามเวลาที่กำหนดได้” ข้อความนั้นย่อมสมควร เพราะในพระบาลี
แสดงความสามารถตั้งไว้หรือออกจากฌานได้ไม่ยิ่งหรือหย่อนกว่าเวลาในขณะที่ต้องการ
ตั้งฌานไว้หรือออกจากฌานโดยเร็วหรือนานกว่า ด้วยสาธกเป็นต้นว่า

ปฐมนุชฌานํ ยตฺถิจฺจนํ ยทิจฺจนํ ยาวตฺถิจฺจนํ อธิฏฺฐาติ. อธิฏฺฐาณาย ทนฺธายิตตฺตํ
นตฺถิ.^{๑๔}

“บุคคลตั้งปฐมฌานไว้ตามระยะที่ต้องการ ตามขณะที่ต้องการ ตามสถานที่
ที่ต้องการ ความเนิ่นช้าในการตั้งไว้ย่อมไม่มี”

ครั้งความชำนาญในการตั้งฌานไว้สำเร็จแล้ว ความชำนาญในการออกก็สำเร็จได้
การดำริความต่างกันระหว่างความชำนาญทั้งสองนั้นจึงหาประโยชน์มิได้

คำว่า วสี คือ ความชำนาญ หมายถึง ความสามารถ กล่าวคือ ความเป็นใหญ่
วสีตา คือ ความชำนาญนั่นเอง เหมือนคำว่า เทพนั่นเอง ชื่อว่า เทวดา

[คำว่า เทวดา สำเร็จรูปมาจาก เทว ศัพท์ + ตา ปัจจัย ลง ตา ปัจจัยในอรรถสัททท์ที่
ไม่มีความหมายใดๆ คำว่า เทว และ เทวดา มีความหมายเหมือนกันว่า “เทพ เทวดา” การใช้ศัพท์
ที่ลงสัททบทปัจจัยนี้ ย่อมมีเพื่อให้คำสละสลวย คำว่า วสี และ วสีตา ก็หมายถึงความชำนาญนั่นเอง]

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า เมื่อกระทำแล้วเพียรตั้งมั่นอยู่

คำว่า วิตกุกาทิกํ โอปาริกงฺคํ ปหานาย (เพื่อละองค์ฌานที่หยาบมีวิตกเป็นต้น)
นี้ มีความหมายว่า ลำดับแรก เมื่อบุคคลกระทำปฐมฌานให้ชำนาญอยู่แล้ว วิตกยอม
ปรากฏว่าหยาบ ในกาลนั้น อรรถาศัยของเขาย่อมตั้งอยู่อย่างนี้ว่า โอหนอ ฌานของเราพึง
ไม่มีวิตก ลำดับนั้น ครั้งกระทำความเพียรเสมอในปฏิภาคนิมิตอีกโดยตั้งใจว่า เราจักเข้าฌาน
ที่ไม่มีวิตก ภาวนานั้นชื่อว่า ภาวนาคลายความยินดีในวิตก และชื่อว่า บริกรรมภาวนา
ตราบจนความพอใจวิตกยังไม่หมดสิ้นไป เมื่อความพอใจวิตกหมดสิ้นแล้วก็ชื่อว่าอุปจาร-
ภาวนา อุปจารฌานอื่นก็มีนัยเดียวกัน [เมื่อเพียรตั้งมั่น]เพื่อละองค์ฌานหยาบนั้นๆ อันมี
วิตกเป็นต้น ด้วยกำลังของภาวนาที่คลายความยินดีในองค์ฌานนั้นๆ เช่นนี้

คำว่า วิจารณ์สุขุมงฺคฺอุปตฺติยา (เพื่อความเกิดขึ้นขององค์ฌานที่ละเอียดมีวิจารณ์
เป็นต้น) มีความหมายว่า เพื่อความเกิดขึ้นอีกขององค์ฌานที่ละเอียดมีวิจารณ์เป็นต้นซึ่งมี
๔ อย่าง ๓ อย่าง ๒ อย่าง หรือ ๒ อย่างอีก โดยปราศจากองค์ฌานหยาบมีวิตกเป็นต้นนั้นๆ

คำว่า ปทหโต แปลว่า เมื่อเพียรอยู่ หมายความว่า เมื่อกระทำความเพียร เผากิเลสที่เรียกว่า ปธานะ

[ปธานะ คือ ความเพียรอย่างยิ่งยวดที่ยอมให้ร่างกายเหลือเพียงหนัง เอ็น กระดูก และยอมให้เลือดเนื้อในร่างกายเหือดแห้งไป ถ้ายังไม่บรรลุธรรมที่ต้องการก็จะไม่เลิกปฏิบัติธรรม]

คำว่า ทุติยชฺฌานาทย (ตุติยฌานเป็นต้น) คือ รูปาวจรฌานที่เหลือมีตุติยฌานเป็นต้น

คำว่า ยถารห (ตามสมควร) นี้ หมายถึงกสิณและอานาปานะเป็นต้นในกรรมฐาน ๒๒ อย่างอันสมควรแก่ตุติยฌานเป็นต้น

๓๖. ส่วนในบรรดากรรมฐาน ๑๘ อย่างอื่น อรูปฌานย่อมเป็นไปโดยล่องพ้น อารมณฺ์ และการละทิ้งกสิณย่อมมีเพื่อล่องพ้นอารมณฺ์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อากาศ-วชิชตกสิณสุ (ในบรรดากสิณทั้งหลายยกเว้นอากาศกสิณ) เพื่อแสดงกสิณที่มีการละทิ้ง อารมณฺ์ ความจริงอากาศกสิณเมื่อถูกละทิ้งอยู่ ก็คงเป็นอากาศนั่นเอง การล่องพ้นอากาศ จึงไม่มีในอากาศกสิณ

คำว่า อุกฺขมาฏฺตวา (ละทิ้ง) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลไม่กระทำสัญญาใน กสิณนิมิตตามที่เห็นแล้ว ได้ทำสัญญาในอากาศให้เป็นไปอยู่ในกสิณนิมิตว่า “อากาศไม่มีที่ลึ้นสุด อากาศไม่มีที่ลึ้นสุด” กสิณนิมิตยอมอันตรธานไปในจิตของเขา อากาศเช่นนั้นย่อมปรากฏ บุคคลละทิ้ง คือเพิกถอนกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยการกำจัดสัญญาในกสิณและทำ สัญญาในอากาศให้เป็นไปเช่นนี้

คำว่า ลทุธฺ อากาสํ (อากาศกสิณที่ได้มา) ฟังสัมพันธ์กับบทที่เพิ่มเข้ามาว่า อารพฺภ (ปรารภ)

คำว่า ปจฺมารูปฺปวิญฺญาณํ (ปฐมารูปวิญญาน) เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า อนนฺตวเสน (ด้วยการกำหนดว่าอากาศไม่มีที่ลึ้นสุด) มีความหมายว่า โดย เนื่องด้วยการใส่ใจที่เป็นไปอย่างนี้ว่า อากาศไม่มีที่ลึ้นสุด

๓๙. คำว่า สนฺตเมตํ ปถีตเมตฺถนฺติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส (เมื่อกระทำบริกรรมปรารภ อากิญจัญญายตนะที่เป็นอรูปฌานที่ ๓ ว่า นีสงฺบหนอ นีประณีตหนอ) นี้ มีความหมายว่า เมื่อบุคคลยกย่องเช่นนั้นแล้วกระทำบริกรรมอยู่

ฌานชั้นสูงย่อมมีเพราะล่วงพ้นอารมณ์ได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตุตฺถา-
รูปปมฺปเปติ (อรูปฌานที่ ๔ ย่อมสำเร็จ)

๔๐. คำว่า ปริกมฺมํ กตฺวา (กระทำบริกรรม) มีความหมายว่า กระทำบริกรรมใน การระลึกด้วยคำว่า “แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส” เป็นต้น

คำว่า ตสฺมี คือ ในอารมณ์มีพระพุทฺธคุณเป็นต้นนั้น

บทนี้ลงสัตตมีวิภัตฺติในอรรถอาธาระ (สถานที่)

คำว่า นิमितฺเต มีความหมายว่า เมื่อนิมิตที่เรียกว่าลักษณะของอารมณ์

บทนี้ลงสัตตมีวิภัตฺติในอรรถภาวลักษณะ [เครื่องกำหนดหมายกิริยา แปลว่า เมื่อ]

คำว่า สาธุกมุคฺคหิต (ตั้งมั่นดีแล้ว) มีความหมายว่า ตั้งมั่นดีแล้วด้วยการที่ อารมณ์ปรากฏชัด หรือด้วยการที่จิตโน้มแนวมไปสู่อารมณ์

คำว่า อุปจาโร จ สมฺปชฺชติ (อุปจารสมาธิย่อมปรากฏ) หมายความว่า อุปจาร-
สมาธิย่อมปรากฏแก่อริยสาวกผู้เห็นสัจจะแล้ว อีกนัยหนึ่ง อุปจารสมาธิย่อมปรากฏแก่ชน
เหล่าอื่น ในมรณานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และการกำหนดธาตุทั้ง ๔

ความถึงพร้อมแห่งอุปจารสมาธิ พึงทราบด้วยการข่มนิวรณ์และเกิดองค์ฌานชั้น

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายเพิ่มเติมว่า แม้บุุชชผู้มีปัญญาแก่กล้าก็เกิดอุปจารสมาธิในพระ-
พุทฺธคุณเป็นต้นได้ เรื่องนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ส่วนคำที่กล่าวว่า “อุปจารสมาธิย่อมปรากฏแก่
พระอริยสาวกผู้เห็นสัจจะแล้ว” หมายเอาความเป็นไปโดยมาก

พระเถระบางรูปที่ประเทศสหภาพพม่าเจริญพุทธานุสสติเสมอ เช่น พระญาณวรเถระ
(๒๓๙๕-๒๔๗๐) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาสุทธารามรูปที่สอง จังหวัดมณฑลเญ่ ชาวพม่าเรียกว่า ตีแป-

ยินสยาตอ (ท่านอาจารย์ดีแปยิน) ตามชื่อบ้านเกิด เมื่อท่านมีอายุ ๗๐ กว่าปีได้เดินทางไปนมัสการ พระเจดีย์ชเวดากองที่จังหวัดย่างกุ้ง ท่านยืนประนมมือไหว้พระเจดีย์พร้อมทั้งเจริญพุทธานุสสติกรรมฐาน ไปด้วยตั้งแต่หัวค่ำจนถึงรุ่งเช้าโดยไม่ขยับร่างกาย และได้ทำเช่นนี้สามคืนติดต่อกัน สันนิษฐานว่า สมบัติระดับนี้คงจะถึงความเป็นอุچارสมาธิอย่างแน่นอน]

๔๑. พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงความเป็นไปของสมถฌานในกรรมฐาน ๔๐ ตาม สมควรตั้งนี้แล้ว กล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า อภิญญาเวเสน ปวตฺตมานํ (รูปาวจรปัญญาฌานที่เป็นไป ด้วยอำนาจของอภิญญา) เพื่อแสดงความเป็นไปของอภิญญาอันเป็นผลของกสิณฌานใน สมถฌาน

ในเรื่องนั้น บุคคลผู้กระทำการสังขม[การเจริญฌานในภพก่อน]แล้ว คือผู้กระทำให้ ความเพียรในสมถฌานในภพอันใกล้ หรือเป็นมหาบุรุษผู้บำเพ็ญโพธิสมภารแล้ว เมื่อ สมถฌาน ๘ [ตามจตุกถันย] หรือฌาน ๙ [ตามปัญญาจกถันย] ของท่านสำเร็จแล้ว อภิญญา ย่อมสำเร็จโดยแท้

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “เมื่อรูปฌานอย่างเดี่ยวสำเร็จอยู่ อภิญญา ย่อมสำเร็จได้” ดังในคัมภีร์อัญญาสาลินีและวิสุทธิมรรคกล่าวว่า “กสิณฌานคืออากาศบัญญัติ ที่ยังไม่เข้าถึงความเป็นปัจจุปัจจุแก่อรูปฌาน ย่อมเป็นบาทของอภิญญาได้”^๕

แต่ในอรรถกถาที่ขนิภายกล่าวว่า “น หิ อญฺญสฺส สมปาตฺตติสฺส จุฑุทสหากาเรหิ จิณฺณ- วสีภาวํ วินา อูปริ อภิญญาธิกโม โหติ.”^๖ (การบรรลุอุญญาตไปย่อมไม่มีโดยปราศจาก ความชำนาญที่สังขมไว้ด้วยอาการ ๑๔ อย่างในสมปาตติ ๘) ข้อความนั้นควรหมายเฉพาะ กุลบุตรผู้เริ่มปฏิบัติจำนวนมากทั่วไปยกเว้นบุรุษพิเศษ ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อิเมหิ ปน จุฑุทสหิ อากาเรหิ จิตฺตํ อปฺริทเมตฺวา ปุพฺเพ อภาวิตถาวโร อาทิกมฺมิโก โยคาวจโร อิทฺธิวิฑูพฺพนํ สมปาเทสฺสตีติ เนตํ จานํ วิชฺชติ.”^๗

“โยคาวจรผู้เริ่มปฏิบัติ ไม่ได้ฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ อย่างนี้ ไม่เคยเจริญภาวนา มาก่อน จักทำอิทธิฤทธิ์ให้สำเร็จ ฐานะนี้ย่อมไม่มี”

ด้วยเหตุนี้ รูปาวจรบัญญัติจนเป็นที่ไปด้วยอำนาจของอภิญา จึงปรากฏใน อารมณ ๖ มีรูปารมณเป็นต้นตามสมควรแก่กุลบุตรผู้เริ่มปฏิบัติในการกระทำอภิญา ซึ่ง เป็นผู้สั่งสมความชำนาญในสมาบัติ ๘ ดังกล่าว ฝึกฝนรูปาวจรบัญญัติของตนด้วย อากาธ ๑๔ อย่างที่กล่าวไว้โดยนัยว่ากสิณอนุโลม กสิณปฏิโลม เป็นต้น แล้วทำจิตให้แก่กล้า อาจหาญควรแก่การแสดงฤทธิ์ได้ แล้วปรารถนาอยู่ว่าเราจักกระทำการแสดงฤทธิ์

คำว่า อภิญาปาทกปณฺจมชฺฌานา วุฏฺฐหิตฺวา (ออกจากบัญญัติจนอันเป็นบาท แห่งอภิญาแล้ว) มีความหมายว่า ออกจากรูปาวจรบัญญัติจนที่ก่อให้เกิดอภิญาเพื่อ ความเป็นบาทของอภิญา โดยเนื่องด้วยความเป็นไปของภวังคจิต

คำว่า อธิญฺเฐยยะ คือ รูปที่พึงอธิษฐาน หมายถึง รูปเนรมิตมีคณนับริยณัพัน เป็นต้นที่มีวัตรูป

คำว่า อธิญฺเฐยยาทิกะ คือ การกระทำมีความปรากฏและความอันตรธานที่ไม่มี วัตรูปอันมีรูปที่พึงอธิษฐานเป็นต้น

ในคำว่า อวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส (พิจารณาอารมณที่ควรอธิษฐานเป็นต้น แล้วกระทำปริกรรม) นี้ ลำดับแรก ในการแสดงอิทธิฤทธิ์ บุคคลต้องการกระทำรูปเนรมิต มีคณนับริยณัพัน หรือการกระทำเนรมิตมีความปรากฏเป็นต้นใดๆ ย่อมพิจารณาสิ่งนั้นๆ แล้วกำหนดกระทำปริกรรมว่า “เราจงเป็นร้อยคน พันคน” หรือ “จงมีคนร้อยคน พันคน” หรือ “สิ่งนี้ๆ จงมี จงเป็นอย่างนี้ๆ” ส่วนในทิพยโสตนเป็นต้น บุคคลต้องการฟัง เห็น รู้ หรือ ระลึกถึงอารมณใดๆ ก็กำหนดอารมณนั้นๆ แล้วกระทำปริกรรมโดยนัยว่า “เราจะฟังเสียง ของคนโน้น” หรือ “เราจะฟังเสียงของคนเหล่าโน้น” เป็นต้น

การกระทำปริกรรมแล้วเข้าปาทกณอีกปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดัง สาธกว่า

ปริกมฺมํ กตฺวา ปุณฺ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนํ อาคตเมว. ยถาห อภิญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ สत् อิจฺฉติ. สत् โหมีติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุณฺ อภิญาปาทกํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิญฺจติ. อธิญฺจานจิตฺเตน สหเว สत् โหติ.^{๑๔}

“บุคคลเข้าฌานที่เป็นบาทของอภิญญาแล้วออกจากฌาน ถ้าต้องการเนรมิตรูป ร้อยคนก็กระทำปริกรรมว่า ‘เราจะมีร้อยคน’ แล้วเข้าฌานที่เป็นบาทของอภิญญาอีก แล้วออกจากฌานอธิษฐาน คนร้อยคนย่อมมีได้พร้อมกับจิตที่อธิษฐาน”

ในข้อนั้น การเข้าบาทกฌานก่อนย่อมเป็นไปเพื่อให้จิตบริกรรมตั้งมั่น ส่วนการเข้า บาทกฌานต่อมาย่อมมีเพื่อสนับสนุนอภิญญา หมายความว่า จิตบริกรรมที่ตั้งมั่นดีด้วยกำลัง ของบาทกฌาน นับเข้าในอภิญญาจิตในวิสัยของตน ในเวลาระลึกถึงชาติปางก่อน บุคคล ย่อมรู้หมู่ธรรมที่เป็นอดีตในภพจนถึงขณะปฏิสนธิด้วยจิตบริกรรม ดังสาธกในคัมภีร์ อรรถกถาว่า

ตสมฺปยุตฺตํ ฌาณํ ปริกมฺมสมฺมาธิฌาณํ.^{๑๔}

“ฌาณที่ประกอบกับจิตบริกรรมนั้น ชื่อว่า บริกรรมสมมาธิฌาณ”

[ในบางแห่ง]เรียกว่า อดีตตั้งสมาธิ (ฌาณที่เป็นส่วนอดีต) บ้าง อารมณ์แต่ละอย่าง ของฌาณในอภิญญาอื่น ฟังกล่าวตามสมควร แต่พระอนุรุทธาจารย์ดำริว่า การเข้าบาทก ฌานครั้งหลังย่อมไม่มีแก่คนทั้งหมด เพราะผู้บรรลุความชำนาญในอภิญญาแล้ว ย่อมไม่มีการเจริญบาทกฌานอีก ท่านจึงไม่แสดงการเข้าบาทกฌานครั้งหลังในคัมภีร์อภิธัมมัตถ- สังคหะนี้

คำว่า รูปร่างที่สุ อาลมฺพณฺสุ ยถารหฺมปฺเปติ (ย่อมปรากฏในอารมณ์ทั้งหลายมี รูปารมณ์เป็นต้นตามสมควร) นี้ มีความหมายว่า ลำดับแรก อิทธิวิธฌาณย่อมเป็นไปใน อารมณ์ ๖ ที่เป็นกาล ๓ เพราะฌาณนั้นย่อมเป็นไปรับรู้อารมณ์นั้นๆ ในอารมณ์ ๖ มีรูป เป็นต้นที่บุคคลทำให้เกิดขึ้น ส่วนบาทกฌานจิตเมื่ออธิษฐานให้เหมือนกาย ย่อมเป็นไป ประรภบาทกฌานจิตที่เป็นอดีตในเวลามีกายปรากฏเหาะไปทางอากาศ เมื่ออธิษฐานกายให้ เหมือนจิต บาทกฌานจิตย่อมเป็นไปประรภรูปกายปัจจุบันในเวลาไปโดยมีกายไม่ปรากฏ

รูปบางอย่างเป็นเพียงอารมณ์ปัจจุปัจจัยแก่ฌาณที่เป็นไปอยู่เช่นนั้น บางอย่างเป็น อารัมมณฺปุเรชาตปัจจุปัจจัย (ปุเรชาตปัจจุปัจจัยที่เป็นอารมณ์) บางอย่างก็เป็นวัตถุอารมณ์ปุเรชาต- ปัจจุปัจจัย (ปุเรชาตปัจจุปัจจัยที่เป็นวัตถุและอารมณ์) ส่วนในอารมณ์อนาคต บาทกฌานจิตย่อม เป็นไปประรภรูปธรรมนั้นๆ ที่เป็นอนาคตในเวลาอธิษฐาน

เสียงที่เป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์ของทิพยโสต

จิตของผู้อื่นอันเป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตในช่วงเวลานี้คือเจ็ดวันในอดีต เจ็ดวันในอนาคต หรือขั้นที่ ๔ เป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ บุคคลผู้รู้จิตอยู่ เมื่อต้องการ ฐธรรมที่ประกอบกับจิตนั้น จักรู้ได้โดยแท้ ดังพระพุทธองค์ตรัสญาณทั้งสองไว้ร่วมกันใน คัมภีร์ปฏิฐานว่า

กุสลา ขนฺธา เจโตปริยญาณสุสฺส ยถากัมมุปรคฌาณสุสฺส อารมฺมณฺเฏจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๐}

“ขั้นที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่เจโตปริยญาณและยถากัมมุปรคฌาณ โดยความเป็น อารมฺมณฺเฏจฺเจย”

[เจโตปริยญาณ คือ ญาณที่กำหนดรู้ใจคนอื่น

ยถากัมมุปรคฌาณ คือ ญาณที่รับรู้กรรมอันเหล่าสัตว์เคยสั่งสมมาก่อน]

ในเรื่องนี้ ลำดับแรก ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า จิตของผู้อื่นมีอารมณ์ปัจจุบัน โดย ความเป็นสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันสืบต่อจากอดีต) หรืออัทธาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะเวลา) ถ้าพึงประกอบจิตนั้นโดยเป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น) เมื่ออวิชชชจิต ใคร่ครวญจิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นปัจจุบันแล้วดับไป ชวนจิตย่อมรับเอาจิตที่ดับล่วงไป ร่วมกับอวิชชชจิตเป็นอารมณ์ ชวนจิตเหล่านั้นจึงมีอารมณ์ต่างกับอวิชชชจิตโดยกาล ทั้งพระอรรถกถาจารย์ก็ไม่อนุญาตให้ชวนจิตเหล่านั้นมีอารมณ์ต่างกับอวิชชชจิตโดยกาล ในที่อื่นนอกจากมรรคผลวิถิ ซึ่งไม่เกี่ยวเนื่องกัน[ในที่นี้] ดังนั้น ขึ้นชื่อว่าปัจจุบันในฐานะ เช่นนี้ จึงควรเป็นสันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน แต่ในคัมภีร์มูลฎีกาได้ประกอบความมี ปัจจุบันอารมณ์โดยเนื่องด้วยขณะปัจจุบัน เพราะไม่ควรกล่าวว่ามีอดีตอารมณ์ ๓ อย่าง ในพระอภิธรรมตรัสไว้โดยเนื่องด้วยสันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบัน มิฉะนั้นแล้วพระผู้มี- พระภาคก็ควรตรัสว่า

“ธรรมที่เป็นปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

“ธรรมที่เป็นปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน โดยความเป็นอาเสวนปัจจัย”

แต่พระพุทธร่องคี่ไม่ตรัสไว้ดังนี้ มีเพียงพระดำรัสที่ตรัสว่า

อติโต ธมฺโม ปจฺจุปปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๑}

“ธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

อติโต ธมฺโม ปจฺจุปปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อาเสวนปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๒}

“ธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน โดยความเป็นอาเสวนปัจจัย”

ด้วยเหตุนี้ จิตทั้งหมดมีอาวัชชนจิตเป็นต้นจึงรับรู้จิตของผู้อื่นที่เกิดร่วมกับตนเป็น
 อย่างๆ โดยเนื่องด้วยขณะปัจจุบันได้ และจิตเหล่านั้นก็ไม่เชื่อว่ามีอารมณ์ต่างกันโดยสภาวะ
 เพราะอาการแห่งการรับรู้ไม่ต่างกัน ความจริงอาวัชชนจิตย่อมพิจารณาว่าเป็นจิต ทั้งชวณจิต
 ก็แล่นไปรับรู้ว่าเป็นจิต และทั้งหมด[ที่บุคคลรับรู้]นั้นก็เป็นจิตเช่นกัน

ขั้นที่ขึ้นไปในอดีตตั้งแต่จุดที่ไม่มีระหว่างกัน บัญญัติมีชื่อ โคตร กสิณนิมิตเป็นต้น
 ที่เกี่ยวกับขั้น และนิพพาน เป็นอารมณ์ของปุพเพนิวาสานุสสติญาณ รูปารมณฺ์ที่เป็นปัจจุบัน
 เป็นอารมณ์ของทิพยจักขุ โดยประการดังนี้ รูปาวจรบัญญัติจมนยานย่อมปรากฏในอารมณ์ ๖
 มีรูปารมณฺ์เป็นต้นตามสมควร

อธิบายอภิญญา ๕

๔๒. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวคาถาว่า อิทธิวิธํ (แสดงฤทธิ์) เป็นต้น เพื่อ
 แสดงประเภทของบัญญัติจมนยานซึ่งเป็นไปโดยความเป็นอภิญญาด้วยประเภทแห่งกิจ

ในคาถานั้น อิทธิวิธะ คือ ญาณที่มีส่วนคือความสำเร็จของเรื่องที้อธิษฐานนั้นๆ
 ตามที่อธิษฐาน

อีกนัยหนึ่ง อิทธิวิธะ คือ ญาณที่มีลักษณะคือความสำเร็จของเรื่องที้อธิษฐานนั้นๆ
 ตามที่อธิษฐาน

[คำว่า อิทธิวิธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ญาณที่มีส่วนคือความสำเร็จ = อิชฌนสงฺขาโต วิโธ โกฏฺฐาโส เอตสฺสชาติ อิทธิวิธ (วิธ ศัพท์มีอรรถว่า ส่วน)
- ญาณที่มีลักษณะคือความสำเร็จ = อิชฌนสงฺขาโต วิโธ ปกาโร เอตสฺสชาติ อิทธิวิธ (วิธ ศัพท์มีอรรถว่า ประเภท, ลักษณะ)]

ญาณมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามอิชฌานิทธิ วิกุพฺพนิทธิ และมโนมยิทธิ

อิชฌานิทธิ คือ ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการไม่สละรูปเดิมของตนแล้วกระทำรูปเดิมให้มากมีร้อยคนพันคนเป็นต้น ด้วยการเหาะไปทางอากาศเป็นต้น หรือด้วยการแสดงปาฏิหาริย์ที่มีรูปต่างๆ ภายนอก

วิกุพฺพนิทธิ คือ ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการสละรูปเดิม เนรมิตตนให้เป็นเด็กหรืองูเป็นต้น

มโนมยิทธิ คือ ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการเนรมิตสรีระอื่นที่เหมือนกับตนโดยอาการทั้งหมดในสรีระของตน

ทิพพะ คือ สิ่งที่เกิดบนสวรรค์ หมายความว่า บังเกิดขึ้นบนสวรรค์

ทิพยโสต คือ โสตที่เกิดบนสวรรค์ ได้แก่ โสตปสาทรูปที่รับอารมณ์ได้ในที่ไกลและที่ถูกปิดกั้น ทั้งนี้เพราะเทวดาอุบัติขึ้นด้วย[กุศล]กรรมอันยิ่งใหญ่ ส่วนอภิญาญาณนี้ ก็เรียกว่า ทิพยโสต (หุทิพย) เพราะคล้ายกับโสตที่เกิดบนสวรรค์

อีกนัยหนึ่ง **ทิพยโสต** คือ โสตทิพย เพราะได้รับด้วยอำนาจของทิพวิหารคือ กสิณฌานและนับเข้าในทิพวิหาร

[คำว่า ทิพฺพโสต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- โสตที่คล้ายกับโสตที่เกิดบนสวรรค์ = ทิพฺพ วิทยาติ ทิพฺพ, ทิพฺพญจ ตํ โสตญฺจชาติ ทิพฺพโสตํ
- โสตทิพย = ทิพฺพญจ ตํ โสตญฺจชาติ ทิพฺพโสต]

ปรจิตตวิชานนะ คือ ญาณที่รู้ใจคนอื่น

ญาณนั้นเรียกว่า **เจโตปริยญาณ** บ้าง เพราะเป็นญาณกำหนดรู้ใจ

บุพเพนิวาส คือ ธรรม (ขั้น) ที่ชัดเจนดีอันมาปรากฏทางทวาร ๖ ของตนในภพก่อน เพราะเป็นที่อยู่ของจิตที่เกิดทางทวาร ๖ ของตน โดยความเป็นที่เกิดของอารมณ์ในชาติที่ล่วงมาก่อน ส่วนธรรมที่ถูกทวาร ๖ ของผู้อื่นรับเอาไว้ ก็จัดว่าเป็นธรรมที่เกิดมาก่อนสำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

บุพเพนิวาสานุสสติ คือ การระลึกถึงธรรมที่เคยอยู่มาก่อน ในที่นี้หมายเอาญาณที่ประกอบกับการระลึก

ทิพยจักขุ คือ จักขุที่เกิดบนสวรรค์ อภิญญาญาณนี้ก็เรียกว่า **ทิพยจักขุ** (ตาทิพย์) เพราะคล้ายกับจักขุที่เกิดบนสวรรค์

อีกนัยหนึ่ง **ทิพยจักขุ** คือ จักขุทิพย์ เพราะได้รับด้วยอำนาจของทิพวิหารและอาศัยทิพวิหารเอง

[คำว่า ทิพพจักขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จักขุที่คล้ายกับจักขุที่เกิดบนสวรรค์ = ทิพพ วิทยาติ ทิพพ, ทิพพญจ ตํ จกขุ จาติ ทิพพจักขุ

- จักขุทิพย์ = ทิพพญจ ตํ จกขุ จาติ ทิพพจักขุ]

ญาณทั้งสองนี้คือยถากัมมูปคญาณ (ญาณที่รู้กรรมตามสมควร) และอนาคตังสญาณ (ญาณที่รู้อนาคต) ก็เป็นญาณที่เนื่องด้วยทิพยจักขุนี้ เพราะไม่มีการปฏิบัติเพื่อฝึกจิตโดยเฉพาะเพื่อให้บรรลุญาณเหล่านั้น เนื่องจากเมื่อบรรลุทิพยจักขุญาณแล้ว ญาณเหล่านั้นก็เป็นอันบรรลุได้

ในบรรดาญาณทั้ง ๓ เหล่านั้น เมื่อบุคคลเห็นเหล่าสัตว์ผู้เสวยทุกข์ในนรกหรือเสวยสุขในเทวโลกด้วยทิพยจักขุ ดำริว่าเราจักทราบอดีตกรรมของพวกเขา แล้วกระทำการกำหนดรู้[กลืน]อยู่ ยถากัมมูปคญาณที่มีกรรมเป็นอารมณ์ย่อมเป็นไป เมื่อดำริว่าเราจักเห็นความเป็นไปในอนาคตของพวกเขาว่า พวกเขาเคลื่อนจากภพนั้นแล้วจักไปเกิดในภพใดแล้วกระทำการกำหนดรู้อยู่ อนาคตังสญาณที่มีขั้นอนาคตของบุคคลเหล่านั้นย่อมดำเนินไป

หมู่ธรรมที่เป็นอนาคตทั้งหมดเป็นอารมณ์ของอนาคตตั้งสัญญานี้ได้เหมือนบุพเพนิวาสานุสสติ-
ญาณ ดังสารกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เอตตฺหิ อตฺตโน วิสเย สพฺพญตฺตญาณคตฺติโก.^{๒๓}

“อนาคตตั้งสัญญานี้มีความเป็นไปเหมือนสัพพัญญุตญาณในวิสัยของตน”

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีประสงค์ว่า “ธรรมคือจิตและเจตสิกในอนาคตตั้งแต่เจ็ดวัน
หรืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเริ่มตั้งแต่วันที่สอง[จากวันที่ตรวจดูด้วยญาณ] เป็นวิสัยของ
อนาคตตั้งสัญญานั้น” แม้ข้อความนั้นก็สมควร เพราะญาณที่รู้อนาคตธรรมในภพอื่นได้นี้
ไม่ควรเป็นสิ่งที่รู้อนาคตธรรมในภพนี้ไม่ได้

ญาณนี้ย่อมรู้อนาคตธรรมที่เป็นไปในกระแสจิตของผู้อื่นในภพนี้ได้ ฉันทใด แม้
บุพเพนิวาสานุสสติญาณก็รู้อดีตธรรมที่เป็นไปในกระแสจิตของผู้อื่นในภพนี้ได้ ฉันทนั้น แต่ใน
พระบาลีและอรรถกถาได้แสดงญาณทั้งสองด้วยธรรมที่เป็นไปในภพอื่น ข้อนั้นเห็นจะแสดงไว้
เพื่อให้ปรากฏอานุภาพพิเศษโดยเนื่องด้วยกาลเฉพาะไม่ทั่วไป

คำว่า โคจรเภท (การจำแนกอารมณ์) มีความหมายว่า การจำแนกความเป็นไป
ของสมถฌานในอารมณ์มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น

จบท้ายแห่งสมถกรรมฐาน

อธิบายวิปัสสนากรรมฐาน

๔๓. วิปัสสนา คือ ปัญญาที่แจ่ม[ไตรลักษณ์] ล่วงพ้นอารมณ์มีบุคคล สัตว์ สตรี
บุรุษ เป็นต้น และอารมณ์ที่เห็นว่าเที่ยงแท้ เป็นสุข มีอิตตาเป็นต้น ดังที่มหาชนทั้งหมด
ในโลกรู้เห็นกัน

กรรม คือ การกระทำ หมายถึง ความเพียรในการอบรมจิต

วิปัสสนากรรม คือ การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญาที่แจ่ม

อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนากรรม คือ ปัญญาที่แจ่มที่เป็นการอบรมจิตนั่นเอง

วิปัสสนากรรมฐาน คือ ที่ตั้ง กล่าวคือ อารมณ์ของการอบรมจิต หมายถึง หมู่ธรรมมีขั้นเป็นต้น

[อารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ โดยสังเขปคือรูปธรรมและนามธรรม โดยพิสดาร จำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือ ขั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒]

อีกนัยหนึ่ง **วิปัสสนากรรมฐาน** คือ การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งซึ่งเป็นเหตุไถ่ของภาวนาพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป หรือของอานิสงส์พิเศษ

[คำว่า วิปัสสนากัมมัญฐาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ที่ตั้งของการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง = วิปัสสนากัมมุตส จาน วิปัสสนากัมมัญฐาน (ัญฐิตุปปฐิสสมาส จาน ศัพท์มีอรรถว่า ที่ตั้ง)

- การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งซึ่งเป็นเหตุไถ่ของภาวนาพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป หรือของอานิสงส์พิเศษ = วิปัสสนากัมมเมว จาน วิปัสสนากัมมัญฐาน (อวธารณบุรพท กรรมธารยสมาส จาน ศัพท์มีอรรถว่า เหตุไถ่)]

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]โดยนัยว่า มีหมวดวิสุทธิ ๗ อย่าง ลักษณะ ๓ อย่าง เป็นต้น

อธิบายวิสุทธิ ๗

ศีลวิสุทธิ คือ นิจศีลที่หมดจด เพราะบริสุทธิ์จากมลทินคือความไม่มีศีล และชำระกายวาจาจากความไม่มีศีล

จิตตวิสุทธิ คือ กระแสจิตซึ่งอบรมดีแล้วที่หมดจด เพราะบริสุทธิ์จากมลทินคือนิ वर्ณและชำระบุคคลผู้มีกระแสจิตนั้นให้หมดจดจากมลทินคือนิ वर्ณ อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงหมายเอาสมาธิโดยการตรัสจิตไว้เป็นหลักในที่นี้

[จิตตวิสุทธิ หมายถึง กระแสจิตที่หมัดจดซึ่งมีสมาธิเกิดร่วมกัน ในที่นี้พระพุทธองค์ไม่ตรัสว่า สมาธิวิสุทธิ เพราะว่าสมาธิต้องเกิดร่วมกับจิต ดังพระพุทธทวจะว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรมมีใจเป็นใหญ่)]

ทิวฐิตวิสุทธิ คือ ความเห็น[ชอบ]ที่เรียกว่าญาณกำหนดรู้สภาวะธรรมอันหมัดจด เพราะชำระบุคคลผู้มีความเห็นนั้นให้หมัดจดจากมลทินคือสักกายทิฐิติวฐิต

กัฏฐาวิตตรณะ คือ เครื่องล่องพ้นความสงสัย ๘ อย่าง หรือ ๑๖ อย่าง หมายถึง ปัจจัยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดรู้เหตุปัจจัย)

[ความสงสัย ๘ อย่าง คือ

- สงสัยในพระศาสดา
- สงสัยในพระธรรม
- สงสัยในพระสงฆ์
- สงสัยในไตรสิกขา
- สงสัยในส่วนแรกคืออดีตชาติ
- สงสัยในส่วนหลังคืออนาคตชาติ
- สงสัยในส่วนแรกและส่วนหลังคืออดีตชาติและอนาคตชาติ
- สงสัยในธรรมอันเป็นเหตุอาศัยเกิดแห่งผลและผลที่เกิดจากเหตุ]

ความสงสัย ๑๖ อย่าง คือ

- เราเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ
- เราไม่เคยเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ
- เราได้เป็นอะไรในอดีตกาลหรือ
- เราได้เป็นอย่างไรในอดีตกาลหรือ
- เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอดีตกาลหรือ
- เราจักเกิดในอนาคตกาลหรือ
- เราจักไม่เกิดในอนาคตกาลหรือ
- เราจักเป็นอะไรในอนาคตกาลหรือ
- เราจักเป็นอย่างไรในอนาคตกาลหรือ
- เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอนาคตกาลหรือ

- เรามีอยู่หรือ
- เราไม่มีอยู่หรือ
- เราเป็นอะไรอยู่หรือ
- เราเป็นอย่างไรอยู่หรือ
- สัตว์ผู้นี้มาจากไหนหรือ
- สัตว์นั้นจักไปสู่สภาพไหน

กังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ญาณที่ล่วงพ้นความสงสัยอย่างหมดจด เพราะชำระบุคคลผู้มีญาณนั้นให้หมดจดจากความสงสัย ๒ อย่างดังกล่าว [คือความสงสัย ๘ อย่าง หรือ ๑๖ อย่าง] พร้อมทั้งอเหตุกทิวฐิ (ความเห็นผิดว่าไม่มีเหตุ) และวิสมเหตุกทิวฐิ (ความเห็นผิดในเหตุที่ไม่มีจริง)

มัคคามัคคะ คือ ทางและที่มีใช่ทาง

ทาง คือ วิธีใส่ใจมนสิการ หรืออริยมรรค ซึ่งเป็นเหตุแห่งการบรรลุญาณทัสสนวิสุทธิ

ที่มีใช่ทาง คือ การใส่ใจซึ่งมิใช่ทางของญาณทัสสนวิสุทธินั้น หรือความสำคัญว่าตนได้บรรลุธรรมแล้ว

มัคคามัคคญาณทัสสนะ คือ ญาณรู้เห็นทางว่าเป็นทางและรู้เห็นที่มีใช่ทางว่ามีใช่ทาง

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณรู้เห็นอันหมดจด เพราะชำระบุคคลผู้มีญาณนั้นให้หมดจดจากความสำคัญว่าเป็นทางในขณะที่มีใช่ทาง

ปฏิบัติ คือ แนวทางปฏิบัติเบื้องต้นที่เรียกว่าลำดับวิปัสสนาญาณต่อๆ มา [ตั้งแต่อุทยัพพญาณถึงอนุโลมญาณ] อันเป็นเครื่องบรรลุคุณธรรมพิเศษชั้นสูง

ปฏิบัติญาณทัสสนะ คือ ญาณรู้เห็นอันเป็นทางปฏิบัติ

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณที่รู้เห็นนั้นอันหมดจด เพราะบริสุทธิ์จากความสำคัญว่าเที่ยงเป็นต้น

ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณรู้เห็นที่เรียกว่าอริยมรรคญาณอันหมดจด เพราะ
บริสุทธิ์จากมลทินคือความหลง

แม้ญาณที่อนุমানรู้อันเกิดจากสุตมยปัญญา (ปัญญาจากการสดับ) เป็นต้น ก็เป็น
ญาณเหมือนกัน ดังนั้น เพื่อห้ามญาณที่อนุমানรู้แล้วหมายเอาญาณที่ประจักษ์เฉพาะตน
พระพุทธองค์จึงตรัส ทสฺสน (เห็น) ศัพท์ในบททั้งหมด

[พระพุทธองค์ไม่ตรัสชื่อว่า มัคคามัคคญาณวิสุทธิ ปฏิปทาญาณวิสุทธิ และ ญาณวิสุทธิ
แต่ตรัส ทสฺสน ศัพท์เพิ่มขึ้นมาในบทว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และ
ญาณทัสสนวิสุทธิ เพื่อหมายความถึงภาวนามยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการอบรมจิต) ไม่ใช่สุตมยปัญญา
(ปัญญาจากการสดับ) และจินตามยปัญญา (ปัญญาเกิดจากความดำริ)]

อธิบายลักษณะ ๓

๔๔. **ลักษณะ** คือ เครื่องกำหนดหมาย กล่าวคือ ตัดสินสังขตธรรมว่า สังขตธรรม
เหล่านี้ไม่เที่ยง

อนิจจลักษณะ คือ ความไม่เที่ยงที่เป็นเครื่องกำหนดหมายนั้นแหละ พึงลป
ภาวปัจจัยในบทหน้า โดยแท้จริงแล้ว สังขตธรรมที่ไม่เที่ยงเป็นอย่างอื่น ความไม่เที่ยงก็
เป็นอย่างอื่น

[คำว่า อนิจจลักษณะ (ความไม่เที่ยงที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย) มาจากศัพท์เดิมว่า
อนิจจตาลุขณ ลป ตา ปัจจัยที่เรียกว่า ภาวปัจจัย คือ ปัจจัยแสดงอรรถว่า “ความเป็น”]

ในข้อนั้น บุรุษอันบุคคลอื่นย่อมเรียกว่า ผู้ไป เพราะประกอบด้วยกิริยาการไป
กิริยาการไปหาใช่บุรุษ และบุรุษก็ไม่ใช่กิริยาการไป เพราะกิริยาเป็นอย่างอื่น บุรุษก็เป็น
อย่างอื่น ฉนฺโต สังขตธรรมทั้งหมดย่อมเรียกว่า ไม่เที่ยง เพราะประกอบด้วยความไม่เที่ยง
ฉนฺนํ ความไม่เที่ยงไม่ใช่สังขตธรรม และสังขตธรรมก็ไม่ใช่ความไม่เที่ยง เพราะความ
ไม่เที่ยงเป็นอย่างอื่น สังขตธรรมก็เป็นอย่างอื่น

ถามว่า : ความไม่เที่ยงคืออะไร

ตอบว่า : ความไม่เที่ยงคืออาการแปรปรวน กล่าวคือ อาการคร่ำคร่า ความหมายก็คือ อาการดับสลาย

ญาณย่อมเป็นไปใน[สังขต]ธรรมที่มีอาการแปรปรวนว่าไม่เที่ยง เพราะรู้เห็นอาการนั้น ความไม่เที่ยงจึงเรียกว่า **ลักษณะ** (เครื่องกำหนดหมาย) ในที่นี้

บททั้ง ๒ อื่น [ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ] ก็มีนัยเดียวกัน

ทุกขลักษณะ คือ อาการบีบคั้นอยู่เสมอ

อนัตตลักษณะ คือ อาการที่ไม่อยู่ในอำนาจ

อธิบายอนุปัสสนา ๓

๔๕. **อนิจจานุปัสสนา** คือ การหยั่งเห็นธรรม [เบญจขันธ์] อันไม่เที่ยงร่วมกับความไม่เที่ยงดังที่กล่าวมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง **อนิจจานุปัสสนา** คือ การหยั่งเห็นความไม่เที่ยงร่วมกับธรรมอันไม่เที่ยง

[คำว่า อนิจจานุปัสสนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การหยั่งเห็นธรรมอันไม่เที่ยง = อนิจจสฺส ธรรมสฺส อนุปัสสนา อนิจจานุปัสสนา (อนิจจ ศัพท์หมายถึงธรรมอันไม่เที่ยง)

- การหยั่งเห็นความไม่เที่ยง = อนิจจตา ย อนุปัสสนา อนิจจานุปัสสนา (อนิจจ ศัพท์มาจาก อนิจจตา ลบ ตา ปัจจัย หมายถึง ความไม่เที่ยง)]

บททั้ง ๒ อื่น [ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา] ก็มีนัยเดียวกัน

อธิบายวิปัสสนาญาณ ๑๐

๔๖. **สัมมสนะ** คือ การพิจารณาเนื่องๆ โดยเนื่องด้วยการจำแนกลักษณะ ๓ ในสภาวะธรรมเหล่านั้น จนกระทั่งสภาวะธรรมในกายอันก่อปรด้วยลักษณะ ๓ ปรากฏแก่ตน

ด้วยญาณ

สัมมสนญาณ คือ ญาณที่เป็นไปด้วยอาการพิจารณา

คำว่า **อุทยะ** คือ ความปรากฏและเจริญขึ้นของสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นต่อๆ มาตามสมควรแก่ขณะนั้นๆ และตามเหตุปัจจัยนั้นๆ

คำว่า **วยะ** คือ ความดับไปของสภาวะธรรมเก่าที่ไม่ได้รับเหตุปัจจัยในขณะที่สภาวะธรรมใหม่เมื่อได้รับเหตุปัจจัยแล้วย่อมจะปรากฏและเจริญขึ้น

อุทยัพพญาณ คือ ญาณรู้เห็นฝ่ายเกิดและฝ่ายดับโดยเนื่องด้วยความต่อเนื่องของหมู่ธรรม

ในฝ่ายทั้งสอง ฝ่ายเกิดขึ้นจะปรากฏชัดต่อๆ มา[ตามลำดับวิปัสสนาญาณ] ส่วนฝ่ายดับไม่ปรากฏชัด เป็นที่สุดของความไม่เที่ยง [คือเป็นอาการปรากฏชัดเจนที่สุดของความไม่เที่ยง]

ภังคญาณ คือ ญาณรู้เห็นความดับชัดเจนยิ่ง

ภยญาณ คือ ญาณรู้เห็นอาการที่น่ากลัวว่า สังขตธรรมอันมีสภาพแตกสลายเช่นนี้ เป็นที่ตั้งของทุกข์โศกหลายพันในเมื่อได้รู้เห็นความดับแล้ว

อาทินวญาณ คือ ญาณรู้เห็นความไม่มีที่พึ่งอื่นโดยสิ้นเชิงของสังขตธรรมที่น่ากลัวเหมือนชาวโลกเมื่อพบสิ่งที่น่ากลัวอย่างใดอย่างหนึ่งในโลก [เช่น สัตว์ร้าย เป็นต้น] ย่อมไม่หวั่นกลัวในเมื่อมีที่พึ่งอื่น [เช่น ถ้ำ เป็นต้น] อยู่ใกล้ แต่เมื่อไม่มีที่พึ่งก็ย่อมหวาดหวั่น

นิพพิทาญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่ก่อปรด้วยอาการเบื่อหน่ายสังขตธรรมเพราะไม่มีที่พึ่ง

มุจจิตุกัมยตาญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่ก่อปรด้วยอัธยาศัยเพื่อให้ตนพ้นจากสังขตธรรมที่น่าเบื่อหน่าย

ปฏิสังขชาญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่เป็นไปชัดเจนกว่าเดิมโดยเนื่องด้วยความคำนึงพิจารณาว่า สังขตธรรมมีกองโทษอันมากมายด้วยอาการ ๔๐ [มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค ฯลฯ] เพื่อให้ผู้ต้องการหลุดพ้นได้ข้ามพ้นโดยเร็ว

สังขารุเปกชาญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่ก่อปรด้วยความเป็นกลางในการกำหนดรู้สังขาร หรือวิปัสสนาญาณที่ก่อปรด้วยความเป็นกลางโดยละความกลัวและความยินดีในสังขาร [ซึ่งเกิดขึ้น]แก่บุคคลผู้ไม่ทำความชวนชวยเกินประมาณแล้วกำหนดรู้สังขารด้วยความเพียรสม่ำเสมอโดยดำริว่า “บัดนี้เราบรรลุถึงหนทางพ้นทุกข์แล้ว” ในขณะที่รู้เห็นว่าสังขตธรรมเป็นกองโทษอันมากมาย และในขณะที่ความเยื่อใยในสังขารหมดสิ้นไป

อนุโลมญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่ถึงพร้อมด้วยกำลังอันสมควรแก่การเกิดมรรค เพราะสามารถนำมรรคขึ้นสูงมาได้

อีกนัยหนึ่ง **อนุโลมญาณ** คือ ญาณที่คล้อยตามญาณชั้นต่ำ [วิปัสสนาญาณ ๘ ตั้งแต่สัมมสนญาณถึงสังขารุเปกชาญาณ] เพราะแสดงไตรลักษณ์ได้ชัดเจนกว่าเดิม

อีกนัยหนึ่ง **อนุโลมญาณ** คือ ญาณที่คล้อยตามมรรคที่จะเกิดต่อมา เพราะเป็นข้อปฏิบัติและเหตุไถ่แห่งญาณชั้นสูง

[คำว่า อนุโลมญาณ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ญาณที่ถึงพร้อมด้วยกำลังอันสมควรแก่การเกิดมรรค = อนุโลเมหิ สมุปนฺนํ ญาณํ อนุโลมญาณํ (ตติยัตตปุริสสมาส)

- ญาณที่คล้อยตามญาณชั้นต่ำ = เภฏจิมานํ อนุโลมํ ญาณํ อนุโลมญาณํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ญาณที่คล้อยตามมรรคชั้นสูง = อุปริมคคสฺส อนุโลมํ ญาณํ อนุโลมญาณํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

อธิบายวิโมกข์ ๓

๔๗. **สุญญตวิโมกข์** คือ มรรคที่หลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสในขั้นนี้ ด้วยกำลังของการรู้เห็นความว่างเปล่าจากอัตตาชื้อะ

อนิมิตตวิโมกข์ คือ มรรคที่หลุดพ้นด้วยกำลังของการกำจัดอารมณ์แห่งสังขารที่อาศัยของกิเลส แล้วรู้เห็นว่าสังขตธรรมไม่ใช่ที่พึ่งโดยสิ้นเชิง

อัปปณิหิตวิโมกข์ คือ มรรคที่หลุดพ้นด้วยกำลังของการรู้เห็นว่าความเพลิดเพลिनในสังขารย่อมไม่มีโดยสิ้นเชิง

อธิบายหนทางสู่วิโมกข์ ๓

๔๘. **สุญญตานุปัสสนา** คือ ความหยั่งเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะความหยั่งเห็นเป็นไปด้วยการแยกกลุ่มนั้นๆ ในกลุ่มที่เป็นสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) สันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความสืบเนื่อง) กิจจบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหน้าที่) และอาร์มมณบัญญัติ (บัญญัติอาศัยอารมณ์) ของสังขตธรรม จึงหยั่งเห็นความไม่มีแก่นสารอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรยึดมั่น ว่าเป็นอนัตตา ดังนั้นจึงเรียกว่า **สุญญตานุปัสสนา**

อนิมิตตานุปัสสนา คือ ความหยั่งเห็นที่ไม่เที่ยง เพราะความหยั่งเห็นเป็นไปด้วยการทำลายสันตติบัญญัติ จึงกำจัดอารมณ์ที่ยึดมั่นว่าเป็นเรา ดังนั้นจึงเรียกว่า **อนิมิตตานุปัสสนา**

อัปปณิหิตานุปัสสนา คือ ความหยั่งเห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะความหยั่งเห็นเป็นไปด้วยการแสดงความเบ็นกองโทษอันมากมาย จึงหยั่งเห็นความไม่มีส่วนดีที่น่าปรารถนา ซึ่งควรยึดมั่นว่านี่ของเรา นั่นของเรา ดังนั้นจึงเรียกว่า **อัปปณิหิตานุปัสสนา**

อธิบายการจำแนกวิสุทธิ ๗

๔๙. **ปาติโมกขสังวรศีล** คือ ศีลอันเป็นวินัยบัญญัติ ปาติโมกขสังวรศีลเป็นประธานเพราะยิ่งใหญ่กว่าโลกียศีลทั้งหมด และเป็นแดนเกิดเพราะเป็นที่เกิดเบื้องต้นแรกของ

กุศลในภูมิ ๔ ดังนั้นจึงเรียกว่า **ปาติโมกขะ** (ประธาน) เพราะเป็นประธาน และเรียกว่า **สังวร** (เครื่องปิดกั้น) เพราะศีลปิดกั้นทางแห่งความไม่มีศีล

อินทรีย์สังวร (การสำรวมอินทรีย์) คือ สติที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการปิดกั้นหนทางเกิดอกุศลธรรมที่ทำให้อินทรีย์มีจักขุเป็นต้นหัวนั้นไหวไม่สำรวม และทำให้เกิดอกุศลธรรมติดตามต่อมา

อินทรีย์สังวรศีล คือ ศีลที่เป็นการสำรวมอินทรีย์

อาชีวะ คือ ความเพียรเป็นเหตุเลี้ยงชีพ หมายถึง ความเพียรในการแสวงหาปัจจัย

อาชีวะปาริสุทธิ (ความหมดจดแห่งความเพียรเลี้ยงชีพ) คือ ความเพียรนั้นนั่นเอง เพราะหมดจดจากความเพียรทรมามีการให้ดอกไม้เป็นต้นและที่ตั้งของการหลอกลวง ๓ ประการ [การรับปัจจัยจำนวนมากโดยสร้างทำเป็นคนมักน้อยสันโดษ การพูดอ้อมค้อมเกี่ยวกับอุตริมนุสสรธรรมในตน และการสร้างสำรวม] อันพระพุทเจ้าทรงดำหนิ

พึงกระทำสมาสว่า อาชีวะปาริสุทธินั้นนั่นเองเป็นศีล จึงชื่อว่า **อาชีวะปาริสุทธิศีล**

ปัจจัยสันนิสิตศีล คือ ญาณพิจารณาในการเสพปัจจัยอันเป็นไปด้วยการกำหนดรู้และใคร่ครวญขอบเขตแห่งประโยชน์นั้นๆ พิจารณาลักษณะปฏิกุศล หรือพิจารณาลักษณะของความเป็นธาตุเท่านั้น เพื่อเพิกถอนความหลงยึดติดมัวเมาประมาท ในเวลารับเอาและบริโภคปัจจัยที่ได้รับด้วยความเพียรมีการเที่ยววิณฑบาตเป็นต้นอันบริสุทธิเช่นนั้น

คำว่า **ปาริสุทธิ** คือ ศีลอันหมดจด

คำว่า **ปาริสุทธิ** คือ ศีลอันหมดจดนั่นเอง [โดยลง ณ ปัจจัยในสังกัดถัตถิต]

พึงกระทำบทสมาสว่า ความหมดจดนั้นนั่นเองเป็นศีล จึงชื่อว่า **ปาริสุทธิศีล**

คำว่า **จตุปาริสุทธิศีล** คือ ศีลอันหมดจด ๔ อย่าง

๕๐. คำว่า **จิตต** (จิต) ในคำว่า **จิตตวิสุทธิ** นี้ หมายถึงสมาธิ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าววว่า ทูโวปี สมาธิ จิตตวิสุทธิ นาม (สมาธิ ๒ อย่าง ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ)

๕๑. คำว่า **ลกขณรสปัจจุปฏฐานปทภูฐานวเสน** (ด้วยประเภทของลักษณะ รสละปัจจุปฏฐาน และปทภูฐาน) นี้ [มีคำอธิบายดังต่อไปนี้]

ลักษณะ คือ สภาพพิเศษเฉพาะของธรรมทั้งหลาย [มีการรับรู้อารมณ์และการกระทบอารมณ์ เป็นต้น] เหมือนความร้อนของไฟ

รสะ (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) คือ หน้าที่อันเกิดขึ้นด้วยสภาพธรรมนั้นเหมือน การที่ไฟทำให้สุก หรือความบริบูรณ์คือสภาพที่ได้รับเพราะการทำให้เกิดขึ้น เหมือนแสงสว่างของไฟ

ปัจจุปฏิฐาน (เครื่องปรากฏ) คือ ความถึงพร้อมนั้นนั่นแหละ หรือผลกล่าวคือ สิ่งที่ถูกทำให้เกิดขึ้น เหมือนควันไฟ

ปทัฏฐาน (เหตุไถ่) คือ เหตุไถ่กล่าวคือปัจจัยเฉพาะไม่ทั่วไปเพื่อความเกิดขึ้นของตน [เหมือนคนก่อไฟ]

ทฤษฎีวิสฤทธิ คือ การกำหนดรู้รูปนามด้วยญาณ กล่าวคือ การกำหนดรูปรูปนามด้วยประเภทของลักษณะ รสะ ปัจจุปฏิฐาน และปทัฏฐานเหล่านั้น

การกำหนดรู้มี ๒ อย่าง คือ การกำหนดรู้โดยย่อ และการกำหนดรู้โดยพิสดาร

การกำหนดรู้โดยย่อ คือ การกำหนดโดยประจักษ์ทำให้เห็นชัดเจนเช่นนี้โดยแยกธรรมภายในออกเป็น ๒ ส่วนว่า นี่คือนาม มิใช่รูป นี่คือรูป มิใช่นาม รูปและนามต่างกัน ไม่มีอัตตา ชีวะ สัตว์ บุคคล มนุษย์ เทวดา หรือพรหม อย่างอื่นนอกจากรูปนามทั้งสอง บุคคลผู้มีปัญญามากย่อมชมสักรายทฤษฎีพร้อมทั้งสัญญาวิปลาสและจิตตวิปลาสได้ด้วยการกำหนดอย่างนี้ โดยแท้จริงแล้ว วิปลาสมี ๓ ประการ ดังพระพุทธทวจนะว่า

อนตฺตนิ อตฺตาทิ สมฺมววิปลลาโส จิตฺตวิปลลาโส ทฤษฎีวิปลลาโส.^{๒๔}

“ความแปรปรวนแห่งสัญญา ความแปรปรวนแห่งจิต ความแปรปรวนแห่งทฤษฎี ในสังขารที่ไม่ใช่อัตตาว่าเป็นอัตตา”

ในเรื่องนั้น บุคคลชมความแปรปรวนแห่งทฤษฎีได้ด้วยศรัทธาที่ตั้งมั่นดีในธรรม คำสอนของพระศาสดาอีกด้วย ส่วนความแปรปรวนแห่งสัญญาและความแปรปรวนแห่งจิตอื่น จะถูกชมได้ในขณะกระทำการกำหนดรู้รูปนามเท่านั้น トラบเท่าที่ความแปรปรวนทั้งสอง

ยังไม่ถูกข่มไว้ การกำหนดรูปร่างก็ยังไม่บริสุทธิ์ และกิเลสธรรมที่มีความแปรปรวนเป็น
มูลเหตุก็ยังไม่ถูกข่มไว้ได้

อีกนัยหนึ่ง บุคคลพึงกำหนดรูปร่างตามนัยว่า “พึงกำหนดรูปร่าง ๔ วิธีตาม
ประเภทของอาหาร ๔, ๕ วิธีตามประเภทของชั้น ๕, ๖ วิธีตามประเภทของธาตุ ๖” เป็นต้น

ธาตุ ๖ คือ ปรฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ และวิญญานธาตุ
โดยแท้จริงแล้ว กุลบุตรซึ่งปุกกุสาติกำหนดรูปร่าง ๖ เหล่านี้แล้วได้บรรลุนาคามิผล ครั้น
จติแล้วไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ หรือว่าเมื่อบุคคลกำหนดรูปร่างเพียงเท่าใด ย่อมข่มความ
แปรปรวนแห่งสัญญา จิต และทิวณฺณันเป็นไปว่านี่คืออัตตาของเรา ก็พึงกำหนดรูปร่างเพียง
เท่านั้น[ตามสมควร]

การกำหนดรู้โดยพิสดาร คือ การกำหนดรูปร่างตามประเภทของหมวดหมู่คือ
จิต เจตสิก และรูป ซึ่งกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้ แต่การกำหนดเช่นนี้
ไม่ใช่วิสัยของผู้เริ่มปฏิบัติ เป็นวิสัยของพระเถระผู้ทรงพระอภิธรรมและรู้แจ้งสัจจะ ๔ แล้ว

ผู้กำหนดรูปร่างอยู่ ย่อมกำจัดความเห็นผิดที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “อัตตาที่ชื่อว่า ชีวะ
มีอยู่ภายในสรีระ อัตตาย่อมกระทำ ย่อมเสวย ย่อมท่องเที่ยวเวียนตายเวียนเกิด” เพราะรู้
เห็นความไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นนอกจากรูปร่างเท่านั้น เขาย่อมกำจัดทิวณฺณันที่เป็นไปว่าอัตตา
มีอยู่โดยอาศัยรูปร่างทั้งสองหรืออย่างหนึ่งๆ เพราะรู้เห็นความไม่มีโดยสิ้นเชิงแห่งความเพียร
ชวนชวายที่ชาวโลกสำคัญว่าเป็นกิริยาของสัตว์บุคคลในนามหรือรูปล้วนๆ และเพราะรู้เห็น
ความปรากฏแห่งความเพียรชวนชวายในเมื่อรูปร่างประกอบพร้อมกัน และเขาย่อมกำจัดความ
เข้าใจผิดโดยเนื่องด้วยความยึดมั่นสิ่งนั้นว่า อัตตามีอยู่จริง ชีวะมีอยู่จริง โดยไม่ตั้งอยู่
ในความเป็นบัญญัติเท่านั้นในสิ่งที่ชาวโลกบัญญัติไว้อันมีอัตตา ชีวะ สัตว์ บุคคล มนุษย์ เทวดา
พรหม เป็นต้น

คำว่า “ความยึดมั่นสิ่งนั้น” หมายความว่า ความยึดถืออย่างแน่นแฟ้นยิ่งโดยนัยว่า
อัตตามีอยู่ ชีวะมีอยู่

คำว่า “ความเข้าใจผิด” หมายความว่า การยึดมั่นรูปร่างว่าเป็นอัตตา

๕๒. ในคำว่า ปจฺจยปริคฺคโห (การกำหนดรู้ปัจจัย) นี้ การกำหนดรู้ปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ การกำหนดรู้โดยสังเขป และการกำหนดรู้โดยพิสดาร

บุคคลผู้กำหนดรู้ปัจจัยของนามโดยเนื่องด้วยวัตถุและอารมณ์ กำหนดรู้ปัจจัยของรูปโดยเนื่องด้วยจิต อุดุ และอาหาร กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามทั้งสองโดยเนื่องด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ชื่อว่า ย่อมกำหนดรู้โดยสังเขป

ส่วนบุคคลผู้กำหนดรู้ตามปฏิจจสมุปบาทนัยและปฏฐานนัยที่จำแนกไว้แล้วใน ปัจจยสังคหะ (ประมวลปัจจัย) ชื่อว่า ย่อมกำหนดรู้โดยพิสดาร แม้ในเรื่องนี้ การกำหนดรู้ตามปฏฐานนัยก็มีใช้วิสัยของผู้เริ่มปฏิบัติ

ผู้กำหนดรู้ปัจจัยย่อมกำจัดต่อเหตุกทิกฺกุลฺลิตฺติ (ความเห็นผิดว่าไม่มีเหตุ) เพราะรู้เห็นว่ารูปนามทั้งหมดตามที่กำหนดแล้วได้ดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุปัจจัยโดยสิ้นเชิง และกำจัด วิสมเหตุกทิกฺกุลฺลิตฺติ (ความเห็นผิดในเหตุที่ไม่มีจริง) มีการเนรมิตของพระติวะและพระพรหมเป็นต้น เพราะไม่เห็นความเป็นไปโดยประการอื่นยกเว้นความพร้อมมูลของเหตุปัจจัยที่เหมาะสม แก่ตน เขาย่อมกำจัดความเห็นผิดในผู้กระทำ[กรรม]และผู้เสวย[ผลของกรรม] เพราะไม่เห็นสิ่งอื่นซึ่งเป็นผู้กระทำหรือผู้เสวย เนื่องจากรู้เห็นว่าไม่มีอิตตาที่เป็นผู้กระทำกรรมหรือผู้เสวยผลอื่นนอกจากเหตุปัจจัยค้ำจุน และรู้เห็นความเป็นไปของกรรมพร้อมทั้งรู้เห็นความเป็นไปของผลกรรม

การลวงพ้นความสงสัย ๑๖ อย่างที่มีสัตว์บุคคลเป็นอารมณ์ว่า เราเกิดมาก่อน ในอดีตกาลหรือ เป็นต้น ย่อมมีได้เพราะรู้เห็นความเป็นไปของรูปนาม โดยเนื่องด้วยเหตุ และผลที่สืบต่อกันในกาลทั้ง ๓ ในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น พร้อมทั้งละความสงสัย ๘ อย่างที่เป็นไปโดยนัยว่า สงสัยในพระศาสดา สงสัยในพระธรรม เป็นต้น ย่อมมีได้เพราะรู้เห็นความเป็นผู้ตรัสรู้ดีของพระพุทธเจ้า เนื่องจากรู้เห็นว่าพระธรรมเทศนาเป็นพระธรรมอันดีงาม ในเมื่อหยั่งเห็นความเป็นไปของสภาวะธรรมด้วยดี

๕๓. ท่านกล่าวว่า เตภูมกสงฆาเรสุ (ในบรรดาสังฆาเรสุในภุมิ ๓) เพราะโลกุตตร-
 ธรรม แม้เป็นสังฆธรรมก็เป็นอารมณ์ของการพิจารณาไม่ได้ อนึ่ง การพิจารณาย่อมมี
 เพื่อละอนุสัยกิเลส อนุสัยมีกามราคะเป็นต้นได้นอนเนื่องอยู่ในสังฆธรรมเหล่าใด สังฆธรรม
 เหล่านั้นย่อมควรแก่การพิจารณา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เตภูมกสงฆาเรสุ

บทนี้พึงสัมพันธ์กับบทว่า ลกฺขณตฺตยํ สมฺมสนฺตสฺส (พิจารณาไตรลักษณ์)

คำว่า อตีตาภิเภทภินเนสฺสุ (อันจำแนกเป็นประเภทมอดีตเป็นต้น) คือ อัน
 จำแนกเป็นประเภท ๑๑ อย่างมีรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน และรูปภายนอก
 เป็นต้น

[รูป ๑๑ ประการ คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ
 รูปละเอียด รูปทรมาร รูปประณีต รูปไกล และรูปใกล้]

คำว่า ขนฺธาทินยํ อารพฺภ (เริ่มแต่นัยแห่งขั้นเป็นต้น) มีความหมายว่า เริ่ม
 แต่มนัยที่จำแนกอารมณ์ของการพิจารณาอย่างนี้ว่า ขั้น ๕ ทวาร ๖ อารมณ ๖ วิญญาณ ๖
 ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เป็นต้น ซึ่งจำแนกไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค คือ ไปตามนัย
 กล่าวคือ โดยคล้อยตามนัยดังกล่าว

ธรรมอย่างใดในบรรดาธรรม ๒๓ ประเภทปรากฏชัดแก่บุคคลใด บุคคลนั้นพึง
 ประการพิจารณาโดยรับเอาธรรมอย่างนั้นเป็นอารมณ์ แต่ถ้าสามารถก็ควรจะประการ
 โดยรับอารมณ์ธรรมทั้งหมดเป็นอารมณ์

[ธรรม ๒๓ ประเภท คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในทวาร ๖ พร้อมทั้งทวารและอารมณ์
 ทั้งหมด กล่าวคือ ขั้น ๕ ทวาร ๖ อารมณ ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖
 ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ โภจนาสละ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ
 ๓ กพ ๓ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ สมบัติ ๔ องค์แห่งปัจจุสมุปบาท ๑๒

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๓ หน้า ๔๕๖) แสดงถึงแนวทางในการเจริญวิปัสสนาว่า
 ยถาปากฎํ วิปัสสนาภินเวโส (พึงเจริญวิปัสสนาตามอารมณ์ที่มาปรากฏชัด) ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติ
 จึงควรพิจารณาด้วยสัมมสนญาณตามอารมณ์ที่มาปรากฏชัด

โดยเหตุที่สัมมสนญาณเป็นปัญญาู้เห็นความไม่เที่ยงอย่างไม่ชัดเจนนัก เพราะรับรู้ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสภาวะธรรม แต่ไม่อาจรู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปอย่างชัดเจนเช่นกับอุทกัพพญาณ ญาณนี้จึงเรียกว่า สัมมสนญาณ (ญาณพิจารณา)

คำว่า กลาปวเสน สงฺขิปิตฺวา (โดยย่อเป็นกลุ่ม) มีความหมายว่า ในบรรดาชั้นธัมมัญจนัย (นัยพิจารณาชั้น ๕) ลำดับแรก พึงย่อรูปทั้งหมดที่แม้ต่างกันด้วยประเภทของรูปอดีต รูปอนาคต และรูปปัจจุบัน ให้เป็นกลุ่มรูปกองเดียว เวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ในเรื่องนั้น มีนัยดังต่อไปนี้ คือ

ยํ กิณฺจํ รูปํ อตีตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนํ อชฺชตฺตํ วา พหิทฺธา วา โสฬาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปถินํ วา ยํ ทูเร สนฺตึเก วา. สพฺพํ รูปํ อนิจฺจํ ขยฺญฺเจเน ทุกฺขํ ภยฺญฺเจเน อนตฺตา อสารถฺตฺเจเน. ยา กาจิ เวทนา ๔เปยฺย ยา กาจิ สญฺญา ๔เปยฺย เย เกจิ สงฺขารธา ๔เปยฺย ยํ กิณฺจํ วิญฺญาณํ ๔เปยฺย สพฺพํ วิญฺญาณํ อนิจฺจํ ขยฺญฺเจเน. ทุกฺขํ ภยฺญฺเจเน อนตฺตา อสารถฺตฺเจนาติ. เอตฺถ จ สพฺพํ รูปํ ๔เปยฺย สพฺพํ วิญฺญาณํ.^{๒๕}

“รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ทราม ประณีต อยู่ไกล หรือใกล้ รูปทั้งหมดไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง...วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง...วิญญาณทั้งหมดไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร”

ในพระบาลีนี้ การถือเอาว่ารูปทั้งหมด...วิญญาณทั้งหมด พึงทราบว่าเป็นการย่อเป็นกลุ่ม

คำว่า อนิจฺจํ ขยฺญฺเจเน (ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป) นี้ มีความหมายว่า บุคคลพึงกระทำการพิจารณาร่วมกับการกำหนดธรรมที่พึงพิจารณาตามนัยว่า รูปไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เวทนาไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป สัญญาไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป สังขาร

ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป วิญญาณไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป หากไม่เป็นดังนี้ การพิจารณาย่อมไม่สำเร็จ พระอนุรุธาจารย์กล่าวคำแสดงการพิจารณาด้วยนัยว่า “ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป” เป็นต้น เพราะข้อความ[คือธรรมที่พึงพิจารณา]มีรูปเป็นต้นนั้นปรากฏชัดแล้วในที่นี้

[พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า “ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร” โดยไม่ระบุถึงขั้นที่ ๕ มีรูปเป็นต้น เพราะว่ารูปเป็นต้นปรากฏชัดแล้ว ท่านจึงละไว้ในฐานะที่เข้าใจกัน]

ในประโยคนั้น คำว่า “รูปไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป” มีความหมายว่า บุคคลรับรู้รูปนั้นๆ ด้วยญาณแล้ว พึงกระทำการพิจารณาโดยนัยว่า ปฐวีธาตุนี้ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป อาโปธาตุนี้ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นต้น

อาการแข็งทั้งหมดภายในร่างกายนี้ เป็นปฐวีธาตุ อาการนั้นย่อมเปลี่ยนแปลงด้วยความแปรปรวนแห่งความเย็น ความร้อน อาหารต่างกัน จิตต่างกัน อิริยาบถต่างกัน หรืออาการทางกายจำนวนมากมีความแปรปรวนตามกระแสรูปต่างๆ ในเรื่องนั้น เมื่อลำดับกิริยาที่เกิดขึ้นต่อมาปรากฏอยู่ ลำดับกิริยาที่เกิดขึ้นก่อนย่อมวิบัติไป ขึ้นชื่อว่าลำดับย่อมไม่มีโดยแยกจากสภาวะธรรม ความปรากฏของลำดับกิริยาที่เกิดขึ้นต่อมาก็คือความเกิดขึ้นของอาการที่เกิดใหม่ๆ นั่นเอง ความวิบัติไปของลำดับที่เกิดขึ้นก่อน ก็เป็นความวิบัติของอาการที่เกิดใหม่ๆ เมื่อบุคคลรู้เห็นความแปรปรวนของอาการแข็งต่างๆ ในร่างกายของตน เช่นนี้ ย่อมชื่อว่ารู้เห็นความสูญสิ้นไปของปฐวีธาตุ และผู้รู้เห็นความสูญสิ้นไปของปฐวีธาตุ ย่อมชื่อว่ายังเห็นความสูญสิ้นไปของรูปที่เกิดร่วมกับปฐวีธาตุ [คือเขายังเห็นความดับไปของปฐวีธาตุโดยประจักษ์ และอนุমানรู้ความดับไปของรูปอื่นว่ามีสภาพดับไปเหมือนปฐวีธาตุ] อาการเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ อาการเย็นหรือร้อน เป็นเตโชธาตุ อาการเคลื่อนไหวเป็นวาโยธาตุ อาการเหล่านี้ย่อมแปรปรวนทุกๆ ขณะ บุคคลผู้รู้เห็นความแปรปรวนของลำดับธาตุเหล่านี้เป็นอย่างๆ ย่อมชื่อว่ายังเห็นความสูญสิ้นไปของอาโปธาตุและรูปที่เกิดร่วมกับอาโปธาตุ เป็นต้น

บุคคลย่อมรู้เห็นความแปรปรวนของกระแสรูปภายนอกด้วยการเห็น ย่อมรู้เห็นความแปรปรวนของกระแสรูปภายในกายด้วยการสัมผัสทางกาย แต่รู้เห็นความสูญสิ้นไปของธาตุที่เป็นองค์ธรรมของกระแสรูปด้วยญาณหยั่งรู้ ด้วยเหตุนี้ บุคคลจึงควรกำหนดรู้ความแปรปรวนของกระแสธาตุนั้นๆ ภายในกายของตน หรือพินิจโดยอาการนั้นๆ แล้วพึงพิจารณาเสมอกระทำให้หยั่งเห็นความไม่เที่ยงของธาตุที่เป็นรูป

ในขั้นอื่นก็พึงรู้ความต่างกันของกระแสนามนั้นๆ แล้ว พึงกระทำการศึกษากระทำให้หยั่งเห็นความสูญสิ้นไปของเวทนาเป็นต้น

คำว่า ภยภูเจณ แปลว่า เพราะมีสภาพน่ากลัว สิ่งใดไม่เที่ยง มีสภาพเปลี่ยนแปลงทุกขณะ สิ่งนั้นควรเป็นของน่ากลัวโดยแท้

ถามว่า : เหตุใดสิ่งนั้นจึงน่ากลัว

ตอบว่า : เพราะบุคคลใดไม่กลัวสิ่งนั้น กระทำความสนิทสนมคุ้นเคย รักษาให้เป็นอวัยวะของตนว่านี่ของเรา สิ่งนั้นย่อมบีบคั้นเบียดเบียนเขาเป็นนิตย์ด้วยทุกข์คือการปรุ่่งแต่่งหลายพันไม่มีที่สิ้นสุด หรือบีบคั้นด้วยทุกข์คือความแปรปรวน ดังนั้นจึงชื่อว่า ทุกข์ เพราะมีสภาพน่ากลัว เนื่องจากมีสภาพบีบคั้นอยู่เสมอด้วยทุกข์ต่างๆ

ที่ชื่อว่า อนัตตา เพราะตรงข้ามกับอัตตา

อัตตา คือ สิ่งที่บุคคลยึดมั่นโดยความเป็นภาวะสูงสุดที่เกิดภายในอย่างนี้ว่า ภาวะภายในที่ประเสริฐกว่านี้ไม่มีแก่เรา

ถามว่า : สิ่งใดควรยึดมั่นเช่นนั้น

ตอบว่า : สิ่งที่ควรยึดมั่นเช่นนั้น คือสิ่งที่เป็นไปในอำนาจโดยสิ้นเชิง ย่อมดำเนินไปไม่แปรผันเสมอตามความปรารถนายินดีหรือการบังคับของตน โดยปราศจากการปรุ่่งแต่่ง ดังที่กล่าวมาแล้ว สภาพดังกล่าวชื่อว่าทำหน้าที่ของอัตตาแก่เหล่าสัตว์ผู้รักสุขเกลียดทุกข์เสมอ ส่วนสภาพใดย่อมขจัดทำลายสุขตามที่ดำเนินไปของเหล่าสัตว์ผู้รักสุขเสมอก่อให้เกิดทุกข์ต่างๆ ซึ่งมีการปรุ่่งแต่่งเป็นต้นอันเป็นมูลเหตุแก่เหล่าสัตว์ผู้เกลียดทุกข์

สภาพนั้นเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับอัตตาโดยแท้ รูปนี้ก็เป็นอย่างนี้ จึงชื่อว่าอนัตตา เพราะไม่กระทำหน้าที่ของอัตตา และกระทำหน้าที่อันตรงกันข้ามกับอัตตา

ท่านกล่าวว่า อสารถุเจณ (เพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร) เพื่อแสดงเหตุที่รูปนี้ไม่เป็นไปในอำนาจของตน ไม่กระทำหน้าที่ของอัตตา และกระทำหน้าที่ซึ่งตรงกันข้ามกับอัตตา

ในประโยคนั้น แก่นสาร คือ กำลังพิเศษที่เรียกว่าความสามารถเพื่อทำให้เกิดขึ้นตามความต้องการโดยปราศจากความพร้อมมูลของเหตุปัจจัย หรือตั้งอยู่ได้ตามความปรารถนาโดยปราศจากการค้ำจุนของเหตุปัจจัยหลังจากเกิดขึ้นแล้ว แม้รูปก็ไม่เป็นแก่นสารและไม่ประกอบด้วยแก่นสารเช่นนี้ เพราะไม่มีกำลังเพื่อจะเกิดขึ้นเองโดยปราศจากความพร้อมมูลของเหตุปัจจัย หรือตั้งอยู่เพียงชั่วขณะโดยปราศจากการค้ำจุนของเหตุปัจจัยหลังจากเกิดขึ้นแล้ว

ธรรมดาว่ารูปย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งความพร้อมเพรียงของเหตุปัจจัยโดยปราศจากกำลังของตน ย่อมตั้งอยู่ด้วยการอุปถัมภ์ของเหตุปัจจัย เมื่อก่อให้เกิดทุกข์ในการปรุงแต่งปัจจัยหลายพันอย่างแล้ว ย่อมชื่อว่ากระทำหน้าที่อันตรงกันข้ามกับอัตตาเสมอ ย่อมบีบคั้นเบียดเบียน

คำว่า “เวทนาไม่เที่ยงเพราะมีสภาพลื่นไพล” เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พิจารณาไตรลักษณ์ว่า [ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพลื่นไพล เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร]

คำว่า อทธานวเสน (โดยเนื่องด้วยระยะเวลา) มีความหมายว่า โดยเนื่องด้วยระยะเวลาที่ดำเนินไปซึ่งกำหนดไว้ด้วยภพหนึ่งๆ เพราะชั้น ๕ ที่เกิดในภพอื่นย่อมไม่ติดตามไปสู่ภพอื่นนอกจากนั้น ย่อมดับไม่มีเหลือในภพนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง พึงประกอบประเภทของกาลเวลาโดยจำแนกเป็นวัย ๓ ทสกะ (หมวดสิบ) ๑๐ มีมันททสกะ (๑๐ ปีแห่งเด็กก่อน) เป็นต้น ปี ฤดู เดือน ปักข์ ดิถี วัน คิน ยาม เป็นต้น

[วัย ๓ คือ ปฐมวัย (วัยแรก) มัชฌิมวัย (วัยกลาง) และปัจฉิมวัย (วัยสุดท้าย)]

ทสกะ (หมวดสิบ) ๑๐ คือ มันททสกะ (๑๐ ปีแห่งเด็กอ่อน) ชิททาทสกะ (๑๐ ปีแห่งการเล่น) วัณณทสกะ (๑๐ ปีแห่งผิวพรรณ) พลทสกะ (๑๐ ปีแห่งกำลัง) ปัญญาทสกะ (๑๐ ปีแห่งปัญญา) หานิทสกะ (๑๐ ปีแห่งความเสื่อม) ปัพพาททสกะ (๑๐ ปีแห่งความค่อม) วังกทสกะ (๑๐ ปีแห่งความค่อม) โมมูหทสกะ (๑๐ ปีแห่งความหลงลืม) และ สยนทสกะ (๑๐ ปีแห่งความนอน)]

คำว่า สนุดติวเสน (โดยเนื่องด้วยการสืบต่อ) คือ โดยเนื่องด้วยลำดับของรูปหรือลำดับของนามที่ดำเนินไปด้วยอำนาจของกระแสรูปนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า ในบรรดาจิตตชรูป รูปธรรมที่เกิดร่วมกับโลกมูลจิตที่เกิดขึ้นต่อเนื่อง ชื่อว่า รูปธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน นามธรรมคือเจตสิกที่เกิดร่วมกับโลกมูลจิต ก็มีนัยเดียวกันหรือในบรรดาอตุชรูป รูปที่เกิดร่วมกับความเย็นที่เกิดขึ้นต่อเนื่อง ชื่อว่ารูปธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน แม้อาหารชรูปก็เช่นเดียวกัน]

คำว่า ขณวเสน (โดยเนื่องด้วยขณะ) คือ โดยเนื่องด้วยขณะที่เรียกว่าปริมาณอายุของรูปธรรมและนามธรรม

ในข้อนี้ การพิจารณาโดยเนื่องด้วยขณะเป็นวิสัยของพระสัพพัญญูเท่านั้น มิใช่วิสัยของสาวก เพราะสาวกย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้นหรือดับไปในขณะเล็กน้อยเช่นนี้ การพิจารณาโดยเนื่องด้วยระยะเวลาและการสืบต่อจึงเป็นข้อที่พระอรุทธาจารย์ประสงค์ในที่นี้

คำว่า ลกขณตฺตยํ สมฺมสนฺตสฺส (พิจารณาไตรลักษณ์) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลยกไตรลักษณ์ขึ้นในสังขารธรรมอันเกิดในภุมิ ๓ แล้วพิจารณาธรรมเหล่านั้นอยู่เสมอหมายความว่า เมื่อทำให้ธรรมดังกล่าวปรากฏชัดว่ามีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

โดยทั่วไปการรู้เห็นลักษณะของความไม่เที่ยงเป็นประธานในญาณนี้ เมื่อบุคคลรู้เห็นความไม่เที่ยงแล้ว ลักษณะอื่นก็จะปรากฏตามลำดับ แต่เมื่อไม่รู้เห็นลักษณะของความไม่เที่ยง ลักษณะอื่นก็ไม่ปรากฏ ดังนั้น พระอรุทธาจารย์จึงประสงค์ความปรากฏชัดแห่ง

อนิจจลักษณะก่อน[โดยกล่าวว่า เมื่อหยั่งเห็นความเกิดดับด้วยอุทฺथัพพญาณ]

[คำอธิบายข้างต้นคล้ายตามพระพุทธวาทะในอังคุตตรนิกาย สัมโพธิสูตร ว่า

อนิจจสณฺณิโน ภิกฺขเว อนตตสณฺณยา สณฺจาทิ. อนตตสณฺณิ อสฺมิมานสมฺมุคฺชาภูํ ปาปฺุณาติ
ทิกฺกุเจว ธมฺเม นิพฺพานํ.^{๒๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสำคัญว่าไม่ใช่ตัวตนย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้สำคัญว่า ไม่เที่ยง ผู้สำคัญว่าไม่ใช่ตัวตนย่อมถึงความเพิกถอนอัสมิมานะ และบรรลุนิพพานในปัจจุบันภพ”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อนิจฺจลกฺขณ ทิกฺกุเจ อนตตลกฺขณํ ทิกฺกุจเมว โหติ. เตสุ หิ ตีสุ ลกฺขณेषฺสุ เอกสฺมี ทิกฺกุเจ
อิตรทวํ ทิกฺกุจเมว โหติ.^{๒๗}

“เมื่อรู้เห็นอนิจจลักษณะ ก็เป็นอันรู้เห็นอนัตตลักษณะ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อรู้เห็นลักษณะหนึ่งในลักษณะ ๓ เหล่านี้ ก็เป็นอันรู้เห็นลักษณะอื่นได้”

เมื่อนักปฏิบัติรู้เห็นความไม่เที่ยงของรูปนามโดยรับรู้ว่ามีสภาพเกิดดับอย่างรวดเร็วแล้ว ต่อมาก็จะรู้สึกไม่สบายใจ แต่บอกไม่ถูกว่าไม่สบายใจเกี่ยวกับเรื่องอะไร หรือรู้สึกว่าเป็นทุกข์มากโดยไม่รับรู้บัญญัติว่าอะไรเป็นทุกข์ ความรู้สึกเช่นนี้คือทุกขลักษณะของรูปนาม บางขณะจะรู้สึกว่าสภาพธรรมที่กำหนดอยู่เหมือนกับเป็นเครื่องจักรหรือเป็นอะไรบางอย่างที่ไม่ใช่ตัวเรา หรือว่าร่างกายบางส่วนหรือทั้งหมดหายไป ความรู้สึกเช่นนี้คืออนัตตลักษณะที่ปรากฏในขณะปฏิบัติธรรม]

คำว่า เตเสว คือ ในสังขารที่เกิดในภุมิ ๓ นั้นนั่นเอง

คำว่า ปจฺยวเสน (โดยเนื่องด้วยปัจจัย) มีความหมายว่า ลำดับแรก ในรูปขันธ์ [เมื่อหยั่งเห็นความเกิดดับด้วยอุทฺथัพพญาณ]โดยเนื่องด้วยปัจจัยคืออวิชชา ตัณหา อุปาทานกรรม และอาหาร

ส่วนในเวทนา สัญญา และสังขาร ฟังกล่าวผัสสะแทนอาหาร ในวิญญานก็ฟังกล่าวรูปนามแทน

ในข้อนั้น มีนัยดังต่อไปนี้ คือ เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ในอดีตภพถัดมา เกิดขึ้นอีกเพราะเป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้ กระแสรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญานย่อมเกิดขึ้นตั้งแต่ปฏิสนธิขณะในภพนี้ ย่อมเจริญเพิ่มพูนด้วยอำนาจของหมู่รูปนาม

ทุกๆ ขณะจนถึงมรณกาล แต่เมื่อวิชาเป็นต้นดับไปเพราะถูกกำจัดเสียได้ในภพนั้น กระแส
รูปนามย่อมดับไป และถึงความดับไม่เกิดอีกในภพต่อไป

เมื่อน้ำมีอยู่ ผงปลาย่อมมีได้ แต่เมื่อน้ำไม่มี ผงปลาก็มีไม่ได้ ฉันทใด เมื่อรูปนาม
ที่เกิดแต่กรรมมีอยู่ รูปนามอื่นย่อมมีได้ แต่เมื่อรูปนามที่เกิดแต่กรรมไม่มี รูปนามอื่นย่อม
มีไม่ได้ ฉันทนั้น ด้วยเหตุนี้ รูปอื่นทั้งหมดจึงนับเข้าในรูปที่เกิดแต่กรรมและถือเอานัยแห่งความ
เกิดดับด้วยแรงกรรม ความเป็นไปของความเกิดดับแห่งขันธ์ ๕ ย่อมมีโดยเนื่องด้วยปัจจัย
คืออวิชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม อย่างนี้

กระแสรูปที่เกิดครั้งหลังๆ ต่อมาในภพนี้ด้วยแรงกรรม ได้รับการอุปถัมภ์จาก
กฬีการอาหารทุกๆ ขณะตั้งแต่ปฏิสนธิกาล ย่อมเกิดขึ้นติดตามกระแสรูปตามที่เป็นไป แต่
เมื่อไม่ได้รับการอุปถัมภ์ย่อมดับไป ถึงความดับในภพหนึ่งคือการไม่เกิดอีกในกระแสรูปนั้น
หรือกระแสรูปตามที่เป็นไปย่อมเสียหายอันตรธานไป ส่วนเวทนา สัญญา และสังขาร ที่เกิด
ในทวาร ๖ ซึ่งเป็นกุศล อกุศล วิบาก หรือกิริยา ย่อมเกิดขึ้นเมื่อกระทบกับอารมณ์ในขณะที่
อารมณ์ภายนอกมาปรากฏ และกระแสนามธรรมภายหลังๆ ย่อมปรากฏ แต่เมื่อเวทนา
เป็นต้นไม่ได้กระทบอารมณ์ ย่อมดับไป ไม่สืบต่อกระแส ส่วนวิญญาณย่อมเป็นไปในเมื่อ
นามธรรมที่เกิดร่วมกันและวัตถุรูปเป็นไปอยู่ เมื่อนามธรรมที่เกิดร่วมกันและวัตถุรูปดับ ก็
ย่อมดับไป

คำว่า ขณวเสน (โดยเนื่องด้วยขณะ) มีความหมายว่า โดยเนื่องด้วยขณะที่
ดำเนินไปของรูปนามอย่างเดียวไม่เนื่องด้วยเหตุปัจจัยดังที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า “ขณะ” ในที่นี้ หมายถึงกระแสรูปนามที่ได้กล่าวไว้แล้วในสัมมสนญาณ
เพราะญาณของสาวกย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้นหรือความดับไปของรูปนามโดยเนื่องด้วย
ขณะ เปรียบดังความมืดสนิทย่อมปรากฏในยามราตรีภายในถ้ำ แต่เมื่อบุคคลจุดประทีปขึ้น
แสงประทีปย่อมเกิดขึ้นแผ่ไปสู่ภายในถ้ำทั้งหมดทันที ความมืดสนิทย่อมอันตรธานไป ความ
ปรากฏแห่งแสงสว่างและความสิ้นไปแห่งความมืดสนิทย่อมมี แต่เมื่อประทีปถูกดับไปอีก
ความปรากฏแห่งความมืดสนิทและความสิ้นไปแห่งแสงสว่างย่อมมี ฉันทใด บุคคลย่อม

หยั่งเห็นความเกิดดับได้ชัดเจนว่าเป็นความเกิดดับของกระแสรูปนามหลายระยะที่มีในฝ่าย
เกิดขึ้นและดับไปด้วยอำนาจของอตุตต่างกัน อาหารต่างกัน จิตต่างกัน อิริยาบถต่างกัน
หรือความเพียร[มีการเหยียดและคู้เป็นต้น]ต่างกัน ในร่างกายนี้ ฉะนั้น

อธิบายวิปัสสนูปกิเลส ๑๐

เมื่ออุท্থัพพญาณของบุคคลผู้หยั่งเห็นอยู่อย่างนี้ ซึ่งถึงความเป็นผู้ปรารภ
วิปัสสนาแล้ว ได้ดำเนินไปอย่างแก่กล้า ธรรมที่เป็นอุปสรรคคือวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง
ย่อมเกิดขึ้น พระอนุรุธาจารย์กล่าวคาถาแรกที่ขึ้นต้นว่า โอภาโส (แสงสว่าง ปิติ ปัสสัทธิ
อิโมกข์ ปัคคหะ สุข ญาณ อุပ္ภูจฺจัน อุเบกขา และความชอบใจ) ชื่อว่า **มัคคามัคคญาณ-
ทัตสนวิสุทฺธิ**) เพื่อแสดงธรรมที่เป็นอุปสรรคเหล่านั้น

ในคาถานั้น คำว่า โอภาโส (แสงสว่าง) คือ แสงสว่างจากสรีระที่เกิดจากวิปัสสนาจิต

[อนาถปิณฑิกเศรษฐีได้ยินว่าพระพุทธรเจ้าอุบัติขึ้นในโลกแล้วเจริญสติระลึกถึงพระพุทธรคุณ
ด้วยอำนาจของสมาธิทำให้เกิดแสงสว่างแผ่ออกจากร่างกายของท่าน แสงสว่างเช่นนี้เกิดจากสมาธิ
แต่ในที่นี้กล่าวถึงแสงสว่างที่เกิดจากวิปัสสนาญาณที่ ๔]

คำว่า ปิติ คือ ปิติ ๕ อย่างที่ประกอบด้วยวิปัสสนาจิต

คำว่า ปสฺสทฺธิ (ความสงบ) คือ ความสงบทั้งสองอย่าง [ความสงบกายและความ
สงบใจ]

คำว่า อิโมกฺโข คือ สัทธาธิโมกข์ (ความเชื่อด้วยศรัทธา)

คำว่า ปคฺคโห แปลว่า ความเพียร

คำว่า สุขฺ (สุข) คือ ความโสมนัส

คำว่า ญาณฺ (ญาณ) คือ วิปัสสนาญาณ

คำว่า อุပ္ภูจฺจัน แปลว่า สติ

คำว่า อุเบกขา (ความวางเฉย) คือ ตัตรมัชฌัตตูปেকขา (ความวางเฉย คือ ตัตรมัชฌัตตตา) และอาวัชชนูปেকขา (ความวางเฉยคืออาวัชชนะ)

คำว่า นิกนฺติ (ความชอบใจ) คือ ความพอใจที่ละเอียดอันกระทำความผูกพันใน วิปัสสนาและแสงสว่างเป็นต้น

ความชอบใจนี้เป็นวิปัสสนูปกิเลสโดยแท้ ส่วนแสงสว่างเป็นต้นเรียกว่าอุปสรรค ของวิปัสสนา เพราะเป็นที่ตั้งของความชอบใจ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นอยู่ ความสำคัญ ในสิ่งที่มีไช่มรรคว่าเป็นมรรคและในสิ่งที่มีไช่ผลว่าเป็นผล อันก่อปรด้วยความพอใจว่า “แสงสว่างเช่นนี้ไม่เคยบังเกิดขึ้นแก่เราในกาลก่อนจากนี้หนอ ปีติเช่นนี้...อุเบกขาเช่นนี้ไม่เคย บังเกิดขึ้นแก่เราในกาลก่อนจากนี้หนอ เราบรรลุมรรคผลแล้วเป็นแน่” ลำดับนั้น นักปฏิบัติ ผู้เฝ้าละบางคนย่อมสละกรรมฐาน เทียวฟุ้งซ่านอยู่โดยสำคัญผิดคิดว่าตนบรรลุธรรมแล้ว ส่วนผู้ฉลาดย่อมได้สติในกาลนั้นแล้วดำริว่าอาการที่จิตพอใจว่า แสงสว่างเป็นต้นเป็นของเรา สิ่งนี้เป็นเรา สิ่งนี้เป็นอัตตาของเรา ย่อมปรากฏในบัดนี้ แม้โลกุตตรธรรมก็หาใช่ที่ตั้งของ ความพอใจเช่นนี้ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเจริญอยู่ จักทำให้เราเคลื่อนจากหนทางแห่งความ พ้นทุกข์แล้วผูกไว้เ็นทางแห่งวิภูฏะ เอาเถอะ เราจักยกพระไตรลักษณ์ขึ้นในวิปัสสนูปกิเลส เหล่านั้น กำจัดความชอบใจแล้วให้สำเร็จทางแห่งวิปัสสนาตามที่ตั้งใจไป” ย่อมกำหนดรู้ แสงสว่างเป็นต้นก่อน หมายความว่า ย่อมกำหนดรู้ตามนัยว่า แสงสว่างของเรานี้ ไม่เที่ยง เพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจาก แก่นสาร เป็นต้น

โดยประการดังนี้ **มัตคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** คือ ญาณกำหนดรู้ลักษณะของทาง และสิ่งที่มีไช่ทาง อันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้กำหนดรู้ธรรมที่เป็นอุปสรรคอันเป็นเครื่องเศร้าหมอง ของวิปัสสนามีแสงสว่างเป็นต้น แล้วทำให้ความชอบใจในธรรมเหล่านั้นหมดสิ้นไปด้วยการ กำหนดรู้ธรรมดังกล่าว เพราะเป็นญาณหมดจดจากมลทินคือความสำคัญแสงสว่างเป็นต้น ที่มีไช่ทางว่าเป็นทาง และหมดจดจากมลทินคือความชอบใจดังที่กล่าวมาแล้ว เมื่อความ ชอบใจในแสงสว่างเป็นต้นถูกข่มไว้ได้ ญาณนั้นจึงชื่อว่าวิสุทธิดีจากอุปสรรคมีแสงสว่าง เป็นต้น

(๒๕๒) ในคัมภีร์วิภาวนีไม่กล่าวถึงการกำหนดอุปสรรคมีแสงสว่างเป็นต้นด้วยความไม่เที่ยงเป็นต้น แต่กล่าวว่า เป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตได้ด้วยการรู้ว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง มตินั้นไม่เสมอกับคัมภีร์อรรถกถา

[ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงการชมความชอบใจไว้โดยเฉพาะ มติดังกล่าวจึงไม่เสมอกับคัมภีร์อรรถกถา]

๕๔. คำว่า ตถา ปริปนุถวิมุตตสฺส (เมื่อบุคคลนั้นกำหนดรู้เช่นนั้นแล้วพ้นจากอุปสรรค) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลนั้นกำหนดรู้เช่นนั้นแล้ว พ้นจากอุปสรรค คือ วิปัสสนูปกิเลส

คำว่า ยวานุโลมา แปลว่า จนถึงอนุโลมญาณ
พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์

๕๕. คำว่า วิปัสสนาปริปากมาคฺคฺม (อาศัยความสูงงอมของวิปัสสนาญาณ) มีความหมายว่า อาศัยความสูงงอมของวิปัสสนาญาณ เพราะบรรลุความวางเฉยในสังขารแล้ว เข้าถึงความเป็นเฉพาะหน้าต่อวิโมกข์ ๓ และถึงความเป็นปัจฉัยเพื่อให้เกิดพระอรียบุคคล ๗ จำพวก

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ในขณะที่ควรกล่าวว่า บัดนี้ อับปนาสมาธิจักเกิดขึ้นแล้ว

คำว่า “อับปนาสมาธิ” คือ อับปนาสมาธิที่เป็นโสตาปัตติมรรค

คำว่า เทว ตีณิ วิปัสสนาจิตฺตานิ (วิปัสสนาจิต ๒-๓ ดวง) คือ วิปัสสนาจิต ๒ ดวงย่อมเกิดแก่ผู้มีปัญญาแก่กล้า ส่วนวิปัสสนาจิต ๓ ดวงย่อมเกิดแก่ผู้มีปัญญาไม่แก่กล้า

คำว่า ยํ กิณฺณิ (ลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ ลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งที่นับเนื่องในลักษณะ ๓

๕๖. คำว่า ยา ลีชาปตฺตา, สานุโลมา สงฺขารุเปกฺขา (สังขารุเปกขญาณอันถึงที่สุดแล้ว พร้อมทั้งอนุโลมญาณ เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา) พึงประกอบบทว่า

สังขารุเปกขาญาณอันถึงที่สุดแล้วที่ก่อปรด้วยอนุโลมญาณ เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา
ความหมายก็คือ ญาณทั้งสองนี้อันได้แก่สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ
เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา

คำนี้หมายถึงวิปัสสนาที่ถึงความสุขงอมแล้ว

วุฏฐานะ คือ มรรค เพราะมรรคย่อมออกจากสังขารนิमितอันเป็นอารมณ์ของ
วิปัสสนาหรือออกจากความเป็นที่ตั้งของสังโยชน์เอง

อีกนัยหนึ่ง มรรคย่อมทำบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยมรรคให้ออกจากความเป็นปุถุชน
และความเป็นไปในวิภวภูมิตัวด้วยอำนาจของการละสมุทัย จึงเรียกว่า **วุฏฐานะ**

[คำว่า วุฏฐาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาพออกจากสังขารนิमित = สงขารนิमितโต วุฏจาตีติ วุฏฐานัง (วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)
- สภาพออกจากความเป็นที่ตั้งของสังโยชน์ = สโยชนวตฤภาวโต วุฏจาตีติ วุฏฐานัง (วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)
- สภาพทำบุคคลให้ออกจากความเป็นปุถุชนและความเป็นไปในวิภวภูมิตัว = บุคคลปุถุชนภาวโต วุฏฐวตฤโต จ วุฏจาเปตีติ วุฏฐานัง (วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + เณ การิต-ปัจจัย + ยุ ปัจจัย)

วุฏฐานคามินี คือ วิปัสสนาเป็นเครื่องบรรลุมรรค

โดยประการดังนี้ ฟังทราบว่าญาณทั้งสองชื่อว่า วุฏฐานคามินี

๕๗. คำว่า ตโต ปรัง (ถัดจากนั้น) คือ ถัดจากความเป็นไปของวิปัสสนาจิต

๒-๓ ดวง

คำว่า นิพพาน์ อลัมพิตวา (หน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์) มีความหมายว่า
โคตรภูจิตตั้งอยู่ในฐานะของอาวชชนกิจแห่งมรรค รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยความ
เป็นจิตนำหน้ามรรคจิต จึงไม่ได้ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ

คำว่า ปุณฺณชฺชนโคตฺตมภิกฺขวนฺตํ (ข้ามพ้นความเป็นปุณฺณชฺชน) นี้ แสดงข้อความว่า โคตฺตมฺภิกฺขุ คือ จิตข้ามพ้นโคตฺตม[ของปุณฺณชฺชน]

คำว่า “โคตฺตม” หมายถึง ปุณฺณชฺชนชาติคือความไม่เป็นพระอริยะ เพราะมีกิเลสอันหยาบหนา

คำว่า อริยโคตฺตมภิกฺขุสมโภจนฺตญฺจ (และเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล) นี้ แสดงข้อความว่า โคตฺตมฺภิกฺขุ คือ จิตเข้าถึงโคตฺตม[ของพระอริยบุคคล]

คำว่า “โคตฺตม” หมายถึง อริยชาติคือความเป็นผู้หมดจดจากกิเลสนั้นๆ

[คำว่า โคตฺตมฺภิกฺขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตข้ามพ้นโคตฺตมของปุณฺณชฺชน = โคตฺตํ ภวติ อภิกฺขเวตีติ โคตฺตมฺภิกฺขุ (ภฺญ ชาติผู้มีอรรถว่า ข้ามพ้น)
- จิตเข้าถึงโคตฺตมของพระอริยบุคคล = โคตฺตํ ภวติ ปาปุณฺณชาติติ โคตฺตมฺภิกฺขุ (ภฺญ ชาติผู้มี

อรรถว่า เข้าถึง)]

๕๘. พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า มรรคยอมก้าวเข้าสู่อัปนาวิถิ

คำว่า ทุกฺขสจฺจํ ปรีชานนฺโต (กำหนดรู้ทุกฺขสจฺจ) มีความหมายว่า กำหนดรู้วาทธรรมในภุมิ ๓ เป็นทุกฺข การกำหนดรู้ในที่นี้ คือการละความหลงที่ปิดบังความเป็นทุกฺขของธรรมดังกล่าว

คำว่า สมฺมุตฺตสจฺจํ ปชฺชนนฺโต (ละสมฺมุตฺตสจฺจ) มีความหมายว่า ละสมฺมุตฺตสจฺจคือตัณหาที่เป็นไปโดยความเป็นอนุสัยในกระแสจิตของตนได้บางส่วนหรือทั้งหมด โดยกระทำไม่ให้เป็นนกลับมามีอีก

[โสดาปัตติมรรคยังละตัณหาไม่ได้ พระโสดาบันจึงยังครองเรือนอยู่เหมือนกับคนทั่วไป สกทาคามีมรรคละตัณหาหยาบได้ พระสกทาคามีจึงไม่เสพเมถุน อนาคามีมรรคละกามตัณหาได้ พระอนาคามีผู้เป็นคฤหัสถ์จึงนุ่งห่มผ้าขาวเสมอ ส่วนนรหัตตมรรคละรูปตัณหาและอรูปตัณหาได้]

คำว่า นิโรธสัจจ์ สัจฉิกโรโธ (กระทำนิโรธสัจจ์ให้แจ้ง) มีความหมายว่า กระทำพระนิพพานที่เรียกว่านิโรธสัจจ์ให้แจ้งตจผู้มีจักขุเห็นดวงจันทร์อันแจ่มกระจ่างอยู่กลางนภา เพราะกิเลสวัฏฏบางส่วนหรือทั้งหมดถึงความไม่เกิดอีกในกระแสจิตของตน หรือเพราะวิปากวิภูอันจักบังเกิดขึ้นต่อไปถึงความไม่เกิดอีกในกระแสจิตของตน

คำว่า มคฺคสัจจ์ ภาวนาเวสน (อำนาจของการเจริญมรรคสัจจ์) มีความหมายว่า ด้วยอำนาจของภาวนาคือการเจริญมรรคสัจจ์มีองค์ ๘ ที่ไม่เคยเกิดในสงสารอันไม่ปรากฏเบื้องต้น ในกาลก่อนแต่

๕๙. ท่านกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตโต ปรํ (ต่อแต่นั้นไป ผลจิต ๒-๓ ดวงเป็นไปแล้วย่อมดับ) เพื่อแสดงว่า ผลจิต ๒-๓ ดวงย่อมเป็นไปถัดจากมรรคจิต กระทำหน้าที่คือการกำหนดรู้ทุกขสัจจ์เป็นต้นโดยดำเนินไปคล้อยตามมรรค เพราะมรรคเจตนามีผลอันไม่มีระหว่างประคุดบุคคลราดน้ำในที่ซึ่งมีไฟดับแล้วกระทำให้ดับอีกในขณะนั้น ถัดจากนั้นย่อมตกภวังค์

เมื่อบุคคลเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยประสาทจักขุหรือทิพยจักขุ จักขุเหล่านั้น กระทำรูปให้ประจักษ์แล้วกระทำให้ปรากฏชัดเจนแก่บุคคลนั้นต่อมาแล้วจึงดับแต่ในขณะที่เกิดจักขุเหล่านั้น รูปดังกล่าวยังไม่ปรากฏชัดแก่บุคคลนั้นที่เราเห็นรูปนี้ ต่อมาภายหลังเมื่อวาระของปัจจเวกขณวิธิดำเนินไปอยู่ รูปและอาการ[คือวิถีจิตทางใจ]ต่าง ๆ ที่ติดตามรูปนั้นย่อมปรากฏแก่เขา ฉันใด แม้ในข้อนี้ เมื่อวาระของปัจจเวกขณวิธิดำเนินไปอยู่ นิพพานและมรรคผลเป็นต้นที่ติดตามนิพพานย่อมปรากฏ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปุณ ภวํคํ ๒เปย ปวตฺตุนฺติ (แล้วปัจจเวกขณญาณตัดกระแสภวังค์อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงดำเนินไป)

อธิบายปัจจเวกขณญาณ

๖๐. บัดนี้ ท่านกล่าวคาถาที่ขึ้นต้นว่า มคฺคํ ผลญจ นิพฺพานํ (บัณฑิตย่อมพิจารณา มรรค ผล และนิพพาน) เพื่อแสดงอารมณ์ของปัจจเวกขณญาณ

ในคาถานั้น คำว่า ปณฺทิตโต (บัณฑิต) คือ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยอริยปัญญาดำรงอยู่ในผล

คำว่า หีเน แปลว่า ที่ตนละได้แล้ว

คำว่า เสเส (ที่ยังเหลืออยู่) คือ ที่ยังละไม่ได้ ซึ่งควรกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง

ฝ่ายการพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้วและที่ยังเหลืออยู่ทั้งสองอย่าง ย่อมไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้เป็นชีวิตสมสึสีและผู้ไม่ฉลาดในการจำแนกกิเลสบางคน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัจจุบันชาติ วา น วา (และบางคนที่พิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ก็มีบ้าง)

[ชีวิตสมสึสี คือ บุคคลผู้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในขณะนั้น ตัวอย่างเช่น ผู้ที่บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วถูกตัดศีรษะทันที ท่านไม่มีการพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว]

ในเรื่องนี้ ลำดับแรก ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๘} ได้กล่าวว่าการพิจารณามรรคไว้ก่อน การพิจารณาทั้งหมด ต่อแต่นั้น จึงกล่าวว่าการพิจารณาผล พิจารณาภิเลสที่ตนละได้แล้ว และพิจารณาภิเลสที่ยังเหลืออยู่ แล้วกล่าวว่าการพิจารณานิพพานไว้ในที่สุด ส่วนในอรรถกถา ปฏิสัมภีทามรรคประสงค์การพิจารณาภิเลสไว้ก่อนการพิจารณาทั้งหมด ดังสาธกในคัมภีร์ นั้นว่า

ปัจจุบันขณะสุ ปจมํ กิเลสปัจจุบัน โหติ. ตโต มคฺคผลนิพพานปัจจุบันชณานิ.^{๒๙}

“ในบรรดาการพิจารณาทั้งหลาย การพิจารณาภิเลสย่อมมีก่อน ถัดจากนั้นจึงมีการพิจารณามรรค ผล และนิพพาน”

ข้อความนั้นกล่าวไว้เพราะในพระบาลีกล่าวถึงวิมุตติญาณโดยเฉพาะก่อนในลำดับแรกของการแสดงปัจจุเวกชนญาณอย่างนี้ว่า

จินนมนุสฺสเสน ปญฺเฑา วิมุตติญาณ.^{๓๐}

“ปัญญาที่เป็นไปในการรู้เห็นกิเลสทั้งหลายที่ถูกกำจัดแล้ว ชื่อว่า วิมุตติญาณ”

ในพากย์นั้น คำว่า “กิเลสทั้งหลายที่ถูกกำจัดแล้ว” หมายความว่า กิเลสทั้งหลายที่ถูกกำจัดแล้วด้วยมรรคนั้นๆ

เมื่อกล่าวลำดับตามพระบาลี ฟังกล่าวว่า การพิจารณากิเลสที่ถูกละแล้วย่อมมีเป็นลำดับแรก ต่อมาจึงพิจารณาองค์ของมรรคและองค์ของโพชฌงค์เป็นต้นเป็นอย่างๆ ถัดจากนั้นพิจารณานิพพานอันเป็นอารมณ์แห่งองค์ของมรรคและองค์ของโพชฌงค์ต่อแต่นั้น พิจารณาผลธรรม ต่อมาพิจารณานิพพานอันเป็นอารมณ์ของผลธรรม เพราะในพระบาลี ปัจจุบันเวทชนญาณิเทศได้กล่าวถึงนิพพานไว้ ๒ ครั้งในวาระของมรรคและวาระของผล

โดยประการดังนี้ การพิจารณานิพพานจึงเป็นไปในกาลใดกาลหนึ่งอันเป็นเบื้องต้นท่ามกลาง ระหว่าง หรือที่สุด ของการพิจารณาธรรมอื่น แม้การพิจารณากิเลสก็เป็นไปในเบื้องต้นหรือภายหลังจากการพิจารณามรรคและผลเช่นกัน หากเป็นตามนี้ คาถาที่ขึ้นต้นว่า “บัดนี้ตีย่อมพิจารณา มรรค ผล และนิพพาน” ย่อมสอดคล้องกับพระบาลี ดังในอรรถกถาที่อธิบายศัพท์ว่า อธิมาน (ความสำคัญว่าบรรลุธรรมแล้ว) [พระอรรถกถาจารย์]กล่าวว่า

โส हि मच्छफलनिपुणानपिनिग्लेषावशिष्टजिज्ञेसापञ्चवेक्षण सन्ध्यात्सोमनसो
 อริยคุณปฏิเวธ นิกงฺโข.^{๓๑}

“พระอริยบุคคลนั้นเป็นผู้เกิดความโสมนัสด้วยการพิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ตนละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ปราศจากความสงสัยในการรู้ตลอดอริยคุณ”

พระโสดาบันมีปัจจเวกชนญาณ ๕ วิถี เช่นเดียวกันนี้ พระสกทาคามีก็อุปด้วยปัจจเวกชนญาณ ๕ วิถี พระอนาคามีก็อุปด้วยปัจจเวกชนญาณ ๕ วิถี ส่วนพระอรหันต์ ไม่มีกิเลสที่เหลืออยู่ จึงมีปัจจเวกชนญาณ ๔ วิถี ดังนั้น ปัจจเวกชนญาณจึงมีทั้งหมด ๑๙ วิถี

ข้อความข้างต้นนี้หมายถึงปัจจเวกชนวิถีที่ปรากฏครบถ้วน แต่ปัจจเวกชนวิถีที่ไม่บริบูรณ์ก็มีได้ เพราะในอรรถกถาของจูฬทุกขัณฐสูตรกล่าวว่า

สา ปน न सपुण्ड्र परिपुण्ड्रा โหति. เอโก हि प्थินग्लेषमेव पञ्चवेक्षति. เอโก
 अवशिष्टजिज्ञेसामेव. एको मच्छमेव. एको फलमेव. एको निपुणामेव. इमासु पन पञ्चसु
 पञ्चवेक्षणासु एकं वा त्वे वा नो लभन्ति न वग्ภูति.^{๓๒}

“ปัจจเวกชนวิถีไม่บริบูรณ์แก่ทุกคน กล่าวคือ บางคนยอมพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้วเท่านั้น บางคนพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ บางคนพิจารณามรรค บางคน

พิจารณาผล บางคนพิจารณานิพพาน แต่วิธีหนึ่งหรือสองวิธีในปัจจุเวกขณะวิธีเหล่านี้ย่อมสมควรมิได้”

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า มรรค ๔ อย่างที่บุคคลพึงเจริญตามลำดับของวิสุทธิ ๖ อย่างนี้ เรียกว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ**

คำว่า “มรรค” ในที่นี้หมายถึงเอามรรคญาณ ๔ และผลญาณ ๔ โดยเนื่องด้วยความ เป็นไปที่คล้ายตามมรรคญาณ

[คำว่า **มรรค** ในที่นี้ชื่อว่า อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทน สิ่งอื่นๆ ทั้งหมด จึงหมายถึงมรรคญาณและผลญาณทั้งสองอย่าง]

คำว่า **เอตถ** คือ ในวิปัสสนากรรมฐาน

การจำแนกวิโมกข์

๖๑. คำว่า **ตตถ** คือ ในบรรดาวิปัสสนา มรรค และผลเหล่านั้น

อภินิเวส คือ ความยึดมั่น หมายความว่า ความเป็นไปยึดถือขั้นนี้ภายในเหมือน ความเป็นไปของเชิงเขาสิเนรุที่ยังลงบนแผ่นดินด้านล่าง

อิตตาทิเวส คือ ความยึดมั่นว่าอิตตา [อนัตตานุปัสสนาที่ละ]อิตตาทิเวสนั้น

คำว่า **มฺจุจฺนตี** (ละอยู่) มีความหมายว่า ความยึดมั่นนั้นย่อมดำเนินไป เพราะไม่ รู้เห็นว่าธรรมภายในดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุปัจจัยอย่างเดียว และไม่รู้จักความดับในทุกขณะ อนัตตานุปัสสนาจึงเปลื้องความยึดมั่นด้วยอำนาจของการหยั่งเห็นเสมอโดยนัยว่า รูปเป็น อนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา เป็นต้น โดยกระทำให้รู้เห็นลักษณะทั้งสองนั้น[คือความเนื่องด้วย ปัจจัยและความดับในทุกขณะ]อย่างชัดเจน

คำว่า **วิโมกฺขมุขุ โหติ** (เป็นหนทางสู่วิโมกข์) คือ เพราะเป็นเหตุเข้าไปสู่มรรคผล ที่เรียกว่า **สุญญตวิโมกข์**

๖๒. ในคำว่า วิปลาสนิमितต์ (วิปลาสนิमित) วิปลาส คือ การเข้าถึงหรือความเป็นไปด้วยอำนาจของความแปรปรวน หมายความว่า เข้าถึงหรือเป็นไปในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง

วิปลาสนิमित คือ ความวิปลาสนั้นนั่นเองที่เป็นเหตุ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการเกิดกิเลส

คำว่า มุจฺจนฺตี (ละอยู่) มีความหมายว่า นิमितนั้นย่อมมีเพราะไม่รู้เห็นความดับในทุกขณะของธรรมภายใน อนิจจานุสสนาจึงเปลี่ยนนิमितด้วยอำนาจของการหยั่งเห็นเสมอโดยนัยว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง เป็นต้น โดยกระทำให้รู้เห็นความดับในทุกขณะอย่างชัดเจน

๖๓. ในคำว่า ตณฺหาปณฺธิ (ตณฺหาอันเป็นความต้องการ) ตณฺหาปณฺธิ คือ ตณฺหาอันเป็นความต้องการ ทั้งนี้เพราะตั้งใจไว้มั่นในอารมณ์ด้วยอำนาจของความผูกพัน [อันละ]ตณฺหาอันเป็นความต้องการนั้น

คำว่า มุจฺจนฺตี (อันละอยู่) มีความหมายว่า ความต้องการย่อมมีได้เพราะไม่รู้เห็นว่าธรรมภายในเป็นกองโทษอันใหญ่หลวง ทุกขานุสสนาจึงเปลี่ยนความต้องการด้วยอำนาจของการหยั่งเห็นเสมอโดยนัยว่า รูปเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ เป็นต้น โดยกระทำให้รู้เห็นว่าธรรมภายในเป็นกองโทษอันใหญ่หลวงอย่างชัดเจน

๖๔. คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) มีความหมายว่า เพราะเหตุที่อนุสสนาทั้งสามอันเป็นหนทางของวิโมกข์เหล่านั้นมีชื่อพิเศษเช่นนี้

ความสำเร็จแห่งประโยชน์ด้วยการรู้เห็นความว่างเปล่าในสังขาร เป็นอานุภาพของญาณที่ตรงกันข้ามกับความยึดถือด้วยทิวฏฐิคือความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน เมื่อบุคคลหยั่งเห็นเช่นนั้นแล้วหลุดพ้นอยู่ วิปัสสนาและมรรคย่อมได้รับชื่อตามหน้าที่ของญาณที่เกิดร่วมกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยถิ วุฏฺฐาน ๗เปฯ สฺสณฺณโต วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค (ถ้าภูฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ก็จะเป็นมรรคที่เรียกว่า สฺสณฺณตวิโมกข์)

๖๕. ความสำเร็จแห่งประโยชน์ด้วยการรู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นอานุภาพของ

ศรัทธาที่ตรงกันข้ามกับความยึดถือด้วยมานะคือความยึดมั่นอารมณ์ เมื่อบุคคลหยั่งเห็น เช่นนั้นแล้วหลุดพ้นอยู่ วิปัสสนาและมรรคย่อมได้รับชื่อตามหน้าที่ของศรัทธาที่เกิดร่วมกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยทิ อนิจฺจโต ๒เปย อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม โหติ (ถ้าพิจารณาโดยความไม่เที่ยง ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์)

๖๖. ความสำเร็จแห่งประโยชน์ด้วยการรู้เห็นทุกข์ เป็นอานุภาพของสมาธิที่ตรงกันข้ามกับความยึดถือด้วยตัณหาคือความต้องการ เมื่อบุคคลหยั่งเห็นเช่นนั้นแล้ว หลุดพ้นอยู่ วิปัสสนาและมรรคย่อมได้รับชื่อตามหน้าที่ของสมาธิที่เกิดร่วมกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยทิ ทุกฺขโต ๒เปย อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข นาม (ถ้าพิจารณาโดยความเป็นทุกข์ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อปฺปณฺหิตวิโมกข์) ดังสาธกในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคว่า

อนิจฺจโต มนสิกรโต สทฺธินทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ. ทุกฺขโต มนสิกรโต สมาธิทฺริยํ
อธิมตฺตํ โหติ. อนตฺตโต มนสิกรโต ปญฺณินทฺริยํ อธิมตฺตํ โหตี.^{๓๓}

“เมื่อบุคคลกำหนดรู้ว่าไม่เที่ยง สัทธินทรีย์เป็นสภาพมีกำลังมาก เมื่อกำหนดรู้ว่า เป็นทุกข์ สมาธิทรีย์มีกำลังมาก เมื่อกำหนดรู้ว่าไม่ใช่ตัวตน ปัญญาทรีย์มีกำลังมาก”

หน้าที่พิเศษของธรรม ๓ อย่างในมรรค ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของการเข้าถึง วิปัสสนา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มคฺโค ๒เปย นามานิ ลภติ (มรรคย่อมได้ชื่อ ๓ อย่างด้วย อำนาจของการเข้าถึงวิปัสสนา)

ในเรื่องนั้น อริยสาวกผู้หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ ชื่อว่า ธรรมานุสารี (ผู้หยั่งเห็น สภาวะธรรม) ในขณะที่บรรลุโสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ (ผู้บรรลุมรรคผลด้วยญาณ- ทัสสนะ) ในขณะที่บรรลุมรรคผลในท่ามกลาง ๖ และชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วย ปัญญา) ในขณะที่บรรลุอรหัตตผล

อริยสาวกผู้หลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ชื่อว่า สัทธานุสารี (ผู้คล้อยตามศรัทธา) ในขณะที่บรรลุโสดาปัตติมรรค และชื่อว่า สัทธาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) ในฐานะชั้นสูง ๗

ส่วนอริยสาวกผู้หลุดพ้นด้วยอปฺปณฺหิตวิโมกข์ ชื่อว่า กายสักขิ (ผู้มีพยานที่ได้ รับในกาย) ในฐานะทั้ง ๘

อริยสาวกนั้นผู้กระทำอุปมาเป็นบาทแล้วหลุดพ้น ตั้งอยู่ในอภัตตผลแล้ว
ชื่อว่า อุกาโตภาควิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสองคืออุปมาและอภัตตมรรค-ผล)

ด้วยเหตุนี้ ข้อความที่ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]กล่าวมาแล้วว่า “คำว่า วิปัสสนา-
ปริปากมามุม (อาศัยความสงบของวิปัสสนาญาณ) มีความหมายว่า อาศัยความสงบ
ของวิปัสสนาญาณ เพราะบรรลุความวางเฉยในสังขารแล้ว เข้าถึงความเป็นเฉพาะหน้าต่อ
วิโมกข์ ๓ และถึงความเป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดพระอริยบุคคล ๗ จำพวก” จึงได้รับ
อรรถาธิบายแล้วด้วยถ้อยคำดังนี้

พึงประกอบบทว่า เช่นเดียวกันนี้ ผลย่อมได้ชื่อ ๓ อย่างเช่นนั้นในมรรควิธีด้วย
อำนาจของการเข้าถึงมรรค

๖๗. คำว่า ยถาตุตถนเยน วิปัสสนตานัง (แก่ผู้รู้แจ้งตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว) คือ
แก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ ผู้รู้แจ้งตามนัยที่กล่าวมาแล้วด้วยข้อความว่า ถ้าภูฏฐานคามินี-
วิปัสสนาพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ก็จะเป็นมรรคที่เรียกว่า สุกฺขัญญตวิโมกข์ เป็นต้น

คำว่า ยถาสกัม ผล (ผลที่เกิดขึ้นตามมรรคของตนๆ) มีความหมายว่า ผลที่เป็น
ของตนๆ ตามนัยว่า โสตาปัตติผลของพระโสดาบัน สกทาคามิผลของพระสกทาคามิ เป็นต้น
ย่อมเรียกว่าสุกฺขัญญตวิโมกข์ เป็นต้นด้วยอำนาจของการเข้าถึงวิปัสสนา ความหมายก็คือไม่
เรียกว่าสุกฺขัญญตวิโมกข์ เป็นต้นด้วยอำนาจของการบรรลุมรรค

การที่มรรคได้ชื่อว่า อนิมิตตะ ด้วยอำนาจของการเข้าถึงวิปัสสนา กล่าวไว้ตาม
เทศนาในพระสูตร ส่วนในพระอภิธรรม มรรคที่ชื่อว่า อนิมิตตะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะมรรค
ย่อมไม่ชื่อว่า อนิมิตตะ โดยตรง เนื่องจากยังมีสังขารนิमितที่ควรจำแนกโดยความหยาบ หรือ
ประณีต เป็นต้น การจำแนกมรรคเป็นธรรมทราหม ประณีต ประณีตกว่า หรือประณีตที่สุด
ย่อมปรากฏโดยเนื่องด้วยปฏิบัติที่ลำบากแต่รู้แจ้งเร็ว เป็นต้น หรือเนื่องด้วยความน้อยหรือ
มากของบารมีธรรม เป็นต้น ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อนิจจานุปัสสนา สงฺขาราเรสุ นิจฺจนิมิตฺตํ วิธมนวเสน ปวตฺตตฺตา อนิมิตฺตานุปัสสนา
นาม สมานาปี สยํ สงฺขารนิमितฺเต ปริยาปนฺนตฺตา เอกนฺเตน อตฺตโน นามํ มคฺคสฺส ทาทุํ น

สกุโกติ. ตสฺมา มคฺโค อภิธมฺมปริยาเยน อนิมิตฺตนาหมํ น ลภติ.^{๓๔}

“อนิจจานุปัสสนาแม้ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา เพราะเป็นไปด้วยการกำจัดอารมณ์ นิमितว่าเที่ยงในสังขาร ก็ให้ชื่อของตนแก่มรรคไม่ได้โดยแท้ เพราะนับเข้าในสังขารนิมิต มรรคจึงไม่ได้ชื่อว่า อนิมิตตะ ตามอภิธรรมเทศนา”

แต่โดยเทศนาในพระสูตร มรรคและผลที่เป็นไปรับเอานิพพานอันมีชื่อว่าสุญญตะ เป็นต้นเป็นอารมณ์ ย่อมได้รับชื่อว่าสุญญตะ เป็นต้น ด้วยอำนาจของอารมณ์เหมื่อดังฉาน ที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์มีชื่อเรียกว่า ปฐวีกสิณ

ท่านกล่าวว่า อารมฺมณวเสน (ด้วยอำนาจของอารมณ์) เพื่อแสดงว่า กิเลสธรรม มีรากะเป็นต้นอันกระทำปิลิโพธ กระทำนิमित หรือกระทำความต้องการโดยการรับเอาอารมณ์ หรือประกอบรวมกัน ย่อมไม่มีในมรรคและผล มรรคและผลจึงได้ชื่อว่าสุญญตะ เป็นต้น ตามสภาวะของตน โดยไม่เกี่ยวกับการเข้าถึงหรืออารมณ์อย่างอื่น

ในประโยคนั้น คำว่า สรสวเสน (โดยเนื่องด้วยสภาวะของตน) มีความหมายว่า ตามสภาวะของตน

คำว่า นามตฺตยํ (ชื่อทั้งสาม) คือ ชื่อทั้งสามมีสุญญตวิโมกข์ เป็นต้น

คำว่า สพฺพตฺถ คือ ในมรรควิธีและผลสมាប់ตติวิธีทั้งหมด

คำว่า สพฺพเสปี คือ มรรคและผลทั้งหมด

คำว่า สมเมว แปลว่า เหมือนกัน

อธิบายการจำแนกบุคคล

๖๘. คำว่า เอตฺถ ปน คือ ในบรรดามรรคและผลตามที่กล่าวมานี้

ทิวฺฐิ์ทั้งหมดและวิจิกจนา ๑๖ อย่าง มีอัตตทิวฺฐิ์เป็นเหตุ เมื่ออัตตทิวฺฐิ์ดับไป ทิวฺฐิ์ และวิจิกจนาย่อมดับไปและกรรมที่ทำให้ไปสู่อบายทั้งหมดก็ส่งผลได้ในเมื่อมีอัตตทิวฺฐิ์เท่านั้น แต่เมื่ออัตตทิวฺฐิ์ไม่มี กรรมดังกล่าวก็ส่งผลไม่ได้ ทิวฺฐิ์ย่อมถูกผู้รู้เห็นสัจจะแล้วกำจัดได้โดย

สิ้นเชิง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โสตาปัตติมรรคํ ๒๒๒ ปหีนาปายคมนโน (บุคคลผู้เจริญ โสตาปัตติมรรคแล้ว ละการไปสู่อบายได้แล้วด้วยการละทวิภูฏิและวิจิกจนา)

คำว่า **อปายคมนะ** คือ กรรมที่ทำให้ไปสู่อบาย หมายถึง อกุศลธรรมที่ไม่ประกอบด้วย ทวิภูฏิและวิจิกจนา พร้อมทั้งทุจริตกรรมที่เคยกระทำมาในภพก่อน

คำว่า **ปหีนาปายคมนะ** คือ ผู้ละกรรมที่ทำให้ไปสู่อบายได้แล้ว

สำหรับพระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งสัจจะ ๔ ละอตัตติภูฏิได้แล้ว โภธิปักขิยธรรมย่อมตั้งอยู่ในฝ่ายเจริญยิ่งๆ ขึ้นไปอย่างแน่นอน ส่วนกิเลสธรรมย่อมตั้งอยู่ในฝ่ายเสื่อม และเมื่อเสื่อมถอยตามไปลำดับอยู่ ย่อมถึงความดับสูญโดยสิ้นเชิงในภพ ๗ เป็นอย่างมาก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สตตฺกฺขตฺตฺปรโม โสตาปนโน นาม โหติ (ผู้มีการเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก)

ในประโยคนั้น คำว่า สตตฺกฺขตฺตฺ (๗ ครั้ง) หมายถึงการถือปฏิสนธิ ๗ ครั้ง

คำว่า ปรโม (อย่างมาก) มีความหมายว่า ขอบเขตที่สูงสุด

คำว่า **สตัดักขตตฺปรมะ** คือ ผู้มีการเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก

บุคคลดังกล่าวมี ๓ ประเภท คือ ผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมากในเทวดา ผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมากในมนุษย์ และผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมากในเทวดาและมนุษย์ทั้งสองฝ่าย ดังพระพุทธทวจะว่า

กตโม จ ปุคฺคโล สตตฺกฺขตฺตฺปรโม อิเธกฺโข ปุคฺคโล ติณฺณํ สโยชนานํ ปริกฺขยา โสตาปนโน โหติ, อวินิปาตธมฺโม นียโต, สมฺโพธิปฺรายนโน, โส สตตฺกฺขตฺตฺ เทเว จ มนุสฺเส จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา กฺุขสฺสนฺตํ กโรติ. อโย วุจฺจติ ปุคฺคโล สตตฺกฺขตฺตฺปรโม.^{๓๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมากเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นพระโสดาบัน มีปกติไม่ตกอบาย มีสุคติภูมิแน่นอน มีมรรคญาณเป็นเบื้องหน้า เพราะละสังโยชน์สามได้ บุคคลนั้นท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ ๗ ครั้งแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ บุคคลนี้เป็นผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก”

ด้วยเหตุนี้ พระโสดาบันเหล่าใดย่อมบรรลุมรรคชั้นสูงในภพปัจจุบันหรือต่ำกว่า ๗ ภพในกามภพนั้นแล ความเป็นไปพิเศษเช่นนี้ของพระโสดาบันเหล่านั้นย่อมสำเร็จด้วย อานุภาพของวิปัสสนาในมรรคชั้นสูง ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อุปริ ติณฺณํ มคฺคานํ วิปสฺสนา นียาเมติ.^{๓๙}

“วิปัสสนาของมรรคชั้นสูง ๓ อย่างย่อมกำหนด[ภพ]”

ส่วนพระโสดาบันเหล่าใดทำฉานให้เกิดในภพปัจจุบัน หรือในภพใดภพหนึ่งในภพ ๗ เหมือนท้าวสักกะ อนาถปิณฑิกเศรษฐี และนางวิสาขา เป็นต้น ย่อมไปสู่พรหมโลก และพระโสดาบันเหล่าใดบรรลุโสดาปัตติมรรคในพรหมโลกแล้วปรินิพพานในที่นั้น ความเป็นไปพิเศษเช่นนี้ของพระโสดาบันเหล่านั้นย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของมหัคคตฉาน

บางคนเห็นว่า พระโสดาบันสัตตักขัตตปุรณะมีปฏิสนธิ ๑๔ ภพในกามภูมิด้วย พระดำรัสในพระบาลี คือ พระดำรัสว่า “ห้องเที่ยวไปในเทวดา ๗ ครั้ง” ในพระบาลี แสดง การปฏิสนธิของโอปปาติกะ ๗ ครั้งในกามภพ พระดำรัสว่า “ห้องเที่ยวไปในมนุษย์ ๗ ครั้ง” แสดงการปฏิสนธิของผู้ถือกำเนิดในครุฑมารดา ๗ ครั้ง คำทั้งสองนั้นจึงแสดงการปฏิสนธิ ๑๔ ครั้ง ดังเทพบุตรชนวนสกะ[ผู้เป็นอดีตพระเจ้าพิมพิสาร]ได้หมายเอาภพ ๑๔ ภพที่ปรากฏโดยปริยายนั้น จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคในลักกัปปัญหสูตร (ชนวนสกุสูตร) ว่า

อิโต สตุตฺต ตโต สตุตฺต, สํสรานิ จตุทฺทสา.^{๔๐}

“ภพมี ๑๔ คือภพ ๗ ในเทวโลกนี้ และภพ ๗ ในมนุษย์โลกนั้น”

นอกจากนั้น ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระพุทธเจ้าตรัสว่า

สเจ อุทายิ อานนฺโท อวิตราคิ กาลิ กเรยฺย, เตน จิตฺตปสาเทน สตุตฺตกฺขตุตฺตํ
เทเวสุ เทวราชฺช กเรยฺย. สตุตฺตกฺขตุตฺตํ อิมสฺมีเยว ชมฺพฺทีเป มหาราชฺช กเรยฺย. อปิ จ อุทายิ
อานนฺโท ทิฏฺฐเจว ธมฺเม ปรีนิพฺพายิสฺสตี.^{๔๑}

“ดูกรอุทายี ถ้าอานนที่ยังไม่สิ้นราคะพึงเสียชีวิต เธอพึงกระทำการครองราชย์

ในเทวดา ๗ ครั้ง ฟังกระทำการครองราชย์อันยิ่งใหญ่ในชมพูทวีปนี้ ๗ ครั้ง แต่อาณัติจักปรีนิพพานในภพปัจจุบัน”

ในฐีกาของมหาวรรคสังยุตกล่าวว่า

เกจ ปน กามภเว สุตตกขตตุ์ เอว อุปฺปชฺชติ, น ตโต อุกฺกณฺติ วทนฺติ. ตํ วิมฺลิตพฺพํ.^{๕๒}

“บางคนอ้างว่าพระโสดาบันสัดตักขัตตูปรมะยอมเกิด ๗ ครั้งในกามภพ มตินั้นฟังใคร่ครวญ”

อย่างไรก็ดี บัณฑิตพึงทราบข้อความของพระดำรัสในพระบาลีเหล่านั้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว [คือพระโสดาบันสัดตักขัตตูปรมะเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก ไม่เกิด ๑๔ ครั้ง] เพราะในคัมภีร์วิภังค์และอรรถาสนุกรนั้นๆ ได้ตรัสไว้อย่างแน่นอนว่า

อฏฺฐจฺฉนเมตํ อนวกาโสยํ ทิฏฺฐิสฺสมฺปนฺโน ปุคฺคโล อฏฺฐจฺมํ ภวํ นิพฺพตฺเตยฺย, เนตฺตฺตานํ วิชฺชติ.^{๕๓}

“การที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิ ฟังเกิดในภพที่ ๘ ซ้อนนั้นมิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส ซ้อนนั้นยอมไม่ปรากฏ”

ในอังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต ได้ตรัสว่า

อภพฺโพ ทิฏฺฐิสฺสมฺปนฺโน ปุคฺคโล อฏฺฐจฺมํ ภวํ นิพฺพตฺเตตฺตฺ.^{๕๔}

“บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิไม่ควรไปเกิดในภพที่ ๘”

ในจุฬนิกาย อธิตปัญหาก็ตรัสว่า

โสตาปตฺติมคฺคมาณฺเณ อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรธฺเณ สุตตภเว จเปตฺวา อนมตฺตคฺเค สํสาเร เย อุปฺปชฺชเชยฺยํ นามณฺจ รูปณฺจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ. วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ. ปฏฺวิปฺสสมฺภนฺติ.^{๕๕}

“รูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นโดย ยกเว้นภพ ๗ [ที่จะพึงเกิดต่อไป] รูปนามเหล่านั้นย่อมดับ สงบ ถึงความสูญสิ้นระงับไป ในขณะที่ดับวิญญาณจิต

ที่ก่อให้เกิดปฏิสนธินี้ เพราะความดับของวิญญานจิตที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิด้วยโสตาปัตติ-
มรรคญาณ”

[บางคนอ้างว่า พระโสตาบันัสต์ตักข์ตปุระเกิดได้ ๑๔ ภพในกามภูมิ โดยอ้างอิง
คำกราบทูลของเทพบุตรชนวสกะว่า “ภพมี ๑๔ คือภพ ๗ ในเทวโลกนี้ และภพ ๗ ในมนุษย์โลกนั้น”
แต่ความจริงคำนี้หมายถึงอดีตภพที่พระองค์เคยเกิดมาก่อนที่จะเป็นพระเจ้าพิมพิสาร มิใช่หมายถึง
พระองค์จะไปเกิดต่อไป เพราะมีข้อความต่อมาว่า นิवासภิกขานามิ ยตถ เม วุสิตํ ปุเร (ข้าพระองค์
ทราบภพที่ข้าพระองค์เคยอยู่มาก่อน) ความหมายก็คือ พระองค์แม้จะเป็นพระโสตาบันัสก็ไปเกิดใน
สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา เพราะพระองค์เคยเกิดมาในสวรรค์ชั้นนี้ ๗ ครั้ง ทำให้ผูกพันในภพที่เคย
อยู่มาก่อน และด้วยอำนาจของความผูกพันในภพเดิม (นิกันตัตถินหา) พระองค์จึงไปเกิดเป็นเทพบุตร
ชนวสกะในสวรรค์ชั้นนั้น

ข้อความในอังกุตตรนิกาย ดิกนิบาต ว่า “ดูกรอุทายี ถ้าอาณนทียังไม่สิ้นโรคะพึงเสียชีวิต
เธอพึงกระทำการครองราชย์ในเทวดา ๗ ครั้ง พึงกระทำการครองราชย์อันยิ่งใหญ่ในชมพูทวีปนี้ ๗
ครั้ง แต่อาณนทียักภริณิพพานในภพปัจจุบัน”^{๖๖} หมายความว่า ถ้าพระอาณนทียไปเกิดในมนุษย์โลก
ก็จะเป็นพระจักรวรรดิราชปกครองชมพูทวีป ๗ ครั้ง ถ้าไปเกิดในเทวโลก ก็จะเป็นครองราชย์ในภพนั้น
๗ ครั้ง ไม่ใช่หมายความว่าพระอาณนทียจะไปเกิดอีก ๑๔ ภพ

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจึงไม่ยอมรับความเห็นดังกล่าว]

๖๗. คำว่า ราคโทสโมหันธ์ (โรคะ โทสะ และโมหะ) คือ กามโรคะ โทสะ และ
โมหะอันตั้งอยู่ในจิตเดียวกันกับโรคะและโทสะ

คำว่า ตนุกรตตะ (เพราะกระทำใ้เบาบาง) มีความหมายว่า เพราะกระทำใ้
เบาบางด้วยการขัดเกลาทำให้เกิดขึ้นไม่ได้ โดยต่างจากกิเลสที่เกิดในกระแสจิตของพระ
โสตาบันซึ่งมีกำลังในอารมณ์ที่น่าพึงใจอันไม่ผิดธรรมดาและเป็นเหตุใ้เสพเมถุน หมายความว่า
ทำให้เบาบางโดยเกิดขึ้นในบางคราวและเกิดขึ้นอย่างอ่อนกำลัง

ในพากย์นั้น คำว่า “เกิดขึ้นในบางคราว” หมายความว่า เกิดขึ้นบางขณะ คำว่า “เกิดขึ้นอย่างอ่อนกำลัง” คือ แม้นานครั้งจะเกิดก็เกิดขึ้นอย่างอ่อนกำลัง ส่วนพระสิวเถระเห็นว่า “แม้พระสกทาทิก็เสพเมถุนได้” มตินั้นถูกคัดค้านไว้ใน คัมภีร์มหาอรรถกถา แม้การที่พราหมณ์อิสิตัตตะผู้ไม่ประพฤติพรหมจรรย์เป็นพระสกทาทิ อนัพระผู้มีพระภาคตรัสถึงในเรื่องของอุปราสีกาชื่อมिकासาละในนักกนิบาต^{๓๗} ก็ตรัสไว้ โดยเนื่องด้วยการบรรลุนิพพานในเวลาใกล้เสียชีวิต

พึงประกอบบทว่า [บุคคลผู้เจริญสกทาทิมรรค] ย่อมได้ชื่อว่า สกทาทิมิ เนื่องจากเป็นผู้มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว

๗๐. เรื่องที่ควรกล่าวในอนาคามีบุคคล ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วในปฐมปริเฉท

๗๑. คำว่า อรหตฺตํ ภาเวตฺวา แปลว่า เจริญอรหัตมรรคแล้ว

คำว่า ชีณาสโว คือ ผู้สิ้นกิเลส

คำว่า ทักขิณา คือ ทานที่ให้โดยเชื่อกรรมและผลกรรมเพื่อได้รับผลในอนาคต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ทานที่ทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง ชื่อว่า ทักขิณา

คำว่า อคฺคตฺทุกฺขิณฺเญโย คือ เป็นผู้เลิศในบรรดาทักษิณเยบุคคลผู้ควรรับทักษิณา เพราะไม่มีกิเลสที่กระทำวิบัติแก่ทักษิณา และเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมมีหมู่ศีลเป็นต้นอันกระทำความบริบูรณ์โดยประการทั้งปวง

คำว่า บุคฺคฺลภฺโถ (การจำแนกบุคคล) คือ การจำแนกบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ โดยสังเขป ส่วนการจำแนกโดยพิสดาร พึงทราบดังต่อไปนี้

ลำดับแรก ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย^{๓๘} ได้กล่าวบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลไว้ ๘๖ ประเภท คือ พระโสดาบัน ๒๔ พระสกทาทิมิ ๑๒ พระอนาคามี ๔๘ และพระอรหันต์ ๑๒

บรรดาบุคคลดังกล่าว พระโสดาบันมี ๒ จำพวก คือ สัทธาธิมุตและปัญญาธิมุต พระโสดาบันเหล่านั้นเมื่อคุณด้วยบุคคล ๓ จำพวกคือ เอกพีชี โกลังโกละ และสัตตักขัตตูปรมะ ก็รวมเป็น ๖ ประเภท เมื่อคุณด้วยปฏิบัติทา ๔ อีก ก็เป็น ๒๔ ประเภท

พระสกทาคามีและพระอรหันต์มี ๑๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นวิโมกข์ ๓ และปฏิบัติ ๔

พระอนาคามีรวมทั้งหมดมี ๔๘ ประเภท คือ ลำดับแรก ในอวิหاناคามิอันตราปรินิพพายี ๓ อุปหัจจปรินิพพายี ๑ และอุทังโสตถอกนิฏฐคามิ ๑ รวมเป็น ๕ ประเภท พระอนาคามีเหล่านั้นเมื่อคุณด้วยบุคคล ๒ จำพวกคือสังฆารปรินิพพายีและอสังฆารปรินิพพายี ก็รวมเป็น ๑๐ ประเภท เช่นเดียวกันนี้ พระอนาคามีรวมเป็น ๔๐ ในอติปาสุทัสสา และสุทัสสี แต่ในอณิกนิฏฐาไม่มีอุทังโสตถอกนิฏฐคามิ จึงมีสังฆารปรินิพพายี ๔ อสังฆารปรินิพพายี ๔ รวมเป็น ๘ จำพวก

ส่วนในอรรถกถาสุตตนิบาตกล่าวว่า

ทิวาทส โสตาปนุณา, ทิวาทส สกทาคามิโน, จตุวีสติ อนาคามิโน, เทว อรหันโต, จตฺตาโร มคฺคกฺกชาติ จตฺตปณฺณาส โหนติ. เตเยว สทฺธาธฺรฺรปณฺณาทฺรฺรเวสน ทฺวิหิ คฺคฺคิตา อฏฺฏจสฺสํ ปุคฺคลา โหนติ.^{๔๔}

“พระโสตาบัน ๑๒ พระสกทาคามี ๑๒ พระอนาคามี ๒๔ พระอรหันต์ ๒ บุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ รวมเป็นพระอริยบุคคล ๕๔ บุคคลเหล่านั้นเมื่อคุณด้วยบุคคล ๒ จำพวกคือสัทธาธรรและปัญญาธรร ก็รวมเป็นบุคคล ๑๐๘”

อธิบายการจำแนกสมาบัติ

๗๒. คำว่า เอตถ คือ ในการจำแนกบุคคลนี้

คำที่ขึ้นต้นว่า สพฺเพสฺปิ (ย่อมนำไปแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลทั้งหมด) คือ ย่อมนำไปแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก หมายความว่า ไม่ทั่วไปแก่พระอริยบุคคลบางพวก [คือพระอนาคามีและพระอรหันต์] เหมือนนิโรธสมาบัติ

๗๓. การกระทำกระแสดิจที่ยึดติดผูกพันยินดีของตนให้ดับไป ย่อมปรากฏแก่พระอริยบุคคลผู้หลุดพ้นจากราคะอันหยาบหนาได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนาคามีนญฺเจว อรหันตานญฺจ ลพฺภติ (ส่วนการเข้านิโรธสมาบัติ ย่อมมีได้แก่พระอนาคามีและพระอรหันต์)

พระอนาคามีและพระอรหันต์เหล่านั้นคือผู้บรรลุสมาบัติ ๘ อยู่ในกามภูมิและรูปภูมิเท่านั้น เพราะพึงบรรลุนิโรธสมาบัติได้ด้วยกำลังของความดับตามลำดับตั้งแต่การเข้าปฐมฌานแรก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตตถ (ในการเข้านิโรธสมาบัตินั้น) เป็นต้น

[ในอรูภูมิมีเพียงอรูปรสมาบัติ ไม่มีรูปรสมาบัติ จึงไม่มีความดับตามลำดับฌาน ดังนั้น พระอนาคามีและพระอรหันต์ในอรูภูมิจึงเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้]

ในข้อนี้มีวิธีที่จะกล่าวดังต่อไปนี้ คือ บุคคลนั้นเข้าปฐมฌานแล้วออกจากฌาน ย่อมรู้แจ้งสังขารที่เป็นไปในฌานว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ต่อจากนั้นเข้าทุติยฌาน แล้วออกจากฌาน ย่อมรู้แจ้งสังขารที่เป็นไปในทุติยฌานเหมือนอย่างนั้น ถัดจากนั้นก็เป็นที่ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจมฌาน อากาसानัญญาตณฌาน ต่อมาเข้าวิญญาณัญญาตณฌาน แล้วออกจากฌาน รู้แจ้งสังขารที่เป็นไปในฌานเหมือนอย่างนั้น หลังจากนั้นเข้าอากิญจัญญาตณฌานแล้วออกจากฌาน ย่อมกระทำบุพกิจ ๔ อย่างนี้ คือความไม่พินาศไปของวัตถุที่วางไว้ในที่ต่างๆ การรอคอยของสงฆ์ การเรียกของพระศาสดา และการกำหนดระยะเวลา ต่อมาจึงเข้าเนวสัณญานาสัณญายตณฌาน เมื่อล่วงพ้นวาระจิต ๑ หรือ ๒ ขณะ ย่อมเป็นผู้ไม่มีจิตเข้าถึงความดับได้

คำว่า ตตถ ตตถเถว คือ ในกาลออกจากฌานนั้นๆ

คำว่า วิปัสสนโต (รู้แจ้งอยู่) มีความหมายว่า รู้แจ้งด้วยกำลังของวิปัสสนาตามนัยว่า ปฐมฌานนี้ไม่เที่ยง เป็นต้น เพื่อให้กระเสจจิตถึงความละเอียดสุขุมเพราะนิโรธสมาบัติ เป็นภาวะที่พึงบรรลุด้วยกำลังของสมถะกับวิปัสสนาควบคู่กัน

คำว่า ยาว อากิญจัญญาตณํ คนตุวา (ดำเนินไปจนถึงอากิญจัญญาตณฌาน) มีความหมายว่า ดำเนินไปจนถึงอากิญจัญญาตณฌาน โดยภาวะที่เข้าฌาน ออกจากฌาน และรู้แจ้ง[สังขารธรรมในฌาน] แม้การพิจารณา การอธิษฐาน และการทบทวน ก็พึงปรารถนาในที่นี้โดยแท้ ดังคัมภีร์ปฏิสัมภทามรรคได้กล่าวถึงความชำนาญในการปฏิบัติ ๕ อย่างเพื่อการเข้านิโรธสมาบัติ^{๕๐}

คำว่า ตโต ปรํ (ถัดจากนั้น) คือ ถัดจากการรู้แจ้งสังขารธรรมที่เป็นไปใน
อากิญจัญญายตนฌานนั้น

คำว่า อธิฏฐุญยะ คือ สิ่งที่พึงอธิษฐาน หมายถึง กิจคือการอธิษฐานว่าบริหาร
มีจิวรเป็นต้นซึ่งวางไว้ในที่ต่างๆ ยกเว้นบริหารที่เนื่องกับร่างกายของตน จงอย่าพินาศไป
ด้วย อันตรายมีไฟเป็นต้น หรืออธิษฐานว่า เมื่อพระสงฆ์ทำสังฆกรรมในสีมาเดียวกัน พระ
สงฆ์จักรอคอยเรา เราจักออกในกาลนั้น หรืออธิษฐานว่า พระศาสดาจักทรงรับสั่งให้
เรียกเราด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เราจักออกในกาลนั้น

อาทิ ศัพท์[ในคำว่า อธิฏฐุญยาतिकํ (มีการอธิษฐานเป็นต้น)] หมายถึงการ
กำหนดระยะเวลาว่า ความตายจักมีแก่เราในระหว่างเข้านิโรธสมาบัติหรือไม่

คำว่า ทูวินฺนํ ๗เปย โวจฺฉิซฺชติ จิตฺตสนฺตติ (ภายหลังจากอัปนาชวณจิต ๒ ดวง
ของเนวสัณฺณานาสัณฺณายตนฌานนั้นเกิดขึ้นแล้ว กระแสจิตย่อมขาดลง) มีความหมายว่า
เพราะกระทำความเพียรพิเศษเช่นนั้นตั้งแต่เบื้องต้นแรกเพื่อให้บรรลุนิโรธสมาบัติ

คำว่า ตโต คือ ในกาลนั้น

๗๔. คำว่า อนาคามีโน อนาคามีผลจิตฺตํ (อนาคามีผลจิตของพระอนาคามี)
หมายความว่า อนาคามีผลจิตย่อมดำเนินไปได้แม้จะไม่มีอาวัชชนจิต คือแม้จะไม่มีจิต
บริการกรม[ที่ดำเนินไปได้] โดยแท้จริงแล้ว การเจริญวิปัสสนาที่สั่งสมเสมอตั้งแต่เบื้องต้นแรก ย่อม
ตั้งอยู่ในฐานะแห่งจิตบริการกรมของอนาคามีผลจิต จิตบริการกรมที่อยู่ใกล้โดยเฉพาะย่อมไม่มี

คำว่า ปจฺจเวกฺขณํ (ปัจจเวกขณญาณ) คือ ปัจจเวกขณญาณที่พิจารณาผล

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับฉန္ฺธุสฺสสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า ปจฺจเวกฺขณญาณํ
ในที่นี้ท่านผู้แต่งอธิบายเป็นรูปว่า ปจฺจเวกฺขณํ ตามฉบับพม่าที่ท่านพบในสมัยนั้น]

อธิบายคาถาเชื่อเชิญ

๗๕. พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงวิธีเจริญกรรมฐานทั้งสองประการตั้งนี้แล้ว บัดนี้ จะเชื่อเชิญนักศึกษาในประโยชน์ที่ท่านมุ่งจะแสดง จึงกล่าวคาถาที่ขึ้นต้นว่า ภาเวตพุพ (ภิกษุผู้ปรารถนารสแห่งข้อปฏิบัติที่น่ายินดีในพระศาสนา พึงเจริญภาวนา ๒ อย่างอันประเสริฐ ตั้งพรรณนามาฉะนี้)

ในคานานั้น คำว่า **ปฏิบัติ** (ข้อปฏิบัติ) คือ ข้อที่พึงปฏิบัติ

อีกนัยหนึ่ง **ปฏิบัติ** คือ เครื่องบรรลุลหรรณวิเศษชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป หมายถึง คุณธรรมมีศีลเป็นต้น

[คำว่า ปฏิบัติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ข้อที่พึงปฏิบัติ = ปฏิปชชิตพุพาทิ ปฏิบัติ (ปท ธาตุมีอรรถว่า ปฏิบัติ ลง ตี ปัจจัย ในกรรมสาธนะ)

- เครื่องบรรลุลหรรณวิเศษชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป = ปฏิปชชนติ เอตาย อูปรูปริ วิเสสนติ ปฏิบัติ (ปท ธาตุมีอรรถว่า บรรลุ ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

คำว่า **รส** คือ สิ่งที่พึงเสวยด้วยการเสวยสุขที่ไม่อิงอาภิส หมายถึงธรรมที่พึงบรรลุคือฌาน มรรค ผล หรืออรหัตตผล หรือความปีติโสมนัสที่เกิดขึ้นโดยอาศัย ธรรมทั้งสอง

คำว่า **ปฏิบัติรส** คือ รสแห่งข้อปฏิบัติ

คำว่า **ปฏิบัติรสสสาหะ** คือ รสแห่งข้อปฏิบัติที่น่ายินดีนั้นนั่นเอง เพราะความเป็นสภาพน่าพึงใจ

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ภิกษุผู้ปรารถนารสแห่งข้อปฏิบัติที่น่ายินดีในพระศาสนา พึงเจริญภาวนา ๒ อย่างอันประเสริฐตั้งพรรณนามาฉะนี้

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งกัมมัฏฐานสังคหะที่ ๙

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถ์ที่ปนีอันเป็นอรรถอธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิมัตถ์สังคหะ

อธิบายคำลงท้าย

๗๖. คำว่า จาริตตโสภิตวิสาลกุโลทยะ คือ ผู้งามด้วยจาริตศีลคือมรรยาทของตระกูล ผู้เกิดในตระกูลใหญ่ เพราะบริบูรณ์ด้วยญาติมิตรและโภคทรัพย์, [ปรกณเฑอินผู้มีนามว่านัมปะ] ผู้งามด้วยจาริตศีล ผู้เกิดในตระกูลใหญ่นั้น [ได้อารานาแล้ว]

คำว่า สัทธาภิวุฑฒปริสุทธคุโณทยะ คือ ผู้เจริญยิ่งด้วยศรัทธาและรุ่งเรืองด้วยคุณธรรมมีศีล การสดับ และการบริจาคเป็นต้นอันบริสุทธิของตน, [ปรกณเฑอินผู้มีนามว่านัมปะ] ผู้เจริญยิ่งด้วยศรัทธาและรุ่งเรืองด้วยคุณอันบริสุทธิ [ได้อารานาแล้ว]

คำว่า นมฺพวฺหเยน (ผู้มีนามว่านัมปะ) คือ อุบาสกผู้มีนามว่านัมปะ

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า นมฺป แปลว่า ผู้รักษาชนนึ่งๆ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นํ นํ ชนํ ปาติ รกฺขตฺติ นมฺโป (ผู้รักษาชนนึ่งๆ ชื่อว่า นัมปะ)

ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก นํ บทหน้า + ปา ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย ฉบับฉฺฉฐสสังคายนาก็มีรูปว่า นมฺพวฺหเยน เหมือนคัมภีร์นี้ แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า นมฺพวฺหเยน (ผู้มีนามว่านัมปะ) แม้พระเถระชาวลังกาก็มีความเห็นว่า ชื่อว่านัมปะ เป็นภาษาท้องถิ่นของชาวสิงหลในสมัยก่อน ไม่มีความหมายใดๆ]

คำว่า ปณฺธิยา (ปรารธนา) มีความหมายว่า ตั้งไว้ในใจยิ่ง คือ อาศัย มุ่งมั่น

คำว่า ปรานุกมฺปิ (ความอนุเคราะห์แก่ผู้อื่น) พิงสัมพันธ[เป็นข้อความ]ว่า ปรารธนา ความอนุเคราะห์ คือความการุญแก่ผู้อื่นซึ่งเป็นชนรุ่นหลังผู้มีปัญญาต่อยกว่าตน

คำว่า ปตฺถิตํ แปลว่า อารานาแล้ว

คำว่า ปุณฺณเณ เตน วิปฺุเลน (ด้วยบุญอันไพบุลย์นั้น) มีความหมายว่า ด้วยบุญอันไพบุลย์ที่ได้รับจากการแต่งคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้น

คำว่า ตุมฺลโสฺมํ (วัดตุมฺลโสฺมะ) คือ วัดที่มีชื่อเช่นนี้ ตั้งสาธกในคัมภีร์ขุททกชาฎีกาว่า

สีหพีที่เป ตุมูลโสสมวิหาเร สัมมสฺส ปากวตฺตมฺปิ ตาลปณฺณํ วิกุกฺกิตฺตวา กฺรียติ.
กสฺมา น หิ ตตฺถ ปณฺณเณน อตฺถิ อตฺถิ. สพฺเพปิ อิกฺกุจฺจจฺจนฺนา ปาสาทาทย.๕๑

“แม้อาหารที่หุงเสมอ[ถวาย]แต่พระสงฆ์ในวัดตุมูลโสสมะที่ประเทศสิงหล ก็มีได้ด้วยการขายใบตาล เพราะวัดนั้นไม่ต้องการใช้ใบตาล ปราสาทเป็นต้นทั้งหมดมุงบังด้วยแผ่นอิฐ”

ดังได้สดับมาว่าวัดนั้นปรากฏชื่อว่า วัดโสมะ จนถึงปัจจุบัน เพราะพระนางโสมาเทวี อัครมเหสีของพระเจ้าอภยคีรี (พระเจ้าวิภูฏคามณีอภัย) โปรดให้สร้างไว้ก่อน

ส่วนคำว่า ตุมูล เป็นคำไวพจน์ของคำว่า วิปุล (ใหญ่) ดังพระบาลีเป็นต้นว่า

อเถตฺถ วตฺตติ สทฺโท ตุมฺโล เภรว มหา
หตฺถินาเค ปทินนฺมุหิ สิวิํ รฏฺฏจวฑฺฒเน.๕๒

“เมื่อพระเจ้าเวสสันดรประทานช้างมงคลที่เป็นเครื่องเจริญศรีแห่งแคว้นแคว้นของชาวสิวี คราวนั้น เสียงแซ่ใหญ่ที่น่าตกใจได้บังเกิดในนครนั้น”

วัดนั้นมีบริเวณ (สถานที่พำนักของพระภิกษุ) จำนวนมากราว ๖๐ คณะ จึงใหญ่โตกว้างขวาง ดั้งนั้นจึงเรียกว่า วัดตุมูลโสสมะ (วัดโสมะใหญ่) เพราะเป็นวัดใหญ่โตกว้างขวาง [ขอภิกษุทั้งหลายผู้มีปัญญาจงรำลึกถึง]วัดตุมูลโสสมะ ความหมายก็คือ วัดมหาโสมะ (วัดโสมะใหญ่)

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวถึงวัดที่อยู่แห่งอารยวงค์ของท่านด้วยคำถานี ส่วนวัดที่พำนักของท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท

[วัดตุมูลโสสมะที่พระอนุรุทธาจารย์กล่าวถึงในคำถานีเป็นวัดที่อยู่แห่งอารยวงค์ของพระเถระส่วนวัดที่พำนักของท่านเองปรากฏในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท (คาถา ๑๘๕๔-๗) ว่า ท่านพำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน ใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนุรธาบุรี ประเทศศรีลังกา และเมื่อแต่งคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ท่านพักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทรเรื่องนี้ปรากฏในนิคมคาถาของคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย (คาถา ๑๑๕๒-๔)

ชาวพม่าเข้าใจว่าวัดที่อยู่แห่งอาจริยวงศ์นั้น มีชื่อว่า มุลโสมะ บ้าง ตุมูลโสมะ บ้าง เพราะคำลงท้ายของอภิธัมมัตถสังคหะมีรูปต่างกัน ๒ ลักษณะ คือ ตุ มุลโสมี และ ตุมูลโสมี ตามรูปแรก มีชื่อว่า วัดมุลโสมะ หรือ วัดมุลโสมาราม ส่วนรูปหลังมีชื่อว่า วัดตุมูลโสมะ คือ วัดโสมะใหญ่ คัมภีร์มณีสารมัญชูลา (เล่ม ๒ หน้า ๔๙๗) กล่าวถึงชื่อทั้งสองไว้ตามปาฐะที่พบในสมัยนั้น

ตามหลักฐานในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๓๓ คาถา ๘๕-๘๖) กล่าวว่า พระนางโสมาเทวีมเหสีของพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยโปรดฯ ให้สร้างวัดโสมารามไว้ในพุทธศักราช ๔๕๕ และต่อมาเมื่อวัดขยายกว้างขึ้น จึงปรากฏชื่อว่า วัดตุมูลโสมะ (วัดโสมะใหญ่) โดยคำว่า ตุมูล แปลว่า “ใหญ่” คัมภีร์ปรมัตตทีปนีใช้ชื่อว่า วัดตุมูลโสมะ ดังที่คัมภีร์มหาวงศ์กล่าวถึงชื่อโสมาราม และได้อ้างอิงสาธกจากคัมภีร์ชุกทลิกขาฎีกาเก่า

อย่างไรก็ดี วรรณคดีที่กล่าวถึงชื่อวัดตุมูลโสมะ ไม่เป็นที่ยอมรับของนักวิชาการทั่วไป เพราะวัดดังกล่าวนับเนื่องในนิกายอภิวิหารซึ่งยอมรับการแก้ไขปรับปรุงพระธรรมวินัยเช่นเดียวกับนิกายมหายาน จึงไม่จัดเข้าอยู่ในนิกายมหาวิหารที่รักษาสืบทอดพระธรรมวินัยอย่างบริสุทธิ์และเป็นวงศ์ของพระอรหันตศาสดาจารย์กับพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ดังนั้น นักวิชาการปัจจุบันจึงเชื่อว่าวัดตุมูลโสมะไม่ควรเป็นอาจริยวงศ์ของพระอรหันตศาสดาจารย์ นอกจากนี้ อาจารย์บางท่านได้แสดงความเห็นว่า รูปว่า ตุมูล ไม่มีในภาษาสันสกฤต มีแต่ ตุมูล ที่มีอรธว่า พยากุล (สับสน) จึงไม่ควรมีชื่อว่า ตุมูลโสมะ

เมื่อตรวจสอบฉบับสิงหลและฉบับพม่าบางฉบับ พบว่าฉบับเหล่านั้นมีรูปแยกเป็น ๒ คำ คือ ตุ มุลโสมี ตามฉบับนี้ถือว่าเป็นวัดมุลโสมะ (ตุ ศัพท์ไม่มีความหมายอะไร ใส่เข้ามาเพื่อให้ครบพยางค์ในบาท เช่น ฉานเมกมณฑเต ตุ และ ฉา นามิ ตุ นามสฺส เป็นต้น) แม้คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปลฉบับภาษาสิงหลที่พระสารีบุตรเถระแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าปราคัสมพาทูที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ก็กล่าวว่าเป็นวัดมุลโสมะ โดยเหตุที่ชาวสิงหลในสมัยก่อนย่อมจะรู้จักชื่อวัดในลังกาทวีปเป็นอย่างดี ดังนั้น จึงมีข้อยุติในชื่อว่า มุลโสมะ

สำหรับที่มาของชื่อว่า มุลโสมะ และสถานที่ตั้งของวัดในเมืองอนุราธบุรี ขณะนี้ยังไม่มีหลักฐานในวรรณกรรมสิงหลยืนยันได้อย่างแน่ชัด นักวิชาการชาวลังกาบางท่านเชื่อว่า ในปัจจุบันวัดมุลโสมะทรุดโทรมกลายเป็นทิวาลัยชื่อมุนเนจสรัม ในอำเภอหลาวกะ เมืองอนุราธบุรี หากมีพระสิงหลชื่อพระธรรมรัตนะแสดงความเห็นว่า วัดมุลโสมะน่าจะเป็นวัดที่อยู่ในบริเวณเมืองท่ากาเวริทางอินเดียตอนใต้ ทั้งยังสันนิษฐานว่าชื่อ นัมพะ มิใช่ภาษาสิงหล แต่เป็นภาษาอินเดียตอนใต้]

คำว่า ธณฺญาธิวาส (อันเป็นที่สถิตของผู้มีบุญ) มีความหมายว่า เป็นที่พำนักของพระเถระผู้มีบุญมีพระมหินทเถระเป็นต้นผู้อาศัยอยู่เป็นรูปแรกในวัดนั้น โดยแท้จริงแล้วแม้พระมหาเถระผู้อาศัยอยู่เป็นรูปแรกในวัดนั้น ในคัมภีร์ธาวงศ์ก็เรียกว่า พระมหินทเถระ เพราะท่านเป็นวงศ์ของพระมหามหินทเถระผู้ยังชาวลังกาให้เลื่อมใส

คำว่า อุทฺโธติตํ แปลว่า ซึ่งรุ่งเรืองยิ่ง หมายความว่า รุ่งเรืองยิ่งในเกาะลังกาทั้งหมดเหมือนดังพระจันทร์เพ็ญกลางนภา

คำว่า ปัญญาวาทคฺคุณโสภิตะ คือ ผู้ดงามด้วยคุณอันหมดจดด้วยอำนาจของอริยมรรคปัญญาหรือปัญญาคือความเชี่ยวชาญในปริยัติธรรมเป็นต้น ภิคุษุเหล่านั้นมีความละเอียด รังเกียจบาป

คำว่า มณฺณนฺตุ แปลว่า จงรำลึก

คำว่า ปุณฺณวิกิโวทยมฺกฺคลาย แปลว่า เพื่อความเป็นมงคลคือความเจริญแห่งบุญอันไพบุลย์

ในคานานั้น พึงประกอบบทว่า ด้วยบุญอันไพบุลย์นี้ ขออนุชนรุ่นหลังจงรำลึกถึงวัดตุมุลโสมะ ซึ่งรุ่งเรืองยิ่ง อันเป็นที่สถิตของผู้มีบุญ และรำลึกถึงภิคุษุทั้งหลายมีพระมหินทเถระ เป็นต้นผู้พำนักอยู่ในวัดนั้น ผู้ดงามด้วยคุณอันหมดจดด้วยอำนาจของปัญญา มีความละเอียด トラบสิ้นสุดจตุรยุค เพื่อความเป็นมงคลคือความเจริญแห่งบุญอันไพศาล อีกนัยหนึ่ง ขอภิคุษุเหล่าอื่นผู้ดงามด้วยคุณอันหมดจดด้วยอำนาจของปัญญา มีความละเอียด จงรำลึกถึงวัดตุมุลโสมะนั้น

ด้วยคำดังกล่าว พระอนุรุทธเถระแสดงบุญพิเศษคืออนุสสทานุตตริยะะ (การระลึกที่ยอดเยี่ยม) ในบรรดาอนุตตริยะะ ๖ และแสดงแนวทางให้เกิดความอดุทธาหะว่า พวกเราก็จักเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณเช่นนั้น

[อนุตตริยะะ คือ ความยอดเยี่ยม มี ๖ ประการ ดังนี้

- ทัสสนานุตตริยะะ ความยอดเยี่ยมแห่งการเห็น คือ การพบพระรัตนตรัย และการรู้เห็น

- **สวนานุตตริยะ** ความยอดเยี่ยมแห่งการสดับ คือ การสดับคุณของพระรัตนตรัย เรื่อง
ขั้นนี้ อายตนะ ธาตุ สัจจะ และ ปฏิจจสมุปบาท
- **ลาภานุตตริยะ** ความยอดเยี่ยมแห่งการได้รับ คือ การได้ศรัทธาความเชื่อมั่นใน
พระรัตนตรัยเป็นต้น
- **อนุสสตานุตตริยะ** ความยอดเยี่ยมแห่งการระลึก คือ การระลึกถึงพระรัตนตรัย
- **ปาริจรียนุตตริยะ** ความยอดเยี่ยมแห่งการปรนนิบัติ คือ การบำรุงส่งเสริมพระรัตนตรัย
ด้วยปัจจัย ๔ หรือการกระทำวัตรน้อยใหญ่
- **สิกขานุตตริยะ** ความยอดเยี่ยมแห่งความประพฤติ คือ การสมათานประพฤติสิกขา ๓
ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้]

นิคมคาถา

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำดังนี้

ข้าพเจ้าผู้เกิด ณ หมู่บ้านไสยปิน จังหวัดที่ปรั้งคะ
(พม่าเรียกว่า ทีปะยิน) จุลศักราช ๑๒๐๘ (พุทธศักราช
๒๓๘๙) พำนักอยู่ที่วัดป่าปรางภูนามว่า แลดี ในหมู่บ้าน
โหมงยวา ผู้กระทำประโยชน์เกื้อกูลแก่หมู่ภิกษุ และรู้เห็น
ข้อความอันเป็นแก่นสาร ได้ประพันธ์คัมภีร์ภูิกานามว่า
ปรมัตถทีปนี เพื่อประโยชน์แก่ผู้แสวงหาแก่นสารและ
จำแนกสิ่งที่เป็นแก่นสารหรือมิใช่แก่นสาร

ภูิกานี้จบลงด้วยดีไม่มีภัยอันตรายในเดือน ๑๒ ที่
นับเข้าในสทรกาลมีบัวขาวแย้มบาน ในจุลศักราช ๑๒๕๙
(พุทธศักราช ๒๔๔๐) ฉันทใด ความดำริชอบอันมีอมตธรรม
เป็นผลของสัตบุรุษทั้งมวล จงถึงความสำเร็จ ไม่มีภัย
อันตราย ฉันทัน

[วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๑) กล่าวว่า สรทกาลหรือฤตดูสารท (ฤตดูไปไม่ร่วง) อยู่ระหว่างเดือน ๑๑ และ ๑๒ รวม ๒ เดือน ส่วนคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๗๙) กล่าวว่าเริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำเดือน ๑๐ จนถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ รวม ๒ เดือนเช่นกัน]

พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสองรุ่งโรจน์อยู่ในโลก
ฉันใด คัมภีร์ปรมัตถทีปนีนี้ย่อมรุ่งโรจน์ในข้อความปรมัตถ์
ฉันนั้น คัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อ นิรุตติทีปนี [ที่ข้าพเจ้ารจนาน] นั้น
งามในอรรถแห่งภาษาบาลี ขอทั้งสองคัมภีร์นั้น จงรุ่งโรจน์
ในโลกตราบจนพระสัทธรรมยังดำรงมั่นเกิด

อธิบายนิคมคาถา

ในนิคมคาถานั้น คำว่า นคร ที่ปรังคบุหิ (จังหวัดที่ปรังคะ) มีความหมายว่า
จังหวัด ที่ได้รับนามว่า ที่ปรังคะ เพราะยังมีมหาชนผู้อยู่ในทวีปไหยินดี จึงชื่อว่า ที่ปรังคะ

[คำว่า ที่ปรังคะ สำเร็จรูปมาจาก ที่ป บทหน้า + รณช ธาตุ + ณ ปัจจัย แปลว่า “ยัง
ชาวทวีปไหยินดี” พม่าเรียกจังหวัดนี้ว่า ที่ปะยิน เป็นจังหวัดเล็กๆ อยู่ทางภาคเหนือของพม่าห่างจาก
เมืองอมรปุระอดีตนครหลวงราว ๘ ไมล์ หรือ ๑๓ กิโลเมตร ปัจจุบันนับเข้าในรัฐชเวโบ]

คำว่า คาเม ไสยยินติ นามเก (ในหมู่บ้านไสยยิน) มีความหมายว่า ในหมู่บ้าน
ใหญ่ที่มีนามเช่นนี้ เพราะตั้งอยู่ในพินภูมิที่อาศัยของกวาง

[คำว่า ไสยยิน มาจากคำพม่าว่า ไส = กวาง, ยยิน = ลาน คำว่า ไสยยิน แปลตาม
ศัพท์ว่า “ลานกวาง” หมู่บ้านไสยยิน จึงหมายถึง หมู่บ้านลานกวาง

คำว่า ไสยยินติ เป็นการเชื่อมคำระหว่างคำพม่าและบาลีว่า ไสยยิน + อิติ ลบ อี อักษรใน
อิติ ศัพท์ การใช้คำบาลีร่วมกับภาษาท้องถิ่นปรากฏตั้งแต่สมัยแต่งวิสุทธิฎีกาที่ประเทศศรีลังกา
ก่อนพุทธศักราช ๑๗๐๐ และพบมากในคัมภีร์อภิธานปิปปิกาฎีกาที่แต่งในสมัยอังวะในรัชสมัยของ

พระเจ้าสีหสุระผู้ทรงช้างเผือกสี่เชือก (พ.ศ. ๑๘๙๓-๑๙๐๒) แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็
นิพนธ์คำ ในลักษณะนี้ดังปรากฏในหนังสือประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒
(หน้า ๓) ว่า

อฏฺฐมียํ ชีตักขนคามาเม นิปชฺชี่ (ขึ้น ๘ คำ พักนอนที่บ้านชีตักขน)
นวมียํ พยุเตนปพพตาสนเน นิปชฺชี่ (ขึ้น ๙ คำ พักนอนที่บ้านพยุเตน)
ทสมียํ โกรกพระคาเม นิปชฺชี่ (ขึ้น ๑๐ คำ พักนอนที่บ้านโกรกพระ)]

คำว่า สาเก (ในจุลศักราช) คือ ในยุคที่เรียกว่า กลียุค

[ยุคมี ๔ เรียกว่า จตุรยุค คือ กำหนดเวลาของโลกตั้งแต่ต้นกับ พจนานุกรมสันสกฤต
ชื่อว่า ศัพทกัลปทรมะ (เล่ม ๔ หน้า ๔๓) กล่าวถึงเรื่องของจตุรยุคไว้ว่า

- กฤตายุค ระยะเวลาที่มนุษย์ทำความดีครบบริบูรณ์ มี ๑,๗๒๘,๐๐๐ ปีตั้งแต่ต้นกับ
- ไตรตายุค ระยะเวลาที่มนุษย์ทำความดีเศษสามส่วนสี่ของความดีทั้งหมดมี ๑,๒๘๖,๐๐๐
ปีถัดจากนั้น

- ทวารยุค ระยะเวลาที่มนุษย์ทำความดีเพียงสองส่วน มี ๘๖๔,๐๐๐ ปีต่อมา
- กลียุค ระยะเวลาที่มนุษย์ทำความดีเพียงส่วนเดียว มี ๔๓๒,๐๐๐ ปีต่อจากนั้น]

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ข้าพเจ้าได้ประพันธ์คัมภีร์ฎีกานามว่า ปรมัตถทีปนี

คำว่า แลดีติ วิสุตฺตลเย (วัดป่าปรากฏนามว่า แลดี) คือ วัดป่าที่ปรากฏนาม
เช่นนี้

[คำว่า แลดี มาจากคำพม่าว่า แล = นา, ดี = สร้าง วัดแลดี แปลตามศัพท์ว่า
“วัดนาสร้าง” ชื่อว่า แลดี นี้ตอนแรกเป็นชื่อป่าแห่งหนึ่งในจังหวัดเมาะมาวที่ถูกหักร้างทางพงสร้างเป็นนา
ต่อมาเมื่อสร้างนาเป็นวัดก็ได้ชื่อว่า วัดแลดี (วัดนาสร้าง) แม้เจ้าอาวาสในวัดนั้นก็ปรากฏนามว่า ท่าน
อาจารย์แลดี หรือ แลดีสยาตอ ตามชื่อวัด

คำว่า ตี มาจากคำพม่าและบาลีว่า แลดี + อิติ เหมือนคำว่า ไสยินติ ข้างต้น]

คำว่า สาเรสินี แปลว่า ผู้แสวงหาแก่นสาร

คำว่า สาราสารวิเวกีนี (ผู้จำแนกสิ่งที่เป็นแก่นสารหรือมิใช่แก่นสาร) มีความหมายว่า ผู้จำแนกรู้แก่นสารหรือมิใช่แก่นสารได้ว่า นี่คือแก่นสาร นี่มิใช่แก่นสาร

คำว่า โกมุทสารเท (ในเดือน ๑๒ ที่นับเข้าในสทรกาลมีบัวขาวแย้มบาน) คือในเดือนกัตติกะหลัง (เดือน ๑๒) ที่นับเข้าในฤดูใบไม้ร่วง มีบัวขาวแย้มบาน

[บัวขาวมีชื่อเรียกว่า กุมุท มีขนาดใหญ่กว่าบัวธรรมดาล็กน้อย กลิ่นหอมซาบซ่าน มักแย้มบานในยามราตรีเมื่อประจวบกับแสงจันทร์และหุบในยามเช้า ต่างจากบัวทั่วไปที่บ้านในยามเช้าและหุบในยามราตรี บัวชนิดนี้ออกดอกในสทรกาลเท่านั้น ไม่ออกดอกในฤดูอื่น]

คำว่า อมตปผลา (เมื่อมตธรรมเป็นผล) คือ มีพระนิพพานเป็นผล

คำว่า สุภา (งาม) คือ งามเพราะถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ

คำว่า สทุมโหม (พระสัทธรรม) หมายถึงศาสนาของพระศาสดา ๓ ประการ [คือ ปรียัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ]

ฎีกาชื่อปรมัตถที่ปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้
จบบริบูรณ์ด้วยประการฉะนี้

นายมณฑล สกุพพนติ

ติฏจนติ สยมาตเป

ผลานปี ปรสเสว

รูกษา สปรริสา อิว.

วิกกรมจريت

“ลิตบรูษเหมือนพฤษชาติที่ให้ร่มเงาแก่บุคคลอื่น แต่ตนดำรงอยู่
กลางแสงแดดอันแผดกล้า แม้ผลไม้ก็มีไว้เพื่อผู้อื่นโดยแท้”

เชิงอรรถ

อภิธานศัพท์สังคหะ

ปริจฉาที่ ๑

- ๑ อภิ. วิ. กถ. ๕๖-๕๗, ๑๑๙๓-๙๕. ๑๒, ๒๗๖
- ๒ อภิ. วิ. กถ. ๕๖-๕๗, ๑๑๙๓-๙๕. ๑๒, ๒๗๖
- ๓ อภิ. วิ. กถ. ๕๖๕.๑๖๗
- ๔ อภิ. วิ. กถ. ๑๔๕๕.๓๒๐
- ๕ อภิ. วิ. กถ. ๙๓-๙๔, ๑๒๙๗-๙๘.๒๙๔-๙๕
- ๖ อภิ. วิ. กถ. ๙๓-๙๔, ๑๒๙๗-๙๘.๒๙๔-๙๕
- ๗ อภิ. วิ. กถ. ๙๓-๙๔, ๑๒๙๗-๙๘.๒๙๔-๙๕
- ๘ อภิ. วิ. กถ. ๑๒, ๑๑๐๐.๖, ๒๕๖
- ๙ อภิ. วิ. กถ. ๓๖๕.๑๐๕, วิสุทฺธิ. ๒.๙๔
- ๑๐ อภิ. วิ. กถ. ๔๑๓.๑๑๕
- ๑๑ อภิ. วิ. กถ. ๔๒๒.๑๑๗
- ๑๒ อภิ. วิ. กถ. ๓๖๕.๑๐๕
- ๑๓ อภิ. วิ. กถ. ๓๖๕.๑๐๕
- ๑๔ อภิ. วิ. กถ. ๕๕๖.๑๕๗, วิสุทฺธิ. ๒.๙๕
- ๑๕ อภิ. วิ. กถ. ๔๓๑.๑๒๐
- ๑๖ อภิ. วิ. กถ. ๕๖๖.๑๖๐
- ๑๗ อภิ. วิ. กถ. ๑๔๕๘.๓๑๙
- ๑๘ อภิ. วิ. กถ. ๑๔๕๘.๓๑๙
- ๑๙ อภิ. วิ. กถ. ๑.๒๑, วิสุทฺธิ. ๒.๙๓
- ๒๐ อภิ. วิ. กถ. ๔๙๘.๑๓๒
- ๒๑ อภิ. วิ. กถ. ๕๗๖.๑๖๔

๒๒ นามรูปปริจฉา. คาถา ๑๗, ปรมตฺถวินิจฺจน.

คาถา ๔๘

๒๓ อภิ. วิ. กถ. ๑๖๗, ๒๖๐.๕๓, ๗๘

๒๔ อภิ. วิ. กถ. ๔๙๙.๑๓๓

๒๕ อภิ. วิ. กถ. ๕๗๗.๑๖๕

๒๖ อภิ. วิ. กถ. ๒๖๔.๗๙

๒๗ อภิ. วิ. กถ. ๕๐๑.๑๓๔

๒๘ อภิ. วิ. กถ. ๕๗๗.๑๖๕

๒๙ อภิ. วิ. กถ. ๒๗๗.๘๔

๓๐ อภิ. วิ. กถ. ๕๐๕.๑๓๖

๓๑ อภิ. วิ. กถ. ๒๘๔, กถ. ๔.๘๖, ๙๗

๓๒ อภิ. วิ. กถ. ๓๖๓-๖๔.๑๐๔

๓๓ นามรูปปริจฉา. คาถา ๒๓

ปริจฉาที่ ๒

- ๑ อภิ. วิ. กถ. ๑.๒๑, วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๔
- ๒ อภิ. วิ. กถ. ๑.๒๑, วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๔
- ๓ อภิ. วิ. กถ. ๓๖๕.๑๐๕, วิสุทฺธิ. ๒.๑๑๐-๑๑
- ๔ อภิ. วิ. กถ. ๑.๒๑
- ๕ อภิ. วิ. กถ. ๒๗๗.๘๔
- ๖ อภิ. วิ. กถ. ๖๕๓-๖๕๒.๓๓๒-๓๓๗
- ๗ นามรูปปริจฉา. คาถา ๔๐

- ๘ วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๙
- ๙ วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๙
- ๑๐ วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๙
- ๑๑ นามรูปปริจฺเฉท. คาถา ๕๑-๕๒
- ๑๒ วิสุทฺธิ. ๒.๑๑๑
- ๑๓ วิสุทฺธิ. ๒.๑๑๔

ปริจเฉทที่ ๓

- ๑ ยภี. ฐ. ๓๔.๑๓๘๗-๘๘.๓๐๘
- ๒ ยภี. ฐ. ๓๔.๑๓๘๗-๘๘.๓๐๘
- ๓ ยภี. ฐ. ๓๔.๑๓๘๗-๘๘.๓๐๘
- ๔ ยภี. ฐ. ๓๔.๑๐๖๐-๖๔.๒๕๐-๕๑
- ๕ วิสุทฺธิ. ๒.๙๘-๑๐๐
- ๖ ปรมตฺถวินิจฺจน. คาถา ๖๔
- ๗ ยภี. ๒. ๑.๑๒๗
- ๘ ยภี. ๒. ๑.๒๘๗
- ๙ ยภี. ๒. ๑.๒๘๗
- ๑๐ ยภี. ๒. ๑.๒๘๓
- ๑๑ ยภี. ๒. ๑.๒๘๓
- ๑๒ ยภี. ๒. ๑.๒๘๓
- ๑๓ ยภี. ๒. ๑.๒๘๓
- ๑๔ ยภี. ๒. ๑.๒๘๓
- ๑๕ ยภี. ๒. ๑.๒๘๓
- ๑๖ ยภี. ๒. ๑.๒๘๓

ปริจเฉทที่ ๔

- ๑ ยภี. ๒. ๓.๓๖๒, วิสุทฺธิ. ๒.๒๘๒
- ๒ ยภี. ๒. ๑.๑๑๙, วิสุทฺธิ. ๒.๙๙
- ๓ ยภี. ๒. ๑๑๙
- ๔ ยภี. ๒. ๓.๕๐๗

- ๕ ยภี. ๒. ๓.๕๐๗
- ๖ ปรมตฺถวินิจฺจน. คาถา ๑๑๔
- ๗ ยภี. ๒. ๑. ๓๓๕
- ๘ ยภี. ๒. ๑.๓๓๕
- ๙ วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๐-๑๐๑

ปริจเฉทที่ ๕

- ๑ เนตฺติ. ๗๓, สํ. ๒. ๒.๑๑๐, ที. ๒. ๒.๙๔
- ๒ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๒-๒๓.๕๑๔-๑๕
- ๓ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๒.๕๑๖
- ๔ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๒.๕๑๖
- ๕ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๕-๒๗.๕๑๗-๑๘
- ๖ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๕-๒๗.๕๑๗-๑๘
- ๗ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๕-๒๗.๕๑๗-๑๘
- ๘ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๗.๕๑๗
- ๙ ยภี. ๒. ๒.๑๖๘
- ๑๐ ยภี. ๒. ๑.๓๒๓-๒๔
- ๑๑ ยภี. ๒. ๑.๓๒๓-๒๔
- ๑๒ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๓.๕๑๔-๑๖,
     ยจฺ. ยภฺจฺก. ๒๓.๔๒.๒๐๘
- ๑๓ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๔-๒๗.๕๑๖-๑๘
- ๑๔ ยภี. ฐ. ๓๕.๑๐๒๘.๕๑๘-๑๙
- ๑๕ ยจฺ. ๒. ๑.๒๒๓, วิสุทฺธิ. ๒.๒๒๖-๒๗
- ๖ ยจฺ. ๒. ๑.๒๒๓, วิสุทฺธิ. ๒.๒๒๖-๒๗
- ๑๗ ยจฺ. ๒. ๑.๒๒๓, วิสุทฺธิ. ๒.๒๒๖-๒๗
- ๑๘ ยภี. ฐ. ๓๕.๔๑๓.๔๔๔,
     ยจฺ. ๗๙ก. ๒๔.๑๗๖.๒๑๗-๑๘,
     ยภี. ๒. ๑.๑๔๕-๔๗
- ๑๙ ยภี. ฐ. ๓๕.๔๑๓.๔๔๔,
     ยจฺ. ๗๙ก. ๒๔.๑๗๖.๒๑๗-๑๘,

- ๑๖ อภิ. วิ. ๓๕.๔๓๑.๒๖๐
- ๑๗ ส. มหา. ๑๙.๔๙๑.๑๗๔, ชุ. ปฎิ. ๓๑.๑๙๔.๒๑๔
- ๑๘ อภิ. ฆ. ๓๔.๑.๒๑
- ๑๙ อภิ. วิ. ๓๕.๔๖๖.๒๗๔
- ๒๐ อภิ. วิ. ๓๕.๔๙๖.๒๙๓
- ๒๑ อภิ. วิ. ๓๕.๑, ๙๗๙.๑, ๔๙๙, อภิ. ฆ. ๓๙.๒.๑๖
- ๒๒ ส. ชุ. ๑๗.๒๒.๒๑
- ๒๓ อภิ. วิ. ๓๕.๑๕๕, ๙๙๐.๔๙๙
- ๒๔ อภิ. วิ. ๓๕.๑๙๙, ๙๙๑.๔๙๙
- ๒๕ อภิ. วิ. ๓๕.๑๙๙, ๙๙๒. ๑๑๗, ๔๙๙

ปริจเฉทที่ ๘

- ๑ ส. นิ. ๑๖.๑.๑, อภิ. วิ. ๓๕.๒๒๕.๑๖๑,
วิสุทธิ. ๒.๑๖๖
- ๒ อภิ. วิ. ๓๕.๓๑๐.๒๐๘, วิสุทธิ. ๒.๒๔๑
- ๓ อภิ. ป. ๔๐.๑.๑
- ๔ อภิ. ฆ. ๓.๓๑-๓๒
- ๕ อภิ. ฆ. ๓.๓๐

ปริจเฉทที่ ๙

- ๑ วิสุทธิ. ๑.๑๑๙
- ๒ วิสุทธิ. ๑.๑๐๙
- ๓ ที่. ปา. ๑๑.๓๔๖.๒๓๗, อภิ. ฆ. ๒๔.๒๕.๓๗,
อภิ. ฆ. ๓๔.๒๐๓.๖๓
- ๔ อภิ. ฆ. ๓๔.๒๖๓.๗๙, วิสุทธิ. ๑.๑๑๙
- ๕ ที่. ปา. ๑๑.๓๒๗.๒๒๐
- ๖ อภิ. ฆ. ๓๔.๒๕๑-๖๒.๗๖-๗๙,
อภิ. วิ. ๓๕.๖๔๒.๓๓๑
- ๗ วิสุทธิ. ๑.๑๑๙
- ๘ วิสุทธิ. ๑.๑๑๙

- ๙ วิสุทธิ. ๑.๑๑๙
- ๑๐ วิสุทธิ. ๑.๑๒๓
- ๑๑ คเวสิตัพพ
- ๑๒ วิสุทธิ. ๑.๑๒๐
- ๑๓ วิสุทธิ. ๑.๑๒๒
- ๑๔ วิสุทธิ. ๑.๑๗๙
- ๑๕ อภิ. วิ. ๓๕.๕๐๙.๒๙๔, วิสุทธิ. ๑.๓๖๒
- ๑๖ วิสุทธิ. ๒.๑-๗๓
- ๑๗ วิสุทธิ. ๒.๒๕๐
- ๑๘ วิสุทธิ. ๒.๓๑๒
- ๑๙ วิสุทธิ. ๒.๒๗๒, ๓๕๐
- ๒๐ ชุ. ปฎิ. ๓๑.๒๒๙.๒๙๔, วิสุทธิ. ๒.๓๓๕
- ๒๑ ชุ. ปฎิ. ๓๑.๒๑๙.๒๖๔, วิสุทธิ. ๒.๓๓๕
- ๒๒ วิสุทธิ. ๑.๑๑
- ๒๓ คเวสิตัพพ
- ๒๔ วิสุทธิ. ๒.๒๕๐, ปรมัตถวินิจนย. คาถา ๙๔๑
- ๒๕ วิสุทธิ. ฎี. ๑.๕๓๗
- ๒๖ วิสุทธิ. ๒.๓๐๔, นามรูปปริจเฉท. คาถา ๑๖๗๙
- ๒๗ วิสุทธิ. ๒.๓๕๓
- ๒๘ วิสุทธิ. ๒.๓๕๙
- ๒๙ ชุ. ปฎิ. ๓๑.๒๒๙.๒๙๔, วิสุทธิ. ๒.๓๓๕
- ๓๐ อภิ. ปุ. ๓๖.๓๒.๑๒๒, วิสุทธิ. ๒.๓๕๗
- ๓๑ อภิ. ปุ. ๓๖.๓๕.๑๒๓, วิสุทธิ. ๒.๓๕๙
- ๓๒ อภิ. ปุ. ๓๖.๔๓.๑๒๔, วิสุทธิ. ๒.๓๕๙
- ๓๓ คเวสิตัพพ
- ๓๔ วิสุทธิ. ๒.๓๙๕
- ๓๕ วิสุทธิ. ๒.๓๙๙

เชิงอรรถ

ปรมัตถที่ปนี

ปริจเฉทที่ ๑

- ๑ ชุ. ฐ. ๒๕.๑๙๖.๕๑
๒ อภิ. อ. ๑.๑
๓ ชุ. ฐ. ๒๕.๑๐๙.๓๖
๔ อภิ. ป. ๔๐.๑๕.๖
๕ คเวสิตพุพ
๖ คเวสิตพุพ
๗ ชุ. ปฎิ. ๓๑.๕.๔๐๘
๘ วิ. มหา. ๔.๑๑.๑๑, ม. มุ. ๑๒.๒๘๕.๒๔๖
๙ อภิ. ปุ. ๓๖.๒๒.๑๒๑
๑๐ คัมภีร์ปรมัตถที่ปนีมีข้อความว่า สมานีโต ภิกขเว
ยถาภูตํ ปชานาติ ส่วนในพระบาลีมีรูปว่า
สมานีโต ภิกขเว ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ
ปสฺสตี. ดู ส. ข. ๑๗.๕.๑๒
๑๑ วิ. มหา. ๔.๑๑.๑๑, ม. มุ. ๑๒.๒๘๕.๒๔๖
๑๒ ม. อ. ๑๔.๒๐๗.๑๗๓
๑๓ ดู ส. อ. ๒.๗๖
๑๔ ปริภาเซนุเสชระ ข้อ ๑๑๓, อลังการฎีกาใหม่
อธิบายคาถา ๑๘๗
๑๕ กัจจายนสวระ คาถา ๓๒
๑๖ คัมภีร์ปรมัตถที่ปนีมีข้อความว่า ทูรโตหํ นมสฺสิสฺส
สสงฺฆํ โลกนายกํ ส่วนในพระบาลีมีรูปว่า นิปัจจ

สิรสา วีรํ สสงฺฆํ โลกนายกํ

- ดู ชุ. อป. ๓๓.๑๗๕.๓๗๒
๑๗ ชุ. เถวิ. ๒๖.๓๐๓.๓๑๘,
ชุ. ฐา. ๒๗.๑๐๒, ๓๕.๒๒๖, ๓๗๘
๑๘ ที. มหา. ๑๐.๒๑๖.๑๓๔
๑๙ ชุ. ฐ. ๒๕.๓๕๖-๕๘.๗๙
๒๐ อัง. ติก. ๒๐.๑๕๕.๒๘๗
๒๑ ที. อ. ๑.๑๓๐
๒๒ ชุ. ฐา. ๒๗.๑๗.๔๑
๒๓ ที. มหา. ๑๐.๒๑๖.๑๓๔
๒๔ อัง. อ. ๓.๓๒๓
๒๕ อภิ. อ. ๑.๓
๒๖ สฬา. ๑๘.๒๔๙.๑๘๘
๒๗ ส. ส. ๑๕.๒๑๒.๒๒๗
๒๘ อนุฎิ. ๓.๖๘
๒๙ ชุ. ฐา. ๒๗.๗๗-๘๗.๑๙๓-๙๔
๓๐ ส. ข. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙
๓๑ อภิ. อ. ๑.๑๖๑-๖๒
๓๒ ชุ. ฐ. ๒๕.๑.๑๕
๓๓ ส. ข. ๑๗.๗๙.๗๑
๓๔ คัมภีร์ปรมัตถที่ปนีมีข้อความว่า รูปปติ กุรูปติ
ขมฺภูยติ ปีฬียติ ภิกขชติ ส่วนในพระบาลีมีรูปว่า

๓๖๖ รุปรูปติ กุปรูปติ สมุทฺถียติ ปิฬียติ ตู ชุ. มหา.
 ๒๙.๒.๔
 ๓๕ ชุ. มหา. ๒๙.๒.๔
 ๓๖ ชุ. มหา. ๒๙.๒.๔
 ๓๗ สี่. ข. ๑๗.๗๙.๗๑
 ๓๘ สี่. ข. ๑๗.๗๙.๗๑
 ๓๙ ชุ. ชุ. ๒๕.๑๕.๙
 ๔๐ วิสุทฺธิ. ๑.๒๐๖, ๒๑๒
 ๔๑ สี่. ส. ๑๕.๒๗.๑๘
 ๔๒ อภิ. ฆ. ๓๔.๑๒๙๙.๒๙๔, อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๒๐.๕๑๓
 ๔๓ อภิ. ป. ๔๒.๙.๒๙๖
 ๔๔ อภิ. อ. ๑.๑๐๙
 ๔๕ ชุ. มหา. ๒๙.๑-๒
 ๔๖ อภิ. ฆ. ๓๔.๑๒๙๙.๒๙๔, อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๒๐.๕๑๓
 ๔๗ อภิ. อ. ๑.๑๐๙
 ๔๘ สี่. สฬา. ๑๘.๙๒.๔๙
 ๔๙ ม. ม. ๑๓.๑๑๙.๙๔
 ๕๐ อภิ. อ. ๑.๒๐๖
 ๕๑ อภิ. อ. ๑.๒๐๗
 ๕๒ อภิ. ฆ. ๓๔.๓๙๙.๑๑๑
 ๕๓ อภิ. ฆ. ๓๔.๔๒๐.๑๑๗
 ๕๔ อภิ. อ. ๒.๑๔๗
 ๕๕ สี่. ข. ๑๗.๑๙.๗๑
 ๕๖ ม. มุ. ๑๒.๔๐๐.๓๕๗
 ๕๗ ที. สี่. ๙.๑๔๙.๔๖
 ๕๘ ที. อ. ๑.๑๑๙
 ๕๙ อภิ. อ. ๑.๓๔๐
 ๖๐ ชุ. ฆ. ๒๕.๗๑.๒๙
 ๖๑ อภิ. ฆ. ๑.๙๙
 ๖๒ มุณฺณิ. ๑.๑๖๔

๖๓ ที. อ. ๒.๔๐๗, ๔๑๐, ม. อ. ๑.๓๑๒, ๓๑๕,
 สี่. อ. ๓.๒๓๐, ๒๓๓
 ๖๔ ที. อ. ๒.๔๐๑, ม. อ. ๑.๓๐๗, สี่. อ. ๓.๒๒๔
 ๖๕ ที. อ. ๒.๔๐๔, ๔๐๘, ม. อ. ๑.๓๐๙-๓๑๓,
 สี่. อ. ๓.๒๒๗, ๒๓๑
 ๖๖ อภิ. อ. ๑.๑๐๙
 ๖๗ อภิ. อ. ๑.๓๒๓
 ๖๘ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีข้อความว่า อวิกุเขโป อวิ-
 สหาโร สณฺจิติ อวฺภูจิติ ส่วนในพระบาลีมีรูป
 ว่า จิติ สณฺจิติ อวฺภูจิติ อวิสหาโร อวิกุเขโป
 ตู อภิ. ฆ. ๓๔.๑๑.๒๓
 ๖๙ อภิ. ป. ๔๐.๔๓๑, ๑๔๗.๑๑๒.๓๕๕
 ๗๐ ม. อ. ๑. ๓๕๑
 ๗๑ อัง. อภิ. ๒๓.๓๕.๑๙๖
 ๗๒ อภิ. อ. ๑.๒๓๖
 ๗๓ เนตฺติ. ๗๖
 ๗๔ เนตฺติ. อ. ๑๔๖
 ๗๕ วิสุทฺธิ. ๑.๙๒
 ๗๖ อภิ. วิ. ๓๕.๖๐๖.๓๑๗
 ๗๗ อภิ. วิ. ๓๕.๖๐๖.๓๑๘
 ๗๘ อภิ. วิ. ๓๕.๖๐๐.๓๑๗
 ๗๙ สี่. มหา. ๑๙.๑๐๐๑.๓๐๐
 ๘๐ สี่. มหา. ๑๙.๙๗.๓๑
 ๘๑ สี่. มหา. ๑๙.๑๕๓.๔๕
 ๘๒ ชุ. มหา. ๒๙.๓๙.๙๕
 ๘๓ อัง. อภิ. ๒๔.๑๑.๒๗๕
 ๘๔ สี่. อ. ๓.๓๕๙
 ๘๕ อัง. ติก. ๒๑.๑๗๑.๑๙๓
 ๘๖ อัง. อ. ๒.๓๙๕
 ๘๗ อภิ. อ. ๓.๓๔๑.๕๕๐

๓๘ อภิ. อ. ๑.๓๑๕

๓๙ ชุ. มหา. ๒๙.๘๕.๑๗๙-๑๘๐

๔๐ ชุ. มหา. ๒๙.๒๐๗.๔๒๘

๔๑ วิ. มหาวิ. ๒.๖๔๖.๙๓

๔๒ วิ. อ. ๒.๔๒๓

๔๓ วิ. มหาวิ. ๒.๖๔๖.๙๓

๔๔ วิ. อ. ๒.๔๒๓

๔๕ อภิ. ฐ. ๓๔.๑๑๖๒.๒๗๐

๔๖ อภิ. อ. ๑.๑๖๙

๔๗ อภิ. อ. ๑.๑๗๐

๔๘ สී. มหา. ๑๙.๒๓๔.๑๐๒

๔๙ ชุ. ฐ. ๒๕.๓๑๕.๗๑ พระบาลีมีรูปว่า อลชชิตาเย
ลชชชนติ ลชชิตาเย น ลชชเร คัมภีร์นี้ประพันธ์ใหม่
เป็นรูปว่า ลชชิตพเพ น ลชชชนติ อลชชชเยสุ ลชชเร

๕๐ ชุ. ฐ. ๒๕.๓๑๖.๗๑ พระบาลีมีรูปว่า อภเย ภย-
ทสฺสโน ภเย จากภยทสฺสโน คัมภีร์นี้ประพันธ์ใหม่เป็น
รูปว่า ภายิตพเพ น ภายนติ อภเย ภยทสฺสโน

๕๑ อัง. เอกก. ๒๐.๙.๕๑

๕๒ อภิ. อ. ๑.๑๘๓

๕๓ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๔ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๕ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๖ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๗ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๘ อภิ. อ. ๑.๑๘๑

๕๙ อภิ. วิ. ๓๕.๗๑๔-๖.๓๕๖-๗

๖๐ อภิ. วิ. ๓๕.๗๑๔-๖.๓๕๖-๗

๖๑ อภิธาน์ปทีปิกา คาทา ๑

๖๒ อภิธาน์ปทีปิกา คาทา ๑๑๐๖

๖๓ อภิ. วิ. ๓๕.๖๙๑-๙๕.๓๔๒-๔๔

๖๔ อัง. นกก. ๒๒.๑๓๓.๔๒๖

ปริจเฉทที่ ๓

๑ สී. สฬา. ๑๘.๒๖๗.๒๐๖

๒ สී. สฬา. ๑๘.๒๗๐.๒๑๒

๓ สී. สฬา. ๑๘.๒๖๗.๒๐๕

๔ สී. สฬา. ๑๘.๒๕๗.๑๙๙

๕ มุจฺฉิ. ๓.๑๙๑-๒

๖ ม. มุ. ๑๒.๒๖.๑๕

๗ สී. ข. ๑๗.๙๕.๑๑๓

๘ วิสุทฺธิ. ๑.๑๐๐

๙ อภิ. อ. ๑.๓๒๒

๑๐ อภิ. อ. ๑.๓๒๔

๑๑ อภิ. อ. ๑.๓๒๔

๑๒ วิสุทฺธิ. ๑.๒๑๔

๑๓ สී. นิ. ๑๖.๔๔.๗๑

๑๔ อภิ. อ. ๒.๘๘

๑๕ อภิ. สังกฺห. ๑๗

๑๖ ฐมฺม. อ. ๑.๙๙

๑๗ วิมาน. อ. ๒๕๖

๑๘ ชุ. วิ. ๒๖.๘๖๔.๘๘

๑๙ วิมาน. อ. ๒๕๗

๒๐ อัง. อ. ๓.๓๑๑

๒๑ สී. มหา. ๑๙.๕๑๐.๑๘๙

๒๒ วิ. อ. ๑.๑๕๑, สී. อ. ๓.๓๑๘

๒๓ สิวรตฺถ. ๑.๔๗๐-๗๑, วิมตฺติ. ๑.๙๘

ปริจเฉทที่ ๔

๑ ที. ม. ๑๐.๑๘.๑๐

๒ อภิ. อ. ๒.๓๗

- ๓ อภิ. ย. ๓๙.๘๑.๑๘, ๑๐๒, ๒๔
- ๔ อัง. ติก. ๒๐.๔๗.๑๔๖
- ๕ ส. ข. ๑๗.๓๗.๓๑
- ๖ อภิ. วิ. ๓๕.๑๖๒.๘๒-๓
- ๗ อภิ. วิ. ๓๕.๓๕๖.๒๒๙
- ๘ ส. อ. ๒.๒๙๓-๔
- ๙ อภิ. ฐา. ๓๖.๗๑.๑๓
- ๑๐ อัง. ติก. ๒๐.๔๗.๑๔๖
- ๑๑ อภิ. อ. ๑.๓๓๗
- ๑๒ อภิ. อ. ๑.๑๓๔
- ๑๓ วิ. ๑. ๒๗๘.๓๖๓
- ๑๔ อภิ. อ. ๑.๑๙
- ๑๕ อภิ. อ. ๒.๑๖๕, วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๒
- ๑๖ ปรมตฺถวินิจฺจนย. คาถา ๑๑๖
- ๑๗ อภิ. อ. ๒.๑๖๕, วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๓
- ๑๘ อภิ. อ. ๑.๓๒๗
- ๑๙ อภิ. ป. ๔๐.๔๑๗.๑๒๙
- ๒๐ อภิ. อ. ๑.๑๒๒
- ๒๑ อภิ. ป. ๔๑.๕.๔๒๐
- ๒๒ คเวสิตพฺพ
- ๒๓ มุจฺฉิ. ๑.๑๔๓
- ๒๔ วิสุทฺธิ. ฐี. ๒.๔๑๕
- ๒๕ คเวสิตพฺพ
- ๒๖ คเวสิตพฺพ
- ๒๗ คเวสิตพฺพ
- ๒๘ อภิ. อ. ๓.๕๐๘
- ๒๙ ม. อ. ๑๔.๔๖๑.๓๘๘
- ๓๐ ชุ. ปฎิ. ๓๑.๑๗.๔๒๔
- ๓๑ ชุ. ปฎิ. ๓๑.๑๗.๔๒๔
- ๓๒ อภิ. วิ. ๓๕.๖.๒
- ๓๓ คัมภีร์นี้มีข้อความว่า
- รูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺจพฺพา จ มโนรมา
อิกฺขณฺมมา อนิกฺขจา จ น ปเวรฺหนฺติ ปณฺทิตา.
แปลว่า: “บัณฑิตย่อมไม่หวั่นไหวเพราะรูป เสียง
กลิ่น รส สัมผัส ที่น่ารื่นรมย์ และเพราะอารมณ์
ที่น่าพึงใจหรือไม่น่าพึงใจ”
- แต่ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ส. ส. ๑๕.๑๖๕.
๑๕๗) มีข้อความว่า
- รูปา สทฺทา คนฺธา รสา ผสฺสา ธมฺมา จ เกวลา
เอตฺ โลกาภิสมฺโฆโร เอตฺถ โลโก วิมุจฺฉิโต.
แปลว่า: “รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมมา-
รณทั้งหมด เหล่านี้เป็นโลกาภิสมที่เผ็ดร้อน ชาว
โลกลุ่มหลงในโลกาภิสมเหล่านี้”
- ๓๔ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๔
- ๓๕ มุจฺฉิ. ๑.๑๖๕
- ๓๖ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๔
- ๓๗ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๔
- ๓๘ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๔
- ๓๙ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๔
- ๔๐ อภิ. ป. ๔๐.๒๑๗.๑๒๙
- ๔๑ อภิ. ป. ๔๐.๒๑๗.๑๒๙
- ๔๒ อภิ. ป. ๔๐.๒๑๗.๑๒๙
- ๔๓ อภิ. ป. ๔๐.๙๗.๓๔๖
- ๔๔ อภิ. ป. ๔๐.๙๗.๓๔๖
- ๔๕ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๔
- ๔๖ อภิ. ป. ๔๒.๙๗.๓๙
- ๔๗ อภิ. อ. ๑.๓๔๖
- ๔๘ อภิ. วิ. ๓๕.๑๘๔.๑๐๔

๔๙ ม. มุ. ๑๒.๓๐๖.๒๖๙
 ๕๐ อภิ. อ. ๒.๑๖๗
 ๕๑ วิสุทธิ. ๑.๑๖๗
 ๕๒ วิสุทธิ. ๒.๓๙๖
 ๕๓ อภิ. ป. ๔๒.๑๐๓.๔๒

ปริจเฉทที่ ๕

๑ อัง. อ. ๒.๑๓๙
 ๒ อัง. ตี. ๒๐.๓๗.๑๓๙
 ๓ ที. อ. ๒.๑๐๐-๑, อัง. อ. ๓.๑๙๐, จุฬิน. อ. ๕๗
 ๔ อภิ. ก. ๓๗.๙๖๗.๔๙๔
 ๕ อัง. นว. ๒๓.๒๑.๓๒๔
 ๖ ที. ปา. ๑๑.๒๙๒.๑๗๖
 ๗ ที. มหา. ๑๐.๑๗๐.๙๖
 ๘ ที. ส. ๙.๒๑.๑๐
 ๙ อัง. ตี. ๒๐.๙๑.๒๒๑
 ๑๐ ชุ. ขา. ๒๙.๑๔๓๑.๒๒๗
 ๑๑ ที. มหา. ๑๐.๒๙๕.๑๙๑
 ๑๒ ม. อ. ๑๔.๑๖๖.๑๙๙
 ๑๓ ม. อ. ๒.๓๒๑
 ๑๔ ที. อ. ๒.๒๓๗
 ๑๕ ม. มุ. ๑๒.๔๔๗.๓๙๙
 ๑๖ อภิ. วิ. ๓๕.๒๓๕.๑๖๓
 ๑๗ อัง. นว. ๒๓.๒๑.๓๒๔
 ๑๘ วิสุทธิ. ๒.๔๙
 ๑๙ วิสุทธิ. ๒.๒๖๗
 ๒๐ ชุ. อธิ. ๒๕.๒๑.๒๔๕
 ๒๑ ชุ. อ. ๒๕.๑๐๙.๓๖
 ๒๒ ม. อ. ๓.๑๙๓
 ๒๓ อัง. อ. ๒.๑๒๔

๒๔ ศาสนา. ๒๖๗
 ๒๕ วิสุทธิ. ๒.๒๖๗
 ๒๖ อัง. อ. ๒.๑๒๔
 ๒๗ ม. อ. ๓.๑๙๒
 ๒๘ ม. ฎ. ๓.๔๔๕
 ๒๙ อัง. ฎ. ๒.๑๓๒
 ๓๐ วิสุทธิ. ฎ. ๒.๔๑๙
 ๓๑ ม. อ. ๑๔.๒๙๐.๒๖๓
 ๓๒ ม. อ. ๑๔.๒๙๐.๒๖๓
 ๓๓ ม. อ. ๑๔.๒๙๐.๒๖๓
 ๓๔ วิสุทธิ. ฎ. ๒.๔๑๙, อัง. ฎ. ๒.๑๓๒
 ๓๕ อภิ. อ. ๑.๓๒๔
 ๓๖ ม. อ. ๓.๑๙๙
 ๓๗ วิสุทธิ. ฎ. ๒.๔๑๙, อัง. ฎ. ๒.๑๓๑
 ๓๘ วิสุทธิ. ๒.๒๖๗
 ๓๙ ม. อ. ๑๔.๓๐๓.๒๗๗
 ๔๐ วิสุทธิ. ๒.๒๖๗
 ๔๑ อัง. อ. ๒.๑๒๒
 ๔๒ วิสุทธิ. ๒.๒๒๖
 ๔๓ ม. อ. ๑๔.๓๐๓.๒๗๗
 ๔๔ ม. อ. ๑๔.๓๐๓.๒๗๗
 ๔๕ ม. ม. ๑๓.๓๕๒.๓๓๖
 ๔๖ ม. อ. ๔.๑๙๙
 ๔๗ อัง. ตี. ๒๐.๓๔.๑๓๐
 ๔๘ วิสุทธิ. ฎ. ๒.๔๑๕, อัง. ฎ. ๒.๑๒๙
 ๔๙ อัง. ตี. ๒๐.๓๔.๑๓๐
 ๕๐ ม. ฎ. (เขา ม. ม. อ. ๒.๒๔๗)
 ๕๑ ม. ฎ. ๒.๒๑๒
 ๕๒ อภิ. อ. ๒.๔๙๙
 ๕๓ อภิ. อ. ๔๙๙

໕໔ ວງ. ວ. ໒.໑໑໗

໕໕ ວງ. ວ. ໑.໑໔໖

໕໖ ສິ. ນິ. ໒.໑໔໖

໕໗ ວງ. ວ. ໒.໔໑໐

໕໘ ວງ. ວງ. ວ. ໒.໔໐໓-໔

໕໙ ວງ. ວ. ໒.໔໐໓

໖໐ ມຸນີ. ໒.໒໐໖

໖໑ ປຸ. ວ. ໑.໑໑໗

໖໒ ພຸ. ປ. ກິມຸຈີ. ໒໐໗

໖໓ ສິ. ນິ. ໑໖.໑໑໐-໑໑.໑໖໐-໖໑

໖໔ ປຸ. ວ. ກິມຸຈີ (ເຮົາ ພຸ. ປ. ວ.)

໖໕ ພຸ. ພ. ໒໗.໕໐.໑໑໖

໖໖ ວງ. ວງ. ວ. ໒.໔໐໓

໖໗ ວງ. ວ. ໒.໑໑໖

໖໘ ມຸນີ. ໒.໑໑໖

໖໙ ວ. ສິ. ສິ. ໒.໒໔໔.໑໑໖

໗໐ ວງ. ວ. ໒.໔໐໓

໗໑ ມຸນີ. ໒.໒໐໖

໗໒ ວງ. ວ. ໒.໒໐໓

໗໓ ພຸ. ພ. ວ. ໒໑

໗໔ ສິ. ວ. ໒.໑໖໑

໗໕ ພຸ. ພ. ໒໕.໑.໑໕

໗໖ ສິ. ວ. ໑.໑໑໖

໗໗ ສິ. ວ. ໑.໑໑໖

໗໘ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໗໙ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໘໐ ກິມຸຈີ

໘໑ ວງ. ວ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒, ກິມຸຈີ-໓, ກິມຸຈີ-໔

໘໒ ພຸ. ປ. ກິມຸຈີ-໑, ພຸ. ປ. ກິມຸຈີ-໒, ພຸ. ປ. ກິມຸຈີ-໓, ພຸ. ປ. ກິມຸຈີ-໔

໘໓

໘໔ ວງ. ວ. ໒.໑໑໖.໒໑໖

໘໕ ວງ. ວ. ໒.໑໑໖.໒໑໖

໘໖ ມຸນີ. ໒.໒

໘໗ ວງ. ວ. ໒.໑໑໖.໒໑໖

໘໘ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໘໙ ວງ. ວ. ໒.໑໑໖

໙໐ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໙໑ ພຸ. ພ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒

໙໒ ວງ. ວ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒

໙໓ ວງ. ວ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒

໙໔ ວງ. ວ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒

໙໕ ວງ. ວ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒

໙໖ ວງ. ວ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒

໙໗ ວງ. ວ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒

໙໘ ວງ. ວ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒

໙໙ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໐໐ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໐໑ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໐໒ ພຸ. ພ. ໒໑.໑໑໖.໑໑໖

໑໐໓ ພຸ. ພ. ໒໑.໑໑໖.໑໑໖

໑໐໔ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໐໕ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໐໖ ພຸ. ພ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒, ກິມຸຈີ-໓

໑໐໗ ພຸ. ພ. ກິມຸຈີ-໑, ກິມຸຈີ-໒, ກິມຸຈີ-໓

໑໐໘ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໐໙ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໑໐ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໑໑ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໑໒ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

໑໑໓ ວງ. ວ. ໑.໑໑໖

๑๑๓ ยมิ. ย. ๑.๒๖๙
 ๑๑๔ นามรูปปริวัจนเฑท. กาทา ๔๗๔.๔๕
 ๑๑๕ ยมิ. ย. ๓๔.๔๙๙.๑๓๓
 ๑๑๖ ยมิ. ย. ๓๔.๕๐๗.๑๓๗
 ๑๑๗ ยนุฎฐี. ๒.๑๐๘
 ๑๑๘ ยง. ยงุจก. ๒๓.๓๕.๑๙๖
 ๑๑๙ ยง. ตีก. ๒๐.๙๕.๒๓๖
 ๑๒๐ ปฏฐีส. ย. ๑.๒๙๐
 ๑๒๑ ยง. นวก. ๒๓.๑๒.๓๑๓
 ๑๒๒ ยง. ยกก. ๒๐.๒๙๑.-๙๒.๓๐
 ๑๒๓ ยง. ย. ๑.๔๑๕
 ๑๒๔ ส. ส. ๑๕.๑๙๕.๑๙๗
 ๑๒๕ ยง. ยกก. ๒๐.๒๙๑.-๙๒.๓๐
 ๑๒๖ เนตฺติ. ๕๗.๑๗๒
 ๑๒๗ ส. ย. ๑.๒๐๒
 ๑๒๘ มณิมยง. ๒.๗๐
 ๑๒๙ มณิมยง. ๓.๗๐
 ๑๓๐ ยุกาน. ย. ๔๑๒
 ๑๓๑ ที. ย. ๒.๗
 ๑๓๒ ส. ส. ๑๙.๒๖๙.๒๑๑
 ๑๓๓ มลินุฑ. ๑๔๗
 ๑๓๔ ยง. ตีก. ๒๐.๕๗.๑๕๕
 ๑๓๕ ยง. ย. ๒.๑๕๙
 ๑๓๖ วิสฺฐ. ๑.๒๕๖
 ๑๓๗ วิสฺฐ. ๑.๒๕๗
 ๑๓๘ วิสฺฐ. ๑.๒๕๗
 ๑๓๙ วิสฺฐ. ๑.๒๕๗
 ๑๔๐ ง. ง. ๒๗.๗๙.๒๔๙, วิสฺฐ. ๑.๒๕๒
 ๑๔๑ ยมิ. วิ. ๓๕.๙๒๓.๔๔๙

๑๔๒ มลินุฑ. ๑๓๖-๔๐
 ๑๔๓ ส. ย. ๑.๑๐๖
 ๑๔๔ ที. มหา. ๑๐.๒๒๒.๑๓๗, ง. เกร. ๒๖.๙๐๕.๓๙๙
 ๑๔๕ ยมิ. ย. ๓๔.๑๔๒๒.๓๑๔
 ๑๔๖ ที. มหา. ๑๐.๒๒๒.๑๓๗, ง. เกร. ๒๖.๙๐๕.๓๙๙
 ๑๔๗ ที. ย. ๒.๑๙๙-๙๐
 ๑๔๘ เกร. ย. ๓๙๐
 ๑๔๙ ยุกาน. ย. ๔๖๑
 ๑๕๐ ยมิ. ย. ๓.๔๔
 ๑๕๑ ส. ย. ๑.๑๗๕-๖
 ๑๕๒ ส. ย. ๒.๒๔๑
 ๑๕๓ ยมิ. ย. ๒.๔๗๑
 ๑๕๔ ยมิ. ย. ๒.๔๗๑
 ๑๕๕ ยมิ. ย. ๒.๑๗๒
 ๑๕๖ วิสฺฐ. ๒.๓๓๑
 ๑๕๗ ง. ปฏฐ. ๓๑.๒๓๒.๒๙๐
 ๑๕๘ ส. ส. ๑๙.๒๓๕.๑๕๗
 ๑๕๙ ม. ย. ๑๔.๒๔๙.๒๑๕
 ๑๖๐ ยมิ. ย. ๒.๑๗๖
 ๑๖๑ ส. ย. ๒.๔๒-๔๓
 ๑๖๒ ยมิ. ย. ๒.๗๑, วิสฺฐ. ๒.๒๐๕
 ๑๖๓ ยมิ. ย. ๒.๑๗๖
 ๑๖๔ ยมิ. ย. ๒.๑๗๖
 ๑๖๕ มุณฐี. ๒.๑๒๓
 ๑๖๖ ส. น. ๑๖.๑๒๔.๑๗๒
 ๑๖๗ ยมิ. ย. ๒.๑๖๙
 ๑๖๘ สจฺจสฺงเขป. กาทา ๑๗๓
 ๑๖๙ วิสฺฐ. ๒.๓๓๒
 ๑๗๐ ยมิ. ป. ๔๐.๔๓๕.๑๕๑

- ๑๗๑ ธิ. ธิ. ๒.๑๗๐, วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๕
- ๑๗๒ มุณี. ๒.๑๑๗
- ๑๗๓ ธิ. ธิ. ๒.๑๗๑
- ๑๗๔ ธิ. ธิ. ๒.๒๓๔
- ๑๗๕ ธิ. ธิ. ๒.๒๐๗-๘
- ๑๗๖ ธิ. ธิ. ๓๘.๓๓๔.๕๕๕

ปริจเฉทที่ ๖

- ๑ ธิ. ธิ. ๑.๓๕๘
- ๒ มุณี. ๑.๑๗๓
- ๓ มุณี. ๑.๑๕๕
- ๔ ส. ส. ๑๕.๑๘๐.๑๗๗
- ๕ ธิ. ธิ. ๔๐.๔๑๒.๑๓๔
- ๖ ธิ. ธิ. ๓.๓๔, เนตฺติ. ธิ. ๒๗๓,
ปฎิ. ธิ. ๑.๔๗, ส. ธิ. ๑.๑๗๕
- ๗ ธิ. ธิ. ๑.๑๗๓
- ๘ ธิ. ธิ. ๓๔.๖๓๗.๑๙๕
- ๙ ธิ. ธิ. ๓๘๔
- ๑๐ มุณี. ๑๘๕
- ๑๑ ธิ. ธิ. ๑.๑๒๒
- ๑๒ ธิ. ธิ. ๑.๑๓๓-๔
- ๑๓ ธิ. ธิ. ๑.๑๓๓
- ๑๔ ธิ. ธิ. ๑.๑๓๔
- ๑๕ มุณี. ๑.๙๓
- ๑๖ มุคฺฉโพธิกาใหม่ อธิบายสูตร ๕
- ๑๗ มินฺหา. ๑๑๖
- ๑๘ วิ. มหา. ๔.๖๕.๕๘
- ๑๙ วิ. มหา. ๑.๓๖.๒๓
- ๒๐ มุณี. ๑.๙๐
- ๒๑ ธิ. ธิ. ๑.๓๘๔-๕

- ๒๒ มุณี. ๑.๑๘๖
- ๒๓ ธิ. ธิ. ๓๔.๖๔๑-๒.๑๙๕-๖
- ๒๔ ธิ. ธิ. ๑.๓๘๕
- ๒๕ ธิ. ธิ. ๒๐.๔๗.๑๔๖, ธิ. ๓. ๓๗.๒๑๔.๖๒
- ๒๖ ธิ. ธิ. ๓๔.๕๘๔.๑๖๗
- ๒๗ ส. ธิ. ๑๗.๓๓.๒๘
- ๒๘ ส. ธิ. ๑๗.๑๖๘.๑๕๖
- ๒๙ ธิ. ธิ. ๓๔.๑๐๗๘, ๑๐๘๒.๒๕๓-๔
- ๓๐ ธิ. ธิ. ๓๔.๑๐๗๘, ๑๐๘๒.๒๕๓-๔
- ๓๑ ธิ. ธิ. ๑.๙๐
- ๓๒ ธิ. ธิ. ๔๐.๔๒๗.๑๔๔
- ๓๓ ธิ. ธิ. ๔๐.๑.๑
- ๓๔ ธิ. ธิ. ๓๘.๑๓๖.๒๖๕
- ๓๕ ธิ. ธิ. ๓๘.๑๖๓.๘๐
- ๓๖ ธิ. ธิ. ๓๘.๒๓๖.๒๐๔
- ๓๗ ธิ. ธิ. ๑.๓๘๔
- ๓๘ ธิ. ธิ. ๑.๓๘๔
- ๓๙ ธิ. ธิ. ๓๘.๘๘.๓๐๘
- ๔๐ มุณี. ๑.๑๘๕
- ๔๑ ธิ. ธิ. ๑.๑๙๕
- ๔๒ ธิ. ธิ. ๑๙๖
- ๔๓ มุณี. ๒.๒
- ๔๔ ม. ธิ. ๑.๒๒๒
- ๔๕ ม. ธิ. ๑.๓๘๗
- ๔๖ วิสุทฺธิ. ๒.๒๘๔
- ๔๗ ม. ธิ. ๑.๒๒๒
- ๔๘ ม. ธิ. ๑๔.๔๓๘.๑๗๘
- ๔๙ ธิ. ธิ. ๓๔.๗๒๒.๒๑๒, ๗๕๕.๒๑๒
- ๕๐ ธิ. ธิ. ๒๕.๑๑.๑๓
- ๕๑ ม. ธิ. ๑๔.๒๙๑.๒๖๓

๕๒ อัง. ทสก. ๒๔.๖๐.๘๘
 ๕๓ สั. ข. ๑๗.๗๙.๗๑
 ๕๔ ม. ญ. ๑๔.๒๙๑.๒๖๔
 ๕๕ อภิ. ฆ. ๓๔.๗๔๙.๒๐๙
 ๕๖ สั. นี. ๑๖.๒๐.๒๖
 ๕๗ มุถุฎฐี. ๑.๑๙๑
 ๕๘ อภิ. ฆ. ๓๔.๖๔๑.๑๙๕
 ๕๙ อภิ. ฆ. ๓๔.๖๔๒.๑๙๖
 ๖๐ อภิ. ฆ. ๓๔.๕๙๖.๑๘๒
 ๖๑ อภิ. ฆ. ๓๔.๖๓๔.๑๙๕
 ๖๒ อภิ. ฆ. ๓๔.๖๓๑.๑๙๕
 ๖๓ อภิ. ฌ. ๒.๑๘๔, วิสุทฺธิ. ๒.๒๑๗
 ๖๔ ข้อความนี้ไม่พบในคัมภีร์ปฏิฐาน แต่พบในอรรถ-
 ฎาพระอภิธรรม กุ อภิ. ป. ๔๐.๒.๒
 ๖๕ อภิ. ฌ. ๑. ๑๓๓
 ๖๖ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๑
 ๖๗ สจฺจสฺงฺเขป. คาถา ๓๕
 ๖๘ สจฺจสฺงฺเขปนวิฎฐีกา
 ๖๙ ม. ญ. ๑๒.๑๕๒.๑๑๓
 ๗๐ ม. ฌ. ๑.๓๕๗
 ๗๑ นีติ. สุตฺต. ๑๐๒
 ๗๒ อภิ. ฌ. ๓.๓๕๓
 ๗๓ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๐๗.๕๐๒
 ๗๔ อภิ. ฌ. ๑๗๔, วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๙
 ๗๕ วิสุทฺธิ. ฎฐี. ๒.๓๔๑
 ๗๖ อภิ. ฌ. ๓๙.๒๑๔.๑๗๘
 ๗๗ สั. ข. ๑๗.๑๖๑.๑๕๓
 ๗๘ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๑๒.๕๐๘
 ๗๙ อภิ. ฌ. ๓.๒๗๓-๔
 ๘๐ มุถุฎฐี. ๓.๑๔๗

๘๑ มุถุฎฐี. ๓.๑๔๘
 ๘๒ อภิ. ฌ. ๓.๒๗๓-๔
 ๘๓ อภิ. ฌ. ๒.๒๐๖
 ๘๔ มุถุฎฐี. ๓.๑๔๗-๘
 ๘๕ สั. ส. ๑๕.๒๓๕.๒๔๘
 ๘๖ ข้อความนี้ไม่ปรากฏในพระบาลี แต่พบในคัมภีร์
 อรรถฎา กุ สั. ฌ. ๒.๒๘๔, วิ. ฌ. ๑.๔๗๕, อภิ. ฌ.
 ๒.๒๔
 ๘๗ สั. ฌ. ๒.๒๘๕
 ๘๘ วิสุทฺธิ. ฎฐี. ๑.๕๓๐
 ๘๙ สั. ส. ๑๕.๒๓๕.๒๔๘, อภิ. ก. ๓๗.๖๙๑.๔๑๐
 ๙๐ สั. ฌ. ๒.๒๘๕
 ๙๑ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๑๖.๕๐๙
 ๙๒ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๑๖.๕๐๙
 ๙๓ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๑๖.๕๑๐
 ๙๔ อภิ. ป. ๔๐.๕๗.๒๒
 ๙๕ สั. ข. ๑๗.๙๕.๑๑๓
 ๙๖ อัง. ปญฺจก. ๒๒.๕๓.๖๑
 ๙๗ อัง. ปญฺจก. ๒๒.๕๓.๖๑
 ๙๘ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๑
 ๙๙ ฐ. ปฎฐี. ๓๑.๔๓.๓๗๙
 ๑๐๐ สั. ส. ๑๕.๒๓.๑๖, ๑๙๒.๑๙๘
 ๑๐๑ ม. ญ. ๑๒.๕๐๔.๔๔๖
 ๑๐๒ วิ. จุฬ. ๗.๓๘๕.๒๐๙,
 อัง. อภิ. ๒๓.๑๙.๑๖๔,
 ฐ. ๒. ๒๕.๔๕.๑๖๖
 ๑๐๓ อภิ. ฌ. ๒. ๓๒๔
 ๑๐๔ ม. ญ. ๑๒.๕๐๔.๔๔๖
 ๑๐๕ ม. ฌ. ๒.๓๑๒
 ๑๐๖ ฐ. ๒. ๒๕.๔๔.๒๖๕

໑໐໗ ຫຼື. ວິທີ. ຫຼື. ໔໔.໒໒.໒໒໒
 ໑໐໘ ບຸນ. ສີສິມ. ຫຼື. ໕໖.໒໒-໔
 ໑໐໙ ບຸນ. ນາກ. ຫຼື. ໑໒.໑໒.໑໑-໒
 ໑໑໐ ສີ. ສີ. ສີ. ໒໕.໒໕.໑໑(ຍັງ)
 ໑໑໑ ບຸນ. ນາກ. ຫຼື. ໑໒.໑໒.໑໒-໑
 ໑໑໒ ມ. ມ. ຫຼື. ໑໑.໑໑.໑໑
 ໑໑໓ ຫຼື. ມ. ຫຼື. ໒໕.໒
 ມ. ມ. ໑໐.໒໒໑.໑໑໑, ສີ. ສີ. ໑໕.໒໒໒.໒໒໑
 ໑໑໔ ຫຼື. ບຸນ. ຫຼື. ໒໕.໑໑.໒໑໑, ຫຼື. ວິທີ. ຫຼື. ໒໕.໒໑.໒໒໒
 ໑໑໕ ຫຼື. ບຸນ. ຫຼື. ໒໕.໑໑.໒໑໑, ຫຼື. ວິທີ. ຫຼື. ໒໕.໒໑.໒໒໒
 ໑໑໖ ຫຼື. ບຸນ. ຫຼື. ໒໕.໑໑.໒໑໑, ຫຼື. ວິທີ. ຫຼື. ໒໕.໒໑.໒໒໒
 ໑໑໗ ວິ. ມາ. ໔.໑.໑-໒
 ໑໑໘ ວິ. ມາ. ໔.໑.໑
 ໑໑໙ ວິ. ມາ. ໒.໕.໑໑໑

ປຶ້ມເພິງທີ່ ສ

໑ ສີ. ສີ. ໑໒.໒໒.໑໐໕, ບຸນ. ວິ. ຫຼື. ໒໑.໒໑.໑໒໑
 ໒ ມຸນີ. ໑໒໒
 ໓ ບຸນ. ມ. ຫຼື. ໑໑.໑໑.໑໑໑, ບຸນ. ບຸນ. ຫຼື. ໑.໑໑໑
 ໔ ບຸນ. ວິ. ຫຼື. ໑໑.໑໑.໑໑໑
 ໕ ບຸນ. ປ. ໑໑.໑.໑໑໑
 ໖ ບຸນ. ບຸນ. ຫຼື. ໑໑.໑໑.໑໑໑
 ໗ ບຸນ. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑.໑໑໑
 ໘ ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑, ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໑ ບຸນ. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໑໑ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໑໒ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໑໓ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໑໔ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑

໑໑໕ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໑໖ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໑໗ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໑໘ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໑໙ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໐ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໑ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໒ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໓ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໔ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໕ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໖ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໗ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໘ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໒໙ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໐ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໑ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໒ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໓ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໔ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໕ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໖ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໗ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໘ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໓໙ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑
 ໑໔໐ ຫຼື. ຫຼື. ຫຼື. ໑໑.໑໑໑

๔๔ วจ. ทสภ. ๒๔.๒.๓
 ๔๕ ที. ๒.๔๐๑, ม. ๒. ๑.๓๐๖
 ๔๖ ที. ฎี. ๒.๔๐๖, ม. ฎี. ๑.๔๗๕
 ๔๗ ม. ฎุ. ๑๒.๔๖๒.๔๑๒
 ๔๘ สี่ มหา. ๑๙.๑๙๗.๖๗
 ๔๙ ม. ๒. ๑.๙๓
 ๕๐ สี่. ๒. ๑๗.๗๙.๗๑
 ๕๑ ฎิ. ๒. ๒.๓๕
 ๕๒ ฎิ. ๒. ๒.๙๗, วิสุทฎิ. ๒.๑๓๕
 ๕๓ สี่. สฬา. ๑๙.๒๑.๑๒
 ๕๔ วิ. มหา. ๔.๕๔.๔๔-๔๕

๑๙ ม. ฎุ. ๑๒.๑๐๓.๙๔
 ๑๙ วจ. ทสภ. ๒๔.๖๑.๙๐
 ๒๐ ฎุ. ฎิ. ๓๑.๔๕.๕๑
 ๒๑ ฎิ. ๒. ๓.๓๙๗
 ๒๒ ฎิ. ๒. ๔๐.๔๒๓.๑๓๗
 ๒๓ ฎิ. ๒. ๔๐.๔๒๓.๑๓๗
 ๒๔ ฎิ. ๒. ๔๐.๔๒๓.๑๔๑
 ๒๕ ฎุ. ฎิ. ๓.๑๙๖
 ๒๖ ฎิ. ๒. ๓.๔๐๐
 ๒๗ ฎุ. ฎิ. ๓.๑๙๖
 ๒๘ ฎุ. ฎิ. ๓.๑๙๖
 ๒๙ ฎิ. ๒. ๔๐.๑๕.๗
 ๓๐ สี่. ๒. ๑๖.๑๕.๑๙
 ๓๑ ฎิ. ๒. ๔๑.๙.๔๒๑
 ๓๒ ฎิ. ๒. ๔๐.๔๒๔.๑๔๒
 ๓๓ ฎิ. ๒. ๔๑.๓.๔๑๙
 ๓๔ ฎิ. ๒. ๔๑.๓.๔๑๙
 ๓๕ ฎิ. ๒. ๓.๔๒๕
 ๓๖ ฎิ. ๒. ๔๑.๒๙.๔๓๔
 ๓๗ ฎิ. ๒. ๔๑.๔๑๙.๑๓๑
 ๓๘ ฎิ. ๒. ๔๑.๔.๔๑๙
 ๓๙ ฎุ. ฎิ. ๓.๒๑๒
 ๔๐ สี่. ๒. ๑๖.๒๑.๒๙, ม. ฎุ. ๑๒.๔๐๔.๓๖๑
 ๔๑ ฎิ. ๒. ๔๑.๔๖๓.๑๕๙
 ๔๒ ฎิ. ๒. ๔๑.๒๙.๔๔๙
 ๔๓ ฎิ. ๒. ๔๑.๓๔.๔๕๖
 ๔๔ สี่. ส. ๑๕.๒๓๕.๒๔๙, ฎิ. ก. ๓๗.๖๙๑.๔๑๐
 ๔๕ ฎุ. ฎิ. ๓.๒๖๒
 ๔๖ ที. มหา. ๑๐.๑๑๕.๕๕๖
 ๔๗ ที. ๒. ๒.๙๓

ปริจเฉทที่ ๙

๑ วิสุทฎิ. ๒.๑๖๙
 ๒ วิสุทฎิ. ๒.๑๖๙
 ๓ สี่. ๒. ๑๖.๒๐.๒๕-๖
 ๔ วิสุทฎิ. ๒.๑๖๗
 ๕ สี่. ๒. ๑๖.๒๐.๒๖
 ๖ ฎิ. ๒. ๒.๒๒๙-๓๐
 ๗ สี่. ๒. ๑๖.๕๑.๙๐
 ๘ สี่. ๒. ๑๖.๔๔.๗๐-๑
 ๙ ฎิ. วิ. ๓๕.๑๔๓.๑๖๓
 ๑๐ ฎุ. ฎิ. ๒๕.๙๒.๓๕๕
 ๑๑ ฎิ. ๒. ๒.๒๐๗
 ๑๒ วิ. มหา. ๔.๑.๑
 ๑๓ ฎิ. ๒. ๒.๒๐๕
 ๑๔ ม. ฎุ. ๑๒.๑๐๓.๗๔
 ๑๕ วจ. ฎิ. ๒๒.๖๓.๓๙๗
 ๑๖ วจ. ฎิ. ๒๒.๖๓.๓๙๗
 ๑๗ สี่. ๒. ๑๖.๔.๕

๓๑ ฎิ. ๒. ๔๑.๙.๔๒๑
 ๓๒ ฎิ. ๒. ๔๐.๔๒๔.๑๔๒
 ๓๓ ฎิ. ๒. ๔๑.๓.๔๑๙
 ๓๔ ฎิ. ๒. ๔๑.๓.๔๑๙
 ๓๕ ฎิ. ๒. ๓.๔๒๕
 ๓๖ ฎิ. ๒. ๔๑.๒๙.๔๓๔
 ๓๗ ฎิ. ๒. ๔๑.๔๑๙.๑๓๑
 ๓๘ ฎิ. ๒. ๔๑.๔.๔๑๙
 ๓๙ ฎุ. ฎิ. ๓.๒๑๒
 ๔๐ สี่. ๒. ๑๖.๒๑.๒๙, ม. ฎุ. ๑๒.๔๐๔.๓๖๑
 ๔๑ ฎิ. ๒. ๔๑.๔๖๓.๑๕๙
 ๔๒ ฎิ. ๒. ๔๑.๒๙.๔๔๙
 ๔๓ ฎิ. ๒. ๔๑.๓๔.๔๕๖
 ๔๔ สี่. ส. ๑๕.๒๓๕.๒๔๙, ฎิ. ก. ๓๗.๖๙๑.๔๑๐
 ๔๕ ฎุ. ฎิ. ๓.๒๖๒
 ๔๖ ที. มหา. ๑๐.๑๑๕.๕๕๖
 ๔๗ ที. ๒. ๒.๙๓

๔๘ มุขฉู้. ๒.๒๑
 ๔๙ อภิ. ป. ๔๑.๘.๔๒๑
 ๕๐ สารทนต์. ๒.๘๖
 ๕๑ มณีนมัญช. ๒.๔๐๗
 ๕๒ สั. อ. ๒.๑๑๓, อภิ. อ. ๒.๓๗, อนุชู้. ๑.๗๕
 ๕๓ มุขฉู้โพธิ์ก้าใหม่ อธิบายสูตร ๕

๒๓ วิสุทฺธิ. ๒.๗๑
 ๒๔ อัง. จตุกก. ๒๑.๔๙.๕๘
 ๒๕ ชุ. ปฏี. ๓๑.๔๘.๕๔-๕
 ๒๖ อัง. นวก. ๒๓.๑.๒๙๒
 ๒๗ อัง. อ. ๓.๒๘๖
 ๒๘ วิสุทฺธิ. ๒.๓๑๖

ปริจเฉทที่ ๘

๑ อภิ. วิ. ๓๕.๖๔๒.๓๓๑
 ๒ ชุ. ปฏี. ๓๑.๒๒.๓๔๒
 ๓ ชุ. อัง. ๒๕.๓๑.๑๔๓
 ๔ ชุ. อัง. ๒๕.๓๑.๑๔๓
 ๕ สังคห. ๕๘
 ๖ ที. ปา. ๑๑.๓๒๖.๒๑๙
 ๗ ชุ. อัง. ๒๕.๓๑.๑๔๓
 ๘ วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๓
 ๙ วิสุทฺธิ. ๑.๒๓๒.๒๓๗.๒๔(ย้ง)
 ๑๐ วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๘
 ๑๑ ปฏี. อ. ๑.๓๓๑
 ๑๒ วิสุทฺธิ. ๑.๑๖๗
 ๑๓ ชุ. ปฏี. ๓๑.๘๕.๑๐๔
 ๑๔ ชุ. ปฏี. ๓๑.๘๕.๑๐๔
 ๑๕ คเวลิตพพ
 ๑๖ ที. อ. ๑.๑๙๔
 ๑๗ วิสุทฺธิ. ๒.๔
 ๑๘ วิสุทฺธิ. ๒.๑๖-๑๗
 ๑๙ ปฏี. อ. ๑.๓๗๘
 ๒๐ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๔.๑๒๔
 ๒๑ อภิ. ป. ๔๑.๕.๔๒๐
 ๒๒ อภิ. ป. ๔๑.๑๑.๔๒๑

๒๙ ปฏี. อ. ๑.๒๖๒
 ๓๐ ชุ. ปฏี. ๓๑.๖๕.๗๕
 ๓๑ วิ. อ. ๑.๕๒๘, ชุ. อ.๒๐๕, อภิ. อ. ๒.๕๒๘
 ๓๒ ม. อ. ๑.๓๕๘
 ๓๓ ชุ. ปฏี. ๓๑.๒๒๑.๒๖๙
 ๓๔ อภิ. อ. ๑.๒๘๐
 ๓๕ อภิ. ปุ. ๓๖.๓๑.๑๒๒
 ๓๖ ชุ. ปฏี. ๓๑.๑๕๑.๑๗๒
 ๓๗ ปฏี. อ. ๒.๗๘
 ๓๘ อัง. อ. ๓.๑๕๕
 ๓๙ อภิ. อ. ๓.๕๕
 ๔๐ ที. มหา. ๑๐.๒๘๐.๑๗๗
 ๔๑ อัง. ทีก. ๒๐.๘๑.๒๒๒
 ๔๒ สั. ฎี. ๒.๕๘๔
 ๔๓ อภิ. วิ. ๓๕.๘๐๙.๔๑๐
 ๔๔ อัง. นกก. ๒๒.๘๙.๔๑๖
 ๔๕ ชุ. จุฬ. ๓๐.๖.๓๕
 ๔๖ อัง. ทีก. ๒๐.๘๑.๒๒๒
 ๔๗ อัง. นกก. ๒๒.๔๔.๓๓๔
 ๔๘ อภิ. อ. ๓.๕๖
 ๔๙ สุตฺตนิ. อ. ๒.๒๕
 ๕๐ ชุ. ปฏี. ๒๑.๘๕.๑๐๔
 ๕๑ ชุ. ฎี. อธิบายคาถา ๑๗๓
 ๕๒ ชา. อ. ๒๘.๑๖๗๔.๓๐๐

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี
ฉดฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอसानิสฺโส ธมฺเม สุจฺฉินฺเณ
น ทุคฺคตี คจฺฉติ ธมฺมจารี.

พ. ชว. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖

“ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ชื่อนี้เป็น
อานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่อุคฺคตี”

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

คันทสาระ, พระ. กัจจายนสารมัญชรี. กรุงเทพฯ: วีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____ . วุดโตทยมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

_____ . สัจจสังเขป [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

_____ . สุธโธลัการมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

ศิริศันทรวิทย์รัตน์. “มฺุคฺชโพธิสังเกษปฎีกา” [มฺุคฺชโพธิฎีกาใหม่] ใน มฺุคฺชโพธิวยาकरणะ.

กัลกัตตา: โรงพิมพ์ศิริศวิทย์รัตน์, ๒๕๔๘.

จตุรงค์พล, มหาอำมาตย์. อภิธานัปปทีปิกากฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,

๒๕๐๘.

ญาณธชะ, พระ. นิรุติทีปนี. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____ . ปรมัตถทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัถ, ๒๕๐๐.

_____ . ประมวลถามตอบของแลตีสยาตอ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหินทะ, ม.ป.ป.

ตารานาถะ. ศัพทส์โตมมทานิธิ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจาซัมภา, ๒๕๑๑.

_____ , วาจัสปัตยะ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจาซัมภา, ๒๕๐๔.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวตาร. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมบาล, พระ. สัจจสังเขป. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

นาเศศกัฎฐะ, ปริภาเชนทุเศชระ. พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๕๔๒.

ปิยทส์สี และอื่นๆ, ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตาร-

นิสสัย ๗ คัมภีร์. มันทเลย์: โรงพิมพ์ธรวดี, ๒๕๑๐.

พุทธปปียะ, พระ. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

ภักุฎุชิตี ทิกษิต. สิทธานตเกามุที. เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัฒภา, ๒๕๔๕.

มหานามะ และอื่น ๆ, พระ. มหาวงศ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๐.

โมคคัลลาน, พระ. โมคคัลลานพยาकरणะ. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____ . “อภิธานัปปทีปิกา” ใน ปญจมูลคนถ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕.

กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

วิสุทธาจารย์, พระ. ธาตวัตถสังคหปาฐ. มนต์เลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมนต์เลย์ปฏิภักตสาอูตไส, ม.ป.ป.

โวปเทวะ. มุคทโพทวยาकरणะ. กัลกัตตา: โรงพิมพ์ศิริศวิทยาวัตนะ, ๒๔๔๙.

ศรรวธรรมัน. กาดันตรวยาकरणะ. นิวเดลฮี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะ และอื่น ๆ, พระ. สุโพธาลังการฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๗.

สังฆรักขิตะ. พระ. โมคคัลลานบัญญัติกาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ขัฒพุมิตเชวาปฏิภักต, ๒๔๙๘.

อนรุทระ, พระ. นามรูปปริจเจท. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๑.

_____ . ปรมัตถวินิจฉัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๑.

อริยวังสะ, พระ. มณีสารมัญชสา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๒.

อัคคัมมะ, พระ. โมคคัลลานนิสสัย. มนต์เลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

อัคควังสะ, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

